

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України

КРИМІНАЛІСТИКА І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Міжвідомчий
науково-методичний збірник

Заснований у 1964 році

Видається один раз на рік

Випуск 66

**Київ
2021**

Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: Д. В. Журавльов (голов. ред.), О. Г. Рувін (заст. голов. ред.) та ін. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – Вип. 66. – 1072 с.

Міжвідомчий науково-методичний збірник «Криміналістика і судова експертиза» – вітчизняне, фахове, наукове, юридичне, інформаційне видання, включене до категорії Б з юридичних наук за спеціальністю 081 «Право», затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 26.11.2020 № 1471. Видається один раз на рік, друкується змішаними мовами: українською, російською, англійською та розповсюджується на території держави та за її кордоном.

В збірнику відображені підсумки наукових досліджень в області теорії та історії судової експертизи, розробок та вдосконалення методик різних видів судово-експертних досліджень. Розглянуто актуальні питання слідчої тактики та методики розслідування кримінальних правопорушень.

Для судових експертів, працівників органів досудового розслідування, суддів, викладачів, студентів, аспірантів юридичних і медичних вищих навчальних закладів.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: серія КВ № 22032-11932ПР

Зареєстровано на платформі «Наукова періодика України» та в міжнародних наукометричних базах даних «Index Copernicus», «Ulrich's Periodicals», «ERICH PLUS», «Google Scholar». Редакція здійснює присвоєння кожному опублікованому матеріалу ідентифікатор міжнародного стандарту DOI (digital object identifier).

Редакційна колегія:

Д. В. Журавльов (голов. ред.), О. Г. Рувін (заст. голов. ред.), В. П. Колонюк (відповід. секретар), О. П. Ващук, Т. Д. Голікова, О. С. Дніпров, А. В. Доровських, В. Г. Дрозд, Ю. Б. Ірхін, О. С. Катаррага, М. В. Колесникова, О. О. Косиця, П. М. Куликов, М. П. Молибога, Г. Мозурайтіс, Н. В. Нестор, А. Н. Овсепян, В. Л. Ортинський, П. Д. Петренко, О. О. Посільський, К. П. Проскура, О. В. Сачко, А. В. Столітній, В. В. Тіщенко, М. Ченторіцка, Ю. В. Чижмарь, К. І. Чижмарь, О. С. Юнін

Матеріали в збірнику подаються в авторській редакції

Адреса головної організації:
03057, Київ, вул. Смоленська, 6
Тел./факс: 200-29-11, 200-29-29

© Київський НДІСЕ, 2021

ВСТУП

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Міністерства юстиції України – науково-дослідна як одна з найстаріших і авторитетних провідних судово-експертних установ України пропонує читачам черговий 66 випуск міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика і судова експертиза». З першого свого випуску у 1964 році видання приваблювало юристів висвітленням проблем криміналістики та судової експертизи. Цей збірник – єдине видання закріплене Законом України «Про судову експертизу».

Збірник протягом десятиліть відкритий як для фундаментальних і прикладних досліджень, так і для жвавих дискусій науковців, викладачів та практичних працівників з питань, які мають значення для теорії і практики судової експертизи та криміналістики.

На сторінках видання обговорюється широке коло питань теоретичного, методологічного і практичного характеру, ведуться наукові дискусії вчених і практиків.

Унікальний накопичений досвід нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, методичного забезпечення судової експертизи, запровадження нових видів експертних досліджень, розроблення інноваційних технологій, міжнародного співробітництва, узагальнено на сторінках міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика і судова експертиза», що вже 57 років видається Київським науково-дослідним інститутом судових експертиз Міністерства юстиції України.

Матеріали збірника відображають сучасний стан розвитку теорії судової експертизи, криміналістики, нові підходи в науці та практичній діяльності, традиційні і нетрадиційні погляди на дискусійні проблеми теорії і практики судової експертизи.

Забезпечення наукових досягнень державних спеціалізованих установ, вчених, практиків щодо оприлюднення та всебічне обговорення актуальних аспектів експертної практики є безумовно значним внеском у процес удосконалення, наукового, ресурсного, інформаційного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні.

Матеріали збірника систематизовані за такими напрямками: загальні теоретичні питання кримінального процесу, криміналістики і судової експертизи; питання криміналістичної техніки, тактики та методики розслідування окремих видів кримінальних правопорушень; судова експертиза у галузі експертних досліджень; технології, методики та методи судових експертиз; використання результатів наукових розробок та практичних напрацювань при проведенні судових експертиз; оглядова інформація зарубіжної практики у галузі судової експертизи.

У формуванні наукового матеріалу збірника брали участь науковці України, Республіки Молдова, Республіки Білорусь, Республіки Вірменії, Литовської Республіки та Держави Ізраїль, серед яких 25 докторів наук, 70 докторів філософії у різних галузях, інші провідні фахівці, які склали авторський колектив чергового продовжуваного видання.

Видання збірника забезпечує розвиток, узагальнення та поширення наукових надбань у галузі теорії судової експертизи, сприятиме збереженню наукового потенціалу та презентує Україну як високотехнологічну, розвинену, правову європейську державу.

1

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.01>
УДК 343.148 (477): 341.175 (5)

Валерій Володимирович Тищенко
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної
академії правових наук України,
завідувач кафедри криміналістики

ORCID 0000-0002-1609-6196
E-mail: valeriy.tishenko1@gmail.com

Лариса Степанівна Бєлік
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики

ORCID 0000-0003-2183-6635
E-mail: larysa.bielik1@gmail.com

Олена Анатолівна Самоїленко
кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри криміналістики

ORCID 0000-0002-8925-4116
E-mail: samoilenko_elena@ukr.net

Юлія Валеріївна Тіщенко
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції

ORCID 0000-0002-7658-4116
E-mail: valeriy.tishenko1@gmail.com

Національний університет «Одеська юридична академія»

ЩОДО СУТНОСТІ ТА ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена дослідженню аспектів сутності та правової природи судової експертизи у кримінальному провадженні. Проаналізовано положення Закону України «Про судову експертизу». Досліджено норми Кримінального процесуального кодексу України щодо підстав призначення та проведення судової експертизи. З'ясовано, що правовому змісту судової експертизи приділяли увагу багато науковців сфери цивільного процесуального права, кримінального процесуального права, криміналістики та судової експертології. Досліджено природу виникнення судової експертизи. З'ясовано, що на законодавчому рівні термін «судово-експертна діяльність» використовується лише в Законі України «Про судову експертизу». У зазначеному нормативному акті відсутнє чітке визначення цього поняття, його зміст розкривається науковцями через аналіз деяких норм. Щодо визначення поняття судової експертизи, встановлено, що у правовій науці немає єдині думки. Проаналізовано кримінально-процесуальну форму призначення судової експертизи.

Ключові слова: *судова експертиза; кримінальне провадження; судово-експертна діяльність.*

Постановка проблеми. Судова експертиза є одним з найбільш ефективних способів встановлення істини з питань, що є предметом доказування [1, с. 145].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», *судовою експертизою* слід визнавати дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність експертизи полягає в тому, що експерт самостійно на основі спеціальних знань досліджує надані йому об'єкти, явища та процеси і на цій підставі встановлює нові фактичні дані і складає висновок, що є джерелом доказів.

Призначення експертизи є однією із процесуальних форм використання спеціальних знань у судочинстві. В юридичній науці під експертним дослідженням розуміють «вивчення обізнаною особою наданих їй об'єктів і матеріалів справи, виявлення, аналіз або порівняння притаманних їм

властивостей і ознак із застосуванням відповідних способів, методик і технічних засобів, оцінка і формулювання на основі спеціальних знань висновків у вигляді відповідей на поставлені питання» [3, с. 19-20]. Слід зазначити, що така форма ініціюється слідчим/прокурором лише після початку кримінального провадження, хоча в теорії криміналістики панує думка, що немає ніяких вагомих перешкод для прийняття законодавцем рішення про можливість проведення експертизи у стадії дослідчої діяльності [4, с. 106], що, на нашу думку, є недоцільним. Призначення будь-якої експертизи вимагає від суб'єкта призначення володіння інформацією про можливий механізм вчинення злочину та щодо меж дослідження певної експертизи, але така інформація під час прийняття рішення про початок досудового розслідування може бути ще обмеженою та суперечливою.

В контексті нової редакції ч. 1 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) варто зазначити, що сьогоденній суб'єкт призначення судової експертизи також не володіє повною мірою інформацією про можливий механізм вчинення злочину. Так, кримінальний процесуальний закон визначає, що експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Відповідно до ст. 243 КПК України експерт залучається за наявності підстав для проведення експертизи за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження. Таким чином, слідчий та прокурор повинні звернутися до слідчого судді чи суду для призначення відповідної судової експертизи. Також підставою проведення судової експертизи, відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертиза проводиться на замовлення інших осіб. Як наголошують практики, процесуально порядок призначення експертизи містить ряд суттєвих недоліків, починаючи з типової форми клопотання про проведення такої експертизи [5]. Слідчий суддя не може перевірити на стадії розгляду клопотання факт, який слугував основною причиною відповідних процесуальних змін – чи не спрямоване відповідне клопотання на затягування досудового розслідування чи зловживання своїми процесуальними правами. Тож, законодавець, віддаючи компетенцію призначення судової експертизи на судовий контроль, фактично не наділяє слідчого суддю повноваженнями та необхідним ресурсом інформації для перевірки факту – може чи не може судова експертиза, про яку клопоче сторона процесу, бути способом зловживання процесуальним правом для затягування строків досудового розслідування. Тому при відсутності належного правового оформлення процесу призначення судової експертизи на сучасні питання практиків повинна дати відповідь наука.

З'ясуванню правового змісту судової експертизи приділяли увагу багато науковців сфери цивільного процесуального права, кримінального

процесуального права, криміналістики та судової експертології. Особливу увагу цьому питанню приділяли В. Г. Гончаренко, Г. Л. Грановський, Г. І. Грамович, П. П. Іщенко, Н. І. Клименко, М. В. Костицький, Ю. М. Кубицький, В. К. Лисиченко, В. М. Махов, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов та багато інших.

Втім, варто підкреслити, що поняття «експертиза» взагалі увійшло в науковий та практичний обіг не тільки як кримінальний процесуальний термін. Він широко використовується при проведенні різних наукових, технічних та інших досліджень, виконання яких вимагає спеціальних знань. Вимоги щодо проведення відповідних експертиз закріплені в спеціальних Законах України («Про свободу совісті та релігійні організації», «Про судову експертизу», «Про наукову і науково-технічну експертизу», «Про екологічну експертизу» та ін.). Тому дослідження сутності судової експертизи у кримінальному провадженні відповідно буде мати свою специфіку, що загалом визначається законодавчою регламентацією судово-експертної діяльності в Україні.

В науці про судово-експертну діяльність – в судовій експертології – науковці досліджують поняття цієї науки, її систему і структуру, а також окремі вчення (про об'єкти, суб'єкти, методи загальної теорії судової експертизи, процеси і відношення комунікації в судовій експертизі, профілактику та прогнозування тощо) [6, с. 740].

Особливий характер функцій, що виконуються експертом, спеціальна мета досліджень, які проводить експерт, правове регулювання підстав для проведення експертиз та порядку їх проведення виділяють судово-експертну діяльність серед інших видів людської діяльності. Все це повинно визначати її як професійну діяльність [7]. Суспільні відносини, що виникають у зв'язку із потребою одних осіб отримувати інформацію, яка їх цікавить з питань, що вимагають використання знань, якими вони самі (в повному або необхідному об'ємі) не володіють, і можливістю інших дану інформацію (за результатами досліджень) надати, реалізуються за допомогою узагальненого виду суспільно корисної діяльності – експертної діяльності, яку відносно сфери судочинства позначають терміном «судово-експертна діяльність» [8]. А. В. Дудич резюмував, що судово-експертна діяльність, з одного боку, виступає сформованим та відносно автономним видом соціально-корисної діяльності, а з іншого боку, тісно взаємодіє із правоохоронною діяльністю загалом та кримінально-процесуальною діяльністю зокрема [7].

Метою статті є дослідження аспектів сутності та правової природи судової експертизи у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. На законодавчому рівні термін «судово-експертна діяльність» лише використовується в Законі України «Про судову експертизу». У даному нормативному акті немає чіткого визначення цього поняття, його зміст розкривається науковцями через аналіз деяких норм, які встановлюють:

а) суб'єктів (фізичних та юридичних осіб), які безпосередньо здійснюють проведення судових експертиз професійними атестованими експертами, вимоги до освіти та спеціальної підготовки, а також порядок здійснення їх атестації;

б) коло суб'єктів державної влади, які забезпечують науково-методичне, організаційно-управлінське та фінансове забезпечення судово-експертної діяльності;

в) експертну практику як вид науково-практичної діяльності;

г) інші аспекти правового, організаційного, науково-методичного та міжнародного забезпечення експертної діяльності в Україні.

Ф. М. Джавадов розуміє під судово-експертною діяльністю систему процедур, пов'язаних із проведенням судових експертиз, тобто судово-експертну практику [9, с. 42-46].

О. І. Жеребко розглядає судово-експертну діяльність як експертну структуру, мету, завдання, механізм, суб'єкти, об'єкти та принципи судово-експертної діяльності [10, с. 49]. Що є більш наближеним у змісті до розуміння теоретичного осмислення саме експертної діяльності, ступеню розроблення методологічних, правових, організаційних засад здійснення судової експертизи та інших видів діяльності експертів, забезпечення досягненнями науково-технічного прогресу, підвищенням якості відбору, підготовки та перепідготовки експертів.

Не дивлячись на те, що розвиток судово-експертної діяльності суттєво вплинув на розширення її суб'єктного складу (до експертів долучили експертні установи, керівників цих установ), провідною сферою судово-експертної діяльності залишається судова експертиза у кримінальному провадженні.

Етимологічно слово «експертиза» походить від латинського «*expertus*» та від французького «*expertise*», що означає: 1) досвідчений; 2) випробуваний [11, с. 333]. Можна сказати, що будь-яка експертиза, у першу чергу, є застосуванням спеціальних знань і саме таких, котрі пройшли апробацію досвідом. Під експертизою також розуміється «дослідження експертом якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань, наприклад, медичних., бухгалтерських, судових тощо [12, с. 290].

Стосовно визначення поняття судової експертизи у правовій науці немає єдиної думки. А. В. Дулов визначає експертизу як процесуальну діяльність фахівців різних галузей знань по дослідженню конкретних обставин, матеріалів, об'єктів кримінальної справи, що відносяться до їх спеціальних пізнань, з метою встановлення нових фактів, що розширюють можливості слідства і суду при встановленні істини у справі [13, с. 5]. При цьому акцент робиться на тому, що судова експертиза є різновидом наукової діяльності, і ціль її полягає у встановленні об'єктивної істини [13, с. 5]. М. М. Гродзинський підкреслював те, що експертиза є у першу чергу способом одержання доказів [14, с. 46]. Л. Оганян відзначав, що сутність експертизи і специфічна риса висновку експерта визначаються не повідомленням експертом суду наукового положення, а фактом застосування експертом відомого йому наукового положення в процесі конкретного дослідження, на підставі результатів якого експерт і приходить до відповідних висновків [15, с. 23]. Останнє стає предметом дослідження багатьох криміналістів у контексті розмежування понять «судова експертиза» та «висновок судового експерта». М. С. Строгович з цього приводу провів розмежування, відповідно до якого під експертизою варто розуміти

дослідження експертом обставин і питань, що вимагають спеціальних знань, а під висновком експерта – висновок, зроблений ним на підставі проведеного дослідження [16, с. 433]. Т. В. Сахнова сформулювала поняття судової експертизи у значенні спеціального дослідження, що призначається ухвалою суду (судді) за наявності загальної (процесуальної) та спеціальної підстав, яке проводиться знаючою особою – експертом, в певній процесуальній формі для отримання судового доказу по справі (висновку експерта) [17, с. 47]. Так чи інакше розглядаючи сутність судової експертизи криміналісти намагаються визначити її суттєві ознаки. Більшість науковців виділяють наступні характеристики для судової експертизи ознаки:

- 1) використання експертом спеціальних знань, експертне дослідження розуміється як процес застосування спеціальних знань стосовно об'єктів дослідження;
- 2) кримінально-процесуальна форма призначення судової експертизи;
- 3) процесуальна самостійність судового експерта;
- 4) індивідуальна відповідальність судового експерта;
- 5) безпосереднє дослідження об'єктів експертизи судовим експертом;
- 6) об'єктивне і всебічне проведення судової експертизи;
- 7) процесуальне оформлення результатів експертизи;
- 8) проведення дослідження з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження;
- 9) спеціальний суб'єкт проведення експертизи,
- 10) спеціальна процесуальна форма її проведення, що виражається у оформленні її результатів в спеціальному процесуальному документі – висновку експерта.

В контексті цивільного процесу науковці писали, що сутність судової експертизи полягає в повідомленні суду загального дослідного положення певної галузі науки або практики. У процесуальному праві теорія «дослідного положення» вказує, на особливість висновку експерта, яка відрізняє його від усіх інших джерел доказів, є представлення експертом судові дослідного положення з галузі спеціальних знань експерта, під яке він підводить досліджувані ним факти справи [18, с. 173]. Застосування загального дослідного положення, підведення під нього конкретних фактів, встановлених у даній справі, є найістотнішою ознакою експертизи. Там, де її немає, немає й експертизи [19, с. 29].

Акцентуємо увагу на такій ознаці судової експертизи як кримінально-процесуальна форма призначення судової експертизи. Кримінально-процесуальна форма – це визначений законом порядок кримінального провадження в цілому, порядок виконання окремих процесуальних дій та порядок прийняття процесуальних рішень [20]. З вступом у дію КПК України 2012 року та подальшими його змінами та доповненнями існуючий порядок кримінального провадження піддавався кардинальним змінам, що відповідним чином повинно впливати й на прикладні розробки криміналістичної науки. Розгляд питання про призначення судової експертизи слідчим суддею (за певних обставин з дотриманням змагальної процедури) можна назвати елементом кримінально-процесуальної форми.

Висновки. У кримінальному провадженні судова експертиза є, в першу чергу, прикладною сферою застосування власне наукового знання експерта із застосуванням спеціалізованих методик, обрання яких зумовлено специфікою предмета дослідження, що має значення для встановлення обставин вчинення кримінального правопорушення, для пізнання яких є потреба у залученні суб'єкта спеціальних знань.

Перелік посилань

1. Гора І. В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України. *Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11, № 3. С. 145-153.
2. Про судову експертизу: закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 28 (12.07.94). Ст. 232.
3. Лисиченко В. К., Циркаль В. В. Использование специальных знаний в следственной и судебной практике: учеб. пособие. Киев, 1987. 100 с.
4. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства. Приемы и рекомендации. Москва, 1997. 480 с.
5. Аналітика. Закон і Бізнес. URL: https://zib.com.ua/ua/print/133164-onovlena_ekspertiza_v_kriminalnomu_proc_esi_persh_i_rezultati.html
6. Сегай М. Я. Судова експертologia – наука про судово-експертну діяльність. *Вісник академії правових наук України*. 2003. № 2 (33); № 3 (34). С. 740-762.
7. Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження: дис. ... канд. юр. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 253 с.
8. Комиссарова Я. В. Концептуальные основы профессиональной деятельности эксперта в уголовном судопроизводстве: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2013. 684 с.
9. Джавадов Ф. М. Экспертная деятельность и развитие науки о судебной экспертизе. Баку, 1998. 187 с.

References

1. Hora, I. V. (2014). Comprehensive forensic examination in the aspect of research of the interdisciplinary institute of forensic examinations in the legal proceedings of Ukraine. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Vol. 11, No. 3. P. 145-153. (in Ukrainian).
2. On forensic examination: Law of Ukraine dated 25.02.1994 No. 4038-XII. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 1994. No. 28 (12.07.94). Art. 232. (in Ukrainian).
3. Lisichenko, V. K., Tsirkal, V. V. (1987). The use of special knowledge in investigative and forensic practice: textbook. Kiev. 100 p. (in Russian).
4. Belkin, R. S. (1997). The course of criminalistics: in 3 volumes. Vol. 3: Criminalistics means. Techniques and recommendations. Moscow. 480 p. (in Russian).
5. Analytics. Law and Business. Retrieved from: https://zib.com.ua/ua/print/133164-onovlena_ekspertiza_v_kriminalnomu_proc_esi_persh_i_rezultati.html (in Ukrainian).
6. Sehai, N. Ya. (2003). Forensic expertology is the science of forensic expert activity. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. No. 2 (33); No. 3 (34). P. 740-762. (in Ukrainian).
7. Dudych, A. V. (2016). Expert as a participant in criminal proceedings: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Odesa. 253 p. (in Ukrainian).
8. Komissarova, Ya. V. (2013). Conceptual foundations of the professional activity of an expert in criminal proceedings: Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Moscow. 684 p. (in Russian).
9. Dzhavadov, F. M. (1998). Expert activity and development of the forensic science. Baku. 187 p. (in Russian).

10. Жеребко О. І. Судово-експертна діяльність: сутність, принципи, організаційні основи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2010. 236 с.
10. Zherebko, O. I. (2010). Forensic expert activity: essence, principles, organizational foundations: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Zaporizhzhia. 236 p. (in Ukrainian).
11. Юридична енциклопедія / під ред. Ю. С. Шемшученка; НАН України; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 1999. Т. 2. С. 333.
11. Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.). (1999). Legal encyclopedia. Kyiv. Vol. 2. P. 333. (in Ukrainian).
12. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. Київ, 1985. 966 с.
12. Melnychuk, O. S. (Ed.) (1985). Dictionary of foreign words. Kyiv. 966 p. (in Ukrainian).
13. Дулов А. В. Процессуальные проблемы судебной экспертизы: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / МГУ им. М.В. Ломоносова. Москва, 1963. 24 с.
13. Dulov, A. V. (1963). Procedural problems of forensic examination: extended abstract of candidate's thesis. Moscow. 24 p. (in Russian).
14. Гродзинский М. М. О способах получения доказательств в советском уголовном процессе. *Советская юстиция*. 1958. № 6. С. 11-15.
14. Grodzinskii, M. M. (1958). About the methods of obtaining evidence in the Soviet criminal process. *Soviet justice*. No. 6. P. 11-15. (in Russian).
15. Оганян Л. Основные положения криминалистической экспертизы письма, применительно к рукописям, выполненным на армянском языке: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.717 / Одесск. гос. ун-т им. И.И. Мечникова. Одесса, 1970. 25 с.
15. Oganian, L. (1970). The main provisions of the forensic examination of the letter in relation to the manuscripts made in the Armenian language: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.717. Odessa. 25 p. (in Russian).
16. Строгович М. С. Курс советского уголовного процесса. Москва, 1968. Т. 1: Основные положения науки советского уголовного процесса. 470 с.
16. Strogovich, M. S. (1968). The course of the Soviet criminal process. Moscow. Vol. 1: Basic provisions of the science of the Soviet criminal process. 470 p. (in Russian).
17. Сахнова Т. В. Судебная экспертиза. Москва, 2000. 368 с.
17. Sakhnova, T. V. (2000). Forensic examination. Moscow. 368 p. (in Russian).
18. Чельцов М. А. Советский уголовный процесс. Москва, 1951. 510 с.
18. Cheltsov, M. A. (1951). Soviet criminal process. Moscow. 510 p. (in Russian).
19. Яновский Я. Судебная практика по разрешению споров, вытекающих из применения ст. 413 ГК. *Социалистическая законность*. 1952. № 7. С. 29-35.
19. Yanovskii, Ya. (1952). Judicial practice for the resolution of disputes arising from the application of Art. 413 of the Civil Code. *Socialist legality*. No. 7. P. 29-35. (in Russian).
20. Лобойко Л. М. Кримінальний процес: підручник. Київ, 2014. 432 с.
20. Loboiko, L. M. (2014). Criminal procedure: textbook. Kyiv. 432 p. (in Ukrainian).

О СУТИ И ПРАВОВОЙ ПРИРОДЕ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

**В. В. Тищенко
Л. С. Белик
О. А. Самойленко
Ю. В. Тищенко**

Статья посвящена исследованию аспектов сущности и правовой природы судебной экспертизы в уголовном производстве.

Проанализированы положения Закона Украины «О судебной экспертизе».

Исследованы положения Уголовного процессуального кодекса Украины относительно оснований назначения и проведения судебной экспертизы.

Установлено, что правовому содержанию судебной экспертизы уделяли внимание многие ученые сферы гражданского процессуального права, уголовного процессуального права, криминалистики и судебной экспертологии.

Исследовано природу возникновения судебной экспертизы.

Установлено, что на законодательном уровне термин «судебно-экспертная деятельность» используется только в Законе Украины «О судебной экспертизе».

В указанном нормативно-правовом акте отсутствует четкое определение этого понятия, его содержание раскрывается учеными через анализ некоторых норм права.

Относительно определение понятия судебной экспертизы, установлено, что в правовой науке нет единого мнения.

Проанализирована уголовно-процессуальная форма назначения судебной экспертизы.

Ключевые слова: судебная экспертиза; уголовное производство; судебно-экспертная деятельность, судебная экспертология, уголовно-процессуальная форма.

ON THE ESSENCE AND LEGAL NATURE OF THE FORENSIC EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

**V. Tishchenko
L. Belik
O. Samoilenko
Yu. Tishchenko**

The article is devoted to the study of aspects of the essence and legal nature of forensic examination in criminal proceedings.

It is analyzed the provisions of the Law of Ukraine “On Forensic Examination”.

The norms of the Criminal Procedure Code concerning the grounds for the appointment and conduct of forensic examination have been investigated.

It has been established that many scientists in the field of civil procedural law, criminal procedural law, criminology and forensic examination paid attention to the legal content of the forensic examination.

The nature of occurrence of forensic examination has been investigated.

It has been established that at the legislative level, the term “forensic expert activity” is used only in the Law of Ukraine “On Forensic Examination”.

In the specified normative legal act there is no clear definition of this concept, scientists through the analysis of some norms of law reveal its content.

Regarding the definition of the concept of forensic examination, it has been established that there is no consensus in legal science.

Regarding the definition of the concept of forensic examination, it has been established that there is no consensus in legal science.

The article analyzes the criminal procedure form of appointing a forensic examination.

Key words: forensic examination, criminal proceedings, forensic expert activity, forensic expertology, criminal procedural form.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.02>

УДК: 343.98

Ольга Семёновна Катарга
директор,
судебный эксперт высшей категории

E-mail: olga.cataraga@justice.gov.md

Петр Петрович Петкович
заместитель директора,
судебный эксперт высшей категории

E-mail: piotr.petcovici@justice.md

*Национальный Центр Судебных Экспертиз
Министерства Юстиции Республики Молдова*

Виктория Андреевна Присэкару
судебный эксперт первой категории

E-mail: victoria.prisacaru@cna.md

Национальный Центр по Борьбе с Коррупцией Республики Молдова

О ВНЕДРЕНИИ ИНТЕГРИРОВАННЫХ СИСТЕМ МЕНЕДЖМЕНТА ПРИ АККРЕДИТАЦИИ РАЗЛИЧНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ СУДЕБНО- ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются практические аспекты аккредитации разных направлений судебно-экспертной деятельности позволяющие создать действенный механизм, обеспечивающий переход на новый уровень судеб-

но-експертных технологий. Авторы делятся структурой конкретного интегрированного модуля системы менеджмента, в судебно-экспертном учреждении, приводят анализ преимуществ и недостатков с точки зрения разработки, внедрения, утилизации таких систем при аккредитации. В заключении авторы, делятся предложениями по улучшению оценки со стороны органов аккредитации в этой связи.

Ключевые слова: аккредитация экспертных лабораторий, судебно-экспертная деятельность, интегрированная система менеджмента, международный стандарт.

Постановка проблемы. Аккредитация экспертной деятельности, является одним из важных механизмов обеспечения уверенности потребителей в качестве и компетентности судебных экспертиз, которые может выполнить лаборатория. Наличие аккредитации означает официальное признание способности лаборатории удовлетворить требования заказчиков в области исследований, а также ее техническую компетентность при выполнении определенных видов судебных экспертиз.

Анализ последних исследований и публикаций. Организация деятельности судебно-экспертных учреждений, в соответствии с требованиями международных стандартов в области судебных экспертиз, является необходимой основой для образования гармонизированной инфраструктуры, открытой для сотрудничества с международными и национальными организациями, осуществление единого научно-методического подхода к экспертной практике, а также гарантий объективности, всесторонности и полноты судебно-экспертных исследований.

Решению теоретических и практических проблем, связанных с аккредитацией разных направлений судебно-экспертной деятельности посвящены труды П. Белецкого, В. Еременка, Д. Зоргача, А. Козюбы, В. Новикова, А. Никитюка, А. Пазюка, Р. Прокоповича, Т. Татарниковой, В. Хоши и других.

Несмотря на это, в науке есть разработки отдельных аспектов аккредитации и стандартизации судебно-экспертной деятельности, однако, в настоящее время не существует единого исследования проблем внедрения международных стандартов в экспертную практику.

Цель исследования. Обобщить практические аспекты аккредитации разных направлений судебно-экспертной деятельности, что позволит создать эффективный механизм обеспечивающий переход на новый уровень судебно-экспертных технологий.

Изложение основного материала. Известно, что аккредитация лаборатории предоставляет ряд преимуществ. Эти преимущества связаны с маркетинговыми позициями лаборатории, внутренней организацией работы, взаимодействиями с заказчиками и потребителями услуг лаборатории.

Основными преимуществами, которые дает аккредитация лаборатории, являются:

– гарантии для заказчиков и потребителей предоставить качественную услугу в той области, где аккредитована лаборатория;

- постоянное совершенствование деятельности за счет регулярных проверок со стороны органа по аккредитации;
- расширение доли рынка за счет признания результатов работы лаборатории участниками рынка;
- сокращение затрат времени на доказательство компетентности лаборатории;
- повышение квалификации и компетентности персонала за счет регулярных проверок со стороны органа по аккредитации.

Аккредитация лаборатории важна для самой лаборатории с той точки зрения, что эта процедура позволяет определить степень ее соответствия установленным стандартам и принятым нормам работы. В последнее время, особенно это становится важным для судебно-экспертных лабораториях, которые призваны решать конкретные задачи судебного процесса.

Аккредитация судебно-экспертных лабораторий имеет уже достаточно длительную историю. Её началом, как системного явления, можно считать принятие в 1982 году Американским обществом директоров криминалистических лабораторий / Советом по аккредитации лабораторий (American Society of Crime Lab Directors / Laboratory Accreditation Board–ASCLD/LAB) программы по аккредитации судебно-экспертных лабораторий [1]. В качестве основного стандарта, требованиям которого должны соответствовать лаборатории, был выбран ISO/IEC 17025 «Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий». Этот стандарт, делает акцент на конкретные требования к управлению ресурсами (обеспечение ресурсами выполнения методик в рамках области аккредитации): персоналу, помещениям и условиям окружающей среды, оборудованию, процессы исследования, прослеживаемости измерений, отбору образцов, обращению с объектами испытаний, обеспечению валидности результатов испытаний, отчетности о результатах [2, с. 2, 9-19]. За время реализации программ (с конца 1982 по начало 2003 года) только в Соединенных Штатах Америки было аккредитовано 237 из примерно 350 экспертных организаций. Кроме того аккредитацию прошли экспертные лаборатории из Австралии, Канады, Гонконга, Новой Зеландии и Сингапура. Важнейшей особенностью данных программ явилось то, что аккредитацию проходили лаборатории, которые проводят исследования в области криминалистических, товароведческих, экономических, компьютерно-технических экспертиз, исследования ДНК человека.

Параллельно с американскими криминалистами прошли успешно аккредитацию лаборатории, занимающиеся судебно-экспертной деятельностью в большинстве европейских стран. Первыми этот путь прошли лаборатории Англии и Голландии, которые изначально были аккредитованы в ASCLD/LAB, а по мере развития интеграционных процессов и в рамках Европейского союза. Успешно выполнена Европейской сетью судебно-экспертных учреждений (ENFSI), тематика общей работы в области аккредитации, намеченная на первой встрече в марте 1993 года. Конституция ENFSI (принятая на учредительной встрече в Москве в 1999 году), предусматривала стремление всех лабораторий – членов организации к аккредита-

ции [3, с. 203-217]. Таким образом, мировым экспертным сообществом процесс аккредитации судебно-экспертных лабораторий рассматривается как один из важнейших факторов обеспечения качества экспертного производства, обеспечения взаимного признания экспертиз, а также формирования базы международной интеграции судебно-экспертных организаций в рамках региональных и мировых процессов.

Вместе с тем к началу 2000-х годов со всей очевидностью встала проблема проведения аккредитации судебно-экспертных лабораторий по стандартам (прежде всего речь идет о международном стандарте ISO/IEC 17025), первоначально разработанным применительно к деятельности различного рода измерительных лабораторий и не учитывающего специфики судебной экспертизы. Имели место неоднозначное понимание самой возможности включения в область аккредитации таких видов экспертиз, как дактилоскопическая, почерковедческая, трасологическая и т.п. Разъяснения по подобным вопросам были необходимы как органам по аккредитации, так и самим судебно-экспертным лабораториям. Для разрешения указанной проблемы в 2002 году Международной организацией по аккредитации (ILAC) было подготовлено и принято Руководство для судебно-экспертных лабораторий G-19:2002, которое уже несколько раз было дополнено [4, с. 26]. Разработчики ставили перед собой достаточно скромные цели – обеспечить возможность включения в область аккредитации лабораторий различные виды судебно-экспертных исследований, а также дать самые общие рекомендации при аккредитации судебно-экспертных лабораторий. Даже эти скромные референции в начале пути формирования системы аккредитации судебно-экспертных организаций, имели огромное значение и позволили существенно облегчить процесс аккредитации.

Руководство определяет цель судебно-экспертной деятельности и последовательность действий, начиная с момента получения судебно-экспертным подразделением информации о происшествии и вплоть до оформления заключения. При этом лаборатории и органы по аккредитации могут на выбор использовать программы аккредитации, основанные на ISO/IEC 17025 или ISO/ CEI 17020, для различных видов судебных экспертиз. Руководство дает открытый перечень модулей (этапов) экспертной деятельности:

- предварительное обсуждение вопросов, связанных с осмотром места происшествия;
- выполнение первоначальных действий на месте происшествия;
- разработка стратегии осмотра места происшествия;
- проведение осмотра места происшествия;
- оценка результатов, полученных на месте происшествия, и необходимости дальнейших исследований;
- интерпретация результатов осмотра места происшествия и составление заключения.

В данной работе хотим поделиться опытом аккредитации по обеим схемам: ISO/IEC 17025 и ISO/ CEI 17020.

С 2012 по 2018 год нами была исследована практика аккредитации судебно-экспертных лабораторий в плане позиционирования модулей указан-

ных международных стандартов. Анализировались данные приведенные в официальных источниках, включительно беседы на эту тему в рамках рабочих групп ENFSI, также рассмотрены практические подходы ведущих судебных экспертов Румынии, Украины, Республики Беларусь, Армении, Молдовы и других стран, в этой связи. Большинство из судебно-экспертных учреждений (СЭУ) в мире имеют аккредитованные лаборатории по стандарту ISO/IEC 17025, по праву относя деятельность по производству криминалистических экспертиз к «испытательной». Много из СЭУ, имеющие функции обеспечения осмотра мест происшествий, так же аккредитованы по модулю ISO/CEI 17020 «Оценка соответствия. Требования к работе различных типов органов инспекции» [5]. При этом, чаще всего, в данных СЭУ системы менеджмента отдельные. В этом случае очень удобно проводить проверки со стороны органа аккредитации, но не совсем комфортно самой организации в плане обеспечения гармоничности действий сотрудников и разного рода мероприятий по обучению, контролю, улучшению, планированию, отчетности и многих других.

Мы пошли по пути создания интегрированной системы менеджмента: ISO/CEI 17020 и ISO/IEC 17025. Прежде всего, наше учреждение создала систему по модулю ISO/IEC 17025 и, пройдя полный цикл аккредитации по пяти видам криминалистических экспертиз, создали интегрированную систему по обоим модулям: ISO/CEI 17020 и ISO/IEC 17025. При этом использовали схему по ISO/CEI 17020 для следующих 14-ти видов судебных экспертиз, согласно номенклатуре судебных экспертиз [6, с. 23-28, 32, 33]:

- специальность 13.01. Бухгалтерская экспертиза;
- специальность 13.02. Экономическая экспертиза;
- специальность 13.03. Инженерно-экономическая экспертиза;
- специальность 14.01. Экспертиза продуктов легкой промышленности широкого потребления;
- специальность 14.02. Экспертиза пищевых продуктов;
- специальность 14.03. Автотовароведческая экспертиза;
- специальность 15.01. Оценка недвижимого имущества и технологического оборудования;
- специальность 15.02. Раздел / порядок пользования недвижимым имуществом;
- специальность 15.03. Изучение объектов недвижимости, строительных материалов и смежных документов;
- специальность 16.02. Исследование технического состояния транспортных средств и их частей;
- специальность 21.01. Исследование обстоятельств несчастного случая на производстве, документации, отражающей организацию и выполнение работ;
- специальность 22.01. Психологическая экспертиза в гражданском процессе;
- специальность 22.02. Психологическая экспертиза в уголовном процессе.

Хотим отметить, что при создании и внедрении документации интегрированной системы, особых трудностей не было. Судебные эксперты доста-

точно легко восприняли изменения, быстро освоили все требования и применяли их избирательно, в зависимости от отнесения той или иной деятельности. Необходимо уточнить, что администрация и персонал ответственный за систему менеджмента (СМ), проходили обучение по созданию интегрированных (СМ), на практике европейских стран, но это не было относительно к судебной-экспертной деятельности. Мы изучали практику подхода, как к созданию таких систем, так и опыт оценки со стороны органов аккредитации в этом смысле. При этом, мы не встречали интегрированных систем внедренных именно в судебную-экспертную деятельность.

Наше судебное-экспертное учреждение работает по данной системе уже больше года, успешно прошли оценку со стороны органа аккредитации и решили поделиться сильными и слабыми сторонами интегрированной системы менеджмента, которые могут представлять интерес в плане выбора того или другого подхода по внедрению нескольких схем (СМ).

На рисунке 1, мы показали общую структуру интегрированной системы менеджмента, которую внедрили и по которой успешно работаетея. При создании системы учитывались все требования, являющиеся общими для обоих стандартов и выработаны соответствующие общие процедуры, показать которые необходимо по каждой схеме. Так же поступили и с формулами. В нашем учреждении (СМ) состоит из 31-ой интегрированных и 5-ти сепаратными процедурами (PG), как показано ниже на рисунке 1.

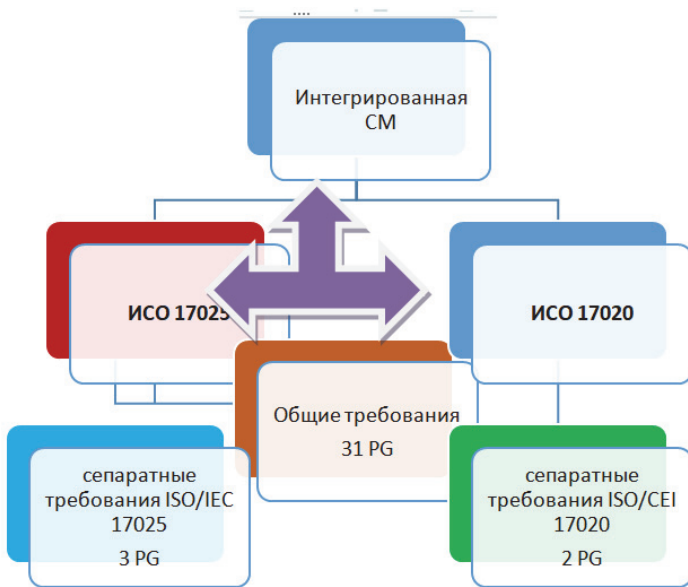

Рис 1. Графическое изображение структуры внедренной интегрированной системы менеджмента (ISO/CEI 17020 и ISO/IEC 17025)

Нами были проанализированы сильные и слабые стороны данной системы, исходя из тех проблем, с которыми мы встречались при разработке, внедрении и оценки со стороны органа аккредитации. В таблице 1 раскроем наши наблюдения в этой связи:

Таблица 1

Анализ слабых и сильных сторон применения в судебно-экспертной практике интегрированных систем менеджмента

№	Наименование процесса	Сильная сторона	Слабая сторона
1	Разработка (СМ)	Единообразии при подходе к подготовке документации (СМ)	Необходимость изучения большого объема материала
		Все процессы охвачены единой системой	
		Унификация процедур и формуляров (СМ)	Более длительное время необходимо для разработки
2	Изучение (СМ)	Возможность изучения и восприятия обоим схем требований, как единого целого модуля	Затрата больших временных ресурсов
3	Внедрение	Относительно за короткий период времени	
		Не остаются неохваченные (СМ) процессы (независимо от отнесения к конкретному модулю)	
4	Утилизация	Простой доступ к документам, за счет одномоментного допуска к (СМ), независимости от модуля	
		Исключение использования документов относящихся к другому модулю	
		Обеспечение полноты и всесторонности проведения аудитов и анализа (СМ)	
		Сокращение времени подготовки и проведения аудитов и анализа (СМ)	
5	Оценка со стороны органа аккредитации	Сокращение времени проверки	Необходимость изучения большего объема документации
		Исключение фрагментарного рассмотрения деятельности организации	Возможность «потери» либо «смешение» доказательств о соблюдении, каких либо требований оцениваемого стандарта

Таким образом, как видно из приведенных выше наблюдений, интегрированная система менеджмента, преобладает преимуществом перед отдельными системами, тогда, когда в одной и той же организации необходимо применение разных схем аккредитации смежных областей деятельности. Наибольшие неудобства в применении интегрированной системы менеджмента выявлены по отношению к органу аккредитации, тогда, когда для лаборатории это весьма удобно во всех смыслах.

Выводы. Нами думается, что органам аккредитации следует задуматься над вопросом создания смешанных оценочных групп, т.к. подход к процессу экспертного исследования един, вне зависимости от того по какой схеме аккредитована лаборатория. Это намного упростило бы сам процесс подготовки лаборатории к аккредитации, как и процесс оценки, органом аккредитации, системы как одного целого, в то же время, повышая качество этой оценки.

Перечень ссылок

1. Tilstone W. Encyclopedia of Forensic Science; An Encyclopedia of History; Methods, and Techniques; ACB-CLIO, 2006.

2. ISO/IEC 17025:2018. Общие требования к компетентности испытательных и калибровочных лабораторий. URL: <http://www.gostinfo.ru/catalog/Details/?id=6411369>

3. Kopp I., Sprangers W. History of European Network of Forensic Science Institutes. *Problems of Forensic Sciences*. 2002. Vol. 50 (L).

4. Кузьмин С. А. Руководство ILAC G-19:2014 «Модули в судебно-экспертной деятельности» – качественно новый шаг к аккредитации судебно-экспертных организаций». *Теория и практика судебной экспертизы*. 2015. № 2 (38).

5. ISO/МЭК 17020. Оценка соответствия. Требования к работе различных типов органов инспекции. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200097436>

6. Номенклатура судебных экспертиз: Постановление Правительства Республики Молдова от 24.03.2017 № 195. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35333341

Reference

1. Tilstone, W. (2006). Encyclopedia of Forensic Science; An Encyclopedia of History; Methods, and Techniques; ACB-CLIO. (in English).

2. ISO/IEC 17025:2018. General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. Retrieved from: <http://www.gostinfo.ru/catalog/Details/?id=6411369> (in Russian).

3. Kopp, I., Sprangers, W. (2002). History of European Network of Forensic Science Institutes. *Problems of Forensic Sciences*. Vol. 50 (L). (in English).

4. Kuzmin, S. A. (2015). ILAC G-19:2014 Guidelines “Modules in Forensic Activity” – a Qualitatively New Step Towards the Accreditation of Forensic Organizations”. *Theory and practice of forensic examination*. No. 2 (38).

5. ISO/IEC 17020. Conformity assessment. Requirements for the work of various types of inspection bodies. Retrieved from: <http://docs.cntd.ru/document/1200097436> (in Russian).

6. The nomenclature of forensic examinations: Decree of the Government of the Republic of Moldova as of 24.03.2017 No. 195. Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35333341 (in Russian)

**ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕГРОВАНИХ СИСТЕМ МЕНЕДЖМЕНТУ
ПРИ АКРЕДИТАЦІЇ РІЗНИХ НАПРЯМКІВ
СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**О. С. Катарга
П. П. Петкович
В. А. Прісекару**

У статті розглянуті практичні аспекти акредитації різних напрямків судово-експертної діяльності, що дозволяє створити дієвий механізм, який допоможе перейти на новий рівень судово-експертних технологій. Автори розглядають структуру конкретного інтегрованого модуля системи менеджменту в судово-експертній установі, приводиться аналіз переваг і недоліків з точки зору розробки, впровадження, утилізації таких систем при акредитації. У висновку автори, діляться пропозиціями щодо поліпшення оцінки з боку органів акредитації у зв'язку з вищевикладеним.

Ключові слова: акредитація експертних лабораторій, судово-експертна діяльність, інтегрована система менеджменту, міжнародний стандарт.

**ON THE IMPLEMENTATION OF INTEGRATED
MANAGEMENT SYSTEMS IN THE ACCREDITATION
OF VARIOUS AREAS OF FORENSIC EXPERT ACTIVITIES**

**O. Kataraga
P. P. Petkovich
V. Prisecaru**

The article deals with the practical aspects of accreditation of different areas of forensic expert activity, that allow creating an effective mechanism that will help move to a new level of forensic technology. The authors consider the structure of a specific integrated module of the management system in a forensic institution, provides an analysis of the advantages and disadvantages in terms of the development, implementation, disposal of such systems during accreditation. In conclusion, the authors share their proposals for improving the assessment by the accreditation bodies in connection with the above mentioned.

Key words: accreditation of expert laboratories, forensic expert activity, integrated management system, international standard.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.66.03>
УДК 347.9411.948

Наталія Володимирівна Нестор
доктор юридичних наук,
заступник директора з наукової роботи

ORCID 0000-0003-2940-5338
E-mail: natalia.nestor@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ ПРОТИДІЇ ЗЛОВЖИВАННЮ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ У КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розглядаються процесуальні аспекти належного проведення судової експертизи в рамках судового провадження, їх нормативно-правове регулювання за чинним законодавством. Особливу увагу приділяється заходам запобігання зловживанню сторонами процесуальними правами.

Ключові слова: експертиза, експерт, експертна установа, спеціальні знання, судова експертиза, зловживання процесуальними правами.

Постановка проблеми. В умовах розширення процесуальних можливостей учасників процесу, недоліків нормативно-правового регулювання судочинства, пасивності суду, відсутності фактичної рівноправності сторін та традицій змагальності складається сприятлива ситуація для зловживань процесуальними правами, у тому числі під час призначення і проведення судової експертизи та використання результатів у судовому провадженні. У наслідок таких дій спотворюється суть правосуддя, оскільки учасники процесу використовують механізм судового захисту для порушення прав та законних інтересів інших осіб, що суперечить публічним інтересам з організації ефективного та справедливого судового процесу. Таким чином, зловживання процесуальними правами є серйозною проблемою, що стоїть на шляху розвитку ефективної моделі експертного забезпечення правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спільнота вивчає питання призначення і проведення експертизи у судовому процесі та труднощі, які можуть виникнути під час її проведення. До науковців, які вивчали вказану проблему, можна віднести Т. В. Аверьянову, І. А. Алієва,

Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, А. В. Дулова, О. В. Капліну, Ю. Г. Корухова, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченка, А. О. Полтавського, О. Р. Россинську, М. Я. Сегая, Е. Б. Сімакову-Єфремян, В. М. Тертишника, М. Г. Щербаковського, О. Р. Шляхова. Однак, у зв'язку з останніми змінами до процесуального законодавства, питання призначення та проведення експертизи є актуальним і важливим для подальшого дослідження.

Мета дослідження. Метою цієї наукової статті є визначення характеру зловживань учасників процесу своїми процесуальними правами під час призначення і проведення судової експертизи, використання її результатів у судовому провадженні, а також виокремлення засобів протидії таким зловживанням та висвітлення можливості вдосконалення нормативно-правової бази стосовно окресленої проблематики.

Викладення основного матеріалу. Нормативно-правовому регулюванню судово-експертної діяльності на сучасному етапі притаманні окремі прогалини та недоліки, наявність яких не сприяє повноцінному забезпеченню гарантій діяльності судового експерта, а також безперешкодній процесуальній реалізації права сторін на проведення експертизи у судовому провадженні.

Слід констатувати, що судова експертиза спрямована на об'єктивність, всебічність, повноту дослідження обставин справи судом із залученням спеціальних знань, якими володіє компетентний суб'єкт – експерт. Однак інколи сторони намагаються маніпулювати ходом розгляду справи, використовуючи законодавчі прогалини у сфері судово-експертної діяльності. Саме тому практично значущим питанням залишаються процесуальні заходи забезпечення належного проведення судової експертизи та недопущення зловживань сторін процесуальними правами. Важливо зазначити, що на сьогодні у процесуальному законодавстві передбачено відповідне нормативне регулювання.

Оскільки дії сторін, спрямовані на створення перешкод для проведення експертизи у рамках судового провадження, за своєю суттю можна віднести до зловживання процесуальними правами, то до них застосовуються як загальні положення (що застосовуються до усіх видів зловживань процесуальними правами), так і спеціальні (що стосуються безпосередньо проведення судової експертизи).

По-перше, розглянемо спеціальні засоби процесуального впливу, до яких законодавство України відносить санкції за ухилення від участі в експертизі.

Ухиленням від участі в експертизі є умисні дії особи, яка бере участь у справі, метою яких є неможливість проведення експертизи, яку призначив суд: неподання експертам необхідних матеріалів або документів, які є в особи; відмова надати зразки для дослідження; недопущення до приміщень або майна, яке підлягає дослідженню, тощо [1].

Цивільний процесуальний Кодекс України (далі – ЦПК України) в ст. 109 закріплює, що в разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні.

Відповідно до ч. 4 ст. 102 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), у разі ухилення учасника справи від подання суду на його вимогу необхідних для проведення експертизи матеріалів,

документів або від іншої участі в експертизі, що перешкоджає її проведенню, суд залежно від того, яка особа ухиляється, а також яке ця експертиза має значення, може визнати встановленою обставину, для з'ясування якої експертиза була призначена, або відмовити у її визнанні. Аналогічне положення наведене у ст. 107 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України).

Таким чином, згаданими процесуальними кодексами встановлена можливість суду визнати або відмовити у визнанні факту, що мав бути предметом експертизи. Наведене положення, на нашу думку, нівелює можливості щодо затягування розгляду справи, та корелюється із принципами розгляду справи протягом розумного строку.

Зазначені положення мають своє підтвердження й у судовій практиці. Наприклад, у справі № 2-3904/12 Колегія суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Київської області зазначає, що позивач був належним чином повідомлений про судове засідання і поставлений до відома про те, що в цьому засіданні буде виконуватись клопотання експертів про відібрання від нього зразків підписів, але в судове засідання не з'явився. З огляду на це, судова колегія розцінила його поведінку як ухилення від проведення експертизи, а тому самостійно визначила недоведеними його позовні вимоги в частині, що була віднесена на розгляд експерта [2].

Також у практиці відомі випадки, коли зловживання процесуальними правами учасників процесу відбувалося шляхом умисного затягування розгляду справи у зв'язку із відмовою однієї зі сторін від оплати витрат, пов'язаних із проведенням експертизи.

Так, наприклад, Харківський районний суд Харківської області у справі № 635/5724/13ц за клопотанням позивача призначив судову будівельно-технічну експертизу, яка не була виконана у зв'язку із несплатою позивачем вартості її проведення та ненаданням експертові додаткових доказів. Повторне звернення позивача про призначення експертизи суд відхилив, мотивуючи це затягуванням розгляду справи та незаінтересованістю позивача у вирішенні спору, та ухвалив рішення про відмову у задоволенні позову. Цікаво, що апеляційним судом була призначена повторна експертиза, яка знову проведена не була у зв'язку з несплатою її вартості [3].

Висновок судового експерта покликаний висвітлити певні обставини, з урахуванням спеціальних знань суб'єкта проведення експертизи, тому, інколи задля досягнення мети судочинства, повного та всебічного дослідження обставин справи, може бути недостатньо лише визнання або відмови у визнанні судом факту, що мав бути предметом експертного дослідження. На нашу думку, існує законодавча прогалина щодо можливості оплати експертизи стороною у спорі, на яку судом не покладено оплати витрат на проведення експертизи.

Примітно, що ще в 2012 році Пленум Вищого господарського суду України в своїй постанові «Про деякі питання практики призначення судової експертизи» надав господарським судам низку роз'яснень з метою правильного і однакового застосування господарськими судами законодавства, яке регулює призначення судової експертизи. Зокрема, пунктом 23 згада-

ної постанови передбачено, що у разі відмови чи ухилення заінтересованої сторони або сторони, зобов'язаної ухвалою господарського суду, від оплати витрат, пов'язаних з проведенням судової експертизи, суд може запропонувати іншій стороні оплатити ці витрати, а за відсутності і її згоди та за неможливості проведення судової експертизи без попередньої оплати її вартості суд розглядає справу на підставі наявних доказів. Аналогічним чином суд має діяти в разі повернення матеріалів справи з експертної установи через несплату вартості експертизи [4].

На сьогодні проблема ухилення від оплати витрат, пов'язаних з проведенням судової експертизи, залишається вкрай актуальною. Наприклад, 28.02.2020 Рада суддів України своїм рішенням № 14 вирішила, що в низці пілотних судів Одеської області (Одеський апеляційний суд, Малиновський районний суд міста Одеси та Ізмаїльський міськрайонний суд Одеської області) почали застосовуватись «Правила організації ефективного цивільного судочинства». Вказані Правила були розроблені робочими групами із суддів, адвокатів та прокурорів, які є аналогом відповідних правил, що використовуються судом, прокуратурою та адвокатурою Нідерландів.

Пунктом 1.4.3. вказаних Правил передбачено, що у разі призначення експертизи за ініціативою суду судові витрати, пов'язані з її проведенням, покладаються на сторони провадження в рівних частках, проте у разі ухилення від оплати стороною, інша сторона вправі здійснити 100 відсоткову оплату експертизи. Питання про компенсацію понесених стороною витрат вирішується в загальному порядку при вирішенні питання про розподіл судових витрат [5].

Відповідно до вказаного рішення Ради суддів України Правила застосовуються у пілотних судах з 01.07.2020. Варто зазначити, що такі напрацювання мають факультативний характер, і на сьогодні у Єдиному реєстрі судових рішень не міститься згадки про справи, у яких суди б посилалися на вказаний акт у якості обґрунтування. Тим не менш, варто вказати, що для Ради суддів України законодавчо передбачена можливість звертатися з пропозиціями щодо питань діяльності судів до органів державної влади [6], тому цілком вірогідно, що у разі успішної апробації дані Правила будуть запропоновані для впровадження на законодавчому рівні.

По-друге, необхідно виділити загальні засоби процесуального впливу, які стосуються відповідальності за зловживання процесуальними правами, а також можуть бути застосовані у разі встановлення зловживань, що стосуються проведення судової експертизи. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 45 КАС України законодавець передбачив один із видів відповідальності, зокрема право суду залишити без розгляду або повернути скаргу, заяву, клопотання. Також, відповідно до ст. 139 КАС України, у випадку зловживання стороною чи її представником процесуальними правами або якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, суд має право покласти на таку сторону судові витрати повністю або частково, незалежно від результатів вирішення спору. Одрозуміти, що аналогічні положення щодо відповідальності містяться й у інших процесуальних кодексах.

Важливою також, на наш погляд, є новація законодавства щодо можливості накладення адміністративного стягнення у виді штрафу за злов-

живання процесуальними правами та ухилення від вчинення дій, покладених судом на учасника судового процесу, зазначені в ч. 1 ст. 135 ГПК України, ч. 1 ст. 148 ЦПК України та ч. 1 ст. 149 КАС України. Відповідно до положень ГПК України та КАС України в дохід Державного бюджету України з відповідної особи може бути стягнуто штраф у сумі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб. ЦПК України ж передбачає суворіше покарання, зокрема штраф у сумі від одного до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Положення щодо можливості застосування адміністративного стягнення у виді штрафу віднайшли широку реалізацію на практиці. Так, варто навести ухвалу Окружного адміністративного суду міста Києва від 06.08.2018 у справі № 826/17079/16, в якій суд вважає за доцільне застосувати до Київської міської ради захід процесуального примусу у виді штрафу в сумі 9205 грн. у зв'язку із повторним невиконанням ухвал суду щодо надання експерту матеріалів, необхідних для проведення експертизи, котрі неодноразово витребувалися судом [7].

Широко використовується даний захід процесуального примусу в господарському судочинстві, зокрема у разі ухилення від оплати витрат, пов'язаних із проведенням експертизи. Так, наприклад, ухвалою Господарського суду міста Києва від 23.09.2019 у справі № 910/11742/18 суд визначив адекватним та співмірним заходом процесуального примусу накладення штрафу у розмірі 10035 грн. на позивача у зв'язку із повторним невиконанням вимог суду про оплату проведення у справі комісійної судової експертизи [8].

У цивільному судочинстві також бачимо застосування подібних норм. Відповідно до ухвали Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 17.04.2018 у справі № 583/3751/16-ц, суд дійшов висновку про наявність підстав для стягнення з позивача в дохід державного бюджету штрафу у розмірі 850 грн. у зв'язку із ненаданням витребуваних судом документів, які мали бути використані для проведення судово-економічної експертизи [9].

З наведеного вбачається, що задля забезпечення принципів ефективності судочинства та здійснення його у розумні строки суди широко використовують можливість процесуального впливу на учасників справи, які ухиляються від виконання покладеного на них судом обов'язку щодо надання матеріалів, необхідних для проведення судової експертизи, а також щодо оплати вартості такої експертизи.

У ретроспективі варто зазначити, що на відміну від інших процесуальних кодексів лише попередня редакція ГПК України (до оновлення 15.12.2017 редакції процесуальних кодексів) містила положення про право суду на накладення штрафу у розмірі до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за ухилення від вчинення дій, покладених на сторону судом.

Відповідно до даних «Статистичного аналізу впливу судового збору на надходження справ та застосування штрафів за зловживання процесуальними правами, 2014-2018» станом на 2018 рік було ухвалено 719 штрафів у якості заходу процесуального впливу. Загальна сума таких штрафів склала трохи більше 3 мільйонів гривень, а загалом штрафи за

зловживання процесуальними правами мали тенденцію до зростання – як у плані кількості присуджених штрафів, так і щодо сумарних обсягів штрафів. Цікаво, що найменшу тенденцію до зростання кількості штрафів та їх сум зафіксовано саме у господарських справах [10].

Висновки. Враховуючи наведене вище, можна зробити висновок, що протидія зловживанню процесуальними правами, зокрема під час призначення і проведення судової експертизи та використання її результатів у судовому провадженні, постає нагальною потребою у контексті оптимізації судочинства та досягнення його процесуальної мети. Законодавство вже має певні напрацювання щодо вирішення вказаної проблематики, однак практика все ще свідчить про наявність прогалин у нормативному регулюванні, які судова система намагається вирішити на рекомендаційному рівні.

Перелік посилань

1. Аналіз судової практики щодо призначення експертиз у цивільних справах у 2013-2014 рр. Апеляційний суд Харківської області. URL: https://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/uzag154 (дата звернення 24.03.2021)
2. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 17.07.2013 у справі № 2-3904/12. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/32513402> (дата звернення 24.03.2021)
3. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 10.11.2014 у справі № 635/5724/13-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41307745> (дата звернення 24.03.2021)
4. Про деякі питання практики призначення судової експертизи: Постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12#Text> (дата звернення 24.03.2021)
5. Рішення Ради суддів України від 28.02.2020. № 14. Рада суддів України. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-14-vid-28022020-p-7bf475de2d.pdf> (дата звернення 24.03.2021)
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. Офі-

References

1. Analysis of judicial practice on the appointment of examinations in civil cases in 2013-2014. The Court of Appeal of Kharkiv Oblast. Retrieved from: https://hra.court.gov.ua/sud2090/inf_court/generalization/uzag154 (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).
2. The Court of Appeal Decision of the Kyiv Oblast dated July 17, 2013 in case No. 2-3904/12. The Unified State Register of court decisions. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/32513402> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).
3. The Court of Appeal Decision of the Kharkiv Oblast dated November 10, 2014 in case No. 635/5724/13-ц. The Unified State Register of court decisions. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41307745> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).
4. On some issues of the practice of appointing a forensic examination: Resolution of the Plenum of the Supreme Economic Court of Ukraine dated March 23, 2012. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12#Text> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).
5. Decision of the Council of Judges of Ukraine dated February 28, 2020 No. 14. The Council of Judges of Ukraine. Retrieved from: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-14-vid-28022020-p-7bf475de2d.pdf> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).
6. On the Judiciary system and the status of Judges: Law of Ukraine dated June 2, 2016

ційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1402-19#Text> (дата звернення 24.03.2021)

7. Ухвала Окружного адміністративного суду міста Києва від 06.08.2018 у справі № 826/17079/16. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75717253> (дата звернення 24.03.2021)

8. Ухвала Господарського суду м. Києва від 23.09.2019 у справі № 910/11742/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84451996> (дата звернення 24.03.2021)

9. Ухвала Охтирського міськрайонного суду Сумської області від 17.04.2018 у справі № 583/3751/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73555782> (дата звернення 24.03.2021)

10. Горбаль А., Насрідінов Р., П'ятак І. Статистичний аналіз впливу судового збору на надходження справ та застосування штрафів за зловживання процесуальними правами, 2014-2018. Український центр суспільних даних: звіт. 2019. URL: <https://socialdata.org.ua/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=4387> (дата звернення 24.03.2021)

No. 1402-VIII. Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1402-19#Text> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).

7. Decision of the District Administrative Court of Kyiv dated August 6, 2018 in case No. 826/17079/16. The Unified State Register of court decisions. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75717253> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).

8. Decision of the Commercial Court of Kyiv dated September 23, 2019 in the case No. 910/11742/18. The Unified State Register of court decisions. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84451996> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).

9. Decision of the Okhtyrka City District Court of the Sumy Oblast dated April 17, 2018 in case No. 583/3751/16-ц. The Unified State Register of court decisions. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73555782> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).

10. Horbal, A., Nasridinov, R., Piatak, I. (2019). "Statistical analysis of the impact of court fees on the receipt of cases and the application of fines for abuse of procedural rights, 2014-2018". The Ukrainian Center for Social Data. Report. Retrieved from: <https://socialdata.org.ua/wp-content/plugins/download-attachments/includes/download.php?id=4387> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ЗЛУПОТРЕБЛЕНИЮ ПРОЦЕССУАЛЬНЫМИ ПРАВАМИ В КОНТЕКСТЕ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Н. В. Нестор

В статье рассматриваются процессуальные аспекты надлежащего проведения судебной экспертизы в рамках судебного разбирательства, их нормативно-правовое регулирование по действующему законодательству Украины.

Отмечается, что в условиях расширения процессуальных возможностей участников процесса, недостатков нормативно-правового регулирования судопроизводства, пассивности суда, отсутствия фактического равноправия сторон и традиций состязательности создается благодатная ситуация для злоупотребления процессуальными правами, в том числе при назначении и проведении судебной экспертизы, а также при использовании ее результатов

в ходе судебного разбирательства. Последствие таких действий извращает сущность правосудия, поскольку участники процесса используют механизм судебной защиты для нарушения прав и законных интересов других лиц. Такие злоупотребления создают проблемы на пути развития эффективной модели экспертного обеспечения правосудия.

В статье дается характеристика злоупотреблениям процессуальными правами, которые допускают участники судебного разбирательства при назначении и проведении судебной экспертизы, а также использовании ее результатов, раскрываются правовые средства противодействия таким злоупотреблениям. На основе анализа положений Гражданского процессуального кодекса Украины, Хозяйственного процессуального кодекса Украины, Кодекса административного судопроизводства Украины и примеров судебной практики последних лет о применении штрафов и других санкций к участникам, злоупотреблявшим своими процессуальными правами с целью воспрепятствовать проведению объективной судебной экспертизы, обосновываются предложения по усовершенствованию соответствующей нормативно-правовой базы.

Сделаны выводы о том, что противодействие злоупотреблениям процессуальными правами при назначении и проведении судебной экспертизы, а также использовании ее результатов в судебном разбирательстве стало насущной необходимостью в контексте оптимизации судебной системы и достижения ее процессуальной цели. Законодательство уже имеет некоторые наработки для решения этой проблемы, однако практика по-прежнему свидетельствует о том, что существуют пробелы в регулировании, которые судебные органы пытаются устранить на рекомендационном уровне.

Ключевые слова: экспертиза, эксперт, экспертное учреждение, специальные знания, судебная экспертиза, злоупотребления процессуальными правами.

PROCEDURAL ASPECTS OF COUNTERACTING THE ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS IN THE CONTEXT OF A FORENSIC EXAMINATION

N. Nestor

The article deals with the procedural aspects of the proper conduct of a forensic examination within the framework of court proceedings, its legal regulation on existing legislation of Ukraine.

It is noted that in the conditions of expanding the procedural capabilities of the participants in the process, shortcomings in the legal regulation of legal proceedings, the passivity of the court, the absence of actual equality of the parties and the traditions of competition, a favorable situation is created for the abuse of procedural rights, including when appointing and conducting a forensic examination, as well as when using its results in the course of the trial. The consequence of such actions distorts the essence of justice, since the participants in the process use the judicial protection mechanism to violate the rights and legitimate interests of others. Such abuses create problems in the development of an effective model of expert justice provision.

The article describes the abuses of procedural rights that are allowed by the participants in the trial when appointing and conducting forensic examination, as well as using its results, reveals the legal means of counteracting such abuses. Based on

the analysis of the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine, the Economic Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and examples of judicial practice in recent years on the application of fines and other sanctions to participants who have abused their procedural rights in order to prevent an objective forensic examination, proposals are made to improve the relevant regulatory framework.

It is concluded that combating the abuse of procedural rights in the appointment and conduct of forensic examination, as well as the use of its results in court proceedings has become an urgent need in the context of optimizing the judicial system and achieving its procedural goal. The legislation already has some groundwork for solving this problem, but practice still shows that there are regulatory gaps that the judiciary is trying to address at the recommendation level.

Key words: examination, expert, expert institution, special knowledge, forensic examination, abuse of procedural rights.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.66.04>

УДК 343.98:681.3

Валерій Георгійович Хахановський
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційних технологій та кібербезпеки
Навчально-наукового інституту № 1

ORCID 0000-0001-5676-5641

E-mail: super-hvg@ukr.net

Національна академія внутрішніх справ

ДЕЯКІ ТЕРМІНИ ТА ПОНЯТТЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ, ЩО УТВОРИЛИСЯ ОСТАННІМ ЧАСОМ В РЕЗУЛЬТАТІ ІНТЕГРАЦІЇ НАУКОВИХ ЗНАТЬ

У статті досліджується питання правомірності та коректності використання в криміналістиці, в процесі розслідування кримінальних правопорушень низки понять і термінів, що утворилися останнім часом в результаті інтеграції наукових знань, а саме: «електронні докази», «цифрові докази», «докази в електронній формі», «електронні відображення», «віртуальні докази», аналізується їх спільне і відмінне, розкривається позиція автора про необхідність розмежування цих понять, висловлюються пропозиції щодо удосконалення нормативно-правової регламентації таких понять і термінів, а також проведення подальших наукових досліджень в цій сфері, у тому числі – на дисертаційному рівні.

Ключові слова: інтеграція наукових знань, докази, фактичні дані, доказова інформація, криміналістична інформація, криміналістична інформатика, електронні докази, цифрові докази, докази в електронній формі, електронні відображення, документи, віртуальні докази.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що в результаті інтеграції наукових знань, у сучасних умовах, відбувається взаємопроникнення, взаємозбагачення різних наук, на стику яких виникають нові наукові напрями та окремі науки. Ці процеси не оминули науку криміналістику, яка належить до юридичних наук, але серед них завжди найбільш широко використовувала досягнення, методи та засоби інших наук, зокрема, технічних. Тому останнім часом у сфері криміналістики з'явилася (і цей процес триває) низка понять і термінів, що можна вважати позитивним.

Разом з тим, нормативно-правове забезпечення не завжди встигає за швидким розвитком науки, тому такі терміни та поняття часто по-різному розуміються слідчими, працівниками оперативних підрозділів, експертами-криміналістами тощо. Крім того, іноді виникають питання щодо правомірності та коректності використання у криміналістиці, в процесі розслідування кримінальних правопорушень таких термінів і понять, зокрема поняття «віртуальні докази». Тому в статті висловлено пропозиції щодо удосконалення нормативно-правової регламентації таких понять і термінів, а також поширення наукових досліджень в цій сфері, у тому числі, на дисертаційному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питаннями термінології криміналістики, її мови, формуванням понятійно-термінологічного апарату займалися у різні часи такі вітчизняні вчені-криміналісти: В. П. Бахін, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, Є. Д. Лук'яничков, М. В. Салтєвський, М. Я. Сегай, В. Я. Радецька, В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько та інші.

Вчені-криміналісти завжди сприймали появу нових термінів та дефініцій досить обережно. Зокрема, відомий професор В. К. Лисиченко, який прискіпливо підходив до таких питань, в свій час навіть обурювався з приводу використання таких понять, як «доказова інформація», «криміналістична інформація» тощо. На його погляд, можна застосовувати лише терміни, визначені у кримінальному процесуальному законодавстві, а саме: «докази» (у ст. 84 чинного КПК України доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню) та «фактичні дані» [1].

Разом з тим, згодом позиція «метра» змінилася. Адже йдеться про різні категорії: якщо певні поняття врегульовані нормативно-правовими документами, треба дотримуватися «букви закону»; якщо ж поняття вживаються у повсякденному житті, а також у наукових дослідженнях, на наш погляд, тут припустимі певні «ослаблення».

Крім того, у сучасних умовах в процесі взаємодії наук спостерігається їх диференціація (процес виникнення й розвитку у надрах «материнської» науки ідей, теорій та розділів, що у низці випадків можуть набути статусу самостійних теорій, наук чи наукових напрямів) та інтеграція (процес «зв'язування» окремих диференційованих ідей, методів, частин та функцій взаємодіючих наук у єдине ціле). Синтезовані у будь-якій предметній галузі пізнання у сукупності утворюють вже нову галузь знання, нову науку.

Мета дослідження. У статті досліджується питання правомірності та коректності використання в криміналістиці, в процесі розслідування кримінальних правопорушень низки понять і термінів, що утворилися останнім часом в результаті інтеграції наукових знань.

Викладення основного матеріалу. Саме так у надрах криміналістики виникла, зокрема, міждисциплінарна галузь знань – криміналістична інформатика, підмурком якої є дві основи: гуманітарна – у вигляді науки криміналістики та природно-технічна – у вигляді науки інформатики. Формування і розвиток такого роду галузей знання та їх наукового апарату є одним із проявів процесу взаємодії наук, якому властиві як загальнонаукові закономірності, так і специфіка, яка багато в чому визначається природою цих наук [2].

Останнім часом під час розслідування кримінальних правопорушень почали використовувати поняття «електронні (цифрові) докази». Цей термін першими почали застосовувати закордонні правоохоронці, зокрема [3]; [4]; [5]. Це поняття визначають по-різному, тому доречним буде приділити йому певну увагу.

Можна зустріти визначення електронних доказів як тих, що представлені в електронному вигляді. У ДСТУ ISO/IEC 27037:2017 (чинний від 2019.01.01) цифровий доказ (digital evidence) визначений як інформація або дані, збережені або передані в бінарному вигляді, на які можна покладатися як на докази. У цьому ж документі (п. 3.12) наведено поняття ідентифікації цифрових доказів (не плутати з криміналістичною ідентифікацією. – Авт.) як процесу, який охоплює пошук, розпізнавання та документування. Цифрові докази наведено у фізичній та логічній формах: фізична форма вміщує презентацію даних усередині реального приладу; логічна форма потенційних цифрових доказів належить до віртуальної презентації даних усередині приладу. Процес ідентифікації має ідентифікувати носій для збереження цифрових даних та пристрої для оброблення, які можуть містити потенційні цифрові докази [6].

Електронні докази – це докази у кримінальних провадженнях, які можна отримати в електронній формі. Електронні докази отримують за допомогою електронних пристроїв, комп'ютерних носіїв інформації, а також комп'ютерних мереж, у тому числі через мережу Інтернет. Вони стають доступними для сприйняття людиною після обробки засобами комп'ютерної техніки.

Разом із поняттям «електронні докази» (electronic evidence), часто застосовують поняття «цифрові докази» (digital evidence). Оскільки на законодавчому рівні ці поняття ще не окреслені, їх використовують паралельно [7].

Разом з тим, серед доказів (ст. 84), а також речових доказів (ст. 98) чинний КПК України електронних (цифрових) доказів або доказів в електронній формі не передбачає. Але в ст. 99 КПК України зазначається, що документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження. До документів, зокре-

ма, можуть належати матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні).

Слушну думку з цього приводу, на наш погляд, висловлюють С. С. Чернявський та Ю. Ю. Орлов, пропонуючи такі документи називати електронними відображеннями. Більш того, вони пропонують змінити назву парагр. 4 гл. 4 КПК України замість «Речові докази і документи» на «Речові докази, документи й електронні відображення» [8].

Нині Верховною Радою України розглядається проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів 4004/П від 06.01.2021.

Зокрема, гл. 4 «Докази і доказування» розд. I «Загальні положення» КПК України запропоновано доповнити парагр. 41 «Електронні докази», де у ст. 1001 електронним доказом визначається інформація в електронній (цифровій) формі з відомостями, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження.

До електронних доказів можуть належати: електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо); віртуальні активи; веб-сайти, веб-сторінки; текстові, мультимедійні та голосові повідомлення; метадані; бази даних; інша інформація в електронній (цифровій) формі.

Отже, науковці і практики слушно використовують поняття «електронні докази», «цифрові докази», «докази в електронній формі», «електронні відображення». Разом з тим, останнім часом з'явилось це одне поняття – «віртуальні докази». Чи є його використання у правовій науці коректним?

Так, словники української мови (Великий тлумачний словник сучасної української мови; словник української мови у 20 томах (або СУМ-20); словник української мови online) визначають поняття «віртуальний» як: такий, що може або має виявлятися за певних умов; можливий, уявний, здатний заступати собою що-небудь; який не має фізичного втілення або відрізняється від реального, наявного, такого, що існує [9]; [10]; [11]. Тому, якщо буквально розуміти, віртуальний доказ – це такий, якого не існує в реальності.

Висновки. Таким чином, розглянуто деякі питання щодо правомірності та коректності використання в криміналістиці, в процесі розслідування кримінальних правопорушень низки понять і термінів, що утворилися останнім часом в результаті інтеграції наукових знань, а саме: «електронні докази», «цифрові докази», «докази в електронній формі», «електронні відображення». Зокрема наголошено, що використання поняття «віртуальні докази» не є достатньо коректним. Висловлено пропозиції щодо удосконалення нормативно-правової регламентації таких понять і термінів.

Останнім часом вітчизняні законодавці за підтримкою науковців і практиків здійснили важливі шляхи щодо адаптації нормативно-правових документів до Європейських стандартів. Робота у цьому напрямі продовжується, про що, зокрема, свідчить низка законів, де з'являються нові поняття і терміни, одним з яких є поняття «електронні (цифрові) докази». Такі тенденції, у свою чергу, мають сприяти підвищенню рівня боротьби зі злочинністю в нашій державі.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. ст. 8.
2. Хахановський В. Г. Теорія і практика криміналістичної інформатики: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2011. 428 с.
3. Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders U.S. Department of Justice Office of Justice Programs 810 Seventh Street N.W. Washington, 2001. URL: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/187736.pdf>
4. Heilik J. Digital Forensic Concepts and Practices, Ottawa HTCIA, July 9, 2013 URL: https://www.heilik.com/docs/HTCIA_HEILIK_Digital_Forensics_Concept.pdf
5. DAC Janet Williams ACPO Good Practice Guide for Digital Evidence Association of Chief Police Officers of England, Wales & Northern Ireland, 2012. URL: <http://www.acpo.police.uk/docu-ments/crime>.
6. ДСТУ ISO/IEC 27037:2017. Національний стандарт України. Інформаційні технології. Методи захисту. Наставови для ідентифікації, збирання, здобуття та збереження цифрових доказів. Чинний від 2019.01.01. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978
7. Гуцалюк М. В., Гавловський В. Д., Хахановський В. Г. та ін. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях: методичні рекомендації. Київ, 2020. 104 с.
8. Чернявський С. С., Орлов Ю. Ю. Електронне відображення як джерело доказів у кримінальному провадженні *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 112-124.

References

1. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine as of April 13, 2012 No. 4651-VI. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2013. No. 9-10, No. 11-12, No. 13. Art. 8. (in Ukrainian).
2. Khakhanovskiy, V. H. (2011). Theory and practice of forensic informatics: Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 428 p. (in Ukrainian).
3. Electronic Crime Scene Investigation: A Guide for First Responders U.S. Department of Justice Office of Justice Programs 810 Seventh Street N.W. Washington, 2001. Retrieved from: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/187736.pdf> (in English).
4. Heilik, J. (2013). Digital Forensic Concepts and Practices, Ottawa HTCIA, July 9. Retrieved from: https://www.heilik.com/docs/HTCIA_HEILIK_Digital_Forensics_Concepts.pdf. (in English).
5. DAC Janet Williams ACPO Good Practice Guide for Digital Evidence Association of Chief Police Officers of England, Wales & Northern Ireland, 2012. Retrieved from: <http://www.acpo.police.uk/documents/crime>. (in English).
6. DSTU ISO/IEC 27037:2017. National standard of Ukraine. Information Technology. Methods of protection. Guidelines for the identification, collection, obtaining and storage of digital evidence. Valid from 2019.01.01 Retrieved from: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page?id_doc=74978 (in Ukrainian).
7. Hutsaliuk, M. V., Havlovskiy, V. D., Khakhanovskiy, V. H. et al. (2020). The use of electronic (digital) evidence in criminal proceedings: methodological recommendations. Kyiv. 104 p. (in Ukrainian).
8. Cherniavskiy, S. S., Orlov, Yu. Yu. (2017). Electronic reflection as a source of evidence in criminal proceedings. *Bulletin of criminal proceedings*. No. 2. P. 112-124. (in Ukrainian).

9. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с.

10. Словник української мови: у 20 т. Київ, 2010.

11. Словник української мови online. томи 1-11. URL: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=140240&page=478>

9. Busel, V. T. (Ed.) (2005). Comprehensive explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv; Irpin. 1728 p. (in Ukrainian).

10. Dictionary of the Ukrainian language in 20 volumes. Kyiv. 2010. (in Ukrainian).

11. Dictionary of the Ukrainian language online. Volumes 1-11. Retrieved from: <https://services.ulif.org.ua/expl/Entry/index?wordid=140240&page=478>. (in Ukrainian).

НЕКОТОРЫЕ ТЕРМИНЫ И ПОНЯТИЯ В КРИМИНАЛИСТИКЕ, КОТОРЫЕ ПОЯВИЛИСЬ В ПОСЛЕДНЕЕ ВРЕМЯ В РЕЗУЛЬТАТЕ ИНТЕГРАЦИИ НАУЧНЫХ ЗНАНИЙ

В. Г. Хахановский

В статье исследуется вопрос о правомерности и корректности использования в криминалистике, в процессе расследования уголовных правонарушений ряда понятий и терминов, образовавшихся в последнее время в процессе интеграции научных знаний, а именно: «электронные доказательства», «цифровые доказательства», «доказательства в электронной форме», «электронные отображения», «виртуальные доказательства», анализируется их общее и отличия, раскрывается позиция автора о необходимости разграничения этих понятий, высказываются предложения по совершенствованию нормативно-правовой регламентации таких понятий и терминов, а также проведения дальнейших научных исследований в этой сфере, в том числе – на диссертационном уровне.

Ключевые слова: интеграция научных знаний, доказательства, фактические данные, доказательная информация, криминалистическая информация, криминалистическая информатика, электронные доказательства, цифровые доказательства, доказательства в электронной форме, электронные отображения, документы, виртуальные доказательства.

SOME TERMS AND CONCEPTS IN FORENSIC SCIENCE THAT HAVE APPEARED RECENTLY BECAUSE OF THE INTEGRATION OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

V. Khakhanovskyi

The article deals with the issue of the legality and correctness of the use in forensics, in the process of investigating criminal offenses of a number of concepts and terms that have recently formed in the process of integrating scientific knowledge, namely: “electronic evidence”, “digital evidence”, “evidence in electronic form”, “electronic displays”, “virtual evidence”. Its common and differences are analyzed, the author’s position on the need to differentiate these concepts is revealed, proposals are made to improve the legal regulation of such

concepts and terms, as well as to conduct further scientific research in this area, including at the dissertation level.

Keywords: integration of scientific knowledge, evidence, factual data, evidential information, forensic information, forensic informatics, electronic evidence, digital evidence, evidence in electronic form, electronic displays, documents, virtual evidence.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.05>

УДК 343.148

Михаил Григорьевич Щербаковский
доктор юридических наук, профессор,
заведующий кафедрой уголовного процесса,
криминалистики и экспертологии

ORCID 0000-0002-8413-9311

E-mail: shcherbakovskyi@gmail.com

Харьковский национальный университет внутренних дел

СТАНДАРТЫ ДОПУСТИМОСТИ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СУДОПРОИЗВОДСТВЕ США И УКРАИНЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Рассмотрены используемые в судах США стандарты Фрая, Добера, Федеральные правила доказывания определения допустимости результатов экспертиз, обговариваются их положительные стороны и недостатки. Проведен сравнительный анализ американских стандартов и украинской уголовно-процессуальной доктрины, в ходе которого отмечены совпадения и отличия в подходах по установлению допустимости экспертных исследований.

Ключевые слова: судебная экспертиза, показания эксперта, допустимость, достоверность, стандарты США, уголовный процесс Украины.

Постановка проблемы. В обеспечении конституционно провозглашенного принципа защиты государством прав и свобод человека основную роль играет справедливое и беспристрастное судопроизводство. С учетом вектора движения Украины на сотрудничество и интеграцию с международным сообществом существенное значение приобретает анализ особенностей регламентации такого важного института судопроизводства как судебная экспертиза, их сопоставление с украинским законодательством и определение возможности использования в отечественной правоприменительной практике. Отметим, что эффективному развитию интеграционного процесса в области судебной экспертизы разных стран мира способствует накопленный опыт нормативно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности, внедрение

положительных новелл, реализация различных подходов к проведению судебных экспертиз и принятие их в качестве источника доказательств.

Анализ последних исследований и публикаций. Не смотря на расхождение правовых систем в разных странах, в области судебной экспертизы можно выделить общую проблему, связанную с оценкой участниками судопроизводства научной достоверности проведенного экспертом исследования. В связи с изложенным, вызывает научный интерес изучение регламентации и практики оценки результатов экспертных исследований в судопроизводстве стран англосаксонской правовой системы, в первую очередь США. В последнее время все чаще отечественные и зарубежные ученые обращают внимание на особенности привлечения экспертов, процедуру оценки допустимости (научной обоснованности) экспертного исследования в судах США [1-4]. Однако в специальной литературе отмеченные особенности, во-первых, не нашли достаточно полного изложения; во-вторых, в судах США используются несколько стандартов допустимости результатов экспертиз; в-третьих, среди американских правоведов даже после принятия этих стандартов продолжается дискуссия относительно толкования их содержания и практики применения.

Цель исследования. Все вышеизложенное определило цель статьи – рассмотреть существующие в судопроизводстве США стандарты допустимости экспертных исследований, их положительные и отрицательные стороны и сопоставить с процедурой оценки заключения эксперта в отечественной правоприменительной практике.

Изложение основного материала. Первоначально необходимо коротко изложить правовой режим получения доказательств, в том числе результатов экспертизы, в судопроизводстве США как страны, в которой действует английская система общего (прецедентного) права. Принципиальное отличие этой правовой системы в том, что главным источником права в ней являются нормы, сформулированные судьями, т. е. правовое регулирование строится на юридической практике, судебных прецедентах. Источниками доказательственного права в США являются решения окружных судов (судов первой инстанции), Апелляционных окружных судов, Верховного Суда, а кроме того – Федеральные правила доказывания, внутренние (не федеральные) правила доказывания штатов, а также труды процессуалистов, определяющие научную доктрину процесса доказывания. Федеральные правила доказывания регулируют виды и средства доказывания, порядок собирания, проверки, оценки и использования доказательств. Требования устности процесса привносят особенности в исследование доказательств. Заключение и показания эксперта признаются различным доказательственным значение в федеральных судах США. По общему правилу источником доказательств всегда признаются показания эксперта, но при определенных условиях – показания и заключение эксперта, а также заключение эксперта без дачи показаний [5, с. 498]. Эксперт выступает в суде и дает показания как свидетель (*testimony by expert witnesses*). Стороны могут выбрать эксперта сами, каждая сторона наделена правом вызова других экспертов. Если суд

требує письменого заключення експерта, то таке заключення відкрито для перевірки будь-якої сторони. Сторони вважають експертів виразителями своїх інтересів в суді, тому суду дано право самостійно призначати експертів. В справах з протилежними свідченнями присяжні віддають перевагу висновкам експертів, обраним судом [6, с. 127]. Слід підкреслити, що основний акцент в визначенні допустимості свідчень експертів, як це буде показано нижче, зроблено на перевірку наукової та методичної достовірності виконаного дослідження.

В стосунку допустимості результатів експертного дослідження в формі свідчень експертів в судовому процесі США існують три стандарти.

Історично першим в 1923 г. був розроблений «Стандарт Фрая (*Frye*)», отримавши назву по прізвищу обвинюваного в справі «Фрай проти Сполучених Штатів» [7]. Суть справи така. Джеймса Альфонсо Фрая засудили за вбивство, яке він здійснив за сім місяців до затримання. В свою захисту він представив результати тесту артеріального тиску (аналог сучасного поліграфа). Обвинюваний стверджував, що каже правду, коли заперечує свою вину, оскільки при випробуваннях зміни тиску не відбувалися. Суд першої інстанції відмовився прийняти свідчення експерта, який виконав тест. Апеляційний суд округу Колумбія підтримав рішення суду першої інстанції про виключення тесту з розгляду справи як науково необґрунтованого і, відповідно, неприпустимого доказу. В рішенні суду сказано: «Трудно визначити, чи науковий принцип або відкриття перетинає грань між експериментальною та доведеною стадіями. Де-то в цій сумірній зоні повинна бути визнана доказова сила цього принципу, і хоча суди пройдуть довгий шлях до прийняття свідчень експертів, зроблених на основі загальноприйнятого наукового принципу або відкриття, то, з чого зроблено висновок, повинно бути достатньо встановлено, щоб отримати загальне визнання в цій конкретній області, до якої він належить». Апеляційний суд першої інстанції та Апеляційний суд відхилили тести істориків як «неопубліковані, не пройдені звичайною експертною оцінкою і створені виключно для використання в судових процесах».

Цим постановленням суду було створено прецедент і встановлено стандарт в стосунку свідчень експертів, якого американські суди дотримуються останні десятиліття. Щоб відповідати Стандарту Фрая, суд повинен вирішити, чи процедура, методика або принципи, на яких ґрунтуються представлені експертні висновки, «загальноприйнятими значущою частиною відповідного наукового співтовариства». Стандарт Фрая встановив метод перевірки обґрунтованості свідчень експертів, забезпечив єдиний підхід до визначення їх допустимості в судових справах.

В наступні роки Стандарт Фрая став предметом численних дискусій вчених та практиків по приводу однозначності його змісту та способів застосування. Обговоренню піддалися складові поняття стандарту, які не були точно визначені: «загальне визнання», «відповідне наукове співтовариство», «конкретна наукова область», «доказувані

и экспериментальные данные» [8]. Сложность применения этого стандарта состояла, в частности в его адаптации к новым научным методам и открытиям, которые «общее» или «широко распространенное» признание еще не получили. Заметим, что при отмеченном подходе выдающийся эксперт конца XIX начала XX века Е. Ф. Буринский не смог бы проводить уникальные экспертизы документов с использованием изобретенного им метода цветоделения, который был неизвестен научной общественности [9, с. 93].

Второй стандарт был предложен спустя пятьдесят лет в 1975 г. в связи с принятием Конгрессом США Федеральных правил доказывания (*Federal Rules of Evidence*, далее – Правила). Ряд правил имеет непосредственное отношение к допустимости результатов экспертизы. Правило 702 «Показания свидетелей-экспертов (*Testimony by Expert Witnesses*)» в первоначальной редакции гласило: «Если научно-технические или другие специальные знания помогут судье фактов¹ понять доказательство или определить рассматриваемый факт, свидетель, имеющий квалификацию эксперта по знаниям, навыкам, опыту, обучению или образованию, может свидетельствовать об этом в форме мнения или иным образом» [10, с. 1937]. Допустимость показаний экспертов определялась двумя критериями. Согласно Правилу 104 (а) «Предварительные вопросы (*Preliminary Questions*)» судья должен определить квалификацию эксперта, т.е. его компетенцию. В соответствии с Правилу 401 «Проверка относимости доказательства (*Test for Relevant Evidence*)» доказательство признавалось относимым, если устанавливало факт с большей или меньшей вероятностью и факт имел значение для дела. Правило 402 «Общая допустимость относимых доказательств (*General Admissibility of Relevant Evidence*)» указывало, что все относимые доказательства допустимы, если иное не установлено законами или правилами. Таким образом, особенностью американского доказательственного права является то, что доказательство признается допустимым не на основании соблюдения закона и иных предписаний, а в случае его способности доказывать обстоятельства, подлежащие установлению в ходе судебного разбирательства. Относимость рассматривается как один из критериев допустимости доказательства, а допустимыми признаются лишь относимые доказательства. Относимость можно назвать содержательной допустимостью [12, с. 37].

Первоначальная формулировка Федеральных правил доказывания в части показаний эксперта подверглась критике, поскольку в них не упоминались общие критерии научной обоснованности экспертных исследований, присущие Стандарту Фрая. В частности, в них не указывалось, должны ли методы экспертов быть общепринятыми в соответствующем научном сообществе. Требования к квалификации, предъявляемые эксперту, настолько общие, что практически любой субъект мог квалифи-

¹ Судья факта (*trier of fact*) – лицо (судья в случае упрощенного производства по делу) или группа лиц (присяжные), которые оценивают значимость допустимых доказательств и на их основе делают выводы по делу [11].

цироваться как свидетель-эксперт [13, с. 134]. В дальнейшем Правило 702 было существенно усовершенствовано, благодаря третьему стандарту допустимости результатов экспертизы.

Третий стандарт допустимости показаний эксперта получил наименование «Стандарт Добера (*Daubert*)» и основан на трех судебных делах. В деле Добера к Доу Фармацевтика истцы, двое несовершеннолетних детей и их родители, в своем иске к ответчику утверждали, что серьезные врожденные дефекты у детей были вызваны приемом матерями бендектина, лекарственного препарата от тошноты, изготавливаемого фирмой-ответчиком [14]. Истцы представили показания восьми собственных экспертов, которые пришли к выводу, что бендектин может вызывать врожденные дефекты. Ответчик, однако, утверждал, что бендектин не вызывает врожденных дефектов человека. В поддержку своего ходатайства ответчик представил письменные показания врача-эпидемиолога, признанного эксперта по рискам от воздействия различных химических веществ, который сделал вывод, что препарат не способен вызывать пороки развития у плода. Окружной суд отметил, что у эксперта недостаточно фактических оснований для вывода о том, что бендектин вызывает врожденные дефекты, а заключение экспертов не допускается, как не установившее причинную связь приема лекарства с дефектами детей. Апелляционный суд подтвердил решение суда первой инстанции. Далее дело рассматривалось Верховным судом, который в своем решении сформулировал правила допустимости экспертных заключений, ставшие основой Стандарта Добера.

Верховный Суд на основании Правила 702 указал четыре фактора, которые суды первой инстанции должны учитывать при оценке допустимости показаний судебного эксперта. Требования направлены на установление научных и методических основ проведенного экспертом исследования: 1) являются ли основные доводы или методология научно обоснованными, возможно ли их проверить и были ли они проверены; 2) подвергалась ли рассматриваемая теория или методика экспертной оценке и публикации; 3) каков уровень известных или потенциальных ошибок примененной методологии; 4) получила ли она широкое признание в соответствующем научном сообществе. При этом было подчеркнуто, что оценка должна быть сосредоточена исключительно на принципах и методологии исследования, а не на выводах эксперта, которые после допуска показаний оценивает судья факта.

В решении суда по делу Добера произошло изменение фокуса оценки допустимости. В соответствии со Стандартом Фрая, судьи определяли допустимость показаний экспертов, полагаясь на мнения ученых в «конкретной области». Таким образом, судьям не нужно владеть какими-либо научными методами для принятия решения о допустимости результатов экспертизы. У них просто должно быть какое-то основание для понимания того, во что верят большинство ученых. Согласно Стандарту Добера судьи несут личную ответственность за оценку научной достоверности оснований показаний экспертов. По мнению авторитетного американского ученого в этом заключается «революция» Добера [15, с. 664]. Новый стандарт углубил и расши-

рил обязанности судьи первой инстанции в отношении научных доказательств. Судьи, которые до этого были изолированы от научной стороны показаний, теперь должны были знакомиться с основами и методами соответствующих наук. Это новое обязательство красочно отражено в использовании Верховным Судом метафоры «привратника» (*gatekeeper*) для описания роли судьи. Если предварительная проверка подтверждает научную достоверность проведенных исследований, судья «допускает» выводы эксперта судье факта для принятия решения по делу.

В последующих двух других приговорах стандарт Добера был дополнен. В деле «Компания «Дженерал Электрик» против Джойнера» (1997 г.) эксперт ответчика дал показания о том, что ответчик на протяжении многих лет работы в компании соприкасался с вредными веществами, которые вызвали у него рак [16]. В качестве доказательств были предъявлены результаты экспериментов на животных, статистические данные о заболевших, но не было проведено исследование самого ответчика. Верховный суд, изучив приговор Окружного суда первой инстанции, решение Апелляционного суда, уточнил несколько положений относительно допустимости показаний (мнений) экспертов. Суд указал, что мнение эксперта не должно вытекать из необоснованных предположений, экстраполяции научных данных на конкретные исследуемые объекты с разрывами между методологией и выводами эксперта. Таким образом суд акцентировал внимание на корреляции теоретических основ и результатов экспертного исследования. Еще одно важное указание состояло в том, что суд подчеркнул ни Стандарт Добера, ни Федеральные правила доказывания не требуют, чтобы суд признавал доказательства только на основании авторитета эксперта по принципу «*ipse dixit*» (латинское – «сам сказал», т.е. авторитетное мнение, не требующее доказательств).

При рассмотрении дела «Компания «Кумхо Шина» против Кармайкла» (1999 г.) экспертом ответчика являлся опытный механик, который установил, что разрушение шины автомобиля, приведшее к аварии и гибели пассажиров, произошло из-за дефекта ее изготовления [17]. Истец потребовал отклонить показания эксперта на основании того, что они не соответствуют Стандарту Добера, поскольку основаны не на научных знаниях. Суд первой инстанции и Апелляционный суд согласились с тем, что, поскольку эксперт истцов основывал свои показания на своем «опыте», а не на научном методе его показания недопустимы как доказательство. Верховный суд отменил решения судов и постановил, что Правило 702 не делает различий между «научными» знаниями, «технически» или «другими специальными» знаниями, но ясно дает понять, что любые такие знания могут использоваться для экспертных показаний. Суд заметил, что инженерное дело – это дисциплина, основанная на научных принципах. Таким образом, Стандарт Добера для определения допустимости может быть применен к любым показаниям экспертов, в том числе основанных на технических знаниях, умениях и навыках.

В связи с имевшими место прецедентами в Федеральные правила доказывания в 2000 г. были внесены поправки, которые устанавливали

новый стандарт. На основании трилогии Добера Правило 702 было изменено с добавлением важнейших требований, которые в редакции 2011 г., действующей до настоящего времени, формулируются следующим образом: «Свидетель, получивший квалификацию эксперта по знаниям, навыкам, опыту, обучению или образованию может давать показания в форме заключения или иным образом, если: (а) научные, технические или другие специальные знания эксперта помогут исследователю фактов понять доказательства или установить обсуждаемый факт; (b) показания основаны на достаточных фактах или данных; (c) свидетельские показания являются продуктом надежных принципов и методов; а также (d) эксперт надежно применил принципы и методы к фактам дела» [18]. В новой редакции Правила 702 закреплен Стандарт Добера, содержащий важные требования к научной достоверности показаний экспертов: эксперт привлекается в случае необходимости применения специальных знаний для установления фактов; судья обязан оценить достоверность заключения эксперта до того, как оно будет вынесено на рассмотрение судьи факта; экспертное исследование должно опираться на принятую в научном сообществе методологию; теоретические положения и методики должны быть правильно применены к объектам рассматриваемого дела для решения конкретных вопросов. Правило предусматривает привлечение эксперта не только для проведения исследований, но и консультаций по специальным вопросам.

Выводы. Суммируя изложенное, можно заключить, что в судопроизводстве США показания эксперта в отношении проведенного исследования допустимы для установления фактов по делу при условии соответствия Правилам 104 (а) (квалификация эксперта), 401 (относимость), 402 (общая допустимость), 702 (научная достоверность). Вместе с тем, обзор литературы показывает, что несмотря на формирование общих стандартов, существование Федеральных правил доказывания, превалирует принцип общего права. Допустимость показаний эксперта в судах различных штатов оценивается произвольно, исходя из судейского усмотрения. При принятии решений по делу используются Стандарт Фрая, полный или усеченный Стандарт Добера, Стандарты и Федеральные правила в различных сочетаниях [19].

Сопоставляя приведенные стандарты допустимости экспертных исследований в американском судопроизводстве с отечественной уголовно-процессуальной доктриной, можно отметить совпадения и существенные различия. Совпадения состоят в том, что в украинском уголовном судопроизводстве экспертиза назначается, когда для выяснения обстоятельств, имеющих значение для дела, необходимы специальные знания (ст. 242 УПК Украины); заключение эксперта, как иные источники доказательств, требует оценки судом (ст. 94 УПК Украины); заключение эксперта может быть отклонено, но несогласие с ним должно быть мотивировано (ст. 101 УПК Украины); при необходимости эксперт может быть допрошен в суде с целью дополнения, уточнения, разъяснения проведенного исследования, а в процессе допроса выясняется компетенция эксперта, научные и

методические положения исследования, которые касаются достоверности исследования (ст. 356 УПК Украины). Различия заключаются в том, что свойства допустимости, относимости и достоверности заключения эксперта не связаны между собой; более строгие требования предъявляются к личности эксперта (ст. 10 Закона Украины «Про судову експертизу»); криминалистические, судебно-медицинские и судебно-психиатрические экспертизы проводятся только в государственных специализированных учреждениях (ст. 7 Закона Украины «Про судову експертизу»); проведение допроса эксперта необязательно; консультации в суде по специальным вопросам осуществляет специалист (ст. 360 УПК Украины). Существенным отличием американских стандартов является четкое предписание судьям по проверке и установлению тех свойств экспертного исследования, которые обуславливают допустимость (научную достоверность) показаний эксперта. Вместе с тем, среди американских правоведов высказано мнение, что судьи, не обладающие специальными знаниями, объективно не в состоянии в полном объеме оценить научную обоснованность экспертных исследований [20]. Не вдаваясь в подробное рассмотрение отмеченной проблемы, которая требует отдельной дискуссии, автор поддерживает эту точку зрения [21, с. 344].

Почти столетний период существования и использования в судопроизводстве США стандартов определения допустимости (научной достоверности) результатов экспертных исследований вызывает необходимость их тщательного анализа и определения возможности адаптации в отечественную правоприменительную деятельность.

Представляется целесообразным в украинском процессуальном законодательстве закрепить за субъектами, осуществляющими доказывание, обязанность проверять научную (наличие общенаучных положений, теоретических основ определенного вида экспертиз) и методическую (использование методики, зарегистрированной в Реестре методик проведения судебных экспертиз) достоверность экспертных исследований при оценке заключения и показаний эксперта.

Перечень ссылок

1. Восканян П. С., Титанян Э. Л. Некоторые особенности оценки экспертного заключения в гражданском процессе (сопоставление судебных практик республики Армения и США). *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2020. Вип. 65. С. 144-150.
2. Федчишина В. В. Інститут судової експертизи і спеціальних економічних знань у правових системах Європи і США. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. Вип. 1. С. 36-40.
3. Калініченко М. М., Струк І. О. Стандарт Даубера як методика верифікації експерт-

References

1. Voskanyan, P. S., Titanian, E. L. (2020). Some features of the assessment of an expert opinion in a civil process (comparison of judicial practices of the Republic of Armenia and the United States). *Criminalistics and Forensics*. Kyiv. Issue 65. P. 144-150. (in Russian).
2. Fedchyshyna, V. V. (2019). Institute of Forensic Science and Special Economic Knowledge in the Legal Systems of Europe and the USA. *South Ukrainian Law Journal*. Issue 1. P. 36-40. (in Ukrainian).
3. Kalinichenko, M. M., Struk, I. O. (2019). Dauber standard as a method of verification

них досліджень об'єктів інтелектуальної власності. *Вісник Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз*. 2019. Вип. 5. С. 264-267.

4. Самутичева Е. Ю. Заключение эксперта и его оценка в уголовном процессе (сравнительно-правовое исследование): дис ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2015. 198 с.

5. Metzger P. R. Cheating the Constitution. *Vanderbilt Law Review*. 2006. Vol. 59. Iss. 2. pp. 475-538.

6. Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. Екатеринбург: Изд-во УрГЮА, 1997. 240 с.

7. Frye v. United States, 293 Fed. 1013 (D. C. Cir. 1923).

8. Giannelli P. C. The Admissibility of novel scientific evidence: Frye v. United States, a half-century later. *Columbia Law Review*. 1980. Vol. 80. No. 6. P. 1997-1250.

9. Чисников В. Н. Евгений Федорович Буринский – выдающийся ученый-криминалист (к 170-летию со дня рождения). *Криміналістичний вісник*. 2019. № 2 (32). С. 90-99.

10. Federal Rules of Evidence. Public Law. 93–595, § 1, Jan. 2, 1975, 88 Stat. pp. 1926-1949. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-88/pdf/STATUTE-88-Pg1926-2.pdf#page=24>

11. Oxford Reference. URL: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803105709349>.

12. Верещагина М. Л. Институт допустимости доказательств по английскому и американскому уголовному доказательственному праву. *Вестник Южно-Уральского гос. университета*. 2008. № 18, Сер. «Право». Вып. 15. С. 36-41.

13. Ebisike Norbert. The use of offender profiling evidence in criminal cases. A dissertation submitted for the degree of doctor of juridical science. Golden Gate

of expert research of intellectual property objects. *Bulletin of the Odesa Scientific Research Institute of Forensic Examination*. Issue 5. P. 264-267. (in Ukrainian).

4. Samuticheva, E. Yu. (2015). Conclusion of an expert and his assessment in criminal proceedings (comparative legal research): Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Moscow. 198 p. (in Russian).

5. Metzger, P. R. (2006). Cheating the Constitution. *Vanderbilt Law Review*. Vol. 59. Issue. 2. P. 475-538. (in English).

6. Reshetnikova, I. V. (1997). Evidence-based law of England and the USA. Yekaterinburg. 240 p. (in Russian).

7. Frye v. United States, 293 Fed. 1013 (D. C. Cir. 1923). (in English).

8. Giannelli, P. C. (1980). The Admissibility of novel scientific evidence: Frye v. United States, a half-century later. *Columbia Law Review*. Vol. 80. No. 6. P. 1997-1250. (in English).

9. Chisnikov, V. N. (2019). Evgenii Fedorovich Burinskii is an outstanding scientist-criminologist (to the 170th anniversary of his birthday). *Forensic Bulletin*. No. 2 (32). P. 90-99. (in Russian).

10. Federal Rules of Evidence. Public Law. 93–595, § 1, Jan. 2, 1975, 88 Stat. pp. 1926-1949. Retrieved from: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/STATUTE-88/pdf/STATUTE-88-Pg1926-2.pdf#page=24> (in English).

11. Oxford Reference. Retrieved from: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803105709349>. (in English).

12. Vereshchagina, M. L. (2008). Institute of the admissibility of evidence in English and American criminal evidence law. *Bulletin of the South Ural State university*. No. 18, Ser. "Law". Issue 15, P. 36-41. (in Russian).

13. Ebisike, Norbert. (2007). The use of offender profiling evidence in criminal cases. A dissertation submitted for the degree of doctor of juridical science. Golden Gate

- University School of Law, San Francisco, California. 2007. 338 p.
14. Daubert V. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc., 509 US. 1993 579 p.
15. Faigman, D. L. The law's scientific revolution: Reflections and ruminations on the law's use of experts in year seven of the revolution. *Washington and Lee Law Review*. 2000. Vol. 57. pp. 661-684.
16. General Electric Co. v Joiner, 522 US 136 1997.
17. Kumho Tire Co. v. Carmichael, 526 U.S. 137 1999.
18. Federal Rules of Evidence (amended to December 1, 2019). URL: https://www.law.cornell.edu/rules/fre_
19. Bernstein D. E., Jackson J. D. The Daubert Trilogy in the States. *Jurimetrics*. 2004. Vol. 44, Issue 3. P. 351-366.
20. Faigman D. L. Judges as "amateur scientists". *Boston University Law Review*. 2006. Vol. 86. P. 1207-1225.
21. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків, 2015. 560 с.
- University School of Law, San Francisco, California. 338 p. (in English).
14. Daubert, V. Merrell (1993). Dow Pharmaceuticals, Inc., 509 US. 579 p. (in English).
15. Faigman, D. L. (2000). The law's scientific revolution: Reflections and ruminations on the law's use of experts in year seven of the revolution. *Washington and Lee Law Review*. Vol. 57. P. 661-684. (in English).
16. General Electric Co. v Joiner, 522 US 136 1997. (in English).
17. Kumho Tire Co. v. Carmichael, 526 U.S. 137 1999. (in English).
18. Federal Rules of Evidence (amended to December 1, 2019). Retrieved from: https://www.law.cornell.edu/rules/fre_ (in English).
19. Bernstein, D. E., Jackson, J. D. (2004). The Daubert Trilogy in the States. *Jurimetrics*. Vol. 44, Issue 3. P. 351-366. (in English).
20. Faigman, D. L. (2006). Judges as "amateur scientists". *Boston University Law Review*. Vol. 86. P. 1207-1225. (in English).
21. Shcherbakovskyi, M. H. (2015). Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings: a monograph. Kharkiv. 560 p. (in Ukrainian).

СТАНДАРТИ ДОПУСТИМОСТІ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СУДОЧИНСТВІ США ТА УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

М. Г. Щербаковський

У статті показано, що незважаючи на різні правові системи США і України, в галузі судових експертиз є загальна проблема, пов'язана з оцінкою наукової достовірності проведених експертних досліджень і на цій основі – допустимості показань експерта. Розглянуто існуючі в США стандарт Фрая, трилогія Добера, Правило 702 Федеральних правил доказування, що спрямовані на визначення допустимості показань експерта. Підкреслено, що в американському судочинстві основним критерієм допустимості показань експерта є наукова і методична достовірність проведеного дослідження. Перевірка достовірності покладена на суддю, який виконує роль «воротаря». Якщо попередня перевірка підтверджує наукову достовірність проведених експертних досліджень, суддя «допускає»

висновки експерта судді факту для прийняття рішення у справі. Здійснення перевірки наукової достовірності показань експерта вимагає від судді ознайомлення з основами і методами відповідних наук.

Зіставлення стандартів допустимості експертних досліджень в американському судочинстві з вітчизняною кримінально-процесуальною доктриною показує певні збіги і відмінності. Істотною відмінністю американських стандартів є чіткий припис суддям з перевірки і встановлення тих властивостей експертного дослідження, які обумовлюють допустимість (наукову достовірність) показань експерта.

На основі аналізу американських стандартів зроблено висновок про доцільність закріплення в українському процесуальному законодавстві за суб'єктами, які здійснюють доказування, обов'язок перевірки наукової (наявність загальнонаукових положень, теоретичних основ певного виду експертиз) і методичної (використання методики, зареєстрованої в Реєстрі методик проведення судових експертиз) достовірності експертних досліджень під час оцінки показань експерта.

Ключові слова: судова експертиза, показання експерта, допустимість, достовірність, стандарти США, кримінальний процес України.

STANDARDS OF ADMISSIBILITY OF THE RESULTS OF FORENSIC RESEARCH IN THE USA AND UKRAINE PROCEEDINGS: A COMPARATIVE ANALYSIS

M. Shcherbakovskyi

The article shows that despite the different legal systems of the United States and Ukraine, in the field of forensic science there is a common problem associated with the assessment of the scientific reliability of expert research and on this basis the admissibility of expert testimony. The existing Fry standard, Dober's trilogy, Rule 702 of the Federal Rules of proof aimed at determining the admissibility of expert testimony are considered.

It was stressed that the main criterion for the admissibility of expert testimony in the American proceedings was the scientific and methodological credibility of the research conducted. The validation is entrusted to the judge who performs the role of "goalkeeper".

If the previous check confirms the scientific validity of the expert research carried out, the judge "admits" the expert's conclusions to a judge of fact to make a decision on the case. Verification of the scientific reliability of an expert's testimony requires the judge to familiarize himself with the fundamentals and methods of the relevant sciences.

Comparison of the standards of admissibility of expert research in the American proceedings with the domestic criminal procedural doctrine shows certain coincidences and differences. A significant difference between American standards is a clear prescription for judges to check and establish those properties of an expert study that determine the admissibility (scientific reliability) of an expert's testimony.

Based on the analysis of American standards, it was concluded that it is advisable in the Ukrainian procedural legislation of attaching to the subjects carrying out proof, when assessing the reliability of the conclusion and testimony of

an expert. The obligation to check the scientific (the presence of general scientific provisions, theoretical foundations of a certain type of examination) and methodological (the use of a certified methodology registered in Register of expert research methods) reliability of expert research results.

Key words: forensic examination, expert testimony, admissibility, reliability, standards of USA, criminal procedure of Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.06>
УДК 343.98

Julija Liodorova
doctoral candidate in economics
analyst, forensic accountant

ORCID 0000-0002-9968-3790
E-mail: julija.liodorova@vp.gov.lv

Economic Crime Combating Department of State Police of Latvia

Irina Voronova
Dr. oec.
Professor

ORCID 0000-0001-5117-7111
E-mail: irina.voronova@rtu.lv

*Department of Innovation and Business Management
of Riga Technical University*

Ruta Shneidera
Dr. oec.
Professor

ORCID 0000-0003-0521-7471
E-mail: ruta.sneidera@lu.lv

Faculty of Business, Management and Economics of University of Latvia

ADVANCED FORENSIC METHODS TO DETECT FRAUD

The aim of the article is to study forensic accounting methods to detect fraud in financial statements. A taxonomy of forensic analytics methods is proposed and a generalization of seven mathematical models for detecting fraud recommended by forensic accounting experts and practitioners is provided, allowing for the detection of fraudulent financial statements before it is too late. The authors' qualitative analysis of evaluating fraud detection models is based on data from semi-

structured interviews conducted in the focus group of forensic accountants, investigators, and prosecutors.

Key words: forensic accounting, forensic method, fraud in financial statements, models

The basic method of forensic accounting for fraud detection is already known – it is comparison and identification of inconsistencies with rules, facts, analogues (comparison of financial indicators based on average statistical data, by industry, similar enterprises, etc.). These forensic methods are mainly used to detect asset theft of related crimes – asset concealment. The main method for detecting these crimes is a normative approach which includes the mathematical recalculation based on the double-entry accounting method.

In today's world, the types of economic crime evidenced by accounting documents have changed significantly. The main economic crimes include fraud, tax evasion, bankruptcy fraud, and money laundering on the basis of forged documents, justifying a specific transaction (a contract or an invoice) or the company's activities as a whole. As a result, new technologies have been developed to detect fraud as crime patterns and methods evolve, as well as by observing the characteristics of criminal behaviour and the crime typologies.

According to Huber and DuGabriele [13], there is no emergency fraud, there is a new expression of old frauds. The known forensic accounting methods, including comparison, are applied to new and old frauds. The approach to the method is changing from manual calculation to advanced techniques. Analytical models developed by researchers help to detect poor quality income and outright fraud. Thus, forensic accounting research must support the profession providing practitioners with new methods or theories.

Fraud is a theft by deception. It involves all the different ways of using trickery to get another person's or organization's assets. No definite and invariable rule can be laid down as a general proposition in defining fraud, as it includes surprise, trickery, cunning, and unfair ways by which another is cheated [1; 24].

Frauds can be classified by the type of victim, the type of perpetrator, or the type of scheme. According to the Association of Fraud Examiners (ACFE), three major types of occupational fraud include corruption, asset misappropriation, and fraudulent statements. Frauds can be committed against and on behalf of the organization. Fraud that is committed on behalf of the organization is a form of management fraud or financial statement fraud [1; 2].

Fraud investigations can be classified according to the types of evidence produced or according to the elements of fraud. Fraud investigations include measures to determine who, why, when, and how much is involved. The fraud investigation identifies the perpetrators, the amounts seized, and the distribution of controls or other elements that allowed the fraud to occur [1].

There are some international analytical methods for detecting and proving fraud, which are also used in Latvia. These methods can be conventionally divided into three groups (see Table 1).

Table 1

Taxonomy of forensic analytic methods

Summary of official facts	Methods based on expert competence	Economic-mathematical methods
Cash flow analysis	Principles or cases-based	Financial analysis
Net worth	"Red flags"	Mathematical models
Accounting methods	"Fraud triangle"	Benford's law
Matching & comparison	Expert assessments	Business analysis

Source: created by the authors based on the [1; 2; 18]

Summary of official facts on the basis of officially approved data of the institutions, which are direct evidence themselves – bank statements, State Revenue Office data on personal income, annual reports of companies, especially if their reliability has been confirmed by the examination of sworn auditors. These methods can be considered:

– Cash flow analysis allows identifying the origin of funds, payers, and justifications for payments; track the path of monetary transactions, including mergers and roundabouts. Cash flow can be determined not only on the basis of bank statements, but also on the basis of financial statements [18, p. 83–118].

– Net worth makes it possible to track the excess of a person's expenses over their income on the basis of declarations and other data obtained by the State Revenue Service. Some cost data can be obtained from official sources, such as Statistics Office, etc. [1, p. 261–273].

– Accounting methods help to determine the relationship between assets and debts, assess the company's results from economic activities, as well as track the movement of assets and calculate its value [21].

– Matching and comparison method reveals common characteristics and differences of compared objects contained in different documents to determine the identity of the corresponding indicators or discrepancies between them [21, p. 107].

Analytical methods, the results of which are **based on expert competence**:

– Principles or cases-based methods are the guidelines developed by professionals. For example, the International Audit Standard No.240 "The auditor's responsibility to consider fraud in an audit of financial statements" is designed for protect investors from fraudulent accounting activities by corporations [14]. The Association of Fraud Examiners (ACFE) has developed the complete classification of occupational fraud, often referred to as the "Fraud Tree" [2]. In 2020, the Financial Intelligence Unit of Latvia has developed a list of typologies to investigate money laundering based on a set of indicators [11].

– "Red Flags" as a warning that there is a potential threat. This method is widely used in auditing and is intended to detect changes in anomalous trends or atypical transactions that are not specific to the company's or individual's

behaviour. Red flags to detect internal fraud is presented by the Chartered Institute of Management Accountants (CIMA) [6]; red flags of fraud in public procurement are described by the European Commission European Anti-Fraud Office [9].

– “Fraud Triangle” is a model for explaining the factors that cause someone to commit occupational fraud. It consists of three components which, together, lead to fraudulent behaviour: perceived unshareable financial need, perceived opportunity and rationalization [2]. The fraud triangle is recommended to use by the European Commission for the timely prevention and detection of fraud related to the receipt of funds from the European Union [10].

– Expert assessments, the main of which are the assessment of economic activity, creditworthiness, and solvency of the company in connection with possible fraud in financial statements. Other tasks may include the business evaluating in a division dispute, calculating loss of profit in disputes arising from breach of contract [1, p. 565–581]. These methods are not yet popular with Latvian forensic experts. On the other hand, the method of lost profit calculation is used and presented by forensic experts in Lithuania [5].

Economic-mathematical methods based on scientifically tested theories, allowing the results of information analysis to be quantified, thus reducing the expert’s assessment of subjective facts. These methods are:

– Financial analysis includes the analysis of changes in financial data over time, either in structure, or in comparison with an analogue (compliance with the requirements of regulatory enactments, similar to the company). This could be a vertical and horizontal analysis, analysis of ratio – profitability, solvency, liquidity and activity, and others [18, p. 19–79].

– Mathematical models are the next development phase of the financial analysis method. The essence of the method is that a separate indicator is not assessed, but is assessed comprehensively – in the model. Examples are credit rating assessment, bank customer risk assessment. This method is used by the State Revenue Service in Latvia to assess the risk of tax evasion, and the results are available to the taxpayer: the taxpayer risk percentage is indicated by an arrow on the colour scale (“speedometer”), which shows the highest risk of tax evasion in red and the lowest risk in green [23].

– Benford’s law is a digital analysis technique that identifies the trend of the digits of numbers developed by F. Benford in 1938 [18, p. 237–292]. The method allows identifying atypical transactions in a large data array and it is the basis for the new generation tool “Data mining”, based on M. Nigrini’s research from 1996 [19].

– Business analysis methods allow modelling and analysis of crime as a “business”). An example is the PESTEL method used by the European Police Office (EUROPOL) to assess the threat of serious and organized crime (SOCTA) [7]. The business model CANVAS is a strategic management and entrepreneurial tool. It provides a more systematic approach to understanding criminality and allows analysing and identifying relationships and processes to assist effective interdiction [3].

The choice of method depends on the purpose of the examination, the research objects available, and the expert’s knowledge of the method.

Thanks to technological developments and availability of data, the use of mathematical methods and their verification has become more accessible. The **mathematical models** can quickly detect possible fraud in financial statements for rational decision-making on the choice of further investigation methods, as well as for planning forensic accounting examination stages.

The development of models that detect financial fraud dates back to the 1960s, replacing the basic method of financial statements analysis based on the descriptive analysis and assessment of financial ratios.

According to the literature review by M. Lenard and P. Alam [16], the problem of detecting fraud in financial statements was initiated in the late 1930s. By the 1950s, statistical techniques were used in auditing. Altman was one of the first to publish the study on the use of statistical model to predict bankruptcy in 1968, as bankruptcy and fraud detection was closely related. In 1980, instead of Altman's Z-score model, Ohlson developed his own probability model. In the early 1990s, models began to be developed to detect outright fraud, not just bankruptcy. Thus, in 1995, Persons published his logistic regression model to identify factors associated with fraudulent financial statements. In 1999, M. Beneish published his M-score model to detect earnings manipulation that become one of the most popular models for detecting fraud in financial statements.

In the 2000s, the requirements for auditors to detect fraud were enhanced the Statement on Auditing Standard (SAS) No. 82 (1997), revised SAS No. 99 (2002), adopting the Sarbanes-Oxley legislation, and the International Audit Standard (ISA) No. 240 (2003). This, as well as the developing of computer science, has led for the rapid development of a number of models, including those based on artificial intelligence or machine learning methods.

The trend of recent years is testing and adapting the developed foreign models to local conditions. In this context, the fraud detection model developed in 2015 by Lithuanian colleagues R. Kanapeckiene and Z. Grundiene should be noted [15].

In 2018, the State Revenue Service of Latvia developed the taxpayer rating system [23] so that taxpayers could see themselves through the eyes of the State Revenue Service of Latvia. Initially, the taxpayer rating was assessed by a 5-way analysis, which were expanded to 7 dimensions in 2020: registration data, reporting discipline, tax debt, auditing results, wage and business indicators, risks.

A historical overview of the development of fraud detection methods is shown in Figure 1 based on the [16, 18, 15, 23].

The figure shows that there are different methods and different classes of models for detecting fraud. Thus, there are simple models based on the score of indicators; accrual-based models that measure the impact of accruals in financial statements; models based on the discriminant analysis and logistic regression. The authors note that not all methods and developed models for fraud detection are shown in the figure, as there are many more. Some models show a certain value for the likelihood of fraud, other indicate red flags that require extended investigation.

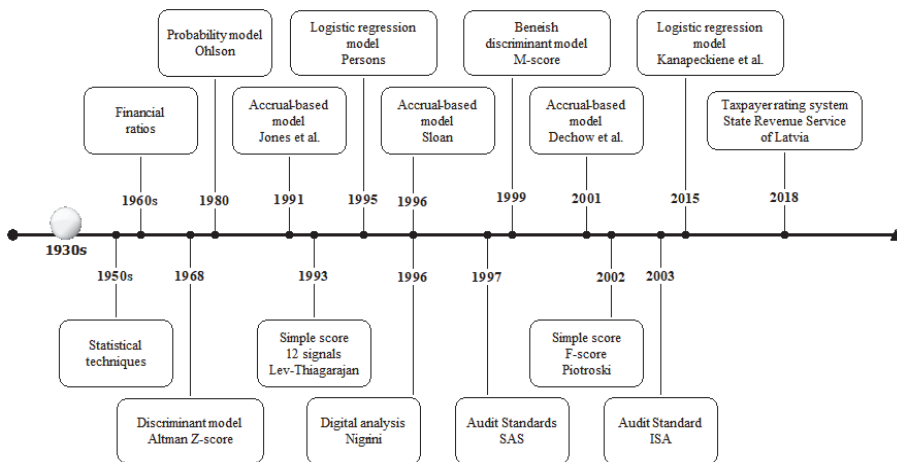

Fig. 1. Timeline of the development of fraud detection methods

The authors cover the mathematical models of fraud detection that are recommended for use in accounting forensics, adding new knowledgeable model developed in Lithuania. A summary of the models is presented in Table 2.

Table 2

A summary of fraud detection models recommended to forensic experts

Author, Year	Model description	Indicators included	Fraud assessment
Jones, 1991 [12]	Nondiscretionary accruals in assets to order calculate discretionary accruals used to manipulate earnings	3 indicators	Percentage of discretionary accruals to manipulate
Sloan, 1996 [22]	Accruals of implied cash component of earnings based on accruals impact to net income	3 indicators	Business with high accruals is inferior to business with low accruals
Dechow-Dichev, 2001 [8]	The quality of accruals based on realized cashflow for future periods	3 indicators	Lower accrual quality means that accruals are unrelated to future cash flows
Piotroski, 2002 [20]	F-score to indicate possible manipulation of financial statements	9 indicators	Scores – manipulation signals, F-score is total of scores

Lev-Thiagarajan, 1993 [17]	12 signals to measure earnings quality and future growth	12 indicators	Larger negative scores imply a low quality of earnings
Beinisch, 1999 [4]	M-score to detect earnings manipulation capturing financial statement anomalies	8 indicators	M-score is greater than -2.22 suggests a higher probability of manipulation
Kanapeckiene & Grundiene, 2015 [15]	Fraud detection model to identify fraud in financial statements	4 indicators	The likelihood of possible fraud expressed 0–100%

Source: created by the authors based on the [18, 15]

Pamela S. Mantone, a member of the American Institute of Certified Public Accountants (AICPA), a Certified in Financial Forensics (CFF) champion, a member of the Association of Certified Fraud Examiners (ACFE) Advisory Council, in her book “Using Analytics to Detect Possible Fraud. Tools and Techniques” presented the practical use of these models on examples of four companies. She notes that in some respects the models show an identical result for possible fraud, thus recommending the use of several methods in the examination [18].

In order to assess the feasibility of practical use of models for detecting fraud in litigation and forensic examinations, the authors conducted a focus group interview with forensic accountants, investigators, and prosecutors. The purpose of the interview: to find out the attitude towards the use of mathematical models for fraud detection in the process of investigating economic crimes and forensic accounting examinations.

The following issues were discussed during the interview:

– Do you know fraud detection methods in financial statements? Which ones? What methods do you use?

– Do you know the fraud detection models listed in Table 2?

– How do you assess the use of mathematical models in the investigation of economic crimes and forensic examinations? How could they be used?

– Do you know the taxpayer rating system developed by the State Revenue Service? (If the answer was no, the respondent was introduced to this system). How do you assess this system? Did you trust the results of this model?

– Would you have more confidence in the model if it was developed by a government agency? Your refusal if a similar model is developed abroad?

The respondents have little knowledge of the models discussed in the article; forensic accountants have heard about some models only from theory, since in practice they do not use them. The examinations use classic forensic accounting methods, such as accounting methods, matching and comparison, cash flow and financial analysis, and the system of “red flags”.

All respondents heard about the taxpayer rating system developed by the State Revenue Service. The respondents rate this system as easy to understand.

The investigators noted in particular the visualization of the transcript for each item of analysis on which the overall score is based. None of the respondents has any doubts about the reliability of the results, since *“there is no reason not to believe in the methodology of the state specialized organization”*.

In general, the respondents do not object to the use of models in both the investigation of economic crimes and in the performance of forensic accounting examinations. On the other hand, investigators and prosecutors are not ready to use models because they do not have enough knowledge in accounting and economics to make calculations according to the model formula. The youngest do not mind using models if the calculations were automated and their results could be clearly interpreted. The forensic accountants are not afraid of calculations, but agree that before using a model, it must be carefully analysed and tested in practice.

Forensic accountants: *“the models can help to obtain initial information (find an opinion) about a company, but cannot be used as evidence of fraud”*.

The investigators: *“the models such as taxpayer rating can be used to gain insight into a company and its potential fraud risks that should be examined first”*. The investigators and prosecutors do not believe that the results of the model cannot serve as evidence in a crime: *“the result of a mathematical model that can be trusted is a fact, but the evidence consists of a set of facts. If this fact does not contradict other circumstances and facts, but forms a unified picture, it can serve as evidence of a crime”*.

All respondents would trust the models developed by national government agencies. However, opinions differ on the development of models that could be used in the examination:

– Investigators and prosecutors have no opinion on this, as they hope that the expert will choose the best method himself: *“The expert does not invent methods from scratch, but is based on some scientific theories. He is a specialist in this field”*.

– Some of forensic accountants: *“The fact that the model is developed by national or foreign specialists will not change my attitude towards the model, the main thing is to determine precisely the criteria that can indicate the fraud of companies”*.

– Other forensic accountants: *“Foreign models have less reliable because they do not take into account local legislation and other national specificities. They must be tested and adapted to local conditions”*.

The authors' study leads to the conclusion that there are different forensic accounting models to detect fraud in financial statements. The models differ on number of indicators included, the criteria of evaluation.

The result of the interview showed, the respondents do not object to the use of models in both the investigation of economic crimes and in the performance of forensic accounting examinations. However, investigators and prosecutors are not ready to use models because they do not have enough knowledge in accounting and economics to make calculations according to the model formula. This means that targeted educational work is needed to promote using the models to detect fraud in financial statements.

Making a conclusion from the stated facts, we can state that it is necessary to develop new methods and techniques in the investigation of economic crimes. In turn, the application of the results of these methods as evidence of crimes requires verification of their quality for applicability to local conditions.

Перелік посилань

1. Albrecht, W. S., Albrecht, C. O., Albrecht, C. C., Zimbelman M. Fraud Examination, Fourth Edition: a textbook. South-Western, Cengage Learning. Mason, 2012, USA. 671 p.
2. Association of Fraud Examiners (ACFE). URL: www.acfe.com.
3. Association of Law Enforcement Forensic Accountants (ALEFA). (2018). Trafficking in Human Beings (THB)
4. Beneish, M. D. The detection of earnings manipulation. *Financial Analysts Journal*, 1991. No. 55 (5), P. 24-36.
5. Financial Investigation Handbook. URL: www.alefa.eu.
6. Butkevičius, R. Universal Model of Lost Profits Calculation. *Ekonomika: scientific journal*. 2019. Sciendo. No. 98 (2), P. 97-111.
7. Chartered Institute of Management Accountants (CIMA). Fraud Risk Management. A guide to good practice, 2008. URL: www.cimaglobal.com.
8. Council of the European Union. Serious and Organised Crime Threat Assessment 2017 (SOCTA). *Updated methodology*. 2015. URL: <https://www.statewatch.org/media/document/s/news/2015/dec/eu-council-socta-2017-methodology-14913-15.pdf>.
9. Dechow, P. M., Dichev, I. D. The Quality of Accruals and Earnings: The Role of Accrual Estimation Errors. *Accounting Review*. 2002. No. 77, Supplement, P. 35-59.
10. European Commission European Anti-Fraud Office Fraud in Public Procurement: A Collection of Red Flags and

References

1. Albrecht, W. S., Albrecht, C. O., Albrecht, C. C., Zimbelman M. (2012). Fraud Examination, Fourth Edition: a textbook. South-Western, Cengage Learning. Mason, USA. 671 p. (in English).
2. Association of Fraud Examiners (ACFE). Retrieved from: www.acfe.com. (in English).
3. Association of Law Enforcement Forensic Accountants (ALEFA). (2018). Trafficking in Human Beings (THB) (in English).
4. Beneish, M. D. (1999). The detection of earnings manipulation. *Financial Analysts Journal*. No. 55 (5), P. 24-36. (in English).
5. Financial Investigation Handbook. Retrieved from: www.alefa.eu. (in English).
6. Butkevičius, R. (2019). Universal Model of Lost Profits Calculation. *Ekonomika: scientific journal*. Sciendo. No. 98 (2), P. 97-111. (in English).
7. Chartered Institute of Management Accountants (CIMA). (2008). Fraud Risk Management. A guide to good practice. Retrieved from: www.cimaglobal.com. (in English).
8. Council of the European Union. (2015). Serious and Organised Crime Threat Assessment 2017 (SOCTA). *Updated methodology*. Retrieved from: <https://www.statewatch.org/media/document/s/news/2015/dec/eu-council-socta-2017-methodology-14913-15.pdf>. (in English).
9. Dechow, P. M., Dichev, I. D. (2002). The Quality of Accruals and Earnings: The Role of Accrual Estimation Errors. *Accounting Review*. No. 77, Supplement, P. 35-59.(in English).
10. European Commission European Anti-Fraud Office Fraud in Public Procurement: A Collection of Red Flags and

- Best Practices. 2017. URL: <https://www.esfondi.lv/upload/00-vadlinijas/fraudinpublicprocurement.pdf>
11. European Commission. Informatīvs paziņojums par krāpšanas pazīmēm attiecībā uz ERAF, ESF un Kohēzijas fondiem. 2009. URL: https://www.esfondi.lv/upload/00-vadlinijas/EK_Inform.zin._krapsana_ERAF,ESF,KF.pdf (in Latvian).
13. Financial Intelligence Unit of Latvia. Noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizācijas tipoloģijas un pazīmes: methodological material. 2020. URL: www.fid.gov.lv (in Latvian).
14. Jones, J. J. Earnings Management During Import Relief Investigation. *Journal of Accounting Research*. 1991. No. 29 (2), P. 193-228.
15. Huber, Wm., DiGabriele, J. Research in Forensic Accounting – What Matters? *Journal of Theoretical Accounting Research: scientific and practice journal*. SSRN. 2014. No. 10 (1), P. 40-70. URL: <https://ssrn.com/abstract=2417402>
16. International Association of Accountants. (IFAC). The auditor's responsibility to consider fraud in an audit of financial statements: International Audit Standard. 2003. No. 240.
16. Kanapeckiene, R., Grundiene, Z. The model of fraud detection in financial statements by mean of financial ratios. *Procedia – Social and Behavioural Sciences*. 2015. No. 213, P. 321-327.
17. Lenard, M., Alam, P. An historical perspective on fraud detection: from bankruptcy models to most effective indicators of fraud in recent incidents. *Journal of Forensic & Investigative Accounting*. 2009. No. 1 (1), P. 1-27.
18. Lev, B., Thiagarajan, S. R. Fundamental Information Analysis. *Journal of Accounting Research*. 1993. No. 31 (2), P. 190-215.
19. Mantone, P. S. Using Analytics to Detect Possible Fraud. Tools and Techniques:
- Best Practices. 2017. Retrieved from: <https://www.esfondi.lv/upload/00-vadlinijas/fraudinpublicprocurement.pdf> (in English).
11. European Commission. (2009). Informatīvs paziņojums par krāpšanas pazīmēm attiecībā uz ERAF, ESF un Kohēzijas fondiem. Retrieved from: https://www.esfondi.lv/upload/00-vadlinijas/EK_Inform.zin._krapsana_ERAF,ESF,KF.pdf (in Latvian).
13. Financial Intelligence Unit of Latvia (2020). Noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizācijas tipoloģijas un pazīmes: methodological material. Retrieved from: www.fid.gov.lv (in Latvian).
14. Jones, J. J. (1991). Earnings Management During Import Relief Investigation. *Journal of Accounting Research*. No. 29 (2), P. 193-228. (in English).
15. Huber, Wm., DiGabriele, J. (2014). Research in Forensic Accounting – What Matters? *Journal of Theoretical Accounting Research: scientific and practice journal*. SSRN. No. 10 (1), P. 40-70. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=2417402> (in English).
16. International Association of Accountants. (IFAC). (2003). The auditor's responsibility to consider fraud in an audit of financial statements: International Audit Standard No. 240. (in English).
16. Kanapeckiene, R., Grundiene, Z. (2015). The model of fraud detection in financial statements by mean of financial ratios. *Procedia – Social and Behavioural Sciences*. No. 213, P. 321-327. (in English).
17. Lenard, M., Alam, P. (2009). An historical perspective on fraud detection: from bankruptcy models to most effective indicators of fraud in recent incidents. *Journal of Forensic & Investigative Accounting*. No. 1 (1), P. 1-27. (in English).
18. Lev, B., Thiagarajan, S. R. (1993). Fundamental Information Analysis. *Journal of Accounting Research*. No. 31 (2), P. 190-215. (in English).
19. Mantone, P. S. (2013). Using Analytics to Detect Possible Fraud. Tools and

- a textbook. John Wiley & Sons Inc. Hoboken, 2013. USA. 340 p.
20. Nigrini, M. J. *Forensic Analytics. Methods and Techniques for Forensic Accounting Investigations*: a textbook. John Wiley & Sons Inc. Hoboken, 2011. USA. 463 p.
21. Piotroski, J. D.. *Value Investing: The Use of Historical Financial Statement Information to Separate Winner from Losers*. *Journal of Accounting Research*. 2002. No. 38: Supplement, P. 1-41.
22. Rossiyskaya E. R., Eriashvili N. D. *Forensic accounting expertise*: a textbook. Unity. Moscow. 2007. 345 p.
23. Sloan R. D. Do Stock Prices Fully Reflect Information in Accruals and Cash Flows about Future Earnings? *Accounting Review*. 1996. No. 71 (3), P. 289-315.
24. State Revenue Service of Latvia. 2021. URL: <https://www.vid.gov.lv/lv/nodoklu-maksataju-reitinga-sistema> (In Latvian).
25. Webster's New World Dictionary, College Edition World Publishing. Cleveland and New York, 1964. USA. 380 p.
- Techniques: a textbook. John Wiley & Sons Inc. Hoboken, USA. 340 p. (in English).
20. Nigrini, M. J. (2011). *Forensic Analytics. Methods and Techniques for Forensic Accounting Investigations*: a textbook. John Wiley & Sons Inc. Hoboken, USA. 463 p. (in English).
21. Piotroski, J. D. (2002). *Value Investing: The Use of Historical Financial Statement Information to Separate Winner from Losers*. *Journal of Accounting Research*. No. 38: Supplement, P. 1-41. (in English).
22. Rossiyskaya, E. R., Eriashvili N. D. (2007). *Forensic accounting expertise*: a textbook. Unity. Moscow. 345 p. (in Russian).
23. Sloan, R. D. (1996). *Do Stock Prices Fully Reflect Information in Accruals and Cash Flows about Future Earnings?* *Accounting Review*. No. 71 (3), P. 289-315. (in English).
24. State Revenue Service of Latvia. 2021. Retrieved from: <https://www.vid.gov.lv/lv/nodoklu-maksataju-reitinga-sistema> (in Latvian).
25. Webster's New World Dictionary, College Edition (1964). World Publishing. Cleveland and New York, USA. 380 p. (in English).

ПЕРЕДОВІ МЕТОДИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДЛЯ ВИЯВЛЕННЯ ШАХРАЙСТВА

Ю. Г. Ліодорова
І. С. Воронова
Р. Шнейдере

Робота авторів присвячена дослідженню міжнародних аналітичних методів для виявлення і доказу шахрайства в ході розслідувань економічних злочинів і проведенні судово-бухгалтерської експертизи. Оскільки в якості загального положення для визначення шахрайства не може бути покладено незмінне правило, остільки і методи для дослідження продовжують активно розвиватися. Автори наводять характеристику трьох груп методів судової аналітики, які також використовуються в Латвії: методи узагальнення офіційних фактів на основі офіційно затверджених даних установ, аналітичні методи, засновані на компетенції експерта, і економіко-математичні методи.

Хронологія еволюції розвитку методів виявлення шахрайства проведена на основі історичного огляду. Наводиться опис математичних моделей виявлення шахрайства, рекомендованих для використання в судових бухгалтерських експертизах, з додаванням логістичної моделі, розробленої в Литві. Останнім етапом дослідження є неструктуроване інтерв'ю фокус групи з експертами-бухгалтерами, слідчими і прокурорами з метою з'ясувати ставлення і оцінити можливість практичного використання моделей для виявлення шахрайства в судових процесах та судово-бухгалтерських експертизах. Результат інтерв'ю показав, що респонденти не заперечують проти використання моделей як при розслідуванні економічних злочинів, так і при проведенні судово-бухгалтерських експертиз. Учасники опитування відзначили в якому напрямку слід удосконалювати дані методи для їх застосування в діловодстві.

Ключові слова: судово-медичний облік, криміналістичний метод, шахрайство у фінансовій звітності, моделі.

ПЕРЕДОВЫЕ МЕТОДЫ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДЛЯ ОБНАРУЖЕНИЯ МОШЕННИЧЕСТВА

**Ю. Г. Лиодорова
И. С. Воронова
Р. Шнейдере**

Работа авторов посвящена исследованию международных аналитических методов для обнаружения и доказательства мошенничества в ходе расследований экономических преступлений и проведении судебно-бухгалтерской экспертизы. Поскольку в качестве общего положения для определения мошенничества не может быть положено неизменное правило, постольку и методы для исследования продолжают активно развиваться. Авторы приводят характеристику трех групп методов судебной аналитики, которые также используются в Латвии: методы обобщения официальных фактов на основе официально утвержденных данных учреждений, аналитические методы, основанные на компетенции эксперта, и экономико-математические методы. Хронология эволюции развития методов обнаружения мошенничества проведена на основе исторического обзора. Приводится описание математических моделей обнаружения мошенничества, рекомендуемых для использования в судебных бухгалтерских экспертизах, с добавлением логистической модели, разработанной в Литве. Последним этапом исследования является неструктурированное интервью фокус группы с экспертами-бухгалтерами, следователями и прокурорами с целью выяснить отношение и оценить возможность практического использования моделей для выявления мошенничества в судебных процессах и судебно-бухгалтерских экспертизах. Результат интервью показал, что респонденты не возражают против использования моделей как при расследовании экономических преступлений, так и при проведении судебно-бухгалтерских экспертиз. Участники опроса отметили в каком направлении следует совершенствовать данные методы для их применения в делопроизводствах.

Ключевые слова: судебно-медицинский учет, криминалистический метод, мошенничество в финансовой отчетности, модели.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.07>
УДК 343.98

Борис Дмитрович Леонов
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник (наукової установи)

E-mail: karchich1979@gmail.com

Валерій Сергійович Серьогін
науковий співробітник

ORCID 0000-0002-2488-7377

*Український науково-дослідний інститут
спеціальної техніки та судових експертиз
Служби безпеки України*

ПИТАННЯ АЛГОРИТМІЗАЦІЇ ЕКСПЕРТНИХ МЕТОДИК

Стаття присвячена питанням розвитку методичного забезпечення судово-експертної діяльності. На підставі аналізу наукових досліджень у сфері судово-експертної діяльності визначено напрями удосконалення експертних методик та оцінки їхньої ефективності.

В контексті методології наукового пізнання аналізуються перспективні напрями удосконалення експертних методик шляхом їхньої стандартизації та алгоритмізації, що базуються на методах формалізації наукових досліджень.

У статті обґрунтовуються засади формування алгоритмів. Запропоновано практичні рекомендації для побудови алгоритму конкретних експертних методик та наведено приклад побудови алгоритму для вирішення типових завдань при проведенні судової експертизи спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.

На підставі результатів аналізу засад формування алгоритмів та їх властивостей щодо оцінки ефективності методик запропоновано впровадження алгоритмів експертних методик, що дозволяє вдосконалити експертну методуку на стадії її розробки.

Ключові слова: алгоритм, алгоритмізація, експертні методики, формалізація, функції експертних методик.

Постановка проблеми. Для вирішення експертних завдань з урахуванням потреб судової та слідчої практики в судово-експертних установах системно проводяться наукові дослідження, за результатами яких створюються нові експертні методики та уточнюються чи удосконалюються вже існуючі.

Аналіз експертної практики свідчить про необхідність розвитку судово-експертного забезпечення правоохоронної діяльності шляхом застосу-

вання новітніх методів досліджень з різних галузей науки і техніки, технічного переоснащення експертних установ відповідно до сучасних вимог, а також удосконалення методик проведення експертних досліджень.

Експертні методики удосконалюються за двома напрямками: 1) використання сучасних досягнень науки і техніки для вирішення різноманітних завдань судової експертизи; 2) запровадження в експертну практику методів досліджень, які найбільш відповідають її завданням, з одночасним усуненням застарілих не ефективних методів досліджень і технічних засобів [1].

Питання про доцільність застосування того чи іншого методу в експертній практиці та удосконалення певної експертної методики вирішується на підставі оцінки її ефективності.

На думку фахівців, оцінку ефективності методу або методики можливо здійснити за чотирма показниками: 1) достовірності результатів дослідження (великої ймовірності відповідності їхньої об'єктивної дійсності); 2) їхньої точності, що забезпечує можливість розв'язання поставлених завдань); 3) мінімальної потреби в обсязі досліджуваного матеріалу та 4) мінімального часу, необхідного для проведення дослідження [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню проблем методичного забезпечення судово-експертної діяльності та удосконалення методик експертних досліджень присвятили свої праці такі науковці, як Т. В. Авер'янова [2], М. Є. Бондар [3], Г. Л. Грановський [4], О. Л. Семенов [5], О. Р. Шляхов [6], та інші дослідники. Більш детально проблеми ефективності оцінки методів дослідження в експертній практиці викладено у спільній роботі А. І. Вінберга, М. М. Кристі та Д. Я. Мірського [7]. Проте, низка питань щодо оцінки ефективності експертних методик та їх удосконалення на етапі розробки залишається не вирішеними та потребує додаткового дослідження.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні напрямів удосконалення експертних методик на етапі їх розробки.

Виклад основного матеріалу. Передусім зауважимо, що згадана оцінка ефективності експертної методики має умовний характер. Водночас, вбачається, що оцінку ефективності експертної методики слід здійснювати за умови порівняння вже впроваджених методик, призначених для вирішення однотипних завдань під час проведення судової експертизи.

Поширення в експертній практиці нових об'єктів досліджень, запровадження нових методів досліджень, які найбільш відповідають завданням судової експертизи, зумовлюють необхідність опрацювання можливостей аналізу та оцінки результативності експертних методик на етапі їх розробки.

Одним із важливих напрямів удосконалення експертних методик вважається стандартизація експертних методик з урахуванням міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні шляхом перетворення їх форми та структури у чіткій відповідності до послідовності, змісту та логіки процесу експертного дослідження [8, с. 35-36].

У Словнику основних термінів судових експертиз міститься таке визначення стадій експертного дослідження: «послідовні один за одним основні етапи процесу експертного дослідження, які розрізняються своїми проміж-

ними цілями, підзавданнями експертного дослідження та комплексами засобів досягнення цих цілей, зокрема комплексом методів експертизи» [9].

У наукових працях Т. В. Аверьянкової, М. Є. Бондар, Г. Л. Грановського, О. Р. Росинської, М. А. Соніса, А. І. Устінова та інших вчених актуалізовано «конструкцію експертної методики», яка передбачає встановлення у структурі методики пов'язаних між собою стадій [2-4, 8].

За результатами науково-дослідної роботи, яка базувалася на аналізі попередніх наукових досліджень у сфері судово-експертної діяльності, підготовлені методичні рекомендації «Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні)» (КНДІСЕ Мін'юсту України) [8], що рекомендовані Координаційною радою з проблем судової експертизи при Мін'юсті України для використання під час розробки методик проведення судових експертиз.

У цих рекомендаціях визначаються поняття експертної методики як нормативного документа, а також зміст методики та її структура, яка логічно об'єднує між собою стадії, кожна з яких вирішує окремі завдання та визначає шляхи їх вирішення [8].

Така регламентація структури методики забезпечує як логічну послідовність саме процесу дослідження, так і впорядкованість процедур досліджень на кожній стадії, що, в кінцевому підсумку, зумовлює достовірність висновків експерта за результатами досліджень.

Для з'ясування значення наведеного підходу з удосконалення експертних методик вбачається доцільним звернутися до методології наукових досліджень. Одним із важливих методів, що має істотне значення в пізнавальній діяльності, є метод формалізації, який дозволяє формалізувати конкретний зміст дослідження. Формалізувати той чи інший процес дослідження можливо лише на підставі глибокого аналізу змісту процедури дослідження із забезпеченням однакової сутності процедур дослідження та його формалізованого уявлення [11, с. 113].

Формалізація пов'язана, як правило, з використанням математичного апарата, а також широко застосовується під час математичного моделювання досліджуваних явищ і процесів. Розвиток методу формалізації на сучасному етапі пов'язаний з використанням ідей та методів математичної логіки в різних сферах наукового пізнання.

Процес формалізації наукових досліджень представляє собою узагальнення форм різних по змісту досліджень та абстрагування цих форм від їх змісту [11, с. 113]. Іншими словами, формалізація, по суті, представляє собою логічний метод розумового процесу пізнання на підставі аналізу формалізованого уявлення процедури дослідження.

Слід зазначити, що елементи формалізації застосовуються практично у всіх сферах пізнання: будь-яке креслення, графік, схема, формула, алгоритм – це результат формалізації процесів дослідження явищ реальної дійсності [11, с. 112-113].

Перспективним напрямом формалізації експертних методик є впровадження алгоритмів вирішення типових завдань під час проведення судових експертиз.

Різноманітні підходи до визначення алгоритму імпліцитно або експліцитно характеризуються загальними вимогами (ознаками) [5, 12, 13], серед яких виділяють: скінченність, дискретність, визначеність, вхідні дані, вихідні дані, ефективність, масовість [12, 13, 17].

З урахуванням наведених ознак алгоритм можна визначити як чітку систему інструкцій, що визначають дискретний детермінований процес від початкових даних (на вході) до здобутого результату (на виході), якщо він існує, за кінцеве число кроків [6]. У загальному розумінні алгоритм – це скінченна сукупність інструкцій (команд) виконавцю про зміст та послідовність дій щодо певних об'єктів (даних), які за скінченну кількість виконань інструкцій приводить до досягнення поставленої мети [6, 14].

Під спеціальним терміном «алгоритм вирішення завдання експертизи» розуміють чітку та логічну послідовність правил, застосування яких забезпечує експертів одержання певних результатів як на кожному етапі (стадії) експертного дослідження, так і в результаті всього процесу дослідження у рамках методики цього виду дослідження [9, 15]. По суті цей термін відтворює основний зміст дефініції «експертна методика», під якою розуміють детально регламентовану програму вирішення експертного завдання (експертних завдань), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, які спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, подій). Вони передбачають застосування системи методів, засобів, а також правил під час проведення експертного дослідження [8]. Поняття «експертна методика» співвідноситься з поняттям «алгоритм вирішення завдань експертизи» як філософські категорії загального і особливого.

Під час розробки експертних методик активно використовуються алгоритми, основні принципи складання яких передбачають:

- 1) усвідомлення вихідних даних й очікуваних результатів, надання їм імен;
- 2) визначення умов та послідовності проведення процедур досліджень для вирішення експертних задач на кожному етапі (стадії) проведення експертного дослідження;
- 3) визначення при графічному зображенні алгоритму кожного етапу у вигляді відповідної блок-схеми алгоритму з відображенням порядок їх виконання лініями зв'язку;
- 4) об'єднання блок-схеми алгоритмів взаємопов'язаних етапів (стадій) лініями зв'язку в логічну послідовність, яка спрямована на вирішення завдання експертизи [16, 17].

Графічне зображення алгоритму завдяки візуалізації структури методики дозволяє оцінити обґрунтованість та логічність висновків за результатами досліджень, здійснити аналіз структури методики, визначити послідовність та значимість процедур і стадій досліджень, встановити впорядкованість прийомів, практичних та розумових операцій, що входять до змісту методики з використанням методів системного, причинового та прямого структурного аналізу.

Тобто предметом розгляду та оцінки експертної методики є саме систематизуюча та вирішальна функції, які є визначальними для забезпечення ефективності цієї методики [8].

Результати аналізу систематизуючої та вирішальної функції методики дають підстави для визначення оцінки ефективності створеної експертної методики та шляхів її коригування (удосконалення) [8].

Найбільше поширення для запису логічної структури алгоритмів отримали графічні (структурні) схеми, які спрощують складання та аналіз алгоритму. Насамперед, це графічне зображення алгоритму у вигляді спеціальних блоків з необхідними словесними поясненнями. Кожний етап алгоритму зображується у вигляді геометричної фігури (блоку), що має певну форму залежно від характеру операції. Блоки на схемі з'єднуються стрілками (лініями зв'язку), які визначають послідовність виконання процедур (операцій) та утворюють логічну структуру алгоритму [5, 12, 14].

Важливою особливістю базових структур алгоритмів є те, що вони мають один вхід й один вихід, що дозволяє за умови відносної незалежності конструювати окремі блоки алгоритмів, а потім окремо розроблені структури з'єднувати між собою (вихід однієї базової структури сполучається з входженням іншої). Увесь алгоритм представляє лінійну послідовність базових структур [13, с. 90-91; 16].

Графічне зображення алгоритму нерідко використовується для ілюстрації порядку проведення складних процедур дослідження на окремих стадіях експертизи, що, безумовно, впливає на освоєння та використання експертної методики.

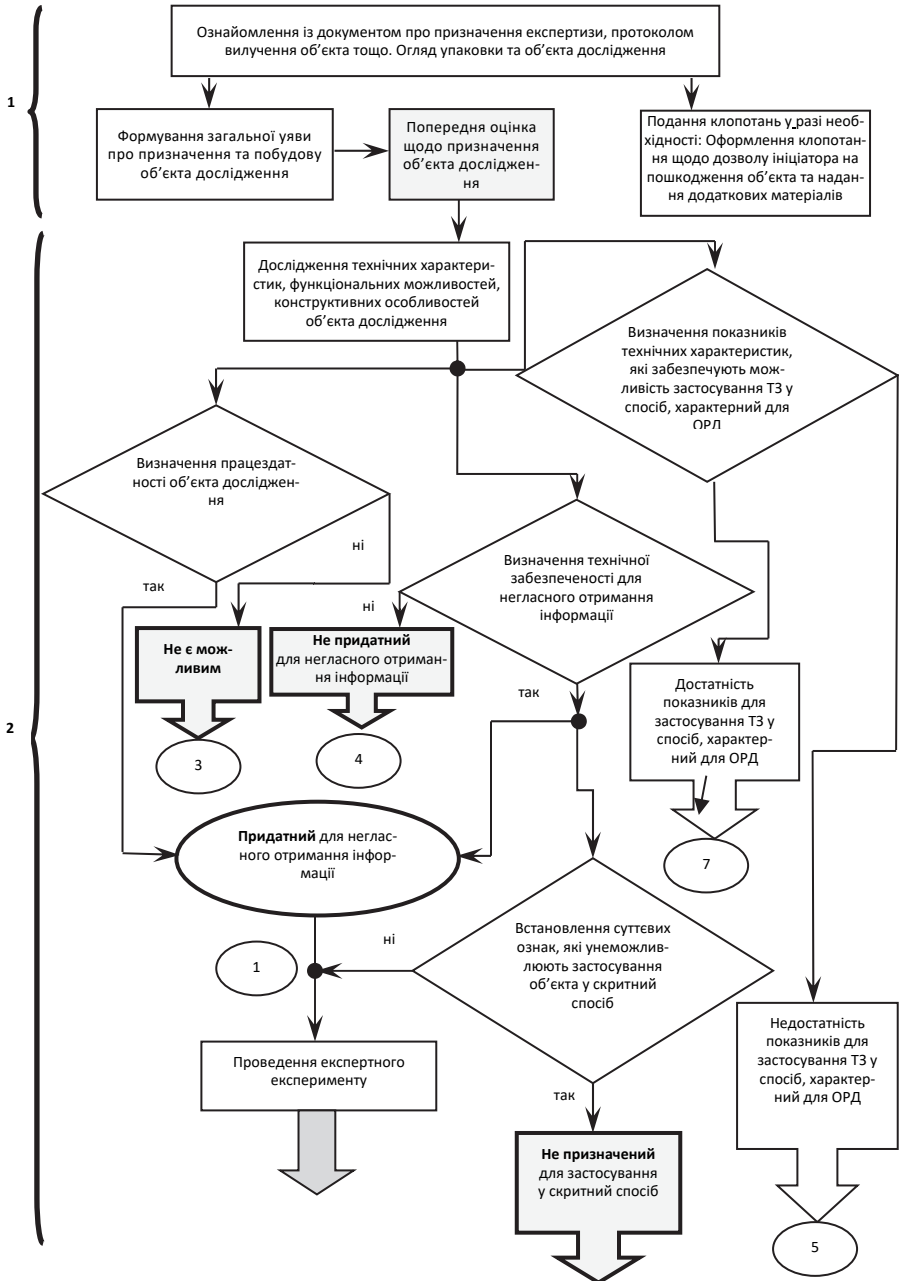
Під час розробки експертної методики доцільно використовувати графічне зображення алгоритму всієї методики, при складанні якого має забезпечуватися внутрішня єдність і структурний зв'язок окремих стадій методики між собою.

Графічному зображенню алгоритму проведення експертних досліджень притаманні такі властивості: а) внутрішня єдність взаємопов'язаних етапів методики з відображенням причинно-наслідкових зв'язків у процедурах досліджень на кожній стадії; б) впорядкованість, однозначність процедур досліджень та прийняття рішень в рамках методики [17, 18].

Спробуємо навести приклад побудови алгоритму проведення експертних досліджень відповідно до методики «Віднесення технічних засобів негласного аудіо-, відеоконтролю та спостереження за особою, річчю або місцем до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» [18, 19], зміст якої наведено на рис. 1.

Наведений приклад ілюструє стадії дослідження, а саме: 1) попереднє дослідження; 2) роздільне дослідження; 3) експертний експеримент; 4) порівняльне дослідження.

Зображена за допомогою відповідної блок-схеми алгоритму кожна стадія дослідження визначається метою дослідження, способами вирішення експертних задач та передбачає формування проміжних висновків за результатами досліджень [16, 19].

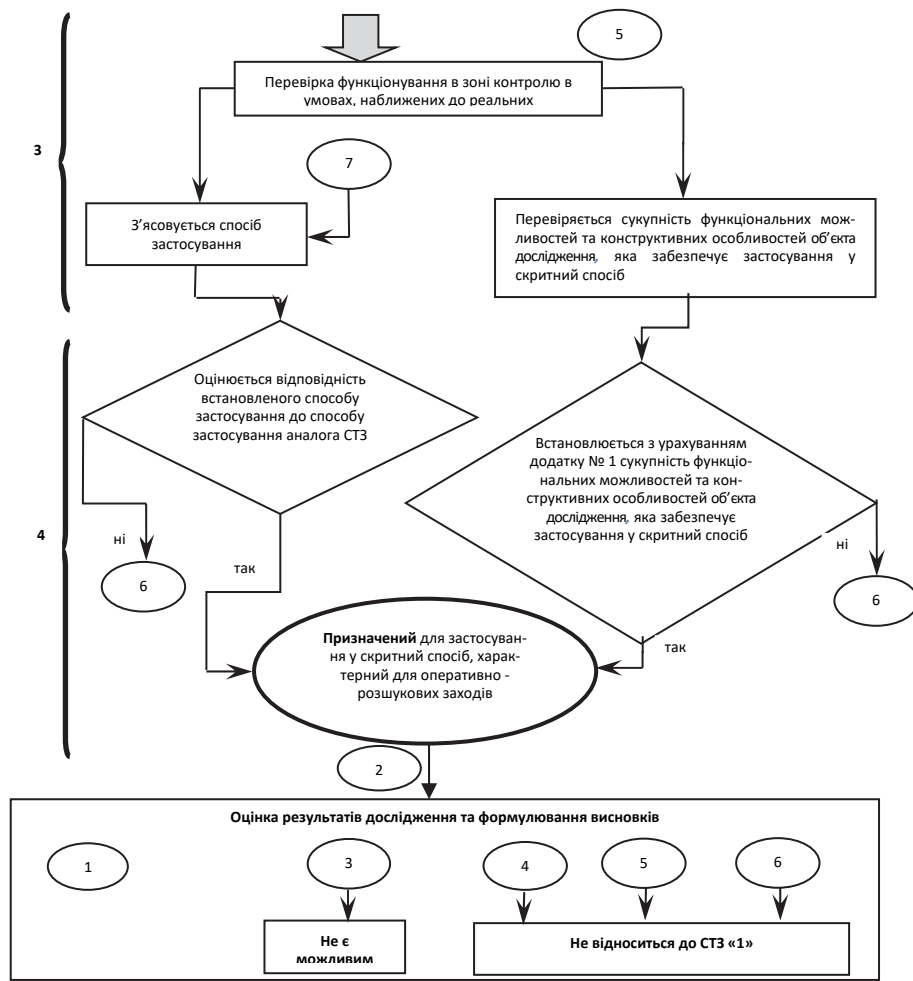

Рис. 1

Стадії дослідження:

- 1 – попереднє дослідження;
- 2 – роздільне дослідження;
- 3 – експертний експеримент;
- 4 – порівняльне дослідження.

*«&» – функція логічне «і»

*«1» – функція логічне «або»

Ці блок-схеми алгоритму об'єднуються лініями зв'язку з урахуванням законодавчо визначеної [20] логіки послідовності проведення експертного дослідження для вирішення завдання експертиз. При цьому алгоритм відображає логіку прийняття рішень під час формування висновків.

Важливою особливістю зазначеного алгоритму є його універсальність, тобто алгоритм може бути застосований для проведення експертних досліджень щодо віднесення технічних засобів до різних видів СТЗ.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У межах методології наукового пізнання обґрунтовані напрями методичного забезпечення судово-експертної діяльності шляхом стандартизації та алгоритмізації експертних методик.

Впровадження алгоритму експертних методик надає можливість для аналізу й оцінки ефективності експертних методик на етапі їхньої розробки.

Графічне зображення алгоритму на кожній стадії завдяки візуалізації структури методики сприяє осмисленню процесу досліджень і програм вирішення експертного завдання взагалі. Це дозволяє здійснити аналіз структури методики, послідовності та важливості процедур та стадій досліджень, з'ясувати впорядкованість прийомів і технічних засобів, практичних та розумових операцій, що входять до змісту методики з використанням методів системного, причинового та прямого структурного аналізів.

Викладене дає підстави для актуалізації в рамках алгоритму вирішення завдань експертного дослідження перспективного напрямку удосконалення експертної методики на стадії її розробки.

Перелік посилань

1. Некоторые проблемы оценки эффективности методов экспертного исследования. URL: https://www.pravo.vuzlib.su/book_z539_page_10.html (дата звернення 29.05.2020).

2. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. Москва, 2009. 480 с.

3. Бондарь М. Е. Экспертная методика как одна из основных категорий общей теории и практики судебной экспертизы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Киев, 1992. 22 с.

4. Грановский Г. Л. Классификация и общая характеристика экспертных алгоритмов. *Проблемы теории судебной экспертизы*: сб. науч. тр. ВНИИСЭ. Москва, 1980. Вып. 44. С. 59-77.

5. Семёнов А. Л. Алгоритм. *Большая российская энциклопедия*. URL:

References

1. Some problems of evaluating the effectiveness of expert research methods. Retrieved from: https://www.pravo.vuzlib.su/book_z539_page_10.html (access date 29.05.2020). (in Russian).

2. Averianova, T. V. (2009). Forensic examination. General theory course. Moscow. 480 p. (in Russian).

3. Bondar, M. E. (1992). Expert methodology as one of the main categories of the general theory and practice of forensic examination: extended abstract of candidate's thesis. Kiev. 22 p. (in Russian).

4. Granovskii, G. L. (1980). Classification and general characteristics of expert algorithms. *Problems of the theory of forensic examination*: collection of scientific articles. VNIISE. Moscow. Issue. 44. P. 59-77. (in Russian).

5. Semenov, A. L. Algorithm. *Great Russian Encyclopedia*. Retrieved from:

- <https://bigenc.ru/mathematics/text/1810305> (дата звернення 29.05.2020).
6. Шляхов А. Р. Понятие методик, методов судебных экспертиз: метод. рек. Москва, 1979. 20 с.
7. Винберг А. И., Кристи Н. М., Мирский Д. Я. Проблемы эффективности и оценки методов исследования в судебной экспертизе. *Общее учение о методах судебной экспертизы*: сб. науч. тр. ВНИИСЭ. Москва, 1977. Вып. 28. С. 94-131.
8. Рувін О. Г. та ін. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні): метод. рек. Київ, 2014. 74 с.
9. Винберг А. И. и др. Словарь основных терминов судебных экспертиз. Москва, 1980. 92 с.
10. Печніков В. С. та ін. Порядок проведення та оформлення експертних досліджень: метод. рек. Київ, 2005. 18 с.
11. Методология научного исследования: учеб. пособ. Киев, 2004. 216 с.
12. Алгоритмы. Алгоритмизация. Алгоритмические языки. URL: <http://csaa.ru/algorithm-osnovnye-principy-sostavlenija-algoritmov/> (дата звернення 29.05.2020).
13. Глушков В. М. и др. Энциклопедия кибернетики. Киев. 1975. Т. 2. 618 с.
14. Шауцукова Л. З. Информатика 10-11. Москва, 2004. 420 с.
15. Винберг А. И., Шляхов А. Р. Общая характеристика методов экспертного исследования. *Общее учение о методах судебной экспертизы*: сб. науч. тр. ВНИИСЭ. Москва, 1977. Вып. 28. С. 54-93.
16. Томас Х. Кормен, Чарльз И. Лейзерсон, Рональд Л. Ривест, Клиффорд Штайн. Алгоритмы: построение и анализ. Москва, 2013. 1328 с.
- <https://bigenc.ru/mathematics/text/1810305> (access date 29.05.2020). (in Russian).
6. Shliakhov, A. R. (1979). The concept of techniques, methods of forensic examinations: methodological recommendations. Moscow. 20 p. (in Russian).
7. Vinberg, A. I., Christi, N. M., Mirskii, D. Ia. Problems of efficiency and evaluation of research methods in forensic examination. *General teaching on the methods of forensic examination*: collection of scientific articles. VNIISE. Moscow. 1977. Issue. 28. P. 94-131. (in Russian).
8. Ruvyn, O. H. et al. (2014). Development of expert methods: content, structure, design (taking into account the international standards of quality management systems adapted in Ukraine): methodological recommendations. Kyiv. 74 p. (in Ukrainian).
9. Vinberg, A. I. et al. (1980). Dictionary of basic terms of forensic examinations. Moscow. 92 p. (in Russian).
10. Piechnikov, V. S. et al. (2005). The order of carrying out and registration of expert researches: methodological recommendations. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).
11. Research methodology: a textbook. Kiev, 2004. 216 p. (in Russian)
12. Algorithms. Algorithmization. Algorithmic languages. Retrieved from: <http://csaa.ru/algorithm-osnovnye-principy-sostavlenija-algoritmov/> (access date 29.05.2020). (in Russian).
13. Glushkov, V. M. et al. (1975). Encyclopedia of Cybernetics. Kiev. Vol. 2. 618 p. (in Russian).
14. Shautsukova, L. Z. (2004). Informatics 10-11. Moscow. 420 p. (in Russian).
15. Vinberg, A. I., Shliakhov, A. R. (1977). General characteristics of expert research methods. *General teaching on the methods of forensic examination*: collection of scientific articles. VNIISE. Moscow. Issue. 28. P. 54-93. (in Russian).
16. Cormen, Thomas H., Leiserson, Charles I., Rivest, Ronald L., Stein, Clifford. (2013). Algorithms: construction and analysis. Moscow. 1328 p. (in Russian).

17. Томас Х. Кормен. Алгоритмы: вводный курс. Москва, 2014. 208 с.

18. Семенов В. Г., Серьогін В. С. Віднесення технічних засобів негласного аудіо-, відеоконтролю та спостереження за особою, річчю або місцем до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації: методика. Київ, 2019. 35 с.

19. Серьогін В. С., Леонов Б. Д., Пап М. В. Особливості формування поняття «спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації». *Збірник Українсько-го науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України. 2021. № 1. С. 124-133.*

20. Деякі питання щодо спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.09.2016. № 669. *Офіційний Вісник України. 2016. № 79. Ст. 2640.*

17. Cormen, Thomas H. (2014). Algorithms: an introductory course. Moscow. 208 p. (in Russian).

18. Semenov, V. H., Serohin, V. S. (2019). Assignment of technical means of secret audio, video control and observation of a person, thing or place to special technical means of secret information: method. Kyiv. 35 p. (in Ukrainian).

19. Seryogin V. S., Leonov B. D., Pap M.V. (2021). Features of the formation of the concept of "special technical means of covert information. *Collection of the Ukrainian Research Institute of Special Equipment and Forensic Science of the Security Service of Ukraine. № 1. P. 124-133.* (in Ukrainian).

20. Some issues of special technical means for removing information from communication channels and other technical means of secretly obtaining information: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 22.09.2016. No. 669. *Official Bulletin of Ukraine. 2016. No. 79. Art. 2640.*

ВОПРОСЫ АЛГОРИТМИЗАЦИИ ЭКСПЕРТНЫХ МЕТОДИК

**Б. Д. Леонов
В. С. Серегин**

Статья посвящена вопросам развития методического обеспечения судебно-экспертной деятельности. На основе анализа научных исследований в области судебно-экспертной деятельности предложены направления совершенствования экспертных методик и оценки ее эффективности.

В контексте методологии научного познания анализируются перспективные направления совершенствования экспертных методик путем их стандартизации и алгоритмизации, базирующиеся на методах формализации научных исследований.

В статье обосновываются основы формирования алгоритмов конкретных экспертных методик, а также приведен пример построения алгоритма для решения типичных задач при проведении судебной экспертизы специальных технических средств негласного получения информации.

На основании результатов анализа основ формирования алгоритмов и их свойств относительно оценки эффективности методик предложено внедрение алгоритмов экспертных методик, позволяющие совершенствовать экспертную методику на стадии ее разработки.

ALGORITHMIZATION ISSUES OF EXPERTS' METHODOLOGIES

**B. Leonov
V. Serogin**

The article is devoted to the development of methodological support for forensic expert activity. Based on the analysis of previous scientific studies, the directions of improving expert methods and evaluating its effectiveness are proposed.

In the context of the methodology of scientific knowledge, the authors analyzes promising directions for improving expert techniques through standardization and algorithmization, based on the methods of formalizing scientific research.

The article substantiates the basics of the formation of algorithms of specific expert methods, as well as an example of constructing an algorithm for solving typical problems during the forensic examination of special technical means that are used for receiving of the information not officially.

Based on the results of the analysis of the foundations of the formation of algorithms and the principles of their construction, the introduction of algorithms of expert methodologies is proposed, which allows improving the expert method at the stage of its development.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.08>
УДК 340:629.78 (045)

Петро Дмитрович Біленчук
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри кримінального права та процесу

ORCID 0000-0002-9599-0347
E-mail: aur.consalt@gmail.com

Національний авіаційний університет

Віктор Петрович Колонюк
кандидат юридичних наук, доцент
учений секретар

ORCID 0000-0001-7714-5732
E-mail: viktor.koloniuk@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

Микола Іванович Малій
директор правничої компанії

E-mail: aur.consalt@gmail.com

Товариство з обмеженою відповідальністю «АЮР-КОНСАЛТИНГ»

ІННОВАЦІЙНЕ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОСУДДЯ В ЕРУ АСИМЕТРИЧНОЇ ЕЛЕКТРОННОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті сформульовані світоглядні підходи до розуміння системи засобів пізнання і доказування та їх використання в професійній правничій діяльності органів правосуддя. Розроблено систему новітніх засобів пізнання та доказування з метою багатofакторного аналізу і оптимізації здійснення правосуддя за вибором конкретних завдань – АКССА, АСБДЛ – ММР1, ПРІАМ, АРМ – слідчого.

Ключові слова: доказування, доказознавство, оптимізація правосуддя, електронне право, кіберкриміналістика, наукове забезпечення пізнання у сфері правосуддя.

Постановка проблеми. Світоглядно-філософське, соціально-правове і інноваційно-телекомунікаційне забезпечення діяльності органів судової влади, правоохоронних органів, спецслужб і правозахисних організацій як наукова і практична сфера являє досить складну як антологічну, гносеологічну, так і правничу, доказознавчу, процесуальну, криміналістичну і судово-експертну діяльність викладачів, вчених і багатьох суб'єктів правосуддя, судочинства, правопорядку та правозахисної діяльності [1; 2].

Сучасні соціально-економічні перетворення, які зумовлюють загострення криміногенної обстановки, різку зміну структури, динаміки і тенденції розвитку злочинності, потужної технічної озброєності злочинців, витонченості способів скоєння злочинів потребують використання в оперативно-розшуковій, слідчій та судовій практиці новітніх спеціальних криміналістичних знань (засобів, методів, прийомів, технологій) [3].

У таких умовах виникла необхідність суттєвого посилення загальнотеоретичних, методологічних і організаційних засад сучасного наукового забезпечення пізнання, доказування, розслідування новітніми досягненнями науки і техніки [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічні дослідження свідчать, що безпосередньо проблемами наукового забезпечення новітніми засобами пізнання, доказування, розслідування у сфері правосуддя, судочинства, правоохоронної і правозахисної діяльності займалися такі вітчизняні вчені як: Л. Ю. Ароцкер, В. Д. Басай, Я. О. Береський, М. С. Бокаріус, С. П. Гик, С. Й. Гонгало, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, О. А. Кириченко, О. Д. Кісільов, Н. І. Клименко, В. О. Комаха, В. О. Коновалова, І. І. Котюк, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'яничков, С. М. Матвеев, М. М. Михеєнко, Г. М. Рудий, В. Л. Русецький, М. В. Салтевський, В. В. Тищенко, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько [5].

Вочевидь зазначена проблематика привертала увагу і таких зарубіжних вчених як: Е. Ф. Бурінський, В. Д. Гершель, Г. І. Грамович, Г. Г. Гросс, Р. Г. Домбровський, А. В. Дулов, В. Я. Колдін, В. І. Лебедев, М. С. Полевий, О. Р. Ратінов, Р. А. Рейсс, М. О. Селіванов, С. М. Трегубов, С. І. Цветков, О. І. Шумілов, М. П. Яблоков та інші [6].

Очевидно, що дослідження згаданих вчених є значним внеском у розвиток теорії наукового забезпечення пізнання, доказування, розслідування в процесі правосуддя, однак не вичерпують можливостей цього фундаментального питання.

Узагальнений аналіз сучасних правничих досліджень свідчить, що не розв'язаними залишаються такі питання як: загальнотеоретична характеристика сучасного наукового забезпечення криміналістичними засобами пізнання, доказування, розслідування в процесі здійснення правосуддя; наукові засади систематизації його засобів; особливості наукового забезпечення досудового розслідування і судового провадження; його пріоритетні напрями та механізми вдосконалення, що стало особливо очевидним в зв'язку з прийняттям Конституції України (ст. ст. 1, 3, 5, 6, 8, 19) і КПК України, яким змінено ідеологію сучасного кримінального правосуддя та визначено, що завданнями кримінального провадження є: 1) захист особи, суспільства, держави від кримінальних правопорушень; 2) охорона прав, свобод та законних інтересів його учасників; 3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду (ст. 2 КПК України).

Очевидно, що розв'язання цих завдань є неможливим без вдосконалення сучасних наукових засобів пізнання, що свідчить про необхідність продовження ґрунтовних досліджень у цьому напрямі.

Зокрема, актуальними є питання створення сучасного вчення про систему криміналістичних засобів наукового забезпечення доказознавства, яке б являло собою систему наукових принципів та практичних рекомендацій, спрямованих на ефективне розв'язання означених завдань, що і зумовило вибір авторами даного напрямку дослідження.

Мета дослідження. Метою наукової статті є розгляд основних питань розробки і використання новітніх засобів пізнання та доказування в процесі здійснення конституційного, цивільного, господарського, адміністративного і кримінального правосуддя та судочинства, правоохоронної та правозахисної діяльності.

Викладення основного матеріалу. Дане дослідження виконане відповідно до планів науково-дослідних робіт Центру стратегічних досліджень Міжнародного Карпатського університету за темою «Електронне право, кібербезпека і планетарна електронна кіберзлочинність» (науковий керівник Біленчук П. Д.) та кафедри кримінального права і процесу юридичного факультету Національного авіаційного університету за темою «Захист прав і свобод людини і громадянина (кримінально-правові аспекти): 01.09.2017 – 30.06.2022» (науковий керівник Лихова С. Я.).

Основною метою даного дослідження є створення сучасної концепції наукового забезпечення пізнання, доказування, розслідування в процесі здійснення правосуддя [7; 8; 9].

Зазначена мета реалізується за допомогою розв'язання таких задач:

– обґрунтування необхідності створення нової системи знань, нового вчення – теорії і практики сучасного наукового забезпечення пізнання, доказування, розслідування в процесі здійснення правосуддя;

- визначення потреб та актуальних напрямів сучасного наукового забезпечення пізнання, доказування, розслідування в процесі здійснення правосуддя;
- формування методологічних засад та розкриття традиційної і сучасної системи криміналістичних засобів наукового забезпечення; правосуддя;
- розробка комплексу новітніх криміналістичних засобів, методів, технологій і алгоритмів забезпечення правосуддя;
- здійснення системного підходу до наукового забезпечення досудового розслідування і судового провадження;
- створення системи рекомендацій, спрямованих на практичне застосування новітніх криміналістичних засобів на стадії досудового розслідування і судового провадження та в ході запобігання злочинів;
- формулювання пріоритетних напрямів та механізмів вдосконалення криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя [10; 11].

Об'єктом дослідження є пізнавальні процеси, що здійснюються в ході здійснення правосуддя, а безпосереднім предметом дослідження є теорія і практика сучасного наукового забезпечення пізнання, доказування, розслідування в процесі досудового і судового провадження.

Методологічною основою даного дослідження є сучасна теорія наукового пізнання, що базується на світоглядно-філософських принципах, загальнонаукових та спеціальних методах. Зокрема, таких як:

формально-логічний при узагальненні матеріалів експертної, слідчої і судової практики, аналізі норм чинного законодавства та існуючих теоретичних конструкцій з приводу особливостей використання криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя;

класифікації – з метою системного поділу і впорядкування криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя;

узагальнення – з метою переходу від окремих фактів, відомостей, доказів (показань, документів, речових доказів, висновків експерта) до загальних висновків;

порівняльно-правовий – при дослідженні законодавства України та інших країн світу про правове регулювання використання криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя;

історико-правовий – при розкритті еволюції поглядів учених на окремі проблеми, що стосуються предмета наукового дослідження;

системно-структурний – при дослідженні наукових засад класифікації криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя;

статистичний – при ілюстрації теоретичних висновків емпіричними даними і даними вивчення державної та відомчої статистичної звітності.

Нормативною базою дослідження є норми Загальної Декларації прав людини (1948 р.), Конституції України (1996 р.), положення чинного законодавства.

Теоретичною основою дослідження є наукові праці з історії філософії, логіки, психології, соціології, фізики, хімії, біології, математики, нейробіоніки, кібернетики, інформатики, філософії права, кримінального права та процесу, криміналістики, судової експертології, оперативно-розшукової діяльності тощо.

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні дані МВС України і Державної судової адміністрації України за 1960-2020 рр., узагальнені матеріали 650 кримінальних проваджень щодо ефективності і результативності використання криміналістичних засобів у ході досудового розслідування, результати вивчення 150 кримінальних проваджень стосовно 600 засуджених за скоєння розбійних нападів у складі організованих злочинних груп, а також результати анкетування 300 слідчих і 220 керівних працівників органів досудового розслідування. Для вивчення психофізіологічних рис характеру 50 осіб використовувалась методика автоматизованого багатостороннього дослідження особистості АСБДО-ММР1. На електронному аналізаторі (ЕІА-1) проаналізована мова 35 досліджуваних. За допомогою програмного засобу ПРІАМ було здійснено діагностику, моделювання і прогнозування стану злочинності в Україні за тридцятилітній період.

Наукова новизна одержаних результатів визначається метою та предметом дослідження, а також завданнями і методами їх вирішення та полягає у тому, що в даній статті розроблено сучасну концепцію використання криміналістичних засобів для наукового забезпечення правосуддя (конституційного, цивільного, господарського, адміністративного, кримінального).

По-перше:

I) обґрунтовано необхідність створення якісно нової системи знань, що являє собою криміналістичне вчення про теорію і практику сучасного наукового забезпечення правосуддя, складовими якого є: 1) загальнотеоретична характеристика сучасних криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя; 2) вчення про його об'єкт; 3) вчення про його засоби; 4) вчення про його суб'єктів; 5) вчення про його використання в процесі запобігання вчинення злочинів та на стадіях досудового розслідування та судового провадження;

II) особливостями сучасного наукового забезпечення правосуддя є те, що його змістом є: а) власна криміналістична методологія; б) теорія запобігання вчиненню кримінальних правопорушень; в) теорія процесуального забезпечення кримінального провадження; г) теорія оперативно-розшукової діяльності; д) теорія організаційно-управлінського забезпечення розслідування;

III) доведено, що методологічними засадами є принципи наукового пізнання та розв'язання практичних завдань, які знайшли своє відображення у визначених ст. 2 КПК України завданнях кримінального провадження;

IV) розкрито сучасну систему криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя, яка включає в себе: загальнофілософські, загальнонаукові, конкретнонаукові та спеціальні методи;

V) розроблено комплекс новітніх криміналістичних засобів, методів і комп'ютерних технологій: а) слідчо-оперативний одорологічний чемодан; б) лінійку криміналістичну топографічну; в) комплект засобів для дослідження психофізіологічних особливостей особи в процесі здійснення правосуддя; г) складний метричний квадрат; д) комплект науково-технічних засобів співробітника органу правосуддя; е) патент на промисловий зразок – трафаретна лінійка слідчого «лінійка – С», є) інтерактивну методика V-3 «Юлій Цезар»;

ж) електронний мультимедійний підручник «Криміналістика»;
з) автоматизовану систему багатофакторного дослідження особистості – АСБДО-ММР 1; і) універсальний програмний продукт слідчого – АКССА;
ї) системний алгоритм мережевоцентричного аналізу інформації;

VI) обґрунтовано, що пріоритетними напрямками та механізмами вдосконалення використання криміналістичних засобів в процесі наукового забезпечення кримінального провадження є: 1) поетапне втілення положень сучасної концепції його наукового забезпечення; 2) впровадження методів інформаційно-аналітичної діяльності, автоматизованих систем і банків даних, віртуальних систем управління знаннями, засобів комбінаторного аналізу, ноометодів і ґрід-технологій; 3) розробка веб-проєкту дистанційного онлайн-навчання слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів.

По-друге, удосконалено:

I) підходи до класифікації світоглядних принципів сучасного наукового забезпечення правосуддя, зокрема, доведено, що крім традиційних принципів наукового пізнання у криміналістиці актуальними є і такі: зумовленість, самодостатність, антиентропійність, інтегративність, всеосяжність;

II) сучасні підходи систематизації криміналістичних засобів наукового забезпечення правосуддя за їхніми пізнавальними можливостями, які потребують необхідності поєднання даних різних наук: зокрема, таких як правові і організаційно-управлінські, криміналістичні, спеціальні, оперативнотехнічні, оперативно-розшукові та пошукові; по-третє набули подальшого розвитку:

I) засоби багатофакторного аналізу, математичного моделювання і оптимізації здійснення правосуддя за вибором завдань – АКССА, АСБДЛ – ММР1, V-3, ПРИАМ, АРМ-слідчого «Інсайт»;

II) підходи до вдосконалення використання лазерних технологій Focus 3D, електронних засобів, біометричних методів, інтерактивних методик дистанційного і віртуального онлайн-навчання, ноометодик, мережевоцентричних інтернет-технологій і ґрід-технологій при розробці окремих пізнавальних завдань в процесі здійснення правосуддя.

Апробація матеріалів освітньо-наукового і праксеологічного дослідження засвідчує те, що результати даного дослідження публікуються в даній статті, а також частково вже опубліковані авторами в окремих монографіях, підручниках і наукових статтях.

Крім того, авторський колектив оприлюднював результати даного дослідження у доповідях на науково-практичних конференціях і наукових семінарах.

З жовтня 2019 р. результати даного дослідження реалізуються в рамках виконання положень Меморандуму про співробітництво між Національним авіаційним університетом та правничою компанією ТОВ «АЮР-КОНСАЛТИНГ» [12].

Метою даного Меморандуму є співпраця з реалізації спільного дослідницького Проєкту «Електронне право, електронне судочинство і кібербезпека». Його складовими являються дослідження таких новітніх напрямів в юридичній науці як: «Електронне кримінальне право; провадження»;

«Особа комп'ютерного злочинця як об'єкт кримінологічного дослідження: правове, наукове і ресурсне забезпечення»; «Кримінологічний аналіз електронної планетарної злочинності».

Вважаємо, що вагомий підсумок здійснених творчих пошуків у цій галузі знань – це публікація результатів наукового дослідження з обраної тематики в окремому монографічному дослідженні [13].

Співпраця з Комітетом електронного судочинства та кібербезпеки Національної асоціації адвокатів України дозволила авторському колективу впроваджувати результати проведених наукових досліджень і в адвокатську практику України [14; 15].

Висновки. Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що викладені в дослідженні положення, пропозиції і рекомендації можуть бути використані та вже застосовуються в таких освітніх, наукових і практичних напрямках:

у законотворчій діяльності з метою удосконалення чинного законодавства щодо використання новітніх криміналістичних засобів в процесі здійснення правосуддя (Лист Міністерства освіти і науки України № 7 від 23.09.2008);

у науково-дослідній роботі з доказознавства і криміналістики – як підґрунтя для подальших криміналістичних досліджень у сфері юриспруденції, удосконалення наукового забезпечення пізнавальних процесів у сфері правосуддя (Постанова комісії у справах неповнолітніх при Кабінеті Міністрів України № 4 від 21.06.1993; Угода Міністерства освіти і науки України № ЦП / 385-2008 від 31.07.2008; лист Київського національного університету імені Тараса Шевченка № 5 від 20.02.2012);

у навчальному процесі – пропозиції і висновки, запропоновані авторами, використовуються під час викладання курсу «Кримінологія», «Організація судових і правоохоронних органів», «Право міжнародної безпеки», «Право інтелектуальної власності», «Кримінальний процес», «Криміналістика», «Судова експертологія», «Юридична психологія», «Оперативно-розшукове забезпечення слідства», «Дипломатія, розвідка, контррозвідка, детективна діяльність», при написанні підручників, монографій, навчально-методичних посібників із зазначених дисциплін (Лист Міністерства освіти і науки України № 1076 від 20.09.2011, акт впровадження Міжрегіональної академії управління персоналом № 5 від 25.05.05; лист Київського національного університету імені Тараса Шевченка № 6 від 22.03.2010, № 5 від 20.02.2012);

у галузі міжнародного співробітництва – рекомендації сформульовані в дослідженні прийняті і використовуються в рамках реалізації на пряму № 5 «Комп'ютерна злочинність» спільної українсько-американської науково-дослідницької програми Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США, що підтверджено у звіті Академії правових наук України (Харків, 2002, № 1 (28). С. 247-261);

у практичній діяльності – пропозиції й рекомендації, викладені у дослідженні, прийняті і використовуються Міністерством освіти і науки України, Генеральною прокуратурою України, МВС України, Верховним Судом України при проведенні навчально-методичних семінарів і практичних за-

нять в системі службової професійної підготовки, а також на курсах підвищення кваліфікації працівників органів судової влади та досудового розслідування, а також експертно-криміналістичних установ (наказ Міністерства освіти і науки України № 604 від 3.07.2008; лист МВС України № 7 від 12.03.2005).

Перелік посилань

1. Біленчук П. Д. Наукове забезпечення детективної, розшукової і сисної діяльності: історико-правове дослідження нормативно-правового регулювання розвідки, контррозвідки, таємної агенури в Російській імперії (1907-1916 pp.). *Наука і правоохорона*. 2013. № 2. С. 261-262.
2. Біленчук П. Д. Наукове забезпечення органів правосуддя в Україні: сискологія, криміналістика, експертологія. *Наука і правоохорона*. 2013. № 3. С. 185-188.
3. Біленчук П. Д., Семаков Г. С. Криміналістика. Кредитно-модульний курс: підруч. Київ, 2014. 520 с.
4. Біленчук П. Д., Мотлях О. І., Рибальченко О. М., Усіков І. П. Аудіовізуальна психофізіологічна діагностика людини: історія, теорія, практика: моногр. Київ, 2013. 420 с.
5. Біленчук П. Д., Чисніков В. М., Стрілець Г. О., Береський Я. О. Степан Гик – вчений, правознавець, лікар, меценат: до 105-річчя з дня народження: монографія. Київ, 2017. 92 с.
6. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи: добірка наук. праць. Харків, 2020. 1280 с.
7. Біленчук П. Д. Засоби пізнання у сфері кримінального судочинства: наукові засади систематизації та особливості використання. Кн. 1. Загальнотеоретична характеристика засобів пізнання у сфері кримінального судочинства: проблеми методології, системології, праксеології: монографія. Хмельницький, 2012. 372 с.
8. Біленчук П. Д. Засоби пізнання у сфері кримінального судочинства: наукові

References

1. Bilenchuk, P. D. (2013). Scientific support of detective, search and detective activity: historical and legal research of normative-legal regulation of intelligence, counterintelligence, secret agency in the Russian Empire (1907-1916). *Science and law enforcement*. No. 2. P. 261–262. (in Ukrainian).
2. Bilenchuk, P. D. (2013). Scientific support of justice bodies in Ukraine: siscology, criminology, expertise. *Science and law enforcement*. No. 3. P. 185–188. (in Ukrainian).
3. Bilenchuk, P. D., Semakov, H. S. (2014). Forensics. Credit-module course: textbook. Kyiv. 520 p. (in Ukrainian).
4. Bilenchuk, P. D., Motliakh, O. I., Rybalchenko, O. M., Usikov, I. P. (2013). Audiovisual psychophysiological diagnostics of the person: history, theory, practice: monograph. Kyiv. 420 p. (in Ukrainian).
5. Bilenchuk, P. D., Chysnikov, V. M., Strilets, H. O., Bereskyi, Ya. O. (2017). Stepan Hyk – scientist, jurist, doctor, and philanthropist: to the 105th anniversary of his birth: monograph. Kyiv. 92 p. (in Ukrainian).
6. Shevchuk, V. M. (2020). Forensics: traditions, innovations, prospects: a selection of scientific papers. Kharkiv. 1280 p. (in Ukrainian).
7. Bilenchuk, P. D. (2012). Means of cognition in the field of criminal justice: scientific principles of systematization and features of use. Book 1. General theoretical characteristics of the means of cognition in the field of criminal justice: problems of methodology, systemology, praxeology: monograph. Khmelnytskyi. 372 p. (in Ukrainian).
8. Bilenchuk, P. D. (2012). Means of cognition in the field of criminal justice:

- засади систематизації та особливості використання. Кн. 2. Систематизація засобів пізнання у сфері кримінального судочинства: традиційна та сучасна: монографія. Хмельницький, 2012. 410 с.
9. Біленчук П. Д. Засоби пізнання у сфері кримінального судочинства: наукові засади систематизації та особливості використання. Кн. 3. Особливості використання засобів пізнання у сфері кримінального судочинства: порівняльний системний аналіз: моногр. Хмельницький: ХЦНП, 2012. 502 с.
10. Крошко В. П. Сыскология – парадигма профессора А. Ю. Шумилова: новая наука о сыске. Saarbrücken: LAP Lambert acad. publ., 2014. 72 с.
11. Шепітько В. Ю., Авдеева Г. К. Інновації у діяльності органів кримінальної юстиції. *Криміналістика и судебная экспертиза: междуведомственный научно-методический сборник*. Киев, 2014. Вып. 59. С. 3-11.
12. Меморандум про співпрацю між Національним авіаційним університетом та правничою компанією ТОВ «АЮР-КОНСАЛТИНГ» від 23.10.2019.
13. Електронне суспільство, електронне право, кібербезпека: моногр. / за заг. ред. П. Д. Біленчука. Київ, 2020. 388 с.
14. Біленчук П. Д., Близнюк М. М., Кобылянський О. Л., Малій М. І., Пілюков Ю. О., Соболев О. В. Електронна цивілізація: інноваційне майбутнє України: моногр. / за заг. ред. П. Д. Біленчука. Київ, 2019. 284 с.
15. Біленчук П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого: монографія. Київ, 1999. 352 с.
- scientific principles of systematization and features of use. Book 2. Systematization of means of cognition in the field of criminal justice: traditional and modern: monograph. Khmelnytskyi. 410 p. (in Ukrainian).
9. Bilenchuk, P. D. (2012). Means of cognition in the field of criminal justice: scientific principles of systematization and features of use. Book 3. Features of the use of cognition in the field of criminal justice: a comparative system analysis: a monograph. Khmelnytskyi. 502 p. (in Ukrainian).
10. Kroshko, V. P. (2014). Detective science – the paradigm of Professor A. Yu. Shumilov: a new science of detecting. Saarbrücken. 72 p. (in Russian).
11. Shepitko, V. Yu., Avdeeva, H. K. (2014). Innovations in the activity of criminal justice bodies. *Forensics and Criminalistics: interdepartmental scientific and methodical collection*. Kyiv. Issue. 59. P. 3-11. (in Ukrainian).
12. Memorandum of Cooperation between the National Aviation University and the law firm AIUR-CONSULTING LLC dated October 23, 2019. (in Ukrainian).
13. Bilenchuk, P. D. (Ed.). (2020). Electronic society, electronic law, cybersecurity: monograph. Kyiv. 388 p. (in Ukrainian).
14. Bilenchuk, P. D., Blyzniuk, M. M., Kobylianskyi, O. L., Malii, M. I., Piliukov, Yu. O., Soboliev, O. V. (2019). Electronic civilization: innovative future of Ukraine: monograph. Kyiv. 284 p. (in Ukrainian).
15. Bilenchuk, P. D. (1999). Procedural and forensics problems of the accused's research: monograph. Kyiv. 352 p. (in Ukrainian).

ИННОВАЦИОННОЕ НАУЧНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВОСУДИЯ В ЭРУ АСИММЕТРИЧНОЙ ЭЛЕКТРОННОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ

**П. Д. Биленчук
В. П. Колонюк
Н. И. Малий**

Намечены концептуальные основы систематизации, создания и использования средств познания и доказывания в сфере правосудия, судопроизводства, правоохранительной и правозащитной деятельности. Рассмотрены теоретические, методологические, системологического и прагматические особенности разработки и внедрения новейших средств познания и доказывания в деятельности органов правосудия. Показана целесообразность использования традиционных и создание новых средств познания и доказывания, которые следует внедрять в сферу правосудия, судопроизводства, правоохранительной и правозащитной деятельности. Акцентируется внимание на новейших тенденциях научных исследований в области информационно-аналитической деятельности, кибернетики, информатики, электронного права, киберкриминалистики, киберэкспертологии, комбинаторного анализа, ноометодов, грид и блокчейн технологий. Сформулированы мировоззренческие подходы к пониманию системы средств познания и доказывания и их использования в профессиональной юридической деятельности органов правосудия. Рассмотрена система новейших средств познания и доказывания с целью многофакторного анализа и оптимизации осуществления правосудия по выбору конкретных задач – АКСС, АСБДЛ – ММР1, ПРИАМ, АРМ – следователя.

Ключевые слова: доказывание, оптимизация правосудия, электронное право, киберкриминалистика, научное обеспечение познания в сфере правосудия.

INNOVATIVE SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL SUPPORT OF JUSTICE IN THE ERA OF ASYMMETRIC ELECTRONIC TRANSFORMATION

**P. Bilenchuk
V. Koloniuk
M. Malii**

It is outlined conceptual foundations for the systematization, creation and use of means of knowledge and evidence in the field of justice, legal proceedings, and law enforcement and human rights activities. The theoretical, methodological, systemological and praxeological features of the development and implementation of the newest means of knowledge and evidence in the activities of the judiciary are considered. The expediency of using traditional and creating new means of knowledge and proof, which should be introduced into the sphere of justice, legal proceedings, law enforcement and human rights activities, is shown. The attention is focused on the latest trends in scientific research in the field of information and analytical activities, cybernetics, informatics, electronic law, cyber criminalistics, cyberexpertology, combinatorial analysis, no methods, grid and block chain technologies. The worldview

approaches to understanding the system of means of knowledge and proof and their use in the professional legal activity of the judiciary have been formulated. The system of the latest means of cognition and proof is considered for the purpose of multivariate analysis and optimization of the administration of justice by choosing specific tasks – AKSS, ASBDL – MMR1, PRIAM, AWP – investigator.

Key words: evidence, optimization of justice, electronic law, cyber forensics, scientific support of knowledge in the field of justice.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.09>
УДК 343.98

Олександр Олексійович Садченко
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач лабораторії організації наукової, методичної діяльності,
нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва

ORCID 0000-0002-0727-4181
E-mail: oleksandr.sadchenko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОЗНАКА І ВЛАСТИВІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті досліджується проблемне питання правомірності розмежування термінів «ознака», «властивість» у теорії судової експертизи і в процесі експертного дослідження. Розкривається позиція автора про доцільність розмежування цих термінів, висловлюються пропозиції про їх вивчення і подальше дослідження.

Для з'ясування гносеологічної природи ознак і властивостей об'єктів судових експертиз показана методика вивчення структури об'єктів, яка складається з елементів, що їх утворюють і відповідно способу зв'язку цих елементів між собою.

Ключові слова: *судова експертиза, криміналістична експертиза, ідентифікація, ознаки об'єктів, властивості об'єктів, структура об'єктів, елементи об'єктів, експертне пізнання, експертне дослідження.*

Постановка проблеми. Сучасний етап реформування судово-експертної діяльності в Україні супроводжується вирішенням проблемних питань функціонування експертної термінології, що зумовлено потребою забезпечити створення єдиної унормованої терміносистеми у теорії і практиці судової експертизи. Використання єдиної термінології сприятиме удосконаленню науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності, дасть можливість вирішити питання упорядкування терміноло-

гічної бази судової експертизи та забезпечить термінологічну сумісність, максимально підвищить їх якість.

Кожне наукове поняття існує в мові науки не ізольовано, не саме по собі, а лише у системі пов'язаних з ним понять, що відносяться до одного і того ж предмету вивчення, і лише у цій системі, воно набуває певного сенсу і значення у декількох вузьких галузях. Це характерно і для експертних термінів, система яких утворює важливу частину мови теорії судової експертизи, формалізація цих термінів у цій сфері тільки розпочинається.

Актуальність створення термінології, на наш погляд, визначається принаймні п'ятьма обставинами:

1) вирішенням протиріч між потребами у єдиній стандартизованій термінологічній базі судової експертизи і станом теоретичної її розробки;

2) розширенням кола термінів, що вживаються у судовій експертизі, терміни виконують комунікативну і пізнавальну функції, і відповідно вони повинні бути однозначними і загальноприйнятими;

3) терміни повинні відображати певні знання про об'єкти дослідження;

4) удосконалення термінів, ця обставина проявляється як у заміні одних термінів іншими, так і в уточненні термінів, що вже вживаються, крім цього, заміна термінів відображає зміну знань;

5) уніфікацією термінів відбувається за певної процедури, шляхом зменшення кількості термінів, що визначають один і той же об'єкт, по-друге, заміна декількох прийнятих термінів одним новим, який буде існувати не поряд зі старим терміном, а замість нього.

У теорії судової експертизи спостерігається багатозначність термінів, громіздкість деяких зворотів та фразеологізмів, нечіткість синтаксичних і семантичних правил. Це значною мірою перешкоджає використанню мови в теорії судової експертизи для наукових і практичних цілей, і відповідно потребує постійної конкретизації багатьох термінів по мірі розвитку науки.

З цього приводу слухна думка В. В. Юсупова та В. М. Атаманчука, які наголошують про те, що у криміналістиці існує більше десяти словників різник типів і призначень, в українській лексикографії немає універсального тлумачного судово-експертного словника, що охоплював би основні терміни провідних напрямів дослідження [1, с. 26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання пов'язані із функціонуванням термінології теорії судової експертизи, криміналістики постійно виникають у кожному напрямі наукових досліджень.

Найбільш ґрунтовно сучасні проблеми мови криміналістики досліджувала В. Я. Радецька, авторка сформулювала термін «мова криміналістики», визначила об'єкти мови, з'ясувала основні ознаки цього терміна та проблемні аспекти мови, зокрема: багатозначність термінів; подвійна варіантність; надмірна емоційна забарвленість терміносистем; порушення логічної послідовності у формуванні дефініцій; неправильне калькування російських відповідників [2, с. 7].

Окремі аспекти створення, нормування і стандартизації понятійного апарату судової експертизи висвітлювалися у працях Т. В. Авер'янової, Ю. П. Алєніна, В. М. Атаманчука, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, Т. В. Варфоломєєвої,

В. Г. Гончаренка, О. О. Давидової, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухова, В. С. Кузмічова, В. К. Лисиченка, Ю. О. Мазніченка, І. В. Постіки, В. Я. Радецької, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, В. М. Шерстюк, О. Р. Шляхова, В. Ю. Шепітька, В. В. Юсупова та інших криміналістів.

Проблематичність сучасного стану української експертної термінології зумовлена й тим, що значна частина науково-теоретичних розробок велася російською мовою. Наукові видання із теорії судової експертизи ґрунтуються на російськомовних джерелах, що спричиняє труднощі у формуванні визначень термінів у відповідності до норм української літературної мови.

Аналіз досліджуваного аспекту свідчить, що рівень його наукового осмислення у теорії судової експертизи недостатній і потребує подальшого вивчення.

Мета дослідження. Мета статті полягає у з'ясуванні сучасних проблемних питань використання та правомірності і коректності розмежування деяких термінів, а саме: «ознака» об'єктів, «властивість» об'єктів у теорії судової експертизи і в процесі експертного дослідження.

Викладення основного матеріалу. До методологічних проблем криміналістичної ідентифікації, що потребують розгляду відноситься також і проблема визначення ідентифікаційних ознак і властивостей. Виділення і оцінка ідентифікаційних ознак і властивостей об'єктів, що порівнюються, складає основний зміст будь-якого ідентифікаційного дослідження. Невипадково, що ґносеологічна природа цих термінів приваблює увагу вчених і практиків.

Дослідження об'єктів криміналістичних експертиз завжди проводиться на основі вивчення і використання їх ознак і властивостей. Однак, питання природи властивостей і ознак, розмежування термінів «властивість» і «ознака», значення кожного із них в експертному дослідженні, вважається недостатньо вивченим.

У криміналістичній літературі, у теорії судової експертизи, щодо визначення термінів «ознаки» і «властивості» наявні різні підходи. У багатьох публікаціях ці поняття розглядаються як рівнозначні. Так, укладачі енциклопедії судової експертизи «ознаку» визначають як вираження властивостей, що дозволяє відокремити один об'єкт від іншого, а «властивість» – як здатність об'єкта вступати у будь-які зв'язки з іншими об'єктами [3, с. 338, 380]. М. О. Селіванов [4] і Р. А. Алімова [5] вважають, що «властивість» і «ознака» є різними термінами.

Поняття «ознаки», як об'єктивного відображення властивостей, що є початковим матеріалом дослідження, і засобом встановлення ідентифікаційних властивостей, було викладено у низці публікацій В. Я. Колдіна [6], автор розмежовує ці терміни, однак вважає, що під час проведення криміналістичних експертиз питання тотожності вирішуються не на основі ознак, а на основі властивостей об'єктів. Однак, експертна практика свідчить, що висновок експерта завжди обґрунтовується конкретними ознаками об'єктів, що досліджуються. Тому, у висновках криміналістичних експертиз завжди акцентується увага на «ознаках» об'єктів, а терміни «властивості» не використовуються. Ця обставина не може бути неприйнята до уваги, і потребує свого пояснення.

Таке тлумачення виходить із різної носеологічної природи поняття «ознаки» та «властивості», і необхідності дослідження механізму відображення ідентифікаційних ознак і властивостей в процесі їх пізнання. Концепція «ознаки», як об'єктивного відображення властивості, отримала розвиток у публікаціях багатьох вчених криміналістів Р. С. Белкіна [7, с. 174, 197], Н. І. Клименко [8, с. 21, 103], Н. А. Вашкевич, Г. І. Грамович [9, с. 68], Ю. В. Гольцева, С. А. Смірнова, Г. А. Рябініна, В. І. Сибірева [10, с. 244, 280] та ін.

Н. В. Терзієв [11, С. 25-26] та О. О. Ейсман дотримувалися іншої думки: «ознака – писав О. О. Ейсман, відноситься до спеціально відібраних у результаті вивчення об'єкта властивостей, що використовуються для ототожнення» [12, с. 36].

«Ознака», як вони розуміють, є «властивістю», тільки виділеною із поміж інших для ототожнення. Поняття «ознаки» та «властивості» при цьому, по суті ототожнюються, а перехід дослідження від «ознаки» до «властивості» є відповідним завданням та етапом ідентифікаційного дослідження, який залишається поза науковим аналізом.

На сучасному етапі розвитку теорії судової експертизи термін «ознака» отримав широку підтримку, на нашу думку, «ознака» є показником, прикметою, знаком, за якими можна розпізнати, визначити, що небудь. У криміналістичній літературі «ознака» нерідко визначається через термін «властивість». Ідентифікуюча «ознака» є властивістю об'єкта, що відповідає певним вимогам. «Ознаки» характеризують зовнішню будову предмета, його просторові межі, геометричну форму, розміри, обсяг, рельєф поверхні, розташування та співвідношення частин, кутів, валиків, заглиблень, опуклостей тощо. Криміналістична ідентифікація, як окремий метод, здійснює ототожнення тільки за зовнішніми ознаками об'єктів, а ідентифікація як загальний метод, поряд із ознаками зовнішньої будови використовує внутрішні якості речей, тобто їх властивості.

Питання віднесення терміну «властивість» об'єкту, наявні наукові підходи до його визначення ще дискутуються. Формулюючи цей термін, ми виходили з такого:

– «властивість» є філософською категорією, що виражає один із моментів виявлення сутності відносно інших речей, тобто те, що характеризує її схожість з іншими предметами або відрізняється від них;

– «властивість» відображає якість речі, внутрішню їхню сутність, систему зв'язків та відносин у яких цей предмет функціонує;

– «властивості» характеризують внутрішні якості об'єктів, зокрема фізичну природу та агрегатний стан, наприклад, твердість, сипучість, текучість, теплопровідність, магнетизм тощо;

– «властивості» усіх частин цілого є однаковими, і у разі його поділу, зберігаються у всіх утворених частинах (наприклад, при поділі рідини на краплі, їхніми властивостями є: питома вага, колір, теплопровідність, електропровідність), якісно-кількісний склад у кожній частині є незмінним, а у випадку відділення (відчленування) цілого, наприклад, віконного скла, кожна його частина набуває нової форми, розміру та іншого співвідношення зовнішніх ознак.

Співвідношення «ознаки» і «властивості» – складна методологічна проблема, яка має низку аспектів, у першу чергу їх слід розглядати виходячи із структури об'єкта.

Для з'ясування природи властивостей і ознак об'єктів судових експертиз, чим вони обумовлені, як вони встановлюються, і яке їх значення у експертному пізнанні, необхідно дослідити структуру об'єктів. Структурованість об'єкта полягає у тому, що у кожному із них є елементи, що його утворюють і відповідний спосіб зв'язку цих елементів між собою. Об'єктам криміналістичної експертизи також притаманна структурність, із певним чином взаємопов'язаних елементів.

Кожен об'єкт поділяється на частини, елементи, дрібні деталі наскільки це практично важливо, доцільно і прийнятно для кожного виду експертизи.

Елементи об'єктів не слід розглядати як неподільні одиниці, вони як і самі об'єкти теж поділяються на частини, дрібні деталі, для них не існує критерію розмірності.

Вивчення структури об'єктів тісно пов'язано із встановленням їх ознак і властивостей. Цей процес, як і будь-яке пізнання, спрямований від загального до окремого. Так, сприймаючи будь-який об'єкт, ми з'ясовуємо його контур, форму, величину, які у криміналістиці відносять до загальних ознак. Ці ознаки встановлюються у результаті сумарного сприйняття елементів даного об'єкту. У процесі подальшого дослідження об'єкта експерт розрізняє і вивчає його елементи, дрібні деталі елементів, їх взаємозв'язок, взаєморозташування тощо. Отже, коли експерт свій висновок обґрунтовує конкретними окремими ознаками, які в експертній практиці визначаються певними словами або нумеруються для зручності оперування ними.

На відміну від окремих ознак, загальні ознаки об'єктів судових експертиз встановлюються на основі сукупності елементів. Так, форма, розмір об'єкта, якщо вони не розчленовані на елементи, слід розглядати їх як єдине ціле.

Таким чином, у будь-якому випадку, наявність ознак об'єктів судової експертизи обумовлена їх структурою: загальні ознаки встановлюються на основі сукупності елементів, а окремі ознаки, на основі окремих елементів, дрібних деталей об'єктів. Слід підкреслити, що кожна загальна ознака визначається сукупністю елементів, а кожна окрема ознака, відноситься до окремого елементу об'єктів.

Поняття ознаки не слід розглядати як тотожне поняттю властивості. Властивість об'єкта означає будь-яку закономірність. Закономірністю для даного об'єкта є кожна його стійка ознака. У цій відмінності від властивості, для ознаки вимога закономірності не існує. Ознака, може бути або закономірною або випадковою. Тому, у теорії і в експертній практиці, термін «випадкова ознака» вживається, а термін «випадкова властивість» – відсутній. Об'єктам криміналістичної експертизи притаманні чисельні властивості: специфічні, групові і загальні.

Специфічними властивостями є властивості індивідуального об'єкта. Вони встановлюються в ході експертного дослідження конкретного об'єкта. Значення специфічних властивостей полягає у тому, що вони слугують для визначення закономірності, яка характеризує сукупність ознак даного об'єкта.

Тому, встановлення специфічних властивостей тісно пов'язано з вивченням і оцінкою загальних і окремих ознак досліджуваних об'єктів.

Груповими властивостями є властивості об'єктів, що характеризують однорідні об'єкти.

Встановлення групових властивостей – важливе завдання кожної галузі науки, адже без знання цих властивостей, неможлива цілеспрямована практична діяльність. Так, не знаючи групові властивості даних об'єктів неможливо розробити методику їх дослідження, неможливо проводити експертизу цих об'єктів. Отже, групові властивості об'єктів встановлюються не в процесі експертного дослідження, а в процесі розроблення методики дослідження даних об'єктів. Теорія криміналістичної експертизи узагальнює відомості про основні групові властивості конкретних об'єктів, і ці дані використовують у кожному конкретному випадку експертного дослідження, на цих даних засновується проведення експертизи.

Встановлення групових властивостей об'єктів судових експертиз полягає у тому, що шляхом вивчення елементів, структури однорідних об'єктів, виявляються ті їх загальні сторони, які носять закономірний характер. В ході вивчення структури однорідних об'єктів, у нас поступово складається певне уявлення про групові властивості. Отримане знання про групові властивості ми фіксуємо словами, визначаючи загальні властивості об'єктів певною назвою.

Загальні властивості є властивостями, що притаманні усім об'єктам судових експертиз, незалежно від їх родової належності. Такими властивостями слід уважати структурність об'єктів, їх індивідуальність, змінність, відносна стійкість, відновлюваність, рефлекторність. Ці властивості є загальними через їх закономірності для усіх об'єктів і як загальні так і специфічні властивості виявляються при вивченні їх структури.

Загальні властивості об'єктів мають загальнометодологічне значення, оскільки кожен вид судових експертиз заснований на таких властивостях, завдяки цим властивостям об'єктів є можливим побудувати основані принципи експертного дослідження речових доказів.

Висновки. Узагальнюючи викладене ми приходимо до висновку, що «ознака» об'єкта є показником, прикметою, знаком за якими можливо розпізнати, визначити що-небудь. «Ознаки» характеризують зовнішню будову предмета, його розмірні характеристики, обсяг, рельєф поверхні, розташування та співвідношення частин, сторін, стан об'єктів тощо.

«Властивість» об'єкта є внутрішньою його якістю, фізичною природою, агрегатним станом: магнетизм, радіоактивність, твердість, теплопровідність, електропровідність тощо.

Різниця між «ознаками» і «властивостями» полягає у тому, що «ознаки» у своїй основі є елементами об'єктів, а «властивості» – будучи належними до об'єктів, виражають певні закономірності, що поширюються на самі об'єкти та їх елементи.

Дослідження об'єктів судових експертиз можливо розглядати як процес дослідження їх структури, в ході якого експерт, шляхом вивчення їх компонентів, частин, елементів і деталей встановлює «ознаки» і «властивості», що є основою для вирішення експертних завдань.

Перелік посилань

1. Атаманчук В. М., Юсупов В. В. Термінологічний апарат криміналістики та судової експертизи: розвиток категорії криміналістичного знання. *Теорія та практика судово-експертної діяльності: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 27 лист. 2019): у 2 ч.* Київ, 2019. С. 25-29.
2. Радецька В. Я. Мова науки криміналістики: автореф. дис. ... канд. юрид наук: 12.00.09. Київ, 2002. 18 с.
3. Энциклопедия судебной экспертизы / под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской. Москва, 1999. 552 с.
4. Селиванов Н. А. Идентификация как метод криминалистического исследования. *Вопросы криминалистики и судебной экспертизы: сб. науч. тр.* Душанбе, 1981. С. 161-165.
5. Алимова Р. А. К вопросу о понятии признаков почерка и их классификация: сб. науч. тр. Ташкент, 1963. Вып. 5. С. 161-165.
6. Колдин В. Я. Идентификация при производстве криминалистических экспертиз. Москва, 1957. 152 с.; Колдин В. Я. Идентификационные признаки и свойства. *Вопросы криминалистической экспертизы и правовой кибернетики: тр. ВНИИСЭ* Москва, 1971. Вып. 3. С. 56-71.
7. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва, 1997. 342 с.
8. Енциклопедія судової експертизи / за ред. Н. І. Клименко. Ірпінь, 2013. 784 с.
9. Вашкевич Н. А., Грамович Г. И. Словарь основных терминов судебно-технической экспертизы документов: учеб. пособ. Минск, 2003. 103 с.
10. Гальцев Ю. В., Смирнова С. А., Рябинин Г. А. и др. Терминологический словарь-справочник судебного эксперта. Санкт Петербург, 2007. 392 с.

References

1. Atamanchuk, V. M., Yusupov, V. V. (2019). Terminological apparatus of criminology and forensic examination: development of the category of forensic knowledge. *Theory and practice of forensic activity: proceedings of the interdepartmental scientific-practical conference (Kyiv, November 27): 2 parts.* Kyiv. P. 25-29. (in Ukrainian).
2. Radetska, V. Ya. (2002). Language of forensic science: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).
3. Averianova, T. V., Rossinskaia, E. R. (Eds.) (1999). *Encyclopedia of Forensic Science.* Moscow. 552 p. (in Russian).
4. Selivanov, N. A. (1981). Identification as a method of forensic research. *Questions of forensic science and forensic examination: collection of scientific works.* Dushanbe. P. 161-165. (in Russian).
5. Alimova, R. A. (1963). On the concept of handwriting signs and their classification. *Collection of scientific works.* Tashkent. Issue. 5. P. 161-165. (in Russian).
6. Koldin, V. Ya. (1957). Identification in the production of forensic examinations. *Moscow.* 152 p.; Koldin, V. Ya. (1971). Identification signs and properties. *VNIISE Proceedings: Problems of Forensic Expertise and Legal Cybernetics.* Moscow. Issue. 3. P. 56-71. (in Russian).
7. Belkin, R. S. (1997). *Forensic encyclopedia.* Moscow. 342 p. (in Russian).
8. Klymenko, N. I. (Ed.) (2013) *Encyclopedia of forensic examination.* Irpin. 784 p. (in Ukrainian).
9. Vashkevich, N. A., Gramovich, G. I. (2003). *Dictionary of the main terms of forensic technical examination of documents: textbook.* Minsk. 103 p. (in Russian).
10. Galtsev, Yu. V., Smirnova, S. A., Riabinin, G. A. et al. (2007). *Terminological dictionary-reference book of a forensic expert SPb.* 392 p. (in Russian).

11. Терзиев Н. В. Идентификация и определение родовой (групповой) принадлежности: лекции по криминалистике. Москва, 1961. 38 с.

12. Эйсман А. А. Заключение эксперта: структура и научное обоснование. Москва, 1967. 151 с.

11. Terziev, N. V. (1961). Identification and determination of tribal (group) affiliation. Lectures on Forensic Science. Moscow. 38 p. (in Russian).

12. Eisman, A. A. (1967). Expert opinion (Structure and scientific rationale). Moscow. 151 p. (in Russian).

ПРИЗНАК И СВОЙСТВО КАК ОБЪЕКТ ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

А. А. Садченко

В статье обосновывается необходимость создания терминологической базы теории и практики судебной экспертизы. Анализируются методологические подходы к определениям терминов «признак», «свойство». На основе проведенного анализа научных подходов сформированы понятия «признак» объекта и «свойство» объекта. Предлагается классифицировать «свойства», на специфические, групповые и общие. Приводится целесообразность и правомерность разграничения терминов «признак» и «свойство» в теории судебной экспертизы. Предложена позиция автора на разграничение этих понятий.

Для выяснения природы «свойств» и «признаков» объектов судебной экспертизы, непосредственно, чем они обусловлены, как они устанавливаются, и каково их значение в экспертном познании, автор предлагает исследовать структуру объектов. В статье предложена методика исследования «признаков» и «свойств» объектов судебной экспертизы.

Исследованы особенности методики установления «признаков» и «свойств» объектов судебной экспертиз, которая состоит из последовательных практических и мысленных операций, стадий, этапов экспертного познания.

Ключевые слова: судебная экспертиза, криминалистическая экспертиза, идентификация, признаки объектов, свойства объектов, структура объектов, элементы объектов, экспертное познания, экспертное исследование.

FEATURE AND PROPERTY AS AN OBJECT OF EXPERT RESEARCH

O. Sadchenko

The article defines the need to create a terminological base for the theory and practice of forensic examination. It is analyzed methodological approaches to the definitions of the terms "feature", "property". Based on the analysis of scientific approaches, the concepts of "feature" of an object and "property" of an object have been formed. It is proposed to classify "properties" into specific, group and general. There are given expediency and legitimacy of the differentiation of the terms "feature" and "property" in the theory of forensic examination. The author's position on the differentiation of these concepts is proposed.

The author proposes to investigate the structure of objects to clarify the nature of the "properties" and "features" of objects of forensic examination. In order to

clarify the nature of “properties” and “features” of objects of forensics, directly, how they are established and what its value is in expert knowledge.

The peculiarities of the method of establishing “features” and “properties” of objects of forensic examination that consists of sequential practical and mental operations, stages, stages of expert knowledge, have been investigated.

Key words: forensic examination, identification, features of objects, properties of objects, structure of objects, elements of objects, expert knowledge, expert research.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.10>

УДК 343.14

Поліна Євгенівна Антонюк
кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової медицини

ORCID 0000-0003-1269-6992

E-mail: polinusla@meta.ua

Євгенія Юріївна Свобода
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертиз

ORCID 0000-0002-8639-8333

E-mail: evgeniya.svoboda@gmail.com

Тетяна Володимирівна Михальчук
кандидат юридичних наук, старший викладач
кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз

ORCID 0000-0002-3063-902X

E-mail: mixalchuk1831@gmail.com

Національна академія внутрішніх справ

ВИСНОВОК СПЕЦІАЛІСТА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: АНАЛІЗ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ СПРОМОЖНОСТІ

У статті проведений аналіз сутності висновку спеціаліста як результату залучення спеціальних знань при досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. Робиться висновок про доцільність сприйняття висновку експерта як єдиного можливого результату застосування спеціальних знань, що може розглядатися джерелом доказів при розслідуванні як кримінальних проступків, так і злочинів.

Ключові слова: кримінальне провадження, процесуальні джерела доказів, спеціальні знання, спеціаліст, висновок спеціаліста, висновок експерта, кримінальні проступки.

Постановка проблеми. 01.07.2020 набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» [1], яким були внесені зміни до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), в тому числі, що стосувалися способів залучення спеціальних знань в процес розслідування кримінальних правопорушень.

Так, відповідно до запроваджених змін, повноваження спеціаліста як учасника кримінального провадження розширилися до можливості надання ним не лише консультацій (як це було передбачено попередньою редакцією норм КПК України), а й висновків під час досудового розслідування та судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

При чому, при розслідуванні кримінальних проступків законодавець передбачив можливість отримання висновку спеціаліста, в тому числі, до початку досудового розслідування (внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань) та надав йому статус процесуального джерела доказів (ст.ст. 214, 298¹ КПК України).

Одним із процесуальних критеріїв, що ставляться до доказів (й, відповідно, до їх джерел), є допустимість доказу (ст. 86 КПК України). Так, доказ вважається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України. При цьому недопустимий доказ не може бути використаний при прийнятті процесуальних рішень, на нього не може посылатися суд при ухваленні судового рішення.

Зважаючи на встановлену процесуальну процедуру отримання доказів при розслідуванні кримінальних правопорушень та скорочений формат запровадження в кримінальне провадження нових джерел доказів, в тому числі, висновку спеціаліста, на наш погляд, саме допустимість такого джерела доказів підлягає обґрунтованому сумніву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо проблем залучення спеціаліста до кримінального провадження та оформлення результатів його діяльності в умовах чинного кримінального процесуального законодавства та введених змін, в окремих публікаціях (М. Г. Щербаківський [2, 3], Е. Б. Сімакова-Єфремян [4], К. А. Садчікова [5]) науковці демонструють занепокоєність щодо нормативної невизначеності окремих складових інституту залучення спеціальних знань в цілому, та сприйняття висновку спеціаліста як допустимого й належного процесуального джерела доказів, зокрема.

Мета дослідження. Метою публікації є аналіз спроможності сприйняття висновку спеціаліста як процесуального джерела доказів при досудовому розслідуванні кримінальних проступків та доцільність законодавчого закріплення такого способу залучення спеціальних знань в процес розслідування кримінальних правопорушень в цілому.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до ст. 71 КПК України спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації та висновки під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографуван-

ня, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розгляду і судом під час судового розгляду, а також для надання висновків з питань, що належать до сфери його знань, під час досудового розслідування кримінальних проступків, у тому числі, до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ч. 3 ст. 21 КПК України).

При цьому, важливо розуміти, що за виключенням певних випадків обов'язкового залучення спеціаліста до процесуальних дій при досудовому розслідуванні кримінального провадження, як то: огляд трупа, огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст.ст. 238, 239 КПК України; передбачається обов'язкова участь судово-медичного експерта або лікаря), всі слідчі (розшукові) дії за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ст.ст. 226, 227 КПК України; передбачається обов'язкова участь педагога або психолога), – законодавець жодним чином не передбачає кваліфікацію всіх інших спеціалістів, які залучаються до участі у досудовому розслідуванні кримінальних проступків і злочинів, навіть при їх обов'язковій участі (виготовлення копії інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах (ч. 4 ст. 99 КПК України, ч. 2 ст. 168 КПК України)). В такому аспекті самі формулювання ст. 71 КПК України типу «... з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» або «... з питань, що належать до сфери його знань...» вбачаються дещо нелогічними й такими, що поширюються лише на ті категорії спеціалістів, кваліфікація яких визначена – судово-медичного експерта, лікаря, педагога, психолога. У всіх інших випадках ані слідчий, ані інші учасники досудового розслідування кримінальних проваджень не мають можливості з'ясувати, чи відповідними знаннями володіє спеціаліст, який залучається до надання технічної допомоги, консультацій та висновків.

Також, необхідно зазначити, що в аспекті наявних прав, обов'язків і повноважень, якими наділений спеціаліст (ст. 71, 72 КПК України) не можна розглядати спеціаліста як незалежного учасника кримінального провадження: він залучається стороною кримінального провадження і повинен виконувати її вказівки, що, на наш погляд, робить його зацікавленою особою, особливо у випадках, коли як спеціаліст залучається співробітник слідчих підрозділів Національної поліції України, як це передбачено відповідними відомчими документами [6].

Крім того, для таких способів залучення спеціаліста як надання технічної допомоги та консультацій законодавець передбачає процесуальну процедуру закріплення результатів такого залучення спеціальних знань у вигляді додатків до протоколів відповідних слідчих (розшукових) дій та встановлює процесуальні вимоги до оформлення додатків до протоколів (ст.ст. 105, 106 КПК України):

- спеціально виготовлених копій, зразків об'єктів, речей і документів;
- письмових пояснень спеціалістів, які брали участь у проведенні відповідної процесуальної дії;

– фототаблиць, схем, зліпків, носіїв комп'ютерної інформації.

Щодо висновку спеціаліста, можливість отримання та подальшого використання якого в якості процесуального джерела доказів при розслідуванні кримінальних проступків передбачає законодавець, то процесуальної процедури його отримання не визначено положеннями кримінального процесуального закону, а щодо його змісту та форми, то лише зазначено, що висновок спеціаліста має відповідати вимогам до висновку експерта (ст. 300 КПК України) й передбачено відповідальність для спеціаліста за надання завідомо неправдивого висновку (ч. 2 ст. 72 КПК України).

При цьому законодавець не лише не регламентує процесуальну процедуру та форму отримання висновку спеціаліста, але також і не передбачає проведення спеціалістом будь-яких досліджень для надання висновку, строків, меж, методів і процедури таких досліджень. Що, по суті, спотворює значущість та роль спеціаліста, як суб'єкта-носія спеціальних знань та навичок, застосування яких необхідно для з'ясування фактичних даних, що мають значення для провадження. Надання висновків за результатах застосування спеціальних знань, як вид наукової або дослідницької діяльності, передбачає проведення певних досліджень, експериментів, що, по-перше, потребує часу, по-друге, відповідних умов (обладнання, матеріалів, спеціального приміщення тощо), по-третє, відповідного рівня спеціальних знань (компетенції). Спеціаліст як процесуальний суб'єкт не може забезпечити дотримання цих критеріїв, особливо з огляду на необхідність оформлення такого висновку спеціаліста відповідно до вимог, що висуваються до висновку експерта.

Крім того, цілком справедливим є зазначення на неможливість надання повного та об'єктивного висновку спеціалістом без застосування руйнівних методів дослідження [4, с. 116-117], що в подальшому суттєво впливає на встановлення істини в кримінальному провадженні.

Важливо зазначити, що, наділяючи висновок спеціаліста процесуальним статусом джерела доказів при розслідуванні кримінальних проступків, для його верифікації, в разі незгоди особи, якій вручається повідомлення про підозру, з висновком спеціаліста, така особа має право протягом 48 годин звернутися до дізнавача або прокурора з клопотанням про проведення експертизи (ч. 2 ст. 298⁴ КПК України), а також звернутися з відповідним клопотанням також під час судового розгляду. Керуючись логікою законодавця, можна зробити висновок, що висновку експерта віддається перевага як джерелу доказів, інакше, чому, в разі незгоди особи з висновком спеціаліста, не йде мова про повторний висновок спеціаліста? На наш погляд, законодавець сам собі протирічить, і встановлений порядок верифікації висновку спеціаліста лише підсилює сумніви щодо його процесуальної спроможності як джерела доказів.

В аспекті «переваги» одного процесуального джерела доказів над іншим вбачається спроба законодавця підмінити вже існуючі сталі та прийнятні результати застосування спеціальних знань у вигляді висновку експерта (ст.ст. 101, 102 КПК України) – як результату застосування спеціальних знань у межах проведення експертизи; та висновку експерта

за результатами експертного дослідження [7] – результат застосування спеціальних знань поза межами судової експертизи.

Також, на наш погляд, розширюючи в зазначений спосіб перелік процесуальних джерел доказів у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки (ст. 298¹ КПК України), законодавець порушує структуру та логіку кодифікації норм кримінального процесуального права та юридичну техніку: ст. 298¹ КПК України вступає в протиріччя з главою 4 розділу I КПК України (Докази і доказування), в якій чітко визначені поняття доказів, їх види, критерії їх належності та допустимості, встановлений порядок доказування.

Враховуючи викладене вище, вважаємо, що дії законодавця щодо включення висновку спеціаліста до процесуальних джерел доказів для досудового розслідування кримінальних проступків при встановленому порядку процесу доказування та структури Кримінального процесуального кодексу України є зухвалою спробою «спростити» (у вульгарному сенсі цього слова) досудове розслідування щодо окремих категорій кримінальних правопорушень, внаслідок якого не лише спотворюється сутність встановлення істини, але й створені умови для грубого порушення прав громадян та учасників кримінального провадження.

Наділення спеціаліста повноваженнями з надання висновків, які в подальшому стають джерелами доказів, на наш погляд, є штучним, «натягнутим» та таким, що за своєю суттю суперечить іншим способам та результатам застосування спеціальних знань на досудовому розслідуванні та в процесі доказування в цілому.

Висновки. Зазначене дозволяє зробити висновок про неспроможність сприйняття висновку спеціаліста як процесуального джерела доказів при досудовому розслідуванні кримінальних проступків та недоцільність законодавчого закріплення такого способу залучення спеціальних знань в процес розслідування кримінальних правопорушень за наступними підставами:

- висновок спеціаліста, як результат застосування спеціальних знань, підмінює собою інші результати застосування спеціальних знань: висновок експерта за результатами проведення судової експертизи та висновок експерта за результатами експертного дослідження;

- висновок спеціаліста, за відсутності передбаченої процесуальної процедури його отримання, порушує встановлений порядок доказування на етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень;

- відсутність критеріїв для визначення рівня компетенції спеціаліста при наданні висновків за результатами застосування спеціальних знань унеможлиблює визначення відповідності рівня його спеціальних знань та навичок питанням, що потребують надання висновків;

- відсутність у спеціаліста умов для здійснення наукової та дослідницької роботи, а також процесуального закріплення необхідності таких досліджень ставить під сумнів науковість застосування спеціальних знань спеціалістом при наданні висновку;

- відсутність адекватної процедури верифікації висновку спеціаліста демонструє його нерівнозначність з іншими джерелами доказів та викликає сумнів в його процесуальній спроможності.

З урахуванням викладеного, вважаємо, що з'ясування питань, що мають значення для кримінального провадження та потребують застосування спеціальних знань, можливо виключно в рамках проведення судової експертизи, а висновок експерта має бути єдиним процесуальним джерелом доказів за результатами застосування спеціальних знань, як при розслідуванні злочинів, так й при розслідуванні кримінальних проступків.

Перелік посилань

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень: Закон України від 22.11.2018 № 2617-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text>
2. Щербаківський М. Г. Консультаційна функція спеціаліста у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2017. Вип. 62. С. 43-51.
3. Щербаківський М. Г. Рецензія заключення судового експерта и письменное разъяснение специалиста: сходство и различие. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2020. Вип. 65. С. 52-63. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.05>.
4. Садчикова К. А. Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса. 2017. 233 с.
5. Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання про введення у кримінальне процесуальне законодавство поняття «висновок спеціаліста». *Теорія і практика судової експертизи та криміналістики*. Харків, 2019. № 20. С. 110-120. DOI <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.07>
6. Про затвердження Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в провадженні огляду місця події: наказ МВС України від 03.11.2015 № 1339. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text>

References

1. On modification of some legislative acts of Ukraine concerning simplification of pre-judicial investigation of separate categories of criminal offenses. Law of Ukraine as of November 22, 2018 No. 2617-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2617-19#Text/>. (in Ukrainian).
2. Shcherbakovskiy, M. H. (2017). Consultative function of a specialist in criminal proceedings. *Criminalistics and Forensics*. Kyiv. Issue 62. P. 43-51. (in Ukrainian).
3. Shcherbakovskiy, M. H. (2020). Review of the conclusion of a forensic expert and the written explanation of the specialist: similarity and difference. *Criminalistics and Forensics*. Kyiv. Issue 65. P. 52-63. Retrieved from: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.05>. (in Ukrainian).
4. Sadchykova, K. A. (2017). The use of special knowledge at the stage of pre-trial investigation (procedural aspect). Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Odesa. 233 p. (in Ukrainian).
5. Simakova-Yefremian, E. B. (2019). On the issue of introducing the concept of "specialist's conclusion" to criminal procedure legislation. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Kharkiv. No. 20. P. 110-120. Retrieved from: <https://doi.org/10.32353/khrife.2.2019.08/> (in Ukrainian).
6. On approval of the Instruction on the procedure for involving employees of the pre-trial investigation bodies of the police and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as specialists to participate in the inspection of the scene. Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine of November 3, 2015 No. 1339. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text>. (in Ukrainian).

7. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

7. Instructions for the appointment and conduct of forensic examinations and expert studies. Approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>. (in Ukrainian).

8. Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012. No. 4651-VI. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (in Ukrainian).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ СПЕЦИАЛИСТА, КАК ИСТОЧНИК ДОКАЗАТЕЛЬСТВ, В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ: АНАЛИЗ ПРОЦЕССУАЛЬНОЙ СОСТОЯТЕЛЬНОСТИ

**П. Е. Антонюк
Е. Ю. Свобода
Т. В. Михальчук**

В статье проведен анализ сущности заключения специалиста, как результата применения специальных знаний, на досудебном расследовании уголовных правонарушений с целью определения его процессуальной состоятельности как источника доказательств при расследовании уголовных проступков. Результатами анализа обосновывается позиция относительно несоответствия установленной процессуальной процедуры получения и верификации заключения специалиста как источника доказательств критериям, которые предъявляются к доказательствам в уголовном производстве. Делается вывод о целесообразности восприятия заключения эксперта как единственно возможного результата применения специальных знаний, который может выступать источником доказательств при расследовании как уголовных проступков, так и преступлений.

Ключевые слова: уголовное производство, процессуальные источники доказательств, специальные знания, специалист, заключение специалиста, заключение эксперта, уголовные проступки.

SPECIALIST'S CONCLUSION AS A SOURCE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS: ANALYSIS OF PROCEDURAL STATE

**P. Antoniuk
Ye. Svoboda
T. Mykhalchuk**

The article analyzes the essence of a specialist's conclusion as a result of the use of special knowledge in the pre-trial investigation of criminal offenses in order to determine his/her procedural consistency as a source of evidence in the investigation of criminal offenses. The results of the analysis substantiate the position regarding the inconsistency of the established procedure for obtaining and verifying the specialist's conclusion as a source of evidence to the criteria that are presented with evidence in criminal proceedings. The authors conclude that it is advisable to perceive the expert's conclusion as the only possible result of the use

of special knowledge, which can act as a source of evidence in the investigation of both criminal offenses and crimes as well.

Key words: criminal proceedings, procedural sources of evidence, special knowledge, specialist, specialist's conclusion, expert conclusio

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.11>
УДК 343.148

Олег Вячеславович Баулін
кандидат юридичних наук, доцент
завідувач відділу наукової діяльності та міжнародного
співробітництва лабораторії організації наукової, методичної
діяльності, нормативного забезпечення та міжнародного
співробітництва

ORCID 0000-0002-7858-1955
E-mail: baulin_ov@ukr.net

Олександр Іванович Ізотов
кандидат юридичних наук, доцент
молодший науковий співробітник
відділу наукової діяльності та міжнародного співробітництва
лабораторії організації наукової, методичної діяльності,
нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва

ORCID 0000-0003-1683-1469
E-mail: alex.izprok@gmail.com

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПЕРЕВІРКА І ОЦІНКА ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглядаються процесуальні та криміналістичні аспекти перевірки і оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні, їх нормативно-правове регулювання за чинним законодавством України. Особливу увагу приділяється сучасній практиці оцінювання висновку експерта суб'єктами, які здійснюють кримінальне провадження. Зроблено висновок щодо стану і меж нормативно-правового регулювання оцінки висновку експерта у кримінальному провадженні.

Ключові слова: висновок експерта, експерт, перевірка висновку експерта; оцінка висновку експерта; судова експертиза, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Відповідно до ч. 2 ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у кримінальному прова-

дженні джерелами доказів є показання, речові докази, документи і висновки експертів. Визначена законом послідовність даних видів джерел доказів не означає якоїсь переваги в процесі доказування одних з них над іншими, оскільки це логічно випливає з норми, що жоден доказ не має наперед встановленої сили (ч. 2 ст. 94 КПК України) [1]. Це правило цілком стосується і кожного виду джерел доказів, зокрема, висновків експерта, доказове значення яких ґрунтується на багатьох чинниках і не завжди залежить від кількості залучених експертів, рівня їх фахової кваліфікації та професійного авторитету в певній сфері знань. Як відомо, коли щодо одного й того ж предмета чи питання дослідження проведено декілька експертиз (у тому числі комплексну, комісійну повторну) суд повинен дати оцінку кожному висновку з точки зору всебічності, повноти й об'єктивності дослідження [2]. Тому перевірка і оцінка висновку експерта є не менш важливою, ніж етапи підготовки, призначення і проведення експертизи. У цьому сенсі особливого значення набуває наукове дослідження саме цих аспектів використання можливостей експертизи у кримінальному провадженні, які залишаються до цього часу недостатньо врегульованими правом та неоднозначно тлумачаться юристами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висновку експерта у кримінальному провадженні приділяли увагу В. Г. Гончаренко, Н. І. Клименко, В. О. Коновалова, В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько, В. М. Юрчишин та інші вчені. Проте, нез'ясованими залишаються окремі питання перевірки і оцінки висновку експерта через те, що результати досліджень у більшості праць спирались на норми, які діяли до вступу в дію КПК України. Тому на сьогодні для забезпечення повноти їх наукового аналізу необхідно проведення нових досліджень сутності перевірки та оцінки висновку експерта, які є різними, хоч і взаємозв'язаними процесами, кожний з яких має власну специфіку.

Мета дослідження. Розкриття сутності перевірки та оцінки висновку експерта в кримінальному провадженні та розробка рекомендацій щодо підвищення їх ефективності в умовах дії чинного КПК України.

Викладення основного матеріалу. Висновок експерта як документ, який оформлюється у відповідності до певних правил, й має власні реквізити, у кримінальному провадженні є процесуальним джерелом доказів.

Він являє собою докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ч. 1 ст. 101 КПК України). Його надання є метою судової експертизи, він повинен бути правильним, обґрунтованим, об'єктивним та письмовим (ст. 1, ч. 1 ст. 4, п. 1 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про судову експертизу» [3]).

Форму і зміст висновку експерта визначено у ст. 102 КПК України. В нормативних актах відомств, у сфері управління яких функціонують експертні установи, вимоги до оформлення висновків експертів більш деталізовані.

Відповідно до цих положень у кожному висновку обов'язково вказується застосовані експертом у ході дослідження методи, обґрунтовуються

відповіді на поставлені перед ним питання, зазначаються встановлені з його ініціативи факти, що мають значення і з приводу яких йому не були поставлені питання.

Як видно з положень ч. 2 ст. 94, ч. 10 ст. 101 КПК України, висновок експерта не має якоїсь наперед встановленої сили над іншими доказами і не є обов'язковим для слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, однак незгода з ним повинна бути вмотивовано викладена у процесуальному рішенні. Останнє зобов'язує їх офіційно висловити своє критичне ставлення до кожного висновку експерта, який вони сприйняли негативно. Зробити це можливо лише за результатами оцінки даного джерела доказів і зафіксованих у ньому фактичних даних, яке здійснюється за правилами ст. 94 КПК України.

При цьому, зміст оцінки цього джерела доказів полягає у визначенні його допустимості для використання у провадженні та повноти викладених у ньому відомостей. Для оцінки допустимості головним є вирішення питання: Чи не було порушень вимог законодавства при формуванні висновку експерта? Для відповіді на нього необхідно проаналізувати підстави для проведення експертизи і порядок залучення експерта, його компетенцію і компетентність та можливість участі у провадженні, об'єкти і технологію дослідження; оформлення висновку. Особлива увага приділяється: повноті відповідей на поставлені експерту питання; узгодженості дослідницької частини, проміжних і підсумкового висновків; дотриманню методики дослідження; обґрунтованості та відповідності висновку іншим матеріалам кримінального провадження.

Отже, оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, яка включає: 1) аналіз дотримання вимог процесуального закону щодо підстав і порядку залучення експерта до проведення експертизи, а також проведення та оформлення експертизи; 2) з'ясування компетенції і компетентності експерта та можливості його участі у кримінальному провадженні; 3) визначення відповідності висновку експерта поставленому перед ним завданню; 4) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку; 5) перевірку даних, які містяться у висновку, на належність до обставин, що мають значення у кримінальному провадженні; 6) визначення ступеня відповідності висновків експерта іншим зібраним у кримінальному провадженні доказам.

Перевірка висновку експерта спрямована на додаткове забезпечення достовірності фактичних даних, отриманих за результатами експертного дослідження, та допустимості висновку експерта як джерела доказів. Оцінка має інші цілі – остаточну констатацію владним суб'єктом доказування допустимості, належності та достовірності доказів. Перевірка висновку експерта на відміну від його оцінки здійснюється не лише шляхом логічних операцій, які застосовують слідчі, прокурори, судді під час своєї розумової діяльності, а включає проведення процесуальних дій. Вони забезпечують вказаних суб'єктів достатнім для формування їх внутрішнього переконання обсягом відомостей для здійснення оцінки. У цьому ми спираємось на позицію, що перевірка доказів і їх джерел завжди передує їх оцінці й виступає необхідною передумовою останньої [4, с. 16].

Наявність розбіжностей у даних, що містяться у висновку експерта та інших матеріалах кримінального провадження, ще не означає недостовірності перших. Суперечливі дані підлягають новій оцінці, під час якої можуть бути встановлені недоліки проведення слідчих (розшукових) дій – огляду місця події, слідчого експерименту, наявність помилок у показаннях свідків тощо.

За результатами оцінки даних висновку експерта слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд може визнати їх: 1) повними, обґрунтованими і такими, що мають доказове значення; 2) неповними, недостатньо зрозумілими та призначити додаткову експертизу (ініціювати її проведення) або допитати (ініціювати допит) експерта в суді чи отримати пояснення відповідно до ст. ст. 95, 356 КПК України; 3) необґрунтованими, сумнівними та призначити повторну експертизу (ініціювати її проведення) або провести інші процесуальні дії, спрямовані на їх перевірку.

Однозначність і категоричність висновку експерта є методологічними принципами судової експертизи, але оцінці має підлягати будь-який висновок, у тому числі ймовірний і такий, в якому констатована неможливість з тих чи інших причин дати відповіді на поставлені експерту питання.

Найвища доказова цінність належить однозначно позитивним або негативним висновкам з ідентифікаційних і діагностичних досліджень, на основі яких встановлюється існування або відсутність певних фактів [5, с. 389].

На практиці іноді вважають, що доказом є лише категоричний висновок експерта [6, с. 34], а ймовірний не може покладатися в основу вироку суду, що вірно лише для обвинувальних вироків. Водночас, не зовсім правильно орієнтуватися на те, що всі недостатньо описані та підтверджені результатами проведених досліджень висновки експерта не мають сили доказів. Їх виправдувальна природа обумовлена презумпцією невинуватості, оскільки усі сумніви щодо доведеності винуватості особи тлумачаться на її користь (ч. 4 ст. 17 КПК України).

Ця позиція викладена у постанові Верховного Суду від 04.07.2018, якою скасовано вирок Шепетівського міськрайонного суду Хмельницької області від 27.08.2015 та ухвалу Апеляційного суду Хмельницької області від 08.08.2016, а провадження щодо обвинуваченого у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 121 КК України, закрито на підставі п. 3 ч. 1 ст. 284 КПК України у зв'язку з не встановленням достатніх доказів для доведення його винуватості та вичерпанням можливості їх отримати, оскільки після проведення судово-медичної експертизи і допиту експерта залишилось нез'ясованим питання про те, внаслідок яких дій і кого саме отримав смертельне поранення потерпілий, пальці рук якого мали неглибокі порізи: від намагання захиститися від удару ножем чи вирвати з руки обвинуваченого ніж, яким вони гралися? Версія захисту, що потерпілий, вихопивши ніж за лезо з руки свого друга, випадково встромив його собі у живіт, залишилась не спростованою.

В цій постанові вказано: «Для дотримання стандарту доведення поза розумним сумнівом недостатньо, щоб версія обвинувачення була лише більш вірогідною за версію захисту. Законодавець вимагає, щоб будь-

який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням» [7].

Особливостями висновку експерта як джерела доказів є те, що він: 1) має встановлену законом письмову форму, а надані на допиті експертом показання роз'яснюють висновок, але не можуть його замінити; 2) включає, крім підсумкових висновків, опис підстав для проведення експертизи, поставлені запитання, опис об'єктів, процесу дослідження та обґрунтування висновків; 3) відображає експертну ініціативу (якщо вона мала місце відповідно до ч. 3 ст. 102 КПК України), результати якої також мають доказове значення. Таким чином, висновок експерта не зводиться лише до формулювання відповідей на поставлені запитання. Більше того, відсутність опису досліджень позбавляє його доказової сили.

Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суддя оцінюють висновок експерта за загальними правилами оцінки доказів, за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному і неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом (ст. 94 КПК України).

Незважаючи на те, що висновок експерта не має переваг над іншими доказами, йому властива особлива переконливість, оскільки основу складає дослідження, проведене фахівцем з використанням спеціальних знань. Це позначається на процесі його оцінки, специфікою якого стає те, що від осіб, які здійснюють провадження вимагається здійснення оцінювання наукових засад, методики і фахового рівня експертного дослідження. Проте ці особи частіше не здатні самостійно оцінити наукову обґрунтованість висновків експерта, правильність вибору та застосування ним методів дослідження, їх відповідність сучасним досягненням певної галузі знань, оскільки для цього вони повинні мати обсяг наукових знань на професійному рівні експертів.

За звичай у цих випадках рекомендується провести допит експерта, але закон такий допит обмежує необхідністю отримання роз'яснень щодо наданого висновку і предметом проведеної експертизи (ст. 356 КПК України, ст. 12 Закону України «Про судову експертизу»). Його метою є одержання інформації про відомі допитуваному факти [8, с. 187]. І тому важко сприйняти позицію, що отримана на допиті експерта інформація є додатковою до висновку [9, с. 282]. Експерта можна допитати щодо його компетентності та компетенції (освіти, кваліфікації, стажу роботи, наукового ступеня, особистої зацікавленості тощо); предмета і об'єктів експертизи; використаних методик і теоретичних розробок; застосованої термінології і формулювань; достатності відомостей, на підставі яких підготовлено висновок; наукового обґрунтування та методів, за допомогою яких він дійшов висновку; застосовності та правильності застосування обраних принципів і методів до фактів кримінального провадження; інших

питань, що стосуються його висновку (ст. 356 КПК України). Цей допит виключає питання, з'ясування яких не вимагає спеціальних знань, щоб не зводити процесуальний статус експерта до статусу свідка [10, с. 120-126]. Якщо хтось задає експерту такі запитання, суд за протестом сторони або з власної ініціативи має їх зняти.

Наявність рішення суду про допит експерта вказує на те, що без його показань здійснити об'єктивну оцінку висновку експерта неможливо. Тому сам висновок і показання експерта, незважаючи на різницю цих джерел доказів і процесуальних дій, що застосовуються для їх отримання, є частинами єдиного цілого в процесі доказування. Це обумовлено складною правовою природою оцінки висновку експерта і тим, що експерт у даних діях одночасно є носієм спеціальних знань і доказової інформації. До того, необхідність у таких роз'ясненнях та доповненнях виникає, коли експертизу визнано недостатньо повною [11, с. 62]. Замість допиту експерта для з'ясування важливих питань, дослідження яких йому не доручалось, краще призначити додаткову експертизу.

І хоч зараз експерт, як правило, використовує зареєстровану згідно з Порядком атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595, методика, правомірність її використання в конкретному випадку потрібно перевіряти, оскільки достовірність результату залежить і від можливості її використання в проблемній пізнавальній ситуації [12, с. 445-450]. Якщо для цього спеціальних знань суб'єктам, які здійснюють кримінальне провадження, бракує, вони мають на підставі ч. 3 ст. 71, ст. 360 КПК України залучити спеціаліста та скористатися його поясненнями і допомогою.

Особливості оцінки висновків експертів значною мірою визначаються видом експертизи, перш за все, це стосується додаткової та повторної експертизи для визначення родової (групової) належності представлених об'єктів, а також висновків у ймовірній, умовній і альтернативній формі.

Оцінка висновку повторної експертизи здійснюється в сукупності з висновком первинної, а додаткової – основної експертизи. Необхідним її елементом є порівняльний аналіз висновків. За наявності протиріч суб'єкт оцінки повинен у своїх рішеннях вмотивовано визначити перевагу одного з них або призначити нову експертизу для з'ясування причин цих протиріч та їх усунення. У випадках, коли щодо одних і тих же об'єктів (предметів) чи питань дослідження проведено декілька експертиз або є окремі висновки членів комісійної чи комплексної експертизи, які відмовилися підписати спільний висновок, потрібно оцінити кожний такий висновок. При цьому перевага не повинна залежати лише від того, що дослідження провела комісія або провів експерт авторитетної установи чи той, який має більший досвід експертної роботи, тощо [13, с. 220]. За необхідності для з'ясування можливих причин розбіжностей у висновках проводиться одночасний допит експертів у суді.

Складна структура експертизи зумовлює неоднорідність змісту висновку як засобу доказування. Певною мірою він завжди ґрунтується на похідних

даних (вихідні дані, виявлені властивості та ознаки досліджуваних об'єктів і порівняльних зразків тощо). Водночас висновок експерта як цілісний документ, що містить опис досліджень і факти, встановлені на основі спеціальних знань, у доказуванні стає первинним засобом. Це пояснюється тим, що складений відповідно до вимог закону висновок відображає весь процес встановлення експертом фактів, що мають значення у провадженні. Експерт є укладачем висновку, а останній за умовами формування і походженням стає документом-оригіналом відомостей про нові факти. На цих підставах, й відповідно до прийнятого в теорії поділу доказів на первинні та похідні, висновок слід розглядати як первинний доказ, що відокремлюється від укладача й здатний замінити у конкретному провадженні самого експерта, від якого він надходить. За ознакою механізму формування фактичних даних висновок експерта належить до особистих доказів, оскільки його зміст становить повідомлення у формі висновків, одержаних експертом у результаті особистого дослідження певних матеріалів та об'єктів на основі спеціальних знань. Все викладене стосується категоричних висновків.

Що ж стосується висновків імовірних, то вони можуть мати лише певне тактичне значення, головним чином під час досудового розслідування. Справа у тому, що ці висновки є, по суті, поданням варіантів вирішення експертних версій на розсуд суб'єкта, який здійснює кримінальне провадження. У зв'язку з цим вони не можуть покладатися в основу обґрунтування процесуальних рішень. Інше питання, що повідомлені у цих висновках експертами факти включаються до загальної системи доказів, і у сторін та суду виникає можливість використовувати їх. Йдеться про інтерпретацію доказового значення встановлених експертом проміжних фактів, викладених у дослідницькій частині висновку, що дозволяє виокремлювати інформаційну і доказову сторону результатів експертного дослідження та максимально використовувати можливості кожної з них.

Отже, висновок експерта є самостійним процесуальним джерелом доказів, документом, який відображає дослідження експерта та має свою структуру, форму. Відомості, що містяться в ньому, можуть бути покладені в основу обвинувачення чи виправдання лише у сукупності з іншими доказами, наявними в кримінальному провадженні [14, с. 220].

Певні особливості має оцінка висновку експерта стороною захисту. Закон надає право підозрюваному, обвинуваченому та захиснику, незалежно від того, призначена експертиза конкретному експерту чи експертній установі, клопотати про призначення паралельної, альтернативної експертизи та про призначення експертів з числа певних експертних установ або фахівців у відповідних галузях знань. Слідчий суддя (суд) у разі обґрунтованості заявленого клопотання про призначення альтернативної експертизи (а така обґрунтованість у конкретному випадку визначатиметься значенням такої експертизи для забезпечення інтересів сторони кримінального провадження і правосуддя, з'явленням нових експертних методик, методів, нових інструментальних можливостей або досягнень у певній галузі науки та об'єктивною можливістю альтернативного дослідження) вправі його задовольнити.

Захист може протиставити висновку експертизи, проведеної на підставі постанови слідчого, прокурора або ухвали слідчого судді чи суду, альтернативні за змістом результати дослідження у виді письмових висновків фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань, одержаних за запитом захисника-адвоката на підставі ч. 10 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» [15]. На практиці такі висновки іноді вважають джерелом доказів як інші документи.

Однак такий підхід є не зовсім правильний. Не зважаючи на те, що гносеологічна природа письмових висновків фахівців, отриманих за запитом адвоката, і висновків експертів, наданих на виконання процесуального рішення слідчого, прокурора, слідчого судді, суду, є аналогічною, правова природа їх не однакова. Фактичні дані, що отримані за результатами застосування спеціальних знань під час проведеного дослідження і містяться у висновках експертів, є доказами, оскільки останні є окремим джерелом доказів. Висновки спеціалістів до таких джерел не належать і, відповідно, наявна в них інформація, за загальним правилом, не може вважатися доказом у кримінальних провадженнях щодо злочинів, оскільки її отримання в процесі застосування спеціальних знань не супроводжувалося тою низкою процесуальних гарантій, які є обов'язковими під час призначення і проведення експертизи. Висновок спеціаліста як своєрідний результат «ерзац-експертизи» з 1 липня 2020 року є самостійним процесуальним джерелом доказів у кримінальному провадженні про кримінальні проступки, а використання його для доведення обставин злочину можливе лише за ухвалою слідчого судді, постановленої за результатами розгляду клопотання прокурора (ст. 298-1 КПК України).

Тим не менш, такі конкуруючі «експертизи» [16, с. 349] в арсеналі захисту мають досить вагоме значення, оскільки у таких випадках висновок експерта, який фігурує як джерело обвинувальних фактичних даних, оцінюється поряд з рівним у пізнавальному сенсі джерелом інформації. І якщо внаслідок такої оцінки виникає сумнів у достовірності даних, які містяться у висновку експерта, і без них встановити обставини кримінального правопорушення стає неможливим, з'являються підстави для призначення повторної експертизи.

Окремого розгляду заслуговує ситуація, коли при проведенні експертизи відповідно до технології потрібно повністю знищити або пошкодити об'єкти. В таких випадках обов'язковим є дозвіл ініціатора проведення експертизи на знищення чи пошкодження наданих об'єктів. Але наслідком такої дії є унеможливлення або утруднення проведення повторної експертизи. Тобто, втрачається один з найбільш ефективних засобів перевірки висновку експерта. Інколи це намагається використати сторона захисту для того, щоб поставити під сумнів результат експертного дослідження. Навіть при відкритті матеріалів сторонами кримінального провадження в порядку ст. 290 КПК України захист має можливість не надавати прокурору доступ до тих даних, які можуть бути використані ним на підтвердження винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Тому цілком вірогідним видається своєрідний тактичний прийом сторони захисту – звернення до найбільш авторитетних фахівців, завідомо

знаючи про відмову у проведенні дослідження через відсутність чи суттєве пошкодження об'єктів. У судовому дослідженні це може стати цілковітою несподіванкою для сторони обвинувачення. Фактично при цьому ставиться під сумнів допустимість самого доказу – інформації, яка міститься у висновку експертизи.

На наш погляд, доцільно у таких випадках застосувати інші передбачені законом засоби перевірки – допит експерта, який проводив експертизу, відповідно до вимог ст. 356 КПК України; приєднання до матеріалів кримінального провадження довідки про державну реєстрацію методики проведення експертизи, відомості про перевірку фахівцями Держстандарту приладів та інструментів, застосованих в ході експертного дослідження, використання допомоги спеціаліста для надання консультацій з питань, які потребують відповідних знань, на підставі ст. ст. 71, 360 КПК України.

Останнім часом лунають пропозиції визначити правила оцінки висновку експерта в окремій статті КПК України [17, с. 258; 18, с. 190-191]. Нам важко з такими пропозиціями погодитися через те, що їх автори, з одного боку, пропонують збільшити обсяг закону положеннями, які в ньому вже є (вимоги до експерта, права учасників процесу, порядок призначення і проведення експертизи тощо), і зрозуміло, повинні враховуватися під час оцінки висновку експерта, а з іншого, – те, що у теорії залишається дискусійним, а саме нормативний зміст таких критеріїв оцінки висновку експерта як наукова обґрунтованість, послідовність, стислість, чіткість тощо. Різне ставлення юристів до змісту останніх у випадку надання ним статусу правових норм неминуче й призведе до перенесення існуючих у науці дискусій до тривалих дебатів у різних судових інстанціях з приводу оцінки висновків експертів та порушенню засади розумних строків кримінального провадження.

Правила оцінки доказів мають бути універсальними, оскільки жодний доказ не має наперед встановленої сили. Інший підхід означає не просто намагання унормувати оцінку кожного виду доказів і їх джерел (чому обмежуватися лише висновком експерта), а й певне повернення до формальної системи доказів, небезпека якої всім відома. Тому положень ст. 94 КПК України для регулювання оцінки доказів у кримінальному провадженні, на наш погляд, цілком достатньо.

Висновки. Оцінка висновку експерта – це складний розумовий процес, спрямований на встановлення допустимості цього джерела доказів та повноти і достовірності відомостей, які у ньому містяться, для доведення обставин, які мають значення для кримінального провадження. Оцінка кожного висновку експерта у кримінальному провадженні є обов'язковою. Результати її здійснення знаходять відображення у процесуальних рішеннях слідчого, прокурора, слідчого судді, суду (постановах, ухвалах, вироків) та деяких інших процесуальних документах (клопотаннях, скаргах тощо). Необхідною передумовою оцінки висновку експерта є його перевірка, здійснення якої, крім розумових операцій, передбачає проведення певних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Оцінка висновку експерта включає: аналіз дотримання процесуального порядку призначення, проведення та оформлення експертизи;

з'ясування компетентності та компетенції експерта; визначення відповідності висновку експерта поставленому перед ним завданню; встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку; перевірку даних, що містяться у висновку, на їх належність до матеріалів провадження; визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним доказам.

Незважаючи на те, що закон не надає висновку експертизи жодних переваг перед іншими доказами, сторони кримінального провадження приділяють йому підвищену увагу при обґрунтуванні своєї позиції в суді.

Для сторони обвинувачення висновок експерта разом з іншими обвинувальними доказами, дозволяє створити цілісну, неспростовну систему доведення винуватості обвинуваченого, але тільки за умов суворого дотримання вимог процесуального закону щодо встановлення в судовому процесі його належності, достовірності та допустимості.

Сторона захисту за звичай використовує оцінку висновку експерта для спростування обвинувачення та захисту прав та законних інтересів обвинуваченого. У цьому сенсі некатегоричний висновок експерта, поверхово оцінений стороною обвинувачення, може надати суб'єктам захисту широкі можливості для різного тлумачення його змісту та використання різноманітних тактичних прийомів, спрямованих на доведення в суді переконливості своєї позиції, в тому числі й вимоги проведення додаткової або повторної експертизи.

Це, в свою чергу, змушує як експертів вдосконалювати методи дослідження представлених на експертизу об'єктів, так і адвокатів, слідчих, прокурорів, а також суддів якомога ретельніше оцінювати результати кожної експертизи.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4651-17#Text> (дата звернення 12.03.2021).
2. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (дата звернення 12.03.2021).
3. Про судову експертизу: Закон України 25.02.1994. № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4038-12#Text> (дата звернення 12.03.2021).

References

1. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine as of April 13, 2012/No. 4651-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4651-17#Text> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).
2. On forensic examination in criminal and civil cases: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine as of 30.05.1997. No. 8. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).
3. On forensic examination: Law of Ukraine as of February 25, 1994. No. 4038-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/4038-12#Text> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).

4. Михеенко М. М. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве: монография. Київ, 1984. 136 с.
5. Експертизи у судовій практиці: науково-практичний посібник / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2010. 400 с.
6. Булыга А. З. Анализ и оценка экспертных выводов в криминальных делах. Тези виступів учасників конференції прокурорів-криміналістів, начальників управлінь карного розшуку, НДЕКЦ УМВС областей та обласних бюро судово-медичної експертизи МОЗ України (14-15 берез. 2005 р.). Київ, 2005. С. 27-36.
7. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 688/788/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75286445>. (дата звернення 12.03.2021).
8. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. та ін. Криміналістика: підруч.; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2008. 464 с.
9. Панько Н. А. Допит експерта в суді як засіб оцінки його висновку. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 280-284.
10. Моїсєєв О. М. Процесуальне значення допиту експерта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2009. Вип. 9. С. 120-126.
11. Ус И. И. Особенности оценки заключения эксперта. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2008. Вип. 8. С. 57-65.
12. Мирошниченко Ю. М. Дослідження, перевірка та оцінка судом висновку експерта. *Форум права*. 2009. № 3. С. 445-450. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e>
4. Mikheenko, M. M. (1984). Proof in Soviet criminal proceedings: monograph. Kyiv. 1984. 136 p. (in Russian).
5. Honcharenko, V. G. (Ed). (2010). Examinations in forensic practice: scientific-practical textbook. Kyiv. 400 p. (in Ukrainian).
6. Bulyga, A. Z. (2005). Analysis and assessment of expert conclusions in criminal cases. *Abstracts of papers of the participants of the conference of prosecutors-criminologists, heads of criminal investigation departments, National State Expert Forensic Center of the Regional Department of the Ministry of Internal Affairs and regional bureaus of forensic medical examination of the Ministry of Health of Ukraine (March 14-15)*. Kyiv. P. 27-36. (in Russian).
7. Resolution of the panel of judges of the First Judicial Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court as of July 4, 2018 in case No. 688/788/15-k. Retrieved from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75286445> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).
8. Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O., Zhuravel, V. A. et al. (2008). Forensics: textbook. Kharkiv. 464 p. (in Ukrainian).
9. Panko, N. A. (2013). Interrogation of an expert in court as a means of evaluating his/her conclusion. *Journal of Kyiv University of Law*. No. 1. P. 280-284. (in Ukrainian).
10. Moisieiev, O. M. (2009). Procedural significance of the expert's interrogation. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Kharkiv. Issue. 9. P. 120–126. (in Ukrainian).
11. Us, I. I. (2008). Features of the assessment of the expert's conclusion. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Kharkiv, 2008. Issue. 8 P. 57-65. (in Russian).
12. Myroshnychenko, Yu. M. (2009). Research, verification and evaluation by the court of the expert's opinion. *Forum of Law*. No. 3. P. 445-450. Retrieved

journals/FP/2009-3/09mjmcve.pdf (дата звернення 12.03.2021).

13. Клименко Н. І., Колонюк В. П. Структура і доказове значення висновку експерта як документа, що відображає його дослідження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2009. Вип. 9. С. 213-221.

14. Стахівський С. М. Теорія і практика кримінально-процесуального доказування. Київ, 2005. 272 с.

15. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/5076-17#Text> (дата звернення 12.03.2021). (in Ukrainian).

16. Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. Криміналістика: академічний курс: підручник. Київ, 2011. 504 с.

17. Богдан О. Ю. Критерії оцінювання висновку експерта у кримінальному процесі. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2011. Вип. 2 (75). С. 247-258.

18. Амеліна А. С., Білоусов Б. Л. Оцінка висновку експерта та його доказове значення. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. Вип. 1-2 (10-11). Ірпінь, 2018. С. 185-192.

from: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09mjmcve.pdf> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).

13. Klimenko, N. I., Koloniuk, V. P. (2009). Structure and evidentiary value of the expert's conclusion as a document reflecting his/her research. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Kharkiv. Issue. 9. P. 213-221. (in Ukrainian).

14. Stakhivsky, S. M. (2005). Theory and practice of criminal procedural evidence. Kyiv. 272 p. (in Ukrainian).

15. On Advocacy and Advocacy Activity: Law of Ukraine as of July 5, 2012. No. 5076-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/5076-17#Text> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).

16. Varfolomeieva, T. V., Honcharenko, V. G., Boiarov, V. I. (2011). Criminalistics. Academic course: textbook. Kyiv. 504 p. (in Ukrainian).

17. Bohdan, O. Yu. (2011). Criteria for evaluating the expert's conclusion in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*. Kyiv. Issue. 2 (75). P. 247-258. (in Ukrainian).

18. Amelina, A. S., Bilousov, B. L. (2018). Evaluation of the expert's conclusion and its probative value. *International Legal Bulletin: current issues (theory and practice)*. Issue. 1-2 (10-11). Irpin. P. 185-192. (in Ukrainian).

ПРОВЕРКА И ОЦЕНКА ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЭКСПЕРТА В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

О. В. Баулин
А. И. Изотов

В статье рассматриваются процессуальные и криминалистические аспекты проверки и оценки заключения эксперта в уголовном производстве, их нормативно-правовое регулирование по действующему законодательству Украины.

Авторами дается определение оценки заключения эксперта и указываются ее структурные элементы и особенности, а также в чем состоит ее отличие от проверки заключения эксперта, поскольку для последней характерны не только

операции мыслительной деятельности, но и проведение следственных (розыскных) и других процессуальных действий. Отмечается, что проверка заключения эксперта в уголовном судопроизводстве всегда предшествует его оценке.

Оценка заключения эксперта включает анализ:

- соблюдения процессуальных правил назначения, проведения и оформления экспертизы;
- компетентности и компетенции эксперта;
- заключения эксперта на предмет соответствия поставленным перед ним задачам;
- полноты и научной обоснованности заключения;
- данных заключения на предмет их относимости;
- соответствия заключения эксперта другим доказательствам, собранным по уголовному производству.

Особое внимание уделяется современной практике оценки заключения эксперта субъектами, осуществляющими уголовное производство. Критически воспринимается подход, согласно которого доказательственное значение имеет только категорическое заключение эксперта, а вероятностное заключение суд не может положить в основу приговора. Исходя из положений принципа презумпции невиновности, и на примере оценки выводов судебно-медицинской экспертизы о вероятностной причине гибели потерпевшего, которую сделал Верховный Суд, применив стандарт доказывания вне разумных сомнений, авторы указывают на обязательность использования судами вероятностных заключений экспертов для обоснования своих оправдательных приговоров.

В статье сделаны выводы о современном состоянии и пределах нормативно-правового регулирования оценки заключения эксперта в уголовном производстве, правила которой, по мнению авторов, нет необходимости закреплять в отдельной статье Уголовного процессуального кодекса Украины.

Ключевые слова: заключение эксперта, эксперт, проверка заключения эксперта; оценка заключения эксперта; судебная экспертиза, уголовное производство.

VERIFICATION AND ASSESMENT OF AN EXPERT'S CONCLUSION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

**O. Baulin
O. Izotov**

The article considers the procedural and forensic aspects of the verification and assessment of an expert's conclusion in criminal proceedings, its regulation under the current legislation of Ukraine.

The authors define the assessment of the expert's conclusion and indicate its structural elements and features, as well as what is its difference from the verifying the expert's conclusion, since the latter is characterized not only by the operations of mental activity, but also by the conduct of investigative (search) and other procedural actions. It is noted that the verification of the expert's conclusion in criminal proceedings always precedes its assessment.

The assessment of the expert's conclusion includes the analysis of the follows:

- compliance with the procedural rules for the appointment, conduct and execution of the examination;
- competence and adequacy of an expert;
- expert's conclusions on compliance with the tasks assigned to him/her;
- completeness and scientific validity of the conclusion;
- the data of the conclusion regarding its relevance;
- compliance of the expert's conclusion with other evidence collected in criminal proceedings.

The subjects carrying out criminal proceedings pay particular attention to the modern practice of assessing the expert's conclusion. The approach is perceived critically, according to which only the categorical conclusion of the expert has evidentiary value, and the court cannot base the judgment on the probabilistic conclusion. Based on the provisions of the principle of the presumption of innocence, and on the example of the assessment of the conclusions of the forensic medical examination on the probabilistic cause of the death of the victim, which was made by the Supreme Court, applying the standard of proof beyond reasonable doubt, the authors point to the obligatory use of probabilistic expert conclusions by courts to justify its acquittals.

The article draws conclusions about the current state and limits of legal regulation of the assessment of an expert's conclusion in criminal proceedings, the rules of which, according to the authors, do not need to be fixed in a separate article of the Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: expert's conclusion, an expert, verification of expert conclusion; assessment the expert's conclusion; forensic examination, criminal proceedings.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.12>
УДК 343.98

Олександр Іванович Жеребко
кандидат юридичних наук,
завідувач відділу нормативно-методичної діяльності та стандартизації лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва

ORCID 0000-0002-9740-4145
E-mail: oleksandr.zherebko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

УДОСКОНАЛЕННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У статті розкриті особливості організаційних засад судово-експертної діяльності в органах внутрішніх справ України, закономірності, пов'язані із

призначенням судової експертизи, її проведенням та діяльністю експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, а також розроблені рекомендації щодо удосконалення судово-експертної діяльності.

Ключові слова: *судово-експертна установа, судово-слідчі органи, експертно-криміналістична діяльність, організаційно-правові питання експертної діяльності.*

Постановка проблеми. Пріоритетним напрямом діяльності державних правоохоронних органів з протидії злочинності та, зокрема, розслідування тяжких злочинів є підвищення ефективності й результативності дій кожного з учасників цього процесу. Важлива роль у виконанні такого складного завдання держави належить судово-експертним установам та підрозділам і їх співробітникам. Стрімке зростання потреб сучасного суспільства у використанні знань з різноманітних галузей науки, техніки, мистецтва, ремесел не обходить такої суспільної сфери як сфера судочинства, а розуміння значущості спеціальних знань для встановлення обставин кримінального провадження дає підстави розглядати судову експертизу як самостійний інститут захисту прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб та інтересів держави загалом.

Важливим в цьому розумінні є розвиток інституту судової експертизи в кримінальному процесі, тому що розслідування кримінальних проваджень і розгляд їх в суді сьогодні не можна уявити без використання досягнень різних галузей наукових знань. Діяльність експертів і спеціалістів в кримінальному процесі не тільки полегшує роботу судово-слідчих органів, але й дає змогу більш ефективно здійснювати боротьбу зі злочинністю. А здатність орієнтуватися у всій різноманітності можливостей судової експертизи та правильно використовувати її можливості в пізній обставин вчинення кримінального провадження є невід'ємною частиною компетентної роботи співробітників не лише слідчих, а й оперативно-розшукових підрозділів органів внутрішніх справ. Саме тому є всі підстави стверджувати, що докладне вивчення питань оптимізації судово-експертної діяльності, удосконалення її організації, забезпечення та визначення чітких критеріїв якості експертної роботи відповідає розумінню актуальності як з наукової, так і з практичної точок зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розслідування практично кожного кримінального правопорушення супроводжується експертно-криміналістичним та судово-експертним забезпеченням, яке пов'язане з участю співробітників експертно-криміналістичних підрозділів як спеціалістів в оперативних заходах, під час проведення слідчих дій, а також безпосередньо під час проведення судово-експертних досліджень.

Аналіз діяльності експертно-криміналістичних підрозділів, що входять до системи органів внутрішніх справ свідчить про недостатньо повне задоволення потреб правоохоронних органів у використанні спеціальних знань.

Однією з причин цього є неповна відповідність напрямів та ступеню розвитку наукових основ судово-експертної, а в межах її експертно-

криміналістичної діяльності, потребам практики. Виникнення й існування такої ситуації в науково-практичній галузі є сигналом, що вказує на необхідність здійснення методологічного аналізу діяльності системи експертно-криміналістичних підрозділів. Удосконалення цієї діяльності зумовлює водночас і потребу удосконалення її правової регламентації, що зачіпає також функціональні аспекти діяльності експертних підрозділів.

Закон України «Про судову експертизу» від 25.02.1994 № 4038-XII [1] закріпив загальні нормативні основи судово-експертної діяльності відносно до того, яким є вид судочинства під час якого застосовують експертні знання.

Мета дослідження. Мета і завдання судово-експертної діяльності – поняття близькі за значенням, але не рівнозначні, і в аспекті діяльності експерта й експертних установ не є словами-синонімами. В розрізі кримінального судочинства загальною метою судово-експертної діяльності є встановлення обставин вчинення правопорушення у кримінальному провадженні шляхом використання експертом спеціальних знань в науці, техніці, мистецтві або ремеслі. Окрема мета судово-експертної діяльності реалізується в межах окремого кримінального провадження та полягає у встановленні фактичних даних у цьому провадженні й в межах поставлених перед експертом питань. Конкретною метою судово-експертної діяльності, пов'язаної з проведенням окремого експертного дослідження буде розв'язання завдань саме цього дослідження.

Викладення основного матеріалу. Правовий інститут судової експертизи є комплексним міжгалузевим інститутом, який об'єднує в різних видах процесуальних галузей права низку подібних нормативних положень, які покликані регулювати суспільні відносини і які виникають з приводу підготовки, призначення і проведення експертизи, отримання висновку експерта та його використання в інтересах встановлення обставин у провадженні.

Законодавець розповсюджує дію низки положень цього Закону і на недержавну судово-експертну діяльність, оскільки до її суб'єктів віднесено відповідно до ст. 7 не лише штатних працівників державних спеціалізованих установ, а також і експертів, які не є працівниками зазначених установ. Це надає Закону універсальний характер і забезпечує відносно цілісне й чітко визначене регулювання відносин, які складаються у зв'язку з проведенням судової експертизи.

Специфіка судово-експертної діяльності полягає в тому, що незалежно від виду судочинства – будь то кримінальне, цивільне, адміністративне, конституційне, така діяльність відзначається єдністю за своєю методичною основою. Єдиними є загальні закономірності, що вивчаються в межах материнських наук, з яких вийшли, і завдяки яким розвинулися відповідні види судової експертизи. Це в свою чергу слугує основою для створення об'єктивних і універсальних експертних методик. Об'єкти експертних досліджень, що мають єдину матеріальну природу, досліджуються експертами за єдиними методиками, незалежно від того, для забезпечення потреб якого виду судочинства призначено експертизу. Окрім єдності методичних засад судово-експертної діяльності, існує подібність

правових аспектів експертизи в кримінальному, цивільному, адміністративному процесах. Це має прояв у вимогах, що ставляться до експерта, як учасника судочинства, в загальному обсязі прав експерта та нормативному визначенні статусу окремих процесуальних видів експертиз, у вимогах, які висувають до структури й змісту висновку експерта, в можливості допиту експерта з метою отримання від нього пояснень з приводу зробленого висновку за результатами дослідження.

Відрізняють експертизу в різних галузях судочинства лише процедури підготовки й призначення експертизи, що традиційно властиві кожному з його видів, а також відмінності у правах учасників експертизи, що зумовлено специфікою діяльності суб'єктів різних видів правовідносин. Саме ці особливості, деякі відмінності в регламентації порядку призначення й проведення експертизи та використання її результатів і зумовлюють неможливість використання висновку експерта, який отримано в одному процесі.

Сьогодні законодавство України все більше наближується до міжнародних стандартів, що передбачає в межах змін, які відбуваються в реформуванні системи судочинства, удосконалення всіх сфер законодавства, в тому числі й законодавчих норм, якими врегульовано судово-експертну діяльність. Сучасне законодавство України в межах здійснюваної правової реформи направлене також на підвищення ролі й переоцінку значущості інституту судових експертиз, без яких не може бути ефективно проведене розслідування кримінального правопорушення. Викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності та жоден невинний не був покараний, вимагає неухильного додержання вимог закону про всебічну й повну перевірку всіх доказів щодо винуватості особи у вчиненні кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим призначення та проведення експертиз є засобом забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності як розслідування, так і судового слідства, гарантом обґрунтованості обвинувачення.

Експертна діяльність має таку відмітну рису як професіоналізація. Нею мають право займатися лише особи, котрі володіють необхідною сумою теоретичних знань і практичних навиків, які пройшли спеціальну підготовку і займають посади або отримали процесуальні повноваження на провадження судової експертизи.

Діяльність співробітників експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ, як і діяльність співробітників інших судово-експертних установ, пов'язана зі здійсненням досліджень, які проводяться в межах призначеної їм експертизи. Проте варто зазначити, що експертиза не єдина форма застосування суб'єктами судово-експертної діяльності спеціальних знань в судочинстві. Співробітник експертного підрозділу чи судово-експертної установи, беручи участь в проведенні слідчих дій, також використовує свої спеціальні знання. Це зумовлює наявність певних збігів у процесуальному статусі спеціаліста та експерта. І експерт, і спеціаліст як суб'єкти діяльності, які пов'язані із застосуванням спеціальних

знань, повинні володіти такими знаннями, бути незацікавленими в результатах провадження. Проте, між експертом і спеціалістом як суб'єктами діяльності, яка спрямована на надання допомоги слідству, існують істотні відмінності. Експерт на підставі проведеного дослідження складає висновок, якій є самостійним джерелом доказів, а спеціаліст надає слідчому технічну і консультативну допомогу в межах проведення слідчої дії та висновки, які містяться в роз'ясненнях спеціаліста, не мають значення доказів. З цього приводу І. П. Кононенко та Г. М. Надгорний слушно звертають увагу на те, що знання спеціаліста можуть бути застосовані для виявлення лише таких слідів, ознак, властивостей тощо, в існуванні яких можна переконатися шляхом безпосереднього спостереження.

Саме тому відомості щодо фактів, виявлених спеціалістом, можуть бути зафіксовані в протоколі слідчої (розшукової) або судової дії. Якщо ж слідчого чи суд цікавлять факти, для встановлення яких необхідно на підставі використання спеціальних знань проводити дослідження та оцінювати ознаки й властивості, що зафіксовані в протоколі слідчої (розшукової) чи судової дії, то треба призначати експертизу [2, с. 11-12].

Діяльності спеціаліста як штатного експерта, співробітника експертно-криміналістичного підрозділу може бути приділено окрему увагу і ці питання можуть стати предметом окремого дослідження.

Судову експертизу може бути призначено особі, яка має належний рівень спеціальних знань та володіє навичками їх застосування. Важливим питанням, пов'язаним з проблемами призначення й проведення експертизи, є визначення суб'єкта спеціальних знань, тобто тієї особи, яку можна буде призначити експертом і якій можна буде доручити проведення судової експертизи. Питання вивчення різних аспектів поняття суб'єкта судової експертизи у спеціальній літературі мають дискусійний характер. Визначаючи загальний зміст поняття суб'єкта судової експертизи, слід враховувати, що ним є виключно судовий експерт.

На думку В. Н. Семенова, для успішного ведення практичної діяльності експерт повинен відповідати таким професійним вимогам: мати високий рівень загальноосвітньої підготовки; володіти комплексом юридичних знань, теоретичних положень криміналістики, перспектив її розвитку; конкретних методик проведення судових експертиз; інтегрованими знаннями, необхідними для проведення комплексних експертиз; формами та методами практичної діяльності щодо встановлення у межах спеціальних знань причин та умов, які сприяли вчиненню кримінального правопорушення; знати основні напрями та тенденції розвитку судової експертизи у зарубіжних країнах [3]. Ми підтримуємо думку В. Н. Семенова і вважаємо, що судовий експерт повинен мати вищу освіту за певною спеціальністю.

Експертна діяльність в органах внутрішніх справ містить процесуальний, службовий і науково-методичний елементи й має три напрями: організаційно-правові питання експертної діяльності в органах внутрішніх справ; організаційні питання використання науково-технічних засобів і методів в кримінальному судочинстві та оперативно-розшуковій діяльності; наукові й науково-методичні, дидактичні основи експертної діяльності.

Поняття «судово-експертна діяльність» ширше за поняття «діяльність експертно-криміналістична» оскільки охоплює всю діяльність, пов'язану з проведенням судової експертизи, формуванням наукових основ нових видів і родів судових експертиз, організацією діяльності експертного підрозділу з проведення конкретних видів судових експертиз, підбором, підготовкою і навчанням кадрів для комплектування експертних підрозділів тощо. До судово-експертної діяльності відноситься не тільки та, що здійснюється безпосередньо в межах процесу, але й вся її інфраструктура, котра виходить за межі кримінального процесу і зумовлює можливість її реалізації.

Застосування терміну «експертні технології» зумовлене потребами часу й реаліями сьогодення, пов'язане з комплексом факторів, що впливають на сутність та значущість експертних досліджень, і має бути визначеним як науково-обґрунтована система правил, прийомів і способів найбільш раціональної організації діяльності судового експерта, що здійснюється у зв'язку з дослідженням ним об'єктів судової експертизи з використанням передових досягнень науки й техніки, сучасної матеріально-технічної бази, апробованих практикою методик експертного дослідження конкретних об'єктів за умов суворого дотримання правових норм, що регулюють проведення судової експертизи як в судово-експертній установі чи підрозділі, так і за їх межами.

Принципи судово-експертної діяльності можуть бути двох рівнів: принципи теорії (судової експертології) і принципи здійснення практичної діяльності.

Важливу складову судово-експертної діяльності становить інформаційно-аналітичне забезпечення, джерелами якого є: постанови органу, що призначив судову експертизу; надані експерту об'єкти дослідження; наявні в розпорядженні експерта експертно-криміналістичні обліки, довідково-інформаційні фонди, зразки та проби для порівняльного дослідження, матеріали провадження, зокрема, протоколи слідчих (розшукових) і судових дій, долучені до провадження документи, висновки експертів за раніше проведеними експертизами.

Висновки. Судово-експертна діяльність, що здійснюється в інтересах кримінального судочинства, – це заснована на законах і підзаконних актах погоджена за метою, місцем і часом діяльність незалежних один від одного в адміністративному підпорядкуванні експертних, слідчих та оперативно-розшукових підрозділів чи окремих їх працівників, щодо поєднання можливостей, сил, методів і засобів, які є у їх розпорядженні, для успішного виявлення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень.

Шляхами удосконалення судово-експертної діяльності мають бути: підвищення рівня техніко-криміналістичного забезпечення розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням; здійснення заходів із підвищення ефективності участі працівників експертних служб у проведенні слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів; удосконалення науково-дослідної діяльності та впровадження в практику нових техніко-криміналістичних засобів, експертно-криміналістичних методів і методик; ведення криміналістичних обліків, аналітичної та органі-

зайційної роботи на основі впровадження сучасних автоматизованих систем та технологій; узагальнення і поширення передового досвіду та аналіз експертної практики; покращання підбору, підготовки та розстановки працівників експертних підрозділів, зміцнення службової та виконавської дисципліни; активізація взаємодії експертної служби МВС з іншими підрозділами органів внутрішніх справ, а також з іншими правоохоронними відомствами, зокрема й на міждержавному рівні.

Перелік посилань

1. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (дата звернення: 01.04.2021).
2. Криміналістика: учебник / под ред. Н. П. Яблокова. Москва: Изд-во ЮРИСТ, 1997. 543 с.
3. Семенов В. Н., Мотуз О. В. Судебно-кибернетическая экспертиза – инструмент борьбы с преступностью XXI века. *Конфидент*. 1999. № 3. С. 7-9.

References

1. On Forensic Examination: Law of Ukraine as of February 25, 1994 No. 4038-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>. (access date 01.04.2021). (in Ukrainian).
2. Yablokov, N. P. (Ed.). (1997). Forensic science: textbook. Moscow. 543 p. (in Russian).
3. Semenov, V. N., Motuz, O. V. (1999). Forensic cybernetic examination is a tool for combating crime in the XXI century. *Confident*. No. 3. P. 7-9. (in Russian).

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОРГАНАХ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ

А. И. Жеребко

В статье раскрыты особенности организационных положений судебно-экспертной деятельности в органах внутренних дел Украины, закономерности, связанные с назначением судебной экспертизы, ее проведением и деятельностью экспертно-криминалистических подразделений органов внутренних дел, а также разработаны рекомендации по совершенствованию судебно-экспертной деятельности.

По результатам проведенного исследования сделано вывод о том, что путями совершенствования судебно-экспертной деятельности должны быть:

- повышение уровня технико-криминалистического обеспечения раскрытия, расследования и предупреждения преступлений;
- осуществление мероприятий по повышению эффективности участия работников экспертных служб в проведении следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий;
- совершенствование научно-исследовательской деятельности и внедрение в практику новых технико-криминалистических средств, экспертно-криминалистических методов и методик;
- едения криминалистических учетов, аналитической и организационной работы на основе внедрения современных автоматизированных систем и технологий;

– обобщение и распространение передового опыта и анализ экспертной практики;

– улучшения подбора, подготовки и расстановки работников экспертных подразделений, укрепление служебной и исполнительской дисциплины;

– активизация взаимодействия экспертной службы МВД с другими подразделениями органов внутренних дел, а также с другими правоохранительными ведомствами, в том числе и на межгосударственном уровне.

Ключевые слова: судебно-экспертное учреждение, судебно-следственные органы, экспертно-криминалистическая деятельность, организационно-правовые вопросы экспертной деятельности.

IMPROVEMENT OF FORENSIC AND EXPERT ACTIVITIES OF THE BODIES OF THE SYSTEM OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE

O. Zhrebko

The article deals with the features of the organizational provisions of forensic and expert activity of the bodies of the system of the Ministry Internal Affairs of Ukraine, the patterns associated with the appointment of a forensic examination, its conduct and the activities of the forensic departments of the bodies of the system the Ministry Internal Affairs. It is also developed recommendations for improving the forensic expert activity.

Based on the results of the study, it was concluded that the ways to improve forensic examination should be:

– increasing the level of technical and forensic support for the disclosure, investigation and prevention of crimes;

– implementation of measures to increase the effectiveness of the participation of employees of expert services in the conduct of investigative actions and law enforcement intelligence operations;

– improvement of research activities and the introduction into practice of new technical and forensic tools, forensic expert methods and methodologies;

– conducting forensic records, analytical and organizational work based on the introduction of modern automated systems and technologies;

– generalization and dissemination of best practices and analysis of expert practice;

– improving the selection, training and placement of employees of expert subdivisions, strengthening of service and performance discipline;

– intensification of interaction between the expert service of the Ministry of Internal Affairs with other divisions of the bodies of the system of the Ministry Internal Affairs, as well as with other law enforcement agencies, including at the interstate level.

Key words: forensic institution, investigative bodies, forensic and expert activity, organizational and legal issues of expert activity.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.13>
УДК 343.98

Олександр Анатолійович Гуменський
кандидат юридичних наук
головний судовий експерт
Чернігівського відділення

ORCID 0000-0001-6860-4925
E-mail: robingum@meta.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ У КРИМІНАЛЬНОМУ ТА АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена розгляду питань використання спеціальних знань у кримінальному та адміністративному судочинстві. Поряд з аналізом поняття «спеціальні знання» та співвіднесення його із поняттям «спеціальні пізнання», визначенням ознак спеціальних знань, зачіпаються проблеми їх розуміння у науковознавчому та процесуальному значеннях, а також питання процесуальних і непроцесуальних форм використання спеціальних знань.

***Ключові слова:** знання, пізнання, спеціальні знання, спеціальні пізнання, форми використання спеціальних знань.*

Постановка проблеми. Якщо мова йде про адміністративне й кримінальне судочинство, то в контексті використання сторонами провадження допомоги обізнаних осіб, якими можуть бути спеціаліст чи експерт, під використанням знань треба розуміти використання не будь-яких знань, оскільки певною сукупністю знань володіє будь-яка людина, а використання тих знань, що мають спеціальне призначення – допомога в збиранні чи оцінці зібраних доказів. І тому тут варто вести мову не просто про знання, а про спеціальні знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У тлумачному словнику української мови «спеціальний» визначається як призначений виключно для кого, чого-небудь; який має особливе призначення [1, с. 1168]. Спеціальні знання характеризує їх спеціальне призначення. Можна вести мову про своєрідну «спеціальність» будь-якого предмета, явища, органу, підрозділу тощо. Так, існують спеціальні інструменти для проведення певних технічних операцій, спеціальні умови для перебігу певних хімічних процесів, спеціальні звання, спеціальні підрозділи правоохоронних органів, спеціальні прийоми дій тощо.

Поняття «спеціальні знання» і його наукове тлумачення досить докладно досліджено у працях науковців з криміналістики та кримінального

процесу. Проблемні питання використання спеціальних знань в кримінальному провадженні у різні часові періоди досліджували вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема: Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкін, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, О. О. Ейсман, Г. Г. Зуйков, А. В. Іщенко, Є. П. Іщенко, П. П. Іщенко, Н. І. Клименко, В. А. Колесник, Ю. Г. Корухов, В. К. Лисиченко, Г. В. Матусовський, Б. В. Романюк, М. В. Салтєвський, Т. В. Сахнова, М. Я. Сегай, В. В. Тertiшник, М. Є. Шумило, М. Г. Щербаковський та інші. Одним з перших це поняття докладно розглянув (під кутом зору щодо можливостей використання в кримінальному процесі в інтересах судочинства) і сформулював його криміналістичне визначення О. О. Ейсман, який зверну увагу на те, що спеціальні знання – це знання не загальновідомі і загальнодоступні, а ті, якими володіє обмежене коло спеціалістів [7, с. 91]. З того часу висловлено чимало точок зору і запропоновано чимало визначень спеціальних знань, які використовуються в інтересах кримінального провадження.

Слушні думки з цього приводу висловлює вітчизняний науковець І. В. Гора, яка вказує на те, що поняття «спеціальні знання» є галузевим юридичним. Необхідність його введення зумовлена діяльністю юрисдикційних органів з метою вирішення завдань, що перед ними ставляться. Особливими ознаками, що характеризують спеціальні знання, є такі: ці знання не є загальновідомими, загальнодоступними та одиничними; вони набуваються особою в процесі теоретичної та практичної підготовки до конкретної діяльності; неодноразово використовуються; надаються не в прямій, а у опосередкованій формі; втягуються в процес у встановленому законом порядку за наявності в учасників процесу потреби в такого роду знаннях; використовуються у передбачених процесуальним законодавством формах; їх використання пов'язане з певним рівнем освіти та/або підготовкою, а також професіональним або іншим досвідом; такі знання сприяють забезпеченню винесення законного й обґрунтованого акту органів досудового розслідування та суду як органу судової влади [3, с. 7]. Така характеристика спеціальних знань максимально точно відбиває теоретичні положення наукознавства, законодавства і практику залучення спеціальних знань до відправлення правосуддя.

Є. П. Іщенком та А. О. Топорковим запропоновано визначення спеціальних знань, як сукупності знань, навичок і умінь в певній галузі науки (крім правової), техніки, мистецтва або ремесел, що набуті в результаті спеціальної підготовки чи професійного досвіду, і застосовуються для розслідування злочинів, проведення оперативних заходів, виконання спеціальних досліджень і судових експертиз [6, с. 472]. О. Р. Росинська підкреслює, що традиційно у юридичній літературі під терміном «спеціальні знання» розуміють систему теоретичних знань й практичних навичок в галузі конкретної науки, або техніки, мистецтва чи ремесла, що набуті шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду й необхідних для вирішення питань, що виникають в процесі кримінального або цивільного судочинства [12, с. 15].

Правильне розуміння спеціальних знань – важлива умова застосування їх в усіх необхідних випадках, що зумовлені потребою судочинства. Відомий учений і практик В. Г. Гончаренко цілком слушно зазначає, що для повноти дослідження треба дати визначення спеціальних знань у науковознавчому та процесуальному значеннях, аби в майбутньому мати підстави так чи інакше тлумачити необхідність і допустимість їх застосування в судочинстві, адже без формалізації їхнього використання не можуть прийматись обґрунтовані і законні юридичні рішення. Серед питань надійного і максимального наукового забезпечення правосуддя в широкому розумінні цього слова, мабуть, найперше місце посідає система нормативних приписів і криміналістичних рекомендацій щодо ефективного використання в процесі доказування спеціальних знань. Це цілком зрозуміло, оскільки вирішення переважної більшості ситуацій, які виникають в процесі правового регулювання, вимагає опори на ґрунтовні, досконалі знання, здобуті людством протягом всього його існування [2, с. 23]. Процес впровадження даних науки і техніки у виробництво, споживання і побут неминуче зачіпає і таку специфічну область людської діяльності, як судочинство, оскільки судовий розгляд справи – це, головним чином, процес доказування який відбувається на основі все більш глибокого проникнення в сутність речей. Зрозуміло, що оскільки доказування в судочинстві спрямоване на встановлення фактів минулого, відомості про які потрапляють у вигляді інформації, що потребує спеціального виявлення, фіксації, дослідження і витлумачення, то встановлення цих фактів є практично неможливим без використання даних природничих і технічних наук.

Багато хто з науковців звертають увагу на те, що спеціальні знання відбивають знання наукові в тому розумінні, що в їх основі обов'язково повинна бути теоретична, наукова обґрунтованість і кажуть про те, що спеціальні знання, які прийшли в практику з науки, зберігають свою основу. Наукова основа, яка забезпечує достовірність спеціальних знань – це важлива умова їх використання в кримінальному судочинстві [9, с. 53]. Науковий характер досліджень визнають і за експертизою, вказуючи на те, що використання спеціальних знань у кожному конкретному випадку розслідування або судового розгляду кримінальних справ має суворо цільове призначення, це наукове дослідження певних або інших об'єктів чи обставин, котре дає можливість органам розслідування і суду отримати нові фактичні дані, що розглядаються як судові докази [16, с. 5].

Відомий вітчизняний криміналіст З. М. Соколовський в своїй докторській дисертації наголошував на тому, що віднесення певних або інших знань до числа спеціальних має процесуальне значення, коли від цього залежить розв'язання питання щодо необхідності призначення експертизи. Поза вказаних меж воно має лише загальнотеоретичний інтерес, але ніяких процесуальних наслідків не тягне [13, с. 116-117].

В. Г. Гончаренко підкреслював, що по-перше, слід чітко відмежовувати в функціональному сенсі спеціальні знання як результат професійної підготовки і певну спеціалізовану освіченість окремих людей від передбачених процесуальними законами спеціальних знань, які, маючи за своїм змістом повну тотож-

ність з першими, можуть використовуватись у точно встановлених законом формах і межах. Тобто є повністю індиферентними до становища носія цих знань і їх споживачів, перетворюючись на процесуально-правову категорію, використання якої передбачено лише визначеними суб'єктами і у встановлених процедурах, що у кожному випадку їх застосування вимагає наявності одного з передбачених суб'єктів, засвідчення його компетентності, а також узаконених шляхів одержання бажаного результату. По-друге, в процесуальне визначення спеціальних знань обов'язково повинно включатись загальнонаукове їх поняття як неодмінна змістова основа поняття процесуального, а останнє повинно визначати лише межі і форми особливого використання цих знань в судочинстві та юридично значущі наслідки такого використання. Зробивши ці загальні зауваження, В. Г. Гончаренко пропонує таке визначення в контексті кримінально-процесуального законодавства. Спеціальними знаннями в кримінальному судочинстві є знання і навички, одержані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, які використовуються визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для вирішення за певною процедурою процесуальних завдань. Таке визначення спеціальних знань максимально точно відбиває теоретичні положення наукознавства, законодавства і практику залучення спеціальних знань до відправлення правосуддя [2, с. 24].

У науковій літературі неодноразово висловлювалися думки щодо неприпустимості змішування понять «спеціальні пізнання» й «спеціальні знання». Наука, як сфера суспільної діяльності з виробництва нових й обробки вже відомих знань, являє собою, перш за все, систематизоване зведення таких знань. Отриманням нових знань займається дослідник. Усі інші суб'єкти споживають вже сформульоване в суспільній формі знання, спеціально підготовлене для них дослідником, й використовують ці знання у своїй діяльності. О. В. Євстигнеева звертає увагу на те, що спеціальні знання являють собою сукупність відомостей з будь-якої конкретної сфери людської діяльності, що становить собою систематизоване зведення інформації, підготовленої та сформованої дослідниками й такої, що відповідає певному етапу розвитку суспільства. Спеціальні пізнання – це персоніфіковані знання, набуті й засвоєні конкретно особою в процесі пізнавальної діяльності [4, с. 35]. Таке співвідношення понять «спеціальні знання» й «спеціальні пізнання» затвердилось у юридичній літературі. Тому ми не можемо погодитися з А. М. Ільїною в тому, що термін «спеціальні пізнання» треба вважати кримінально-процесуальним, а спеціальні знання – загально побутовим і на цій підставі треба включити термін «спеціальні пізнання» до відповідних норм КПК [5, с. 22].

Існує й інший семантичний зв'язок цих термінів. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови знання – це обізнаність у чому-небудь, наявність відомостей про кого-, що-небудь, сукупність відомостей з якої-небудь галузі, набутих в процесі навчання, дослідження і т. ін.; пізнання дійсності в окремих її проявах і в цілому. Пізнання – це дія за значенням пізнати; відображення в свідомості людини явищ реальної дійсності, їхньої сутності [1, с. 469, 971]. У педагогіці терміном знання

позначають продукт пізнання людьми предметів і явищ дійсності, законів природи і суспільства [10, с. 118], а пізнання тлумачать як процес відображення людиною дійсності [10, с. 429]. Отже, вживати замість російського слова «познание» термін «пізнання» неприпустимо, бо в українській мові сукупність знань більш точно відображає термін «знання», тоді як «пізнання» охоплює сам процес досягнення знань. В інших галузях знань ці терміни також не рівнозначні. В філософії знання розглядають як особливу форму духовного засвоєння результатів пізнання (процесу відтворення дійсності), яка характеризується усвідомленням їх істинності. Сумнів в істинності пізнавального результату заперечує можливість зведення його до знання та перетворює на гадку. Пізнання – це суспільно-історичний процес здобування, нагромадження і систематизації знання про природу, суспільство, людину та її внутрішній світ. В узагальненій формі пізнання розуміють як процес взаємодії суб'єкта та об'єкта [15, с. 228-229, 479].

Розуміння пізнання як людської діяльності відповідає і концепції судового пізнання як процесу з формування знань щодо значущих для правильного розгляду й розв'язання справи обставин. Така ж логіка прослідковується і в разі проведення експертного дослідження: експерт оперує спеціальними знаннями, пізнаючи нові обставини, взаємозв'язок між ними і надаючи оцінку їм. Висновок експерта – це результат пізнання як спеціальної діяльності.

Мета дослідження. Стаття присвячена розгляду питань використання спеціальних знань у кримінальному та адміністративному судочинстві.

Викладення основного матеріалу. Спеціальні знання – це не якась об'єктивізована аморфна сума результатів людського пізнання, а диференційовані за ступенем пізнання даного галузевого предмета науки, рівнем оволодіння суб'єктом судочинства та процесуальною компетенцією цих суб'єктів знання, які можуть і повинні використовуватись у доказуванні фактів, необхідних для встановлення об'єктивної судової істини [2, с. 24]. Необхідно зазначити, що підстави використання спеціальних знань у кримінальному та адміністративному судочинстві формалізовані, вони включаються в себе такі складові частини: матеріальну правову підставу; процесуальну підставу. Їх застосування потребує правильного визначення слідчим, прокурором, судом предмету доказування за кримінальним або адміністративним провадженням й виявлення потреби у використанні спеціальних знань і навичок обізнаних осіб. Підставою використання спеціальних знань виступає потреба в них з метою отримання доказової інформації: шляхом встановлення в процесі дослідження фактів – доказів, котрі іншим шляхом не можуть бути отримані (експертиза); шляхом використання спеціальних знань для надання консультацій, роз'яснень, допомоги у формулюванні питань експерту або вчиненням інших процесуальних дій.

В Україні правову основу судової експертної діяльності становлять Господарський, Кримінальний, Цивільний процесуальні кодекси України та Кодекс України про адміністративні правопорушення. Відповідно до вимог кодексів експертом в судовому процесі може бути будь-яка особа,

яка володіє спеціальними знаннями. Так, у ст. 69 КПК України зазначається, що експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [7].

Рішення про проведення судової експертизи сторона кримінального провадження, слідчий суддя чи суд приймає за наявності відповідної підстави. Відповідно до положень ч. 1 ст. 242 КПК України, експертиза проводиться, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування правових питань. Отже, судова експертиза завжди призначається стороною кримінального провадження, слідчим суддею або судом за їх зверненням і проводиться особливим суб'єктом – експертом, що отримує процесуальний статус в силу юридичного факту – постанови сторони обвинувачення, ухвали слідчого судді або суду, письмового звернення сторони захисту. При цьому, сутність експертизи можна визначити як проведення особою, яка володіє спеціальними знаннями, (експертом) спеціального дослідження.

Вітчизняний процесуаліст В. О. Попелюшко, виходячи з міркувань максимального забезпечення захисту прав людини шляхом розширення можливостей використання для цього всього розмаїття знань без жорстких обмежень, пропонує визнати, що «в об'єктивному аспекті до поняття спеціальних знань належать знання із будь-якої сфери людської діяльності, а визначення їх структури та меж відноситься до сфери правотлумачення і в кожному окремому випадку здійснюється правозастосовувачем» [11, с. 75].

Ми поділяємо думку В. К. Лисиченка та М. Є. Шумила щодо того, що терміни «спеціальні знання» та «спеціаліст» повинні мати суттєві ознаки предметних галузей знань, а також професійно кваліфікаційні вимоги до осіб, які в необхідних випадках можуть залучатися до участі як спеціалісти. Словесна форма загальних опорних понять «спеціальні знання» і «спеціаліст» повинна немов би підказувати, що вони утворилися внаслідок інтелектуально-логічної операції, обмеження їх обсягу шляхом уведення до змісту кожного з них додаткових ознак, зафіксованих словами – це наукові, технічні та практичні знання, набуті шляхом професійного навчання і роботи за конкретною спеціальністю. У конструкції поняття «спеціаліст» аналогічна операція його обмеження може відбуватися шляхом уведення до його змісту відмінних ознак, що стосуються рівня освіти, видів трудових занять, кваліфікації тощо [8, с. 89-90].

Звертаємо увагу на те, що письмові висновки експерта є підзвітним документом і впливають на доказову базу у конкретному провадженні, слугують остаточним вердиктом експерта. Водночас діяльність спеціаліста є менш вагомою з огляду на можливість отримання доказів і має в більшій мірі підготовчий характер. Спеціаліст залучається до участі в справі

з метою сприяння органу досудового розслідування чи суду у виконанні поставлених перед ними завдань, надання їм технічної допомоги, тоді як метою діяльності експерта є встановлення фактів, що мають значення під час вирішення справи по суті. Діяльність експерта спрямована на отримання нової інформації про фактичні обставини справи, а спеціаліста – на сприяння надання консультативно-довідкової та технічної допомоги при встановленні обставин справи. Різними є способи застосування спеціальних знань експертом і спеціалістом. Експерт здійснює спеціальне дослідження, зміст якого знаходиться поза межами процесуальної регламентації, а спеціаліст експертного дослідження не проводить, він, зазвичай, бере участь у здійсненні слідчим, прокурором, судом процесуальної дії. Орган досудового розслідування чи суд може не залучати до участі в справі спеціаліста, якщо хтось із слідчих, суддів володіє на достатньому рівні певними спеціальними знаннями (наприклад, для кваліфікованого проведення огляду речових доказів), тоді як експертиза проводиться виключно експертом.

Більшість науковців виділяють процесуальні та непроцесуальні форми використання спеціальних знань залежно від суб'єкта, виду діяльності та мети їх застосування.

В залежності від суб'єкта у кримінальному провадженні виділяють форми реалізації спеціальних знань слідчим (наприклад, при прийнятті процесуальних рішень та проведенні слідчих дій); спеціалістом та експертом.

В залежності від виду діяльності до процесуальної форми використання спеціальних знань, окрім судової експертизи відносять участь спеціалістів у слідчих (розшукових) діях. До непроцесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному процесі найчастіше відносять: попереднє дослідження спеціалістом слідів і об'єктів в ході огляду місця події; участь спеціаліста в оперативно-розшукових заходах; консультативну і довідкову діяльність спеціаліста; техніко-криміналістичне сприяння спеціаліста слідчому у проведенні слідчої дії.

Причому, питання віднесення до непроцесуальних форм використання спеціальних знань консультативного і технічного сприяння спеціаліста слідчому (судді) у вирішенні техніко-криміналістичних завдань має дискусійний характер. У зв'язку з тим, що застосування цих форм використання спеціальних знань передбачено в ст. 71 КПК України, ст. 70 КАС України деякі науковці висловлюють щодо цього певні сумніви та відносять (посилаючись на чинний КПК України) залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги або консультацій (усних або письмових) під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок, до процесуальних форм [14, с. 23].

Висновки. Юридична мета використання спеціальних знань передбачає, що спеціальні знання використовуються для формування доказової інформації й для її перевірки та оцінки. За юридичною метою використання спеціальних знань розподіл форм використання спеціальних знань на процесуальні та непроцесуальні здійснюється наступним чином: якщо при

використанні спеціальних знань формується новий доказ, то у цьому випадку – це процесуальний спосіб використання спеціальних знань; якщо спеціальні знання використовуються для внутрішнього переконання суб'єкта доказування для оцінки доказової інформації, то це – непроцесуальна форма використання спеціальних знань.

Перелік посилань

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Ірпінь, 2001. 1440 с.

2. Гончаренко В. Г., Курдюков В. В., Легких К. В. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури*. 2007. Вип. 9. С. 22-32.

3. Гора І. В. Актуальні проблеми сучасної практики комісійної й комплексної судової мистецтвознавчої експертизи. *Вісник Академії адвокатури України*. 2019. Т. 16. Число 2 (43). С. 13-21.

4. Евстигнеева О. В. Использование специальных познаний в доказывании на предварительном следствии в российском уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Саратов, 1998. 204 с.

5. Ильина А. М. Обязательное использование специальных познаний в уголовном процессе: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Екатеринбург, 2005. 303 с.

6. Криминалістика: учебник / под. ред. Е. П. Ищенко. Москва. 2005. 748 с.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

8. Лисиченко В. К., Шумило М. Є. Проблеми правового регулювання положення та функцій спеціаліста при його участі в слідчих діях та судовому засіданні. *Вестник Днепропетровского университета. Правоведение*. Дніпропетровськ. 1995. Вып. 2. С. 86-98.

References

1. Busel, V. T. (Ed.). (2001). Comprehensive explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Irpin. 1440 p. (in Ukrainian).

2. Honcharenko, V. G., Kurdiukov, V. V., Lehkykh, K. V. (2007) Special knowledge: genesis, subject, levels, forms of use in proof. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Issue 9. P. 22-32. (in Ukrainian).

3. Hora, I. V. (2019). Topical problems of modern practice of commission and complex forensic art examination. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Volume 16. Number 2 (43). P. 13-21. (in Ukrainian).

4. Evstigneeva, O. V. (1998). The use of special knowledge in proving at the preliminary investigation in the Russian criminal process. Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Saratov. 204 p. (in Russian).

5. Ilina, A. M. (2005). The mandatory use of special knowledge in criminal proceedings. Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Ekaterinburg. 303 p. (in Russian).

6. Ishchenko, E. P. (Ed.). (2005). *Criminalistics: a textbook for universities*. Moscow. 748 p. (in Russian).

7. Criminal Procedure Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. (in Ukrainian).

8. Lysyuchenko, V. K., Shumylo, M. E. (1995). Problems of legal regulation of the position and functions of a specialist with his participation in investigative actions and a court hearing. *Bulletin of Dnepropetrovsk University. Jurisprudence*. Issue 2. Dnipropetrovsk. P. 86-98. (in Ukrainian).

9. Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1993. 388 с.
9. Makhov, V. N. (1993). Theory and practice of using the knowledge of knowledgeable persons in the investigation of crimes. Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Moscow. 388 p. (in Russian).
10. Педагогическая энциклопедия. Москва, 1965. Т. 2. 911 с.
10. Pedagogical encyclopedia. (1965). Vol. 2. Moscow. 911 p. (in Russian).
11. Попелюшко В. О. Спеціальні знання в кримінальному процесі та захист. *Вісник Академії адвокатури України*. 2006. Вип. 7. С. 71-81.
11. Popeliushko, V. O. (2006). Special knowledge in criminal proceedings and protection. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. No. 3 P. 71-81. (in Ukrainian).
12. Россинская Е. Р. Комментарий к Федеральному закону «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации». Москва, 2002. 383 с..
12. Rossinskaya, E. R. (2002). Commentary to the Federal Law "On State Judicial Expert Activity in the Russian Federation". Moscow. (in Russian). 383 p.
13. Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном производстве специальных знаний для установления причинной связи явлений: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1968. 372 с.
13. Sokolovskii, Z. M. (1968). The problem of using special knowledge in criminal proceedings to establish the causal relationship of phenomena. Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkiv. 372 p. (in Russian).
14. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ, 2019. 424 с.
14. Ruvin, O. H. (2019). Forensic examinations in procedural law of Ukraine: textbook. Kyiv. 424 p. (in Ukrainian).
15. Філософський енциклопедичний словник. Київ, 2002. 742 с.
15. Philosophical encyclopedic dictionary. (2002). Kyiv. 742 c. (in Ukrainian).
16. Шведова О. В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ. 2006. 20 с.
16. Shvedova, O. V. (2006). Comprehensive forensic examination of documents made with the help of computer technology: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 20 p. (in Ukrainian).
17. Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научные обоснования. Москва, 1967. 120 с.
17. Eisman, A. A. (1967). Expert opinion. Structure and scientific rationale. Moscow. 120 p. (in Russian).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ И АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

А. А. Гуменский

Правильное понимание специальных знаний – важное условие применения их во всех необходимых случаях, обусловленных потребностями судопроизводства. Особыми признаками, характеризующими специальные знания, являются:

- эти знания не являются общеизвестными, общедоступными и единичными;
- они приобретаются лицом в процессе теоретической и практической подготовки к конкретной деятельности;
- неоднократно используются;
- предоставляются не в прямой, а в косвенной форме;
- вовлекаются в процесс в установленном законом порядке и при наличии у участников процесса потребности в такого рода знаниях;
- используются в предусмотренных процессуальным законодательством формах;
- их использование связано с определенным уровнем образования и/или подготовкой, а также профессиональным или иным опытом;
- такие знания способствуют обеспечению принятия законного и обоснованного акта органов досудебного расследования и суда как органа судебной власти.

В основе специальных знаний обязательно должна быть теоретическая, научная обоснованность. Специальными знаниями в уголовном судопроизводстве является знания и навыки, полученные в результате специального образования и/или практической деятельности в любой области науки, техники, искусства или ремесла, которые используются определенными законом участниками процесса в пределах, предоставленных каждому из них полномочий для решения по определенной процедуре процессуальных задач.

Специальные познания – это персонализированные знания, приобретенные и усвоенные конкретным лицом в процессе познавательной деятельности. Кроме того, понимание познания как деятельности по достижению знаний соответствует концепции судебного познания как процесса по формированию знаний о значимых для правильного рассмотрения и разрешения дела обстоятельствах.

Основанием использования специальных знаний выступает потребность в них с целью получения доказательственной информации: 1) путем установления в процессе исследования фактов, которые другим путем не могут быть получены (экспертиза); 2) путем использования специальных знаний для предоставления консультаций, разъяснений, помощи в формулировании вопросов эксперту или совершения иных процессуальных действий.

В зависимости от субъекта, вида деятельности и цели их применения выделяют процессуальные и непроцессуальные формы использования специальных знаний.

В зависимости от юридической цели распределение форм использования специальных знаний осуществляется следующим образом: если при исполь-

зовании специальных знаний формируется новое доказательство – это процессуальная форма; если специальные знания используются для внутреннего убеждения субъекта доказывания – это непроцессуальная форма.

Ключевые слова: знания, познание, специальные знания, специальные познания, формы использования специальных знаний.

THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN CRIMINAL AND ADMINISTRATIVE COURT PROCEEDINGS

O. Humenskyi

A correct understanding of special knowledge is an important condition for its application in all necessary cases, due to the need for legal proceedings. Special features that characterize special knowledge are the following:

- this knowledge is not generally known, generally available and unit;
- a person in the process of theoretical and practical preparation for a specific activity acquires them;
- are used not once;
- are provided in indirect form, not direct form;
- are involved in the process in accordance with the procedure established by law if the participants in the process have a need for this kind of knowledge;
- are used in the forms provided for by procedural legislation;
- its use is associated with a certain level of education and/or training, as well as professional or other experience;
- such knowledge helps to ensure the adoption of a lawful and justified act of the pre-trial investigation bodies and the court as a judicial authority.

The basis of special knowledge must necessarily be theoretical, scientific validity. Special knowledge in criminal proceedings is knowledge and skills obtained as a result of special education and/or practical activity in any field of science, technology, art or craft, which are used by the participants in the process determined by the law within the powers granted to each of them to solve procedural tasks according to a certain procedure.

Special knowledge is personalized knowledge acquired and assimilated by a specific person in the process of cognitive activity. In addition, the understanding of cognition as an activity to achieve knowledge corresponds to the concept of judicial cognition as a process for the formation of knowledge about the circumstances that are significant for the correct consideration and resolution of the case.

The basis for the use of special knowledge is the need for it in order to obtain evidence-based information: 1) by establishing in the process of research facts that cannot be obtained in another way (examination); 2) by using special knowledge to provide advice, clarifications, assistance in formulating questions to an expert or the commission of other procedural actions.

Depending on the subject, type of activity and the purpose of its application, procedural and non-procedural forms of using special knowledge are distinguished.

Depending on the legal purpose, the distribution of forms of using special knowledge is carried out as follows: if new evidence is formed using special

knowledge, this is a procedural form; if special knowledge is used for the internal conviction of the subject of proof, this is a non-procedural form.

Keywords: knowledge, cognition, special knowledge, special skills, forms of using special knowledge.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.14>

УДК 006.032: (343.1+343.98+343.148)

Андрій Олександрович Полтавський
помічник директора
відповідальний секретар
Технічного комітету 192 «Судова експертиза»

ORCID 0000-0002-4401-8996

E-mail: a.poltavskyi@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ УНОРМУВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ «ДОКЛАДНІСТЬ ОПИСУ ДОСЛІДЖЕНЬ У ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА»

У статті визначено проблему щодо тлумачення дефініції «докладність опису досліджень у висновку експерта», показано бачення науковців щодо змістовного наповнення цієї дефініції, проаналізовано міжнародні стандарти, прийняті в Україні, із зазначеної проблематики, наведено її (проблематики) бачення міжнародною експертною спільнотою у проєктах міжнародних стандартів щодо експертування об'єктів потенційної криміналістичної значущості, які (стандарти) плануються до прийняття в найближчий час. За результатами проведеного аналізування запропоновано вирішення аналізованої проблематики шляхом розроблення відповідного ДСТУ.

Ключові слова: докладний опис досліджень, висновок експерта, розроблення ДСТУ.

Постановка проблеми. Одним із джерел доказів у процесуальному праві України є висновок експерта, який складається за результатами застосування спеціальних (неюрідичних) знань при проведенні судових експертиз (експертувань) об'єктів потенційної криміналістичної значущості.

Відповідно до ст. 101 КПК України висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи. Аналогічні поняття із певними незначними відмінностями

містяться й у деяких інших процесуальних кодексах України, зокрема, у Цивільному та Господарському процесуальних кодексах України, Кодексі адміністративного судочинства України. При цьому, загальною складовою у визначення терміну «висновок експерта» в процесуальних кодексах України є словосполучення «*докладний опис* проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання». Вперше на законодавчому рівні ця загальна складова була регламентована вступом в дію Кримінального процесуального кодексу України у 2012 році. У 2017 році вона (загальна складова) з'явилася в нових редакціях зазначених вище інших процесуальних кодексів. З того часу, одним із найпоширеніших зауважень до висновків експертів, які (зауваження) фігурують при їх оцінюванні слідчими, прокурорами, адвокатами, суддями, при планових рецензуваннях висновків експертів та їх (висновків) рецензуваннях так званими «незалежними» експертними установами або експертами тощо, є твердження щодо *недокладного опису* в них (висновках) проведених досліджень, а відповідно до цього ставляться під сумнів їх (дослідження) результати та обґрунтованість відповідей на запитання, що складає певну проблему при використанні висновку експерта як джерела доказу.

Вочевидь, що «*докладний опис* проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання» повинні викладатися у висновку експерта з урахуванням діалектико-матеріалістичного методу, методів формальної (традиційної) логіки; загальнонаукових методів; методів материнських наук та спеціальних методів – методиках проведення судових експертиз.

У нормативних, методичних, наукових тощо джерелах тлумачення дефініції «*докладний опис* проведених експертом досліджень» відсутні.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «*докладний*» у загальноповживаному сенсі тлумачиться як «дуже повний, ґрунтовний, з усіма деталями; вичерпний» [1].

Процес оформлення висновку експерта регламентується процесуальними кодексами, інструкціями, методиками, іншими нормативними актами міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя [наприклад, 2, 3, 4]. У разі впровадження міжнародних стандартів із оцінювання відповідності ДСТУ EN ISO/IEC 17020 [5] та ДСТУ EN ISO/IEC 17025 [6] в діяльність зазначених установ до висновків повинна включатися інформація, зазначена у вказаних вище стандартах (наприклад, інформація про спеціальні умови досліджень, такі, як умови довілля). При цьому, тільки в задокументованих загальних та окремих методиках проведення судових експертиз (експертних методиках) йдеться про те, яка інформація повинна міститися у дослідницькій частині при описуванні проведених досліджень під час оформлення висновку експерта.

Експертна методика як видання – нормативний документ, який визначає *детально* регламентовану програму вирішення експертної задачі

(експертних задач), яка складається з послідовних практичних та розумових операцій, що спрямовані на пізнання властивостей і зв'язків досліджуваних об'єктів (матеріальних об'єктів, явищ, процесів) та передбачають для цього застосування системи методів і засобів, а також правил проведення експертного дослідження [7].

Тобто *детально* регламентована програма повинна передбачати процес звітування за результатами експортувань (оформлення проведених досліджень та їх результатів висновком експерта), у тому числі, із викладенням ходу досліджень.

І знову таки в нормативних, наукових, методичних тощо джерелах тлумачення терміну «*детально* регламентована програма» відсутнє.

Відповідно до Великого тлумачного словника сучасної української мови термін «*детальний*» у загальноповживаному сенсі тлумачиться як такий, що «ураховує всі подробиці; *докладний*, *вичерпний*», тобто є синонімом до терміну «*докладний*» (див. вище) [1].

Слід зазначити й те, що словосполучення «*докладний опис* досліджень у висновку експерта» та «*детально* регламентована програма вирішення експертного завдання» є взаємопов'язаними. Так, саме у методиці, як нормативному документі, на наш погляд, повинно бути *детально* визначено яким чином повинен здійснюватися *докладний* опис проведених експертом досліджень.

Метою дослідження є з'ясування наскільки ж повинні бути дуже повними, з усіма деталями, вичерпними, такими, що ураховують всі подробиці «*докладний опис* досліджень у висновку експерта».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Один із розробників загальної теорії судової експертизи О. Р. Шляхов зазначав, що в дослідницькій частині висновку експерта відображаються хід та результати дослідження настільки повно та детально, щоб можна було зрозуміти сутність дослідження та повторити його при перевірці отриманих результатів, зокрема при проведенні повторної експертизи [8].

М. Г. Щербаковський вважає, що описування у дослідницькій частині висновку повинно проводитися таким чином, щоб була зрозуміла сутність досліджень, операцій та дій експерта [9].

Т. В. Аверьянова вказує, що отримані результати дослідження, у тому числі виявлені ознаки, їх співставлення, аналізування ситуації, синтезуюча частина дослідження, повинні бути викладені експертом так, щоб це забезпечило перевіряння отриманих даних та дозволило дійти до висновку про об'єктивність самого дослідження та його синтезуючої частини [10].

Цілком слушною є думка Т. В. Будко, яка відмічає, що у непоодиноких випадках замовники експертиз та й самі експерти сприймають докладний опис проведених досліджень, у тому числі методів, застосованих у дослідженні, отриманих результатів та їх експертної оцінки як необхідність детально описувати у висновках експерта всі використані ними методи. Вимога щодо докладності стосується проведених досліджень, а не методів. На методи необхідно посилалися, а не описувати їх сутність у висновку експерта, тим більш, що часто застосовуються не окремі методи, а цілий

їх комплекс. Відомості про застосовані методи (методики) суттєво відрізняються від докладного їх опису.

Так, продовжує Т. В. Будко, наприклад, «Загальна методика судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи» складає 55 сторінок, яку із цілим комплексом методів не потрібно вписувати у висновок експерта, у зв'язку із тим, що із цією методикою можна ознайомитися окремо в установленому порядку. Так само абсолютно зайвим буде докладно розписувати у висновку експерта, наприклад, метод рентгенофлуоресцентного аналізу речовин. А якщо бути послідовними, то тоді й в експертні методики, й у висновки експертів слід вносити дефініції всезагального методу (діалектичного), загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, індуктивного, дедуктивного тощо), які покладені в основу будь якого науково-методичного, науково-прикладного, теоретичного дослідження. Докладний опис існуючих наукових методів, а з ними і базових наукових термінів, може бути бажаним чи необхідним при створенні нової експертної методики або при розробленні нового методу експертних досліджень, але не у висновку експерта [7].

Викладення основного матеріалу. Відповідь на питання щодо «докладності» опису проведених досліджень, на наш погляд, знаходиться в площині міжнародних стандартів, що прийняті в Україні, та є нормативними документами.

Так, на відповідність вимогам:

– ДСТУ EN ISO/IEC 17020 акредитуються установи, діяльність яких пов'язана, наприклад, із перевірянням (інспектуванням) цистерн для перевезення небезпечних вантажів, експертизою стану охорони праці та безпеки промислового виробництва суб'єктів господарювання, які виконують та/або експлуатують (застосовують) обладнання підвищеної небезпеки, тощо;

– ДСТУ EN ISO/IEC 17025 акредитуються установи, діяльність яких пов'язана, наприклад, із випробуванням будівельних матеріалів, вуглеводневої сировини та нафтопродуктів, транспортних засобів, технічних засобів зв'язку, продуктів харчування тощо.

Тобто ISO/IEC 17025 та ISO/IEC 17020 встановлюють загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій, органів інспектування. Інтерпретування вимог міжнародних стандартів до діяльності організацій, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя, здійснено Міжнародною організацією з акредитації – International Laboratory Accreditation Cooperation (ILAC), якою спочатку було розроблено першу редакцію керівництва G-19:2002 «Guidelines for Forensic Science Laboratories» («Керівництво для криміналістичних лабораторій»), що застосовувалася при акредитації за стандартом ISO/IEC 17025. У подальшому зазначене керівництво було актуалізовано для його використання при акредитації за стандартами ISO/IEC 17020 та ISO/IEC 17025 новою версією – ILAC G19: 08/2014 «Modules in a Forensic Science Process» («Модулі в Криміналістичному процесі») (далі – Керівництво G-19) [11].

Відповідно до Керівництва G-19 звіт (висновок експерта) повинен:

- мати чіткі вказівки на те, які частини звіту складають попередню інформацію, які є встановленими фактами, а які є інтерпретацією (оцінкою проведеного дослідження у цілому) та висновком (відповідями на поставлені питання);

- містити усі результати досліджень та спостережень, а також висновки та, якщо це необхідно та можливо, припущення, зроблені за такими результатами;

- бути повним та містити інформацію, на підставі якої можна здійснити інтерпретацію результатів;

- мати ясний опис підстав за якими здійснено інтерпретацію та/або висновок, у т. ч. результати та отримані дані.

Керівництво G-19 передбачає й те, що тип і кількість інформації у звіті (висновку) може залежати від особливостей національного законодавства (так, у висновках експерта опис процесів застосування інструментальних методів дослідження та проведення експертних експериментів можуть обмежуватись викладенням кінцевих результатів із зберіганням графіків, діаграм, таблиць, матеріалів експертних експериментів у наглядних експертних провадженнях [наприклад, 2]).

У діяльності органів інспектування (ISO/IEC 17020) або випробувальних (експертних) лабораторій (ISO/IEC 17025) можуть використовуватися методи (методики), опубліковані у міжнародних, регіональних чи національних стандартах або видані авторитетними технічними організаціями, або видані у відповідній науковій літературі чи журналах, або ті, що зазначаються виробником обладнання, та є стандартизованими. Стандартизованими методами в Україні є методики проведення судових експертиз, що включені до Реєстру методик проведення судових експертиз, який утримується Міністерством юстиції України. Стандартизовані методи повинні пройти процедуру перевіряння (ISO/IEC 17020) або верифікування (ISO/IEC 17025) – підтвердження надання об'єктивних доказів (даних, що підтверджують існування чи правдивість чого-небудь), що встановлені вимоги (сформульовані потреба чи очікування, загальнозрозумілі чи обов'язкові) виконано. Також можуть використовуватися нестандартизовані методи – самостійно розроблені методи чи стандартизовані методи, які використовуються в іншій ніж передбачено спосіб, чи модифіковані. Такі методи повинні бути доречними (ISO/IEC 17020) або пройти процедуру валідації (ISO/IEC 17025). Під останньою розуміється підтвердження надання об'єктивного доказу (дані, що підтверджують існування чи правдивість чого-небудь), що вимоги (сформульовані потреба чи очікування, загальнозрозумілі чи обов'язкові) щодо конкретного передбаченого використання або застосування виконано. Самостійно розроблені методи, методики, стандартні операційні процедури у подальшому можуть бути перерформатовані в стандартизовані при умові виконання порядку їх розроблення, апробування та впровадження із наступним атестуванням та включенням до Реєстру методик проведення судових експертиз.

Відповідно до, наприклад, міжнародного стандарту, прийнятого в Україні як ДСТУ IEC/ISO 31010:2013, застосування методу (методики) має

бути таким, щоб його (застосування) можна було простежити, відтворити чи перевірити [12].

У Керівництві G-19 йде мова про відтворюваність та повторюваність процесів застосування методик, як гарантії співставності результатів, отриманих різними особами. Там же зазначається, що експертна лабораторія повинна мати процедуру та критерії для визначення коли та в якій мірі необхідно провести технічне аналізування (перевіряння) звіту (висновку), який повинен виконуватися кваліфікованим персоналом, що має необхідну компетентність для підтвердження достовірності результатів.

Таким чином, проведене аналізування піднятої проблеми, дає підстави для висновку про те, що в експертній методиці, як «детально» регламентованій програмі вирішення експертного завдання, у розділі, що регламентує порядок звітування за результатами проведення експертизи, повинно бути визначено порядок «докладного» описування досліджень, яке (описування) дозволить здійснити інтерпретування їх (досліджень) результатів іншими, що не проводили експертизу, кваліфікованими спеціалістами, які мають відповідну компетентність для підтвердження достовірності результатів та сформульованих відповідей на поставлені питання, у т.ч. шляхом відтворення та/або повторювання процесу експертування.

У контексті цієї статті не можна не згадати й про міжнародний стандарт, положення якого стосуватимуться проведення оглядів місць подій та експертування об'єктів потенційної криміналістичної значущості. Так, Технічним комітетом (ТК) 272 «Криміналістика» («Forensic sciences») Міжнародної організації із стандартизації ISO) започатковано розроблення стандарту ISO 21043, що має 5 частин. У 2018 році ТК 272 оприлюднив першу та другу частини міжнародного стандарту ISO 21043-1:2018 «Forensic sciences – part 1: terms and definitions» («Криміналістика. Частина 1: Терміни та визначення») та ISO 21043-2:2018 «Forensic sciences – Part 2: Recognition, recording, collecting, transport and storage of items» («Криміналістика. Частина 2: Виявлення, фіксування, вилучання, транспортування та зберігання об'єктів») з п'яти частин серії.

Ще три частини серії:

– ISO 21043-3 «Forensic sciences – Part 3: Analysis» («Криміналістика. Частина 3: Аналізування²»);

– ISO 21043-4 Forensic Sciences – Part 4: Interpretation («Криміналістика. Частина 4: Інтерпретування³»);

– ISO 21043-5 «Forensic Sciences – Part 5: Reporting» («Криміналістика. Частина 5: Звітування⁴»)

перебувають на остаточних етапах розроблення [13].

² Під аналізуванням мається на увазі проведення попереднього, роздільного, порівняльного досліджень, проведення експертного експерименту.

³ Під інтерпретуванням мається на увазі проведення оцінювання результатів проведених досліджень та формулювання висновків.

⁴ Під звітуванням мається на увазі оформлення результатів проведених досліджень висновком експерта та ілюстративною таблицею.

На сьогодні дві перші частини зазначеного міжнародного стандарту, які оприлюднені ISO, прийняті Європейською комісією із стандартизації (CEN) методом підтвердження мовою оригіналу як регіональні (гармонізовані її (CEN) Технічним комітетом 419 «Процеси криміналістики» («Forensic Science Processes»). Крім того, CEN визначила обов'язковість впровадження прийнятих двох частин стандарту Національними органами стандартизації країн-членів Європейського союзу в діяльність уповноважених органів. В Україні Технічним комітетом 192 «Судова експертиза» розроблені проєкти ДСТУ, якими у 2021 році будуть прийняті зазначені дві частини міжнародного та регіонального стандартів в якості національних нормативних документів.

Три інші частини, що розробляються, плануються до прийняття у 2022 році. Беззаперечним є й те, що після їх (частин) прийняття виконання викладених вимог буде обов'язковим для установ та організацій, що здійснюють експертне забезпечення правосуддя (див. вище).

У серійному стандарті ISO 21043 насамперед йдеться про те, «що» підлягає устандартуванню, а не «як» і «хто». Відповідні кращі практичні посібники, методики, стандартні операційні процедури тощо повинні описувати, «яким чином» треба виконувати вимоги цього документа. Нормативні документи та політика країни визначають «хто» повинен відповідати вимогам цієї серії та «яким чином» вони (вимоги) будуть виконуватися.

Так, наприклад, відповідно до положень проєкту частини 5 ISO 21043 «Звітування» звіти – висновки експертів – повинні бути точними, чіткими, вичерпними, однозначними, неупередженими, повними та придатними для їх цільового використання. У проєкті визначено загальні вимоги до звітування, вимоги до змісту звітів (загальні та адміністративні вимоги, щодо цілісності об'єкта, значущих цифр та похибки вимірювання), звітування про судження (загальні вимоги, висновки про класифікування та атрибуцію джерела, звітування щодо коефіцієнтів ймовірності), видавання та контролювання звітів (усне звітування; додаткові, змінені та відкликані звіти; контролювання звітів, видавання звітів), перегляд матеріалів провадження (загальні питання, технічне (експертне) перевіряння, адміністративне перевіряння), оглядання свідчень (загальні положення, перевіряння свідчень, суб'єкти оглядання свідчень).

Положення двох діючих частин та трьох проєктів частин стандарту ISO 21043 транслюються із загальними положеннями міжнародних стандартів ISO/IEC 17020 та ISO/IEC 17025, положеннями документа ILAC – Керівництва G-19.

Вимоги міжнародних нормативних документів, що вже прийняті або будуть прийняті в найближчий час, повинні знайти своє відображення у національних нормативних документах.

Висновки. Результати проведеного дослідження дають підстави для висновку про те, що з метою вирішення піднятої проблеми, на наш погляд, необхідно розробити Державний стандарт України – ДСТУ XXXX:202X «Судово-експертна діяльність. Методики проведення судових експертиз. Вимоги», в якому визначити, у тому числі, змістовне наповнення дефініції «*докладність* опису проведених досліджень у висновку експерта».

Перелік посилань

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпін, 2007.
2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 № 705/3145). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.
3. Інструкція з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: Наказ МВС України від 17.07.2017 № 591 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України 18.08.2017 № 1024/30892). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text>.
4. Інструкція про порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень паспортних документів Головним експертно-криміналістичним центром Державної прикордонної служби України: Наказ МВС України від 18.11.2013 № 1109 (зареєстр. в Міністерстві юстиції України за № 2086/24618 09.12.2013). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2086-13#Text>.
5. DSTU EN ISO/IEC 17020:2019. Оцінка відповідності. Вимоги до роботи різних типів органів з інспектування (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT). Київ, 2019. URL: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=89192.
6. DSTU EN ISO/IEC 17025:2019. Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC

References

1. Busel, V. T. (Ed.). (2007). Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv: Irpin (in Ukrainian).
2. Instruction on appointment and conduct of forensic examinations and expert research and Scientific and methodological recommendations on preparation and appointment of forensic examinations and expert research: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.98 No. 53/5 (registered in the Ministry of Justice of Ukraine dated 03.11.1998 No. 705/3145). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (in Ukrainian).
3. Instruction on the organization and execution of expert proceedings in the divisions of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 17.07.2017 No. 591 (registered in the Ministry of Justice of Ukraine dated 18.08.2017 No. 1024/30892). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (in Ukrainian).
4. Instruction on the procedure for conducting forensic examinations and expert research of passport documents by the Main Forensic Center of the State Border Guard Service of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 18.11.2013 No. 1109 (registered in the Ministry of Justice of Ukraine on No. 2086/24618 09.12.2013). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2086-13#Text> (in Ukrainian).
5. DSTU EN ISO/IEC 17020:2019. Conformity assessment. Requirements for the operation of different types of inspection bodies (EN ISO/IEC 17020:2012, IDT; ISO/IEC 17020:2012, IDT). Kyiv, 2019. Retrieved from: http://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=89192 (in Ukrainian).
6. DSTU EN ISO/IEC 17025:2019. General requirements for the competence of testing and calibration laboratories (EN ISO/IEC 17025:2017, IDT; ISO/IEC 17025:2017,

- 17025:2017, IDT)». Київ, 2020. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=88724.
7. Рувін О. Г., Полтавський А. О., Будко Т. В. та ін. Розроблення експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні): метод. рек. Київ, 2021.
8. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. Москва, 1979.
9. Щербакровский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование: учеб.-практ. пособ. Харьков, 2005.
10. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории. Москва, 2008.
11. ILAC G19: 08/2014. Modules in a Forensic Science Process. URL: https://ilac.org/latest_ilac_news/ilac-g19082014-published/.
12. ДСТУ ІЕС/ІСО 31010:2013. Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику (ІЕС/ІСО 1010:2009, ІДТ). Київ, 2015. URL: <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/dstu%2031010.pdf>.
13. International Organization for Standardization (ISO). URL: <https://www.iso.org/standard/>.
- IDT). Kyiv, 2020. Retrieved from: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=88724 (in Ukrainian).
7. Ruvyn, O. H., Poltavskiy, A. O., Budko, T. V. et al. (2021). Development of expert methods: content, structure, design (taking into account international standards adopted in Ukraine): methodological recommendations. Kyiv. (in Ukrainian).
8. Shliakhov, A. R. (1979). Forensic examination: organization and implementation. Moscow. (in Russian).
9. Shcherbakovskii, M. G. (2005). Forensic examinations: appointment, production, use: a textbook. Kharkov. (in Russian).
10. Averianova, T. V. (2008). Forensic examination. General theory course. Moscow. (in Russian).
11. ILAC G19: 08/2014. Modules in a Forensic Science Process. Retrieved from: https://ilac.org/latest_ilac_news/ilac-g19082014-published/ (in English).
12. DSTU IEC/ISO 31010:2013. Risk management. General risk assessment methods (IEC/ISO 1010:2009, IDT). Kyiv, 2015. Retrieved from: <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/dstu%2031010.pdf> (in Ukrainian).
13. International Organization for Standardization (ISO). Retrieved from: <https://www.iso.org/standard/>. (in English).

О НЕОБХОДИМОСТИ НОРМИРОВАНИЯ ДЕФИНИЦИИ «ДЕТАЛЬНОСТЬ ОПИСАНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ В ЗАКЛЮЧЕНИИ ЭКСПЕРТА»

А. А. Полтавский

В статье рассматривается проблема толкования нормативно закрепленной дефиниции «детальность описания исследований в заключении эксперта», которое (заключение) является источником доказательств в процессуальном праве Украины; приведены взгляды ученых-криминалистов, проанализированы международные стандарты, принятые в Украине, руководство ILAC G19: 08/2014 «Модули в Криминалистическом процессе», проект пятой части стандарта ISO 21043 «Отчетность» касательно содержательного наполнения этой дефиниции. Конста-

тировано, что «детальность описания исследований в заключении эксперта» базируется на диалектико-материалистическом методе, методах формальной логики, общенаучных методах, методах материнских наук и специальных методах – методиках проведения судебных экспертиз. С последними проведена параллель как с нормативными документами, которые должны регламентировать процесс описания в исследовательской части заключения.

На основании полученных результатов проведенного анализа сделаны выводы о том, что в методике проведения судебной экспертизы, как детально регламентированной программе решения экспертного задания, в разделе, который регламентирует порядок оформления проведенного исследования заключением эксперта, должен быть определен порядок детального описания исследований, который позволит провести интерпретирование полученных результатов (оценку результатов проведенных исследований и формулирование выводов) другими, которые не проводили экспертизу, квалифицированными специалистами, имеющими соответствующую компетенцию для подтверждения достоверности результатов и сформулированных ответов на поставленные вопросы, в т.ч. путем воспроизведения и/или повторения процесса производства экспертизы.

С целью решения поднятой проблемы необходимо разработать государственный стандарт Украины – ДСТУ XXXX:202__ «Судебно-экспертная деятельность. Методики проведения судебных экспертиз. Требования», в котором определить, в том числе, содержательное наполнение дефиниции «детальность описания исследований в заключении эксперта».

Ключевые слова: детальное описание исследований, заключение эксперта, разработка государственного стандарта Украины.

THE NECESSITY OF REGULATION OF THE DEFINITION “DETAILED DESCRIPTION OF THE STUDIES IN THE EXPERT’S CONCLUSION”

A. Poltavskyi

The article deals with the problem of interpretation of the normatively fixed definition “detailed description of the studies in the expert’s conclusion”, which (that is, conclusion) is a source of evidence in the procedural law of Ukraine. There are presented the views of forensic scientists, the international standards adopted in Ukraine are analyzed, the ILAC G19: 08/2014 “Modules in a Forensic Science Process” guidelines, the draft of fifth part of the ISO 21043 standard “Reporting” regarding the content of this definition. It is stated that “the detailed description of the studies in the expert’s conclusion” is based on the dialectical-materialistic method, methods of formal logic, general scientific methods, methods of maternal sciences and special methods, that is, methodologies of conducting forensic examinations. A parallel is drawn with the latter as with normative documents that should regulate the process of description in the research part of the conclusion.

Based on the obtained results of the analysis, it was concluded that in the forensic examination methodology, as a detailed program for solving an expert assignment, in the section that regulates the procedure for formalizing the research conducted by an expert conclusion, the procedure for a detailed description of the research should be determined, which allows for interpretation the results obtained (assessment of the results of the studies carried out and the formulation of

conclusions) by others who did not conduct an examination, by qualified specialists having the appropriate competence to confirm the reliability of the results and formulated answers to the questions posed, including by reproducing and/or repeating the process of producing the examination.

In order to solve the problem raised, it is necessary to develop the state standard of Ukraine – DSTU XXXX: 202__ “Forensic expert activity. Forensic examination methodologies. Requirements”, in which to determine, inter alia, the content of the definition “detailed description of the studies in the expert’s conclusion”.

Key words: detailed description of the studies, expert’s conclusion, development of the state standard of Ukraine.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.15>
УДК 343.98:006

Дем’ян Вікторович Смерницький
доктор юридичних наук, старший дослідник,
заступник директора

ORCID 0000-0001-6066-0324
E-mail: sdv2@ukr.net

Євген Вікторович Самусь
кандидат юридичних наук, старший дослідник,
завідувач лабораторії

ORCID 0000-0002-8120-0383
E-mail: vv.dndi@gmail.com

Олена Дмитрівна Біляєва
старший науковий співробітник

ORCID 0000-0001-5485-2717
E-mail: hbiliaieva@gmail.com

Тетяна Володимирівна Романова
провідний науковий співробітник

ORCID 0000-0001-8501-9170
E-mail: tvromanova1954@gmail.com

*Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України*

НОРМАТИВНІ ВИМОГИ ДО ВИПРОБУВАЛЬНОГО ОБЛАДНАННЯ І МЕТОДИК ВИПРОБУВАНЬ

У статті розглянуто вимоги до випробувального обладнання та методик вимірювання відповідно до національного стандарту. Визначено головні ризики випробувальних лабораторій. Дано визначення понять метрологічна простежуваність, верифікація, валідація. Проаналізовано вимоги до методик вимірювання, випробувального і вимірювального обладнання та способів підтвердження їх придатності. Розглянуто основні аспекти підтримання спроможності лабораторії отримувати простежувані та надійні результати випробувань у визначеній сфері діяльності.

Ключові слова: випробувальна лабораторія, випробувальне обладнання, вимірювальне обладнання, калібрування, методика вимірювання, акредитація лабораторії, метрологічна простежуваність, характеристики точності.

Постановка проблеми. Міжнародний стандарт ДСТУ ISO/IEC 17025:2017 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» [1] з 01.01.2018 р. впроваджено в дію в Україні як національний Стандарт [1], який прийнято методом підтвердження (тобто мовою оригіналу), а його переклад [2] виконало Національне агентство з акредитації України (НААУ). Цей стандарт [1] встановлює загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій на міжнародному рівні та замінює ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 [3]. Ці зміни пов'язані з оновленням відповідних нормативних вимог і термінології, які вимагають наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що постали із запровадженням у дію Міжнародного стандарту ДСТУ ISO/IEC 17025:2017 «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» як національного в Україні, до цього часу залишаються без глибокого наукового дослідження.

Мета дослідження. Мета даної наукової статті полягає у визначенні та характеристиці нових нормативних вимог до випробувального обладнання і методик випробувань

Викладення основного матеріалу. Перш за все, слід звернути увагу, що ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2] застосовується не тільки з метою акредитації випробувальної лабораторії, а в основному для організації роботи в самій лабораторії. Цей документ містить вимоги до лабораторій, щоб вони могли продемонструвати, що працюють в умовах неупередженості та забезпечують компетентність в проведенні робіт і здатні отримувати достовірні результати. Використання цього стандарту поліпшує співпрацю між лабораторіями, замовниками відповідних послуг й контролюючими органами та сприяє обміну інформацією та досвідом, а також гармонізації стандартів і процедур. Тому на міжнародному рівні випробувальні лабораторії часто декларують акредитацію щодо компетентності відповідно до вимог ISO/IEC 17025 [1], що на практиці забезпечує:

- кваліфікацію, підготовленість та досвід персоналу;
- відкаліброваність і відповідність методикам випробувань та вимогам обслуговування засобів виміральної техніки та випробувального обладнання;
- працюючі процедури забезпечення якості та методики проведення випробувань, що відповідають чинним стандартам;
- задокументовані правила надання звітності щодо висновків за випробуваннями, збереження отриманих даних на протязі певного часу в умовах конфіденційності.

Все це доказує якість виконання випробувань (вимірювань) у лабораторії та досягнення достовірності результатів випробувань.

Головний ризик для випробувальної лабораторії – одержання недостовірного результату проведених робіт, а головна мета ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2] – забезпечення достовірності результатів проведених випробувань (вимірювань).

У стандарті [1], [2] наведена вимога стосовно планування та здійснення лабораторією заходів щодо управління ризиками та можливостями. З погляду метрологічних вимог важливо управляти ризиками щодо:

- відповідності обладнання;
- метрологічної простежуваності;
- вибору та підтвердження відповідності та придатності методики випробування (вимірювання);
- оцінювання невизначеності вимірювань;
- забезпечення достовірності вимірювань.

Стосовно обладнання в Україні фахівці розділяють поняття «випробувальне обладнання» та «засоби виміральної техніки». Випробувальне обладнання застосовується для відтворення умов випробувань, тобто це технічні засоби, які певним чином впливають на об'єкт досліджень протягом необхідного часу. Засоби виміральної техніки застосовуються для вимірювання, тобто це технічні засоби, за допомогою яких реалізують процес експериментального визначення одного або декількох значень величин, які можуть бути обґрунтовано приписані цій величині. Термін «засоби виміральної техніки», який визначено Законом України «Про метрологію та метрологічну діяльність» [5] відповідає терміну «вимірвальне обладнання», що застосовується в міжнародному стандарті ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2].

Проаналізуємо вимоги ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2] до обладнання. У редакції стандарту, на відміну від його попередньої редакції [3], вжито термін «обладнання» замість узагальнюючого терміну «устаткування». У міжнародних та національних стандартах використовуються терміни «вимірвальне обладнання» і «випробувальне обладнання».

Під час випробувань в лабораторії застосовується як випробувальне, так і вимірвальне обладнання відповідно до того, як поставлена мета та встановлена процедура визначення характеристики об'єкту оцінки відповідності.

Під час випробування можуть бути застосовані:

– засоби виміральної техніки – засоби вимірювань, вимірвальні системи, матеріальні міри, стандартні зразки та будь-які частини засобів вимірювань або вимірвальних систем, якщо ці частини можуть бути об'єктом спеціальних вимог та мають метрологічні характеристики;

- допоміжне обладнання, яке має метрологічні характеристики;
- допоміжне обладнання, яке не має метрологічні характеристики;
- випробувальне обладнання, яке має метрологічні характеристики.

Всі ці засоби мають різний вплив на результат випробування, тому вимоги до них та способи підтвердження їх придатності теж мають відрізнятися.

З погляду ризик-орієнтовного мислення головним ризиком під час застосування вимірального обладнання є перевищення його нормованих метрологічних характеристик, а для випробувального, зазвичай – ризик невідповідності технічним вимогам.

Вимірвальне обладнання повинно забезпечити точність вимірювання та / або невизначеність вимірювання, які необхідні для забезпечення достовірності результату. Вимірвальне обладнання повинно бути відкалібровано, якщо: точність або невизначеність вимірювання впливає на достовірність отриманих результатів, та / або калібрування обладнання необхідне для встановлення метрологічної простежуваності отриманих результатів.

Щодо вирішення питання калібрувати чи перевіряти випробувальне обладнання, то треба чітко розділяти, що віднести до вимірального обладнання, а що – до випробувального, та оцінити вплив кожного відповідно до конкретного процесу випробування.

Обладнання, що використовується для вимірювання, повинно забезпечувати точність вимірювання та / або невизначеність вимірювання, які необхідні для забезпечення достовірності результату, тому у 6.4.6 ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2] уточнено вимогу щодо необхідності калібрування вимірального обладнання.

Нова редакція стандарту [1], [2] також встановлює правила поводження із обладнанням, яке не належить до вимірального. Для такого обладнання (випробувальне та допоміжне) застосовано слово «перевірка», яка в Україні раніше виконувалась як атестація.

Перевірці підлягає випробувальне обладнання, яке має та яке не має характеристики точності.

Перевірка випробувального обладнання, що має нормовані характеристики точності, проводиться з метою:

– встановлення його відповідності вимогам нормативних та експлуатаційних документів, а саме: визначення відповідності технічних характеристик вимогам технічної документації, що свідчить про справність, працездатність, комплектність та про нормальний технічний стан випробувального обладнання, в тому числі і засобів виміральної техніки, що входять до його складу;

– визначення відповідності значень характеристик випробувального обладнання нормованим значенням;

– встановлення придатності випробувального обладнання до експлуатації;

– визначення терміну його наступної перевірки.

Перевірка випробувального обладнання, що не має нормовані характеристики точності, проводиться з метою встановлення його відповідності технічним вимогам.

Засоби вимірювальної техніки, які застосовують під час проведення перевірки випробувального обладнання, обов'язково повинні бути відкалібровані.

У пункті 6.4.4 стандарту [1], [2] зазначається, що лабораторія повинна верифікувати, що обладнання відповідає визначеним вимогам, перш ніж вводити чи повертати його в експлуатацію.

Верифікація, згідно з ISO/IEC Guide 99:2007 (VIM) [4], це надання об'єктивних доказів того, що даний об'єкт відповідає зазначеним вимогам, іншими словами необхідно переконатися в тому, що обладнання, яке буде застосовуватись у випробуваннях, відповідає наданим в методиках випробувань вимогам та засвідчити це.

В стандарті [1], [2] залишилась така важлива вимога, як забезпечення метрологічної простежуваності, а саме: лабораторія повинна встановити і підтримувати метрологічну простежуваність результатів вимірювань за допомогою задокументованого нерозривного ланцюга калібрувань, кожен з яких робить свій внесок у невизначеність вимірювання, пов'язуючи їх із відповідним еталоном.

У Законі України «Про метрологію та метрологічну діяльність» (далі – Закон) [5] та VIM [4] визначено, що метрологічна простежуваність (прос-тежуваність) це властивість результату вимірювань, яка полягає в тому, що цей результат може бути пов'язаний з еталоном через задокументований нерозривний ланцюг калібрувань, кожне з яких робить свій внесок у невизначеність вимірювання. Таким чином, метрологічна простежуваність об'єднує концепцію невизначеності вимірювань та систему калібрування за ієрархією еталонів і основ.

Для забезпечення метрологічної простежуваності лабораторія повинна розробити ефективну програму калібрування, яку необхідно переглядати та, за необхідністю, корегувати для підтримання впевненості до статусу калібрування. Усе вимірювальне та випробувальне обладнання, що потребує калібрування, повинно бути марковане та ідентифіковане для того, щоб користувачу обладнання було легко визначити статус калібрування та термін його придатності. Після проведення калібрування здійснюється верифікація щодо можливості здійснення випробувань певним обладнанням за відповідними методиками.

За ст. 27 Закону України [5] калібрування засобів вимірювальної техніки добровільне, але за 6.4.5 та 6.4.6 ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2], для акредитованих за цим стандартом лабораторій, ця вимога – обов'язкова.

Для забезпечення метрологічної простежуваності калібрування обладнання необхідно виконувати в компетентних організаціях (лабораторіях). Компетентними калібрувальними організаціями (лабораторіями) вважаються такі, які відповідають вимогам ч. 2 ст. 27 Закону [5] та ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2].

Важливим аспектом підтримання спроможності лабораторії отримувати простежувані та надійні результати вимірювань є визначення міжкалібрувальних інтервалів обладнання (максимальних періодів, які мають пройти між двох періодичних калібрувань), що використовується. Закон [5] регламентує тільки міжповірочні інтервали (ст. 17, ч. 2), а міжкалібрувальні інтервали, як і саме калібрування – це добровільна сфера. Тому кожна конкретна лабораторія повинна прийняти рішення щодо вибору та застосування методів для розрахунку цих інтервалів для свого обладнання, враховуючі конкретні потреби, оцінити ризики, ефективність методу. Багато чинників впливає на проміжок часу, що має пройти між калібруваннями, їх має бути враховано лабораторією. Розрахунок інтервалів для періодичного калібрування необхідно виконувати на підставі статистичних даних з застосуванням діючих в Україні нормативних документів, таких як ДСТУ ILAG-G 24/OIML D 10 [6], ДСТУ 6044 [7], враховуючи результати попередніх калібрувань та проміжних перевірянь обладнання, умови та інтенсивність використання обладнання, рекомендації виробника, міжповірочні інтервали, що затверджені в Україні [8] тощо.

Достовірність результатів випробувань залежить не тільки від правильного застосування обладнання, а і від того, за якими методиками проводяться ці випробування.

Лабораторія повинна використовувати прийнятні методи та процедури для здійснення своєї діяльності (тобто вимірювань і випробувань у визначеній сфері акредитації).

Вимоги до методик (методів) у стандарті [1], [2] викладено у підрозділі 7.2. Щодо статусу методик (методів) випробування (вимірювання) визначено:

- усі методи, процедури та допоміжна документація, такі як інструкції, стандарти, настанови та довідкові дані, що стосуються діяльності лабораторії, повинні бути актуалізовані та доступні для персоналу;
- лабораторія повинна забезпечити використання останньої чинної версії методу, за винятком випадків, коли це недоречно або неможливо;
- коли це необхідно, застосування методу повинно бути доповнено додатковою інформацією для забезпечення послідовного застосування.

В стандарті [1], [2] підтверджено, що методики, опубліковані у міжнародних, регіональних чи національних стандартах або видані авторитетними технічними організаціями, або наведені у відповідній науковій літературі чи журналах, або зазначені виробником обладнання, є рекомендованими (раніше в Україні вживався термін «стандартизовані»). Також підтверджено, що методики, розроблені та модифіковані лабораторією, можуть використовуватися.

У ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2] є чітке визначення застосування термінів «верифікація» та «валідація» до методик випробування (вимірювання).

Під верифікацією розуміють надання об'єктивних доказів того, що досліджуваний об'єкт відповідає зазначеним вимогам. Щодо випробувальної лабораторії, то об'єктом є як методика випробувань, так і методика вимірювань. Лабораторія повинна пересвідчитися, що вона може правильно

виконувати методи до початку їх використання через доведення того, що вона може досягнути необхідну результативність використовуючи наявні ресурси (певний персонал, обладнання, приміщення тощо). Записи про верифікацію мають зберігатися.

Верифікації підлягають рекомендовані (стандартизовані) методики, які використовуються за сферою свого застосування.

Валідація – це верифікація того, що зазначені вимоги відповідні для цільового використання. Лабораторія повинна валідувати:

- нестандартизовані методики;
- методики, розроблені лабораторією;
- рекомендовані методики, які використовують в іншій, ніж передбачено, спосіб або модифіковані.

Отже, під час валідації методики лабораторія підтверджує її придатність до застосування. Валідація повинна бути достатньою для задоволення потреб застосування або сфери застосування. Прийоми для валідації методу (методики) можуть бути одним із або комбінацією таких:

- систематичне оцінювання чинників, що впливають на результат;
- оцінювання зміщення вимірювання та прецизійності із використанням стандартних зразків;
- перевірка стійкості методу зі зміною регульованих параметрів, наприклад температури;
- порівнянням із результатами, отриманими за іншими валідованими методами;
- міжлабораторні порівняння;
- оцінка невизначеності результатів вимірювань на основі розуміння теоретичних принципів методу та практичного досвіду роботи з відбору проб або методу випробування.

У стандарті [1], [2] передбачено, що робочі характеристики можуть містити, але не обмежуватися, діапазон вимірювань, точність, невизначеність результатів вимірювання, межу виявлення, межу кількісного визначення, вибірковість методу, лінійність, повторюваність або відтворюваність, стійкість до зовнішніх впливів або перехресної чутливості до впливу матриці зразка чи об'єкта випробування та зміщення вимірювання.

Для оцінювання багатьох із цих характеристик доцільно використовувати положення, викладені у серії стандартів ISO 5725, прийнятих в Україні як національні [9-14]. Для оцінювання невизначеності можна керуватись положеннями викладеними у ДСТУ-Н РМГ 43 [15] або інших міжнародних документах.

Лабораторія повинна визначитися із точністю проведених вимірювань, однак передбачено не тільки оцінювання точності за допомогою невизначеності. Вимога до обов'язковості оцінювання невизначеності вимірювань сформульована так: де це доречно. Дуже важливим з погляду практичного застосування методик є те, що головною вимогою до робочих характеристик валідованих методик є відповідність потребам замовника та сумісність з визначеними вимогами. Для оцінювання характеристик методик вимірювання можна використовувати різні кількісні оцінки. Доцільно, крім невизначеності вимірювань, використовувати оцінку правильності та пре-

цизійності, особливо звернувши увагу на межі допустимого відхилення двох вимірювань в умовах повторюваності та відтворюваності, які розраховують за експериментальними даними.

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна визначити що:

– ДСТУ ISO/IEC 17025 [1], [2] є базовим стандартом стосовно організації роботи із забезпечення достовірності отриманих результатів у випробувальній (вимірювальній) лабораторії;

– нова редакція стандарту [1], [2] є перспективним кроком до уніфікації вимог щодо єдності вимірювань до вимірювального та випробувального обладнання, методик (методів) вимірювання (випробування);

– для акредитованих лабораторій калібрування вимірювального обладнання (засобів вимірювальної техніки) яке впливає на достовірність отриманих результатів є обов'язковим, а випробувальне обладнання, яке не виконує вимірювальні функції, обов'язково повинно підлягати перевірці на відповідність технічним характеристикам, встановленим у методиках випробувань;

– невизначеність вимірювань не є однією кількісною характеристикою точності вимірювань у випробувальних лабораторіях, як це нормувалось у попередніх версіях [3];

– відповідно до поставленого вимірювального завдання треба використовувати ті характеристики точності, які передбачені методиками;

– на практиці слід визначатися, яка саме характеристика точності необхідна у методиці, що застосовується випробувальною лабораторією для можливості доказу достовірності одержаного результату та яка відповідає вимогам замовника;

– акредитація за стандартом [1], [2] є об'єктивним доказом того, що лабораторія забезпечує якісне виконання робіт.

Перелік посилань

1. ДСТУ ISO/IEC 17025:2017 (ISO/IEC 17025:2017, IDT). Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. Київ, 2017. 30 с.

2. Загальний документ «Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій» (відповідно до ISO/IEC 17025:2017). Система управління НААУ. URL: https://naau.org.ua/wpcontent/uploads/2018/09/ISO-IEC17025_revision_2.pdf (дата звернення 16.02.2021).

3. ДСТУ ISO/IEC 17025:2006 (ISO/IEC 17025:2005, IDT). Загальні вимоги до компетентності випробувальних та калібрувальних лабораторій. Київ, 2007. 25.

References

1. DSTU ISO/IEC 17025:2017 (ISO/IEC 17025:2017, IDT). General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. DP "UkrNDNC". Kyiv. 2017. 30 p. (in English).

2. General document "General requirements for the competence of testing and calibration laboratories" (according to ISO/IEC 17025:2017). NAAU management system. Retrieved from: https://naau.org.ua/wpcontent/uploads/2018/09/ISO-IEC17025_revision_2.pdf (access date 16.02.2021). (in Ukrainian).

3. DSTU ISO/IEC 17025:2006 (ISO/IEC 17025:2005, IDT). General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. Kyiv. 2007. 25 p. (in Ukrainian).

4. ISO/IEC Guide 99:2007 International vocabulary of metrology – Basic and general concepts and associated terms (VIM) (Міжнародний стандарт з метрології – Основні та загальні поняття і відповідні терміни). URL: http://metrology.kiev.ua/files/ISO_IEC_Guide_99_2007.pdf (дата звернення 16.02.2021)
5. Про метрологію та метрологічну діяльність: Закон України від 05.06.2014 № 1314-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18> (дата звернення 16.02.2021)
6. ДСТУ ILAG-G 24/OIML D 10:2013 (ILAG-G 24/OIML D 10:2007, IDT). Метрологія. Настанови щодо визначення міжкалібрувальних інтервалів засобів вимірювальної техніки. Київ, 2007. 6 с.
7. ДСТУ 6044:2008. Метрологія. Міжповірочний інтервал засобів вимірювальної техніки. Основні положення і вимоги до установлення. Київ, 2009. 5 с.
8. Про затвердження міжповірочних інтервалів законодавчо регульованих засобів вимірювальної техніки, що перебувають в експлуатації, за категоріями: Наказ Мінекономрозвитку від 13.10.2016 № 1747. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1417-16#Text> (дата звернення 16.02.2021).
9. ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-1:2005 (ГОСТ ІСО 5725-1-2003, IDT). Точність (правильність і прецизійність) метоів та результатів вимірювання. Ч. 1. Основні положення та визначення. Київ, 2006. С. 29.
10. ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-2:2005 (ГОСТ ІСО 5725-2-2003, IDT). Точність (правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Ч. 2. Основний метод визначення повторюваності і відтворюваності стандартного методу вимірювання. Київ, 2006. С. 57.
11. ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-3:2005 (ГОСТ ІСО 5725-3-2003, IDT). Точність (правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Ч. 3. Проміжні показники пре-
4. ISO/IEC Guide 99:2007 International vocabulary of metrology — Basic and general concepts and associated terms (VIM) Retrieved from: http://metrology.kiev.ua/files/ISO_IEC_Guide_99_2007.pdf (access date 16.02.2021). (in English/Russian).
5. On metrology and metrological activity: Law of Ukraine of June 5,2014 No. 1314-VII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-18> (access date 16.02.2021). (in Ukrainian).
6. DSTU ILAG-G 24/OIML D 10:2013 (ILAG-G 24/OIML D 10:2007, IDT). Metrology. Guidelines for determining the inter-calibration intervals of measuring instruments. Kyiv. 2007. 6 p. (in Ukrainian).
7. DSTU 6044:2008. Metrology. Inter-calibration interval of measuring equipment. Basic provisions and requirements for installation. Kyiv. 2009. 5 p. (in Ukrainian).
8. On approval of inter-calibration intervals of legally regulated measuring equipment in operation, by categories: Order of the Ministry of Economic Development dated 13.10.2016 No. 1747. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1417-16#Text> (access date 16.02.2021). (in Ukrainian).
9. DSTU GOST ISO 5725-1:2005 (GOST ISO 5725-1-2003, IDT). Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 1. Basic provisions and definitions. Kyiv. 2006. P. 29. (in Russian).
10. DSTU GOST ISO 5725-2:2005 (GOST ISO 5725-2-2003, IDT). Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 2. The main method of determining the repeatability and reproducibility of the standard measurement method. Kyiv. 2006. P. 57. (in Russian).
11. DSTU GOST ISO 5725-3:2005 (GOST ISO 5725-3-2003, IDT). Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 3.

цізійності стандартного методу вимірювання. Київ, 2006. С. 38.

12. ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-4:2005 (ГОСТ ІСО 5725-4-2003, IDT). Точність (правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Ч. 4. Основні методи визначення правильності стандартного методу вимірювання. Київ, 2006. С. 34.

13. ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-5:2005 (ГОСТ ІСО 5725-5-2003, IDT). Точність (правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Ч. 5. Альтернативні методи визначення прецизійності стандартного методу вимірювання. Київ, 2006. С. 58.

14. ДСТУ ГОСТ ІСО 5725-6:2005 (ГОСТ ІСО 5725-6-2003, IDT). Точність (правильність і прецизійність) методів та результатів вимірювання. Ч. 6. Використання значень точності на практиці. Київ, 2006. С. 51.

15. ДСТУ-Н РМГ 43:2006 (РМГ 43-2001, IDT). Метрологія. Застосування «Руководства по выражению неопределенности измерений». Київ, 2006. С. 27.

Intermediate indicators of precision of the standard method of measurement. Kyiv. 2006. P. 38. (in Russian).

12. DSTU GOST ISO 5725-4:2005 (GOST ISO 5725-4-2003, IDT). Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 4. Basic methods for determining the correctness of the standard measurement method. Kyiv. 2006. P. 34. (in Russian).

13. DSTU GOST ISO 5725-5:2005 (GOST ISO 5725-5-2003, IDT). Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 5. Alternative methods for determining the precision of the standard measurement method. Kyiv. 2006. P. 58. (in Russian).

14. DSTU GOST ISO 5725-6:2005 (GOST ISO 5725-6-2003, IDT). Accuracy (correctness and precision) of measurement methods and results. Part 6. The use of accuracy values in practice. Kyiv. 2006. P. 51. (in Russian).

15. DSTU-N RMG 43:2006 (RMG 43-2001, IDT). Metrology. Application of the "Guide to the expression of measurement uncertainty". Kyiv. 2006. P. 27. (in Russian).

НОРМАТИВНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ИСПЫТАТЕЛЬНОМУ ОБОРУДОВАНИЮ И МЕТОДИКАМ ИСПЫТАНИЯ

Д. В. Смерницкий
Е. В. Самусь
Е. Д. Беяева
Т. В. Романова

Для получения достоверных результатов измерений при проведении оценки соответствия продукции в испытательной лаборатории важно обеспечить метрологическое подтверждение примененного измерительного оборудования, условий проведения, последовательности операций измерения, квалификации специалистов.

В статье рассмотрены общие требования к испытательному оборудованию и методикам измерения, изложенным в национальном стандарте ДСТУ ISO/IEC 17025:2017. Проанализированы требования к оборудованию и способы подтверждения их пригодности через калибровку и проверку. Для аккредитованных лабораторий калибровка измерительного оборудования, которое влияет на достоверность полученных результатов, является обяза-

тельной, а испытательное оборудование, которое не выполняет измерительные функции, обязательно должно подлежать проверке на соответствие техническим характеристикам, установленным в методах испытаний. Проанализированы требования к методикам измерения и способы подтверждения их пригодности через верификацию и валидацию. Определены главные риски испытательных лабораторий при выполнении измерений.

Ключевые слова: испытательная лаборатория, испытательное оборудование, измерительное оборудование, калибровка, методика измерения, аккредитация лаборатории, метрологическая прослеживаемость, характеристики точности.

REGULATORY REQUIREMENTS FOR TEST EQUIPMENT AND TEST PROCEDURES

**D. Smernnytskyi
Y. Samus
O. Biliaieva
T. Romanova**

To obtain reliable measurement results when assessing the conformity of products in a testing laboratory, it is important to provide metrological confirmation of the measuring equipment used, the conditions for carrying out, the sequence of measurement operations, and the qualifications of specialists.

The article deals with the general requirements for test equipment and measurement techniques set out in the national standard DSTU ISO/IEC 17025: 2017. The requirements for the equipment and the ways of confirming its suitability through calibration and verification are analyzed. For accredited laboratories, the calibration of measuring equipment, which affects the reliability of the results obtained, is mandatory, and test equipment that does not perform measuring functions must be checked for compliance with the technical characteristics established in the test methods. The requirements for measurement procedures and methods of confirming their suitability through verification and validation are analyzed. The main risks of testing laboratories when performing measurements have been identified.

Key words: testing laboratory, testing equipment, measuring equipment, calibration, measurement technique, laboratory accreditation, metrological traceability, accuracy characteristics.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.16>
УДК 343.98

Світлана Миколаївна Кухарева
старший судовий експерт
відділу нормативно-правового забезпечення лабораторії організації
наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення
та міжнародного співробітництва

E-mail: svitlana.kukhareva@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

Дмитро Віталійович Кальной
завідувач відділу нормативно-правового забезпечення
лабораторії організації наукової, методичної діяльності,
нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва

E-mail: d.kalnoy@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КОНТЕКСТІ ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ЗАКОНОДАВСТВА

У статті розглядаються законодавчі зміни в частині регулювання проведення судових експертиз та експертних досліджень. Аналізується їх практичне застосування у судово-експертній діяльності та використання результатів досліджень у судовій практиці. Здійснено короткий аналіз судової практики на предмет оцінювання судами висновків експертів, з урахуванням внесених змін до законодавства про судово-експертну діяльність, та визнання їх належними доказами у справі.

Ключові слова: *правове регулювання, експертиза, експертне дослідження, експерт, спеціальні знання, процес, обізнаність, попередження, законодавство.*

Постановка проблеми. Дослідження проблем правового регулювання судово-експертної діяльності в контексті внесення змін до законодавства пов'язане з необхідністю врегулювання належним чином питань проведення судових експертиз та експертних досліджень, зважаючи на наявність низки контраверсійних аспектів і суперечностей у такому регулюванні.

Зокрема щодо чіткого визначення та врегулювання правового і процесуального статусу висновку експерта та експертного дослідження. Застосування вимог законодавства про судово-експертну діяльність з урахуванням внесених змін, в частині надання висновку експерта на замовлення інших осіб до відкриття проваджень у справі, на практиці оцінюється досить критично, оскільки відповідні висновки можуть не враховуватися судами, як такі, що не мають відповідного процесуального статусу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання особливостей і недоліків законодавчого врегулювання і застосування на практиці порядку призначення і проведення експертиз, експертного дослідження і оцінки висновків експертів завжди були предметом дослідження багатьох вчених-криміналістів. Можна відзначити таких вчених, як А. В. Іщенко, Н. І. Клименко, В. К. Лисиченко, М. Я. Сегай, Г. М. Нагорний, Ю. М. Мирошниченко, Н. В. Нестор, В. Т. Нор, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян, І. В. Стародубов, О. О. Садченко, М. В. Салтєвський, Д. Б. Сергєєва, В. М. Тєртишник, М. Г. Щєрбаковський та багато інших.

Мета дослідження. Метою даної публікації є визначення проблемних питань і суперечностей у правовому регулюванні судово-експертної діяльності, привернення уваги до практичних аспектів організації експертної діяльності та дискусійних вимог чинного законодавства, а також надання пропозицій щодо шляхів усунення наявних суперечностей на законодавчому рівні.

Викладення основного матеріалу. У процесуальних кодексах України не міститься визначення поняття «судова експертиза», натомість установлено мету її проведення, а саме з'ясування обставин, які мають значення для провадження.

Разом із цим, відповідний термін «судова експертиза» зазначений у ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»: судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [4].

Спеціальні знання – це професійні знання, отримані в результаті навчання, а також навички, в процесі практичної діяльності в різноманітних галузях науки, техніки та інших суспільно корисних галузях людської діяльності, які використовуються разом із науково-технічними засобами під час проведення експертизи. Змістом відповідних спеціальних знань є обґрунтовані положення і правила, які можуть відноситися до будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва тощо [9].

Необхідність використання спеціальних знань експертом у судочинстві зумовлена тим, що в процесі здійснення правосуддя суд стикається з необхідністю встановлення таких фактів (обставин), дані про які потребують спеціальних досліджень. Експертиза – це науковий процес, результатом якого є висновок експерта, що відображає фактичні обставини справи.

Як зазначається в п. 2 постанови пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 4 «Про деякі питання практики призначення судової експертизи», судова експертиза призначається лише у разі дійсної потреби у спеціальних знаннях для встановлення фактичних даних,

що входять до предмета доказування, тобто у разі, коли висновок експерта не можуть замінити інші засоби доказування. Якщо наявні у справі докази є взаємно суперечливими, їх оцінку в разі необхідності може бути здійснено господарським судом з призначенням відповідної судової експертизи [8].

Водночас висловлюється думка про те, що суддя не в змозі достатньо мірою орієнтуватися у всіх тонкощах сучасного, великого за обсягом законодавства, яке до того ж постійно змінюється та розвивається. Такий швидкий розвиток невідворотно супроводжується ухваленням нових, подекуди суперечливих законів, постанов й інших нормативних актів. У цих складних обставинах у кожній з галузей права можна умовно окреслити коло загальновідомих для юристів-практиків, найбільш часто застосовуваних ними, знань (у т. ч. і спеціальних). Однак знання тонкощів сучасного законодавства у багатьох випадках вкрай необхідно для встановлення обставин справи.

З метою удосконалення положень нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності внесені зміни, зокрема, до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (далі – Інструкція) [6].

Зокрема, відповідно до наказу Міністерства юстиції України від 20.01.2021 № 243/5 (набув чинності 02.02.2021), згідно з вимогами п. 1.8 Інструкції підставою для проведення експертизи відповідно до чинного законодавства є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, в якому обов'язково зазначаються її реквізити, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню [5].

В інших випадках проводиться експертне дослідження, підставою для якого є договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовою заявою (листом) замовника (юридичної або фізичної особи), з обов'язковим зазначенням його реквізитів, з переліком питань, які підлягають розв'язанню, а також об'єктів, що надаються.

Проте, слід зауважити, що результати проведення експертиз та експертних досліджень викладаються у письмовому документі – висновку експерта.

Отже, не буде вважатися судовою експертизою висновок експерта, складений за заявою юридичної чи фізичної особи до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань чи відкриття судом відповідного провадження. Також, може не мати доказового значення й висновок експерта за результатами проведення експертного дослідження, хоча й підготовлений особою, яка є атестованим судовим експертом.

Основною відмінністю зазначених вище результатів проведених експертом досліджень, що мають значення для суду, є відомості у висновку

про попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, а у випадку призначення експертизи судом – також про відповідальність за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків.

Так, відповідно до рішення Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2019 № 522/1029/18 висновок експерта не може бути належним і допустимим доказом, якщо у ньому не зазначено, що експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, і що такий висновок підготовлено для подання до суду. Тому такий висновок слід визнати недопустимим доказом [7].

Крім того, вимогами процесуального законодавства України передбачено можливість проведення експертизи на замовлення учасників справи.

Зокрема, ч. 6 ст. 106 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) встановлено, що експерт, який склав висновок за зверненням учасника справи, має ті самі права і обов'язки, що й експерт, який здійснює експертизу на підставі ухвали суду. Згідно з ч. 5 ст. 106 ЦПК України у висновку експерта повинно бути зазначено, що висновок підготовлено для подання до суду, та що експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок [1].

Водночас, відповідно до судової практики, у разі якщо у висновку експерта не зазначено, що він обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок та те, що висновок підготовлено для подання до суду, даючи йому оцінку, суди не визнають такий висновок належним та допустимим доказом.

Тому, учасникам справи завжди слід ретельно готувати відповідне звернення до експертної установи про проведення судової експертизи в рамках відповідної судової справи (провадження) з обов'язковим зазначенням, зокрема, номеру справи (кримінального провадження), щоб при складенні висновку експерт міг правильно застосувати норму законодавства, яка передбачає обов'язковість внесення відомостей до висновку експерта щодо його обізнаності про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок.

Стосовно інших внесених до Інструкції змін, слід зазначити, що включено п. 4.2, відповідно до якого у разі коли призначена первинна, додаткова, повторна або комплексна експертиза за процесом дослідження чи наданими об'єктами не є такою по суті, керівник експертної установи міг організувати проведення відповідної експертизи, а у вступній частині висновку зазначалися мотиви зміни її процесуального визначення відповідно до законодавства [6].

Отже, на даний час експертами виконуються експертизи в тому процесуальному визначенні, що міститься у відповідному документі про її призначення.

Навіть якщо процесуальний статус експертизи визначений замовником її проведення очевидно помилково, за будь-яких умов керівник установи не може здійснювати самостійне змінення порядку її проведення відповідно до іншого процесуального статусу. Усунення подібного недолі-

ку потребує направлення клопотання до замовника з пропозицією розглянути та вирішити відповідне організаційне питання.

Крім цього, з метою розгляду судами справ у розумні строки, також виключений абз. 2 п. 4.10 Інструкції щодо можливості керівника експертної установи призупинити проведення експертизи на строк до 30 календарних днів за заявою органу (особа), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), про продовження строків подання додаткових матеріалів [6]. Фактично, це означає необхідність повертати матеріали без виконання експертизи у разі завершення встановлених строків розгляду клопотань, якщо за наявними матеріалами проведення експертизи принаймні частково неможливе. За наявності в судах систематичних проблем із надсиланням матеріалів засобами поштового зв'язку вказане може негативно впливати на терміни розгляду судами справ.

Також, відповідно до внесених змін до Інструкції керівник експертної установи не має можливості самостійно перевіряти висновки експертів за результатами проведених досліджень на предмет недотримання чи відхилення від методики дослідження, у зв'язку з вилученням п. 4.12, що передбачав дане право. Разом із цим, в Інструкції залишився передбачений п. 1.10 обов'язок керівника експертної установи здійснювати контроль за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів з питань експертизи [6].

Отже, посилюється роль замовників проведення судових експертиз, які мають належним чином готувати необхідні матеріали, оперативно виконувати клопотання, а суди, крім того, – усебічно й повно оцінювати висновки експертів, аналізуючи всі матеріали справи у сукупності.

Висновки. Зміни, що відбулися в законодавстві про судово-експертну діяльність протягом останнього часу, мали на меті усунути окремі недоліки застосування правового регулювання у зазначеній сфері. Водночас, на практиці, наведені у даній статті зміни суттєво вплинули на організацію проведення судових експертиз та експертних досліджень. Зокрема, зважаючи на необхідність направлення експертами клопотань щодо уточнення процесуального статусу експертизи, а також повернення замовнику на доопрацювання документа про її призначення, це інколи призводить до більш тривалого виконання експертизи та загалом впливає на терміни розгляду справи судами.

Крім цього, доцільно більш чітко врегулювати порядок призначення та проведення судових експертиз на замовлення інших осіб. Оскільки відповідно до вимог ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [4]. Проте складення висновку експерта за результатами проведення судової експертизи передбачає зазначення у ньому інформації про обізнаність експерта стосовно кримінальної відповідальності за завідомо неправдивий висновок. Вимоги щодо внесення до висновку вказаної інформації передбачені положеннями ч. 5 ст. 106 ЦПК України [1], ч. 5 ст. 101 Господарського процесуа-

льного кодексу України [2], ч. 6 ст. 104 Кодексу адміністративного судочинства України [3]. Отже, застосування вказаних вимог передбачає наявність судового процесу. Поза межами судового процесу на замовлення інших осіб, відповідно, складається висновок експерта за результатами проведення експертного дослідження, що не передбачає зазначення у ньому про обізнаність експерта щодо кримінальної відповідальності, оскільки сама така відповідальність передбачена ст. 384 Кримінального кодексу України лише в разі складання завідомо неправдивого висновку для певного кола органів: органу, що здійснює досудове розслідування, виконавче провадження, суду, Вищій раді правосуддя, тимчасовій слідчій чи спеціальній тимчасовій слідчій комісії Верховної Ради України.

Законодавство про судово-експертну діяльність, безумовно, потребує усунення прогалин та внесення відповідних змін, приведення нормативно-правових актів у відповідність до зазначеної сфери та Законів України, зокрема, узгодити вимоги ст. ст. 1 та 7¹ Закону України «Про судову експертизу» [4], в частині підстав (їх наявності чи відсутності) проведення судових експертиз за зверненням інших осіб поза судовим процесом, а також п. 1.8 Інструкції [6] з рішенням Великої Палати Верховного Суду [7] щодо зазначення у висновку стосовно обізнаності експерта про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, і що такий висновок підготовлено для подання до суду.

Перелік посилань

1. Цивільний процесуальний Кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>
2. Господарський процесуальний Кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>
3. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>
4. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
5. Про затвердження Змін до деяких нормативно-правових актів з питань судово-експертної діяльності: наказ Міністерства юстиції України від 20.01.2021 № 243/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0089-21>

References

1. Civil Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 18.03.2004 No. 1618-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (in Ukrainian).
2. Economic Procedural Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 06.11.1991 No. 1798-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12> (in Ukrainian).
3. Administrative Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 06.07.2005 No. 2747-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (in Ukrainian).
4. On forensic examination: Law of Ukraine dated 25.02.1994 No. 4038-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (in Ukrainian).
5. On the approval of Amendments to some regulatory legal acts on forensic activities: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated January 20, 2021 No. 243/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0089-21>

6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.12.2019 № 522/1029/18. URL: <https://www.uacourt.openregister.info/nevyznachena-kategoriya--2?document=87144996>
8. Про деякі питання практики призначення судової експертизи: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 23.03.2012 № 4. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12>
9. «Науково-практичний коментар до статті 41 Господарського процесуального кодексу України»: Науково-практичний коментар від 26.09.2014. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK002514#>
6. On the approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert research and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert research: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (in Ukrainian).
7. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court of 18.12.2019 No. 522/1029/18. Retrieved from: <https://www.uacourt.openregister.info/nevyznachena-kategoriya--2?document=87144996> (in Ukrainian).
8. On some issues of the practice of appointing a forensic examination: Resolution of the Plenum of the Supreme Economic Court of Ukraine dated 03.23.2012 No. 4. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004600-12> (in Ukrainian).
9. "Scientific and practical commentary on Article 41 of the Economic Procedure Code of Ukraine": Scientific and practical commentary dated 26.09.2014. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/KK002514#> (in Ukrainian).

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОНТЕКСТЕ ВНЕСЕНИЯ ИЗМЕНЕНИЙ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО

**С. Н. Кухарева
Д. В. Кальной**

В статье рассматриваются законодательные изменения в части регулирования проведения судебных экспертиз и экспертных исследований. Анализируется их практическое применение в судебно-экспертной деятельности и использования результатов исследований в судебной практике. Осуществлен краткий анализ судебной практики на предмет оценки судами выводов экспертов, с учетом внесенных изменений в законодательство о судебно-экспертной деятельности, и признание их надлежащими доказательствами по делу. Проблематика данной статьи связана с необходимостью урегулирования надлежащим образом вопроса проведения судебных экспертиз и экспертных исследований, из-за наличия ряда противоречий в таком регулировании в настоящее время. В частности, относительно четкого определения и урегулирования правового и процессуального статуса заключения эксперта и

экспертного исследования, а также специальных знаний. Применение требований законодательства о судебно-экспертной деятельности с учетом внесенных изменений, в части предоставления заключения эксперта по заказу других лиц до открытия производства в деле, на практике оценивается критически, поскольку соответствующие выводы могут не учитываться судами (как не имеющие соответствующего процессуального статуса выводы). Законодательство о судебно-экспертной деятельности требует устранения пробелов и внесения соответствующих изменений, приведения нормативно-правовых актов в соответствии. В частности, согласовать требования статей 1 и 7¹ Закона Украины «О судебной экспертизе» касательно оснований (их наличия или отсутствия) проведение судебных экспертиз по обращению других лиц вне судебного процесса, а также пункта 1.8 Инструкции о назначении и проведении судебных экспертиз и экспертных исследований утвержденной приказом Министерства юстиции Украины от 08.10.1998 № 53/5 с Постановлением Большой Палаты Верховного Суда от 18.12.2019 № 522/1029/18 относительно указания в экспертном заключении относительно осведомленности эксперта об уголовной ответственности за заведомо ложный вывод, и что такой вывод подготовлено для представления в суд.

Ключевые слова: правовое регулирование, экспертиза, экспертное исследование, эксперт, специальные знания, процесс, осведомленность, предупреждение, законодательство.

CURRENT PROBLEMS OF LEGAL REGULATION FORENSIC ACTIVITY IN CONTEXT OF AMENDMENTS TO LEGISLATION

**S. Kukhareva
D. Kalnoi**

The article deals with legislative amendments in the regulation of forensic examinations and expert research. Its practical application in forensic activity and the use of research results in forensic practice is analyzed. A brief analysis of judicial practice has been carried out for the courts to assess the conclusions of experts, taking into account the amendments made to the legislation on forensic activity, and its recognition as appropriate evidence in the case. The problematic of this article is related to the need to properly regulate the issue of conducting forensic examinations and expert research, due to the presence of a number of contradictions in such regulation now. In particular, regarding a clear definition and regulation of the legal and procedural status of an expert opinion and expert research, as well as special knowledge. The application of the requirements of the law on forensic activities, as amended, with regard to the provision of expert advice to other persons on request prior to the commencement of proceedings in a case, is critically evaluated in practice, as the relevant conclusions may not be taken into account by the courts (as not having an appropriate procedural status).

The legislation on forensic activity requires the elimination of gaps and the introduction of appropriate changes, bringing the regulatory legal acts in accordance. In particular, to agree on the requirements of Articles 1 and 7¹ of the Law of Ukraine "On Forensic Examination" regarding the grounds (its presence or

absence). For conducting forensic examinations on the appeal of other persons out of court proceedings, as well as clause 1.8 of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and forensic investigations approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. With the Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court, dated 18.12.2019 No. 522/1029/18 regarding the indication in the expert opinion regarding the expert's knowledge of criminal liability for a knowingly false conclusion, and that such a conclusion was prepared for submission to court.

Key words: legal regulation, examination, expert research, expert, special knowledge, process, awareness, warning, legislation.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.17>
УДК 343.98

Тетяна Петрівна Кривак
молодший науковий співробітник
відділу наукової діяльності та міжнародного співробітництва
лабораторії організації наукової, методичної діяльності,
нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва

ORCID 0000-0002-0679-1080
E-mail: t.kryvak@kndise.gov.ua

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України

ПРОБЛЕМА ВАРІАНТНОСТІ ПРИ ПЕРЕКЛАДІ ТЕРМІНІВ В ОБЛАСТІ КРИМІНАЛІСТИКИ Й СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У статті розглянуто особливості перекладу термінів в області криміналістики й судової експертизи та проблему варіантності, яка виникає в процесі перекладу. Виявлено, що варіантність при перекладі термінів в області криміналістики й судової експертизи є як позитивним явищем, так і негативним, проте слугує передумовою віднайдення точного та однозначного еквіваленту з мови оригіналу, в залежності від контексту. Проаналізовано лексичні трансформації, які використовуються під час перекладу термінів, та визначено необхідність досягнення ефекту змістовної та контекстуальної ідентичності під час перекладу термінів.

Ключові слова: *термінологія, варіантність перекладу, криміналістика, судова експертиза.*

Постановка проблеми. Невпинно зростаюча міжнародна взаємодія у сфері криміналістики породжує супровідні, але від цього не менш важливі питання, а саме: вироблення єдиної технічної мови, включаючи термінологію у галузі криміналістики та судової експертизи. Особливо гостро про-

блема єдиного категоріального апарату постає під час спільних міжнародних заходів у сфері судових експертиз, зокрема, на міжнародних конференціях, при спільних розслідуваннях та наданні висновків щодо злочинів, що мають міжнародний характер, під час роботи міжнародних робочих груп з напрацювання міжнародних вимог, методик та правил, тощо. При чому потреба у якісному перекладі та використанні адекватних термінів існує як з погляду мови оригіналу, так і навпаки. Переклад у галузі криміналістики являє собою непросте завдання, вважається одним з найскладніших видів перекладу, так як для адекватної передачі інформації мова перекладу повинна бути особливо точною, ясною і достовірною. Переклад текстів, що стосується судової експертизи, належить до актуальних проблем теорії та практики перекладу, що зумовлено не тільки вимогою досконалого володіння термінологією, а й необхідністю розуміння носіїв мови. В науковій літературі недостатньо розкрито проблему перекладу спеціфічної термінології, зокрема, в області судової експертизи та криміналістики, не розроблено систему правил та методичних рекомендацій, які могли б допомогти при її перекладі.

Діяльність державних установ судової експертизи України має відбуватися відповідно до стандартів систем управління якістю, а саме стандарту Міжнародної організації стандартизації (ISO) та електротехнічної комісії (IEC), що забезпечують процеси міжнародної стандартизації. Оскільки стандарти друкуються англійською та французькою мовами, то постає питання адекватності перекладу й стандартів.

З огляду на зростаючу міжнародну взаємодію, а також вимоги щодо діяльності державних установ судової експертизи у відповідності до міжнародних стандартів особливого значення набуває питання варіантності термінології та її гармонізація у діяльності судово-експертних установ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вчені-криміналісти розуміли й розуміють важливість якості наукової мови та чіткості наукової термінології. Відомі представники криміналістики, такі як Р. С. Белкін, І. Ф. Пантелеєв, Н. А. Селіванов, у різний час публікували дослідження, що стосуються системи криміналістичних понять і термінів, маючи на меті домогтися ясності, точності наукової мови [1; 2; 3].

Як окремий вид перекладознавства переклад у галузі криміналістики почав виокремлюватися наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Питання складності перекладу термінології стали предметом дослідження низки вітчизняних та закордонних науковців. Зокрема питаннями юридичного перекладу займалися такі вчені, як: Н. Антонюк, Н. Артикуца, В. Виноградов, С. Головатий, С. Гринев-Гриневич, Ю. Зайцев, Р. Зорівчак, В. Згурська, В. Карабан, Т. Кияк, В. Комісаров, М. Коржанський, С. Кравченко, В. Лейчик, Г. Онуфрієнко, Л. Полубиченко, Л. Полюжин, Ю. Прадід, П. Рибін, А. Федоров, Ф. Циткіна, Л. Черноватий, Е. Щепотіна та інші [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

Мета дослідження. Метою цієї наукової статті є визначення особливостей варіантності перекладу з англійської мови на українську термінології у галузі криміналістики та судової експертизи, насамперед найчастіше

вживаної на практиці, а також висвітлення питань варіантності термінології та гармонізації вітчизняних та міжнародних підходів у діяльності судово-експертних установ відповідно до стандартів.

Викладення основного матеріалу. В епоху глобалізації питання про еквівалентний та адекватний переклад в області юриспруденції і спеціально-юридичних наук, таких як криміналістика, судова медицина, судова психіатрія та інші, стоїть найгостріше. Процес утворення нових термінів у сучасному світі нерозривно пов'язаний з появою нових наукових ідей і напрямів досліджень, розробками в різних сферах діяльності. Цим обумовлений особливий інтерес перекладачів, як теоретиків, так і практиків, до проблеми перекладу термінів у галузі криміналістики. Однак при різноманітті використовуваних понять ускладнюється процес уніфікації термінологічного апарату. Гармонізація вітчизняного та міжнародного підходів до проведення судової експертизи вимагає фіксації як усталених термінів і визначень, відповідно до стандартів, прийнятих міжнародною організацією, так і дискусійних.

Прийняття і запровадження на міжнародному рівні стандартів термінів та визначень на основі узагальнень матеріалу вузькоспеціального характеру, якими змушені оперувати експерти-представники різних країн для досягнення універсального підходу і, в той же час, об'єктивності та істинності, надають можливість конкретизації розроблених положень на національному рівні. Зокрема, слід зазначити, що це питання на сьогодні є актуальним в Україні при формуванні єдиного національного стандарту термінології в сфері судової експертизи в контексті удосконалення чинного галузевого законодавства та розробки Технічним комітетом 192 «Судова експертиза» проекту національного документу (НД) ДСТУ. Наразі дана проблематика розглядається теоретиками та практиками науково-дослідних установ судової експертизи Міністерства юстиції України, зокрема, науковцями Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України (далі – КНДІСЕ) О. Рувіним, А. Полтавським та науковцями інших судово-експертних установ України [11].

Роль криміналістичної термінології у сучасному суспільстві доволі значна. Криміналістика розвивається, з'являються нові явища, а відтак і терміни, відбувається переосмислення і перетворення вже існуючих термінологічних одиниць. Будучи відкритою динамічною системою, мова науки має здатність до варіантності значень термінів. У лінгвістичному словнику О. С. Ахманової дається таке визначення *варіантності*: «Варіант (варіантна форма) англ. variant, фр. variante, нім. Variante, ісп. Variante. Дана видозміна або різновид (реалізація, маніфестація) мовної одиниці, або фонемі, морфемі тощо» [12, с. 68].

Мова криміналістики, як і мова іншої науки, також схильна до впливу як екстралінгвістичних, так й інтралінгвістичних факторів. Серед основних тенденцій розвитку мови криміналістики можна виділити: розширення кола вживаних визначень, зміна визначень, диференціація визначень, уніфікація термінології криміналістики, розробка знакових систем криміналістики [13, с. 183-184].

Міжнародне співробітництво впливає на роботу не тільки вчених-термінологів, але й криміналістів, оскільки єдність термінології полегшує комунікацію між фахівцями. Термінологія слугує основним понятійним апаратом для будь-якої області знань, і криміналістика тут не є винятком. Слід зазначити, що переклад термінології у сфері криміналістики становить особливий інтерес. Це в першу чергу пов'язано з тим, що мова права, як мова професійного спілкування, має яскраву національну специфіку, обумовлену правовими реаліями національних правових систем. Так, у разі перекладів з англійської мови на українську та з української на англійську слід враховувати різницю між системою загального права, що застосовується в англійських країнах, і системою континентального права, до якої належить і українська правова система. Невідповідності в національних правових системах створюють труднощі при перекладі, в тому числі лексичного характеру, до яких відноситься переклад термінології, що позначає правові реалії англійських держав, відмінні від реалій української правової системи.

Різні джерела вказують на те, що *термінологія* – це не просто набір термінів, а система мовних одиниць. Основна мета термінології полягає у формуванні визначення нового терміну або нового поняття, що з'явилося у мові. У процесі цього позначення, вчені-термінологи розглядають змістову сторону мовних одиниць не з погляду формування їхніх внутрішньосистемних значущостей, а з погляду предметної спрямованості, тобто співвідношення мовних одиниць із позамовним предметним рядом як засобом позначення, іменування останнього (ономасіологічний підхід). Хоча слід підкреслити, що переважна більшість вчених-термінологів дотримуються точки зору, що в ідеалі термін повинен бути моносемічним, точним, у нього не повинно бути синонімів. Метою багатьох досліджень в галузі термінології була її стандартизація як засіб досягнення ефективної комунікації, незалежної від культурних відмінностей [14, с. 24].

Одним з найбільш складних завдань при перекладі юридичних термінів і, зокрема, термінів у галузі криміналістики, є підбір еквівалента в мові.

У мові криміналістики, під терміном, який виконує роль своєрідного мовного знака, маються на увазі словосполучення або слова, які однозначно виражають поняття або прийняті для позначення чогось [15, с. 84]. Слід зазначити, що у кожному визначенні терміну поділяється точка зору, що термін містить в собі таку властивість, як співвіднесеність з поняттям, реалією, предметом, явищем певної сфери, які він означає. Досить розгорнуте визначення «терміну» наводить Ф. Циткіна: «Термін – це спеціальне слово або словосполучення, яке вживається для точного вираження поняття з якої-небудь галузі знання – науки, техніки, суспільно-політичного життя, мистецтва, юриспруденції тощо» [10, с. 25].

Незважаючи на те, що однією з головних вимог, що застосовуються до терміну, є точність, проте на практиці ця вимога не завжди може бути дотримана. Варіантність, що виникає в процесі перекладу термінів в області юриспруденції, і, зокрема, в галузі криміналістики, можна пояснити приналежністю до різних правових систем, і, як результат, до різних правових

термінологічних систем. Варіантність не так створює багатство юридичної мови, скільки створює додаткові проблеми в процесі перекладу термінів. На даний момент немає єдиної точки зору щодо явища варіантності в термінології як позитивного чи негативного явища в мові, оскільки синонімія є неминучим явищем. Це пояснюється тим, що термінологія є складовою лексики, її підсистемою і розвивається за тими ж законами, що і загальнолітературна мова.

Хоча міжнародний стандарт проголошує, що колектив розробників оперує виключно об'ємними поняттями, спеціально не зачіпаючи особливості правової системи різних країн, але за своєю суттю переклад такого тексту носить скоріше юридично-технічний характер.

Наприклад, термін **scene**. Його вживання у дослівному перекладі, на мові філологів «калькування», означає «сцена», і спочатку розуміється як «сцена театральна», хоча в англійській мові існує термін **stage**, який якраз і означає «сцена театральна».

Тільки після вивчення синонімічного ряду слова «сцена» у вітчизняних словниках знаходимо найбільш відповідні терміни: «видовище», «картина», «місце», «майданчик» і, нарешті, «подія». Таким чином, вибудовується логічний понятійний ряд: «сцена» – «місце дії» – «місце події». Але, як відомо, у вітчизняній криміналістиці, кримінальному праві та кримінальному процесі не використовується поняття, подібне «сцені», а існує стійке – «місце події». Тому для використання термінів як в науковій, так і в практичній діяльності, а також при навчанні, необхідний грамотний переклад.

Якщо ж брати до уваги контекстуальну залежність перекладу словосполучень, то вона може бути проілюстрована на прикладі наступних родових і видових термінів: **expert evidence** – свідчення експертизи; **false evidence** – помилковий доказ; **indicative evidence** – вказівка на спосіб отримання доказів; **superficial evidence** – зовнішні ознаки доказу. Як бачимо, англійські терміни, що мають однаковий родовий термін **evidence**, але які відрізняються видовою приналежністю, перекладаються абсолютно різними конструкціями й способами. Аналогічну ситуацію можна прослідкувати при перекладі терміну **procedure: civil procedure** – цивільний процес, цивільне процесуальне право; **court procedure** – судочинство; **criminal procedure** – кримінальний процес; **emergency procedure** – надзвичайна процедура. Таким чином, з наведених прикладів видно, що дуже часто при перекладі термінів на українську мову немає готових стійких конструкцій. Крім того, видові терміни, що мають загальний родовий термін, можуть перекладатися абсолютно різними способами.

З теоретичної точки зору, можливість перекладу терміну з однієї мови на іншу означає, що у терміна в мові-джерелі визначено чіткий еквівалент, тобто інваріант в іншій мові. Якщо слідувати такому правилу, то в ідеалі, ані значення, ані переклад терміну не повинні залежати від контексту. Однак, на практиці ситуація часто зовсім інша: словники дають численні варіанти перекладу того чи іншого терміну, що, звичайно, суперечить вимозі однозначності, проте пояснюється в першу чергу тим, що термінам гумані-

тарних наук часто притаманне їх авторське, індивідуальне розуміння. Тобто, йдеться про певний суб'єктивізм сприйняття й тлумачення відповідної термінології. При цьому вибір еквівалента конкретного терміну може бути контекстуально зумовлений. Якщо ж говорити про переклад юридичної термінології, то ідентичний переклад не завжди матиме очікуваний результат. Тому методи адаптаційного перекладу при перекладі такої термінології можуть застосовуватися досить часто. При перекладі юридичних термінів щодо судової експертизи з англійської мови на українську має бути досягнутий ефект їх формальної, змістовної та контекстуальної ідентичності.

У 2011 році Рада Європейського Союзу в Заключних положеннях окреслила створення єдиного криміналістичного (або, якщо перекладати буквально «судово-наукового») простору в Європі [16]. Це має виключно важливе значення не тільки для тих країн, які належать до Європейського Союзу й кому вони безпосередньо адресовані, але і для всього світового співтовариства в цілому. Адже враховуючи невпинні процеси глобалізації та стирання кордонів людської діяльності виникає потреба пошуку ефективних засобів спілкування, коли необхідно знаходити спільну мову та взаєморозуміння. З метою підвищити рівень взаєморозуміння між криміналістами та судовими експертами різних країн, досліджується зміст використовуваних на території Європи термінів, які позначають науковий напрям, що вивчає застосування знань природничих, гуманітарних і технічних наук для вирішення завдань судочинства, а також співвідношення між цими поняттями [17].

Практично всі вчені, які досліджують криміналістичну термінологію, наголошують на необхідності однозначного застосування криміналістичних понять. Наприклад, Р. С. Белкін вважає, що основне призначення термінологічної системи криміналістики – це надання більшої точності словам, що виникають, які вживаються у даній сфері [17, с. 732].

Багатьом юридичним наукам і, зокрема, криміналістиці властива неоднозначність (багатозначність) ряду термінів. У даному випадку трактування криміналістичного та загальнонаукового поняття ідентичне. Її можна представити таким чином: поняття є результатом узагальнення властивостей предметів одного певного класу за сукупністю загальних характерних ознак. Багатозначністю прийнято вважати здатність терміна мати одночасно кілька значень. Багатозначність терміна стримується, але не виключається у повній мірі логічними межами дефініцій термінологічної одиниці, а також вимогами до терміну, які, наприклад, вказані в його визначеннях.

Перш за все, важливо з'ясувати поняття «судова наука», яке має безліч варіантів перекладів на українську мову, цим самим породжуючи плутанину в його інтерпретації («криміналістика», «судова експертиза», «судова медицина», «судово-медична експертиза» тощо). Якщо взяти визначення з англійської енциклопедії, то термін «судова наука» (“forensic science” або скорочено – “forensics”) визначається коротко – це застосування методів науки до юридичних справ, цивільних і кримінальних [18, с. 162]. Але здійснюючи переклади документів Європейської

мережі судово-експертних установ (ENFSI), вивчаючи зміст ряду наукових публікацій, розміщених на офіційних європейських сайтах, а також інших наукових статей дозволяє нам прийти до висновку про те, що терміном «судова наука» позначається збірне поняття, яке об'єднує групу дисциплін, що представляють наукові основи використання спеціальних знань у судочинстві, головним чином, у формі проведення судових експертиз.

Як самостійна наукова дисципліна «судова наука» сформувалася в кінці XIX століття [18, с. 190] і початково її пов'язували з представниками судової медицини (цим, ймовірно, слід пояснювати відповідний варіант перекладу на українську мову терміну “forensic science”, як його пропонують словники та деякі онлайн-словники). На сьогодні дане поняття охоплює цілий ряд областей наукового знання, в їх числі: судова медицина (“forensic medicine”), судова психологія (“forensic psychology”), судова бухгалтерія (“forensic accounting”), судова хімія (“chemical forensics”), судово-експертне дослідження цифрових технологій (“digital forensics”), судова екологія (“environmental forensics”), судова генетика (“forensics genetics”), судова інженерія (“forensic engineering”), судова геологія (“forensic geology”) і багато інших. Фактично будь-яка галузь наукового знання, яка застосовується в процесі вирішення юридичних питань, розглядається в цій частині як судова і включається в зміст інтегративного поняття «судова наука».

Хоча слід зазначити, що статус криміналістики визначається європейськими дослідниками далеко не однозначно. Зокрема, автори колективного звіту «Перспективи поліцейської науки в Європі» стверджують, що терміни «криміналістика» і «судова наука» є взаємозамінними [19, с. 52], але в подальшому вони включають криміналістику в судову науку у якості складових частин поряд з іншими дисциплінами [19, с. 66].

Термін «криміналістика» не є поширеним у тих європейських країнах, в яких англійська мова є основною, і, навпаки, активно використовується в країнах німецькомовної групи, а також у країнах Східної Європи. Це є очевидним, оскільки вперше цей термін був запропонований Гансом Гроссом у 1898 році [20, с. 38]. Тому наступним кроком в уточненні змісту даного терміну та його взаємозв'язків з судовою наукою логічним буде звернення до робіт німецьких авторів.

Німецькомовний термін «криміналістика» (“kriminalistik”) визначається як вчення про засоби та методи боротьби з окремими злочинами і злочинністю в цілому за допомогою прийняття превентивних і репресивних заходів [21, с. 28]. У Німеччині криміналістика не належить до юридичних наук і не викладається на факультетах права [22, с. 25].

Система німецької криміналістики спочатку включала в себе два розділи:

- 1) «криміналістична техніка» – сукупність природничо-технічних висновків і методів, що базуються на технічних засобах і прийомах, спрямованих на пошук, збереження і використання слідів для отримання доказів з метою виявлення, розкриття і запобігання злочинам та іншим криміналістично-релевантним подіям; і

2) «криміналістична тактика», присвячена, в основному, питанням планування розслідування і тактиці провадження окремих слідчих (допит, обшук, експеримент, впізнання тощо) і оперативно-розшукових дій. На сучасному етапі система криміналістики в Німеччині значно розширена і включає в себе шість розділів: «теорія і методологія», «криміналістична тактика», «криміналістична техніка» (природничо-технічна криміналістика), «спеціальна криміналістика» (особливості розслідування окремих видів правопорушень), «криміналістична психологія» (криміналістична логіка, криміналістичне мислення) і «криміналістична стратегія» [23, с. 269-272].

У країнах Східної Європи поняття криміналістики сформувалося в рамках радянської наукової школи й на сьогодні уявлення про її предмет, завдання і методи можна вважати загальноприйнятими. Авторами одного з найбільш авторитетних російських підручників «Криміналістика», підготовленого під загальною редакцією професора Р. С. Белкіна, розглядається поняття, що визначається як «наука про закономірності механізму злочину, виникнення інформації про злочин і його учасників, закономірності збирання, дослідження, оцінки й використання доказів і заснованих на пізнанні цих закономірностей спеціальних методів і засобів судового дослідження і запобігання злочинів» [24, с. 42].

У підручнику підкреслюється, що криміналістика виступає «основним провідником досягнень природних і технічних наук у сферу судочинства» і «є наукою не комплексної (оскільки це передбачає об'єднання окремих знань без їх злиття), а синтетичної природи» [24, с. 70].

Про місце так би мовити «східноєвропейської» криміналістики в системі наук можна говорити по тому, що вона, як правило, є обов'язковою дисципліною на факультетах права й включена в юридичну спеціальність номенклатури спеціальностей науковців України, Республіки Білорусь та Російської Федерації.

Систему криміналістики в цих країнах утворюють чотири розділи: загальна теорія криміналістики, криміналістична техніка (або технічне дослідження матеріальної структури злочину), криміналістична тактика, криміналістична методика (або методика розслідування і запобігання вчиненню окремих видів злочинів). І знову тільки два розділи, а саме, загальна теорія криміналістики та криміналістична техніка, можуть розглядатися в якості наукових основ використання спеціальних знань у судочинстві.

Висновки. На сьогодні криміналістика як наука набула досить вагомого значення, що, в свою чергу, призводить до розширення співпраці й обміну досвідом між фахівцями з різних країн, та зростання обсягу комунікацій в даній сфері. Крім того, що криміналістика розвивається, утворюються нові терміни, відбувається переосмислення і перетворення вже існуючих термінологічних одиниць. Міжнародне співробітництво позитивно впливає на роботу не тільки вчених-термінологів, але і криміналістів, оскільки єдність термінології полегшує комунікацію між фахівцями. Термінологія слугує основним понятійним апаратом для будь-якої області знання, і криміналістика тут не є винятком.

Таким чином, не дивлячись на те, що багато вчених одним з головних вимог до терміну висувають вимогу однозначності, на практиці ця вимога не завжди дотримується. Проблема варіантності в термінології стоїть особливо гостро, проте єдиної думки, чи є це позитивним чи негативним явищем в термінології, на сьогодні не склалося. Варіантність при перекладі виникає у зв'язку з коливаннями значень термінів, відсутністю чітких меж між значеннями окремих термінів, що створює труднощі при визначенні їх еквівалентів у процесі перекладу. Важливим етапом при перекладі термінів у галузі юриспруденції, і, зокрема, в галузі криміналістики, судової експертизи є пошук відповідної дефініції для даного терміну як в системі права мови оригіналу, так і в системі права мови перекладу. Виконання цього пункту алгоритму дозволяє уникнути некоректного перекладу термінів, а отже сприяє точності та однозначності термінів, що вживаються.

Перелік посилань

1. Белкин П. С. Криминалистика. Словарь-справочник. Москва, 1999. С. 85-86.
2. Пантелеев И. Ф. Закономерности развития языка криминалистики. Актуальные проблемы раскрытия преступлений. Москва, 1985. С. 3-20.
3. Селиванов Н. А. Криминалистика: система понятий. Москва, 1982. 152 с.
4. Антониук Н. М. Правнича термінологія у змісті викладання іноземних мов. *Вісник Академії адвокатури*. 2005. № 4. С. 150-155.
5. Гринев-Гриневиц С. В. Терминоведение. Москва, 2008. 304 с.
6. Згурська В. Г. Структурно-семантичні характеристики юридичної термінології англійської мови у рамках українського перекладу. *Актуальні проблеми слов'янської філології*. 2010. Вип. XXIII. Ч. 2. С. 535-542.
7. Карабан В. І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі, лексичні, термінологічні та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця, 2004. 576 с.
8. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура. Москва, 2006. 256 с.

References

1. Belkin, R. S. (1999). Forensic Science. Reference dictionary. Moscow. P. 85-86. (in Russian).
2. Panteleev, I. F. (1985). Laws of development of the language of forensic science. Current problems of solving crimes. Moscow. P. 3-20. (in Russian).
3. Selivanov, N. A. (1982). Forensic Science: a system of concepts. Moscow. (in Russian). 152 p.
4. Antoniuuk, N. M. (2005). Legal terminology in the content of teaching foreign languages. *Bulletin of the Academy of Advocacy*. No. 4. P. 150-155. (in Ukrainian).
5. Grinev-Grinevich, S. V. (2008). Terminology. Moscow. 304 p. (in Russian).
6. Zhurska, V. H. (2010). Structural and semantic characteristics of the legal terminology of the English language within the framework of Ukrainian translation. *Current issues of Slavic philology*. Issue XXIII. Part 2. P. 535-542 (in Ukrainian).
7. Karaban, V. I. (2004). Translation of English scientific and technical literature. Grammatical difficulties, lexical, terminological and genre-stylistic problems. Vinnytsia. 576 p. (in Ukrainian).
8. Leichik, V. M. (2006). Terminology: subject, methods, structure. Moscow. 256 p. (in Russian).

9. Полубиченко Л. В. Язык юридической документации как объекта учебного перевода в функционально-стилистическом аспекте. *Вестник Московского государственного университета: лингвистика и межкультурная коммуникация*. Москва, 1999. Сер. 19. № 3. С. 116-129.
9. Polubichenko, L. V. (1999). The language of legal documentation as an object of educational translation in the functional and stylistic aspect. *Moscow State University Bulletin: Linguistics and Intercultural Communication*. Moscow. Issue 19. No. 3. P. 116-129 (in Russian).
10. Циткіна Ф. О. Термінологія й переклад. Львів, 1988. 35 с.
10. Tsytkina, F. O. (1988). Terminology and translation. Lviv. 35 p. (in Ukrainian).
11. Рувін О. Г., Полтавський А. О. Становлення стандартизації судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні: перспективи розвитку. *Стандартизація, сертифікація, якість*. 2018. № 3 (110). С. 41-47.
11. Ruvyn, O. H., Poltavskyi, A. O. (2018). Formation of standardization of forensic justice in Ukraine: prospects for development. *Standardization, certification, quality*. No. 3 (110). P. 41-47. (in Ukrainian).
12. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва, 1966. С. 607.
12. Akhmanova, O. S. (1966). Dictionary of linguistic terms. Moscow. P. 68. (in Russian).
13. Белкин Р. С. Курс криминалистики: Общая теория криминалистики: в 3-х т. Москва, 1997. Т. 1. С. 183-187.
13. Belkin, R. S. (1997). Course of forensic science: General theory of criminalistics: in 3 volumes. Vol. 1. Moscow. P. 183-187 (in Russian).
14. Крыжановская А. В. Сопоставительное исследование терминологии современных русского и украинского языков: проблемы унификации и интеграции. Киев. 1985. 204 с.
14. Kryzhanovskaia, A. V. (1985). Comparative study of the terminology of modern Russian and Ukrainian languages: problems of unification and integration. Kiev. 204 p.
15. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва. 2000, 334 с.
15. Belkin, R. S. (2000). Encyclopedia of Forensic Science. Moscow. 334 p. (in Russian).
16. Council conclusions on the vision for European Forensic Science 2020 including the creation of a European Forensic Science Area and the development of forensic science infrastructure in Europe URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/126875.pdf.
16. Council conclusions on the vision for European Forensic Science 2020 including the creation of a European Forensic Science Area and the development of forensic science infrastructure in Europe [Electronic resource]. URL: https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/126875.pdf. (in English).
17. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. Москва. 1997. 342 с.
17. Belkin, R. S. (1997). Encyclopedia of Forensic Science. Moscow. 342 p. (in Russian).
18. Bell S. Encyclopedia of Forensic Science. Rev. ed. USA: Infobase Publishing, 2008. 402 с.
18. Bell, S. (2008). Encyclopedia of Forensic Science. Rev. ed. USA: Infobase Publishing. 402 p. (in English).
19. Perspectives of Police Science in Europe: final Report / H.-G. Jaschke,
19. Jäschke, H.-G., Bjørgo, T., Romero, F. del B. C., Kwanten, R., Mawby, Pagon, M. (2007).

- T. Bjørge, F. del B. Romero, C. Kwanten, R. Mawby, M. Pagon. CEPOL Secretariat, CEPOL House, Bramshill. UK, 2007. 223 c.
20. Юридична енциклопедія: у 6 т. Київ, 1998. Т. 1: А – Г. 672 с.
21. De Vries H. Ist die Kriminalistik eine Wissenschaft? *SIAK-Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis* (3), 2010. С. 27-35.
22. Kavalieris A. Place of the Criminalistics in the System of Sciences. *Jurisprudencija*, 2005, Т. 65 (57). С. 25-28.
23. Сокол В. Ю. Система криминалистики в Германии. *Общество и право*. 2009. № 1 (23). С. 269-272.
24. Аверьянова Т. В. и др. Криминалистика: учебник / под ред. П. С. Белкина. Москва, 2006. 990 с.
- Perspectives of Police Science in Europe: final Report. CEPOL Secretariat, Bramshill. UK. 223 p. (in English).
20. Legal encyclopedia: in 6 Vols. Bazhan M. P. *Ukrainian encyclopedia*. 1998. Vol. 1: А – Г. 672 p. (in Ukrainian).
21. De Vries, H. (2010). Ist die Kriminalistik eine Wissenschaft? *SIAK-Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis* (3), P. 27-35. (in German).
22. Kavalieris, A. (2005). Place of the Criminalistics in the System of Sciences. *Jurisprudencija*. Т. 65 (57). P. 25-28. (in English).
23. Sokol, V. Yu. (2009). The system of Forensic Science in Germany. *Society and law*. No. 1 (23). P. 269-272. (in Russian).
24. Averianova, T. V. et al. (2006). *Forensic Science: a textbook*. Moscow. 990 p. (in Russian).

ПРОБЛЕМА ВАРИАНТНОСТИ ПРИ ПЕРЕВОДЕ ТЕРМИНОВ В ОБЛАСТИ КРИМИНАЛИСТИКИ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Т. П. Кривак

В статье рассматриваются особенности перевода терминов в области криминалистики и судебной экспертизы и проблема вариантности, которая возникает в процессе перевода.

Отмечается, что вариантность при переводе терминов в области криминалистики и судебной экспертизы – это как положительное явление, так и отрицательное. Однако возникновение вариантности, как показывает практика, служит предпосылкой обретения точного и однозначного эквивалента по языку, в зависимости от контекста. В статье указывается, что перевод терминологии в сфере криминалистики представляет особый интерес, поскольку язык права, как язык профессионального общения, имеет яркую национальную специфику, обусловленную правовыми реалиями национальных правовых систем. Поэтому в случае переводов с английского языка на украинский и с украинского на английский следует учитывать разницу между системой общего права, которая применяется в англоязычных странах, и системой континентального права, к которой относится и украинская правовая система.

Проанализированы лексические трансформации, которые используются при переводе терминов и определена необходимость достижения эффекта содержательной и контекстуальной идентичности при переводе терминов. Сделаны выводы о том, что поскольку криминалистика и судебная экспертиза развиваются, то происходит переосмысление и преобразование уже существующих терминологических единиц. А международное сотрудничество благо-

творно влияет на работу не только ученых-терминологов, но и криминалистов и судебных экспертов, поскольку унификация терминологии облегчает коммуникацию между специалистами. Терминология служит основным понятийным аппаратом для любой области знания, и криминалистика здесь не является исключением.

Ключевые слова: терминология, вариативность перевода, криминалистика, судебная экспертиза.

THE ISSUE OF VARIANCE IN TRANSLATION OF TERMS IN THE FIELD OF CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXAMINATION

T. Kryvak

The article deals with the features of translation of terms in the field of criminalistics and forensic examination and the issue of variance that arises in the process of translation.

It is noted that variance in the translation of terms in the field of criminalistics and forensic examination is both a positive and a negative phenomenon. However, the emergence of variance, as practice shows, is a prerequisite for the acquisition of an exact and unambiguous equivalent in language, depending on the context. The article indicates that the translation of terminology in the field of criminalistics is of particular interest, since the language of law, as a language of professional communication, has a vivid national specificity, due to the legal realities of national legal systems. Therefore, in the case of translations from English into Ukrainian and from Ukrainian into English, one should take into account the difference between the common law system, which is applied in English-speaking countries, and the civil law system, which also includes the Ukrainian legal system.

The lexical transformations that are used when translating terms are analyzed and the need to achieve the effect of meaningful and contextual identity when translating terms is determined. It is concluded that as criminalistics and forensic examination develop, there is a rethinking and transformation of existing terminological units. Moreover, international cooperation has a beneficial effect on the work of not only terminologists, but also criminologists and forensic experts, since the unification of terminology facilitates communication between specialists. Terminology serves as the basic conceptual apparatus for any field of knowledge, and forensic science is no exception.

Key words: terminology, variance in translation, criminalistics, forensic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.18>
УДК 347.948.2

Ольга Анатоліївна Недашківська
старший судовий експерт
сектору товарознавчих та гемологічних досліджень
відділу товарознавчих, гемологічних,
економічних, будівельних,
земельних досліджень та оціночної діяльності

ORCID 0000-0003-2568-0201
E-mail: persik.emir@gmail.com

*Житомирський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

КЛОПОТАННЯ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ СУДОВИМ ЕКСПЕРТОМ ПРАВА НА ЕКСПЕРТНУ ІНІЦІАТИВУ

Автор порушує проблему відсутності чіткого механізму для реалізації права судового експерта на експертну ініціативу через використання права судового експерта заявляти клопотання як фактично єдину процесуальну форму реалізації судовим експертом свого права на експертну ініціативу.

Дослідження проводилось шляхом анкетування судових експертів Міністерства внутрішніх справ України з метою визначення меж володіння понятійним апаратом у галузі експертної ініціативи.

***Ключові слова:** клопотання, експертна ініціатива, судовий експерт, анкетування, судова експертиза, експертне дослідження, правосуддя.*

Постановка проблеми. Бурхливий та надшвидкий розвиток сучасного цифрового постінформаційного суспільства вимагає стійкого перманентного удосконалення функціонування усіх опцій, які забезпечують життєдіяльність правової держави. Безперервний еволюційний розвиток та удосконалення усіх аспектів життя, не тільки науки та техніки, а й кримінальної його частини потребує постійного масштабного підвищення рівня забезпечення дотримання законності та правопорядку. Для забезпечення прозорості, законності та неупередженості під час проведення кримінального судочинства особливого значення набуває судова експертиза як за-требувана форма використання спеціальних знань у судочинстві та інших видах юрисдикційної діяльності, яка в свою чергу потребує якісного та сучасного нормативного регулювання [1].

Забезпечення ефективної роботи судової гілки влади, як невід'ємного аспекту функціонування правової держави, відбувається шляхом дотримання законності під час проведення судочинства. Такі обставини вимагають застосування найбільш ефективного способу отримання доказів, що у свою чергу виводить на перший план значимість саме процесуаль-

них джерел доказів. Оскільки досить часто виникає ситуація відмови осіб-учасників судового розгляду від своїх попередніх показань, то першочерговою необхідністю є отримання доказової інформації з об'єктів експертного дослідження, які можуть її містити, чого досягти у повному обсязі можливо із застосуванням судовим експертом свого права експертної ініціативи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впровадження в діяльність правоохоронних органів актуальних методик та методів, новітніх науково-технічних засобів є необхідною умовою для забезпечення виконання основних завдань судочинства дотримуючись принципів законності, прозорості та неупередженості [2].

Загалом поняття та будь-яке законодавче регулювання експертної ініціативи фактично відсутнє в нормативно-правових актах, нормативно окреслених меж експертної ініціативи немає, як і форм її виявлення та розуміння змісту експертної ініціативи у судових експертів.

Незважаючи на те, що проблематиці поняття експертної ініціативи присвячено достатню кількість наукових публікацій, усе ж повною мірою, докладно специфіку права експертної ініціативи висвітлено не було. Переважна більшість публікацій у сфері заснована на аналізі думок вчених з цього приводу.

Нами впродовж 2019 р. було проведено опитування шляхом анкетування атестованих судових експертів МВС в Житомирській області та судових експертів-балістиків МВС з усіх областей України з приводу розуміння ними самого поняття експертної ініціативи.

Анкетування пройшли 80,5 % від загальної кількості атестованих судових експертів МВС в Житомирській області. Серед них 74 % респондентів володіють поняттям «експертна ініціатива», але в той же час парадоксальним є відсутність у 94,4 % опитаних розуміння про своє володіння правом з власної ініціативи вказати на обставини, про які їм не були поставлені запитання.

Аналіз результатів анкетування серед судових експертів-балістиків МВС з усіх областей України показало, що 75,8 % респондентів володіють поняттям «експертна ініціатива», а от відсутність розуміння про своє володіння правом з власної ініціативи вказати на обставини, про які їм не були поставлені запитання, виявлена у 89,6 % опитаних.

Опитані судові експерти фактично оперують лише теоретичними знаннями стосовно самого гіпотетичного поняття експертної ініціативи, а про можливість, а інколи і обов'язок реалізувати своє законодавчо частково регламентоване право експертної ініціативи не обізнані, що відповідно виключає можливість реалізації ними такого права відповідно до законодавства у своїй практичній діяльності.

А. Р. Белкін, І. В. Пиріг, О. Р. Росинська, І. Я. Фрідман та інші науковці у своїх працях досліджували окремі аспекти феномену права експертної ініціативи, його основних положень, сутності та проблем реалізації на практиці [3]. Незважаючи на проведені дослідження, єдиного понятійного апарату до цього часу не існує, як і єдності думок учених щодо поняття,

форм виявлення та механізму реалізації права експертної ініціативи в практичній роботі судового експерта.

Масштабних досліджень з прикладним значенням не просто теоретичного характеру, а з безпосередньою прив'язкою до конкретного суб'єкта, який володіє правом експертної ініціативи, проведено не було.

Отже, проаналізувавши різноманітні, інколи полярні думки вчених щодо самого поняття права експертної ініціативи, меж, особливостей та форм її застосування, а також опираючись на практичний досвід роботи судового експерта, доходимо висновку про необхідність не лише формальної нормативно-правової регламентації поняття права експертної ініціативи, а й законодавчого закріплення такого права в процесуальному законодавстві із зазначенням форм виявлення та особливостей використання судовим експертом в практичній роботі.

Мета дослідження. Метою статті є встановлення меж розуміння практикуючими судовими експертами поняття експертної ініціативи, можливості реалізації свого права експертної ініціативи під час проведення дослідження, аналіз особливостей застосування свого права на подання клопотання як фактично єдиної законодавчо регламентованої форми виявлення експертної ініціативи на практиці в сучасних умовах; розглянути особливості подання клопотання судовим експертом в аспекті фактичної реалізації права на експертну ініціативу.

Виклад основного матеріалу. Поняття експертної ініціативи у вітчизняному законодавстві наразі фактично свого правового статусу не має, як чітких меж так і форм виявлення. п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України номінально закріпив певне законодавчо розмите право судового експерта при проведенні дослідження на теоретичний вихід за межі поставленого перед ним запитання [4]. Тобто у разі виявлення судовим експертом відомостей, які мають, на його думку, значення для конкретного кримінального провадження, можливе викладення у висновку таких відомостей, з приводу яких не було поставлено запитання.

Відповідно до ч. 3 ст. 102 КПК України судовий експерт має право зазначити у своєму висновку відомості, які мають значення для кримінального провадження, які було виявлено під час проведення дослідження та з приводу яких не було поставлено запитання [5].

Отже, можна говорити про номінальне існування правової регламентації права експертної ініціативи в українському законодавстві з фактично суто декларативним характером, не дивлячись на досить обґрунтовані думки вчених з приводу важливої ролі експертної ініціативи при проведенні кримінального розслідування та безсумнівної користі для реалізації якісного, повного та неупередженого судочинства.

На нашу думку існує ряд законодавчо регламентованих прав судового експерта, реалізація яких фактично є процесуальною можливістю реалізації права експертної ініціативи.

Так, певною мірою до прав, реалізація яких дозволяє забезпечити право експертної ініціативи, можна віднести право експерта ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які бе-

руть участь у кримінальному провадженні та заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи.

Можливість судового експерта заявляти клопотання ініціаторові проведення дослідження з питань, які є предметом розгляду судової експертизи, є невід'ємним законодавчо закріпленим правом судового експерта, оскільки спрямоване на забезпечення проведення повного та об'єктивного дослідження [6].

В той же час, судовий експерт має право відмовитись від складання висновку у разі недостатності поданих йому матеріалів для виконання своїх обов'язків, що у свою чергу створює правову колізію, адже судовий експерт, незалежно від виду судочинства, зобов'язаний провести повне дослідження. У такому випадку принцип повноти експертного дослідження може бути сумнівним, оскільки ініціатор проведення дослідження не є фахівцем у певній галузі знань, тому не володіє знаннями, необхідними для коректного та повного визначення якості, обсягу матеріалів та зразків, необхідних судовому експерту для вирішення запитань, поставлених перед ним. Фактично визначення якості, характеру та достатності наданих матеріалів може бути проаналізовано самим судовим експертом в процесі їх вивчення, ґрунтуючись на володінні спеціальними знаннями та існуючими методиками для вирішення поставлених запитань [7].

З огляду на викладене, існує об'єктивна необхідність усунення такого казуїстичного випадку шляхом правового аналізу та чіткого визначення стосовно віднесення можливості судового експерта заявляти клопотання до його прав чи обов'язків.

В науковій літературі право судового експерта заявляти клопотання в першу чергу розглядається з точки зору реалізації експертної ініціативи.

На думку Р. С. Белкіна, експертною ініціативою є ніщо інше, як встановлення експертом на власний розсуд обставин справи, які не були передбачені експертним завданням, але мають суттєве значення для справи. У більшості випадків все це знаходить своє відображення у встановленні судовим експертом тих обставин, які сприяли скоєнню кримінального правопорушення та їх висвітлення у висновку. Фактично через застосування у такому випадку права експерта на експертну ініціативу реалізується профілактична функція експерта. Одночасно Р. С. Белкін вважає, що виявлення у законодавчо непередбаченій формі експертної ініціативи слід відносити до помилок процесуального характеру, які полягають у порушенні експертом процесуального режиму та процедури експертного дослідження. Окрім того, необхідно враховувати суб'єктивні причини експертних помилок у таких випадках, пов'язані з бажанням експерта затвердити свій статус шляхом підбору нетрадиційних, новаторських підходів та методів вирішення поставлених завдань [8].

А. В. Кудрявцева вважає, що право судового експерта на реалізацію права на експертну ініціативу – це право встановлювати на основі спеціальних знань фактичні обставини справи, а також причини, умови скоєння кримінального правопорушення у разі, якщо запитання по них мне було

поставлено. Такий підхід до розуміння права експертної ініціативи є до-сить вузьким, обмежує експерта в його практичній реалізації [9].

У той же час ставлення науковців до необхідності подальшого розвитку права експертної ініціативи та його реалізації є дещо упередженим, незважаючи на визнання існування права експертної ініціативи. Т. В. Сахнова вважає, що право на експертну ініціативу протирічить принципу змагальності сторін, не відповідає вимогам цивільного процесуального права, а в деяких випадках може призвести до порушення прав людини, тому саме для запобігання виникнення таких порушень об'єктивно є необхідність належним чином обґрунтованого на законодавчому рівні права експертної ініціативи, встановлення меж такого права та форм реалізації на практиці [10].

Отже, проаналізувавши ставлення різних дослідників до самого поняття права експертної ініціативи, а особливо до користі від реалізації такого права є неоднозначним, тобто сам факт існування права експертної ініціативи не заперечує ніхто із дослідників, а необхідність його реалізації та відповідно нормативно-правового регулювання викликає певні сумніви.

Розбіжності у поглядах на необхідність та ефективність застосування права на експертну ініціативу зводить можливість реалізації права на експертну ініціативу фактично виключно через реалізацію права судового експерта заявляти клопотання згідно з чинним законодавством.

Офіційно форми виявлення експертної ініціативи законодавчо не закріплено, але номінально вважається, що процесуальною формою реалізації права експерта на експертну ініціативу є право заявляти клопотання.

Залежно від мети, з якою заявлено клопотання, його умовно можливо поділити на подане для:

- надання додаткових матеріалів справи (які містять інформацію про умови зберігання, транспортування, експлуатації об'єктів дослідження, тощо);

- участі у процесуальних діях з можливістю ставити запитання, які є необхідними для проведення повного та всебічного експертного дослідження;

- формулювання коректного запитання стосовно досліджуваного об'єкта на основі володіння спеціальними знаннями з метою забезпечення виконання поставлених перед судовим експертом завдань [11].

У широкому розумінні сутність залучення судового експерта під час кримінального провадження є необхідність використання спеціальних знань, якими він володіє, тобто ініціатор проведення експертного дослідження такими знаннями не володіє, що у свою чергу призводить до колізії. З одного боку, ініціатор призначення судової експертизи не зобов'язаний володіти специфічними знаннями стосовно об'єкта дослідження, а з іншого – без чіткого уявлення про особливості досліджуваного об'єкту таку експертизу коректно призначити неможливо [12].

Така парадоксальна ситуація фактично змушує судового експерта скористатися своїм правом заявляти клопотання, в іншому випадку не буде забезпечено повноту та об'єктивність проведення дослідження.

Як правило, потреба судового експерта заявити клопотання з метою отримання додаткових матеріалів справи або щодо питання участі у процесуальних

пертної ініціативи призводить до уникання судовими експертами реалізації права експертної ініціативи навіть у разі нагальної потреби такої реалізації.

Отже, враховуючи новітні досить специфічні процеси, які надбурхливо відбуваються у сучасному суспільстві, торкаючись усіх його сфер, особливо увагу необхідно приділити саме забезпеченню реалізації основних принципів правового суспільства, невід'ємною частиною якого є правосуддя як категорія, що спрямована на забезпечення балансу в соціумі. Збільшення значення саме судової експертизи як інструменту забезпечення законності, неупередженості та справедливості правосуддя та відповідно підвищення значимості процесуальних доказів в умовах сучасного кримінального провадження вимагає закріплення на законодавчому рівні особливостей застосування, меж та підстав застосування судовими експертами права експертної ініціативи.

Так, на нашу думку, найбільш дієвим за таких умов стане розроблення інтерактивного алгоритму, який дасть змогу гнучко реагувати на зміни у середовищі, полегшить процедуру використання судовим експертом права на експертну ініціативу, уникнути двозначності та можливої суперечності в процесі застосування свого права експертної ініціативи. Все це сприятиме проведенню судової експертизи на якісно новому рівні, кінцевою метою якого є забезпечення функціонування чіткого та прозорого злагодженого механізму, який зможе гарантувати максимальну неупередженість та законність у правосудді. Законодавча регламентація специфіки реалізації права судового експерта заявляти клопотання спроможна значно підвищити якість проведення розслідування та в цілому дотримання прав і свобод громадян.

Перелік посилань

References

1. Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності. *Проблеми законності*. Харків, 2020. № 148. С. 184-200. <https://doi:10.21564/2414-990x.148.193805>.
2. Горбулинская И. Н. Об экспертной инициативе. *Вестник Московского университета МВД России*. 2017. № 2. С. 41-42.
3. Мельник С. Л. Актуальные вопросы экспертной инициативы: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Челябинск, 2005. 287 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.03.2021).
1. Shostko, O. Yu., Podilchak, O. M. (2020). Modern world crime trends. *Problems of legality*. Issue 148. Retrieved from: <https://doi:10.21564/2414-990x.148.193805> (in Ukrainian).
2. Gorbulinskaia, Y. N. (2017). On the expert initiative. *Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*. No. 2. P. 41-42. (in Russian).
3. Melnik, S. L. (2005). Topical issues of the expert initiative. Candidate's thesis. 12.00.09. Cheliabinsk (in Russian).
4. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of April 13, 2012. No. 4651-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).

5. Про судову експертизу: Закон України від 25.01.1994 № 4038-XII. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення: 12.03.2021).
6. Ревака В. М. *Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2006. 206 с.
7. Белкин Р. С. *Криминалистическая энциклопедия*. Москва: Мегатрон XXI, 2000. 334 с.
8. Кудрявцева А. В. *Судебная экспертиза как институт уголовно-процессуального права*: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Челябинск, 2001. 497 с.
9. Сахнова Т. В. *Экспертиза в гражданском процессе: теоретическое исследование*: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Красноярск, 1998. 62 с.
10. Ковальов В. В. *Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.
11. Назаров В. А. *Назначение и проведение экспертизы в уголовном процессе*: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2003. 162 с.
12. Бойцов А. А. *Право экспертной инициативы с позиции юридической герменевтики. Теория и практика судебной экспертизы*. 2019. Т. 14. № 2. С. 115-127. <https://doi.org/10.30764/1819-2785-2019-14-2-115-127>.
13. Тertiшник В. М. *Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі*: монографія. Дніпропетровськ, 2002. 432 с.
14. Fusaro N. *The Role of the Expert, of the Technical Consultant and of the Consultant for the Defensive Investigations in the Criminal Trial*. Forensic Science International. Berlin, 2004. № 146. P. 219–220. <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2004.09.067>.
5. On forensic examination: Law of January 25, 1994. No. 4038-XII. (1994). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).
6. Revaka, V. M. (2006). *Forms of using special knowledge in pre-trial proceedings*. Candidate's thesis. Kharkiv. 206 p. (in Ukrainian).
7. Belkin, R. S. (2000). *Forensic encyclopedia*. Moscow. 334 p. (in Russian).
8. Kudryavtseva, A.V. (2001). *Forensic examination as an institution of criminal procedure law*. Candidate's thesis. 497 p. Chelyabinsk (in Russian).
9. Sakhnova, T.V. (1998) *Expertise in civil procedure: theoretical research: extended abstract of Doctor's thesis of Juridical Sciences*. 12.00.09. Krasnoyarsk (in Russian).
10. Kovaliov, V. V. (2008). *Interaction of the investigator with employees of the expert service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences*. Kyiv. 20 p. (in Ukrainian).
11. Nazarov, V. A. (2003). *Appointment and conduct of expert examination in criminal proceedings: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences*. Moscow. 162 p. (in Russian).
12. Boitsov, A. A. (2019). *The right of expert initiative from the standpoint of legal hermeneutics. Theory and practice of forensic examination*. No. 2, P. 115-127. <https://doi.org/10.30764/1819-2785-2019-14-2-115-127> (in Russian).
13. Tertyshnyk, V. M. (2002). *Guarantees of truth and protection of human rights and freedoms in criminal proceedings*. Dnipropetrovsk. 432 p. (in Ukrainian).
14. Fusaro, N. (2004). *The Role of the Expert, of the Technical Consultant and of the Consultant for the Defensive Investigations in the Criminal Trial*. Forensic Sci. No. 146. P. 219–220. <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2004.09.067> (in English).

15. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень – лютий 2019 року. URL: <https://data.gov.ua/dataset/8b9b1677-2407-454a-bfa7-76eb638c0ea1> (дата звернення: 15.06.2020).
15. The only report on criminal offenses for January – February 2019. Retrieved from: <https://data.gov.ua/dataset/8b9b1677-2407-454a-bfa7-76eb638c0ea1> (access date 15.06.2020). (in Ukrainian).
16. Петрухина А. Н. Проблемы развития института экспертной инициативы в уголовном судопроизводстве. *Российский судья*. 2004. № 1. С. 14-15.
16. Petrukhina, A. N. (2004). Problems of the development of the institution of expert initiative in criminal proceedings. *Russian judge*. No. 1. P. 14-15 (in Russian).

ХОДАТАЙСТВО КАК ПРОЦЕССУАЛЬНАЯ ФОРМА РЕАЛИЗАЦИИ СУДЕБНЫМ ЭКСПЕРТОМ ПРАВА ЭКСПЕРТНОЙ ИНИЦИАТИВЫ

О. А. Недашковская

Автор затрагивает проблему отсутствия четкого механизма для реализации права судебного эксперта экспертной инициативы через использование права судебного эксперта заявлять ходатайство как фактически единственную процессуальную форму реализации судебным экспертом своего права экспертной инициативы.

Целью исследования является анализ существующей нормативно-правовой базы, которая регламентирует право экспертной инициативы и различных научных мнений о праве проявления экспертной инициативы через использование права заявлять ходатайство.

Исследование проводилось путем анализа норм действующего законодательства в части регулирования права экспертной инициативы и мнений ученых о самом понятии экспертной инициативы, а также анкетирования практикующих судебных экспертов Министерства внутренних дел Украины с целью определения границ владения понятийным аппаратом в отрасли экспертной инициативы, процедуры проявления экспертной инициативы и возможности ее реализации на практике.

Установлены границы владения понятийным аппаратом судебными экспертами МВД теоретическими и практическими знаниями в сфере экспертной инициативы и возможностью их реализации в практической работе. Проанализированы различные научные подходы к проблеме использования права экспертной инициативы в современных условиях, продемонстрирована практическая значимость и важность правовой регламентации права судебного эксперта заявлять ходатайство, как процессуальную форму обеспечения реализации права экспертной инициативы судебными экспертами в своей практической работе.

Предложено системное решение проблемы – усовершенствование нормативно-правовой базы, которая бы регламентировала процедуру использования права судебного эксперта заявлять ходатайство как фактическую форму реализации права экспертной инициативы и создание алгоритма для обеспечения реализации права судебного эксперта на экспертную инициативу на практике.

Ключевые слова: ходатайство, експертная инициатива, судебный эксперт, анкетирование, экспертное исследование, правосудие.

PETITION AS A PROCEDURAL FORM OF REALIZATION BY A FORENSIC EXPERT OF THE RIGHT TO AN EXPERT INITIATIVE

O. Nedashkivska

The author raises the issue of the lack of a clear mechanism for the implementation of the right of a forensic expert of an expert initiative using the right of a forensic expert to file a petition as, in fact, the only procedural form for a forensic expert to exercise his right of an expert initiative.

The purpose of the study is to analyze the existing legal framework governing the right of expert initiative and various scientific opinions on the right to identify an expert initiative, using the right to petition.

The study was conducted by analyzing the current legislation in terms of regulating the right of expert initiative and the views of scholars on the concept of expert initiative, as well as a survey of practicing forensic experts of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine to determine the limits of ownership of the conceptual apparatus, its implementation in practice.

The level of mastery of the conceptual apparatus by forensic experts of the Ministry of Internal Affairs of theoretical and practical knowledge in the field of expert initiative and the possibility of their implementation in practice is established. Various scientific approaches to the problem of using the right of expert initiative in modern conditions are analyzed, the practical significance and importance of legal regulation of the right of a forensic expert to file a petition as a procedural form of ensuring the right of expert initiative by forensic experts in their practical work is demonstrated.

A systematic solution to the problem is proposed by the improving the legal framework that would regulate the procedure for using the right of a forensic expert to file a petition as a de facto form of exercising the right to an expert initiative and creating an algorithm to ensure the right of a forensic expert to an expert initiative.

Key words: petition, expert initiative, forensic expert, questionnaires, forensic examination, expert research, justice.

2

ПИТАННЯ СЛІДЧОЇ ТАКТИКИ ТА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.19>
УДК 343.98

Євген Дмитрович Лук'янчиков
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного права та права
інтелектуальної власності

ORCID 0000-0001-5763-6972
E-mail: evgenlyk947@gmail.com

Борис Євгенович Лук'янчиков
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного права та права
інтелектуальної власності

ORCID 0000-0002-4761-5980
E-mail: Boryn@bigmir.net

Сергій Юрійович Петряєв
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри інформаційного права та права
інтелектуальної власності

ORCID 0000-0002-8951-8601
E-mail: kipp_fsp_kpi@ukr.net

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА В СТРУКТУРІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Стаття присвячена розгляду проблемних питань криміналістичної характеристики як наукової категорії криміналістики та інструментарію пізнавальної діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Висвітлюються думки науковців щодо визначення структури криміналістичної характеристики, доцільності використання даного поняття щодо конкретного злочину, необхідності опрацювання значного масиву матеріалів закінчених кримінальних проваджень для встановлення кореляційних залежностей між елементами криміналістичної характеристики. Визначається місце криміналістичної характеристики в структурі окремих методик розслідування злочинів.

Ключові слова: криміналістична характеристика, елементи криміналістичної характеристики, структура криміналістичної характеристики, кореляційні залежності, методика розслідування злочинів.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України характеризується суттєвими змінами в різних галузях життєдіяльності. Однією з перешкод на шляху до світових цінностей постає злочинність. Доводиться спостерігати не лише її кількісне зростання. Використовуючи досягнення різних галузей наукових знань, злочинці удосконалюють свою діяльність, розробляють новітні способи вчинення та приховування від правоохоронних органів кримінальних правопорушень. Значна частина злочинів щорічно залишається не розкритими, а особи, що їх вчинили, не несуть передбаченого законом покарання. Саме тому перед правоохоронними органами постає завдання з удосконалення та оптимізації їх діяльності, що неможливо уявити без належного її забезпечення сучасними криміналістичними методиками виявлення, розслідування та запобігання злочинам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Криміналістичну методику сьогодні розглядають: з одного боку – як завершальний розділ науки криміналістики (Р. С. Белкін, І. О. Возгрін, М. П. Яблоков та ін.), а з іншого – систему наукових положень і сформованих на їх основі практичних рекомендацій, що забезпечують ефективність діяльності слідчого та інших компетентних суб'єктів з розслідування та запобігання окремих видів кримінальних правопорушень (О. М. Васильєв, М. О. Селіванов, В. Г. Танасевич та ін.) [1, с. 569].

Досліджуючи дане питання, А. В. Іщенко слушно зазначає, що криміналістичну методику слід розглядати і як розділ науки, і як систему знань про «технологію розслідування злочинів», і саму «технологію», своєрідний алгоритм розслідування окремих видів злочинів, який реалізується під час практичної діяльності слідчих, детективів, прокурорів [2, с. 245].

Слушною у цьому плані слід визнати думку Р. С. Белкіна про те, що елементами цієї системи є не криміналістичні прийоми і засоби, слідчі та інші дії і заходи, а криміналістичні (у даному разі – методичні) рекомендації, тобто науково обґрунтовані та апробовані практикою поради, що сто-

суються організації розслідування, вибору та застосування з урахуванням визначених обставин техніко-криміналістичних засобів та криміналістичних прийомів. Така система володіє визначеною структурою, відповідно до якої її елементи розміщуються у визначеній послідовності і утворюють підсистеми [3, с. 302]. Незважаючи на увагу науковців до дослідження даного питання, дискусійним залишається питання щодо місця криміналістичної характеристики в структурі окремої методики розслідування.

Метою статті є дослідження структури криміналістичної характеристики, обґрунтування недоцільності включати до неї відомості, які не стосуються безпосередньо злочину, а характеризують обстановку в регіоні, стан і проблеми організації розслідування, доведення, що криміналістична характеристика є вихідним структурним елементом побудови методик розслідування злочинів тощо.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до аналізу даного питання, Б. В. Щур наголошує, що змістовну частину криміналістичної методики складають не прийоми та засоби, а саме методичні рекомендації, які є комплексами взаємопов'язаних типових порад, апробованих слідчою практикою, і пропонувані до застосування в розслідуванні окремих видів злочинів, що спрямовані на оптимізацію слідчої діяльності [4, с. 8, 9].

Криміналістичні рекомендації з розслідування злочинів знаходять відображення вже у перших роботах з криміналістики. Так, І. М. Якімов третьою частину виданого ним керівництва назвав «Методологія. Застосування методів кримінальної техніки і тактики до розслідування злочинів». Незважаючи на схематичність викладених рекомендацій, це стало рушійною силою до розроблення загальних положень методики розслідування злочинів [5].

На початковому етапі розробки вчення про загальні положення криміналістичної методики до структурних елементів окремої методики розслідування відносили: питання кваліфікації та особливостей порушення кримінальної справи, щодо злочинів певної категорії; особливостей проведення першочергових слідчих дій; складання плану розслідування; тактики проведення слідчих дій на наступному етапі розслідування; особливостей розслідування окремих різновидів даного виду злочинів [6]. Так, у розділі присвяченому розслідуванню посадових злочинів, окремими підрозділами виділено методичні рекомендації з розслідування зловживань владою або службовим становищем та розслідування хабарництва [7, с. 219-230]. Такий підхід до розробки криміналістичних рекомендацій з організації розслідування та запобігання окремим видом і групами злочинів відповідає потребам практики. Це дозволяє з широкого кола кримінальних правопорушень певного виду виділити, за специфічними криміналістичними ознаками, більш вузьку групу, що дозволяє враховувати їх специфічні ознаки для розроблення методичних рекомендацій з організації розслідування.

Незважаючи на увагу науковців до розроблення як загальних питань криміналістичної методики, так і методик розслідування окремих видів злочинів, дискусійним залишається питання щодо її структурних елементів.

Деякі автори, взагалі, під час дослідження загальних положень методики розслідування злочинів не розглядають її структуру. Вони зосереджують увагу на висвітленні принципів (загальних положень) методики розслідування окремих видів злочинів та відносять до них: суворе та неухильне дотримання законності; плановість розслідування; оперативність і швидкість розслідування; сполучення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів; ефективне використання природничо-наукових методів і технічних засобів під час розслідування; широке використання допомоги громадськості в розслідуванні [8, с. 444-446].

Інші автори розглядають принципи побудови (формування) окремих методик розслідування. Аналіз думок науковців показує відсутність єдності щодо віднесення тих або інших положень до принципів побудови методик розслідування. Більшість із них (В. П. Бахін, Р. С. Белкін, І. Ф. Пантелеєв, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, В. В. Тіщенко, Ю. М. Чорноус) до принципів побудови окремих методик розслідування відносять такі положення як: законності, науковості та спроможності вирішувати завдання розслідування, етапності процесу розслідування, координації та взаємодії слідчого з іншими суб'єктами процесу розслідування. Інші положення, що пропонуються авторами, відрізняються певною мірою. Для прикладу можна навести перелік принципів, що були запропоновані В. П. Бахіним: а) відповідність вимогам законності; б) наукової обґрунтованості; в) обумовленості її характеру і змісту колом обставин, що підлягають встановленню; г) етапності розслідування, що відображує особливості виявлення та збирання доказової інформації на початковому етапі розслідування, провадження першочергових слідчих дій тощо; д) залежності від ситуацій, що формуються під час розслідування; є) забезпечення оптимальної послідовності проведення слідчих (розшукових) дій; ж) комплексне використання засобів і можливостей для швидкого та ефективного вирішення загальних і окремих завдань розслідування [9, с. 305].

В. В. Тіщенко до принципів формування окремих методик розслідування відносить: 1) сприйняття й розгляд об'єктів методики розслідування – діяльності з учинення злочинів і діяльності з їх розслідування – з позицій системно-діяльнісного та функціонального підходів; 2) використання новітніх досягнень інших наук, як гуманітарних, так і природничо-технічних; 3) використання досвіду слідчої, оперативно-розшукової й судової практики; 4) розробка методичних рекомендацій на основі криміналістичної класифікації злочинів; 5) розробка методичних рекомендацій на основі криміналістичного аналізу злочинів; 6) створення методик розслідування з урахуванням обставин, що підлягають встановленню; 7) формування напрямів і завдань розслідування з урахуванням етапів слідчої діяльності; 8) ситуаційний підхід; 9) виокремлення типових завдань стратегічного й організаційно-тактичного характеру і створення оптимальних програм їх вирішення; 10) виділення й опис специфічних тактичних й технічних засобів і прийомів під час проведення слідчих дій і тактичних операцій у розслідуванні конкретної категорії злочинів. Поряд з принципами формування окремих методик автор пропонує систему принципів застосування мето-

дики розслідування певних категорій злочинів, а також принципи розробки програмної моделі розслідування злочину в конкретному провадженні [10, с. 349-352].

Незважаючи на відмінності у думках авторів щодо віднесення тих або інших положень до вихідних для побудови окремих криміналістичних методик, вони заслуговують на увагу та є свідченням необхідності проведення подальших досліджень цього проблемного питання. Це сприятиме визначенню дійсно тих положень, яких слід дотримуватися в процесі розроблення окремих методик розслідування злочинів.

Таким чином, аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що на даному етапі в процесі дослідження перебувають питання, що стосуються принципів формування окремих методик розслідування, принципів застосування методик розслідування певних категорій злочинів та структури окремих методик розслідування. З огляду на питання, презентоване у назві статті, є необхідність зупинитися на структурі методики розслідування окремих видів злочинів.

Результати проведеного нами дослідження показали, що більшість науковців в структурі криміналістичної методики виділяють наступні елементи:

- криміналістичну характеристику певного виду злочинів;
- обставини, що підлягають доказуванню (з'ясуванню) під час розслідування;
- особливості початкового етапу розслідування, типові слідчі ситуації, слідчі версії, засоби й методи їх перевірки (планування розслідування);
- характеристика слідчих (розшукових) дій (гласних і негласних) їх комплексів (тактичних операцій) наступного та заключного етапів розслідування;
- виявлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, та визначення заходів з метою їх усунення (діяльність слідчого із запобігання злочинам).

Деякі науковці пропонують включати до структури окремої криміналістичної методики криміналістичний аналіз відповідної категорії злочинів (їх криміналістичну класифікацію та характеристику) [10, с. 352; 11, с. 375]. Криміналістична класифікація злочинів, дійсно, має важливе значення для розробки окремих методик розслідування. Виникає сумнів щодо віднесення її до елементів окремої методики розслідування. Точніше включити питання криміналістичної класифікації до загальних положень криміналістичної методики. На першому етапі здійснюється виділення злочинів у відповідні групи за прийнятими підставами (ознаками). Після цього відбувається розробка методичних рекомендацій розслідування щодо визначеної класифікаційної групи. У такому разі криміналістична класифікація не може розглядатися як структурний елемент окремої криміналістичної методики.

Розробляючи методику розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності дітей пропонується включити до її складових елементів організаційно-тактичні засади взаємодії слідчого із іншими суб'єктами, організаційно-тактичні засади використання спеціальних знань, а

також питання міжнародного співробітництва між державами та їх правоохоронними органами [12, с. 305-306]. Зазначені пропозиції заслуговують на увагу, обумовлюються конкретними обставинами розглядуваної групи злочинів і сприятимуть покращенню організації роботи слідчого з їх розслідування.

Починаючи з середини 80-х років минулого століття у науковий обіг увійшло поняття криміналістична характеристика злочинів. Після цього важко зустріти роботу з методики розслідування, яка б не починалася висвітленням питання про їх криміналістичну характеристику. На початковому етапі розслідування злочину, відомості, що містяться в характеристиці злочинів певного виду сприяють побудові слідчих версій, визначенню напрямів документування злочинної діяльності та викриття винних.

Важливість і значення криміналістичної характеристики для побудови окремих методик розслідування не викликає заперечень. Проте дискусійним залишається її місце в криміналістичній методиці. Думки науковців з цього питання дещо відрізняються. Так, Ю. М. Черноус з посиланням на результати дослідження В. В. Тищенко виділяє три підходи до визначення місця криміналістичної характеристики: а) вона є структурним елементом окремої методики (О. М. Васильєв, І. Ф. Герасимов та інші); б) не включається до структури методики або заперечується її методичне значення (А. В. Дулов, Р. С. Белкін); в) розглядається як основа розробки окремих методик, але не її елемент (В. П. Бахін, В. П. Лавров) [13, с. 404-405].

Різні погляди на місце криміналістичної характеристики в структурі окремої методики розслідування, дійсно мають місце. Проте ми не можемо погодитися з віднесенням В. П. Бахіна [9, с. 305] та Р. С. Белкіна [14, с. 687] до тих, хто не вважає криміналістичну характеристику структурним елементом окремої методики розслідування. На це вони вказували більше ніж 30 років тому і їх думка не змінилася. Тому науковцям, які досліджують дане питання, краще звертатися до аналізу першоджерел, а не покладатися на висновки попередників. З доброї подачі Ю. М. Черноус ця думка, що не відповідає дійсності, продовжує мандрувати по сторінках наукових праць інших молодих науковців [15, с. 122].

Перші згадки про криміналістичну характеристику зустрічаються в роботах О. Н. Колесніченка та Л. А. Сергеева [16; 17]. Подальший етап розвитку вчення про криміналістичну характеристику супроводжувався активним обговоренням на наукових семінарах та конференціях, висвітлювався в публікаціях В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, А. Ф. Волобуєва, І. Ф. Герасимова, В. Г. Гончаренка, В. А. Журавля, В. А. Колесника, В. О. Коновалової, М. А. Погорецького, М. В. Салтєвського, М. О. Селіванова, В. В. Тищенко, Ю. М. Черноус, С. С. Чернявського, В. М. Шевчука, В. Ю. Шепітька та інших авторів.

Не вдаючись до поглибленого аналізу наведених визначень, слід звернути увагу на загальні ознаки, які знаходять у них відображення: а) система узагальнених відомостей про ознаки певного виду злочинів; б) встановлення кореляційних зв'язків між такими даними; в) призначеність для використання в розслідуванні конкретних видів злочинів.

В узагальненому вигляді криміналістичну характеристику пропонують розглядати як два складники: а) як теоретичну концепцію – основу формування окремих методик розслідування злочинів; б) як робочий інструмент розслідування (його інформаційну базу), як систему зібраних і узагальнених даних про криміналістично значущі ознаки певного виду злочинів. Це узагальнена інформаційна модель, що являє собою систематизований опис типових криміналістично значущих ознак окремих видів (груп) злочинів, що відбивають закономірні зв'язки між ними і слугують основою наукового і практичного вирішення завдань розслідування [18, с. 803-804]. З криміналістичної точки зору будь-яка розслідувана подія (злочин) являє собою інформаційну модель певного класу (виду, групи), що піддається достатньо точній діагностиці, а отже – алгоритмізації та прогнозу розслідування. Іншими словами, знання зазначеної інформаційної структури зумовлює стратегію пошуку істини і тактику доказування [19, с. 363].

Здійснивши ґрунтовне дослідження криміналістичної характеристики, В. А. Журавель зазначає, що вона займає ключову позицію в методиці розслідування і її слід розглядати як інформаційну модель, в якій відбиваються якісно-кількісні показники ретроспективної спрямованості про типові ознаки, тобто ті, що притаманні даному масиву злочинів, і специфічні, котрі дозволяють відокремити його від інших груп злочинів. Головною відмінністю цієї моделі є те, що всі елементи, які входять до її складу, становлять певну систему і розглядати їх відокремлено один від одного недоцільно [20, с. 155-156].

Злочин досліджується багатьма науками, кожна з яких намагається вичити та описати його соціальний, кримінологічний, морально-етичний, криміналістичний та інші аспекти з метою подальшого використання таких відомостей для вирішення наукових і практичних завдань. Кожна з них досліджує ті його елементи і ознаки, що належать до її предмету, акцентує увагу на найбільше суттєві риси цього небезпечного соціального явища.

В криміналістичній характеристиці опису підлягають ознаки, що мають саме криміналістичне значення, сприяють підвищенню ефективності організації роботи з розкриття злочинів.

Тривалий час для розроблення методичних рекомендацій з розслідування злочинів використовували відомості кримінально-правової та кримінологічної характеристик, що не могло повною мірою забезпечити потреби практики. Перед науковцями постало завдання враховувати відомості про ті ознаки злочину, що мали важливе криміналістичне значення, сприяли результативності методик розслідування.

Більше двадцяти років тому зроблено спробу розробити альтернативу цьому поняттю та замінити його на «типіві інформаційні моделі злочинної діяльності». За слушною думкою Г. К. Захарова поняття криміналістична характеристика широко використовується в науковій і навчальній літературі, не вичерпало своїх можливостей, а тому навряд чи потребує запропонованої заміни [21]. Крім того слід зазначити, що сутність не змінюється. Криміналістична характеристика і є інформаційною моделлю певного виду злочинів, що не заперечується науковцями та практиками.

Криміналістична характеристика, як і кримінально-правова та кримінологічна, містить інформацію про злочин в цілому, а також складові його елементи (об'єкт та об'єктивну сторону, суб'єкта та суб'єктивну сторону). На відміну від них, вона являє собою, по-перше, систему тільки криміналістично значимих відомостей про ознаки злочину, а не будь-яких однакових для усіх видів злочинів. По-друге, відомості про ознаки елементів злочину підлягають опису на якісно-кількісному рівні з визначенням кореляційних залежностей між ними, що підвищує практичне значення даної категорії криміналістики.

В криміналістичній характеристиці мають відображатися відомості тільки про ознаки злочину. Тому певні сумніви викликає описування у ній тих обставин, що безпосередньо злочину не стосуються, хоч і впливають на організацію роботи з його розслідування. Інколи до них відносять вихідні дані на початок розслідування, що мають значення для висування версій [3, с. 312], умови охорони предмета злочинного посягання [22, с. 92], описування стану та особливостей боротьби з різними категоріями злочинних дій (поняття даного виду злочинів, послідовність, строки розслідування, стан і значення боротьби з окремими видами злочинів) [23, с. 6-9] і т. п.

В процесі дискусії навколо криміналістичної характеристики сформовано думку про її структуру, яка складається з відомостей, що описують чотири сторони кримінального правопорушення: а) предмет безпосереднього посягання; б) спосіб вчинення злочину в широкому розумінні; в) типову обстановку – «слідову картину» в широкій інтерпретації; г) особу злочинця. Відомості про типові елементи криміналістичної характеристики можуть набувати відмінної інтерпретації, наповнюватися відповідним змістом залежно від конкретного виду злочинів, слушно зазначає В. І. Бояров, досліджуючи злочини екстремістського спрямування [24].

Погоджуючись з подібним підходом до визначення структури криміналістичної характеристики, не можна залишити без уваги думку Р. С. Белкіна щодо недоцільності виокремлювати самостійними елементами спосіб вчинення злочину і слідову картину. Описування способів вчинення і приховування злочинів полягає не тільки в описуванні дії чи бездіяльності, за допомогою яких досягається мета злочинного посягання, але і в описуванні типових наслідків застосування того або іншого способу, тобто залишених слідів його застосування і місць, які імовірно можуть бути виявлені. «Голе» описування способу вчинення злочину не досягає мети, його слід проводити або від слідів застосування даного способу з тим, щоб за ними розкривати механізм злочину, або до слідів застосування цього способу, щоб, користуючись відомостями про спосіб, зуміти виявити докази вчиненого злочину та встановити злочинця [3, с. 314].

Подальша практика розслідування злочинів та розроблення окремих методик розслідування свідчать про доцільність спільного розгляду таких елементів криміналістичної характеристики, як спосіб злочину та слідова картина. Необхідність розглядати спосіб злочину у зв'язку з слідами, які ним утворюються, не викликає заперечень. Починається розслідування саме з вивчення слідової картини конкретного злочину та порівняння її з типовою,

що відображена у криміналістичній характеристиці. За слідовою картиною є можливість висунути версії про можливі способи злочину, усвідомити, які і де слід шукати сліди, щоб підтвердити або спростувати висунуті версії. Між способами вчинення злочинів і слідами, які при цьому утворюються, існують певні кореляційні залежності, як і між іншими елементами криміналістичної характеристики, а тому нехтувати ними недоцільно.

Висновки. На завершення слід зазначити, що криміналістичну характеристику певного виду злочинів, яка містить у собі відомості як про якісні ознаки, так і про кореляційні зв'язки між її елементами слід розглядати основою розроблення сучасних криміналістичних методик розслідування та їх структурним елементом. Подальші дослідження її структури сприятимуть встановленню закономірних кореляційних залежностей та розробленню на цій основі методичних рекомендацій, що сприятимуть підвищенню результативності роботи з розкриття злочинів.

Перелік посилань

References

1. Пясковський В. В. , Черноус Ю. М. , Самодін А. В. та ін. Криміналістика: підруч. / за заг. ред. В. В. Пясковського. Київ, 2020. 752 с.
2. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень: моногр. Київ, 2003. 359 с.
3. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3-х т. Москва, 1997. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. 480 с.
4. Щур Б. В. Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2011. 32 с.
5. Якимов И. Н. Криминалистика: руководство по уголовной технике и тактике. Москва, 1925. 430 с.
6. Криминалистика. Москва, 1936. Кн. II: Методика расследования отдельных видов преступлений. 128 с.
7. Винберг А. И., Шавер Б. М. Криминалистика. Москва, 1949. 272 с.
8. Криминалистика: учеб. / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. Москва, 1988. 670 с.
1. Piaskovskiy, V. V. (Ed.), Forensics: textbook. (2020). Kyiv. (in Ukrainian).
2. Ishchenko, A. V. (2003). Methodological problems of forensic research: monograph. Kyiv. (in Ukrainian).
3. Belkin, R. S. (1997). Forensic course: in 3 volumes. Moscow: Yurist, 1997. Vol. 3: Forensic tools, techniques and recommendations. 480 p. (in Russian).
4. Shchur, B. V. (2011). Theoretical bases of formation and application of criminological methods: extended abstract of candidate's thesis. Specialty 12.00.09. Kharkiv. 32 p. (in Ukrainian).
5. Yakimov, I. N. (1925). Forensic Science: A Guide to Criminal Technique and Tactics. Moscow, 430 p. (in Russian).
6. Forensic Science. Moscow: Yurid. Publishing house of the NKIU USSR, 1936. Book. II: Methods for investigating certain types of crimes. 128 p. (in Russian).
7. Vinberg, A. I., Shaver, B. M. (1949). Forensic Science. Moscow. 272 p. (in Russian).
8. Panteleev, I. F., Selivanova, N. A. (Ed). (1988). Forensic Science: textbook. Moscow: Yurid lit. 670 p. (in Russian).

9. Специализированный курс криминалистики: учеб. Киев, 1987. 384 с.
10. Криміналістика: підруч. / за ред. В. В. Тіщенко. Одеса, 2017. 556 с.
11. Тіщенко В. В. Виникнення, розвиток і сучасний стан криміналістичної методики розслідування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*: зб. наук. пр. Одеса, 2017. Т. XIX. С. 361-381.
12. Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Формування криміналістичної методики розслідування злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності дітей. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 304-307.
13. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів: моногр. Вінниця, 2017. 492 с.
14. Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: учеб. Москва, 1999. 990 с.
15. Васиута Ю. В. Актуальні питання методики розслідування злочинів. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 120-123.
16. Колесниченко А. Н. Научные и правовые основы расследования отдельных видов преступлений: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1967. 42 с.
17. Сергеев Л. А. Расследование и предупреждение хищений, совершаемых при производстве строительных работ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1966. 24 с.
18. Шевчук В. М. Криміналістика: традиції,
9. Specialized Forensic Science Course: textbook (1987). Kyiv. 384 p. (in Russian).
10. Tyshchenko, V. V. (Ed). (2017). Forensics: textbook. Odessa: Published House "Helvetica". 556 p.
11. Tyshchenko, V. V. (2017). Origin, development and current state of forensic methods of investigation. *Scientific works of the National University "Odessa Law Academy"*: collection of scientific articles. Odessa. Volume XIX. P. 361-381. (in Ukrainian).
12. Nikitina-Dudikova, H. Yu. (2020). Formation of a forensic methodology for investigating crimes against sexual freedom and sexual integrity of children. *Current issues of forensic science and forensic examination*: proceedings of all Ukrainian scientific and practical conference. (Kyiv, November 19, 2020). Kyiv. P. 304-307. (in Ukrainian).
13. Chornous, Yu. M. (2017). Forensic support of crime investigation: monograph. Vinnytsia. 492 p. (in Ukrainian).
14. Averianova, T. V., Belkin, R. S., Korukhov, Iu. G., Rossinskaia, E. R. (1999). Forensic Science: textbook. Moscow. 990 p. (in Russian).
15. Vasiuta, Yu. V. (2020). Current issues of crime investigation methodology. *Current issues of forensic science and forensic examination*: proceedings of all Ukrainian scientific and practical conference. (Kyiv, November 19, 2020). Kyiv. P. 120-123. (in Ukrainian).
16. Kolesnichenko A. N. (1967). Scientific and legal foundations of the investigation of certain types of crimes: autoref. yew. on the sidelines of the sciences. stepping a dock. yuryd. sciences: special. 12.00.09. Kharkov [in Russian].specialty 12.00.09. Kharkov. (in Russian).
17. Sergeev, L. A. (1966). Investigation and prevention of theft committed during construction work: extended abstract of candidate's thesis: specialty 12.00.09. Moscow. (in Russian).
18. Shevchuk, V. M. (2020). Forensics:

- новації, перспективи: добірка наук. пр. Харків, 2020. С. 803-804.
19. Варфоломеева Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І. та ін. Криміналістика. Академічний курс: підруч. Київ, 2011. 504 с.
20. Журавель В. А. Криміналістичні методи: сучасні наукові концепції: моногр. Харків, 2012. 304 с.
21. Захаров Г. К. Новый учебник по криминалистике – новый материал для дискуссии. *Ученые-криминалисты и их роль в совершенствовании научных основ уголовного судопроизводства*: матер. вузов. юбил. науч.-практ. конф. (к 85-летию со дня рождения Р. С. Белкина): в 2-х ч. Москва, 2007. Ч. 1. С. 167-174.
22. Танасевич В. Г. Теоретические основы методики расследования преступлений. *Советское государство и право*. 1977. № 6. С. 88-96.
23. Возгрин И. А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Ленинград, 1976. 236 с.
24. Бояров В. І. Щодо криміналістичної характеристики злочинів екстремістського спрямування. *Кримінальне провадження: новації процесуальної теорії та криміналістичної практики*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Сімферополь-Алушта, 18-19 квітня 2013 р.). Сімферополь, 2013. С. 32-33.
- traditions, innovations, prospects: a selection of scientific articles. Kharkiv, 2020.P. 803-804. (in Ukrainian).
19. Varfolomeieva, T. V., Honcharenko, V. H., Boiarov, V. I. (Ed). (2011). Forensic Science. Academic course: textbook. Kyiv. 504 p. (in Ukrainian).
20. Zhuravel, V. A. (2012). Forensic methods: modern scientific concepts: monograph. Kharkiv. 304 p. (in Ukrainian).
21. Zakharov, G. K. (2007). The new textbook on forensic science is a new material for discussion. *Forensic scientists and their role in improving the scientific foundations of criminal proceedings*: proceedings of the higher education institutions (on the 85th anniversary of the birth of R. S. Belkin): in 2 parts. Part 1. Moscow. P. 167-174. (in Russian).
22. Tanasevich, V. G. (1977). Theoretical foundations of the crime investigation methodology. *Soviet state and law*. No. 6. P. 88-96. (in Russian).
23. Vozgrin, I. A. (1976). General provisions of the methodology for investigating certain types of crimes. Leningrad. 236 p. (in Russian).
24. Boiarov, V. I. (2013). Concerning the criminalistics characteristics of extremist crimes. *Criminal proceedings: innovations in procedural theory and forensic practice*: proceedings of the international scientific and practical conference (Simferopol-Alushta, April 18-19). Simferopol. P. 32-33. (in Ukrainian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА В СТРУКТУРЕ МЕТОДИКИ РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Е. Д. Лукьянчиков
Б. Е. Лукьянчиков
С. Ю. Петряев

В статье рассматриваются проблемные вопросы криминалистической характеристики преступлений как научной категории криминалистики и инструментария познавательной деятельности в раскрытии и расследовании преступлений. Обращено внимание на то, что современный этап развития общества характеризуется не только количественными, но и качественными

изменениями в состоянии преступности. Появляются новые виды преступлений и совершенствуются традиционные способы их совершения и сокрытия с использованием достижений научно-технического прогресса. Значительная часть преступлений остаются не раскрытыми, а лица их совершившие не наказаны. Перед правоохранительными органами стоит задача быстрого их раскрытия и защиты нарушенных прав потерпевших. Помощь в решении таких задач призвана оказать наука, в первую очередь криминалистика.

В историческом аспекте рассматривается развитие учения о криминалистической методике, определения ее места в системе криминалистики. Отмечается, что криминалистическую методику целесообразно рассматривать и как раздел науки, и как систему знаний о технологии расследования преступлений, и саму технологию, своеобразный алгоритм расследования преступлений, который реализуется в практической деятельности следователей, детективов, прокуроров.

Обращено внимание, что с середины 80-х годов прошлого столетия в научный оборот вошло понятие криминалистическая характеристика преступлений. Проанализировано ее соотношение с предметом доказывания и мнения ученых и практиков о месте криминалистической характеристики в структуре частных методик расследования отдельных видов преступлений. На основе проведенного анализа обосновывается вывод о том, что криминалистическую характеристику преступлений необходимо рассматривать как структурный элемент частной методики расследования и основу для разработки таких методик. Обращено внимание на обязательное исследование корреляционных зависимостей между ее элементами, что может служить ключом к раскрытию конкретного преступления.

FORENSICS CHARACTERISTICS IN THE STRUCTURE OF THE CRIME INVESTIGATION METHODOLOGY

**E. Lukianchykov
B. Lukianchykov
S. Petriaiev**

The article deals with the problematic issues of the forensics characteristics of crimes as a scientific category of forensic science and tools of cognitive activity in the disclosure and investigation of crimes. Attention is drawn to the fact that the modern stage of development of society is characterized not only by quantitative, but also by qualitative changes in the state of crime. New types of crimes are appearing and traditional methods of their commission and concealment are being improved using the achievements of scientific and technological progress. Significant parts of the crimes remain unsolved, and the persons who committed them are not punished. Law enforcement agencies are faced with the task of quickly disclosing them and protecting the violated rights of victims. Science, primarily forensic science, is called upon to provide assistance in solving such problems.

In the historical aspect, the development of the theory of forensic methodology, determining its place in the system of forensic science is considered. It is noted that it is advisable to consider the forensic methodology both as a branch of

science, and as a system of knowledge about the technology of investigating crimes, and the technology itself, a kind of algorithm for investigating crimes, which is implemented in the practical activities of investigators, detectives, prosecutors.

Attention is drawn to the fact that since the mid-80s of the last century, the concept of criminalistics characteristics of crimes has entered the scientific circulation. Its correlation with the subject of proof and the opinions of scientists and practitioners about the place of forensic characteristics in the structure of private methods of investigation of certain types of crimes are analyzed. Based on the analysis, the author substantiates the conclusion that the forensic characterization of crimes should be considered as a structural element of a private investigation methodology and the basis for the development of such methods. Attention is drawn to the mandatory study of the correlation dependences between its elements, which can serve as a key to disclosing a specific crime.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.20>

УДК 343.98:343.163

Іван Іванович Когутич
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу і криміналістики

ORCID 0000-0001-7775-0668

E-mail: kogutich@meta.ua

Львівський національний університет імені Івана Франка

ТАКТИЧНІ СКЛАДОВІ ДІЙ ПРОКУРОРА З УКЛАДЕННЯ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ ОБВИНУВАЧЕНИМ

Статтю присвячено дослідженню тактичних аспектів участі прокурора в укладенні угоди про визнання винуватості обвинуваченим. Зроблено висновок про необхідність розробки системи криміналістичних рекомендацій щодо забезпечення цього напряму діяльності прокурора – обвинувача у судовому провадженні.

Ключові слова: прокурор, тактика, публічне (державне) обвинувачення, угода про визнання винуватості, судове провадження.

Постановка проблеми. Одним із проявів правових реформ стало впровадження певних елементів міжнародного досвіду й стандартів у вітчизняний кримінальний процес. Зрозуміло, що тут метою, крім іншого, слугував, з одного боку, пошук найоптимальнішої рівноваги між швидким, повним і неупередженим дослідженням усіх обставин кримінального провадження, а з іншого – забезпечення дотримання прав і законних інтересів його учасників.

Відтак, в Україні з'явився інститут кримінального провадження на підставі угод, тобто механізм з окремими договірними (компромісними) елементами під час вирішення кримінально-правових конфліктів, що належить до так званих особливих порядків кримінального судочинства.

Запровадження угод про примирення та визнання винуватості має **на меті забезпечення принципу процесуальної економії**, зменшення витрат на ведення процесу, а також забезпечення потерпілому права на швидке і повне відшкодування заподіяної шкоди. Крім того, закріплення на законодавчому рівні чіткої і детальної процедури примирення між сторонами є виконанням Україною вимог Рамкового рішення Ради ЄС «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві» (2001/220/ ША від 15.03.2001), згідно з яким кожна країна-учасниця повинна намагатися сприяти медіації у кримінальних справах [1].

Назагал, інститут кримінального провадження на підставі угод бере свій початок в англосаксонській правовій доктрині, та з плином часу він доволі динамічно трансформувався і в правову систему континентальних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання процесуальної регламентації кримінального провадження на підставі угод активно досліджуються у вітчизняній літературі (передусім, розробки Г. Власової, Ю. Дьоміна, О. Калужинського, Я. Ковальової, А. Лапкіна, Д. Лобаня, Д. Лупека, С. Малихіної, С. Марка, С. Паславського, М. Савіна, Ю. Севрука, Г. Середи, А. Терно, О. Толочка, Г. Тюріна, М. Хавронюка, Л. Хруслової та ін.), проте проблематика особливостей реалізації функції обвинувачення у кримінальному провадженні на підставі угод, а тим паче, тактичні аспекти цієї діяльності прокурора – обвинувача, відображена в наукових розвідках не так вже й активно, як того вимагають сучасні виклики.

Мета дослідження. Визначення тактичних складових дій прокурора з укладання угоди про визнання винуватості обвинуваченим та надання відповідних криміналістичних рекомендацій.

Викладення основного матеріалу. Нагадаємо окремі нормативні складові реалізації процесуальної функції обвинувачення у кримінальному провадженні на підставі угоди з підозрюваним (обвинуваченим) про визнання винуватості, а саме, що:

1) моментом виникнення можливості започаткувати процедуру укладення угоди про визнання винуватості між прокурором і підозрюваним (обвинуваченим) є повідомлення особі про підозру та відповідне ініціювання самої угоди;

2) угода про визнання винуватості може бути укладена за ініціативою або прокурора, або самого підозрюваного чи обвинуваченого;

3) вже на етапі ініціювання угоди (або навіть до цього етапу, якщо ініціатором є прокурор) прокурором має бути надана оцінка обґрунтованості підозри (обвинувачення), достатності доказів для доведення вини підозрюваного у суді, а також враховані обставини, передбачені ст. 470 КПК України;

4) наявні два етапи реалізації функції обвинувачення на підставі угод: підготовчий та остаточний:

– підготовчий – від ініціювання угоди до направлення прокурором обвинувального акта до суду з укладеною угодою (для нього характерні такі дії, як: а) ініціювання угоди, б) проведення домовленостей, в) укладення угоди, г) підписання угоди сторонами, законними представниками, і г) додатково, якщо угоду укладено у стадії досудового розслідування, – отримання висновку експерта або завершення проведення необхідних слідчих (розшукових) дій щодо збирання та фіксації доказів, які можуть бути втрачені із плином часу або які неможливо буде провести пізніше без істотної шкоди для їх результату у разі відмови суду в затвердженні угоди (ч. 1 ст. 474 КПК України);

– остаточний – реалізація функції обвинувачення у судовому засіданні щодо безпосереднього розгляду угоди;

5) є дві ситуації реалізації функції обвинувачення на підставі угод: ініціювання угоди на стадії досудового розслідування; ініціювання угоди під час розгляду кримінальної справи в суді до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку (ч. 5 ст. 469 КПК України);

5) участь прокурора у розгляді судом угоди про визнання винуватості є обов'язковою (ч. 2 ст. 474 КПК України);

6) реалізацію функції обвинувачення у кримінальному провадженні на підставі угоди про визнання винуватості характеризує специфіка статусу її суб'єктів (передусім, розподіл між ними повноважень). Цими суб'єктами у стадії досудового розслідування є прокурор та слідчий: лише на прокурора покладено повноваження з укладення угоди про визнання винуватості (він зобов'язаний невідкладно («за першої можливості») надіслати до суду обвинувальний акт з підписаною сторонами угодою тощо); слідчий також є активною дійовою особою, принаймні, саме він у загальному порядку складає обвинувальний акт; на стадії ж судового провадження – винятково прокурор – обвинувач;

7) доказова діяльність прокурора щодо розгляду угоди про визнання винуватості у підготовчому судовому засіданні є ускладненою через обмежену його можливість реалізувати такий стандарт – як доведення в суді винуватості особи поза розумним сумнівом. Зазначене зумовлює суддів відступати від вимог законодавця (ч. 4 ст. 291 КПК України) і витребувати матеріали, які були зібрані органами досудового розслідування для прийняття рішення про затвердження угоди.

Відтак, навіть із щойно наведеного (а це – лише незначна частка положень інституту угод) випливає, що діяльність прокурора – обвинувача (з позиції не винятково «викривальника», а й дослідника всіх обставин кримінального провадження, який критично ставиться до одержуваної інформації на основі об'єктивного, повного і всебічного аналізу) з укладення угоди про визнання винуватості обвинуваченим та її судового затвердження є пізнавальною та організаційно – багатоаспектною і такою, що потребує відповідного тактичного супроводу (забезпечення). Цей супровід матиме вигляд нового напрямку тактико – криміналістичного забезпечення так званих компромісних процедур у кримінальному провадженні. Воно, назагал, повинно містити рекомендації, принаймні щодо: локаліза-

ції (унеможливлення) непродуктивного конфлікту між обвинуваченням і обвинуваченим та непрогнозованих компромісів між ними та іншими учасниками кримінального провадження; наявності адекватних способів переконання обвинуваченого в безперспективності його протидії судочинству і потребі співпраці з прокурором і судом на основі зворотного зв'язку із врахуванням специфіки професійного захисту та ситуаційного аналізу того чи іншого варіанта захисної тактики тощо.

Вже знаємо, що залежно від завдань (спрямованості) на рівні конкретизації загально визначених основних трьох процесуальних функцій, тактику підтримання публічного (державного) обвинувачення розмежовують на окремі підсистеми, а саме:

а) викривальну тактику (це, передусім, тактичні прийоми з елементами криміналістичного дезінформування класу фікцій – «створення незаповненості»; «зняття напруженості»; «фронтальний (лобовий) допит»; «інертний допит» (уповільнений); «форсований допит» (прискорений) або по – іншому прийом «послідовності»; «непрямий допит», по-іншому «відволікання уваги»; «очікування»; «спалення мостів»; «допущення легенди» тощо);

б) корегуючу тактику (тактичні прийоми виявлення й локалізації добросовісних помилянь у показаннях, актуалізації забутого – «постановка запитань», у тому числі нагадуючих, із використанням психічних явищ асоціації: за суміжністю (часова асоціація), за схожістю, за протилежністю (контрастом), наглядності); «пред'явлення доказів» тощо);

в) переговорну тактику (тактичні прийоми стимулювання установки на необхідність спілкування та необхідність повідомлення правдивих показань: роз'яснення допитуваному суті відповідного процесуального становища; демонстрація перспектив ситуації, що склалася; роз'яснення широчеречності розкаяння, інших пом'якшуючих обставин; використання позитивної оцінки окремих якостей особи; переконання необхідності надання допомоги суду; роз'яснення суті наслідків вчиненого кримінального правопорушення (злочину) або можливості їх вчинення в майбутньому; використання «публічної актуалізації позитивних рис»; формування в особі враження про неможливість і недоцільність повідомляти неправду, замовчувати певні факти; звернення до почуття справедливості, совісті, чесності, добросовісності тощо);

г) тактику забезпечення, по-іншому – тактику створення умов для ефективної реалізації тактичних прийомів безпосереднього впливу (тактичні прийоми розпізнання (діагностування) завідомо неправдивих показань: «судовий аналіз» – зіставлення різних варіантів змінених показань між собою та з іншими доказами у справі; послідовне дослідження показань; «постановка запитань» – контрольних, для повторного викладу окремих чи всіх фактів, уточнюючих, навідних тощо; встановлення психологічного контакту).

У контексті діяльності прокурора з укладення угоди про визнання винуватості обвинуваченим найактуальнішою є, як на нас, переговорна тактика.

Теорія комунікації тактику ведення переговорів, розглядає дієвим інструментом у вирішенні проблем комунікантів як відображення їх уміння переконувати й бути іманентним (властиво готовим) до компромісу [2; 3].

Сам термін «переговори» – це за суттю набір тактичних прийомів, спрямованих на пошук компромісних рішень для цілкому конфліктуючих сторін.

Стадіями проведення переговорів є: підготовка до переговорів; попередній вибір позиції; пошук компромісу; завершення. Кожній з цих стадій притаманні виокремлені але взаємообумовлені тактичні прийоми.

У контексті аналізованого нами предмета вищеозначену переговорну тактику доцільніше було б названо трансформувати в категорію «тактика прокурорського переконання й забезпечення компромісних процедур у кримінальному провадженні» (хоча б тому, що, по-перше, саме прокурор ініціює відповідними тактичними засобами угоду чи винятково йому повинні заявити відповідне клопотання про угоду стосовно визнання винуватості, а по-друге, правові наслідки і тактичні особливості судового дослідження суттєво окреслені саме цією компромісною угодою).

Відтак, складова тактики прокурорського переконання й забезпечення компромісних процедур у кримінальному провадженні повинна містити систему рекомендацій щодо організаційного, інформаційного і ресурсно-кадрового забезпечення цієї діяльності з тим щоб: а) унеможливити формальне ставлення до своїх обов'язків з боку відповідних учасників цього провадження; б) попередити (не допустити) непередбачені компроміси між стороною захисту і потерпілим, а також свідками обвинувачення; в) сприяти винятково об'єктивному висвітленню у засобах масової інформації реального стану речей (за умови журналістського інтересу до конкретної компромісної процедури) тощо. Принаймні, вже це стане підґрунтям для ефективного застосування тактики створення умов (підготовки) і безпосереднього укладення угоди про визнання винуватості обвинуваченим.

Видається, що не стільки безпосереднє переконання, скільки саме аргументування власної позиції у формі демонстрації можливостей публічного (державного) обвинувачення в суді найефективніше актуалізує як перспективу засудження винного, так і доцільність компромісу в конкретно взятому випадку. Адже відомо, що аргументування міцності своєї позиції – це форма непрямого переконання, побудованого на зародженні у комуніканта підсвідомих відчуттів про безперспективність протидії.

Ось, скажімо, як прокурор може тактично вдало залучити адвоката – захисника до ініціювання його підзахисного до започаткування процедури з укладення ним угоди з прокурором про визнання своєї винуватості.

Ураховуючи, що сторона захисту, особливо у групових злочинах, не завжди узгоджена в своїх приватно-матеріальних інтересах (наявність конфліктів між співучасниками групового злочину; намагання перекласти тягар відповідальності за вчинене один на одного; неприхована і тактично підсилена слідчим (прокурором) антипатія, яку співучасники відчувають один до одного, у тому числі і внаслідок різноваріантної взаємозалежності

ті, що принижує гідність когось із них; аналогічно підсилені сумніви у «взаємонадійності» і нездатності до кінця притримуватися наперед обумовленої між ними лінії поведінки на слідстві (суді) тощо), у прокурора є реальні можливості готувати підґрунтя для реалізації інституту угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості. Тут це матиме форму реалізації засобами тактики викриття співучасників групового злочину шляхом заохочення так званого виказу (доносу) одним чи декількома із них.

Іншими словами, прокурор шляхом тактичного впливу з метою подолання протидії правосуддю, може не лише роз'яснити підозрюваному на стадії досудового розслідування (як і обвинуваченому в суді, за умови спілкування поза присутності інших підозрюваних, обвинувачених), що його показання – це не лише джерело захисних (викривальних) доказів, а й засіб його захисту від обмови з боку співучасників. Одночасно з цим «презентує» можливість інституту угоди про визнання винуватості, акцентуючи увагу на тому, що за відмови від «компромісу» ним, угода може бути запропонована іншим його в минулому «друзям».

Ця форма компромісної процедури може бути реалізована прокурором у два тактичні способи: або безпосередньо ним самим, або (що є більш перспективно реальнішим) – залучивши адвоката – захисника потенційного укладача угоди про винуватість.

Саме за другого способу захисник діючи безумовно винятково в інтересах свого клієнта взмозі суттєво фахово допомогти в цьому процесі. Адже роз'яснення підзахисному всіх деталей обставин угоди та її наслідків безпосередньо адвокатом будуть переконливішими, аніж, коли б це робив прокурор (погодьмось, довіра до свого захисника майже завжди є вразі більшою за довіру до прокурора).

Відтак прокурор, використовуючи тактичний прийом «надання ініціативи», створює можливість самому захисту реалізувати започаткування процедури укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості шляхом обмірковування зі своїм підзахисним її перспектив у ході, винятково, конфіденційного спілкування немов би за ініціативою самого адвоката.

Можливою є й ситуація, коли обвинувачений ініціативу прокурора про застосування угоди про визнання винуватості сприйматиме, передусім, як доказ слабкості позиції обвинувачення. Тому прокурору необхідно належно обґрунтувати свою пропозицію: наявною позитивною практикою застосування цього інституту, а також роз'ясненнями його сутності та прийнятних як для обвинуваченого перспектив (а саме, що угода про визнання винуватості розглядається лише як: а) можливість покращення становища обвинуваченого; б) засіб нейтралізації різноманітних хитрощів захисника, скерованих, головню, на зволікання судового розгляду кримінального провадження (особливо за реальних випадків неодноразових заяв суду адвокатом необґрунтованих клопотання, надуманих скарг тощо).

Так чи інакше, якість аргументації на підтвердження доречності угоди про визнання обвинуваченим винуватості залежить від правильного на-

дання прокурором у межах вже згадуваних переговорів із ним відповідної інформації, вміння відстоювати принципові позиції з одночасним врахуванням інтересів самого обвинуваченого.

Також важливо роз'яснити обов'язок обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (за наявності таких), а також того, що обвинувачений за умисне невиконання угоди про визнання винуватості може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за ст. 389-1 КК України.

Певні тактичні особливості притаманні й етапу безпосереднього укладення угоди, який являє собою організаційні й комунікативні аспекти уточнення позицій прокурора й обвинуваченого (його захисника); складання тексту проекту угоди; внесення відповідних виправлень до тексту; роз'яснення прокурором іншій стороні наслідків невиконання угоди; виготовлення остаточного варіанта угоди; ознайомлення обвинуваченого з ним; підписання сторонами угоди про визнання винуватості тощо.

Якщо обвинувачений не володіє мовою, якою здійснюється кримінальне провадження, то в такому разі прокурору необхідно складати та направляти до суду два примірники угоди про визнання винуватості, один з яких – на рідній мові обвинуваченого. Справжність перекладу повинна бути засвідчена перекладачем (ч. 4 ст. 29 КПК України) – це умова, що забезпечуватиме дотримання прав і захист інтересів обвинуваченого, сприятиме його обізнаності щодо обов'язків, покладених на нього угодою про визнання винуватості [4, с. 96].

Тактично важливою є також роль прокурора в укладенні угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях, в яких беруть участь кілька обвинувачених. Така його діяльність, окрім визнання винуватості обвинуваченим має бути спрямована на налагодження психологічного контакту та добровільного схилення його до співпраці з метою притягнення до відповідальності інших співучасників кримінального правопорушення. Водночас, коли кримінальне правопорушення вчинено у співучасті, і один із співучасників погоджується укласти угоду про визнання винуватості, виказавши інших, досягнення відповідних домовленостей з іншими співучасниками може бути визнане недоцільним з тактичних міркувань [4, с. 106].

Певні тактичні особливості притаманні також застосуванню заходів безпеки в межах забезпечення укладення угоди про визнання винуватості.

Погодьмось, часто укладення угоди про визнання винуватості (у разі визначення в тексті угоди умови співпраці у викритті кримінального правопорушення, учиненого іншою особою) може супроводжуватися суттєвими та реальними ризиками щодо безпеки і самого обвинуваченого, і його рідних та близьких. Ініціатор угоди повинен усвідомлювати, що обумовлена співпраця – це не лише шлях до пом'якшення покарання, а й реальна перспектива наразити на небезпеку життя обвинуваченого і життя його рідних та близьких.

Вплив на обвинуваченого, який виявив бажання укласти угоду про визнання винуватості, а також на його рідних і близьких, може здійснюва-

тись з різною метою: примусити відмовитися від давання показань щодо іншого обвинуваченого, який притягується до кримінальної відповідальності; змусити змінити показання на більш сприятливі для останнього; з помсти за допомогу суду тощо.

Відтак, прокурор зобов'язаний забезпечити всі складові права на безпеку обвинуваченого, який ініціював або погодився на угоду про визнання винуватості та інших осіб, визначені ч. 1 ст. 5 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві».

Прокурор, як сторона угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні, на яку покладено подальший контроль за виконанням умов цієї угоди, згідно зі своїми повноваженнями, зобов'язаний вжити відповідних заходів щодо усунення ризиків небезпеки для іншої сторони угоди і створити необхідні умови для виконання обвинуваченим узятих на себе за угодою зобов'язань.

Приводом для вжиття заходів забезпечення безпеки може бути: а) заява обвинуваченого, члена його сім'ї або близького родича; б) звернення керівника відповідного державного органу; в) отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, здоров'ю, житлу і майну зазначених осіб [5].

Особливої уваги потребує забезпечення вже частково згадуваної конфіденційності зносин обвинуваченого з прокурором стосовно укладення угоди про визнання винуватості. Саме прокурор забезпечує це організаціїно, в тому числі ініціюючи рішення суду про здійснення кримінального провадження у закритому судовому засіданні (впродовж усього судового провадження або його окремої частини) задля забезпечення безпеки осіб, які беруть у ньому участь.

Так чи інакше, з метою забезпечення належного захисту від помсти і залякування щодо обвинуваченого, який уклав угоду про визнання винуватості, необхідно дотримуватися режиму конфіденційності відомостей про укладення у кримінальному провадженні угоди та її змісту. Відомості про затвердження такої угоди не повинні підлягати оприлюдненню в Єдиному державному реєстрі судових рішень. Крім того необхідно, щоб і прокурор, і інші особи, які беруть участь в укладенні та затвердженні угоди про визнання винуватості, давали підписку про її позасудове нерозголошення.

Висновки. Звичайно, вищенаведене – лише коротка спроба вступу до проблематики необхідності й допустимості застосування тактико-криміналістичних аспектів у діях прокурора з укладення угоди про визнання винуватості обвинуваченим. Хотілося б, щоб стало зрозумілим й те, що майбутні належно розроблені рекомендації й висновки в означеному сегменті науки криміналістики можуть стати підґрунтям для подальшого розвитку кримінального процесуального законодавства у сфері локалізації протиріч функціональної характеристики відповідних учасників кримінального судочинства, зокрема, у галузі застосування інституту кримінального провадження на підставі угод.

Перелік посилань

1. Основоволожне рішення Ради Європейського Союзу від 15.03.2001 про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві (2001/220/JHA): URL: https://issuu.com/uccg/docs/16_fr_decision_ukr.
2. Семенов О. М., Насіленко Л. А. Професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів: теорія і практика: монографія. Суми, 2015. 324 с.
3. Яшенкова О. В. Основи теорії мовної комунікації: навчальний посібник. Київ: Академія, 2010. 312 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/3033287>
4. Трекке А. С. Кримінальне провадження на підставі угоди про визнання винуватості: Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Ірпінь, 2018. 255 с. URL: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis-ilovepdf-compressed.pdf>
5. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві: Закон України від 23.12.1993 № 3782-XII: URL: http://sc.gov.ua/ua/2013_rik.html. (Дата звернення 11.11.2018).

References

1. Fundamental Decision of the Council of the European Union of 15.03.2001 on the place of crime victims in criminal proceedings (2001/220/JHA). Retrieved from: [https://issuu.com/uccg/docs/16_fr_decision_ukr\(in Ukrainian\)](https://issuu.com/uccg/docs/16_fr_decision_ukr(in%20Ukrainian)).
2. Semenov, A. N., Nasilenko, L. A. (2015). Professional communication training of future lawyers: theory and practice: monograph. Sumy. 324 p. (in Ukrainian).
3. Yashenkova, A. V. (2010). Fundamentals of the theory of speech communication: a textbook. Kyiv. 312 p. Retrieved from: <https://www.twirpx.com/file/3033287> (in Ukrainian).
4. Trekke, A. S. (2018). Criminal proceedings based on a plea agreement: Qualifying scientific work as a manuscript. Irpin. 255 p. Retrieved from: <http://www.nusta.edu.ua/wp-content/uploads/2016/11/dis-ilovepdf-compressed.pdf> (in Ukrainian).
5. On ensuring the safety of persons participating in criminal proceedings: Law of Ukraine dated December 23, 1993 No. 3782-XII: Retrieved from: http://sc.gov.ua/ua/2013_rik.html. (Access date 11.11.2018). (in Ukrainian).

ТАКТИЧЕСКИЕ СОСТАВНЫЕ ДЕЙСТВИЯ ПРОКУРОРА ПРИ ЗАКЛЮЧЕНИИ СОГЛАШЕНИЯ О ПРИЗНАНИИ ВИНЫ ОБВИНЯЕМЫМ

И. И. Когутич

Статья посвящена исследованию отдельных тактических аспектов участия прокурора в заключении соглашения о признании вины обвиняемым. Сделан вывод о необходимости разработки системы криминалистических рекомендаций относительно обеспечения этого направления деятельности прокурора – обвинителя в судебном разбирательстве.

Констатировано, что в Украине появился институт уголовного процесса на основании соглашений, то есть механизм с отдельными договорными (компромиссными) элементами во время решения уголовно-правовых конфликтов, который принадлежит к так называемым особым порядкам уголовного судопроизводства.

Отмечено, что в противовес достаточному вниманию ученых к вопросам процессуальной регламентации уголовного судопроизводства на основании соглашений, тактические аспекты этой деятельности прокурора-обвинителя почти выпали из поля зрения научных исследований, что никоим образом соответствует современным вызовам преступности.

Установлено, что деятельность прокурора-обвинителя по заключению соглашения о признании вины обвиняемым и его судебного утверждения является познавательной и организационно – разноаспектной, требующей соответствующего тактического сопровождения (обеспечения). Это сопровождение будет новым направлением тактико-криминалистического обеспечения так называемых компромиссных процедур в уголовном производстве. Оно должно содержать рекомендации, по крайней мере, относительно: локализации непродуктивного конфликта между обвинением и обвиняемым, а также непрогнозируемых компромиссов между иными участниками уголовного судопроизводства; наличия адекватных способов убеждения обвиняемого в бесперспективности его противодействия прокурору и суду и потребности сотрудничества с ними на основе обратной связи с учетом специфики профессиональной защиты и ситуационного анализа того или иного варианта тактики защиты.

В контексте деятельности прокурора по заключению соглашения о признании вины обвиняемым самой актуальной является, так называемая, переговорная тактика. Ее, в русле анализируемого предмета, целесообразнее было бы называть тактикой прокурорского убеждения и обеспечения компромиссных процедур в уголовном процессе. Ее составные элементы – это система рекомендаций относительно организационного, информационного и ресурсно-кадрового обеспечения деятельности прокурора по заключению соглашения о признании вины обвиняемым с тем, чтобы: а) сделать невозможным формальное отношение к своим обязанностям со стороны соответствующих участников уголовного процесса; б) предупредить непрогнозируемые компромиссы между стороной защиты и потерпевшим, а также свидетелями обвинения; в) способствовать исключительно объективному освещению в средствах массовой информации реального положения вещей (в условиях журналистского интереса к конкретной компромиссной процедуре). По крайней мере, уже это станет почвой для эффективного применения тактики создания условий для подготовки и непосредственного заключения соглашения о признании вины обвиняемым.

Ключевые слова: прокурор, тактика, публичное (государственное) обвинение, соглашение о признании вины, уголовное судопроизводство.

TACTICAL COMPONENTS OF THE PROSECUTOR'S ACTIONS TO CONCLUDE A PLEA AGREEMENT FOR THE ACCUSED

I. Kohutych

The article is devoted to the study of certain tactical aspects of the prosecutor's participation in the conclusion of an agreement on the confession of guilt by the accused. It is concluded that it is necessary to develop a system of

forensic recommendations regarding the provision of this direction of the prosecutor's activity in court proceedings.

It is stated that the institution of criminal procedure has appeared in Ukraine based on agreements, that is, a mechanism with separate contractual (compromise) elements during the resolution of criminal legal conflicts, which belongs to the so-called special orders of criminal proceedings.

It is noted that, in contrast to the sufficient attention of scientists to the issues of procedural regulation of criminal proceedings based on agreements, the tactical aspects of the activities of the prosecutor almost get out of sight of scientific research, which is in no way consistent with modern challenges of combating crime.

It has been established that the activities of the prosecutor to conclude an agreement on the confession of guilt by the accused and his/her judicial approval are cognitive and organizationally diverse, requiring appropriate tactical support (provision). This support will be a new direction of tactical and forensic support of the so-called compromise procedures in criminal proceedings. It should contain recommendations, at least regarding localization of an unproductive conflict between the prosecution and the accused, as well as unpredictable compromises between other participants in criminal proceedings. It should contain recommendations the availability of adequate ways to convince the accused of the futility of his/her opposition to the prosecutor and the court and the need to cooperate with them based on feedback, taking into account the specifics of professional defense and a situational analysis of one or another variant of defense tactics.

In the context of the prosecutor's activities to conclude an agreement on the plea of the accused, the most relevant is the so-called negotiation tactics. In the mainstream of the analyzed subject, it would be more expedient to call it the tactics of prosecutorial persuasion and ensuring compromise procedures in the criminal process. Its constituent elements are a system of recommendations regarding the organizational, informational and resource-personnel support of the prosecutor's activities to conclude an agreement on the plea of the accused in order to

a) make it impossible for the relevant participants in the criminal process to formally treat their duties;

b) prevent unpredictable compromises between the defense and the victim, as well as prosecution witnesses;

c) promote exclusively objective media coverage of the real state of affairs (in conditions of journalistic interest in a specific compromise procedure). At least, this will already become the basis for the effective use of tactics of creating conditions for the preparation and direct conclusion of an agreement on the plea of the accused.

Key words: prosecutor, tactics, public (state) prosecution, plea agreement, criminal proceedings.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.21>
УДК 343.131

Володимир Іванович Галаган
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри

ORCID 0000-0001-8224-0099
E-mail: galaganvi@ukma.edu.ua

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Жанна Володимирівна Удовенко
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри

ORCID 0000-0002-4100-0723
E-mail: zhanna.udovenko@ukma.edu.ua

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ГАРАНТІЇ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕВТРУЧАННЯ В ОСОБИСТЕ І СІМЕЙНЕ ЖИТТЯ ПІД ЧАС АПЕЛЯЦІЙНОГО ТА КАСАЦІЙНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню питань подання апеляційних та касаційних скарг і матеріалів, що додаються до них, під час підготовки та здійснення судового розгляду на стадіях апеляційного та касаційного провадження. Особливістю використання цих матеріалів є те, що в них можуть бути відомості конфіденційного характеру, що належать до обставин особистого і сімейного життя та не підлягають розголошенню. Застереження щодо їх використання наразі в законодавстві не визначені, у зв'язку з чим запропоновано та обґрунтовано низку змін і доповнень до Кримінального процесуального кодексу України.

Ключові слова: кримінальне провадження, судовий розгляд, апеляційне провадження, касаційне провадження, засади кримінального провадження, особисте і сімейне життя, процесуальні гарантії.

Постановка проблеми. З метою забезпечення дотримання прав і законних інтересів громадян кримінальне процесуальне законодавство України визначає апеляційну, касаційну форми перегляду, а також провадження за нововиявленими або виключними обставинами. На будь-якій з цих стадій кримінальне провадження спрямоване на охорону прав і свобод особи та забезпечення їх процесуальними гарантіями. До них як передбачених законом засобів забезпечення ефективного здійснення кримінального провадження та швидкого, повного й неупередженого виконання всіх його завдань під час досудового розслідування й судового розгляду

належать, зокрема, засади кримінального провадження, щодо кожної з яких передбачено механізм їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам кримінального провадження в суді апеляційної та касаційної інстанції неодноразово присвячували свої роботи науковці України. Так, Н. Р. Бобечко досліджував особливості апеляційного та касаційного провадження, визначав процесуальний порядок оскарження, судового розгляду, підстави для зміни або скасування рішень нижчестоящих судів, процесуальний порядок прийняття рішень судами апеляційної та касаційної інстанцій [1]. Питаннями касаційного оскарження порушення права на захист засудженого займалася В. В. Шапула [2]. Окремим аспектам апеляційного та касаційного провадження присвятили наукові статті Н. Г. Габлей [3, с. 161–164], О. Ю. Дидич [4, с. 159–163], А. М. Євмін [5, с. 199–201] та ін.

Мета дослідження. Узагальнення законодавчих, теоретичних та практичних аспектів, пов'язаних з механізмом реалізації гарантій забезпечення невторчання у особисте і сімейне життя під час апеляційного та касаційного провадження, обґрунтування внесення низки доповнень до Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України).

Викладення основного матеріалу. Як стверджує Р. Алексі, права людини мають п'ять ознак. Вони є універсальними (їх носієм є будь-яка людина), фундаментальними (права людини захищають не всі існуючі джерела та умови благополуччя, а лише основні здібності, інтереси та потреби), є абстрактними та моральними за змістом та мають пріоритет над всіма іншими правовими нормами [6, с. 23–24].

Забезпечення прав і свобод, крім усього іншого, потребує, зокрема, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для їх реалізації кожним громадянином [7]. Насамперед це означає, що кожному, чиї права було порушено, забезпечується право на перегляд судових рішень вищим судом (п. 5 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966, ст. 2 Протоколу № 7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 01.11.1988 (Конвенція), ч. ч. 1, 2 ст. 55 Конституції України). Водночас, не отримавши позитивного результату під час розгляду справи в національному суді, громадяни України все частіше звертаються до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) для встановлення порушення прав, гарантованих вказаною Конвенцією. Одні прагнуть перегляду судового рішення в Україні ще раз, інші – отримати компенсацію. Про цей факт свідчить і статистика, оприлюднена ЄСПЛ: станом на 31.08.2019 – 14,8 % справ, які перебувають на розгляді, це справи проти України [8], яка займає третє місце після Російської Федерації та Туреччини.

Права і свободи осіб можуть бути захищені лише в разі ухвалення судом законного, обґрунтованого і вмотивованого рішення. Проте таке рішення може перестати бути таким, зокрема, у зв'язку з тим, що судом під час судового розгляду не були враховані всі обставини, що можуть мати істотне значення. Для прикладу, в рішенні у справі «Ліблік та інші проти Естонії» від 28.05.2018 ЄСПЛ встановив, що місцевий суд виніс виправду-

вальний вирок, вказавши на незаконність заходів спостереження та неприйнятність зібраних доказів. Потім іншого висновку дійшов апеляційний суд, який визнав заявників винуватими, а докази прийнятними й змінив на протилежне рішення місцевого суду. Касаційний суд підтвердив позицію суду апеляційного, після чого заявники звернулися до ЄСПЛ, вказавши на порушення ст. 8 Конвенції. Вони стверджували, що їхні права були порушені у зв'язку з відсутністю належного обґрунтування прихованого спостереження, а наявні були лише припущення. ЄСПЛ вказав, що оскільки надання такого дозволу не було належним чином обґрунтоване, то й втручання у приватне життя не було відповідним до закону [9] й прийняв рішення на користь заявників.

Апеляційне провадження є різновидом судового провадження в загальній системі видів перегляду судових рішень, що здійснюються за правилами судового розгляду в суді першої інстанції (ст. 342–345 КПК України) з урахуванням особливостей, передбачених главою 31 КПК України. До них, зокрема, належать специфіка приводів до початку судового розгляду, форма та умови здійснення цієї діяльності, повноваження сторін, строки апеляційного оскарження, порядок дослідження доказів тощо.

Однією з гарантій забезпечення процесуального права особи подати апеляційну скаргу є передбачена ч. 4 ст. 395 КПК України можливість ознайомитися з матеріалами кримінального провадження. Як слушно зазначає В. В. Шапула, досліджуючи питання касаційного оскарження, поняття «ознайомитися» не є рівнозначним поняттю «вивчити». Ознайомлення передбачає більш поверхневий перегляд шляхом пролистування матеріалів провадження, в той час як «вивчення» – це більш детальне та глибоке їх дослідження, опрацювання. До того ж, метою такого ознайомлення, на думку цієї авторки, є не власне підготовка скарги, а лише вирішення питання про її подання, що свідчить про обмежені часові рамки для цієї дії [10, с. 112].

Інше питання виникає щодо можливості подання нових доказів відповідно до п. 6 ч. 2 ст. 396 КПК України, на які сторони посилаються, подаючи апеляційну скаргу, заперечення на неї (п. 7 ч. 2 ст. 402 цього Кодексу) чи її зміну та/або доповнення (ч. 3 ст. 403 КПК України). Зміст цих матеріалів та можливість їх використання на стадії апеляційного провадження під час доказування важливих обставин вчинення кримінального правопорушення, його мотивів, мети, обставин, що характеризують особу обвинуваченого, у КПК України наразі не визначені. Водночас, не виключено, що в них можуть бути відомості, пов'язані з особистим і сімейним життям особи, що не підлягають розголошенню й є законодавчо захищеними. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 32 Конституції України, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Аналогічною є норма ч. 2 ст. 15 КПК України – ніхто не може збирати, зберігати, використовувати та поширювати інформацію про приватне життя особи без її згоди, крім випадків, передбачених цим Кодексом. Тож якщо захисник, готуючи апеляційну скаргу, не буде викорис-

товувати та поширювати таку інформацію без попередньої згоди підзахисної особи, то інші учасники апеляційного провадження – потерпілий, цивільний позивач, цивільний відповідач, їхні представники – без законодавчого застереження навмисно чи з необережності у поданих ними матеріалах можуть зазначити відомості конфіденційного характеру щодо обвинуваченого, які не підлягають розголошенню в судовому засіданні. У цьому разі виникає питання про обов'язок цих осіб запобігати розголошенню цієї інформації та не допускати таких дій.

З огляду на зазначене, з метою нерозголошення вказаних відомостей, пропонуємо доповнити ч. 2 ст. 396 КПК України та відповідно ч. 1 ст. 401 КПК України абзацом другим у наступній редакції: *«Зміст матеріалів, які додаються до апеляційної скарги, не повинен порушувати права, свободи та законні інтереси інших учасників судового провадження»*.

Враховання цієї пропозиції передбачає доповнення ч. 3 ст. 403 КПК України другим реченням з бланкетною диспозицією наступного змісту: *«Подані нею додаткові матеріали мають відповідати вимогам, передбаченим абзацом другим частини 2 статті 396 цього Кодексу»*.

В поданих сторонами кримінального провадження матеріалах можуть бути відомості, які, з одного боку, мають бути використані для виконання завдань кримінального провадження, про що зазначено у ч. 3 ст. 15 КПК України а, з іншого – не підлягають розголошенню під час проведення відкритого судового засідання. У цьому разі суддя-доповідач відповідно до загальної норми ч. 2 ст. 27 КПК України, що розповсюджується на всі стадії кримінального провадження, може прийняти рішення про здійснення апеляційного розгляду в закритому судовому засіданні.

Зміст засади безпосередності дослідження показань, речей і документів, визначений у п. 16 ч. 1 ст. 7 КПК України, під час здійснення процесуальної діяльності судом апеляційної інстанції відрізняється від змісту цієї ж засади під час розгляду матеріалів кримінального провадження в суді першої інстанції. Діяльність суду апеляційної інстанції має свої особливості, до яких, зокрема, належить перегляд рішень суду першої інстанції в межах апеляційної скарги. Як визначено в ч. 3 ст. 404 КПК України, цей суд виключно за клопотанням учасників судового розгляду зобов'язаний повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та може дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, виключно якщо про дослідження таких доказів учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується. Іншими словами, за відсутності таких клопотань суд апеляційної інстанції не вправі за своєю ініціативою досліджувати докази. Ця позиція неодноразово підтверджена й у рішеннях ЄСПЛ, зокрема, у справах: «Дактарас проти Литви» від 24.11.2000 [11], «Капо проти Бельгії» від 13.01.2005 [12], «Білуха проти України» від 09.11.2006 [13].

Порівнюючи апеляційний і касаційний розгляд, слід вказати на їх основну відмінність. Відповідно до ч. 3 ст. 404 КПК України, під час апеля-

ційного провадження можуть бути повторно досліджені обставини, встановлені під час кримінального провадження, за наявності умов, визначених у цій процесуальній нормі. Натомість касаційний суд лише перевіряє додержання судами першої та апеляційної інстанції законності правил кримінального провадження. Таку перевірку Верховний Суд здійснює, досліджуючи процесуальні рішення нижчестоящих судів, що оскаржуються, касаційну скаргу та заперечення на неї. Важливим напрямом реалізації засади безпосередності дослідження показань, речей і документів під час касаційного розгляду є усне висловлювання своїх доводів учасниками судового провадження (ч. 2, 3 ст. 434 КПК України).

Отже, вирішальне значення у питанні забезпечення прав особи в діяльності національних судів належить правовій позиції, яку формує найвищий судовий орган України – Верховний Суд. Саме він відповідно до ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII не лише виконує свої основні повноваження – здійснення правосуддя, забезпечення однакового застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом [14], але й зобов'язаний виправляти судові помилки й утворювати єдину правозастосовну практику для усіх нижчестоящих судів.

Виправлення судових помилок касаційним судом пов'язане, перш за все, з оцінкою цінностей та інтересів, захист яких вимагає скасування судового рішення, що набрало законної сили. Водночас, має бути віднайдено баланс між інтересами конкретних осіб (одна з них розраховує на виправлення допущеної стосовно неї судової помилки, а інша – покладається на результат поточного судового рішення) та інтересами держави, зацікавленої в однаковому застосуванні законодавства. Отже, виправлення судової помилки є предметом як публічного, так і приватного інтересу [15, с. 247].

Провадження в суді касаційної інстанції як стадія кримінального процесу не є обов'язковою, проте вона є однією з гарантій забезпечення прав особи, їх відновлення у разі їх порушення на попередніх стадіях. Для прикладу, важливим з огляду на предмет нашого дослідження є питання щодо подання до Верховного Суду касаційної скарги, заперечень на неї та матеріалів, які додаються, на які сторони посилаються й про які зазначено відповідно у п. 6 ч. 2 ст. 427 та у п. 7 ч. 2 ст. 431 КПК України. У випадку відмови від касаційної скарги, зміни і доповнення до неї під час касаційного провадження такі дії здійснюють, як зазначено в ч. 1 ст. 432 КПК України, за правилами, передбаченими для апеляційного провадження і визначеними у ст. 403 цього Кодексу. Водночас перелік та зміст цих матеріалів, можливість обмеження чи заборона їх використання у КПК України наразі не визначені як під час апеляційного, так і касаційного оскарження. Однак не виключено, що саме в них можуть міститися відомості, пов'язані з особистим і сімейним життям учасників судового провадження, які є захищеними у законодавстві України й не підлягають розголошенню.

З огляду на зазначене, враховуючи невизначеність цього питання у КПК України та не претендуючи на остаточність, з метою забезпечення гара-

нтей нерозголошення таких відомостей, вважаємо за необхідне законодавчо унормувати це положення та доповнити ч. 2 ст. 427 КПК України й відповідно ч. 1 ст. 430 КПК України окремим абзацом у наступній редакції: «Зміст матеріалів, які додаються до касаційної скарги, не повинен порушувати права, свободи та законні інтереси інших учасників судового провадження».

Унормування цього положення у вказаних статтях спрямоване на дотримання всіх прав та інтересів осіб, незалежно від того, яких саме вони торкаються, а не лише їхнього особистого і сімейного життя. З огляду на зазначене, така пропозиція, на наше переконання, повинна носити загальний характер.

Суд касаційної інстанції перевіряє правильність застосування судами першої та апеляційної інстанцій норм матеріального та процесуального права, правової оцінки обставин і не має права досліджувати докази, встановлювати та визнати доведеними обставини, що не були встановлені в оскаржуваному судовому рішенні, вирішувати питання про достовірність того чи іншого доказу. У своїх поясненнях сторони та інші учасники судового провадження можуть наводити лише ті доводи, які стосуються підстав для касаційного розгляду. Проте, вирішуючи питання про доводи сторін, Верховний Суд має надати їм належну правову оцінку, адже в іншому випадку може бути прийняте рішення, що може порушити права та свободи учасників кримінального провадження. Вивчення практики найвищого органу правосуддя щодо доводів сторін під час касаційного провадження свідчить про істотне порушення судами кримінального процесуального закону в частині неналежного роз'яснення цих прав. До них належать порушення основоположних засад кримінального провадження, зокрема, недоторканності права власності, забезпечення права на свободу та особисту недоторканність, права на захист, невтручання у приватне життя, змагальності сторін та свободи в поданні суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості тощо.

Ілюстрацією неналежної перевірки та відповідної юридичної оцінки цим доводам є наступні приклади з практичної діяльності. Верховний Суд, досліджуючи доводи законного представника стосовно порушення норм кримінального процесуального закону під час досудового розслідування, а саме безпідставного оголошення підозри ОСОБА_1, оскільки кримінальним процесуальним законом не передбачено вручення підозри особі, яка померла, зауважив таке. Коли йдеться про реабілітуючі підстави закриття кримінального провадження, слід виходити з того, що особа не вчинила протиправного діяння, передбаченого кримінальним законом, і, як результат, має право на реабілітацію. До реабілітуючих підстав належать ті, які свідчать про повну невинуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення, що їй інкримінують, і тягнуть за собою зняття підозри, відновлення доброго імені, гідності та репутації. Суд першої інстанції перевірів наявність у діях ОСОБА_1 складу кримінального правопорушення, врахував наслідки досліджених під час судового засідання фактичних обставин справи, встановив факт вчинення кримінального правопорушення саме ОСОБА_1, а тому був позбавлений можливості його виправдати, тобто встановив відсутність підстав для його

реабілітації [16]. В іншому випадку, апеляційний суд переглядав матеріали кримінального провадження за апеляційною скаргою ОСОБА_1 на ухвалу місцевого суду про закриття кримінального провадження. Скаржник зазначав, що не вчиняв злочину, передбаченого ст. 356 КК України, та просив повернути йому автомобіль, за наявності спору про належність речового доказу усупереч вимогам КПК України, передбаченим у ст. 100 цього Кодексу, суд вирішив питання, що регулюється ЦК України, зокрема про встановлення фактичного володіння майном, що могло бути вирішено лише в порядку цивільного судочинства. Таким чином, доводи касаційної скарги про неправильне вирішення апеляційним судом долі речового доказу – автомобіля, Верховним Судом визнані слушними [17].

Відомий випадок, коли у касаційній скарзі засуджений та його захисник просили скасувати рішення судів попередніх інстанцій за результатами розгляду заяви про перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами і призначити новий розгляд у суді першої інстанції. Як нововиявлена обставина визначені розбіжності між покладеними судом в основу вироку показаннями лікаря-стоматолога ОСОБА_2 та висновками судово-медичної експертизи в частині стоматологічного статусу ОСОБА_3, в умисному вбивстві якого ОСОБА_1 визнано винуватою. На думку засудженого, такі розбіжності свідчать про підроблення доказів та надання свідком завідомо неправдивих показань, що є підставою для скасування обвинувального вироку в порядку передбаченої главою 34 КПК України процесуальної процедури.

Колегія суддів Касаційного кримінального суду Верховного Суду рішення судів попередніх інстанцій залишила без змін, обґрунтовуючи це тим, що належного підтвердження доводів у частині підроблення висновку експерта та (або) надання свідком завідомо неправдивих показань засуджений суду не надав, а результатів здійснення кримінальних проваджень за вказаними фактами матеріали справи не містять [18].

Висновки. Підсумовуючи наведені приклади, можна стверджувати, що в правозастосовній діяльності існують проблеми законодавчого характеру в поданні матеріалів як додатків до апеляційної чи касаційної скарги, якісних та переконливих доводах з точки зору дотримання прав учасників кримінального провадження для прийняття законних судових рішень, зокрема права на невторчання в їх особисте і сімейне життя. Апеляційні суди та Верховний Суд через свої правові позиції, зокрема визнання чи невизнання доводів обґрунтованими, в одних випадках виправляють помилки нижчестоящих судів, в інших – залишають судові рішення без змін, підтверджуючи тим самим законність та обґрунтованість їх прийняття.

Перелік посилань

1. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2016. 498 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Dusertacija_Bobeko.pdf.

References

1. Bobechko, N. R. (2016). Appeal and cassation proceedings in criminal proceedings of Ukraine. Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Lviv. 498 p. Retrieved from: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/Dusertacija_Bobeko.pdf. (in Ukrainian).

2. Шапула В. В. Касаційне оскарження порушення права на захист засудженого: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2018. 20 с.
2. Shapula V. V. (2018). Cassation appeal of violation of the right to protection of the convict: extended abstract of candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 20 p. (in Ukrainian).
3. Габлей Н. Г. Смерть засудженого як підстава для закриття касаційного кримінального провадження. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4-1. С. 161–164.
3. Hablei, N. H. (2019). Death of the convict as a ground for closing the cassation criminal proceedings. *Prykarpattia Legal Bulletin*. No. 4-1. P. 161–164. (in Ukrainian).
4. Дидич О. Ю. Співвідношення загальних умов і принципів кримінального провадження в апеляційному судочинстві. *Правова держава*. 2016. № 24. С. 159–163.
4. Dydych, O. Yu. (2016). Correlation of general conditions and principles of criminal proceedings in appellate proceedings. *Constitutional state*. No. 24. P. 159–163. (in Ukrainian).
5. Євмін А. М. Сутність та особливості касаційного оскарження судових рішень у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 199–201.
5. Yevmin, A. M. (2014). The essence and features of cassation appeal of court decisions in criminal proceedings. *Legal scientific electronic journal*. No. 6. P. 199–201. (in Ukrainian).
6. Роберт Алекси. Существование прав человека. *Правоведение*. 2011. № 4 (297). С. 21–31.
6. Robert, Aleksi. (2011). The existence of human rights. *Jurisprudence*. No. 4 (297). P. 21–31. (in Russian).
7. Рішення Конституційного Суду України від 24 грудня 2004 року. № 22-рп/2004 у справі про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text>.
7. Judgment of the Constitutional Court of Ukraine as of December 24, 2004. No. 22-рп/2004 in the case on the peculiarities of the application of the Law of Ukraine On Elections of the President of Ukraine". Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-04#Text>. (in Ukrainian).
8. Україна залишається у трійці «лідерів» за кількістю звернень до ЄСПЛ. Доповідь. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2865300-ukraina-zalisaetsa-u-trijci-lideriv-za-kilkistu-zvernenn-do-espl.html>.
8. Ukraine remains in the top three "leaders" in terms of the number of applications to the ECHR. Report. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2865300-ukraina-zalisaetsa-u-trijci-lideriv-za-kilkistu-zvernenn-do-espl.html>. (in Ukrainian).
9. Рішення ЄСПЛ від 28.05.2018 у справі «Ліблік та інші проти Естонії». URL: <https://www.echr.com.ua/translation/rishennya-liblik-ta-inshi-proti-estoni%D1%97-pres-reliz/>
9. Judgment of the European Court of Human Rights as of 28 May 2018 in the case of Liblik and others v. Estonia. Retrieved from: <https://www.echr.com.ua/translation/rishennya-liblik-ta-inshi-proti-estoni%D1%97-pres-reliz/>. (in Ukrainian).
10. Шапула В. В. Касаційне оскарження порушення права на захист засудженого: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ. 2018. 221 с.
10. Shapula, V. V. (2018). Cassation appeal of violation of the right to protection of the convict: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 221 p. (in Ukrainian).

11. Рішення ЄСПЛ від 24.11.2000 у справі «Дактарас проти Литви». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_005#Text.
12. Рішення ЄСПЛ від 13.01.2005 у справі «Капо проти Бельгії» URL: <http://base.garant.ru/5849375/>.
13. Рішення ЄСПЛ від 09.11.2006 у справі «Білуха проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text.
14. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>.
15. Шапула В. В. Цільове призначення касаційного провадження у системі стадій кримінального процесу. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 246–250.
16. Постанова Верховного Суду від 25.02.2020 у справі № 599/593/18 (провадження № 51-5462км19) URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87985464>.
17. Постанова Верховного Суду від 11.02.2020 у справі № 343/1480/17 (провадження № 51-3856км19) URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_11_02_2020_roku_u_spravi_343_1480_17/
18. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Рішення, внесені до ЄДРСР, за січень 2020 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VSS00408.html.
11. Judgment of the European Court of Human Rights of 24 November 2000 in *Daktaras v. Lithuania*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_005#Text. (in Ukrainian).
12. Judgment of the European Court of Human Rights of 13 January 2005 in *Capo v. Belgium*. Retrieved from: <http://base.garant.ru/5849375/>.(in Ukrainian).
13. Judgment of the European Court of Human Rights of 9 November 2006 in the case of *Bilukha v. Ukraine*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text. (in Ukrainian).
14. On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine as of June 2, 2016 No. 1402-VIII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>. (in Ukrainian).
15. Shapula, V. V. (2017). Purpose of cassation proceedings in the system of stages of criminal proceedings. *Entrepreneurship, economy and law*. No. 5. P. 246–250. (in Ukrainian).
16. Judgment of the Supreme Court as of February 25, 2020 in case No. 599/593/18 (proceedings №51-5462км19). Retrieved from: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87985464>. (in Ukrainian).
17. Judgment of the Supreme Court as of February 11, 2020 in the case No. 343/1480/17 (proceedings № 51-3856км19). Retrieved from: https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_11_02_2020_roku_u_spravi_343_1480_17/. (in Ukrainian).
18. Review of case law of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court Decisions submitted to the USSR in January 2020. Retrieved from: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VSS00408.html. (in Ukrainian).

ГАРАНТИИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НЕВМЕШАТЕЛЬСТВА В ЛИЧНУЮ И СЕМЕЙНУЮ ЖИЗНЬ ВО ВРЕМЯ АПЕЛЛЯЦИОННОГО И КАССАЦИОННОГО ПРОИЗВОДСТВА

**В. І. Галаган
Ж. В. Удовенко**

Статья посвящена вопросам, связанным с подачей апелляционных и кассационных жалоб, а также приобщенных к ним дополнительных материалов при подготовке судебного рассмотрения на стадиях апелляционного и кассационного производства. Особенностью использования этих материалов является то, что в них могут быть сведения конфиденциального характера, относящиеся к обстоятельствам личной и семейной жизни, не подлежащие разглашению. Предостережения относительно их использования в законодательстве ныне отсутствуют, в связи с чем предложены и обоснованы изменения и дополнения в Уголовный процессуальный кодекс Украины, направленные на законодательное урегулирование этого вопроса.

Проанализирован механизм обеспечения прав и свобод личности в аспекте реализации норм международно-правовых документов в сфере уголовного производства и практики Европейского суда с прав человека. На примерах из судебной практики рассмотрения материалов уголовного производства показана специфика обеспечения невмешательства в личную и семейную жизнь в судах апелляционной и кассационной инстанций. Обращено внимание на особенности функционирования этих судов, их роли в выявлении судебных ошибок и постановлении законных и обоснованных судебных решений, направленных на обеспечение невмешательства в личную и частную жизнь граждан как принципа уголовного производства.

Ключевые слова: уголовное производство, судебное рассмотрение, апелляционное производство, кассационное производство, принципы уголовного производства, личная и семейная жизнь, процессуальные гарантии.

GUARANTEES OF PROVIDING NON-INTERFERENCE IN PERSONAL AND FAMILY LIFE DURING APPEAL AND CASSATION PROCEEDINGS

**V. Halahan
Zh. Udovenko**

The article is devoted to issues related to the filing of appeals and cassation complaints, as well as additional materials attached to them in the preparation of judicial consideration at the stages of appeal and cassation proceedings. The peculiarity of using these materials is that they may contain confidential information related to the circumstances of personal and family life, which is not subject to disclosure. There are currently no warnings regarding their use in the legislation, in connection with which amendments and additions to the Criminal Procedure Code of Ukraine, aimed at legislative regulation of this issue, have been proposed and justified.

The mechanism of ensuring the rights and freedoms of the individual in the aspect of implementing the norms of international legal documents in the field of criminal proceedings and the practice of the European Court of Human Rights has

been analyzed. On examples from the judicial practise of considering materials of criminal proceedings, the specifics of ensuring non-interference in personal and family life in the courts of appeal and cassation are shown. Attention is drawn to the peculiarities of the functioning of these courts, their role in identifying injustices and making legal and well-founded court decisions aimed at ensuring non-interference in the personal and private life of citizens as a principle of criminal proceedings.

Keywords: criminal proceedings, court proceedings, appeal proceedings, cassation proceedings, principles of criminal proceedings, personal and family life, procedural guarantees.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.22>

УДК 343.985

Валентина Павлівна Корж
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу,
криміналістики та експертології

ORCID 0000-0002-9431-8727

E-mail: KorgValentina@i.ua

Харківський університет внутрішніх справ

**КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ:
ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ**

Проведено науковий аналіз дискусій щодо вчення про криміналістичну характеристику злочинів, визначено поняття криміналістичної характеристики корупційних злочинів, її структурні елементи: специфічну сферу злочинного посягання, спеціальний суб'єкт корупційного діяння, специфічні способи надання корупційних послуг, специфічну обстановку вчинення корупційного злочину, специфічні сліди злочинів, корупційні зв'язки з організаторами тіньового та злочинного бізнесу в сфері економіки; обґрунтовано практичне значення криміналістичної характеристики для практики розслідування корупційних злочинів.

Ключові слова: корупційні злочини, криміналістична характеристика, структурні елементи, корупційні послуги, розслідування.

Постановка проблеми. Криміналістична характеристика злочинів – це теоретична категорія криміналістики, що посідає центральне місце в методиці розслідування окремих видів злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні положення криміналістичної характеристики злочинів викладені у наукових працях російських і українських вчених криміналістів, зокрема: В. П. Бахіна,

Р. С. Белкіна, В. Д. Берназа, І. О. Возгріна, О. В. Волохова, В. К. Гавло, Ю. В. Гавриліна, І. Ф. Герасимова, Г. І. Грамовича, О. Н. Колесніченка, М. П. Яблокова та інших. У межах досліджуваного питання науковцями було запропоновано різні підходи до визначення криміналістичної характеристики злочину та її основних елементів. Так, І. Ф. Герасимов та Л. Я. Драпкін правильно зазначили, що криміналістична характеристика злочинів є сукупністю відомостей, знань про певний вид або групи злочинів, отриманих у результаті спеціальних досліджень. Вона є важливим структурним елементом методики розслідування, обумовлює методичні рекомендації і сприяє розкриттю, розслідуванню злочинів [1, с. 348]. І. О. Возгрін вважав, що криміналістична характеристика злочинів – це система узагальнених фактичних даних і заснованих на них наукових висновків та рекомендацій про найбільш типові криміналістично значущі ознаки злочинів, знання яких необхідні слідчим для організації та здійснення усебічного, повного, об'єктивного та швидкого розкриття і розслідування [2, с. 37]. Інша точка зору у Р. С. Белкіна, який запропонував відмовитися від терміну «криміналістична характеристика злочинів», а в конкретній криміналістичній методиці в якості першого її елемента розглядати специфічні обставини предмета доказування даної категорії кримінальних справ [3, с. 11-12].

Науковий аналіз праць відомих вчених щодо криміналістичного вчення про криміналістичну характеристику злочинів, узагальнення слідчої практики дозволяє зробити висновок про те, що криміналістична характеристика злочинів є категорією криміналістичної науки, основним структурним елементом методики розслідування, її не можна підмінити переліком унормованих Кримінальним процесуальним кодексом обставин, що підлягають встановленню і доказуванню, тобто предметом доказування. Високий сучасний рівень теоретичних розробок криміналістичної характеристики злочинів в цілому дозволяє її розглядати як наукову категорію. Слід погодитися з В. О. Образцовим, який зазначив, що вчення про криміналістичну характеристику злочинів повинно розглядатися (зайняти місце) у загальній теорії криміналістики [4, с. 18].

В юридичній літературі залишається дискусійним питання щодо структури криміналістичної характеристики злочинів, як кількісного так і якісного складу її елементів. Так, В. П. Бахін досліджуючи елементи-ознаки криміналістичної характеристики, робить висновок про те, що з позиції практичного призначення вони складають дві групи: перша включає ознаки, які становлять усебічну характеристику певного виду злочинів, що дозволяє відрізнити його особливості від інших видів злочинів; друга група – ознаки, які здатні й покликані виконувати функцію забезпечення розкриття та розслідування злочинів [5, с. 183].

Мета дослідження. Метою статті є визначення поняття криміналістичної характеристики корупційних злочинів, її структурних елементів, для забезпечення ефективного розслідування даного виду злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Структура криміналістичної характеристики злочинів передбачає наявність певних елементів. Бі-

льшість дослідників правильно вважає, що основними елементами криміналістичної характеристики є сукупності ознак, що визначають: 1) предмет злочинного посягання; 2) відомості про особу злочинця; 3) характеристику типових способів злочину; 4) дані про обстановку вчинення злочину; 5) типові сліди злочину; 6) відомості про особу потерпілого (жертву).

Не всі перелічені елементи мають місце у різних видах злочинів. Одні з них набувають першорядного значення, інші, навпаки, відходять на другий план, або навіть відсутні (наприклад, існують злочини, що не мають певного місця їх вчинення або в яких відсутня особа потерпілого).

Елементи криміналістичної характеристики злочинів взаємозалежні між собою. Вони мають кореляційні зв'язки (ймовірні залежності). За наявності одних ознак, слідчий може припустити наявність інших (наприклад, за слідами, залишеними на місці події, можна припустити професійні навички злочинця, його вік, стать, наявність аномалій психіки та ін.). У цьому полягає значущість елементів криміналістичної характеристики злочинів, її практична роль.

Зазначимо, що у криміналістиці недостатньо досліджені посадові злочини корупційної спрямованості, мають місце дискусійні питання щодо визначення криміналістичної характеристики корупційних злочинів та її структурних елементів. Так, запропоноване В. О. Алферовою поняття криміналістичної характеристики корупційних злочинів як системи типових даних про *елементи* окремого виду злочину і *його механізм* суперечить основним положенням вчення про криміналістичну характеристику злочинів. Вважаємо, що некоректно до системи типових даних криміналістичної характеристики корупційних злочинів відносити кримінально-правові елементи окремого виду злочину, його механізм. Слід зазначити, що систему типових даних складають криміналістично значущі ознаки корупційного злочину. В юридичній літературі зазначається, що механізм злочину – є складною, багатоелементною динамічною системою, яка утворюється діями суб'єкта злочину, спрямованими на досягнення злочинного результату. Систему механізму злочину складають його елементи, які не можуть одночасно входити до системи типових даних криміналістичної характеристики злочинів. До елементів криміналістичної характеристики корупційних злочинів В. О. Алферова, окрім типових відомостей про суб'єкт корупційного злочину, спосіб вчинення злочину, обстановки, місця і часу його вчинення, відносить і *протидію розслідуванню* [6, с. 11]. У криміналістиці в загальній теорії викладені основні положення вчення про протидію розслідуванню і заходи по її подоланню. У своїх наукових працях Р. С. Белкін, В. М. Карагодін, О. Ф. Волинський, І. М. Лузгін, В. П. Лавров та інші дослідники визначили поняття протидії та її складові. Протидія – це суспільно небезпечне явище, яке за своєю сутністю, способом, колом суб'єктів є структурним елементом криміналістичної методики розслідування злочинів. Без достатньої обґрунтованості О. В. Гуліна визначає елементом криміналістичної характеристики *криміналістичну класифікацію і типологію* корупційних злочинів у сфері вищої освіти [7, с. 12]. З цієї точкою зору не можна погодитися. Насамперед проблема побудови

загальної системи криміналістичної класифікації злочинів у методиці розслідування є актуальною для науки і практики криміналістики. І, зазвичай, як зазначали О. М. Васильєв та М. П. Яблоков, класифікація злочинів у методиці їх розслідування повинна будуватися не на основі кримінально-правової характеристики, а криміналістичної, за різними підставами, що мають значення саме для розкриття злочинів [8, с. 425; 9, с. 24-31]. Вважаємо, як і більшість дослідників, що криміналістична класифікація злочинів включає систему груп, підгруп і видів злочинів і класифікувати злочини (у тому числі й корупційні) необхідно за криміналістичними критеріями, у поєднанні з кримінально-правовою і криміналістичною характеристикою злочинів. Криміналістична класифікація злочинів є науковою категорією криміналістики, а не елементом криміналістичної характеристики.

Науковий аналіз вчення про криміналістичну характеристику злочинів, вивчення слідчої та судової практики, дозволили визначити поняття криміналістичної характеристики корупційних злочинів. Вважаємо, що *криміналістична характеристика корупційних злочинів являє собою інформаційну базу даних про криміналістично значущі ознаки цих злочинів, спеціальний суб'єкт, специфічні способи надання корупційних послуг і способи приховування їх слідів, специфічну обстановку, типові сліди, корупційні зв'язки, знання яких сприяють побудові та перевірці слідчих версій, визначенню напрямів розслідування*. У практичному аспекті, криміналістична характеристика корупційних злочинів слугує своєрідною інформаційною моделлю, набором відомостей про зазначений вид злочинів, використання яких у конкретній ситуації, сприяє слідчому оперативному і своєчасно ухвалити правильне тактичне рішення про використання методів розслідування, застосування прийомів і засобів при проведенні слідчих і негласних розшукових дій.

Структура криміналістичної характеристики корупційних злочинів передбачає наявність певних елементів. Вважаємо, що основними елементами криміналістичної характеристики корупційних злочинів є сукупності ознак, що визначають відомості про: 1) специфічну сферу злочинного посягання; 2) спеціального суб'єкта корупційного діяння; 3) специфічні способи надання корупційних послуг; 4) специфічну обстановку вчинення корупційного діяння; 5) специфічні сліди корупційних злочинів; 6) корупційні зв'язки з організаторами тіньового та злочинного бізнесу.

Сфера злочинного посягання – специфічна. Це сфера діяльності органів державної влади, управління, місцевого самоврядування, реалізації публічної влади. Посадова особа у супереч владним інтересам використовує з корисливою метою посаду в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого самоврядування, державного управління, у сфері надання публічних послуг.

Спеціальний суб'єкт корупційного діяння – це посадова особа, яка постійно або тимчасово виконує функції представників влади, місцевого самоврядування, чи виконує спеціальні функції, повноваження чи обіймає посаду в органах державної влади, управління, місцевого самоврядування, на державних підприємствах, в установах, організаціях і здійснює організаційно-розпорядчі чи адміністративно-господарські функції. Вона ви-

користує владні функції, службове становище або повноваження в корисливих цілях, за виконання або невиконання певних дій в інтересах третіх осіб одержує хабаря, корупційний відкат (винагороду). Спеціальним суб'єктом корупційних злочинів, відповідно до антикорупційного законодавства, є народні депутати, посадові особи міністерств, відомств, обласних та районних адміністрацій, їх заступники, керівники департаментів, управління, відділів, голови обласних, міських, районних, селищних, сільських рад, їх заступники, судді, прокурори, працівники Національної поліції, МВС, Державної фіскальної служби, митних органів; посадові особи, які працюють у сфері реалізації публічних послуг; посадові особи які працюють на державних підприємствах, в установах, організаціях та інші.

Важливим елементом криміналістичної характеристики корупційних злочинів є *специфічні способи надання корупційних послуг*. Спосіб включає сукупність неправомірних дій злочинця, а саме перевищення влади, перевищення службовими повноваженнями, зловживання владою, зловживання службовими повноваженнями, систему методів, операцій і прийомів, спрямованих на надання корупційних послуг фізичній чи юридичній особі. Способом корупційного злочину може бути й корупційна бездіяльність посадової особи в інтересах третіх осіб. Як спосіб злочину, корупційна бездіяльність є системним невиконанням посадовою особою службових обов'язків, інструкцій, нормативних актів, функцій, повноважень в інтересах третіх осіб за корупційну винагороду. Насамперед, це нейтралізація форм соціального контролю, приховування інформації тощо.

Науковий аналіз юридичної літератури, вивчення матеріалів слідчої, судової практики, дозволяє визначити *корупційні послуги посадової особи*, як неправомірні діяння, що здійснюються нею в процесі реалізації владних функцій, службових повноважень, з корисливих мотивів і в інтересах третіх осіб. Такими є: корупційний лобізм, корупційне сприяння, корупційна протидія, корупційний протекціонізм, корупційне заступництво тощо.

Особливістю *способу корупційного злочину* є те, що його структура охоплює: спосіб підготовки до злочинного діяння, спосіб його вчинення і спосіб приховування (маскування) слідів злочину. Не завжди спосіб злочину має повну структуру. В окремих кримінальних ситуаціях спосіб злочину може бути спрощеним, позбавленим деяких його структурних складових. Наприклад, разова передача хабаря за виконання певної незаконної дії може бути здійснена без приховування слідів злочину. Важливим структурним елементом способу корупційного злочину є *способи приховування його слідів, наслідків*. Такими є: матеріальний та інтелектуальний підлоги в документах; знищення інформації (у тому числі слідів злочину); маскування інформації з метою змінення уявлення про спосіб учинення злочину, особу злочинця; фальсифікація інформації, утворення неправдивих слідів на інших речових доказів, тощо. Приховування слідів корупційного злочину є однією із форм протидії розслідуванню.

Специфічна обстановка вчинення корупційного злочину важливий інформаційний елемент криміналістичної характеристики корупційних злочинів.

Злочинці використовують існуючу обстановку для вчинення злочину або створюють сприятливі умови для його вчинення. При розслідуванні корупційного злочину необхідно враховувати: а) місце, де відбувалися підготовчі дії до злочину; б) місце безпосереднього вчинення злочину; в) місце, де залишені сліди (у широкому розумінні) злочинного посягання; г) місце приховування слідів злочину, корупційного відкату, хабаря.

Слід зазначити, що *сліди корупційних злочинів* є джерелами інформації про подію, інші обставини злочину. Вони мають певну специфіку. Основні джерела інформації – це документи. Насамперед:

1) розпорядчі документи, в яких відображається, організаційно – розпорядча чи адміністративно-господарська діяльність, є відомості щодо незаконності їх використання в інтересах третіх осіб;

2) бухгалтерські, розпорядчі документи з ознаками матеріальної чи інтелектуальної підробки;

3) договори, інші зобов'язання, документи, що підтверджують неправомірність їх оформлення в інтересах третіх осіб;

4) документи, які підтверджують право власності посадовця- корупціонера на будинки, квартири, транспортні засоби, земельні ділянки, іншу нерухомість, грошові вклади;

5) записи, що свідчать про суми корупційних відкатів, хабарів;

6) листи та інші документи, що свідчать про коло учасників корупційного злочину, роль кожного з них;

7) накази, розпорядження про нарахування грошових коштів, премій тощо;

8) матеріали відомчих перевірок, висновки, довідки державних органів контролю щодо порушень посадовою особою фінансової дисципліни, інших неправомірних дій або бездіяльності;

9) неправомірні рішення сесії органу місцевого самоврядування, розпорядження голови відповідного виконкому, що не відповідають законам;

10) скарги, звернення громадян про зловживання владою посадовими особами державних органів, інші джерела;

11) електронні документи.

Окрім зазначеного, про сліди корупційного діяння свідчать:

– грошові кошти на депозитах, на рахунку банківської карти, одержані в якості корупційних відкатів, винагород;

– нерухоме майно, одержане в якості винагороди або право на володіння нерухомістю, банківськими рахунками, фірмою;

– комп'ютерна інформація про осіб, предмети, факти, події, явища, процеси, яка зафіксована на матеріальному носії інформації з реквізитами, що дозволяють її ідентифікувати;

– контактні сліди на предметах, документах, рухомому й нерухомому майні, телекомунікаційних засобах: комп'ютерах, планшетах, мобільних телефонах;

– звукові сліди у вигляді зафіксованих звукових записів;

– інформація одержана у результаті проведення негласних (розшукових) дій тощо.

Специфічним елементом криміналістичної характеристики є *корупційні зв'язки посадової особи з організаторами тіньового та злочинного бізнесу*. Слід зазначити, що лідери тіньового та злочинного бізнесу, прагнуть купити не окрему послугу корупціонера, а його разом із посадою, і не для разового прийняття рішення в інтересах бізнесу, а для постійного сприяння кримінальній діяльності, корупційного лобювання їх інтересів. У зв'язку з цим, вони особисто або через своїх «рішал» заздалегідь підбирають кандидатури майбутніх корупціонерів з урахуванням їх спеціального, функціонально-посадового статусу в системі державних органів влади, управління та правоохоронних органів, минулої кримінальної причетності, аморальності, особистісних особливостей, жадібності, боягузтва тощо. За вказаною схемою підбираються «замовні» корупціонери із депутатів, міністрів, прокурорів, суддів, працівників оперативних підрозділів, посадових осіб митних органів, державної фіскальної служби, міністерств і відомств. Як свідчать результати дослідження корупційні зв'язки забезпечують:

- корупційне сприяння при виборі об'єкта злочинного посягання, плануванні, підготовці та здійсненні злочинної акції, приховуванні її слідів;
- корупційну безпеку тіньовому та злочинному бізнесу;
- корупційний протекціонізм в реєстрації, ліцензуванні фіктивних фірм, фіктивних фінансових установ; отриманні незаконних кредитів; переваг і пільг суб'єктами підприємницької діяльності кримінальної спрямованості; при проведенні тендерів всупереч вимогам законів;
- корупційне лобювання інтересів організаторів злочинного та тіньового бізнесу при прийнятті законів або доповнень до них, постанов уряду, рішень, наказів міністерств, відомств та інших нормативних актів;
- корупційну протидію проведенню перевірок, ревізій, аудиту, оперативно-розшуковій роботі по виявленню корупційних, економічних злочинів та їх розслідування;
- корупційну нейтралізацію форм соціального контролю у сферах економіки, тіньового бізнесу.

Таким чином, корупційні зв'язки сприяють організаторам тіньового та злочинного бізнесу безперешкодно займатися злочинною діяльністю, здійснювати за корупційними схемами незаконні фінансові, господарські операції.

Як ми зазначали вище, елементами криміналістичної характеристики корупційних злочинів є: специфічна сфера злочинного посягання; спеціальний суб'єкт корупційного діяння; специфічні способи надання корупційних послуг; специфічна обстановка вчинення корупційного діяння; специфічні сліди; корупційні зав'язків з організаторами тіньового та злочинного бізнесу. Зазначені *елементи взаємозалежні між собою*. Так, елемент криміналістичної характеристики «спеціальний суб'єкт корупційного діяння» має закономірні зв'язки із «специфічними способами надання корупційних послуг» та «специфічними слідами». Кожний елемент криміналістичної характеристики корупційних злочинів має різний рівень залежностей з іншими елементами. Вони мають кореляційні зв'язки (ймовірні залежності). За наявності одних, слідчий може припустити наявність інших елементів. Так, якщо слідчий в документі виявляє слі-

ди незаконної розпорядчої дії, то він може спрогнозувати спосіб надання корупційних послуг. У цьому полягає наукова значимість елементів криміналістичної характеристики корупційних злочинів та їх практична роль.

Висновки. Знання слідчим, прокурором зазначених елементів криміналістичної характеристики корупційних злочинів, сприяє виділенню аналогічних криміналістично значущих ознак при розслідуванні конкретного виду корупційного злочину і допомагає своєчасно вирішити основні завдання розслідування, оперативно одержувати доказову інформацію, визначати тактику слідчих та негласних дій, криміналістичних операцій.

Розслідування корупційних злочинів, вирішення тактичних завдань огляду місця події, огляду речових доказів, допиту жертви корупції, свідків, потребують від слідчого, прокурора, працівників оперативних підрозділів високого професіоналізму, належних знань теорії та практики криміналістики, вміння використовувати криміналістичні знання при розслідуванні злочинів.

Вважаємо, що викладені теоретичні положення криміналістичної характеристики корупційних злочинів та її специфічні структурні елементи мають певне наукове значення для теорії криміналістики, методики розслідування даного виду злочину. Практичне значення криміналістичної характеристики корупційних злочинів полягає у тому, що вона слугує орієнтиром у виборі слідчим методів розслідування, з урахуванням події злочину в умовах конкретної ситуації, тактичних прийомів і засобів при проведенні окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, профілактичних заходів.

Перелік посилань

1. Герасимов И. Ф., Драпкин Л. Я., Ищенко Е. П. и др. Криминалистика: учебник. Москва: Высш. шк., 2000. 672 с.
2. Возгрин И. А. Введение в криминалистику: история, основы теории, библиография. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2003. 475 с.
3. Белкин Р. С. Понятие, ставшее «криминалистическим пережитком». *Российское законодательство и юридические науки в современных условиях: состояние, проблемы, перспективы: материалы Всероссийской научно-практ. конф.* Тула: изд-во Тул. гос. ун-та, 2000. С. 6-12.
4. Образцов В. А. Криминалистическая классификация преступлений. Красноярск: Изд-во Краснояр. ун-та, 1988. 176 с.

References

1. Gerasimov, I. F., Drapkin, L. Ya., Ishchenko, E. P. et al. (2000). Criminalistics: a textbook. Moscow. 672 p. (in Russian).
2. Vozgrin, I. A. (2003). Introduction to criminalistics: history, theory foundations, bibliography. St. Petersburg. 475 p. (in Russian).
3. Belkin, R. S. (2000). The concept that has become a "criminalistics relic". *Russian legislation and legal sciences in modern conditions: state, problems, prospects: proceedings of the all-Russian scientific and practical research conference.* Tula. P. 6-12. (in Russian).
4. Obraztsov, V. A. (1988). Criminalistics classification of crimes. Krasnoyarsk. 176 p. (in Russian).

5. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002 гг.): монография. Киев, 2002. 268 с.
6. Алферова В. А. Расследование коррупционных преступлений следователями прокуратуры: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ростов, 2006. 18 с.
7. Гулина Е. В. Особенности криминалистической методики расследования коррупционных преступлений в сфере высшего образования: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Барнаул, 2019. 18 с.
8. Криминалистика: учебник / Богданов Б. Е., Васильев А. Н., Колдин В. Я. и др.; отв. ред. Васильев А. Н. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1971. 564 с.
9. Яблоков Н. П. Криминалистическая методика расследования (некоторые теоретические положения). Москва: Изд-во МГУ, 1985. 98 с.
5. Bakhin, V. P. (2002). Forensic science. Problems and opinions (1962-2002): monograph. Kiev. 268 p. (in Russian).
6. Alferova, V. A. (2006). Investigation of corruption crimes by investigators of the prosecutor's office: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Rostov. 18 p. (in Russian).
7. Gulina, E. V. (2019). Features of the forensic methodology for investigating corruption crimes in the field of higher education: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.12. Barnaul. 18 p. (in Russian).
8. Vasiliev, A. N. (Ed.) (1971). Forensic science: textbook. Moscow. 564 p. (in Russian).
9. Yablokov, N. P. (1985). Forensic investigation technique (some theoretical provisions). Moscow. 98 p. (in Russian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

В. П. Корж

В статье рассмотрены современные тенденции развития криминалистического учения о криминалистической характеристике преступлений, проанализированы дискуссионные вопросы о ее структурных элементах. Исследуются понятие криминалистической характеристики преступлений как информационной базы данных о криминалистических значимых признаках преступления, полученных в результате обобщения следственной и судебной практики и ее основные элементы: 1) предмет преступного посягательства; 2) сведения о личности преступника; 3) характеристика типичных способов преступлений; 4) данные об обстановке совершения преступления; 5) типичные следы преступления; 6) сведения о личности потерпевшего (жертвы).

Исследуется проблема разработки криминалистической характеристики коррупционных преступлений, проанализированы дискуссионные вопросы о понятии и основных структурных элементах. Резюмировано, что криминалистическая характеристика коррупционных преступлений – это информационная база данных, полученных в результате обобщения следственной и судебной практики о криминалистических значимых признаках коррупционных преступлений, специальном субъекте преступного посягательства, специфических способах предоставления коррупционных услуг, специфической обстановке, типичных следах, коррупционных связях, знания которых

способствуют построению и проверке версий, определению направления расследования.

В практическом аспекте криминалистическая характеристика коррупционных преступлений является своеобразной информационной моделью, набором сведений об указанном виде преступления, использование которых в конкретной ситуации поможет следователю оперативно и своевременно принять правильное тактическое решение о методах расследования, применении тактических приемов и технических средств при планировании следственных и розыскных действий, криминалистических операций.

Определены основные структурные элементы криминалистической характеристики коррупционных преступлений. Таковыми являются: 1) специфическая сфера преступного посягательства; 2) специальный субъект коррупционного деяния; 3) специфические способы предоставления коррупционных услуг; 4) специфическая обстановка совершения коррупционного деяния; 5) специфические следы коррупционных преступлений; 6) коррупционные связи с организаторами теневого и преступного бизнеса.

Констатировано, что организаторы теневого и преступного бизнеса стремятся иметь «своих» людей, как в органах государственной власти, управления, так и прикрытие («крышу») в правоохранительных органах. Коррумпированные должностные лица за предоставление коррупционных услуг получают коррупционное вознаграждение («откат»). Они, используя свои властные, должностные полномочия, совершают определенные действия (или бездействуют) в интересах теневого и преступного бизнеса с целью обеспечения коррупционного содействия, коррупционного покровительства, коррупционного обеспечения безопасности, коррупционного протекционизма, коррупционного вмешательства, коррупционного лоббирования, коррупционного противодействия.

Резюмировано, что изложенные теоретические положения криминалистической характеристики коррупционных преступлений, ее основные структурные элементы имеют определенное научное и практическое значение.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, коррупционные преступления, структурные элементы, коррупционные услуги, расследование.

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF CORRUPTION CRIMES: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

V. Korzh

The article deals with the current trends in the development of the forensic doctrine of the forensic characteristics of crimes, analyzes the controversial issues of its structural elements. The concept of the forensic characteristics of crimes as an information database on forensic significant signs of a crime, obtained as a result of generalization of investigative and judicial practice. Its main elements are investigated: 1) the subject of criminal encroachment; 2) information about the identity of the offender; 3) characteristics of typical methods of crime; 4) information about the situation in which the crime was committed; 5) typical traces of a crime; 6) information about the identity of the complainant (victim).

The problem of development of the forensic characteristics of corruption crimes is investigated, discussion questions about the concept and the main structural elements are analyzed. It is summarized that the forensic characteristics of corruption crimes is an information database obtained as a result of generalization of the investigative and judicial practice on forensic significant signs of corruption crimes, a special subject of criminal encroachment, specific ways of providing corruption services, a specific environment, typical traces, corruption ties, knowledge of which contribute to the construction and verification of versions, determination of the direction of the investigation.

In practical terms, the forensic characteristic of corruption crimes is a kind of information model, a set of information about the specified type of crime, the use of which in a specific situation will help the investigator to quickly and promptly make the correct tactical decision on the methods of investigation, the use of tactics and technical means when planning investigative and search actions. forensic operations.

The main structural elements of the forensic characteristics of corruption crimes have been determined. These are: 1) the specific area of the criminal offense; 2) a special subject of a corrupt act; 3) specific ways of providing corruption services; 4) the specific situation in which the act of corruption is committed; 5) specific traces of corruption crimes; 6) corrupt ties with the organizers of the shadow and criminal business.

It was stated that the organizers of the shadow and criminal business strive to have “their own” people, both in the bodies of state power, administration, and a cover (“roof”) in law enforcement bodies. Corrupt officials receive corruption rewards (“kickbacks”) for providing corrupt services. They, using their power, official powers, perform certain actions (or fail to act) in the interests of the shadow and criminal business in order to ensure corruption assistance, corruption patronage, corrupt security, corruption protectionism, corruption intervention, corruption lobbying, corruption counteraction.

It is summarized that the stated theoretical provisions of the forensic characteristics of corruption crimes, its main structural elements have a certain scientific and practical significance.

Key words: forensic characteristics, corruption crimes, structural elements, corruption services, investigation.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.23>
УДК 343.1

Dariusz Wilk
PhD (law), PhD (chemistry)
Assistant Professor

ORCID 0000-0002-7493-1380
E-mail: dariusz.wilk@uj.edu.pl

*Department of Forensic Science, Faculty of Law and Administration,
Jagiellonian University in Kraków, Poland*

**FORENSIC DATABASES IN POLAND.
LEGAL ISSUES RELATED TO RIGHT TO THE PROTECTION OF
PERSONAL DATA AND RIGHT TO PRIVACY**

Forensic databases are crucial resources in criminal justice systems, which allow for detection and identification of offenders. General Data Protection Regulation and Police Directive about processing of personal data were enacted in the European Union in 2016, which implied changes in national law and policy in processing genetic and biometric data by law enforcements. Therefore, current development of DNA and fingerprint databases in Poland were revealed and compared to other European countries. Changes in the law related to processing of genetic and biometric data were analysed. Issues related to the distinction between different categories of data subject and retention time of personal data were especially commented in the view of right to the protection of personal data and right to privacy.

Key words: DNA database, fingerprint database, personal data, genetic data, privacy.

Formulation of the problem. Forensic databases are important investigative tools applied by contemporary law enforcement agencies within criminal justice systems [1]. The development of databases have been especially noticeable from twenty years due to introduction of DNA analysis in forensics and implementation of modern information and communication technologies (ICT), which allows for fast searching data and automated matching of samples from different sources.

Usually databases contain various data about offences, offenders and items or traces collected from crime scenes. They allow for typing and detecting perpetrators, identification of crime tools or items derived from the crime, establishing links between events, places or persons and forecasting the development of crime. Samples taken from unidentified persons or corpse enables establishing their identity. Moreover, samples collected from crime scene workers (“volunteers”) can be introduced to the database for elimination purposes [2].

Analysis of recent research and publications. Central and general forensic database in Poland is *the National Crime Information Centre* (in Polish: *Krajowe Centrum Informacji Kryminalnych*, KCIK), at which the following information about persons, activities or items are collected, processed and transmitted:

- criminal activities (date, place and type of committed crime, legal classification of the event, reference number of case, authority conducting the case);
- persons against whom criminal proceedings or operational activities are conducted;
- items used to commit a crime or lost in connection with the crime;
- entrepreneurs and other subjects, which could have been used (according to the reasonable suspicion) to commit the crime;
- bank accounts or securities numbers, which could have been used (according to the reasonable suspicion) to commit the crime or which could have been used to collect funds derived from the crime;
- other activities of authorities, which are crucial for operational activities or criminal proceedings.

Detailed data about offenders and crime events in Poland are stored in *the National Police Information System* (in Polish: *Krajowy System Informacyjny Policji*, KSIP). The system contains information about offenders and their modus operandi, wanted persons and missing persons, persons registered during actions of Police or persons with prohibitions or injunctions based on administrative decisions, drivers with penal points for traffic violations, unidentified persons or corpse, gun owners and lost weapons, criminal events, items connected with the crime. The system is integrated with other Police databases and is a source of personal data for fingerprint and DNA databases. More data about road accidents, vehicles and drivers are collected in *the Road Accidents and Collisions Evidence System* (in Polish: *System Ewidencji Wypadków i Kolizji*, SEWIK). The administrator of aforementioned databases is Commander-in-Chief of Police.

Access to information about features of comparative or reference materials and evidences connected with crimes is crucial issue for proper forensic examinations. Therefore, databases related to specified type of traces or items have been successively developed for forensic experts and crime scene workers. For example, shells and bullets from crime scene, reference weapons and ammunition, lost weapons are gathered in databases used for identification of firearms. Some databases are also helpful in detection of vehicles, i.a. *the European Collection of Automotive Paints* (EUCAP) and *the Vehicle Identification Number* (VIN).

The purpose of the study. The main purpose of the study is to give analysis of the forensic databases in Poland and to reveal legal issues to right to the protection of personal data and right to privacy.

Presentation of the main material. DNA and fingerprint databases seem to be the most important databases for identification of perpetrators, because they contain personal data and samples directly came from offenders or other persons involved in crime events (victims, witnesses, residents etc.). Benefits in tackling

crime and increasing public safety in developing big databases, even included every resident or visitor in the country (universal DNA registries), are not completely agreed with civil liberties [3]. Especially collecting of DNA samples and processing of genetic data are the most susceptible for abuses and risk of improperly use, because DNA contains information about appearance, personality, health and origin of the person and family. This allows for phenotyping of perpetrators, familial searching and criminal profiling. Such databases contain specific categories of personal data (genetic and biometric data). Processing of the personal data is strongly associated with fundamental rights – right to the protection of personal data and right to privacy [4] and other ethical and social issues [5].

Big changes was made in European law related to the protection of personal data in 2016. Two important acts for every citizen of European Union were introduced, i.a. *General Data Protection Regulation* [6] and so-called *Police Directive* about processing of personal data [7], which implied crucial changes in the national law. Simultaneously number of DNA profiles and fingerprints has increased in databases in the most of European countries. Overall information about development of DNA databases in selected European countries is presented in Table 1 [8-10]. The relative increase of number of reference profiles was about 15 % for most of the countries. Nevertheless, more pronounced expansion of DNA database was observed in some countries (Poland, Greece, Hungary, Norway, and Spain). This indicates that pressure for efficiency of law enforcements and policy related to developing forensic databases have not changed too much since 2016.

The aim of the paper is to reveal current situation in Poland in development of DNA and fingerprint databases. Changes in the law related to processing of genetic and biometric data are analysed. Issues related to the distinction between different categories of data subject and retention time of personal data are especially commented in the view of right to the protection of personal data and right of privacy.

Table 1

Comparison of development of DNA databases in selected European countries from 2016 to 2019 [8-10]

Country	Total no. individuals (reference) included in the database			Proportion of population included in the database	
	in 2016	in 2018	relative increase	in 2016	in 2018
Austria	197 941	230 359	16%	2,28%	2,60%
Czech Republic	171 519	226 615	32%	1,63%	2,13%
Denmark	112 829	130 662	16%	1,98%	2,25%
Estonia	47 618	54 630	15%	3,62%	4,12%

Finland	157 303	180 591	15%	2,87%	3,27%
France	3 068 243	3 786 342	23%	4,60%	5,65%
Germany	849 907	871 416	3%	1,03%	1,05%
Greece	8 362	14 580	74%	0,08%	0,14%
Hungary	137 661	202 471	47%	1,40%	2,07%
Norway	66 076	95 525	45%	1,27%	1,79%
Poland	42 753	74 841	75%	0,11%	0,20%
Slovakia	51 826	68 584	32%	0,96%	1,26%
Slovenia	31 003	29 826	-4%	1,50%	1,43%
Spain	319 837	485 760	52%	0,69%	1,03%
Sweden	151 931	163 000	7%	1,54%	1,59%
Switzerland	176 758	181 769	3%	2,12%	2,13%
UK (England and Wales)	4 691 350	5 491 832	17%	7,18%	8,24%

Source of data: for 2016 – ENFSI report [8], for 2018 – INTERPOL report [9], for UK – Home Office statistics [10].

The DNA database in Poland. Polish DNA database was officially founded in 23rd April 2007 due to introduction in the register of databases containing the personal data, which was operated by the General Inspector for Personal Data Protection [8]. Nevertheless, Police has already gained right to collecting, processing and using personal data, including genetic code data for detection and identification purposes in 19th October 2001 due to amendment of the Police Act of 6th April 1990 (article 20 item 2 point 1) [9].

As stated above, changes in the European law of the protection of personal data have coerced amendments in the national law. Presently, rules and conditions of processing and exchange of the personal and genetic data by the Police are specified in article 20 item 1a and articles 21a – 21e of the Police Act of 6th April 1990. The law have been entered into a force in 6th February 2019 in conjunction to alterations provided in Act of 14th December 2018 on the protection of personal data processed in connection with the prevention and combating of crime (Journal of Laws of 2018, item 125).

The Commander-in-Chief of the Police is administrator of the database. The database contains results from DNA analysis only from non-coding regions, personal data of different categories of data subject, which are presented in Table 2, and biological samples collected from persons (cheek swabs, blood, hair bulbs or secretions) or corpse (samples of tissues). The aim of the processing of personal and genetic data is carrying out detection and elimination activities.

It is worth to underline that regulations allow for acquiring biological samples (cheek swabs) from officers and employees of the Police, whose take official activities related to disclosing, securing or examining traces related to the suspicion of prohibited act (Article 20 item 1l of the Police Act of 6th

April 1990). The personal data and results from DNA analysis are implemented in the elimination database, which is crucial for removal contaminated samples by crime scene workers and laboratory staff [2]. The processing of such data can be carried out only for detection and identification.

Table 2

Categories of data subjects processed in Polish DNA database and conditions for removal of the data

Category of data subject in the database		Conditions for removal of data from the database
A	suspects, accused and convicted persons for offenses publicly prosecuted	– after discontinuation of the proceedings due to following circumstances: – the act has not been committed or no sufficient grounds to suspect that it the act has been committed – the act does not possess the qualities of a prohibited act – for a person: – acquitted by a final court judgment – is 100 years old – deceased
B	juveniles whose acts which are prohibited as offenses publicly prosecuted	
C	people with mental disorders posing a threat to the life, health or sexual freedom of other people (from the Act of 22 nd November 2013 on proceedings against persons with mental disorders posing a threat to life, health or sexual freedom of others, Journal of Laws of 2013, item 2203)	
D	foreigners suspected to terrorist activities (specified in Article 10 item 1 in Act of 10 th June 2016 on anti-terrorist activities and on the amendments to other acts, Journal of Laws of 2016, item 904)	
E	unidentified persons	
F	traces of unidentified offenders	– the prescribed statute of limitations for offence has been lapsed
G	unidentified corpse	– after identification
H	missing persons	– person has been found – place of stay of the person has been established – after 55 years from the day of
I	other persons: for identification of missing person or unidentified corpse	

	with consent of the person	commencement of processing in the database
J	officers and employees of the Police (whose perform official activities related to disclosing, securing or examining traces related to the suspicion of committed a prohibited act), for elimination purposes	– loss of suitability of elimination – maximum after 5 years from date of termination of the business relationship / employment

Totally 129 242 profiles were gathered in the DNA database at the end of 2020. Most of profiles (83%) came from suspects, accused or convicted persons for publicly prosecuted offenses. The second main source of profiles in the database is crime scene stains (13,5%). Other profiles can be connected with relatives of missing persons (2,2%), whose provide biological samples with their consent, unidentified corpse (1,1%) and missing persons (0,4%). The summary data about volume of the DNA database is presented in Figure 1.

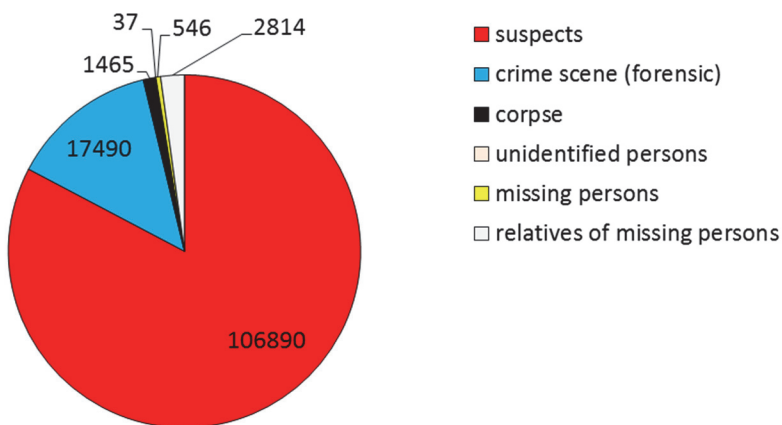

Fig. 1. Number of profiles of individuals (reference) in the DNA database in 31st December 2020 (source of data: [13])

Initially the DNA database has been developed very slowly in Poland. After ten years from the establishing the database only 52 thousand of reference profiles were uploaded to the database, which corresponds to 0,14% of population of Poland. Similarly only 7 thousand of profiles from crime scene stains were introduced to the database. Nevertheless, an increased expansion of the database are observed from 2016 (Figure 2). Presently almost 107

thousand of reference profiles are included in DNA database, which corresponds to 0,28 % of Polish population. In comparison to other European countries, especially United Kingdom, the DNA database in Poland is still very small (see calculations in Table 1).

Low number of reference profiles is main reason of low performance of the DNA database in Poland (Fig. 3). Performance ratio, calculated as ratio between person-crime scene (stain) matches and number of persons included in the database, has reached very low values (0.01), despite an increased number of reference profiles from 2016 (Fig. 2). This suggests that biological traces are not efficiently selected from crime scenes or irrelevant profiles are being added to the database. It is worth to underline that maximise the number of reference profiles is not direct and one way to improve utility and efficiency of the database [1]. Other conditions are also important for greater performance of the DNA database, such as proper collecting of crime scene stains and uploading only reference profiles from persons, whose could be really connected to the crime.

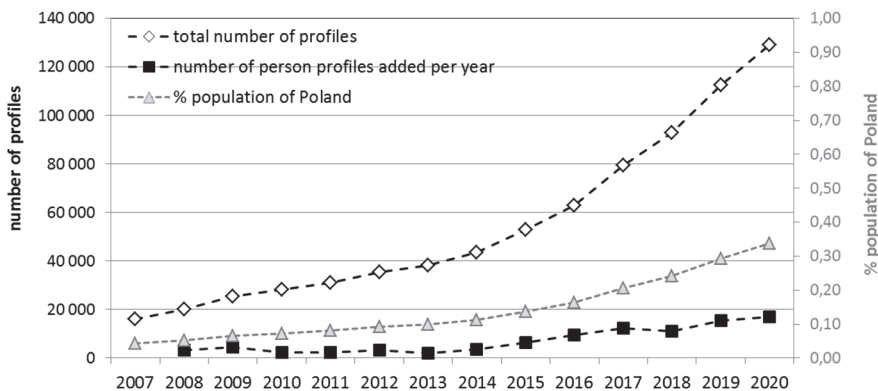

Fig. 2. Changes in number of profiles in the DNA database from 2007 to 2020 (source of data: [13])

Fingerprint databases in Poland. Fingerprint analysis is one of the oldest identification method, which have been developed within forensic science. Implementation of reliable and fast automatic systems of processing and comparing fingerprints allowed for increase utility of such traces in investigations. Automated Fingerprint Identification Systems (AFIS) provide the ability to digitally store and search fingerprint images to reveal person identity and compare fingerprints from individuals with fingerprints collected from unsolved crimes. It can be done even for very old unsolved cases. Nowadays, fingerprints connected with the personal data are also considered as primary biometric data for confirmation of identity for access to restricted areas, places, electronic systems or financial services.

AFIS was introduced in Polish forensic practice at the beginning of new millennium [14]. Presently is one of the daily-routine system utilized for detection and identification of offenders, missing persons, unidentified persons and corpse. The rules of fingerprint databases management are defined in articles 21h – 21n of the Police Act of 6th April 1990. Fingerprint databases are divided into two parts:

– *Central Fingerprint Database* (in Polish: *Centralna Registratura Daktyloskopijna*, CRD), at which selected personal data and tenprint cards and palm-print cards are collected;

– *Automated Fingerprint Identification System (Automatyczny System Identyfikacji Daktyloskopijnej*, AFIS), at which selected personal data are processed together with images of fingerprints of known persons, unidentified persons, missing persons or latent prints.

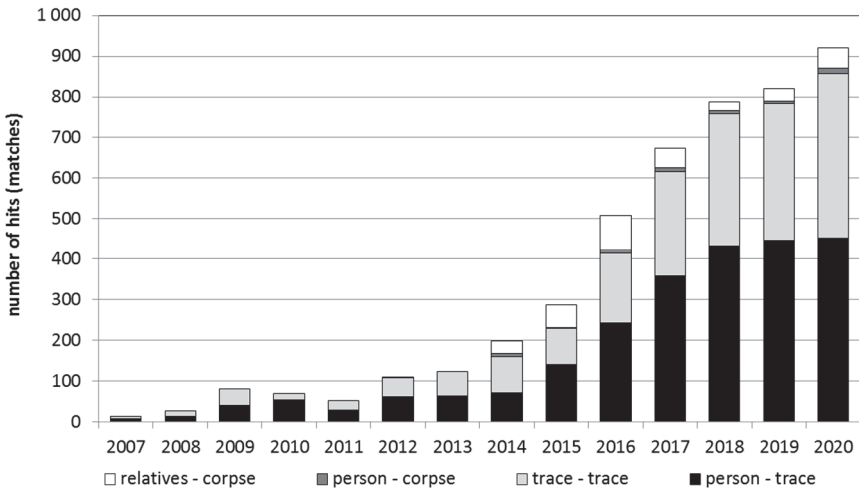

Fig. 3. Accumulated number of hits (matches) in the DNA database from 2007-2020 (source of data: [13])

Commander-in-Chief of Police is the administrator of the fingerprints databases. The databases contain personal and biometric data of different categories of data subject, which are listed in Table 3. Personal data and fingerprints should be removed from databases after obtaining „reliable information” and when specific conditions are fulfilled (Table 3). The aim of processing of the personal data and fingerprint images or cards is carrying out identification (for categories indicated as A-G in Table 3), detection (for categories indicated as A-D in Table 3) and elimination activities (only for category J from Table 3).

Fingerprint databases in Poland contain relatively large amount of biometric data. About 4 million tenprint cards, 357 thousand of palm-print cards, 101 thousand of fingerprints collected from crime scenes and about 13

thousand of palmprints from crime scenes were placed in Polish databases at 9th May 2018 [15]. This means that about 10 % of population of Poland were included in the database.

Similarly, other European countries pose a big fingerprint databases. For example, United Kingdom fingermarks database (IDENT1) as at March 2018 held about 25 million fingerprint forms relating to above 8 million individuals (12% of the population) and about 2.25 million of unidentified crime scene marks [16].

Table 3

Categories of data subjects processed in fingerprint databases and conditions for removal of the data

Category of data subject in the database		Conditions for removal of data from the database
A	suspects, accused and convicted persons for offenses publicly prosecuted	– after discontinuation of the proceedings due to following circumstances: – the act has not been committed or no sufficient grounds to suspect that it the act has been committed – the act does not possess the qualities of a prohibited act – for a person: – acquitted by a final court judgment – 100 years old – deceased
B	juveniles whose acts which are prohibited as offenses publicly prosecuted	
C	people with mental disorders posing a threat to the life, health or sexual freedom of other people (from the Act of 22 nd November 2013 on proceedings against persons with mental disorders posing a threat to life, health or sexual freedom of others, Journal of Laws of 2013, item 2203)	
D	wanted persons	
E	foreigners suspected to terrorist activities (specified in Article 10 item 1 in Act of 10 th June 2016 on anti-terrorist activities and on the amendments to other acts, Journal of Laws of 2016, item 904)	
F	foreigners in specific circumstances	– for a person: – with Polish citizenship – 100 years old – deceased
G	traces which are probably came from missing persons	– person has been found – place of stay of the person has been established – after 55 years from the day of commencement of processing in the database
H	latent prints (traces of unidentified offenders)	– the prescribed statute of limitations for offence has been lapsed

I	unidentified persons or corpse, persons whose want to hide their identity	
J	officers and employees of the Police (whose perform official activities related to disclosing, securing or examining traces related to the suspicion of committed a prohibited act), for elimination purposes	– loss of suitability of elimination – maximum after 5 years from date of termination of the business relationship / employment

About 300 thousand of tenprint cards were uploaded to the database annually until 2006 (Figure 4). Nevertheless, article 20 of the Police Act, which was legal basis for processing data by the Police, was recognized by the Constitutional Tribunal as inconsistent with article 51 item 2 in connection with article 31 item 3 of the Constitution of Poland, because conditions of collection of information from suspects and type of information for processing were not specified properly [17]. The judgment forced changes in the law and article 20 item 2c was introduced to the Police Act. Thus, collection of the information, including the personal data of suspects, was prohibited if they were not useful for detection, identification, obtaining evidence in the conducted proceedings. This led to enormous reduction of annual submissions of reference fingerprints in 2008 and next years (Fig. 4), because law enforcements were allowed to collect tenprint cards from suspects only if latent prints were recovered during crime scene investigation in case related to the suspect.

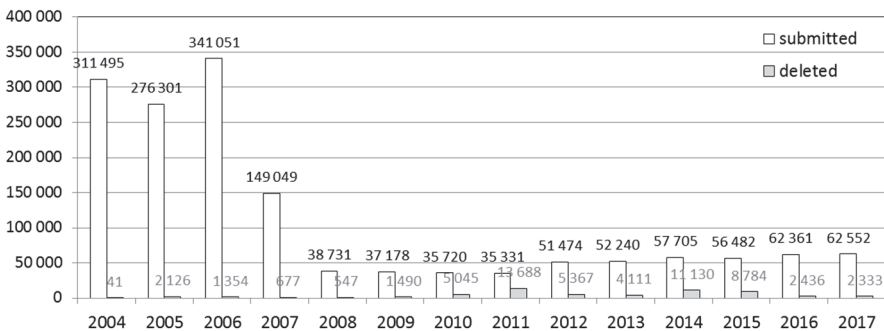

Fig. 4. Number of annual submissions and deletions of reference fingerprint from 2004 to 2017 (source of data: [15])

The barrier in collecting tenprint cards from suspects was removed through implementation of Directive (EU) 2016/680 [7] by act of 14th December 2018 on the protection of personal data processed in connection with the prevention and combating of crime. Presently the collecting of information, including personal or biometric data, is prohibited if the data will be not useful for detection, identification or to obtain the evidence (in accordance with article 20 item 2c of the Police Act). It

means that collecting of reference fingerprints is allowed if they potentially can be used for detection, identification or obtaining the evidence. The amendment should increase submissions of tenprint cards to the database from 2019.

Number of cold hits, defined as a match between known person of offender (tenprint card) and fingerprint recovered from crime scene, from 2002 to 2007 and from 2014 to 2017 in the Polish fingerprint databases are presented in Figure 5. About three thousands of matches are provided annually in last years. It is clearly visible that the number of cold hits were reduced about 2000 hits annually after 2007 (Fig. 5), which is connected with lower amount of tenprint cards submitted to the database (Fig. 4). It confirms that database's performance in terms of person-trace matches is not always linked directly to size of the database. Crucial issue is permanent updating the database by tenprint cards collected from suspects.

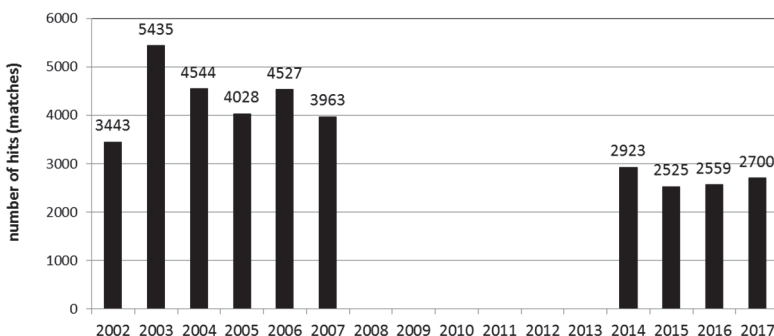

Fig. 5. Annual number of hits (matches) in fingerprint databases from 2002-2017 (source of data: [18])

Moreover, by comparing the performance with the proportion of the population included in databases it can be concluded that fingerprint database is less effective than the DNA database.

Legal and ethical constrains of the processing of genetic and biometric data.

The DNA is very suitable for identification of offenders, but also it is huge resource of information about appearance, personality, health and origin (ethnic and genealogy) of the person and his relatives. Risks with the expansion of DNA databases were highlighted some years ago, especially in scientific papers from US and UK [3-5, 19], due to fast and large increase in the number of reference profiles in the DNA database. The current progress in using familial searching and phenotyping as an investigative tool and development of medical databases or biometric databases of foreigners caused that the following issues are more pronounced:

– obtaining and retaining DNA profiles and samples from innocent persons without having their consent;

– selective sampling of the population, that is ethnic biases in the DNA database [20];

– violation of the privacy and stigmatisation of close relatives (i.a. parents, siblings, children) of person who is in the database through searching potential suspects by partial matches of DNA profiles (familial searching);

– the risk of using the DNA database contrary to its intended purpose by law enforcements, that is beyond the investigation and detection of crime and identification of perpetrators;

– the individual's lack of control over storage, processing and using information from DNA analysis, because there is a risk that the access will be transmitted to public officials other than law enforcement or even to private sector (e.g. medical or pharmaceutical companies, insurance companies, employers, scientific institutions);

– the personal data are easily shared which allows for integration of the DNA database with biometric systems or medical records; Such large-scale genetic database can be used for surveillance of citizens;

– function creep, that is gradually widening of purposes for which DNA profiles and samples were collected and processed due to the technological innovation; In future biological samples stored in the database can be a source of more detailed information about person and his behaviour, for example for searching patterns of criminal, violent or “antisocial” behaviour (behavioural genetics). The gathered information can be potentially used for imposing legal restrictions or more intense activities (for example for an introduction of a curator, police surveillance, eviction from the home or arrest) in relation to persons with “bad” genes, especially for preventing home abuse.

The processing of fingerprints in databases is not so doubtful, because they provide only information about a person identity. This assumption is only partly true, because some general correlations were revealed between structure of fingerprints (type of print and minutiae) and job, gender and some morphological features (height, structure of the body and colour of eye, hair and skin) [22, pp. 162-181]. Additionally some regularities were observed for ancestry [22, pp. 271-280] and selected pathologies [23, 24]. Nevertheless, research on using fingerprints beyond identification of persons was performed before implementation of DNA analysis in forensics and presently such approach is not applied in the practice.

Taking into account the mentioned concerns with expansion of DNA database it can be stated that precise regulations about processing of the personal data and maintenance of the database are necessary to ensure the balance between benefits for criminal justice systems and rights of the society. The legislator should specify at least the following issues:

– public bodies authorized and responsible for processing of the data;

– type of collected and processed data (samples or only profiles);

– purposes of collecting and processing of the data;

– categories of subjects, whose the data can be processed;

– retention time of processing of the data.

The European Convention of Human Rights statutes in article 8 that everyone has the right to respect for his private and family life, his home and

his correspondence. Some interferences in the right to privacy by a public authority can be exceptionally introduced in the law if they are necessary in a democratic society in the interests of national security, public safety or the economic well-being of the country, for the prevention of disorder or crime, for the protection of health or morals, or for the protection of the rights and freedoms of others.

More requirements for proper legislation about processing the personal and genetic data are given in Directive (EU) 2016/680 [7]. According to article 4 item 1 of the Directive the personal data should be:

- a) processed lawfully and fairly;
- b) collected for specified, explicit and legitimate purposes and not processed in a manner that is incompatible with those purposes;
- c) adequate, relevant and not excessive in relation to the purposes for which they are processed;
- d) accurate and, where necessary, kept up to date; every reasonable step must be taken to ensure that personal data that are inaccurate, having regard to the purposes for which they are processed, are erased or rectified without delay;
- e) kept in a form which permits identification of data subjects for no longer than is necessary for the purposes for which they are processed;
- f) processed in a manner that ensures appropriate security of the personal data, including protection against unauthorised or unlawful processing and against accidental loss, destruction or damage, using appropriate technical or organisational measures.

As stated above, the Directive was implemented in Poland through Act of 14th December 2018 on the protection of personal data processed in connection with the prevention and combating of crime. The Act altered provisions in the Police Act for collecting samples and processing the personal data in the DNA database and fingerprints databases. Generally provisions can be rated as mostly sufficient, especially in comparison to former legal state. The Commander-in-Chief of the Police is controller (administrator) of the DNA database and fingerprint databases (articles 21a and 21h of the Police Act). Police units, other forces and public authorities, which delivered the personal data to the database, are obliged to assess purpose of processing of the data and indicate if they should be deleted as redundant (article 21e and 21e of the Police Act). The assessment should be performed at least every ten years from taking, obtaining, collecting or updating the data. Type of personal data and samples (tenprint and palm-print cards, specified biological samples) were given in articles 21a and 21h of the Police Act. Similarly, the purposes of collecting and processing of the data in specified databases were stated (articles 21d and 21k of the Police Act).

The most debatable issues for preserving the right to privacy and the right to protection of personal data are categories of subjects and retention time of processing of the data. As summarized in Tables 2 and 3, categories of subjects whose the personal data and samples can be included and processed in the database were specified in article 21a item 2 and article 21h item 2 of the Police Act. The direction of the development of databases in Poland can

be assessed properly, because provisions allow to establish the elimination databases and searching the missing person or identifying corpse through DNA profiles of other persons (with consent of the person).

Nevertheless, analysis of the provisions of retention time for some categories of subjects clearly shows that some of them are not agreed with the Directive (EU) 2016/680 [7]. It was stated in the Act that the personal data and samples will be processed for various of categories of subjects, i.a. for suspects, accused and convicted persons for offenses publicly prosecuted (Tables 2 and 3), until they are 100 years old. It should be underlined that similar retention times were specified for juveniles whose acts which were prohibited as offenses publicly prosecuted. This means that processing of the data for such persons will be permanent.

Another issue is a general provision for removing the personal data and fingerprints from databases. According to article 211 item 4 of the Police Act the data is removed after obtaining „reliable information”. However it is not specified in the law what kind of information should be assessed as “reliable” to stop processing of the data. Thus too much freedom was left for law enforcements in taking the decision about erasure the data.

Therefore, the retention time is not appropriately established in the view of article 5 of the Directive (EU) 2016/680 [7] and violated the right to privacy. There is no reason for collecting and processing biometric and genetic data for whole life of the person. It could be possibly justified exceptionally for perpetrators of violent crimes against life or health or sex offenders. For other perpetrators retention time should be strictly correlated with type of the offence and the personal data should be deleted from the database after expunction of the sentence.

Conclusions. Various forensic databases were established in Poland which are necessary for law enforcements in daily-routine practice. Analysis of number of individuals included in the DNA database showed that it is still small, but volume of the database has doubled from 2015. The fingerprint databases in Poland are relatively large, but number of cold hits were reduced in recent years due to limited collecting of tenprint cards from suspects. It clearly shows that the performance of database is connected with its size, but also with permanent uploading crime scene stains and reference profiles from persons, whose could be really connected to the crime.

General Data Protection Regulation and the Directive (EU) 2016/680 implied changes in national law and policy in processing the genetic and biometric data by law enforcements. Provisions in the Police Act can be generally assessed as suitable, especially in comparison to former legal state. Different categories of data subject and retention time of personal data were specified. Nevertheless, some regulations about retention time of the data are not agreed with the right to privacy and right to the protection of personal data, because processing of the data collected from several categories of subjects will be permanent.

Посилання

1. Santos F., Machado H., Silva S. Forensic DNA databases in European countries: is size linked to performance? *Life Science, Society and Policy*. 2013, vol. 9, article 12.
2. Lapointe M., Rogic A., Bourgojn S., Jolicoeur C., Séguin D. Leading-edge forensic DNA analyses and the necessity of including crime scene investigators, police officers and technicians in a DNA elimination database. *Forensic Science International: Genetics*. Elsevier, 2015, vol. 19, P. 50-55.
3. Wallace H. The UK National DNA Database: Balancing crime detection, human rights and privacy. *EMBO Reports, European Molecular Biology Organization*, 2006, vol. 7, P.26-30.
4. Roman-Santos C. Concerns associated with expanding DNA databases. *Hastings Science & Technology Law Journal. University of California Hastings College of the Law*, 2010, vol. 2, P. 267-299.
5. Levitt M. Forensic databases: benefits and ethical and social costs. *British Medical Bulletin. Oxford University Press*, 2007, vol. 83, P. 235-248.
6. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). *Official Journal of the European Union* from 4th May 2016, no. L119, P. 1-88.
7. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA,

References

1. Santos, F., Machado, H., Silva, S. (2013). Forensic DNA databases in European countries: is size linked to performance? *Life Science, Society and Policy*. vol. 9, article 12. (in English).
2. Lapointe, M., Rogic, A., Bourgojn, S., Jolicoeur, C., Séguin, D. (2015). Leading-edge forensic DNA analyses and the necessity of including crime scene investigators, police officers and technicians in a DNA elimination database. *Forensic Science International: Genetics*. Elsevier, vol. 19, P. 50-55. (in English).
3. Wallace, H. (2006). The UK National DNA Database: Balancing crime detection, human rights and privacy. *EMBO Reports, European Molecular Biology Organization*, vol. 7, P.26-30. (in English).
4. Roman-Santos, C. (2010). Concerns associated with expanding DNA databases. *Hastings Science & Technology Law Journal. University of California Hastings College of the Law*, vol. 2, P. 267-299. (in English).
5. Levitt, M. (2007). Forensic databases: benefits and ethical and social costs. *British Medical Bulletin. Oxford University Press*, vol. 83, P. 235-248. (in English).
6. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). *Official Journal of the European Union* from 4th May 2016, no. L119, P. 1-88. (in English).
7. Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council

Official Journal of the European Union from 4th May 2016, no. L119, P. 89-131.

8. ENFSI DNA Working Group DNA database management. Review and recommendations, 2016. https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2016/09/final_version_enfsi_2016_document_on_dna-database_management_0.pdf

9. Interpol. Global DNA Profiling Survey Results 2019, <https://www.interpol.int/content/download/15469/file/INTERPOL%20Global%20DNA%20Profiling%20Survey%20Results%202019.pdf>

10. Home Office. National DNA Database statistics, 2020. <https://www.gov.uk/government/statistics/national-dna-database-statistics>

11. Jurga A., Mondzelewski J. Functioning of DNA Database in Poland. *Issues in Forensic Sciences*. Central Forensic Laboratory of the Polish Police, 2017, vol. 297 (3), P. 59-65.

12. Act of 27th July 2001 amending the Act on the Police, the Act on the Insurance Activity, the Banking Law Act, the Act on County Self-Government and the Act about regulations introducing the acts reforming public administration. *Journal of Laws* of 2001, No. 100, item 1084. (in Polish).

13. Central Forensic Laboratory of the Polish Police. Statistical data about the DNA database, 2021 <https://clkp.policja.pl/clk/baza-danych-dna/dane-statystyczne> (in Polish).

14. Krzemińska B. AFIS system in the Polish Police – yesterday, today, tomorrow. *Issues of Forensic Sciences*. Central Forensic Laboratory of the Polish Police, 2018, vol 300 (2), pp. 76-86.

15. Central Forensic Laboratory of the Polish Police. Statistical data about the AFIS database, 2021. <https://clkp.policja.pl/clk/zbiory-danych-d/dane-statystycz/163191,Liczba-kart-w-zbiorze-danych->

Framework Decision 2008/977/JHA, *Official Journal of the European Union* from 4th May 2016, no. L119, P. 89-131. (in English).

8. ENFSI DNA Working Group (2016). DNA database management. Review and recommendations. Retrieved from: https://enfsi.eu/wp-content/uploads/2016/09/final_version_enfsi_2016_document_on_dna-database_management_0.pdf (in English).

9. Interpol (2019). Global DNA Profiling Survey Results 2019, Retrieved from: <https://www.interpol.int/content/download/15469/file/INTERPOL%20Global%20DNA%20Profiling%20Survey%20Results%202019.pdf> (in English).

10. Home Office (2020). National DNA Database statistics. Retrieved from: <https://www.gov.uk/government/statistics/national-dna-database-statistics> (in English).

11. Jurga, A., Mondzelewski, J. (2017). Functioning of DNA Database in Poland. *Issues in Forensic Sciences*. Central Forensic Laboratory of the Polish Police, vol. 297 (3), P. 59-65. (in English).

12. Act of 27th July 2001 amending the Act on the Police, the Act on the Insurance Activity, the Banking Law Act, the Act on County Self-Government and the Act about regulations introducing the acts reforming public administration. *Journal of Laws* of 2001, No. 100, item 1084. (in Polish).

13. Central Forensic Laboratory of the Polish Police (2021). Statistical data about the DNA database. Retrieved from: <https://clkp.policja.pl/clk/baza-danych-dna/dane-statystyczne> (in Polish).

14. Krzemińska, B. AFIS system in the Polish Police – yesterday, today, tomorrow (2018). *Issues of Forensic Sciences*. Central Forensic Laboratory of the Polish Police, vol 300 (2), P. 76-86. (in English).

15. Central Forensic Laboratory of the Polish Police. (2021). Statistical data about the AFIS database. Retrieved from: <https://clkp.policja.pl/clk/zbiory-danych-d/dane-statystycz/163191,Liczba-kart-w->

- daktyloskopijnych.html (in Polish).
16. National DNA Database Strategy Board. Biennial Report 2018-2020. https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/913011/NDNAD_Strategy_Board_AR_2018-2020_Web_Accessible.pdf
17. Judgement of the Constitutional Tribunal of 12 December 2005, reference number K 32/04.
18. Central Forensic Laboratory of the Polish Police. Statistical data about hits in the AFIS database, 2021. <https://clkp.policja.pl/clk/zbiory-danych-d/dane-statystycz/163193,Liczba-dopasowan-HIT.html>
19. Human Genetics Commission. Nothing to hide, nothing to fear? Balancing individual rights and the public interest in the governance and use of the National DNA Database. 2009. <http://www.statewatch.org/news/2009/nov/uk-dna-human-genetics-commission.pdf>
20. Washington H. Base assumptions? Racial aspects of US DNA forensics (in:) Genetic Suspects. Global governance of forensic DNA profiling and databasing. *Cambridge University Press*, 2010. Cambridge, P. 63-84.
21. Grzeszyk C., Moszczyński J., Franaszek L. Zależność między wzorami linii papilarnych a niektórymi cechami morfologicznymi osoby. *Symposium Nauk Sądowych „Ślady kryminalistyczne”*, 1988. Popowo, P. 34-35
22. Grzeszyk C. Daktyloskopia. *PWN Press*. 1992. Warsaw
23. Lakshmi Prabha J., Thenmozhi R. A Short Review on Dermatoglyphics. *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research. PharmaInfo Publications*, 2014, vol. 6 (4), P. 200-202.
24. Schaumann B., Alter M. *Dermatoglyphics in Medical Disorders*. Springer Verlag, 1976. New York – Heidelberg – Berlin.
- zbiory-danych-daktyloskopijnych.html (in Polish).
16. National DNA Database Strategy Board. (2020). Biennial Report 2018-2020. Retrieved from: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/913011/NDNAD_Strategy_Board_AR_2018-2020_Web_Accessible.pdf (in English).
17. Judgement of the Constitutional Tribunal of 12 December 2005, reference number K 32/04. (in English).
18. Central Forensic Laboratory of the Polish Police (2021). Statistical data about hits in the AFIS database. Retrieved from: <https://clkp.policja.pl/clk/zbiory-danych-d/dane-statystycz/163193,Liczba-dopasowan-HIT.html>
19. Human Genetics Commission (2009). Nothing to hide, nothing to fear? Balancing individual rights and the public interest in the governance and use of the National DNA Database. Retrieved from: <http://www.statewatch.org/news/2009/nov/uk-dna-human-genetics-commission.pdf> (in English).
20. Washington, H. (2010). Base assumptions? Racial aspects of US DNA forensics (in:) Genetic Suspects. Global governance of forensic DNA profiling and databasing. *Cambridge University Press*, Cambridge, P. 63-84. (in English).
21. Grzeszyk, C., Moszczyński, J., Franaszek, L. (1988). Zależność między wzorami linii papilarnych a niektórymi cechami morfologicznymi osoby. *Symposium Nauk Sądowych „Ślady kryminalistyczne”*, Popowo, P. 34-35 (in Polish).
22. Grzeszyk, C. (1992). Daktyloskopia. *PWN Press*. Warsaw (in Polish).
23. Lakshmi, Prabha, J., Thenmozhi, R. (2014). A Short Review on Dermatoglyphics. *Journal of Pharmaceutical Sciences and Research. PharmaInfo Publications*, vol. 6 (4), P. 200-202. (in English).
24. Schaumann, B., Alter, M. (1976). *Dermatoglyphics in Medical Disorders*. Springer Verlag, New York – Heidelberg – Berlin. (in English).

СУДОВІ БАЗИ ДАНИХ В ПОЛЬЩІ. ПРАВОВІ ПИТАННЯ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРАВА НА ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ І ПРАВА НА КОНФІДЕНЦІЙНІСТЬ

Д. Вілк

У статті аналізуються основні судові бази даних, які на даний момент існують в Польщі. Вказується, що розвиток баз даних стало особливо помітним за останні двадцять років завдяки впровадженню аналізу ДНК в судово-медичну експертизу і впровадженню сучасних інформаційних та комунікаційних технологій, які дозволяють здійснювати швидкий пошук даних і автоматичне співставлення зразків з різних джерел.

Дається характеристика баз даних судової експертизи, які необхідні правоохоронним органам у повсякденній практиці й, відповідно, створені в Польщі. Аналіз кількості осіб, включених в базу даних ДНК, показав, що вона все ще невелика, але обсяг бази даних збільшився вдвічі порівняно з 2015 роком. Бази даних відбитків пальців в Польщі відносно великі, але кількість звернень скоротилася в останні роки з-за обмеженого збору карток з відбитками пальців від підозрюваних. Це ясно показує, що продуктивність бази даних пов'язана з її розміром, а також з постійним завантаженням плям з місця злочину й довідкових профілів осіб, які дійсно могли бути пов'язані зі злочинком.

У статті вказується, що бази даних судової експертизи є найважливішими ресурсами в системах кримінального правосуддя, які дозволяють виявляти та ідентифікувати злочинців. Загальний регламент щодо захисту даних і Директива поліції про обробку персональних даних були прийняті в Європейському Союзі в 2016 році, що має на увазі зміни в національному законодавстві та політиці в області обробки генетичних і біометричних даних правоохоронними органами. Таким чином, поточний розвиток баз даних ДНК і відбитків пальців в Польщі було виявлено і зіставлено з іншими європейськими країнами. Проаналізовано зміни в законі, пов'язані з обробкою генетичних і біометричних даних. Питання, пов'язані з розходженням між різними категоріями суб'єктів даних і терміном зберігання персональних даних, прокоментовані з точки зору права на захист персональних даних і права на недоторканність приватного життя.

Ключові слова: база даних ДНК, база даних відбитків пальців, особисті дані, генетичні дані, конфіденційність.

СУДЕБНЫЕ БАЗЫ ДАННЫХ В ПОЛЬШЕ. ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ПРАВА НА ЗАЩИТУ ПЕРСОНАЛЬНЫХ ДАННЫХ И ПРАВА НА КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТЬ

Д. Вилк

В статье анализируются основные судебные базы данных, которые на данный момент существуют в Польше. Указывается, что развитие баз данных стало особенно заметным за последние двадцать лет благодаря внедрению анализа ДНК в судебно-медицинскую экспертизу и внедрению современных информационных и коммуникационных технологий, которые позволяют осуществлять быстрый поиск данных и автоматическое сопоставление образцов из разных источников.

Дается характеристика баз данных судебной экспертизы, которые необходимы правоохранительным органам в повседневной практике и соответственно созданы в Польше. Анализ количества лиц, включенных в базу данных ДНК, показал, что она все еще небольшая, но объем базы данных увеличился вдвое по сравнению с 2015 годом. Базы данных отпечатков пальцев в Польше относительно велики, но количество обращений сократилось в последние годы из-за ограниченного сбора карточек с отпечатками пальцев от подозреваемых. Это ясно показывает, что производительность базы данных связана с ее размером, а также с постоянной загрузкой пятен с места преступления и справочных профилей лиц, которые действительно могли быть связаны с преступлением.

В статье указывается, что базы данных судебной экспертизы являются важнейшими ресурсами в системах уголовного правосудия, которые позволяют обнаруживать и идентифицировать преступников. Общий регламент по защите данных и Директива полиции об обработке персональных данных были приняты в Европейском Союзе в 2016 году, что подразумевает изменения в национальном законодательстве и политике в области обработки генетических и биометрических данных правоохранительными органами. Таким образом, текущее развитие баз данных ДНК и отпечатков пальцев в Польше было выявлено и сопоставлено с другими европейскими странами. Проанализированы изменения в законе, связанные с обработкой генетических и биометрических данных. Вопросы, связанные с различием между различными категориями субъектов данных и сроком хранения персональных данных, прокомментированы с точки зрения права на защиту персональных данных и права на неприкосновенность частной жизни.

Ключевые слова: база данных ДНК, база данных отпечатков пальцев, личные данные, генетические данные, конфиденциальность.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.24>

УДК 343.1:159.98

Олена Миколаївна Цільмак
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри психології

ORCID: 0000-0001-7348-4876

E-mail: cilmalen@gmail.com

Національний університет «Одеська юридична академія»

**ОСНОВНІ МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ ОСІБ РІЗНИХ ТИПІВ АКЦЕНТУАЦІЇ
ХАРАКТЕРУ ПІД ЧАС НАДАННЯ НИМИ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ
ПРО ОБСТАВИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВOPOPУШЕННЯ ТА
ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ВЕРИФІКАЦІЇ ЦІЄЇ ІНФОРМАЦІЇ**

У статті розкриті основні моделі поведінки, під час слідчих (розшукових) дій, особи певного типу акцентуації характеру, яка повідомляє недостовірну інформацію про обставини кримінального правопору-

шення, а також її типові емоційно-поведінкові реакції на пряму вказівку слідчого про недостовірність її показань. Запропоновано тактичні прийоми для верифікації інформації, повідомленої особами різних типів акцентуації характеру. Наголошено на необхідності здійснення слідчим скрупульозної верифікації інформації та даних про обставини кримінального правопорушення.

Ключові слова: слідчі (розшукові) дії, обставини кримінального правопорушення, тактика дій, тактичний прийом, слідчий, особа, модель поведінки, акцентуація характеру, недостовірна інформація, ознаки брехні, верифікація.

Постановка проблеми. Органи досудового розслідування пред'являють високі вимоги до компетентності слідчого, однією з важливих різновидів якої є тактико-психологічна. Тактико-психологічна компетентність слідчого – це здатність особи тактично та психологічно грамотно проводити слідчі (розшукові) дії для забезпечення ефективності та результативності досудового розслідування кримінального правопорушення. Обумовлюють та детермінують тактико-психологічну компетентність слідчого професійно важливі уміння. Серед яких провідне значення мають уміння:

1) збирати, перевіряти та оцінювати докази «...з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження...» (п. 2, ст. 91 КПК України) [1];

2) верифікувати інформацію та дані про обставини кримінального правопорушення;

3) встановлювати об'єктивну істину щодо обставин кримінального правопорушення;

4) визначати типологію особистості (свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого) для підбору найбільш дієвих методів впливу, визначення тактики дій та тактичних прийомів та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тактиці виявлення неправдивих показань особи присвячено досить багато наукових праць. Так, наприклад, Hartwig Maria, Granhag Pär, Luke Timothy (2014) [8] досить детально описали техніку стратегічного використання доказів (SUE) – метод співбесіди, який спрямований на те, щоб надавати підказки до обману, і тим самим покращувати шанси на правильне судження про обман і правду. А також описали які тактики дають різні словесні реакції підозрюваних у брехні та правді, і як ці підказки можуть бути використані «ловцями брехні» для виявлення обману; описали також техніку мета-аналізу результатів техніки SUE [8].

Bond Charles, Levine Timothy, Hartwig Maria (2014) [6] у своєму науковому дослідженні представили нові висновки щодо невербального виявлення брехні. Hartwig Maria, Bond Charles (2011) [7] визначили причини чому «ловці брехні» зазнають невдачі та представили мета-аналіз об'єктивної моделі аналізу суджень про брехню людини.

Нами у статті: «Класифікація дефініцій способів брехні» [4] розглянуті основні способи викривлення інформації та їх характеристика; у підручнику: «Професійно–психологічна підготовка працівників підрозділів міліції на транспорті» [5] – описані основні критерії аудіовізуальної психодіагностики брехні.

Люди використовують різноманітні тактики повідомлення неправдивих показань, однак, ці тактики досить сильно залежать від їх особливостей характеру. Досліджуючи ті чи інші характерологічні властивості людини, науковці намагаються систематизувати отримані знання шляхом поділу людей на певні типи, види, групи тощо. Це має не тільки вагоме наукове значення, але й практичне, так як наявність у людини певних типологічних характеристик, дозволяє спрогнозувати її поведінку у певних обставинах та спланувати тактику дій та обрати найбільш дієві тактичні прийоми.

Однією з найбільш поширених та емпірично досліджених типологій є теорія акцентуації характеру особистості Карла Леонгарда [2] (1968 рік) та Олександра Лічка [3] (1977). Вчені досить детально описали виокремлені ними типи та на прикладах представили типові для них моделі поведінки. Поділяючи погляди цих вчених та досліджуючи моделі поведінки представників тих чи інших типів, нами були встановлені основні типові моделі поведінки осіб під час повідомлення ними недостовірної інформації.

Хотілося би звернути увагу на те, що по тексту статті ми будемо використовувати терміни: «особа», «тип», «слідчі (розшукові) дії». Обґрунтуємо таку нашу позицію. По-перше, ознаки брехні (вербальні, невербальні, психофізіологічні) є досить часто ідентичними, тому не має сенсу вказувати на процесуальний статус особи. По-друге, процес виявлення, оцінки та встановлення факту повідомлення особою недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення відбувається не тільки під час допиту, але й під час інших слідчих (розшукових) дій (обшуку, огляду, слідчого експерименту тощо).

Мета дослідження. Отже, метою нашої статті є опис основних моделей поведінки осіб різних типів акцентуації характеру, які надають недостовірну інформацію про обставини кримінального правопорушення та визначення тактичних прийомів верифікації цієї інформації.

Викладення основного матеріалу. Слідчий повинен досить добре розбиратися у психології особистості та вміти виявляти факти повідомлення особою недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення.

Під час слідчих (розшукових) дій слідчий, для виявлення та встановлення факту повідомлення особою недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення, повинен звертати увагу на:

- 1) невербальні ознаки брехні – жести, міміку, позу, рухи та ін.;
- 2) психофізіологічні ознаки брехні – різке почервоніння, різке заледеніння, різке потіння, часте кліпання, зміна частоти дихання та ін.;
- 3) вербальні ознаки брехні:
 - несподівані зміни у мовленні, тобто на: темп (різке прискорення або сповільнення); тембр (його підвищення або зниження); гучність мови (тиха або дуже гучна); ковтання слів; побудову речень і словосполучень; інтонацію, наголоси, паузи та ін.;
 - «...туманність мови: якщо вам здається, що оповідач навмисно опускає деякі деталі, – ймовірно, він бреше...» [7];
 - «...нерівний голос: якщо вам здається, що голос оповідача звучить невпевнено і «обривається», – він бреше...» [7];

4) *тактику поведінки особи, а саме на:*

– хитрощі, що використовує особа, її способи маскування й маніпуляції [5];

– зміну теми розповіді, перескакування з теми на тему, підтасовування правди з вигадкою;

– «...байдужість: співрозмовник раз у раз знижує плечами; на його обличчі відсутнє будь-яке вираження, і всім своїм виглядом він зображує нудьгу – таким чином він намагається приховати будь-які прояви брехні...» [7];

– процес «...обдумування кожного слова: якщо вам здається, що співрозмовник дуже старанно обмірковує всі деталі розповіді, – можливо, він вас обманює...» [7] та ін.

Hartwig Maria, Granhag, Pär, Luke Timothy (2014) зазначали, що слід звертати увагу на те як поводяться люди та як вони говорять, тобто чи «... помітно різні способи – коли вони брешуть, порівняно з тим, коли вони говорять правду...» [8].

Отже, слідчий повинен звертати увагу на усі ознаки, які можуть вказувати на брехню – сигнали, індикатори, моделі поведінки тощо.

Слід зазначити, що під час слідчих (розшукових) дій моделі поведінки осіб різних типів акцентуації характеру та темпераменту набувають змін. Тобто відбувається «загострення» деяких рис характеру та «придушення» інших. Людина з певним типом акцентуації характеру може типологічно реагувати на специфічні психогенні впливи. Завдяки цьому можна спрогнозувати поведінкові прояви та реакції різних типів.

Як відомо, «чистих» типів акцентуації характеру та темпераменту не багато, вони в основному між собою поєднуються та утворюють, наприклад, гіпертимно-демонстративний тип, епілептоїдно-демонстративний тип, епілептоїдно-шизоїдний тип, ригідно-педантичний тип та тощо. Ми опишемо саме основні «чисті» типи, так як їх поєднання й надає ту чи іншу спільну характеристику особи.

Розглянемо досить коротку характеристику деяких основних типів акцентуації характеру осіб (гіпертимічного, дістимного, ригідного, педантичного, збудливого, демонстративного та епілептоїдного) та їхні типові зміни у моделях поведінки при повідомленні ними недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення.

Отже, **гіпертимічний тип**. Як відомо, цей тип є досить рухливим, непосидючим, говірким, поверховим, авантюристичний, схильний до ризику та гострих відчуттів. *При повідомленні особою недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення вона:*

1) починає доволі швидко говорити («ковтаючи» слова) або навпаки – темп її мови сповільнюється;

2) намагається змінити тему або перескакує з теми на тему;

3) повторює запитання слідчого декілька разів;

4) намагається змішувати правду з домислами, припущеннями та вигадками та ін.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

- 1) нагадати про його права та обов'язки;
- 2) зупиняти розмову, коли мова не йдеться про обставини кримінального правопорушення;
- 3) задавати одне теж саме запитання декілька разів;
- 4) перефразовувати запитання;
- 5) деталізувати запитання (коли особа бреше, вона не може вказати на додаткові деталі);
- 6) вимагати від особи конкретизації її відповіді та ін.

Коли слідчий прямо вказує гіпертимічному типу на недостовірність його показань, то така особа може:

- 1) виправдовуватися, запевняти, що вона добра та надійна людина, що слідчий не так її зрозумів;
- 2) досить активно жестикулювати, здійснювати різноманітні рухи тілом;
- 3) крутитися, «як вуж на сковорідці», намагаючись вийти з незручного положення;
- 4) метушитися;
- 5) демонструвати, що дуже поспішає та тощо.

Наступний тип – **дістимічний**. Він є повною протилежністю гіпертимічного типу. Він повільний, розсудливий, з гостро вираженим почуттям справедливості, досить часто він не впевнений у собі (у тому числі й в правильності прийнятих рішень). *Як що такий тип буде свідомо повідомляти недостовірну інформацію, то він:*

- 1) при формулюванні відповіді буде намагатися робити досить великі паузи (прагнучі, щоб за нього відповів слідчий);
- 2) замовкне та скаже, що не пам'ятає (при цьому відвернеться у бік);
- 3) буде намагатися описувати зайві деталі, що не мають значення для кримінального провадження;
- 4) при відповіді буде використовувати слова: «напевно», «не впевнений», «приблизно» та ін.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

- 1) нагадати про його права та обов'язки;
- 2) почати задавати інші запитання, однак, коли особа розслабиться, – слід задати теж саме перефразоване запитання;
- 3) деталізувати запитання, поділивши його на змістовні частини;
- 4) не намагатися додумати та відповісти за особу;
- 4) підкреслювати значимість справедливості та ін.

Коли слідчий прямо вказує такому типу на недостовірність його показань, то така особа може:

- 1) замовчати та зануритися у себе;
- 2) визнати, що вона напевно щось переплутала або щось не так зрозуміла.

Ригідний тип. Він дуже вразливий та чутливий до образ, підозрілий, наполегливий, цілеспрямований, конфліктний, застрягаючий на негативні та тощо. *Типовими моделями поведінки такого типу при наданні недостовірних показань є те, що:*

- 1) у нього сповільнюється темп мовлення;
- 2) він може повторити декілька разів запитання слідчого;
- 3) він буде наполегливо намагатися змінити тему розмови;
- 4) буде тримати паузи при відповіді та ін.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

- 1) нагадати про його права та обов'язки;
- 2) чітко цитувати законодавчі норми та посилатися на них;
- 3) викриваючи особу у брехні – пред'явити їй доказ (який не є тайною слідства);

- 4) задавати конкретні та чіткі запитання та ін.

Коли слідчий прямо вказує такому типу на недостовірність його показань, то така особа може:

- 1) поводити себе агресивно;
- 2) провокувати конфлікт, зачіпаючи особистість та професіоналізм слідчого;
- 3) посилатися на авторитетну особу;
- 4) погрожувати розправою слідчому та членам його родини;
- 5) завзято та наполегливо, з особливою енергійністю, відстоювати свої твердження, при цьому часто повторюючи слова: «Я – чесна людина!», «Чесне слово!», «Присягаюся!», «Клянуся!» та тощо.

Тактика дій слідчого:

- 1) поводити себе спокійно та врівноважено;
- 2) не реагувати на агресивні випадки особи;
- 3) досить обережно формулювати запитання (так як представники цього типу є досить образливими та мстивими, то будь-яке слово слідчого вони можуть використати проти слідчого).

Педантичний тип. Такі типи досить ретельні, добросовісні, акуратні, скрупульозні, планомірні. Якщо така особа планує надати недостовірні показання, то вона завчасно намагається все продумати у дрібницях. Під час слідчих (розшукових) дій така особа чітко слідує плану та чергу повідомлення інформації тієї чи іншої про обставини кримінального правопорушення. Така особа досить сильно реагує на будь-яке порушення власного порядку надання показань. *Типовими моделями поведінки педантичного типу при повідомленні ним неправдивих показань є те, що він може:*

- 1) говорити чітко заученими фразами, повторюючи слово в слово зі своїх попередніх показань;
- 2) в'язнути у дрібницях, які не мають значення для досудового розслідування кримінального правопорушення;
- 3) намагатися змішувати правду з домислами, припущеннями, вигадками, власними умовиводами;
- 4) неквапливо розмірковувати над відповіддю, тримаючи затяжні паузи та ін.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

- 1) нагадати про його права та обов'язки;

2) зупинити особу, якщо її інформація не стосується обставин кримінального правопорушення;

3) виокремити з показань особи домисли та припущення; здійснити уточнення й конкретизацію її відповіді на запитання;

4) задавати прості, чіткі та конкретні запитання та вимагати конкретних відповідей;

5) свідомо порушувати логіку запитань щодо тих чи інших обставин кримінального правопорушення (як результат – особа може досить сильно зреагувати на будь-який прояв порушення порядку, тим самим слідчий зможе виявити «слабкі місця» у її показаннях);

6) при затяжній паузі – задавати інші запитання, які найбільш вигідні особі, через деякий час – задати теж саме запитання, однак перефразовавши його;

7) при повторенні особою одних й тих самих заучених фраз – перефразувати ці фрази, утворюючи з них запитання;

8) запропонувати особі розповісти хроніку події у зворотному порядку (велике розумове навантаження сприятиме прояву ознак брехні та порушенню планомірності заучених пояснень) та ін.

Коли слідчий прямо вказує такому типу на недостовірність його показань, то така особа може:

1) замовчати та зануритися у себе;

2) визнати, що напевно вона щось переплутала або щось не так зрозуміла.

Збудливий тип. Йому характерні – похмурість, гнівливість, грубість, підвищена імпульсивність, конфліктність, інстинктивність, хамовитість, агресивність, конфліктність. *Типовими моделями поведінки такої особи при повідомленні неправдивих показань є те, що вона:*

1) може стати повільнішою (її мова, жести, рухи);

2) може часто перепитувати слідчого;

3) може довго розмірковувати;

4) може бути досить напруженою та змобілізованою;

5) може намагатися перевести тему, якщо відповідь на запитання слідчого може розкривати об'єктивну істину;

6) може змішувати незначні правдиві факти з домислами та припущеннями та ін.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

1) нагадати про його права та обов'язки;

2) задавати прості та конкретні запитання;

3) деталізувати запитання;

4) викривати особу у неправдивості її показань, пред'являючи певний доказ (який не є тайною слідства);

5) перефразувати запитання та задавати подібні тематичні запитання декілька разів;

6) уточняти та конкретизувати відповідь особи та ін.

Коли слідчий прямо вказує такому типу на недостовірність його показань, то така особа може:

1) говорити збудливо, іноді ковтаючи слова;

- 2) поводити себе досить агресивно;
- 3) активно розмахувати руками, різко вставати;
- 4) погрожувати слідчому та членам його родини;
- 5) посилалися на авторитети;
- 6) різко замовкнути та більше не реагувати на запитання слідчого та ін.

Тактика дій слідчого:

- 1) поводити себе спокійно та врівноважено;
- 2) не реагувати на агресивні випадки особи.

Демонстративний тип. Йому характерно: егоцентризм, позерство, театральність, яскравість, полюбляє бути у центрі уваги (не важливо якої), схильний до інтриг та до патологічної брехні (бреше так, що сам собі вірить). Він не вміє прогнозувати свої дії до кінця (імпровізує), тим самим часто сам себе викриває, так як переграє та не завжди запам'ятовує те, що говорив. *Типовими моделями поведінки такої особи при повідомленні неправдивих показань є:*

- 1) театральне яскраве надання показань;
- 2) прояв яскравої палітри емоційних реакцій під час слідчої (розшукової) дії;
- 3) прикрашання змісту повідомлення;
- 4) додавання до змісту повідомлення власних фантазій, умовиводів, домислів. Зокрема, часто така особа, свідок, може стверджувати, що жертвою повинна була бути саме вона, й їй нескінченно випадково повезло (люблять бути у центрі уваги). Цим можуть завести слідство у глухий кут;
- 5) часто повторюють слова: «Чесне слово!», «Присягаюся!», «Клянуся!», «Я – чесна людина!» та тощо.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

- 1) слухати спокійно, без проявів зацікавленості до акторської гри цієї особи;
- 2) задавати прості та конкретні запитання;
- 3) задавати одні й ті ж самі запитання декілька разів;
- 4) задавати уточнюючі запитання;
- 5) запитувати: «Чи правильно я вас зрозумів – ваша відповідь на це запитання така..? Ви повідомили, що» та дослівно повторювати відповідь особи;
- 6) переривати особу, якщо вона чітко не відповідає на запитання та попросити конкретизувати відповідь та ін.

Слідчому слід пам'ятати, що такі особи легко вживаються в різні ролі («жертви», «героя», «спасителя», «мученика», «переслідувача» та ін.). Йому, – спокійна та врівноважена поведінка слідчого буде сприятиме тому, що цій особі стане не цікаво грати (не має глядача).

Коли слідчий прямо вказує такому типу на недостовірність його показань, то така особа може:

- 1) змінити свою роль (залежно від обстановки);
- 2) продемонструвати, що їй стало дуже зле (вона різко стала погано себе почувати);
- 3) втратити свідомість;

- 4) демонстративно та дуже голосно розревітися;
- 5) звинувачувати слідчого, що він прискіпливо до неї ставиться, що він не правильно її зрозумів та ін.;
- 6) демонстративно образитися та захотіти піти та тощо.

Слідчому, слід пам'ятати, що викривати брехню демонстративного типу вкрай складно, так як він є «майстром брехні» та може обдурити кого завгодно. Такі особи під час брехні не переживають ні провини, ні сорому, ні докорів совісті. Бонд Чарльз, Левін Тімоті і Хартвіг Марія (2014) називають таких осіб «казкарями» [8]. Показання демонстративних типів слід перевіряти та підтверджувати іншими доказами.

Епілептоїдний тип. Йому характерно – цілеспрямованість, ретельність, пунктуальність, акуратність, педантизм, слідування традиціям, перебільшене прагнення до справедливості та ін. Цей тип особистості увібрав у себе деякі характеристики педантичного типу, ригідного, дістимного. Однак, його головною та основною потребою є потреба у владі над іншими людьми. *При повідомленні неправдивих показань типовими моделями поведінки такої особи є те, що вона:*

- 1) намагається чітко дотримуватися попередньо продуманого плану надання показань;
- 2) говорить впевнено, владно та дещо агресивно;
- 3) говорить чітко заученими фразами, повторюючи слово в слово зі своєю попередніх показань;
- 4) досить напружена та змобілізована;
- 5) прикривається авторитетами;
- 6) намагається отримати владу над слідчим;
- 7) неквапливо розмірковує над відповіддю, тримаючи затяжні паузи;
- 8) говорить досить переконливо та ін.

Отже, тактичні прийоми слідчого для верифікації показань такого типу повинні бути такими:

- 1) нагадати про його права та обов'язки;
- 2) задавати прості, конкретні та деталізуючі запитання;
- 3) перефразовувати запитання;
- 4) задавати подібні тематичні запитання декілька разів;
- 5) уточняти та конкретизувати його відповіді;
- 6) поводити себе спокійно, врівноважено, демонструвати харизматичність, владність та силу духу;
- 7) чітко посилатися на норми закону;
- 8) викривати особу у неправдивості її показань, пред'являючи їй певний доказ (який не є тайною слідства);
- 9) зупинити особу, якщо її інформація не стосується обставин кримінального правопорушення та ін.

Коли слідчий прямо вказує такому типу на недостовірність його показань, то така особа може:

- 1) поводити себе досить агресивно;
- 2) погрожувати слідчому та членам його родини;
- 3) посилатися на авторитети;

- 4) погрожувати, що буде жалуватися на те, що слідчий не компетентний, що він не мав права сумніватися у його чесності та порядності та тощо;
- 5) різко замовкнути та не реагувати більше на запитання слідчого та ін.

Тактика дій слідчого:

- 1) не реагувати на агресивні випадки особи;
- 2) негайно припиняти усякі спроби особи отримання влади над слідчим;
- 3) а ні в якому разі не показувати невпевненість у чомусь.

Що стосується **шизоїдного типу**. Йому характерно – інтровертованість, замкнутість, мовчазність, відгородженість, емоційна холодність, нездатність співпереживати. Його головна потреба – бути на самоті. У такої особи можна вивідати правду тільки тоді, коли слідчий буде спрямовувати тактичні прийоми на її мотиваційно-спонукальну та пізнавально-інтелектуальну сфери та пред'являти їй докази (які не є тайною слідства).

Щодо таких типів акцентуації характеру як: циклотимічний, конформний, тривожний, афективно-екзальтований, емотивний, – то у цих типів ознаки брехні проявляються через усі індикатори, особливо через психофізіологічні. Тому слідчому, під час слідчих (розшукових) дій, для того щоби розпізнати ознаки брехні необхідно досить уважно «дивитися – бачити та позначити», «слухати – чути та почути».

Висновки. Підводячи підсумки, хотілося би підкреслити, що для верифікації інформації стосовно обставин кримінального правопорушення, працівники органів досудового розслідування та оперативних підрозділів повинні пройти тематичні курси: «Пізнання психології особистості» та «Технологія верифікації інформації». Це сприятиме підвищенню ефективності та результативності слідчої та оперативно-розшукової діяльності та забезпечить якість досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI із змін. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>. (дата звернення 03.02.2021).
2. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Санкт-Петербург, 2009. 256 с.
3. Леонгард К. Акцентуированные личности = Akzentuierte Persönlichkeiten. Берлин, 1976. 328 с.
4. Цільмак О. М. Класифікація дефініцій способів брехні. *Соціальна психологія*. Київ, 2011. № 2. С. 119-122.
5. Цільмак О. М. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів міліції на транспорті: підруч. Одеса, 2014. 143 с.

References

1. The Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 13.04.2012 No. 4651-VI as amended. Retrieved from: <http://zakon1.rada.gov.ua>. (Date of access 03.02.2021). (in Ukrainian).
2. Lichko, A. E. (2009). Psychopathies and character accentuations in adolescents. St. Petersburg. 256 p. (in Russian).
3. Leonhard, K. (1976). Accentuated Personalities = Akzentuierte Persönlichkeiten. Berlin. 328 p. (in Russian).
4. Tsil'mak, O. M. (2011). Classification of definitions of methods of lies. *Social Psychology*. Kyiv. No. 2. P. 119-122. (in Ukrainian).
5. Tsil'mak, O. M. (2014). Professional and psychological training of police officers on transport: textbook. Odesa. 143 p. (in Ukrainian)

6. Bond, Charles & Levine, Timothy & Hartwig, Maria (2014). New Findings in Non-Verbal Lie Detection. 10.1002/9781118510001.ch2.
7. Hartwig, Maria & Bond, Charles (2011). Why Do Lie-Catchers Fail? A Lens Model Meta-Analysis of Human Lie Judgments. *Psychological bulletin*. 137. 643-59. 10.1037/a0023589.
8. Hartwig, Maria & Granhag, Pär & Luke, Timothy (2014). Strategic Use of Evidence During Investigative Interviews: The State of the Science. Credibility Assessment: Scientific Research and Applications. 1-36. 10.1016/B978-0-12-394433-7.00001-4.
6. Bond, Charles & Levine, Timothy & Hartwig, Maria (2014). New Findings in Non-Verbal Lie Detection. 10.1002/9781118510001.ch2. (in English).
7. Hartwig, Maria & Bond, Charles (2011). Why Do Lie-Catchers Fail? A Lens Model Meta-Analysis of Human Lie Judgments. *Psychological bulletin*. 137. 643-59. 10.1037/a0023589. (in English).
8. Hartwig, Maria & Granhag, Pär & Luke, Timothy (2014). Strategic Use of Evidence During Investigative Interviews: The State of the Science. Credibility Assessment: Scientific Research and Applications. 1-36. 10.1016/B978-0-12-394433-7.00001-4. (in English).

ОСНОВНЫЕ МОДЕЛИ ПОВЕДЕНИЯ ЛИЦ РАЗНЫХ ТИПОВ АКЦЕНТУАЦИИ ХАРАКТЕРА ВО ВРЕМЯ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ИМИ НЕДОСТОВЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОТНОСИТЕЛЬНО ОБСТОЯТЕЛЬСТВ УГОЛОВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ И ТАКТИЧЕСКИЕ ПРИЕМЫ ВЕРИФИКАЦИИ ЭТОЙ ИНФОРМАЦИИ

А. Н. Цильмак

Органы предварительного расследования предъявляют высокие требования к компетентности следователя, одной из важных разновидностей которой, являясь тактико-психологической. Тактико-психологическая компетентность следователя – это его способность тактически и психологически грамотно осуществлять следственные (розыскные) действия для обеспечения эффективности и результативности досудебного расследования уголовного правонарушения.

Важными умениями следователя, которые обуславливают и детерминируют тактико-психологическую компетентность, являются умения: 1) собирать, проверять и оценивать доказательства «...с целью установления обстоятельств, имеющих значение для уголовного производства...» (п. 2 ст. 91 УПК Украины); 2) верифицировать информацию и данные относительно обстоятельств уголовного правонарушения; 3) устанавливать объективную истину относительно обстоятельств уголовного правонарушения; 4) определять типологию личности (свидетеля, потерпевшего, подозреваемого, обвиняемого) для подбора наиболее действенных методов воздействия, определения тактики действий и тактических приемов и так далее.

Одной из наиболее распространенных и эмпирически исследованных типологий личности является теория акцентуации характера К. Леонгарда и А. Личко. Авторы достаточно подробно описали выделенные ими типы и продемонстрировали на конкретных примерах типичные для этих типов модели поведения. Основываясь на этих научных теориях и на многолетней психологической практике, автором в статье, раскрыты основные модели поведения лиц определенного типа акцентуации характера, которые сообщают недостоверную информацию

относительно обстоятельств уголовного правонарушения, а также их типичные эмоционально-поведенческие реакции на прямое указание следователем о недостоверности их показаний. Предложены тактические приемы для верификации информации, сообщенной различными типами акцентуации характера.

Отмечено, что в ходе следственных (розыскных) действий, для выявления и установления факта сообщения лицом недостоверной информации об обстоятельствах уголовного правонарушения, следователь должен обращать внимание на все признаки, которые могут указывать на ложь – сигналы, индикаторы, модели поведения и тому подобное.

Подчеркнуто, что для верификации информации относительно обстоятельств уголовного правонарушения сотрудники органов досудебного расследования и оперативных подразделений должны пройти повышение квалификации по таким тематическим курсам как: «Познание психологии личности» и «Технология верификации информации». Это будет способствовать повышению эффективности и результативности следственной и оперативно-розыскной деятельности и обеспечит качество предварительного расследования уголовных правонарушений.

Ключевые слова: следственные (розыскные) действия, обстоятельства уголовного правонарушения, тактика действий, тактический прием, следователь, лицо, тип, модель поведения, акцентуация характера, недостоверная информация, признаки лжи, верификация

THE MAIN BEHAVIORAL MODELS OF PERSONS OF DIFFERENT TYPES OF CHARACTER ACCENTUATION WHEN THEY PROVIDE INACCURATE INFORMATION ABOUT THE CIRCUMSTANCES OF A CRIMINAL OFFENSE AND TACTICS FOR VERIFYING THIS INFORMATION

O. Tsilmak

The bodies of preliminary investigation make high demands on the competence of the investigator, one of the important varieties of which is tactical and psychological. The tactical and psychological competence of an investigator is his/her ability to tactically and psychologically competently carry out investigative (search) actions to ensure the effectiveness and efficiency of the pre-trial investigation of a criminal offense.

One of the significant and leading skills of the investigator, which condition and determine tactical and psychological competence, is the ability to:

1) collect, verify and evaluate evidence "... to establish circumstances that are important for criminal proceedings ..." (clause 2 Article 91 of the Criminal Procedure Code of Ukraine);

2) verify information and data on the circumstances of the criminal offense;

3) establish the objective truth in the circumstances of the criminal offense;

4) determine the typology of the personality (witness, victim, suspect, accused) for the selection of the most effective methods of influence, determination of tactics of actions and tactics, etc.

One of the most widespread and empirically investigated personality typologies is the theory of character accentuation by K. Leonhard and A. Lichko. The authors described in sufficient detail the types they identified and demonstrated on specific examples the

typical behavioral models for these types. Based on these scientific theories and many years of psychological practice, the author, in the article, discloses the basic behavior models of a person of a certain type of character accentuation, which provides inaccurate information about the circumstances of a criminal offense. As well as his typical emotional and behavioral reactions to a direct indication by the investigator about its unreliability indications. Tactical techniques are proposed for verifying the information provided by persons of various types of character accentuation.

It is noted that in the course of investigative (search) actions, to identify and establish the veil of a person's message of false information about the circumstances of a criminal offense, the investigator must pay attention to all signs that may indicate a lie, that is, signs, signals, indicators, behavior patterns, etc.

It is emphasized that to verify information regarding the circumstances of a criminal offense, employees of pre-trial investigation bodies and operational units must undergo advanced training in such thematic courses as "Cognition of personality psychology" and "Information verification technology". This will enhance the efficiency and effectiveness of investigative, operational, and investigational activities and will ensure the quality of preliminary investigation of criminal offenses.

Key words: investigative (search) actions, circumstances of a criminal offense, tactics of actions, tactical technique, an investigator, a person, behavior model, character accentuation, inaccurate information, signs of a lie, verification.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.25>
УДК 343.131.5

Ірина Володимирівна Басиста
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального процесу
та криміналістики

ORCID 0000-0001-9707-7386
E-mail: basysta-i@ukr.net

Данило Ігорович Йосифович
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри адміністративного права та
адміністративного процесу

ORCID 0000-0001-5510-9781
E-mail: yosyfovych_danylo@ukr.net

Львівський державний університет внутрішніх справ

**ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ВІДКЛИКАННЯ ОБВИНУВАЧЕНИМ,
ЗАСУДЖЕНИМ АПЕЛЯЦІЙНОЇ ЧИ КАСАЦІЙНОЇ СКАРГИ ЗАХИСНИКА**

Проблеми судових стадій чимраз гостріше постають перед їх учасниками, оскільки зміни і доповнення до чинного кримінального процесуального

законодавства вносяться вельми часто, а вироблення правових позицій з тих чи інших неоднозначних правових ситуацій, не говорячи вже про виключні правові проблеми, є справою не одного дня, особливо невтішною виглядає ситуація, коли єдиної позиції немає серед суддів, та більше того, навіть серед різних палат Касаційного кримінального суду Верховного Суду.

Не винятком є й така правова проблема, як можливість (неможливість) відкликання обвинуваченим, засудженим апеляційної чи касаційної скарги захисника, так як за КПК 1960 року процесуальні положення у цій царині були більш злагодженими та зрозумілішими, а чинний КПК України цю ситуацію настільки ускладнив, що ні серед науковців, ні серед практиків єдиної позиції щодо можливості відкликання обвинуваченим, засудженим апеляційної чи касаційної скарги захисника поки не напрацьовано.

Ключові слова: апеляційне провадження, перегляд у касації, апеляційна (касаційна) скарга, відкликання апеляційної (касаційної) скарги, захисник, обвинувачений, засуджений.

Постановка проблеми. Приступаючи до розгляду задекларованої проблематики, варто виділити у її структурі такі ключові питання:

Чи визначає кримінальний процесуальний закон обов'язковість відмови від апеляційної чи касаційної скарги захисника, поданої в інтересах обвинуваченого, засудженого, виключно тією особою, яка її подала?

Чи має процесуальну можливість, з огляду на точний зміст ч. 1 ст. 403 КПК України, обвинувачений, засуджений відкликати, відмовитись від апеляційної чи касаційної скарги свого захисника без згоди та відома останнього?

З урахуванням положень ч. 4 ст. 46, п. 2 ч. 4 ст. 47 КПК України у взаємозв'язку з невід'ємним правом обвинуваченого чи засудженого самостійно у передбачених законом випадках реалізувати свою правову позицію та спосіб її обстоювання, чи можна категорично стверджувати про законодавчу заборону вказаним особам відкликати подану їхнім захисником скаргу?

Який механізм відмови обвинуваченого, засудженого від апеляційної чи касаційної скарги захисника є процесуально допустимим? [1].

Саме із цим переліком питань у грудні 2020 року звернулися судді Касаційного кримінального суду Верховного Суду до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді, що свідчить про гостроту задекларованої проблематики та затребувану нагальність її вирішення спільними зусиллями науковців та практикуючих юристів.

Очевидним є й той беззаперечний факт, що у судовій практиці це питання вже неодноразово вирішувалося, але ж без єдності у правових позиціях.

Так, колегія суддів Другої судової палати Суду у постанові від 10.05.2018 справа № 462/4125/16к (провадження № 51-357км17) дійшла висновку, що в силу вимог ч. 1 ст. 403, ст. 432 КПК України клопотання засудженого про відмову від касаційної скарги захисника не може бути розглянуто у суді касаційної інстанції, оскільки звернулася інша особа ніж подала скаргу [2].

Водночас у постанові від 03.07.2018 колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду (справа

№ 448/208/15к, провадження № 51-3132км18) значиться протилежний умовивід, зокрема, що підозрюваний, обвинувачений чи засуджений має право здійснити процесуальні дії та відмовитися від скарги, поданої в його інтересах, окрім випадків, коли участь захисника є обов'язковою або особа знаходиться у настільки вразливому становищі, яке ставить під сумнів добровільність таких дій [3].

Схожі правові позиції висловлювалися й у інших постановках Суду [4, 5].

Через незгоду колегиї суддів Другої судової палати із такими висновками, 17.09.2020 вирішення цієї ситуації передано на розгляд Об'єднаної Палати, а до членів Науково-консультативної ради (далі по тексту – НКР) направлено відповідне звернення [1] щодо якого мною, як членом НКР було підготовлено науковий висновок, датований 25.12.2020 [6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не вважаючи себе першопроходьцем у цій царині, так як заслужено віддаю першість тим науковцям, які на рівні дисертацій та комплексних монографічних досліджень (Н. Р. Бобченко [7], О. М. Скрябін [8]) вже сформували власні пріоритети, які є дотичними щодо вирішення розглядуваної проблематики, про те, спробую висловити і свої аргументи на користь тих позицій, які вважаю домінуючими у цій дискусії.

Мета дослідження. Завданням даної науково-практичної розвідки є проведення аналізу чинного кримінального процесуального законодавства, правових позицій Верховного Суду, наявних точок зору науковців задля формулювання чітких відповідей на ті питання, які нами виділено у структурі проблематики, що задекларована у назві наукової публікації.

Викладення основного матеріалу. 1. Чи визначає кримінальний процесуальний закон обов'язковість відмови від апеляційної чи касаційної скарги захисника, поданої в інтересах обвинуваченого, засудженого, виключно тією особою, яка її подала? Чи має процесуальну можливість, з огляду на точний зміст ч. 1 ст. 403 КПК України, обвинувачений, засуджений відкликати, відмовитись від апеляційної чи касаційної скарги свого захисника без згоди та відома останнього? Які правові наслідки такої відмови з точки зору юридичної науки?

Приступаючи до розгляду цього питання варто підкреслити, що § 3 гл. 3 чинного КПК України, яка має назву «Суд, сторони та інші учасники кримінального провадження» присвячений стороні захисту. І серед представників цього параграфу, в першу чергу, у ст.ст. 42-43 КПК України законодавцем наводяться дефініції, перелік прав та обов'язків щодо таких учасників кримінального провадження, як підозрюваний, обвинувачений, виправданій, засуджений. І це, як на мене, виправдано і закономірно, адже ці учасники є тими представниками сторони захисту, які наділені правом на захист, яке полягає у наданні їм можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України (ч. 1 ст. 20 КПК України) [9].

Тобто, серед іншого, підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений наділені правом самостійно захищати себе, беручи особисту участь у кримінальному провадженні та реалізуючи свої процесуальні права. Винятком з правила про право самостійно захищати себе є ті випадки, коли участь захисника є обов'язковою (ст. 52 КПК України). Відмова від захисника у цих випадках є неприйнятною, тому, якщо підозрюваний, обвинувачений відмовляється від захисника і не залучає іншого захисника, захисник повинен бути залучений у порядку, передбаченому ст. 49 КПК України, для здійснення захисту за призначенням (ч. 3 ст. 54 КПК України) [9].

Поряд із правом самостійно захищати себе засуджений також вправі користуватися правовою допомогою захисника (п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України), який, логічно, теж належить до представників сторони захисту (п. 19 ч. 1 ст. 3, § 3 гл. 3 чинного КПК України) та користується процесуальними правами засудженого, захист якого він здійснює, крім процесуальних прав, реалізація яких здійснюється безпосередньо засудженим і не може бути доручена захиснику, з моменту надання суду документів, передбачених ст. 50 КПК України (ч. 4 ст. 46 КПК України) [9].

Провідні процесуалісти підкреслюють, що така основна засада кримінального провадження, як забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист здійснюється не лише через реалізацію цими учасниками кримінального провадження наданих процесуальних прав, а й за допомогою захисника-адвоката [10, с. 594]. Своєю чергою, засада змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості, серед іншого передбачає, що захист здійснюється підозрюваним або обвинуваченим, його захисником або законним представником. Суд, зберігаючи об'єктивність та неупередженість, створює необхідні умови для реалізації сторонами їхніх процесуальних прав та виконання процесуальних обов'язків (ч.ч. 5-6 ст. 22 КПК України). А засада диспозитивності унормовує, що сторони кримінального провадження є вільними у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених КПК України (ч. 1 ст. 26 КПК України) [9].

При цьому, із проведеного нами аналізу означених вище кримінальних процесуальних вимог, а також положень ч. 4 ст. 20 КПК України слідуює, що участь у кримінальному провадженні захисника не звужує процесуальних прав, як підозрюваного, обвинуваченого, так і засудженого, виправданого.

Також серед переліку прав засудженого у кримінальному провадженні (яким є обвинувачений, обвинувальний вирок суду щодо якого набрав законної сили (ч. 2 ст. 43 КПК України)) в силу положень ч. 3 ст. 43 КПК України, значиться й таке, як «...оскаржувати в установленному цим Кодексом порядку судові рішення та ініціювати їх перегляд, знати про подані на них апеляційні та касаційні скарги, заяви про їх перегляд, подавати на них заперечення» (п. 6 ч. 4 ст. 42 КПК України) [9]. Тобто, очевидно, що засуджений має право звертатися до касаційної інстанції із скаргою на судові рішення і таке ж право має його захисник, а також має право бути поставлений до відома про касаційну скаргу, яка подана у кримінальному провадженні щодо нього. Більше того, враховуючи вище викладене, вва-

жаю, що позиція щодо оскарження, як у апеляції, так й у касації має узгоджуватися захисником із засудженим та не суперечити його волі, і логічне, що у такому випадку як апеляційна, так і касаційна скарга буде в одному числі.

Такий висновок також слідує із аналізу положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Зокрема, п.п. 1, 3 ч. 2 ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокату, серед іншого, забороняється використовувати свої права всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта, а також займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта [11].

Тобто при наявності обґрунтованого переконання у захисника про існування факту самообмови обвинуваченим, засудженим, він має право зайняти позицію, яка буде відмінною від волі обвинуваченого, засудженого, зокрема і при оскарженні судових рішень у апеляційному та касаційному порядку. У цьому випадку, логічно, що скарг може налічуватися дві (одна від захисника, а інша – від його клієнта). Ця ситуація не є підставою для відмови захисника від виконання своїх обов'язків. Їхнє виконання він повинен продовжувати, так як право відмовитися від виконання своїх обов'язків у захисника виникає лише у випадках, які означені у чотирьох пунктах ч. 4 ст. 47 КПК України.

Варто також означити, що не є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, в якій адвокат здійснював захист, представництво або надавав інші види правової допомоги, якщо при цьому не було вчинено дисциплінарного проступку (ч. 3 ст. 34 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність») [11].

Але в силу положень ч.ч. 1-2 ст. 54 КПК України підозрюваний, обвинувачений, а логічно, що і засуджений має право відмовитися від захисника або замінити його. Відмова від захисника або його заміна повинна відбуватися виключно в присутності захисника після надання можливості для конфіденційного спілкування. Така відмова або заміна фіксується у протоколі процесуальної дії [9].

Враховуючи все викладене, поділяю правову позицію колегиї суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду, яка ними висловлена у своїй постанові від 03.07.2018 (справа № 448/208/15к, провадження № 51-3132км18), що підозрюваний, обвинувачений чи засуджений має право здійснити процесуальні дії самостійно або за допомогою іншого захисника, спрямовані на продовження, зміну або скасування тих, що були здійснені його попереднім захисником, у тому числі відмовитися від скарги, поданої в його інтересах, якщо тільки обставини справи не дають підстав вважати, що участь захисника є обов'язковою, або що особа знаходиться у настільки вразливого становищі, що це дає підстави поставити під сумнів добровільність таких дій. Слід врівноважити інтереси правосуддя, які мають наслідком, серед іншого, правило про обов'язкове юридичне представництво та повагу до воле-

виявлення особи, яку засуджують навіть за найбільш тяжкий злочин. Така особа правосуб'єктності не позбавляється, вона вправі вчиняти дії, реалізуючи свої процесуальні права, що спрямовані на відстоювання власних інтересів [3] (таких же переконань дотримувалася колегія суддів вказаної судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду й у інших провадженнях, зокрема: справа № 263/13569/13-к (провадження № 51-3780км18) [4]; справа № 752/16038/15к (провадження № 51-9202км18) [5]. Погоджуючись із означеною правовою позицією колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду вважаю, що у неї також не зайвим було б унести певні доповнення, які слідують із п. 3 ч. 2 ст. 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», зокрема щодо того, що при наявності обґрунтованого переконання у захисника про існування факту самообмови обвинуваченим, засудженим, він має право зайняти позицію, яка буде відмінною від волі обвинуваченого, засудженого [11], зокрема і при оскарженні судових рішень у апеляційному та касаційному порядку.

Іншою, на перший погляд, виглядає ситуація із можливістю відмовитися від скарги захисника обвинуваченим, засудженим, який не згідний з нею, а також наявність підстав для закриття апеляційного чи касаційного провадження за такою скаргою, якщо брати до уваги точний зміст ч. 1 ст. 432 та ч. 1 ст. 403 КПК України. Одразу хочу констатувати, що законодавцем при конструюванні ч. 1 ст. 403 КПК України та назви статті допущено звуження процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, які передбачені чинним КПК України, зокрема щодо можливості здійснювати процесуальні дії самостійно або за допомогою іншого захисника, у тому числі відмовитися від скарги, поданої в його інтересах. Також законодавцем нівельовано вимоги ч.ч. 1-2 ст. 54 КПК України, ч.ч. 5-6 ст. 22 КПК України, ч. 1 ст. 26 КПК України. Фактично перекреслено й правосуб'єктність цих учасників, що неприпустимо. Переконана, що законодавцю при викладі ч. 1 ст. 403 КПК України варто було б врахувати, як на мене, добротні положення ч.ч. 4-5 ст. 355, ст. 390 КПК 1960 року, де, серед іншого, було зазначено наступне: «...засуджений або виправданий вправі відкликати свою апеляцію, а також апеляцію свого захисника, крім випадків, передбачених ч. 1 ст. 45 цього Кодексу. Апеляція представника потерпілого може бути відкликана ним лише за згодою потерпілого, а також самим потерпілим» [12]. Тобто законодавець встановлював обмеження на відкликання апеляційної скарги, а відповідно, в силу положень ст. 390 – і касаційної скарги, лише при наявності підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальній справі. Саме такого ж підходу, серед іншого, дотримувалася і колегія суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду, висловлюючи свою правову позицію у постанові від 03.07.2018 (справа № 448/208/15к, провадження № 51-3132км18) та інших вже вище згаданих нами провадженнях.

Враховуючи наведене, переконана, що кримінальний процесуальний закон не може і не має передбачати обов'язковість відмови від апеляцій-

ної чи касаційної скарги захисника, поданої в інтересах обвинуваченого, засудженого, виключно тією ж особою – захисником. Чинний виклад ч. 1 ст. 403 КПК України потребує негайного приведення у відповідність із процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, а також із вимогами таких засад кримінального провадження, як диспозитивність, забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист, змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Отже, вважаю, що обвинувачений, засуджений в силу положень ч.ч. 1, 4 ст. 20 КПК України, ч.ч. 5-6 ст. 22 КПК України, ч. 1 ст. 26 КПК України, ч.ч. 2-5 ст. 42 КПК України, ч.ч. 2-3 ст. 43 КПК України, ч.ч. 1-2 ст. 54 КПК України та інших має власні процесуальні права, які має право реалізовувати самостійно та за допомогою захисника або ж за участю іншого обраного чи призначеного захисника. Участь у кримінальному провадженні захисника не звужує процесуальних прав, як підозрюваного, обвинуваченого, так і засудженого, виправданого. Тому, логічно, що обвинувачений, засуджений вправі відкликати апеляційну чи касаційну скаргу свого захисника.

Обмеження права на відкликання апеляційної чи касаційної скарги захисника обвинуваченим, засудженим можуть мати місце у двох випадках, зокрема: при наявності підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні та/або якщо захисник наведе докази про існування факту самообмови обвинуваченим, засудженим, що надає йому підстави зайняти позицію, яка буде відмінною від волі обвинуваченого, засудженого [11], зокрема і при оскарженні судових рішень у апеляційному та касаційному порядку.

ІІ. З урахуванням положень ч. 4 ст. 46, п. 2 ч. 4 ст. 47 КПК України у взаємозв'язку з невід'ємним правом обвинуваченого чи засудженого самостійно у передбачених законом випадках реалізувати свою правову позицію та спосіб її обстоювання, чи можна категорично стверджувати про законодавчу заборону вказаним особам відкликати подану їхнім захисником скаргу?

Так як при розгляді першого питання нами вже наведено власну наукову позицію щодо можливості відкликання обвинуваченим, засудженим апеляційної чи касаційної скарги його захисника, а також перелічено два випадки, коли існують обмеження щодо реалізації такого права, то вважаю, що положення ч. 4 ст. 46 та п. 2 ч. 4 ст. 47 КПК України лише розширюють коло тих обставин, які засвідчують, що чинне формулювання ч. 1 ст. 403 КПК України потребує негайного приведення у відповідність із процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, а також його захисника, так як реалізація окремих процесуальних прав здійснюється безпосередньо підозрюваним, обвинуваченим, засудженим і не може бути доручена захиснику (ч. 4 ст. 46 КПК України). Кримінальний процесуальний закон України передбачає випадки для відмови захисника від виконання своїх обов'язків, зокрема і при недосягненні згоди щодо вибраного способу захисту (п. 2 ч. 4 ст. 47 КПК України) [9].

Отже, положення ч. 4 ст. 46 та п. 2 ч. 4 ст. 47 КПК України лише розширюють коло тих обставин, які засвідчують, що чинне формулювання ч. 1 ст. 403 КПК України потребує негайного приведення у відповідність із процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, а також його захисника.

III. Який механізм відмови обвинуваченого, засудженого від апеляційної чи касаційної скарги захисника є процесуально допустимим у разі визнання такої можливості?

Враховуючи все вище викладене, ще раз підкреслю, що законодавцю при викладі ч. 1 ст. 403 КПК України варто було б врахувати, як на мене, добротні положення ч.ч. 4-5 ст. 355, ст. 390 КПК 1960 року, де, серед іншого, було зазначено наступне: «...засуджений або виправданий вправі відкликати свою апеляцію, а також апеляцію свого захисника, крім випадків, передбачених ч. 1 ст. 45 цього Кодексу. Апеляція представника потерпілого може бути відкликана ним лише за згодою потерпілого, а також самим потерпілим» [12].

Отже, при відсутності наведених вище (у попередніх питаннях) винятків, процесуально допустимим вважаю механізм відкликання апеляційної чи касаційної скарги захисника обвинуваченим, засудженим.

Висновки. Чинний виклад ч. 1 ст. 403 КПК України потребує негайного приведення у відповідність із процесуальними правами підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, виправданого, а також захисника та із вимогами таких засад кримінального провадження, як диспозитивність, забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист, змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості.

Кримінальний процесуальний закон не може і не має передбачати обов'язковість відмови від апеляційної чи касаційної скарги захисника, поданої в інтересах обвинуваченого, засудженого, виключно тією ж особою – захисником.

Участь у кримінальному провадженні захисника не звужує процесуальних прав, як підозрюваного, обвинуваченого, так і засудженого, виправданого. Обвинувачений, засуджений вправі відкликати апеляційну чи касаційну скаргу захисника, так як в силу положень ч.ч. 1, 4 ст. 20 КПК України, ч.ч. 5-6 ст. 22 КПК України, ч. 1 ст. 26 КПК України, ч.ч. 2-5 ст. 42 КПК України, ч.ч. 2-3 ст. 43 КПК України, ч.ч. 1-2 ст. 54 КПК України та інших має власні процесуальні права, які має право реалізовувати самостійно та за допомогою захисника або ж за участю іншого обраного чи призначеного захисника. У КПК України передбачені й окремі процесуальні права, які обвинувачений, засуджений може реалізовувати лише самостійно.

Обмеження права на відкликання апеляційної чи касаційної скарги захисника обвинуваченим, засудженим можуть мати місце у двох випадках, зокрема: при наявності підстав для обов'язкової участі захисника у кримінальному провадженні та/або якщо захисник наведе докази про існування у нього обґрунтованого переконання про факт самообмови обвинуваченим, засудженим, що надає йому підстави зайняти позицію, яка буде від-

мінною від волі обвинуваченого, засудженого [11], зокрема і при оскарженні судових рішень у апеляційному та касаційному порядку.

Вважаю процесуально допустимим, на загальних підставах, механізм відкликання апеляційної чи касаційної скарги захисника обвинуваченим, засудженим.

Перелік посилань

1. Звернення до членів Науково-консультативної ради при Верховному Суді судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Григор'євої Ірини Вікторівни у справі № 481/1754/18 (провадження № 51-1579кмо20).

2. Постанова Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 10.05.2018 справа № 462/4125/16к (провадження № 51-357км17).

URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

3. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 03.07.2018 справа № 448/208/15к (провадження № 51-3132км18).

URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

4. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 25.09.2018 справа № 263/13569/13-к (провадження № 51-3780км18). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

5. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27.08.2020 справа № 752/16038/15-к (провадження № 51-9202км18). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/>

6. Басиста І. Щодо можливості відкликання обвинуваченим, засудженим апеляційної чи касаційної скарги захисника (на виконання

References

1. Appeal to the members of the Scientific Advisory Board at the Supreme Court, Judge of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court Hryhorieva Iryna Viktorivna in case No. 481/1754/18 (proceedings No. 51-1579kmo20) (in Ukrainian).

2. Resolution of the Second Judicial Chamber of the Criminal Court of Cassation of the Supreme Court as of May 10, 2018, case No. 462/4125/16k (proceedings No. 51-357km17). Retrieved from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (in Ukrainian).

3. Resolution of the panel of judges of the First Court Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated 03.07.2018 case No. 448/208/15k (proceedings No. 51-3132km18). Retrieved from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (in Ukrainian).

4. Resolution of the panel of judges of the First Court Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated September 25, 2018 case No. 263/13569/13-k (proceedings No. 51-3780km18). Retrieved from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (in Ukrainian).

5. Resolution of the Collegium of Judges of the First Court Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court dated August 27, 2020 case No. 752/16038/15-k (proceedings No. 51-9202km18). Retrieved from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/> (in Ukrainian).

6. Basysta, I. On the possibility of the defendant, convicted recalling the cassation appeal of the defense lawyer (in

- звернення від судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Григор'євої Ірини Вікторівни): науковий висновок члена НКР у справі № 481/1754/18 (провадження № 51-1579кмо20). 25.12.2020. 12 с.
7. Бобечко Н. Р. Апеляційне та касаційне провадження у кримінальному судочинстві України: дис. д-ра. юрид. наук: спец. 12.00.09. Львів, 2016. 498 с.
8. Скрябін О. М. Участь захисника в окремих кримінальних провадженнях: моногр. Запоріжжя, 2017. 380 с.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 (у ред. від 14.01.2021). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page8>
10. Нор В. Т. Перевага захисту (favor defensionis). *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / редкол. В. Т. Нор (голова) та ін. Харків, 2016. Кримінальний процес, судоустрій, прокуратура та адвокатура. 2020. С. 592-597.
11. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України документ 5076-VI, редакція від 03.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>
12. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 01.05.2007. Київ, 2007. 200 с.
- pursuance of an appeal from the judge of the Cassation Criminal Court within the Supreme Court Hryhorieva Iryna Viktorivna): scientific conclusion of the member of the NCC in case No. 481/1754/18 (proceedings No. 51-1579kmo20). 12/25/2020. 12 p. (in Ukrainian).
7. Bobechko, N. R. (2016). Appeal and cassation proceedings in criminal proceedings of Ukraine: Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Lviv. 498 p. (in Ukrainian).
8. Scriabin, O. M. (2017) Defender's participation in separate criminal proceedings: monograph. Zaporizhzhia. 380 p. (in Ukrainian).
9. Criminal Procedure Code of Ukraine as of April 13, 2012 (in the edition as of 14.01.2021). Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page8> (in Ukrainian).
10. Nor, V. T. (Ed.). (2016). The advantage of protection (favor defensionis). *The Great Ukrainian legal encyclopedia: in 20 volumes*. Kharkiv. P. 592-597. (in Ukrainian).
11. On the legal profession and advocacy: Law of Ukraine document 5076-VI, as amended on 03.07.2020. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text> (In Ukrainian).
12. Code of Criminal Procedure of Ukraine: current legislation as amended as of May 1, 2007. Kyiv, 2007. 200 p. (in Ukrainian).

О ВОЗМОЖНОСТИ ОТОЗВАНИЯ АПЕЛЛЯЦИОННОЙ ИЛИ КАССАЦИОННОЙ ЖАЛОБЫ ЗАЩИТНИКА ОБВИНЯЕМЫМ, ОСУЖДЕННЫМ

И. В. Басистая
Д. И. Йосифович

Проблемы судебных стадий все более остро встают перед их участниками, так как изменения и дополнения в действующее уголовное процессуальное законодательство вносятся весьма часто, а выработка правовых позиций по

тем или иным неоднозначным правовым ситуациям, не говоря уже о исключительных правовых проблемах, является делом не одного дня. Особенно неутишительной выглядит ситуация, когда единой позиции нет у судей. Не исключением является и такая правовая проблема, как возможность (невозможность) отзыва обвиняемым, осужденным кассационной жалобы защитника.

Очевиден и тот неоспоримый факт, что в судебной практике этот вопрос уже неоднократно решался, но без единства в правовых позициях. Так, коллегия судей Второй судебной палаты Суда в постановлении от 10.05.2018 по делу № 462 / 4125 / 16к (производство № 51-357км17) пришла к выводу, что в силу требований ч. 1 ст. 403, ст. 432 УПК Украины ходатайство осужденного об отказе от кассационной жалобы защитника не может быть рассмотрено в суде кассационной инстанции, поскольку обратилось другое лицо, а не то лицо, что подало жалобу. В то же время в постановлении от 03.07.2018 коллегии судей Первой судебной палаты Кассационного уголовного суда Верховного Суда (дело № 448 / 208 / 15к, производство № 51-3132км18) значително противоположное умозаключение, в частности, что подозреваемый, обвиняемый или осужденный имеет право осуществить процессуальные действия и отказаться от жалобы, поданной в его интересах, кроме случаев, когда участие защитника является обязательным или лицо находится в столь уязвимом положении, которое ставит под сомнение добровольность таких действий. Похожие правовые позиции высказывались и в других постановлениях Суда. Из-за несогласия коллегии судей Второй судебной палаты с такими выводами, 17.09.2020 решения этой ситуации передано на рассмотрение Объединенной Палаты, а к членам Научно-консультативного совета направлено соответствующее обращение. Мои собственные соображения, как члена Научно-консультативного совета при Верховном Суде были изложены в научном заключении от 25.12.2020, поэтому попробую поделиться ими также с научным сообществом и широким кругом практикующих юристов.

По результатам проведенного научно-практического поиска доказано, что действующее изложение ч. 1 ст. 403 УПК Украины требует немедленного приведения в соответствие с процессуальными правами подозреваемого, обвиняемого, осужденного, оправданного, а также защитника и с требованиями таких принципов уголовного производства, как диспозитивности, обеспечения подозреваемому, обвиняемому права на защиту, состязательности сторон и свободы в представлении ими суду своих доказательств и в доказывании перед судом их убедительности. Уголовный процессуальный закон не может и не должен предусматривать обязательность отказа от кассационной жалобы защитника, представленной в интересах обвиняемого, осужденного, исключительно тем же лицом – защитником. Участие в уголовном производстве защитника не сужает процессуальных прав как подозреваемого, обвиняемого, так и осужденного, оправданного. Обвиняемый, осужденный вправе отозвать апелляционную или кассационную жалобу защитника. Ограничение права на отзыв апелляционной или кассационной жалобы защитника обвиняемым, осужденным могут иметь место в двух случаях, в частности: при наличии оснований для обязательного участия защитника в уголовном производстве и / или если защитник приведет доказательства существования у него обоснованного убеждения о факте самооговора обвиняемым, осужден-

ным, что придает ему основания занять позицию, которая будет отличной от воли обвиняемого, осужденного, в том числе и при обжаловании судебных решений в апелляционном и кассационном порядке.

Ключевые слова: апелляционное производство, пересмотр в кассации, апелляция (кассационная) жалоба, отзывание апелляционной (кассационной) жалобы, защитник, обвиняемый, осужденный.

ON THE POSSIBILITY OF RECALLING AN APPEAL OR CASSATION COMPLAINT OF THE DEFENDER TO THE ACCUSED, CONVICTED

**I. Basysta
D. Yosyfovych**

The problems of litigation stages become ever more pressing for their participants, as amendments to the criminal procedural legislation in effect are very frequent. The developing a legal position on one or the other law-related situation, to say nothing about exclusive legal issues, is not something that can be done in a day, and the situation where the judges do not have the same position on an issue is especially upsetting. The legal issue of ability (inability) by the accused, by the convicted to withdraw the appeal or cassation appeal of the defense lawyer is one of those.

The fact is obvious and undeniable that in the court practice, this issue was already being resolved multiple time, yet no clear single legal position was developed for the problem. Thus, the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Court in its decision as of 10.05.2018 in case No. 462/4125/16к (proceedings No. 51-357км17) concluded that, by virtue of the requirements of Part 1 of Art. 403, Art. 432 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, the petition of the convicted person to refuse the cassation appeal of the defense lawyer cannot be considered in the court of cassation, since another person applied, and not the person who filed the complaint. At the same time, the decision of 03.07.2018 of the panel of judges of the First Court Chamber of the Cassation Criminal Court of the Supreme Court (case No. 448/208/15к, proceedings No. 51-3132км18) contains the opposite conclusion. In particular, that the suspect, the accused or the convicted person has the right to carry out procedural actions and refuse a complaint filed in his interests, unless the participation of a defense lawyer is mandatory or the person is in such a vulnerable position that calls into question the voluntariness of such actions. Similar legal positions have been expressed in other judgments of the Court. Due to the disagreement of the panel of judges of the Second Judicial Chamber with such conclusions, on September 17, 2020, the decisions of this situation were submitted to the Joint Chamber for consideration, and a corresponding appeal was sent to the members of the Scientific Advisory Council. My own considerations, as a member of the Scientific Advisory Council at the Supreme Court, were set out in the scientific opinion of 25.12.2020, so I will try to share them also with the scientific community and a wide range of practicing lawyers.

Based on the results of the scientific and practical search, it was proved that the current statement of Part 1 of Art. 403 of the Code of Criminal Procedure of Ukraine requires immediate alignment with the procedural rights of a suspect,

accused, convicted person, acquitted person. As well as a defense attorney and with the requirements of such principles of criminal proceedings as discretion, ensuring the suspect, the accused have the right to defense, the adversarial nature of the parties and the freedom to present their evidence and in proving their credibility before the court. The criminal procedural law cannot and should not provide for the obligatory refusal of a cassation appeal by a defense attorney, presented in the interests of an accused, a convicted person, exclusively by the same person – a defense attorney. The participation of a defense attorney in criminal proceedings does not limit the procedural rights of both the suspect, the accused, and the convicted, acquitted. The accused, the convicted person has the right to withdraw the appeal or cassation complaint of the defense lawyer. Restriction of the right to withdraw an appeal or cassation complaint of a defense attorney by an accused or a convicted person may take place in two cases. In particular, if there are grounds for the mandatory participation of a defense attorney in criminal proceedings. And/or if the defense attorney proves that he/she has a justified conviction about the fact of self-incrimination by the accused or convicted, which gives him grounds to take a position that will be different from the will of the accused, convicted, including when appealing court decisions in the appeal and cassation procedure.

Key words: appeal proceeding, revision in cassation, appeal (cassation) complaint, withdrawal of appeal (cassation) complaint, defender, an accused, a convicted.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.26>
УДК 343.98

Василь Миколайович Стратонов
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри галузевого права

ORCID 0000-0002-7548-0630

E-mail: stratonv@ksu.ks.ua

Херсонський державний університет

ПОВНОВАЖЕННЯ СЛІДЧОГО СУДДІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Основою судово-правової реформи, яка проводиться в Україні є реформування діяльності суду. При цьому змінюється призначення і діяльність інших правоохоронних органів. У зв'язку з цим законодавець по новому оцінює роль органів досудового розслідування, прокурора, суду, і особливо слідчого судді в кримінальному провадженні, у тому числі їх повноваження та вплив на права, свободи учасників кримінального процесу. Оскільки інститут слідчого судді знаходиться в процесі розвитку, враховуючи, що відсутня окрема

стаття КПК України, в якій би зазначалися його узагальнені повноваження (права та обов'язки), ми узагальнюємо норми, що визначають повноваження слідчого судді які закріплені у різних частинах КПК України і звичайно актуалізуємо проблеми як теоретичного так і практичного напрямку.

Ключові слова: *розслідування, слідчий-суддя, права, обов'язки, повноваження, кримінальне провадження.*

Постановка проблеми. В Україні тривають процеси розбудови правової, демократичної держави. Особлива увага приділяється вирішенню проблем, які виникають на законодавчому рівні, адже не є таємницею те, що маємо інколи колізії, які викликають неоднозначне сприйняття закону, що призводить до суттєвих порушень прав та свобод людини і громадянина. Звичайно реформування законодавства направлено на реалізацію конституційних прав людини, розширення можливостей доступу до правосуддя, і захисту своїх прав та обов'язків. Не став виключенням і кримінальний процесуальний закон, в якому відслідковуємо прогресивні зміни які фактично направлені на реалізацію принципів верховенства права, законності та змагальності. У Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) змінено загальну концепцію правозастосовної діяльності, фактично змінено всю процедуру провадження розслідування. Проте, як і в будь-якій законодавчій новелі, яка впроваджується в процесі практичної діяльності, виникають певні проблеми. Введення нового суб'єкту в кримінальний процес, а саме слідчого судді, викликано було тим, що зі зміненням функцій прокурора, необхідно було здійснювати контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб під час кримінального провадження, оскільки один орган не може здійснювати одночасно декілька функцій, як це було за старим кримінально-процесуальним законом.

Актуальність даної статті обумовлена потребами саме практичної реалізації функцій слідчого судді, які мають специфічний характер, оскільки вони пов'язані із забезпеченням законності та обґрунтованості прийнятих рішень, в деяких випадках пов'язані з обмеженням конституційних прав і свобод людини, наприклад в процесі доступу до речей і документів. На нашу думку проблеми реалізації функцій покладених на слідчого суддю так до кінця і не вирішено, тому є потреба вирішення проблем функціонування даного інституту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Конституція України, а саме ст. 55, передбачає захист прав і свобод людини судом [1], тому і складає основу функціонування слідчого судді. Звернення особи за захистом своїх прав до суду забезпечує гарантію відновлення порушених прав, в тому числі посадовими особами, які здійснюють розслідування.

Дослідженням окремих аспектів діяльності слідчого судді займалися такі провідні науковці, як: О. В. Баулін, В. Д. Бринцев, Ю. М. Грошевий, О. В. Капліна, В. В. Лобач, Л. М. Лобойко, О. С. Мазур, М. А. Маркуш, А. В. Молдован, М. А. Погорецький, Д. П. Письменний, І. В. Рогатюк,

З. Д. Смітєнко, В. М. Федченко, В. І. Чернобук, В. І. Шишкін, М. Є. Шумило, Ю. В. Скрипіна та багато інших. Проте потрібен новий погляд на інститут слідчого судді в змагальній моделі кримінального провадження. Виникає необхідність детального розкриття сутності його кримінально-процесуальної діяльності, вивчення особливостей його правового статусу, висвітлення питань взаємодії з іншими учасниками кримінального провадження. З'ясування всіх цих питань вкрай важливо для розуміння істинного призначення слідчого судді в сучасному кримінальному процесі та побудови на цій основі єдиної науково обґрунтованої концепції подальшого розвитку кримінального провадження, підвищення ефективності його функціонування.

Мета дослідження. Аналіз існуючих норм кримінального процесуального права, які визначають функції слідчого судді, теоретичних напрацювань та потреб практики визначення перспектив усунення певних прогалин в законі.

Викладення основного матеріалу. Характеризуючи повноваження слідчого судді, слід відмітити, що його участь дозволяє здійснювати незалежний судовий контроль, який забезпечує об'єктивне та не упереджене досудове розслідування. На нашу думку, проблеми які виникають сьогодні в правозастосовній діяльності, перш за все, пов'язані з відсутністю окремої норми яка передбачала б повноваження слідчого судді.

Як зазначає Н. П. Сиза: «з метою більш повного розгляду повноважень слідчого судді, необхідно класифікувати усю сукупність наданих йому повноважень на певні групи. Здійснювати класифікацію слід за критерієм предмету правового регулювання, адже відповідно до нього і побудована вся структура чинного КПК України» [2, с. 60].

Повноваження слідчого судді можливо виокремити і згрупувати відповідно вже до існуючих в нормах кримінального процесуального права повноважень з урахуванням пропозицій науковців, а саме до першої групи слід віднести функції, пов'язані із застосуванням заходів забезпечення кримінального провадження, а саме: судового виклику (ч. 1 ст. 134 КПК України); приводу (ч. 2 ст. 140 КПК України); накладення грошового стягнення, відповідно до ч. 2 ст. 144 КПК України; тимчасового обмеження у користуванні спеціальним правом (ст. 148, ст. 150 КПК України); відсторонення від посади на основі глави 14 КПК України; тимчасового доступу до речей і документів (глава 15 КПК України); накладання арешту на майно, відповідно до глави 17 КПК України. Згідно з положеннями глави 18 КПК України слідчий суддя приймає рішення про застосування запобіжних заходів, де в ст. 176 КПК України визначені їх загальні положення та перелік [3].

До неповнолітнього відповідно до ст. 492 КПК України може застосовуватись один із запобіжних заходів з метою вказаною в ст. 177 КПК України. Слідчий суддя, суд відіграють визначальну роль у забезпеченні відновлення порушених прав обвинуваченого, підсудного. Вищий спеціалізований суд України у своєму інформаційному листі № 223-66/0/4-17 від 16.01.2017 зазначив, що слідчий суддя чи суд лише у виняткових

випадках повинні обирати до неповнолітнього такий запобіжний захід як тримання під вартою. Тому варто згадати про передання неповнолітніх підозрюваних під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а до неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – передання їх під нагляд адміністрації цієї установи ч. 1 ст. 493 КПК України. Також слідчий суддя приймає рішення про поміщенні неповнолітньої особи, яка не досягла віку кримінальної відповідальності, стосовно якої здійснюється кримінальне провадження, до приймального-розподільника для дітей (ч. 4 ст. 499 КПК України) [3].

Так само до цієї групи повноважень слідчого судді можна віднести і положення передбачені, ст. 583 КПК України «Тимчасовий арешт» згідно з якою прокурор звертається до слідчого судді з клопотанням щодо затримання особи, яка вчинила злочин за межами України. Відповідно до ст. 585 КПК України слідчий суддя за результатами розгляду клопотання прокурора може постановити ухвалу про застосування екстрадиційного арешту для забезпечення видачі особи [3].

Другу групу повноважень слідчого судді необхідно визначати відповідно до процесуальних дій, які прямо можуть порушувати конституційні права особи, а саме: з надання дозволу на проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, передбачених у главі 20 та главі 21 КПК України, такими є: огляд житла чи іншого володіння особи (ч. 2 ст. 237 КПК України); провадження слідчого експерименту в житлі чи іншому володінні особи (ч. 5 ст. 240 КПК України); примусове залучення особи до проведення медичної або психіатричної експертизи (ч. 3 ст. 242 КПК України); примусове відбирання зразків для експертного дослідження (ч. 8, ст. 244, відповідно до ч. 2, 3 ст. 245 КПК України); накладення арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України); зняття інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України); на огляд і виїмку затриманої кореспонденції (ст. 262 КПК України); обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи (ст. 267 КПК України); негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження (ст. 274 КПК України); установлення місця знаходження радіоелектронного засобу (ст. 268 КПК України); спостереження за особою (ст. 269 КПК України); контроль за вчиненням злочину, якщо при цьому виникає необхідність тимчасового обмеження конституційних прав особи (ч. 8 ст. 271 КПК України); встановлення спостереження за особою (ст. 269 КПК України) [4].

Хочеться зазначити, що деякі повноваження цієї групи дублюють суб'єкти сторони обвинувачення. Так, положення ст. 251 КПК України «Вимоги до постанови слідчого, прокурора про проведення негласних слідчих розшукових дій», апriori визначають, що рішення приймає, як сам слідчий, так і прокурор, про що виносить постанову, а вже в ст. 252 КПК України мова йде про те що результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії не пізніше 24 годин передаються лише прокурору. Не зрозуміло чому при цьому порушується принцип процесуальної незалежності слідчого, та і не до кінця зрозуміло, чому в даному випадку виключається контроль слідчого судді.

Третю групу повноважень слідчого судді В. В. Назаров пропонує об'єднати навколо розгляду та прийняття рішення відносно скарг щодо дій чи бездіяльності слідчого або прокурора, зокрема: у випадках бездіяльності слідчого, прокурора, в нездійсненні процесуальних дій, які він зобов'язаний вчинити у визначений КПК України строк (п. 1 ч. 1 ст. 303 КПК України); у не внесенні відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань після отримання заяви чи повідомлення про кримінальне правопорушення; рішення прокурора про закриття кримінального провадження або провадження щодо юридичної особи (п. 4 ч. 1 ст. 303 КПК України); рішення слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій (п. 7 ч. 1 ст. 303 КПК України); рішення слідчого, прокурора про зупинення досудового розслідування (п. 2 ч. 1 ст. 303 КПК України); рішення слідчого, прокурора про зміну порядку досудового розслідування та продовження його згідно з правилами, передбаченими главою 39 КПК України (п. 8, ч. 1 ст. 303 КПК України); рішення слідчого, прокурора про відмову у визнанні потерпілим (ч. 5, ч. 1 ст. 303 КПК України); рішення слідчого про закриття кримінального провадження (п. 3 ч. 1 ст. 303 КПК України); рішення, дії чи бездіяльності слідчого або прокурора при застосуванні заходів безпеки (п. 6 ч. 1 ст. 303 КПК України) [5, с. 90-94].

Скоріше за все, дані повноваження можна так і зазначити в нормі яка узагальнить права слідчого судді.

Четверту групу повноважень можна сформулювати за видами збирання доказів, а саме: допиту у виняткових, передбачених законом випадках свідка, потерпілого під час досудового розслідування в судовому засіданні (ст. 225 КПК України), в тому числі здійснення такого допиту у режимі відео-конференції (ст. 232 КПК України); доручення проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам, що передбачено ст. 243, ст. 244 КПК України, тобто, у разі відмови слідчим, прокурором стороні захисту в задоволенні клопотання про залучення експерта, і звернення стороні захисту до слідчого судді з відповідним клопотанням [6].

П'яту групу повноважень слідчого судді можна пов'язати з встановленням процесуальних строків. До речі було б дуже зручно, коли б всі строки були викладені в одній нормі. Сьогодні досить ефективний принцип «розумність строків» введено в кримінальний процес. Проте, чомусь кримінальні провадження тривають роками. Деякі строки не визначені в КПК України. Наприклад, перерва судового засідання, який її строк, наслідки порушення такого строку тощо. Бажано процесуальні строки визначити в одній нормі, не просто вказуючи на загальні терміни, а конкретно визначені. Сьогодні ж процесуальні строки встановлюються для забезпечення виконання сторонами кримінального провадження вимог розумного строку, де слідчим суддею поновлюється пропущений із поважних причин строк за клопотанням заінтересованої особи (ст. 117 КПК України); також слідчий суддя за клопотанням стороні захисту у випадках зволікання при ознайомленні з матеріалами, до яких надано доступ при відкритті сторонам та потерпілому матеріалів кримінального провадження (з ура-

хуванням обсягу та складності або умов доступу) зобов'язаний встановити строк для ознайомлення з матеріалами, в тому випадку, коли такі факти підтверджено (ч. 10 ст. 290 КПК України).

Стаття 206 КПК України «Загальні обов'язки суду щодо захисту прав людини» [3], дозволяє визначити шосту групу повноважень слідчого судді, яка уповноважує слідчого суддю на підставі інформації, отриманої з будь-яких джерел, проте, що в межах його територіальної юрисдикції знаходиться особа, до якої без встановлених законом підстав та порядку застосовано тримання під вартою, або яку не звільнено після внесення нею застави, вносить ухвалу про негайне доставлення до нього такої особи для з'ясування всіх обставин позбавлення волі людини.

Повноваження слідчого судді які стосуються вирішення долі речових доказів на підставі та за умов, передбачених ч. 6, 7 ст. 100 КПК України [3] на стадії досудового розслідування, відносяться до сьомої групи повноважень.

Восьму групу повноважень слідчого судді можна визначити стосовно питання про використання інформації, яка отримана внаслідок проведення негласної слідчої (розшукової) дії щодо ознак кримінального правопорушення, яке не має відношення до даного кримінального провадження, але розслідується в іншому кримінальному провадженні (ч. 1 ст. 257 КПК України) [3].

І останню групу повноважень слідчого судді можна визначити щодо розгляду та вирішення питань пов'язаних з відводами прокурорів, захисників, слідчого та інших учасників кримінального провадження (ч. 2 ст. 81 КПК України) [3].

Слушною є також думка Ю. В. Скрипіної яка до повноважень слідчого судді пропонує віднести повноваження щодо: забезпечення свобод, прав та законних інтересів всіх учасників кримінального процесу; здійснення контролю ознайомлення з матеріалами справи учасниками кримінального провадження; забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальній справі [7, с. 20].

Як на нашу думку, цікавою є пропозиція Н. З. Рогатинської щодо необхідності запровадження не звичних для України інститутів, а саме «мирових суддів», «суду присяжних», на її погляд це дозволить вирішувати проблеми у кримінальних провадженнях стосовно організації прийняття та винесення рішення судами України; проблеми дозвільної функції суду та порядку її реалізації під час досудового провадження; забезпечити належний контроль за дотриманням прав та свобод громадян на окремих стадіях кримінального процесу тощо [8, с. 289].

Характеризуючи повноваження слідчого судді, ми вже звертали увагу на деякі проблеми, які виникають на практиці, хочеться звернути увагу науковців на проблеми які безпосередньо стосуються функціонування інституту слідчого судді в Україні, а саме: чомусь не розроблено системи та механізму контролю за діяльністю слідчого судді; не передбачено конкретні вимоги та обмеження, які повинні враховуватись при обранні слідчого судді. Мало уваги приділено правам слідчого судді, особливо недостатньо уваги приділяється його навантаженню та виконанню інших функцій. Ці та інші проблеми можуть стати напрямами подальших наукових досліджень.

Висновки. Узагальнивши повноваження слідчого судді у відповідній групі ми спостерігаємо, що можливо комплексно і структуровано викласти систему повноважень слідчого судді в одній статті КПК України. Це дозволить стороні захисту більш мобільніше захищати свої права, а стороні обвинувачення – не допускати процесуальних помилок. В свою чергу сторони кримінального процесу зможуть більш ефективніше використовувати принцип змагальності, оскільки обізнаність із законними повноваженнями слідчого судді буде більш зрозумілішою і доступною.

Автор не претендує на завершеність наукової думки, готовий вислухати нові пропозиції, наукові погляди в царині функціонування нового інституту кримінального процесуального права, а саме діяльності слідчого судді.

Перелік посилань

1. Конституція України.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Сиза Н. П. Повноваження слідчого судді щодо здійснення судового контролю у кримінальному процесі України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Право. 2012. № 2 (6). С. 55-68.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> (дата звернення: 25.01.2021).
4. Попелюшко В. О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Сер. Право. 2014. № 1. С. 30-35.
5. Назаров В. В. Судовий контроль у кримінальному провадженні: теоретичні та практичні аспекти. *Європейські перспективи*. 2014. № 10. С. 89-95.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 01.05.2016 № 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19> (дата звернення: 25.02.2021).
7. Скрипіна Ю. В. Слідчий суддя в системі кримінально-процесуальної діяльності (порівняльно – правове дослідження):

References

1. The Constitution of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (in Ukrainian).
2. Syza, N. P. (2012). Powers of the investigating judge to exercise judicial control in the criminal process of Ukraine. *Journal of the National University "Ostroh Academy"*. Series Pravo. No. 2 (6). P. 55-68. (in Ukrainian).
3. Criminal Procedure Code of Ukraine as of April 13, 2012. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2013. No. 9-10, No. 11-12. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> (access date 25.01.2021). (in Ukrainian).
4. Popeliushko, V. O. (2014). Investigating judge in criminal proceedings. *Journal of the National University "Ostroh Academy"*. Series Pravo. No. 1. P. 30-35. (in Ukrainian).
5. Nazarov, V. V. (2014). Judicial control in criminal proceedings: theoretical and practical aspects. *European perspectives*. No. 10. P. 89-95. (in Ukrainian).
6. On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine as of 01.05.2016 No. 35. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19> (access date 25.01.2021). (in Ukrainian).
7. Skrypina, Yu. V. (2008). Investigating judge in the system of criminal procedural activity (comparative legal reporting): extended abstr-

автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2008. 20 с.

act of candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkiv. 20 p. (in Ukrainian).

8. Рогатинська Н. З. Слідчий суддя: постановка та дослідження проблеми в Україні. *Право і суспільство*. 2014. № 1-2. С. 288-291.

8. Rohatynska, N. Z. (2014). An investigating judge: formulation and research of the problem in Ukraine. *Law and society*. No. 1-2. P. 288-291. (in Ukrainian).

ПОЛНОМОЧИЯ СЛЕДСТВЕННОГО СУДЬИ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

В. Н. Стратонов

Основой судебно-правовой реформы, которая осуществляется в Украине, является реформирование судебной системы. При этом меняется назначение и деятельность других правоохранительных органов. В связи с этим законодатель усовершенствует деятельность и повышает роль органов досудебного расследования, прокурора, суда, и особенно следственного судьи в уголовном производстве, в том числе расширяет их полномочия и влияние на права и свободы участников уголовного производства. Поскольку отсутствует отдельная статья УПК Украины, в которой бы указывались полномочия (права и обязанности) следственного судьи, мы обобщаем полномочия следственного судьи, которые «разбросаны» по всему УПК Украины и актуализируем проблемы как теоретического, так и практического направления.

Ключевые слова: расследование, следственный судья, права, обязанности, полномочия, уголовное производство.

POWERS OF AN INVESTIGATING JUDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

V. Stratonov

The basis of the legal and judicial reform that is being carried out in Ukraine is the reform of the judicial system. At the same time, the purpose and activities of other law enforcement agencies are changing. In this regard, the legislator improves the activities and increases the role of the pre-trial investigation bodies, the prosecutor, the court, and especially the investigating judge in criminal proceedings, including expanding their powers and influence on the rights and freedoms of participants in criminal proceedings. Since there is no separate article of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which would indicate the powers (rights and obligations) of the investigating judge, we summarize the powers of the investigating judge, which are “scattered” throughout the Criminal Procedure Code of Ukraine and actualize the problems of both theoretical and practical directions.

Key words: investigation, investigating judge, rights, duties, powers, criminal proceedings.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.27>
УДК 343.97

Сергій Федорович Денисов
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
факультету № 6

ORCID: 0000-0002-1218-0016
E-mail: DSF7002@gmail.com

Харківський національний університет внутрішніх справ

Юрій Володимирович Філей
кандидат юридичних наук, доцент,
декан юридичного факультету

ORCID: 0000-0001-5919-1129
E-mail: fileyyuriy@gmail.com

Національний університет «Запорізька політехніка»

ПРИЧИНИ ТА УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ У СФЕРІ ЕКОНОМІКИ

У статті досліджується проблематика протидії кримінальним правопорушенням у сфері економіки. Наголошується, що економічна злочинність обумовлена деструктивними тенденціями в розвитку ринкових відносин в економіці і соціальній сфері. Відсутністю реальної захищеності легітимних економічних відносин, відставанням правотворчої діяльності від потреб господарської практики, безсистемним прийняттям правових актів стосовно окремих елементів економічної системи.

Ключові слова: *детермінація, економічні відносини, злочинність, кримінологія, протидія.*

Постановка проблеми. Економічні правопорушення здійснюють значний вплив на дестабілізацію банківської, зовнішньоекономічної, торговельної діяльності, інвестиційний клімат і виробництво. Особи, які вчиняють ці правопорушення, відрізняються високою соціальною пристосованістю, добре орієнтуються у соціальних і правових нормах. Проте більшість членів суспільства відносяться байдуже до економічної злочинності. Така позиція громадськості впливає на здійснення контролю над злочинністю цього виду, а також і на відношення кримінальної юстиції до цієї проблеми. Підставою для такого байдужого відношення може служити та обставина, що факт спричинення шкоди суспільству складно встановити, а також той факт, що економічний злочинець, на думку громадськості, не

відповідає стереотипу традиційного злочинця. До цього слід додати втрату етичних орієнтирів, атрофію відчуття протесту до протиправних способів досягнення матеріального достатку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний внесок у дослідження проблеми детермінації злочинності зробили: Ю. М. Антонян, О. М. Бандурка, А. М. Бойко, Б. В. Волженкін, Я. І. Гілінський, В. О. Глушков, В. В. Голіна, Б. М. Головкін, І. М. Даньшин, Т. А. Денисова, А. І. Долгова, Ю. А. Дорохіна, В. М. Дрьомін, О. О. Дудоров, В. І. Женунтій, А. П. Закалюк, В. С. Зеленецький, О. Г. Кальман, О. М. Костенко, В. М. Кудрявцев, О. М. Литвак, О. М. Литвинов, В. О. Навроцький, С. І. Нежурбіда, В. О. Туляков, М. І. Хавронюк, В. І. Шакун та інші [1-27].

Разом з тим, не зважаючи на актуальність, проблематика виявлення причин та умов злочинності у сфері економіки не знайшла належного теоретичного висвітлення з урахуванням сучасних кримінологічних реалій.

Мета дослідження. На основі комплексного аналізу загально-теоретичних і галузевих проблем протидії злочинності сформулювати сучасний погляд на виявлення причин та умов кримінальних правопорушень у сфері економіки, оскільки цей процес необхідно постійно удосконалювати.

Викладення основного матеріалу. Економічна сфера суспільства – це сфера суспільного життя, пов'язана з виробництвом матеріальних благ, що включає діяльність і відносини виробництва, обміну, розподілу і споживання.

Економічна злочинність як самостійне поняття, що означає складне, внутрішньо суперечливе соціальне явище, з'явилося в кримінології порівняно недавно. В середині ХХ ст. під економічною злочинністю розуміли злочинність «білих комірців», а в наш час вона включає широке коло протиправних діянь щодо зловживання економічною владою.

Найбільш струнку концепцію вдалося створити американському кримінологові Едвінові Сатерленду, завдяки якому широко увійшов до вживання термін «білокомірцева злочинність». Дане Е. Сатерлендом у 1939 році визначення цього виду злочинності передбачало включення в нього злочинів, що вчинюються респектабельними особами, які займають високе соціальне становище, в процесі своєї професійної діяльності.

Проте вузькість даного підходу, пов'язана з тим, що економічні злочини вчинюються не лише керівниками від імені і на користь підприємства, але й іншими особами, неминуче вимагало перегляду такого трактування поняття «білокомірцевої злочинності».

Найбільший інтерес до економічної злочинності проявився в 70-і роки. Цей інтерес був викликаний різким зростанням кількості таких злочинів, небувалими розмірами шкоди, що завдавалась економіці держав цими злочинами. Певною мірою інтерес до даної проблеми був пов'язаний з теоріями кримінологій, що стосуються, зокрема, залежності злочинності економічного характеру від економічної і політичної системи держав, проблеми можливих типів злочинців, які вчинюють подібні злочини.

Практично усі вчені, починаючи з Е. Сатерленда, займаючись вивченням економічної злочинності, намагалися сформулювати її поняття. Майже всі ці варіанти схожі між собою, проте кожен автор або додавав, або

виключав якусь ознаку з попереднього відомого поняття. Таке різноманіття і привело до неможливості створення єдиного чіткого визначення даного феномену, яким могли б оперувати кримінологи.

Характерною особливістю всіх подальших (після Е. Сатерленда) визначень економічної злочинності є той факт, що з них повністю був виключений суб'єкт злочину, тобто особа, яка займає високе соціальне становище. Особливо яскраво це виявилось в 70-і роки. Пояснюється це, поперше, тим, що був розширений круг діянь, що підпадають під економічні злочини, де суб'єктами стали особи, які стоять на середній сходинці соціальної ієрархії, а по-друге, була зроблена спроба відвернути увагу громадськості від представників вищих соціальних верств. Незмінною ж залишалася та ознака, що дані злочини вчинюються в процесі професійної діяльності.

На думку А. П. Закалюка, критерієм виокремлення злочинів у сфері економіки є спрямованість на економічні відносини, а для певної їх частини також наявність економічного інтересу та мети отримання злочинним шляхом економічного результату через зміну економічних відносин у власних цілях [10, с. 109].

Останнім часом спостерігається процес злиття економічних і загальнокримінальних злочинів, а також злиття з організованою злочинністю. Проникаючи в різні сфери економіки, злочинні об'єднання прагнуть не лише до встановлення контролю за діяльністю конкретних підприємств, але і до створення власних структур, здатних зайняти лідируюче положення в інфраструктурі окремих галузей виробництва. Підвищується інтелектуальний рівень злочинної діяльності, розширюється сфера і способи посягань.

Проблемі визначення та класифікації злочинів у сфері економіки на сучасному етапі приділив значну увагу відомий український кримінолог А. П. Закалюк, який наголошує, що «злочинність у сфері економіки – це сукупність передбачених законом умисних корисливих злочинів, що мають об'єктом посягання легальні економічні відносини та спрямовані на задоволення матеріальних інтересів суб'єкта злочину, а за наявності у нього окремого економічного інтересу, – до отримання власного економічного результату» [10, с. 116-117].

Оскільки не існує єдиного поняття економічної злочинності, не можна говорити і про єдину класифікацію таких злочинів.

Динаміка злочинів, що виявляються у сфері економічної діяльності, характеризується нерівномірністю. Кількість зареєстрованих злочинів постійно змінюється. Детальні статистичні дані наведено у численних аналітичних звітах [28-30].

Проте, ці дані все менше відображають реальні масштаби злочинності даного виду. При аналізі злочинності важливо враховувати, що загальнокримінальна неорганізована злочинність виявляється більш повніше, ніж організована економічна злочинна діяльність. Тому загальнокримінальна злочинність при всій її латентності відображається в статистиці в більшій своїй частині, а злочинність у сфері економіки – лише в невеликому відсо-

тку, а тому за даними кримінальної статистики важко судити про фактичних тенденція цього виду злочинності.

Згідно з багаточисельними оцінками, подібне положення обумовлене: по-перше, тим, що більшість злочинів у сфері економічної діяльності відносяться до групи високолатентних; по-друге, зниженням рівня інформованості правоохоронних органів про такі злочини і ослабленням діяльності, спрямованої на їх виявлення; по-третє, тим, що економічна злочинність так чи інакше зачіпає приватний сектор, який будь-якими шляхами прагне не допустити до своєї діяльності правоохоронні органи. Крім того, більшість службових корисливих зловживань, що опосередковано зачіпають інтереси суспільства, які вчиняються елітою або близькими до неї кругами, не стають предметом кримінального переслідування.

Значні корективи при цьому вносять процеси криміналізації і декриміналізації протиправних діянь в економіці. З'являються нові специфічні види і форми злочинної діяльності, що вимагають адаптації до них правоохоронної системи, що призводить до тимчасового зниження рівня реєстрації злочинності в даній сфері.

Економічні злочини носять усе більш витончений характер, маскуються під прогресивні форми ринкової діяльності. Прикметою часу стало проникнення загальнокримінальної злочинності в економіку і її трансформація в економічну організовану злочинність, що неминуче приводить до порушення нормального економічного розвитку держави. Кримінологічною особливістю економічної злочинності є також і постійне розширення видів злочинних посягань у сфері економіки.

Вчинення одного економічного злочину може потягнути і вчинення ряду інших. Крім того організована злочинність, як правило, базується на системі високоприбуткових злочинів у сфері економічної діяльності.

При аналізі економічної злочинності необхідно враховувати особливо високий рівень її латентності. Реальні масштаби цієї прихованої злочинності непорівнянні з кількістю зареєстрованих злочинів. Більшість економічних злочинів з різних причин не знаходять віддзеркалення в офіційній статистиці – рівень їх латентності знаходиться в межах 70-95%. Результати досліджень свідчать, що вся зареєстрована економічна злочинність складає не більше за третину від її загального фактичного масиву.

На значній латентності злочинів у сфері економічної діяльності позначається і пасивність населення.

Особи, що вчинюють ці злочини, відрізняються високою соціальною пристосованістю, добре орієнтуються у соціальних і правових нормах. Даний тип особи злочинця характеризує корислива мотивація. Як правило, це чоловіки і жінки, які досягли віку 30-и і більше років, мають вищу або середню освіту, працюють в державних або приватних економічних структурах.

Кожному віку властиві свої форми злочинної поведінки. Так, для неповнолітніх характерне вчинення крадіжок, грабежів, розбоїв, а для більш старших – злочинів у сфері економіки. Рівень освіти також впливає на

форми злочинної поведінки. Для злочинців з високим рівнем освіти характерні не крадіжки або грабежі, а вчинення економічних злочинів.

У своїй протиправній діяльності типовий економічний злочинець прагне до зміцнення або завоювання як стійкого економічного становища (за рахунок максимізації прибутків), так і високих статусних позицій в суспільстві. Досягнення надприбутку забезпечується ними за рахунок не прийнятної для легальної господарської системи поведінки – прямого порушення кримінального, цивільного, податкового, митного і іншого законодавства або відходу від виконання юридичних зобов'язань в умовах нестабільності і суперечливості законодавства.

Особлива суспільна небезпека економічної злочинності обумовлюється як безпосередньою шкодою, що наноситься нею, так і тим, що вчинення злочинів економічної спрямованості підриває економіку країни, забезпечує суб'єктам кримінальних посягань досягнення незаконного збагачення, як правило, засобами, які не лише не сприяють збільшенню сукупного багатства в суспільстві, але й ведуть до соціально несправедливого його перерозподілу. Іншими словами, задоволення потреб одних суб'єктів економічних відносин задовольняється за рахунок потреб інших суб'єктів цих відносин.

Вивчаючи проблему економічної злочинності, не можна обійти питання і про ті чинники, які сприяють таким злочинам і полегшують їх вчинення. Само по собі виявлення фактичної картини злочинності і її розвитку ще не дає відповідь на питання, що ж робити. Між етапом оцінки злочинності і етапом організації протидії обов'язковий етап виявлення причинності злочинності, оскільки впливати необхідно на те, що породжує злочинність і її розвиток.

Причини вчинення корисливих злочинів у сфері економіки носять як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Так, в детермінації злочинності беруть участь і біологічні, і соціальні особливості людини. Наприклад, не вплутається у бійку фізично слабка особа, важко скоювати економічні злочини з низьким рівнем інтелектуального розвитку.

Виділяються наступні найбільш поширені види причин корисливих економічних злочинів, похідні від [16, с. 371-372]:

а) загальної деморалізації особи – алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, паразитичного існування людей, внаслідок чого виникають спотворені потреби і труднощі в їх задоволенні, у тому числі унаслідок відсутності легальних джерел доходів;

б) гонитва за надприбутками, що найчастіше визначає вчинення найбільш небезпечних форм економічних і службових злочинів;

в) тіньових економічних і інших стосунків, що передбачають вирішення інколи повністю легальних завдань на основі позаправової винагороди контрагентів і використання таким чином не заснованого на законі порядку передачі і отримання грошей, матеріальних цінностей, несплати податків і інших платежів;

г) безгосподарності, недоліків обліку і контролю, охорони майна, прорахунків в правоохоронній діяльності, внаслідок чого формується переконання в безкарності і допустимості вчинення нових майнових злочинів;

г) бюрократизму, що приводить до прагнення за будь-яку ціну забезпечити видиме благополуччя і приховати факти розбазарювання державних і інших коштів, корисливі зловживання, хабарництво;

д) прорахунків в управлінні економікою, що приводить до інфляційних процесів, зниження життєвого рівня населення, корисливих злочинів у сфері приватизації;

е) порушень демократичних принципів управління суспільством, відсутності гласності, механізмів дієвого контролю за різними гілками влади, результатом чого буває корисливе використання державного апарату в особистих інтересах.

Економічна злочинність обумовлена деструктивними тенденціями в розвитку ринкових відносин в економіці і соціальній сфері. Відсутністю реальної захищеності легітимних економічних відносин, відставанням правотворчої діяльності від потреб господарської практики; лібералізацією правового регулювання підприємницької діяльності і пом'якшенням відповідальності за правопорушення в даній сфері; безсистемним прийняттям правових актів стосовно окремих елементів економічної системи, у зв'язку з чим згадані акти не лише не співвідносяться один з одним, але інколи носять суперечливий характер. Відсутністю ефективної системи державного контролю за приватизацією, процесами перерозподілу, рухом капіталів, діяльністю господарюючих суб'єктів і так далі. Недоліками в організації документообігу і обліку матеріальних цінностей, контролю за їх використанням, помилками в підборі і розстановці кадрів. Недоліками в діяльності правоохоронних органів, відставанням організаційно-управлінських заходів реагування на зміну криміногенної ситуації у сфері економіки.

Відсутність у переважної більшості громадян навичок економічної поведінки в умовах ринкових відносин, низька поінформованість про процедури здійснення цивільно-правових, господарських правочинів істотно впливають на віктимність поведінки у сфері економічних відносин.

Підприємницький сектор зорієнтувався головним чином на торгівлю і посередництво, перетворився на надбудову над тими, хто виробляє матеріальні блага у реальному секторі економіки, що сприяє деградації промисловості, яка без необхідних інвестицій і державної підтримки приречена на використання застарілих технологій. Псевдоринкові економічні відносини, що склалися в цих умовах, привели до зниження привабливості продуктивної праці в легальній економіці, відтоку інвестицій законотрунних агентів ринку, наростання соціальної напруженості в суспільстві і, як наслідок, до зростання криміналізації даної сфери.

Вирішальним чинником зростання кримінальної активності в економічній сфері стало прагнення суб'єктів господарської діяльності до досягнення максимального прибутку, який в умовах високих підприємницьких ризиків (інфляція, неплатежі, високі податки, корупція, шахрайство) можна було досягти лише з використанням протиправних методів. Так, податкова система в Україні практично не дозволяє вижити виробникові після

сплати всіх податків в їх повному обсязі. У результаті в кримінальні економічні відносини виявилася включеною значна частина підприємців.

В умовах економічної нестабільності, коли держава не забезпечує легальних способів досягнення матеріального успіху, виникає прагнення до протиправної економічної діяльності, що надає великі можливості для швидкого збагачення. Багато хто прагне отримати високі доходи за будь-яку ціну. Нормою життя таких людей стають жадність і егоїзм, віра у всесилля підкупу, заздрість. Їх протиправна діяльність виступає у формі поведінки, організованої за принципом «Максимум прибутків при мінімумі праці», де інновації зводяться лише до пошуку можливостей для злочинного збагачення, а ризик здобуття доходу варіюється залежно від міри впевненості в безкарності.

Економічний злочинець не сприймає себе як злочинця, хоча і допускає, що порушує закон. Проблема тут полягає і в тому, що засоби масової інформації дуже односторонньо висвітлюють образ традиційного злочинця, а також і в тому, що економічно злочинну поведінку важко на перший погляд відрізнити від соціально слухняної. Економічні злочинці виправдовують свої злочини тим, що вчинюють їх з мовчазної згоди або схвалення громадської думки. Вони заперечують спричинення шкоди громадянам, а також стверджують, що практично всі бізнесмени поступають так само. Економічними злочинцями рухає бажання за будь-яку ціну зробити кар'єру і добитися успіху.

Одним із сприяючих чинників визнається те значення, яке традиційно приділяється матеріальному успіху і владі як основі становища в суспільстві. Коли законне використання влади не дозволяє досягти бажаних матеріальних благ і політичних цілей, для їх досягнення може бути використане зловживання владою. Збільшені амбіції, родинні зв'язки підсилюють спокусу скористатися своїм соціальним положенням для створення незаконним шляхом свого благополуччя.

Коли у особи виникає мотивація жити не гірше, ніж високо забезпечені люди, вона може обрати законний або незаконний шлях. При прийнятті рішення враховуються існуючі в суспільстві моральні, правові та інші норми, громадська думка та думка близьких осіб. Так, якщо оточуючи засуджують загальнокримінальні злочини, але поблажливо ставляться до економічних, то орієнтована на незаконне збагачення людина буде планувати не вчинення крадіжки, а, наприклад, ухилення від сплати податків. Якщо оточуючи взагалі засуджують злочинний варіант поведінки, то людина може відмовитися від вчинення злочину чи все-таки погодиться його вчинити під сильним впливом співучасників або відповідних обставин. Крім цього враховуються об'єктивні фактори, наприклад, заходи контролю на підприємстві. Береться до уваги також практика виявлення та запобігання злочинам, покарання винних.

Якщо прибуток значно перевищує можливе покарання, то такий злочин стає вигідним. Кримінальна поведінка не має бути економічно або соціально вигідною. В той же час важливо покращувати економічні і соціальні умови життя людей.

Не може довго забезпечуватися систематична, масштабна злочинна діяльність без кримінальних зв'язків з різного роду службовими особами, використанням можливостей державного апарату і ряду інститутів громадянського суспільства. Якщо спочатку мета такої діяльності уявляється як отримання надприбутку, то потім вона неминуче доповнюється метою досягнення влади для забезпечення, збереження і примноження кримінальних доходів. Так економічна злочинність починає змикатися з корупційною.

Необхідно зазначити, що чим далі при дослідженні причинних ланцюгів кримінолог відходить від злочину, тим більше він вступає в сферу інших фахівців, наприклад, економістів.

Висновки. Ключовий критерій віднесення того або іншого протиправного діяння до розряду економічних злочинів – об'єкт посягання. Перш за все, такі злочини заподіюють шкоду економіці держави в цілому або окремим секторам економіки, а також приватнопідприємницькій діяльності. Крім того, збиток може бути завданий групам громадян (споживачам). Якщо ж шкода заподіюється окремим індивідам, то такі злочини вже не можна віднести до економічних (наприклад, різного роду шахрайства або посягання на приватну власність). Такі злочини, хоча і носять корисливий характер, мають бути віднесені до загальнокримінальних.

У сучасній кримінології під злочинністю у сфері економічної діяльності (економічною злочинністю) розуміється сукупність корисливих злочинів економічної спрямованості, що вчиняються в даній сфері на певній території за певний період в процесі професійної діяльності і учасників економічних стосунків, що посягають на інтереси, а також порядок управління економікою.

На значній латентності злочинів у сфері економічної діяльності позначається і пасивність населення.

Економічна злочинність обумовлена деструктивними тенденціями в розвитку ринкових відносин в економіці і соціальній сфері. Відсутністю реальної захищеності легітимних економічних відносин, відставанням правотворчої діяльності від потреб господарської практики; безсистемним прийняттям правових актів стосовно окремих елементів економічної системи.

Перелік посилань

1. Антипов В. І. Тіньова економіка та економічна злочинність: світові тенденції, українські реалії та правові засоби контролю: теоретико-методологічне узагальнення. Вінниця, 2006. 1040 с.
2. Бойко А. М. Детермінація економічної злочинності в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (теоретико-кримінологічне дослідження): моногр. Львів, 2008. 380 с.

References

1. Antypov, V. I. (2006). The shadow economy and economic crime: global trends, Ukrainian realities and legal means of control: theoretical and methodological generalization. Vinnytsia. 1040 p. (in Ukrainian).
2. Boiko, A. M. (2008). Determination of economic crime in Ukraine in the context of the transition to a market economy (theoretical and criminological research): monograph Lviv. 380 p. (in Ukrainian).

3. Волженкин Б. В. Преступления в сфере экономической деятельности по уголовному праву России. Санкт Петербург, 2007. 765 с.
4. Гишинский Я. И. Криминология. Теория, история, эмпирическая база, социальный контроль: курс лекций. Санкт Петербург, 2002. 384 с.
5. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків, 2011. 120 с.
6. Даньшин И. Н. За преступление – наказание. Харьков, 1975. 106 с.
7. Денисов С. Ф. Детермінанти злочинності і моделі кримінологічної превенції злочинів молоді: моногр. Запоріжжя, 2010. 396 с.
8. Дорохіна Ю. А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження: моногр. Київ, 2016. 744 с.
9. Дудоров О. О. Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: моногр. Київ, 2003. 924 с.
10. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології. Київ, 2007. Т. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
11. Злочинність у сфері економіки: проблеми прогнозування, планування та координації заходів протидії / за ред. О. Г. Кальмана. Харків, 2005. 255 с.
12. Бабанін С. В., Кисельов І. О., Лисенко В. О., Філіпп А. В., Хашев В. Г., Шаблюстий В. В. Кваліфікація окремих злочинів у сфері економіки: практич. посіб. Дніпро, 2018. 124 с.
13. Корупційні схеми: їх кримінально-правова кваліфікація і досудове розслідування / за ред. М. І. Хавронюка. Київ, 2019. 464 с.
14. Кравчук С. Й. Економічна злочинність в Україні. Київ, 2009. 282 с.
3. Volzhenkyn, B. V. (2007). Crimes in the field of economic activity under the criminal law of Russia. Saint Petersburg. 765 p. (in Russian).
4. Gilinskiĭ, Ia. I. (2002). Criminology. Theory, history, empirical base, social control: a course of lectures. Saint Petersburg, 384 p. (in Russian).
5. Holina, V. V. (2011). Crime prevention (theory and practice): textbook. Kharkiv, 120 p. (in Ukrainian).
6. Danshyn, I. N. (1975). For a crime is a punishment. Kharkov, 1975. 106 p. (in Russian).
7. Denysov, S. F. (2010). Determinants of crime and models of criminological prevention of youth crimes: monograph. Zaporizhzhia. 396 p. (in Ukrainian).
8. Dorohina, Yu. A. (2016). Crimes against property. Theoretical and legal research: monograph. Kyiv, 744 p. (in Ukrainian).
9. Dudorov, O. O. (2003). Crimes in the sphere of economic activity: criminal-legal characteristic: monograph. Kyiv. 924 p. (in Ukrainian).
10. Zakaliuk, A. P. (2007). Course of modern Ukrainian criminology. Vol. 2: Criminological characteristics and prevention of certain types of crimes. Kyiv. 712 p. (in Ukrainian).
11. Kalman, O. H. (Ed.). (2005). Crime in the field of economics: problems of forecasting, planning and coordination of countermeasures. Kharkiv, 255 p. (in Ukrainian).
12. Babanin, S. V., Kyselov, I. O., Lysenko, V. O., Filipp, A. V., Khashev, V. H., Shablystyĭ, V. V. (2018). Qualification of individual crimes in the field of economics: a practical guide Dnipro. 124 p. (in Ukrainian).
13. Havroniuk, M. I. (Ed.). (2019). Corruption schemes: their criminal-legal qualification and pre-trial investigation. Kyiv. 464 p. (in Ukrainian).
14. Kravchuk, S. Y. (2009). Economic crime in Ukraine. Kyiv. 282 p. (in Ukrainian).

15. Криминология: учеб. / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва, 1998. 566 с.
16. Криминология: учеб. для вузов / под ред. А. И. Долговой. Москва, 2002. 848 с.
17. Денисов С. Ф., Пузыревський М. В. Кримінологічний словник-довідник. Чернівці, 2019. 392 с.
18. Джужа О. М., Василевич В. В., Черней В. В. та ін. Кримінологія: підруч. Київ, 2020. 612 с.
19. Кримінологія: академ. курс / за заг. ред. О. М. Литвинова. Київ, 2018. 538 с.
20. Бабенко А. М., Бусол О. Ю., Костенко О. М. та ін. Кримінологія: підруч. Харків, 2018. 416 с.
21. Кримінологія: підруч. / за ред. Б. М. Головкина. Харків, 2020. 384 с.
22. Методика кримінологічного аналізу злочинності в Україні / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ, 2006. 192 с.
23. Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат. Чернівці, 2013. 432 с.
24. Філей Ю. В. Генеза мети заходів кримінально-правового реагування: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 53. Т. 2. С. 88-90.
25. Філей Ю. В. Причини, умови та запобігання загальнокримінальній корисливій злочинності. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2017. № 2 (2). С. 78-89.
26. Філей Ю. В. Співвідношення гуманізму та ефективності заходів кримінально-правового реагування. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2018. Т. 22. С. 130–135.
27. Хохряков Г. Ф. Криминология: учеб. Москва, 2000. 511 с.
15. Kuznetsova, N. F., Minkovskii, G. M. (Eds.). (1998). *Criminology: textbook*. Moscow. 566 p. (in Russian).
16. Dolgovoi, A. I. (Ed.). (2002). *Criminology: textbook for universities*. Moscow. 848 p. (in Russian).
17. Denysov, S. F., Puzyrevskiy, M. V. (2019). *Criminological dictionary-reference*. Chernihiv, 392 p. (in Ukrainian).
18. Dzhuzha, O. M., Vasylevych, V. V., Cherniei, V. V. et al. (2020) *Criminology: textbook*. Kyiv. 612 p. (in Ukrainian).
19. Lytvynov, O. M. (Ed.). (2018). *Criminology: academician course*. Kyiv. 538 p. (in Ukrainian).
20. Babenko, A. M., Busol, O. Yu., Kostenko, O. M. et al. (2018). *Criminology: textbook*. Kharkiv. 416 p. (in Ukrainian).
21. Holovkin, B. M. (Ed.). (2020). *Criminology: textbook*. Kharkiv. 384 p. (in Ukrainian).
22. Dzhuzhy, O. M. (Ed.). (2006). *Methods of criminological analysis of crime in Ukraine*. Kyiv. 192 p (in Ukrainian).
23. Nezhurbida, S. I. (2013). *Etiology of the crime: theories, analysis, result*. Chernivtsi. 432 p.
24. Filei, Yu. V. (2018). *Genesis of the purpose of measures of criminal law response: philosophical and legal aspect*. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*. Issue. 53. Vol. 2. P. 88-90. (in Ukrainian).
25. Filei, Yu. V. (2017) *Causes, conditions and prevention of general criminal mercenary crime*. *Penitentiary system: Yesterday. Today. Tomorrow*. No. 2 (2), P. 78-89 (in Ukrainian).
26. Filei, Yu. V. (2018). *The ratio of humanism and the effectiveness of criminal response*. *Scientific works of the National University "Odessa Law Academy"*. No. 22, P. 130-135 (in Ukrainian).
27. Khokhriakov, G. F. (2000). *Criminology: textbook*. Moscow. 511 p. (in Russian).

28. В'юник М. В., Карчевський М. В., Арланова О. Д. Кримінально-правове регулювання в Україні: реалії та перспективи (аналітичні матеріали). Харків, 2020. 212 с.

29. Шехавцов Р. М., Хавронюк М. І. Звіт щодо кримінальної статистики в Україні. Київ, 2019. 80 с. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/1568808134cplr-report-on-criminal-statistics-in-ukraine.pdf>

30. Звіт про осіб притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання за 2019 р. (форма № 6 річна). Державна судова адміністрація України. URL: https://kr.te.court.gov.ua/userfiles/media/sud1909/ZVIT2019/6_00601_4.2019.pdf.

28. Viunyk, M. V., Karchevskiy, M. V., Arlanova, O. D. (2020). Criminal law regulation in Ukraine: realities and prospects (analytical materials). Kharkiv. 212 p. (in Ukrainian).

29. Shekhavtsov, R. M., Khavroniuk, M. I. (2019). Report on criminal statistics in Ukraine Kyiv. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/1568808134cplr-report-on-criminal-statistics-in-ukraine.pdf> (in Ukrainian).

30. Report on persons prosecuted and types of criminal punishment for 2019 (form No. 6 annual). State Judicial Administration of Ukraine. URL: https://kr.te.court.gov.ua/userfiles/media/sud1909/ZVIT2019/6_00601_4.2019.pdf (in Ukrainian).

ПРИЧИНЫ И УСЛОВИЯ ПРЕСТУПНОСТИ В СФЕРЕ ЭКОНОМИКИ

С. Ф. Денисов
Ю. В. Филей

В статье исследуется проблема противодействия уголовным правонарушениям в сфере экономики. Подчеркивается, что экономическая преступность вызвана деструктивными тенденциями в развитии рыночных отношений в экономике и социальной сфере. Отсутствие реальной защиты законных экономических отношений, отставание законотворческой деятельности от потребностей хозяйственной практики, бессистемное принятие правовых актов, касающихся отдельных элементов экономической системы.

В последнее время наблюдается процесс объединения экономических и уголовных преступлений, а также слияния с организованной преступностью. Проникая в различные сферы экономики, преступные сообщества стремятся не только установить контроль над деятельностью конкретных предприятий, но и создать собственные структуры, способные занять лидирующие позиции в инфраструктуре отдельных отраслей. Повышается интеллектуальный уровень преступной деятельности, расширяются масштабы и способы посягательства.

Причины совершения корыстных преступлений в экономической сфере имеют как объективный, так и субъективный характер. Таким образом, в определении состава преступления задействованы как биологические, так и социальные характеристики человека.

Экономический преступник не считает себя преступником, хотя и признает, что нарушает закон. Проблема здесь в том, что СМИ очень однобоко освещают образ традиционного преступника, а также в том, что экономически преступное поведение на первый взгляд сложно отличить от социально послушного. Экономические преступники оправдывают свои преступления, совещая их с молчаливого согласия или одобрения общественного мнения. Они

отрицают причинение вреда гражданам, а также заявляют, что почти все бизнесмены поступают так же.

Ключевые слова: детерминация, экономические отношения, преступность, криминология, противодействие.

THE CAUSES AND CONDITIONS OF CRIME IN THE FIELD OF ECONOMY

S Denysov
Yu. Filei

The article examines the issue of combating criminal offenses in the field of economics. It is emphasized that economic crime is caused by destructive tendencies in the development of market relations in the economy and social sphere. Lack of real protection of legitimate economic relations, lag of law-making activity from the needs of economic practice, unsystematic adoption of legal acts concerning certain elements of the economic system.

Recently, there has been a process of merging economic and criminal offenses, as well as merging with organized crime. Penetrating into various spheres of the economy, criminal associations seek not only to establish control over the activities of specific enterprises but also to create their own structures capable of occupying a leading position in the infrastructure of individual industries. The intellectual level of criminal activity increases, the scope, and methods of encroachment expand.

The reasons for committing mercenary crimes in the economic sphere are both objective and subjective. Thus, in the determination of crime involved both biological and social characteristics of man.

An economic criminal does not perceive himself as a criminal, although he admits that he is breaking the law. The problem here is that the media is very one-sided coverage of the image of the traditional criminal, as well as the fact that economically criminal behavior is difficult at first glance to distinguish from socially obedient. Economic criminals justify their crimes by committing them with the tacit consent or approval of public opinion. They deny causing harm to citizens, and also claim that almost all businessmen do the same.

If the profit significantly exceeds the possible punishment, then such a crime becomes profitable. Criminal behavior should not be economically or socially profitable. At the same time, it is important to improve the economic and social living conditions of the people.

Key words: determination, economic relations, crime, criminolog

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.28>
УДК 343.984

Володимир Сергійович Бондар
кандидат юридичних наук, доцент,
декан факультету підготовки фахівців для підрозділів
Національної поліції України

ORCID 0000-0003-1552-4555
E-mail: bondarlivd@gmail.com

*Луганський державний університет внутрішніх справ
імені Е. О. Дідоренка*

ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ ЗАВДАНЬ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті досліджено сутність техніко-криміналістичної ситуації та висвітлено особливості вирішення техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень. Узагальнено наукові підходи до розв'язання цієї проблеми. Сформульовано комплекс загальних техніко-криміналістичних завдань інформаційного характеру, що вирішуються шляхом проведення слідчих (розшукових) дій.

Ключові слова: досудове розслідування, завдання досудового розслідування, кримінальне провадження, криміналістична алгоритмізація, криміналістичні рекомендації, матеріальні сліди-відображення, науково-технічні засоби, техніко-криміналістичні задачі, слідча ситуація, техніко-криміналістична ситуація.

Постановка проблеми. Оптимізація діяльності з виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, створення сучасних криміналістичних методик і технологій тісно пов'язані з аналізом її структури, тобто виокремленням з її складу важливих елементів і існуючих між ними інформаційних та функціональних зв'язків.

Системний аналіз слідчої, судово-експертної й техніко-криміналістичної діяльності базується на тріаді: завдання – об'єкт – метод. Система завдань у будь-якій системі діяльності є інтегральним елементом, який визначає структуру діяльності.

Навряд чи існує необхідність обґрунтування аксіоми щодо високої значущості застосування науково-технічних засобів під час досудового розслідування кримінального правопорушення, застосування яких багато в чому зумовлено ситуаційними факторами, тобто обстановкою, яка склалася в кримінальному провадженні. У криміналістичній літературі для позначення ситуацій подібного роду використовується термін «техніко-криміналістична ситуація», котра визначається як обстановка, що склалася на певний момент

розслідування й зумовлює необхідність застосування в ході розслідування тих або інших науково-технічних засобів та методів.

З першого погляду, особливості вирішення техніко-криміналістичних завдань уявляються достатньо простими, водночас, відповідні ситуації мають певну специфіку щодо обсягу та методів діяльності слідчого (дознавача) та спеціаліста (групи спеціалістів), тому постає необхідність розробки механізму вирішення техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок в обґрунтування позицій щодо змісту техніко-криміналістичних ситуацій, у розробленні теоретичних засад реалізації техніко-криміналістичних завдань внесли такі відомі вчені-криміналісти: Б. М. Бішманов, С. Ф. Бичкова, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, В. О. Волинський, О. Ф. Волинський, О. Ю. Головін, І. В. Гора, А. В. Гусєв, В. А. Журавель, В. М. Ісаєнко, А. В. Іщенко, Д. В. Кім, В. В. Коваленко, К. М. Ковальов, В. О. Коновалова, В. Я. Колдін, О. А. Крестовніков, І. Л. Ландау, В. К. Лисиченко, О. В. Матарикіна, М. П. Молибога, А. О. Полтавський, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. О. Снетков, О. С. Шаталов, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський, М. П. Яблоков, В. О. Яремчук, Ю. Ю. Ярослав та ін. При цьому на прикладному рівні криміналістичних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень науковий підхід до вирішення техніко-криміналістичних завдань під час досудового розслідування кримінальних правопорушень залишився традиційним.

Озброєння слідчого (дознавача) та інших суб'єктів застосування криміналістичної техніки знаннями щодо типових техніко-криміналістичних ситуацій, техніко-криміналістичних завдань і засобів їх вирішення під час досудового розслідування кримінальних правопорушень є важливим завданням методики розслідування.

Мета дослідження. Метою статті є визначення, на основі результатів аналізу наукових підходів вчених-криміналістів, ролі, значення та особливостей вирішення техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Викладення основного матеріалу. Окремі криміналістичні методики мають комплексний характер, відбиваючи типові для розслідування кримінальних правопорушень певного виду ситуації. Підставою комплексності слугує характер завдань, які вирішуються під час досудового розслідування, необхідність систематизації дій, котрі вживаються для їх вирішення, участь (окрім слідчого та дознавача) у виявленні, розкритті, розслідуванні та запобіганні кримінальним правопорушенням інших суб'єктів застосування криміналістичної техніки (спеціалістів, експертів), а також наявність зв'язку та залежності між практичними рекомендаціями, що містяться у цих методиках.

Більшість учених характеризують техніко-криміналістичну ситуацію досудового розслідування як специфічний різновид слідчих ситуацій, не виділяючи при тому чітких класифікаційних критеріїв. Це вдається законодавчим через взаємопроникнення техніко-криміналістичного й тактично-

го компонентів слідчих ситуацій. На цю обставину слушно вказували О. В. Головіна [4, с. 71] та І. Л. Ландау [11, с. 65-69], які зазначили, що тактичні рішення, які приймаються слідчим у конкретній ситуації, можуть впливати на вирішення техніко-криміналістичних слідчих ситуацій.

Криміналісти (О. С. Шаталов, В. М. Шевчук та ін.) слушно зазначали, що без чітко фіксованого зв'язку понять «ситуація – рішення» постановка проблеми слідчої ситуації втрачає цільову спрямованість та прикладне значення [17, с. 155-172; 18, с. 7-16].

У літературі слушно зазначається [4, с. 71; 10, с. 65-69; 14, с. 23-28; 17, с. 16], що на вирішення техніко-криміналістичних ситуацій суттєво впливає інформаційна компонента слідчої ситуації, яка має вираз у пошуку та виявленні слідів із урахуванням інформації, отриманої в процесі проведення інших слідчих (розшукових) дій. Зазначене дозволяє говорити про техніко-криміналістичну ситуацію як особливий різновид ситуації досудового розслідування. Це має прояв і в специфічному характері вирішуваних криміналістичних задач у такій ситуації. З одного боку, вони ситуаційно зумовлені та, в певному розумінні, конкретні й специфічні, що передбачає вибір відповідних вирішенню таких задач науково-технічних засобів та методів. Коло техніко-криміналістичних завдань є типовим як у стратегічному, так і в тактичному плані.

Однак, як показує проведене емпіричне дослідження матеріалів кримінальних проваджень, на початковому етапі досудового розслідування кримінальних правопорушень допускаються численні помилки та порушення техніко-криміналістичного порядку. До того ж, такі недоліки пов'язані не стільки з реалізацією технологій застосування науково-технічних засобів і методів, скільки з помилками при постановці таких завдань (або необґрунтованої відмови від їх постановки) чи неналежним рішенням допоміжних організаційних завдань під час підготовки до проведення різних слідчих (розшукових) дій. Так, тільки при проведенні огляду місця події (досліджено 110 протоколів оглядів місць подій у кримінальних провадженнях, відкритих за фактами вчинення кримінальних правопорушень, передбачених п. 5, 6, 11 ч. 2 ст. 115, ч. 3 ст. 185, ст. ст. 186, 187, ч. 2, 3 ст. 286, ст. 307 КК України), ті або інші недоліки техніко-криміналістичного характеру мали місце у 67,8 % вивчених кримінальних проваджень, у матеріалах яких є протоколи цієї слідчої (розшукової) дії.

Оптимізація вирішення багатьох ситуаційних криміналістичних завдань пов'язана з підвищенням ефективності застосування науково-технічних засобів та методів, спеціальних знань. Критерії визначення такої ефективності визначалися вченими-криміналістами неодноразово. Причому, як правило, оцінку якості та результативності застосування засобів та методів науки і техніки пропонується проводити стосовно конкретних випадків досудового розслідування кримінальних правопорушень у співвідношенні зі слідчою ситуацією, що склалася. Як приклад, наведемо ситуації, у яких вирішуються техніко-криміналістичні завдання в кримінальних провадженнях, коли досліджується комп'ютерна інформація:

– наявність об'єктів кримінально-протиправних посягань у вигляді фальсифікованих даних бухгалтерського або іншого обліку, наявність захис-

них програмних засобів з ознаками злому, скоригованих або змінених персональних даних тощо;

– комп'ютерна інформація та техніка є засобами вчинення кримінального правопорушення або засобами зв'язку;

– комп'ютерна інформація (або техніка) характеризують певний об'єкт у кримінальному провадженні, при тім не будучи об'єктом кримінально-протиправного впливу або засобом учинення кримінального правопорушення (дані з відеокамер спостереження, відеореєстраторів та інших технічних засобів руху транспортних засобів, інформація про діяльність підприємства тощо).

На підставі зазначених критеріїв у ході проведеного емпіричного дослідження було проаналізовано результативність використання науково-технічних засобів та методів, а також спеціальних знань у процесі вирішення деяких техніко-криміналістичних задач досудового розслідування кримінальних правопорушень.

За результатами проведеного дослідження можливо зробити висновок, що в значній кількості випадків досудового розслідування кримінальних правопорушень науково-технічні засоби та методи, спеціальні знання не застосовуються належним чином через недостатню участь спеціалістів-криміналістів під час огляду місця події, слідчого експерименту, а також інші слідчі помилки:

– відсутність підготовчих заходів;

– залучення спеціаліста, який не володіє необхідною компетенцією;

– порушення черговості застосування науково-технічних методів збирання доказів, яке викликає втрату / спотворення інформації, котра має значення для кримінального провадження;

– недостатність в осіб, які проводять слідчі (розшукові) дії, мінімально необхідних знань у відповідних галузях науки і техніки. Дозволимо собі констатувати відсутність у багатьох слідчих та дізнавачів розуміння, якої саме спеціалізації та компетенції в певній галузі знань спеціаліста потрібно залучити для проведення слідчої (розшукової) дії. Водночас, діапазон спеціальних знань, необхідний, наприклад, для роботи з цифровими слідами, є достатньо широкий: сфера комп'ютерних засобів та програмування, галузь мережевої взаємодії, певні області комп'ютерно-інформаційних технологій. Варто додати до цього й проблему недостатньої теоретичної підготовки інспекторів-криміналістів (які залучаються до огляду місця події) та відсутності в них необхідних практичних навичок та фахових компетенцій (вибірковості сприйняття слідової інформації, експрес-аналізу слідів тощо). Позитивні стратегічні завдання реформування Експертної служби МВС України щодо розмежування функцій з техніко-криміналістичного й судово-експертного забезпечення кримінального судочинства, реалізовані шляхом створення підрозділів техніко-криміналістичного забезпечення слідчих (розшукових) дій у складі територіальних відділів поліції, поки що не досягли бажаного результату через недосконалі принципи комплектації таких підрозділів, відсутність дієвого «зворотного» зв'язку з регіональними НДЕКЦ МВС України (зазначене

призвело до суттєвого зменшення кількості залучень спеціалістів – фахівців НДУ за такими експертними спеціальностями як «Дослідження об'єктів рослинного походження», «Дослідження обставин і механізму дорожньо-транспортних пригод», «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», «Балістичне дослідження слідів зброї, слідів пострілу та ситуаційних обставин пострілу» до участі в слідчих (розшукових) діях. Зумовлене це обмеженнями, встановленими Інструкцією про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби МВС України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події (затверджена наказом МВС України від 03.11.2015 № 1339)).

Недооцінка слідчими (дізнавачами) ситуаційного характеру застосування науково-технічних засобів та методів підтверджується результатами проведеного інтерв'ювання 30 співробітників органів досудового розслідування. Так на питання: «Чи здійснюється Вами на етапі підготовки слідчих (розшукових) дій оцінка слідчої ситуації, що склалася, на предмет встановлення необхідності використання при їх проведенні певних науково-технічних засобів та участі спеціалістів?» – позитивно відповіли 73 % (22) респондентів. На уточнююче питання про те, які фактори вказують на таку необхідність, власні варіанти відповіді були запропоновані лише 40 % (12) опитаних. Водночас, 30 % (9) респондентів обмежились указівкою на один-два таких фактори. У ряді названих факторів практиками, зокрема, були зазначені:

- вид кримінального правопорушення (16 %);
- час проведення слідчої (розшукової) дії (денний або нічний) (12 %);
- місце проведення слідчої (розшукової) дії (на відкритій місцевості, у приміщенні тощо) (12 %);
- характер слідів, слідових комплексів та інших речових доказів, які виявляються, закріплюються та вилучаються (11,3 %);
- вид слідчої (розшукової) дії (11,3 %);
- забезпеченість необхідними науково-технічними засобами (10 %);
- можливість залучення спеціалістів відповідної кваліфікації (8 %);
- кліматичні умови (6 %);
- участь у слідчій (розшуковій) дії підозрюваного (5,3 %);
- участь у слідчій (розшуковій) дії захисника (4 %);
- перешкоджання кримінальному провадженню (4 %);
- інші фактори (4 %).

Оцінюючи отримані дані, слід погодитись із думкою більшості респондентів про те, що в основній масі випадків ефективність застосування науково-технічних засобів щодо вирішення конкретних задач кримінального провадження продовжує залишатись не більше ніж середньою.

Не завжди успішно під час проведення слідчих (розшукових) дій, особливо огляду місця події, вирішуються техніко-криміналістичні завдання виявлення, фіксації та вилучення матеріально-відображуваних слідів кримінального правопорушення, хоча механізми розв'язання таких задач є максимально технологічними та, як правило, носять типовий характер. Звісно, звернення суто до статистичних даних у даному контексті є доста-

тньо умовним, адже відповідна динаміка не завжди є показником позитивних результатів подальших судово-експертних досліджень даних слідів та отримання інформації, необхідної для розкриття кримінальних правопорушень. Наприклад, вилучення предметів у техніко-криміналістичних ситуаціях: а) контакту значної кількості людей і на яких візуально не спостерігається слідова інформація (наприклад, гроші); б) неможливості утворення слідів біологічного походження (наприклад, стріляні гільзи після дії на них високих температур при пострілі) – призводить до отримання негативних результатів біологічного експертного дослідження [12, с. 147].

Також можна констатувати наявність інших проблемних питань, що виникають у наслідок неякісного збору інформації на місці події:

1) відсутність у протоколах оглядів місць подій чіткої картини кримінального правопорушення з належною їй деталізацією, занесення до них у більшості випадків тільки основних параметрів, що унеможлиблює подальше детальне дослідження особливо складних видів злочинів (наприклад, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України), злочинів, учинених із застосуванням вогнепальної зброї (ст. ст. 186, 187 КК України та ін.)). Такі ознаки слідів як форма, колір, фізичний стан, локалізація та предметах обстановки події, механізм їх утворення, нажаль, не завжди в достатньому обсязі фіксуються під час проведення слідчих (розшукових) дій;

2) складання схем до протоколів оглядів місць подій без додержання масштабу та без відображення реальних геометричних параметрів обстановки, розташування слідової інформації, що унеможлиблює відтворення та моделювання ситуації, потребує проведення додаткового огляду місця події.

Актуалізовані проблеми становлять суттєву перешкоду для об'єктивного досудового розслідування кримінальних проваджень і потребують у процесі подальших судово-експертних досліджень:

- уточнення у ініціатора судової експертизи вихідних даних;
- проведення дослідження за вихідними даними, які неможливо перевірити на технічну спроможність;
- проведення дослідження за декількома варіантами вихідних даних.

Зазначене, в свою чергу, призводить до формулювання експертних висновків в умовній формі або констатації про неможливість вирішення окремих питань за недостатністю деяких вихідних даних.

Нові техніко-криміналістичні завдання зумовлені й активним розвитком засобів мобільного та інтернет-зв'язку, навігаційних ресурсів. Зокрема, до ряду тактичних задач досудового розслідування, вирішенню яких може сприяти використання геопросторової інформації, належать: встановлення фігурантів та можливих свідків-очевидців кримінального правопорушення; розшук осіб та викраденого майна; виявлення місця та обставин учинення кримінального правопорушення; встановлення факту та часу певної події; визначення тривалості знаходження особи в певному місці; перевірка факту спільного знаходження різних осіб. Вирішення таких задач можливе шляхом аналізу даних контенту картографічних додатків за допомогою програмно-апаратних комплексів різних модифікацій,

котрі вилучають географічні координати з різних джерел: мобільних пристроїв та їх карт пам'яті, а також хмарних сервісів, на яких зберігаються дані програм геолокації (англ. «geolocation») [1, с. 24; 5, с. 149-152].

Важливо зазначити, що, використовуючи подібне програмне забезпечення, вирішення поставлених тактичних задач буде успішним тільки за умови використання володільцем мобільного пристрою програм геолокації. Підвищенню ефективності роботи з висунення та перевірки версій сприяють такі аналітичні можливості програмно-апаратних комплексів, як: спільне відображення маршрутів пересування різних осіб за певний проміжок часу на єдиній картографічній основі; відтворення хронології подій за наявними даними геолокації; встановлення точного часу і дати відвідування особою певного об'єкта (місця); систематизація даних геолокації для їх аналітичної обробки за рахунок групування масивів даних за місцем, часом, типом місцезорозташування, відстані та іншим критеріям. Наведені можливості базуються на тому, що сучасні популярні картографічні сервіси, котрі складають стандартний набір додатків більшості смартфонів (наприклад, GoogleMaps, TripAdvisor та ін.), використовують геодані мобільних пристроїв (відомості про їх місцезорозташування в певний момент часу), щоб показувати більш точні результати пошуку на карті, формувати більш зручні для користувача маршрути та формувати персональні підказки.

Сучасна слідча та судова практика містить численні приклади успішного використання в доказуванні вини осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, інформації, отриманої від операторів мобільного зв'язку. Утім, і злочинці, будучи обізнаними щодо сучасних можливостей органів правопорядку, вживають відповідних заходів щодо приховання своєї кримінально-протиправної діяльності: використовують методи шифрування інформації із застосуванням спеціалізованих програмних продуктів, типу TrueCrypt, Steganos Safe, за допомогою яких флеш-накопичувач або жорсткий диск перетворюється в захищене зашифроване сховище, у якому конфіденційна інформація прихована від сторонніх. Ця обставина, своєю чергою, формує систему техніко-криміналістичних задач, орієнтовану на ситуацію протидії нормальному ходу кримінального провадження. Для прикладу, назвемо деякі завдання спеціаліста під час вилучення електронних носіїв інформації:

- надання консультативної допомоги під час вироблення тактики слідчої (розшукової) дії на етапі її планування та підготовки – з метою отримання компетентних роз'яснень відносно доступності електронних доказів і необхідності вжиття заходів з їх збереження;
- виявлення слідів екстреного знешкодження інформації;
- визначення способів нейтралізації засобів екстреного знешкодження інформації;
- виявлення ознак застосування мережевих «хмарних» технологій зберігання даних (iCloud);
- виявлення засобів шифрування даних та криптографічних контейнерів, фіксація їх змісту;
- виявлення систем дублювання та резервного зберігання інформації;

- надання допомоги слідчому (дізнавачеві) при складанні протоколу в описі об'єктів;
- копіювання даних, пошук та вилучення конкретної значущої інформації;
- фіксація інформації з видалених мережевих ресурсів, виявлення ідентифікаційних даних;
- визначення криміналістично значущих даних про використовувану операційну систему та програмне забезпечення;
- виявлення відомостей про підключені раніше до комп'ютера електронні носії.

Звідси випливає й «необхідний мінімум» програмного забезпечення та пристроїв, потрібний для проведення слідчої (розшукової) дії: програми для зняття знімка (дампу) оперативної пам'яті (наприклад, Belkasoft RAM Capture, ProcDump); пристрої, які дозволяють вивчати зміст файлової системи в режимі «тільки читання»; пристрої-блокіратори для копіювання НЖМД/SSD, які виключають можливість внесення змін на вихідний диск.

Особливої важливості останнім часом також набуває розповсюдження кримінальних правопорушень, фігуранти яких широко використовують мобільні засоби зв'язку для координації своїх дій. Найбільш надійним та ефективним засобом здійснення кримінально-протиправної діяльності даних осіб є застосування месенджерів («Telegram»), які забезпечують можливість конфіденційного спілкування в таємних чатах із застосуванням ефективних алгоритмів шифрування даних. Водночас у випадку встановлення списку контактів на вилученому пристрої особи, запідозреної в причетності до кримінального правопорушення, можливо виявити її потенційних учасників та отримати доступ до їх листування за допомогою алгоритму ідентифікації користувачів у мережі.

Уявімо, що в результаті реалізації матеріалів оперативно-розшукової діяльності відбулося затримання фігуранта, під час якого в даної особи був вилучений мобільний пристрій з яким-небудь встановленим месенджером, котрий використовує схему шифрування на основі алгоритмів Диффі-Хелмана (Diffie-Hellman Key Exchange, DHKE), Эль-Гамала, МТІ/А(0), STS. У такій техніко-криміналістичній ситуації послідовність дій спеціаліста відповідного фаху може включати такі елементи:

- отримання доступу до пристрою за наявності початкових елементів захисту (паролів, PIN-кодів) за допомогою відповідних програмно-апаратних комплексів;
- вилучення даних (діалогів) зі встановленого месенджеру, встановлення списку користувачів, які перевіряються;
- ініціація направлення запиту в кампанію, яка є власником месенджеру, для отримання наявних відомостей про користувачеві (рівень активності, IP-адреса, інформація про пристрій, з якого здійснюється вхід, місцезосташування тощо);
- побудова ймовірнісних зав'язків між користувачами (створення соціального графа), встановлення даних з'єднання. Через те, що технологія кінцевого шифрування передбачає часту зміну ключів (зазвичай із періодичністю від 10 хвилин до 1 години), то саме вказана тактика дозволить отримати максимальну кількість інформації;

– на підставі статистичних характеристик трафіку, який передається з обох сторін, здійснюється їх аналіз та обчислюється об'єм даних, що передаються за одиницю часу. Подібні дії повторюються з масивом даних передачі трафіка інших користувачів, виявляються зв'язки;

– встановлення контролю за каналом зв'язку фігурантів. Може бути встановлений за допомогою програмних продуктів та модифікацій (налаштування мережевого моста, root-керування шлюзом тощо) та програмно-апаратних засобів перехоплення та аналізу трафіка (створені з використанням технологій DPI (англ. Deep Packet Inspection), які дозволяють здійснювати глибокий аналіз пакетів, котрі проходять у мережі;

– реалізація атаки «людина посередині» (англ. Man-in-the-Middle, MITM), яка полягає у впровадженні клієнта-посередника між двома користувачами, що комунікують. Таким чином, листування підозрюваних із визначеного кола користувачів теоретично може бути розшифровано стороннім спостерігачем у рамках негласної слідчої розшукової дії (ст. 263 КПК України «Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж»);

– фіксація відомостей, відображення їх у висновку експерта (спеціаліста).

Описана тактика теоретично може допомогти виявляти приховані зв'язки з іншими користувачами, встановлювати причетність підозрюваних до певних подій, створити технічну основу прогнозування кримінальних правопорушень та їх запобігання шляхом виявлення електронних слідів з певними параметрами.

Висновки. Дозволимо стверджувати, що робота з техніко-криміналістичного забезпечення вирішення завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень поки що перебуває не на належному рівні. Позначені недоліки такої роботи, наявні наукові розробки в цій галузі та накопичений чималий практичний досвід чітко вказують на основні напрями вдосконалення цієї діяльності як на рівні загальної організації постійної готовності суб'єктів досудового розслідування кримінальних правопорушень до застосування науково-технічних засобів та методів, так і на рівні вирішення завдань з їх застосування в кожній конкретній ситуації досудового розслідування кримінальних правопорушень. Розроблювані наукові положення та практичні рекомендації мають містити типові аргументи для прийняття проміжних та підсумкових рішень у кримінальних провадженнях, являючи собою постійно поповнюваний комплекс криміналістичних алгоритмів і програм, з яких має формуватися оптимальна технологія досудового розслідування кримінальних правопорушень. Саме їх необхідно робити об'єктом постійного інтересу слідчих, дізнавачів, прокурорів, адвокатів, спеціалістів як складової професійних компетенцій суб'єктів застосування криміналістичної техніки.

Перелік посилань

1. Алешин О. Г. Обзор современных методов фильтрации данных геолокации. *European science*. 2017. № 6 (28). С. 24.

References

1. Aleshin, O. G. (2017). Review of modern methods of filtering geolocation data. *European science*. No. 6 (28), P. 24. *European science*. No. 6 (28), P. 24 (in Russian).

2. Бондар В. С. Формування сучасних концепцій предмета криміналістики як теоретична перспектива створення інтегративної моделі використання спеціальних криміналістичних знань у судочинстві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. Вип. 2. С. 116-120.
3. Бондар В. С. Функціональне призначення криміналістичної характеристики злочинів у сучасних умовах. *Вісник академії адвокатури України*. 2012. Число 2 (24). С. 130-137.
4. Головин А. Ю., Баранов М. В., Головина Е. В. Решения ситуационных задач предварительного расследования (теория, механизм, ошибки): монография. Москва, 2017. 200 с.
5. Золотарьов С. О., Бичков С. О. Проблемні питання, що виникають у процесі дослідження деяких моделей мобільних телефонів (смартфонів). *Криміналістичний вісник*. 2016. № 2 (26). С. 149-152.
6. Князьков А. С. Классификация следственных ситуаций. *Вестник Томского государственного университета. Право*. 2013. № 1 (7). С. 36-47.
7. Колдин В. Я. Следственно-экспертная ситуация как основа информационного взаимодействия следователя, эксперта и специалиста при производстве следственных действий. *Судебная экспертиза: науч.-практ. журнал*. 2005. № 2. С. 1-6.
8. Крестовников О. А. Криминалистические задачи: сущность, анализ структурного состава, алгоритмизация процесса решения. *Теория и практика судебной экспертизы*. 2018. № 13 (1). С. 17-25.
9. Кривонос М. В., Бондар В. С. Теорія та практика використання спеціальних знань в розслідуванні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів : моногр. Сєверодонецьк, 2017. 412 с.
10. Криміналістика: підруч. / за ред. В. В. Тищенко. Одеса, 2017. 556 с.
2. Bondar, V. S. (2009). Formation of modern concepts of the subject of criminology as a theoretical perspective of creating an integrative model of the use of special forensic knowledge in the judiciary. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Issue 2, P.116-120. (in Ukrainian).
3. Bondar, V. S. (2012). Functional purpose of forensic characterization of crimes in modern conditions. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Issue 2, P. 130-137. (in Ukrainian).
4. Golovin, A. Yu., Baranov, M. V., Golovina, E. V. (2017). Solutions of situational tasks of preliminary investigation (theory, mechanism, errors): monograph. Moscow. 200 p. (in Russian).
5. Zolotarov, S. O., Bychkov, S. O. (2016). Problematic issues that arise in the process of studying some models of mobile phones (smartphones). *Forensic Bulletin*. No. 2 (26). P. 149-152. (in Ukrainian).
6. Kniazkov, A. S. (2013). Classification of investigative situations. *Bulletin of Tomsk State University. Right*, No. 1 (7), P. 36-47. (in Russian).
7. Koldin, V. Ya. (2005). Investigative and expert situation as the basis for information interaction between an investigator, an expert and a specialist in the conduct of investigative actions. *Forensic examination: Scientific and practical journal*. No. 2, P. 1-6. (in Russian).
8. Krestovnikov, O. A. (2018). Forensic tasks: essence, analysis of the structural composition, algorithmization of the solution process. *Theory and Practice of Forensic Science*, N 13(1), P. 17-25. (in Russian).
9. Kryvonos, M. V., Bondar, V. S. (2017). Theory and practice of using special knowledge in the investigation of crimes in the field of trafficking in narcotic drugs, psychotropic substances, their analogues or precursors: monograph. Sievierodonetsk. 412 p. (in Ukrainian).
10. Tishchenko, V. V. (Ed.). (2017). *Forensics: a textbook*. Odesa. 556 p. (in Ukrainian).

11. Ландау И. Л. Ситуационный подход в технико-криминалистическом обеспечении предварительного расследования и судебного следствия: взгляд через 15 лет. *Ситуационный подход в юридической науке и практике: современные возможности и перспективы развития*: матер. Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 15-летию науч. школы криминалист. ситуалогии БФУ им. И. Канта. Калининград, 2017. С. 65-69.
12. Матарикіна О. В. Проблемні питання, що виникають у ході огляду місця події: виявлення й вилучення слідів біологічного походження. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Збірник наукових праць. 2018. Вип. 18. С. 146-153.
13. Сегай М. Я., Бондар В. С. Интегративная модель використання спеціальних криміналістичних знань у кримінальному судочинстві. *Вісник академії адвокатури України*. 2008. Вип. 13. С. 92-95.
14. Снетков В. А. Техничко-криминалистические ситуации работы с микрообъектами на месте их нахождения. *Экспертная практика*. 1983. № 20. С. 23-28.
15. Снетков В. А. Элементы технико-криминалистической ситуации осмотра места происшествия. *Следственная ситуация*. Москва, 1985. С. 16.
16. Сучасні методи досудового розслідування кримінальних правопорушень: підруч. / за ред. О. М. Цильмак, О. Є. Користін, О. М. Заяц та ін. Одеса, 2017. 352 с.
17. Шаталов А. С. Алгоритмизация и программирование расследования преступлений в системе криминалистической методики. *Право. Журнал Высшей школы экономики*. 2017. № 2. С. 155-172.
18. Шевчук В. М. Значення тактичних завдань для формування тактичних операцій. *Юридична наука*. 2014. № 3. С. 7-16.
19. Шепітько В. Ю. Предмет криміналістичної тактики: історія формування, зміст та
11. Landau, I. L. (2017). A situational approach in technical and forensic support of preliminary investigation and judicial investigation: a view after 15 years. *A situational approach in legal science and practice: modern opportunities and development prospects: proceedings of the international scientific-practical conference dedicated to the 15th anniversary of the scientific school of forensic situation of the Immanuel Kant Baltic Federal University*. Kaliningrad, P. 65-69. (in Russian).
12. Matarykina, O. V. (2018). Problematic issues that arise during the inspection of the scene: detection and removal of traces of biological origin. *Theory and practice of scientific works*. Issue. 18. P. 146-153. (in Ukrainian).
13. Sehai, M. Ya., Bondar, V. S. (2008). Integrative model of the use of special forensic knowledge in criminal proceedings. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. Issue 13, P. 92-95. (in Ukrainian).
14. Snetkov, V. A. (1983). Technical and forensic situations of working with micro-objects at their location. *Expert practice*, No. 20, P. 23-28. (in Russian).
15. Snetkov, V. A. (1985). Elements of the technical and forensic situation of the inspection of the scene. *Investigative situation*. Moscow. P. 16. (in Ukrainian).
16. Tsilmak, O. M., Korystin, O. Ye., Zaiets, O. M. (Eds.) et al. (2017). Modern methods of pre-trial investigation of criminal offenses: textbook. Odesa. (in Ukrainian).
17. Shatalov, A. S. (2017). Algorithmization and programming of crime investigation in the system of forensic techniques. *Law. Journal of the Higher School of Economics*. No. 2, P. 155-172. (in Ukrainian).
18. Shevchuk, V. M. (2014). The value of tactical tasks for the formation of tactical operations. *Legal science*, No. 3, P. 7-16. (in Ukrainian).
19. Shepitko, V. Yu. (2019). The subject of forensic tactics: the history of formation,

тенденції. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2019. № 19. С. 8-20.

content and trends. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. No. 19, P. 8-20. (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ РЕШЕНИЯ ТЕХНИКО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИХ ЗАДАЧ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

В. С. Бондарь

В статье исследована сущность технико-криминалистической ситуации и раскрыты особенности решения технико-криминалистических задач досудебного расследования уголовных правонарушений. Обобщены научные подходы к исследуемой проблеме. Сформулирован комплекс общих технико-криминалистических задач информационного характера, решаемых путём проведения следственных (розыскных) действий. Автор считает, что научные положения и практические рекомендации должны содержать типовые аргументы для принятия промежуточных и итоговых решений в уголовных производствах, представлять собой постоянно пополняемый комплекс криминалистических алгоритмов и программ, из которых будет формироваться оптимальная технология технико-криминалистического обеспечения уголовного производства. Их предлагается сделать объектом постоянного интереса дознавателей, следователей, специалистов и обязательной составляющей профессиональных компетенций субъектов применения криминалистической техники. На основе научного обобщения и результатов анализа передового опыта выделяются типовые элементы действий специалистов в типичных технико-криминалистических ситуациях, для дальнейшего их использования в виде криминалистических алгоритмов и программ досудебного расследования конкретных видов (групп) уголовных правонарушений.

Ключевые слова: досудебное расследование, задачи досудебного расследования, уголовное производство, криминалистическая алгоритмизация, криминалистические рекомендации, материальные следы-отображения, научно-технические средства, технико-криминалистические задачи, следственная ситуация, технико-криминалистическая ситуация.

FEATURES OF THE SOLUTION OF TECHNICAL AND CRIMINALISTIC PROBLEMS OF THE PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

V. Bondar

The article investigates the essence of the technical and forensic situation and reveals the features of solving the technical and forensic tasks of the pre-trial investigation of criminal offenses. Scientific approaches to the problem under study are generalized. A complex of general technical and forensic tasks of an informational nature, solved by conducting investigative (search) actions, has been formulated. The author believes that scientific provisions and practical recommendations should contain typical arguments for making intermediate and final decisions in criminal proceedings,

represent a constantly updated complex of forensic algorithms and programs, from which the optimal technology of technical and forensic support of criminal proceedings will be formed. It is proposed to make them the object of constant interest of interrogators, investigators, specialists and an obligatory component of the professional competences of the subjects of the use of forensic techniques. On the basis of scientific generalization and the results of the analysis of advanced experience, typical elements of the actions of specialists in typical technical and forensic situations are identified, for their further use in the form of forensic algorithms and programs for pre-trial investigation of specific types (groups) of criminal offenses.

Key words: pre-trial investigation, pre-trial investigation tasks, criminal proceedings, forensic algorithm, forensic recommendations, material traces-images, scientific and technical means, technical and forensic tasks, investigative situation, technical and forensic situation.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.29>
УДК 343.98

Михайло Олександрович Думчиков
кандидат юридичних наук

ORCID 0000-0002-4244-2419
E-mail: m.dumchikov@jur.sumdu.edu.ua

Ольга Сергіївна Бондаренко
кандидат юридичних наук

ORCID 0000-0002-2288-1393
E-mail: o.bondarenko@jur.sumdu.edu.ua

Марина Сергіївна Уткіна
кандидат юридичних наук

ORCID 0000-0002-3801-3742
E-mail: m.utkina@jur.sumdu.edu.ua

*Навчально-науковий інститут права
Сумського державного університету*

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ КОРУПЦІЙНИХ ДОХОДІВ

У статті здійснено аналіз різних підходів до формування сутності та складових елементів криміналістичної характеристики легалізації корупційних доходів (ст. 209 Кримінального кодексу України). Описано елементи криміналістичної характеристики зазначеного кримінального правопорушення. Зроблено висновок про доцільність виокремлення серед таких елементів: основних (типові сліди правопорушення, його суб'єкт, спосіб вчи-

нення); додаткових (предмет кримінального правопорушення, його час, сфера вчинення, обстановка правопорушення, джерело походження «брудних коштів»).

Ключові слова: легалізація, злочинні доходи, відмивання доходів, криміналістична характеристика, корупція.

Постановка проблеми. Періодичні світові фінансові кризи активізують економічну злочинність, тим самим загострюють проблему легалізації корупційних доходів. Відповідно до статистичних даних Офісу Генерального прокурора України у 2019 році було розпочато 149 кримінальних проваджень за ознаками кримінальних правопорушень щодо легалізації корупційних доходів [1]. Вказані статистичні данні доводять, що незаконні доходи все більше проникають у правомірне фінансово-економічне середовище. Враховуючи це, розробка ефективної методики з розслідування кримінальних правопорушень у сфері легалізації доходів отриманих злочинним шляхом наразі є одним з пріоритетних завдань вчених-криміналістів. Вирішення зазначених проблем деякою мірою обумовлюється формуванням криміналістичної характеристики зазначеного кримінального правопорушення, і в першу чергу таких її структурних елементів, як способи легалізації злочинних доходів, типові сліди, що утворюються у наслідок реалізації зазначених схем та визначення кола суб'єктів кримінального правопорушення.

Діяння, спрямовані на легалізацію (відмиванням) доходів отриманих злочинним шляхом, є високо латентними і до сих пір вони не втрачають своєї актуальності. Нерідко вони вчиняються за допомогою декількох фінансових операцій, як на території проживання суб'єкта правопорушення, так і за кордоном. Транснаціональний характер зазначеного кримінального правопорушення передбачає високий рівень суспільної небезпеки, на який звертається увага у нормах міжнародних актів, покликаних забезпечити координацію діяльності правоохоронних органів багатьох держав у протидії легалізації тіньового капіталу.

Варто зауважити, що протидія легалізації (відмиванню) злочинних доходів, крім зростаючого масштабу та підриву стабільності фінансово-економічної системи України, стала безпосередньо загрожувати й національній безпеці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження загальних питань криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень відображені у наукових публікаціях В. П. Бахіна [2], Г. А. Густова [3], В. А. Журавеля [4; 5], О. Н. Колесниченка [6; 7], В. О. Коновалової [6; 7], Є. Д. Дук'янчикова [8; 9], Г. А. Матусовського [10], В. В. Тіщенко [11], А. В. Старушкевича [12; 13] та інших. Безпосередньо окремі проблеми криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом досліджували Л. І. Аркуша [14; 15], В. П. Головіна [16], І. В. Клиничук [17], В. П. Корж [18], М. В. Салтевський [19], М. Д. Твердовський [20], О. В. Халін [21] та інші. Однак, зазначена про-

блема різними авторами досліджувалась по-різному, тому дослідження відрізнялися за змістом та результатами.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз різних підходів до формування сутності та складових елементів криміналістичної характеристики легалізації корупційних доходів (ст. 209 Кримінального кодексу України), виокремлення та опис елементів криміналістичної характеристики зазначеного кримінального правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Чинний кримінальний закон у ст. 209 «Легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом», передбачає кримінальну відповідальність за зазначене кримінальне правопорушення, а в ст. 209-1 за «Умисне порушення вимог законодавства про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансування тероризму». Як бачимо, зазначені норми мають ряд спільних рис, ознак, що стосуються не тільки родового і безпосереднього об'єкта кримінального правопорушення, але й об'єктивної і суб'єктивної сторони, нерідко мають низку загальних ознак і суб'єкти зазначених діянь. Це обумовлює значну схожість механізму вчинення даних діянь, і відповідно специфіку їх розслідування, що дає можливість при побудові криміналістичної методики розслідування, об'єднати їх в одну групу. Варто відзначити той факт, що важливим інструментом для успішного розкриття і розслідування кримінальних правопорушень відповідної групи, є їх криміналістична характеристика яка і виступає моделлю окремого кримінального правопорушення, що відображає типові закономірності механізму їх вчинення [22].

Варто зауважити, що криміналістична характеристика відіграє особливу роль в самій структурі методики розслідування кримінального правопорушення певного виду. Причому, варто зауважити, що успішне і всебічне дослідження обставин кримінального правопорушення значною мірою залежить не тільки від вірного визначення кримінально-правових ознак діяння, але й від розуміння слідчим криміналістичної природи відповідного кримінального правопорушення.

Слід зазначити, що науковці, які присвятили свої праці розробленню окремих криміналістичних методик, приділяли певну увагу й дослідженню криміналістичної характеристики злочинів як наукової абстракції, проте вони далеко не завжди були єдині в уявленнях щодо її структури. Так, О. Н. Колесніченко та В. О. Коновалова запропонували дефініцію криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, включили до неї наступні елементи: а) класифікацію кримінальних правопорушень на різновиди й групи; б) типові слідчі ситуації та основні напрями розслідування; в) характеристики способів вчинення кримінальних правопорушень, різновидів, слідів їх вчинення та можливих шляхів встановлення злочинця; г) характеристику способів приховування кримінальних правопорушень, типові ознаки приховування і їх роль у встановленні злочину та злочинця [7, с. 20]. А. О. Топорков наголошує, що основними елементами в структурі криміналістичної характеристики кримінального правопорушення є : 1) про особу злочинця, його цілі та мотиви; 2) про об'єкт злочин-

ного зазіхання; 3) про типові способи вчинення й приховування злочину; 4) узагальнені дані щодо обстановки, знарядь і засобів злочину, місця та часу; 5) про типові сліди злочину [23, с. 326].

І. Ф. Герасимов включав до криміналістичної характеристики такі елементи: 1) поширеність злочинного діяння – фактор, який зумовлює так звану криміналістичну готовність органів розслідування; 2) особливості виявлення та встановлення цих злочинів; 3) типові ознаки злочинної події й обстановки вчинення злочину; 4) механізм слідоутворення; 5) спосіб вчинення злочину; 6) особливості особи та поведінки обвинувачених; 7) узагальнені дані про потерпілих; 8) інші відомості, одержані в результаті проведення досліджень з розроблення криміналістичної характеристики [24, с. 330-333].

В. А. Журавель зазначає, що виходячи зі складної, дуалістичної природи легалізації злочинних коштів, до структурних елементів криміналістичної характеристики варто віднести: джерело походження «брудних коштів»; способи легалізації таких коштів; суб'єктів, що здійснюють легалізацію; предмет злочинного посягання; обстановку і обставини легалізації злочинних доходів; слідову картину [25, с. 184].

В свою чергу С. О. Фролов відзначає, що структура криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом має свої особливості, і до її структури повинні входити такі елементи: предмет протиправного замаху; спосіб вчинення злочину; обстановка вчинення злочину (місце, час, обставини які сприяли вчиненню злочину); сліди злочину, їх класифікація, механізм утворення; відомості про особу злочинця [26, с. 403].

Наведений огляд свідчить про наявність низки розбіжностей між авторами при конструюванні криміналістичної характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Варто підкреслити, що не всі автори вважають за необхідне виділити такий елемент як предмет протиправного замаху. На нашу думку «предмет злочинного посягання» свідчить про якість суб'єкта посягання, зумовлює вибір фінансових операцій, частоту та періодичність проведення таких операцій, а тому даний елемент повинен бути присутнім у структурі криміналістичної характеристики зазначеного кримінального правопорушення.

Легалізація (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, з погляду теорії криміналістики – це зумовлена об'єктивними і суб'єктивними чинниками, взаємопов'язана з середовищем і в ньому відображена динамічна, усталена система дій суб'єкта (суб'єктів) з коштами або іншим майном, котрі одержані унаслідок вчинення предикатного діяння, з метою надання цим коштам або майну правомірного вигляду (їх набуттю, володінню, використанню) або приховання чи маскування джерела їх незаконного походження, прав на них, місце знаходження, переміщення або ж вчинення щодо них фінансових операцій чи укладання правочинів [26, с. 403].

Учені-криміналісти під легалізацією (відмиванням) доходів, одержаних злочинним шляхом, розуміють:

– виведення «брудних» коштів зі сфери обігу тіншового капіталу з наданням видимості їм законного походження;

– зумовлену об'єктивними та суб'єктивними чинниками, взаємопов'язану із середовищем і в ньому відображену систему дій суб'єкта;

– типові схеми (типології), що полягають у здійсненні у певній послідовності «елементарних» фінансових і господарських операцій;

– невід'ємну складову технологій злочинного збагачення, тобто комплексів взаємопов'язаних злочинних дій, що поєднані в єдиний ланцюг злочинної поведінки, де власне легалізація є останньою ланкою [25, с. 183].

У міжнародній практиці вперше поняття легалізації (відмивання) доходів від злочинної діяльності було визначено у Конвенції ООН «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин», прийнятій Конференцією на її 6-му пленарному засіданні від 19.12.1988. Члени Конференції, які висловлювали волю країн-учасниць ООН, усвідомлюючи, що незаконний обіг забезпечує великі прибутки і фінансові кошти, що дає змогу транснаціональним злочинним організаціям проникати в урядові механізми, законну торговельну і фінансову діяльність, і суспільство на всіх його рівнях [27, с. 92].

На нашу думку, у криміналістичній характеристиці легалізації доходів отриманих злочинним шляхом, доцільно виділяти основні та додаткові елементи. Зокрема, до основних елементів ми пропонуємо віднести: спосіб вчинення кримінального правопорушення, його типові сліди та суб'єкта такого правопорушення. У свою чергу, до додаткових елементів криміналістичної характеристики варто віднести: предмет кримінального правопорушення, час його вчинення, сферу вчинення правопорушення, його обстановку та джерело походження «брудних коштів».

Безумовно, одним із найбільш інформативних елементів криміналістичної характеристики зазначеного суспільно небезпечного діяння є спосіб його вчинення. Серед найбільш поширених (типових) способів хотілося б відзначити наступні:

– переказ грошових сум з безготівкової форми в готівкову, по операціях які не мають явного економічного та фінансового сенсу та очевидної законної мети, які здійснюються через банківську систему та фінансові приватні комерційні організації, а також нефінансові організації пов'язані з гральним бізнесом, благодійною чи ріелторською діяльністю;

– відкриття розрахункових рахунків у різних кредитних організаціях та установах, з метою переведення в готівку значних грошових коштів;

– безготівковий онлайн-переказ грошових коштів за кордон, за допомогою різноманітних онлайн-сервісів;

– суттєве завищення вартості робіт або послуг (наприклад, отримання необґрунтовано високого гонорару за юридичні, консультаційні або маркетингові послуги, видання книг тощо);

– реінвестування злочинних доходів в акції компаній та крипто валюту, використання офшорних фірм і кредитно-фінансових організацій, які формально не є афілійованими, з метою здійснення операцій або банківських проводок;

– «міксування» доходів, одержаних злочинним шляхом, з активами, що знаходяться в легальному обороті, за рахунок чого відбувається сумарне збільшення активів комерційних організацій.

Л. І. Аркуша поділяє способи легалізації злочинних доходів на дев'ять основних груп: 1) формується залежно від галузі економіки, де вчиняється «відмивання» злочинних доходів; 2) формується залежно від місця або території вчинення злочинної діяльності; 3) формуються залежно від поділу способів легалізації відповідно до кримінального закону; 4) формується залежно від участі злочинця у вчиненні основного злочину; 5) формується залежно від основного злочину; 6) формується залежно від участі або неучасті у вчиненні злочинної діяльності фахівців (бухгалтерів, економістів, програмістів, юристів); 7) формується за наявністю участі у кримінальних діяннях представників правоохоронних органів, органів влади й управління з метою прикриття незаконної діяльності; 8) формується залежно від того, куди вкладають, та на які об'єкти перетворюють злочинно набуті доходи: у підприємницьку діяльність; у грошові кошти; у нерухомість; в інше майно; 9) формується залежно від швидкості виконання угоди, яка є елементом процесу відмивання (повільно, швидко, дуже швидко) [28, с. 20].

Вивчення особи, яка вчинила злочин, визначено В. П. Лавровим як цілеспрямована діяльність слідчого щодо встановлення певної сукупності даних, що характеризують підозрюваного (обвинуваченого) та мають значення для правильного застосування норм кримінального закону, точного дотримання вимог кримінального процесуального законодавства, вибору й використання найбільш ефективних прийомів при проведенні окремих слідчих дій, а також вжиття заходів щодо запобігання злочинам [29, с. 205].

Вчинення кримінального правопорушення залежить від кола зацікавлених осіб: суб'єктів підприємництва, фірм що спеціалізуються на відмиванні, представників банків, членів організованих злочинних груп. С. О. Фролов пропонує усіх суб'єктів, що причетні до здійснення легалізації, поділяти на такі дві групи:

1) суб'єкти, що вчинили предикатний злочин і самі відмивають гроші, тобто є власниками злочинно здобутих доходів;

2) суб'єкти, які здійснюють легалізацію злочинно здобутих доходів інших осіб. Останніх класифікувати так:

– суб'єкти, які мають право укладати правочини від імені юридичної особи;

– суб'єкти, які мають право здійснювати фінансові операції відповідно до Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг»;

– суб'єкти, які професійно займаються легалізацією (відмиванням) «брудних» коштів, що є характерним для офшорних юрисдикцій;

– суб'єкти, яких залучено до здійснення фінансових операцій із використанням можливостей комп'ютерної техніки, так звані злочинці-інтелектуали;

– суб'єкти, які в силу свого високого службового становища протегують суб'єктам легалізації (депутати, чиновники різних відомств) [26, с. 404].

На нашу думку, суб'єктів які причетні безпосередньо до процесу легалізації злочинних доходів, доцільно поділяти на категорії залежно від характеру їх діяльності:

1) керівники підприємств, установ та організацій, діяльність яких пов'язана з комерцією;

2) працівники підприємств, установ та організацій, діяльність яких пов'язана з комерцією (працівники банків, ріелтори, нотаріуси, працівники страхових компаній, працівники кредитних організацій);

3) особи які сприяють процесу легалізації (високопосадовці органів державної влади та органів місцевого самоврядування);

4) інвестиційні фірми, фіктивні брокерські організації, консалтингові компанії, що спеціалізуються на відмиванні злочинних доходів;

5) особи які професійно займаються легалізацією доходів, отриманих незаконним шляхом, через онлайн магазини, фіктивні онлайн казино.

Обов'язковим елементом криміналістичної характеристики даного кримінального правопорушення, на нашу думку, також доцільно виділити типові сліди даного правопорушення.

На думку В. Ю. Шепітька, типові сліди злочину, як елемент криміналістичної характеристики злочину, це будь-які зміни середовища, що виникли внаслідок вчинення у ньому злочину. Сліди злочину охоплюють: а) зміни у речовій обстановці; б) сліди-відображення (сліди рук, ніг, транспортних засобів, інструментів тощо); в) предмети (речові докази); г) документи (письмові, електронні тощо); д) ідеальні сліди (сліди пам'яті людини); е) запахові сліди; є) сліди-мікрочастинки; ж) звукові сліди [30, с. 279].

В. А. Журавель стверджує, що сліди легалізації (відмивання) як відображення певних ознак специфіки такого роду злочинної діяльності є визначальними для організації процесу розслідування цієї категорії злочинів, оскільки слідчий, спираючись на них, аналізує поточну слідчу ситуацію та порівнює її з типовою, висуває версії стосовно способу й суб'єкта легалізації (відмивання), розробляє програму та план розслідування, приймає рішення тактичного й методичного характеру [31, с. 244].

Варто зауважити, що сліди легалізації доходів отриманих злочинним шляхом кореляційно залежать від самого способу вчинення такого правопорушення. Так наприклад, при створенні фіктивного підприємства, яке займається легалізацією доходів отриманих злочинним шляхом слідами можуть стати фіктивна документація суб'єкта, печатки, штампи. До основних ознак при легалізації злочинних доходів за допомогою цінних паперів або брокерських фіктивних операцій можна віднести придбання цінних паперів за значно вищою ціною, укладання договорів купівлі-продажу активів з одним і тим же суб'єктом, виставлення ордерів на продаж – купівлю цифрових котирувань за цінами, які мають суттєві відхилення від безпосередньо ринкових котирувань.

Сьогодні, коли фактично у кожної людини є персональний комп'ютер, все більше спостерігається збільшення обсягів «спам» емейл-листів з пропозиціями заробітку за певний процент від їх доходу. Зазвичай, на меті осіб, які здійснюють такі розсилки є використання інтернет-користувачів як «дропів», адже в подальшому через їх рахунки можуть відмиватися «брудні» кошти, отримані шляхом вчинення кіберзлочинів.

На нашу думку, «електронні» сліди мають свої певні специфічні ознаки, серед яких варто виділити такі: здійснити їх фіксацію та вилучення

може лише спеціаліст; вони є відносно нестійкими, а тому у будь який момент інформація може бути змінена або взагалі втрачена.

Важливо звернути увагу, що не всі науковці виділяють такий самостійний елемент, як предмет злочинного посягання. На думку В. А. Журавеля предмет злочинного посягання зумовлює вибір суб'єктом фінансових операцій їх частоти та періодичності здійснення, підбір співучасників, використання результатів легалізації таких діянь. Знання про предмет легалізації дозволяють висунути версії про суб'єкта, спосіб його дій, сліди правопорушення. Для легалізації доходів отриманих злочинним шляхом, предмет злочинного посягання є специфічним, тому що з позиції суб'єкта вчинення злочину, визначає безпосередню цільову спрямованість діяння. Така специфіка обумовлена одним або серією кримінальних правопорушень, що передують легалізації, надалі, в процесі легалізації цього предмета, він відіграє роль предмета безпосередньо кримінального правопорушення. Здійснюючи злочинну легалізацію, винні не зазіхають на цей предмет, так як він знаходиться в їх розпорядженні, хоча і незаконно.

Розглядаючи предмет злочинного посягання, слід враховувати умовність терміну «посягання», так як фактично винний не зазіхає на цей предмет при звичайному тлумаченні цього слова, а перетворює незаконно належний йому предмет злочину (наприклад, гроші, отримані унаслідок хабарництва) в інший предмет, який і є в нашому розумінні предметом злочинного посягання (на гроші, отримані в результаті злочинної діяльності купуються акції підприємства).

Сфера, місце, час та обстановка легалізації злочинних доходів розглядається як складне й системне утворення, до складу якого входять не тільки фізичні умови вчинення цього різновиду кримінальних правопорушень, а й загальна соціально-економічна ситуація в державі, стан правового регулювання економічних відносин тощо [26, с. 405].

Місцем легалізації можемо визначити безпосереднє місцезнаходження суб'єкту легалізації (страхові компанії, банківські установи, кредитні організації, брокерські фірми, консалтингові агенції) та місце державної реєстрації суб'єктів легалізації.

Часом легалізації є початок здійснення протиправної діяльності, зокрема: час реєстрації фіктивної фірми; час здійснення фінансової операції; час отримання права власності на майно здобуте злочинним шляхом.

Обстановка характеризує внутрішні умови функціонування того чи іншого суб'єкта господарювання (правовий статус юридичної особи, що використовується в легалізації; зміст нормативно-правових актів, на підставі яких діють службові особи, що укладають правочини чи здійснюють фінансові операції з легалізації «брудних» коштів; документообіг і порядок його ведення на підприємстві, в установі, організації тощо; стан контролю за здійсненням фінансових операцій (дотримання вимог щодо обов'язкового первинного моніторингу); ділові та моральні властивості безпосередніх виконавців фінансових операцій (відомості щодо їх способу життя, стосунків тощо)) [26, с. 405].

Висновки. Резюмуючи вищевикладене, хотіли б наголосити, що аналіз існуючих доктринальних підходів до розуміння структурних елементів крими-

налістичної характеристики легалізації коштів, отриманих злочинним шляхом, дозволив сформуванню авторський підхід. На нашу думку, криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів отриманих в результаті вчинення кримінального правопорушення повинна включати як основні так і додаткові елементи. До основних елементів криміналістичної характеристики легалізації пропонуємо відносити: типові сліди кримінального правопорушення; його суб'єкта; спосіб вчинення такого правопорушення.

До додаткових, на нашу думку, доцільно відносити: предмет кримінального правопорушення; час його вчинення; сферу в якій вчиняється правопорушення; обстановку кримінального правопорушення; джерело походження «брудних коштів».

Запропоновані елементи криміналістичної характеристики кримінального правопорушення можуть бути відправними позиціями при розробленні ефективної методики розслідування легалізації злочинних доходів.

Перелік посилань

1. Статистична інформація за 2019 рік. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>.
2. Бахін В., Лук'янчиков Б. Состав і призначення криміналістичної характеристики злочинів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2000. № 1 (4). 2000. С. 39-43.
3. Густов Г. А. Понятие и виды криминалистической характеристики преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений*: сб. науч. тр. Москва. 1984. С. 43-48.
4. Журавель В. Криміналістична характеристика злочинів: реальність чи ілюзія? *Правничий часопис Донецького університету*. 2001. № 1 (6). 2001. С. 56-60.
5. Журавель В. Криміналістична характеристика злочинів: проблеми формування та застосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4 (55). Харків: Право, 2008. С. 202-213.
6. Коновалова В. Е., Колесниченко А. Н. Теоретические проблемы криминалистической характеристики. *Криминалистическая характеристика преступлений*: сб. науч. тр. Москва, 1984. С. 15-19.
7. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Криминалистическая характеристика преступлений: учебное пособие. Харьков: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.

References

1. Statistical information for the year 2019. Retrieved from: <https://www.gp.gov.ua/ua/1stat>. (in Ukrainian).
2. Bakhin, V., Lukianchykov, B. (2000). Composition and purpose of forensic characterization of crimes. *Law Journal of Donetsk University*. 2000. No.1 (4). P. 39-43. (in Ukrainian).
3. Gustov, G. A. (1984). Concept and types of forensic characteristics of crimes. *Forensic characteristics of crimes: collection of scientific articles*. Moscow. P. 43-48. (in Russian).
4. Zhuravel, V. (2001). Forensic characteristics of crimes: reality or illusion? *Law Journal of Donetsk University*. No. 1 (6). 2001. P. 56-60. (in Ukrainian).
5. Zhuravel, V. (2008). Forensic characteristics of crimes: problems of formation and application. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2008. No. 4 (55). Kharkiv. P. 202-213. (in Ukrainian).
6. Konovalova, V. E., Kolesnichenko, A. N. (1984). Theoretical problems of forensic characteristics. *Forensic characteristics of crimes: collection of scientific articles*. Moscow. P. 15-19. (in Russian).
7. Kolesnichenko, A. N., Konovalova, V. E. (1985). Forensic characteristics of crimes: a textbook. Kharkiv. 93 p. (in Russian).

8. Лук'янчиков Є. Деякі питання побудови характеристик злочинів. *Правничий часопис Донецького університету*. 2001. № 1 (6). С. 60-64.
9. Лук'янчиков Е. Д. О соотношении криминалистической и оперативно-тактической характеристик преступления. *Вісник Луганської академії внутрішніх справ*. Луганськ. 2003. Вип. 2. С. 185-193.
10. Матусовський Г. А. Криміналістична характеристика злочинів (Глава Х). *Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів* / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків: Право, 1998. С. 144-151.
11. Тіщенко В. В. Поняття і функції криміналістичної характеристики злочинів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. Вип. 18. С. 850-855.
12. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів: навчальний посібник. Київ: НТВ «Правник»-НАВСУ, 1997. 42 с.
13. Старушкевич А. В. Визначення криміналістичної характеристики кримінального правопорушення. *Юридична наука: проблеми та досягнення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Тернопіль, 19 лютого 2013). С. 68-71. URL: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1372
14. Аркуша Л. І. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування: монографія. Одеса: Юрид. літ., 2010. 375 с.
15. Аркуша Л. І. Етапи легалізації (відмивання) доходів, отриманих злочинним шляхом. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*: зб. наук. пр. Дніпропетровськ: ДДУВС, 2010. № 2 (48). С. 170-180.
16. Головіна В. П. Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2004. 22 с.
8. Lukianchikov, Ye. (2001). Some questions of construction of characteristics of crimes. *Law Journal of Donetsk University*. No. 1 (6). P. 60-64. (in Ukrainian).
9. Lukianchikov, E. D. (2003). On the relationship between forensic and operational-tactical characteristics of the crime. *Bulletin of the Luhansk Academy of Internal Affairs*. Lugansk. Issue. 2. P. 185-193. (in Russian).
10. Matusovskyi, H. A. (1998). Forensic characteristics of crimes (Chapter X). *Criminalistics. Forensic tactics and methods of crime investigation*. Kharkiv. P. 144-151. (in Ukrainian).
11. Tishchenko, V. V. (2003). The concept and functions of forensic characterization of crimes. *Current issues of state and law*. Issue. 18. P. 850-855. (in Ukrainian).
12. Starushkevych, A. V. (1997). Forensic characteristics of crimes: a textbook. Kyiv. 42 p. (in Ukrainian).
13. Starushkevych, A. V. (2013). Determination of forensic characteristics of a criminal offense. *Legal science: problems and achievements*: proceedings of the international scientific-practical conference (Ternopil, February 19). P. 68-71. Retrieved from: http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=1372 (in Ukrainian).
14. Arkusha, L. I. (2010). Legalization (laundering) of income received as a result of organized criminal activity: characteristics, detection, investigation: monograph. Odesa. 375 p. (in Ukrainian).
15. Arkusha, L. I. (2010). Stages of legalization (laundering) of proceeds from crime. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*: collection of scientific papers. Dnipropetrovsk. No. 2 (48). P. 170-180. (in Ukrainian).
16. Golovina, V. P. (2004). Fundamentals of methods of investigation of legalization (laundering) of money obtained by criminal means, using the credit-banking system: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 22 p. (in Ukrainian).

17. Клинчук І. В. Особливості розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих приватними підприємствами України при здійсненні фіктивних експортних операцій: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2013. 18 с.
18. Корж В. П. Криміналістичні ознаки способів легалізації злочинних доходів. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2004. № 5. С. 70-76.
19. Салтевский М. В. Основы методики расследования легализации денежных средств, приобретенных преступным путем. *Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні*. Харків: Право, 2002. Вип. 3. С. 65-82.
20. Твердовський М. Д. Оперативно-розшукове виявлення та документування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом у банківській сфері: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2011. 20 с.
21. Халін О. В. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом: монографія. Херсон: Гельветика, 2018. 243 с.
22. Головин А. Ю. Роль криміналістической характеристики преступления в структуре частной криміналістической методики. *Актуальные проблемы современной юридической науки и практики: материалы междунар. науч.-практ. конф. Ростов-на-Дону*, 2013.
23. Криміналістика: учебник / под ред. А. А. Топоркова. Москва, 2014. 832 с.
24. Криміналістика: учебник / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. Москва, 1994. 528 с.
25. Журавель В. Предикатный фактор в структуре элементов криміналістической характеристики легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Вісник Академії правових наук України*. Харків, 2005. № 1 (40). С. 182-189.
17. Klynchuk, I. V. (2013). Peculiarities of investigation of legalization (laundering) of money and other property obtained by private enterprises of Ukraine in the implementation of fictitious export operations: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Irpin. 18 p. (in Ukrainian).
18. Korzh, V. P. (2004). Forensic signs of ways of legalization of criminal proceeds. *Prosecutor's office. Man. State*. No. 5. P. 70-76. (in Ukrainian).
19. Saltevskiy, M. V. (2002). Fundamentals of the methodology of investigation of money laundering. Collection of scientific works of the Kharkiv Center for the Study of Organized Crime together with the American University in Washington. Kharkiv. Issue. 3. P. 65-82. (in Russian).
20. Tverdovskiy, M. D. (2011). Operative-search detection and documentation of legalization (laundering) of proceeds from crime in the banking sector: extended abstract od Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Lviv. 20 p. (in Ukrainian).
21. Khalin, O. V. (2018). Investigation of legalization (laundering) of proceeds from crime: a monograph. Kherson. 243 p. (in Ukrainian).
22. Golovin, A. Yu. (2013). The role of criminalistics characteristics of a crime in the structure of private forensic methods. *Topical problems of modern legal science and practice: proceedings of the international scientific-practical conference. Rostov-on-Don*. (in Russian).
23. Toporkova, A. A. (Ed.) (2014). Forensics: a textbook. Moscow. 832 p. (in Russian).
24. Gerasimova, I. F. Drapkina, L. Ya. (Eds.) (1994). Forensic science: textbook. Moscow. 528 p. (in Russian).
25. Zhuravel, V. (2005). Predicate factor in the structure of elements of forensic characteristics of legalization (laundering) of proceeds from crime. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. Kharkiv. No. 1 (40). P. 182-189. (in Ukrainian).

26. Фролов С. О. Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. Юридичний електронний науковий журнал. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/99.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/97>.
27. Сімовян С. В. Аналіз національного законодавства, що забезпечує боротьбу з відмиванням грошей в Україні. *Вісник національного університету внутрішніх справ*. Харків. 2003. Вип. 24. С. 92-102.
28. Аркуша Л. І. Основи виявлення та розслідування легалізації доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2011. 20 с.
29. Волинский А. Ф., Аверьянова Т. В., Александрова И. Л. и др. Криминалистика: учебник. Москва, 1999. 615 с.
30. Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: підручник / за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 1998. 368 с.
31. Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. та ін. Розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом. *Розслідування злочинів у сфері господарської діяльності: окремі криміналістичні методи*: монографія. Харків, 2006. С. 240-241.
26. Frolov, S. O. Forensic characteristics of legalization (laundering) of proceeds from crime. *Legal electronic scientific journal*. Retrieved from: http://www.lsej.org.ua/6_2019/99.pdf DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2019-6/97>. (in Ukrainian).
27. Simovian, S. V. (2003). Analysis of national legislation to combat money laundering in Ukraine. *Bulletin of the National University of Internal Affairs*. Kharkiv. Issue 24. P. 92-102. (in Ukrainian).
28. Arkusha, L. I. (2011). Fundamentals of detection and investigation of legalization of income received as a result of organized criminal activity: extended abstract of Doctor's thesis of Juridical Sciences. Odesa. 20 p. (in Ukrainian).
29. Volynskiy, A. F., Averianova, T. V., Aleksandrova, I. L. et al. (1999). *Criminalistics: a textbook*. Moscow. 615 p. (in Russian).
30. Shepitko, V. Yu. (Ed.) (1998). *Forensics. Forensic tactics and methods of crime investigation: a textbook*. Kharkiv. 368 p. (in Ukrainian).
31. Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O., Zhuravel, V. A. et al. (2006). *Investigation of legalization (laundering) of proceeds from crime. Investigation of crimes in the sphere of economic activity: some forensic methods: monograph*. Kharkiv. P. 240-241. (in Ukrainian).

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЛЕГАЛИЗАЦИИ КОРРУПЦИОННЫХ ДОХОДОВ

М. А. Думчиков
О. С. Бондаренко
М. С. Уткина

Целью статьи является анализ подходов к формированию сущности и составляющих элементов криминалистической характеристики легализации коррупционных доходов (статья 209 Уголовного кодекса Украины), выделение и описание элементов криминалистической характеристики данного уголовного правонарушения.

Криминалистическая характеристика играет особую роль в самой структуре методики расследования уголовного правонарушения указанного вида. Успешное и всестороннее исследование обстоятельств уголовного правона-

рушения, во многом зависит не только от правильного определения уголовно-правовых признаков деяния, но и от понимания следователем криминалистической природы соответствующего правонарушения.

Анализ публикаций свидетельствует о наличии ряда разногласий между авторами при конструировании криминалистической характеристики легализации (отмывания) доходов, полученных преступным путем.

Сравнение существующих доктринальных подходов к пониманию структурных элементов криминалистической характеристики легализации средств, полученных преступным путем, позволил сформировать авторский подход. По мнению авторов статьи, криминалистическая характеристика легализации (отмывания) доходов полученных в результате совершения уголовного правонарушения должна включать как основные, так и дополнительные элементы. К основным элементам криминалистической характеристики легализации предлагается отнести: типичные следы уголовного правонарушения; его субъекта; способ совершения такого правонарушения.

К дополнительным, по мнению авторов статьи, целесообразно отнести: предмет уголовного преступления; время его совершения; сферу в которой совершается правонарушение; обстановку уголовного правонарушения; источник происхождения «грязных денег».

Предложенные элементы криминалистической характеристики уголовного правонарушения могут быть отправными позициями при разработке эффективной методики расследования легализации преступных доходов.

Ключевые слова: легализация, преступные доходы, отмывание доходов, криминалистическая характеристика, коррупция.

GENERAL ISSUES OF FORENSIC CHARACTERIZATION OF MONEY LAUNDERING

M. Dumchykov

O. Bondarenko

M. Utkina

The purpose of the article is to analyze approaches to the formation of the essence and constituent elements of the forensic characteristics of the legalization of corruption proceeds (Article 209 of the Criminal Code of Ukraine), to highlight and describe the elements of the forensic characteristics of this criminal offense.

Forensic characteristics play a special role in the very structure of the methodology for investigating a criminal offense of this type. A successful and comprehensive study of the circumstances of a criminal offense largely depends not only on the correct definition of the criminal-legal signs of an act, but also on the investigator's understanding of the criminalistics nature of the corresponding offense.

The analysis of publications indicates the presence of a number of disagreements between the authors in the construction of the forensic characteristics of the legalization (laundering) of proceeds from crime.

Comparison of the existing doctrinal approaches to understanding the structural elements of the forensic characteristics of the legalization of funds obtained by criminal means, made it possible to form the author's approach. According to the authors of the article, the forensic characteristics of the

legalization (laundering) of incomes obtained as a result of the commission of a criminal offense should include both basic and additional elements. The main elements of the forensic characteristics of legalization are proposed to include the following: typical traces of a criminal offense; its subject; the way of committing such an offense.

Additional, according to the authors of the article, it is advisable to include the following: the subject of a criminal offense; the time of its commission; the area in which the offense is committed; the environment of the criminal offense; source of origin of "dirty money".

The proposed elements of the forensic characteristics of a criminal offense can be the starting point in the development of an effective methodology for investigating money laundering.

Key words: legalization, criminal proceeds, money laundering, forensic characteristics, corruption.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.30>

УДК 343.98

Анатолій Володимирович Старушкевич
кандидат юридичних наук, доцент
провідний науковий співробітник лабораторії організації наукової,
методичної діяльності, нормативного забезпечення та міжнародного
співробітництва

ORCID 0000-0001-7659-6646

E-mail: anatolii.starushkevych@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИЗАЦІЯ (ІСТОРИКО-ХРОНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ) «МЕТОДІВ РОЗСЛІДУВАННЯ» КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Розглядаються методологічні проблеми історичної періодизації, зокрема історико-хронологічний аспект, «методів розслідування» кримінальних правопорушень. Зроблено висновок, що без відповідного дослідження генези та розвитку «методів розслідування», неможливе пізнання закономірностей розвитку криміналістичного вчення про такі методи як складової сучасної криміналістичної науки. З метою вивчення процесу виникнення, становлення та розвитку «методів розслідування» запропоновано розробити історичну періодизацію, яка б передбачала поділ такого процесу на відрізки (періоди, етапи, стадії), що відображають якісний стан досліджуваного об'єкта: методів розслідування кримінальних правопорушень.

Ключові слова: метод пізнання у криміналістиці, метод розслідування, криміналістична періодизація, історико-хронологічний аспект, вчення про

методи розслідування, розслідування кримінальних правопорушень, історія криміналістики.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що криміналістика як наука є історично зумовленим «способом виробництва» криміналістичних знань, основним результатом якого є цілеспрямовано зібрані факти та логічно побудовані криміналістичні теорії і вчення. Такий «криміналістичний продукт» (наукова теорія) повинен бути збалансованим та внутрішньо несуперечливим. Розвиток криміналістики як науки тісно пов'язаний з розвитком продуктивних сил суспільства і зумовлений потребами держави та права. Водночас, криміналістиці притаманна внутрішня логіка її розвитку. Розуміння ґенези та розвитку криміналістики як науки, окремих її понять, вчень та теорій не може зводитися лише до нагромадження історичних знань про них. Без відповідного дослідження історії криміналістики, ґенези та розвитку її понять й окремих теорій, неможливе пізнання закономірностей розвитку криміналістики як науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історизм для науки в цілому, і криміналістики зокрема, є філософським принципом який потребує розглядати будь яке явище у його виникненні, розвитку та зміні. Мету використання методу історизму в науці, на нашу думку, добре описав Г. О. Подкоритов: «Вимога підходити до всього історично, розглядати явища у їх виникненні і розвитку, у зв'язку з конкретними умовами їх існування є певним каталізатором, що прискорює розвиток знань. Історизм є не стільки прийомом отримання фактів для роздумів про вивчаємі закономірності, скільки способом діалектичного мислення в науці, способом розуміння сутності закономірностей, що розглядаються» [1, с. 112].

Історіографія науки ґрунтується на певній інтерпретації історичного часу, на специфічній для тієї або іншої концепції відношення до минулого, до того яку роль воно відіграє у сучасному. В історії науки виділяють два основні варіанти інтерпретації такого відношення, при цьому минуле розглядається: 1) як процес, що підготував сучасне, тобто лише як передісторія сучасної науки, 2) як унікальне, невідтворюване, принципово відмінне від сучасності.

При першому підході, кожний подальший крок у розвитку наукового знання можливий лише на базі попередніх досягнень. Цьому підходу притаманна ідея безперервності і спадкоємності розвитку науки, пошуку законів розвитку наукового знання. Історичний процес зображується вектором, спрямованим у безмежне майбутнє.

Другий підхід орієнтує на вивчення у минулому того, що відрізняє це минуле від подальшого розвитку. При цьому вивчення функціонування науки, перехід від одного періоду до іншого, потребує зміни типу мислення (типу раціональності) [2, с. 331-334].

Мета дослідження. Метою статті є вироблення методологічних підходів до розроблення історичної періодизації процесу виникнення, становлення та розвитку методів розслідування кримінальних

правопорушень (далі – методів розслідування), яка б передбачала поділ такого процесу на відрізки (періоди, етапи, стадії), що відображають якісний стан досліджуваного об'єкта: методів розслідування.

Викладення основного матеріалу. Час від часу в криміналістиці виникають ситуації, коли результати нових досліджень, не вдається пояснити або «втиснути» у вже наявні у науці теоретичні схеми. Тоді виникає потреба пошуку кардинально нових ідей і теорій, які інколи революціонізують наявні шляхи наукового пізнання.

Ще на початку 60-х років минулого століття американський історик та філософ науки Т. Кун у своїй відомій праці «Структура наукових революцій» [3] виклав свій погляд на розвиток науки, який дещо відрізнявся від загальноприйнятих уявлень. На думку Т. Куна розвиток науки відбувається не в наслідок «накладання» нового знання на старе, а шляхом періодичної докорінної трансформації основних наукових уявлень, або як їх ще називають «парадигм». При цьому, на думку науковця, чергування «екстенсивних» та «революційних» періодів розвитку наукового пізнання притаманне як наукам в цілому, так і їх окремим галузям.

У зв'язку із цим, визначають два основні етапами наукового прогресу (в процесі зміни парадигм): 1) етап нормальної науки – науки, що підпорядковується одній парадигмі (нормам цієї парадигми); 2) етап наукової революції – як занепад старої парадигми, конкуренції між альтернативними парадигмами, перемоги однієї з них і переходу до нового етапу нормальної науки (на основі парадигми – «переможця»).

Такий розвиток фахівці з методології науки вважають – цілеспрямованим і незворотним процесом. Причому, разом із старою парадигмою, відходять із простору наукових досліджень її методологічні директиви, шляхом або у форматі «зняття», реконструкції старих приписів і вказівок (відкидання застарілого, збереження актуального) [4, с. 114].

Схожий революційний процес, на нашу думку, у криміналістиці відбувся у 60-70-ті роки минулого століття, коли низка науковців (І. М. Лузгін, Р. С. Белікін, А. І. Вінберг, А. В. Дулов, Г. А. Густов), майже одночасно розпочали дослідження стратегічних проблем науки криміналістики: «розслідування як процес пізнання» [5; 6], «доказування як процес пізнання» [7], «логіка слідства» [8], «логіка доказування» [9] виокремивши з цих наукових розвідок та деталізувавши у подальших дослідженнях, окремі «методи пізнання», зокрема, метод версерування [10; 11, с. 119; 12], метод криміналістичного моделювання та реконструкції [13; 14; 15; 16; 17], метод криміналістичного експериментування [18; 19; 20, с. 120], системно-структурний метод [21, с. 396], метод генетичного аналізу [21, с. 396; 22, с. 38], метод психологічного аналізу [20, с. 119], метод аналогії [22, с. 38], метод ототожнення [22, с. 39], метод технологічного аналізу [22, с. 39], метод аналізу процесу прийняття управлінського рішення [22, с. 39] та ін.

З'явилися публікації А. В. Дулова [23; 24] в яких розкривалося поняття та структура «методу розслідування злочинів», намічались перспективи розроблення методів розслідування розкрадань державної власності [25]. Стало зрозумілим, що «методи розслідування злочинів» повинні розроблятися у різних модифікаціях, у залежності від конкретної мети, умов та

об'єктів. А реалізація таких методів, повинна здійснюватися не поодинокими слідчими діями, а шляхом проведення тактичних операцій. При цьому мета застосування «методів розслідування злочинів» – вирішення тактичних завдань розслідування [22, с. 40]. Однак, у ті роки справедливо констатувалось, що під пропоновані методи ще «недостатньо підведена науково-методична база» [21, с. 39].

Практичні працівники слідчих підрозділів з ентузіазмом розпочали використовувати запропоновані «методи розслідування» у діяльності з виявлення, розкриття та розслідування злочинів. Їх схвальні відгуки були опубліковані у відомчих періодичних виданнях [26; 27; 28 та ін.].

Отже, якщо в 40-ві та на початку 60-тих років минулого століття науковці-криміналісти розглядали лише можливості використання (і не більше того) загальнонаукових методів (аналіз, аналогія, узагальнення, спостереження, порівняння та ін.) у криміналістичній методиці, то вище зазначені нами автори фактично створили нові «наукові конструкції» з детальним описом можливості їх практичного використання у діяльності з виявлення, розкриття та розслідування злочинів. При цьому було здійснено глибоку трансформацію наукових методів пізнання в суто криміналістичні, які вже на той час отримали назву «методи розслідування злочинів».

На нашу думку, в 60-70-ті роки минулого століття такі наукові розробки стали «революційним стрибком» у розвитку криміналістики в цілому, та її завершального розділу криміналістичної методики, зокрема. Адже на той час, цей розділ науки лише формувався, і значно відставав від інших розділів криміналістики. Крім того, «пізнання в діяльності з виявлення, розкриття і розслідування злочинів» наблизилося до «наукового пізнання», з використанням окремих підходів, принципів, процедур, методологічних основ останнього. Тобто, за Т. Куном завершився етап певної «наукової революції» і відбувся перехід до нього етапу «нормальної науки», з відповідною перемогою нової парадигми.

Аналізуючи сучасні публікації, в яких розглядаються окремі «методи розслідування» (наприклад, «криміналістичне моделювання особи» [29, с. 8-22], «метод економічного аналізу» [30, с. 3-11], «криміналістичний аналіз злочину» [31, с. 6-8], «криміналістичний аналіз показань» [32, с. 4-8 та ін.]), можна помітити, що історія цих проблем розглядається в основному як «біографістика» (тобто, поступ науки через творчість її основних діячів, шляхом опису творчої діяльності окремих науковців, реконструкцію їхньої наукової організаційної діяльності, інколи через функціонування наукових шкіл, процеси їх формування та розвитку, визначення їхнього внеску в криміналістику в цілому, чи розроблення окремих питань криміналістичних методів пізнання). А в окремих ґрунтовних виданнях та дисертаційних дослідженнях, присвячених «методам розслідування» (наприклад, [33; 34; 35; 36; 37; 38 та ін.], питання генези та історії досліджуваного предмета, взагалі не розглядаються.

Результати такого «ігнорування» питань становлення та розвитку предмета дослідження, образно описав Г. О. Подкоритов: «... історичний метод шукає пояснення явищ не в експериментально, структурно, статис-

точно вивчаємій сучасності даних явищ, а у всіх їх тривалому минулому. Роль історизму можна порівняти тут з третім виміром. Уявлення про предмет буде неповним, якщо ми не будемо його розглядати без перспективи, у двох вимірах. Аналогічно цьому ми обмежуємо знання про явище, яке розглядаємо, вивчаючи лише його сучасний стан» [1, с. 112].

Історики науки вважають, що «якщо в позитивістській історіографії в ряд розвитку включались лише *результати* пізнавальної діяльності, а сама діяльність виводилась за межі наукової *раціональності*, то тепер отримання самого знання стає предметом уваги...» науковця [2, с. 333].

Методологи науки наголошують, що історичний підхід «... передбачає розгляд конкретно-історичної генези (походження) і розвитку об'єкта, дослідження і відображення переважно генетичних відношень об'єкта, що розвивається...» [39, с. 119].

Тому, на нашу думку, більш вдалим та глибшими є дослідження, коли наковці розглядають вигоди, передумови, процес становлення та розвиток досліджуваного предмета, використовуючи елементи діяльнісного підходу, показуючи при цьому як у певні часові та локальні проміжки змінювалися потреби, суб'єкти, умови, засоби, алгоритми дій щодо окремих предметів дослідження, зокрема й «методів розслідування».

Здійснювані науковцями історико-хронологічні розвідки щодо методів криміналістичного пізнання, значно виграли б, якщо здійснювати їх у загальноісторичному і культурному контекстах, з використанням, а краще поєднанням, загальноновизнаних в історичній науці принципів «стадіальності», «поліваріантності» та «цивілізаційної дискретності».

Раціональним використання таких підходів буде у тому випадку, якщо криміналістику як науку, розрізняти у широкому і вузькому розумінні. При цьому, у широкому розумінні – це свідомо діяльність людини, що спрямована на одержання позитивних, раціонально представлених і певним чином систематизованих знань про процес розслідування порушень «загальноновизнаних правил поведінки». Якщо саме так широко розуміти криміналістику (як певну сукупність систематизованих криміналістичних знань), то відлік одержання, накопичення та систематизації таких знань сягає «доісторичності», тобто історичного періоду, коли з'явилася спільнота людей, у яких виникли перші протонорми (мононорми, норми-обов'язки), які на той час були правилами, що регламентували поведінку членів первісного суспільства. Звісно, що такі протонорми неодноразово порушувалися і у спільнот виникала потреба з'ясування обставин події, розшуку порушника, майна яким він заволодів тощо. А це було можливе лише шляхом відтворення минулої події за слідами протиправної діяльності, тобто в осіб, які здійснювали такі «розслідування» розвивалося примітивне криміналістичне мислення і тривало накопичення початкових криміналістичних знань. І цей історичний період тривав аж до 3000 до н.е., тобто появи писемності. З появою писемності, подальший процес одержання раціонального представлення та систематизації криміналістичних знань значно прискорився, особливо явно це відбулося наприкінці XIX століття – початку XX століття, в основному завдяки наполегливості

окремих ентузіастів, колишніх практичних працівників слідства та суду, зокрема, Г. Гросса [40], А. Вейнгарта [41], И. М. Снігерьова [42] та ін. Хоча звичайно, на той час систематизовані криміналістичні знання не мали сучасних ознак, та й не існувало «науковців», «наукових установ», «наукових шкіл» та інших атрибутів сучасної «організованої науки».

Тому, лише з кінця XIX – початку XX століття криміналістика може розумітися у вузькому значенні, як сфера діяльності людей, основною функцією яких є вироблення і теоретична систематизація об'єктивних знань про «злочинну діяльність» та «діяльність з виявлення, розкриття і розслідування злочинів». Адже на той час вже виникла нагальна потреба в окремих державах створювати власні установи, які б систематизували криміналістичні знання та передавали їх іншим, з метою практичного використання. На той час, у кримінальній поліції окремих країн Західної Європи з'явилися суб'єкти, які готові були використовувати систематизовані криміналістичні знання у діяльності з розслідування злочинів. З цією метою, у подальшому й були створені перші наукові експертні установи, з'явилися криміналістичні музеї та кабінети, криміналістику розпочали вивчати як навчальну дисципліну у закладах освіти юридичного спрямування.

І хоча одразу зі становленням криміналістики як науки почалася її диференціація, тобто поділ на окремі теорії та вчення, навіть з намаганням відділитися від «материнської» науки, на противагу цій тенденції розпочалася й зворотна, зокрема інтеграційні процеси, і не лише в межах самої криміналістики (щодо її теорій та вчень) та по відношенню її до юридичних дисциплін, але й між криміналістикою та природничими й гуманітарними науками.

Таким чином, сучасна криміналістика як наука є складноструктурованою системою окремих теорій і вчень (одним із таких вчень і є «вчення про методи розслідування кримінальних правопорушень»), які пов'язані між собою глибинною єдністю предметів і об'єктів дослідження. А історична періодизація виникнення, становлення та розвитку таких теорій та вчень у криміналістиці є раціональним способом упорядкування масивів емпіричних та теоретичних відомостей, з використанням часової протяжності, з метою поглиблення пізнання та розуміння змінюваних станів досліджуваних об'єктів.

У криміналістиці, як і в інших науках, така періодизація засновується на властивості інтелекту людини виокремити та поділити значимі для наукового пізнання відомості на кількісно та якісно однорідні групи, а також систематизувати такі відомості використовуючи часові та просторові критерії, з метою отримання теоретичних, у нашому випадку, криміналістичних знань.

Щодо «криміналістичного вчення про методи розслідування кримінальних правопорушень», то для нього періодизація є засобом вичленення і фіксації змін (як якісних так і кількісних) в об'єкті наукового пізнання. При цьому доцільно умовно поділити різноманітні криміналістично значимі відомості щодо цього вчення, на певні відрізки, зазвичай періоди чи етапи, що мають суттєві відмінні особливості.

Критерії такого поділу можуть бути найрізноманітнішими, зазвичай від фізично-календарних (обіймають роки, десятиліття, століття), до меж

пов'язаних із змінами типології криміналістичного мислення, способів передачі навичок криміналістичного пізнання, часу інтегрування тих чи інших загальнонаукових методів у криміналістику з метою створення суто «криміналістичних» методів розслідування, рівнів теоретичного узагальнення знань про такі методи, розроблення теорії криміналістичного пізнання, виникнення організаційних форм реалізації методів розслідування й т. ін.

Періодизація становлення та розвитку «методів розслідування» є наслідком конструктивного мислення науковця-криміналіста, вона відображає його уявлення про тенденції розвитку таких методів, про способи інтерпретації історії даної проблематики як такої. Така періодизація створює необхідні умови для структуризації і систематизації історичних відомостей про «методи розслідування», вивчення та осмислення змін у суспільстві, державі та праві які спонукали розвиток уявлень про такі методи, а в подальшому створення різноманітних теорій та моделей криміналістичного пізнання, пояснює потреби у створенні зазначених методів, а головне показує наслідки таких змін, надаючи відповідну шкалу в їх вимірі.

Досліджуючи процес становлення та розвитку уявлення про «методи розслідування», з метою виявлення причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами, що відбувалися в ході цього процесу, можна використовувати як найпростішу (лінійну) періодизацію при якій відомості про події та процеси розчленовуються на певні шаблі, так й ієрархічну періодизацію, коли здійснюється подрібнення лінійної на більшій вузькій проміжки часу з досить різною протяжністю. Крім цього, у такому дослідженні можливе використання періодизації, коли співвідноситься історичний час та історичний простір, тобто: «тотальну періодизацію» (при якій охоплюється все людство за певний хронологічний проміжок часу і розглядається використання одного з «методів розслідування», або їх сукупності); «локальну періодизацію» (коли зазначені риси виокремлюють у більш вузьких просторових спільнотах (материк, регіон, країна, держава)) [43, с. 152-155].

В історичній науці найпростішою є лінійна періодизація, в ході якої багатоманітні історичні події і процеси поділяються на шаблі. Кожен з яких безпосередньо зростає з попереднього, й має рівне з ним історичне значення (наприклад, поділ: давня, середньовічна, нова і новітня історія) [43, с. 154]. Схожі періоди виокремлюють сучасні історики науки [44, с. 53-154; 45, с. 108-117], однак на нашу думку, для розгляду процесу становлення та розвитку методів пізнання, що використовувалися під час розслідування порушення загальновищезначаних правил поведінки, найбільш підходить класична періодизація історії, яка передбачає такі її етапи та їх межі: *доісторичність* (поява людини – 3000 р. до н. е. (поява писемності)); *античність* (800 до н. е. – 476 н. е. (зруйнування Риму)); *середньовіччя* (476 – 1492 (відкриття Америки)); *ранній новий час* (1492 – 1789 (Французька революція)); *новий час* (1789 – 1914 (Перша світова війна)); *новітній час* (1914 – сьогодні). Звичайно, такий поділ є досить умовним, і залишає певний простір для пересування меж зазначених періодів у залежності від специфіки досліджуваних регіонів.

Висновки. Отже, історизм для криміналістики є філософським принципом, який потребує розглядати будь яке явище у його виникненні, роз-

вितку та зміні. Криміналістиці як науці, а також її окремим теоріям та вченням притаманна внутрішня логіка їх становлення та розвитку. Розуміння ґенези та розвитку криміналістичного вчення про «методи розслідування кримінальних правопорушень» не може зводитися лише до нагромадження історичних знань про такі методи пізнання. Без відповідного дослідження ґенези та розвитку «методів розслідування», неможливе пізнання закономірностей розвитку криміналістичного вчення про такі методи як складової сучасної криміналістичної науки.

Процес становлення та розвитку методів розслідування недостатньо розглядати як «біографістику», тобто через творчість окремих науковців, чи наукових шкіл, більш вдалимими та глибшими є дослідження витоків, передумов, процесу становлення та розвитку досліджуваного предмета з використанням елементів діяльнісного підходу, враховуючи при цьому зміни потреб, суб'єктів, умов, засобів, алгоритмів дій щодо окремих досліджуваних предметів (у нашому випадку «методів розслідування») у певні змінювані часові та локальні проміжки. А також враховуючи загальноісторичний та культурний контексти, поєднуючи із загальноновизнаними в історичній науці принципами «стадіальності», «поліваріантності» та «цивілізаційної дискретності».

Досліджуючи процес становлення «методів розслідування» доцільно враховувати, що криміналістику як науку слід розрізнати у широкому і вузькому розумінні. Де вона у широкому розумінні є свідомою діяльністю людини, спрямованою на одержання позитивних, раціонально представлених і певним чином систематизованих знань про процес розслідування порушень «загальноновизнаних правил поведінки», а у вузькому – це сучасна «організована наука» із систематизованими криміналістичними знаннями у вигляді окремих теорій та вчень, професійними науковцями, науковими установами, науковими школами та іншими належними їй атрибутами.

З метою вивчення процесу виникнення, становлення та розвитку «методів розслідування» доцільним є розроблення історичної періодизації, яка передбачала б поділ такого процесу на відрізки (періоди, етапи, стадії), що відображають якісний стан досліджуваного об'єкта. Зазначена періодизація повинна виконувати три основні функції: 1) систематизація хронологічного матеріалу, з метою упорядкування історичних відомостей і фактів про «методи розслідування», що є певним способом емпіричного пізнання; 2) аналітичного узагальнення закономірностей розвитку «методів розслідування» та уявлення про них, що завершується не лише систематизацією історіографічної інформації, але й характеризується певним пізнавальним навантаженням, адже дозволяє осмислити внутрішні закономірності процесу розвитку об'єкту пізнання («методів розслідування»), тому такий об'єкт можна розглядати у вигляді певної динамічної моделі; 3) методологічна функція зазначеної періодизації полягає в обґрунтуванні хронологічних (історичних) рамок розвитку «методів розслідування» та уявлення про них.

Періодизація виникнення, становлення та розвитку «методів розслідування» має відповідати певним вимогам: 1) спиратися на єдині принципи поділу часової стрічки, з урахуванням об'єкта і предмета дослідження, його ме-

ти і завдань; 2) критерії виділення періодів повинні бути науково обґрунтованими і враховувати використовувані в науці (зокрема, історичній) періодизації; 3) періодизація повинна мати якомога чіткіші межі, які зазвичай маркуються подіями, що були найбільш важливими в історичному процесі; 4) критерії поділу, що стали основою періодизації не вичерпують усіх тенденцій і закономірностей досліджуваних нами «методів розслідування», тому така періодизація зазвичай, має певні пізнавальні обмеження, і цей факт потрібно враховувати.

Дослідження історичного аспекту «методів розслідування» має передбачати два основні підходи. Перший – розгляд процесу розвитку «методів розслідування» та уявлення про них у класичні періоди історії: доісторичність, античність, середньовіччя, ранній новий час, новий час, новітній час, враховуючи елементи «тотальної» та «локальної» періодизації. Другий підхід – зумовлює виокремлення етапів розвитку та розвитку «методів розслідування», враховуючи ступінь розвитку криміналістичних знань, а також становлення криміналістики як «організованої науки» (формування її розділів, зокрема криміналістичної методики, поява криміналістичних наукових шкіл, диференціація науки на окремі теорії та вчення і т. ін.).

Перелік посилань

1. Подкорытов Г. А. О природе научного метода: моногр. Ленинград, 1988. 224 с.
2. Энциклопедия эпистемологии и философии науки / Н. С. Автономова и др.; ред. совет В. С. Степин и др. Москва, 2009. 1248 с.
3. Кун Т. Структура научных революций. Київ, 2001. 226 с.
4. Кравчук Л. В., Кадобний Т. Б., Кравчук Л. О. Філософія і методологія науки: посібник. Тернопіль, 2019. 276 с.
5. Лузгин И. М. Расследование как процесс познания: моногр. Москва, 1969. 177 с.
6. Лузгин И. М. Методологические проблемы расследования: моногр. Москва, 1973. 216 с.
7. Белкин Р. С., Винберг А. И. Криминалистика и доказывание (методологические проблемы). Москва, 1969. 216 с.
8. Лузгин И. М. Логика следствия: учебно-методическое пособие. Москва. 1976. 65 с.

References

1. Podkorytov, G. A. (1988). On the nature of the scientific method: monograph. Leningrad. 224 p. (in Russian).
2. Avtomova, N. S. et al (2009). Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science. 1248 p. (in Russian).
3. Kun, T. (2001). The structure of scientific revolutions. Kyiv. 226 p. (in Ukrainian).
4. Kravchuk, L. V., Kadobnyi, T. B., Kravchuk, L. O. (2019). Philosophy and methodology of science: manual. Ternopil. 276 p. (in Ukrainian).
5. Luzgin, I. M. (1969). Investigation as a process of cognition: monograph. Moscow. 177 p. (in Russian).
6. Luzgin, I. M. (1973). Methodological problems of investigation: monograph. Moscow. 216 p. (in Russian).
7. Belkin, R. S., Vinberg, A. I. (1969). Criminalistics and proving (methodological problems). Moscow. 216 p. (in Russian).
8. Luzgin, I. M. (1976). Logic of the investigation: teaching aid. Moscow. 65 p. (in Russian).

9. Эйсман А. А. Логика доказывания: монография. Москва, 1971. 112 с.
10. Лузгин И. М. Построение и проверка версии при производстве расследования по уголовному делу. *Вопросы криминалистики*. Москва, 1963. № 8-9 (23-24). С. 3-18.
11. Колмаков В. П. О теоретических основах систематизации методов, приемов и средств советской криминалистики. *Известия высших учебных заведений. Сер. «Правоведение»*. 1965. № 4. С. 15-122.
12. Колесниченко А. Н., Матусовский Г. А. О системе версий и методике их построения. *Криминалистика и судебная экспертиза: респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод работ*. Киев, 1970. Вып. 7. С. 7-13.
13. Лузгин И. М. Моделирование в расследовании преступлений. *Труды Высшей школы МООП СССР*. Москва, 1967, Вып. 15. С. 12-32.
14. Лузгин И. М. Моделирование в следственной практике. *Вопросы совершенствования следственной работы*. Москва, 1971. № 3. С. 36-45.
15. Лузгин И. М. Логическая природа моделирования при изучении способа совершения преступления. *Труды Высшей школы МВД СССР*. Москва: НИИРПО МВД СССР, 1972. Вып. 34. С. 11-19.
16. Лузгин И. Метод реконструкции в следственной практике. *Социалистическая законность*. Москва, 1970. № 7. С. 57-59.
17. Лузгин И. М. Реконструкция как разновидность моделирования в расследовании преступлений. *Вопросы борьбы с преступностью*. Москва, 1971. № 13. С. 115-133.
18. Белкин Р. С. Сущность экспериментального метода исследования в советском уголовном процессе и криминалистике: моногр. Москва, 1961. 102 с.
9. Eisman, A. A. (1971). Logic of proof: monograph. Moscow. 112 p. (in Russian).
10. Luzgin, I. M. (1963). Construction and verification of the version during the investigation of a criminal case. *Forensic issues*. Moscow. No. 8-9 (23-24). P. 3-18. (in Russian).
11. Kolmakov, V. P. (1965). On the theoretical foundations of systematization of methods, techniques and means of Soviet criminalistics. *Proceedings of higher educational institutions. Ser. "Jurisprudence"*. No. 4. P. 15-122. (in Russian).
12. Kolesnichenko, A. N., Matusovskii, G. A. (1970). About the system of versions and the method of their construction. *Forensics and forensic expertise: collection of scientific and scientific methodological works*. Kiev. Issue. 7. P. 7-13. (in Russian).
13. Luzgin, I. M. (1967). Modeling in crime investigation. *Proceedings of the Higher School of the MOOP of the USSR*. Moscow. Issue. 15. P. 12-32. (in Russian).
14. Luzgin, I. M. (1971). Modeling in investigative practice. *Questions of improving the investigative work*. Moscow. No. 3. P. 36-45. (in Russian).
15. Luzgin, I. M. (1972). The logical nature of modeling in the study of the method of committing a crime. *Proceedings of the Higher School of the USSR Ministry of Internal Affairs*. Moscow. Issue. 34. P. 11-19. (in Russian).
16. Luzgin, I. (1970). Method of reconstruction in investigative practice. *Socialist legality*. Moscow. No. 7. P. 57-59. (in Russian).
17. Luzgin, I. M. (1971). Reconstruction as a kind of modeling in crime investigation. *Issues of combating crime*. Moscow. No. 13. P. 115-133. (in Russian).
18. Belkin, R. S. (1961). Essence of the experimental research method in the Soviet criminal process and criminalistics: monograph. Moscow. 102 p. (in Russian).

19. Белкин Р.С. Эксперимент в следственной, судебной и экспертной практике: моногр. Москва., 1964. 223 с.
20. Колмаков В. П. О теоретических основах систематизации методов, приемов и средств советской криминалистики. *Известия высших учебных заведений. Сер. Правоведение.* 1965. № 4. С. 15-122.
21. Яблоков Н. П. О некоторых путях совершенствования методики расследования отдельных видов преступлений. *Демократия и право развитого социалистического общества: материалы Всесоюз. науч. конф.* (Москва, 21-23 ноября 1973). Москва, 1975. С. 395-397.
22. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. Минск, 1979. 128 с.
23. Дулов А. В. О методе расследования преступлений. *Проблемы совершенствования советского законодательства и деятельности государственных органов: тез. докл. Республиканской научной конференции.* Минск, 1969. С. 194-196.
24. Дулов А. В. Понятие и структура методов расследования преступлений. *Демократия и право развитого социалистического общества: материалы Всесоюзной научной конференции* (Москва, 21-23 ноября 1973). Москва, 1975. С. 378-379.
25. Дулов А. В. Основы разработки методов расследования хищений социалистической собственности. *Методика расследования преступлений. Общие положения: материалы научно-практической конференции* (Одесса, ноябрь 1976). Москва, 1976. С. 46-49.
26. Миронов В. П. Типовая программа и моделирование помогли раскрыть преступление. *Вопросы совершенствования предварительного следствия.* Ленинград, 1980. Вып. 5. С. 155-164.
27. Горина Н. П. Моделирование помогло исправить ошибку следователя. *Следственная практика.* 1983. Вып. 139. С. 58-64.
19. Belkin, R. S. (1964). Experiment in investigative, judicial and expert practice: monograph. Moscow. 223 p. (in Russian).
20. Kolmakov, V. P. On the theoretical foundations of systematization of methods, techniques and means of Soviet criminalistics. *Proceedings of higher educational institutions. Ser. Jurisprudence.* 1965. No. 4. P. 15-122. (in Russian).
21. Yablokov, N. P. (1975). On some ways of improving the methods of investigation of certain types of crimes. *Democracy and the law of a developed socialist society: proceedings of the All-Union scientific conference* (Moscow, November 21-23, 1973). Moscow. P. 395-397. (in Russian).
22. Dulov, A. V. (1979). Tactical operations in the investigation of crimes. Minsk. 128 p. (in Russian).
23. Dulov, A. V. (1969). On the method of crime investigation. *Problems of improving Soviet legislation and the activities of state bodies: abstracts of reports of the Republican scientific conference.* Minsk. P. 194-196. (in Russian).
24. Dulov, A. V. (1975). Concept and structure of crime investigation methods. *Democracy and the Law of a Developed Socialist Society: Proceedings of the All-Union Scientific Conference* (Moscow, November 21-23, 1973). Moscow. P. 378-379. (in Russian).
25. Dulov, A. V. (1976). Fundamentals of developing methods for investigating the theft of socialist property. *Methods for investigating crimes. General provisions: proceedings of the scientific and practical conference* (Odessa, November 1976). Moscow. P. 46-49. (in Russian).
26. Mironov, V. P. (1980). Typical program and modeling helped to solve the crime. *Questions of improving the preliminary investigation.* Leningrad. Issue. 5. P. 155-164. (in Russian).
27. Gorina, N. P. (1983). Modeling helped to correct the error of the investigator. *Investigative practice.* Issue. 139. P. 58-64. (in Russian).

28. Нигматулин Г. Я. Моделирование помогло раскрыть опасное преступление. *Бюллетень Прокуратуры РСФСР*. Москва, 1985. Вып. 10. С. 20-24.
29. Мухин Г. Н., Каразей О. Г., Исютин-Федотков Д. В. Криминалистическое моделирование личности неустановленного преступника и его преступного поведения: научно-практич. пособие. Москва, 2012. 208 с.
30. Дубровин В. А., Голубятников С. П. Использование экономического анализа при расследовании преступ.: пособ. Москва, 1981. 120 с.
31. Оржинська Е. І. Метод криміналістичного аналізу злочину та злочинної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2015. 20 с.
32. Соловьев А. В. Криминалистический анализ показаний в системе следственной тактики: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1980. 21 с.
33. Густов Г. А. Проблемы методов научного познания в организации расследования преступлений: дисс. ... д-ра юрид. наук в форме научного доклада, выполняющего также функции автореферата: 12.00.09. Москва, 1993. 63 с.
34. Густов Г. А. Программно-целевой метод организации раскрытия убийств: учеб. пособ. Санкт-Петербург, 1997. 122 с.
35. Дулов А. В. Основы психологического анализа на предварительном следствии: монография. Москва, 1973. 167 с.
36. Зорин Г. А. Криминалистическая методология: монография. Минск, 2000. 608 с.
37. Лозовский Д. Н. Методы расследования преступлений: монография. Москва, 2010. 169 с.
38. Ищенко Е. П., Водянова Н. Е. Алгоритмизация следственной деятельности: 28. Nigmatulin, G. Ya. (1985). Modeling helped to solve a dangerous crime. *Bulletin of the Prosecutor's Office of the RSFSR*. Moscow. Issue. 10. P. 20-24. (in Russian).
29. Mukhin, G. N., Karazei, O. G., Isiutin-Fedotkov, D. V. (2012). Forensic modeling of the personality of an unidentified criminal and its criminal behavior: scientific and practical textbook. Moscow. 208 p. (in Russian).
30. Dubrovin, V. A., Golubiatnikov, S. P. (1981). The use of economic analysis in the investigation of crime. Moscow. 120 p. (in Russian).
31. Orzhynska, E. I. (2015). Method of forensic analysis of crime and criminal activity: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 20 p. (in Ukrainian).
32. Soloviev, A. V. (1980). Forensic analysis of testimony in the system of investigative tactics: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Moscow. 21 p. (in Russian).
33. Gustov, G. A. (1993). Problems of methods of scientific knowledge in the organization of crime investigation: Doctor's thesis of Juridical Sciences in the form of a scientific report, which also performs the functions of an author's abstract: 12.00.09. Moscow. 63 p. (in Russian).
34. Gustov, G. A. (1997). Target-oriented method of organizing murder detection: textbook. St. Petersburg. 122 p. (in Russian).
35. Dulov, A. V. (1973). Fundamentals of psychological analysis on preliminary investigation: monograph. Moscow. 167 p. (in Russian).
36. Zorin, G. A. (2000). Forensic methodology: monograph. Minsk. 608 p. (in Russian).
37. Lozovskii, D. N. (2010). Methods of investigation of crimes: monograph. Moscow. 169 p. (in Russian).
38. Ishchenko, E. P., Vodionova, N. E. (2010). Algorithmization of investigative

моногр. Москва, 2010. 304 с.

39. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология: словарь системы основных понятий. Москва, 2013. 208 с.

40. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Санкт-Петербург, 1908. 1040 с.

41. Вейнгарт А. Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. Санкт-Петербург, 1912. 270 с.

42. Снигерев И.М. О сыске. Опыт исследования приемов, способов и средств к раскрытию истины происшествий. Касимов, 1908. 230 с.

43. Енциклопедія історії України: У 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2011. Т. 8. 520 с.

44. Философия науки и техники: учеб. пособ.. под ред. В. В. Ильина. Москва, 2003. 220 с.

45. История и философия науки (Философия науки): учеб. пособ.; под ред. Ю. В. Крянева, Л. Е. Моторной. Москва, 2011. 416 с.

activity: monograph. Moscow. 304 p. (in Russian).

39. Novikov, A. M., Novikov, D. A. (2013). Methodology: a dictionary of the system of basic concepts. Moscow. 208 p. (in Russian).

40. Gross, G. (1908). A guide for forensic investigators as a system of forensic science. St. Petersburg. 1040 p. (in Russian).

41. Weingart, A. (1912). Criminal tactics. A guide to crime investigation. St. Petersburg. 270 p. (in Russian).

42. Snigerev, I. M. (1908). On the search. Experience in researching techniques, methods and means to reveal the truth of incidents. Kasimov. 230 p. (in Russian).

43. Smolii, V. A. (Ed.) (2011). Encyclopedia of the history of Ukraine: in 10 volumes. Kyiv. Vol. 8. 520 p. (in Ukrainian).

44. Ilin, V. V. (Ed.) (2003). Philosophy of science and technology: textbook. Moscow. 220 p. (in Russian).

45. Krianev, Yu. V., Motornaia, L. E. (Eds.) (2011). History and philosophy of science (Philosophy of science): textbook. Moscow. 416 p. (in Russian).

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПЕРИОДИЗАЦИЯ (ИСТОРИКО-ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ) «МЕТОДОВ РАССЛЕДОВАНИЯ» УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

А. В. Старушкевич

Рассматриваются методологические проблемы исторической периодизации, в частности историко-хронологический аспект «методов расследования» уголовных правонарушений. Сделан вывод, что с целью изучения процесса возникновения, становления и развития «методов расследования», целесообразным является разработка исторической периодизации, которая предусматривала бы разделение такого процесса на отрезки (периоды, этапы, стадии), отражающие качественное состояние исследуемого объекта.

Процесс становления и развития методов расследования недостаточно рассматривать как «биографистику», то есть через творчество отдельных ученых или научных школ, более удачным и глубоким является исследование истоков, предпосылок, процесса становления и развития исследуемого

предмета с использованием элементов деятельностного подхода, учитывая при этом изменения потребностей, субъектов, условий, средств, алгоритмов действий по отдельным изучаемым предметам (в нашем случае «методов расследования») в определенные изменяемые временные и локальные промежутки. А также учитывая общеисторический и культурный контексты, сочетая с общепризнанными в исторической науке принципами «стадиальности», «поливариантности» и «цивилизационной дискретности».

Периодизация возникновения, становления и развития «методов расследования» должна соответствовать определенным требованиям: 1) опираться на единые принципы разделения временной ленты, с учетом объекта и предмета исследования, его целей и задач; 2) критерии выделения периодов должны быть научно обоснованными и учитывать используемые в науке (в частности, исторической) периодизации; 3) периодизация должна иметь как можно более четкие границы, которые обычно маркируются событиями, которые были наиболее важными в историческом процессе; 4) критерии деления, которые стали основой периодизации, не исчерпывают всех тенденций и закономерностей исследуемых нами «методов расследования», поэтому такая периодизация как правило, имеет определенные познавательные ограничения, и этот факт нужно учитывать.

Исследование исторического аспекта «методов расследования» должно предусматривать два основных подхода. Первый – рассмотрение процесса развития «методов расследования» и представление о них в классические периоды истории: доисторичность, античность, средневековье, раннее новое время, новое время, новейшее время, учитывая элементы «тотальной» и «локальной» периодизаций. Второй подход – предусматривает выделение этапов возникновения и развития «методов расследования», учитывая степень развития криминалистических знаний, а также становление криминалистики как «организованной науки» (формирование ее разделов, в частности криминалистической методики, появление криминалистических научных школ, дифференциация науки на отдельные теории и учения и т.п.).

Ключевые слова: метод познания в криминалистике, метод расследования, криминалистическая периодизация, историко-хронологический аспект, учение о методах расследования, расследование уголовных правонарушений, история криминалистики.

HISTORICAL PERIODIZATION (HISTORICAL AND CHRONOLOGICAL ASPECT) OF “INVESTIGATION METHODS” OF CRIMINAL OFFENSES

A. Starushkevych

Methodological problems of historical periodization are considered, in particular, the historical and chronological aspect of the “methods of investigation” of criminal offenses. It is concluded that in order to study the process of the emergence, formation and development of “investigation methods”, it is advisable to develop a historical periodization, which would provide for the division of such a process into segments (periods, phases, stages) reflecting the qualitative state of the object under study.

It is not enough to consider the process of formation and development of investigation methods as “biography”, that is, through the work of individual scientists or scientific schools, it is more successful and profound to study the origins, prerequisites, the process of formation and development of the subject under study using elements of the activity approach, taking into account changes in needs, subjects, conditions, means, algorithms of actions on individual subjects studied (in our case, “methods of investigation”) at certain variable time and local intervals. And also taking into account the general historical and cultural contexts, combining with the principles of “stadiality”, “polyvariance” and “civilizational discreteness” generally recognized in historical science.

The periodization of the emergence, formation and development of “investigation methods” must meet certain requirements: 1) rely on common principles for dividing the time tape, taking into account the object and subject of research, its goals and objectives; 2) the criteria for identifying periods must be scientifically grounded and take into account the periodization used in science (in particular, historical); 3) periodization should have as clear boundaries as possible, which are usually marked by events that were most important in the historical process; 4) the criteria of division, which became the basis of periodization, do not exhaust all the tendencies and patterns of the investigated “methods of investigation”, therefore, such periodization usually has certain cognitive limitations, and this fact must be taken into account.

The study of the historical aspect of “methods of investigation” should involve two main approaches. The first one is to consider the process of development of “methods of investigation” and an idea of them in the classical periods of history: prehistoricity, antiquity, the Middle Ages, early modern times, modern times, modern times, taking into account the elements of “total” and “local” periodization. The second approach provides for the identification of the stages of the emergence and development of “investigation methods”, taking into account the degree of development of forensic knowledge, as well as the formation of forensic science as an “organized science” (the formation of its sections, in particular forensic methods, the emergence of forensic scientific schools, the differentiation of science into separate theories and teachings and the like).

Key words: method of cognition in forensic science, investigation method, forensic periodization, historical and chronological aspect, teaching about methods of investigation, investigation of criminal offenses, history of forensic science.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.31>
УДК 343.14

Оксана Степанівна Мазур
кандидат юридичних наук, доцент,
головний спеціаліст відділу захисту інтересів дітей
та протидії насильству

E-mail: mazur_o18@ukr.net

Київська обласна прокуратура

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАТЬ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ В КОНТЕКСТІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Розглянуто поняття, види та сутність спеціальних знань в кримінальному процесі, доказове значення результатів їх застосування у досудовому розслідуванні та судовому розгляді. Проаналізовано практику Європейського суду з прав людини з питань призначення судової експертизи, як однієї з основних форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, судовий експерт, судова експертиза, практика Європейського суду з прав людини.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлюється постійним збільшенням використання спеціальних знань в кримінальному процесі, зміні відповідного законодавства щодо підстав проведення експертизи та систематична констатація Європейським Судом з прав людини порушення прав гарантованих Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод в кримінальних провадженнях під час застосування спеціальних знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про використання спеціальних знань в кримінальному процесі висвітлювали Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, А. В. Іщенко, В. К. Лисиченко, В. М. Махов, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, Н. І. Клименко, В. В. Ціркаль, В. Ю. Шепітько, О. О. Ейсман та інші науковці.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження практики Європейського суду з прав людини, в якій відображено застосування спеціальних знань в кримінальному процесі, а також визначення впливу експертиз на процес доказування порушень вимог закону при їх призначенні та проведенні.

Викладення основного матеріалу. Як відомо, завданнями кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений,

жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України) (далі – КПК України).

Процес збирання доказів передбачає здійснення сторонами кримінального провадження певних послідовних дій, таких як: збирання доказів, фіксація доказової інформації, вилучення та збереження доказів для їх подальшого дослідження; оцінка й використання отриманих доказів у ході доказування у кримінальному провадженні та інші.

Серед перелічених у ст. 93 КПК України шляхів збирання доказів сторонами кримінального провадження, є такі, що потребують використання спеціальних знань, а саме: витребування та отримання висновків експертів та проведення за участю спеціаліста інших процесуальних дій. При цьому висновок експерта є самостійним джерелом доказів.

Спеціальні знання в кримінальному провадженні використовуються при розслідуванні будь-яких кримінальних правопорушень, але їх поняття КПК України не містить, тому цим питанням було присвячено багато наукових праць. На жаль, висновки науковців щодо сутності спеціальних знань законодавець досі не відобразив.

Так, на думку В. Г. Гончаренко, у кримінальному процесі спеціальні знання характеризуються як знання й навички, отримані в результаті фахової освіти та/або практичної діяльності в будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, використовувані визначеними законом учасниками процесу в межах наданих кожному з них повноважень для розв'язання за певною процедурою процесуальних завдань [1, с. 24].

В. Ю. Шепітько під «спеціальними знаннями» визначає систему наукових даних (відомостей) або навичок об'єктивного характеру, отриманих у результаті вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному рівню [2, с. 11].

О. В. Бишевець, досліджуючи поняття спеціальних знань, зробила наступні висновки:

1) спеціальні знання – це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють обізнані особи (експерти і спеціалісти) у різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і відповідно до норм кримінального процесуального законодавства використовують їх для успішного вирішення завдань кримінального провадження;

2) основним завданням використання спеціальних знань у ході проведення слідчих (розшукових) дій є сприяння слідчому у виявленні, закріпленні та вилученні предметів і документів яке здійснюється, насамперед, шляхом застосування необхідних технічних засобів і способів;

3) метою використання спеціальних знань є отримання доказів у кримінальних провадженнях, яке досягається спеціалістом шляхом надання допомоги слідчому в застосуванні експертно-криміналістичних методів і засобів при збиранні, вивченні (дослідженні), перевірці, оцінці та використанні доказів [3, с. 192].

Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень слідчі мають справу з різними слідами злочинної діяльності та речовими доказами. Але вони можуть бути і не традиційними для криміналістики, і слідчому буде недостатньо його юридичної освіти для правильної підготовки та організації слідчої дії, виявлення та оцінки всіх обставин, які мають значення для кримінального провадження. В такому випадку потрібно залучати спеціаліста для проведення відповідної слідчої (розшукової) дії.

Завдання спеціаліста полягає в тому, щоб на підставі своїх знань він сприяв слідчому у виявленні та вилученні слідів злочину, предметів і документів, що можуть бути речовими доказами у кримінальному провадженні, і з цієї метою брав активну участь у процесуальній дії. Вже на етапі проведення слідчої дії спеціаліст допомагає слідчому здійснити попереднє дослідження виявлених об'єктів з метою, визначення в них ознак і властивостей, що мають доказове значення у кримінальному провадженні, водночас не завдаючи шкоди їм, не змінюючи їх стану та маючи на увазі, що в майбутньому для поглибленого дослідження таких об'єктів може бути призначено судову експертизу.

Використання різних форм спеціальних знань у кримінальному судочинстві обумовлено їх різним доказовим значенням у досудовому розслідуванні та судовому розгляді [4].

Так, згідно з ч. 1 ст. 71 КПК України, спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних та інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування й судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок. В той же час експертом, відповідно до ст. 69 КПК України, теж є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, але на відміну від спеціаліста експерту доручається проведення дослідження об'єктів, явищ та процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення та надання висновку з питань, які виникають у кримінальному провадженні [5]. Відмінність цих фахівців і в тому, що експертом у кримінальному провадженні може бути виключно особа, яка крім спеціальних знань має ще й право на проведення експертизи згідно із Законом України «Про судову експертизу».

Як вже зазначалось, відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, висновок експерта в кримінальному провадженні є процесуальним джерелом доказів, який не є обов'язковим для особи або органу, який здійснює провадження, і не має наперед встановленої доказової сили (ч. 2 ст. 94, ч. 10 ст. 101 КПК України). Хоча, останнє правило, слідчими, прокурорами та суддями виконується рідко, особливо, коли це стосується судово-медичних експертиз, які проводяться обов'язково відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України. Тобто такі висновки, здебільшого, покладаються в обґрунтування обвинувачення та постановлення вироку.

Тому, для сторони обвинувачення, вкрай важливим є дотримання процесуальних вимог, які висуваються з точки зору допустимості такого доказу, як висновок експерта до всіх етапів експертизи з початку її призначення експертизи, до проведення та оформлення її результатів. Але, на

практиці, знайти висновок експерта, що відповідає всім вимогам процесуального законодавства, дуже складно.

Іноді допускаються серйозні порушення законодавства, як при призначенні, так і під час проведення судових експертиз. Такі порушення допускаються слідчими, прокурорами, суддями та експертами. А це може негативно позначитися на результатах розслідування, а також порушувати права та законні інтереси осіб, які притягаються до відповідальності.

Так, наприклад, на практиці для проведення експертизи щодо встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень слідчий або прокурор виносить постанову. Слідчий має спочатку направити потерпілого до експертної установи для проведення медичного обстеження на предмет наявності тілесних ушкоджень, їх локалізації та ступеня, за результатами якого видається відповідний акт. У подальшому такий акт додається до постанови слідчого, прокурора про призначення судово-медичної експертизи. З цією постановою слідчий звертається до експертної установи, яка видавала акт, і вона ж, на підставі цієї постанови проводить експертизу і видає стороні обвинувачення висновок експерта щодо ступеня тілесних ушкоджень.

Слід зазначити, що дуже часто зустрічаються такі випадки, особливо під час проведення судово-медичних експертиз, коли експерт не проводить жодних досліджень, не знайомиться з матеріалами кримінального провадження, а переписує у висновок експерта дані судово-медичного обстеження. А такий висновок, як джерело доказу, може ставитись під сумнів.

На жаль, зустрічаються й такі ситуації, коли слідчий, під час формулювання питань експерту, неправильно склав їх, а експерт, в свою чергу, по-іншому не міг відповісти і це вже помилка процесуального характеру у висновку експерта. Такий висновок експерта, як відомо, суд може відхилити у судовому рішенні.

Дуже часто процесуальні помилки виникають коли експерти починають самостійно збирати докази, а вони відповідно до діючого законодавства, не мають права цього робити. Або експерту дає вказівку в своїй ухвалі суддя, взяти які-небудь дані з матеріалів провадження.

Але найгірша ситуація, коли судова експертиза, наприклад, взагалі призначається незаконно і такі дії суттєво порушують права та законні інтереси осіб. Такі особи починають оскаржувати подібні дії суду у вищих інстанціях без результату, а потім звертаються до Європейського суду з прав людини як до останньої інстанції в пошуках правди та компенсації від держави за свої порушені права, гарантовані Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року.

Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Заїченко проти України» (№ 2) від 06.07.2015 суд встановив окрім інших порушень, порушення п. 1 ст. 5 «Право на свободу та особисту недоторканість» Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Заявник скаржився на примусове поміщення його до психіатричної лікарні у зв'язку із незаконним призначенням судово-психіатричної експертизи судом.

Як відомо, адміністративні справи, зазвичай, Європейський суд не розглядає. Але, такі справи розглядаються, коли покарання за адміністративне правопорушення є настільки тяжким для людини, що його можна прирівняти до кримінального покарання, наприклад, всі випадки позбавлення особи свободи.

Тобто, після судового рішення по адміністративній справі, яке дійсно оскарженню не підлягає, розглядається цивільний позов про відшкодування матеріальної і моральної шкоди. Це рішення підлягає оскарженню у апеляційному і Верховному судах. І якщо в цих судах права людини не відновлені, особа може звернутися до Європейського суду з прав людини.

Так, згідно з матеріалами справи «Заїченко проти України» (№ 2), у липні 2009 року Дніпропетровський окружний адміністративний суд отримав від заявника кілька листів, в яких містилися надзвичайно образливі зауваження на адресу суддів, у провадженні яких перебували ініційовані ним справи.

У зв'язку з цими листами секретар суду склав протокол про адміністративне правопорушення, в якому зазначалось, що заявник висловлює свою неповагу до суду. Того ж дня, вивчивши матеріали справи і заслухавши заявника, суд (для встановлення осудності заявника) призначив стаціонарну судово-психіатричну експертизу. Зазначена експертиза мала проводитися у відділенні судово-психіатричних експертиз Дніпропетровської обласної клінічної психіатричної лікарні (далі – психіатрична лікарня). Суддя посилався на ст. 20 Кодексу України про адміністративні правопорушення та ст. 21 Закону України «Про психіатричну допомогу». У постанові зазначалося, що вона оскарженню не підлягає. Заявника доправили до психіатричної лікарні.

Наступного дня, психіатрична лікарня повідомила суд, який призначив експертизу, що не може провести судово-психіатричну експертизу відповідно до постанови суду, оскільки в матеріалах справи відсутні будь-які відомості, що його характеризують, що прямо передбачено законом. Заявника було випущено з лікарні, а жодних документів щодо стану його психічного здоров'я, складено не було. Тим не менш, через 14 днів міліція затримала та доставила заявника до психіатричної лікарні, де він провів двадцять п'ять днів.

Заявник оскаржив цю постанову суду, стверджуючи, зокрема, що постановою порушувала його право на презумпцію психічного здоров'я та що такого виду постанови не було у переліку постанов, які суд має право ухвалювати згідно з Кодексом України про адміністративні правопорушення. Заявник також посилався на положення в оскаржуваній постанові, що ця постанова не підлягає оскарженню, як на ще один приклад її незаконності та сваволі суду.

Але Апеляційний адміністративний суд скасував вищезазначену постанову та закрит провадження у справі на тій підставі, що її не належить розглядати у порядку адміністративного судочинства, а Вищий адміністративний суд України повернув касаційну скаргу заявника на апеляційну ухвалу, як подану з порушенням процесуального строку. З огляду на це, заявник звернувся до Європейського Суду з прав людини.

Європейський суд частково задовольнив позов заявника. Посилаючись, зокрема, на ст. 5 Конвенції, він дійшов висновку, що поміщення, а також три-

мання заявника у психіатричній лікарні у відповідні періоди були неправомірними. Так, суд вважав, що відповідач діяв у порушення презумпції психічного здоров'я заявника. Більше того, зазначена лікарня мала право тільки на проведення судово-психіатричної експертизи осіб, які тримаються під вартою, тоді як заявник на час подій під вартою не тримався. Суд також зазначив, що хоча проведення експертизи заявника було призначено рішенням суду, лікарня могла відмовитися її проводити. Проте, у задоволенні позову заявника у частині відшкодування моральної шкоди було відмовлено.

Європейський Суд зазначив, що у цій справі єдиною підставою поміщення заявника до психіатричної лікарні були сумніви судді щодо стану психічного здоров'я заявника, які впливали з образливих та грубих висловів заявника щодо інших суддів. Суддя призначив стаціонарну психіатричну експертизу заявника, що означало поміщення його до психіатричної лікарні на строк до 30 діб, без отримання попереднього медичного висновку та за відсутності у матеріалах справи будь-яких медичних або інших документів, які б обумовлювали таке рішення.

Європейський Суд також надав ваги тому факту, що обставини справи не свідчили про невідкладність. Так, заявник добровільно з'явився до суду та не виявляв будь-якої агресивної поведінки. Хоча, законодавством України передбачено інші форми судово-психіатричних експертиз, які передбачають менше втручання, наприклад, амбулаторне обстеження або експертиза під час судового засідання, жоден з цих варіантів не розглядався.

Більше того, Європейський Суд констатував існування прогалини у відповідному національному законодавстві. Хоча застосовні положення національного законодавства передбачають доволі конкретні гарантії щодо судово-психіатричних експертиз, які проводяться в рамках кримінального або цивільного провадження, проведення таких експертиз в рамках адміністративного провадження фактично залишається не врегульованим (п. п. 98-101) [6].

Отже, Європейський Суд дійшов висновку що примусове тримання заявника у психіатричній лікарні не відповідає вимогам п.п «е» п. 1 ст. 5 Конвенції, тобто право на свободу та особисту недоторканість заявника було порушено.

Висновки. На жаль, така практика не поодинокі і багато наших громадян в результаті порушення їх прав, в тому числі, пов'язаних із застосуванням спеціальних знань, звертаються до Європейського Суду, а це завдає великої шкоди державі. По-перше: це погано впливає на імідж держави на міжнародній арені, а по-друге: завдає значних збитків державному бюджету, адже Європейський Суд зобов'язує державу-відповідача, в разі констатації порушення прав людини, передбачених Конвенцією, виплатити справедливую сатисфакцію, яка зазвичай становить декілька тисяч євро.

Таким чином, проаналізувавши теоретичні та різні практичні аспекти використання спеціальних знань в кримінальному процесі, можна дійти висновку, що ці знання є вкрай важливими для процесу доказування та виконання завдань кримінального провадження, але слідчому, прокурору,

судді та експерту слід уникати порушень вимог діючого законодавства, оскільки це може призвести до негативних наслідків.

Перелік посилань

1. Гончаренко В. Г. Спеціальні знання: генезис, предмет, рівні, форми використання в доказуванні. *Вісник Академії адвокатури України*. 2007. № 2 (9). С. 22-34.
2. Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні. *Судова експертиза*. 2014. № 1. С. 11-18.
3. Бишевец О. В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 187-193.
4. Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні: проблемні питання. URL: <http://nndes.org.ua/news/item/68>.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Заїченко проти України» (№ 2) від 06.07.2015 (Заява № 45797/09). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87#Text.

References

1. Honcharenko, V. H. (2007). Special knowledge: genesis, subject, levels, forms of use in proof. *Bulletin of the Academy of Advocacy of Ukraine*. No. 2 (9). P. 22-34. (in Ukrainian).
2. Shepitko, V. Yu. (2014). Problems of using special knowledge through the prism of modern criminal justice in Ukraine. *Forensic examination*. No. 1. P. 11-18. (in Ukrainian).
3. Byshevets, O. V. (2015). The use of special knowledge in evidence in criminal proceedings. *Bulletin of criminal proceedings*. No. 2. P. 187-193. (in Ukrainian).
4. The use of special knowledge in criminal proceedings: problematic issues. Retrieved from: <http://nndes.org.ua/news/item/68>. (in Ukrainian).
5. Criminal Procedure Code of Ukraine as of April 13, 2012 No. 4651-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. (in Ukrainian).
6. Decision of the European Court of Human Rights in the case of Zaichenko v. Ukraine No. 2 as of 06.07.2015 (Application form No. 45797/09). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a87#Text. (in Ukrainian).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ В КОНТЕКСТЕ ПРАКТИКИ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА

О. С. Мазур

В статье рассмотрены понятие, виды и суть специальных знаний в уголовном процессе, а также их доказательственное значение в досудебном расследовании и судебном разбирательстве. Проанализирована практика Европейского суда по правам человека по вопросам назначения судебной экспертизы.

Задачами уголовного судопроизводства является обеспечение быстрого, полного и беспристрастного расследования и судебного разбирательства с тем, чтобы каждый, кто совершил уголовное правонарушение, был привлечен к ответственности в меру своей вины, ни один невиновный, не был обвинен или осужден, ни одно лицо не было подвержено необоснованному процессуальному принуждению, и чтобы к каждому участнику уголовного судопроизводства была применена надлежащая правовая процедура.

Акцентируется внимание, что среди перечисленных в Уголовном процессуальном кодексе Украины путей сбора доказательств сторонами уголовного производства, есть такие, которые требуют использования специальных знаний, а именно: истребование и получение заключений экспертов и проведения при участии специалиста других процессуальных действий. При этом заключение эксперта является самостоятельным источником доказательств.

Специальные знания в уголовном судопроизводстве используются при расследовании любых уголовных правонарушений, но Уголовный процессуальный кодекс Украины не определяет их понятия, несмотря на то, что вопросу было посвящено много научных трудов. К сожалению, выводы ученых о сути специальных знаний законодатель до сих пор не отразил.

Рассмотрены примеры практики при назначении и проведении судебных экспертиз и факт нарушения закона, допускаемые при применении специальных знаний.

На основе анализа теоретических и различных аспектов использования специальных знаний в уголовном судопроизводстве сделан вывод о крайне важном значении специальных знаний для процесса доказывания и выполнения задач уголовного судопроизводства. На примере решения Европейского суда по правам человека обращается внимание на недопустимость в работе следователя, прокурора, судьи нарушений требований действующего законодательства, поскольку это может привести к негативным последствиям.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, судебный эксперт, судебная экспертиза, практика Европейского суда по правам человека.

THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN THE CONTEXT OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

O. Mazur

The article discusses the concept, types and essence of special knowledge in criminal proceedings, as well as their evidentiary value in pre-trial investigation and trial. It is analyzed the practice of the European Court of Human Rights on the appointment of a forensic examination.

The objectives of criminal proceedings are to ensure a prompt, complete and impartial investigation and trial so that everyone who has committed a criminal offense is prosecuted to the best of his/her own fault. In addition, an innocent person is accused or convicted, no person is exposed, unjustified procedural coercion, and that due process is applied to each participant in criminal proceedings.

It is emphasized that among the ways of collecting evidence by the parties to criminal proceedings listed in the Criminal Procedural Code of Ukraine, there are those

that require the use of special knowledge, namely: requesting and obtaining expert conclusions and carrying out other procedural actions with the participation of a specialist. At the same time, the expert opinion is an independent source of evidence.

Special knowledge in criminal proceedings is used in the investigation of any criminal offenses, but the Criminal Procedure Code of Ukraine does not define its concept, despite the fact that many scientific works have been devoted to the issue. Unfortunately, the legislator has not yet reflected the conclusions of scientists about the essence of special knowledge.

It is considered examples of practice in the appointment and conduct of forensic examinations and the fact of violation of the law, when applying special knowledge.

Based on the analysis of theoretical and various aspects of the use of special knowledge in criminal proceedings, a conclusion is made about the extremely important value of special knowledge for the process of proving and fulfilling the tasks of criminal proceedings.

On the example of the decision of the European Court of Human Rights, attention is drawn to the inadmissibility of violations of the requirements of the current legislation in the work of an investigator, prosecutor, judge, since this can lead to negative consequences.

Key words: special knowledge, specialist, forensic expert, forensic examination, case law of the European Court of Human Rights.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.32>

УДК 343.141

Поліна Євгенівна Антонюк
кандидат юридичних наук,
професор кафедри криміналістики та судової медицини

ORCID 0000-0003-1269-6992

E-mail: polinusla@meta.ua

Вадим Валерійович Пясковський
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри криміналістики та судової медицини

ORCID 0000-0001-7954-1018

E-mail: pwwadd@gmail.com

Національна академія внутрішніх справ

**ПИСЬМОВЕ ПОЯСНЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА В СИСТЕМІ
ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ДЖЕРЕЛ ДОКАЗІВ НА ДОСУДОВОМУ
РОЗСЛІДУВАННІ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ**

У статті розкривається значення та роль письмового пояснення спеціаліста як відображення результатів застосування ним спеціальних знань

та навичок при залучені до проведення процесуальних дій на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень. На прикладі обов'язкового залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій розглядається роль такого суб'єкта в процесі доказування. Визначається місце письмового пояснення спеціаліста в системі процесуальних джерел доказів. Пропонуються криміналістичні рекомендації суб'єктам розслідування по оформленню результатів залучення спеціалістів до проведення процесуальних дій у вигляді письмового пояснення спеціаліста.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, письмове пояснення спеціаліста, додаток до протоколу, документ, процесуальні джерела доказів, досудове розслідування, процесуальні дії, кримінальне провадження.

Постановка проблеми. Недотримання принципів юридичної техніки під час реалізації правотворчої діяльності в державі з романо-германською правовою системою, якою є Україна, створює, на наш погляд, підстави для формування слідчих, адвокатських та судових прецедентів, регіональної практики правозастосовної діяльності, можливостей тлумачення та пристосування правових норм до окремих ситуацій, і, як загальний наслідок, – не лише позбавляє діяльність уповноважених суб'єктів дієвості, але й закладає підстави для можливих порушень прав громадян.

Особливе занепокоєння, зважаючи на суспільну значущість об'єкту регулювання, викликають, на наш погляд, недоліки під час формулювання норм кримінального процесуального права [1, с. 38].

З 2012 року діяльність з розслідування кримінальних правопорушень в Україні відбувається в умовах постійних змін та доповнень Кримінального процесуального кодексу, які, на жаль, не завжди сприяють підвищенню ефективності процесу розслідування, незважаючи на таку заявлену мету.

Також, відсутність законодавчого визначення окремих дефініцій, якими оперує законодавець в кримінальному процесуальному законі, правової регламентації окремих процедур зі збирання, оцінки та перевірки доказів, якісного і повного коментаря до Кримінального процесуального кодексу України дозволяє інтерпретувати не лише діяльність учасників провадження, а й процесуальну значимість такої діяльності та позбавляє учасників можливості використовувати її результати як належні та допустимі докази.

Одним із таких дискусійних аспектів є залучення спеціаліста до процесуальних дій та використання результатів його діяльності в процесі доказування на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками проблемам залучення спеціальних знань до забезпечення потреб правосуддя в цілому та ролі спеціаліста як носія спеціальних знань в кримінальному провадженні зокрема присвячені наукові пошуки українських вчених: М. Г. Щербаківського [2; 3], К. А. Садчікової [4], Д. В. Куриленка [5], В. О. Яремчук [6]. Аналіз публікацій демонструє відсутність серед вчених єдиного погляду щодо процесуальної значущості результатів діяльності спеціаліста в кримінальному провадженні, оформлених у вигляді письмо-

вого пояснення спеціаліста, та його місця в системі процесуальних джерел доказів.

Мета дослідження. Метою статті є визначення сутності та місця письмового пояснення спеціаліста в системі процесуальних джерел доказів на судовому розслідуванні кримінальних правопорушень та формування криміналістичних рекомендацій щодо його змісту і обсягу.

Викладення основного матеріалу. Залучення спеціаліста – особи, яка володіє спеціальними знаннями і навичками, – до участі у проведенні слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій є однією із процесуальних форм використання спеціальних знань в кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування.

Крім випадків обов'язкового залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій, як то: огляд трупа (ст. 228 КПК України), огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією (ст. 229 КПК України), допит малолітньої або неповнолітньої особи (ст. ст. 226, 227 КПК України), копіювання інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах (ч. 2 ст. 168, ч. 4 ст. 99 КПК України), – законодавець також передбачив можливість залучення спеціаліста для надання безпосередньої технічної допомоги суб'єкту розслідування під час здійснення інших процесуальних дій, в тому числі при проведенні слідчих (розшукових) дій. Прийняття рішення про необхідність залучення спеціаліста в таких випадках належить до компетенції суб'єкта розслідування та не є обов'язковим. При цьому право залучення спеціаліста під час досудового розслідування надається також і стороні захисту (ст. 71 КПК України).

Незалежно від підстави залучення спеціаліста до проведення процесуальної дії (процесуальна процедура чи рішення сторони кримінального провадження), всі особи, залучені як спеціалісти, мають однакові права, в тому числі: користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням; знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких вони брали участь, і подавати до них зауваження (ч. 4 ст. 71 КПК України).

Важливо розуміти, що особа, яка залучається як спеціаліст, є учасником лише тієї процесуальної дії, до якої вона залучається, а не провадження в цілому. Тому отримати фактичні дані завдяки спеціальним знанням, якими володіє особа, що залучається як спеціаліст, можливо лише в межах процесуальної дії, до участі в якій вона залучається. І, зважаючи на мету залучення спеціаліста до проведення процесуальної дії – застосування ним певних знань та навичок для досягнення мети процесуальної дії (збирання, перевірка доказів), – законодавцем не передбачена можливість допиту спеціаліста та отримання від нього показань – процесуальних джерел доказів. В той час як саме відомості про хід та результати застосування спеціалістом його знань та навичок мають значення для кримінального провадження.

Аналіз слідчої практики демонструє, що загальноприйнятою є практика відображення в протоколі відповідної процесуальної дії лише самого

факту залучення спеціаліста та власне результатів застосування ним спеціальних знань та технічних засобів у вигляді матеріальних об'єктів, долучених до протоколу як додатків. До того ж сама форма протоколу процесуальної дії, який складається від імені суб'єкта розслідування, та стиль викладання фактичних даних в ньому не передбачають тлумачення спеціальних методів пізнання та технології діяльності спеціаліста із застосування ним певних знань під час цілеспрямованої діяльності зі збирання чи перевірки доказів. Таким чином, поза можливістю об'єктивного пізнання всіх учасників не лише певної процесуальної дії, а й кримінального провадження в цілому, залишається великий обсяг фактичних даних (доказів), що мають значення для кримінального провадження.

До таких фактичних даних, що не знаходять свого відображення в протоколі процесуальної дії, відносяться, в тому числі:

- закономірності існування певних об'єктів, явищ та процесів об'єктивної дійсності, пов'язаних з подією кримінального правопорушення, які обумовили вибір спеціаліста щодо застосування конкретних методів та технічних засобів;

- умовиводи спеціаліста про механізм події в цілому або окремі її елементи, засновані на його компетентних знаннях;

- результати застосування технічних засобів щодо виявлення матеріальних слідів, їх якість, в тому числі негативні, з поясненням причини;

- стан, властивості та морфологія певних об'єктів матеріального світу, пов'язаних з подією кримінального правопорушення;

- пояснення наявності ситуаційно обумовлених слідів тощо.

Нерідко в процесі розслідування саме ці «втрачені» відомості стають необхідною незамінною ланкою в причинно-наслідковому ланцюгу встановлення істини, отримати які в процесуальному порядку, а отже і використати їх в процесі доказування, не представляється можливим для суб'єкта розслідування. Іноді саме такі відомості є елементом, якого не вистачає для переконливості клопотання, з яким звертається суб'єкт розслідування до прокурора чи суду щодо отримання постанови чи ухвали на подальші процесуальні дії під час досудового розслідування.

При цьому законодавцем передбачена можливість не лише отримати такі відомості, а й ввести їх до системи процесуальних джерел доказів, що дозволяє в повній мірі залучати спеціальні знання, якими володіє спеціаліст, для встановлення істини в кримінальному провадженні. Нажаль, суб'єкти розслідування ігнорують таку можливість, хоча дуже часто стикаються з проблемою неможливості отримання в процесуальному порядку інформації від особи, що залучалася як спеціаліст для проведення певної процесуальної дії. На наш погляд, таке ігнорування відбувається ненавмисно, а у зв'язку з необізнаністю суб'єктів розслідування та нечіткістю конструкцій норм Кримінального процесуального кодексу України, що регламентують процедуру залучення спеціаліста до процесуальних дій на досудовому розслідуванні.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 105 КПК України додатками до протоколу можуть бути, в тому числі, письмові пояснення спеціалістів, які брали уч-

асть у проведенні відповідної процесуальної дії. Протоколи процесуальних дій та додатки до них, складені в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним кодексом, належать до документів – процесуальних джерел доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України).

На наш погляд, спірною є думка М. Г. Щербаковського щодо того, що «спеціаліст не є суб'єктом процесу, який самостійно формує докази. Будь-яка дія спеціаліста не призводить до появи доказів, що безпосередньо виходять від нього» [2, с. 46; 3, с. 58]. Саме в результаті безпосередніх дій спеціаліста із застосування ним спеціальних знань та навичок щодо методів та можливостей науково-технічних засобів, докази, недоступні для сприйняття до дій спеціаліста, стають доступними для загального сприйняття іншими учасниками кримінального провадження. Наприклад, під час огляду місця події в результаті обробки певних поверхонь дактилоскопічним порошком стають видимими та доступними для візуального сприйняття невидимі (слабовидимі) сліди рук людей, утворені потожировою речовиною. Більш того, в подальшому, під час вилучення таких виявлених слідів, спеціаліст «створює» доказ – штучний об'єкт – копію сліду у вигляді певного малюнку, утвореного дактилоскопічним порошком, що повторює конфігурацію малюнка, утвореного потожировою речовиною. Такий же процес відбувається під час створення зліпків з об'ємних слідів. Аналогічною, на наш погляд, є участь спеціаліста у виготовленні копії інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах (ч. 4 ст. 99, ч. 1 ст. 159, ч. 2 ст. 168 КПК України), коли в результаті його дій створюється новий об'єкт (доказ) – технічний носій інформації, що відображає зміст самої інформації, який, власне, й має значення для кримінального провадження. Це дає підстави стверджувати, говорячи мовою М. Г. Щербаковського, що певні докази «безпосередньо виходять» від спеціаліста, який залучається до проведення процесуальних дій на стадії досудового розслідування.

Також, не погоджуємося з думкою тих науковців, які вказують на неможливість віднесення письмового пояснення спеціаліста до процесуальних джерел доказів лише на тій підставі, що письмове пояснення спеціаліста як додаток до протоколу слідчої (розшукової) дії не відповідає вимогам наочності та очевидності [2, с. 46, 47]. По-перше, законодавець не ставить таких вимог до додатків до протоколів, по-друге, наочність та очевидність – це критерії форми додатку до протоколу, а не його змісту. Письмове пояснення спеціаліста, оформлене належним чином, – відповідно до вимог, що висуваються до оформлення додатків до протоколів (ч. 3 ст. 105 КПК України), – за своєю формою та змістом (спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставини, що встановлюється під час кримінального провадження) є документом – процесуальним джерелом доказів в кримінальному провадженні (п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України).

На підтвердження розглянутої нами логіки законодавця щодо процесуальної значущості застосування спеціалістом певних знань та місця

результатів такого застосування в системі процесуальних джерел доказів розглянемо випадки обов'язкового залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій на досудовому розслідуванні.

Як уже зазначалося, законодавець встановлює обов'язкове коло учасників певних процесуальних дій, вводячи до його складу спеціаліста – особи, яка володіє спеціальними знаннями та навичками. При чому, в окремих випадках зазначається конкретна професія такого спеціаліста. До таких процесуальних дій відносяться: огляд трупа; огляд трупа, пов'язаний з ексгумацією; допит малолітньої або неповнолітньої особи (а також всі слідчі (розшукові) дії за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ст. 227 КПК України)); копіювання інформації, що міститься в інформаційних (автоматизованих) системах, телекомунікаційних системах, інформаційно-телекомунікаційних системах, їх невід'ємних частинах. Таким чином, передбачається, що без участі спеціалістів в цих процесуальних діях всі отримані фактичні дані не можуть бути визнані належними і допустимими доказами. Тобто, без застосування знань та навичок, якими володіє спеціаліст, що залучається до процесуальної дії (в більшості випадках, це його професійні знання, оскільки законодавець вказує нам професію спеціаліста), всі фактичні дані, отримані з навколишнього середовища (з матеріальної обстановки та від людей) не є такими, що отримані повно та об'єктивно. І лише ті спеціальні суб'єкти – спеціалісти, обов'язкову участь яких передбачає законодавець, застосовуючи свої професійні (в більшості випадків) знання та навички, використовуючи технічні засоби, прилади та спеціальне обладнання, забезпечують повне та об'єктивне виявлення і збирання доказової інформації та відображення її у відповідних процесуальних формах: протоколах процесуальних дій та додатках до них, одним із яких є письмове пояснення спеціаліста.

Протоколи процесуальних дій, в тому числі тих, участь в яких спеціаліста є обов'язковою, не передбачають можливість викладення в них компетентної думки спеціаліста, а лише зауважень і доповнень до письмового протоколу з боку учасників процесуальної дії (п. 3 ч. 3 ст. 104 КПК України), та письмові пояснення щодо відмови особи, яка брала участь у проведенні процесуальної дії, від підписання протоколу, що заносяться до протоколу (ч. 5 ст. 104 КПК України).

Тобто, письмове пояснення спеціаліста як додаток до протоколу, передбачений ст. 105 КПК України, є єдиною процесуальною формою викладення пояснень спеціаліста, що залучається до проведення процесуальної дії як обов'язковий учасник, щодо технології застосування ним: його професійних знань та навичок для виявлення і вилучення криміналістично значущої (доказової) інформації; обрання наукових методів пізнання об'єктивної дійсності, послідовності та результатів їх застосування; властивостей та характеристик виявленої слідчої інформації тощо.

І, на наш погляд, є нелогічним несприйняття письмового пояснення спеціаліста як документа – процесуального джерела доказів, – зважаючи на ту значущість участі спеціаліста в процесуальних діях, якою наділяє її законодавець, передбачивши обов'язкову участь спеціаліста в процесі доказування в окремих випадках, описаних вище.

Механізм, розглянутий нами на прикладі обов'язкової участі спеціаліста у процесуальній дії, по аналогії поширюється й на всі випадки залучення спеціаліста до процесу доказування на досудовому розслідуванні та оформленні результатів такого залучення.

Той факт, що законодавцем не встановлена форма та вимоги до змісту письмового пояснення спеціаліста, лише розширює можливості суб'єкта розслідування щодо об'єктивного відображення фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження, та можуть бути пояснені спеціалістом на основі застосування ним відповідних спеціальних знань та навичок.

З урахуванням зазначеного вище, під час залучення спеціалістів до проведення процесуальних дій, суб'єктам розслідування рекомендується:

- завжди долучати до протоколу відповідної процесуальної дії письмове пояснення спеціаліста (особливо у випадках обов'язкової участі спеціаліста) щодо: методів та технічних засобів, що він застосовував; характеристик об'єктів, які виявлені чи вилучені завдяки його спеціальним знанням та навичкам; його думки щодо взаємозв'язку матеріальних об'єктів з подією кримінального правопорушення, що розслідується тощо;

- пропонувати спеціалісту писати письмове пояснення власноруч з метою уникнення неправильної інтерпретації його слів та забезпечення логічного й повного викладення фактів, що мають значення для розслідування;

- не обмежувати спеціаліста у формі та обсязі письмового пояснення, що забезпечить повне та всебічне відображення результатів застосування ним спеціальних знань та навичок та дозволить отримати кваліфіковане судження (висновок) щодо певних закономірностей існування та плину явищ та їх наслідків у зв'язку з подією, що розслідується [7, с. 49-50].

Письмове пояснення спеціаліста, що долучається до протоколу відповідної процесуальної дії як додаток, повинно відповідати загальним вимогам оформлення додатків до протоколів, передбачених ч. 3 ст. 105 КПК України: бути належним чином виготовленим, упакованим з метою надійного збереження, а також засвідченим підписами слідчого, прокурора, спеціаліста, інших осіб, які брали участь у виготовленні та / або вилученні такого додатку.

Саме таке оформлення результатів залучення спеціалістів до проведення процесуальних дій у кримінальному провадженні, на наш погляд, унеможливить втрату доказової інформації, забезпечить повне та об'єктивне використання спеціальних знань в процесі доказування, що, в свою чергу сприятиме підвищенню ефективності процесу розслідування в цілому. Водночас це дозволить суб'єкту розслідування уникнути ситуацій щодо сумнівності належності та допустимості використання як доказу висновку спеціаліста під час розслідування кримінальних проступків, порядок отримання якого не визначений кримінальним процесуальним законом.

Висновки. Таким чином, відсутність в окремих нормах Кримінального процесуального кодексу України чіткої вказівки на необхідність оформлення результатів залучення спеціаліста до проведення процесуальних дій на досудовому розслідуванні у вигляді письмового пояснення спеціаліста та прийняття його документом – процесуальним джерелом доказів, – не є пе-

решкоюю саме для такого процесуального оформлення результатів залучення спеціальних знань до процесу доказування під час досудового розслідування. Долучення письмового пояснення спеціаліста до матеріалів кримінального провадження за результатами участі спеціаліста в процесуальних діях та подальше використання його як важливого джерела доказів – документа – повинне, на наш погляд, стати обов'язковою практикою суб'єктів розслідування, яка забезпечить повне, компетентне, об'єктивне збирання доказів на основі спеціальних знань та використання їх в процесі встановлення істини. Критеріями належності під час оформлення письмового пояснення спеціаліста для суб'єкта розслідування повинні виступати: вимоги законодавця щодо залучення спеціаліста; мета процесуальної дії, до участі в якій залучається спеціаліст; результати залучення спеціаліста; причинно-наслідковий зв'язок між діяльністю спеціаліста й отриманими результатами та об'єктивна необхідність сприйняття діяльності спеціаліста для інших учасників не лише окремої процесуальної дії, а й провадження в цілому.

Перелік посилань

1. Гуцалюк М. В., Антонюк П. Є. Щодо сутності електронної (цифрової) інформації як джерела доказів у кримінальному провадженні. *Криміналістичний вісник*. 2021. № 33 (1). С. 37-49. DOI: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2020-33-1-37>.
2. Щербаківський М. Г. Консультаційна функція спеціаліста у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2017. Вип. 62. С. 43-51.
3. Щербаківський М. Г. Рецензія заключення судового експерта і письменне роз'яснення спеціаліста: сходство и различие. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2020. Вип. 65. С. 52-63. DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.05>.
4. Садчикова К. А. Використання спеціальних знань на стадії досудового розслідування (процесуальний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса. 2017. 233 с.
5. Куриленко Д. В. Інститут обізнаних осіб у змагальному кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків. 2017. 257 с.
6. Яремчук В. О. Участь спеціаліста у кримінальному провадженні: історія та сучас-

References

1. Hutsaliuk, M. V. Antoniuk, P. Ye. (2021). The essence of digital information as a source of evidence in criminal proceedings. *Forensic Bulletin*. No. 33 (1). P. 37-49. Retrieved from: <https://doi.org/10.37025/1992-4437/2020-33-1-37>. (in Ukrainian).
2. Shcherbakovskyi, M. H. (2017). Consultative function of a specialist in criminal proceedings. *Criminalistics and Forensics*. Kyiv. Issue 62. P. 43-51. (in Ukrainian).
3. Shcherbakovskii, M. G. (2020). The review of a forensic expert's conclusion and a written explanation of a specialist: similarities and differences. *Criminalistics and Forensics*. Kyiv. Issue 65. P. 52-63. Retrieved from: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.05>. (in Russian).
4. Sadchikova, K. A. (2017). The use of special knowledge at the stage of pre-trial investigation (procedural aspect). Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Odesa. 233 p. (in Ukrainian).
5. Kurylenko, D. V. (2017). Institute of knowledgeable persons in competitive criminal proceedings. Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkiv. 257 p. (in Ukrainian).
6. Yaremchuk, V. O. (2014). Participation of a specialist in criminal proceeding: history and

ність. Теорія і практика правознавства. 2014. Вип. 2 (8). С. 1-11.

7. Антонюк П. Є. Щодо сутності письмового пояснення спеціаліста у кримінальному провадженні. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ, 2020. С. 47-50.

8. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

contemporaneity. Theory and practice of jurisprudence. Issue 2(8). P.1–11. (in Ukrainian).

7. Antoniuk, P. Ye. (2020). Regarding the essence of the written explanation of the specialist in criminal proceedings. *Current issues of forensic expertology, criminalistics and criminal procedure*: proceedings of the II international scientific and practical conference. (Kyiv, November 19, 2020). Kyiv. P. 47-50. (in Ukrainian).

8. Criminal Procedural Code of Ukraine as of 13.04.2012. No. 4651-VI. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (in Ukrainian).

ПИСЬМЕННОЕ ОБЪЯСНЕНИЕ СПЕЦИАЛИСТА В СИСТЕМЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ НА ДОСУДЕБНОМ РАССЛЕДОВАНИИ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

П. Е. Антонюк
В. В. Пясковский

В статье раскрывается значение и роль письменного объяснения специалиста как отображение результатов применения им специальных знаний и навыков при привлечении его к проведению процессуальных действий на досудебном расследовании уголовных правонарушений. На примере обязательного привлечения специалиста к проведению процессуальных действий рассматривается роль такого субъекта в процессе доказывания. Определяется место письменного объяснения специалиста в системе процессуальных источников доказательств. Предлагаются криминалистические рекомендации субъектам расследования по оформлению результатов привлечения специалиста к проведению процессуальных действий в виде письменного объяснения специалиста.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, письменное объяснение специалиста, приложение к протоколу, документ, процессуальные источники доказательств, досудебное расследование, процессуальные действия, уголовное производство.

THE SPECIALIST'S WRITTEN EXPLANATION IN THE EVIDENCE'S PROCEDURAL SOURCES SYSTEM ON THE PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES

P. Antoniuk
V. Piaskovskyi

The article reveals the meaning and role of a specialist's written explanation as a reflection of the results of his/her application of special knowledge and skills

when involved in the conduct of procedural actions in the pre-trial investigation of criminal offenses. The role of such a subject as a specialist in the process of proving is considered on the example of the obligatory involvement of a specialist in carrying out procedural actions. The place of the specialist's written explanation in the system of procedural sources of evidence is determined. Forensic recommendations are offered to the subjects of the investigation on the registration of the results of involving a specialist in the conduct of procedural actions in the form of a specialist's written explanation.

Key words: special knowledge, specialist, written explanation of a specialist, annex to the protocol, document, procedural sources of evidence, pre-trial investigation, procedural actions, criminal proceedings.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.33>
УДК 343.93

Андрій Віталійович Кофанов
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертиз

ORCID 0000-0002-5242-2518
E-mail: kofanov_andrey@ukr.net

Наталія Володимирівна Павловська
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри цивільного права та процесу

ORCID 0000-0003-3311-0364
E-mail: wwwpav@gmail.com

Марина Йосипівна Кулик
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри кримінального процесу

ORCID 0000-0003-1373-6749
E-mail: coolss777@ukr.net

Юлія Василівна Терещенко
кандидат юридичних наук,
професор кафедри кримінального процесу

ORCID 0000-0002-5353-0887
E-mail: vladysikter@ukr.net

Національна академія внутрішніх справ

Галина Олександрівна Стрілець
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права

ORCID 0000-0002-1067-0820
E-mail: galinastrelets2018@gmail.com

Придунайська філія приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад Міжрегіональної академії управління персоналом»

КОРУПЦІЯ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ І ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН І ТРАНСФОРМАЦІЯ

Розглядається проблематика розслідування та попередження корупційних злочинів у сфері державного управління. Відзначається розмаїтість форм хабарництва, проникнення його у різні сфери діяльності – економічну, фінансову, підприємницьку, освітню, що потребує нових способів організації запобігання та протидії цим злочинним проявам.

Здійснено аналіз найбільш актуальних мотивів та способів вчинення корупційних злочинів, та встановлено, що хабарництво та корупція посідає перше місце серед економічних злочинів. Зростанню кількості цих злочинів сприяє висока корумпованість державних органів у різних сферах суспільного життя. Окреслено ключові питання, відповіді на які сприятимуть зменшенню рівня корупції у державі.

***Ключові слова:** економічна злочинність, державне управління, корупційні злочини, правоохоронні підрозділи, методика розслідування злочинів*

Постановка проблеми. В Україні корупція та криміналізація всіх без винятку державних органів сприяють поширенню негативного впливу на всі сфери діяльності та на функціонування державної системи в цілому. Інтеграція організованої злочинності у стратегічно важливі, високоприбуткові сектори економіки, зокрема, у фінансовий, призводить до ослаблення державної влади та можливості посилення влади «олігархів» [4; 5] як свідчення цього переплетіння між собою злочинності, політики та бізнесу [6; 7]. Консолідація цих структур являє реальну загрозу демократичному розвитку суспільства. Сьогодні представники великого монополізованого бізнесу здебільшого «сидять» на фінансових потоках з державного бюджету за рахунок «політичного даху», що є найшвидшим та найефективнішим способом розвитку бізнесу в реаліях української держави. Чинне законодавство та прецедентна практика, на жаль, не можуть боротися із злочинними проявами з боку олігархів [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ключовою передумовою розвитку економічної злочинності, пов'язаної з корупцією, було адміністративне регулювання бізнесу державою та її монополна власність на переважну більшість суб'єктів господарювання [9]. Економічні реформи, зміни форм власності, приватизація державної власності, запровадження

нової власності та земельних відносин, саме це зробило державний апарат таким привабливим для злочинних груп.

В Україні корупція є широко розповсюдженою проблемою [10; 11]. У 2017 році в рамках проекту «Підтримка діагностики, моніторингу та переслідування корупції в Україні» було проведено опитування поширеності та сприйняття корупції в Україні, яке показало, що з корупційними проявами опитані респонденти частіш за все зустрічались в системі охорони здоров'я та системі освіти, а як рідше за все в системі правоохоронних органів та судів (Табл. 1).

Таблиця 1

Рівень корупції в системі державних установ України

Джерело: <https://www.gp.gov.ua/ua>

<i>Державна установа України</i>	<i>Частка опитаних (2017 рік), %</i>
Охорона здоров'я	71
Освітні заклади	44
Органи державної влади та місцевого самоврядування: адміністративні послуги	32
Патрульна / дорожня поліція	10
Правоохоронні підрозділи	5,7
Судова система	3,4

Опитування, проведене у 2018 році Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Центром Разумкова, Соціологічною групою «Рейтинг», а також досліджень у рамках Програми USAID «Нове правосуддя» та Програми сприяння громадській активності «Долучайся!» (USAID, Pact), визначили основні причини корупції в Україні, як їх бачить громадськість (Табл. 2).

Таблиця 2

Основні причини корупції в Україні

Джерело: <https://nabu.gov.ua>

<i>Результати опитування громадян України</i>	<i>Частка опитаних (2018 рік), %</i>
Низький рівень поінформованості населення про існуючі процедури та правила роботи державних інституцій	80,1
Нечесність політиків та державних службовців	58,1
Звичка населення вирішувати все за допомогою корупції	39,6
Відсутність чітких процедур і правил діяльності державних органів	31,7
Відсутність адекватного покарання за корупцію	23,9

В останні роки прослідковується тенденція до зменшення рівня корупції, так ще у 2018 році Україна посідала 120-те місце серед 180 країн [12], у 2019 році прогнози погіршилися і країна опустилася на 6 сходинок і посіла 126-те місце в Індексі сприйняття корупції, який щороку публікує Transparency International [13; 9; 14] однак дані за 2020 рік показують покращення показників – 117-те місце (Табл. 3).

Таблиця 3

Індекс сприйняття корупції 2020

Джерело: <https://www.transparency.org/cpi2020>

	<i>CPI Score</i>	<i>Rank</i>	<i>Standard error</i>	<i>Number of sources</i>
2020	33	117	1,31	9
2019	30	126	2,38	9
2018	32	120	2,27	9
2017	30	130	2,27	9

Отже, взаємозв'язок між організованою злочинністю та корупцією [15] в економічній сфері визначається не як поодинокі факти, а як система взаємовідносин, що включає представників місцевої влади, правоохоронних органів [16; 17] і регуляторні служби, і політичну еліту. Все це робить проблему запобігання цьому злочину завданням надзвичайної складності.

Мета дослідження. Метою дослідження є вивчення проблематики щодо розслідування та попередження корупційних злочинів у сфері державного управління. Актуальність даної теми полягає в тому, що різноманітність форм хабарництва, проникнення його у різні сфери діяльності – економічну, фінансову, підприємницьку, сфери освіти потребують нових способів організації запобігання та протидії цим злочинним проявам.

Викладення основного матеріалу. Беручи до уваги високу латентність цих злочинів, дуже важко визначити фактичний стан корупції та економічної злочинності в Україні у цифрах. Це певною мірою пояснює складність розслідування цих злочинів, а також необхідність системного та комплексного підходу до вирішення проблем правоохоронних підрозділів у цьому напрямку. Проблема розслідування корупційних злочинів багато в чому залежить від правильної організації розслідування.

Потреба у швидкому та правильному вирішенні інформаційних, методологічних, тактичних, психологічних, технічних та багатьох інших питань у багатьох випадках залежить від узгоджених дій між різними правоохоронними та контролюючими підрозділами [18].

Робота в цьому напрямку повинна розглядатися як один із пріоритетів державних органів на даний час та на майбутнє [6].

Основою взаємодії є закон та підзаконні нормативні акти, що визначають завдання та порядок взаємодії, її організацію, права та обов'язки суб'єктів цієї діяльності. Взагалі під взаємодією всіх органів та посадових осіб у процесі розслідування злочинів слід розуміти скоординовану діяльність різних рівнів (елементів) однієї чи кількох організаційних систем,

спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами зусиль, грошей та часу.

Система взаємодії між підрозділами, які розслідують корупційні злочини [19] складається з: 1) взаємодії слідчого або детектива з іншими допоміжними підрозділами; 2) взаємодії з контролюючими підрозділами; 3) взаємодії з експертними установами системи МВС та МЮ України; 4) зв'язків з громадськістю.

За рекомендаціями Міжнародного валютного фонду та Європейської Комісії, починаючи з 2015 року, в Україні було створено чотири нових підрозділи з питань запобігання та протидії корупції на заміну старих спеціальних підрозділів. Національна агенція з питань запобігання корупції (НАЗК), Національне агентство з виявлення, розшуку та управління активами, отриманими від корупційних та інших злочинів (АРМА), Національне Антикорупційне бюро (НАБУ) і Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП). Діяльність кожного з підрозділів направлена виконання ряду функцій, так АРМА створена за аналогом установ по поверненню і управлінню активами, які успішно функціонують в державах-членах ЄС; однією з основних функцій НАЗК є перевірка декларацій чиновників; детективи НАБУ розслідують корупційні злочини у владі на найвищому рівні. САП дає оцінку цьому слідству і передає кримінальні провадження до суду, де підтримує обвинувачення під час судових розглядів. Починаючи з вересня 2019 року працює Вищий антикорупційний суд.

Починаючи з 2015 року, перші кримінальні провадження щодо розкрадання коштів державних підприємств на загальну суму близько 1 млрд. грн. були включені до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР).

На початок 2016 року детективами Бюро внесено до реєстру 56 проваджень. Більшість проваджень передані до відомства Генеральної прокуратури. Однак слід зазначити, що протягом 2016-2017 років найбільше корупційних злочинів було виявлено підрозділами Національної поліції України (Рис. 1).

Джерело: <https://mvs.gov.ua/ua/infographic/>

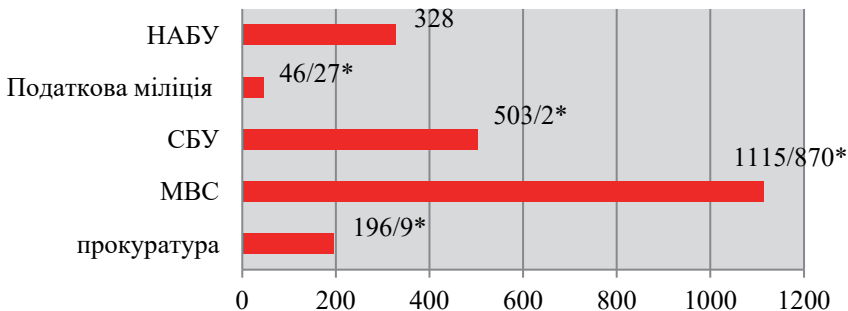

Рис 1. Кількість кримінальних проваджень, внесених до ЄРДР *2016 / 5 місяців 2017 року

Аналіз матеріалів кримінальних проваджень вказує на те, що більшість розслідувань пов'язані зі сферами державного управління, оборони та обов'язкового соціального страхування. Що стосується осіб, яких підозрюють щодо потенційної причетності до корупційних правопорушень, більшість проваджень стосуються діяльності керівників державних підприємств.

В рамках досудового розслідування за кримінальним провадженням здійснено перші арешти коштів у гривні та іноземних валютах: 400,7 тис. грн., 109 тис. дол., 2,4 тис. євро, 2 тис. руб. Також подано позовних заяв на суму 346,2 млн. грн.

Налагоджується співпраця з іншими службами та підрозділами МВС України та МЮ України. У період з 2018 по 2020 роки до Експертної служби МВС України надходить 741 запит на проведення судових експертиз за провадженнями зазначеної категорії, та 7494 – до науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України.

Таблиця 4

Співвідношення проведених судових експертиз за запитом НАБУ

Джерело: <http://www.kndise.gov.ua>, <https://dndekc.mvs.gov.ua/>

Установи	2018	2019	2020
Експертна служба МВС України	277	205	259
Науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України	2238	2659	2597

Відповідно до поданих даних найчастіше за запитом НАБУ виконуються наступні види експертних досліджень: товарознавчі, гемологічні, економічні, будівельні, земельні; комп'ютерно-технічні та телекомунікаційні; дослідження у сфері інформаційних технологій та експертизи матеріалів, речовин та виробів.

За 2015-2019 роки викрито 15,8 тис. хабарників. Загальна тенденція результатів боротьби з хабарництвом дещо покращилася, як за кількістю викритих хабарників (+ 7 % за 2019 рік проти 2015 року), так і за питомою вагою хабарництва у загальній кількості злочинів у сфері службової діяльності (15 % у 2015 році проти 18 % у 2019 році). Лише за 2018 рік фактів хабарництва 1800 на суму 60,7 млрд. грн., з них 179 хабарів, сума яких перевищувала 100 тис. грн. (усього за п'ятиріччя таких злочинів викрито 585). Кількість хабарів, сума яких перевищує 250 тис. грн., зросла у 2019 році проти 2015 року більш ніж удвічі.

Що стосується кваліфікуючої ознаки, то більшість корупційних злочинів, охоплюються нормами Кримінального кодексу України (далі – КК України). У 88 кримінальних провадженнях розкрадання або привласнення майна через зловживання службовим становищем було визнано кваліфікуючою ознакою (ст. 191 КК України), у 53 – зловживання службовим становищем або владою (ст. 364 КК України). У 45 кваліфікуючою ознакою є прийняття посадовою особою пропозиції, обіцянки або неправомірної вигоди (ст. 368 КК України).

Таблиця 5

Розподіл проваджень відповідно до джерел інформації

Джерело: <https://nabu.gov.ua>

Кримінальні провадження	Тільки активні провадження на 31.12.2016	Тільки активні провадження на 31.12.2017
зареєстровані за заявами фізичних та юридичних осіб, що надійшли на адресу НАБУ	19	12
зареєстровані за власними напрацюваннями детективів і аналітиків	31	23
зареєстровані детективами за заявами та повідомленнями народних депутатів України	2	1,5
передані Генеральною прокуратурою України та іншими правоохоронними підрозділами	31	31 + 3,3
Інше:		
зареєстровані за матеріалами інших правоохоронних підрозділів	8	6,1
зареєстровані за ухвалою суду	9	21

Таблиця 6

Інформація щодо боротьби з корупційними злочинами

Джерело: <https://mvs.gov.ua/ua/infographic/>

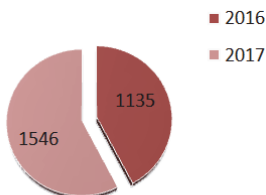
	2016	2017	2018
Кримінальні правопорушення у бюджетній сфері	2449	3504	3700
Складено адміністративні протоколи про корупцію	804	2297	8000

Джерело: https://www.slideshare.net/Police_Ukraine/12-2017-86017535

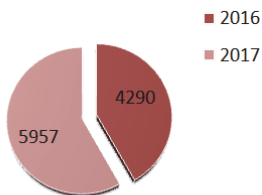
Привласнення чи заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем – 33,5 % (ст. 191 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або отримання неправомірної вигоди службовою особою – 26,9 % (ст. 368 КК України), зловживання владою або службовим становищем – 11 % (ст. 364 КК України), фіктивний бізнес – 3,5 % (ст. 205 КК України), створення злочинної організації – 2,6 % (ст. 255 КК України).

Під час дослідження було виявлено фактори, які негативно впливають на співпрацю між спецпідрозділами по боротьбі з корупційними злочинами: недостатній обмін інформацією – 24,6 % респондентів; некоординовані дії – 19,8 %; конфлікт інтересів – 14,7 %; низька кваліфікація – 11,5 %.

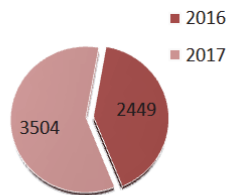
Розкрито злочини у сфері господарської діяльності

Розкрито злочини у сфері службової діяльності

Розкрито злочини, пов'язані з використанням бюджетних коштів

Що стосується недоліків в обміні інформацією між контролюючими та правоохоронними підрозділами, то опитування показало значний відсоток респондентів зазначають, про відсутність повної поінформованості між підрозділами, а також недосконалість законодавчого регулювання механізму здійснення обміну інформацією [18].

Висновки. З метою вдосконалення методики розслідування та попередження корупційних злочинів для успішної боротьби з цим явищем необхідно надавати пріоритет превентивним заходам, які дозволять створити прозору систему ефективного моніторингу з боку держави та громадськості, а також запровадити системні зміни щодо взаємодії між контролюючими та правоохоронними підрозділами стосовно обміну інформацією. Важливим фактором у боротьбі з корупційними злочинами є створення спеціалізованих антикорупційних підрозділів (НАБУ, САП) та запуск Антикорупційного суду. Однак ще багато зусиль потрібно докласти до того, щоб їх діяльність була пріоритетною для держави.

Перелік посилань

1. Городиський О. М. Питання протидії кримінальним технологіям у зовнішньоекономічній діяльності. *Матеріали заключної конференції спільної Українсько-американської науково-дослідної програми Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США*. Харків, 2001. С. 49-53.
2. Клімчак М. Всесвітнє дослідження економічних злочинів та шахрайства 2018 року: результати опитування українських організацій. URL: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/pwc-gecs-2018-ukr.pdf>
3. Скакун Т. О. Економічні злочини: сутнісні ознаки та криміналістичний аналіз їх вчи-

References

1. Horodyskyi, O. (2001). Issues of counteraction to criminal technologies in foreign economic activity. *Proceedings of the final conference of the joint Ukrainian-American research program of the Academy of Legal Sciences of Ukraine and the National Institute of Justice of the Department of Justice of the United States*. Kharkiv. P. 49-53. (in Ukrainian).
2. Klimchak, M. (2018). World Economic Crime and Fraud Survey 2018: Results of a Survey of Ukrainian Organizations. Retrieved from: <https://www.pwc.com/ua/uk/survey/2018/pwc-gecs-2018-ukr.pdf> (in Ukrainian).
3. Skakun, T. O. (2018). Economic crimes intrinsic features and forensic analysis of its

- нення. *Ефективна економіка*. Київ, 2018. № 3. С. 1-4. URL: <http://economy.nayka.com.ua>
4. Gottfried S. Financialization and Oligarchization. In: *Contemporary Oligarchies in Developed Democracies*, Palgrave Macmillan, Cham, 2019. P. 99-136. URL: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-14105-9_4
5. McCormick John P., Oligarchy Jeffrey A. Winters. *Perspectives on Politics. Cambridge University Press*. 2012. Vol. 10. № 1. P. 137-139. URL: <http://dx.doi.org/10.1017/S1537592711004294>
6. Ihalua Abraham N. Effective measures to prevent and combat corruption and to encourage cooperation between the public and private sectors. *Resource material series*. 2014. № 92. P.261-267. URL: https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/RS_No92/No92_23PA_Ihalua.pdf
7. Helios H., César M. Oligarchy, democracy, and state capacity. *Economic Theory*. 2013. Vol. 52. № 1. P. 165-186. URL: <http://dx.doi.org/10.1007/s00199-011-0665-z>
8. Кальман О. Г. Економічна злочинність в Україні. *Матеріали заключної конференції спільної Українсько-американської науково-дослідної програми Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США*. Харків, 2001. С. 29-34.
9. Бондаренко О. С., Пахомов В. В., Лукьяненко Ю. В. Коррупционный лоббизм на Украине: сущность, детерминанты и меры противодействия. *Всероссийский криминологический журнал*. 2018. Т. 12, № 5. С. 738-747. URL: [http://dx.doi.org/10.17150/2500-4255.2018.12\(5\)](http://dx.doi.org/10.17150/2500-4255.2018.12(5))
10. Коненко С. Я. Профілактика та боротьба з корупцією в поліції Німеччини (з досвіду роботи поліції землі Нижня Саксонія). Київ, 2006. 16 с.
11. Побережний В. В. Сутність та причини корупції в системі органів державної вла-
- commission. *Effective Economy*. No. 3. P. 1-4 Retrieved from: <http://economy.nayka.com.ua> (in Ukrainian).
4. Gottfried, S. (2019). Financialization and Oligarchization. In: *Contemporary Oligarchies in Developed Democracies*. Palgrave Macmillan, Cham. P. 99-136. Retrieved from: http://dx.doi.org/10.1007/978-3-030-14105-9_4 (in English).
5. McCormick John, P., Oligarchy Jeffrey, A. Winters (2012). *Perspectives on Politics, Cambridge University Press*. Vol. 10 (1). P. 137-139. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1017/S1537592711004294>
6. Ihalua Abraham, N. (2014). Effective measures to prevent and combat corruption and to encourage cooperation between the public and private sectors. *Resource material series*. No. 92. P. 261-267. Retrieved from: https://www.unafei.or.jp/publications/pdf/RS_No92/No92_23PA_Ihalua.pdf (in English).
7. Helios, H., César, M. (2013). Oligarchy, democracy, and state capacity. *Economic Theory*. Vol. 52 (1). P. 165-186. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1007/s00199-011-0665-z> (in English).
8. Kalman, O. (2001). Economic contingency in Ukraine. *Proceedings of the final conference of the Ukrainian-American scientific and academic programs of the Academy of Legal Sciences of Ukraine and the National Institute of Justice for the US Justice Department*. Kharkiv. P. 29-34 (in Ukrainian).
9. Bondarenko, O. S., Pakhomov, V. V., Lukianenko, Yu. V. (2018). Corrupt lobbying in Ukraine: essence, determinants and countermeasures. *Russian Journal of Criminology*. Vol. 12 (5). P. 738-747. Retrieved from: [http://dx.doi.org/10.17150/2500-4255.2018.12\(5\)](http://dx.doi.org/10.17150/2500-4255.2018.12(5)). (in Russian).
10. Konenko, S. (2006). Prevention and Fighting Corruption in the German Police: From the experience of the Lower Saxony's, police work. Kyiv, P. 1-16 (in Ukrainian).
11. Poberezhnyi, V. V. (2010). The essence and causes of corruption in the system of

- ди. *Державне управління: теорія та практика*. 2010. № 2. С. 1-7. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pvvodv.pdf>
12. Bogatyrev I., Topchii V., Koropatnik I., Kotliarenko O., Kofanov A. Problems and perspectives for attracting investments in economy of Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*. 2019. Vol. 16, № 2. P. 195-205. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/imfi.16\(2\).2019.17](http://dx.doi.org/10.21511/imfi.16(2).2019.17)
13. Боровик А. CPI-2018: Україна знову гірше всіх сусідів, окрім Росії. *Transparency International Ukraine*. 2019. URL: <https://ti-ukraine.org/news/cpi-2018-ukrayina-znovu-girshe-vsih-okrim-rosiyi/>
14. Юртаєва К. В. Сучасні тенденції економічної злочинності в Україні. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2018. № 2, (19). С. 109-119. URL: <http://univd.edu.ua/science-issue/issue/3454>
15. Zimring Fr., Johnson D. On the Comparative Study of Corruption. *The British Journal of Criminology*. 2005. Vol. 45. № 6. P. 793-809. URL: <http://dx.doi.org/10.1093/bjc/azi042>
16. Tankebe J. Cooperation With the Police Against Corruption: Exploring the Roles of Legitimacy, Deterrence and Collective Action Theories. *The British Journal of Criminology*. 2019. Vol. 59. № 6. P. 1390-1410. URL: <http://dx.doi.org/10.1093/bjc/azz030>
17. Rosenbaum D., Lawrence D., Hartnett S., McDevitt J., Posick Ch. Measuring procedural justice and legitimacy at the local level: the police-community interaction survey. *Journal of Experimental Criminology*. 2015. Vol. 11 (3). P. 335-366. URL: <http://dx.doi.org/10.1007%2Fs11292-015-9228-9>
- public authorities. P. 1-7. Retrieved from: <http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10pvvodv.pdf> (in Ukrainian).
12. Bogatyrev, I., Topchii V., Koropatnik, I., Kotliarenko, O., Kofanov, A. (2019). Problems and perspectives for attracting investments in economy of Ukraine. *Investment Management and Financial Innovations*. Vol. 16(2). P. 195-205. Retrieved from: [http://dx.doi.org/10.21511/imfi.16\(2\).2019.17](http://dx.doi.org/10.21511/imfi.16(2).2019.17) (in Ukrainian).
13. Borovik, A. (2019). CPI-2018: Ukraine is again worse than all its neighbors, except Russia. *Transparency International Ukraine*. Retrieved from: <https://ti-ukraine.org/news/cpi-2018-ukrayina-znovu-girshe-vsih-okrim-rosiyi/> (in Ukrainian).
14. Yurtayeva, K. (2018). Current trends in economic crime in Ukraine. *Bill of the criminological association of Ukraine*. Vol. 2(19). P. 109-119. Retrieved from: <http://univd.edu.ua/science-issue/issue/3454> (in Ukrainian).
15. Zimring, Fr., Johnson, D. (2005). On the Comparative Study of Corruption. *The British Journal of Criminology*. Vol. 45 (6). P. 793-809. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1093/bjc/azi042> (in English).
16. Tankebe, J. (2019). Cooperation with the police against corruption: Exploring the roles of legitimacy, deterrence and collective action theories. *The British Journal of Criminology*. Vol. 59 (6). P. 1390-1410. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1093/bjc/azz030> (in English).
17. Rosenbaum, D., Lawrence, D., Hartnett, S., McDevitt, J., Posick, Ch. (2015). Measuring procedural justice and legitimacy at the local level: the police-community interaction survey. *Journal of Experimental Criminology*. Vol. 11 (3). P. 335-366. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.1007%2Fs11292-015-9228-9> (in English).

18. Дудников А. Л. Про взаємодію правоохоронних і контролюючих органів при розслідуванні економічних злочинів, вчинених організованими групами. *Матеріали заключної конференції спільної Українсько-американської науково-дослідної програми Академії правових наук України та Національного інституту юстиції Департаменту юстиції США*. Харків, 2001. С. 46-49.

19. Kofanova O., Tereshchenko Yu., Kutsyi R., Morhun N., Gushchyn O. Actual situation of computer crime in the credit and financial sphere of Ukraine (modern aspects). *Banks and Bank Systems*. 2019. Vol. 14. № 1. P. 172-180. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/bbs.14\(1\).2019.15](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.14(1).2019.15)

18. Dudnykov, A. (2001). On the interaction of law enforcement and controlling authorities in the investigation of economic crimes committed by organized groups. *Proceedings of the final conference of the joint Ukrainian-American research program of the Academy of Legal Sciences of Ukraine and the National Institute of Justice of the Department of Justice of the United States*. Kharkiv. P. 46-49 (in Ukrainian).

19. Kofanova, O., Tereshchenko, Yu., Kutsyi, R., Morhun, N., Gushchyn, O. (2019). Actual situation of computer crime in the credit and financial sphere of Ukraine (modern aspects). *Banks and Bank Systems*. Vol. 14 (1). P. 172-180. Retrieved from: [http://dx.doi.org/10.21511/bbs.14\(1\).2019.15](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.14(1).2019.15) (in Ukrainian).

КОРРУПЦИЯ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ И ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ

А. В. Кофанов
Н. В. Павловская
М. И. Кулик
Ю. В. Терещенко
Г. А. Стрилец

В статье анализируется ряд вопросов расследования и предупреждения коррупционных преступлений в сфере публичного администрирования. Актуальность данного исследования заключается в том, что многообразие форм взяточничества, его проникновение в различные сферы деятельности – экономическую, финансовую, предпринимательскую, образовательную, требует новых способов предупреждения и противодействия этим преступным проявлениям, создания прагматичных рекомендаций, направленных на совершенствование их предупреждения и расследования.

Исследование проводилось на основе методики системного анализа и обобщения информации, полученной в ходе проведенного исследования, анкетирования разных категорий сотрудников правоохранительных органов, которые проводят досудебное расследование указанных преступлений, а также отчетов Экспертной службы МВД Украины, Национальной полиции Украины, Национального антикоррупционного бюро Украины, научно-исследовательских институтов судебной экспертизы МЮ Украины и т.д. за 2016-2019 годы, нормативно-правой базы об ответственности за коррупционные правонарушения.

Проанализированы наиболее актуальные мотивы и способы совершения коррупционных преступлений и установлено, что взяточничество и коррупция занимают первое место среди экономических преступлений, а росту количес-

тва таких преступлений способствует высокий уровень коррумпированности государственных органов в различных сферах общественной жизни. В ходе исследования установлено, что коррупционные преступления преимущественно совершаются государственными служащими путем злоупотребления служебным положением, а также получения неправомерной выгоды.

Предложены пути усовершенствования форм противодействия коррупции в органах государственной власти, которые позволят снизить уровень коррупции в системе государственного управления, в частности осуществление мер, направленных на активизацию информационного обмена между неправительственными организациями, средствами массовой информации, общественностью и органами местного самоуправления, органами государственной власти.

Ключевые слова: экономические преступления, государственное управление, коррупционные преступления, правоохранительные органы, методика расследования преступлений.

CORRUPTION IN THE SYSTEM OF PUBLIC ADMINISTRATION AND ECONOMY OF UKRAINE: CURRENT STATUS AND TRANSFORMATION

**A. Kofanov
N. Pavlovska
M. Kulyk
Yu. Tereshchenko
H. Strilets**

The article deals with a number of issues of investigation and prevention of corruption crimes in the field of public administration. The purpose of this paper is to analyze challenges in investigating and preventing corruption crimes in the field of public administration. The relevance of this study lies in the fact that the variety of forms of bribery, its penetration into various spheres of activity: economic, financial, entrepreneurial, educational, requires new ways to prevent and counteract these criminal manifestations, the creation of pragmatic recommendations aimed at improving their prevention and investigation.

The study was carried out based on the method of system analysis and generalization of information obtained in the course of the study, questionnaires of different categories of law enforcement officers. They conduct pre-trial investigation of these crimes, as well as reports of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, the National Police of Ukraine, the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine, and Forensic Science Institutes of the Ministry of Justice of Ukraine for 2016-2019, the legal framework on liability for corruption offenses.

The most relevant motives and methods of committing corruption crimes have been analyzed and it has been established that bribery and corruption rank first among economic crimes, and the high level of corruption of state bodies in various spheres of public life contributes to the increase in the number of such crimes. The study found that civil servants through abuse of office, as well as obtaining undue benefits predominantly commit corruption crimes.

The ways of improving the forms of combating corruption in public authorities are proposed, which will reduce the level of corruption in the public administration system, in particular, the implementation of measures aimed at enhancing

information exchange between non-governmental organizations, the media, the public and local authorities, and public authorities.

Key words: economic crime, public administration, corruption crimes, law enforcement agencies, methods of investigating crimes.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.34>

УДК 343.982

Олена Володимирівна Неня
кандидат юридичних наук
начальник відділу

ORCID 0000-0001-9721-5718

E-mail: nenya2012@ukr.net

*Державний науково-дослідний інститут
Міністерства внутрішніх справ України*

ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНО ЗНАЧИМОЇ ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті акцентується увага на практичній значимості та актуальності використання під час огляду місця кримінального правопорушення спеціальних засобів для захисту та збереження криміналістично значимої інформації. Висвітлено основні тактико-технічні характеристики, створених ДНДІ МВС України дослідних зразків мобільного намету та комплекту захисних екранів, за результатом аналізу існуючих на вітчизняному та закордонному ринках зразків таких засобів.

Ключові слова: криміналістично значима інформація, кримінальне правопорушення, захист слідчої інформації, спеціальні засоби та пристосування, намет, захисний екран.

Постановка проблеми. Злочинна діяльність як об'єкт криміналістичного вивчення окреслена і нормативно описана в Кримінальному кодексі України (далі – КК України), вона включає всі роди, групи і види кримінальних правопорушень, передбачених КК України. При цьому, криміналістично значима інформація щодо цих правопорушень та їх елементів, закономірностей їх зв'язку, ступенів і взаємозалежностей дає змогу отримати уявлення про криміналістичну сутність конкретного кримінального правопорушення його криміналістичну характеристику.

Будь-які зміни в оточуючому середовищі залишають матеріальні сліди. Безумовно, в їх число входять і сліди кримінального правопорушення. Виявлення змін матеріальної обстановки щодо кримінальної події можли-

во при огляді місця кримінального правопорушення. Аналіз результатів огляду дає змогу зрозуміти і встановити механізм утворення слідів, їх зв'язок з об'єктами, виявленими під час огляду, особами, причетними до цієї події. Тому огляд місця події є одним з найважливіших і найперших слідчих дій, з якого починається весь хід розслідування кримінального правопорушення, а обсяг і характер зібраної під час нього криміналістично значимої інформації безпосередньо впливають на ефективність розслідування кримінального правопорушення.

З огляду на це важливим аспектом під час проведення досудового розслідування, для максимального збереження та захисту криміналістично значущої інформації, а також місця знаходження різноманітних слідів (у тому числі передбачуваного місця) від негативних чинників як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру, а також з метою попередження їх підміни, знищення тощо сторонніми особами, необхідні спеціальні засоби та пристосування, які обмежать як вплив на них, так і доступ до них.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі науковці по різному визначають поняття та види «криміналістично значимої інформації». Так, О. В. Бурцева, І. П. Рак визначають, що криміналістично значима інформація – це фактичні дані, що знаходяться в причинно-наслідковому зв'язку з подією кримінального правопорушення, а також відомості довідкового характеру, які використовуються в процесі розслідування кримінальних правопорушень і поділяють її на: а) актуальну криміналістично значиму інформацію, що знаходиться в причинно-наслідковому зв'язку з подією конкретного кримінального правопорушення (що характеризує спосіб правопорушення, осіб, які його вчинили, предмет замаху, знаряддя правопорушення, його обставини); б) потенційну криміналістично значиму інформацію, до якої відносять: довідкову інформацію (яка характеризує ознаки різних об'єктів – людини, матеріалів, речовин, виробів та предметів, що не мають, як правило, причинно-наслідкового зв'язку з подією конкретного кримінального правопорушення, і сприяє вирішенню діагностичних і ідентифікаційних завдань розслідування).

Джерелами актуальної криміналістично значимої інформації є різні сліди кримінального правопорушення, а потенційної – відомості щодо джерел походження, фізичні і хімічні властивості речовин і матеріалів, їх якісний та кількісний склад і т. ін. [1].

У свою чергу, В. М. Цимбал висловлює думку, що криміналістично значима інформація – це відомості та дані, що мають відношення до розслідування кримінального правопорушення. Такі відомості та дані О. М. Паршина поділяє на доказову інформацію, що міститься в доказах, і орієнтуючу – отриману з не процесуальних джерел і, яка не має доказового значення. Остання інформація може бути використана для висунення версій, визначення напрямів розслідування, планування слідчих дій, прогнозування можливої лінії поведінки учасників кримінального провадження і т. ін. При цьому криміналістично значимою може виявитися будь-яка інформація будь-якої природи [2, 3].

Н. І. Клименко та В. Ю. Шепітько вважають, що криміналістично значима інформація – це відомості про матеріальні об'єкти та їх взаємодію,

що мала місце у зв'язку з подією кримінального правопорушення, які мають значення для розслідування правопорушення та встановлення усіх обставин його вчинення [4, 5].

Не зважаючи на відмінності запропонованих понять «криміналістично значимої інформації» основна думка є єдиною, що ефективність розслідування кримінальних правопорушень у значній мірі залежить від обсягу і характеру зібраної по кримінальній справі інформації. На це, у свою чергу, головним чином впливає якість і повнота огляду місця події.

Згідно ст. 237 КПК України, огляд – це слідча (розшукова) дія, що полягає у безпосередньому спостереженні й дослідженні його учасниками матеріальних об'єктів, які пов'язані із обставинами вчинення кримінального правопорушення, що проводиться з метою їх виявлення та фіксації [6].

Отже, огляд місця кримінального правопорушення – це невідкладна слідча дія, що складається з пізнавальних і посвідчувальних операцій слідчого, виконуваних на місці виявлення ознак вчиненого або передбачуваного кримінального правопорушення з метою виявлення і закріплення слідів, предметів, об'єктів, що дають уявлення щодо обставин і характеру події, що сталася.

При цьому, О. С. Луніна пропонує формулу рівня ефективності огляду місця скоєння кримінального правопорушення, єдиним критерієм якого є його мета. Отже, оцінка ефективності огляду й гарантована його об'єктивність оцінюється за наступною формулою: кількість криміналістично значимої інформації (доказової і орієнтуючої інформації), яку слідчий отримав при проведенні огляду місця події по співвідношенню до кількості криміналістично значимої інформації, яку він міг отримати [7].

Успішний огляд місця кримінального правопорушення залежить від правильної підготовки слідчого до його проведення.

Тому, саме організаційні заходи на підготовчому етапі огляду місця події дають змогу слідчому отримати максимум криміналістично значимої інформації для подальшого застосування у процесі досудового розслідування.

Дослідженню питання щодо огляду місця події, у тому числі окремих видів кримінальних правопорушень, а також його організаційним заходам приділяли і приділяють увагу такі вітчизняні та зарубіжні науковці як: Т. В. Авер'янова, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, В. М. Глібо, О. О. Давидова, В. А. Журавель, Н. І. Клименко, В. П. Колмаков, О. С. Луніна, О. В. Любчинський, І. В. Пиріг, М. В. Салтевський, М. О. Селіванов, В. Ю. Шепітько.

Проведений аналіз наукових джерел дає змогу констатувати, що поряд із достатньо повним розглядом питань у частині організаційних і тактичних аспектів проведення огляду місця кримінального правопорушення, існує певна прогалина, що стосується захисту місця події. Це питання має безумовну практичну значимість та актуальність, зокрема для збереження матеріальних об'єктів, які пов'язані із обставинами вчинення кримінального правопорушення, у тому числі мікрослідів, пошук яких здійснюється з урахуванням обставин кримінального правопорушення та слідчих версій, що висуваються.

Тому, як і тактика, так і організаційні заходи огляду місця скоєння кримінального правопорушення напряму залежать від технічних засобів та пристосувань, що використовуються.

Мета дослідження. Матеріальний характер слідів кримінального правопорушення, притаманність їм різноманітних фізичних властивостей і необмеженість кола матеріальних об'єктів, на яких вони можуть бути присутні, зумовлює складність не тільки їх пошуку, а й уникнення їх пошкодження та знищення [8].

З огляду на це важливим аспектом під час проведення досудового розслідування є максимальне збереження та захисту криміналістично значимої інформації.

Отже, метою роботи був пошук оптимальних конструктивних рішень для створення зразків технічних засобів, які б ефективно забезпечували захист і збереження криміналістично значимої інформації під час проведення слідчих дій.

Викладення основного матеріалу. Для вирішення питання ефективного захисту слідової інформації на місці скоєння кримінального правопорушення та самого місця кримінального правопорушення колективом науково-дослідної лабораторії криміналістичної та спеціальної техніки Державний науково-дослідний інститут МВС України (далі – ДНДІ МВС України) на замовлення відділу криміналістичного забезпечення Головного слідчого управління Національної поліції України (далі – Замовник) проводилося дві дослідно-конструкторські роботи зі створення мобільного намету та спеціального комплекту захисних екранів для забезпечення збереження криміналістично значимої інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Проведений аналіз інформаційних джерел показав, що для вирішення питання захисту та збереження криміналістично значимої інформації й обмеження доступу до неї та місцевості, де вона знаходиться (або може знаходитися), як закордонні, так і вітчизняні криміналісти використовують різноманітні захисні засоби та пристосування, віддаючи перевагу саме мобільним наметам, тентам, огороджувальним (портативним) парканам та захисним екранам.

Аналіз технічних захисних засобів як вітчизняного, так і закордонного виробництва показав, що вони є дуже різноманітними. Є намети дуже прості як у виготовленні, так і експлуатації, зокрема, які не мають навіть бокових стінок див. рис. 1 [9]. У свою чергу існують і багатофункціональні і складні за конструкцією намети, які дають можливість зберегти 98 % природного освітлення, забезпечують умови для проведення досліджень, зокрема виявлення різноманітних слідів із застосуванням ціаноакрилату, і, навіть екранують дію пристроїв бездротового зв'язку (смартфонів, планшетів, пристроїв GPS тощо).

Достатньо широкого використання набули намети одноразового застосування «Forensic Tent Mag» (Великобританія), які після використання підлягають утилізації, див. рис. 2 [10].

Також, у Великобританії для проведення експертизи на місці події експерти застосовують модульні укриття, які збираються за кілька хвилин (див. рис. 3) [11].

Найчастіше застосовують три типорозміри такого намету – шириною 3 м, а довжина його може бути 3, 4,5, та 6 м. Тканина, з якої виготовлено намет має покриття стабілізоване до ультрафіолетового (далі – УФ) опромінення, з водовідштовхувальною властивістю з проклеєними швами.

Рис. 1. Намет Scene Guard Scene Cover Tent 10 ft (виробництва Китаю)

Рис. 2. Намет одноразового застосування «Forensic Tent Mag» (виробництва Великобританії)

Захисний намет «Speed Tent» фірми «Safetracks» (виробництва Швеції) з прозорим дахом дає можливість зберегти 98% природного освітлення, який за необхідності закривається полотном чорного кольору (див. рис. 4) [12].

Рис. 3. Намет для проведення експертизи

Рис. 4. Намет для проведення експертизи «Safetracks» Speed Tent»

У США для проведення судово-медичної експертизи на місці кримінального правопорушення застосовують мобільні намети «Select-A-Shield»,

які мають екрануючі покриття тканини для ізоляції пристроїв бездротового зв'язку (смартфонів, планшетів, пристроїв GPS тощо) (див. рис. 5) [13].

Намет має запатентовану подвійну (патент США № 8, 530, 756) або потрійну (патент США № 9, 029, 714) систему захисту дверей, підлогу із струмопровідного матеріалу, розміщеного між двома шарами міцного вінілу. Стандартні розміри наметів складають 4×4 м, 7×7 м, 9×9 м, висота – 2 м. Крім того, такі намети за необхідності можуть мати нестандартні розміри.

Рис. 5. Намет «Select-A-Shield» для проведення судово-медичної експертизи

Експерти Центральної судово-медичної лабораторії поліції Польщі застосовують більш складні як за конструкцією, так і за оснащенням, у порівнянні із описаними раніше, намети виробництва Польщі «RUVIS» (див. рис. 6) [14]. Такі намети створюють умови для проведення досліджень, зокрема виявлення різноманітних слідів із застосуванням ціаноакрилату. Також, конструкція такого намету дає змогу виявляти відбитки пальців на великих предметах.

Рис. 6. Захистний намет фірми «RUVIS»

Ґрунтуючись на аналізі отриманої інформації щодо іноземних та вітчизняних наметів, їх тактико-технічних характеристик, а також вимог, що висувалися Замовником, Державним науково-дослідним інститутом МВС України спільно з Фізичною особою-підприємцем Божко Анатолієм Федоровичем було створено дослідні зразки намету для забезпечення збереження криміналістично значущої інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій, див рис. 7.

Рис. 7. Вигляд з різних боків намету для забезпечення збереження криміналістично значущої інформації, створений ДНДІ МВС України

Намет забезпечує зручні умови роботи працівників підрозділів криміналістичного забезпечення організації досудового розслідування на місці скоєння кримінального правопорушення незалежно від погодних умов. Перевагами порівняно з іноземними аналогами є його проста конструкція, багатфункціональність. Мобільний намет має ряд особливостей, зокрема кольорове маркування складових металевого каркасу та з'єднувальних пристосувань, що забезпечує швидкий монтаж намету. Тканинне покриття (тент) намету виготовлено з прогумованої тканини щільністю 200 г/м², що забезпечує водовідштовхувальні властивості. Конструкція тканинного покриття забезпечує доступ до внутрішньої частини палатки з будь якого боку завдяки можливості підняття або згортання та фіксації бокових стінок намету за допомогою спеціальних лямок, див. рис. 7. Крім того, на лицьовому боці намету передбачені «входи», що утворюються додатковими металевими застілками-блискавкам. Для покращення стійкості намету, окрім стандартних комплектів кріплення намету до ґрунту (шнури та металеві штирі) та до твердої поверхні (кріпильні шнури та дюбеля-цвяхи), передбачений спеціальний комплект, до складу якого входять чотири металеві важелі вагою не менше 5 кг кожний, оснащені елементами кріплення до каркасу намету. Крім того створений захисний намет оснащений автономним освітленням-ліхтарем, який має три режими освітлення, забезпечує світловий потік 350 лм та може працювати в автономному режимі до 60 год. (мінімальний режим освітлення).

Для перенесення складових намету передбачено дві сумки: сумка-чохол для транспортування каркасу намету, тканинного покриття, комплектів кріплення намету до ґрунту й до твердої поверхні та сумка-чохол для комплекту покращення стійкості намету.

Що стосується захисних екранів, то достатньо розповсюдженими у закордонних криміналістів є захисні екрани «SCGD20», див. рис. 8 [15] та «SCGD20XT», див. рис. 9 [16] (виробництва США), а на вітчизняному ринку така продукція представлена фірмами «Експертні системи» та «EXPERT», див. рис. 10 [17].

Рис. 8. Захисний екран «SCGD20»

Висоту захисного екрану «SCGD20» можна збільшувати до 3 м. Для встановлення такого захисного екрану легка ПВХ арматура з'єднується у каркас і на неї натягується міцний нейлоновий чохол. Конструкція екрану передбачає зручні розтяжки на липучці з боків, так що кілька елементів можуть бути з'єднані разом.

Рис. 9. Захисний екран «SCGD20XT»

Висоту захисного екрану «SCGD20XT» можна збільшити до 1,75 м. До комплекту такого екрану входять розтяжки на липучках, які дають змогу об'єднувати разом кілька екранів, а також кутові пази для полегшення зняття нейлонових покриттів.

Рис. 10. Великоформатний захисний екран для проведення слідчих дій «EXPERT» (Україна)

Каркас великоформатного захисного екрану виготовлений з полівінілхлоридних труб, діаметром 50 мм. Екран виготовлений зі щільного поліестру ОКСФОРД 600 чорного кольору. Щільність тканини запобігає проник-

ненню світла при яскравому штучному освітленні в темний час доби та унеможлиблює спостереження проведення слідчих дій крізь екран сторонніми особами.

Посередині захисний екран оснащений світловідбиваючою смугою, що забезпечує видимість розташування проведення слідчих дій в темний час доби. Розпізнавальний напис «ПОЛІЦІЯ» нанесений українською та англійською мовами.

Такі екрани можуть бути поєднані між собою за допомогою металевих кнопок, розташованих уздовж висоти екрану, які дозволяють змонтувати захисну споруду потрібної довжини.

За результатами аналізу тактико-технічних характеристик захисних екранів іноземного та вітчизняного виробництва, а також враховуючи вимоги Замовника, Державним науково-дослідним інститутом МВС України спільно з ТОВ «Промислово-комерційна фірма «Інжен» було створено дослідні зразки спеціального комплексу захисних екранів для забезпечення збереження криміналістично значущої інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Особливість створеного ДНДІ МВС України спеціального комплексу захисних екранів для забезпечення збереження криміналістично значущої інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій полягає у його конструкції. Спеціальний комплект складається з чотирьох захисних екранів та пристосовань до них, які забезпечують його швидкий багаторазовий монтаж без втрат технічних можливостей. Одна секція екрану складається із двох стійок і двох перетинок, на які за допомогою липучок кріпиться полотно захисного екрану, виготовлене з поліестеру з водовідштовхувальним покриттям, щільністю 200 г/м², що запобігає проникненню світла, див. рис. 11.

Рис. 11. Спеціальний комплект захисних екранів у різних варіантах з'єднання та розміщений у чохлі для його транспортування

Каркас кожного екрану виготовлений із металевого профілю, покритого порошковим покриттям, що захищає поверхню від дії вологи та інших факторів, що викликають корозію металу. Було вибрано саме метал для виготовлення каркасу, а не такі матеріали, як вуглепластик або полівінілхлорид, так як такі матеріали не реалізують усіх вимог, що висуваються до таких конструкцій, зокрема вони мають недостатню міцність і є надто легкими, що не забезпечує стійкості конструкції у вітряну погоду.

Чотири екрани спеціального комплекту можуть з'єднуватися в лінію та під кутом 90°. З'єднання здійснюється за допомогою Г-подібних зацепів або спеціальних липучок, див. рис. 11.

Посередині кожний захисний екран оснащений двома світловідбиваючими смугами, що забезпечують видимість розташування проведення слідчих дій в темний час доби. Між цими смугами розташований напис «НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ».

На кшталт намету, розробленого ДНДІ МВС України, спеціальний комплект захисних екранів, окрім наборів кріплення кожного екрану до ґрунту, також оснащений набором засобів для покращення його стійкості на твердій поверхні, який містить ваги до 5 кг, які (за необхідності) кріпляться до нижньої частини стійки екрану. Зручне транспортування спеціального комплекту забезпечується завдяки сумці-чохла, виготовленої з високоміцної тканини.

Висновки. Розглядаючи проблему огляду місця кримінального правопорушення, хотілося б відзначити, що у справах такого роду правопорушень, зазвичай, відсутні очевидці, тому якість огляду місця події значною мірою впливає на подальший хід розслідування.

При цьому, матеріальний характер об'єктів, які пов'язані із обставинами і місцем вчинення кримінального правопорушення, притаманність їм різноманітних фізичних властивостей і необмеженість їх кола, зумовлює складність не тільки їх пошуку, а й уникнення їх пошкодження та знищення.

Для забезпечення неушкодженості та первісного стану об'єктів, які пов'язані із обставинами і місцем вчинення кримінального правопорушення, а також первісної обстановки правопорушення ДНДІ МВС України спільно з українськими виробниками були створені дослідні зразки мобільного намету та комплекту захисних екранів, тактико-технічні характеристики яких стали результатом аналізу існуючих на вітчизняному та закордонному ринках зразків наметів та захисних екранів, а також вивчених властивостей тканинного покриття та матеріалів каркасу, які використовуються для створення таких засобів.

Створені засоби, на нашу думку, значною мірою підвищують ефективність роботи працівників підрозділів криміналістичного забезпечення органів досудового розслідування НПУ з об'єктами, що пов'язані з подією кримінального правопорушення, а також забезпечать дієвий їх захист від впливу негативних чинників.

Перелік посилань

1. Бурцева Е. В., Рак И. П., Селезнев А. В., Сысоев Э. В. Криминалистика. Ч. I: Общая теория криминалистики и криминалистическая техника: учеб. пособие. Тамбов, 2006. 96 с.
2. Цимбал В. М. Понятие, сущность и научное значение криминалистически значимой информации. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-suschnost-i-nauchnoe-znachenie-kriminalisticheskii-znachimoy-informatsii/viewer> (дата звернення 17.03.2021).
3. Паршина Е. Н. Проблемы информационного обеспечения и защиты информации в предварительном расследовании: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ижевск, 2004. 26 с.
4. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: науково-практичний посібник / за ред. Н. І. Клименко. Київ, 2005. 216 с.
5. Шепітько В. Ю. Тактика огляду місця події: конспект лекції. Харків, 1994. 20 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 24.03.2021).
7. Лунина Е. С. Особенности осмотра места происшествия при насильственных преступлениях, совершенных в труднодоступном месте: моногр. Краснодар, 2013. 171 с.
8. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. Одеса, 2018. 44 с.
9. Scene Guard Scene Cover Tent 10 ft (Aluminum Frame with Walls). Retrieved from: <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.sirchie.com%2Fscene-guard-scene-cover-tent-10-ft-x-10-ft-steel-frame.html&psig=AOvVaw2P3BT0FPBer0eqWrFoljFs&ust=1617128923026000&source=i>

References

1. Burtseva, Ie. V., Rak, I. P., Selezniev, A. V., Sysoiev, E. V. (2006). Forensic Science. Part I: General theory of forensic science and forensic techniques: textbook. Tambov. 96 p. (in Russian).
2. Tsymbal, V. M. Concept, essence and scientific significance of forensically significant information. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-suschnost-i-nauchnoe-znachenie-kriminalisticheskii-znachimoy-informatsii/viewer> (access date 17.03.2021). (in Russian).
3. Parshina, E. N. (2004). Problems of information support and protection of information in the preliminary investigation: extended abstract of candidate's thesis of Juridical Sciences. Izhevsk. (in Russian).
4. Klimenko, N. I. (Ed.). (2005). Review of the scene in the investigation of certain types of crimes: textbook. Kyiv. 216 p. (in Ukrainian).
5. Shepitko, V. Yu. (1994). Tactics of site inspection: lecture notes. Kharkiv. 20 p. (in Ukrainian).
6. Criminal Procedure Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (access date 24.03.2021). (in Ukrainian).
7. Lunina, Ie. S. (2013). Features of inspection of the scene of violent crimes committed in a hard-to-reach place: monograph. Krasnodar. 171 p. (in Russian).
8. Kovalchuk, S. O. (2018). The doctrine of material evidence in the criminal process: theoretical, legal and practical foundations: extended abstract of Doctor's thesis. Odesa. 44 p. (in Ukrainian).
9. Scene Guard Scene Cover Tent 10 ft (Aluminum Frame with Walls). Retrieved from: <https://www.google.com/url?sa=i&url=https%3A%2F%2Fwww.sirchie.com%2Fscene-guard-scene-cover-tent-10-ft-x-10-ft-steel-frame.html&psig=AOvVaw2P3BT0FPBer0eqWrFoljFs&ust=1617128923026000&source=i>

e=images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCMj-wOqQ1u8CFQAAAAAdAAAAABAD (access date 22.03.2021). (in English).

10. Одноразова палатка. URL: <https://www.forensicmag.com/products/disposable-crime-scene-tent> (дата звернення 18.03.2021).

11. Судебные палатки. URL: <http://www.tents4work.co.uk/forensics> (дата звернення 18.03.2021).

12. Forensic Tent Black 3m x 3m (10ftx10ft). URL: <http://www.waproducts.co.uk/proddetail.php?prod=B20396> (дата звернення 19.03.2021).

13. Select-A-Shield™ RF EMI Shielding Portable Enclosures. URL: <https://cdn.thomasnet.com/ccp/10097499/236697.pdf> (дата звернення 19.03.2021).

14. Kryminalistyczne namioty. URL: <http://clkp.policja.pl/clk/aktualnosci/123160,Walidacja-namiotu-do-ujawniania-slawodaktyloskopijnych-na-przedmiotach-duzogab.html> (дата звернення 22.03.2021).

15. Guard Photography Barrier. URL: <https://www.adorama.com/RecommendFor/sifccsgd01.html> (дата звернення 19.03.2021).

16. SCGD20XT Scene Guard Guard Photo Barrier. URL: <https://www.arrowheadforensics.com/products/crime-scene-tools/crime-scene-privacy-barriers/crime-scene-barriers-and-walls.html> (дата звернення 12.02.2019).

17. Захисний екран для проведення слідчих дій на місці злочину. URL: http://www.proexpert.com.ua/expert.php?lng=ua&page=products&cat_id=13&tovar_id=49 (дата звернення 12.03.2021).

images&cd=vfe&ved=0CAIQjRxqFwoTCMj-wOqQ1u8CFQAAAAAdAAAAABAD (access date 22.03.2021). (in English).

10. Disposable tent. Retrieved from: <https://www.forensicmag.com/products/disposable-crime-scene-tent> (access date 18.03.2021) (in Russian).

11. Court tents. Retrieved from: <http://www.tents4work.co.uk/forensics> (access date 18.03.2021). (in Russian).

12. Forensic Tent Black 3m x 3m (10ftx10ft). Retrieved from: <http://www.waproducts.co.uk/proddetail.php?prod=B20396> (access date 19.03.2021). (in English).

13. Select-A-Shield™ RF EMI Shielding Portable Enclosures. Retrieved from: <https://cdn.thomasnet.com/ccp/10097499/236697.pdf> (access date 19.03.2021). (in English).

14. Kryminalistyczne namioty. Retrieved from: <http://clkp.policja.pl/clk/aktualnosci/123160,Walidacja-namiotu-do-ujawniania-slawodaktyloskopijnych-na-przedmiotach-duzogab.html> (access date 22.03.2021) (in Polish).

15. Guard Photography Barrier. Retrieved from: <https://www.adorama.com/RecommendFor/sifccsgd01.html> (access date 19.03.2021). (in English).

16. SCGD20XT Scene Guard Guard Photo Barrier. Retrieved from: <https://www.arrowheadforensics.com/products/crime-scene-tools/crime-scene-privacy-barriers/crime-scene-barriers-and-walls.html> (access date 12.02.2019). (in English).

17. Protective screen for investigative actions at the crime scene. Retrieved from: http://www.proexpert.com.ua/expert.php?lng=ua&page=products&cat_id=13&tovar_id=49 (access date 12.03.2021). (in Ukrainian).

СРЕДСТВА ЗАЩИТЫ И СОХРАНЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИ ЗНАЧИМОЙ ИНФОРМАЦИИ ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАСКРЫТИЯ И РАССЛЕДОВАНИЯ УГОЛОВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЙ

Е. В. Неня

В статье отмечается, что осмотр места происшествия является одним из важнейших и первоначальных следственных действий, с которого начинается весь ход расследования уголовного правонарушения, качество которого напрямую влияет на эффективность раскрытия и расследования уголовного правонарушения.

Приводится анализ понимания отдельными учеными понятия «криминалистически значимая информация», а также ее виды и источники.

Акцентируется внимание на том, что успешный осмотр места уголовного правонарушения зависит от правильной подготовки следователя к его проведению.

Проведенный анализ научных источников позволяет констатировать, что наряду с достаточно полным рассмотрением вопросов в части организационных и тактических аспектов проведения осмотра места уголовного правонарушения существует определенный пробел, касающийся защиты места происшествия. Этот вопрос имеет безусловную практическую значимость и актуальность, в частности для избежания повреждения и уничтожения материальных объектов, связанных с обстоятельствами совершения уголовного правонарушения.

Поэтому целью данной статьи является освещение результатов проведенных опытно-конструкторских работ ГНИИ МВД Украины по созданию опытных образцов мобильной палатки и специального комплекта защитных экранов для обеспечения сохранности криминалистически значимой информации при проведении следственных (розыскных) мероприятий.

Анализ тактико-технических характеристик защитных средств как отечественного, так и зарубежного производства показал, что они очень разнообразны. Есть палатки очень простые как в изготовлении, так и эксплуатации, в частности, не имеющие даже боковых стенок. В свою очередь существуют и многофункциональные и сложные по конструкции палатки, которые дают возможность сохранить 98 % естественного освещения, обеспечивают условия для проведения исследований, в том числе выявление различных следов с применением цианакрилата, и даже экранируют действие устройств беспроводной связи (смартфонов, планшетов, устройств GPS и т. д.).

Созданные образцы защитных средств стали результатом поиска оптимальных характеристик, в частности, свойств тканевого покрытия и материалов каркаса, на основе анализа существующих на отечественном и зарубежном рынках образцов палаток и защитных экранов, а также выдвинутых требований отделом криминалистического обеспечения Главного следственного управления Национальной полиции Украины, в том числе к их мобильности.

Ключевые слова: криминалистически значимая информация, уголовное правонарушение, защита следовой информации, специальные средства и приспособления, палатка, защитный экран.

MEANS OF PROTECTION AND PRESERVATION OF FORENSICALLY SIGNIFICANT INFORMATION FOR THE INCREASEMENT OF THE EFFECTIVENESS OF CRIME SOLVING AND INVESTIGATION

O. Nenia

The research article considers that the investigation of the scene is one of the most important and primary investigative actions, which begins the entire course of the investigation of a criminal offense, and the quality of which directly affects the effectiveness of the solving and investigation of the crime.

The analysis of understanding of the concept of “forensically significant information” by individual scientists, as well as its types and sources is carried out.

Attention is focused on the fact that a successful examination of the place of a criminal offense depends on the correct preparation of the investigator for its conduct. The analysis of scientific sources allows us to state that along with a fairly complete consideration of the issues in terms of the organizational and tactical aspects of the inspection of the scene of a criminal offense, there is a certain gap regarding the protection of the scene. This issue is of an unconditional practical significance and relevance, in particular for avoiding damage and destruction of material objects associated with the circumstances of the crime.

Therefore, the purpose of this paper is to highlight the results of the study and development work carried out by the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine to create several prototypes of a mobile tent and a special set of protective screens to ensure the safety of forensically significant information during investigative (search) activities.

Analysis of the tactical and technical characteristics of protective equipment of both domestic and foreign production showed that they are very different. There are the tents that are very simple to manufacture and operate; in particular, they do not even have side walls. In turn, there are multifunctional and complex tents, which make it possible to preserve 98% of natural light, provide conditions for research, including the identification of various traces using cyanoacrylate, and even shield the action of wireless communication devices (smartphones, tablets, devices GPS, etc.).

The created samples of protective equipment were the result of a search for optimal characteristics, in particular, the properties of the fabric cover and frame materials. Based on the analysis of the samples of tents and protective screens existing in domestic and foreign markets, as well as the requirements to the forensic support department of the Main Investigation Department of the National Police of Ukraine, including number to its mobility.

Key words: forensically significant information, criminal offense, protection of trace information, special means and devices, tent, protective screen.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.35>
УДК 343.985:343.346

Оксана Миколаївна Брисковська
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності ННІ № 1

ORCID: 0000-0001-6902-9969
E-mail: oksanuhka@ukr.net

Марія Андріївна Грига
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності ННІ № 1

ORCID: 0000-0003-4561-712X
E-mail: mariya_gryga@ukr.net

Національна академія внутрішніх справ

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ЗАВОЛОДІННЯ ВОДНИМ ТРАНСПОРТОМ

У статті досліджено зміст основних елементів криміналістичної характеристики незаконного заволодіння водним транспортом. Окреслено комплекс дій, що реалізуються під час підготовки, як обов'язкового етапу способу вчинення таких злочинів. З'ясовано особливості характеристики особи потерпілого та особи злочинця. Охарактеризовані знаряддя вчинення даного кримінального правопорушення, що застосовуються на різних етапах реалізації злочинного умислу. Висвітлена типова слідова картина вчинення незаконного заволодіння водним транспортом.

Ключові слова: *незаконне заволодіння водним транспортом, криміналістична характеристика, типова слідова картина, спосіб вчинення, особа потерпілого, особа злочинця, знаряддя вчинення кримінального правопорушення.*

Постановка проблеми. Незаконне заволодіння водним транспортом та угон (викрадення) морських чи річкових суден як різновид кримінального бізнесу завдяки своїй прибутковості майже не поступається незаконному заволодінню автотранспортом. Значна частина цих кримінальних правопорушень вчиняється організованими злочинними групами, що мають чітку ієрархічну структуру з розподілом ролей, транскордонні зв'язки, високий рівень спеціалізації та матеріально-технічного оснащення. Злочинні групи здебільшого контролюють ринки, на яких реалізується викрадений

водний транспорт та двигуни до нього, діють підпільні майстерні, що здійснюють підготовку транспорту та двигунів до повторної реалізації. Налаштована індустрія легалізації морських та річкових суден, здобутих злочинним шляхом (заміна ідентифікаційних номерів, зовнішнього вигляду, підроблення реєстраційних номерів тощо).

За статистикою, понад 90 % об'єктів водного транспорту жодним чином не захищені. Насправді варіантів, як захистити човен від угону, не так вже й багато. Практично за тим самим принципом, як і з мототехнікою, найбільші страхові компанії відмовляються страхувати водні транспортні засоби через легкість їх несанкціонованого транспортування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на теоретичну та практичну значущість, наукові дослідження визначеного спрямування проводились лише у контексті вирішення проблем протидії незаконному заволодінню транспортними засобами в цілому. Теоретичне підґрунтя методики розслідування незаконного заволодіння водним транспортом складають роботи вчених, присвячені різноманітним аспектам виявлення та розслідування незаконного заволодіння транспортними засобами, зокрема А. Ю. Бояренка, О. І. Бойцова, О. М. Брисковської, М. М. Геловані, Ю. Ф. Іванова, В. А. Звіряки, В. В. Ємельяненка, В. М. Ковбаси, М. Й. Коржанського, Б. Ф. Мицака, Д. А. Патрелюка, Н. О. Попової, М. О. Свіріна, С. В. Сезонова, Є. В. Скрипи, Є. В. Фесенка, В. М. Хомича, О. П. Хрестова та ін.

Відтак, відсутність у сучасній юридичній науці ґрунтовних цільових досліджень щодо криміналістичного забезпечення розслідування незаконного заволодіння водним транспортом, а також навчальної та методичної літератури зазначеної тематики обмежує можливість правоохоронних органів у здійсненні ефективної протидії таким злочинам.

Мета дослідження. Метою статті є висвітлення елементів криміналістичної характеристики незаконного заволодіння водним транспортом, як системи відомостей про криміналістично значущі ознаки даної категорії кримінальних правопорушень та закономірні зв'язки між ними, що сприяють ефективному вирішенню завдань з розслідування даного виду злочинів.

Викладення основного матеріалу. Для розроблення відповідних підходів до вирішення проблем, що виникають у процесі розслідування та для ефективної протидії незаконному заволодінню водним транспортом вкрай важливо:

- розкрити особливості реалізації способів учинення кримінальних правопорушень даної категорії;
- розглянути характеристики особи потерпілого та особи злочинця;
- встановити найбільш поширені зняряддя вчинення даних кримінальних правопорушень;
- висвітлити типову слідову картину незаконного заволодіння водним транспортом.

Донедавна правопорушники здійснювали незаконне заволодіння та угон морських та річкових суден здебільшого для своїх потреб. На сьогодні судна та двигуни до них викрадаються значно частіше для отримання

фінансової вигоди. У середньому двигун з човном не поступається у вартості автомобільному транспорту, а спосіб вчинення злочинного діяння уявляється легшим порівняно із заволодінням автомобілем.

Авторитетні науковці цілком обґрунтовано зазначають, що саме спосіб вчинення злочину має особливе, домінуюче місце у системі криміналістичної характеристики через його детермінованість у порівнянні з іншими елементами, а також при встановленні його ознак під час пошуку слідів злочину та виявленні самого злочину [1; 2, с. 16-18].

У досліджуваних злочинах особливу увагу варто приділити діям, що вчиняються зловмисниками на етапі підготовки до викрадення плавзасобу. Вивчення та узагальнення емпіричного матеріалу дозволило виокремити типові дії правопорушників, які реалізуються ними на підготовчому етапі:

- вибір водного транспортного засобу, яким планується заволодіти;
- збирання відомостей про його власника чи користувача (зокрема вивчення способу його життя, часу та режиму використання ним водного транспорту тощо);
- з'ясування характеристик місця зберігання транспортного засобу, зокрема, для визначення зручних шляхів його транспортування;
- встановлення наявності чи відсутності засобів охорони;
- підбір і пристосування різних технічних засобів для проникнення на об'єкт зберігання (парковки, швартування) і в транспортний засіб, для відключення або пошкодження сигналізації і запірних пристроїв, для запуску двигуна (можуть заздалегідь готуватися дублікати ключів, різні відмички, слюсарний і спеціальний інструмент – зварювальні апарати, автоген, радіомаяки, сканери кодів сигналізації тощо);
- за необхідності підшукування співвиконавців, які мають необхідні вміння та навички тощо.

Для збирання інформації зловмисники здійснюють різні заходи: спостереження, опитування громадян, обстеження стоянок, місць паркування і зберігання плавзасобу, ділянок місцевості (з метою вибору оптимального шляху відходу з місця крадіжки), придбання джерел інформації або впровадження членів злочинної структури в охоронні фірми і підприємства, що займаються реалізацією, ремонтом, гарантійним обслуговуванням водного транспорту, установкою охоронних систем на ньому, а також у різні охоронні структури [3, с. 21].

На етапі підготовки злочину вивчається можливість зберігання, переробки, розбирання, збуту викраденого плавучого обладнання. Для цих цілей орендуються ангари, гаражі, майстерні, в яких планується розбирати, зберігати або переробляти викрадений плавзасіб. Практиці відомі випадки, коли, вивчивши спосіб життя потерпілих, графік роботи охоронної служби, злочинці орендували ангари, гаражі поруч з місцем незаконного заволодіння.

Здійснюється також перепилування дужок замків, дверних петель; відгинання втулок воріт гаражів; відчинення дверей зсередини (такий спосіб застосовується, якщо гараж має долівку); розрізання воріт або стін металевого гаража спеціальними ножицями; висвердлювання замків,

отворів у стінах ангарів, гаражів; відмикання замка шляхом підбору ключа або спеціальною відмичкою; відмикання замка дублікатом ключів; зрізання (перебиття) силового кабелю, троса, ланцюга, яким кріпиться плавзасіб; крадіжка краном, підйомником та ін. Загалом, підготовчі дії можуть тривати від кількох днів до декількох тижнів.

Плавзасіб може вилучатися шляхом викрадення по воді або буксирування, у тому числі і з частковим або повним завантаженням на інший транспортний засіб.

Приклад. 28.03.2015 близько 03.00 ОСОБА_1 та ОСОБА_2 перебували на березі річки Червона с. Блощинці Білоцерківського району Київської області, де за попередньою змовою, а ОСОБА_1 – повторно, з метою вчинення крадіжки металевого човна, належного ОСОБІ_3, переправили вказаний металевий човен на протилежний берег річки, на якому чекав автомобіль викрадачів. Далі, діючи таємно, вони завантажили цей човен до автомобіля та вирушили до будинку № 3-а на вул. Білоцерківській в с. Блощинці, що належить ОСОБІ_4, у дворі якої сховали викрадений човен [4].

Спосіб учинення незаконного заволодіння водним транспортним засобом тісно пов'язаний з характеристикою особи злочинця. Такі кримінальні правопорушення здебільшого вчиняються групою осіб з огляду на те, що дані транспортні засоби великогабаритні та в окремих випадках перебувають під охороною. Інколи їхнє перевезення є складним технологічним процесом, що потребує значних людських ресурсів та використання спеціальної техніки. Їх учиняють чоловіки, зазвичай це місцеві жителі, особи, які відповідають за охорону чи зберігання транспортних засобів, мешканці сусідніх населених пунктів. Злочинці часто мають певні навички керування плавзасобом, орієнтуються в його технічному оснащенні та особливостях експлуатації. Досить часто такі кримінальні правопорушення вчиняють у стані алкогольного сп'яніння.

Відтак, переважна більшість угонів та незаконних заволодінь морським чи річковим судном учиняються організованими групами, до складу яких зазвичай входять:

- організатор;
- особи, що спеціалізуються на транспортуванні транспортних засобів (судноводії);
- фахівці з технічного обладнання, зміни номерів вузлів та агрегатів судна;
- збувальники крадених суден;
- особи-інформатори, що визначають місце зберігання та можливі варіанти заволодіння судном та ін.

Характеристика особи потерпілого у досліджуваних провадженнях також має значення, адже як свідчить слідча практика, у більшості випадків угон або незаконне заволодіння судном передбачає вибір не будь-якого, а конкретного потерпілого. Тому між особою злочинця і потерпілим часто існують певні зв'язки (професійні, особисті, дружні, родинні тощо).

Приклад. ОСОБА_4 в період з 23 по 26 грудня 2009 року, маючи умисел на таємне викрадення майна, що належить ОСОБІ_5, прибув до гаражного

кооперативу, де, перебуваючи в гаражі і переконавшись, що за його діями ніхто не спостерігає, вивіз катер Reinell V 2101 вартістю 51 639,13 грн. з підвісним човновим мотором Ямаха вартістю 32 695 грн., усього на загальну суму 94 334,13 грн. Основним мотивом викрадення було те, що потерпілий не в повному обсязі розрахувався з ОСОБА_4 за роботу з реставрації катера. ОСОБА_4 з викраденим майном зник, чим спричинив матеріально шкоду у великому розмірі (ч. 4 ст. 185 КК України) [5].

За результатами аналізу кримінальних проваджень виявлено групи потенційних жертв, яких об'єднують спільні риси:

- власники дорогих морських чи річкових суден та двигунів до них;
- рибалки «любителі», мисливці та працівники підприємств промислового лову;
- члени яхт-клубів та прихильники яхтового спорту;
- власники, які залишають судна на тривалий час на території, яка не охороняється або охороняється неналежащо;
- потерпілі, які своєчасно не звертаються до поліції, а очікують, коли з ними зв'яжуться викрадачі, намагаються знайти судно своїми силами (таких більшість).

Значущим елементом криміналістичної характеристики злочинів, що розглядаються, є знаряддя вчинення кримінального правопорушення, адже без них у даному випадку реалізувати злочинний намір практично неможливо. Знаряддя застосовуються вже на етапі підготовки: з метою стеження за об'єктом злочинці можуть застосовувати спеціальні засоби фото- та відеофіксації, мобільні засоби прослуховування, тепловізори тощо. Також, залежно від мети кримінального правопорушення, готуються слюсарні інструменти, газозварювальне обладнання, засоби подолання протикрадіжних (протиугінних) систем та GPS. На етапі викрадення злочинці можуть застосовувати інший транспорт для буксирування або перевезення судна на лафеті.

Важливим елементом криміналістичної характеристики, що дає змогу отримати уявлення про інші її складові, зокрема, спосіб заволодіння, кількість правопорушників, траєкторію та напрям руху судна та іншу важливу для розслідування інформацію, є типова слідова картина. Зважаючи на те, що переважна більшість таких викрадень вчиняється у малолюдних місцях та місцях малої інфраструктури, особливого значення для розслідування набувають не ідеальні (показання потерпілого, очевидців), а матеріальні сліди (сліди злочинців, знарядь та інструментів, записи відеокамер тощо).

На відкритих стоянках доцільно вилучати зразки ґрунту, частки асфальту, речовин хімічного і біологічного походження, які можуть бути використані для подальших експертних досліджень.

Під час незаконного заволодіння водним транспортом з приміщень основну кількість слідів утворюють сліди від механічних знарядь, за допомогою яких здійснюється проникнення та відкріплення водного транспортного засобу (сліди натискання (удару), розпилу (розрізу, розруб), свердління, а також термічні сліди).

Вкрай інформативними є сліди, безпосередньо залишені злочинцями: сліди рук на об'єктах, взуття на прилеглий території, недопалків цигарок,

що відрізняються маркою, жувальні гумки (на яких можуть бути виявлені сліди прикусу), елементи одягу, гребінці, носові хустинки, чеки тощо. Ці сліди дозволять оперативно отримати інформацію про кількість злочинців та характер їхніх дій на місці вчинення злочину.

Примітно, що за результатами дослідження слідової картини можна не тільки успішно розслідувати кримінальне провадження, а й ідентифікувати сліди з аналогічними, виявленими під час огляду в інших кримінальних провадженнях.

Обстановку вчинення злочину характеризують місце та час вчинення. Здебільшого викрадачі водного транспорту активізуються в нічний час (з настанням сутінок) на території ангарів, гаражів, дач, сараїв, причалів, стоянок, пірсів, баз охоронних фірм, місць зберігання або тимчасового перебування плавзасобів та плавучого обладнання, плавучих споруд, що мають механічні установки і призначені для роботи на внутрішніх водних шляхах, місць проведення поглиблювальних робіт за допомогою земснаряду. Очевидно, що найбільше плавзасобів викрадають з об'єктів, які не охороняються.

Приклад. У вечірній час ОСОБА_2, перебуваючи на березі річки Удич у с. Хмарівка Бершадського району Вінницької області, напроти домоволодіння на вул. Шевченка, 32, побачила прив'язаний до стовбура дерева алюмінієвий човен, який вирішила викрасти. Реалізуючи свій умисел, спрямований на незаконне заволодіння чужим майном, ОСОБА_2 шляхом вільного доступу, з корисливих мотивів, умисно, таємно, викрала цей металевий човен та затигнула його за споруду зупинки. Пізніше разом з ОСОБОЮ_3, якій не було відомо про протиправні наміри ОСОБИ_2, вони завантажили вказаний човен на причіп автомобіля невстановленої марки, а ОСОБА_2 здала його на металобрухт [6].

Висновки. Структурна побудова криміналістичної характеристики є динамічною системою та детермінується умовами практики розслідування певного виду злочинів. Узагальнення практики розслідування незаконного заволодіння водним транспортом та наукових джерел зумовило включення до системи найбільш значущих її елементів способу та обстановки вчинення злочину, характеристики особи злочинця та потерпілого, знарядь вчинення, а також слідової картини злочину. Вважаємо, що детальне вивчення та аналіз даних елементів, зважаючи на їхні тісні кореляційні зв'язки, забезпечує можливість оперативно отримати необхідну криміналістично значущу інформацію для ефективного розслідування даних злочинів.

Перелік посилань

1. Берназ П. В. Поняття «криміналістична характеристика злочину». *Південно-український правничий часопис*. 2017. Вип. 2. С. 34–38. URL: [dspace.oduvs.edu.ua > bitstream](http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream).
2. Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е. Теоретические проблемы криминалистической характеристики. *Криминалис-*

References

1. Bernaz, P. V. (2017). The concept of "forensic characteristics of the crime". *South Ukrainian Law Journal*. Issue 2. P. 34-38. Retrieved from: [dspace.oduvs.edu.ua > bitstream](http://dspace.oduvs.edu.ua/bitstream) (in Ukrainian).
2. Kolesnichenko, A. N., Konovalova, V. E. (1984). Theoretical problems of forensic characteristics. *Forensic characteristics of*

- тическая характеристика преступлений.* Москва, 1984. С. 15-19.
3. Початковий етап розслідування незаконного заволодіння автотранспортом: метод. рек. / Нац. акад. внутр. справ; С.С. Чернявський, В.І. Фаринник, О. М. Брисковська та ін. Київ, 2014. 57 с.
4. Вирок Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 15.06.2015 р. у справі № 357/5313/15-к *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53842661>.
5. Вирок Індустріального районного суду м. Дніпропетровськ від 01.06.2013 у справі № 0417/12496/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31578757>.
6. Вирок Бершадського районного суду Вінницької області від 25.02.2020 у справі № 126/2758/19. Провадження № 1-кп/126/187/2020. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87966600>.
- crimes.* Moscow. P. 15-19 (in Russian).
3. Cherniavskiy, S. S., Farynyuk, V. I., Bryskovska, O. M. et al. (2014). The initial stage of the investigation of illegal possession of vehicles: methodical recommendations. Kyiv. 57 p. (in Ukrainian).
4. The verdict of the Bila Tserkva City District Court of the Kyiv Oblast as of June 15, 2015 in case No. 357/5313/15-k. *Unified State Register of Court Decisions.* Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53842661>. (In Ukrainian).
5. The verdict of the Industrial District Court of Dnipropetrovsk City as of June 1, 2009 in case No. 0417/12496/2012. *Unified State Register of Court Decisions.* Retrieved from <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31578757> (in Ukrainian).
6. The verdict of the Bershad Regional Court of Vinnytsia Oblast as of 25 February 2015 in case No. 126/2758/19. *Unified State Register of Court Decisions.* Retrieved from <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87966600> (in Ukrainian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕЗАКОННОГО ЗАВЛАДЕНИЯ ВОДНЫМ ТРАНСПОРТОМ

О. Н. Брисковська
М. А. Грига

Незаконное завладение водным транспортом и угон (хищение) морских или речных судов как разновидность криминального бизнеса по своей доходности почти не уступает незаконному завладению автотранспортом. Совершение таких преступлений часто характеризуется групповым характером с чётким планированием, иерархией участников и распределением ролей. Однако расследование таких преступлений на практике вызывает трудности, связанные, в том числе, с тем, что большинство из них совершаются без свидетелей в силу особенностей локализации объектов водного транспорта. В связи с этим, актуальным видится установление и анализ элементов криминалистической характеристики таких преступлений, как системы сведений о криминалистически значимых признаках данной категории уголовных правонарушений, и закономерные связи между ними, которые способствуют эффективному решению задач расследования.

Способ совершения незаконного завладения водным транспортом, как ключевой элемент криминалистической характеристики, характеризуется наличием основательного подготовительного этапа, который включает установ-

ление характеристик места хранения водного транспортного средства, подбор орудий и технических средств для проникновения на объект хранения (парковки, швартовки), его транспортировки и т. д.

Характерными признаками личности преступника является наличие определённых навыков управления плавсредством, знаний о его техническом оснащении и особенностях эксплуатации. Большинство таких преступлений совершаются в группах. Между личностью преступника и пострадавшим часто констатируется наличие определенных связей (профессиональных, личных, дружеских, родственных и т. п.).

Характеристики типичной следовой картины рассматриваемых хищений обуславливаются особенностями обстановки их совершения. Так как подавляющее большинство таких преступлений совершается в малолюдных местах и местах малой инфраструктуры, особое значение для расследования приобретают не идеальные (показания потерпевшего, очевидцев), а материальные следы (следы орудий, преступников, видеозаписи и т. д.).

Обстановку совершения преступления характеризуют место и время совершения. В основном похитители водного транспорта активизируются в ночное время (с наступлением сумерек) на территории ангаров, гаражей, дач, сараев, причалов, стоянок, пирсов, баз охранных фирм, мест хранения или временного его пребывания и т. д. Очевидно, что больше всего плавсредств похищают из неохраняемых объектов.

Ключевые слова: незаконное завладение водным транспортом, криминалистическая характеристика, типичная следовая картина, способ совершения, личность потерпевшего, личность преступника, орудия совершения уголовного преступления.

CRIMINALISTIC CHARACTERISTICS OF ILLEGAL POSSESSION OF WATER TRANSPORT

**O. Bryskovska
M. Hryha**

Illegal possession of water transport and theft (stealing) of sea or river vessels as a kind of criminal business is almost as profitable as illegal possession of motor transport. The nature of the group with a clear planning, the hierarchy of the participants and the distribution of roles often characterize such crimes. However, the investigation of such crimes in practice causes difficulties involved, including the fact that most of them are made without witnesses by virtue of localization of water transport facilities. In this regard, the establishment and analysis of the elements of the forensic characteristics of such crimes as the systems of information about the forensically significant signs of this category of criminal offenses, and the logical connections between them, which contribute to the effective solution of the problems of investigation, seems relevant.

The method of illegal possession of water transport, as a key element of the forensic characteristics, is characterized by the presence of a thorough preparatory stage, which includes the establishment of the characteristics of the storage place of the water vehicle, the selection of tools and technical means for entering the storage facility (parking, mooring), its transportation, etc.

The characteristic features of the offender is the presence of certain watercraft management skills, knowledge of its technical equipment and operating features. Most of these crimes are committed in groups. Between the personality of the offender and the victim, the presence of certain ties (professional, personal, friendship, kinship, etc.) is often stated.

The characteristics of a typical trace pattern of the thefts under consideration are determined by the specifics of the environment in which they were committed. Since the overwhelming majority of such crimes are committed in poorly populated places and places with little infrastructure, not ideal (testimony of the victim, eyewitnesses), but material traces (traces of weapons, criminals, video recordings, etc.) acquire special significance for the investigation.

The situation of the crime characterize the place and time of the commission. Basically, the thieves of water transport are activated at night (with the onset of dusk) on the territory of hangars, garages, summer cottages, sheds, berths, parking lots, piers, bases of security firms, places of storage or temporary stay, etc. Obviously, most of all boats are abducted from unguarded objects.

Key words: illegal possession of water transport, forensic characteristics, typical trace picture, method of commission, identity of victim, identity of criminal, tools of committing criminal offense.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.36>
УДК 343.982.4

Вадим Натанович Большаков
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права

E-mail: valentinareshitko@gmail.com

Національний університет біоресурсів і природокористування України

Юрій Олександрович Мазниченко
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, господарського, адміністративного
права
та правоохоронної діяльності

E-mail: navskke@ukr.net

Відкритий міжнародний університет «Україна»

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ ОКРЕМИХ ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ АКТИВНОЇ САМООБОРОНИ

У статті, на підставі аналізу зарубіжного досвіду правоохоронних органів у сфері криміналістичного забезпечення необхідної оборони, з'ясовано,

що підвищення ефективності виконання службових завдань співробітниками правоохоронних органів може бути забезпечено шляхом використання спеціальних технічних засобів та окремих видів поліцейської зброї несмертельної дії з поліпшеними характеристиками.

Ключові слова: необхідна оборона, фізичний вплив, спеціальні засоби, вогнепальна зброя несмертельної дії.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження обумовлена криміналістичними проблемами забезпечення необхідної оборони шляхом використання працівниками правоохоронних органів фізичного впливу обмеженої дії, спеціальних засобів (у тому числі засобів несмертельної дії) та вогнепальної зброї підвищеної ефективності.

Мета дослідження. Метою статті є надання криміналістичних рекомендацій щодо підвищення ефективності дій співробітників правоохоронних органів при проведенні негласної слідчої (розшукової) діяльності за результатами судово-експертної практики стосовно профілактики перевищення необхідної оборони.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Системний аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, показав що у сучасному глобалізованому світі головне завдання криміналістичного забезпечення правозастосовних органів, що діють у різних країнах, полягає в оптимізації процесів виявлення, розкриття, розслідування та запобігання злочинів і тому сприяє встановленню об'єктивної істини у кримінальному провадженні.

Викладення основного матеріалу. У той же час, досить високий рівень криміналізації різних сфер життєдіяльності сучасного суспільства вимагає ґрунтовних перетворень в системі профілактичних заходів, що проводяться правоохоронними органами, органами державного управління та громадськими організаціями. Використання спеціальних судово-експертних знань, поряд з іншими формами профілактичної діяльності, дозволяє значно посилити попередження, виявлення, розкриття та розслідування злочинів.

Профілактична діяльність судових експертів, перш за все, полягає у вивченні та виявленні причин і умов, що сприяють вчиненню суспільно небезпечних діянь. Також необхідно відмітити, що, наприклад, вчені Угорщини відносять до предмету криміналістики питання профілактики злочинів та оперативно-розшукової діяльності.

Так світовий досвід розкриття, розслідування та запобігання злочинів свідчить про значну кількість невдало проведених слідчо-розшукових дій через некомпетентне використання вогнепальної зброї та засобів активної необхідної оборони.

Тому у 2005 р. Сенат США прийняв рішення про проведення всебічного дослідження стану судово-експертної науки і практики у цій сфері. Для цього Національною академією наук США восени 2006 р. був заснований незалежний Комітет із судово-експертної науки (Forensic Science Committee). До його складу були включені представники різних судово-

експертних наук, юристи, дослідники із суміжних галузей наукових знань. Комітет у своїй роботі постійно керувався трьома основними завданнями, що стоять перед судово-експертною наукою – сприяння розкриттю злочинів і встановленню винуватих осіб, недопущення засудження невинних людей, забезпечення національної безпеки [1].

Зазначене свідчить про необхідність проведення судово-експертних досліджень в межах профілактики та запобігання злочинів з метою підвищення ефективності засобів активного самозахисту та прийомів їх використання.

Необхідність забезпечення слідчо-оперативної діяльності інноваційними криміналістичними засобами та їх активне використання правоохоронцями, спонукала до залучення в процес новітніх криміналістичних розробок видатних вчених у галузі фізики, хімії, біології, математики та інших природничих і технічних наук. Це також мотивувало створення необхідних передумов для успішної реалізації надзвичайно перспективних напрямків таких наукових досліджень, як:

1) комп'ютеризація процесу розшуку, розслідування та основних видів експертних досліджень (наприклад, створення АРМ-експерта за різними напрямками досліджень);

2) вдосконалення автоматизованих систем ідентифікації особи за слідами пальців рук, голосу та мовлення, за ознаками зовнішності, за аналізом таких біологічних об'єктів, як кров, волосся, епітелій, запах тощо;

3) розвиток новітніх систем комунікації учасників слідчо-оперативних заходів (радіо- і відеозв'язку, адаптованих до цілей і умов розслідування, та захищених від глушіння чи перехоплення);

4) створення сучасних видів «несмертельної зброї»;

5) переоснащення новітньою криміналістичною та пошуковою технікою наземних, водних і повітряних транспортних засобів [2].

На погляд авторів, для більшої ефективності профілактичної діяльності у згаданій сфері також доцільно доповнити зазначений перелік наступним пунктом:

6) поліцейською зброєю підвищеної ефективності і засобами необхідної оборони та засобами фізичного впливу обмеженої дії, спеціальними засобами (сучасними видами несмертельної зброї та активної самооборони).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних заходів.

Згідно зі ст. 246 «Підстави проведення негласних слідчих (розшукових) дій» Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК України), негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факти та методи, проведення яких не підлягає розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом.

Відповідно до п. 19. ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності передбачених ст. 6 цього Закону підстав надається право: застосовувати засоби фізичного впливу, спеціальні

засоби та вогнепальну зброю на підставах і в порядку, встановлених законами про Національну поліцію, Службу безпеки України, Державну прикордонну службу України, державну охорону органів державної влади України та посадових осіб, Митним кодексом України.

При системному аналізі положень ст. 2 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та ст. 246 КПК України встановлено, що оперативно-розшукова діяльність (негласний режим) та негласні слідчі (розшукові) дії функціонально ідентичні і тому їх криміналістичне забезпечення є однаковим.

У зв'язку із зазначеним, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку суспільства, в межах розбудови в Україні правової держави, для проведення будь-якого виду інформаційної діяльності у галузі протидії злочинності, у тому числі і оперативно-розшукової, як інформаційної підгалузі, необхідне широке залучення досвіду розвинутих зарубіжних країн для забезпечення розвитку вітчизняної спеціальної техніки та спеціальної тактики.

Так, наприклад, при системному аналізі спеціальної літератури із забезпечення засобами виживання співробітників правоохоронних органів у ході проведення спеціальних операцій з протидії злочинності, з'ясовано перелік нових сучасних методик та технічних рішень, необхідних для забезпечення їх ефективними засобами необхідної оборони обмеженої летальності (засобами фізичного впливу, спеціальними засобами та вогнепальною зброєю).

На сьогодні в Україні існує можливість розробки криміналістичного забезпечення щодо використання таких методик і технічних рішень підрозділами правоохоронних органів при виконанні завдань оперативно-розшукової діяльності.

Показовим є досвід розвинених країн щодо оснащення співробітників правоохоронних органів на випадок необхідної оборони складними ножами з фіксаторами без обмежувачів для прихованого носіння на спідній білизні. Зазначений метод дозволив співробітнику правоохоронного органу, який працював під прикриттям, врятуватися від п'яти злочинців, озброєних бітами, ножами і велосипедним ланцюгом, коли вони його викрили. При цьому, зазначений співробітник, захищаючись від нападників двома складними ножами з фіксаторами без обмежувачів, не наніс правопорушникам ні одного важкого чи середньої тяжкості, тілесного ушкодження, тобто не перевищив меж необхідної оборони [3].

Існує ряд фірм у США, ФРН та Франції, які розробляють ножі для таких випадків. Однак, слід відмітити, що використання такого технічного засобу як складний ніж з фіксатором без обмежувача для необхідної оборони, повинно відповідати вітчизняним положенням законодавства та криміналістичним рекомендаціям. Згідно «Методики криміналістичного дослідження холодної зброї та конструктивно схожих з нею виробів», затвердженої рішенням розширеного засідання секції Науково-консультативної та методичної ради при Міністерстві юстиції України з проблем трасології та судової балістики із залученням членів Координаційної ради з питань судової експертизи (протокол від 15.01.1999), такі ножі не відносяться до зразків холодної зброї і не потре-

бують відповідного дозвільного режиму придбання та носіння і належать до предметів господарського-побутового призначення [3].

Тому, у випадку оснащення співробітників оперативних підрозділів для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності в якості засобів необхідної оборони складними ножами з фіксаторами без обмежувачів з можливістю прихованого носіння на спідній білизні, не має потреби проводити криміналістичні дослідження, на предмет віднесення таких ножів до холодної зброї.

При цьому необхідно відмітити, що окрім ножів співробітники оперативних підрозділів для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності можуть використовувати предмети господарсько-побутового призначення (далі – ПГПП). Види та типи таких предметів і засоби їх використання дуже детально описані в зарубіжних методичних матеріалах з рукопашного бою та необхідної оборони. У якості таких предметів можуть бути, в залежності від методики використання, пивні кухолі, молотки, різні види палиць тощо. Відомий фахівець з рукопашного бою та самооборони Крис Макнаб встановив п'ять найнебезпечніших ПГПП – ніж, викрутка, виделка, вила та штикова лопата. При цьому виключна роль судових експертів при розробці оснащення співробітників оперативних підрозділів для виконання службових завдань, полягає у проведенні досліджень щодо віднесення конкретних засобів рукопашного бою та необхідної оборони до ПГПП і відповідному консультуванні у питаннях – чи є відповідний предмет ПГПП або холодною зброєю [4].

Також, на сучасному етапі протидії тероризму існує проблема озброєння співробітників правоохоронних органів, що працюють під прикриттям. Так, наприклад, існують фірми у США, ФРН, Італії та Ізраїлі, що розробляють вогнепальну зброю, яка дозволяє приховане носіння, але при цьому має дуже добру влучність та вогневу потужність. Прототипами такої зброї в Україні є пістолети Маузера під патрон 7,63x25 мм, пістолети «Парабелум» з довжиною стволу понад 120 мм під патрон 9x19 мм, автоматичні пістолети АПС під патрон 9x18 мм. Серед готових зразків сучасної зброї, що може використовуватися як ефективна зброя прихованого носіння для протидії тероризму – це пістолети-кулемети серії «Клін-Кедр» (Російська Федерація), «Скорпіон М-61» (Чеська Республіка), «Глауберіт М84» (Республіка Польща), «Інграм М10 і 11» (Сполучені Штати Америки), «Мікро-Узі» (Держава Ізраїль). Всі ці зразки, незважаючи на те, що не один з них не отримав позитивної оцінки у Збройних Силах, дуже успішно використовувались у терористичних та контртерористичних спеціальних операціях. Так, наприклад при викраденні Альдо Моро, були знищені всі його охоронці і на місці події було залишено понад 30 гільз патронів, що були відстріляні з пістолета-кулемета «Скорпіон М61», а при супроводженні літаків концерн «Аль-Аль» (Ізраїль), використовує пістолети-кулемети «Інграм М11» (Сполучені Штати Америки) під патрон 9x17 мм, щоб не пробити обшивку літака. Тобто вибір стрілецької зброї прихованого носіння для протидії тероризму здійснюється на основі системного аналізу обстановки, що прогнозується на можливому місці події.

Фінансові затрати у цьому випадку незначні, тому, що все, крім зброї для методичного забезпечення учбового процесу, можна зробити на те-

риторії України, а зброю можна розробити на основі існуючих зразків без залучення ультра нових розробок.

Деякі зразки такої зброї можна розробити на основі запущених у виробництво багатозарядної рушниці «Форт-500», що перезаряджається ковзаючою цівкою, пістолетів «Форт-12» та «Форт-14», а також пістолетів «АПС» і револьверів системи «Наган».

Щодо револьвера «Наган», то існує програма переробки його під використання патрона калібру 22 «Вінчестер Магнум» з кінетичною енергією 600 дж та початковою швидкістю 600 м/с, його російський аналог – «Сокил» (Російська Федерація).

При цьому у процесі розробки методик використання зброї спеціального призначення щодо протидії тероризму необхідна розробка мішеней, які при тренуваннях особового складу будуть відображати необхідні якості частин тіла людини у відповідному оснащенні, для оцінки дії куль відповідних набоїв у відповідних ситуаціях.

Також існує технічне рішення щодо розробки снайперської багатозарядної гвинтівки під патрон малої потужності для використання у місті. Особливість такої гвинтівки у тому, що вона не автоматична, але має схему з мінімальною кількістю рухів при перезаряджанні.

Є також технічне рішення щодо можливості прихованого носіння невеликого ножа, газового балона, будь-якого пістолета чи шокера постійно у руці. Необхідність зазначеного підтверджується тим, що у руці носять малогабаритні пістолети охоронці VIP-персон починаючи від охоронців міністра внутрішніх справ Росії часів царизму до президентів України.

Існує також технічне рішення щодо ножа з функцією метання за рахунок спеціального пристрою, що є конструктивним елементом самого ножа. Такий ніж може бути корисним для співробітників правоохоронних органів, що працюють під прикриттям, а також у вигляді зброї останнього шансу.

Всі зазначені пристрої, окрім вогнепальної зброї можуть бути виконані у вигляді предметів господарсько-побутового призначення і не відноситися до холодної чи вогнепальної зброї.

Згідно запропонованих технічних рішень та методик використання може бути розроблений спеціальний курс ознайомчих лекцій з метою доведення необхідної інформації до представників відповідних правоохоронних органів, завдяки якій вони зможуть розробити науково обґрунтовані тактико-технічні завдання для науково-дослідних та дослідно-конструкторських установ з метою розроблення зразків зброї та спеціальної техніки, необхідної для проведення відповідних спеціальних операцій.

При цьому необхідно відмітити, що на сучасному етапі розвитку суспільства, найбільш суттєвою перепорою при прийнятті на озброєння зазначених зразків зброї та спеціальної техніки є відсутність розробки основ криміналістичного забезпечення використання методик та технічних рішень підрозділами правоохоронних органів для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності.

Висновки. Таким чином, виходячи зі змісту понять розкриття, розслідування та профілактика злочинів та з урахуванням історичного досвіду

судово-експертних досліджень засобів необхідної оборони та вогнепальної зброї, можна зробити висновок про те, що розробка криміналістичних рекомендацій щодо підвищення ефективності проведення негласних слідчих (розшукових) дій співробітниками правоохоронних органів може бути забезпечена шляхом використання сучасних засобів необхідної оборони та засобів фізичного впливу обмеженої дії, а також спеціальних видів поліцейської зброї несмертельної дії з поліпшеними характеристиками.

Перелік посилань

1. Необходимая оборона в США и РФ. Сравнительный анализ. URL: <https://revolution.allbest.ru/law/003069630.html>.
2. Миронов С. И. Необходимая оборона по уголовному праву Англии и США: особенности регулирования. *Государство и право*. 2002. № 6. С. 61-67.
3. Эйрис Дж. М. Боевые ножи. Иллюстрированный справочник. Белгород, 2011. 256 с.
4. Обстоятельства, исключающие уголовную ответственность в УК Италии. URL: <https://isfic.info/forug/zarug106.htm>.
5. Кони А. Ф. О праве необходимой обороны. Москва, 1996. 112 с

References

1. Necessary defense in the USA and RF. Comparative analysis. Retrieved from: <https://revolution.allbest.ru/law/003069630.html>. (in Russian).
2. Mironov, S. I. (2002). Necessary defense in the criminal law of England and the United States: features of regulation. *State and law*. No. 6. P. 61-67. (in Russian).
3. Aeris, J. M. (2011). *Combat knives. Illustrated reference book*. Belgorod. 256 p. (in Russian).
4. Circumstances precluding criminal liability in the Italian Criminal Code. Retrieved from: <https://isfic.info/forug/zarug106.htm>. (in Russian).
5. Koni, A. F. (1996). *On the right of necessary defense*. Moscow. 112 p. (in Russian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОТДЕЛЬНЫХ ТЕХНИЧЕСКИХ СРЕДСТВ АКТИВНОЙ САМООБОРОНЫ

В. Н. Большаков
В. И. Святенко
Ю. А. Мазниченко

Статья посвящена криминалистическим аспектам обеспечения необходимой обороны путем использования сотрудниками правоохранительных органов физического воздействия ограниченного влияния, специальных средств (в том числе, несмертельного действия) и огнестрельного оружия повышенной эффективности.

Авторами по результатам судебно-экспертной практики проведена оценка эффективности действий сотрудников правоохранительных органов по профилактике превышения необходимой обороны при проведении негласной следственной (розыскной) деятельности.

Системный анализ последних исследований и публикаций по данной проблеме, показал, что в современном глобальном мире главная задача криминалистического обеспечения правоприменительных органов разных странах заключается в оптимизации процессов выявления, раскрытия, расследо-

вания и предотвращения преступлений и поэтому способствует установлению объективной истины в уголовном производстве.

Достаточно высокий уровень криминализации различных сфер жизнедеятельности современного общества требует глубоких преобразований в системе профилактических мероприятий, проводимых правоохранительными органами, органами государственного управления и общественными организациями. Использование специальных судебно-экспертных знаний наряду с другими формами профилактической деятельности позволяет значительно усилить предупреждение, выявление, раскрытие и расследование преступлений.

Профилактическая деятельность судебных экспертов заключается в изучении и выявлении причин и условий, способствующих совершению общественно опасных деяний. Отмечается, что ученые Венгрии относят к предмету криминалистики вопросы профилактики преступлений и оперативно-розыскной деятельности.

Международный опыт раскрытия, расследования и предотвращения преступлений свидетельствует о значительном количестве неудачно проведенных следственно-розыскных действий из-за некомпетентного использования огнестрельного оружия и средств активной обороны.

Исходя из содержания понятий раскрытия, расследования и профилактики преступлений, и с учетом исторического опыта судебно-экспертных исследований средств необходимой обороны и огнестрельного оружия, сделан вывод о том, что необходима разработка криминалистических рекомендаций в целях повышения эффективности проведения негласных следственных (розыскных) действий сотрудниками правоохранительных органов путем использования современных средств необходимой обороны и средств физического воздействия ограниченного действия, а также специальных видов полицейской оружия несмертельного действия с улучшенными характеристиками.

Ключевые слова: необходимая оборона, физическое воздействие, специальные средства, огнестрельное оружие несмертельного действия.

FORENSIC ASPECTS OF USING CERTAIN TECHNICAL MEANS OF ACTIVE SELF-DEFENSE

**V. Bolshakov
V. Svytenko
Yu. Maznychenko**

The article is devoted to the forensic aspects of ensuring necessary defense through the use by law enforcement officials of physical pressure of limited influence, special means (including non-lethal action) and firearms of increased efficiency.

The authors, based on the results of forensic practice, assessed the effectiveness of the actions of law enforcement officers to prevent the excess of necessary defense during covert investigative (search) activities.

A systematic analysis of recent studies and publications on this issue showed that in the modern global world, the main task of forensic support for law enforcement agencies in different countries is to optimize the processes of detecting, disclosing, investigating and preventing crimes and therefore contributes to the establishment of objective truth in criminal proceedings.

A sufficiently high level of criminalization of various spheres of life of modern society requires deep transformations in the system of preventive measures carried out by law enforcement agencies, government bodies and public organizations. The use of

special forensic knowledge, along with other forms of preventive activity, can significantly enhance the prevention, detection, disclosure and investigation of crimes.

The preventive activity of forensic experts is to study and identify the causes and conditions conducive to the commission of socially dangerous acts. It is noted that Hungarian scientists consider the issues of crime prevention and operational-search activity to be the subject of forensic science.

The international experience of disclosing, investigating and preventing crimes indicates a significant number of unsuccessful investigative actions due to the incompetent use of firearms and active defense equipment.

It is concluded, based on the content of the concepts of disclosure, investigation and prevention of crimes, and taking into account the historical experience of forensic research of means of necessary defense and firearms, that it is necessary to develop forensic recommendations. In order to increase the efficiency of covert investigative (search) actions by law enforcement officers through the use of modern means of necessary defense and means of physical influence of limited action, as well as special types of non-lethal police weapons with improved characteristics.

Key words: necessary defense, physical impact, special means, non-lethal firearms.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.37>

УДК 343.373 (477)

Дмитро Сергійович Шиян

кандидат юридичних наук, доцент,

**доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права
юридичного факультету Інституту управління та права**

ORCID 0000-0002-2057-6942

E-mail: dsshijan@gmail.com

Ольга Юріївна Шиян

кандидат юридичних наук, доцент,

**доцент кафедри кримінального, цивільного та міжнародного права
юридичного факультету Інституту управління та права**

ORCID 0000-0003-2336-2314

E-mail: dsshijan@gmail.com

Національний університет «Запорізька політехніка»

**ОБ'ЄКТИВНА СТОРОНА НЕЦІЛЬОВОГО ВИКОРИСТАННЯ
БЮДЖЕТНИХ КОШТІВ, ЗДІЙСНЕННЯ ВИДАТКІВ БЮДЖЕТУ ЧИ
НАДАННЯ КРЕДИТІВ З БЮДЖЕТУ БЕЗ ВСТАНОВЛЕНИХ БЮДЖЕТНИХ
ПРИЗНАЧЕНЬ АБО З ЇХ ПЕРЕВИЩЕННЯМ**

У статті досліджується об'єктивна сторона та її ознаки кримінального правопорушення щодо нецільового використання бюджетних коштів, здійс-

нення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, на підставі аналізу наукових поглядів, теоретичних положень та законодавства щодо цієї проблеми. Запропоновано визначити об'єктивну сторону ч. 1 ст. 210 Кримінального кодексу України у виді суспільно небезпечного діяння у формі дії: нецільового використання коштів, іншого здійснення витрат державного або місцевих бюджетів чи державних або місцевих позабюджетних фондів чи здійснення міжбюджетного трансферту, вчиненого усупереч закону або рішенню про місцевий бюджет.

Ключові слова: об'єктивна сторона, суспільно небезпечне діяння, кримінальне правопорушення, нецільове використання, здійснення витрат, здійснення міжбюджетного трансферту, бюджет, бюджетні кошти.

Постановка проблеми. Як відомо з теорії кримінального права об'єктивна сторона є обов'язковим елементом будь-якого складу кримінального правопорушення. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення займає значиме місце в системі елементів складу кожного суспільно небезпечного діяння, зокрема, нецільового використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, оскільки містить ознаки, що характеризують зовнішню сторону (зовнішнє вираження) кримінального правопорушення. До однієї з таких обов'язкових ознак належить суспільно небезпечне діяння у формі дії або (та) бездіяльності, що саме і описується у назві та диспозиції статті (частини статті) Особливої частини, у тому числі, ст. 210 Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В юридичній літературі питанням кримінально-правової протидії нецільовому використанню бюджетних коштів, здійсненню видатків бюджету чи наданню кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, приділялася увага в працях П. П. Андрушка, М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, П. С. Берзіна, Н. О. Гурорової, Ю. А. Дорохіної, О. О. Дудорова, В. М. Киричка, В. П. Коржа, М. І. Мельника, В. О. Навроцького, О. І. Перепелиці, В. В. Сташиса, Є. Л. Стрельцова, В. Я. Тація, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка та інших авторів. Однак у роботах цих науковців саме об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, досліджувалася недостатньо.

У сучасній українській науці проблему об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, досліджували: О. В. Тихонова «Кримінальна відповідальність за порушення законодавства про бюджетну систему України» (Київ, 2009 р.), Р. А. Волинець «Кримінальна відповідальність за порушення бюджетного законодавства: ст. 210 КК України» (Київ, 2011 р.), О. З. Гладун «Кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання злочинам проти порядку виконання бюджету» (Київ, 2012 р.). Але робота О. В. Тихонової захищена до викла-

дення ст. 210 КК України у новій редакції відповідно до Закону України від 08.07.2010 № 2457-VI. Дослідження ж О. З. Гладуна здійснено з кримінологічної науки, а не з кримінального права. Результати, отримані зазначеними авторами, становлять теоретичну основу для розуміння та подальшого вивчення об'єктивної сторони кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України. Водночас у їх працях ця проблема носить дискусійний характер.

Мета дослідження. Метою дослідження є вирішення проблемних питань визначення об'єктивної сторони кримінального правопорушення щодо нецільового використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням.

Викладення основного матеріалу. Кримінальним правопорушенням, передбаченим ст. 210 КК України, визнається всього два вказаних у Бюджетному кодексі України (далі – БК України) порушення бюджетного законодавства, що утворюють суспільно небезпечне діяння у формі: 1) нецільового використання бюджетних коштів (п. 24 ч. 1 ст. 116 БК України); 2) здійснення видатків бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч БК України або закону про Державний бюджет України на відповідний рік, 3) надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч БК України або закону про Державний бюджет України на відповідний рік (п. 29 ч. 1 ст. 116 БК України).

Згідно з п. 8 ч. 1 ст. 7 БК України, бюджетна система України ґрунтується, зокрема, на принципі цільового використання бюджетних коштів, який означає, що бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями.

Аналіз наведених стадій В. П. Хоменком дає змогу констатувати, що цільове використання бюджетних коштів забезпечується кількома основними стадіями: 1) встановлення напрямів використання бюджетних коштів у кошторисній документації (перші дві стадії); 2) укладення договірної документації (взяття бюджетних зобов'язань); 3) використання коштів відповідно до взятих зобов'язань [1, с. 124-125].

Згідно із ч. 1 ст. 119 БК України, нецільовим використанням бюджетних коштів є їх витрачання на цілі, що не відповідають: 1) бюджетним призначенням, встановленим законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет); 2) напрямам використання бюджетних коштів, визначеним у паспорті бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі) або в порядку використання бюджетних коштів; 3) бюджетним асигнуванням (розпису бюджету, кошторису, плану використання бюджетних коштів).

Каране за ст. 210 КК України нецільове використання бюджетних коштів може набувати вигляду, зокрема: 1) фінансування за рахунок бюджетних коштів видатків, не передбачених видатковими статтями затвердженого бюджету (наприклад, спрямування бюджетних коштів на придбання різноманітних активів – валюти, цінностей, іншого майна з метою отримання

мання прибутків та (або) наступного продажу, здійснення за рахунок бюджетних коштів внесків до статутних фондів господарських товариств або надання благодійної допомоги); 2) використання бюджетних коштів, що мали цільове спрямування, з іншою метою, тобто фінансування одних видатків за рахунок інших статей видатків (наприклад, фінансування виробництва за рахунок коштів, призначених для виплати заробітної плати; використання на утримання державних органів коштів, виділених на фінансування заходів у сфері освіти; витрачання бюджетних коштів, виділених для усунення аварії на шахті та надання допомоги сім'ям загиблих, на погашення банківських кредитів та заборгованості з виплати заробітної плати) [2, с. 536-537].

У 94,7% досліджених нами вироків та рішень судів суспільно небезпечна дія цього кримінального правопорушення полягала у формі нецільового використання бюджетних коштів.

Як приклад, можна навести кримінальну справу № 39019024, порушену за ч. 2 ст. 210 КК України Тернівським МВ УМВС України у Дніпропетровській області щодо посадових осіб шахти «Західнодонбаська» ДХК «Павлоградвугілля», які 05.06.2001 порушили порядок закупівлі товарів за державні кошти, встановлені Законом України «Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти», здійснили закупівлю канатної продукції на суму 90 558 грн без фактичного проведення торгів (тендеру), чим було допущено використання бюджетних коштів не відповідно до їх цільового призначення [3, с. 67-68].

Прикладом іншої форми суспільно небезпечної дії досліджуваного кримінального правопорушення є такий випадок. Бабушкінський районний суд м. Дніпропетровська 01.02.2012 засудив «Особу 1» за те, що вона з січня по грудень 2010 року в денний час у м. Дніпропетровськ по вул. Героїв Сталінграду, 49 А, на своєму робочому місці умисно порушуючи п. 7 «Порядку призначення і виплати стипендій», затвердженого постановою КМУ від 12.06.2004 № 882, використовувала бюджетні кошти понад 10% від передбачених на виплату стипендій для надання матеріальної допомоги та заохочення учням училища, які навчаються за державним замовленням, за затвердженням в ВПУ № 17 порядку, діючи на угоду їх інтересів, що безпосередньо призвело до витрачання бюджетних коштів з перевищенням бюджетних призначень у великому розмірі на суму 781 038 грн 33 коп [4].

Іноді суди у формулювання обвинувачення (звинувачення) помилково одночасно вказують усі форми суспільно небезпечних дій, зазначені у ч. 1 ст. 210 КК України, не доведені обставинами справи, або в обвинувальному вирокі взагалі прямо не зазначають форму суспільно небезпечної дії цього кримінального правопорушення, а також формулювання обвинувачення (звинувачення). Також мають місце виправдувальні вирoki судів щодо цієї категорії справ.

У літературі зустрічається думка про те, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, полягає в перелічених у ній діях: нецільовому використанні бюджетних коштів, зокрема в здійсненні видатків бюджету, наданні кредитів із бюджету без встановлених

бюджетних призначень або з їх перевищенням усупереч БК України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік [5, с. 486]. З дослісного тлумачення цієї позиції випливає, що автори цієї думки вважають, що здійснення видатків бюджету та надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням усупереч БК України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік входять до поняття нецільового використання бюджетних коштів.

У свою чергу, Н. О. Гуторова зазначає, що надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням усупереч БК України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік являє собою один із видів нецільового використання бюджетних коштів, який полягає в порушенні встановленого чинним законодавством порядку надання кредитів [6, с. 301]. Не погоджуємося з такою позицією, оскільки вважаємо, що перша форма суспільно небезпечного діяння вчиняється всупереч лише цілям бюджетних призначень або асигнувань, тоді як друга та третя форми – взагалі без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням.

У ч. 1 ст. 210 КК України міститься вказівка на вчинення цього кримінального правопорушення у формі лише дії, а в ч. 2 – діяння, тобто як дії, так і бездіяльності. Проте, якщо кримінальне правопорушення вчиняється лише у формі дії, то законодавець традиційно зазначає це у наступних ніж першій частині статей Особливої частини КК України (наприклад, у ч. 2 ст. 211 КК України тощо). Ця неточність виникла у зв'язку з тим, що попередня редакція ст. 210 КК України передбачала вчинення охопленого нею злочину й у формі бездіяльності. Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Бюджетного кодексу України» у новій редакції змінено лише назву та абз. 1 ч. 1 ст. 210 КК України, а абз. 1 ч. 2 цієї статті залишився в попередній редакції. Аналіз форм вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, також свідчить, що воно може вчинятися лише у формі активної поведінки суб'єкта кримінального правопорушення, а тому пропонуємо в ч. 2 ст. 210 КК України замінити вказівку з діяння на дії.

Здійснення видатків бюджету й надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч БК України або закону про Державний бюджет України на відповідний рік означає фінансування видатків (витрачання бюджетних коштів) і надання кредитів з бюджету за відсутності належних повноважень або в сумах, які перевищують розміри, затверджені у відповідних бюджетах і кошторисах [2, с. 538].

У п. 29 ч. 1 ст. 116 БК України законодавець визнає порушення бюджетного законодавства, що утворює суспільно небезпечну дію, у формі здійснення видатків та надання кредитів без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням, а інші види витрат бюджету: погашення боргу та розміщення бюджетних коштів на депозитах, придбання цінних паперів – залишив поза увагою. Незазначення законодавцем у диспозиції ст. 210 КК України здійснення цих видів витрат бюджету всупе-

реч передбаченим правилам позбавляє їх охорони кримінально-правовими засобами та надає правове поле для неправомірних дій. Згідно з п. 11 ч. 1 ст. 1 БК України, ці види витрат бюджету є бюджетними коштами, що є предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України. Передбачення цих видів витрат надасть змогу ефективноніше протидіяти втратам фінансових ресурсів держави.

Тому доцільно погодитись з Р. А. Волинцем, який зазначає, що такі дії негативно впливають на функціонування бюджетної системи з погляду належного фінансового забезпечення досягнення соціально значущих результатів діяльності держави і органів місцевого самоврядування. Ці діяння є за змістом спорідненими з уже криміналізованими, оскільки стосуються витрачання бюджетних коштів і, відповідно, можуть спричинити подібні наслідки. Тому зміст цих бюджетних правопорушень дає підстави оцінити їх суспільно небезпечність як таку саму, що й у діянь, уже криміналізованих у ч. 1 ст. 210 КК України [7, с. 68].

Отже, пропонуємо залишити в диспозиції ч. 1 ст. 210 КК України суспільно небезпечну дію у формі нецільового використання відповідних коштів як найбільш поширену в правозастосовній діяльності та в досліджених кримінальних кодексах певних зарубіжних держав; а також розширити інші форми, замінивши їх на суспільно небезпечну дію у формі іншого здійснення витрат відповідних бюджетів або фондів.

Щодо міжбюджетних трансфертів Р. А. Волинець констатує, що, вочевидь, такі дії потрібно визнати бюджетними правопорушеннями та криміналізувати, оскільки результати їх вчинення можна порівняти з тим самим здійсненням видатків без бюджетного призначення чи з його перевищенням, оскільки в будь-якому разі бюджет позбавляється грошових коштів, які необхідні для фінансового забезпечення виконання соціально необхідних заходів з боку держави та органів місцевого самоврядування [7, с. 69]. Міжбюджетні трансферти – кошти, які безоплатно і безповоротно передаються з одного бюджету до іншого. Згідно з п. 33 ч. 1 ст. 2 БК України, трансферти належать до доходів бюджету. Це стосується бюджету, до якого передаються кошти. З іншого боку, щодо бюджету, з якого передаються ці кошти, вони де-факто є витратами цього бюджету. Оскільки вони де-юре не входять до витрат бюджету, пропонуємо додати до назви та диспозиції ч. 1 ст. 210 КК України вказівку на суспільно небезпечну дію у формі здійснення міжбюджетного трансферту.

Проведене анкетування виявило, що серед співробітників Національної поліції України 78% вважають обґрунтованою пропозицію розширити суспільно небезпечне діяння цього кримінального правопорушення.

Диспозицію ч. 1 ст. 210 КК України варто доповнити вказівкою на рішення про місцевий бюджет; наразі тут фігурує лише закон про Державний бюджет України, і це – однозначно вада чинної редакції ст. 210 КК України. Вказана неузгодженість між кримінальним і регулятивним законодавством підлягає усуненню в законодавчому порядку, оскільки може створити передумови для зловживань з коштами місцевих бюджетів [8, с. 447].

Р. А. Волинець запропонував замінити вищезазначену вказівку на здійснення суспільно небезпечних діянь «всупереч бюджетному законодавству» [7, с. 71], однак він не пояснює таке формулювання. Так, справді, суспільно небезпечні діяння, передбачені ст. 210 КК України, є порушеннями бюджетного законодавства, склад якого міститься у ст. 4 БК України, відповідно до якої бюджетне законодавство складається з: 1) Конституції України; 2) БК України; 3) закону про Державний бюджет України; 4) інших законів, що регулюють бюджетні відносини, передбачених ст. 1 БК України; 5) нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), прийнятих на підставі і на виконання БК України та інших законів України, передбачених п. 3 та п. 4 ч. 1 ст. 4 БК; 6) нормативно-правових актів органів виконавчої влади, прийнятих на підставі і на виконання БК України, інших законів України та нормативно-правових актів КМУ, передбачених п. п. 3, 4 та 5 ч. 1 ст. 4 БК України; 7) рішень про місцевий бюджет; 8) рішень органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, прийнятих відповідно до БК України, нормативно-правових актів, передбачених п. п. 3, 4, 5, 6 і 7 ч. 1 ст. 4 БК України.

Одним із правових факторів, що обумовлюють вчинення злочинів, пов'язаних із незаконним використанням бюджетних коштів, В. М. Руфанова називає відсутність чіткого законодавчо визначеного переліку діянь, які слід вважати нецільовим використанням бюджетних коштів. Така конкретизація, на думку науковця, потрібна передусім для того, щоб «правильно надавати правову оцінку діянням та уникнути помилок при кваліфікації діянь, пов'язаних з незаконним використанням бюджетних коштів» [9, с. 59].

Необхідно враховувати пропозицію розширити предмет кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, коштами державних та місцевих позабюджетних фондів, функціонування яких регулюється спеціальними законами й підзаконними нормативно-правовими актами (наприклад, постановами КМУ «Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України», «Питання Державного інноваційного фонду», «Про Фонд стабілізації підприємств та організацій, внесених до реєстру неплатоспроможних» тощо), що не включаються до бюджетного законодавства.

Видається однак, що пов'язувати правильність кримінально-правової кваліфікації того чи іншого діяння як нецільового використання бюджетних коштів із прийняттям певного нормативно-правового акта не варто. По-перше, такого роду документи, хоч і дають певне уявлення про суть нецільового використання бюджетних коштів, можуть містити положення, які не узгоджуються з диспозиціями кримінально-правових норм і слідування яким спроможне викликати помилкову кваліфікацію. По-друге, кваліфікуючи діяння і закріплюючи у відповідному процесуальному документі результат свого тлумачення кримінального і бюджетного законодавства, слідчий або суддя не зобов'язаний керуватись підзаконним нормативно-правовим актом, який має відповідне фінансове призначення і з різних причин може й не містити вичерпного переліку різновидів нецільового використання бюджетних коштів. Крім цього, не виключені ситуації, коли

слідчий або суддя, розкриваючи зміст бланкетної диспозиції ст. 210 КК України і беручи до уваги законодавчо закріплене визначення нецільового використання бюджетних коштів (ст. 119 БК України), здобутки кримінально-правової доктрини, а також судові прецеденти, дає певному порушенню бюджетного законодавства іншу оцінку, ніж та, що пропонується у порядку відомчої правотворчості державним органом (наприклад, Міністерством фінансів України або Державною аудиторською службою України). Отже, значення нормативно-правових актів, в яких наводяться переліки діянь, що визнаються нецільовим використанням бюджетних коштів, з точки зору забезпечення однаковості і точності кваліфікації бюджетних кримінальних правопорушень переоцінювати не варто [2, с. 538].

Згідно із ч. 1 ст. 119 БК України, нецільовим використанням бюджетних коштів є їх витрачання на цілі, що не відповідають: бюджетним призначенням, напрямам використання бюджетних коштів, бюджетним асигнуванням, у ч. 1 ст. 210 КК України зазначено, що здійснення видатків бюджету і надання кредитів з бюджету вчиняються без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч БК України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік. На нашу думку, необхідно розширити об'єктивну сторону цього кримінального правопорушення, яким повинно визнаватися вчинення всіх таких дій також всупереч бюджетним призначенням, напрямам використання бюджетних коштів, бюджетним асигнуванням. Однак таке формулювання не узгоджується цілком із запропонованою вказівкою на закон у досліджуваній кримінально-правовій нормі, оскільки це категорії дещо різного порядку. Бюджетне призначення – повноваження головного розпорядника бюджетних коштів, надане БК України, законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет), яке має кількісні, часові і цільові обмеження та дозволяє надавати бюджетні асигнування (п. 8 ч. 1 ст. 2 БК України). Бюджетне асигнування – повноваження розпорядника бюджетних коштів, надане відповідно до бюджетного призначення, на взяття бюджетного зобов'язання та здійснення платежів, яке має кількісні, часові та цільові обмеження (п. 6 ч. 1 ст. 2 БК України). Крім того, бюджетні призначення, напрями використання бюджетних коштів, бюджетні асигнування стосуються лише бюджетних коштів, і не застосовуються щодо запропонованих для розширення предмета аналізованого кримінального правопорушення коштів державних і місцевих позабюджетних фондів.

Відповідно до ч. 1 ст. 119 БК України, бюджетні призначення встановлюються законом про Державний бюджет України або рішенням про місцевий бюджет; напрями використання бюджетних коштів визначаються у паспорті бюджетної програми (у разі застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі) або в порядку використання бюджетних коштів; бюджетні асигнування містяться у розписі бюджету, кошторисі, плані використання бюджетних коштів.

Закон про Державний бюджет України охоплюється поняттям «закон». Відповідно до п. 45 ч. 1 ст. 2 БК України рішення про місцевий бюджет – нормативно-правовий акт Верховної Ради Автономної Республіки Крим чи відповідної місцевої ради, виданий в установленому порядку, що затвер-

джує місцевий бюджет та визначає повноваження відповідно Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевої державної адміністрації або виконавчого органу місцевого самоврядування здійснювати виконання місцевого бюджету протягом бюджетного періоду. Згідно із п. 40 ч. 1 ст. 2 БК України паспорт бюджетної програми – документ, що визначає мету, завдання, напрями використання бюджетних коштів, відповідальних виконавців, результативні показники та інші характеристики бюджетної програми відповідно до бюджетного призначення, встановленого законом про Державний бюджет України (рішенням про місцевий бюджет). Розпис бюджету – документ, в якому встановлюється розподіл доходів, фінансування бюджету, повернення кредитів до бюджету, бюджетних асигнувань головним розпорядникам бюджетних коштів за певними періодами року відповідно до бюджетної класифікації (п. 46 ч. 1 ст. 2 БК України).

Порядок використання бюджетних коштів має містити: цілі та напрями використання бюджетних коштів; відповідального виконавця бюджетної програми, підстави та (або) критерії залучення одержувачів бюджетних коштів до виконання бюджетної програми; завдання головного розпорядника бюджетних коштів, розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня (одержувачів бюджетних коштів), що забезпечують виконання бюджетної програми, з визначенням порядку звітування про її виконання (у т.ч. щодо результативних показників) та заходів впливу у разі її невиконання; порядок, терміни та підстави, а також критерії розподілу (перерозподілу) видатків між адміністративно-територіальними одиницями у розрізі розпорядників бюджетних коштів нижчого рівня та одержувачів бюджетних коштів з урахуванням відповідних нормативно-правових актів тощо [2, с. 536]. Порядок визначає механізм використання коштів, передбачених у державному або місцевих бюджетах чи державних або місцевих позабюджетних фондах за відповідними програмами або для забезпечення здійснення відповідних заходів, відповідно до вимог законодавства. План використання бюджетних коштів – це розподіл бюджетних асигнувань, затверджених у кошторисі, в розрізі видатків бюджету, структура яких відповідає повній економічній класифікації видатків бюджету та класифікації кредитування бюджету. Кошторис – основний плановий фінансовий документ бюджетної установи, яким на бюджетний період встановлюються повноваження щодо отримання надходжень і розподіл бюджетних асигнувань на взяття бюджетних зобов'язань та здійснення платежів для виконання бюджетною установою своїх функцій та досягнення результатів, визначених відповідно до бюджетних призначень (п. 30 ч. 1 ст. 2 БК України).

Оскільки ці діяння можуть вчинятися з порушенням не лише БК України та закону про Державний бюджет України на відповідний рік, як зазначено в цій нормі, а й рішень про місцевий бюджет та інших законів (за новою редакцією – не лише бюджетного законодавства), пропонуємо у диспозиції ч. 1 ст. 210 КК України зазначити вказівку на вчинення визначеного суспільно небезпечного діяння саме «всупереч закону або рішенню про місцевий бюджет».

Виходячи з того, що назва вдосконаленої ст. 210 КК України має предметно і лаконічно позначати зміст криміналізованих нею діянь, Р. А. Волинець

пропонує таку назву цієї статті КК України – «Порушення бюджетного законодавства України в процесі виконання державного бюджету України» [7, с. 8-9, 68-70, 78, 97, 180-182, 191-193]. Заперечуючи йому цілком слушно О. О. Дудоров вказує, що оскільки назва норми КК України, виконуючи інформативну функцію, повинна співвідноситись зі змістом відповідної кримінально-правової заборони, запропонована Р. А. Волинцем назва ст. 210 КК України потребує уточнення. По-перше, ця назва, не враховуючи того, що бюджетна система України є сукупністю державного і місцевих бюджетів, невиправдано не згадує місцеві бюджети, до яких, як вже зазначалось, належать бюджет АПК, обласні, районні бюджети і бюджети місцевого самоврядування. По-друге, як Державний бюджет України, так і місцеві бюджети виконуються не лише за витратами, про незаконне здійснення яких йдеться у сформульованій Р. А. Волинцем редакції ст. 210 КК України, а й за надходженнями. Так, ст. 45 БК України присвячена виконанню Державного бюджету України за доходами. «Виконати бюджет – означає забезпечити повне та своєчасне надходження всіх передбачених бюджетом доходів і профінансувати всі заплановані видатки. На стадії виконання бюджету здійснюється, з одного боку, збір до бюджету запланованих на відповідний фінансовий рік податкових і неподаткових доходів, а з іншого – розподіл зібраних (наявних) бюджетних коштів між їх одержувачами, внаслідок чого і здійснюється заплановане фінансування діяльності держави та органів місцевого самоврядування» [10, с. 103]. По-третє, формулювання «порушення бюджетного законодавства України в процесі виконання державного бюджету України» дозволяє охопити і деякі інші порушення бюджетного законодавства, які вказані у ст. 116 БК України, але які немає підстав визнавати здійсненням витрат бюджету або міжбюджетного трансферту всупереч бюджетному законодавству. Йдеться, наприклад, про зарахування доходів бюджету на будь-які рахунки, крім єдиного казначейського рахунка, зарахування доходів до неналежного бюджету, створення позабюджетних фондів, порушення порядку відкриття і закриття рахунків в органах Державної казначейської служби України, порушення порядку реєстрації та обліку бюджетних зобов'язань. З огляду на сказане, більш вдалою та (головне) узгодженою зі змістом запропонованої диспозиції ч. 1 ст. 210 КК України О. О. Дудорову справедливо видається така назва цієї статті – «Незаконне здійснення витрат бюджету або міжбюджетного трансферту» [2, с. 542].

Отже, пропонуємо замінити у назві запропонованої ст. 210 КК України вказівку «без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням», на – «незаконне» та у диспозиції ч. 1 цієї статті формулювання – «без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням всупереч Бюджетному кодексу України чи закону про Державний бюджет України на відповідний рік», на – «всупереч закону або рішенням про місцевий бюджет».

Оскільки суспільно небезпечне діяння, передбачене ст. 210 КК України, є кримінальним правопорушенням з формальним складом, то вважається закінченим (юридично) з моменту вчинення хоча б однієї з передбачених ч. 1 цієї статті альтернативно вказаних дій, предметом якої були відповідні кошти у великих розмірах. Використання (витрачання) бю-

джетних коштів – це одночасно і характеристика діяння, і наслідок, який презюмується законодавцем, і полягає у дисбалансі доходів і видатків бюджету, а інших наслідків як обов'язкової ознаки складу кримінального правопорушення тут не встановлено [2, с. 539-540].

Висновки. Таким чином, розглянувши об'єктивну сторону кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, зроблено висновки про подальшу актуалізацію цієї проблематики. Підтримано пропозицію охопити аналізованою кримінально-правовою заборонаю й інші близькі за суспільною небезпекою до безпосередньо названих у ст. 210 КК України бюджетних правопорушень та запропоновано визначити об'єктивну сторону ч. 1 ст. 210 КК України у виді суспільно небезпечного діяння у формі дії: нецільового використання коштів, іншого здійснення витрат державного або місцевих бюджетів чи державних або місцевих позабюджетних фондів чи здійснення міжбюджетного трансферту, вчиненого у суперечку закону або рішенням про місцевий бюджет. Враховуючи, що аналіз форм вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 210 КК України, свідчить, що воно може вчинятися лише у формі активної поведінки суб'єкта кримінального правопорушення, запропоновано в ч. 2 ст. 210 КК України замінити вказівку з діяння на дії.

Перелік посилань

1. Хоменко В. П. Кримінальна відповідальність за нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів із бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням. *Науковий Вісник Національної Академії внутрішніх справ*. 2016. № 1 (98). С. 120-131.
2. Кримінальне право. Особлива частина: підруч. / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Луганськ, 2012. Т. 1. 780 с.
3. Титаренко О. О. Проблеми боротьби з економічними злочинами у вугільній промисловості (кримінологічний аспект): дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2006. 275 с.
4. Вирок Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 01.02.2012 Кримінальна справа № 1-772/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31062982> (дата звернення: 15.02.2021).
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг.

References

1. Khomenko, V. P. (2016). Criminal liability for misuse of budgetary funds, implementation of budgetary expenditures or the provision of loans from the budget without established budget allocations or with its excess. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*. No. 1 (98). P. 120-131 (in Ukrainian).
2. Dudorov, O. O., Pysmenskyi, Ye. O. (Eds.). (2012). Criminal law. Special part: textbook. Luhansk. Vol. 1. 780 p. (in Ukrainian).
3. Tytarenko, O. O. (2006). Problems of combating economic crimes in the coal industry (criminological aspect): Candidate's thesis of Juridical Sciences. Kyiv. 275 p. (in Ukrainian).
4. The verdict of the Babushkinskyi District Court of the city Dnipropetrovsk as of 01.02.2012 Criminal case No. 1-772/11. *Unified state register of court decisions*. Retrieved from: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31062982>. (in Ukrainian).
5. Dzhuzha, O. M., Savchenko, A. V., Chernei, V. V. (Eds.). (2016). Scientific and

- ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чер-
нея. Київ, 2016. 1064 с.
6. Кримінальний кодекс України: наук.-
практ. коментар: у 2 т. / за заг. ред.
В. Я. Тація та ін. 5-те вид., доп. Харків:
Право, 2013. Т. 2 : Особлива частина /
Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін
та ін. 2013. 1040 с.
7. Волинець Р. А. Кримінальна відповіда-
льність за порушення бюджетного зако-
нодавства (ст. 210 КК України) :
дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2011. 215 с.
8. Руфанова В. М. Шляхи вдосконалення
ст. 210 КК України. *Теоретичні та при-
кладні проблеми сучасного кримінального
права*: матеріали II Міжнар. наук.-практ.
конф. (м. Луганськ, 19-
20 квітня 2012 р.) / упоряд.:
Є. О. Письменський, Ю. Г. Старовойтова.
Луганськ, 2012. С. 446-448.
9. Руфанова В. М. Кримінологічна харак-
теристика та запобігання органами внут-
рішніх справ злочинам, пов'язаним з неза-
конним використанням бюджетних
коштів: дис. ... канд. юрид. наук. Дніпропе-
тровськ, 2011. 258 с.
10. Чернадчук В. Концептуальні засади
виконання бюджету. *Підприємництво,
господарство і право*. 2011. № 2. С. 102-
106.
- practical commentary on the Criminal Code
of Ukraine. Kyiv. 1064 p. (in Ukrainian).
6. Tatsiy, V. Ya. (Ed.). (2013). Criminal Code
of Ukraine: scientific and practical
commentary: in 2 Vol. Kharkiv. 2013. Vol. 2.
1040 p. (in Ukrainian).
7. Volynets, R. A. (2011). Criminal liability for
violation of budget legislation (Article 210 of
the Criminal Code of Ukraine): Candidate's
thesis of Juridical Sciences. Kyiv. 215 p. (in
Ukrainian).
8. Rufanova, V. M. (2012). Ways to improve
Article 210 of the Criminal Code of Ukraine.
*Theoretical and applied problems of modern
criminal law*: proceedings of the
II International Scientific and Practical
Conference (Luhansk, April 19–20, 2012).
Luhansk. P. 446–448. (in Ukrainian).
9. Rufanova, V. M. (2011). Criminological
characterization and prevention of crimes by
law enforcement agencies related to illegal
use of budget funds: Candidate's thesis of
Juridical Sciences. Dnipropetrovsk. 258 p. (in
Ukrainian).
10. Chernadchuk, V. (2011). Conceptual
principles of budget execution.
Entrepreneurship, economy and law. No. 2.
P. 102-106. (in Ukrainian).

**ОБЪЕКТИВНАЯ СТОРОНА НЕЦЕЛЕВОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
БЮДЖЕТНЫХ СРЕДСТВ, ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ РАСХОДОВ БЮДЖЕТА
ИЛИ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ КРЕДИТОВ ИЗ БЮДЖЕТА БЕЗ
УСТАНОВЛЕННЫХ БЮДЖЕТНЫХ НАЗНАЧЕНИЙ ИЛИ С ИХ
ПРЕВЫШЕНИЕМ**

**Д. С. Шиян
О. Ю. Шиян**

В статье на основании анализа научных взглядов, теоретических положений и законодательства исследуется объективная сторона нецелевого использования бюджетных средств, осуществления расходов бюджета или предоставления кредитов из бюджета без установленных бюджетных назначений или с их превышением.

Предлагается оставить в диспозиции ч. 1 ст. 210 Уголовного кодекса Украины общественно опасное действие в форме нецелевого использования

соответствующих средств как наиболее распространённое в правопримени- тельной деятельности, а также расширить другие формы, заменив их на обще- ственно опасное действие в форме другого осуществления расходов соот- ветствующих бюджетов или фондов.

Поскольку межбюджетные трансферты де-юре не входят в расходы бю- джета, предлагается добавить к названию и диспозиции ч. 1 ст. 210 Уголовно- го кодекса Украины указание на общественно опасное действие в форме их осуществления.

В результате проведенного исследования авторы приходят к выводу о дальнейшей актуализации проблематики объективной стороны уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 210 Уголовного кодекса Украины. Поддерживается предложение охватить анализируемым уголовно-правовым запретом и другие близкие по общественной опасности к непосредственно названным в ст. 210 Уголовного кодекса Украины бюджетным правонаруше- ниям. Предлагается определить объективную сторону ч. 1 ст. 210 Уголовного кодекса Украины в виде общественно опасного деяния в форме действия: нецелевого использования средств, иного осуществления расходов государ- ственного или местных бюджетов, или государственных или местных внебю- джетных фондов или осуществления межбюджетного трансферта, совершен- ного вопреки закону или решению о местном бюджете. Учитывая, что анализ форм совершения уголовного правонарушения, предусмотренного ст. 210 Уголовного кодекса Украины, свидетельствует, что оно может совершаться только в форме активного поведения субъекта уголовного правонарушения, предлагается в ч. 2 ст. 210 Уголовного кодекса Украины заменить указание с деяния на действия.

Ключевые слова: объективная сторона, общественно опасное деяние, уго- ловное правонарушение, нецелевое использование, осуществление расходов, осуществление межбюджетного трансферта, бюджет, бюджетные средства.

THE OBJECTIVE SIDE OF MISUSE OF BUDGET FUNDS, IMPLEMENTATION OF BUDGET EXPENDITURES OR PROVIDING CREDITS FROM THE BUDGET WITHOUT OR EXCEEDED BUDGET PURPOSES

**D. Shyian
O. Shyian**

The article deals with the analysis of scientific views, theoretical provisions and legislation, examines the objective side of the misuse of budget funds, for budget expenditures or provision of credits from the budget without determined budget purposes or with its excess.

It is proposed to leave part 1 of Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine, a socially dangerous act in the form of misuse of the relevant funds as the most common in law enforcement, as well as expanding other forms, replacing them with a socially dangerous action in the form of another expenditures of the relevant budgets or funds.

Since inter-budgetary transfers are de jure not included in budget expenditures, it is proposed to add to the name and disposition of Part 1 of Art. 210

of the Criminal Code of Ukraine, an indication of a socially dangerous act in the form of their implementation.

As a result of the study, the authors come to the conclusion about the further actualization of the problematic of the objective side of the criminal offense provided for in Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine. It is supported the proposal to cover the analyzed criminal law prohibition and other budget violations close in public danger to those directly named in Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine to budget violations. It is proposed to determine the objective side of Part 1 of Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine in the form of a socially dangerous act in the form of an action: misuse of funds, other expenditures of state or local budgets, or state or local extra-budgetary funds, or the implementation of an inter-budgetary transfer committed contrary to the law or a decision on the local budget. Considering that the analysis of the forms of committing a criminal offense under Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine, testifies that it can be committed only in the form of active behavior of the subject of a criminal offense, it is proposed in Part 2 of Art. 210 of the Criminal Code of Ukraine to replace the instruction from an act with an action.

Key words: objective side, socially dangerous act, criminal offense, misuse, expenditure, implementation of intergovernmental transfer, budget, budget funds.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.38>
УДК 343.1

Анна Олександрівна Наумова
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
та кримінології факультету № 6

ORCID 0000-0002-4273-8068
E-mail: syhovilina@i.ua

*Харківський національний університет внутрішніх справ
Міністерства внутрішніх справ України*

РЕАБІЛІТАЦІЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ, ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ

На основі дослідження було визначено елементи реабілітації, обґрунтовано необхідність відшкодування не лише майнової та моральної шкоди, але й фізичної шкоди реабілітованому, сформовано авторське визначення реабілітації у кримінальному процесі та запропоновано доповнити Кримінальний процесуальний кодекс України главою «Реабілітація».

Ключові слова: реабілітація, фізична шкода, фальсифікація доказів, застосування фізичного чи психічного насильства, відповідальність держави перед реабілітованим.

Постановка проблеми. Права людини, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека є найвищою соціальною цінністю в державі. Відповідно до вимог ст. 3 Конституції України держава відповідає перед людиною за свою діяльність, а тому права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Цей конституційний принцип дотримання прав людини, у тому числі у сфері кримінального судочинства, обмежує дії держави, її органів та посадових осіб.

За даними Департаменту процесуального керівництва Генеральної прокуратури України деякі оперативні працівники, слідчі під час розслідування злочинів допускають фізичне і психічне насильство, фальсифікацію доказів та інші серйозні порушення прав і свобод особи. Кримінально-процесуальними наслідками фальсифікації доказів, насильства, катування є притягнення невинуватої особи до кримінальної відповідальності, незаконне звільнення підозрюваного або обвинуваченого від кримінальної відповідальності, винесення неправосудного вироку, ухвали або постанови. Державні органи та їх посадові особи, у зв'язку з недосконалістю чинного кримінально-процесуального та кримінального законодавства, не забезпечують проведення оперативного і неупередженого розслідування кожного факту фальсифікації доказів, протиправного насильства, катування, застосованого до особи під час досудового розслідування.

Слід зазначити, що судами України у 2014 р. постановлено 322 виправдальних вироків у 2015 р. – 306, 2016 р. – 311, 2017 р. – 140 , у 2019 р. – 171 вирок [1]. Офіційна статистика у зв'язку з її недосконалістю не дозволяє достовірно визначити кількість осіб, конституційні права і свободи яких були порушені або обмежені на досудовому слідстві. Виправдальні вирокі в Україні становлять 0,2 %, Республіці Білорусь – 0,3 %, Російській Федерації – 0,8 %, Канаді – 3 %, Євросоюзу – 20 %. Водночас, незначна кількість осіб (0,4 %) зверталася до судових органів України про поновлення порушених прав і свобод, відшкодування шкоди, завданої незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням.

За даними аналітиків, органи досудового розслідування проводять незаконне і необґрунтоване кримінальне переслідування відносно кожної другої особи. Національна система органів кримінальної юстиції України на належному рівні не забезпечує захист прав і свобод людини у кримінальному процесі. Про це свідчать матеріали слідчої, прокурорської, судової практики, результати наукових досліджень, правова статистика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми реабілітації досліджували в радянській період – Б. Т. Безлепкін, І. Л. Петрухін, М. І. Пастухов, М. С. Строгович та інші вчені, у сучасний період. В. Бойцова, Р. В. Гаврилюк, А. М. Глибіна, О. О. Корнеєв, О. М. Матвеев, О. О. Подопригора , О. В. Капліна, М. Р. Мазур, В. Т. Нор, М. Є. Шумило. Проте, у більшості наукових праць із цього питання досліджуються поняття і підстави реабілітації. Водночас, практично відсутні наукові дослідження, присвячені проблемам відшкодування фізичної шкоди, завданої реабілітованому, та відповідальності держави перед реабілітованим.

Мета дослідження. Враховуючи викладене, метою статті є аналіз наявних наукових підходів, кримінального процесуального законодавства України та інших держав щодо визначення сутності реабілітації.

Відповідно до поставленої мети у статті планується вирішити такі завдання: виокремити елементи реабілітації, надати поняття фізичної шкоди, спричиненої особі не винуватій у вчиненні злочину, визначити поняття реабілітації, а також запропонувати шляхи вдосконалення Кримінального процесуального кодексу України.

Викладення основного матеріалу. Гарантії забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина в кримінальному судочинстві повинні визначатися чинним конституційним, кримінальним та кримінально-процесуальним законодавством, фундаментальними науковими розробками у сфері реабілітації, здатністю органів досудового розслідування, прокуратури і суду протидіяти злочинності у відповідності до вимог кримінально-процесуального закону і не допускати незаконне і необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне затримання, незаконне застосування запобіжного заходу, незаконне засудження до особи невинуватої у вчиненні злочину.

Кримінальне переслідування особи, яка вчинила злочин, повинно бути законним, відповідати вимогам кримінального процесуального закону і бути обґрунтованим, тобто мати достатню повноту і переконання, що зібрані докази вказують на наявність ознак злочину. Законність кримінального переслідування зобов'язує органи слідства, прокуратури і суд неухильно виконувати встановлений законом порядок провадження у кримінальній справі, здійснювати процесуальні дії на законних підставах і у передбаченій законом процесуальній формі, обґрунтувати свої рішення у відповідності з нормами матеріального і процесуального права.

Як свідчить правозастосовна практика, держава не забезпечує ефективний захист людини і громадянина від незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження, що призводить до порушення конституційних прав і свобод особи у кримінальному процесі. Вважаємо, що кримінальне переслідування є незаконним, коли слідчий, прокурор допустили порушення встановленого кримінальним процесуальним законом порядку провадження у кримінальній справі, здійснювали процесуальні дії, не дотримуючись вимог закону та передбачених законом підстав, що призвело до грубого порушення прав і свобод суб'єктів кримінального судочинства. Для реабілітації особи не має значення, які були допущені порушення норм закону слідчим, прокурором. Визначальним для реабілітації є незаконне і необґрунтоване кримінальне переслідування, незаконне засудження.

У юридичній літературі немає чіткого і однозначного визначення поняття реабілітації. Так, Б. Т. Безлепкін [2, с. 62-63], Т. Т. Таджиєв [3] у своїх працях реабілітацію ототожнюють з фактом виправдання особи чи закриття щодо неї кримінальної справи за відсутністю події або складу злочину, недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину. Іншу точку зору у своїх дослідженнях виражають М. І. Пастухов [4], Н. Я. Шило [5], М. Є. Шумило [6], зазначаючи, що реабілітація – це ви-

знання уповноваженими органами невинуватості особи у відповідному процесуальному рішенні і відновлення її порушених прав. Л. В. Бойцова [7], О. В. Капліна [8] є прибічниками погляду реабілітації, як процедури відновлення прав і репутації невинних осіб, підданих необґрунтованому кримінальному переслідуванню. Дискусійною є точка зору О. М. Матвєєва [9], який вважає, що реабілітація закріплює тільки процедуру визначення права на реабілітацію, а не фактичну реабілітацію фізичної чи юридичної особи, котра проходить з використанням інших правових механізмів. У зв'язку з цим автор пропонує застосування заходів соціального захисту, які дозволяють поновити (або компенсувати) порушені права осіб. Дана точка зору є спірною. Від правильного розуміння сутності реабілітації значною мірою залежить визначення поняття реабілітації, формування теоретичних положень інституту реабілітації та унормування в КПК України, умов і підстави реабілітації, відшкодування шкоди, завданої особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням.

Сутність реабілітації розкривають її основні елементи. Водночас, в теорії кримінально-процесуального права вони недостатньо досліджені. Науковий аналіз юридичної літератури, результати нашого дослідження дозволили нам зробити висновок про те, що основними елементами реабілітації, які розкривають її сутність є:

- процесуальний акт реабілітації прокурора – постанова про закриття кримінального провадження відносно особи, за відсутністю події або складу злочину, недоведеністю її участі у вчиненні злочину;

- процесуальний акт реабілітації судді, суду – виправдувальний вирок, коли не встановлено подію злочину, коли в діянні підсудного немає складу злочину, коли не доведено участі підсудного у вчиненні злочину;

- процесуальний акт реабілітації судді – постанова про закриття кримінального провадження відносно особи за результатами попереднього розгляду при наявності обставин, які вказують на відсутність події злочину або відсутність складу злочину;

- процесуальний акт реабілітації суду апеляційної, касаційної інстанції – постанова про закриття кримінального провадження відносно особи за реабілітуючими підставами;

- процесуальний акт реабілітації суду апеляційною, касаційною інстанції – ухвала про скасування неправосудного вироку суду першої інстанції та закриття кримінального провадження відносно особи за реабілітуючими підставами;

- процесуальний акт реабілітації суду апеляційної, касаційної інстанції – ухвала про скасування постанови суду першої інстанції щодо застосування до особи примусових заходів медичного чи виховного характеру і закриття кримінального провадження;

- поновлення порушених прав і свобод реабілітованого та усунення інших негативних наслідків незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження, неправосудного судового рішення про застосування примусового заходу виховного чи медичного характеру;

– відшкодування реабілітованому завданої шкоди за рахунок держави у повному обсязі.

Вважаємо, що підлягає відшкодуванню не тільки матеріальна, моральна шкода але й *фізична*, завдана особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням.

Слід зауважити, що здоров'я людини – найвища соціальна цінність в державі. Невід'ємне право громадянина – право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 Конституції України). Це право в міжнародній практиці зазначається як фундаментальне. Слід зазначити, що незаконними процесуальними рішеннями, діями посадових осіб органів досудового розслідування та суду, завдається шкода здоров'ю особи, не винуваті у вчиненні злочину, але в чинному кримінальному процесуальному законодавстві не визначені її поняття та процесуальний механізм відшкодування. Так, співробітники міліції м. Дніпропетровська протягом десяти годин катували М., який не скоював злочин, але зізнався у крадіжці після отриманих переломів ребер, розривів сухожиль і м'язів [10]. *Викладене свідчить про те, що зазначені ушкодження є наслідками фізичної шкоди, завданої здоров'ю особи, невинуваті у вчиненні злочину.*

У юридичній літературі дискусійне питання щодо поняття фізичної шкоди у кримінальному праві. Так, О. В. Грищук вважає, що фізична шкода є матеріальною, з природно наукової точки зору, і, разом із тим, немайновою – це будь-які негативні зміни в організмі людини, котрі перешкоджають нормальному, з біологічної, фізіологічної, психічної точок зору, проходженню усіх психофізичних процесів людини. Негативні зміни настають в організмі, тобто в матеріальній сфері, потерпілого під впливом певних зовнішніх факторів. Зміни, у свою чергу, можуть потім призвести до негативних явищ у психічному стані, а також у майні особи [11]. Слушною є думка Е. П. Гаврилова, який розмежував моральну і фізичну шкоду, при цьому обидва види шкоди заподіюються безпосередньо особистості і викликають страждання – природну форму наслідків заподіяння шкоди особистості потерпілого. Їх основна відмінність полягає в тому, що моральна і фізична шкода відбивається в різних сферах людської життєдіяльності: відповідно ідеальної (духовної) і матеріальної (тілесної), що передбачає і відмінність використовуваних принципів оцінки заподіяної шкоди та її компенсації [12]. Зазначене свідчить про те, що в юридичній літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття фізичної шкоди. У зв'язку з цим, вважаємо, що для визначення поняття фізичної шкоди в кримінальному процесуальному праві необхідно проаналізувати поняття здоров'я в медичному та біологічному аспектах.

У медичній літературі зазначено, що здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів» [13]. У зазначеній дефініції викладені три самостійні категорії здоров'я: біологічний (фізіологічний), психологічний і соціальний. Водночас дослідники відзначають, що в загальних рисах, здоров'я на біологічному рівні можна охарактеризувати як стан, протиле-

жний хворобі. При цьому здоров'я не має чітких меж, тому що включає різні перехідні стани. Насамперед здоров'я – це природний стан організму, який характеризується повною врівноваженістю із зовнішнім середовищем (біосферою) і відсутністю будь-яких виражених хворобливих змін [14]. Стан здоров'я може встановлюватися на основі суб'єктивних відчуттів конкретної людини у сукупності з даними клінічного обстеження, з урахуванням статі, віку, соціальних, кліматичних, географічних та метеорологічних умов проживання людини [15].

У юридичній і медичній літературі окремі дослідники поняття здоров'я визначають як певний об'єктивний фізіологічний стан людини, який вона мала до вчинення злочину [16], а шкоду здоров'ю – як порушення анатомічної цілісності, фізіологічної функції органів або тканин, що виявляється у тілесному ушкодженні або захворюванні чи патологічному стані [17].

Системний аналіз медичної, юридичної літератури дозволяє зробити висновок про те, що для правильного розуміння сутності та наслідків фізичної шкоди, доцільно дослідити її в медичному, біологічному і юридичному аспектах.

Варто зазначити, що до наслідків шкоди здоров'ю дослідники відносять захворювання. Вони вважають, що захворювання – це порушення життєдіяльності організму при надмірних пошкоджуючих змінах параметрів зовнішнього і внутрішнього середовища, при яких виникає недостатність підтримки гомеостазу за рахунок перенапруження основних і дублюючих механізмів регуляції. Для стану хвороби характерна поява функціональних відхилень від норми, неадекватних відповідей організму на подразник, навіть адекватний, розвиток різних порушень на всіх рівнях організації – молекулярно-клітинному, тканинному, органному, системному [18]. Як вважають, захворювання переважно виявляються у порушенні життєдіяльності організму людини, яке характеризується обмеженою пристосованістю та зниженням працездатності під впливом шкідливих для нього факторів навколишнього середовища [19]. Аналіз статистичних даних Державної пенітенціарної системи України, Фонду соціального страхування щодо захворювання засуджених дозволяє зробити висновок про те, що захворювання може бути наслідком спричинення фізичної шкоди, завданої здоров'ю особи.

Більшість вчених вважає, що патологічний стан є наслідком ушкодження здоров'я. Патологічний стан – це стійке відхилення від норми, яке має біологічне негативне значення для організму [20]. Деяко іншу точку зору має В. В. Михайлов. Він вважає, що патологічний стан – вроджена чи набута після завершення патологічного процесу структурно-функціональна недостатність органів із частковою або повною втратою здатності до відновлення нормальної діяльності (генетичні дефекти обміну речовин, вроджене недорозвинення органів, заміщення втрачених паренхіматозних клітин рубцевою тканиною та ін.) [18]. Працівники міліції м. Черкаси під час допиту Іванова застосовували фізичне насильство та електричний струм, в результаті чого він одержав безліч ушкоджень, які призвели до патологічного стану, а саме: опіків і посттравматичної невропатії суглобів [21]. Безспірно, що інвалідність є негативний наслідок, завданої шкоди здоров'ю. У юридичній літературі інвалідність визначається як

посвідчення медичним органом стану здоров'я, за якого громадянин, внаслідок хронічного захворювання чи анатомічних дефектів, які спричиняють стійке, незважаючи на лікування, порушення функцій організму, змушений припинити професійну працю є може працювати в разі значних змін звичайних умов праці [22]. Слушною є думка І. М. Сироти, який вважає, що про інвалідність мова йде тоді, коли розлади функцій організму під впливом хвороби чи внаслідок анатомічного дефекту тягнуть за собою соціальні наслідки – припинення професійної роботи в звичайних умовах чи зміну її, призначення різних видів соціальної допомоги, встановлення різних пільг і т. ін. [23]. В медичній літературі зазначено, що до інвалідності може призвести патологічний стан, захворювання, тілесні ушкодження. Перелік негативних наслідків завданої шкоди здоров'ю, в результаті яких встановлюється група інвалідності, передбачений Інструкцією про встановлення груп інвалідності [24].

У судовій медицині ушкодження – це порушення анатомічної цілісності, фізіологічної функції органів або тканин, що виникло в результаті впливу факторів навколишнього середовища [25]. Водночас, тілесні ушкодження виражені в анатомічному порушенні структури органу або тканини (рани, вивихи, розтягнення, переломи, тріщини, розриви органів, тощо) або функціональних ушкодженнях органів (струс мозку, тощо) [15].

Аналіз медичної, юридичної літератури, статистичних даних Державної пенітенціарної системи України, Фонду соціального страхування свідчить про необхідність дослідження фізичної шкоди у кримінально-процесуальному праві у широкому значенні, а саме: шкоду завдану здоров'ю особи внаслідок вчинення відносно неї злочину або незаконних рішень, дій органами досудового розслідування, прокуратури, суду. На наш погляд, незаконні рішення органів досудового розслідування, прокуратури, суду – це незаконні постанови, ухвали, вироки, відносно особи, невинуватій у вчиненні злочину, а неправомірні дії – фальсифікація доказів, застосування фізичного чи психічного насильства.

Таким чином, у широкому значенні фізичну шкоду слід розглядати як завдані здоров'ю особи ушкодження, захворювання, патологічний стан або інвалідність, одержані внаслідок вчинення відносно неї злочинного посягання або незаконних дій, або протиправного процесуального рішення органів досудового розслідування, прокуратури, суду.

Викладене дозволяє сформулювати поняття фізичної шкоди, завданої особі, не винуватій у вчиненні злочину. Вважаємо, що *фізичну шкоду слід розглядати як завдані здоров'ю особі порушення анатомічної цілісності або фізіологічної функції органів або тканин, виявляється в тілесному ушкодженні, захворюванні, патологічному стані, інвалідності і є наслідком незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного засудження, застосування катування, фізичного, психічного насильства, фальсифікації доказів.*

У чинному законодавстві не визначено порядок відшкодування фізичної шкоди реабілітованому. Дослідження проблеми фізичної шкоди, завданої особі, не винуватій у вчиненні злочину, дозволяє викласти концеп-

туальні положення відповідальності держави перед реабілітованим за завдану шкоду здоров'ю неправомірними рішеннями, діями органів досудового розслідування, прокуратури, суду.

У зв'язку з цим доцільно проаналізувати причинно-наслідковий зв'язок між незаконними процесуальними рішеннями, діями органів досудового розслідування, прокуратури, суду і завданою особі фізичної шкоди. Слушною є думка І. Я. Фойницького, який виділяв такі напрямки розвитку причинно-наслідкових зв'язків:

- від причини до наслідків;
- від наслідків до причини;
- від загальної причини до одного із наслідків;
- від загального наслідку до однієї із причин [26].

Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що причинно-наслідковий зв'язок є запорукою реалізації майнової відповідальності держави перед особою, незаконно і необґрунтовано підданою кримінальному переслідуванню, незаконно засудженою, та – відшкодування наслідків заподіяної шкоди здоров'ю реабілітованому.

Конституційний принцип відповідальності держави за свою діяльність перед людиною, юридично пов'язує і обмежує дії держави, виконавчих, судових органів та посадових й службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень. Насамперед ст. 56 Конституції України закріплює право громадянина на відшкодування за рахунок держави майнової та моральної шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями, бездіяльністю посадових осіб державних органів. Вважаємо, що особа, невинувата у вчиненні злочину, має право на відшкодування не тільки майнової, моральної шкоди, але й фізичної шкоди, завданої незаконними процесуальними рішеннями органів досудового розслідування, прокуратури і суду. І як правильно зазначає Г. К. Кожевніков, у кримінальному судочинстві особливе значення мають фундаментальні засади щодо недоторканості прав і свобод громадянина, взаємної відповідальності держави та особи, підкорення закону діяльності всіх державних органів і посадових осіб [27]. Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що держава повинна забезпечити відшкодування реабілітованому у повному обсязі фізичної шкоди, завданої незаконними процесуальними рішеннями, діями посадових осіб органів досудового розслідування, прокуратури, суду. Пропонуємо в КПК України унормувати право реабілітованого на відшкодування завданої фізичної шкоди у повному обсязі за рахунок держави.

Слід зазначити, що відшкодування реабілітованому завданої фізичної, матеріальної та моральної шкоди за рахунок держави у повному обсязі є важливим елементом реабілітації. Дослідження основних елементів реабілітації, розкриття їх змісту має певне наукове значення. Вони розкривають сутність реабілітації, визначають умови і підстави прийняття акту реабілітації відносно невинуватої особи у вчиненні злочину на досудовому слідстві, а в судових інстанціях, визначають межі відповідальності держави за незаконність і необґрунтованість кримінального переслідування особи, незаконне засудження. Вважаємо, що *реабілітація – це встанов-*

лений законом порядок визнання невинуватості особи у вчиненні злочину, поновлення її порушених прав і свобод, відшкодування за рахунок держави у повному обсязі фізичної, майнової, моральної шкоди, завданої особі незаконним і необґрунтованим кримінальним переслідуванням, незаконним засудженням, неправосудним судовим рішенням про застосування примусового заходу медичного чи виховного характеру.

Слід відзначити, що в ст. 3 КПК України визначено, що завданнями кримінального судочинства є захист особи, суспільства, держави від кримінального правопорушення, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений і жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу. У зв'язку з цим слушною є думка І. Л. Петрухіна, що виправдання підсудного при відсутності чи недостатності доказів – також корисний результат судового розгляду, як і засудження винуватого [28]. Вважаємо, що завданням кримінального судочинства є кримінальне переслідування винуватої особи у вчиненні злочину і справедливе її покарання і захист особи від незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування.

Гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина значною мірою визначаються національним законодавством. Кримінальне процесуальне законодавство України не містить адекватні істотні процесуальні гарантії захисту особи, не винуватої у вчиненні злочину, не унормовані правові відносини у сфері реабілітації. Водночас, 86 % опитаних засуджених, 95 % правозахисників та 82 % прокурорів зазначають про необхідність впровадження таких норм у чинному КПК України.

Порівняльний аналіз правової регламентації реабілітації в КПК України інших держав свідчить про те, що національним законодавством більшості держав передбачено механізм ефективного захисту особи від незаконного і необґрунтованого кримінального переслідування, незаконного засудження. Так, в КПК РФ виокремлено главу «Реабілітація» [30], в ст. 36 КПК Азербайджанської Республіки [30] визначено принцип кримінального судочинства – забезпечення поновлення порушених прав реабілітованих, у ст. 460 КПК Республіки Білорусь [31] визначено підстави відшкодування шкоди завданої особі, не винуватої у вчиненні злочину.

Висновки. На підставі проведеного аналізу, зроблено висновок про доцільність доповнення КПК України главою «Реабілітація», в положеннях якої викласти: поняття реабілітації, умови та процесуальні підстави визнання права особи на реабілітацію; суб'єктів реабілітаційних правовідносин; підстави часткової реабілітації на досудовому і в судовому провадженні; процесуальний порядок реабілітації в ситуації примусової самообмови, фальсифікації доказів; порядок поновлення порушених прав і свобод реабілітованого; поняття фізичної шкоди та порядок її відшкодування; визначення майнової, моральної шкоди, завданої реабілітованому, правовий механізм відшкодування майнової шкоди; усунення наслідків моральної шкоди реабілітованому та її компенсація.

Перелік посилань

1. Статистика. Новий кримінальний кодекс. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/statistics> (дата звернення: 15.03.2021).
2. Безлепкин Б. Т. Отраслевая принадлежность института возмещения ущерба реабилитированным. *Советское государство и право*. 1989. № 1. С. 65-73.
3. Таджиев Т. Т. Проблемы реабилитации в советском уголовном процессе: автореф. дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.09. Ташкент, 1991. 37 с.
4. Пастухов М. И. Реабилитация невиновных: основы правового института. Минск, 1993. 176 с.
5. Шило Н. Я. Проблема реабилитации на предварительном следствии. Ашхабад, 1981. 200 с.
6. Шумило М. Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: моногр. Харків, 2001. 320 с.
7. Бойцова Л. В. Уголовная юстиция: гражданин государство. Тверь, 1994. 101 с.
8. Каплина О. В. Проблемы реабилитации в уголовном процессе Украины: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1998. 230 с.
9. Матвеев А. Н. Правовой институт реабилитации в Российском уголовном процессе : автореф.дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2009. 25 с.
10. Суд приговорил «оборотней в погонах» к трем годам лишения свободы. SEGODNYA,UA: сайт. *Сегодня*. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/dvoe-militsionerov-10-chacov-ictjazali-muzhchinu-trebuja-priznanij-v-krazhe-303290.html> (дата звернення: 20.01.2021).
11. Гришук О. В. Право людини на компен-

References

1. Statistics. New Criminal Code. Retrieved from: <https://newcriminalcode.org.ua/statistics> (access date 15.03.2021). (in Ukrainian).
2. Bezlepkin, B. T. (1989). Branch of the institute of compensation for damage to the rehabilitated. *Soviet State and Law*. No. 1. P. 65-73. (in Russian).
3. Tadzhiyev, T. T. (1991). Problems of rehabilitation in the Soviet criminal process: extended abstract of Doctor's thesis. 12.00.09. Tashkent. 37 p. (in Russian).
4. Pastukhov, M. I. (1993). Rehabilitation of the innocent: the foundations of a legal institution. Minsk. 176 p. (in Russian).
5. Shilo, N. Ya. (1981). The problem of rehabilitation during the preliminary investigation. Ashgabat. 200 p. (in Russian).
6. Shumylo, M. Ye. (2001). Rehabilitation in the criminal process of Ukraine: monograph. Kharkiv. 320 p. (in Ukrainian).
7. Boitsova, L. V. (1994). Criminal justice: citizen of the state. Tver. 101 p. (in Russian).
8. Kaplina, O. V. (1998). Problems of rehabilitation in the criminal process of Ukraine: Candidate thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkov. 230 p. (in Russian).
9. Matveev, A. N. (2009). Legal Institute of Rehabilitation in the Russian Criminal Procedure: extended abstract of candidate's thesis: 12.00.09. Moscow. 25 p. (in Russian).
10. The court sentenced the "rogue police" to three years in prison. SEGODNYA, UA: website. Retrieved from: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/dvoe-militsionerov-10-chacov-ictjazali-muzhchinu-trebuja-priznanij-v-krazhe-303290.html> (access date 20.01.2021). (in Russian).
11. Hryshchuk, O. V. (2002). Human right

- сацию моральной шкoди (загальнoтеоретичні аспекти) 2002 p. URL: <http://studrada.com.ua/content/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%E%D0%B2%D0%BA%D0%B8-72> (дата звернення: 20.01.2021).
12. Гаврилов Э. П. Как определить размер компенсации морального вреда? *Российская юстиция*. 2000. № 6. С. 28.
13. Словник термінів, що вживаються в законах України (станом на 01.10.2009) / уклад. В. Д. Андриєнко та ін. Київ, 2009. 987 с.
14. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Б. В. Петровский. Москва, 1978 Т. 8. 528 с.
15. Новая популярная медицинская энциклопедия / гл. ред. В. И. Покровский. Москва, 2004. 768 с.
16. Борзенков Г. Н. Квалификация преступлений против жизни и здоровья: учеб.-практ. пособ. Москва, 2005. 144 с.
17. Гурочкин Ю. Д. Судебная медицина: курс лекций. Москва, 2003. 320 с.
18. Михайлов В. В. Основы патологической физиологии: руководство для врачей. Москва, 2001. 704 с.
19. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Б. В. Петровский. 3-е изд. Москва, 1978. Т. 3. 584 с.
20. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т./ гл. ред. Б. В. Петровский. Москва, 1978. Т. 18. 528 с.
21. Суд освободил из-под стражи жителя Черкасс, которого жестоко пытали в милиции. Факты и комментарии. URL: <http://fakty.ua/155697-sud-osvobodil-iz-pod-strazhi-zhitelya-cherkass-kotorogo-zhestoko-pytali-v-milicii> (дата звернення: 20.01.2021).
22. Юридичний словник-довідник / за ред.
- to compensation for moral damage (general theoretical aspects) Retrieved from: <http://studrada.com.ua/content/%D0%B2%D0%B8%D1%81%D0%BD%D0%E%D0%B2%D0%BA%D0%B8-72> (access date 20.01.2021). (in Ukrainian).
12. Gavrillov, E. P. (2000). How to determine the amount of compensation for moral damage? *Russian justice*. No. 6. P. 28. (in Russian).
13. Andrienko, V. D. (Ed.) (2009). Dictionary of terms used in the laws of Ukraine (as of 01.10.2009). Kyiv. (in Ukrainian).
14. Petrovskii, B. V. (Ed.) (1978). Comprehensive medical encyclopedia: in 30 volumes. Vol. 8. Moscow. 528 p. (in Russian).
15. Pokrovsky, V. I. (Ed.). (2004). New popular medical encyclopedia. Moscow. 768 p. (in Russian).
16. Borzenkov, G. N. (2005). Qualification of crimes against life and health: study guide. Moscow. 144 p. (in Russian).
17. Gurochkin, Yu. D. (2003). Forensic medicine: a course of lectures. Moscow. 320 p. (in Russian).
18. Mikhailov, V. V. (2001). Fundamentals of pathological physiology: a guide for doctors. Moscow. 704 p. (in Russian).
19. Petrovskii, B. V. (Ed.) (1978). Comprehensive medical encyclopedia: in 30 volumes. Vol. 3. Moscow. 1978. 584 p. (in Russian).
20. Petrovskii, B. V. (Ed.) (1978). Comprehensive medical encyclopedia: in 30 volumes. Vol. 18. Moscow. 528 p. (in Russian).
21. The court released from custody a resident of Cherkassy, who was brutally tortured by the police. Facts and comments. Retrieved from: <http://fakty.ua/155697-sud-osvobodil-iz-pod-strazhi-zhitelya-cherkass-kotorogo-zhestoko-pytali-v-milicii> (access date 20.01.2021). (in Russian).
22. Shemshuchenko, D. S. (Ed) (1996).

- Д. С. Шемшученка. Київ, 1996. 694 с.
23. Сирота І. М. Право пенсійного забезпечення в Україні: курс лекцій. Київ, 1998. 288 с.
24. Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності: наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.09.2011 № 561. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>.
25. Большая медицинская энциклопедия: в 30 т. / гл. ред. Б. В. Петровский. Москва, 1978. Т. 20. 560 с.
26. Фойницький І. Я. Курс уголовного судопроизводства. Санкт-Петербург, 1996. Т. 1. 607 с.
27. Кожевников Г. К. Принцип презумпции невиновности и его реализация в досудебном уголовном процессе: моногр. Харьков, 1997. 97 с.
28. Петрухин И. Л. Реабилитация. *Законодательство*. 2004. № 3. С. 74–84.
29. Уголовно-процессуальный кодекс РФ. URL: <http://pravoved.in.ua/section-kodeks/79-upku.html>.
30. Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики. Утвержден Законом Азербайджанской Республики от 14.07.2000 № 907-ІГ URL: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14110/preview>.
31. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. URL: <http://pravo.kulichki.com/vip/upk/index.htm>.
- Legal dictionary-reference. Kyiv. 694 p. (in Ukrainian).
23. Syrota, I. M. (1998). The right to pension provision in Ukraine: a course of lectures. Kyiv. 288 p. (in Ukrainian).
24. On the approval of the Instruction on the establishment of disability groups: order of the Ministry of Health of Ukraine dated 05.09.2011 No. 561. Retrieved from: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11>. (in Ukrainian).
25. Petrovskii, B. V. (Ed.) (1978). Comprehensive medical encyclopedia: in 30 volumes. Vol. 20. Moscow. 560 p. (in Russian).
26. Foinitskii, I. Ya. (1996). Course of criminal proceedings. St. Petersburg. Vol. 1. 607 p. (in Russian).
27. Kozhevnikov, G. K. (1997). The principle of the presumption of innocence and its implementation in pre-trial criminal proceedings: monograph. Kharkov. 97 p. (in Russian).
28. Petrukhin, I. L. (2004). Rehabilitation. *Legislation*. No. 3. P. 74–84. (in Russian).
29. Criminal Procedure Code of the Russian Federation. Retrieved from: <http://pravoved.in.ua/section-kodeks/79-upku.html>. (in Russian).
30. Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan. Approved by the Law of the Republic of Azerbaijan dated July 14, 2000 No. 907- ІГ Retrieved from: <http://legislationline.org/ru/documents/action/popup/id/14110/preview>. (in Russian).
31. Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus. Retrieved from: <http://pravo.kulichki.com/vip/upk/index.htm>. (in Russian).

РЕАБИЛИТАЦИЯ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ: ПРОБЛЕМЫ ТЕОРИИ, ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА И ПРАКТИКИ

А. А. Наумова

Проблема возникновения права на реабилитацию и возмещение вреда лицу, которое было незаконно и необоснованно привлечено к уголовной ответственности, незаконно осужденного является актуальной для науки уголовного процессуального права, правоприменительной практики. В то же время, в действующем Уголовном процессуальном кодексе Украины не предусмотрены нормы, которые бы содержали основные положения реабилитации.

В результате проведенного исследования сформулировано понятие физического вреда, как нанесенного здоровью лица нарушения анатомической целостности, или физиологической функции органов, или тканей, которое проявляется в телесном повреждении, заболевании, патологическом состоянии, инвалидности и является следствием незаконного и необоснованного уголовного преследования, незаконного применения меры пресечения, незаконного задержания, незаконного осуждения, применения пыток, физического, психического насилия, фальсификации доказательств.

Дано определение реабилитации, как установленного законом порядка признания невиновности лица в совершении преступления, восстановления его нарушенных прав и свобод, возмещения за счет государства в полном объеме физического, имущественного, морального вреда, причиненного лицу незаконным и необоснованным уголовным преследованием, незаконным осуждением, неправосудным судебным решением о применении принудительных мер медицинского или воспитательного характера.

Сравнительный анализ правовой регламентации реабилитации в УПК других стран СНГ свидетельствует о том, что национальным законодательством большинства государств предусмотрен механизм эффективной защиты личности от незаконного и необоснованного уголовного преследования, незаконного осуждения. Для усовершенствования действующего уголовного процессуального законодательства Украины нами предложено дополнить УПК Украины главой «Реабилитация», в положениях которой изложить понятие реабилитации, условия и процессуальные основания признания права человека на реабилитацию; субъектов реабилитационных правоотношений; основания частичной реабилитации на предварительном и в судебном производстве; процессуальный порядок реабилитации в ситуации принудительного самооговора, фальсификации доказательств; порядок восстановления нарушенных прав и свобод реабилитированного; понятие физического вреда и порядок его возмещения; определения имущественного, морального вреда, причиненного реабилитированному; правовой механизм возмещения имущественного ущерба; устранение последствий морального вреда реабилитированному и его компенсация.

Ключевые слова: реабилитация, физический вред, фальсификация доказательств, применение физического или психического насилия, ответственность государства перед реабилитированным.

REHABILITATION IN CRIMINAL PROCEDURE: PROBLEMS OF THEORY, LEGISLATION AND PRACTICE

A. Naumova

The problem of the right to rehabilitation and compensation to a person who was illegally and unreasonably prosecuted, illegally convicted is relevant to the science of criminal procedural law, law enforcement practice. At the same time, the current Criminal Procedure Code of Ukraine does not provide rules that would contain the basic provisions of rehabilitation.

As a result of the study, the concept of physical harm is formulated as a violation of the anatomical integrity or physiological function of organs or tissues, which manifests itself in bodily injury, disease, pathological condition, disability and is a consequence of illegal and unjustified criminal prosecution, illegal restraint, detention, unlawful conviction, torture, physical, mental violence, falsification of evidence.

The definition of rehabilitation is defined as the procedure established by law for the recognition of a person's innocence in committing a crime, restoration of his/her violated rights and freedoms. It is also defined compensation at the expense of the state in full physical, property, moral damage caused to a person by illegal and unjustified criminal prosecution, illegal conviction, and unjust trial on the application of coercive measures of a medical or educational nature.

A comparative analysis of the legal regulation of rehabilitation in the Code of Criminal Procedure of the CIS countries shows that the national legislation of most states provides a mechanism for effective protection of the individual from illegal and unjustified criminal prosecution, illegal conviction. To improve the current criminal procedure legislation of Ukraine, we proposed to supplement the Code of Criminal Procedure of Ukraine with the chapter "Rehabilitation". In the provisions of this chapter, there is a need to set out the concept of rehabilitation, conditions and procedural grounds for recognizing the human right to rehabilitation; subjects of rehabilitation legal relations; grounds for partial rehabilitation in preliminary and judicial proceedings. In addition, the chapter should contain the procedural order of rehabilitation in a situation of forced self-incrimination, falsification of evidence; the procedure for restoring the violated rights and freedoms of the rehabilitated person. As well as the concept of physical harm and the procedure for its compensation; determination of property, moral damage caused to the rehabilitated; legal mechanism for compensation of property damage; elimination of the consequences of moral damage to the rehabilitated and its compensation.

Key words: rehabilitation, physical harm, falsification of evidence, use of physical or mental violence, responsibility of the state to the rehabilitated.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.39>
УДК 343.13

Оксана Юрїївна Хабло
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу

ORCID 0000-0003-3923-275X
E-mail: hokana@ukr.net

Національна академія внутрішніх справ

ПІДСТАВИ ТА СТРОКИ ПОВІДОМЛЕННЯ ОСОБИ ПРО ПІДОЗРУ У ВЧИНЕННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ

Стаття присвячена характеристиці фактичних підстав повідомлення особи про підозру у вчиненні кримінального правопорушення. Визначено систему процесуальних дій та рішень, з яких складається процесуальний акт повідомлення про підозру. Аналізується практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) щодо визначення стандарту обґрунтованості підозри. З'ясовується етап досудового розслідування, на якому здійснюється повідомлення про підозру.

Ключові слова: повідомлення про підозру, достатність доказів, обґрунтована підозра, рішення щодо повідомлення про підозру, строки повідомлення про підозру, права підозрюваного.

Постановка проблеми. Повідомлення про підозру є одним із вирішальних етапів стадії досудового розслідування. Це обумовлено тим, що після повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення розпочинається притягнення її до кримінальної відповідальності. Окрім цього, повідомлення про підозру персоніфікує кримінальне провадження, адже є першим офіційно сформульованим обґрунтованим припущенням про причетність конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення.

У зв'язку із вказаним вище особливої актуальності набуває правильне визначення достатності підстав повідомлення особі про підозру та моменту його здійснення. Адже безпідставне чи помилкове повідомлення про підозру зумовить притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка не причетна до його вчинення. В той час як особа, які дійсно вчинила це кримінальне правопорушення, може уникнути кримінальної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання повідомлення про підозру цікавило багатьох вітчизняний науковців. Цій проблемі присвятили свої праці Ю. П. Аленін, І. В. Гловюк, Н. В. Глинська, О. В. Капліна, Л. М. Лобойко, В. В. Михайленко, В. Т. Нор, В. М. Тертишник, О. Г. Шило, М. І. Шевчук. Ці вчені звертали увагу на сутність та значення підозри у кримінальному провадженні, досліджували процесуальну форму повідомлення про підозру чи аналізували її як підставу обрання запобіжного заходу.

Мета дослідження. Метою статті є характеристика підстав повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення та з'ясування етапу досудового розслідування, на якому доцільно здійснювати повідомлення про підозру.

Викладення основного матеріалу. Відповідно до положень ч. 1 ст. 276 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) повідомлення про підозру обов'язково здійснюється у таких випадках: затримання особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення; обрання до особи одного з передбачених КПК України запобіжних заходів; наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення [1].

За своєю сутністю повідомлення про підозру є складним процесуальним актом, який складається із комплексу процесуальних дій та рішень слідчого, дізнавача чи прокурора під час досудового розслідування. Аналіз процесуальної форми повідомлення про підозру дозволяє стверджувати, що повідомлення особі про підозру складається із системи таких процесуальних дій та рішень:

1) прийняття рішення щодо необхідності повідомлення про підозру конкретній особі та юридичне оформлення цього рішення (складання письмового повідомлення про підозру, його підписання та погодження);

2) вручення особі письмового повідомлення про підозру та роз'яснення змісту підозри;

3) повідомлення підозрюваному про його процесуальні права, а за необхідності – детальне роз'яснення цих прав та надання можливостей щодо їх реалізації;

4) внесення відповідних відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Вказані етапи повідомлення про підозру, в свою чергу, складаються із ряду процесуальних дій та послідовно змінюють один одного.

Так, після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань слідчий, дізнавач здійснюють збирання доказів, встановлюють обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, які визначені у ч. 1 ст. 91 КПК України, у тому числі й щодо причетності конкретної особи до вчинення кримінального правопорушення.

В результаті здійснення кримінального процесуального доказування у сторони обвинувачення формується переконання про вчинення кримінального правопорушення конкретною особою. О. В. Капліна зауважує, що у слідчого чи прокурора логічно виникає ймовірне судження про вчинення кримінального правопорушення певною особою. Такі ситуації можуть бути пов'язані із тим, що особа затримана на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення, або у матеріалах кримінального провадження вже містяться докази для її підозри у вчиненні кримінального правопорушення» [2, с. 239].

Тобто, процесуальний акт повідомлення про підозру розпочинається із прийняття слідчим, дізнавачем чи прокурором рішення щодо необхідності повідомлення конкретній особі про те, що вона підозрюється у вчиненні кри-

мінального правопорушення. Це рішення має бути закріплене (формалізоване) у процесуальному документі – повідомлення про підозру.

Враховуючи викладене, можна стверджувати, що фактичною підставою повідомлення особі про підозру є наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

При цьому варто зауважити, що ця фактична підстава повідомлення про підозру є загальною для всіх випадків, які визначені у ч. 1 ст. 276 КПК України. Адже, якщо немає достатніх доказів для повідомлення особі про підозру, то немає і підстав для утримання її під вартою. А тому, якщо затриманій особі не вручено повідомлення про підозру протягом двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання, то така особа підлягає негайному звільненню.

Хоча в п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК України і вказано, що підозру слід повідомити у випадку обрання до особи запобіжного заходу, практично ця норма не реалізовується. Адже наявність обґрунтованої підозри є однією з підстав обрання запобіжного заходу. Тобто, запобіжний захід може застосовуватися лише щодо особи, яка набула процесуального статусу підозрюваного. Особа спочатку має набути статусу підозрюваного і лише тоді щодо неї буде вирішуватися питання про обрання запобіжного заходу. У зв'язку з цим пропонуємо п. 2 ч. 1 ст. 276 КПК України виключити.

Для повідомлення особі про підозру необхідна наявність достатніх доказів про те, що вчинене діяння є кримінальним правопорушенням та про те, що його вчинила саме певна особа. Тобто, для складання повідомлення про підозру необхідна наявність таких двох складових: вчинення кримінального правопорушення певною особою та достатність доказів, які дозволяють про це стверджувати.

Слід відмітити, що науковці пропонують ширше підходити до цього питання. Так, В. М. Тертишник відмічає, що для повідомлення особі про підозру, виходячи з принципу презумпції невинуватості, необхідна наявність такої системи доказів, яка виключала б будь-які сумніви щодо того, що: 1) кримінальне правопорушення справді відбулося; 2) кримінальне правопорушення вчинене підозрюваною особою; 3) діяння підозрюваної особи містить склад конкретного кримінального правопорушення; 4) відсутні обставини, які виключають її відповідальність [3, с. 117].

Таким чином, для формування підозри та її викладення у письмовому документі «Повідомлення про підозру» слідчий, дізнавач чи прокурор мають встановити:

– подію кримінального правопорушення (час, місце, спосіб а також інші суттєві обставини, відомі на момент повідомлення про підозру) та визначити його правову кваліфікацію (стаття, частина статті закону України про кримінальну відповідальність);

– винуватість конкретної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Повідомлення про підозру може бути здійснено лише щодо осудних осіб, які досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

– відсутність підстав для закриття кримінального провадження.

Таким чином, фактичною підставою повідомлення особі про підозру є встановлення вищевикладених обставини.

Втім, для обґрунтованого повідомлення про підозру важливо, щоб кількість встановлених фактичних даних була достатньою для формулювання такої підозри. Хоча в КПК України і не визначено, яка саме сукупність доказів може бути визнана достатньою для складання повідомлення про підозру, в п. 3 ч. 1 ст. 276 КПК України йдеться про наявність «достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення» [1].

Разом з цим слід відмітити, що підозра формулюється у свідомості слідчого, дізнавача та / або прокурора на підставі суб'єктивного переконання, виходячи із вставлених фактичних обставин кримінального правопорушення, встановлених шляхом проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Для того, щоб це переконання слідчого, дізнавача чи прокурора можна було викласти у письмовому повідомленні про підозру, воно має ґрунтуватися на об'єктивних фактах, які встановлені системою зібраних доказів.

Термін «обґрунтована підозра» хоча і використовується у КПК України (зокрема, у ст. ст. 132, 177, 185), проте цей законодавчий акт не містить його тлумачення. А тому слід звернути увагу на те, що «обґрунтована підозра» є конвенційним стандартом, розробленим прецедентною практикою ЄСПЛ. Зокрема, у рішенні в справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21.04.2011 вказано, що обґрунтована підозра означає, що існують факти або інформація, які можуть переконати об'єктивного спостерігача в тому, що особа, про яку йдеться, могла вчинити правопорушення (пункт 175) [4]. Обґрунтованість підозри визначається з врахуванням усіх обставин конкретного кримінального провадження. Так, у справі «Мюррей проти Сполученого Королівства» від 28.10.1994 ЄСПЛ врахував наявність багаточисельних жертв проведення терористичної компанії, особливу складність розслідування терористичних злочинів та визнав відсутність порушення вимог Конвенції навіть при «мінімальному критерії обґрунтованості підозри» (пункти 51, 57-59) [5].

Разом з цим, у практиці ЄСПЛ зауважується, що обґрунтована підозра є нижчим стандартом доведення, ніж переконання поза розумним сумнівом, та вимагає меншої ваги доказів, ніж для складання обвинувального акта чи ухвалення обвинувального вироку. Однак таке переконання має бути засновано на об'єктивних фактах [6, с. 9].

Отже, для повідомлення особі про підозру потрібна система допустимих, достовірних, достатніх та належних доказів, які дозволяють стверджувати про наявність в діянні конкретної особи складу кримінального правопорушення. Помилкове повідомлення про підозру спричиняє шкоду як особі, яка зазнала кримінального переслідування, так і правосуддю в цілому.

У зв'язку з цим, під час прийняття рішення про необхідність повідомлення про підозру слід враховувати вимоги презумпції невинуватості, де визначено, що усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи, при тому, що підозра не може ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом (ст. 17 КПК України).

Варто звернути увагу і на те, що кримінальний процесуальний закон не містить чіткої вимоги щодо того, на якому саме етапі досудового розслідування має здійснюватися повідомлення про підозру, орієнтуючи слідчого, дізнавача чи прокурора на фактичні обставини справи – наявність достатніх доказів для підозри особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Винятком із цього правила є лише те, що при затриманні особи на місці вчинення кримінального правопорушення чи безпосередньо після його вчинення письмове повідомлення про підозру цій особі вручається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту її затримання (ч. 2 ст. 278 КПК України). В інших же випадках момент прийняття рішення щодо повідомлення про підозру визначається слідчим, дізнавачем чи прокурором самостійно.

Втім, законом визначені певні періоди, в межах яких має бути здійснено повідомлення про підозру. До таких вимог слід віднести як положення ч. 1 ст. 28 КПК України, так і вимоги ч. 2 ст. 219 КПК України.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 28 КПК України, під час кримінального провадження кожна процесуальна дія або процесуальне рішення повинні бути виконані або прийняті в розумні строки. За загальним правилом розумний строк починає обраховуватися з моменту, коли особа набуває статусу підозрюваного. Втім, слід відмітити, що прецедентна практика ЄСПЛ виробила більш ширший підхід до визначення часу, з якого починається відлік моменту висування підозри (обвинувачення), – сюди включається затримання, початок розслідування, повідомлення про кримінальне переслідування, й «інші дії, що мають на увазі схожі твердження і істотно впливають на становище підозрюваного» [7].

У ч. 2 ст. 219 КПК України визначено, що строк досудового розслідування з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань до дня повідомлення особі про підозру становить: 1) дванадцять місяців – у кримінальному провадженні щодо нетяжкого злочину; 2) вісімнадцять місяців – у кримінальному провадженні щодо тяжкого або особливо тяжкого злочину. Якщо повідомлення особі про підозру неможливо здійснити у вищевказаний строк, то він може бути продовжений неодноразово слідчим суддею за клопотанням прокурора або слідчого, погодженого з прокурором у таких межах: до шести місяців – при вчиненні нетяжкого злочину; до дванадцяти місяців – при вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину (ч. 1 ст. 294, ч. ч. 2, 4 ст. 219 КПК України) [1].

Разом з цим, якщо строк досудового розслідування, визначений ст. 219 КПК України, закінчився та жодній особі не було повідомлено про підозру, то слідчий, дізнавач, прокурор зобов'язані закрити кримінальне провадження (абз. 2 п. 10 ч. 1 ст. 284 КПК України).

Втім, наявність такого положення в КПК України є досить суперечливою. Адже, як зауважує В. В. Михайленко, абсолютно незахищеними в процесуальному аспекті залишаються права потерпілих та суспільні інтереси, які полягають у необхідності розслідування кримінальних правопорушень і забезпечення безпеки, а кримінально-правовий принцип невід-

воротності кримінальної відповідальності набуває суто декларативного характеру. Закриття кримінального провадження в цьому випадку може свідчити про відсутність ефективного розслідування в процесуальному аспекті права на життя (порушення ст. 2 Конвенції) та заборони катувань (порушення ст. 3 Конвенції), відсутність ефективних засобів національно-правового захисту (порушення ст. 13 Конвенції). Практиці ЄСПЛ відомі такі прецеденти [8, с. 127].

Окрім цього, зустрічається практика повідомлення про підозру на завершальних етапах досудового розслідування безпосередньо перед наданням обвинувального акту стороні захисту. Втім, такий порядок повідомлення про підозру фактично позбавляє особу можливості реалізувати право на захист на досудовому розслідуванні. Адже якщо особа не набуває статусу підозрюваного, то вона не може бути активним учасником кримінального провадження та оскаржувати певні рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування або звертатися з клопотанням про проведення певних слідчих (розшукових) дій.

Висновки. Підставою повідомлення особі про підозру є система належних, допустимих, достовірних та достатніх доказів, які вказують на наявність в діянні конкретної особи складу кримінального правопорушення. У КПК України не визначається етап досудового розслідування, на якому має здійснюватися повідомлення про підозру (якщо особа не була затримана). Слідчий, дізнавач чи прокурор самостійно вирішує це питання на підставі внутрішнього переконання, яке ґрунтується на сукупності зібраних доказів. Втім, затягування із здійсненням цього процесуального акту може спричинити порушення процесуальних прав сторони захисту.

Перелік посилань

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>. (дата звернення 25.03.2021).
2. Капліна О. В. Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 238–242.
3. Тertiшник В. М. Кримінальний процес України. Особлива частина: підручник. Академічне вид. Київ, 2014. 420 с.
4. Справа «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04): рішення Європейського суду з прав людини від 21.04.2011. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683 (дата звернення 25.03.2021).

References

1. Criminal Procedure Code of Ukraine: Law of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-1775>. (access date 25.03.2021). (in Ukrainian).
2. Kaplina, O. V. (2013) Suspicion in criminal proceedings: concept, signs, essence. *Legal Journal of the National Academy of Internal Affairs*. No. 1, P. 238–242. (in Ukrainian).
3. Tertyshnyk, V. M. (2014). Criminal proceedings of Ukraine. Special part: textbook. Kyiv. 420 p. (in Ukrainian).
4. Case of Nechyporuk and Yonkalo v. Ukraine (Application no. 42310/04): Judgment of the European Court of Human Rights as of 21 April 2011. The Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683

- gov.ua/laws/show/974_683 (access date 25.03.2021). (in Ukrainian).
5. Case of «Murray v. the United Kingdom» (Application no. 14310/88). Judgment of 28 October 1994. HUDOC. European Court of Human Rights. Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57895%22%5D%7D>. (дата звернення 25.03.2021).
6. Марчук Н. О., Касько В. В., Куйбіда Р. О., Хавронюк М. І. та ін. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження). Київ, 2015. 248 с.
7. Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення: постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 № 11. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14?lang=en> (дата звернення 25.03.2021).
8. Михайленко В. В. Реалізація засади верховенства права у кримінальному провадженні: монографія. Київ, 2019. 256 с.
5. Case of «Murray v. the United Kingdom» (Application no. 14310/88). Judgment of 28 October 1994. HUDOC. European Court of Human Rights. Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57895%22%5D%7D> (access date 25.03.2021). (in English).
6. Marchuk, N. O., Kasko, V. V., Kuibida, R. O., Havroniuk, M. I. et al. (2015). Handbook of a professional judge (criminal proceedings). Kyiv. 248 p. (in Ukrainian).
7. Resolution of the Plenum of the High Specialized Court of Ukraine for the consideration of civil and criminal cases dated 17.10.2014 No. 11 on some issues of observance of reasonable terms for the consideration of civil, criminal cases and cases of administrative offenses by the courts. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14?lang=en> (access date 25.03.2021). (in Ukrainian).
8. Mykhailenko, V. V. (2019) Implementation of the foundations of the rule of law in criminal proceedings: monograph. Kyiv. (in Ukrainian).

ОСНОВАНИЯ И СРОКИ УВЕДОМЛЕНИЯ ЛИЦА О ПОДОЗРЕНИИ В СОВЕРШЕНИИ УГОЛОВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ

О. Ю. Хабло

Статья посвящена характеристике оснований и сроков уведомления лица о подозрении в совершении уголовного правонарушения.

Обращается внимание на то, что процессуальный акт сообщения о подозрении состоит из системы таких процессуальных решений и действий: принятие решения и юридическое оформление сообщения о подозрении; вручение письменного уведомления о подозрении; сообщение подозреваемому о его процессуальных правах и их разъяснение в случае необходимости.

Определено, что фактическим основанием уведомления лицу о подозрении является наличие достаточных доказательств для подозрения лица в совершении уголовного правонарушения. Для формирования подозрения и изложения его в письменном уведомлении о подозрении следователь, дознаватель или прокурор должны установить: событие уголовного правонарушения и определить его правовую квалификацию; виновность конкретного лица

в совершении уголовного правонарушения; отсутствие оснований для прекращения уголовного производства.

Для уведомления лица о подозрении нужна система относимых, допустимых, достоверных и достаточных доказательств, указывающих на наличие в деянии конкретного лица состава уголовного правонарушения. Ошибочное уведомление о подозрении наносит вред как лицу, которое подверглось уголовному преследованию, так и правосудию в целом.

Обращается внимание на то, что термин «обоснованное подозрение» – это конвенционный стандарт, разработанный в прецедентной практике Европейского суда по правам человека. Отмечается, что стандарт доказывания обоснованного подозрения ниже убеждения, вне разумного сомнения, и требует меньшего веса доказательств, чем для составления обвинительного акта или вынесения обвинительного приговора.

Указано, что уголовно-процессуальный закон не содержит четкого требования о том, на каком этапе досудебного расследования необходимо уведомить лицо о подозрении, ориентируя следователя, дознавателя или прокурора на фактические обстоятельства дела. Обращается внимание на недопустимость уведомления о подозрении непосредственно перед представлением обвинительного акта стороне защиты.

Ключевые слова: сообщение о подозрении, достаточность доказательств, обоснованное подозрение, решение об уведомлении о подозрении, сроки уведомления о подозрении, права подозреваемого.

GROUND AND TERMS FOR NOTIFICATION OF A PERSON ON SUSPICION OF COMMITTING A CRIMINAL OFFENSE

O. Khablo

The article is devoted to the characteristics of the grounds and terms of notification of a person on suspicion of committing a criminal offense.

Attention is drawn to the fact that the procedural act of reporting a suspicion consists of a system of such procedural decisions and actions: decision-making and legal registration of a report of suspicion; delivery of a written notice of suspicion; informing the suspect about his/her procedural rights and explaining them, if necessary.

It is stated that actual ground for informing a person of a suspicion is availability of sufficient evidence for suspecting a person of a criminal violation. To create a suspicion and present it in a written form an investigator or a prosecutor has to state: an event of a criminal violation and define its legal characterization; a definite person's guilt of commitment of a criminal violation; lack of grounds to close the criminal investigation.

To inform a person of a suspicion it is necessary to have a system of actual, acceptable, reliable and sufficient proof that indicates the presence of corpus delicti in a definite person's actions. Erroneous informing of a suspicion causes damage to the person who was a subject to criminal investigation as well as justice in general.

Attention is drawn to the fact that the term "reasonable suspicion" is a conventional standard made up by case-law dealing of European court of human

rights. It is stated that reasonable suspicion is a lower standard of proof than conviction beyond reasonable doubt and requires a smaller weight of evidence than drawing up a bill of indictment or approval of guilty verdict.

It is stated that law of criminal procedure does not contain a definite requirement concerning a stage of pre-trial investigation at which the person has to be informed about the suspicion to help the instigator or the prosecutor concentrate on facts of the case. Attention is drawn to inadmissibility of informing a person of the suspicion directly before issuing an accusation to the defense.

Key words: informing of a suspicion, sufficiency of proof, reasonable suspicion, decision about informing of a suspicion, terms of informing of a suspicion, rights of a suspect.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.40>

УДК 343.98

Артем Володимирович Коваленко
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін

E-mail: new4or@gmail.com

*Луганський державний університет внутрішніх справ
ім. Е. О. Дідоренка*

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ЦИФРОВОЇ 3D МОДЕЛІ ЯК ЗАСОБУ ПІЗНАННЯ ТА ВІДОБРАЖЕННЯ ОЗНАК КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВOPOPУШЕННЯ

В пропонуваній статті сформовано концептуальні засади використання цифрової 3D моделі як засобу пізнання та відображення ознак кримінального правопорушення у кримінальному провадженні. Визначено сутність 3D моделі та процесуальний статус інформації, яку вона містить. Охарактеризовано основні способи виготовлення 3D моделей під час розслідування кримінальних правопорушень. Описано сутність та основні напрямки використання 3D реконструкції (моделювання) та 3D сканування під час проведення слідчих (розшукових) дій та в судово-експертній практиці.

Ключові слова: *пізнання, ознаки кримінального правопорушення, криміналістично значуща інформація, 3D модель, 3D моделювання, 3D сканування.*

Постановка проблеми. З моменту свого зародження криміналістична наука розробляє рекомендації щодо використання в діяльності із розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням засобів наочної фіксації ознак криміналістично значущих об'єктів. Зокрема, в правоохоронній практиці активно використовуються фото- та відеозйомка, замальовування, виготовлення схем та інші засоби та прийоми наочної

фіксації зовнішніх ознак матеріальних об'єктів, які мають значення для досудового розслідування. Спільним недоліком всіх перелічених засобів та прийомів є відсутність можливості відображення об'ємних, просторових ознак фіксованого об'єкта. Отримані таким чином зображення є «пласкими», двовимірними, тобто відображають ознаки об'єкта в рамках двох осей координат. Об'єм та просторові ознаки предметів можуть демонструватися тільки за допомогою перспективи, яка, на жаль, не дозволяє їх точно фіксувати.

Сучасний рівень розвитку науки та техніки дозволяє вирішити окреслену проблему за допомогою використання 3D технологій. В результаті 3D сканування чи реконструкції криміналістично релевантного об'єкта може бути виготовлена цифрова 3D модель, яка відображає його лінійні та просторові характеристики, взаємне розміщення елементів його зовнішньої

будови, забарвлення та інші ознаки. Виготовлення 3D моделей криміналістично значущих об'єктів є одним із варіантів застосування методу моделювання у діяльності із розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням. Втім, концептуальні засади використання таких моделей у кримінальному провадженні на сьогодні ще не розроблені на достатньому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Метод моделювання є одним із провідних елементів методології пізнання у сучасній криміналістиці. Засади його застосування були розроблені Р. С. Белкіним, Т. С. Волчецькою, Г. А. Густовим, Г. Гроссом, Л. Я. Драпкіним, В. А. Журавлем, В. Я. Колдіним, І. М. Лузгіним, В. Ю. Шепітьком та іншими науковцями. Теоретичним та практичним проблемам використання 3D технологій та 3D моделей в діяльності із розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням увагу в свої роботах приділили О. О. Барінова, О. М. Дуфенюк, А. С. Непосада, Н. В. Павлюк, Є. В. Прокоф'єва, А. І. Терешкевич, Р. М. Шехавцов та інші вчені. Втім, у спеціальній літературі на сьогодні ще не було сформульовано концептуальних підходів до використання 3D моделей криміналістично значущих об'єктів у кримінальному провадженні.

Мета дослідження. Завданням пропонованого дослідження є визначення перспектив та формулювання концептуальних засад використання 3D моделей як засобу пізнання та відображення ознак кримінального правопорушення у кримінальному провадженні.

Викладення основного матеріалу. Моделювання є методом пізнання, який застосовується в ситуаціях, коли безпосереднє сприйняття ознак досліджуваного об'єкта є ускладненим або не раціональним. Його місце займає модель, яка досліджується з метою отримання нової інформації про оригінальний об'єкт.

В найбільш загальному розумінні моделлю (від лат. *modus* – міра) прийнято вважати аналог певного об'єкта (оригіналу). З гносеологічної точки зору модель є заміником, представником оригіналу у пізнанні [1, с. 391]. На думку В. О. Штоффа, модель це уявна подумки або реалізована матеріально система, яка відображуючи чи відтворюючи об'єкт

дослідження, здатна його замінити таким чином, що дослідження моделі даватиме нову інформацію про оригінальний об'єкт [2, с. 19]. Схожу думку висловлював й А. І. Уйомов, який писав, що модель створюється як система [ознак], дослідження якої слугує засобом для отримання інформації про іншу систему [3, с. 48].

Метод моделювання активно використовується в криміналістиці. Т. С. Волчецька визначила даний метод як такий, що полягає у створенні уявної або матеріальної моделі (що має необхідну для дослідження подібність до оригіналу, який знаходиться в сфері кримінального провадження), та в подальшому використанні такої моделі для отримання криміналістично значущої інформації [4, с. 12].

Серед засобів та прийомів моделювання, які використовуються в діяльності із розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням, І. М. Лузгин називав прийоми фіксації зовнішньої форми об'єктів-оригіналів (виготовлення зліпків слідів, муляжів знарядь, замальовування, створення схем тощо) та технічні засоби відображення, такі як фотографування, відео- та звукозапис, кінозйомку [5, с. 9]. Дійсно, в даному аспекті, матеріальними моделями оригінальних об'єктів є фотознімки, відеозаписи, замальовки, схеми, зліпки тощо, які активно використовуються в криміналістиці для фіксації та подальшого дослідження ознак об'єктів-оригіналів. Використання моделей в криміналістиці можна вважати окремим випадком криміналістичної теорії відображення, адже ознаки криміналістично значущих об'єктів в результаті їх дослідження переносяться на створену модель із певною мірою достовірності.

Варто погодитися із думкою, що модель має відтворювати тільки суттєві для особи, яка її використовує, ознаки оригінального об'єкта [6, с. 438]. Так, при складанні протоколу огляду місця події, до нього заносяться відомості тільки про ті ознаки оглянутої обстановки, які мають значення для розслідування кримінального правопорушення. Відповідно, моделі, які використовуються у діяльності із розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням, відображають найбільш суттєві ознаки об'єктів, що мають значення для кримінального провадження. Доказове значення інформації, яку несе така модель, залежить від криміналістичної значущості ознак об'єкта (належність доказу), точності відображення моделлю ознак (достовірність) та законності способів створення такої моделі (допустимість).

Розвиток технічних засобів, які можуть застосовуватися для фіксації криміналістично значущої інформації у кримінальному провадженні, дозволив створювати новий різновид моделей – 3D моделі оригінальних об'єктів. Таку модель можна визначити як цифрове, об'ємне зображення певного об'єкта, яке відображає його зовнішню будову та забарвлення, точно і пропорційно відтворює співвідношення його просторових ознак.

Виготовлення 3D моделі об'єкта полягає у створенні його цифрового тривимірного зображення. Можливе виготовлення 3D моделей лише матеріальних об'єктів. Отримана модель може бути інтерпретована комп'ютером і наочно відображена на екрані монітору, гарнітур доповне-

ної чи віртуальної реальності, роздрукована за допомогою 3D принтера тощо. Основними форматами збереження 3D моделей є obj, stl, fbx, ply, collada та інші.

За умови дотримання технології виготовлення, 3D модель буде ізоморфною по відношенню до оригінального об'єкта, тобто буде точно та пропорційно відтворювати співвідношення його просторових ознак. 3D модель може безпосередньо містити інформацію про форму, пропорції, колір та взаємне розміщення у просторі елементів оригінального об'єкта. Опосередковано, через дослідження ознак, що відображені у моделі безпосередньо, можна з'ясувати тип, функціональне призначення та інші супутні ознаки об'єкта-оригіналу, тобто провести його діагностику.

Найбільш розповсюдженими сьогодні є полігональні 3D моделі. В таких моделях об'ємні характеристики оригінального об'єкту відтворюються за допомогою поєднання полігонів (від давньогрецького *πολυγωνος* – багатукутник). Рівень деталізації полігональної моделі, як правило, прямо пропорційний кількості полігонів, використаних для її побудови. З кількістю полігонів пропорційно збільшується і розмір файлу, в якому збережено модель, та навантаження на комп'ютер, який її пропраховує.

Основними способами виготовлення 3D моделей є реконструювання (моделювання) та сканування.

І. М. Лузгін під реконструкцією розуміє відновлення чи відтворення недоступних для безпосереднього сприйняття об'єктів чи ситуацій за їх залишками, описами чи іншими даними, що збереглися [7, с. 5]. В криміналістиці 3D реконструкцію (або 3D моделювання) можна визначити як процес побудови 3D моделі криміналістично значущого об'єкта за інформацією про нього, що міститься в матеріалах кримінального провадження.

Реконструкція здійснюється спеціалістом з використанням комп'ютерної техніки та спеціального програмного забезпечення. Це програми для 3D моделювання та редагування тривимірних моделей (Autodesk 3ds Max, Blender, Cinema 4D, Maya, Zbrush тощо), програми для архітектурної візуалізації (AutoCAD, Sketchup, Revit та інші), програмні (ігрові) рушії (CryEngine, Godot, idTech, Unity, Unreal Engine) тощо. Низка з перелічених додатків є безкоштовними або умовно безкоштовними (для некомерційного використання).

В ході реконструкції спеціаліст використовує, трансформує та поєднує базові об'ємні геометричні фігури, а також готові типові 3D моделі для відтворення тривимірного зображення реконструйованого об'єкта. Джерелом інформації про реконструйований об'єкт можуть бути опис в протоколі певної слідчої (розшукової) дії, фотознімки об'єкта, візуальне сприйняття об'єкта спеціалістом тощо. При цьому ознаки об'єкта переносяться на модель опосередковано, суб'єктивно (через свідомість особи яка здійснює реконструкцію чи надає вихідну інформацію про об'єкт).

Суб'єктивний характер перенесення ознак впливає на доказове значення інформації, яку несе реконструйована 3D модель. Самі по собі подібні моделі в більшості випадків є джерелами орієнтуючої інформації. З процесуальної точки зору, найближчим аналогом 3D реконструкції є складання фотокомпозиційного портрету за описом ознак особи. Отримане у

такий спосіб зображення має лише орієнтує значення в кримінальному провадженні, використовується для розшуку особи, а причетність розшуканої особи до вчинення кримінального правопорушення потім має бути підтверджена доказовою інформацією. Варто зазначити, що сьогодні існує низка додатків, які дозволяють складати тривимірні фотокомпозиційні портрети (3D Head, 3D Фоторобот, Identikit та інші), використання яких також є різновидом 3D реконструкції.

Аналогічно зі складанням тривимірного фотокомпозиційного портрету, за описом особи може бути реконструйована обстановка місцевості чи приміщення, яку така особа сприймала в минулому. Така обстановка може бути відтворена спеціалістом із використанням баз готових 3D моделей основних предметів побуту, шляхом розміщення подібних моделей на тривимірній сцені відповідно до пояснень особи.

За будовою черепа, з використанням додатків для 3D моделювання та спеціальних знань в галузі антропології можлива реконструкція 3D моделі [8] зовнішності померлої людини, що може бути корисним для ідентифікації жертви.

Реконструйовані моделі можуть бути і джерелами доказової інформації у випадку їх виготовлення або використання під час проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні. Наприклад, доказового значення набуває інформація, що міститься у 3D моделі-схемі місця події, яка додана до протоколу огляду в якості додатку. За допомогою готових базових моделей основних об'єктів (живої людини, трупа, зброї, будівель, рослин тощо) які будуть використані як умовні позначки, спеціаліст може достатньо швидко виготовити тривимірну схему та позначити на ній взаємне розміщення й лінійні розміри всіх оглянутих об'єктів. Таким чином 3D моделювання вже сьогодні може замінити виготовлення класичних двовимірних схем місця події.

Н. В. Павлюк пропонує використовувати реконструйовані за вербальним описом 3D моделі об'єктів під час проведення допиту та слідчого експерименту з метою актуалізації забутого, викриття неправдивих показань тощо [9, с. 114]. Реконструйована за допомогою комп'ютерного 3D моделювання обстановка може також використовуватися для проведення слідчого експерименту у випадках неможливості безпосереднього доступу до такого місця (наприклад, якщо місце події знаходиться на тимчасово непідконтрольних українській владі територіях або відтворення обстановки в натурі може створити небезпечні для учасників слідчої (розшукової) дії умови) [10, с. 55].

Крім того, реконструйована 3D модель того чи іншого місця або обстановки може використовуватися для вирішення організаційних завдань: для підготовки та планування обшуку, слідчого експерименту, операцій із затримання озброєних злочинців тощо.

Ще одним методом створення 3D моделі об'єкта є його 3D сканування. Сканування полягає у безпосередній фіксації зовнішніх просторових ознак об'єкта за допомогою спеціального програмно-апаратного комплексу, з подальшим формуванням цифрової тривимірної моделі об'єкта. При

цьому ознаки об'єкта переносяться на модель об'єктивно, поза участі свідомості людини. Достовірність та точність отриманої моделі залежить від обраного методу сканування та правильності його застосування.

3D сканування криміналістично значущих об'єктів може здійснюватися як з використанням цифрових фотокамер, із застосуванням фотограмметричного методу судової фотозйомки [11, с. 255-257], так із використанням спеціальних контактних чи безконтактних 3D сканерів. Точність сканування сучасних 3D сканерів досягає 10 мкм (0,01 мм) [12] та буде тільки збільшуватися із розвитком технології, що вже сьогодні дозволяє достатньо достовірно зафіксувати просторові ознаки більшості криміналістично значущих матеріальних об'єктів.

За умови дотримання процесуальних вимог до застосування технічних засобів фіксації криміналістично значущої інформації, скановані 3D моделі будуть джерелами доказової інформації у кримінальному провадженні. З процесуальної точки зору, найближчим аналогом 3D сканування є цифрова фотозйомка, з тією лиш різницею, що отримані в результаті фотозйомки зображення є двомірними (пласкими). Тому 3D сканування може ефективно застосовуватися в усіх сферах судово-слідчої діяльності де вже встигло себе зарекомендувати фотографування.

Так, під час проведення огляду місця події доцільно з використанням 3D сканування здійснювати орієнтуючу та оглядову фіксацію навколишньої обстановки (за допомогою фотограмметричної зйомки з безпілотного літального апарату або 3D сканера з великим полем зору). Отримана у такий спосіб оглядова 3D модель оглянутої обстановки буде мати достатньо високий рівень деталізації щоб замінити орієнтуючі, оглядові та навіть вузлові фотознімки. Виготовлена модель має бути додана в якості додатку до протоколу огляду місця події та може використовуватися для візуалізації оглянутої обстановки й ходу проведення огляду.

Детальна 3D фіксація криміналістично значущих об'єктів під час огляду місця події може здійснюватися з використанням більш точних 3D сканерів, що забезпечить максимальну деталізацію зображення. При цьому доцільно спочатку відсканувати об'єкт в тому стані, в якому він знаходиться на місці події. Після цього, за можливості, потрібно вилучити криміналістично значущий об'єкт із навколишньої обстановки та здійснити його повторне сканування в лабораторних умовах. Отримані у такий спосіб детальні 3D моделі криміналістично значущих об'єктів мають бути додані до протоколу огляду місця події як самостійні додатки. Крім того, з використанням спеціального програмного забезпечення (зручними для цього є ігрові рушії), детальні 3D моделі можуть бути поміщені на оглядову модель в якості LOD об'єктів⁵. За тими самими принципами може бути здійснене 3D сканування трупа як на місці події, так і під час його окремого

⁵ LOD (level of detail) – технологія, яка використовується в програмних рушіях та дозволяє відмальовувати на екрані користувача 3D моделі різного рівня деталізації залежно від відстані до такого об'єкта. Чим ближче камера до такого об'єкту, тим більш якісна (і складна для обробки комп'ютером) версія моделі буде відображатися, та навпаки.

огляду. Детальне 3D сканування доцільно застосовувати й у ході огляду окремих речей під час розслідування кримінальних правопорушень.

3D сканування також може успішно замінити сигналетичну фотозйомку. Живі особи, трупи можуть скануватися як із використанням 3D сканерів загального призначення, так і за допомогою спеціальних пристроїв [13] для сканування зовнішності людей. Можливе проведення впізнання особи за її 3D моделлю. Така модель разом із моделями статистів може бути анімована за допомогою спеціального програмного забезпечення та поміщена у 3D модель обстановки, де відбувалося первинне сприйняття інформації впізнаючою особою, що, безсумнівно, сприятиме актуалізації її спогадів. Так само, скановані 3D моделі криміналістично значущих об'єктів можуть демонструватися особі під час допиту та використовуватися в ході проведення слідчого експерименту.

3D моделі криміналістично значущих об'єктів можуть застосовуватися і в судово-експертній діяльності. Подібні моделі є універсальним засобом експертного дослідження об'єктів, які не можуть бути відділені від навколишньої обстановки. 3D сканування слідів ніг (взуття), протекторів шин, слідів знарядь злочину, інших об'ємних слідів відкриває якісно нові можливості дослідження, порівняно із традиційним фотографуванням. Ідентифікаційні завдання, наприклад, можуть вирішуватися шляхом програмного порівняння 3D моделей слідоутворюючого об'єкта та сліду, з автоматичним позначенням їх спільних та відмінних ознак.

Вже сьогодні судові експерти НДЕКЦ МВС України використовують в своїй роботі систему балістичної ідентифікації АБІС «BalScan» [14], яка дозволяє отримувати якісні 2D та 3D зображення куль та гільз для вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань при проведенні судової балістичної експертизи.

Оскільки подібні 3D моделі зберігаються та оброблюються в цифровому форматі, їх незмінність, яка необхідна для подальшої ідентифікації, може забезпечуватись шляхом обрахування хеш-суми файлу, що містить модель. Так, хеш-сума обраховується одразу після створення 3D моделі, та заноситься до протоколу слідчої (розшукової) дії, в рамках якої модель було виготовлено. Перед кожним використанням моделі хеш-сума файлу перерозраховується. Її співпадіння із значенням занесеним до протоколу вказує на те, що до файлу, який містить 3D модель, зміни не вносилися.

Висновки. Виготовлення та використання 3D моделей криміналістично значущих об'єктів є окремим випадком використання методу моделювання у криміналістиці. 3D модель можна визначити як цифрове, об'ємне зображення певного об'єкта, яке відображає його зовнішню будову та забарвлення, точно і пропорційно відтворює співвідношення його просторових ознак. Вона може безпосередньо містити інформацію про форму, пропорції, колір та взаємне розміщення у просторі елементів оригінального об'єкта, та за умови дотримання технології виготовлення буде ізоморфною щодо нього. Така модель виступає засобом пізнання та відображення криміналістично значущих ознак кримінального правопорушення.

Основними способами виготовлення 3D моделей є реконструювання (моделювання) та сканування. 3D реконструкцію (або 3D моделювання) можна визначити як процес відтворення 3D моделі криміналістично значущого об'єкта за інформацією про нього, що міститься в матеріалах кримінального провадження. Реконструйовані моделі можуть використовуватися під час проведення слідчих (розшукових) дій та для вирішення організаційних завдань. 3D сканування полягає у безпосередній фіксації зовнішніх просторових ознак об'єкта за допомогою спеціального програмно-апаратного комплексу, з подальшим формуванням цифрової тривимірної моделі об'єкта. За умови дотримання процесуальних вимог до застосування технічних засобів фіксації криміналістично значущої інформації, скановані 3D моделі будуть джерелами доказової інформації у кримінальному провадженні.

3D сканування є перспективним методом фіксації ходу та результатів огляду місця події, огляду трупу чи речей; застосовуватися для сигналетичної фіксації ознак зовнішності людини, а також для вирішення ідентифікаційних та діагностичних завдань в судово-експертній діяльності. Незмінність 3D моделі може забезпечуватись шляхом обрахування хеш-суми файлу, що її містить.

Розвиток 3D технологій відкриває низку нових напрямків розробки криміналістичних рекомендацій щодо розкриття, розслідування та запобігання кримінальним правопорушенням. Так, перспективним видається формулювання технічних та тактичних рекомендацій щодо використання 3D сканування й моделювання під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

Перелік посилань

1. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол. В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ, 2002. 742 с.
2. Штофф В. А. Моделирование и философия. Москва, 1966. 303 с.
3. Уемов А. И. Логические основы метода моделирования. Москва, 1971. 311 с.
4. Волчешкая Т. С. Современные проблемы моделирования в криминалистика и следственной практике: учеб. пособ. Калининград. 1997. 95 с.
5. Лузгин И. М. Моделирование при расследовании преступлений. Москва, 1981. 152 с.
6. Stachowiak H. Gedanken zu einer allgemeinen Theorie der Modelle. Studium Generale, 1965, H. 7. S. 432-463.

References

1. Shynkaruk, V. I. (Ed.) (2002). Philosophical encyclopedic dictionary. Kyiv. 742 p. (in Ukrainian).
2. Shtoff, V. A. (1966). Modeling and philosophy. Moscow. 303 p. (in Russian).
3. Uemov, A. I. (1971). Logical foundations of the modeling method. Moscow. 311 p. (in Russian).
4. Volchetskaia, T. S. (1997) Modern problems of modeling in forensic science and investigative practice: a textbook. Kaliningrad. 95 p. (in Russian).
5. Luzgin, I. M. (1981). Simulation in the investigation of crimes. Moscow. 152 p. (in Russian).
6. Stachowiak, H. (1965). Gedanken zu einer allgemeinen Theorie der Modelle. Studium Generale, H. 7. P. 432-463. (in German).

7. Лузгин И. М. Реконструкция в расследовании преступлений. Волгоград. 1981. 57 с.
8. Da Costa Moraes C. A., Dias P. E. M., Melani R. F. H. Demonstration of protocol for computer-aided forensic facial reconstruction with free software and photogrammetry. *Journal of Research in Dentistry*. 2014. Vol. 2. № 1. 77-90. DOI: <http://dx.doi.org/10.19177/jrd.v2e1201477-90>.
9. Павлюк Н. В. Застосування 3D-моделювання під час допиту та слідчого експерименту. *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці: матеріали міжнар. «круглого столу» (Харків, 12 груд. 2019 р.)* / редкол.: В. Ю. Шепітько (голов. ред.) та ін. Харків, 2019. С. 112-115.
10. Коваленко А. В. Перспективи використання комп'ютерного моделювання при проведенні слідчого експерименту в ході розслідування злочинів, вчинених на тимчасово окупованих територіях. *Особливості процесуального доказування у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені на тимчасово окупованих територіях: матеріали II Круглого столу (3 листопада 2017 ро ку)*. Київ, 2018. С. 55-57.
11. Коваленко А. Фотограмметричний метод судової фотозйомки. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. (29). 2020. С. 253-260. <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-34>.
12. ArtecMicro. URL: <https://www.artec3d.com/portable-3d-scanners/artec-micro-v2>
13. Artec Shapify Booth. URL: <https://www.artec3d.com/portable-3d-scanners/shapifybooth>
14. BalScan. Forensic Examination Systems. URL: <https://www.forensic.cz/en/products/balscan>
7. Luzgin, I. M. (1981). Reconstruction in the investigation of crimes. Volgograd. 57 p. (in Russian).
8. Da Costa Moraes, C. A., Dias, P. E. M., Melani, R. F. H. (2014). Demonstration of protocol for computer-aided forensic facial reconstruction with free software and photogrammetry. *Journal of Research in Dentistry*. Vol. 2. No. 1. P. 77-90. Retrieved from: <http://dx.doi.org/10.19177/jrd.v2e1201477-90>. (in English).
9. Pavliuk, N. V. (2019) Application of 3D modeling during interrogation and investigative experiment. *Innovative methods and digital technologies in criminology, forensic science and legal practice: proceedings of the international "Round table"* (Kharkiv, December 12, 2019). Kharkiv. P. 112-115. (in Ukrainian).
10. Kovalenko, A. V. (2018) Prospects for the use of computer simulations in conducting an investigative experiment in the investigation of crimes committed in the temporarily occupied territories. *Peculiarities of procedural evidence in criminal proceedings on crimes committed in the temporarily occupied territories: proceedings of the II Round table* (November 3, 2017). Kyiv. P. 55-57. (in Ukrainian).
11. Kovalenko, A. (2020). Photogrammetric method of forensic photography. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Law series*. (29). P. 253-260. Retrieved from: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-34>. (in Ukrainian).
12. Artec Micro. Retrieved from: <https://www.artec3d.com/portable-3d-scanners/artec-micro-v2>. (in English)
13. Artec Shapify Booth. Retrieved from: <https://www.artec3d.com/portable-3d-scanners/shapifybooth>. (in English)
14. BalScan. Forensic Examination Systems. Retrieved from: <https://www.forensic.cz/en/products/balscan> (in English)

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ 3D МОДЕЛИ КАК СРЕДСТВА ПОЗНАНИЯ И ОТРАЖЕНИЯ ПРИЗНАКОВ УГОЛОВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ

А. В. Коваленко

В предлагаемой статье сформированы концептуальные основы использования цифровой 3D модели как средства познания и отражения признаков уголовного правонарушения в уголовном производстве. 3D модель можно определить, как цифровое, объемное изображение определенного объекта, которое отражает его внешнее строение и окрас, точно и пропорционально воспроизводит соотношение его пространственных признаков. Такая модель может непосредственно содержать информацию о форме, пропорциях, цвете и взаимном расположении в пространстве элементов оригинального объекта, и, при условии соблюдения технологии изготовления, будет изоморфной по отношению к нему. Такая модель выступает средством познания и отражения криминалистически значимых признаков уголовного правонарушения.

Основными способами изготовления 3D моделей является реконструкция (моделирование) и сканирование. 3D реконструкцию (или 3D моделирование) можно определить, как процесс воспроизведения 3D модели криминалистической значимого объекта по информации о нем, содержащаяся в материалах уголовного производства. Реконструированные модели могут использоваться во время проведения следственных (розыскных) действий и для решения организационных задач. 3D сканирование заключается в непосредственной фиксации внешних пространственных признаков объекта с помощью специального программно-аппаратного комплекса, с последующим формированием цифровой трехмерной модели объекта. При условии соблюдения процессуальных требований к применению технических средств фиксации криминалистически значимой информации, сканированные 3D модели будут источниками доказательственной информации в уголовном производстве.

3D сканирование является перспективным методом фиксации хода и результатов осмотра места происшествия, осмотра трупа или вещей; применяется для сигналетической фиксации признаков внешности человека, а также для решения идентификационных и диагностических задач в судебно-экспертной деятельности. Неизменность 3D модели может обеспечиваться путем расчета хеш-суммы файла, что ее содержит.

Ключевые слова: познание, признаки уголовного правонарушения, криминалистически значимая информация, 3D модель, 3D моделирование, 3D сканирование.

THE CONCEPTUAL PRINCIPLES OF USING DIGITAL 3D MODEL AS A MEANS OF COGNITION AND REPRESENTATION OF SIGNS OF CRIMINAL OFFENSE

A. Kovalenko

The article forms the conceptual principles of use of digital 3D model as means of cognition and display of signs of a criminal offense in criminal proceedings. A 3D

model can be defined as a digital, three-dimensional image of an object, which reflects its external structure and color, accurately and proportionally reproduces the ratio of its spatial features. It can directly contain information about the shape, proportions, color and mutual placement in space of the elements of the original object. Provided the manufacturing technology is followed, the model is isomorphic to original object. Such a model serves as a means of cognition and reflection of forensically significant features of a criminal offense.

The main methods for making 3D models are reconstruction (modeling) and scanning. 3D reconstruction (or 3D modeling) can be defined as the process of reproducing a 3D model of a forensic significant object based on information about it contained in the materials of criminal proceedings. The reconstructed models can be used during investigative (search) actions and for solving organizational problems. 3D scanning consists in the direct fixation of the external spatial features of the object using a special software and hardware complex, followed by the formation of a digital three-dimensional model of the object. Subject to compliance with the procedural requirements for the use of technical means of fixing forensically significant information, scanned 3D models will be sources of evidentiary information in criminal proceedings.

3D scanning is a promising method for recording the course and results of an inspection of the scene of an incident, inspection of a corpse or things; it can be used for fixing signs of a person's appearance, as well as for solving identification and diagnostics tasks in forensic activities. The invariability of the 3D model can be ensured by calculating the hash of the file that contains it.

Key words: cognition, signs of a criminal offense, forensically significant information, 3D model, 3D modeling, 3D scanning.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.41>
УДК 343.141

Галина Михайлівна Куцкір
кандидат юридичних наук,
судовий експерт
сектору досліджень у сфері інформаційних технологій

E-mail: galya_adm@bigmir.net

*Івано-Франківський науково-дослідний експертно-криміналістичний
центр Міністерства внутрішніх справ України*

МАТЕРІАЛИ ЗВУКО-, ВІДЕОЗАПISУ ЯК ВИД ДЖЕРЕЛА ДОКАЗІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена з'ясуванню поняття, місця й ролі матеріалів звуко-, відеозапису як виду джерела доказів у кримінальному провадженні. Визначено, що законодавцем матеріали звуко- і відеозапису віднесені до такого джерела доказів як документ. Зазначаються особливості встановлення їх

ознак і властивостей та визначення їхньої приналежності до речових доказів чи документів. Виокремлено процесуальні дії, які спрямовані на отримання матеріалів звуко-, відеозапису.

Ключові слова: *звукозапис, відеозапис, джерело доказів, речовий доказ, документ, кримінальне провадження.*

Постановка проблеми. Виконання завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), неможливе без належно проведеного збирання, дослідження, перевірки, оцінки та використання доказової інформації, яка є відображенням події кримінального правопорушення у різних формах. Учені звертають увагу на те, що немає більш складної, науково і практично значущої проблеми боротьби зі злочинами, аніж визначення сутності і видового поділу доказів та їх джерел, способів, порядку і форми їх отримання, а від якості роботи з джерелами доказів великою мірою залежить рівень надійності захисту особистих прав, честі та гідності громадян від злочинних посягань. Кримінальне процесуальне доказування здійснюється за допомогою використання доказів – фактичних даних, що отримані у передбаченому КПК України порядку та містяться у процесуальних джерелах, визначених у ч. 2 ст. 84 КПК України. Будучи одним із видів процесуальних джерел доказів, документи формуються та використовуються майже у кожному кримінальному провадженні і відіграють вагомую роль у встановленні наявності чи відсутності фактів або обставин, які мають значення для кримінального провадження. У свою чергу, документи поділяються на види, одним із яких є матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні). Даний вид джерела доказів не повною мірою досліджений, що, безумовно, підкреслює його значущість та необхідність подальшого вивчення і удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню даного питання присвятили свою увагу такі вчені, як В. М. Тertiшник [1], О. В. Баулін [2], К. Г. Бичкова [3], Г. Я. Борисевич [4], Т. М. Вотановський [5], С. Й. Гонгало [6], А. В. Заклюка [7], А. П. Запотоцький [8], С. О. Ковальчук [9], Ю. М. Міленін [10], О. П. Острійчук [11], В. В. Павлюк [12], М. Ф. Сокиран [13], З. З. Талинева [14], Н. П. Черняк [15], Б. В. Шабаровський [16], Ш. Е. Гудісон (S. E. Goodison) [17], В. В. Рожнова [18], Л. М. Гуртієва [26] та інші, праці яких і стали науковим підґрунтям статті. Проте, деякі аспекти даної проблематики потребують додаткового висвітлення.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз положень чинного КПК України щодо визначення місця та значення матеріалів звуко-, відеозапису як виду джерела доказів, дослідження вимог, що пред'являються до них та надання пропозицій з покращення процесуальної регламентації у цьому напрямку.

Викладення основного матеріалу. Визначення поняття, місця та значення матеріалів звуко-, відеозапису як виду джерела доказів у кримінальному провадженні пов'язане із з'ясуванням загального поняття дока-

зів та визначенням ознак (властивостей), які їх характеризують. Законом встановлено, що доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані у передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню (ч. 1 ст. 84 КПК України). Поняття доказів структуровано і як елементи включає в себе фактичні дані, що мають значення у кримінальному провадженні (зміст); процесуальну форму їх закріплення (спосіб існування у матеріалах кримінального провадження) та носій відомостей (зовнішній вираз). Усі зазначені елементи перебувають у взаємозв'язку та у своїй єдності утворюють поняття доказів [18, с. 254].

При цьому слід мати на увазі, що законодавець не випадково визначає докази як фактичні дані, а не факти. Під «фактичними даними» тут розуміється одержання з вказаних у ч. 2 ст. 84 КПК України джерел відомостей про факти, обставини кримінального провадження. Факти – це події, явища, що відбулися в дійсності [19, с. 238]. В. Я. Дорохов писав: «Доказами у кримінальному процесі не можна називати факти, які входять до предмета доказування. В мисленні людини існують, взаємодіють, рухаються не речі, не предмети, а їх образи, поняття, відомості про них... . Фактичні дані – це одержані із законних джерел відомості про факти» [20, с. 6]. Річ у тому, що при розслідуванні та судовому розгляді будь-якого кримінального правопорушення слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд пізнають обставини, що мали місце в минулому, тобто здійснюють пізнання опосередковано. У більшості випадків вони стикаються не з самими фактами, а з відомостями про ці події, явища, які збереглися у пам'яті людей або залишили сліди на предметах матеріального світу [21, с. 181]. З огляду на вищезазначене, доказами можуть бути лише ті фактичні дані, які отримані в результаті проведення слідчих (розшукових) дій та такого їх різновиду, як негласні слідчі (розшукові) дії, інших процесуальних дій, які передбачені КПК України, і в тому порядку, як це передбачено відповідною процесуальною дією [22, с. 224].

У кожному кримінальному провадженні формується особиста структура джерел доказової інформації. Для того, щоб джерела доказів сприяли реалізації завдань кримінального судочинства у конкретному кримінальному провадженні, вони повинні відповідати певним вимогам: повинні бути передбачені кримінальним процесуальним законом; забезпечувати можливість збирання, перевірки доказів та оцінку їх з погляду належності, допустимості та достовірності; отримані/підготовлені уповноваженими особами; отримані відповідно до встановленого законом порядку; оформлені у встановленій процесуальній формі. Не можуть бути доказами фактичні дані, отримані з анонімних джерел, тощо. Джерело доказів існує в дійсності. Без людини належна інформація не може бути сприйнята, збережена та доведена до органів розслідування. Особливості джерела доказів впливають на його зміст і форму. Без знання джерела не можна судити про якості доказу, його здатність установлювати шукані факти. У цьому закладена ідея об'єктивної можливості перевірки доказів.

Передбачені ч. 2 ст. 84 КПК України показання, речові докази, документи, висновки експертів, за допомогою яких встановлюються фактичні дані, називаються процесуальними джерелами доказів (ч. 2 ст. 84, параграф. 3-5 гл. 4 КПК України). У них містяться відомості про факти, вони є їх носіями. Тільки ті відомості, які є у зазначених джерелах, допускається використовувати в кримінальному провадженні як докази [23, с. 121]. Предмет нашого наукового інтересу становитимуть саме документи як один із видів процесуальних джерел доказів, оскільки ч. 2 ст. 99 КПК України прямо передбачено віднесення звуко- і відеозаписів до документів.

Документом є спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження (ч. 1 ст. 99 КПК України). Визначення поняття «документа» у кримінальному процесуальному значенні дає змогу виокремити низку його ознак як джерела доказів: документ завжди є матеріальним об'єктом; документ містить інформацію щодо факту або обставин, що встановлюються під час кримінального провадження; відомості, що містяться в документі, фіксуються за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо з метою збереження інформації, а зміст документа має засвідчувальний або описовий характер; документ має бути одержаний та приєднаний до матеріалів кримінального провадження в установленому порядку [24, с. 379].

Будучи одним із видів процесуальних джерел доказів, документ поєднує в собі два компоненти – форму (матеріальну складову частину) та зміст (інформаційну складову частину). Матеріальна складова документа – це його фізична (речова) сутність, якою може бути предмет або електронне середовище, що забезпечують здатність зберігати і передавати інформацію у просторі та часі [25]. Інформаційна ж складова документа – це відомості, які в ньому містяться. Вони можуть як мати значення для кримінального провадження, так і бути неналежними або недопустимими для використання в ньому.

До документів, за умови наявності в них відомостей, передбачених ч. 1 ст. 99 КПК України, можуть належати:

- 1) матеріали фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інші носії інформації (у тому числі електронні);
- 2) матеріали, отримані внаслідок здійснення під час кримінального провадження заходів, передбачених чинними міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;
- 3) складені в порядку, передбаченому цим Кодексом, протоколи процесуальних дій та додатки до них, а також носії інформації, на яких за допомогою технічних засобів зафіксовано процесуальні дії;
- 4) висновки ревізій та акти перевірок.

Отже, як вбачається з вищенаведеного, законодавцем матеріали звуко- і відеозапису віднесені до такого джерела доказів як документ. Зазначимо, що в цьому випадку необхідно оцінювати власне інформацію, а не матеріальний об'єкт, на якому вони зафіксовані. Однак, при вирішенні питання про

залучення таких документів до кримінального провадження як доказів необхідно керуватися Рішенням Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті Конституції України від 20.10.2011 № 12-рп/2011, згідно з яким одержання фактичних даних будь-якими фізичними або юридичними особами внаслідок вчинення ними ініціативних, цілеспрямованих, а не ситуативних (випадкових) дій із застосуванням власних (приватних) технічних засобів фіксації злочинного діяння (фото-, кіно-, відео-, звукозаписи, відеокамери спостереження, розташовані як у приміщеннях, так і ззовні) розцінюється як незаконне обмеження або порушення основоположних прав і свобод людини та громадянина, гарантованих Конституцією України, і є підставою для визнання поданих доказів недопустимими. Зважаючи на викладену позицію Конституційного Суду України, такий вид документів має виходити від державних органів та їх посадових осіб, уповноважених на здійснення оперативно-розшукової діяльності [21, с. 216]. Хоча аналізоване положення має дискусійний характер. З одного боку, Конституційний Суд України таким роз'ясненням забезпечує громадян від отримання доказів незаконним шляхом. З іншого боку, виникає питання щодо процесу встановлення ініціативного або ситуативного характеру такої відеозйомки. Наприклад, якщо перехожий став очевидцем злочину, який зафіксував на камеру стільникового телефону, то який характер матимуть його дії? Випадковість події визначає ситуативний характер, а усвідомлене фіксування на камеру вказує на ініціативність. Тому, на наш погляд, дане питання залишається відкритим, потребує істотного переосмислення та законодавчого врегулювання.

Цікавим є також питання визначення приналежності відеозапису та звукозапису до речових доказів чи документів внаслідок специфічного процесу їх формування. Відповідно до положень вітчизняного кримінального процесуального законодавства, матеріали звуко- та відеозапису можуть бути віднесені як до документів, так і до речових доказів. Так, речовими доказами є матеріальні об'єкти, які були знаряддям вчинення кримінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, в тому числі предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності та інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 98 КПК України). Частина друга ст. 98 КПК України визначає, що документи є речовими доказами, якщо вони містять ознаки, зазначені в частині першій цієї статті. Отже, за умов, коли відеозапис чи звукозапис зберіг на собі сліди кримінального правопорушення або містить інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, отриманий у передбаченому чинним кримінальним процесуальним законодавством порядку належним суб'єктом, та відповідає встановленим для доказів вимогам належності, допустимості та достовірності, він може бути визнаний речовим доказом у кримінальному провадженні. Саме за

цими ознаками правозастосовці та окремі науковці відносять матеріали відеозапису, звукозапису до речових доказів.

Тобто, чинний КПК України фактично розмежовує поняття «документи» та «документи-речові докази». Критерієм розмежування тут є спосіб збереження та передачі відомостей про факти й обставини кримінального правопорушення [26, с. 44; 27, с. 276]. Так, у документах відомості про обставини і факти викладені у вигляді описування цих обставин або фактів відповідними особами за допомогою різних способів фіксації доказової інформації, а в документах-речових доказах наявне безпосереднє відображення на документі, як предметі матеріального світу, певних об'єктів, явищ і процесів, їх ознак. Таким чином, доказове значення звичайного документа має його зміст, а не форма, і тому його можна замінити іншим аналогічним документом або дублікатом. Завдяки таким властивостям речового доказу, як індивідуальна визначеність і незамінність, він набуває доказового значення: а) особливостями своїх зовнішніх ознак, формою (наприклад, матеріал, з якого він виготовлений: папір, тканина, фотоплівка, кінострічка; виготовлення за допомогою телеграфних і друкарських знаків, креслень, цифр, малюнків, зображень, а також друкарські, фонографічні документи, диски тощо); б) місцем знаходження; в) обставинами його виявлення та вилучення під час проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій [21, с. 220]. Крім того, матеріали звукозапису, відеозапису можуть бути залучені до провадження як документи, якщо вони містять відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, вказаних у ст. 91 КПК України. Зокрема, під час встановлення дійсних обставин події та подальшого їх аналізу, саме за допомогою відеозапису можливе об'єктивне відтворення події, на відміну від суб'єктивного сприйняття інформації кожною людиною, що надалі стає джерелом доказів.

Аналізуючи норми КПК України у розрізі даного питання, вважаємо за необхідне також зазначити, що збирання, отримання та витребування матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації належить стороні обвинувачення, стороні захисту, потерпілому з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження. Так, виходячи зі змісту ст. 93 КПК України сторона обвинувачення здійснює збирання доказів шляхом проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій, витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, службових та фізичних осіб речей, документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій та актів перевірок, проведення інших процесуальних дій, передбачених КПК України.

Сторона захисту, потерпілий здійснюють збирання доказів шляхом витребування та отримання від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, службових та фізичних осіб речей, копій документів, відомостей, висновків експертів, висновків ревізій, актів перевірок; ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, а також шляхом здійснення інших дій, які здатні забезпечити подання суду належних і допустимих доказів.

Ініціювання стороною захисту, потерпілим проведення слідчих (розшукових) дій здійснюється шляхом подання слідчому, прокурору відповідних клопотань, які розглядаються в порядку, передбаченому ст. 220 КПК України [28, с. 90]. Постанова слідчого, прокурора про відмову в задоволенні клопотання про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій може бути оскаржена слідчому судді [19, с. 259; 29, с. 87-88].

П. М. Бірюкова зазначає, що у разі витребування певних речей чи інформації порівняно вищі шанси отримати необхідне має сторона обвинувачення, аніж сторона захисту. Адже у разі відмови сторона обвинувачення може скористатися своїм виключним правом проводити такі слідчі дії, як обшук та вилучення, і вилучити речі, вже не використовуючи інститут витребування, а відтак – вже не потребуючи згоди володільця запитуваного [30, с. 14].

При цьому, останнім часом до сфери кримінально-процесуального доказування усе частіше стали потрапляти матеріали звукозапису, відеозапису, які мають непроцесуальне походження. Насамперед, це обумовлено значним збільшенням кількості побутової техніки, що знаходиться як в особистому користуванні громадян, так і в користуванні різних підприємств, установ, організацій, за допомогою яких випадково або спеціально можуть бути зафіксовані обставини, які становлять інтерес при розслідуванні кримінальних правопорушень. Подібні записи можуть носити «побутовий характер» і не знаходитися у прямому причинному зв'язку з подією злочину. Однак, нерідко трапляються випадки, коли на них фіксуються факти, які мають безпосереднє відношення до злочину (погрози вимагателя, вимоги хабарника тощо). Зважаючи на те, що матеріали, які мають непроцесуальне походження, володіють меншим ступенем достовірності, ніж ті, які зібрані з дотриманням процесуальної форми, слідчий чи суд, приймаючи такі предмети і документи, повинен встановити джерело їх походження, обставини їх виявлення, отримання, після чого визначити їх допустимість. Більше того, предмети і документи, які мають непроцесуальне походження, повинні бути зібрані законно, тобто без порушення норм чинного законодавства.

Відтак, будь-яке збирання доказів є можливим лише у порядку, передбаченому КПК України, тобто з дотриманням кримінальної процесуальної форми. Кримінальна процесуальна форма – це визначений законом порядок кримінального провадження в цілому, порядок виконання окремих процесуальних дій та порядок прийняття процесуальних рішень. Дотримання кримінальної процесуальної форми є обов'язковим елементом будь-якої процесуальної діяльності, у тому числі й доказування (як у формі збирання доказів, так і у формі їх оцінки).

Матеріали відеозапису, звукозапису можуть бути отримані в результаті фіксації ходу та змісту слідчих (розшукових) дій і негласних слідчих (розшукових) дій, а також при фіксуванні судового засідання:

– при проведенні більшості слідчих (розшукових) дій, зокрема, допиту, пред'явлення особи для впізнання, слідчого експерименту, освідування особи (ст. ст. 224, 228, 240, 241 КПК України);

– при проведенні аудіо-, відеоконтролю особи (ст. 260 КПК України);

- при знятті інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України);
- при знятті інформації з електронних інформаційних систем (ст. 264 КПК України);
- при спостереженні за особою (ст. 269 КПК України);
- при аудіо-, відеоконтролі місця (ст. 270 КПК України);
- при фіксуванні судового розгляду технічними засобами (ст. 343 КПК України) тощо.

Відео-, звукозаписи отримані при проведенні процесуальних дій, долучаються до протоколів слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій (п. 3 ч. 2 ст. 105 КПК України) і зберігаються у матеріалах кримінального провадження (ч. 3 ст. 107 КПК України).

Як об'єкти, що причинно пов'язані із подією кримінального правопорушення, відео-, звукозаписи можуть бути виявлені в процесі таких слідчих (розшукових) дій:

- при обшуку житла або іншого володіння особи (ст. 234 КПК України);
- при огляді місцевості, приміщення, речей та документів (ст. 237 КПК України);
- при накладанні арешту на кореспонденцію (ст. 261 КПК України);
- при огляді і виїмці кореспонденції (ст. 262 КПК України).

Зібрані таким способом звуко-, відеозаписи, відповідно до вимог ст. 266 КПК України, долучаються до матеріалів кримінального провадження як речові докази після їх огляду та прослуховування.

Висновки. У результаті проведеного дослідження, виконаного на основі аналізу кримінального процесуального законодавства України, теоретичного осмислення низки наукових праць варто зазначити, що при всій значущості матеріалів відео-, звукозапису як виду джерела доказів, на нашу думку, їх процесуальна регламентація в КПК України не отримала свого комплексного системного відображення, а окремі положення щодо них фрагментарно викладені у різних статтях. Матеріали відеозапису, звукозапису, як уже зазначалося, можуть бути долучені до матеріалів кримінального провадження за результатами слідчих (розшукових) дій, та такого їх різновиду, як негласні слідчі (розшукові) дії, інших процесуальних дій, які передбачені КПК України, і в тому порядку, як це передбачено відповідною процесуальною дією. Разом з тим, кожна з цих дій є складною за процесуальним порядком її проведення, а тому заслуговує на подальшу увагу науковців, практиків та законодавця з огляду на те, що багато питань як наукового, так і нормативного характеру залишаються не вирішеними.

Перелік посилань

1. Антонов К. В., Сачко О. В., Тertiшник В. М., Уваров В. Г. Теорія доказів: підручник. Київ, 2015. 294 с.
2. Баулін О. В. Поняття доказів у кримінальному процесі. *Вісник Національної ака-*

References

1. Antonov, K. V., Sachko, O. V., Tertyshnyk, V. M. Uvarov, V. H. (Eds.). (2015). *Theory of evidence*. Kyiv (in Ukrainian).
2. Baulin, O. V. (2017). Concept of evidence in criminal proceedings. *Bulletin*

- демії прокуратури України. 2017. № 1 (47). С. 75-81.
3. Бычкова К. Г. Использование в процессе доказывания материалов аудио- и видеозаписи, полученных при производстве следственных действий. *Молодой учёный*. 2014. № 17.1 (76.1). С. 23-24.
4. Борисевич Г. Я. Документы как доказательства в российском уголовном процессе. *Вестник Пермского университета*. 2012. Вып. 1 (15). URL: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/vypusk1152012/18-2010-12-01-13-31-58/-1-15-2012/304-dokumenty-kak-dokazatelstva-v-rossijskom-ugolovnom-procессe> (дата звернення 25.03.2021).
5. Вотановский Т. Н. Фотоснимки, видеозаписи, фонограммы в системе доказательств в уголовном процессе. *Вестник ТГУ*. 2011. Вып. 11 (103). С. 400-403.
6. Гонгало С. Й. Новітні документи: проблеми визначення. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIII регіональної науково-практичної конференції* (м. Львів, 8-9 лют. 2007 р.). Львів, 2007. С. 519-521.
7. Заклюка А. В. Докази та доказування у кримінальному провадженні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Запоріжжя, 2016. 208 с.
8. Запотоцький А. П., Савицький Д. О. Документи як процесуальні джерела доказів у кримінальному судочинстві: монографія. Київ, 2011. 220 с.
9. Ковальчук С. О. Вчення про речові докази у кримінальному процесі: теоретико-правові та практичні основи: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2018. 44 с.
11. Остріччук О. П. Поняття та система процесуальних джерел доказів у контексті реформування процесу доказування в кримінальному процесі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 745-750.
- of the National Academy of Prosecutor's Office of Ukraine, No. 1 (47), 75-81 (in Ukrainian).
3. Bychkova, K. G. (2014). The use in the process of proving the materials of audio and video recordings obtained during the production of investigative actions. *Young scientist*, No. 17.1 (76.1), P. 23-24 (in Russian).
4. Borisevich, G. Ia. (2012). Documents as evidence in Russian criminal proceedings. *Bulletin of the Perm University*, 1 (15). Retrieved from: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/vypusk1152012/18-2010-12-01-13-31-58/-1-15-2012/304-dokumenty-kak-dokazatelstva-v-rossijskom-ugolovnom-procессe> (access date 25.03.2021) (in Russian).
5. Votanovskii, T. N. (2011). Photographs, videotapes, recordings in evidence system in criminal proceedings. *Bulletin of TSU*, 11 (103). P. 400-403 (in Russian).
6. Honhalo, S. Y. (2007). New documents: problems of definition. *Problems of state creation and protection of human rights in Ukraine: proceedings of the XIII Regional Scientific and practical conference* (Lviv, February 8-9). Lviv. P. 519-521 (in Ukrainian).
7. Zakliuka, A. V. (2016). Evidence and proof under preliminary investigation: Candidate's thesis. Zaporizhzhia (in Ukrainian).
8. Zapototskyi, A. P., Savytskyi, D. O. (2011). Documents as procedural sources of evidence in criminal proceedings: monograph. Kyiv. (in Ukrainian).
9. Kovalchuk, S. O. (2018). The doctrine of material evidences in the criminal process: theoretical, legal and practical basis: extended abstract of the Doctoral dissertation. Odesa. (in Ukrainian).
11. Ostriichuk, O. P. (2013). The Concept of Due Process and the System of Sources of Arguments in the Context of the Reform Process of Proof in the Criminal Process. *Forum of law*, No. 1, P. 745-750 (in Ukrainian).

12. Павлюк В. Значення матеріалів фотозйомки, звукозапису, відеозапису та інших носіїв інформації у кримінальному провадженні. *Національний юридичний журнал: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 90-94.
13. Сокиран М. Ф. Процесуальні і тактичні питання використання звуко-, відеозапису в кримінальному судочинстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. 20 с.
14. Талынева З. З., Давыдова С. Р. К вопросу о доказательственном значении материалов аудио- и видеозаписи в уголовном процессе. *Вестник Уфимского юридического института МВД России*. 2018. № 4 (82). С. 54-57.
15. Черняк Н. П., Дубина А. І. Становлення та розвиток документів як джерел доказів у кримінальному процесі. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 449-455.
16. Шабаровський Б. В. Перевірка доказів у кримінальному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Національний університет «Острозька академія». Острого, 2019. 237 с.
17. Goodison S. E., Davis R. C., Jackson B. A. Digital evidence and the U.S. criminal justice system: identifying technology and other needs to more effectively acquire and utilize digital evidence. Santa Monica, California, 2015. P. 1-32.
18. Рожнова В. В. Курс лекцій з кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: загальна частина. Київ, 2012. 398 с.
19. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. Харків, 2012. Т. 1. 768 с.
20. Дорохов В. Я. Уголовно-процесуальная природа видов доказательств: монография. Москва, 1982. 213 с.
12. Pavliuk, V. (2014). The value of photographic, sound recording, video recording and other media materials in criminal proceedings. *National Law Journal: theory and practice*, No. 2, P. 90-94 (in Ukrainian).
13. Sokyran, M. F. (2008). Remedial and tactical questions of the use of sound and video recordings in criminal legal proceedings of Ukraine: extended abstract of Candidate's dissertation. Kyiv (in Ukrainian).
14. Talyneva, Z. Z., Davydova, S. R. (2018). To the question of evidentiary value of the materials audio and video recordings in criminal proceedings. *Bulletin of the Ufa Law Institute of the MIA of the Russian Federation*, 4 (82), P. 54-57 (in Russian).
15. Cherniak, N. P., Dubyna, A. I. (2015). Formation and development of documents as a source of evidence in criminal procedure. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, No. 1, P. 449-455 (in Ukrainian).
16. Shabarovskyi, B. V. (2019). Checking the Evidence in the Criminal Process of Ukraine: Candidate's dissertation. Ostroh. 237 p. (in Ukrainian).
17. Goodison, S. E., Davis, R. C., Jackson, B. A (2015). Digital evidence and the U.S. criminal justice system: identifying technology and other needs to more effectively acquire and utilize digital evidence. Santa Monica, California: (in English). P. 1-32.
18. Rozhnova, V. V. et al. (2012). Course of lectures on Criminal Procedure under the new Criminal Procedure Code of Ukraine: General part. Kyiv. 398 p. (in Ukrainian).
19. Tatsii, V. Ya., Pshonka, V. P., Portnov, A. V. (Eds.). (2012). Criminal Procedure Code of Ukraine. Scientific and practical commentary. Vol. 1. 768 p. Kharkiv. (in Ukrainian).
20. Dorokhov, V. Ia. (1982). The criminal procedure nature of the types of evidence. Moscow. 213 p. (in Russian).

21. Грошевий Ю. М. та ін. Кримінальний процес: підручник. Харків, 2013. 824 с.
22. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ, 2012. 1224 с.
23. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ, 2013. 544 с.
24. Кримінальний процес: підручник / за заг. ред. А. Я. Хитри, Р. М. Шехавцова, В. В. Луцика. Львів: ЛьвДУВС, 2019. Ч. 1 / Р. І. Благута та ін. 2019. 532 с.
25. Палеха Ю. І., Леміш Н. О. Загальне документознавство: навчальний посібник. Київ, 2009. 434 с. URL: <https://textbook.com.ua/dokumentoznavstvo/1473445811> (дата звернення: 27.03.2021).
26. Гуртієва Л. М., Лукашкіна Т. В. Теорія доказів у кримінальному судочинстві: навчально-методичний посібник. Одеса, 2016. 80 с.
27. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / відповід. ред. С. В. Ківалов, С. М. Міщенко, В. Ю. Захарченко. Харків, 2013. 1104 с.
28. Удалова Л. Д., Рожнова В. В., Савицький Д. О., Хабло О. Ю. Кримінальний процес України у питаннях і відповідях: навчальний посібник. Київ, 2012. 275 с.
29. Молдован А. В., Мельник С. М. Кримінальний процес України: навчальний посібник. Київ, 2013. 368 с.
30. Бірюкова П. М., Островська М. А. Модель змагальності за проектом Кримінального процесуального кодексу (в порівнянні з іншими країнами світу). *Адвокат*. 2012. № 4 (139). С. 12-16.
21. Hroshevyi, Yu. M. et al. (2013). Criminal proceedings. Kharkiv. 824 p. (in Ukrainian).
22. Honcharenko, V. H., Nor, V. T., Shumylo, M. Ye. (Eds.). (2012). Criminal Procedure Code of Ukraine. Scientific and practical commentary. Kyiv. 1224 p. (in Ukrainian).
23. Kovalenko, V. V., Udalova, L. D., Pysmennyi, D. P. (Eds.). (2013). Criminal proceedings. Kyiv. 544 p. (in Ukrainian).
24. Khytra, A. Ya., Shekhavtsov, R. M., Lutsyk, V. V. (Eds.). (2019). Criminal proceedings. Vol. 1. Lviv. 532 p. (in Ukrainian).
25. Palekha, Yu. I., Lemish, N. O. (2009). General Records Management: Study Guide. Kyiv. 434 p. Retrieved from: <https://textbook.com.ua/dokumentoznavstv o/1473445811> (access date 27.03.2021).
26. Hurtiiieva, L. M., Lukashkina, T. V. (2016). Theory of evidence in criminal proceedings. Odesa. 80 p. (in Ukrainian).
27. Kivalov, S. V., Mishchenko, S. M., Zakharchenko, V. Yu. (Eds.). (2013). Criminal Procedure Code of Ukraine. Scientific and practical commentary. Kharkiv. 1104 p. (in Ukrainian).
28. Udalova, L. D., Rozhnova, V. V., Savytskyi, D. O., Khablo, O. Yu. (2012). Criminal proceedings of Ukraine in questions and answers. Kyiv. 275 p. (in Ukrainian).
29. Moldovan, A. V., Melnyk, S. M. (2013). Criminal proceedings of Ukraine: textbook Kyiv. 368 p. (in Ukrainian).
30. Biriukova, P. M., Ostrovska, M. A. (2012). The model of adversarial procedure in the draft Criminal Procedure Code of Ukraine (in comparison with the other countries of the world). *Lawyer*, No. 4 (139), P. 12-16 (in Ukrainian).

МАТЕРИАЛЫ ЗВУКО-, ВИДЕОЗАПИСИ КАК ВИД ИСТОЧНИКА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

Г. М. Куцкир

Статья посвящена выяснению понятия, места и роли материалов звуко-, видеозаписи как вида источника доказательств в уголовном производстве. Указано, что доказательствами могут быть только те фактические данные, полученные в результате проведения следственных (розыскных) действий и такого их вида, как негласные следственные (розыскные) действия, других процессуальных действий, которые предусмотрены Уголовным процессуальным кодексом Украины (далее – УПК Украины), и в том порядке, как это предусмотрено соответствующим процессуальным действием.

Обращено внимание на то, что система процессуальных источников доказательств, с помощью которых устанавливаются фактические данные, определена в УПК Украины, и состоит из показаний, вещественных доказательств, документов и заключений экспертов. Уделено внимание документам как источнику доказательств. Определено, что законодателем материалы звуко- и видеозаписи отнесены к такому источнику доказательств как документу. Отмечено, что в данном случае необходимо оценивать собственно информацию, а не материальный объект, на котором они зафиксированы. Указываются особенности установления признаков и свойств видеозаписи и звукозаписи, как отдельного вида документов, и определения их принадлежности к вещественным доказательствам или документам вследствие специфического процесса их формирования. Предоставлено детальное описание процедуры их разграничения.

Указано, что сбор, получение и истребование материалов фотосъемки, звукозаписи, видеозаписи и других носителей информации вправе осуществлять сторона обвинения, сторона защиты, потерпевший с целью установления обстоятельств, имеющих значение для уголовного производства. Подчеркнуто, что любое собирание доказательств возможно только в порядке, предусмотренном УПК Украины, то есть с соблюдением уголовной процессуальной формы. Определяется правовое закрепление и практическое применение материалов звуко-, видеозаписи в уголовном судопроизводстве, в частности, что материалы видеозаписи, звукозаписи могут быть получены в результате фиксации хода и содержания следственных (розыскных) действий негласных следственных (розыскных) действий, а также при фиксации судебного заседания. Видео-, звукозаписи, полученные при проведении процессуальных действий, приобщаются к протоколам следственных (розыскных) действий, негласных следственных (розыскных) действий и хранятся в материалах уголовного производства.

Ключевые слова: звукозапись, видеозапись, источник доказательств, вещественное доказательство, документ, уголовное производство.

MATERIALS OF SOUND AND VIDEO RECORDING AS TYPE OF SOURCE OF EVIDENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

H. Kutskir

The article is devoted to clarifying the concept, place and role materials of sound and video recording as type of source of evidence in criminal proceedings. It is noted that evidence may be only those factual data that are obtained as a result of investigative (search) actions and their variety, such as covert investigative (search) actions, other procedural actions that are provided by the Criminal Procedure Code of Ukraine, and in the order provided by the relevant procedural action.

Attention is drawn to the fact that the system of procedural sources of evidence used to establish factual data is defined in the CPC of Ukraine and consists of testimony, physical evidence, documents and expert opinions. Attention is paid to documents as a source of evidence. It is determined that the legislator refers the materials of audio and video recordings to such a source of evidence as a document. It is emphasized that in this case it is necessary to evaluate the information itself, and not the material object on which they are recorded. The peculiarities of establishing the features and properties of video and sound recording as a separate type of documents and determining their affiliation to physical evidence or documents due to the specific process of their formation are indicated. Given is a detailed description of the procedure for their delimitation.

It is stated that the collection, receipt and request materials of photographs, sound recordings, video recordings and other media belongs to the prosecution, the defense, the victim in order to establish the circumstances relevant to the criminal proceedings. It is emphasized that any collection of evidence is possible only in accordance with the procedure provided for by the CPC of Ukraine, that is, in compliance with the criminal procedural form. The legal consolidation and practical application materials of sound and video recording in criminal proceedings is determined, in particular, that materials of video and sound recording can be obtained as a result of recording the course and content of investigative (search) actions and covert investigative (search) actions, as well as when recording a court session. Video and sound recordings obtained during of procedural actions are attached to the protocols of investigative (search) actions, covert investigative (search) actions and are stored in the materials of criminal proceedings.

Key words: sound recording, video recording, source of evidence, physical evidence, document, criminal proceedings.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.42>
УДК 343.121.4

Уляна Юрїївна Поляк
співробітниця

ORCID 0000-0001-9342-3827

*Головне управління Служби безпеки України
у м. Києві та Київській області*

ЗАБОРОНА ДОПИТУ ЯК СВИДКІВ ОСІБ, ЩО МАЮТЬ ФІЗИЧНІ ЧИ ПСИХІЧНІ ВАДИ

У статті розглядаються питання щодо необхідності доповнення ч. 2 ст. 65 КПК України положенням про заборону допиту осіб, які через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них.

Ключові слова: допит, свідок, особи з фізичними чи психічними вадами, свідоцький імунітет, показання, недієздатні фізичні особи, заборона допиту, психічний або фізичний стан свідка, судово-психіатрична експертиза, судово-медична експертиза.

Постановка проблеми. Згідно з ч. 1 ст. 65 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), свідком є фізична особа, якій відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню під час кримінального провадження, і яка викликана для давання показань.

Свідок зобов'язаний давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду. Із даного правила п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК України законодавець зробив виключення для окремих осіб. Так, у ч. ч. 2, 4 ст. 65 цього Кодексу зазначено, які категорії осіб наділені свідоцьким імунітетом, тобто звільняються в силу закону від обов'язку свідчити. У науці кримінального процесу цей імунітет прийнято поділяти на обов'язковий (абсолютний) та факультативний (відносний). При обов'язковому імунітеті взагалі забороняється допит певних осіб як свідків. При факультативному імунітеті у особи є право відмовитися давати показання, але за власним бажанням вона може їх давати [1, с. 157].

Не можуть бути допитані як свідки: захисник, представник потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільного позивача у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника; адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю; нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю; медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або

службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю; священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації; судді та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали; особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення; особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи; особи, які мають відомості про дійсні дані про осіб, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо цих даних; експерти – щодо роз'яснення наданих ними висновків. Не можуть без їх згоди бути допитані як свідки особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв – без згоди представника дипломатичної установи.

Крім того, у п. 3 ч. 1 ст. 66 КПК України визначено право свідка відмовитися давати показання щодо себе, близьких родичів та членів своєї сім'ї, що можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні ним, близькими родичами чи членами його сім'ї кримінального правопорушення, а також показання щодо відомостей, які згідно з положеннями ст. 65 цього Кодексу не підлягають розголошенню.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти інституту свідочього імунітету у кримінальному процесі досліджували Р. П. Бараннік, М. Ю. Веселов, С. Г. Волкотруб, Г. В. Денисенко, В. О. Доманська, В. В. Заборовський, Т. С. Заремба, Н. М. Когут, В. В. Король, В. Е. Олешицька, О. Е. Омельченко, О. Є. Остапенко, М. М. Погорецький, Н. З. Рогатинська, С. Л. Савицька, С. М. Стахівський, О. В. Супрунова, П. Ю. Тимошенко, Л. Д. Удалова, О. М. Ярмак та інші науковці.

Мета дослідження. Метою цієї статті є розгляд питання про необхідність доповнення ч. 2 ст. 65 КПК України положенням про заборону допиту осіб, які через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них.

Викладення основного матеріалу. Якщо вказаний у ч. ч. 2 і 4 ст. 65 КПК України перелік осіб, які не можуть бути допитані як свідки, «вважати вичерпним, то, – як відмічається у юридичній літературі, – виникає запитання: чи можуть бути допитані як свідки недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи лікуванні у психіатричному лікувальному закладі та не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати з цього приводу показання» [2, с. 196].

Під час дії КПК 1960 р. таке питання не виникало. У п. 3 ч. 1 ст. 69 цього Кодексу було передбачено, що не можуть бути допитані як свідки особи, які

згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них.

У п. 2 ст. 62 КПК УРСР 1927 року також було закріплено правило, що не можна допитувати як свідків осіб, які через свої фізичні або психічні дефекти нездатні вірно сприймати явища, що мають значення для справи, і правильно про них свідчити [3]. У п. 1 ст. 93 та п. 1 ст. 704 Статуту кримінального судочинства Російської імперії 1864 року визначалось, що не допускаються до свідчення безумні та божевільні [4].

У юридичній літературі йшлося про особливості застосування положення п. 3 ч. 1 ст. 69 КПК України 1960 р.: «Якщо при допиті особи як свідка буде встановлено її психічне захворювання, необхідно призначити судово-психіатричну експертизу на предмет з'ясування, чи могла ця особа правильно сприймати факти, які мають доказове значення у справі і з приводу яких вона давала показання. При цьому достовірність показань такого свідка має оцінюватися з урахуванням як висновку експертизи про здатність його правильно сприймати факти, так і інших доказів, якими підтверджуються або спростовуються ці факти». «Судово-медична експертиза призначається тільки у випадках, коли фізичні вади особи дають підстави для сумнівів у її здатності сприймати певні факти» [5, с. 212-213]; «І якщо експертизою буде встановлено, що особа нездатна правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, то вона не підлягає допиту як свідок» [6, с. 29-31]; «правила п. 3 ч. 1 ст. 69 КПК щодо призначення такої експертизи свідку, виходячи зі змісту ст. 167 зазначеного Кодексу, на потерпілого не поширюються» [7, с. 31].

У випадку, якщо судово-медична чи судово-психіатрична експертиза не проводилась для визначення здатності осіб із фізичними чи психічними вадами правильно сприймати певні обставини, це було підставою для прийняття судом рішення про повернення кримінальної справи на додаткове розслідування. Така практика відповідала роз'ясненням п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [8, с. 467-474].

У п. 14 цієї постанови зазначено, що судово-психіатрична експертиза обов'язково призначається щодо особи, яка у зв'язку зі своїми психічними вадами нездатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати показання про них.

О. В. Крикунов та М. О. Шумик відмічають, що незважаючи на те, що КПК України 1960 року втратив чинність, «така рекомендація залишається актуальною і дещо доповнює прогалину нового КПК. Вважаємо, що за наявності сумнівів у здатності свідка сприймати події, адекватно на них реагувати та правильно відтворювати їх у своїх показаннях слідчий, слідчий суддя, суд повинен призначити судово-психіатричну експертизу, результати якої впливатимуть на можливість допиту такої особи або використання вже отриманих від неї показань» [9, с. 74].

З такою думкою не можна погодитися. Пленум Верховного Суду України виніс 30.05.1997 постанову № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і

цивільних справах» з метою усунення недоліків і роз'яснення питань, що виникають у судовій практиці при призначенні та проведенні експертиз відповідно до КПК України 1960 року. Саме на ст. 69 цього Кодексу є посилання у п. 14 даної постанови про обов'язкове призначення судово-психіатричної експертизи щодо особи, яка у зв'язку зі своїми психічними вадами нездатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати показання про них. Таким чином, наведене роз'яснення вже не є актуальним і не може усувати вказану прогалину чинного КПК України.

Деякі науковці зазначають, чому саме у ч. 2 ст. 65 КПК України серед переліку осіб, які не можуть бути допитані як свідки у кримінальному провадженні, немає осіб, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них.

Так, І. Ю. Кайло відмічає, що на перший погляд така ситуація є нормативною прогалиною. Водночас системний підхід до сприйняття положень чинного КПК України «дає можливість висловити припущення, що законодавець свідомо не встановив заборону на прийняття показань осіб із фізичними й психічними вадами з метою надання суду права визначитися з питанням доцільності прийняття чи відхилення показань таких суб'єктів залежно від здатності тих чи інших вад вплинути на процеси сприйняття й відтворення інформації. За такої умови варто констатувати, що якщо відповідно до КПК України 1960 року показання осіб із фізичними й психічними вадами оцінювались із позиції допустимості доказів, то розробники КПК України 2012 р. спробували перевести цю ситуацію в площину достовірності доказів» [10, с. 248].

Ю. І. Лозинська пише, що причиною не включення до ст. 65 КПК України вказаних осіб, очевидно, є врахування законодавцем того, що «заборона допитувати як свідка особу, яка через свої психічні чи фізичні вади не здатна правильно сприймати обставини справи і давати про них правильні показання, не може визнаватися імунітетом» [11, с. 110]. При цьому вона посилається на точку зору В. Г. Даєва, що у такому разі йдеться не про звільнення від процесуального обов'язку, а про неможливість покладення його взагалі [12, с. 51].

Під час дії КПК України 1960 р. окремі науковці також стверджували, що «немає підстав вважати заборону допитувати як свідків осіб, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення і давати показання про них, як один із видів імунітету свідків» [13, с. 13]. Ця правова норма має більше спільного з положенням ч. 3 ст. 68 КПК України, відповідно до якого не можуть бути доказами дані, повідомлені свідком, джерело яких невідоме. Сам факт того, що законодавець використав для нормативного закріплення розглядуваної норми формулювання, яке зазвичай застосовується при визначенні норм про імунітет, не дає підстав вважати положення п. 3 ч. 1 ст. 69 цього Кодексу імунітетом свідків [14, с. 138].

Нами поділяється думка В. М. Тертишник, що законодавець безпідставно виключив з переліку осіб, що не підлягають допиту як свідки, осіб, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. «Здоровий глузд, між тим, визначає недоцільність допиту хворих на шизофренію, параною, білу гарячку та інші психічні захворювання, які ставлять під сумнів об'єктивність свідчень відповідних осіб» [15, с. 247].

Допит вказаних осіб заборонено п. 1 ч. 1 ст. 66 Кодексу адміністративного судочинства України [16], п. 1 ч. 1 ст. 70 Цивільного процесуального кодексу України [17], п. 1 ч. 1 ст. 67 Господарського процесуального кодексу України [18]. Визначено, що не можуть бути допитані як свідки недієздатні фізичні особи, а також особи, які перебувають на обліку чи на лікуванні у психіатричному лікувальному закладі і не здатні через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, або давати показання.

Положення про заборону допиту як свідків осіб, які через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них, містяться у кримінальному процесуальному законодавстві багатьох країн. Зокрема, така заборона передбачена п. 2 ч. 2 ст. 60 КПК Республіки Білорусь [19], п. 1 ч. 3 ст. 90 КПК Республіки Молдова [20], п. 4 ч. 2 ст. 82 КПК Республіки Казахстан [21], п. 4 ч. 4 ст. 60 КПК Киргизької Республіки [22], п. 3 ст. 115 КПК Республіки Узбекистан [23].

У ч. 2 ст. 120 Модельного КПК для держав-учасників Співдружності Незалежних Держав вказано, що не підлягають допиту як свідки особи, які через свої фізичні або психічні недоліки не можуть правильно сприймати та відтворювати обставини, які підлягають встановленню у кримінальній справі [24].

Деякі науковці акцентують увагу на тому, що потрібно нормативно врегулювати питання про заборону допиту у кримінальному провадженні як свідків осіб, психічний стан яких не дозволяє їм правильно сприймати події та вірно відтворювати їх у своїх показаннях.

Так, І. Ю. Кайло пропонує внести зміни до ч. 2 ст. 65 КПК України, «встановивши заборону допиту свідків, які відповідно до висновку судово-психіатричної експертизи не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, та давати показання про них» [10, с. 249].

У юридичній літературі також відмічається, що необхідно доповнити ч. 2 ст. 65 КПК України пунктом 11 такого змісту: «Особи, які за медичними даними, що містяться у кримінальному провадженні або надані у судовому засіданні повноважними учасниками кримінального провадження за згодою самого суб'єкта або його опікуна (піклувальника), через свої психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання з приводу них» [25, с. 28].

Також потрібно заборонити допит як свідків й осіб, які через фізичні вади не здатні правильно сприймати обставини, що мають значення для кримінального

провадження. Слід погодитися з пропозицією науковців внести доповнення до ч. 2 ст. 65 КПК України, що «не можуть бути допитані як свідки особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої психічні або фізичні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них» [9, с. 75].

Вже відмічалось, що у КПК багатьох країн є положення про заборону допиту як свідків осіб, які через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти доказового значення, і давати показання про них. Крім того, у цих Кодексах містяться норми, які зобов'язують слідчого, суд призначити відповідну експертизу для встановлення такої обставини.

Так, наприклад, у п. 5 ст. 143 КПК Республіки Молдова передбачено, що експертиза назначається та проводиться у обов'язковому порядку для визначення психічного та фізичного стану свідка, якщо виникає сумнів у його здатності правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати показання про них [20].

Згідно з п. 4 ст. 241 КПК Республіки Казахстан [21], п. 4 ст. 200 КПК Киргизької Республіки [22], п. 5 ч. 2 ст. 173 КПК Республіки Узбекистан [23], призначення та проведення експертизи обов'язкове, якщо у справі необхідно встановити психічний або фізичний стан свідка у випадках, коли виникає сумнів у його спроможності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи та давати щодо них показання.

На наш погляд, ч. 2 ст. 242 чинного КПК України також необхідно доповнити нормою про обов'язкове призначення та проведення судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи для встановлення психічного або фізичного стану свідка, якщо виникає сумнів щодо його можливості правильно сприймати обставини, які мають значення для кримінального провадження, та давати показання про них.

Висновки. Отже, внесення запропонованих та обгрунтованих авторкою змін та доповнень до чинного кримінального процесуального законодавства України дасть змогу належним чином урегулювати питання заборони допиту як свідків осіб, що мають фізичні чи психічні вади.

Перелік посилань

1. Кримінальний процес / за ред. В. Я. Тація та ін.: підруч. Харків, 2013. 824 с.
2. Науково-практичний коментар до Кримінального процесуального кодексу України / за ред. О. А. Куйбіди, М. І. Хавронюка. Харків, 2013. 1072 с.
3. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР. Київ, 1958. 159 с.
4. Российское законодательство X-XX веков. Москва, 1991. Т. 8: Судебная реформа. 496 с.

References

1. Tatsii, V. Ya. (Ed.) (2013). Criminal process: textbook. Kharkiv. 824 p. (in Ukrainian).
2. Kuibida, A. A., Khavroniuk, M. I. (Eds.) (2013). Scientific and practical commentary to the Criminal Procedure Code of Ukraine. Kharkiv. 1072 p. (in Ukrainian).
3. Criminal Procedure Code of the Ukrainian SSR. Kyiv. 1958. 159 p. (in Ukrainian).
4. Russian legislation of the X-XX centuries. Moscow. 1991. Vol. 8: Judicial reform. 496 p. (in Russian).

5. Кримінально-процесуальний кодекс України: наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. Київ. 2008. 896 с.
6. Панєвін О. С., Хоменко М. Г. Деякі питання, що виникли в практиці призначення судових експертиз. *Вісник Верховного Суду України*. 2000. № 6. С. 29-31.
7. Погорецький М. А., Сліпченко В. І. Складні питання, що виникають при призначенні судово-психіатричної експертизи. *Вісник Верховного Суду України*. 2010. № 8. С. 30-35.
8. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.1997 № 8. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v00087-00-97>.
9. Крикунов О. В., Шумик М. О. Допит як свідків осіб, що мають фізичні чи психічні вади: прогалини у чинному КПК. *Теорія і практика сучасного кримінального права, кримінології, кримінального процесу та криміналістики*: зб. наук. тез за матеріалами міжкафедр. круглого столу. Луцьк, 2012. С. 70-76.
10. Кайло І. Ю. Належне процесуальне джерело як один із критеріїв допустимості доказів. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 246-249.
11. Лозинська Ю. І. Достовірність показань свідка та її з'ясування у кримінальному провадженні: дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Львів, 2018. 259 с.
12. Даєв В. Г. Имунитеты в уголовно-процессуальной деятельности. *Правоведение*. 1992. № 3. С. 48-52.
13. Волкотруб С. Г. Імунітет і проблеми його захисту в кримінальному процесі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2003. 19 с.
14. Волкотруб С. Г. Інститут імунітету свідків у кримінально-процесуальному
5. Maliarenko, V. T., Honcharenko, V. H. (Eds.) (2008). *The Criminal Procedure Code of Ukraine: scientific and practical. comment*. Kyiv. 896 p. (in Ukrainian).
6. Panievyn, O. S., Khomenko, M. H. (2000). Some questions that have arisen in the practice of appointing forensic examinations. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*. No. 6. P. 29–31. (in Ukrainian).
7. Pohoretskyi, M. A., Slipchenko, V. I. (2010). Complex issues that arise when appointing a forensic psychiatric examination. *Bulletin of the Supreme Court of Ukraine*. No. 8. P. 30–35. (in Ukrainian).
8. On forensic examination in criminal and civil cases: resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine as of 30.05.1997 No. 8. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v00087-00-97>. (in Ukrainian).
9. Krykunov, O. V., Shumyk, M. O. (2012). Interrogation as witnesses of persons with physical or mental disabilities: gaps in the current CCP. *Theory and practice of present criminal law, criminology, criminal procedure and criminology: proceedings of scientific abstracts of interdepartmental round table*. Lutsk. P. 70-76. (in Ukrainian).
10. Kailo, I. Yu. (2015). Proper procedural source as one of the criteria for admissibility of evidence. *Comparative and analytical law*. No. 2. P. 246–249. (in Ukrainian).
11. Lozynska, Yu. I. (2018). The authenticity of the testimony of a witness and its clarification in criminal proceedings: Candidate's thesis of Juridical Sciences:12.00.09. Lviv. 259 p. (in Ukrainian).
12. Daev, V. G. (1992). Immunities in criminal procedural activity. *Jurisprudence*. No. 3. P. 48-52. (in Russian).
13. Volkotrub, S. H. (2003). Immunity and problems of its protection in criminal proceedings: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkiv. 19 p. (in Ukrainian).
14. Volkotrub, S. H. (2002). Institute of Witness Immunity in Criminal Procedure

- законодавстві. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 1. С. 136-141.
15. Тertiшник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підруч. Київ, 2014. 440 с.
16. Кодекс адміністративного судочинства України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
17. Цивільний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
18. Господарський процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
19. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь. Минск, 2011. 332 с.
20. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова, 2011. 210 с.
21. Когамов М. Ч. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан. Общая и Особенная части. Алматы, 2008. 896 с.
22. Научно-практический комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Кыргызской Республики. Бишкек, 2008. 704 с.
23. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Узбекистан. Ташкент, 2010. 672 с.
24. Модельный Уголовно-процессуальный кодекс для государств-участников СНГ. Рекомендательный законодательный акт. Принят на седьмом пленарном заседании Межпарламентской Ассамблеи государств участников Содружества Независимых Государств 17.02.1996. *Приложение к «Информационному бюллетеню»*. 1996. № 10. 373 с.
25. Кузьменко В. Окремі питання, що виникають при призначенні психіатричної експертизи у кримінальному процесі. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 2. С. 25-29.
- Legislation. *Bulletin of the Khmelnytsky Institute of Regional Management and Law*. No. 1. P. 136–141. (in Ukrainian).
15. Tertyshnyk, V. M. (2014). Criminal proceedings of Ukraine. General part: textbook. Kyiv. 440 p. (in Ukrainian).
16. Code of Administrative Procedure of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>. (in Ukrainian).
17. Civil Procedure Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>. (in Ukrainian).
18. Commercial Procedural Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>. (in Ukrainian).
19. Criminal Procedure Code of the Republic of Belarus. Minsk. 2011. 332 p. (in Russian).
20. Criminal Procedure Code of the Republic of Moldova. 2011. 210 p. (in Russian).
21. Kogamov, M. Ch. (2008). Commentary on the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan. General and Special parts. Almaty. 896 p. (in Russian).
22. Scientific and practical commentary on the Criminal Procedure Code of the Kyrgyz Republic. Bishkek. 2008. 704 p. (in Russian).
23. The Criminal Procedure Code of the Republic of Uzbekistan. Tashkent. 2010. 672 p. (in Russian).
24. Model Code of Criminal Procedure for the CIS Member States. A recommendatory legislative act. Adopted at the seventh plenary session of the Interparliamentary Assembly of Member States of the Commonwealth of Independent States on February 17, 1996. *Appendix to the "Newsletter"*. 1996. No. 10. 373 p. (in Russian).
25. Kuzmenko, V. (2013). Some issues that arise when appointing a psychiatric examination in criminal proceedings. *Word of the National School of Judges of Ukraine*. No. 2. P. 25–29. (in Ukrainian).

ЗАПРЕТ ДОПРОСА В КАЧЕСТВЕ СВИДЕТЕЛЕЙ ЛИЦ, ИМЕЮЩИХ ФИЗИЧЕСКИЕ ИЛИ ПСИХИЧЕСКИЕ НЕДОСТАТКИ

У. Ю. Поляк

Целью статьи является рассмотрение вопроса о необходимости дополнения части 2 статьи 65 Уголовного процессуального кодекса Украины положением о запрете допроса лиц, которые в силу своих физических или психических недостатков не могут правильно воспринимать факты, имеющие доказательственное значение, и давать показания о них.

Автор разделяет мнение, что законодатель безусловно исключил из перечня лиц, не подлежащих допросу в качестве свидетелей, лиц, которые согласно заключению судебно-психиатрической или судебно-медицинской экспертизы, в силу своих физических или психических недостатков, не могут правильно воспринимать факты, имеющие доказательственное значение, и давать показания о них.

Предложено запретить допрос в качестве свидетелей лиц, которые в силу физических недостатков не способны правильно воспринимать обстоятельства, имеющие значение для уголовного производства. Автор соглашается с предложением ученых внести дополнения в часть 2 статьи 65 Уголовного процессуального кодекса Украины, что не могут быть допрошены в качестве свидетелей лица, которые согласно заключению судебно-психиатрической или судебно-медицинской экспертизы через свои психические или физические недостатки не могут правильно воспринимать факты, имеющие доказательственное значение, и давать показания о них.

Проведенный анализ законодательства показал, что в уголовно-процессуальных кодексах многих стран есть положение о запрете допроса в качестве свидетелей лиц, которые в силу своих физических или психических недостатков не могут правильно воспринимать факты которые имеют доказательственное значение, и давать показания о них. Кроме того, в этих кодексах содержатся нормы, которые обязывают следователя, суд назначать соответствующую экспертизу для установления такого обстоятельства.

По мнению автора, часть 2 статьи 242 действующего Уголовного процессуального кодекса Украины необходимо дополнить нормой об обязательном назначении и проведении судебно-психиатрической или судебно-медицинской экспертизы для установления психического или физического состояния свидетеля, если возникает сомнение в его возможности правильно воспринимать обстоятельства, имеющие значение для уголовного производства, и давать показания о них.

Внесение предлагаемых и обоснованных автором изменений и дополнений в действующее уголовное процессуальное законодательство Украины позволит должным образом урегулировать вопрос запрета допроса в качестве свидетелей лиц, имеющих физические или психические недостатки.

Ключевые слова: допрос, свидетель, лица с физическими или психическими недостатками, свидетельских иммунитет, показания, недееспособные физические лица, запрет допроса, психическое или физическое состояние свидетеля, судебно-психиатрическая экспертиза, судебно-медицинская экспертиза.

PROHIBITION OF INTERROGATION AS WITNESSES OF PERSONS WITH PHYSICAL OR MENTAL DISABILITIES

U. Poliak

The purpose of the article is to consider the issue of the need to supplement part 2 of Article 65 of the Criminal Procedure Code of Ukraine with a provision prohibiting the interrogation of persons who, due to their physical or mental disabilities, cannot correctly perceive the facts of evidentiary value and testify about them.

The author shares the opinion that the legislator unreasonably excluded from the list of persons not subject to interrogation as witnesses, persons who, according to the conclusion of the forensic psychiatric or forensic medical examination, due to their physical or mental disabilities, cannot correctly perceive the facts of evidentiary value, and testify about them.

It is proposed to prohibit the interrogation as witnesses of persons who, due to physical disabilities, are not able to correctly perceive the circumstances that are important for criminal proceedings. The author agrees with the proposal of scientists to amend part 2 of Article 65 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, which cannot be interrogated as witnesses of persons who, according to the conclusion of a forensic psychiatric or forensic medical examination, through their mental or physical disabilities, cannot correctly perceive the facts, having evidentiary value, and to testify about them.

The analysis of the legislation showed that in the criminal procedure codes of many countries there is a provision prohibiting the interrogation as witnesses of persons who, due to their physical or mental disabilities, cannot correctly perceive the facts that have evidentiary value and testify about them. In addition, these codes contain norms that oblige the investigator and the court to appoint an appropriate expert examination to establish such a circumstance.

In the author's opinion, part 2 of Article 242 of the current Criminal Procedure Code of Ukraine must be supplemented with the provision on the mandatory appointment and conduct of a forensic psychiatric or forensic medical examination to establish the mental or physical condition of a witness, if there is doubt about his ability to correctly perceive the circumstances that are important for criminal proceedings, and testify about them.

The introduction of amendments and additions proposed and justified by the author to the current criminal procedural legislation of Ukraine will allow to properly regulate the issue of prohibition of interrogation as witnesses of persons with physical or mental disabilities.

Key words: interrogation, witness, persons with physical or mental disabilities, witness immunity, testimony, incapacitated individuals, interrogation prohibition, mental or physical condition of the witness, forensic psychiatric examination, forensic medical examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.43>
УДК 343.98

Ярослав Валентинович Неділько
аспірант кафедри
кримінального процесу та криміналістики

ORCID 0000-0003-1483-3479
Email: nedilkoyaroslav@gmail.com

*Інститут права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ПЛАНУВАННЯ РОЗСЛІДУВАННЯ КІБЕРЗЛОЧИНІВ З ВИКОРИСТАННЯМ ШТУЧНОЇ НЕЙРОННОЇ МЕРЕЖІ

У статті досліджується становлення та розвиток поняття «планування розслідування», наводиться авторське визначення поняття «планування розслідування кіберзлочинів», проаналізовані функції штучної нейронної мережі, а також пропонується використовувати штучну нейронну мережу при плануванні розслідування кіберзлочинів, що сприятиме швидкому та ефективному розслідуванню кримінальних правопорушень зазначеної категорії.

Ключові слова: планування розслідування кіберзлочинів, штучна нейронна мережа, використання штучної нейронної мережі

Постановка проблеми. Відсутність чіткої послідовності у діях слідчого та неефективне застосування науково-технічних засобів у ході досудового розслідування кіберзлочинів, в більшості випадків, не сприяє встановленню винних осіб та притягненні їх до відповідальності.

Вагому роль для ефективного розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій (кіберзлочинів), відіграє планування.

Планування розслідування кіберзлочинів дозволяє слідчому чітко організувати досудове розслідування даних кримінальних правопорушень, а також сприяє швидкому та об'єктивному їх розкриттю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У криміналістичній науці питання пов'язані з плануванням розслідування досліджували вчені Р. С. Белкін, П. Д. Біленчук, С. О. Голунський, Л. П. Дубровицька, В. А. Журавль, Н. І. Клименко, О. Н. Колесниченко, В. О. Коновалова, М. В. Салтевський, В. Ю. Шепітько, О. В. Шишкіна та іншими. Незважаючи на значний науковий інтерес з боку науковців до сутності планування розслідування, дане питання все ж таки залишається дискусійним.

Для розуміння та визначення сутності планування розслідування, а також яким чином воно може бути ефективним при розслідуванні кіберзлочинів, наведено різні, викладені в юридичній літературі, думки науковців з цього питання.

Мета дослідження. Проаналізувати функції штучної нейронної мережі при плануванні розслідування кіберзлочинів.

Викладення основного матеріалу. У свій час, наголошуючи про необхідність та важкість складання плану розслідування Ганс Гросс зазначав: «Досить важко скласти план розслідування, а ще важче його притримуватися. План розслідування не слід порівнювати з планом підприємства чи з плануванням дому. Такий план будується на тих даних, які має слідчий» [1, с. 18-19].

Вважається, що вперше з точки зору криміналістики питання планування розслідування почав досліджувати В. І. Громов. У своїй праці «Дізнання і попереднє слідство (теорія і техніка розслідування злочинів)» виданій у 1925 році, науковець розглядав основні елементи та логічну природу плану розслідування [2].

Надалі, теорії планування були розвинуті С. О. Голунським. У 1938 році вийшла його праця «Планування розслідування», де вчений сформулював принципи, умови та цілі планування розслідування [3].

У другій половині ХХ століття питання планування розслідування набуває значного наукового інтересу з боку вчених-криміналістів. Про це свідчить захищена О. Н. Колесниченко у 1952 році кандидатська дисертація на тему: «Планирование советского предварительного следствия» [4].

Що стосується самого визначення поняття «планування розслідування», то його наводить Л. П. Дубровицька, яка вважає, що планування є однією із обов'язкових умов розслідування, що являє собою важкий розумовий процес, який полягає у визначенні завдань розслідування, шляхів та способів їх вирішення відповідно до вимог закону [5, с. 3].

Дещо іншої точки зору притримується О. В. Шишкіна, яка зауважує, що планування – це основний організаційний метод розслідування, тобто умілий розподіл сил, засобів та шляхів досягнення цілей, що дозволяє правильно розподілити робочий час слідчого і максимально підвищити його продуктивність [6, с. 14].

М. В. Салтевський підкреслює, що планування є обов'язковою умовою будь-якого розслідування. Під плануванням вчений розуміє найбільш доцільну і цілеспрямовану діяльність, яка дозволяє швидко та ефективно організувати збирання, дослідження і використання доказової інформації для розшуку і встановлення злочинця, а також інших обставин, що підлягають доказуванню [7, с. 317].

Зовсім іншої позиції по тлумаченню даного поняття притримується В. О. Коновалова. На її думку, планування – це не метод, і це не тільки розслідування, а також, і не метод організації розслідування. Під плануванням, вважає науковець, слід розуміти програму розслідування кримінального правопорушення, уявну чи сформульовану у конкретній формі [8, с. 120].

Зауважимо, що в українській мові під терміном «програма» розуміється наперед продуманий план якої-небудь діяльності, роботи тощо [9, с. 966].

Тому, на наш погляд, під плануванням розслідування кіберзлочинів слід розуміти наперед продуманий план дій слідчого у конкретному кримінальному провадженні по розслідуванню кіберзлочинів, що складений як самим слідчим (усно чи письмово) так і за допомогою програмних засобів інформаційних технологій (програм).

Актуальним в наш час є питання щодо застосування програмування у розслідуванні кримінальних правопорушень.

Поняття програмування розслідування наводить В. А. Журавель, який слушно зазначає, що програма розслідування являє собою сукупність приписів (криміналістичних алгоритмів) та правил рекомендаційного характеру, спрямованих на вирішення комплексу тактичних завдань, включає в себе кілька моделей дій слідчого, прокурора залежно від етапу розслідування, слідчої ситуації, позиції учасників кримінального провадження [10, с. 666-667].

Вчений пропонує створити структурну програму дій слідчого, прокурора, що містить максимально вичерпний перелік пунктів того, які питання можуть виникати в тих чи інших ситуаціях, а також, варіанти систем слідчих (розшукових) та НСРД, які доцільно застосувати задля їх розв'язання [10, с. 667].

У свою чергу, ми пропонуємо при плануванні розслідування кіберзлочинів використовувати штучну нейронну мережу.

Нейронна мережа є одним із напрямків в розробці систем штучного інтелекту. Головною ідеєю нейронної мережі є те, що б максимально близько змоделювати роботу людської нервової системи, а саме здатністю до навчання і виправленню помилок. В цьому і полягає головна особливість будь-якої нейронної мережі – вона здатна самостійно навчатися та діяти на базі попереднього досвіду, з кожним разом роблячи все менше помилок [11, с. 6].

Головним у штучній нейронній мережі є те, що вона не програмується, а навчається на базі прикладів.

З наукової точки зору, штучна нейронна мережа – це паралельно розподілена система обробки інформації, утворена тісно зв'язаним простими обчислювальними вузлами (нейронами) (однотипними або різними), що має властивість накопичувати експериментальні знання, узагальнювати їх і робити доступними для користувача у формі, зручній для інтерпретації й прийняття рішень [12, с. 3].

Слід зазначити, що зародження поняття «нейронна мережа» пов'язують з працею У. МакКаллоха та У. Піттса «A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity» 1943 року, в якій вчені розробили комп'ютерну модель нейронної мережі [13].

Найпоширенішими завданнями, які вирішує штучна нейронна мережа є:

1. Розпізнавання образів (зображень, текстів, друкованих і рукописних, звуку, мови тощо) є тією галуззю, де найбільш яскраво виявляються переваги ШНМ [12, с. 9];

2. Класифікація – розподіл даних за параметром. Наприклад, вхідною інформацією є перелік людей і потрібно вирішити, кому з даних людей можна давати кредит, а кому ні. Цю роботу може виконати нейронна мережа аналізуючи таку інформацію як: вік, кредитна історія, місце роботи тощо [14].

3. Прогнозування – здатність нейронної мережі до передбачення наступного кроку. Наприклад, зростання чи падіння акцій [14].

4. Прийняття рішень та управління. Це завдання близьке до класифікації. Класифікації підлягають ситуації, характеристики яких надходять на

вхід нейронної мережі. На виході мережі повинне з'явитися рішення, яке вона прийняла. При цьому в якості вхідних сигналів використовуються різні критерії стану керованої системи [15].

Головним плюсом нейронної мережі можна вважати те, що вона може вирішувати задачі в умовах невизначеності. Завдяки здатності до навчання нейронна мережа дозволяє вирішувати завдання з невідомими закономірностями і залежностями між вхідними та вихідними даними, що дозволяє працювати з неповними даними [15].

Використання можливостей нейронних мереж знайшло своє позитивне застосування у більшості галузей людської діяльності.

Так, у 2017 році, нейронна мережа під назвою AlphaZero (самостійне навчання шахам зайняло близько 4-х годин) перемогла найсильнішу шахову програму Stockfish. У матчі зі сто партій, AlphaZero отримала перемогу у 28 партіях, а решта партій закінчилась в нічию [16]. У 2018 році відбувся матч із тисячі партій між вказаною нейронною мережею та даною комп'ютерною програмою, у якому AlphaZero виграла 155, програла 6, а решту шахових партій 839 зіграла в нічию [17].

У 2019 році, можна було спостерігати, як штучна нейронна мережа під назвою AlphaStar досягнула максимального рейтингу у комп'ютерній грі StarCraft II. Щоб досягти успіху, нейронна мережа грала сама з собою протягом 14 днів (самонавчалась). При створенні AlphaStar використовувався метод глибокого навчання з закріпленням та вчителем (в якості тренувального набору даних були використані записані ігри живих людей) [18].

Нільс Стродхоф та Клаас Стродхоф створили нейронну мережу, яка здатна виявити признаки інфаркту міокарда. Вчені навчили нейронну мережу діагностувати міокарда на базі даних із 148 записів ЕКГ від пацієнтів з інфарктом міокарда та 52 здорових пацієнтів. Як результат, нейронна мережа навчилася знаходити хворобу з такою ж точністю як і людина, але швидше [19].

Медична компанія ExcelMedical розробила нейронну мережу Wave Clinical Platform, яка може попередити смерть людини. Дана нейронна мережа фіксує, навіть, незначні зміни в організмі людини і попереджує лікарів за 6 годин до ймовірної смерті хворого. Нейронна мережа допомогла запобігти 6 смертям осіб [19].

Варто зауважити на теоретичних розробках, що стосуються використання нейронної мережі у юридичній сфері.

Так, деякі науковці пропонують використовувати нейронну мережу, щоб шукати та виправляти колізії в законодавстві. З їх використанням з'явиться можливість повного аналізу санкцій, що застосовуються у всіх правових нормах, на предмет наявності колізій, з подальшим поділом отриманих результатів за видами права [20].

Що ж стосується використання нейронних мереж у криміналістиці, то на думку Д. В. Бахтєєва, штучні нейронні мережі можуть бути адаптовані для вирішення специфічних криміналістичних завдань, наприклад, аналізу матеріалів кримінальних проваджень для виявлення слідчих помилок як процесуального, так і тактичного характеру, виокремлення з масиву розслідуваних проваджень ознак серійності, в тому числі об'єднання кримінальних правопорушень за схожими ознаками тощо [21].

Цілком поділяємо таку точку зору і вважаємо, що на базі успішних та неуспішних планів розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняються з використанням інформаційних технологій (кіберзлочинів) навчити штучну нейронну мережу розробляти (програмувати) конкретний план розслідування у відповідних ситуаціях, а також, аналізувати вже наявні плани розслідування на знаходження та усунення помилок.

Висновки. Варто зауважити, що даний план розслідування кіберзлочинів, що складений штучною нейронною мережею, повинен мати рекомендаційний характер. Будь-які правки, зміни тощо, а також прийняття рішень про проведення певних процесуальних чи тактичних дій запропонованих у плані штучною нейронною мережею повинні прийматися виключно слідчим.

Отже, використання штучної нейронної мережі при плануванні розслідування кіберзлочинів сприятиме:

- 1) здатності слідчого ефективно та швидко розслідувати кіберзлочини;
- 2) економії часу стосовно планування розслідування кіберзлочинів;
- 3) надання найбільш доцільних тактик та методів, що слід застосовувати у ході досудового розслідування кіберзлочинів;
- 4) малої ймовірності, що розслідування зайде в глухий кут;
- 5) забезпеченню захисту інтересів людини у кіберпросторі;
- 6) зниженню процесуальних і тактичних помилок з боку правоохоронних органів;
- 7) дотримання вимог розумного строку під час кримінального провадження.

Перелік посилань

1. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Москва, 2002. 1088 с.
2. Громов В. И. Дознание и предварительное следствие: Методика расследования преступлений: Осмотр места преступления: (Сб. науч. тр.). Москва, 2003. 544 с.
3. Голунский С. А., Шавер Б. М. Криминалистика. Техника и тактика расследования преступлений. Москва, 1938. 456 с.
4. Колесниченко А. Н. Планирование советского предварительного следствия: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харьков, 1952. 261 с.
5. Дубровицкая Л. П., Лузгин И. М. Планирование расследования: учеб. пособие. Москва: Высшая школа МВД СССР, 1972. 74 с.
6. Криминалистическая тактика / отв. ред. В. Н. Карагодин, Е. В. Шишкина. Екатеринбург, 1998. 113 с.

References

1. Gross, G. (2002). Forensic investigator's guide as a forensic system. Moscow. 1088 p. (in Russian).
2. Gromov, V. I. (2003). Inquiry and preliminary investigation: Methods for investigating crimes: Inspection of the crime scene: (Collection of scientific papers). Moscow. 544 p. (in Russian).
3. Golunskii, S. A., Shaver, B. M. (1938). Forensic science. Technique and tactics of crime investigation. Moscow. 456 p. (in Russian).
4. Kolesnichenko, A.N. (1952). Planning of the Soviet preliminary investigation: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkov. 261 p. (in Russian).
5. Dubrovitskaia, L. P., Luzgin, I. M. (1972). Investigation planning: a textbook. Moscow. 74 p. (in Russian).
6. Karagodin, V. N., Shishkina, E. V. (Ed.). (1998). Forensic tactics. Yekaterinburg. 113 p. (in Russian).

7. Салтевский М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ, 2006. 588 с.
8. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 176 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
10. Велика українська енциклопедія Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін.; Нац. Акад. Прав. Наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2018. 952 с.
11. Горожанин Е. И. Нейронные сети: учебное пособие. Самара, 2017. 84 с.
12. Руденко О. Г., Бодянский С. В. Штучний нейронні мережі: навчальний посібник. Харків, 2006. 404 с.
13. Warren S. McCulloch, Walter Pitts. A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity. *Bulletin of Mathematical Biophysic.* 1943. № 5. P. 115-133. DOI:10.1007/BF02478259.
14. Нейронные сети для начинающих. Часть. URL: <https://habr.com/ru/post/312450/> (дата звернення 03.03.2021).
15. Искусственные нейронные сети (ИНС). URL: <https://www.it.ua/ru/knowledge-base/technology-innovation/iskusstvennyye-nejronnye-seti-ins#> (дата звернення 03.03.2021).
16. AlphaZero. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/AlphaZero> (дата звернення 03.03.2021).
17. AlphaZero again beat Stockfish in a match of 1000 games. URL: <https://sudonull.com/post/7278-AlphaZero-again-beat-Stockfish-in-a-match-of-1000> (дата звернення 12.10.2020);
7. Saltevskiy, M. V. (2006). Forensics (in modern terms): textbook. Kyiv. 588 p. (in Ukrainian).
8. Konovalova, V. E. (2000). Version: concept and functions in court proceedings. Kharkov. 176 p. (in Russian).
9. Bysel, V. T. (Ed.). (2001). Comprehensive explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv. 1440 p. (in Ukrainian).
10. Shepitko, V. Yu. (Ed.). (2018). Comprehensive Ukrainian Encyclopedia. Vol. 20: Forensics, forensic examination, legal psychology. Kharkiv. 952 p. (in Ukrainian).
11. Gorozhanin, E. I. (2017). Neural Networks: Textbook. Samara. 84 p. (in Russian).
12. Rudenko, O. H., Bodianskyi, Ye. V. (2006) Artificial Neural Networks: textbook. Kharkiv. 404 p. (in Ukrainian).
13. Warren S. McCulloch, Walter Pitts. (1943). A logical calculus of the ideas immanent in nervous activity. *Bulletin of Mathematical Biophysic.* No. 5. P. 115-133. DOI:10.1007/BF02478259. (in English).
14. Neural networks for beginners. Part 1. Retrieved from: <https://habr.com/ru/post/312450/> (in Russian).
15. Artificial neural networks (SNN). Retrieved from: <https://www.it.ua/ru/knowledge-base/technology-innovation/iskusstvennyye-nejronnye-seti-ins#> (in Russian).
16. AlphaZero. Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki/AlphaZero> (access date 03.03.2021). (in English).
17. AlphaZero again beat Stockfish in a match of 1000 games. Retrieved from: <https://sudonull.com/post/7278-AlphaZero-again-beat-Stockfish-in-a-match-of-1000> (access date 12.10.2020). (in English).

18. AlphaStar (искусственный интеллект). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/AlphaStar> (дата звернення 03.03.2021).
18. AlphaStar (Artificial Intelligence). Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/AlphaStar_ (in Russian).
19. Искусственный интеллект в медицине: как машинное обучение ставит диагнозы. URL: <https://aiconference.com.ua/ru/news/iskusstvenny-intellekt-v-meditsine-kak-mashinnoe-obuchenie-stavit-diagnozi-97639> (дата звернення 17.01.2021).
19. Artificial intelligence in medicine: how machine learning makes diagnoses. Retrieved from: <https://aiconference.com.ua/ru/news/iskusstvenny-intellekt-v-meditsine-kak-mashinnoe-obuchenie-stavit-diagnozi-97639> (in Russian).
20. Параскевов А.В., Соломко Д.С. Возможности применения нейронных сетей в юриспруденции. *Colloquium-journal*. № 24-2 (48). 2019. С. 44-46. DOI: 10.24411/2520-6990-2019-10810.
20. Paraskevov, A. V., Solomko, D. S. (2019). Possibilities of using neural networks in jurisprudence. *Colloquium-journal*. No. 24-2 (48). P. 44-46. DOI: 10.24411 / 2520-6990-2019-10810 (in Russian).
21. Бахтеев Д. В. О сущности и перспективах использования искусственных нейронных сетей в раскрытии и расследовании преступлений. *Вопросы российской юстиции*. 2016. № 3. С. 4-6.
21. Bakhteev, D. V. (2016). On the essence and prospects of using artificial neural networks in the disclosure and investigation of crimes. *Questions of Russian Justice*. No. 3. P. 4-6. (in Russian).

ПЛАНИРОВАНИЕ РАССЛЕДОВАНИЯ КИБЕРПРЕСТУПЛЕНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОЙ НЕЙРОННОЙ СЕТИ

Я. В. Недилько

В статье отмечается, что отсутствие четкой последовательности в действиях следователя и неэффективное применение научно-технических средств в ходе досудебного расследования киберпреступлений, в большинстве случаев, не способствует установлению виновных лиц и привлечению их к ответственности.

Весомую роль для эффективного расследования уголовных правонарушений, совершаемых с использованием информационных технологий (киберпреступлений), играет планирование.

Для определения сущности планирования расследования было проанализировано его становление в криминалистической науке.

Приведено определение понятия «планирование расследования киберпреступлений». По нашему мнению, под планированием расследования преступлений следует понимать заранее продуманный план действий следователя в конкретном уголовном производстве по расследованию киберпреступлений, который составлен как самим следователем (устно или письменно), так и с помощью программных средств информационных технологий (программ).

Нами предложено при планировании расследования киберпреступлений использовать искусственную нейронную сеть, поскольку главным в искусственной нейронной сети является то, что она не программируется, а обучается на базе примеров.

Полностью разделяем такую точку зрения и считаем, что на базе успешных и неуспешных планов расследования уголовных правонарушений, которые совер-

шаются с использованием информационных технологий (киберпреступлений), можно обучить искусственную нейронную сеть разрабатывать (программировать) конкретный план расследования в соответствующих ситуациях, а также, анализировать уже имеющиеся планы расследования нахождение и устранение ошибок.

Стоит заметить, что данный план расследования киберпреступлений, составленный искусственной нейронной сетью, должен иметь рекомендательный характер. Любые правки, изменения и тому подобное, а также принятие решений о проведении определенных процессуальных или тактических действий, предложенных в плане искусственной нейронной сетью, должны приниматься исключительно следователем.

Использование искусственной нейронной сети при планировании расследования киберпреступлений будет способствовать: 1) эффективно и быстро расследовать киберпреступления; 2) экономии времени в отношении планирования расследования киберпреступлений; 3) предоставлению наиболее целесообразных тактик и методов, которые следует применять в ходе досудебного расследования киберпреступлений; 4) малой вероятности, что расследование зайдет в тупик; 5) обеспечению защиты интересов человека в киберпространстве; 6) снижению процессуальных и тактических ошибок со стороны правоохранительных органов; 7) соблюдение требований разумного срока во время уголовного производства.

Ключевые слова: планирование расследования киберпреступлений, искусственная нейронная сеть, использование искусственной нейронной сети.

PLANNING A CYBERCRIME INVESTIGATION USING AN ARTIFICIAL NEURAL NETWORK

Ya. Nedilko

The article deals with the lack of a clear sequence in the actions of the investigator and the ineffective use of scientific and technical means during the pre-trial investigation of cybercrimes, in most cases, does not help to identify the perpetrators and bring it to justice.

Planning plays a significant role in the effective investigation of criminal offenses committed with the use of information technology (cybercrimes).

To determine the essence of planning an investigation, its formation in forensic science was analyzed.

The definition of the concept of “planning cybercrime investigation” is given. In our opinion, crime investigation planning should be understood as a pre-planned action plan of an investigator in a specific criminal proceeding to investigate cybercrimes, which is drawn up both by the investigator (orally or in writing) and with the help of information technology software (programs).

We suggest using an artificial neural network when planning a cybercrime investigation, since the main thing in an artificial neural network is that it is not programmed, but is trained based on examples.

We fully share this point of view and believe that on the basis of successful and unsuccessful plans for investigating criminal offenses committed using information technologies (cybercrime), it is possible to teach an artificial neural

network to develop (program) a specific investigation plan in appropriate situations, as well as analyze existing investigation plans to find and eliminate errors.

It is worth noting that this Cybercrime Investigation plan, compiled by an artificial neural network, should be of a recommendatory nature. Any edits, changes, etc., as well as decisions on carrying out certain procedural or tactical actions proposed in the plan by an artificial neural network, should be made exclusively by the investigator.

The use of an artificial neural network when planning a cybercrime investigation will contribute to:

- 1) the investigator's ability to effectively and quickly investigate cybercrime;
 - 2) save time in scheduling a cybercrime investigation;
 - 3) providing the most appropriate tactics and methods that should be applied during the pre-trial investigation of cybercrime;
 - 4) a low probability that the investigation will come to a standstill;
 - 5) ensuring the protection of human interests in cyberspace;
 - 6) educing procedural and tactical errors on the part of law enforcement agencies;
 - 7) compliance with the requirements of a reasonable time during criminal proceedings.
- 4) it is unlikely that the investigation will come to a standstill; 5) ensuring the protection of human interests in cyberspace; 6) reduction of procedural and tactical errors on the part of law enforcement agencies; 7) compliance with the requirements of a reasonable time during criminal proceedings.

Key words: planning of cybercrime investigation, artificial neural network, using artificial neural network.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.44>
УДК 343.214

Олександр Олексійович Ковтун
аспірант

E-mail: kovtunaleksandr24@gmail.com

*Київський університет права
Національної академії наук України*

ОКРЕМІ ЕЛЕМЕНТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДІТОВБИВСТВА

У статті характеризуються та деталізуються окремі елементи криміналістичної характеристика злочину передбаченого ст. 117 Кримінального кодексу України, а саме вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. Вивчення слідчої практики та спеціальної літератури, щодо наукової організації розслідування, зокрема вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини, показує, що зазначена діяльність неможлива без застосування такої наукової категорії, як криміналістична характеристика. Оскільки криміналі-

стична характеристика є своєрідною інформаційною моделлю, яка дозволить в процесі розслідування даного правопорушення правильно оцінити слідчу ситуацію, визначитись з організаційно правовими діями на початковому етапі розслідування, а саме побудовою версій, складенням відповідних планів тощо. Маючи в своєму арсеналі інформацію щодо окремих елементів даного правопорушення, а саме способу вчинення вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини, місця та часу його вчинення, інформації про особу правопорушника, в даному випадку породілця, дитини яка знайдена мертвою, а також зміни в навколишньому середовищі, та іншої інформації, дозволить органам розслідування ефективніше прогнозувати можливі протікання подій, встановлювати всі обставини які підлягають доказуванню, та осіб причетних до скоєного правопорушення.

Ключові слова: дітовбивство, новонароджена дитина, криміналістична характеристика, об'єкт, місце скоєння злочину, час скоєння злочину.

Постановка проблеми. Право людини на життя проголошується всіма міжнародно-правовими актами про права людини і майже всіма Конституціями країн світу. В демократичній державі пріоритетним напрямком є захист життя людини, тож в ст. 27 Конституції України зазначено, що кожна людина має невід'ємне право на життя, при цьому ніхто не може бути свавільно позбавлений життя, а захищати життя людини – обов'язок держави[1]. Кримінальний кодекс України одним із своїх завдань має правове забезпечення охорони життя людини. Такі діяння та відповідальність за них передбачаються ст.ст. 115-119 КК України. Особлива увага приділена дітовбивству, відповідно до ст. 117 КК України передбачена кримінальна відповідальність матері за вбивство своєї новонародженої дитини [2]. Але правова регламентація не вирішує проблеми злочинності і скоєння посягань на життя зокрема. Враховуючи те, що найкращою профілактикою скоєння будь-якого злочину є його швидке розкриття, розслідування та притягнення до відповідальності, органу розслідування необхідні, як певні засоби так і методи та побудовані на основі практики рекомендації, які будуть сприяти виконанню покладених на них завдань визначених в ст. 2 КПК України «Завдання кримінального провадження» [3, с.3].

Як зазначає Старушкевич А.В., для підвищення оптимізації та ефективності розслідування необхідно формувати криміналістичну характеристику окремих видів злочинів, яка в процесі пошуково-пізнавальної діяльності дозволить встановлювати правопорушника, який вчинив злочин, особливо в умовах неочевидності [4].

Інформація отримана нами і опублікована в даній статті допоможе працівникам правоохоронних органів, процесуальним керівникам, слідчим-суддям висувати версії щодо осіб дітовбивць, про місце вчинення дітовбивства, про місце де можна знайти сліди дітовбивства, про знаряддя яким вчинено дітовбивство і його ознаки тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення наукових праць з криміналістики, щодо дослідження вбивств матір'ю своєї новонародженої

дитини, загалом дає змогу визначити наступні напрями наукового інтересу українських дослідників в даній сфері: А.О. Антошук [5], С.О. Сاینчин [6], О. С. Сاینчин [7], А.В. Старушекевич [4], В. М. Стратонов [8], В.В. Тищенко [9] та інші.

Ми звертаємо увагу на те, що для слідчого важливо знати та вміло використовувати елементи криміналістичної характеристика дітовбивства, оскільки слідова картина дозволить отримати інформацію, на імовірному рівні, щодо окремих елементів дітовбивства, а саме головне, отримати доказову інформацію, завдяки якій і буде розкрито злочин та проведено всестороннє, повне та об'єктивне розслідування. Необхідно виокремити ті елементи зазначеної характеристики які впливають на ефективне зібрання доказів у провадженнях по дітовбивству та зумовлюють швидке його розслідування.

Мета дослідження. Мета даної статті полягає в висвітленні окремих елементів криміналістичної характеристики вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини.

Викладення основного матеріалу. Аналіз судової практики та власний практичний досвід, дозволяють визначити певні проблеми які виникають на початковому етапі розслідування дітовбивства. Для ефективного розслідування дітовбивства необхідно використати знання криміналістики, а саме складові елементи криміналістичної характеристики дітовбивства, яка може надати повну і цілісну картину події. Тому узагальнено надаємо таку характеристику з урахуванням, як теоретичних так і практичних напрацювань окремих науковців та практиків.

Обов'язковою ознакою криміналістичної характеристики є час скоєння дітовбивства. В ст. 117 КК України зазначено, що вбивство «під час пологів або одразу після них» [2]. В результаті цього виникає необхідність розмежувати їх між собою, оскільки це дасть можливість визначатись з маскуванням вбивства природною смертю дитини під час пологів. В більшості випадків дітовбивство скоюють після пологів, що обумовлюється занадто больовим та шоковим станом породіллі під час пологів і фізичною неможливістю для неї в цей час скоїти злочин. Але випадки вбивств під час пологів теж існують. Прикладом є випадок, коли в процесі відокремлення дитини від тіла матері шляхом стискання ніг жінка вбиває дитину. Більш чітким критерієм, який може у всіх випадках вказати межі часу скоєння «вбивства під час пологів» та «вбивство одразу після них», являється факт повного відокремлення новонародженого від материнського тіла, тобто закінчення проходження дитиною через пологові шляхи [12].

Межі конкретно визначеного часу, на протязі якого вбивство новонародженого визнають вчиненим при народженні, обумовлюють відносну рідкість таких справ в судовій практиці та ускладнюють у визнанні цієї ознаки складу злочину. Однак такий підхід по суті є невірним, оскільки він обмежує час, на протязі якого у породіллі може спостерігатись стан, який обумовлюється пологами. Оскільки сила та тривалість психічної нестійкості у породіллі індивідуальний і залежить від ряду суб'єктивних обставин (фізичного та психічного здоров'я, характеру процесу пологів, наявність заходів безпеки тощо), в такому випадку точно вказати в тижнях або

в годинах часові межі завершення такого стану не можливо, тим більше час коли вчинено вбивство. Для вірного визначення цієї ознаки необхідно проводити судово-психіатричну експертизу [13].

Велике значення для характеристики злочину є обставини та місце пологів, де можливо вчинятиметься дітовбивство. Вагітна жінка в силу фізіологічних особливостей організму не в змозі надовго відлучатись від місця свого постійного проживання. Тому пологи, як правило, проходять за місцем проживання породіллі або десь поблизу. Якщо жінка працювала, приховуючи свою вагітність, вона може народити за місцем роботи, а якщо вона навчалась – за місцем навчання. Непоодинокі випадки коли жінка для народження дитини виїжджає за межі населеного пункту до близьких родичів або знайомих, народивши там дитину вона або сама, або з їх допомогою залишають на території того ж місця [5]. Характеризуючи місце скоєння вбивства немовляти можемо констатувати, що це як правило відлюдні місця, досить часті випадки на березі водоймищ, під мостами автострад, горищах будинків, тощо. Як правило виявлення мертвої дитини буває випадковим, під час вигулу собак, пробіжок, пікніків тощо. У разі виявлення трупа дитини необхідно провести детальний огляд. Під час огляду трупа немовляти необхідно детально оглянути місце де його виявлено. Основна задача полягає у тому, щоб за допомогою судово-медичного експерта встановити і зафіксувати такі ознаки: це труп життєздатної дитини чи викидень; особливості які вказують на тривалість життя дитини; за якими ознаками можливо виявити матір дитини, а також місце й умови, в яких відбувались пологи [8, с.54]. Досить важливим після фіксації місця знаходження трупа описати предмети, в які загорнута дитина, одяг, спосіб спеленання дитини, всі предмети які виявлені на тілі трупа чи біля нього, оскільки в подальшому вони можуть слугувати основними джерелами інформації про особистість матері дитини і місце де відбулись пологи [8].

Звертаючи увагу на способи скоєння злочинів можна вказати на більш поширені, до них відносять: задушення дитини руками або зашморгом, затикання дихальних шляхів м'якими предметами (подушка, ковдра, простирadlo) або введення в верхні дихальні шляхи чужорідних тіл та отруйних речовин (ганчірки, вата, листя, земля, нашатирний спирт, метиловий спирт, наркотичні та психотропні речовини), утоплення у воді або у фекаліях, туге замотування дитини, нанесення смертельних ран колючо-ріжучими предметами, залишення на морозі, спалення на вогні, нанесення ударів тупими предметами. Однак найбільш поширеним способом вбивства новонароджених є удушення, більш жорстокі зустрічаються не дуже часто [11, с.6-7].

Порівняно з іншими видами вбивств, дітовбивство значно частіше скоюється шляхом бездіяльності, а саме у формі відсутності особливих турбот та догляду за новонародженим. Виходячи із сутності бездіяльності, можна лише умовно виділити способи його вчинення, вказуючи на ті дії, які не виконала мати. Окремі способи бездіяльності при дітовбивстві специфічні і при скоєні інших злочинів не зустрічаються. Серед них можна

віділити такі: не очищення ротової порожнини дитини від слизу та крові, не годування дитини, не зав'язування пуповини, залишення у небезпеці, тощо. Досить часто смерть може наступити в результаті переохолодження його тіла, навіть при звичайній кімнатній температурі [12].

Дуже характерним для дітовбивства є позбавлення життя дитини способом, який не залишає після застосування його добре видимих слідів. Це і закриття отворів носа і рота мокрою ганчіркою, введення у мозок через тім'ячко голок. Їх інколи вводять також у серце. Трапляються випадки, коли дитина травмується внаслідок випадання з рук матері, при швидких пологах. Травмування в таких випадках може бути й незначним, оскільки сила удару дитини об підлогу чи якийсь предмет значно послаблюється, амортизується розтягнутою пуповиною. При її розриві довший кінець пуповини залишається з немовлям, а коротший з плацентою [6;12].

Необхідно пам'ятати, що ушкодження від тупих предметів на трупах бувають і випадковими. Вони виникають при очистках туалетів, вигрібних ям, куди були кинуті трупи дітей, при завантаженні контейнерів з сміттям тощо. Експерту потрібно вирішити питання щодо ушкоджень, механізму їх утворення, визначити характер знаряддя, яким заподіяно ці ушкодження. Ушкодження гострою зброєю при дітовбивствах у 4-5 разів рідші, ніж тупою [6]. При оцінці висновку судово-медичного експерта необхідно враховувати всі зібрані докази. Повний, детальний висновок судово-медичної експертизи про причину смерті має важливе значення для визначення способу вчинення дітовбивства. Коли смерть настає в результаті кисневого голодування, слід з'ясувати в наслідок чого: заповнення дихальних шляхів рідиною (якою?) або твердим предметом, або задушення. Відповідь на це питання дозволяє слідчому правильно визначити можливі обставини, в яких відбувались пологи, обставини, в яких загинула дитина, механізм скоєння злочину. Аналізуючи їх можна отримати інформацію про психічний стан вбивці, про особливості особи злочинця. Найскладнішою є оцінка обґрунтованості висновку про народження живої дитини [14].

Особа потерпілого характеризується по різному. Судові медики, поняття новонародженості, трактують дещо інакше, ніж акушери та педіатри. Так, одні акушери вважають, що новонародженим немовля слід вважати протягом 1-3 діб життя, інші – від початку першого годування груддю. На думку педіатрів, новонародженість починається з першого подиху дитини і триває протягом 3-4 тижнів після народження [6]. Тривалість цього періоду різними спеціалістами визначається по-різному. Однак у судово-медичній практиці новонародженою вважається дитина після пологів. Це судово-медичне трактування новонародженості протягом багатьох десятиріч приймалося судами Російської імперії, колишнього Радянського союзу, а нині – Україною [13]. Таке визнання новонародженості у судовій медицині має певне вагоме обґрунтування. Новонароджена дитина – це дитина, яка ще має відповідні ознаки плоду. А саме: кров матері на шкіряних покровах, наявність пуповини, першородної змазки, пологової пухлини тощо. Наявність хоча б однієї з ознак свідчить про новонародженість. Розглянемо ці ознаки новонародженості [14].

Кров на шкіряних покривах (її необхідно направити до судово-імунологічної лабораторії разом із зразками крові, взятої від трупу, для визначення її групової належності). При знаходженні трупа дитини у воді або під дощем, кров може бути відсутньою. Дитина має соковиту вологу пуповину, у живої дитини пуповина з часом зазнає певних змін. В першу добу після народження пуповина досить соковита, зеленуватого кольору, біля основи вона округла, жовто-бурштинового кольору, а далі вона дещо приплюснута. У нормальних умовах після народження дитини пуповина зав'язується та перерізається, поступово вона підсихає і відпадає на 4-10 день. Місце відділення пуповини наприкінці другого тижня зтягується, на ньому залишається рубець. При огляді пуповини необхідно звернути увагу на її довжину, на те зав'язана вона чи ні, який її кінець – відрізаний чи відірваний. Якщо він значно підсох, то його попередньо розмочують. За наявності плаценти її вимірюють і зважують, беруть шматок для гістологічного дослідження. Демаркаційна лінія у вигляді яскраво-червоного кільця, запалення з'являється наприкінці першої доби, поруч з місцем її прикріплення. Якщо ж кільце має фіолетове чи синювате забарвлення, це свідчить про посмертне переміщення трупної крові у процесі гіпостазу та висихання пуповини. Такі процеси можуть відбуватися, якщо дитина прожила до півдоби. Шкіряні покриви новонародженої дитини покриті масною сірувато-білою масою, так званою змазкою. Якщо її небагато, то знаходиться вона лише у складках шкіри, у пахвах, за вухами, на голові. Під мікроскопом видно, що вона складається з дрібних крапельок жиру, кристалів холестерину та жирових кислот, містить пушкове волосся та зроговілі клітини епідермісу. Сировидна змазка, якщо вона не змивалась, може бути виявлена на шкірі трупу навіть через декілька днів [15].

При проходженні плодом пологових шляхів у передлежачому місці (частіше на голові) виникає пологова пухлина внаслідок удавнення та подальшого набрякання м'яких тканин з плазматичним їх просоченням. На розрізі вона жовтуватого кольору і рідкуватої консистенції. У живої дитини набрякова пухлина розсмоктується безслідно вже через добу, максимум – дві, пухлина з крововиливами – за 1-1,5 тижні. Фізіологічна жовтяниця новонароджених, яка виникає на 4 або 5 добу, є теж діагностичною ознакою. Виявлення її дозволяє припустити думку, що немовля прожило не менше 3 днів [13; 14]. За основні ознаки доношеності та зрілості плода приймаються відповідні антропометричні дані, а саме: розміри та вага тіла, високий ступень розвитку підшкірно-жирової клітковини, ядра заокостеніння у нижніх епіфізах стегнових кісток, у рукоятці грудної кістки та у п'ятковій кістці.

Доношеність визначається сукупністю таких умовних показників: строк внутрішньоутробного розвитку – 40-42 тижні, довжина тіла – 47 см, вага – не менше 2,500 г, окружність голівки – 34-36 см, окружність грудної клітки – 32-34 см, шириною у плечах – 10-12 см, відстань між великими вертлюгами стегнових кісток – 9-10 см, відстань між суглобами великих гомілкових кісток – 9-10 см, відстань між лобковим зрощенням і пупком – 6,7-6,8 см, відстань між пупком і мечовидним відростком грудної кістки – 7,2-

7,3 см. У недоношених дітей місце прикріплення пуповини зменшено у бік лобкового зрощення. У доношеній дитини шкіра має рожевий відтінок, хрящі носа та вушних раковин пружні, довжина волосся на голові 2-3 см, наявність пушку – лише на плечовому поясі та на верхній частині спини, наявні чотири різцеві лунки на яснах верхньої щелепи, тверді нігті, що виступають на руках за кінчики пальців, у хлопчиків – яєчка у калитці, у дівчаток – великі статеві губи прикривають малі та клітор. При наявності трупа з плацентою можна більш-менш точно визначити внутрішньоутробний вік плода. Плацента доношеній дитини має округлу форму діаметром 17-20 см, товщину – 2 см, вага – 500 г. [13, с. 105, 106-110; 14]. Таким чином обов'язковою умовою є життєздатність дитини. Життєздатна дитина – це дитина, яка народилася доношеною та зрілою, без грубих природжених вад, пологового каліцтва або хворобливих змін, які могли б перервати її життя. Нежиттєздатною є дитина, яка народилася до сьомого акушерського місяця внутрішньоутробного життя або має важкі хворобливі зміни внутрішніх органів, що можуть призвести до смерті. До категорії умовно життєздатних відносять нормально розвинену дитину після семи місяців внутрішньоутробного життя, але яка ще не досягла повної зрілості. За сприятливих умов при кваліфікованому догляді такі діти виживають. Нежиттєздатною дитиною вважають також дитину, в якій при розтині її трупа виявляються вагомі докази нежиттєздатності у вигляді патологічних змін, хоча ця дитина може бути цілком зрілою і нормально розвиненою.

Жінки, які бажають позбавитись дитини, найчастіше народжують таємно без допомоги сторонніх осіб. Приховані пологи без надання необхідної допомоги, залишають як правило глибокий відбиток на загальному стані породіллі. В одних випадках під впливом такої обстановки пологів у винної матері може з'явитись раптовий намір позбавитись дитини, як причини її фізичних та моральних страждань, в інших – процес пологів допомагає матері впевнитись в злочинному намірі. Подібна обстановка пологів відіграє роль одного з провокуючих факторів, які ведуть до виникнення психічної нестабільності жінки в цей період.

Якщо аналізувати судову практику то впливає така характеристика суб'єктів злочину. Переважна більшість – молоді жінки до 25 років, більше половини не заміжні, народжують дітей вперше, в більшості випадків від випадкового або першого сексуального зв'язку. Дуже переживають за позашлюбну вагітність, приховують від оточуючих. Сором та жах перед батьками або родичами, у більшості випадків, керують діями вбивці. У них бездоганне минуле, вони займаються суспільно-корисною працею, не зловживають алкоголем, для них поява такої незаконнонародженої дитини є життєвою катастрофою, являється наслідком збігу складних особливих та сімейних обставин. Такі жінки, щоб запобігти розголосу, в силу все ще існуючої громадської думки, яка засуджує позашлюбну вагітність, змушені народжувати таємно, у більшості випадків у несприятливих умовах без сторонньої допомоги. В свою чергу, вагітність та пологи як фізіологічні процеси змінюють психіку жінки та її реакцію на оточуючу дійсність, тому такий стан називають обмеженою осудністю. Період вагітності для

цих жінок супроводжується постійним наростанням страху перед ганьбою, яка їх очікує з народженням позашлюбної дитини. Такий стан вкрай знецілює психіку жінку. Тому на фоні таких емоційно факторів протягом вагітності, пологи проходять при надто роздратованій та збудженій поведінці і жінка наважується на такий ганебний вчинок. Але, враховуючи теперішній час, коли моральні цінності змінилися, змінилась громадська думка та спосіб життя молоді, фактори, які впливають на вибір такого рішення своєї проблеми змінилися. Тому можна говорити, що у більшості випадків характерними рисами таких жінок стали аморальна поведінка, зловживання алкоголем, наркотичними засобами, випадкові сексуальні зв'язки тощо. В результаті нестабільного матеріального становища, іноді із-за жорстокої зради коханої людини або в силу інших обставин, вагітність стає небажаною і єдиним рішенням цієї проблеми, тому жінки обирають вбивство дитини [10]. Також на заваді можуть стати і медичні критерії: неможливо зробити аборт через великий строк, чи взагалі неможливо у зв'язку з фізіологічними особливостями організму. Тобто сьогодні переважають мотиви більше цинічні та зухвалі, способи вбивств більш жорстокі. Вивчаючи судову практику у більшості випадків, можна побачити характерні риси теперішньої матері-вбивці як самозакоханої та егоїстичної особи, а саме: дуже молоді жінки, які завагітніли від випадкових зв'язків (дитина їм зовсім не потрібна, тому що вона ще зовсім молода для материнства); завагітніла в результаті першого статевого зв'язку, або вона стала жертвою обману старшого чоловіка, чи коли вступила у статевий зв'язок у нетверезому стані, що у більшості випадків, полюбляє сучасна молодь; жінки у яких сімейні негаразди або постійні зради чоловіка дуже часті сварки з рідними та батьками, які спонукають її на скоєння такого вчинку; матеріально незабезпечені (переважна більшість), без постійного заробітку, без освіти, з низьким загальноосвітнім та культурним рівнем; мешканки сільської місцевості, яких до вчинення дітовбивства спонукає такий фактор, як сором, жах перед ганьбою, що викликані традиціями та звичками, які ще залишились там, де вагоме значення має думка батьків, а суспільство засуджує позашлюбні зв'язки; може бути причиною і бажання не зіпсувати хорошу думку сусідів та оточуючих про себе, щоб не зламати собі кар'єру, або щоб дитина не заважала розкішному життю; половина відрізняється надмірним цинізмом, дурним вихованням, аморальною поведінкою, ніколи не займаються і не бажують займатися корисною справою.

Висновки. Проаналізовані окремі елементи криміналістичної характеристики дітовбивства, які в своїй сукупності, в залежності від слідчої ситуації, надають ймовірну інформацію про дані види правопорушень.

Враховуючи викладену інформацію, органи розслідування можуть використати актуалізовані способи скоєння злочину, інформацію про особу яка його вчинила, характерні ознаки які вказують на вчинення умисного вбивства, на підставі чого визначатись з організаційно-тактичними напрямками розшукової роботи та вчасно вжитим заходам для відшукування, збирання та дослідження доказової інформації. Необхідно також врахувати, що даний вид злочинів може вчинятись у співучасті та шляхом бездіяльності.

Перелік посилань

1. Конституція України від 28 червня 1996 року//Відомості Верховної Ради України – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Кримінальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 27.01.2021).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». Харків, 2012. 360 с.
4. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів: навч. посіб. Київ, 1997. 42 с.
5. Антошук А. О. Початковий етап розслідування вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2014. 18 с.
6. Сاینчин С. О. Криміналістичне визначення способів скоєння вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини. *Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики*: матеріали V наук.-практ. конф. Одеса, 2013. С. 400-402.
7. Сاینчин О. С., Нікітін Д. Г. Криміналістичні проблеми розслідування умисних убивств матір'ю своєї новонародженої дитини. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. Запоріжжя, 2005. № 2. С. 175-178
8. Пашченко О. Ю., Стратонов В. М., Зубенко В. В. Особливості організації розкриття та розслідування умисних вбивств: навч.-метод. посіб. Херсон, 2003. 220 с
9. Тіщенко В. В. Поняття і функції криміналістичної характеристики злочинів. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2003. Вип.18. С. 850-855.
10. Сاینчин С. О. Досудове розслідування умисного вбивства малолітньої дитини: організація і тактика: автореф.

References

1. Constitution of Ukraine as of June 28, 1996. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. No. 30. Article 141. (in Ukrainian).
2. Criminal Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (access date 27.01.2021).
3. Criminal Procedure Code of Ukraine. Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in Connection with the Adoption of the Criminal Procedure Code of Ukraine". M. 2012. 360 p. (in Ukrainian).
4. Starushkevych, A. V. (1997). Criminalistic characteristics of crimes: textbook. K. 42 p. (in Ukrainian).
5. Antoshchuk, A. O. (2014). The initial stage of the investigation into the murder of the mother of her newborn child: extended abstract of candidate thesis of Candidate of Juridical Sciences. Kyiv. 18 p. (in Ukrainian).
6. Sainchin, S. O. (2013). Criminalistic definition of ways of committing murder of the mother of the newborn child. *Topical issues of criminal law, process and criminology*: proceedings of the V Scientific and Practical Conference. Odesa. P. 400-402. (in Ukrainian).
7. Sainchin, O. S. (2005). Criminalistic problems of investigation of premeditated murders of the mother of the newborn child. *Bulletin of Zaporizhzhia National University. Legal sciences*. No. 2. P. 175-178. (in Ukrainian).
8. Pashchenko, O. Yu., Stratonov, V. M., Zubenko, V. V. (2003). Features of the organization of detection and investigation of premeditated murders: study guide. Kherson. 220 p. (in Ukrainian).
9. Tishchenko, V. V. (2003). The concept and functions of forensic characteristics of crimes. *Topical issues of state and law*. Issue 18. Odesa. P. 850-855. (in Ukrainian).
10. Sainchin, S. O. (2014). Pre-trial investigation of premeditated murder of a minor child: organization and tactics:

дис. ... канд. юрид. наук. Запоріжжя. 2014. 20 с.

11. Родіна А., Плутицька К. Окремі аспекти розмежування умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини та залишення в небезпеці вчинене матір'ю стосовно новонародженої дитини. *Матеріали конференцій МЦНД*, 2020. С. 51-

54. URL:<https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/969>

12. Шевченко О. В. Способи вчинення дітовбивства та розмежування умисного вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК) та залишення в небезпеці, вчинене матір'ю стосовно новонародженої дитини (ч. 2 ст. 135 КК України). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 5. С. 77-84.

13. Судова медицина / за ред. А. С. Сілового. Київ, 1999. 188 с.

14. Правила проведення судово-медичної експертизи трупів у бюро судово-медичної експертизи: наказ МОЗ України від 17.01.95 № 6. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG793.html

15. Судебная медицина / под. ред. В. М. Смольянинова. Москва, 1981. 378 с.

extended abstract of candidate's thesis of Candidate of Juridical Sciences. Zaporizhzhia. 20 p. (in Ukrainian).

11. Rodina, A., Plutytska, K. (). Some aspects of distinguishing between premeditated murder by the mother of her newborn child and leaving in danger committed by the mother in relation to the newborn child. *Proceedings of the International Center for Science and Research*, 2020. P. 51-54. Retrieved from: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/mcnd/article/view/969> (in Ukrainian).

12. Shevchenko, O. V. (2013). Ways of committing infanticide and delimitation of premeditated murder by the mother of her newborn child (Article 117 of the Criminal Code) and leaving in danger committed by the mother in relation to the newborn child (Part 2 of Article 135 of the Criminal Code of Ukraine). *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*. No.5. P. 77-84. (in Ukrainian).

13. Silovyi, A. S. (Ed.). (1999). Forensic medicine. Kyiv. 188 p. (in Ukrainian).

14. Rules of forensic medical examination of corpses in the bureau of forensic medical examination: order of the Ministry of Health of Ukraine dated 17.01.95 No. 6. Retrieved from: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG793.html (in Ukrainian).

15. Smolianinova, V. M. (Ed.). (1981). Forensic medicine. Moscow. 378 p. (in Ukrainian).

ОТДЕЛЬНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕТОУБИЙСТВ

А. А. Ковтун

В статье характеризуются и детализируются отдельные элементы криминалистической характеристика преступления, предусмотренного ст. 117 Уголовного кодекса Украины, а именно убийства матерью своего новорожденного ребенка. Изучение следственной практики и специальной литературы, по научной организации расследования, в частности убийства матерью своего новорожденного ребенка, показывает, что указанная деятельность невозможна без применения такой научной категории, как криминалистическая харак-

теристика. Поскольку криминалистическая характеристика является своеобразной информационной моделью, которая позволит в процессе расследования данного правонарушения правильно оценить следственную ситуацию, определиться с организационно правовыми действиями на начальном этапе расследования, а именно построением версий, составлением соответствующих планов и тому подобное.

Имея в своем арсенале информацию относительно отдельных элементов данного правонарушения, а именно: способа совершения убийства матерью своего новорожденного ребенка, места и времени его совершения, информации о личности правонарушителя, в данном случае роженицы, ребенка который найден мертвым, а также изменения в окружающей среде и другой информации, позволит органам расследования эффективнее прогнозировать возможные протекания событий, устанавливать все обстоятельства подлежащих доказыванию, а также лиц, причастных к совершенному правонарушению.

Ключевые слова: детоубийство, новорожденный ребенок, криминалистическая характеристика, объект, место совершения преступления, время совершения преступления.

SEPARATE ELEMENTS OF THE CRIMINALISTIC CHARACTERISTIC OF INFANT KILLING

A. Kovtun

The article describes and details the individual elements of the forensic characteristics of the crime under Article 117 of the Criminal Code of Ukraine, namely, the mother's murder of her newborn child. The study of investigative practice and special literature on the scientific organization of the investigation, in particular the murder of her newborn child by a mother, shows that this activity is impossible without the use of such a scientific category as a forensic characteristic. Since the forensic characteristic is a kind of information model that will allow, in the course of the investigation of this offense, to correctly assess the investigative situation, to determine the organizational and legal actions at the initial stage of the investigation, namely, the construction of versions, the preparation of appropriate plans, etc.

Having in its arsenal information regarding the individual elements of this offense, namely: the way the mother committed the murder of her newborn child, the place and time of its commission, information about the identity of the offender, in this case the woman in labor, the child who was found dead, as well as changes in the environment and other information will allow the investigating authorities to more effectively predict the possible course of events, establish all the circumstances to be proved, as well as the persons involved in the committed offense.

Key words: infanticide, newborn child, forensic characteristics, object, place of crime, time of crime.

Юрій Олегович Мотліч
аспірант

E-mail: motlichonua@gmail.com

Національний університет «Одеська юридична академія»

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ТАКТИКИ ОГЛЯДУ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КОРУПЦІЙНИХ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Статтю присвячено дослідженню особливостей тактики проведення огляду при розслідуванні корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування. Проблема корупції у світі в цілому та в Україні зокрема стоїть досить гостро. Тому перед криміналістичною наукою стоїть важливе завдання із забезпечення слідчої практики корисними та дієвими рекомендаціями зі здійснення розслідування корупційних злочинів в органах місцевого самоврядування.

Ключові слова: злочин, розслідування, корупція, органи місцевого самоврядування, тактика слідчих дій, огляд місця події.

Постановка проблеми. Одним із критичних явищ, що супроводжує протягом усієї історії існування та має значний вплив на формування та розвиток держави, є корупція. Найбільш прогресивні демократичні та економічно розвинені країни, як то Данія, Швеція, Швейцарія чи Німеччина, постійно змушені вести боротьбу із нею. Не є виключенням й Україна, яка з моменту набуття незалежності існує в умовах економічної та політичної нестабільності. В останні кілька років законодавець намагається рухатися шляхом прийняття важливих антикорупційних законів, створення нових дієвих інститутів та механізмів боротьби з нею. Проте, як показують результати міжнародних досліджень, в Україні існує досить значна проблема, пов'язана із корупцією.

Відповідно до Індексу сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index, CPI)-2020 Україна знаходиться на 117 місці із 180 країн. У 2019 році Україна в цьому рейтингу займала 126 місце серед 180 країн світу. Даний індекс починаючи з 1995 року розраховує некомерційна антикорупційна неурядова організація з вивчення і боротьби з корупцією, що має назву Transparency International (TI) (з англ. – «міжнародна прозорість»). Індекс сприйняття корупції визначається на основі 13 досліджень міжнародних установ та дослідницьких центрів за шкалою від 0 (корупція підміняє собою правові механізми управління державою) до 100 (суспільство практично повністю відкидає можливість застосування корупційних схем). При цьому досліджується не рівень корупції у державі, а рівень її сприйняття у суспільстві [2].

Фактично рівень сприйняття корупції з одного боку відбиває задіяність громадян, правоохоронців, державних службовців чи посадовців у корупційних схемах, а з іншого – їх готовність брати участь у вчиненні корупційних правопорушень. Тому 33 балів зі 100 можливих та низьке місце у рейтингу країн світу (поряд із такими країнами, як Єгипет, Есватіні, Непал, Сьєрра-Леоне та Замбія) вимагає пошуку дієвих механізмів боротьби із даним проявом злочинності [3].

Сьогодні діяльність органів місцевого самоврядування є досить уразливою для корупції. Перед науковцями постає завдання з пошуку та вироблення дієвих механізмів виявлення, розкриття та розслідування корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування. Результативність процесу розслідування на пряму залежить від обсягу та якості зібраної вихідної інформації на початковому етапі розслідування. Тому окремої уваги заслуговує питання тактики проведення такої слідчої (розшукової) дії як огляд при розслідуванні корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні роки питанням корупції та корупційних злочинів, особливостям їх вчинення і розслідування приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені-криміналісти, зокрема Л. І. Аркуша, Л. В. Багрій-Шахматов, В. П. Бахін, О. В. Баулін, Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, В. І. Галаган, В. К. Гавло, О. Г. Гельманов, М. В. Даньшин, Г. Г. Зуйков, В. М. Карагодін, Н. В. Кимлик, Н. І. Клименко, А. М. Кустов, В. П. Лавров, В. К. Лисиченко, І. М. Лузгін, М. І. Мельник, М. М. Милованова, Я. Є. Мишков, А. І. Редька, Р. Л. Степанюк, П. В. Цимбал, В. Ю. Шепітько та інші.

Безпосередньо дослідженню деяких проблемних питань, пов'язаних із розслідуванням корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування, присвячено роботи О. Я. Прохоренка (Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект), 2004 р.), І. С. Башмакова (Особливості початкового етапу розслідування корупційних злочинів, що вчиняються представниками органів місцевої влади, 2006 р.), А. Л. Сергєєва (Криміналістичні основи початкового етапу розслідування посадових злочинів, що вчиняються у сфері діяльності органів місцевого самоврядування, 2016 р.).

Окремим питанням боротьби із корупцією у органах місцевого самоврядування присвячено наукові дослідження С. С. Рогольського (Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні, 2005 р.), Р. М. Тучака (Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією, 2007 р.), С. С. Серьогіна (Механізми попередження та протидії корупції в органах публічної влади України, 2010 р.), С. А. Задорожного (Механізми запобігання та протидії корупції в органах місцевої влади, 2016 р.) тощо.

Роботи названих вище вчених виступають теоретичним підґрунтям при здійсненні наукових пошуків у ході дослідження особливостей розслідування корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування. Разом з тим деякі загальні питання тактики проведення такої слідчої дії, як огляд, вимагають звернення, також, до наукових криміналіс-

тичних робіт О. Я. Баєва, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, А. І. Вінберга, В. І. Громова, А. І. Дворкіна, В. П. Колмакова, В. О. Образцова, О. Р. Ратінова, І. М. Якімова та інших.

Мета дослідження. Визначення особливості тактики огляду при розслідуванні корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування.

В ситуаціях, коли початковий етап розслідування корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування, пов'язаний із подіями чи явищами, які залишають по собі матеріальні сліди, кримінальне провадження доцільно почати з проведення такої слідчої (розшукової) дії, як огляд. Тобто мова йдеться про ситуацію, коли до правоохоронних органів із заявою звертається особа, що повідомляє про відомий їй факт корупційного правопорушення, яке готується і учасником якого може стати вона чи інша відома їй особа. Проведення допиту заявника буде важливим для отримання інформації, що матиме орієнтуючий характер для слідства на початковому етапі. Але будь-якого доказового змісту такі свідчення наберуть лише за умови фактичного підтвердження вчинення конкретного корупційного злочину в органах місцевого самоврядування. Саме тому від якості проведення огляду в подальшому буде залежати хід усього слідства.

Огляд – це передбачена кримінальним процесуальним законом слідча (розшукова) дія, сутність якої полягає у безпосередньому сприйнятті, виявленні, вивченні та фіксації слідчим, прокурором станів, властивостей та ознак матеріальних об'єктів, які, можливо, пов'язані з учиненням чи приховуванням кримінального правопорушення [6, с. 252]. Як слушно зазначає Р. С. Белкін, в ході проведення огляду виявляється та досліджується значна частина важливих слідів злочину та злочинця, а також речових доказів, дослідження яких у подальшому дозволяє визначитися із напрямком розслідування, уявити механізм злочину тощо [5, с. 528]. Тому дуже важливим є дотримання певних принципів при підготовці та проведенні огляду, зокрема: плановість, своєчасність, невідкладність, повнота, активність, методичність, послідовність та технічна оснащеність.

Проведення огляду на початковому етапі розслідування корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування, дозволить вирішити наступні завдання:

- фіксація слідів вчинення злочину;
- фіксація слідів злочинця;
- фіксація обстановки вчинення злочину;
- фіксація та вилучення речових доказів (наприклад, грошей, які передавалися службовій особі органу місцевого самоврядування чи посередникові);
- фіксація, ознайомлення зі змістом (безпосередній огляд) та вилучення документів (офіційної документації, договорів, записників, чернеток, записок тощо);
- фіксація механізму злочину;
- використання фактору неочікуваності;

– нейтралізація інтенсивної протидії розслідуванню та попередження майбутніх дій;

– виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину.

Успішність проведення огляду буде залежати від підготовленості слідчого. КПК України передбачає обов'язкове залучення не менше, як двох понять, для участі у проведенні даної слідчої (розшукової) дії [5]. Важливою складовою етапу підготовки поряд із визначенням та забезпеченням необхідного кола учасників буде встановлення способу та шляхів безперешкодного проникнення до місця проведення огляду. Як зазначають вчені, під час проведення огляду місця події необхідно врахувати наявність охорони та забезпечення можливості негайного доступу до необхідних приміщень з метою недопущення можливості знищення доказової інформації [4, с. 121].

Найбільш результативним огляд буде за умови його проведення як складової тактичної операції «Затримання на гарячому». В ході затримання представника органу місцевого самоврядування при отриманні неправомірної вигоди виникає необхідність проведення огляду місця події, огляду предметів та документів.

Зазвичай місцем передачі предмету корупційного злочину виступає кабінет (робоче місце) представника органу місцевого самоврядування. Рідше це буває його авто, житло чи інше володіння або будь-яке громадське місце (кафе, тощо) чи офісне приміщення, де передачу предмету неправомірної вигоди вірогідніше здійснюватиме посередник. Тому особливості тактики проведення огляду багато в чому залежатимуть від місця реалізації злочинного умислу.

Обстановка, у якій вчиняється злочин, з одного боку несе на собі відображення дій та поведінки усіх учасників правопорушення, а з іншого – обумовлює таку поведінку. На власному робочому місці або у власному автомобілі правопорушник відчуває себе більш спокійно та упевнено, завчасно визначає місце, де буде зберігатися предмет корупційного злочину. Тому слідчий повинен ретельно дослідити обстановку місця події, оглянувши усі об'єкти інтер'єру, предмети та документи, що там присутні. У випадку, коли слідству з перших хвилин огляду не вдається виявити предмет неправомірної вигоди (наприклад, конверт з грошима), тобто він відсутній на столі чи у шухлядах і правопорушник не тримає його у руках, то слід перейти до ретельного огляду предметів обстановки.

В першу чергу слід звернути увагу на папки з документами, кодекси чи інші друковані видання, що знаходяться на столі чи полицях у приміщенні. В середині них представник органу місцевого самоврядування міг сховати предмет неправомірної вигоди. Крім того необхідно ретельно оглянути простір поза шафами, сейфами або іншими габаритними меблями, що знаходяться у кабінеті. У ситуації, коли правопорушник чує, що до його кабінету підходить група осіб, він може вчинити спробу приховати предмет неправомірної вигоди у складно доступному місці – тобто кинути його за сейф чи шафу. Таким чином завдання слідства буде ускладнене мало-доступністю простору поза шафою чи сейфом для візуального огляду та виявлення предмету неправомірної вигоди.

Також необхідно зазначити, що тактична операція «Затримання на гарячому» передбачає, що предмет корупційного злочину обробляється спеціальною люмінесцентною речовиною, що дозволяє зафіксувати його переміщення. Відповідно, коли представник органу місцевого самоврядування здійснює дії, спрямовані на заволодіння предметом неправомірної вигоди (розкриває упаковку, перераховує кошти тощо), на його тілі, одязі, предметах інтер'єру (стіл, стільці, папки з документами тощо) залишаються сліди від даної речовини. У зв'язку з цим дуже важливою є участь спеціаліста, що спрямована на забезпечення правильного здійснення змивів на ватні тампони з рук одержувача неправомірної вигоди, вилучення відповідних предметів, одягу, що контактували з позначеним люмінесцентною речовиною предметом [9, с. 190].

Крім того слідчий повинен провести ретельний огляд місця виявлення грошових коштів, їх стан та упаковку, забезпечити фото та/чи відео фіксацію кількості, номіналу та маркування грошових коштів. У протоколі огляду місця події повинні бути відображені серія та номери усіх банкнот, що виступали предметом неправомірної вигоди та були вилучені у представника органу місцевого самоврядування. Також підлягають огляду, опису у протоколі та вилученню інші грошові кошти, виявлені в ході проведення огляду, зброя та інші предмети і документи, що можуть становити інтерес для слідства.

Досить часто поряд з грошовими коштами у слідчого з'являється необхідність оглянути певні документи, що мають стосунок до вчинюваного корупційного злочину або ж інших, раніше вчинених правопорушень, інформацією про які володіє слідство. Слідчий по можливості має уважно та детально ознайомитися із записними книжками різного роду, візитками, службовими записками, фінансовими звітами, які будуть вказувати на вчинення певних дій представником органів місцевого самоврядування на користь особи, що надає неправомірну вигоду, або ж третіх осіб. В силу того, що ретельне ознайомлення з названими документами може вимагати досить значного об'єму часу, слідчий повинен вилучити їх, долучивши до протоколу огляду місця події. При цьому більш правильним буде вилучення оригіналів документів, а не їх копій, так як у випадку виявлення важливої для слідства інформації слідчий може стикнутися із проблемою неможливості отримання оригіналів через їх знищення.

В оригіналі обов'язково мають вилучатися офіційні документи – договори, витяги, звітна документація, акти перевірок тощо. Слідчий оглядає такі документи на предмет вивчення їх реквізитів, назви, призначення та змісту. Особливу увагу необхідно приділити строкам виконання чи розгляду таких документів з метою виявлення фактів умисного затягування чи скорочення строків [8, с. 138]. Б. А. Бурбело зазначає, що у певних випадках розумним буде залучення для участі у огляді спеціаліста з бухгалтерського обліку, який зможе вказати слідчому на те, які документи можуть містити важливу інформацію для слідства [1, с. 237]. Окрім того в ході їх огляду на місці події слідчий за допомогою спеціаліста повинен звернути увагу на сліди підробки у даних документах. Виявлені у ході здійснення

візуального огляду сліди повної чи часткової підробки повинні бути ретельно описані у протоколі огляду.

Також слідчий за допомогою експерта-криміналіста повинен забезпечити огляд предмету неправомірної вигоди з метою виявлення відбитків пальців на ньому, належної фотофіксації та здійснити опис факту виявлення відбитків пальців у протоколі із вказівкою на конкретні банкноти та місце розташування відбитків на них.

Під час проведення огляду місця події слідчий повинен звернути увагу на місця можливого знищення документів – сміттєві корзини, попільнички, шредери тощо. Там можуть бути виявлені залишки важливих для слідства документів та записів, що в деяких випадках можуть бути відновлені експертами.

Висновки. Можна зробити висновок, що у ситуаціях надходження інформації про готування до вчинення корупційного злочину в органах місцевого самоврядування від своєчасності, плановості та повноти проведеного огляду місця події буде багато в чому залежати успіх усього подальшого слідства.

Під час проведення даної слідчої (розшукової) дії можуть бути виявлені докази, що підтверджують винуватість представника органу місцевого самоврядування у вчинення конкретного корупційного правопорушення, про яке надійшла інформація слідству. Також може бути встановлено дані, що вказують на вчинення інших корупційних злочинів даним представником органу місцевого самоврядування, осіб, причетних до них, та самі корупційні схеми й умови, що сприяють їх реалізації.

Перелік посилань

1. Бурбело Б. А. Основи методики розслідування злочинів, пов'язаних із корупцією. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2015. Вип. 2. С. 233-239.
2. Індекс сприйняття корупції (CPI): динаміка останніх 5 років. *Національне антикорупційне бюро України*. URL: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>.
3. Індекс сприйняття корупції-2020. URL: *Transparency International Ukraine*. URL: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/>
4. Кимлик Н. В., Кимлик Р. В., Жерж Н. А. Розслідування корупційних правопорушень у кримінальному процесі України: моногр. Ірпінь, 2014. 226 с.
5. Криминалістика: ученик / под ред. Р. С. Белкина. Москва, 1999. 990 с.

References

1. Burbelo, B. A. (2015). Fundamentals of methods for investigating corruption-related crimes. *Bulletin of E. O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*. Issue. 2. P. 233-239. (in Ukrainian).
2. Corruption Perceptions Index (CPI): dynamics of the last 5 years. *National Anti-Corruption Bureau of Ukraine*. Retrieved from: <https://nabu.gov.ua/open-office/biblio/sociologiya/indeks-spriynyattya-korupciyi-sri-dinamika-ostannih-5-rokiv>. (in Ukrainian).
3. Corruption Perceptions Index-2020. URL: *Transparency International Ukraine*. Retrieved from: <http://cpi.ti-ukraine.org/#/> (in Ukrainian).
4. Kymlyk, N. V., Kymlyk, R. V., Zherzh, N. A. (2014). Investigation of corruption offenses in the criminal process of Ukraine: a monograph. Irpin, 226 p. (in Ukrainian).
5. Belkin, R. S. (Ed.) (1999). *Criminalistics*. Moscow. 990 p. (in Russian).

6. *Криміналістика*: підруч. / за ред. В. В. Тищенко. Одеса, 2017. 556 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012. № 4651-VI: станом на 01.01.2021. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
8. Олійник С. В. Початковий етап та основні напрями розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Київ, 2016. 220 с.
9. Сергеев А. Л. Криминалистические основы первоначального этапа расследования должностных преступлений, совершаемых в сфере деятельности органов местного самоуправления: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.12. Уфа, 2017. 234 с.
6. Tischenko, V. V. (2017). *Criminalistics: a textbook*. Odesa, 556 p. (in Ukrainian).
7. The Criminal Procedure Code of Ukraine Criminal Procedure Code of Ukraine (2012): Law of Ukraine as of April 13, 2012 No. 4651-VI: as of January 1, 2021. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>. (in Ukrainian).
8. Oliinik, S. V. (2016) The initial stage and the main directions of investigation of acceptance of the offer, the promise or reception of illegal benefit by the official: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kyiv. 220 p. (in Ukrainian).
9. Sergeev, A. L. (2017) Forensic bases of the initial stage of investigation of malfeasance committed in the sphere of activities of local self-government bodies: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.12. Ufa. 234 p. (in Russian).

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТАКТИКИ ОСМОТРА ПРИ РАССЛЕДОВАНИИ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШАЕМЫХ В ОРГАНАХ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ

Ю. О. Мотлич

Статья посвящена исследованию особенностей тактики проведения осмотра при расследовании коррупционных преступлений, совершаемых в органах местного самоуправления. Проблема коррупции в мире в целом и в Украине в частности стоит достаточно остро. Поэтому перед криминалистической наукой стоит важная задача по обеспечению следственной практики полезными и действенными рекомендациями по осуществлению расследования коррупционных преступлений в органах местного самоуправления.

В статье рассмотрены основные задачи осмотра, особенности подготовки и проведения данного следственного действия. Определено, что при проведении данного следственного действия следователь проводит общий осмотр места происшествия, а также осмотр предметов и документов. Важную роль при расследовании данной категории преступлений играет осмотр и изъятие документов, к которым следует отнести официальные документы (договоры, выписки, отчетную документацию, акты проверок), разнообразные записные книжки, дневники, блокноты, служебные и личные записки, черновики и тому подобное. Достаточно часто для осмотра документов при расследовании коррупционных преступлений, совершаемых в органах местного самоуправления, привлекается специалист в области бухгалтерского учета.

Ключевые слова: преступление, расследование, коррупция, органы местного самоуправления, тактика следственных действий, осмотр места происшествия.

**SOME FEATURES OF INSPECTION TACTICS
IN THE INVESTIGATION OF CORRUPTION CRIMES
COMMITTED IN LOCAL GOVERNMENT BODIES**

Yu. Motlich

The article is devoted to the study of the tactics of inspection in the investigation of corruption crimes committed in local government bodies. The problem of corruption in the world is quite relevant for Ukraine. Therefore, forensic science faces an important task of providing investigative practice with useful and effective recommendations for the implementation of the investigation of corruption crimes in local government bodies.

The article considers the main tasks of the inspection, the peculiarities of preparation and conduct of this investigative action. It was determined that during the investigation, the investigator should conduct a general inspection of the scene, as well as an inspection of objects and documents. An important role in the investigation of this category of crimes is played by inspection and seizure of documents, which should include official documents (contracts, extracts, reporting documents, inspection reports), various notebooks, diaries, notebooks, business and personal notes, drafts and more. Quite often, a specialist in the field of accounting is involved in reviewing documents in the investigation of corruption crimes committed in local government bodies.

Key words: crime, investigation, corruption, local government bodies, tactics of investigative actions, inspection of the scene.

3

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.46>
УДК 343.98

Tabitha Birch MSc

Sussex Police, UK

Professor Ivan Birch PhD

Sheffield Teaching Hospitals NHS Foundation Trust, UK

Dr Mark James PhD

University of Kent, UK

THE IDENTIFICATION OF EMOTIONS AND JURY DECISION MAKING

This study investigated the impact of a defendant's emotions, expressed through gait and displayed through video footage, on jury decision making. The degree of state empathy and the case-related judgements of the mock jurors were assessed using a questionnaire. The results of the study suggest that the emotions being portrayed by a figure in a piece of video footage can be identified by viewers, and that careful consideration needs to be given to the potential ramifications of playing video footage in court and the subsequent impact on collective jury decision making.

Key Words: *Gait, emotion perception, jury decision making.*

Introduction. The expression and perception of emotion is a sophisticated skill, necessary to regulate social interactions, and make accurate and reliable

judgements about the emotions of those around us [1]. While the majority of emotion expression research has focussed on signalling channels such as facial expressions [2], emotions can be identified by their expression through other mechanisms including gait [3, 4]. Darwin considered emotions to be adaptations that improve survival potential by modifying behaviour [5]. Emotions are evolutionary based adaptive resources, that inform individuals of the significance of events to their well-being, and prepare them for rapid adaptive action, co-ordinating behavioural, physiological and psychological processes to improve the chances of survival [6, 7]. It is therefore possible that the emotions of a perpetrator during a crime, expressed through their gait and captured by closed circuit television (CCTV), may be subconsciously identified by jurors and influence their decision making. However, there may be variations in the human ability to perceive and interpret such information correctly, and in the case of jurors this could lead to erroneous effects on decision making. At a trial jurors are expected to make accurate judgements and decisions regarding a defendant [8], which is potentially problematic in view of the fact that experienced professionals can on occasion incorrectly attribute emotions to defendants [9]. As jurors' perceptions of a defendant's emotions could affect their decision making and therefore the outcome of a trial [10], it is important to understand how emotions are perceived by observers and how the perceptions of emotions are used in decision making in the context of a jury.

Key to the impact of emotion identification from gait on jury decision making is the concept of empathy. Empathy is the cognitive ability to understand others, take the perspective of others and have an emotional response to the emotions of others [11]. Trait empathy is a personality characteristic that remains relatively stable across situations, while state empathy is comparatively temporary and can be induced by situations [9]. Inducing state empathy in jurors is a recognised tactic that is utilised by lawyers, who suggest that state empathy can be manipulated to the lawyer's advantage through statements and cross-examinations [12]. Given that the research suggests that state empathy can be induced in the courtroom, it is unsurprising that state empathy has received far more research attention than trait empathy in this context [9].

Research using mock jurors has demonstrated that when jurors empathise with the defendant, the crime is often considered to be the result of situational factors rather than dispositional factors [13]. In these instances, jurors attributed less responsibility to the defendant and made fewer judgements of guilt [14]. However, the majority of such research tends to involve serious offences, such as homicide [15], that may elicit stronger emotions on the part of the perpetrator, and are therefore easier to utilize [9]. It is therefore necessary to develop research that uses less serious and less emotive crimes in order to identify whether emotions still play a key role in jury decision making [9].

Gait is the manner or style in which a locomotor activity, such as walking or running, is undertaken [16]. Information regarding gait can often be gained from relatively poor quality video footage, and even in these circumstances it has been suggested that information regarding emotion can be gained [17]. It has also been suggested that in the context of crimes that are frequently

captured by CCTV, such as violent assaults in city centres at night, gait information could help to determine the intentions of protagonists [18]. Video footage that has been used for the purposes of forensic gait analysis is often played at some length and repeatedly during trial proceedings, which prolongs the exposure of jurors to the inherent information regarding the emotional state of the figures shown in the footage. Montepare, Goldstein and Clausen (1987)[19] investigated the ability of observers to identify emotions from gait and their results suggested that observers were able to correctly identify happiness, sadness, anger and pride at better than chance levels. Birch et al. (2016)[3] also concluded that observers were able to correctly identify the same emotions, with the addition of a neutral state, at better than chance levels. However, the results of both investigations also suggested that some emotions were more readily identified than others, possibly related to the concept of innate primary emotions [3, 6, 20-23], and that there were differences in individuals' ability to identify emotions [3, 19].

Research would suggest that emotions can be identified from gait. However, if or how that information is subsequently utilised by the observer in the context of jury decision making is currently not clear. This study investigated the impact of a defendant's emotions, expressed through gait and displayed through video footage, on jury decision making.

Method. Ethical approval for the investigation was sought and granted by the Psychology Research Ethics Committee of the University of Kent. Twenty-four male (24%) and seventy-six female (76%) participants, with a mean age of 35.26 years (SD = 14.05), were recruited from the general population and from the University of Kent student population by convenience sampling.

Video footage was recorded showing a male, playing the part of the defendant, wearing black clothing and a balaclava, to hide facial expressions and ensure their gait was the only aspect being analysed. Five written scenarios intended to elicit anger, fear, happiness, pride, and a neutral emotional response were presented to the defendant prior to and during the filming of them walking. The scenarios were modified versions of those used by Montepare et al. (1987)[19]. The filming took place in a plain, naturally lit studio approximately 11.85m long by 5.45m wide. The video footage was recorded using three high definition digital cameras, from three angles (frontal, sagittal and oblique), and was edited using Final Cut Pro 7 software. This footage served as video evidence relating the mock defendant to the crime, and was shown to the study's mock juror participants.

Data collection with mock jurors was achieved using Qualtrics, allowing the online distribution of information, forms, video footage and questionnaires to the participants for completion at a time most convenient for the participant. Participants were first presented with information regarding the investigation, and informing them of their rights during and after the experimental procedure. They were then required to complete a consent form prior to further participation. Having given consent, the participants were presented with a demographic and juror eligibility questionnaire to complete. The study used an experimental design with participants taking part in one of the five conditions. Each participant viewed video

footage showing the walker, playing the part of the defendant, portraying one of the emotions: anger, fear, happiness, pride, or a neutral emotional state. The participants were shown the video footage and then given a written copy of a vignette, modified from that used by Braun and Gollwitzer, (2012)[24], describing the context of the footage, which was presented as video evidence relating the defendant to the crime. The vignette described the details of the crime committed, and explained that the footage showed the defendant walking during the perpetration of the crime. Having seen the footage and read the vignette, the degree of state empathy and the case-related judgements of the participants were assessed using a questionnaire. The questionnaire consisted of seventeen questions, eight relating to state empathy and nine to case-related judgements. The questions covered perception of defendant remorse, level of responsibility, recommended punishment, belief regarding future offending and agreement with case verdict (the defendant was found guilty), and required a combination of Likert scale, “Yes” or “No” and open-ended responses. The questions were based on the work of Wood et al. (2014) and Haegerich and Bottoms (2000)[9, 14].

Finally the participants were asked to identify what emotion they believed the defendant to be portraying. No guidance was given on which emotions could be identified, and no list of emotions was provided. This approach was somewhat different to that taken in the studies of Montepare et al. (1987) and Birch et al. (2016) [3, 19], in which participants were asked to identify the emotion from a list of options, four in the case of Montepare et al., and five in the case of Birch et al. Once the questionnaires had been completed, the participants were presented with a debrief form, a link to request a copy of the debrief form, and the contact details of the researchers.

The complete data set was entered into an excel spreadsheet, then an SPSS spreadsheet for analysis.

Results. To determine the reliability of the state empathy, defendant remorse and defendant responsibility responses, a Cronbach’s Alpha test was performed on each. Results were 0.79, 0.73 and 0.74 respectively, showing that the responses were reliable.

Table 1 shows the state empathy scores associated with each of the emotions portrayed by the defendant in the five pieces of video footage.

Table 1

Participants’ mean state empathy scores associated with each of the emotions being portrayed by the defendant

	Anger	Fear	Happiness	Neutral	Pride
Mean (SD)	2.73 (.70)	3.11 (.80)	2.40 (.85)	2.60 (.50)	2.59 (.66)

A between-subject’s one-way ANOVA showed there to be a statistically significant difference between these scores ($F(4, 95)=2.75, p=0.03$). In order to identify more specifically which emotions demonstrated differences, a Ryan-Einot-Gabriel-Welsch post hoc test (REGW-Q) was then undertaken. The results showed a statistically significant ($p<0.05$) difference between the state

empathy scores associated with fear and happiness, participants recording higher state empathy scores when the defendant portrayed fear than when they portrayed happiness.

The question regarding the emotion described as being displayed by the defendant provided a rich variation of emotion descriptors. In order to categorise these descriptors, Parrott's (2001) hierarchical structure of emotions was used on the basis that it provided a categorisation closest to that utilised in previous work in this area. Five of the six categories of emotions described by Parrott (anger, fear, joy, love and sadness) were used in this investigation, with the addition of 'neutral' and 'uncategorised' categories. Parrot's sixth category 'surprise' was considered not to be relevant, and was therefore not used. Table 2 shows the mean state empathy scores associated with each of the emotions perceived by the observers as being portrayed by the defendant.

Table 2

Participants' mean (and standard deviation) state empathy scores associated with each of the emotions perceived by the participants as being portrayed by the defendant

	Anger	Fear	Joy	Love	Neutral	Sadness	Uncategoris ed
Mean (SD)	2.63 (.59)	2.78 (.74)	2.48 (.60)	3.07 (.10)	3.10 (.96)	2.80 (.78)	2.29 (1.82)

A between-subject's one-way ANOVA showed that there was no statistically significant difference between these scores ($F(6, 93)=1.45, p=0.20$).

Table 3 shows the participants' mean case-related judgement scores associated with each of the emotions being portrayed by the defendant.

Table 3

Participants' mean (and standard deviation) case-related judgement scores associated with each of the emotions being portrayed by the defendant

	Anger	Fear	Happiness	Neutral	Pride	ANOVA (p value)
Remorse	2.30 (.70)	2.58 (.69)	2.05 (.69)	1.93 (.99)	1.95 (.84)	0.05
Responsibility	3.88 (.22)	3.65 (.38)	3.85 (.28)	3.60 (.45)	3.85 (.33)	0.03
Punishment	2.10 (1.12)	1.55 (.83)	2.90 (1.37)	1.70 (1.17)	1.65 (.88)	0.001
Future Offending	3.50 (.89)	3.30 (.73)	4.05 (.94)	3.95 (.94)	3.60 (.68)	0.03

A between-subject's one-way ANOVA showed there to be statistically significant differences between the scores. A REGW-Q post hoc test showed statistically significant differences between the punishment and future offending case-related judgements associated with the emotions. The punishment case-

related judgements associated with happiness were significantly different to those associated with fear, neutral and pride, with participants recording higher punishment scores when the defendant portrayed happiness than when they portrayed any of the other emotions. The future offending case-related judgements associated with happiness were significantly different to those associated with fear, with participants recording higher future offending scores when the defendant portrayed happiness than when they portrayed fear.

Table 4 shows the participants' mean case-related judgement scores for each of the emotions perceived by the participants as being portrayed by the defendant.

Table 4

Participants' mean (and standard deviation) case-related judgement scores for each of the emotions perceived as being portrayed by the defendant

	Anger	Fear	Joy	Love	Neutral	Sadness	Uncategoris ed	ANOVA (p value)
Remorse	1.82(.50)	2.36(.60)	2.09(.81)	3.25(1.06)	2.08(.79)	2.29(.95)	2.50 (2.12)	0.24
Responsibility	3.83(.31)	3.69 (.33)	3.83(.30)	3.50 (.71)	3.58(.51)	3.77(.35)	4.00 (.00)	.290
Punishment	2.36(1.60)	1.71(.99)	2.00(1.20)	1.00(.00)	1.83(1.19)	2.11(.99)	1.50(.71)	.65
Future Offending	3.86 (.95)	3.79(.70)	3.57 (.90)	4.00(1.41)	3.92 (.79)	3.58 (.96)	3.00 (.00)	0.67

A between-subject's one-way ANOVA showed there to be no statistically significant differences between these scores.

The results for the question regarding the case verdict showed that ninety-nine of the participants agreed with the verdict of guilty and one participant disagreed. A logistic regression analysis showed no significant relationship ($p=.52$) between the emotion being portrayed by the defendant and the agreement with the guilty verdict, and no significant relationship ($p=.76$) between the emotion described by the participants as being portrayed by the defendant and the agreement with the guilty verdict.

Discussion. The ANOVA results showed a statistically significant difference between the state empathy scores associated with the emotions portrayed by the defendant, the REGW-Q post hoc test highlighting the fact that participants empathised more when fear was portrayed by the defendant than when happiness was portrayed. The ANOVA results also showed a statistically significant difference between the case-related judgement scores associated with the emotions, the REGW-Q post hoc test highlighting higher punishment and future offending scores when happiness was portrayed by the defendant. This would suggest that individuals have the ability to identify emotions from gait, and use this information to inform their jury decision making. The results suggest that where the participants perceived the defendant to be exhibiting happiness, on the basis of their gait, while perpetrating the crime, they concluded that the defendant was more likely to re-offend and should be given a harsher punishment. However, there were no statistically significant differences between the state empathy, or the case-

related judgement scores, based on the descriptions of the emotions given by the participants as being portrayed by the defendant. This would suggest that while the participants were able to identify the emotions, as suggested by previous studies [3, 5, 6, 19], they were less able to describe or communicate the emotions accurately [25-27].

Participants were not, in this study, given a list of emotions to choose from (e.g. anger, fear, happiness, neutral and pride) before viewing the videos. Birch et al. (2016) and Montepare et al. (1987) [3, 19] showed that untrained participants were able to correctly identify emotions from gait, with the participants choosing the emotion being displayed from a list. In the present study the participants were required to identify and record the emotions using their own lexicon and understanding relating to emotions. The statistically significant differences found in the present study would seem to support the findings of the previous studies, in terms of the ability of the participants to identify the emotions correctly. However, the results appear to have identified another aspect of emotion identification: the difference between being able to identify an emotion using implicit cognition, and then being able to describe the emotion using explicit cognition. The relationship found between the perception of happiness being exhibited by the defendant and higher punishment and future offending scores, would therefore seem to be a result of implicit cognition rather than reasoned explicit cognition.

Even if the identification by a juror of an emotion displayed during walking is correct, the results of this study suggest that the juror may have difficulty in accurately describing the emotion in a way that is meaningful or recognisable by the other jurors. The results suggest that the identification of the emotion does input into the decision making of the individual in a relatively predictable manner. However, the results would also suggest that how the emotion identification achieved by each of the individuals might contribute to a discussion based collective decision made by a jury is less predictable.

The incongruity between the emotion seen and the language used to describe it could be the result of a number of factors. The debated concepts of emotional intelligence and emotional literacy [28-33] relate to the ability to understand one's own emotions, and in doing so be able to understand and empathise with those of others. This requires reflection on the lived experience, and learning based on that reflection. The participants may simply not have had the emotional literacy, and/or the lexicon, to convert the identification of the emotion taking place without thought, into language, requiring thought. They may also not have invested the cognitive effort required in this stage of the process. It is also possible that there are simply variations in the ability of individuals to process information, as suggested by Locke (2005)[33], and therefore identify emotions, although the level of correct identification shown by previous studies mitigates against this explanation [3, 19]. Whatever the root of the mismatch, an ability of jurors to identify emotions from the gait of a defendant, but a subsequent inability to describe accurately and communicate the emotions to their fellow jurors, may affect the way other jury members perceive the defendant, which may lead to changes in decision making.

Not providing the participants with a list of emotions from which to choose yielded an interesting dimension to the results of the study, but also inevitably presented a challenge in terms of the variety of emotion descriptors used. The use of Parrott's (2001)[34] hierarchical structure of emotions was adopted in anticipation of this challenge, and provided an appropriate solution. However, even the extensive nature of the Parrot classification could not accommodate all the descriptors used by the participants. While the addition of 'neutral' and 'uncategorised' classifications helped the classification process, the process still, in a limited number of cases, relied on an element of decision making by the researchers and therefore introduced a degree of error.

The fact that ninety-nine of the one hundred participants agreed with the verdict of guilty is not surprising as the vignette made it clear that the defendant was guilty. Why the remaining participant disagreed with the verdict is not known, although their decision may have been influenced by the circumstances outlined in the vignette, which described the defendant as "currently living with his girlfriend and three children in what is considered a dangerous and poverty stricken part of town."

This study used video of a single walker portraying each of the five emotions, the participants being shown only one piece of footage, showing the walker portraying a single emotion. The results could therefore have been a consequence of the ability of that walker to portray the emotion, which may be at variance with the way in which others might portray the same emotion. A second possible influence of the methodology used is the fact that participants were unable to compare different emotions being portrayed by the walker, and were therefore not able to make comparison based judgements. Nevertheless, the fact that the results show a statistically significant difference between both the state empathy and the case-related judgement scores associated with the emotion being portrayed would suggest that the identification of the emotion being portrayed was not an issue.

Playing video footage in court has become a common method of presenting evidence, and in the case of forensic gait analysis, a standard part of expert testimony. The core intention is to demonstrate to the jury the features of gait noted by the expert, and relied upon by the expert in reaching their conclusions. More recently the protracted and repetitive playing of footage in court has become a tool favoured by defence counsels, in the hope of generating opportunities for cross examination. What needs to be considered is what information are the jury actually deriving from the footage beyond that being reported by the expert witness, and how is this information being utilised? Information that is consciously collected and explicitly processed by the jurors in reaching a decision is somewhat different in nature from information that is being derived subconsciously, and processed implicitly. Explicit processing of information gained consciously can be utilised within the context of possible error. A juror may be shown two pieces of video footage, and may conclude that both pieces of footage show the same person, but they can do so understanding that they could be mistaken. If information is gained subconsciously, processed implicitly, and utilised to reach a decision

without the recipient even being aware that they have received the information, there would seem to be little or no consideration for the possibility that the information has been gained in error.

Caruso et al. (2016) found that the playing of video evidence of violence in slow motion rather than at normal speed, can result in viewers perceiving the violent action to be more intentional [35]. Furthermore, they found that while playing footage at both normal and slow speeds reduced this effect, it did not remove it. Montepare et al. and Birch et al. have shown that people are able to identify emotions correctly from gait, and this investigation has shown that an emotion seen through gait is related to state empathy and case-related judgements [3, 19]. This investigation has also shown that people are inconsistent in their ability to describe the emotion seen, and therefore presumably less able to engage in an informed discussion regarding the emotion and its implications for the case in hand. Caruso et al. noted in their paper that “any benefits of video replay should be weighed against its potentially biasing effects” (page 9293), and although this was in the context of serious crime, the results of this study would suggest that the presentation of video-based gait evidence in court also needs some degree of consideration [35].

Conclusion. The use of video footage in court, associated with a variety of sources of evidence, appears set to increase, particularly in view of the increase in the use of body worn cameras by police officers. Video footage offers a particular source of engagement by the jury with the offence or associated events. Its use is usually predicated on the demonstration of a particular type of evidence. However, video footage has the potential to provide the jury with collateral information, the resulting effect of which on the jury may not have been considered, and may not as yet be fully understood. The results of this study, consistent with those of previous investigations, suggest that the emotions being portrayed by a figure in a piece of video footage can be identified by viewers. Furthermore, the results suggest that that information is implicitly used by the viewer to inform empathy and judgements. However, the results also suggest variability in the ability of viewers to describe accurately the information gained. Careful consideration therefore needs to be given to the potential ramifications of playing video footage in court and the subsequent impact on collective jury decision making.

References

1. Roether C. L., Omlor L., Christensen A., Giese M. A., Critical features for the perception of emotion from gait. *Journal of Vision*. 2009. 9. P. 15.
2. Elfenbein H. A., Ambady N. On the universality and cultural specificity of emotion recognition: a meta-analysis. *Psychological bulletin*. 2002. 128. P. 203.

References

1. Roether, C. L., Omlor, L., Christensen, A., Giese, M. A. (2009). Critical features for the perception of emotion from gait. *Journal of Vision*. 9. P. 15. (in English).
2. Elfenbein, H. A., Ambady, N. (2002). On the universality and cultural specificity of emotion recognition: a meta-analysis. *Psychological bulletin*. 128. P. 203. (in English).

3. Birch I., Birch T., Bray D. The identification of emotions from gait. *Sci Justice*. 2016. 56. P. 351-356.
4. Satchell L., Morris P., Mills C., O'Reilly L., Marshman P., Akehurst L. Evidence of big five and aggressive personalities in gait biomechanics. *Journal of nonverbal behavior*. 2017. 41. P. 35-44.
5. Darwin C., Ekman P., Prodger P., The expression of the emotions in man and animals. *Oxford University Press*. USA, 1998.
6. Greenberg L.S. Evolutionary perspectives on emotion: Making sense of what we feel. *Journal of Cognitive Psychotherapy*. 2002. 16. P. 331-347.
7. Panksepp J. The neuro-evolutionary cusp between emotions and cognitions: Implications for understanding consciousness and the emergence of a unified mind science. *Consciousness & Emotion*. 2000. 1. P.15-54.
8. Robertson N., Davies G., Nettleingham A. Vicarious traumatisation as a consequence of jury service. *The Howard Journal of Criminal Justice*. 2009. 48. 1-12.
9. Wood J. L., James M., Ciardha C. Ó. 'I know how they must feel': Empathy and judging defendants. *The European journal of psychology applied to legal context*. 2014. 6. P. 37-43.
10. MacLin M. K., Downs C., MacLin O. H., Caspers H. M., The effect of defendant facial expression on mock juror decision-making: The power of remorse. *North American Journal of Psychology*, 2009. 11. P. 323-332.
11. Davis M. H. Empathy: A social psychological approach. *Westview Press*. 1994.
12. Stevenson M. C., Najdowski C. J., Bottoms B. L., Haegerich T. M. Understanding adults' perceptions of juvenile offenders, Child victims, child offenders: Psychology and law, 2009. P. 349-368.
3. Birch, I., Birch, T., Bray, D. (2016). The identification of emotions from gait. *Sci Justice*. 56. P. 351-356. (in English).
4. Satchell, L., Morris, P., Mills, C., O'Reilly, L., Marshman, P., Akehurst, L. (2017). Evidence of big five and aggressive personalities in gait biomechanics. *Journal of nonverbal behavior*. 41. P. 35-44. (in English).
5. Darwin, C., Ekman, P., Prodger, P. (1998). The expression of the emotions in man and animals. *Oxford University Press*. USA. (in English).
6. Greenberg, L. S. (2002). Evolutionary perspectives on emotion: Making sense of what we feel. *Journal of Cognitive Psychotherapy*. 16. P. 331-347. (in English).
7. Panksepp, J. (2000). The neuro-evolutionary cusp between emotions and cognitions: Implications for understanding consciousness and the emergence of a unified mind science. *Consciousness & Emotion*. 1. P. 15-54. (in English).
8. Robertson, N., Davies, G., Nettleingham, A. (2009). Vicarious traumatisation as a consequence of jury service. *The Howard Journal of Criminal Justice*. 48. 1-12. (in English).
9. Wood, J. L., James, M., Ciardha, C. Ó. (2014). 'I know how they must feel': Empathy and judging defendants. *The European journal of psychology applied to legal context*. 6. P. 37-43. (in English).
10. MacLin, M. K., Downs, C., MacLin, O. H., Caspers, H. M. (2009). The effect of defendant facial expression on mock juror decision-making: The power of remorse. *North American Journal of Psychology*. 11. P. 323-332. (in English).
11. Davis, M. H. (1994). Empathy: A social psychological approach. *Westview Press*. (in English).
12. Stevenson, M. C., Najdowski, C. J., Bottoms, B. L., Haegerich, T. M. (2009). Understanding adults' perceptions of juvenile offenders, Child victims, child offenders: Psychology and law. P. 349-368. (in English).

13. Archer R. L., Foushee H. C., Davis M. H., Aderman D. Emotional Empathy in a Courtroom Simulation: A Situation Interaction. *Journal of Applied Social Psychology*. 1979. 9. P. 275-291.
14. Haegerich T. M., Bottoms B. L. Empathy and jurors' decisions in patricide trials involving child sexual assault allegations. *Law and human behavior*, 2000. 24. P. 421.
15. Plumm K. M., Terrance C. A. Battered women who kill: The impact of expert testimony and empathy induction in the courtroom. *Violence Against Women*. 2009. 15. P. 186-205.
16. Levine D., Richards J., Whittle M.W. Whittle's gait analysis. *Elsevier Health Sciences*. 2012.
17. Clarke T. J., Bradshaw M. F., Field D. T., Hampson S. E., Rose D. The perception of emotion from body movement in point-light displays of interpersonal dialogue. *Perception*. 2005. P. 341171-1180.
18. Adams R. B., Ambady N., Macrae C. N., Kleck R. E., Emotional expressions forecast approach-avoidance behavior. *Motivation and emotion*. 2006. 30. P. 177-186.
19. Montepare J. M., Goldstein S. B., Clausen A., The identification of emotions from gait information. *Journal of Nonverbal Behavior*. 1987. 11. 33-42.
20. Ekman P., Friesen W.V. Unmasking the face: A guide to recognizing emotions from facial cues, in, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1975.
21. Emotion-cognition relationships and human development / in: C.E. Izard, J. Kogen, R.B. Yojone (Eds.). *Emotions, cognition, and behavior*, Cambridge University Press, New York, 1984. P. 17-37.
22. Izard C. E. The psychology of emotions, *Springer Science & Business Media*. 1991.
23. Plutchik R. Emotions in the practice of psychotherapy: Clinical implications of affect
13. Archer, R. L., Foushee, H. C., Davis, M. H., Aderman, D. (1979). Emotional Empathy in a Courtroom Simulation: A Situation Interaction. *Journal of Applied Social Psychology*. 9. P. 275-291. (in English).
14. Haegerich, T. M., Bottoms, B. L. (2000). Empathy and jurors' decisions in patricide trials involving child sexual assault allegations. *Law and human behavior*. 24. P. 421. (in English).
15. Plumm, K. M., Terrance, C. A. (2009). Battered women who kill: The impact of expert testimony and empathy induction in the courtroom. *Violence Against Women*. 15. P. 186-205. (in English).
16. Levine, D., Richards, J., Whittle, M. W. (2012). Whittle's gait analysis. *Elsevier Health Sciences*. (in English).
17. Clarke, T. J., Bradshaw, M. F., Field, D. T., Hampson, S. E., Rose, D. (2005). The perception of emotion from body movement in point-light displays of interpersonal dialogue. *Perception*. P. 341171-1180. (in English).
18. Adams, R. B., Ambady, N., Macrae, C. N., Kleck, R. E. (2006). Emotional expressions forecast approach-avoidance behavior. *Motivation and emotion*. 30. P. 177-186. (in English).
19. Montepare, J. M., Goldstein, S. B., Clausen, A. (1987). The identification of emotions from gait information. *Journal of Nonverbal Behavior*. 11. 33-42. (in English).
20. Ekman, P., Friesen, W. V. (1975). Unmasking the face: A guide to recognizing emotions from facial cues, in, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. (in English).
21. Izard, C.E., Kogen, J., Yojone, R. B. (Eds.) (1984). Emotion-cognition relationships and human development: *Emotions, cognition, and behavior*, Cambridge University Press, New York. P. 17-37. (in English).
22. Izard, C. E. (1991). The psychology of emotions. *Springer Science & Business Media*. (in English).
23. Plutchik, R. (2000). Emotions in the practice of psychotherapy: Clinical

- theories. *American Psychological Association*. 2000.
24. Braun J., Gollwitzer M., Leniency for out-group offenders. *European Journal of Social Psychology*. 2012. 42. P. 883-892.
25. Krystal H. Alexithymia and psychotherapy. *American journal of psychotherapy*. 1979.
26. Mayer J. D., DiPaolo M., Salovey P., Perceiving affective content in ambiguous visual stimuli: A component of emotional intelligence. *Journal of personality assessment*. 1990. 54. P. 772-781.
27. Vermeulen N., Luminet O., Corneille O. Alexithymia and the automatic processing of affective information: Evidence from the affective priming paradigm. *Cognition and Emotion*. 2006. 20. P. 64-91.
28. Steiner C. Emotional literacy. *Transactional Analysis Journal*. 1984. 14. P. 162-173.
29. Salovey P., Mayer J. D., Emotional intelligence. *Imagination, cognition and personality*. 1990. 9. P. 185-211.
30. Bocchino R. Emotional literacy: To be a different kind of smart. *Corwin Press*. 1999.
31. Orbach S. Towards emotional literacy. *Health Education*. 2000. 100. P. 269-270.
32. Lam L.T., Kirby S. L. Is emotional intelligence an advantage? An exploration of the impact of emotional and general intelligence on individual performance. *The journal of social Psychology*. 2002. 142. P. 133-143.
33. Locke E. A. Why emotional intelligence is an invalid concept. *Journal of Organizational Behavior*. 2005. 26. P. 425-431.
34. Parrott W.G. Emotions in social psychology: Essential readings. *Psychology Press*. 2001.
35. Caruso E. M., Burns Z. C., Converse implications of affect theories. *American Psychological Association*. (in English).
24. Braun, J., Gollwitzer, M. (2012). Leniency for out-group offenders. *European Journal of Social Psychology*. 42. P. 883-892. (in English).
25. Krystal, H. (1979). Alexithymia and psychotherapy. *American journal of psychotherapy*. (in English).
26. Mayer, J. D., DiPaolo, M., Salovey, P. (1990). Perceiving affective content in ambiguous visual stimuli: A component of emotional intelligence. *Journal of personality assessment*. 54. P. 772-781. (in English).
27. Vermeulen, N., Luminet, O., Corneille, O. (2006). Alexithymia and the automatic processing of affective information: Evidence from the affective priming paradigm. *Cognition and Emotion*. 20. P. 64-91. (in English).
28. Steiner, C. (1984). Emotional literacy. *Transactional Analysis Journal*. 14. P. 162-173. (in English).
29. Salovey, P., Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, cognition and personality*. 9. P. 185-211. (in English).
30. Bocchino, R. (1999). Emotional literacy: To be a different kind of smart. *Corwin Press*. (in English).
31. Orbach, S. (2000). Towards emotional literacy. *Health Education*. 100. P. 269-270. (in English).
32. Lam, L. T., Kirby, S. L. (2002). Is emotional intelligence an advantage? An exploration of the impact of emotional and general intelligence on individual performance. *The journal of social Psychology*. 142. P. 133-143. (in English).
33. Locke, E. A. (2005). Why emotional intelligence is an invalid concept. *Journal of Organizational Behavior*. 26. P. 425-431. (in English).
34. Parrott, W. G. (2001). Emotions in social psychology: Essential readings. *Psychology Press*. (in English).
35. Caruso, E. M., Burns, Z. C., Converse,

B. A. Slow motion increases perceived intent. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 2016. 113. P. 9250-9255.

B. A. (2016). Slow motion increases perceived intent. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. 113. P. 9250-9255. (in English).

ВИЯВЛЕННЯ ЕМОЦІЙ І ПРИЙНЯТТЯ РІШЕННЯ КОЛЕГІЄЮ ПРисяжних

Т. Бірч
І. Бірч
М. Джеймс

Виявлення і сприйняття емоцій – це навик, необхідний людям для регулювання соціальної взаємодії та інформування про прийняття рішень і поведінки. Дослідження показали, що дослідники можуть правильно визначати емоції пішохода по його ході, що записана на відеозаписі. Однак на даний момент не зовсім зрозуміло, чи буде ця інформація використана дослідником у контексті прийняття рішення колегією присяжних і яким чином. У цьому дослідженні вивчався вплив емоцій обвинуваченого, що виражаються у ході й відображаються на відеозаписі, на прийняття рішень колегією присяжних. Відеозапис ходи чоловіка, що зображає одну з чотирьох емоцій (гнів, страх, щастя або гордість) або нейтральний емоційний стан, було представлено 100 псевдо присяжним разом з контекстною інформацією. Їх попросили визначити, які емоції, на їхню думку, зображує людина, що йде ходою та їхню впевненість у цьому ототожненні. Ступінь стану емпатії і судження псевдо присяжних у справі оцінювалися за допомогою анкети. Результати дослідження показують, що емоції, які зображує постать на фрагменті відеозапису, можуть бути ідентифіковані спостерігачами. Крім того, результати показують, що ця інформація неявно використовується спостерігачами для обґрунтування співчуття і суджень. Однак результати також припускають варіабельність у здатності спостерігачів точно описувати отриману інформацію. Тому необхідно уважно розглянути можливі наслідки відтворення відеозапису в суді й подальший вплив на прийняття рішення колегією присяжних.

Ключові слова: хода, сприйняття емоцій, прийняття рішення колегією присяжних.

ВЫЯВЛЕНИЕ ЭМОЦИЙ И ПРИНЯТИЕ РЕШЕНИЯ КОЛЛЕГИЕЙ ПРисяжных

Т. Бирч
И. Бирч
М. Джеймс

Выражение и восприятие эмоций – это навык, необходимый людям для регулирования социальных взаимодействий и информирования о принятии решений и поведении. Исследования показали, что исследователи могут правильно определять эмоции пешехода по его походке, записанной на видеозаписи. Однако в настоящее время не ясно, будет ли эта информация использована исследователем в контексте принятия решения коллегией присяжных и каким образом. В

этом исследовании изучалось влияние эмоций обвиняемого, выраженных в походе и отображаемых на видеозаписи, на принятие решений коллегией присяжных. Видеозапись ходящего мужчины, изображающая одну из четырех эмоций (гнев, страх, счастье или гордость) или нейтральное эмоциональное состояние, была представлена 100 псевдо-присяжным вместе с контекстной информацией. Их попросили определить, какие эмоции, по их мнению, изображает ходящий, и их уверенность в этом отождествлении. Степень эмпатии и суждения псевдо-присяжных по делу оценивались с помощью анкеты. Результаты исследования показывают, что эмоции, которые изображает фигура на фрагменте видеозаписи, могут быть идентифицированы наблюдателями. Кроме того, результаты показывают, что эта информация неявно используется наблюдателями для обоснования сочувствия и суждений. Однако результаты также предполагают вариативность в способности наблюдателей точно описывать полученную информацию. Поэтому необходимо внимательно рассмотреть возможные последствия воспроизведения видеозаписи в суде и последующее влияние на принятие решения коллегией присяжных.

Ключевые слова: походка, восприятие эмоций, принятие решения коллегией присяжных.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.47>
УДК 343.98

Ariel Elyashiv
Ph.D.
Questioned Document Examiner

ORCID 0000-0002-7606-9165
E-mail: ariel.elyashiv@gmail.com

Sarena Wiesner
M.Sc.
Head of Questioned Documents Lab

E-mail: qde@police.gov.il

DIFS, Israel Police
**OPTICAL PROFILOMETRY AS A METHOD FOR DETECTING
INDENTED WRITING**

The current methodology for indented writing detection involves electrostatic detection apparatus (ESDA) processing and oblique light. While commonly used in forensics analysis, ESDA has several drawbacks, including its unsuitability for documents of certain shapes and densities, the damage it occasionally causes to evidence, its need for prior humidification in order to process documents, and the ozone it creates. In this study we evaluated optical profilometry as an alternative to ESDA. We tested several optical profilometer brands and showed their capacity for

detecting very slight indentations, even to the magnitude of 8µm. We also obtained the clear resolution of a 3D image of this writing.

Key words: *forensic science, indented writing, optical profilometer, questioned document examination.*

Introduction. When sheets of paper are in direct or indirect contact with each other, writing on the top sheet can produce indented writing on the sheets below. The current standard procedure for examining documents for indented writing is to first view the documents with oblique light. If indentations are not observed, the documents are then examined using electrostatic detection apparatus (ESDA) [1].

ESDA is commonly assumed to be a straightforward, non-destructive technique suitable for the examination of any kind of document, but this assumption has been proven untrue. Several factors including size, shape, density, and condition make a document unsuitable for the ESDA procedure. Cardboard, books, and large file folders are just a few examples of documents for which ESDA is less useful. Furthermore, when examining a stack of paper, the capacity of ESDA to detect indented writing drops drastically for each layer beneath the top sheet.

But even when a document is suitable for evaluation by ESDA, optimization of the procedure is challenging. For example, optimal detection of latent pressure patterns of writing requires humidification of the document to a high level of humidity (60 %< RH) [2].

Another concern is that contrary to common belief, the ESDA process may damage the exhibits under certain circumstances. When processing documents that contain original pencil writing, a small amount of the pencil writing is sometimes transferred from the paper to the back of the polymer film that is used in the ESDA process [3], thus destroying the evidence.

Finally, it has been discovered that the use of ESDA creates ozone [4], which can cause respiratory irritation and breathing difficulty. Continuous use of ESDA can generate ozone concentrations that will exceed the permissible exposure limit mandated by the Occupational Safety and Health Administration. Along with ozone from the corona, produced during the development process, toner particles are released into the environment, especially when using the Cascade Developer method, which is considered qualitatively better than other methods [5]. These health concerns encouraged a company named Attestor Forensics to develop the Toner Particulate and Ozone Reduction System TORnado SF91 to reduce these dangers [5; 6].

Due to all the concerns mentioned above, there has long been the need to develop an alternative method for the examination of indented writing [7].

Unlike ESDA, optical profilometry is an absolutely non-destructive method because it uses light to obtain surface morphology, step heights and surface roughness. It can be done on a single point, as a line scan or even a full three-dimensional scan. Optical profilometry was already successfully demonstrated in 2006 for a different purpose of questioned documents examination, that of determining the sequence of homogenous crossing lines [8].

This paper evaluates the use of profilometry as a non-destructive method for the detection of indented writing, focusing on the capacity of profilometry to detect discreet indentations beyond what is currently possible.

Experimental. A survey of optical profilometers was conducted to preliminarily examine the technology's potential for the detection of indented writing. Several companies were approached to conduct a proof-of-concept experiment demonstrating the capabilities of their profilometers. Due to the broad nature of this study, it was impossible to completely standardize the protocol, and participating companies were enabled to perform their own variation of the experiment using different equipment settings. However, the main experimental parameters were the same. Each company created a mark or a writing with a pen on a pile of papers, then examined the layers beneath the written page with their optical profilometer. All tested profilometers are listed in Table 1.

Table 1.

The tested profilometers

#	Model and brand
1	Bruker ContourLS-K 3D
2	Bruker Contour GT
3	Sensofar S-neox
4	Novacam Technologies Inc. Microcam-3D, 2-Axis Profilometer
5	Zygo ZeGage
6	Zygo NewView
7	Nanovea HS2000 3D Profilometer
8	Zygo ZeGage Pro HR

Results and discussion.

1. Bruker ContourLS-K 3D

The Bruker ContourLS-K 3D experiment was run on a sample consisting of four layers of standard white printer paper, with a dot on the top page that was drawn with a ballpoint pen. Every layer – the top page and the 3 subsequent layers – was scanned with the optical profilometer using an objective of 10x. The experiment setup can be seen on Fig. 1.

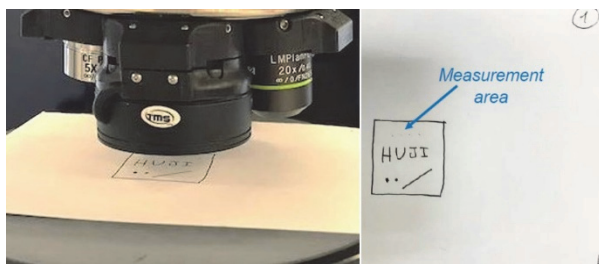

Fig. 1. Bruker ContourLS-K 3D with the dots that were used for the experiment

On each page, a 3D topographical image of the indented dot was analyzed, with a height profile given for the X and Y axes. The recorded heights of the indented dot were 91 μm , 53 μm , 34 μm , and 21 μm for the top page, second page, third page, and bottom page, respectively. In Fig. 2, the analysis for the top page is shown.

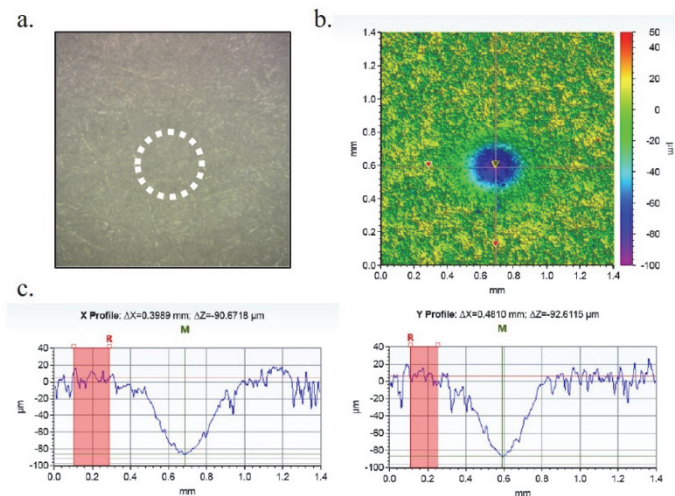

Fig. 2. Analysis of the top page: a. a microscope enlargement photo of the area that was tested; b. 3D topographical image of the indented dot; c. a height profile for the X and Y axes

Evolving deformation can clearly be seen, with the deformation depth increasing with each successive layer (Fig. 3).

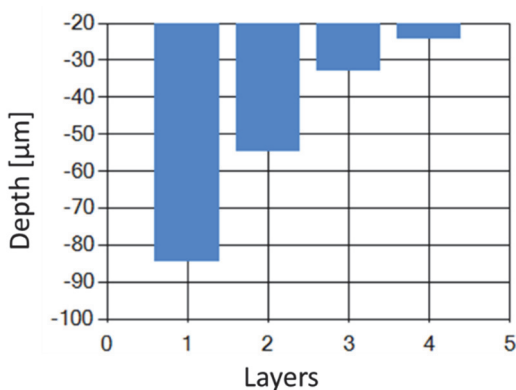

Fig. 3. Depth versus # layers

2. Bruker Contour GT (Performed at the The Hebrew University Center for Nanoscience and Nanotechnology)

The Bruker Contour GT experiment was run on a pangram (Fig. 4) written on a 9x9cm white memo block page. The sample text was created with a blue ballpoint pen. The top five layers of paper under the sample text were examined.

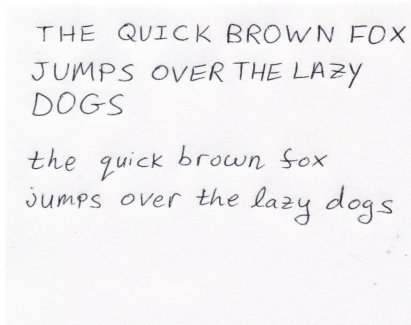

Fig. 4. Sample text

Results could be retrieved only from the first layer under the sample text. A nonuniform topographic map of the sentence was obtained, with some letters more readable than others (Fig. 5).

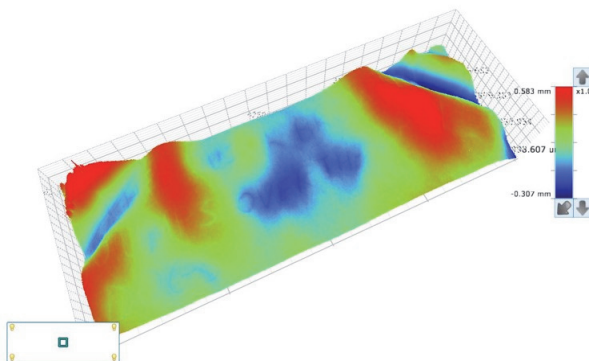

Fig. 5. A topographic map of the sentence

3. Sensofar S-neox

For the Sensofar S-neox experiment, text was written with a blue ballpoint pen on paper. The first layer beneath the written page was taken for analysis, and the area directly under the tip of the letter “f” (blue square) was examined (Fig. 6).

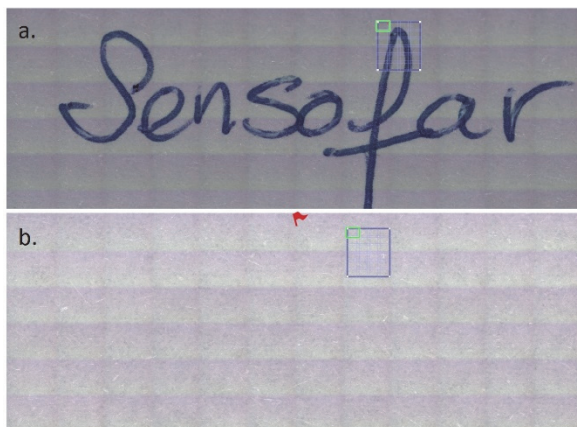

Fig. 6. Sensofar S-neox, the area that was examined is marked by a blue square, a. the written page; b. the first layer beneath the written page

Scanning with the optical profilometer produced 2D and 3D topographic pictures of this letter, as can be seen in the figures below (Fig. 7-8). Moreover, it was determined that the height profile could be recorded for any point of the layer. It is important to stress that the depth (ΔZ) of the indentation (in relation to the paper surface) recorded here was from the order of 8 μ m.

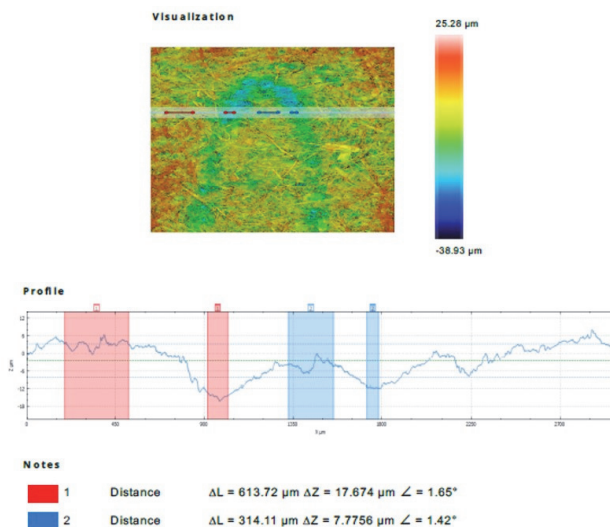

Fig. 7. 2D topographic picture of the letter with its height profile

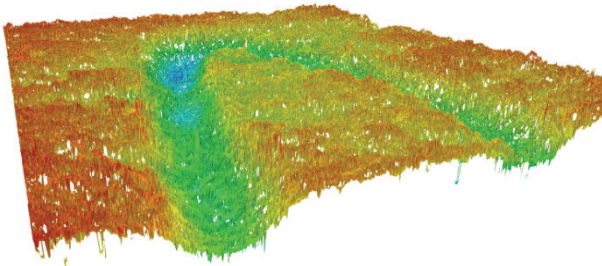

Fig. 8. 3D topographic picture of the letter

4. Novacam Technologies Inc Microcam-3D, 2-Axis Profilometer

For the Novacam Technologies Inc Microcam-3D, 2-Axis profilometer experiment, the words “Hi ARIEL” were written on a multi-layered stack of papers. Scanning resulted in a good quality 3D topographic picture for the first layer beneath the written page, as can be seen in Fig. 9). Indentations are in the order of $20\mu\text{m}$.

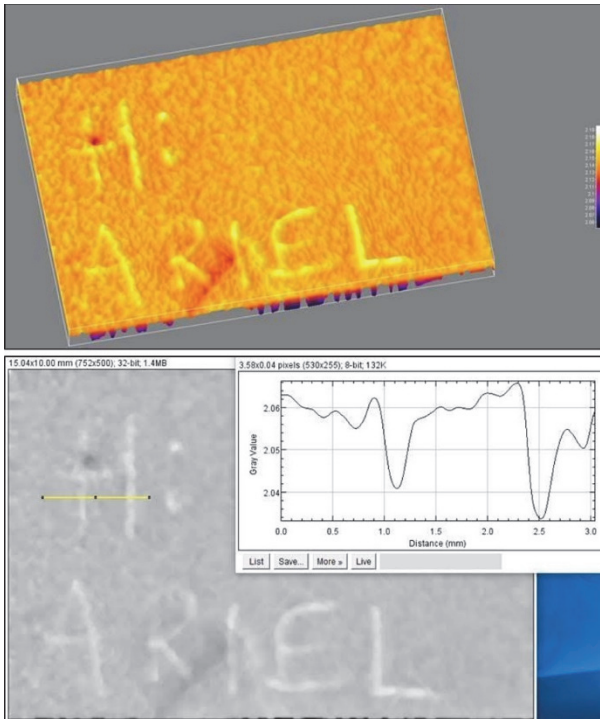

Fig. 9. 3D topographic picture of the words with a height profile

Zygo ZeGage

The Zygo ZeGage experimental sample consisted of the word “ZYGO” written with “natural” pressure.

All measurements were taken with a ZeGage™ Plus with normal resolution and 1024x1024 @ 100Hz camera mode. The tool was configured with a 2.75x Michelson objective, 4.5 mm working distance, 3.01x3.01mm field of view, and 2.940µm lateral resolution. 3xCSI mode was used for measurement.

The best results in this experiment were received with the paper stretched tight and taped to flat metal mount as shown in Fig. 10.

Fig. 10. Paper stretched tight and taped to flat metal mount

A good quality 3D topographic picture was produced from the first layer beneath the written page even under “natural” pressure, though the description of the pressure was not objectively measured but only evaluated by the feeling of the writer (Fig. 11-12).

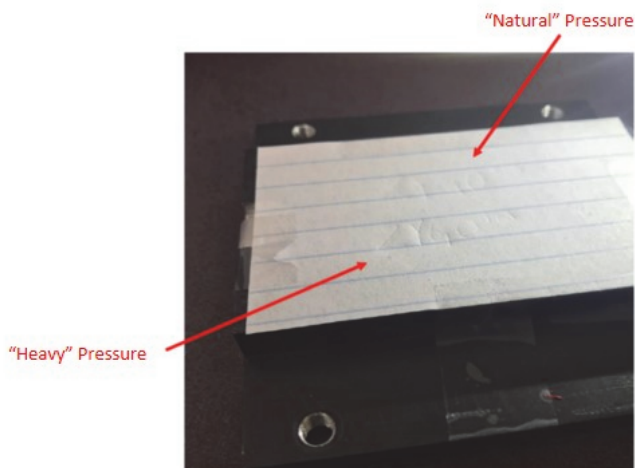

Fig. 11. The evaluated paper with arrows indicating “natural” and “heavy” pressure

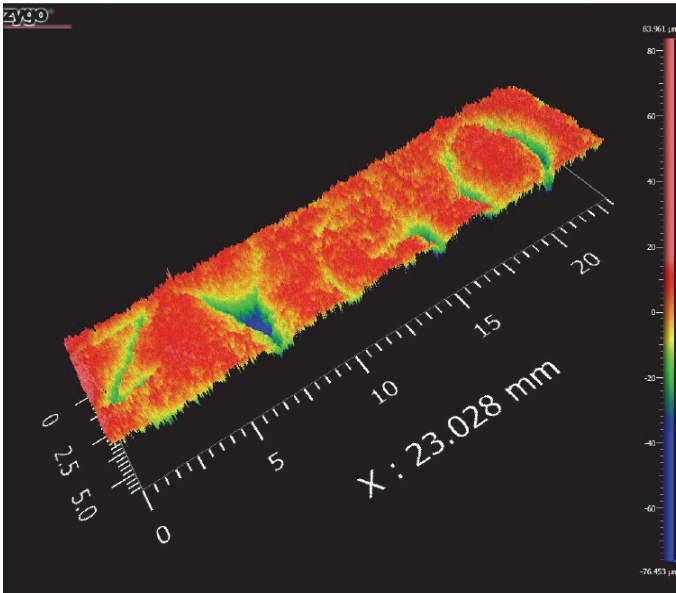

Fig. 12. 3D topographic picture of “Zygo” written in natural pressure

5. Zygo NewView

The Zygo NewView experiment examined a sample on which the Hebrew word “משטרה” (=police) was written.

A clear 2D/3D topographic image was produced from the first layer beneath the written page, and the height profile can be seen in (Fig. 13). The depth of the indentations is from the order of 14 μm.

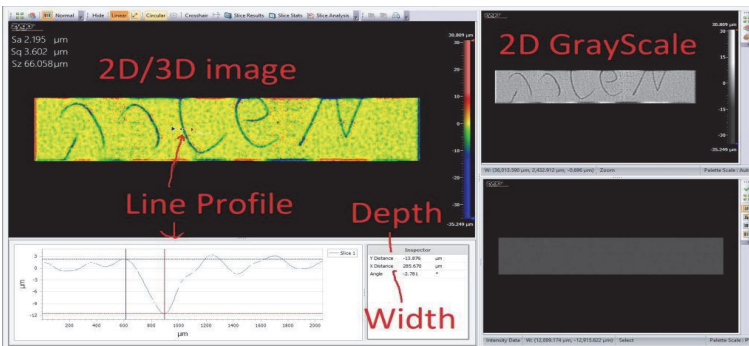

Fig. 13. 2D/3D topographic image and height profile

6. Nanovea HS2000 3D Profilometer

The Nanovea HS2000 3D profilometer experiment was done on a sample with the word “Nanovea” written using different applied pressures.

A clear 2D/3D topographic image and a height profile was produced from the first layer beneath the written page (Fig. 14). Fig. 15-17 show both decreasing max depth and readability with the lowering of applied pressure. A feature called “slices analysis” (shown in Fig. 18) enabled selection of the desired height range for visualization, thus eliminating the masking effects of over-layers of writing and other indentations.

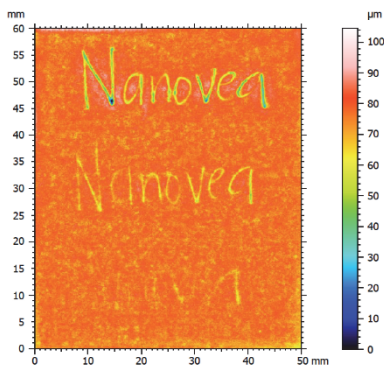
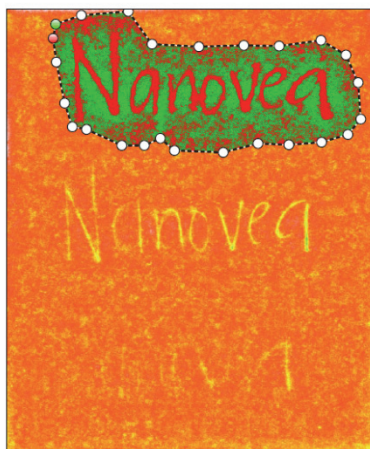
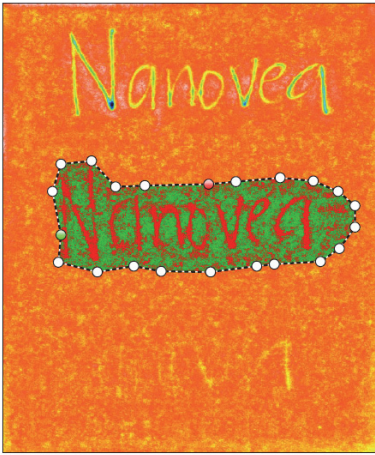

Fig. 14. False color view showing the height profile of the indented writing

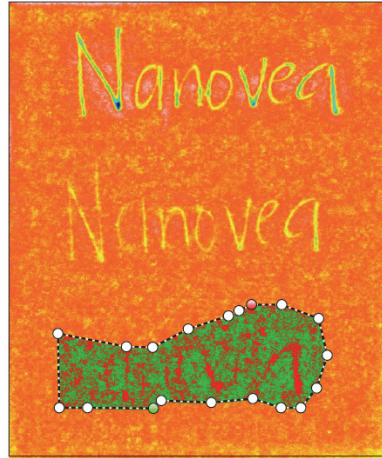
Parameters	Unit	Hole
Surface	mm ²	193
Volume	µm ³	1459560315
Max. depth/height	µm	77.9
Mean depth/height	µm	7.55

Fig. 15. A complete analysis showing the maximum depth of a specific word compared to the mean depth of its surroundings for the writing with the highest pressure

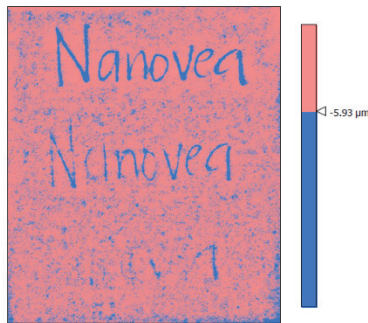
Parameters	Unit	Hole
Surface	mm ²	150
Volume	μm ³	752750679
Max. depth/height	μm	72.0
Mean depth/height	μm	5.01

Fig. 16. A complete analysis showing the maximum depth of a specific word compared to the mean depth of its surroundings for the writing with the intermediate pressure.

Parameters	Unit	Hole
Surface	mm ²	107
Volume	μm ³	426521068
Max. depth/height	μm	49.7
Mean depth/height	μm	3.98

Fig. 17. A complete analysis showing the maximum depth of a specific word compared to the mean depth of its surroundings for the writing with the lowest pressure

Parameters	Unit	■	■
Projected area	%	14.9	85.1
Volume of void	%	1.01	82.2
Volume of material	%	99.0	17.8
Volume of void	μm ³ /mm ²	726363	26617312
Volume of material	μm ³ /mm ²	71393252	5766513
Mean thickness of void	μm	0.726	26.6
Mean thickness of material	μm	71.4	5.77

Fig. 18. Slices analysis

Summary and conclusions

Through this research, we have demonstrated the capacity of optical profilometry for the detection and deciphering of indented writing for forensics casework. Trials were run on several types of optical profilometers, and all were able to detect indented writing to some extent. Specific achievements of the tested optical profilometers include the detection of single dots on even the third page under the original writing paper, along with the detection and decipherment of writing of a magnitude as small as $8\mu\text{m}$ and the clear resolution of a 3D image of this same writing. Not only were these results encouraging, but the translation of the indentation topography into numerical values as provided by the profilometer suggests a tremendous benefit for computational processing of the collected data. The usefulness of these types of measurements and formatting for computational integration is only beginning to be understood.

Considering the compelling proof of concept achieved in this research, we believe optical profilometry has much to offer the field of documentation analysis, and that it is worthwhile to continue along this line of work to a more extensive investigation.

Перелік посилань

1. ASTM International. ASTM E 2291-03: Standard Guide for Indentation Examinations. In *Annual book of ASTM standards Volume 14.02, July 2012*. West Conshohocken, 2003 PA: American Society for Testing and Materials.
2. Pearse M. L., Brennan J. S. Importance of absolute humidity in the operation of the electrostatic detection apparatus. *Forensic Science International*, 1996. 83 (2), P. 121-131.
3. Tolliver D. K. The Electrostatic Detection Apparatus (ESDA): Is it really non-destructive to documents? *Forensic Science International*, 44 (1), 1990. P. 7-21. doi: [https://doi.org/10.1016/0379-0738\(90\)90161-Q](https://doi.org/10.1016/0379-0738(90)90161-Q)
4. Cameron M. Evaluation of Ozone Exposure from use of Electrostatic Detection Apparatus *Journal of the american society of questioned document examiners*, 4 (1), 2001. P. 20-23.
5. Attestor Forensics. Toner Dust & Ozone Reduction-System for ESDA Workplaces. *Toner Dust & Ozone Reduction-System for ESDA Workplaces*. URL: <http://www.attestor->

References

1. ASTM International (2003). ASTM E 2291-03: Standard Guide for Indentation Examinations. In *Annual book of ASTM standards Volume 14.02, July 2012*. West Conshohocken, PA: American Society for Testing and Materials. (in English).
2. Pearse, M. L., Brennan, J. S. (1996). Importance of absolute humidity in the operation of the electrostatic detection apparatus. *Forensic Science International*, 83 (2), P. 121-131. (in English).
3. Tolliver, D. K. (1990). The Electrostatic Detection Apparatus (ESDA): Is it really non-destructive to documents? *Forensic Science International*, 44 (1), P. 7-21. doi: [https://doi.org/10.1016/0379-0738\(90\)90161-Q](https://doi.org/10.1016/0379-0738(90)90161-Q) (in English).
4. Cameron, M. (2001). Evaluation of Ozone Exposure from use of Electrostatic Detection Apparatus *Journal of the american society of questioned document examiners*, 4 (1), P. 20-23. (in English).
5. Attestor Forensics. Toner Dust & Ozone Reduction-System for ESDA Workplaces. *Toner Dust & Ozone Reduction-System for ESDA Workplaces*. Retrieved from: <http://www.attestor->

forensics.com/Literature/Tornado%20SF91%20brochure%20EN.pdf

6. Attestor Forensics. TORnado – Toner and ozon reduction system. URL: <http://www.attestor-forensics.com/EN/Products/TORnado.html>

7. De Koeijer J. A., Berger C. E. H., Glas W., Madhuizen H. T. Gelatine Lifting, a Novel Technique for the Examination of Indented Writing*. *Journal of Forensic Sciences*, 51 (4), 2006. P. 908-914. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2006.00158.x>

8. Spagnolo G. S. Potentiality of 3D laser profilometry to determine the sequence of homogenous crossing lines on questioned documents. *Forensic Science International*, 164 (2), 2006. P. 102-109. doi: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2005.12.004>

forensics.com/Literature/Tornado%20SF91%20brochure%20EN.pdf (in English).

6. Attestor Forensics. TORnado – Toner and ozon reduction system. Retrieved from <http://www.attestor-forensics.com/EN/Products/TORnado.html> (in English).

7. De Koeijer, J. A., Berger, C. E. H., Glas, W., Madhuizen, H. T. (2006). Gelatine Lifting, a Novel Technique for the Examination of Indented Writing*. *Journal of Forensic Sciences*, 51 (4), P. 908-914. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1556-4029.2006.00158.x> (in English).

8. Spagnolo, G. S. (2006). Potentiality of 3D laser profilometry to determine the sequence of homogenous crossing lines on questioned documents. *Forensic Science International*, 164 (2), P. 102-109. doi: <https://doi.org/10.1016/j.forsciint.2005.12.004> (in English).

ОПТИЧНА ПРОФІЛОМЕТРІЯ ЯК МЕТОД ВИЯВЛЕННЯ РЕЛЬЄФНО-ТИСНЕНИХ НАПИСІВ

А. Ельяшів
С. Візнер

Поточна методологія виявлення рельєфно-тиснених написів включає в себе обробку пристроєм електростатичного виявлення (ESDA) і вивчення у косопадаючому світлі. Хоча ESDA широко використовується в криміналістичному аналізі, він має кілька недоліків, в тому числі його непридатність для використання з документами певної форми і щільності, збиток, який він іноді завдає доказам, вимагає зволоження документів для їх обробки і озон, який він створює.

У цьому дослідженні ми оцінили оптичну профілометрію як потенційну альтернативу ESDA. Були проведені випробування оптичних профілометрів декількох марок, і всі вони в тій чи іншій мірі змогли виявити рельєфне тиснення. Деякі з помітних досягнень протестованих оптичних профілометрів включають виявлення окремих точок аж до третьої сторінки під оригінальним папером, дешифрування написів розміром всього 8 мкм і чітке розширення тривимірного зображення цього ж напису. Ці результати не тільки обнадіють, але перетворення топографії вдавлення в числові значення, що надаються профілометри, дають величезну перевагу для обчислювальної обробки зібраних даних. Корисність цих типів вимірювань і форматування для обчислювальної інтеграції тільки починається.

Беручи до уваги переконливі докази концепції, досягнуті в цьому дослідженні, ми вважаємо, що оптична профілометрія може багато чого запропо-

нувати в області аналізу документації, і що варто продовжити цю роботу для більш ширшого дослідження. Наступний етап включатиме в себе ретельне порівняння характеристик обробки ESDA і оптичної профілометрії.

Ключові слова: криміналістика, рельєфно-тиснене написання, оптичний профілометр, технічна експертиза документів.

ОПТИЧЕСКАЯ ПРОФИЛОМЕТРИЯ КАК МЕТОД ОБНАРУЖЕНИЯ РЕЛЬЕФНО-ТИСНЕННЫХ НАДПИСЕЙ

**А. Эльяшив
С. Визнер**

Текущая методология обнаружения рельефно-тисненных надписей включает в себя обработку устройством электростатического обнаружения (ESDA) и изучения в косо-падающем свете. Хотя ESDA широко используется в криминалистическом анализе, он имеет несколько недостатков, в том числе его непригодность для использования с документами определенной формы и плотности, ущерб, который он иногда наносит доказательствам, требует увлажнения документов для их обработки и озон, который он создает.

В этом исследовании мы оценили оптическую профилометрию как потенциальную альтернативу ESDA. Были проведены испытания оптических профилометров нескольких марок, и все они в той или иной степени смогли обнаружить рельефное тиснение. Некоторые из заметных достижений протестированных оптических профилометров включают обнаружение отдельных точек вплоть до третьей страницы под оригинальной бумагой, дешифрование надписей размером всего 8 мкм и четкое разрешение трехмерного изображения этого же написания. Эти результаты не только обнадеживают, но преобразование топографии вдавливания в числовые значения, предоставляемые профилометром, дает огромное преимущество для вычислительной обработки собранных данных. Полезность этих типов измерений и форматирования для вычислительной интеграции только начинается.

Принимая во внимание убедительные доказательства концепции, достигнутые в этом исследовании, мы считаем, что оптическая профилометрия может многое предложить в области анализа документации, и что стоит продолжить эту работу для более широкого исследования. Следующий этап будет включать в себя тщательное сравнение характеристик обработки ESDA и оптической профилометрии.

Ключевые слова: криминалистика, рельефно-тиснённое написание, оптический профилометр, техническая экспертиза документов.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.48>
УДК 343.9: 340.6

Олеся Петрівна Ващук
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри криміналістики

ORCID 0000-0003-3161-2870
E-mail: vaschuk@onua.edu.ua

Національний університет «Одеська юридична академія»

ПРОЦЕС ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ У ВІДЕОЗАПИСІ

Стаття присвячена характеристиці окремих складових процесу ідентифікації особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі. Визначено мету та методи такого дослідження. Декларовано об'єкти та предмет дослідження. Розкрито етапи процесу дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі.

Ключові слова: ідентифікація особи, невербальна інформація, дослідження особи у відеозаписі, ідентифікаційні ознаки, дослідження особи в динаміці.

Постановка проблеми. Актуальність даної проблематики у такому вигляді завдячує стрімкому збільшенню відеозаписів у буденному житті людини, що в такій же прогресії швидко перетекло і в поле діяльності судових експертів. Доступність та розповсюдженість різноманітних засобів для здійснення відеофіксації створило велику кількість матеріалів, що мають значення для суду, містять дані про предмет судового розгляду та можуть бути доказами у справі / провадженні. Слід констатувати, що такий стан практики обумовив необхідність теоретичних напрацювань з питань дослідження і використання відеозаписів, зокрема і ідентифікації особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з зовнішності людини у відеозаписі. Проте така практична затребуваність (наявність великої кількості відеозаписів з матеріалами, що мають значення для суду) наразі висуває і вимоги до проведення таких досліджень (зокрема, визначення об'єктів та предмета дослідження, етапів процесу дослідження, формулювання питань до експерта та ймовірних висновків за результатами проведення експертизи).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика досліджень інформаційного забезпечення експертної діяльності є сферою наукових інтересів таких вчених, як Ю. П. Алєнін, Л. І. Аркуша, В. П. Бахін, В. Д. Берназ, В. К. Весельський, І. І. Когутич, І. І. Котюк, В. А. Колєсник, В. П. Колмаков, В. О. Коновалова, Т. В. Варфоломєєва, А. Ф. Волобуєв,

В. І. Галаган, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, І. В. Гловюк, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, В. С. Кузьмічов, М. А. Погорецький, О. А. Самойленко, Д. Б. Сергєєва, В. М. Стратонов, В. В. Тищенко, Л. Д. Удалова, Ю. М. Черноус, В. М. Шевчук, В. М. Шепітько, В. Ю. Шепітько та ін.

Мета дослідження. Характеристика процесу ідентифікації експертом особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності (антроподжерельна невербальна інформація) у відеозаписі. Відповідно до мети поставлені на виконання такі завдання:

- поставити мету експертного дослідження особи у відеозаписі за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності;
- визначити об'єкти експертного дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі;
- охарактеризувати етапи процесу дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі.

Викладення основного матеріалу. Чинне нормативне забезпечення України не забороняє дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі та дозволяє розробку нової методики комплексного експертного дослідження особи за матеріалами відеозапису [1; 2; 3; 4; 5].

При дослідженні такого виду невербальної інформації, як невербальна інформація, що поступає з зовнішності особи (антроподжерельна невербальна інформація), її основними джерелами є зовнішній вигляд, емоційний стан та супутні ознаки (оформленість зовнішності, одягу, побуту). Додатковими джерелами можуть бути об'єкти вербального супроводу діяльності особи. Самі джерела невербальної інформації по-перше, одночасно виступають в якості самостійних об'єктів дослідження, які в цьому випадку досліджуються в сукупності та по-друге, при наявності об'єктів вербальної інформації (які також виступають самостійними об'єктами дослідження) – ці об'єкти (вербальні та невербальні) також досліджуються сукупно. Відсутність інформації щодо одного з таких джерел може суттєво вплинути на отримання такого висновку експерта як неможливість вирішення поставлених питань.

Джерела невербальної інформації характеризуються через ознаки особи (статично), а в динаміці вони виступають властивостями цих самих ознак. Наприклад, м'язи обличчя (це є ознаки), а їх рух, тобто міміка – це є прояв цих ознак. Зокрема, в ході дослідження особи у відеозаписі за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності об'єктами такого дослідження виступають джерела невербальної інформації, що свідчать про індивідуальні властивості особи та особливості за якими її можна ідентифікувати.

Отже, об'єктами дослідження у справах / провадженнях можуть бути джерела невербальної інформації у відеозаписі, що свідчать про індивідуальні ознаки і властивості особи та особливості за якими її можна ідентифікувати.

Предмет дослідження кореляційно залежить від об'єкту дослідження та обумовлений самими джерелами невербальної інформації у відеозаписі. Так,

предметом дослідження у справах/провадженнях є невербальна інформація у відеозаписі, що свідчить про індивідуальні ознаки та властивості особи і особливості за якими її можна ідентифікувати та охарактеризувати.

Мета такого дослідження полягає у визначенні тотожності ознак об'єктів невербальної інформації (в статичні) та їх властивостей (в динамічній) у відеозаписах.

Методи дослідження – системний аналіз, порівняльний аналіз, синтез, одномірне зіставлення, багатомірне зіставлення та їх авторські модифікації в залежності від об'єктів конкретного дослідження.

Вчені щодо стадій експертного дослідження більш менш одноставні та стверджують, що зазвичай експертне дослідження складається з таких основних стадій: 1) попереднє дослідження; 2) роздільне дослідження; 3) експертний експеримент; 4) порівнювальне дослідження; 5) оцінка результатів дослідження; 6) формулювання висновків; 7) оформлення експертного дослідження. Ці стадії в напрацюваннях вчених або поглинають один одного, або навпаки ще дрібняться в залежності від об'єкта та предмета дослідження [6; 7; 8; 9; 10].

Процес дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі, чотирьох етапний, де кожен послідовний етап обумовлено перетікає у наступний. Всі чотири етапи такого дослідження є кореляційними і взаємозалежними та проводяться з метою вирішення поставлених питань. Зокрема, таке дослідження може стати неможливим на будь-якому з етапів в зв'язку з рядом об'єктивних чинників (наприклад, нечітке зображення одного з порівнювальних об'єктів, занадто коротке зображення порівнювального об'єкта та ін.).

У процесі дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі виділимо чотири такі етапи: 1) попереднього дослідження; 2) роздільного дослідження; 3) порівняльного дослідження; 4) підведення підсумків.

Попереднє дослідження об'єктів невербальної інформації в відеозаписі включає в себе:

- 1) аналіз вихідного матеріалу;
- 2) визначення переліку ідентифікаційних ознак та властивостей порівнювальних об'єктів, тобто вихідної сукупності матеріалів дослідження;
- 3) поставлення завдань дослідження та формулювання відповідного переліку питань;
- 4) визначення методів, які будуть застосовані при проведенні дослідження;
- 5) за необхідності, запит для отримання експериментальних зразків або інших додаткових матеріалів по справі / провадженню.

Визначення вихідної сукупності матеріалів дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі є повноваженням експерта в рамках експертизи. Водночас праці вчених щодо ідентифікації особи за ознаками зовнішності [11, с. 208-210], портретної експертизи [12, с. 309-311] свідчать про необхідність належної підготовки зразків для дослідження ще до призначення експертизи.

Роздільне дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі включає в себе окреме дослідження ідентифікаційних ознак та властивостей порівнювальних об'єктів.

Окремої теоретичної розробки потребує фонетичний аналіз усної мови (розріз невербальної складової) в криміналістичній експертизі відеозаписів, в рамках якої А. В. Андреева вже надає рекомендації з забезпечення єдиного підходу до трактування фонетичних особливостей усної мови дикторів на стадії роздільного вивчення фонограм [13].

Джерело невербальної інформації може досліджуватися на одному відеозаписі або ряді таких відеозаписів (наприклад, вільні та експериментальні зразки).

Вільні зразки (до внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань та після внесення таких даних, але не для проведення експертизи) для проведення такого дослідження повинні відповідати таким вимогам:

- 1) мати достатні ідентифікаційні ознаки (в статичі) для встановлення їх тотожності щодо досліджуваного джерела невербальної інформації;
- 2) мати достатні ідентифікаційні властивості (в динаміці) для встановлення їх тотожності щодо досліджуваного джерела невербальної інформації;
- 3) мати достатню інформацію щодо походження таких зразків (умови отримання тощо).

Експериментальні зразки для проведення такого дослідження повинні відповідати таким вимогам:

- 1) мати достатні та відповідні для порівняння сліди на джерелах дослідження, тобто, зразки повинні бути отримані з максимально наближеними умовами до вільних зразків;
- 2) мати достатні ідентифікаційні ознаки (в статичі) для встановлення їх тотожності щодо досліджуваного джерела невербальної інформації;
- 3) мати достатні ідентифікаційні властивості (в динаміці) для встановлення їх тотожності щодо досліджуваного джерела невербальної інформації.

Окремо необхідно розробити правила отримання таких експериментальних зразків при дослідженні саме джерел невербальної інформації з урахуванням ознак особи та їх властивостей.

Процес роздільного дослідження уявляється таким чином, що відбувається дослідження шляхом угруповання об'єктів до великих і малих груп, далі дослідження проводиться за принципом переходу від більших груп об'єктів до малих. Тобто дослідження джерел невербальної інформації відбувається в сукупності груп, а при наявності вербального супроводу, то обов'язково враховуються і її ознаки та властивості. В широкому смислі об'єктом дослідження в цій стадії виступає слід джерела невербальної інформації, при цьому сам механізм утворення сліду вивчається як елемент події в цілому.

В свою чергу, В. О. Комаха попередньо досліджує безпосередні сліди людини з метою їх вербальної фіксації, тобто невербальне вербально описує [14, с. 315-354]. До того ж, вже розроблені засади порівняльного дослідження в межах експертизи відео-, звукозапису [11, с. 212-213] та експертизи відеозапису [12, с. 357-359].

Процес порівняльного дослідження передбачає акумуляцію даних і результатів з попередніх етапів та порівняльне дослідження ідентифікаційних ознак об'єктів та їх властивостей.

Особі притаманна індивідуальна сукупність ознак, що відрізняють її від інших людей [15]. Варто додати, що не тільки за сукупністю ознак, а за сукупністю ознак та їх властивостей, що відрізняють її від інших людей.

Вчені стверджують, що криміналістична ідентифікація людини є можливою завдяки таким властивостям її зовнішнього вигляду, як то індивідуальність, відносна стійкість та рефлекторність [15]. Тобто, ознаки особи та її властивості можуть ідентифікуватися завдяки індивідуальним, відносно стійким та рефлекторним властивостям її зовнішнього вигляду.

Процес дослідження особи в статистиці за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі проводиться відповідно до основних антропометричних контрольних точок для ідентифікації в анфас. Можна взяти за основу Вимоги до відцифрованого образу обличчя особи, фотокарток, що подаються для оформлення або обміну документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи, на фотографічному зображенні на них [16]. Також, окрім основних антропометричних контрольних точок для ідентифікації особи в анфас, дослідження інших не менш важливих об'єктів невербальної інформації надає можливість експерту ідентифікувати особу за іншими ознаками зовнішності.

Процес дослідження особи в динаміці за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі надає можливість не тільки ідентифікувати особу, а й відтворити подію в цілому або її частини, надати нову інформацію щодо предмету судового розгляду та сприяти встановленню обставин справи / провадження.

Процес підведення підсумків включає в себе оцінку результатів дослідження, формулювання висновків та належне оформлення експертного дослідження всього процесу дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі.

Висновки. Процес дослідження об'єктів невербальної інформації в відеозаписі є етапним (попереднє, роздільне та порівняльне дослідження; підведення підсумків). Зразки при дослідженні об'єктів невербальної інформації в відеозаписі можуть бути вільними і експериментальними та повинні відповідати чітко визначеним вимогам. Попереднє дослідження об'єктів невербальної інформації включає в себе підготовчі дії, а роздільне дослідження – окреме дослідження ідентифікаційних ознак та властивостей порівнювальних об'єктів. Процес порівняльного дослідження передбачає акумуляцію даних і результатів з попередніх етапів та порівняльне дослідження ідентифікаційних ознак об'єктів та їх властивостей. Процес підведення підсумків включає в себе оцінку результатів дослідження, формулювання висновків та належне оформлення експертного дослідження всього процесу дослідження особи за особливостями невербальної інформації, що поступає з її зовнішності у відеозаписі.

Перспективою подальшого розвитку є створення методики комплексного експертного дослідження особи за матеріалами відеозапису на рівні

самостійної атестованої методики, включеної до Реєстру методик проведення судових експертиз. В цілому, такі напрацювання доповнюють та вдосконалюють положення криміналістики та судової експертизи.

Перелік посилань

1. Про судову експертизу: Закон України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 15.04.2021).
2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (дата звернення 15.04.2021).
3. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/para17#n17> (дата звернення 15.04.2021).
4. Про затвердження порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: постанова Кабміну України від 02.07.2008 № 595. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF> (дата звернення 15.04.2021).
5. Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08> (дата звернення 15.04.2021).
6. Рувін О. Г., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Розробка експертних методик: зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів систем управління якістю, адаптованих в Україні). Київ, 2014. 74 с.
7. Грошевий Ю. М., Цимбал М. Л., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін. Судова експертиза. Київ, 2004.

References

1. On forensic examination: Law of Ukraine. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).
2. Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations and expert research: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).
3. Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5. Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98/para17#n17> (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).
4. On approval of the procedure for attestation and state registration of methods for conducting forensic examinations: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 02.07.2008. No. 595. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF> (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).
5. On approval of the Procedure for maintaining the Register of forensic examination methods: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 02.10.2008 No. 1666/5. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08> (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).
6. Ruvyn, O. H., Poltavskiy, A. O., Bondar, M. Ye. (2014). Development of expert methods: content, structure, design (taking into account international standards of quality management systems, adapted in Ukraine). Kyiv. 74 p. (in Ukrainian).
7. Hroshoviy, Yu. M., Tsybaly, M. L., Simakova-Yefremian, E. B. et al (2004).

- пертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб. Харків, 2004. 448 с.
8. Шепітько В. Ю., Борисенко І. В., Когут С. О., Могильніков О. М. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності: навч.-практ. посіб. Харків, 2003. 112 с.
9. Ієрусалимов І. О., Садченко О. О., Сокиран М. Ф. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності: метод. рек. Київ, 2011. 49 с.
10. Нізовцев Ю. Ю. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності: метод. рек. Київ, 2013. 52 с.
11. Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб. Київ, 2019. 424 с.
12. Щербаківський М. Г. Призначення та провадження судових експертиз. Харків, 2011. 400 с.
13. Андрєєва А. В. Фонетичний аналіз усної мови в криміналістичній експертизі звукозаписів і проблеми норми. *Криміналістика і судебна експертиза*: межвед. науч. метод. сб. Київ, 2013. Вып. 58, Ч. 2. С. 363-369.
14. Комаха В. О. Тактика попереднього дослідження криміналістичних об'єктів та призначення судових експертиз: навч.-практ. посіб. Чернівці, 2009. 652 с.
15. Криміналістика. Мультимедійний підруч. / кафедра криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/kriminalist/lections/lection_2.12.html (дата звернення 15.04.2021).
16. Про затвердження Вимог до відцифрованого образу обличчя особи, фотокарток, що подаються для оформлення або обміну документів, що посвідчують особу, підтверджують громадянство України чи спеціальний статус особи, та фотографіч-
- Forensic examination: normative legal regulation and scientific commentary: study guide. Kharkiv. 448 p. (in Ukrainian).
8. Shepitko, V. Yu., Borysenko, I. V., Kohut, S. A., Mohylnykov, O. M. (2003). Personality identification based on appearance: a training manual. Kharkov. 112 p. (in Ukrainian).
9. Yerusalymov, I. O., Sadchenko, O. O., Sokyran, M. F. (2011). Personal identification based on appearance: guidelines. Kyiv. 49 p. (in Ukrainian).
10. Nizovtsev, Yu. Yu. (2013). Personal identification based on appearance: guidelines. Kyiv. 52 p. (in Ukrainian).
11. Ruvin, O. H. (Ed.). (2019). Forensic examinations in the procedural law of Ukraine: textbook. Kyiv. 424 p. (in Ukrainian).
12. Shcherbakovskyi, N. H. (2011). Appointment and production of forensic examinations. Kharkiv. 400 p. (in Ukrainian).
13. Andrieieva, A. V. (2013). Phonetic analysis of oral speech in the forensic examination of sound recordings and the problem of the norm. *Forensics and Criminalistics*: interdepartmental scientific and methodological collection. Kyiv. Issue. 58, Part 2. P. 363-369. (in Ukrainian).
14. Komakha, V. O. (2009). Tactics of preliminary research of forensic objects and appointment of forensic examinations. Training and practical manual. Chernivtsi. 652 p. (in Ukrainian).
15. Forensic science. Multimedia textbook/Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs. Retrieved from: https://arm.naiu.kiev.ua/books/kriminalist/lections/lection_2.12.html (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).
16. On the approval of the Requirements for a digitized image of a person's face, photographs submitted for processing or exchange of identity documents confirming the citizenship of Ukraine or a special status of a person, and a photographic image on them: By Order of the

ного зображення на них: наказом Міністерства внутрішніх справ України URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1146-19/print> (дата звернення 15.04.2021).

Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1146-19/print> (access date 15.04.2021). (in Ukrainian).

ПРОЦЕС ІДЕНТИФІКАЦІЇ ЛИЦА В ВИДЕОЗАПИСИ

О. П. Ващук

Статья посвящена характеристике отдельных составляющих процесса идентификации личности по особенностям невербальной информации, поступающей из ее внешности в видеозаписи. Определена цель такого исследования, которая заключается в определении тождества признаков объектов невербальной информации (в статике) и их свойств (в динамике) в видеозаписях. Констатировано, что методами исследования является системный анализ, сравнительный анализ, синтез, одномерное сравнение, многомерное сопоставление и их авторские модификации в зависимости от объектов конкретного исследования.

Декларировано, что объектами исследования по делам / производствам могут быть источники невербальной информации в видеозаписи, свидетельствующие о индивидуальных признаках и свойствах личности, и особенностях по которым ее можно идентифицировать. Предмет исследования корреляционно зависит от объекта исследования и обусловлен самими источниками невербальной информации в видеозаписи. Так, предметом исследования по делам/производствам является невербальная информация в видеозаписи, свидетельствующая об индивидуальных признаках и свойствах личности, и особенностях по которым ее можно идентифицировать.

Раскрыт процесс исследования объектов невербальной информации в видеозаписи: он этапный (предварительное, раздельное и сравнительное исследование; подведение итогов). Определено, что образцы при исследовании объектов невербальной информации в видеозаписи могут быть свободными и экспериментальными и должны соответствовать четко определенным требованиям. Предварительное исследование объектов невербальной информации включает в себя подготовительные действия, а раздельное исследование – отдельное исследование идентификационных признаков и свойств сравнительных объектов. Процесс сравнительного исследования предполагает аккумуляцию данных и результатов из предыдущих этапов и сравнительное исследование идентификационных признаков и свойств объектов. Процесс подведения итогов включает в себя оценку результатов исследования, формулирование выводов и надлежащее оформление экспертного исследования всего процесса исследования личности по особенностям невербальной информации, поступающей из ее внешности в видеозаписи.

Анонсировано перспективу дальнейшего развития по созданию методики комплексного экспертного исследования личности по материалам видеозаписи на уровне самостоятельной аттестованной методики, включенной в Реестр методов проведения судебных экспертиз.

Ключевые слова: идентификация человека, невербальная информация, исследования личности в видеозаписи, идентификационные признаки, исследования личности в динамике.

IDENTIFICATION PROCESS PERSON IN VIDEO RECORDING

O. Vashchuk

The article is devoted to the characteristics of certain components of the process of identification of a person by the features of nonverbal information coming from his appearance in the video. The purpose of this study is to determine the identity of the features of non-verbal information objects (in statics) and its properties (in dynamics) in videos. It is stated that the research methods are system analysis, comparative analysis, synthesis, one-dimensional comparison, multidimensional comparison and its author's modifications depending on the objects of a particular study.

It is stated that the objects of research in cases may be sources of nonverbal information in the video, which indicate the individual characteristics of the person and the features by which he can be identified. The subject of the study correlates with the object of the study and is determined by the sources of nonverbal information in the video. Thus, the subject of research in cases is nonverbal information in the video, which indicates the individual characteristics and properties of the person and the features by which he can be identified.

The process of research of nonverbal information objects in the video is revealed: it is a stage (preliminary, separate and comparative research; summarizing). It has been determined that samples in the study of objects of nonverbal information in video can be free and experimental and must meet clearly defined requirements. Preliminary research of nonverbal information objects includes preparatory actions, and separate research – a separate study of identification features and properties of comparative objects. The process of comparative research involves the accumulation of data and results from previous stages and a comparative study of the identification features and properties of objects. The process of summarizing the results includes evaluation of research results, formulation of conclusions and proper design of expert research of the whole process of research of a person on the features of nonverbal information coming from his appearance in the video.

The prospect of further development on creation of a technique of complex expert research of the person on materials of video recording at the level of the independent certified technique included in the Register of methods of carrying out forensic examinations is announced.

Key words: human identification, non-verbal information, personality research in video recording, identification signs, personality research in dynamics.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.49>
УДК 343.98

Наталія Миколаївна Ахтирська
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

ORCID 0000-0003-3357-7722
Email: Akhtyrskan@gmail.com

*Інститут права Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ВИКОРИСТАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ОЗНАК ПРОВОКАЦІЇ

У статті досліджується тлумачення поняття «провокація» з точки зору практики Європейського суду з прав людини, законодавства України, аналізується практика правоохоронних органів та наводяться ситуації, з якими стикаються суди під час оцінки достовірності доказів. Пропонується задля спростування доказів, одержаних з порушенням статті 6 Конвенції про права людини та основоположні свободи, використовувати сучасні можливості судово-лінгвістичної експертизи.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, провокація, негласні слідчі (розшукові) дії, підбурювання, зловживання впливом.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 22 Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, боротьба з корупцією визнається елементом безпекової політики, що зумовлює необхідність співробітництва, спрямованого на вирішення проблем, пов'язаних з корупцією як у приватному, так і в державному секторі. Задля досягнення цієї мети досягнені домовленості стосовно обміну найкращими практиками, в тому числі щодо методик розслідування та криміналістичних досліджень [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кримінальною конвенцією Ради Європи про боротьбу з корупцією передбачено, що кожна Сторона вживатиме таких законодавчих та інших заходів, – включаючи заходи, що дозволяють застосування спеціальних слідчих методів із дотриманням національного законодавства, – які можуть бути необхідними для забезпечення їй можливості сприяти збиранню доказів у зв'язку із кримінальними злочинами, ідентифікувати, вистежувати, заморожувати і заарештовувати засоби та доходи, отримані від корупції (ст. 23) [2].

Про можливість використання «спеціальних методів розслідування» йдеться у Конвенції ООН про боротьбу з корупцією: «З метою ефективної боротьби з корупцією кожна Держава-учасниця, тією мірою, якою це допускається основними принципами її правової системи, і за умов, встанов-

лених її внутрішнім правом, вживає, у межах своєї компетенції, таких заходів, які можуть бути необхідними, щоб дозволити проведення її компетентними органами контролю над поставками й, у тих випадках, коли вона вважає це доречним, використання інших спеціальних методів розслідування, таких як електронне спостереження або інші форми спостереження, або таємні операції, на своїй території, а також визнання доказів, зібраних за допомогою таких методів, в суді (ст. 50) [3].

Європейський суд з прав людини в цілому визнав, що зростання організованої злочинності і труднощі, з якими стикаються правоохоронні органи при виявленні і розслідуванні правопорушень, виправдовують вжиття належних заходів. Він підкреслив, що поліції все частіше потрібно використовувати таємних агентів, які забезпечені оперативною легендою, інформаторів і негласні методи оперативної роботи, особливо в боротьбі з організованою злочинністю і корупцією. Суд визнає використання таємних методів розслідування в боротьбі зі злочинністю. Він неодноразово стверджував, що таємні операції як такі не перешкоджають праву на справедливий судовий розгляд, і що наявність ясних, адекватних і достатніх процесуальних гарантій встановлює допустимі дії поліції, які не допускають провокації [4].

В Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 24.03.2021 наголошено на важливості забезпечення незалежності та безсторонності суду відповідно до міжнародних, у тому числі європейських, стандартів, практики Європейського суду та здійснення ефективного судочинства з урахуванням вимог Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду [5].

Мета дослідження. Метою статті є визначення можливостей лінгвістичної експертизи для встановлення ознак провокації.

Викладення основного матеріалу. Правоохоронним органам України надається право здійснювати контроль за вчиненням злочину у випадках наявності достатніх підстав вважати, що готується вчинення або вчиняється тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та проводити: 1) контрольовану поставку; 2) контрольовану та оперативну закупку; 3) спеціальний слідчий експеримент; 4) імітування обстановки злочину (ст. 271 КПК України) [6]. Водночас, передбачається кримінальна відповідальність за провокацію підкупу (ст. 370 КК України), під якою розуміється вчинення службовою особою (ч. 1) або співробітником правоохоронного органу (ч. 2) дій з підбурення особи на пропонування, обіцянку чи надання неправомірної вигоди або прийняття пропозиції, обіцянки чи одержання такої вигоди, щоб потім викрити того, хто пропонував, обіцяв, надав неправомірну вигоду або прийняв пропозицію, обіцянку чи одержав таку вигоду [7].

Аналіз слідчої та судової практики свідчить, що правоохоронними органами при проведенні «таємних операцій» допускаються суттєві порушення процесуального законодавства, а на стадії судового розгляду (в першій та апеляційній інстанції) вони не завжди виявляються, що призводить до використання недопустимих доказів під час ухвалення вироків. Об'єктивно постає питання: чого бракує правозастосовній практиці задля єдності тлумачення процедури та результатів проведення контролю за вчиненням злочину? Оче-

видно, що юристам не достає обізнаності щодо використання спеціальних знань, а саме можливостей лінгвістичної експертизи, яка є відносно новою сферою діяльності спеціалістів-мовознавців, які на підставі сучасних досягнень лінгвістики вирішують актуальні проблеми мови та права [8].

Згідно з практикою Європейського суду з прав людини для відмежування провокації від допустимої поведінки правоохоронних органів є ряд критеріїв. Під змістовним критерієм розуміється наявність / відсутність суттєвих змістовних ознак, притаманних провокації правоохоронних органів, а під процесуальним критерієм – наявність у суду можливостей перевірити відомості про ймовірну провокацію під час судового засідання з дотриманням вимог рівності та змагальності сторін.

Підбурювання з боку поліції має місце тоді, коли відповідні працівники правоохоронних органів або особи, які діють за їхніми вказівками, не обмежуються пасивним розслідуванням, а з метою встановлення злочину, тобто отримання доказів і порушення кримінальної справи, впливають на суб'єкта, схильючи його до вчинення злочину, який в іншому випадку не був би вчинений (рішення у справі «Раманаускас проти Литви» від 05.02.2008) [4].

Під пасивною поведінкою ЄСПЛ розуміє відсутність будь-яких активних дій, які б спонукали потенційного підозрюваного вчинити злочин.

Таким чином, у разі виявлення за матеріалами кримінального провадження ознак, притаманних провокації злочину правоохоронними органами, суд у судовому засіданні має це перевірити шляхом дослідження відповідних обставин і лише після цього зробити висновок щодо наявності (відсутності) такого факту і, як наслідок, щодо належності, допустимості й достатності доказів у справі для прийняття відповідного процесуального рішення.

Доказами у корупційних злочинах найчастіше є записи розмов, які відбуваються під час безпосереднього спілкування (віч-на-віч) та телефонних домовленостей. З огляду на це, Т. В. Варлакова зазначає, що в рамках судової лінгвістичної експертизи, коли аналізуються розмовні тексти, найдоцільнішим є комунікативний підхід, який має суттєве значення для сучасного мовознавства, а також для логіко-змістовного та функціонально-стилістичного аналізу [9, с. 34].

Розглянемо даний підхід на прикладі кримінального провадження, відкритого за ч. 2 ст. 369-2 КК України «Зловживання впливом» [10]. Ухвалою слідчого судді накладено арешт на вантажний автомобіль, в якому перебувала дошка хвойних порід обрізна в асортименті, що належала фізичній особі – підприємцю С., шляхом заборони власнику чи іншим особам будь-яким чином розпоряджатись, відчужувати та користуватись зазначеним майном до прийняття остаточного рішення к кримінальному провадженні.

В обвинувальному акті зазначено, що голова суду у розмові з адвокатом –захисником, який висловив позицію свого клієнта щодо неправомірності вилучення майна та бажання повернути його, вирішив використати цю ситуацію для особистого збагачення шляхом отримання неправомірної вигоди за вплив на суддю з метою схилити його до прийняття рішення про повернення арештованого майна у кримінальному провадженні за ч. 1 ст. 246 КК України.

Втім, відповідно до протоколу допиту адвоката Ф., на інформацію адвоката, голова суду відреагував словами, що «С. згодий і це всім відомо», що вочевидь є оціночним судженням особи (негативним) та не може розглядатися в даному дискурсі як висловлення бажання подальшого спілкування.

Невдовзі кримінальне провадження щодо С. було закрито, про що слідчий повідомив підозрюваному по телефону, а також пояснив, що він може забрати «завтра» автомобіль з вантажем. Вказана обставина свідчить про те, що у підприємця С. з цього моменту не було необхідності передавати неправомірну вигоду будь-кому задля задоволення власного інтересу щодо володіння майном, на яке накладено арешт, оскільки був вичерпаний предмет «домовленості з адвокатом», з яким був укладений договір про надання правової допомоги та представництво інтересів у кримінальному провадженні. Однак, таке рішення органу досудового розслідування не задовольнило підприємця С., що мотивувало його поділитись своїм обуренням про закриття кримінального провадження з адвокатом. Вказана обставина вочевидь свідчить про наявність іншої мети в діях С. та адвоката Ф., які діяли за вказівкою правоохоронних органів щодо організації провокації.

Відповідно до Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006, «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод та практику Суду як джерело права (ст. 17) [11]. Тож, у подібній справі Європейський суд з прав людини в Постанові від 11.02.2014 «Санду проти Республіки Молдова» (одержана неправомірною вигодою за надання довідки про вакцинацію «неіснуючого» собаки (померлого), який не належав особі, що пропонувала неправомірну вигоду, тобто був (чужий) та свідомо ввела в оману лікаря, пред'явивши на нього паспорт), у якій заявник постраждав в результаті «провокування», із-за якого вчинив злочин пасивної корупції, вказав « у К. не було собаки і, як наслідок, у нього не було необхідності запитувати документи, що підтверджують вакцинацію собаки. Тим не менше, К. погодився діяти в якості провокуючого агента поліції» [12].

Тож, у даному кримінальному провадженні за відсутності дійсної підстави для звернення задля здійснення впливу очевидною є наявність провокації.

Кримінальне провадження щодо голови суду було відкрито за заявою адвоката від імені підприємця («заява, що я написав ... по ментах»). Предмет заяви був вичерпаний через закриття кримінального провадження, що виключало втручання правоохоронних органів та подальше використання заявника у якості «агента».

Європейський суд з прав людини, відхилив позицію про необхідність ототожнення злочинного умислу, який не існував раніше, – до провокації, та виявлення існуючого латентного злочинного умислу (Справа Раманаскас § 56) [4]. У даному кримінальному провадженні відсутні ознаки, які б свідчили про умисел на вчинення зловживання впливом до вжиття заходів, організованих правоохоронними органами (в межах провокації).

За позицією Європейського суду з прав людини, якщо дії таємних агентів скеровані на провокування до злочину, та не має підстав вважати, що злочин був би вчинений без їхнього втручання, то це виходить за межі розуміння агента, який діє під прикриттям, й може називатися провокуванням.

Для встановлення ознак провокації доцільно аналізувати також підстави для звернення особи з повідомленням до поліції на предмет наявності іншої, аніж передбачена в зверненні. На цьому наголошує Європейський суд з прав людини, зокрема, в справі Мілініїне проти Литви (§ 39, 24.06.2008), в якій зазначає необхідність встановлення такої обставини, «а чи не мала особа приховані на те причини» [13]. Голова суду тривалий час обіймає вказану посаду, за час виконання обов'язків судді були розглянуті численні справи, що могло зумовити виникнення інших причин для подання заяви щодо нього.

Європейський суд з прав людини також встановлює, що у випадку, якщо обвинувачений заявляє, що його спровокували на вчинення злочину, то суди, які розглядають справи, зобов'язані провести ретельне дослідження матеріалів, оскільки у відповідності з п. 1 ст. 6 Конвенції усі докази, одержані в результаті провокування з боку поліції, повинні бути виключені.

Якщо інформація, надана органами досудового розслідування не дає суду можливості ухвалити рішення про те, чи був обвинувачений спровокований поліцією, важливо, щоб суд ретельно дослідив процес (ситуацію), щоб переконатися, що права обвинуваченого на захист були належним чином забезпечені, зокрема, право на змагальний процес та рівність сторін. Оскільки співробітники поліції не були напряму залучені до операції, дана справа не відноситься до діяльності під прикриттям, а відноситься до дій окремої фізичної особи під наглядом поліції.

Для того щоб перевірити, чи був голова суду спровокований, суд повинен встановити, чи можна вважати розумним, що він був втягнений у відповідну злочинну діяльність до втручання поліції. Тобто, обов'язково треба перевірити, чи вчинив би обвинувачений певні дії без втручання поліції.

З огляду на це, позиція ЄСПЛ полягає в тому, що у випадку, якщо втручання поліції обмежується наданням допомоги особі в реєстрації вчинення незаконних дій іншою особою, визначним фактором є поведінка обох осіб [4]. Очевидно, що на підставі аналізу наведених в обвинувальному акті фактів та обставин, зафіксованих на роздруківках звукозапису, після закриття кримінального провадження та повідомленні слідчим про наявність підстав забрати автомобіль з вантажем (дошками), у підприємця С. не було жодної причини прийти на зустріч з обвинуваченим надавати неправомірну вигоду. В заяві, поданій поліції, зазначена інша підстава – повернення автомобіля з вантажем.

Доказування провокування в даній ситуації покладається на сторону обвинувачення. Сам факт виявлення коштів під час обшуку не свідчить про наявність одержання неправомірної вигоди за здійснення впливу та не виключає провокування. На цьому наголошує й ЄСПЛ у справі Санду проти Молдови (§ 17, 19 і 21) [4].

Підприємець С. та адвокат Ф. могли спровокувати обвинуваченого до пасивної корупції з будь-яких прихованих причин. Не існувало презумпції того, що обвинувачений раніше був втягнений до злочинної діяльності. Не існувало доказів того, що він був схильний до вчинення злочину. Доводи обвинувачення, що правоохоронні органи не могли відкрити кримінальне провадження щодо обвинуваченого до отримання доказів того, що він дійсно вчинив злочин, тільки підтверджує це. Судова інстанція зобов'язана дати правильну оцінку тому, чи вплинули дії підприємця С., який діяв з боку поліції, на провадження обвинуваченого вчинити дії, за які було відкрите кримінальне провадження, та чи вчинив би обвинувачений вказані дії без підбурювання.

Правоохоронні органи не просто приєднались для фіксації вчинення протиправних дій, ними вживались активні дії для організації обставин їх вчинення. Адвокат та співробітник правоохоронного органу домовляються про підставу перенесення судового засідання задля забезпечення часу для підготовки документів (для проведення Н(С)РД), при цьому вони впевнені, що клопотання не буде задоволене, «якщо до нього не підходить, нічого не говорити». Вказана фраза безпосередньо свідчить про підготовку та організацію провокації.

В розмові йдеться про можливість не задоволення клопотання про перенесення справи (за відсутності дозвільних документів на проведення Н(С)РД є ризик зірвати провокацію), у зв'язку з чим представник правоохоронного органу та адвокат розроблюють запасний варіант організації провокації «... тоді в апеляції можна порішати, те порішати, що я вам казав».

Безпосередньо в розмові йдеться про ймовірність повторності у випадку «якщо...»: «І тоді в нас буде привід підійти до нього (голови суду) і знову переговорити». Адвокат дає вказівки підприємцю С.: «Треба йти до голови суду».

На скарги підприємця голова суду відповідає: «Я вже дядько дорослий і нікуди не хочу лізти», що свідчить про відмову допомагати.

Намагання викликати жаль, співчуття є ознакою провокації. Так, на запитання судді: «... що ти тут ходиш?», підприємець С. (з увімкненою апаратурою) скаржиться: «Яка ж робота. Нема торгівлі – нема нічого. Одна машина була з товаром і тої немає. Ну треба ваша допомога...». На цьому наголошує ЄСПЛ у справі «Носко і Нефьодов проти Росії» (Постанова від 30.10.2014, § 54) [14], зокрема, що негласні операції повинні проводитися виключно пасивним чином за відсутності здійснення тиску на особу для вчинення злочину за рахунок таких засобів як прийняття на себе ініціативи в контактах, наполегливе спонування, обіцянка фінансової вигоди або викликання співчуття. Очевидно, що підприємець С. даним висловом намагається викликати співчуття, чим здійснює тиск задля подолання його рішучості не брати участь у вирішенні прохання.

Правоохоронні органи не залишалися повністю пасивними, а операція мала деякі ознаки тиску на обвинуваченого. Зокрема, у роздруківці телефонної розмови міститься наступна інформація: Співробітник СБУ: «Треба зробити таку зустріч. Нам треба ... бумагу передати. Якщо буде говорити, що ти дрова можеш уже забрати, не ведись на це. Не ведись. Бо нам пот-

рібне буде нове провадження. Ти йому можеш диктувати умови». З наведеного слідує, що правоохоронні органи попри відмову одержувати кошти в даному випадку, дають рекомендації здійснювати тиск, щоб не чекати підстав для відкриття іншого кримінального провадження.

Для визначення наявності провокації необхідно вирішити наступні питання:

- 1) чи були дії правоохоронних органів активними?
- 2) чи мало місце з їх боку спонукання особи до вчинення злочину (прояв ініціативи у контактах з особою, повторні пропозиції, незважаючи на початкову відмову особи, наполегливі нагадування, підвищення ціни вище середньої)?
- 3) чи був би скоєний злочин без втручання правоохоронних органів?
- 4) вагомість причин проведення оперативної закупки
- 5) чи були у правоохоронних органів об'єктивні дані про те, що особа була втягнута у злочинну діяльність і ймовірність вчинення нею злочину була суттєвою?

Для того, необхідно було врахувати кількість контактів та ініціатора спілкування; невиконання стороною обвинувачення клопотання щодо одержання інформації через оператора мобільного зв'язку щодо маршрутизації зв'язку та контенту, ініціатора та кількості дзвінків, кому належить номер телефону, свідчить про недоведення відсутності провокації. Це все доводить її наявність.

Також мало значення, що під час зустрічі з обвинуваченим: 1) посередник відмовляється брати участь у наданні допомоги підприємцю С. («Поезд ушел») і радить вирішувати свою проблему за допомогою адвокатів; 2) підприємець С. *наполягає* (за порадою співробітників правоохоронних органів); 3) підприємець С. *просить* посередника ще поговорити із головою суду; 4) підприємець С. *повідомляє*, що гроші знайшов й *хотів би їх передати*.

Таким чином, ЄСПЛ дійшов висновку, що у цій справі спосіб організації та проведення негласної операції був неадекватним та неналежним, що вочевидь применшує справедливість обвинувачення та судового розгляду. Відповідно, мало місце порушення п. 1 ст. 6 Конвенції.

Вказані критерії знайшли широке застосування у практиці Касаційного кримінального суду у складі Верховного суду (зокрема, виправдувальний вирок по відношенню до особи, яка обвинувачувалась за ч. 3 ст. 369 КК України з вказаних підстав залишений без змін).

Актуальність звернення до питання лінгвістичної експертизи, в аспекті юридичного дискурсу, пов'язане з двома факторами: 1) ступенем вивчення даного питання в лінгвістичній, юридичній науці та в інших галузях знань (психологія, соціологія, конфліктологія тощо); 2) значним соціальним попитом проведення якісних фахових лінгвістичних досліджень на практиці (законодавчому процесі та правозастосуванні). Дискурс – це мовна культура, в якій формується суспільство та існує особистість. Дискурс формується в системі координат, до якої відноситься, зокрема: 1) культурно-історичний контент; 2) етномовний контент; 3) статусно-функціональна роль учасників спілкування; 4) форма втілення дискурсу (усна, письмова, електронна).

Для доведення додаткових ознак провокації можуть бути використані спеціальні знання, зокрема, доцільно клопотати про призначення судової лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи.

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, семантико-текстуальною експертизою вирішуються завдання із встановлення змісту понять, лексичного значення слів або словосполучень, використаних в тих або інших текстах; їх стилістичної забарвленості; смислового навантаження; характеру інформації, що міститься в текстах (чи може така інформація розглядатися як образлива, чи містить вона загрозу конкретній особі (особам) тощо); тобто вирішення питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних із встановленням фактичних даних про автора.

Висновок експерта за результатами таких досліджень не є правовою кваліфікацією, а є констатацією об'єктивного змісту тексту з позиції спеціальних знань у галузі семантико-текстуальних експертних досліджень.

Орієнтовний перелік питань, що вирішуються:

1. Які значення мають слова, словосполучення, фрази, зафіксовані в досліджуваному тексті?

2. Яким є об'єктивний зміст досліджуваного словосполучення, речення, тексту, групи текстів?

3. Чи містяться у тексті висловлювання, виражені у формі закликів до певних дій (вказати, яких саме)? Якщо так, то чи є ці заклики публічними (або який характер та форму мають ці заклики)?

4. Чи містяться в тексті інформація позитивного або негативного характеру щодо певної фізичної або юридичної особи?

Експерту також обов'язково надаються протокол огляду та прослуховування фонограм досліджуваних розмов з їх надрукованим текстом, оформлений відповідно до процесуальних вимог [15].

Зокрема, за вказаними матеріалами доцільно з'ясувати ознаки мовної провокації, тобто підбурювання, наполягання, спонукання, викликання співчуття тощо, а саме:

1. Після спілкування з співробітниками правоохоронних органів адвокат по закінченню судового засідання дає вказівку підприємцю С. «Треба йти до голови суду говорити»; «Іди сходи». Чи є такі вислови підбурюванням?

2. Чи є в словах підприємця С. ознаки намагання викликати співчуття: «Яка ж робота. Нема торгівлі – нема нічого. Одна машина була з товаром і тої немає. Ну треба ваша допомога»?

3. Чи є в словах голови суду ознаки відмови від надання допомоги на прохання підприємця С. вчинити зловживання впливом: «Я вже дядько дорослий і нікуди не хочу лізти»?

4. Чи є в словах підприємця С., звернених до адвоката, обурення, незадоволення закриттям кримінального провадження та наданням можливості забрати вантаж, що вказує на наявність іншої мети в межах участі в негласній операції: «Дзвонила тільки слідча і каже забирайте свої дошки. – Адвокат: Забирайте свої дошки? – Підприємець С.: Ну. Що за фігня? – Адвокат: Що за ...? Підприємець С.: Да я сам не знаю. – Адвокат: Почекай, не їдь, не забирай

5. Чи є в словах співробітника правоохоронного органу вказівка щодо наполягання, спонукання до одержання неправомірної вигоди: «Якщо ти побачиш, що він не хоче, щоб ти дав йому гроші, то ... тоді ти... Не люблю жити в борг, якщо буде говорити, що ти можеш забрати автомобіль та вантаж, не ведись на це. Не ведись ... Не ведись... Тоді потрібне буде нове провадження, я цього не хочу?»

Висновки. У кримінальних провадженнях, в яких обвинувачений стверджує, що відносно нього було вчинено провокацію, доцільно призначити судову лінгвістичну експертизу. Провокація відбувається в умовах спілкування, тобто за встановлення комунікації, під час якої чи то представник правоохоронного органу чи то інша особа-агент діють з метою досягти певного результату (заздалегідь обумовленого операцією), тобто з комунікативною установкою добитися певної дії (згоди) іншої особи. Важливими для правової регламентації провокації є мета комунікування. Доцільно виокремлювати комунікативну стратегію – заплановану з урахуванням ситуації та можливих ризиків комбінацію мовних, психологічних та організаційних прийомів, скерованих на досягнення комунікативного результату. Виявляються різні форми спонукання, зокрема, питання, твердження, констатація необхідності («чому не зробити Вам це... Гроші я вже зібрав»). Очевидно, що, як стверджує Т. В. Варлакова, мовна провокація є одним з прийомів, який відноситься до комунікативної маніпулятивної тактики, а тому проведення лінгвістичної експертизи у корупційних правопорушеннях, кваліфікована діяльність експерта щодо виявлення у висловах підбурювання, які мають провокаційну спрямованість, дозволять створити важливу частину доказової бази [9, с. 36].

Перелік посилань

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією від 27.01.1999.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text
3. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text
4. Рішення ЄСПЛ у справі «Раманаускас проти Литви (No. 2)» від 20.02.2018.
URL: <https://www.echr.com.ua/wp->

References

1. Association Agreement between Ukraine, on the one part, and the European Union, the European Atomic Energy Community and its Member States, on the other part, dated 27.06.2014. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. (in Ukrainian).
2. Council of Europe Criminal Law Convention on Corruption as of 27.01.1999. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (in Ukrainian).
3. United Nations Convention against Corruption as of 31.10.2003. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (in Ukrainian).
4. Judgment of the European Court of Human Rights in the case of Ramanauskas v. Lithuania (No. 2) as of 20.02.2018.

content/uploads/2018/03/f5ef3ba52c4849ec
d3ac_file.pdf

5. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text>

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

8. Варлакова Т. В. Речевая провокация как объект судебной лингвистической экспертизы. *Научный вестник Омской академии МВД России*. Вып. 4 (51). 2013. С. 32-36.

9. Голев Н. Д. Об объективности и легитимности источников лингвистической экспертизы. *Юрислингвистика – 3: Проблемы юрислингвистической экспертизы*: межвуз. сб. науч. тр. Барнаул, 2002.

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-obektivnosti-i-legitimnosti-istochnikov-lingvisticheskoy-ekspertizy-1>.

10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>

11. Кримінальне провадження № 5201900000001205 від 24.12.2019.

12. Постановление ЕСПЧ «Санду против Республики Молдова» от 11.02.2014

URL: <https://roseurosud.org/r/st-6/st-6a-2/postanovlenie-espch-sandu-protiv-respubliki-moldova>

13. Постановление ЕСПЧ от 24.06.2008. «Милянина против Литвы». URL: <http://www.echr.ru/documents/doc/2467515/2467515-003.htm>

Retrieved from: https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/03/f5ef3ba52c4849ecd3ac_file.pdf (in Ukrainian).

5. Decree of the President of Ukraine “On the National Strategy in the field of human rights” dated 24.03.2021. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (in Ukrainian).

6. Criminal Procedure Code of Ukraine dated 13.04.2012. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>. (in Ukrainian).

7. Criminal Code of Ukraine dated 05.04.2001 Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>. (in Ukrainian).

8. Varlakova, T. V. (2013). Speech provocation as an object of forensic linguistic examination. *Scientific Bulletin of the Omsk Academy of the Ministry of Internal Affairs of Russia*. Issue 4 (51). P. 32-36. (in Russian).

9. Golev, N. D. (Ed.). (2002). On the objectivity and legitimacy of the sources of linguistic expertise. *Legal linguistics -3: Problems of legal linguistic examination*: interuniversity collection of scientific papers. Barnaul. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-obektivnosti-i-legitimnosti-istochnikov-lingvisticheskoy-ekspertizy-1>. (in Russian).

10. Law of Ukraine “On Enforcement of Decisions and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights” as of 23.02.2006. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>. (in Ukrainian).

11. Criminal proceedings No. 5201900000001205 dated 24.12.2019. (in Ukrainian).

12. Judgment of the ECHR “Sandu v. The Republic of Moldova” dated 11.02.2014. Retrieved from: <https://roseurosud.org/r/st-6/st-6a-2/postanovlenie-espch-sandu-protiv-respubliki-moldova>. (in Russian).

13. Judgment of the ECHR as of 24.06.2008 “Miiliniine v. Lithuania”. Retrieved from: <http://www.echr.ru/documents/doc/2467515/2467515-003.htm>. (in Russian).

14. Постановление ЕСПЧ от 30.10.2014 «Носко и Нефедов (Nosko and Nefedov) против Российской Федерации». URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=414782#0961919646143998>

15. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень від 08.10.1998. затв. наказом МЮ України № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

14. Judgment of the ECHR as of 30.10.2014 “Nosko and Nefedov v. Russian Federation”. Retrieved from: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ARB&n=414782#0961919646143998> (in Russian).

15. Instruction on appointment and conduct of forensic examinations and expert studies dated 08.10.1998. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>. (in Ukrainian).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ДЛЯ УСТАНОВЛЕНИЯ ПРИЗНАКОВ ПРОВОКАЦИИ

Н. Н. Ахтырская

В статье рассматриваются актуальные вопросы использования доказательств, полученных в результате проведения негласных (следственных) розыскных действий (далее – НСРД), в частности контроля за совершением преступления. Анализ следственной и судебной практики свидетельствует о неоднозначном толковании тактики НСРД, что приводит к постановлению судами оправдательных приговоров, поскольку устанавливаются в действиях сотрудников правоохранительных органов признаки провокации.

Судебная практика не выработала единого подхода к оценке фактических обстоятельств контроля за совершением преступления. Судами первой и апелляционной инстанции допускаются различные толкования.

Международные конвенционные стандарты предусматривают возможность таких мер, которые являются эффективными в борьбе с коррупцией. Европейский суд по правам человека (далее – ЕСПЧ) также признает правомерность тайных операций в борьбе с организованной преступностью и коррупцией. В то же время, ЕСПЧ указывает на ряд признаков, позволяющих определить правомерность таких действий. В частности, ЕСПЧ выделяет две группы критериев: содержательные и процессуальные. Одни относятся к характеру самих действий обеих сторон, а другие позволяют суду оценить и проверить процессуальные основания и порядок проведения операции.

Несмотря на то, что Решения Европейского суда по правам человека считаются источником права, и суды Украины обязаны использовать их в судопроизводстве, на практике возникает ряд неразрешенных вопросов при оценке доказательств (являются ли они достоверными и надлежащими или имеет место провокация, то есть уголовно наказуемое деяние, исключаящее обвинение лица).

Общими критериями провокации является неоднократность предложения со стороны агента совершить какие-либо противоправные действия; словесные, организационные, психологические акты, направленные на провоцирование, попытка вызвать сострадание, жалость; использование дружественных связей. Сам факт выражения «абстрактной готовности» (вручение неправомерную выгоду) со стороны правоохранительных органов не является провокацией.

Новое направление в экспертной практике – лингвистическая экспертиза, решающая вопросы речи и права, используется в Украине в подобной категории уголовных производств крайне редко. Поскольку оперативная закупка, контрольная закупка, специальный следственный эксперимент осуществляются в условиях непосредственного установления межличностной коммуникации, то следует рассматривать содержание общения с точки зрения тактических особенностей (психологических, организационных, речевых), на предмет наличия призыва к совершению незаконных действий путем настаивания, убеждения:

– использования нигилистической культуры, сложившейся незаконной практики («все так поступают», «жить надо»),

– готовности платить («деньги собрал»),

– вовлечения в проблемы субъекта, которые он может решить с помощью неправомерной выгоды. На примере конкретного уголовного производства автор раскрывает ошибки следственных органов и обосновывает целесообразность повышения уровня осведомленности относительно использования возможностей лингвистической экспертизы для установления признаков провокации, свидетельствующей о пассивной коррупции или об исключении обвинения.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, провокация, негласные следственные (розыскные) действия, подстрекательство, злоупотребление влиянием.

THE USE OF POSSIBILITIES OF LINGUISTIC EXPERTISE TO ESTABLISH SIGNS OF PROVOCATION

N. Akhtyrskа

The article discusses topical issues of the use of evidence obtained as a result of covert (investigative) search actions (hereinafter – CISA), in particular, control over the commission of a crime. An analysis of the investigative and judicial practice testifies to the ambiguous interpretation of the tactics of the CISA, which leads to the ruling of acquittals by the courts, since signs of provocation are established in the actions of law enforcement officials.

The judicial practice has not developed a unified approach to assessing the actual circumstances of control over the commission of a crime. Different interpretations are allowed by the courts of first instance and appeal.

International convention standards provide for the possibility of such measures that are effective in the fight against corruption. The European Court of Human Rights (hereinafter – the ECHR) also recognizes the legality of covert operations in the fight against organized crime and corruption. At the same time, the ECHR points to a number of signs that allow determining the legality of such actions. In particular, the ECHR identifies two groups of criteria: substantive and procedural. Some relate to the nature of the actions of both parties themselves, while others allow the court to assess and verify the procedural grounds and the procedure for conducting the operation.

Despite the fact that the Decisions of the European Court of Human Rights are considered a source of law and the courts of Ukraine are obliged to use them in legal proceedings, in practice a number of unresolved questions arise when

assessing evidence. That is, whether they are reliable and proper. Alternatively, is there a provocation, that is, a criminal offense, excluding person's accusation?

The general criteria for provocation is the repeated offer by the agent to commit any illegal actions; verbal, organizational, psychological acts aimed at provoking, an attempt to evoke compassion, pity; use of friendly ties. The very fact of expressing "abstract readiness" (to hand over an unlawful benefit) on the part of law enforcement agencies is not a provocation.

A new direction in expert practice, linguistic expertise, which solves questions of speech and law, is used in Ukraine in this category of criminal proceedings extremely rarely. Since the operational purchase, test purchase, special investigative experiment are carried out in conditions of direct establishment of interpersonal communication, the content of communication should be considered from the point of view of tactical characteristics (psychological, organizational, speech), for the presence of a call to commit illegal actions by insisting, persuasion:

– the use of nihilistic culture, the prevailing illegal practice ("Everybody does it", "You have to live"),

– willingness to pay ("I collected money"),

– involvement in the subject's problems, which he/she can solve with the help of illegal benefits. Using the example of a specific criminal proceeding, the author reveals the mistakes of the investigating authorities and justifies the advisability of raising the level of awareness regarding the use of the possibilities of linguistic expertise to establish signs of provocation, indicating passive corruption or the exclusion of charges.

Keywords: linguistic expertise, provocation, covert investigative (search) actions, incitement, abuse of influence.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.50>

УДК 343.982.43

Людмила Вікторівна Свиридова
кандидат юридичних наук,
завідувач лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних
та мистецтвознавчих досліджень

ORCID 0000-0001-6667-2852

E-mail: ludmila.sviridova@hniise.gov.ua

*Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СУДОВОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

На підставі узагальнення джерел у галузі лінгвістичної експертизи та експертної практики вирішення авторознавчих та семантико-текстуальних за-

вдано проаналізовано сучасний стан проведення лінгвістичної експертизи. Визначено основні напрямки подальшого розвитку лінгвістичної експертизи, окреслено першочергові завдання і запропоновано шляхи їх вирішення.

Ключові слова: лінгвістична експертиза, авторознавча експертиза, семантико-текстуальна експертиза, креолізовані (полікодові) тексти, комплексні дослідження.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої держави відбувається реформування політичної, економічної, соціальної, наукової, юридичної сфер діяльності, що веде до зрушень на всіх їх напрямках. Не обминає це й науково-експертну діяльність, зокрема в галузі лінгвістичних досліджень. В системі судово-експертної діяльності Міністерства юстиції України лінгвістична експертиза, як новий рід, виникла на початку минулого століття у зв'язку з появою нових видів досліджень, при проведенні яких застосовуються мовознавчі методи, що також використовуються давно започаткованою авторознавчою експертизою, основною метою якої є ідентифікація автора тексту документа. Але ж оскільки мовознавчі методи використовуються як з метою ідентифікації автора, так і для вирішення питань, не пов'язаних із встановленням фактичних даних про автора, було запропоновано об'єднати зазначені підвиди в один рід – лінгвістичну експертизу. На даному етапі лінгвістична експертиза включає авторознавчу та семантико-текстуальну експертизи, які вирішують різні види завдань. На вирішення авторознавчої експертизи можуть бути поставлені питання відносно встановлення автора тексту документа, факту складання тексту під впливом будь-яких збивальних факторів, декількох текстів однією особою, виконання тексту документа під диктування або шляхом переписування, встановлення соціально-біографічних характеристик автора документа (місце формування його мовленнєвих навичок, рідна мова, стать, вік, освітній рівень тощо). В межах семантико-текстуальної експертизи вирішуються питання із встановлення змісту слів, висловлювань, їх смислового навантаження, визначення характеру інформації, її форми, змісту, напрямку тощо. На сьогодні лінгвістична експертиза набуває стрімкого розвитку – з'являються нові завдання, розширюється коло об'єктів, що сприяє появі нових теоретичних наробок, які оприлюднюються на міжнародних наукових заходах, основні дискусійні проблеми яких постійно обговорюються науковцями і практиками. Отже удосконалення фундаментальних теоретичних засад лінгвістичної експертизи шляхом узагальнення теоретичних джерел, в яких розглядаються нові наукові проблеми в галузі мовознавства, соціолінгвістики, психології, психолінгвістики, та інших наук, узагальнення експертної практики проведення лінгвістичної експертизи, розроблення нових напрямів лінгвістичних досліджень мають стати поштовхом для подальшого розвитку зазначеного виду експертизи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Судово-лінгвістична експертиза – новий рід судової експертизи, який включає два види – авторознавчу та семантико-текстуальну експертизи [1].

Починаючи з 70-х років минулого століття в Україні, в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині – Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (далі – ННЦ ІСЕ)) Семеном Мусійовичем Вулом, родоначальником судової авторознавчої експертизи [2], розроблено теоретичні засади судової авторознавчої експертизи – методику ідентифікаційного дослідження текстів з метою встановлення автора, методичні принципи вирішення діагностичних авторознавчих завдань [3], за якими судова авторознавча експертиза проводиться і в інших країнах – Республіці Казахстан, Республіці Молдова, Республіці Білорусь, Литовській Республіці, Республіці Узбекистан, Республіці Вірменія та ін. Учнями С. М. Вула продовжуються розробки у напрямку діагностичних досліджень. Т. В. Гомон [4] працювала над проблемою дослідження текстів, складених з навмисним перекрученням писемного мовлення, узагальнивши літературні джерела за даною темою і провівши експериментальні дослідження, на підставі яких зроблені висновки щодо можливості проведення досліджень текстів, виконаних з навмисним перекрученням особою свого писемного мовлення. О. І. Горошко [5] досліджувала питання гендеру у мовленнєвій поведінці осіб, проаналізувавши низку робіт у різних галузях знань і надала рекомендації, які можуть використовуватися в експертній практиці. Л. В. Свиридова займається дослідженням проблеми класифікаційно-діагностичної судово-авторознавчої експертизи, в межах якої нею було розроблено методику встановлення соціально-біографічного портрета автора документа й окрему методику встановлення статі автора тексту [6]. Колективом авторів було підготовлено методичні рекомендації щодо встановлення автора та виконавця тексту документа, виконаного під диктування або шляхом переписування, на підставі аналізу практики проведення авторознавчої експертизи та експериментальних досліджень, в яких було проаналізовано сучасний стан практики проведення авторознавчих експертиз зазначеного виду дослідження, зроблено експериментальні дослідження і розроблено методичні принципи вирішення зазначеного діагностичного завдання [7].

Науковцями з Республіки Білорусь – О. С. Борисовою, С. Г. Михайленко, Т. І. Шереметєвою, вивчаються питання прояву діагностичних ознак у рукописах, виконаних особами у стані наркотичного голоду та розпізнання незвичного стану автора документа за ознаками писемного мовлення [8].

Наведені розробки теоретичних та методичних засад судової авторознавчої експертизи заслуговують на увагу. Наукові пошуки у цій галузі слугують підставою для подальших досліджень і нових розробок, які на сьогодні потребують експертного розв'язання.

Мета дослідження. Мета цієї роботи полягає в узагальненні та аналізі сучасного стану розвитку судової лінгвістичної експертизи з метою розроблення її теоретичних та методичних засад, оскільки на сьогодні відсутні фундаментальні роботи в галузі зазначеного виду експертизи, існують

лише окремі наробки за даним напрямком дослідження, обумовлені сучасним соціально-політичним станом, який є на сьогодні в країні, а також нагальними потребами судово-слідчої та експертної практики. Проведені в роботі дослідження сприятимуть подальшому розвитку судової лінгвістичної експертизи, наведені дані можуть використовуватись як в науковій, так і практичній діяльності для розроблення певних напрямків дослідження й окремих методик.

Викладення основного матеріалу. На початку минулого століття у посібнику для судових слідчих Гансом Гросом вказується на те, що при встановленні виконавця рукопису необхідно враховувати все письмо у цілому – його зміст, стиль і цілі [6]. Дане спостереження стосувалося графологічної експертизи, яка у подальшому стала «почеркознавчою». Згодом ця ідея знайшла відгуки в роботах А. І. Вінберга, М. Я. Сегая, Б. М. Комаринця, Л. Ю. Ароцкера, Є. У. Бабаєвої, Г. Д. Маркової, В. М. Белова, С. М. Вула, А. К. Дамбраускайте, та інших науковців, увагу яких було звернено на питання важливості манери й стилю викладу думок особи, орфографію, граматичні помилки, описки, обґрунтовано класифікацію ознак почерку і писемного мовлення. Їх наукові пошуки стали поштовхом для розвитку теорії судової авторознавчої експертизи.

Поштовхом для розвитку вітчизняної теорії судової авторознавчої експертизи можна вважати публікацію Л. Ю. Ароцкера і В. К. Войнова, яка вийшла у 1966 році, де розглядалися питання статистичного аналізу тексту з метою встановлення автора анонімного документа [7]. С. М. Вулом, розробником теоретичних та методичних засад судової авторознавчої експертизи, у вищенаведених його фундаментальних працях, судове авторознавство розглядається як галузь криміналістики і наукових знань про закономірності мовленнєвої поведінки людини, методи дослідження її писемного мовлення з метою встановлення фактичних даних про особу автора, яка самостійно склала текст документа, – і умови складання тексту.

Зарубіжними науковцями приділяється також увага лінгвістичній експертизі, започаткування якої належить Д. Свартвіку (1968 р.), який у публікації (1968 р.), описав дослідження двох заяв від імені однієї особи у справі про вбивство, що виявилися за стилем письма вкрай різними [8]. Досліджуючи через багато років тексти заяв М. Култхард використав загально-лінгвістичний аналіз, застосувавши судово-дискурсний підхід, який можна розглядати, як комбінацію підходів до проблеми з точки зору різних лінгвістичних галузей знань, включаючи теорію мовленнєвого акту, корпусну лінгвістику, стиль письма і психолінгвістику [9]. У 70-х роках минулого століття, у Німеччині, під час розслідування гучної справи, слідчі, зверталися до фахівців по допомогу в аналізуванні текстів, знайдених на місцях злочинів і поступово експертиза із залученням філологів, яка згодом одержала назву лінгвістичної, стала затребуваною, особливо у справах / провадженнях, пов'язаних з шантажем або перевіркою свідчень. Найчастіше в Німеччині до експертів-лінгвістів звертаються з питань встановлення соціально-біографічних характеристик анонімного автора або для встановлення автора групи текстів, а також з метою проведення

досліджень, пов'язаних з продуктами мовленнєвої діяльності, наприклад, зі встановлення оригінальності комерційних знаків і з дослідження ступеня змішаності протиставлюваних понять [10].

Отже, аналізуючи стан проведення лінгвістичної експертизи у західних країнах у 60-70 рр. минулого століття, слід звернути увагу, що в межах єдиного виду експертизи із застосуванням знань у галузі мовознавства – лінгвістичної експертизи (*forensic linguistics*) проводяться дослідження авторознавчої спрямованості і семантичні дослідження, обумовлюючи це, на нашу думку, тим, що для вирішення зазначених завдань необхідні знання в галузі мовознавства.

В Україні дослідження смислового навантаження текстів, змісту понять, характеру інформації, що міститься у текстах, які надходили на дослідження до науково-дослідних судово-експертних установ, почали проводитися у 90-х роках минулого століття в межах судової авторознавчої експертизи спеціалістами з вищою філологічною освітою. Вирішення питань щодо наявності / відсутності погроз, закликів, встановлення негативної інформації, її форми та характеру викликало в експертів складнощі за відсутності будь-яких розроблених методичних рекомендацій та методик в судово-експертній практиці. Все частіше надходили постанови \ ухвали, в яких на вирішення експерту ставились завдання, пов'язані з вирішенням питань мовленнєвого характеру і не пов'язані із встановленням фактичних даних про автора / виконавця. Тобто з'являється ще одна гілка мовознавчих досліджень, яка продикувана нагальними проблемами сучасності і яка ще не мала чіткого місця у вже існуючій авторознавчій експертизі. Постало питання створення нового роду експертизи – лінгвістичної, яка включатиме, поряд з вже існуючими авторознавчими дослідженнями, вирішення питань мовленнєвого характеру, не пов'язаних із встановленням фактичних даних про автора.

Слід зазначити, що ще у 90-х роках минулого століття Т. В. Гомон висловлювала думку щодо об'єднання експертизи писемного мовлення та експертизи усного мовлення в клас судово-лінгвістичної експертизи [11].

В літературі існують різні думки щодо появи лінгвістичної експертизи. Наприклад, Ю. Ф. Прадід зазначає, що «правильнішим буде вирізнення серед видів криміналістичних експертиз авторознавчої експертизи з двома її різновидами – почеркознавчої та лінгвістичної», акцентуючи увагу, що у лінгвістичних дослідженнях ознаки писемного мовлення є головними і «служать підставою для висновку про особистість автора, що вельми важливо, коли виконавець та автор – різні особи» [12]. Аналізуючи цю тезу, слід зазначити, що авторознавча експертиза науковцем визначається, як родове поняття, а почеркознавча і лінгвістична – як видові поняття. Незрозумілим стає віднесення автором почеркознавчої експертизи до роду лінгвістичної, а також вирішення питання щодо встановлення особистості автора – до завдань лінгвістичної експертизи, які насправді вирішуються саме авторознавчою експертизою.

Науковцями з Казахстану згадується лише авторознавча експертиза, в межах якої вирішуються як завдання щодо авторства, так і нові, які раніше не ставилися на вирішення експерту, зокрема, відносно виявлення ознак «погроз», «заклику», «вимагання» тощо, у мовленнєвих актах, у тому числі смс-

повідомленнях. Розглядаючи актуальність появи нових об'єктів дослідження – текстів на інтернет-форумах, смс-повідомлень, М. М. Касенбаєва зазначає, що методики, які розроблялися виключно з метою встановлення автора (виконавця) тексту не можна застосовувати для вирішення завдань за вищенаведеними новими об'єктами, які стають засобами скоєння злочинів у справах / провадженнях щодо погроз, закликів, шантажу тощо. І дедалі з глобальним розвитком комунікаційних технологій, яке розповсюджується на всі сфери життєдіяльності людини і держави, будуть з'являтися нові об'єкти експертних досліджень, виникати нові завдання. Тому необхідно розвивати напрямки дослідження авторознавчої експертизи з урахуванням сучасних потреб дійсності [13]. Але ж слід зазначити, що автором не надається пропозиція щодо перейменування авторознавчої на інший вид експертизи, з урахуванням появи нових об'єктів і завдань, що означає можливість розвитку саме авторознавчої експертизи як роду, з можливими її видами і підвидами. Однак ця думка також заслуговує на існування, оскільки останнім часом ведуться дискусії щодо можливості віднесення лінгвістичної експертизи до криміналістичних, з одним з її видів – авторознавчою експертизою.

На підставі проведеного аналізу узагальнення експертної практики проведення лінгвістичної (авторознавчої та семантико-текстуальної) експертизи слід зазначити, що розробки у цій галузі стрімко зростають останнім часом. Розроблено методику встановлення висловлювань образливого характеру, де надано алгоритм послідовності дій експерта на всіх стадіях дослідження з урахуванням аналізу експертної практики. Також розроблено методику встановлення висловлювань, виражених у формі закликів, у якій розглянуто види закликів, їх розмежування, характер, форма, складне дискусійне питання щодо меж компетенції експерта-лінгвіста тощо.

Зараз проводиться розробка методики встановлення мовленнєвого акту «погроза», де розглядатимуться й такі мало досліджені об'єкти дослідження, як смс-повідомлення. Проводиться робота над дослідженням текстуальних джерел інформації пропагандистського характеру.

Останнім часом об'єктом лінгвістичного дослідження стають полі кодові (креолізовані) тексти, які поєднують у собі вербальні та невербальні (іконічні або зображальні) засоби передачі інформації. До них відносяться плакати, листівки, мішки, білборди, які містять тексти агітаційного характеру, заклики тощо. Як зазначає науковець О. І. Галяшина, текст і зображення, взаємодіючи один з одним, складають цілісність і зв'язність тексту і його комунікативний ефект. Слушною в її роботі є думка щодо об'єктів дослідження лінгвістичної експертизи, які поділяються на усні, письмові та креолізовані [14]. Таке визначення об'єктів потребує глибокого вивчення і перегляду теоретичних та методичних засад судової лінгвістичної експертизи. Також О. В. Завадська наголошує на зростанні ролі полі кодових (креолізованих) текстів, яким притаманна «інформаційна місткість», і які поряд з вербальними засобами передачі інформації «відтворюють картину світу шкалу цінностей, естетичні ідеали нації» [15]. Також набуває актуальності тема корупційних злочинів у різних сферах людської діяльності, що також стає предметом дослідження лінгвістичної експертизи не тільки в Україні, а й за її межами. В

ННЦ ICE проводиться наукова робота щодо розроблення методики семантико-текстуальних досліджень мовленнєвих актів пропозиції обіцянки, прийняття або спонукання до надання будь-якої вигоди, в якій розглядатимуться теоретичні передумови проведення цього предметного виду лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи, надаватиметься алгоритм послідовності дій судового експерта-лінгвіста тощо. На сьогодні мало існує наробок за цим напрямком дослідження. О. І. Галяшиною проаналізовано питання корупційних злочинів і надано спробу виокремити предмет судової лінгвістичної експертизи по корупційних справах / провадженнях, який охарактеризовано, як встановлення у мовленнєвій поведінці комунікантів лінгвістичних релевантних ознак волевиявлення на передачу, одержання вигоди за дії (бездіяльність) в інтересах особи, яка її надає, що входять до службових повноважень. До кола об'єктів за даною категорією справ авторка відносить носії лінгвістичної релевантної інформації (фонограми розмов, смс-повідомлення, переписка електронною поштою та іншими засобами зв'язку) [16].

Особливу увагу привертають комплексні дослідження. Найчастішими об'єктами є тексти виступів, зафіксованих на відео носіях. У практиці Харківського НДІСЕ подібні дослідження проводяться в межах комплексної судової експертизи відео-, звукозапису та судової лінгвістичної експертизи. Першим вирішується питання щодо встановлення змісту інформації, зафіксованої на носії інформації, який надаватиметься слідчим, а за текстовим відтворенням встановленого змісту розмов експертом у галузі дослідження мовлення встановлюється, чи містяться у тексті висловлювання, виражені у формі, наприклад, погроз, закликів тощо. Часто на вирішення ставлять питання, в яких вказують посилання на мережу Інтернет, але ж експерту забороняється самостійно вибирати об'єкти дослідження. Тому необхідно або надавати роздруківку досліджуваного тексту або вирішувати питання постанови / ухвали / заяви в межах комплексного дослідження.

Найбільш актуальними останнім часом стають комплексні психолого-лінгвістичні дослідження. Це недостатньо вивчений напрямок в галузі семантико-текстуальних досліджень, і дотепер відсутні будь-які теоретичні наробки щодо вирішення комплексних психолого-лінгвістичних завдань. Поступово робляться спроби щодо вирішення психолого-лінгвістичних завдань, в яких вирішуються питання щодо того, чи містяться серед висловлювань певної особи на відеозапису програми такі, що направлені на формування у громадян України негативного ставлення до окремих представників влади або уряду, де лінгвіст має встановити наявність в аналізованих висловлюваннях негативної інформації (зокрема оціночної) про явища, осіб або події, зазначені в його змісті. А у разі, якщо такі відомості мають місце, психолог з'ясовує, чи направлені вони на формування в адресата негативного ставлення до відповідних явищ, осіб або подій.

Наприклад, в Білорусії цей напрямок досліджень розробляється з 2013 р., у зв'язку з частим надходженням справ, пов'язаних з протидією екстремізму та тероризму. Об'єктами дослідження виступають книги, брошури, листівки, періодичні видання, інтернет-тексти, фотозображення

написів, виконаних на стінах будівель тощо. Автори зазначають, що перші спроби проведення подібних експертиз були у 2015 р. після значних проведених теоретичних досліджень у цьому напрямку в галузі лінгвістики та психології [17]. Слід зазначити, що лінгвістичні експертизи за вищенаведеними категоріями справ признаються у більшості випадків за резонансними справами / провадженнями, в яких предметом розгляду є захист держави і державних діячів. Наприклад, також новим напрямком розвитку лінгвістичної експертизи є проблема спричинення шкоди інформаційній безпеці держави, яка потребує розв'язання в межах комплексного дослідження лінгвістами, психологами і, у разі необхідності, іншими фахівцями.

Проведення таких досліджень – лише спроба вирішення нових завдань в судово-експертній практиці, яка може слугувати підґрунтям для розробки нових напрямів досліджень.

Що стосується напрямків розвитку судової авторознавчої експертизи, то слід зазначити, що цей вид експертизи також потребує подальших розробок.

Наприклад, потребує уваги питання дослідження так званого «суржик» – однієї з форм українського просторіччя – змішаного українсько-російського мовлення. Його вживання українським населенням в окремих областях, ускладнює експертне вирішення питання щодо встановлення рідної мови автора. Визначити, яка з двох мов у носія російсько-української двомовності є основною, «домінуючою», і яка з них є головним джерелом інтерференції, виявляється не завжди просто [18].

Не залишаються поза увагою науковців проблеми дослідження текстів юридичної спрямованості, наприклад, текстів судових рішень, ухвал, постанов, позовних заяв, а також текстів, які належать до вузької сфери діяльності – інструкцій, актів, вимог до конкурсних матеріалів, програм тощо. На вирішення лінгвістичної експертизи за згаданими об'єктами, зазвичай ставляться питання щодо встановлення автора цих текстів, чи факту виконання їх однією особою або їх тотожності. Адже складання таких текстів має низку особливостей, які на сьогодні в експертній практиці недостатньо вивчені. Насамперед, складнощі викликані шаблонністю цих текстів. Будь-який текст може слугувати шаблоном для складання інших, і встановити, чи виконані тексти однією особою, лише зрідка надається можливим, оскільки, не можна виключити, можливість складання текстів декількома особами, які мали доступ до електронного варіанту первинного тексту-шаблону. Ознаки, виявлені під час експертного дослідження текстів ухвал, рішень тощо зводяться в основному до цитування законодавчих актів, на яких ґрунтуються ці документи, тому інформативна значущість виявлених ознак надто низька, що робить висновки експертів непереконаливими, і у подальшому викликає сумніви відносно доказового значення висновку експерта. Лише встановлення ідентифікаційної значущості певного комплексу ознак може дозволити дійти категоричного висновку за згаданими об'єктами дослідження, що в експертній практиці зустрічається нечасто. За деякими наробками в експертній практиці можна зазначити, що інформативними ознаками у цих текстах вважаються, наприклад, наявність помилок, обумовлених незнанням відповідних правил граматики, послаб-

ленням контролю за якістю друкування текстів, пунктуаційні та лексичні помилки, вживання слів не характерних для підстилю, у руслі якого складено текст тощо. Але, на жаль, подібні помилки майже не проявляються у досліджуваних вищезгаданих текстах.

Складність та специфіка експертних досліджень офіційно-ділових текстів різної спрямованості обумовлює необхідність проведення наукових досліджень за цим напрямком, розроблення теоретичних та методичних засад зазначеного виду експертизи. Поява методики авторознавчої експертизи з дослідження офіційно-ділових документів надаватиме висновкам експертів більшої аргументованості під час їх оцінки і не викликатиме сумнівів у проведених дослідженнях.

Теоретичні та методичні засади судової авторознавчої експертизи, яка віднедавна увійшла до складу лінгвістичної експертизи (поряд із семантико-текстуальною), розроблялися у другій половині минулого століття, коли тексти документів складалися рукописним способом, і які на той час були широко розповсюджені, а це, в основному, анонімні листи, записки, скарги тощо. На сьогодні практика письма значно знизилась з появою новітніх технологій, які включають і засоби спілкування. У зв'язку з чим виникають нові об'єкти дослідження – пости, смс та e-mail листування тощо, що свідчить про необхідність їх дослідження і слугує підставою для перегляду теоретичних засад і методичних розробок судової авторознавчої експертизи.

Тому потребують розроблення методики судової авторознавчої експертизи по друкованих текстах, з урахуванням удосконалення вже існуючих авторознавчих методик, розроблених за рукописними текстами. Оскільки надруковані тексти мають особливості складання (автоматичне виправлення помилок, втручання іншої особи (виконавця) тощо), необхідно дослідити і виявити комплекс стійких для автора друкованого тексту ознак, у тому числі графічних (використання смайликів, інших позначок тощо).

Ця ж проблема цікавить і науковців інших країн. М. М. Касенбаєва вказує на те, що оновлена правозастосовна практика виявляє потреби дослідження текстів таких документів, як протоколи судових засідань, рішень судів, постанов, плакатів, наукових проєктів і звітів, електронних документів, сценаріїв до фільмів тощо. Також авторка звертає увагу на ідентифікацію автора за переробленими текстами, встановлення ступеня текстуальних збіжностей декількох текстів або фрагментів, встановлення автора фрагментів тексту у публікації із співавтором, під час редагування тексту тощо. Акцентує на встановленні автора текстів у справах / провадженнях, пов'язаних з екстремізмом, погрозами, шантажем тощо за текстами SMS-повідомлень, оскільки такі об'єкти дослідження все частіше стають засобом скоєння злочину. Однак через нерозробленість відповідних методик або методичних рекомендацій категоричні висновки за вищезгаданими об'єктами і за поставленими перед експертами завданнями оформлюються у вигляді повідомлення про неможливість надання висновку із зазначенням причини у мотивувальній частині, наприклад, експерт зазначає, що тексти надані у вигляді коротких висловлювань з бідним словарним запасом стандартних висловлювань і вживанням експресивних мовленнєвих засобів. Як правило, мовленнєве повідомлення в

мережі Інтернет обумовлено низкою специфічних рис, які не відносяться до жодного різновиду дискурсу, чи до будь-якого функціонального стилю, оскільки для Інтернету характерне різноманіття способів у форматах різних форумів, мовленнєвою розкутістю з експресивно-емоційним забарвленням, використанням різних невербальних символів, недостатністю / перевантаженням розділових знаків або знаків пунктуації, «емоджі» – замість слів для позначення емоцій, багатьма великими буквами тощо [19].

В літературі з'являються окремі публікації щодо зазначеної проблеми. О. І. Горошко розглядає можливість дослідження текстів, виконаних на електронних носіях, при цьому вказуючи на можливість по даних об'єктах встановлювати вік, стать, рідну мову тощо [20], а також наголошує на встановленні автора тексту за статистичними показниками (середня кількість складів у словформах, довжина складів, кількість службових слів тощо) [21].

Розглянувши основні завдання, що вирішуються експертами у галузі лінгвістичної експертизи мовлення, слід зазначити, що це не остаточний їх перелік. Адже розвиток теоретичних та методичних засад судової знаходиться у прямій залежності від ступеня пізнання наукою й експертною практикою предмету оцінки. Експерт може оцінювати встановлену в процесі дослідження інформацію, коли він знає дані науки й практики щодо того, які ознаки об'єкта є базовими, а які ситуативними, і які з них можуть у сукупності слугувати обґрунтуванню висновків.

Висновки. Лінгвістичні експертизи призначаються судово-слідчими органами майже у всіх видах провадження і на всіх етапах розгляду справ або розслідування правопорушень, а також за запитами юридичних та фізичних осіб. На етапах підготовки матеріалів для проведення судової лінгвістичної експертизи та в ході дослідження виникають проблемні питання процесуального та науково-методичного характеру, які є дискусійними через їх процесуальну нерегульованість та відсутність системних наукових досліджень щодо теоретичних засад судової лінгвістичної експертизи. Дані, наведені у статті, слугуватимуть підґрунтям для створення нових напрямів дослідження у галузі судової лінгвістичної експертизи і сприятимуть розвитку теоретичних засад. З цією метою акцентовано увагу на узагальненні експертної практики щодо вирішення авторознавчих та семантико-текстуальних завдань, на підставі чого автором надаються пропозиції щодо удосконалення методик авторознавчих досліджень та розроблення напрямів дослідження в галузі семантико-текстуальної експертизи. Подальші розробки у галузі судової лінгвістичної експертизи необхідно проводити не лише з урахуванням узагальнення сучасних літературних джерел, а й існуючої на сьогодні практики проведення судової лінгвістичної експертизи зі всіма її перевагами та недоліками, які у подальшому слугуватимуть основою для розроблення теоретико-правових та методологічних засад судової лінгвістичної експертизи.

Розглянувши основні завдання, що вирішуються експертами у галузі дослідження мовлення, слід зазначити, що це не остаточний їх перелік, оскільки питання, які ставляться на вирішення експертизи, містять нові завдання для експерта, які ще не розроблені і потребують глибокого вивчення.

Проведений аналіз експертної практики не охоплює всі напрямки дослідження, що зустрічаються в експертній практиці протягом останніх років. Необхідно вивчати практику проведення лінгвістичної експертизи в інших країнах, а також в науково-дослідних та експертних установах України, залучаючи до проведення наукових робіт якомога більше експертів-лінгвістів з метою того, щоб скласти повну картину на сьогоднішній день щодо суттєвих можливостей проведення зазначених досліджень і виробити напрямки перспективного розвитку у галузі лінгвістичної експертизи.

Перелік посилань

1. Белкин Р. С. История отечественной криминалистики. Москва, 1999. 496 с.
2. Вопросы судебно-автороведческой диагностической экспертизы / под ред. С. М. Вула. Киев, 1984. 132 с.
3. Вул С. М. Судебно-автороведческая идентификационная экспертиза: методическое пособие. Харьков, 2007. 63 с.
4. Гомон Т. В. Судебно-автороведческая экспертиза текстов документов, составленных с намеренным искажением письменной речи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1992. 23 с.
5. Горошко Е. И. Особенности мужского и женского вербального поведения: (психолингвист. анализ): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва, 1996. 27 с.
6. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики: практ. рук.: пер. с нем. Санкт-Петербург, 1908. 1040 с.
7. Довженко О. В., Гриненко Л. Г., Кузніченко Л. В. та ін. Встановлення автора та виконавця тексту документа, виконаного під диктування або шляхом переписування. Харків: ХНДІСЕ, 2008. 36 с.
8. Svartvik J. The Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics. Stockholm, 1968. 29 p.
9. Свиридова Л. В. Вирішення лінгвістичних завдань в експертній практиці. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2015. Вип. 15. С. 237-243.

References

1. Belkin, R. S. (1999). History of Domestic Criminalistics. Moscow. 496 p. (in Russian).
2. Vul, S. M. (Ed.). (1984). Issues of Forensic Authorship Analysis. Kiev. 132 p. (in Russian).
3. Vul, S. M. Forensic Authorship Examination: Guidance Manual. Kharkov, 2007. 63 p. (in Russian).
4. Gomon, T. V. (1992). Forensic Authorship Analysis of documents drawn up with Deliberate Distortion of Written Language: extended abstract of candidate's thesis of Juridical Sciences. Moscow. (in Russian).
5. Goroshko, E. I. (1996). Specifics of Male and Female Verbal Behavior: (psycholinguistic analysis): extended abstract of candidate's thesis of Philological Sciences. Moscow. 27 p. (in Russian).
6. Gross, H. (1908). Criminal Investigations, a Practical Textbook (Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik). Saint Petersburg. 1040 p. (in Russian).
7. Dovzhenko, O. V., Hrynenko, L. H., Kuznichenko, L. V. et al. (2008). Identification of author and executor of document performed from dictation or by rewriting. Kharkiv. 36 p. (in Ukrainian).
8. Svartvik J. (1968). The Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics. Stockholm. 29 p. (in English).
9. Svyrydova, L. V. (2015). Solving linguistic issues in forensic expert practice. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Kharkiv. Issue 15. P. 237-243. (in Ukrainian).

10. Теоретические и методические вопросы криминалистического исследования письменной речи: методическое пособие / под ред. Л. Е. Ароцкера. Москва, 1977. 107 с.
11. Ароцкер Л. Е., Войнов В. К. Об использовании лингвистической статистики для установления автора анонимного текста. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1966. Вып. 3. С. 141-151.
12. Галяшина Е. И. Проблемы судебной лингвистической экспертизы по делам о взяточничестве и об иных коррупционных преступлениях. *Минские криминалистические чтения: материалы междунар. науч.-практ. конф.* (Минск, 20 дек. 2018): в 2 ч. Минск, 2018. Ч. 2. С. 220.
13. Галяшина Е. И. Судебная лингвистическая экспертиза и пределы допустимости использования методов лингвистической науки. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-lingvisticheskaya-ekspertiza-i-predely-dopustimosti-ispolzovaniya-metodov-lingvisticheskoy-nauki/viewer>.
14. Горошко Е. И. Изучение электронного дискурса в судебном речеведении. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків. 2004. Вип. 4. С. 188-193.
15. Горошко О. И. Судебно-лингвистическая экспертиза текстов, выполненных на электронном носителе: функционально-структурный подход. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків. 2007. Вип. 7. С. 149-157.
16. Завадська О. В. Феномен креолізованого тексту: актуальна проблема сучасних лінгвістичних досліджень. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. 2016. Вип. 43. С. 163-169.
17. Касенбаева М. М. Современное состояние и возможности судебно-автороведческой экспертизы: *Перспективы партнерства государств-членов шанхайской организации сотрудничества в сфере судебной экспертизы*: мате-
10. Arotsker, L. E. (Ed.). (1977). Theoretical and methodological issues of forensic research on written language: guidance manual. Moscow. 107 p. (in Russian).
11. Arotsker, L. E., Voinov, V. K. (1966). On the use of linguistic statistics to identify the author of an anonymous text. *Criminalistics and Forensic Science*. Kiev. Issue 3. P. 141-151. (in Russian).
12. Galiashina, E. I. (2018). Issues of forensic linguistic analysis in cases of bribery and other corruption crimes. *First Minsk forensic readings: proceedings of the International Academic Conference*. (Minsk, December 20). Minsk. Part 2. P. 220. (in Russian).
13. Galyashina, E. I. Forensic linguistics and limits of admissibility of using methods of linguistic science. Retrieved from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sudebnaya-lingvisticheskaya-ekspertiza-i-predely-dopustimosti-ispolzovaniya-metodov-lingvisticheskoy-nauki/viewer>. (in Russian).
14. Goroshko, E. I. (2004). Study of electronic discourse in forensic speech studies. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Kharkiv. Issue. 4, P. 188–193. (in Russian).
15. Goroshko, O. I. (2007). Forensic linguistic analysis of texts performed using electronic media: functional and structural approach. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Kharkiv. Issue. 7, P. 149-157. (in Russian).
16. Zavadaska, O. V. (2016). Phenomenon of creolized text: topical issue of modern linguistic research. *Linguistic Researches: Research Paper Collection by H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*. Issue. 43. P. 163-169. (in Ukrainian).
17. Kasenbaeva, M. M. (2018). The current state and possibilities of forensic expertise: *Prospects for partnership of the member states of the Shanghai Cooperation Organization in the field of forensic expertise*: proceedings of a scientific and

риалы научно-практической конференции (г. Алматы, 20 июня 2018). Астана, 2018. С. 58-60.

18. Кирдун А. А. Психолого-лингвистическая экспертиза в Республике Беларусь: этап становления. Восток-Запад: партнерство в судебной экспертизе. *Актуальные вопросы теории и практики судебной экспертизы*: Материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Астана, 27 окт. 2016). Астана, 2016. С. 229-232.

19. Coulthard M. Forensic Linguistics: the application of language description in legal contexts. URL: <https://www.cairn.info/revue-langage-et-sosiete-2010-2-pp.15-33>. (дата звернення 22.06.2020).

20. Михайленко С. Г., Шереметьева Т. И. Проявление диагностических признаков в рукописях, выполненных лицами, находящимися в состоянии абстиненции (наркотического голода). *Вопросы криминологии, криминалистики и судебной экспертизы*. Минск. 1998. № 13. С. 173-175.

21. Olsson J. Forensic Linguistic: an Introduction to Language Crime and the Low, Continuum, London. New York, 2004, P. 15.

22. Прадід Ю. Ф. Проблеми лінгвістичної експертизи усного й писемного мовлення в дослідженнях українських учених. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2005. Вип. 5. С. 166-171.

23. Свиридова Л. В. Українське писемне мовлення як об'єкт судово-авторознавчого дослідження. *Сучасні тенденції розвитку судової експертизи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю Кримського науково-дослідного інституту судових експертиз (АР Крим, 20-21 вересн. 2012). Сімферополь: ВД «Аріал», 2012. С. 96-99.

24. Сопина Е. В., Дидушок Н. Я. Развитие лингвистической экспертизы письменной речи в Украине и Германии. *Актуальные вопросы судебно-экспертной деятельности, современные проблемы, тенденции и перспективы развития криминалисти-*

practical conference (Almaty, June 20). Astana. P. 58-60. (in Russian).

18. Kirdun, A. A. (2016). Psychological and linguistic expertise in the Republic of Belarus: the stage of formation. East-West: Partnership in Forensic Science. *Topical issues of theory and practice of forensic examination*: proceedings of the international scientific-practical conference (Astana, October 27). Astana. P. 229-232. (in Russian).

19. Coulthard, M. Forensic Linguistics: the application of language description in legal contexts. Retrieved from: <https://www.cairn.info/revue-langage-et-sosiete-2010-2-pp.15-33> (in English).

20. Mikhailenko, S. G., Sheremeteva, T. I. (1998). Manifestation of Diagnostic Signs in Manuscripts Made by Persons in Abstinence State (drug hunger). *Issues of Criminology, Criminalistics and Forensic Science*. Minsk. No. 13. P. 173-175. (in Russian).

21. Olsson, J. (2004). Forensic Linguistic: an Introduction to Language Crime and the Low, Continuum, London. New York. P. 15. (in English).

22. Pradid, Yu. F. (2005). Issues of linguistic examination of oral and written speech in researches of Ukrainian scientists. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. Kharkiv. Issue. 5. P. 166-171. (in Ukrainian).

23. Svyrydova, L. V. (2012). Ukrainian written speech as an object of forensic research. *Current trends in development of Forensic Science*: proceedings of the International Academic Conference dedicated to 10th anniversary of the Crimean Research Institute of Forensic Examinations (AR of Crimea, September 20-21). Simferopol. P. 96-99. (in Ukrainian).

24. Sopina, E. V., Didushok, N. Ya. (2019). Development of forensic linguistic analysis of writing in Ukraine and Germany. *Topical issues of forensic science, modern problems, trends and prospects for development of forensic science and criminalistics*: proceedings of the

ки и судебной экспертизы: материалы междунар. науч-практ. конф. (г. Ереван, 25-27 сент. 2019). Ереван, 2019. С. 61-63.

25. Fobbe E. Aufgaben und Möglichkeiten der forensischen Linguistik *SIAK-Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis*, 2013. № 4. S. 4-15.

International Academic Conference (Yerevan 25-27 September). Yerevan. P. 61-63. (in Russian).

25. Fobbe, E. (2013). Aufgaben und Möglichkeiten der forensischen Linguistik. *SIAK-Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis*. No. 4. P. 4-15. (in German).

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СУДЕБНОЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Л. В. Свиридова

На этапах подготовки материалов для проведения судебной лингвистической экспертизы и в процессе исследования возникают проблемные вопросы процессуального и методического характера, которые являются дискуссионными в связи с неурегулированностью и отсутствием системных научных теоретических исследований в области лингвистической экспертизы. Анализ экспертной практики указывает на необходимость дальнейших разработок в области судебной лингвистической экспертизы на основании чего автором даются предложения по усовершенствованию методик автороведческих исследований и разработке направлений дальнейших исследований в области семантико-текстуальных исследований. Автором акцентируется внимание на необходимости проведения разработок в области лингвистической экспертизы с учетом не только существующей на сегодняшний день практики проведения судебной лингвистической экспертизы, но и с учетом обобщения новых литературных источников, число которых все больше возрастает и данные которых интересуют лингвистическую экспертизу с точки зрения анализа возникающих в области современной лингвистики проблем, а также социально-политической ситуации в стране.

Обращено внимание на то, что лингвистические экспертизы назначаются судебно-следственными органами практически на всех этапах рассмотрения дел / производств или расследования правонарушений, а также всё большую популярность она приобретает в связи с обращениями физических/юридических лиц. Данные проведенных исследований могут служить основанием для создания новых направлений исследования в области судебной лингвистической экспертизы и способствовать развитию её теоретических и методических основ.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, автороведческие исследования, семантико-текстуальные исследования, креолизованные (поликодовые) тексты, комплексные исследования.

THEORETICAL PRINCIPLES OF FORENSIC LINGUISTICS

L. Svrydova

At the stages of preparing materials for conducting a forensic linguistic examination and in the process of research, problematic issues of a procedural and methodological nature arise, which are debatable due to the lack of regulation and

the absence of systematic scientific theoretical research in the field of linguistic examination. The analysis of expert practice indicates the need for further developments in the field of forensic linguistic expertise, based on which the author makes proposals for improving the methods of authorship research and the development of directions for further research in the field of semantic and textual research. The author focuses on the need to carry out developments in the field of linguistic expertise, taking into account not only the current practice of conducting forensic linguistic expertise. Also taking into account the generalization of new literary sources, the number of which is increasing and the data of which are of interest to linguistic expertise from the point of view of analyzing emerging in the field of modern linguistics problems, as well as the socio-political situation in the country.

Attention is drawn to the fact that the judicial and investigative authorities appoint linguistic examinations at almost all stages of the consideration of cases/proceedings or the investigation of offenses, and it is also becoming increasingly popular in connection with the appeals of individuals/legal entities. The data of the conducted research can serve as the basis for the creation of new directions of research in the field of forensic linguistic examination and contribute to the development of its theoretical and methodological foundations.

Key words: linguistic expertise, authorship research, semantic-textual research, creolized (polycode) texts, complex research.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.51>

УДК 343.98

Анаїт Левонівна Ованнісян
кандидат філологічних наук,
заступник завідувача відділу
фоноскопичних, комп'ютерних досліджень і досліджень
телекомунікаційних систем
лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: anait0007@gmail.com

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ДОСЛІДЖЕННЯ УСНОГО МОВЛЕННЯ З ОЗНАКАМИ МІЖМОВНОЇ ІНТЕРФЕРЕНЦІЇ, ПРОСТОРІЧЧЯ З ІНШОМОВНИМИ ЕЛЕМЕНТАМИ, ІМІТАЦІЇ МОВЛЕННЯ НЕРІДНОЮ МОВОЮ

Необхідність написання цієї статті обумовлена мовною ситуацією, що склалася, зокрема, в Україні, коли в результаті активізації міграційних процесів об'єктом експертного дослідження все частіше стають різні форми мовлення з елементами іншої мови. З урахуванням цього виникає необхідність встановлення їх природи, оскільки від цього залежить класифікаційна оцінка фактичної інформації, що в них закладено: чи вони свідчать про те,

що мовець розмовляє нерідною мовою, чи він розмовляє просторіччям рідної мови, характерної особливістю якого є її засмічення різноманітними елементами іншої мови, чи мовець намагається імітувати з певною метою ознаки мовлення нерідною мовою.

Ключові слова: акцент, білінгвізм, відхилення від мовної норми, імітація, міжмовна інтерференція, мовленнєві системи, суржик, інтенсивність прояву ознак, частотність прояву ознак.

Постановка проблеми. Збільшення інтенсивності міграційних процесів, двомовність частини населення, що спостерігається, зокрема, в сучасній Україні [1], відображається і в певних змінах характеру мовленнєвого матеріалу, що стає об'єктом експертного дослідження. Це обумовлює необхідність чіткого розмежування понять «міжмовна інтерференція», «просторіччя рідної мови зі засміченням іншомовними елементами», «імітація ознак мовлення нерідною мовою», оскільки в них міститься зовсім різна фактична інформація про мовця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нажаль, на даний час проблеми, пов'язані з проявами іншої мови під час мовлення рідною/нерідною мовою найчастіше розглядаються в колі проблематики засвоєння іноземної мови або суто науковим дослідженням окремих теоретичних аспектів міжмовної інтерференції [2].

Мета статті. Із цієї причини особливої актуальності набуває розроблення методичних підходів щодо експертного дослідження мовленнєвого матеріалу з ознаками міжмовної інтерференції, її розрізнення від просторіччя певної мови зі засміченням іншомовними елементами, а при необхідності, виявлення ознак імітації мовлення нерідною мовою [3].

1 Загальні принципи дослідження ознак міжмовної інтерференції

Ознаки міжмовної інтерференції (далі – МІ) реалізуються у формі відхилень від норм та правил нерідної мови (далі – НРМ), якою мовець розмовляє [4]. Ці відхилення можуть проявлятися як у своєрідних формах, так і у формах, схожих із порушеннями мовних норм і правил, характерних для мовлення носія цієї мови.

Дослідження ознак міжмовної інтерференції в усному мовленні базується на розумінні їх системності, комплексності, прогнозованості, стабільності прояву і специфіці.

Системність ознак МІ, тобто їх притаманність мовленню НРМ, припускає їх класифікацію за критерієм «загальна/окрема ознака».

Мовленнєві особливості носіїв нерідної мови і рідної мови (далі – РМ) розрізняються за якістю й частотністю прояву. Наприклад, велика частина фонетичних і просодичних ознак, які простежуються в мовленні носія РМ, рідко фіксуються в мовленні НРМ. Однак деякі відхилення від норм, що виявляються, наприклад, в прийменникових словосполученнях, можуть мати місце в мовленні носіїв і РМ і НРМ. Проте в мовленні РМ вони носять випадковий характер, тоді як в мовленні НРМ такі відхилення від мовних норм носять системний і стабільний характер.

Відмінності в особливостях мовлення РМ і НРМ не виключають збігу тих чи інших ознак. Наприклад, в обох випадках може фіксуватися заїкання, зумовлене дією психофізіологічних, психоемоційних, фізичних чинників, проте в мовленні НРМ воно може бути проявом ще й обмеженості словникового запасу мовця (пошук потрібного слова), проблем, пов'язаних із артикуляцією тощо. Помилки при узгодженні слів у роді, числі, відмінку можуть мати місце і в мовленні РМ. Проте в цьому випадку вони носять випадковий, несистемний характер. Носій НРМ в такій ситуації стабільно припускає системні помилки, оскільки він або не освоїв ці граматичні особливості НРМ, або освоїв їх недостатньо добре для того, щоб не допускати їх при послабленні контролю над мовленням.

МІ може проявлятися не тільки у формі автоматичного перенесення ознак РМ в НРМ. Можливі й різноманітні специфічні, модифіковані варіанти їх мовленнєвої реалізації, зокрема, і не типові ні для однієї з цих мов.

Комплексність ознак МІ проявляється в тому, що вони реалізуються на багатьох лінгвістичних і макролінгвістичних рівнях. Зважаючи на це, поняття «акцент», яким характеризують мовлення нерідною мовою, є некоректним і неповним з наукової точки зору.

У мовленні однією мовою носіїв різних мов проявляються різні за складом комплекси ознак МІ.

Аналізуючи можливості отримання корисної інформації з мовлення з ознаками МІ, можна визначити такі її аспекти.

1) Фіксація комплексу ознак МІ в мовленні дозволяє зробити висновок про те, що мовець не є носієм мови, якою розмовляє.

2) Рідну мову можна встановити за наявності достатньої інформації про комплекс ознак МІ, а також за умови володіння експертом РМ мовця.

3) У разі аналізу мовленнєвого матеріалу декількох осіб, на основі встановлених в ньому відмінностей у комплексах ознак МІ можна встановити, чи вони є носіями однієї або різних мов.

4) Якщо об'єктом дослідження є іншомовне мовлення двох або декількох носіїв однієї мови, можуть бути визначені індивідуальні особливості ознак інтерференції в їх мовленні, що може стати підставою для ототожнення мовлення досліджуваної особи й особи, що перевіряється.

Наявність комплексу ознак МІ сама по собі є загальною ознакою. Однак одні й ті ж динамічні ознаки проявляються в мовленні НРМ двох носіїв однієї мови з різною інтенсивністю, що може бути визначено тільки при проведенні ототожнення їх мовленнєвого матеріалу. У такому разі об'єктом дослідження є не ознака МІ «в чистому вигляді», а форма їх реалізації (інтенсивність, виразність) під впливом особистих чинників.

Інтенсивність прояву збіжних динамічних ознак МІ є прикладом трансформації загальної ознаки в окрему в процесі ідентифікаційного дослідження мовлення.

При визначенні інтенсивності прояву ознак МІ враховуються:

- ступінь виразності конкретної ознаки МІ в мовленні однією й тією ж НРМ двох або декількох носіїв однієї й тієї ж мови;
- відмінності в повноті комплексів ознак МІ в їх мовленні.
- відмінності у якісних характеристиках ознак МІ в їх мовленні.

Взаємозв'язок понять «інтенсивність прояву ознак МІ» і «рівень володіння НРМ» можна визначити як зворотно-пропорційну залежність: чим вище у мовця рівень володіння НРМ, тим менше інтенсивність прояву ознак МІ в його мовленні, і навпаки.

Інтенсивність прояву МІ в мовленні спорідненою НРМ нижча, ніж у мовленні неспорідненою НРМ.

Прогнозованість ознак МІ зумовлена незмінністю особливостей двох мовних систем, що дозволяє прогнозувати точки реалізації МІ і її приблизні властивості.

Нижче розглянуті особливості прояву ознак МІ на різних лінгвістичних рівнях.

2 Фонетична інтерференція

На фонетичному рівні дослідження ознак МІ проводиться з урахуванням кількісних і якісних відмінностей у звукових системах РМ мовця і НРМ, якою він розмовляє.

1) При наявності у фонетичній системі НРМ звуків, відсутніх в РМ, МІ під час мовлення НРМ проявляється у формі заміни потрібного звуку схожим звуком із рідної мови або вимовою звуку НРМ з наближенням до «оригіналу». Наприклад, під час мовлення носія російської мови англійською мовою звук [h] часто замінюється звуком [x], у мовленні носія грузинської мови українською мовою звук [и] – звуком [i]⁶ тощо.

При наявності розбіжностей у вимові аналогічних звуків за місцем їх утворення в мовленні НРМ носіїв цих мов можливі прояви МІ у вигляді перенесення рідної орфоепічної норми в мовлення НРМ.

2) При наявності відмінностей у вимові голосних звуків у наголошеному чи ненаголошеному складі можливі прояви ознак МІ у звучанні ненаголошених звуків у формі повного або часткового нерозрізнення за вимовою аналогічних голосних звуків в наголошеній чи не наголошеній позиції.

3) При наявності/відсутності явища палаталізації певних приголосних звуків окремих мовах або відмінностей в її реалізації можливі прояви ознак МІ у формі нерозрізнення м'яких і твердих варіантів приголосних звуків.

3 Просодична інтерференція

На просодичному рівні відмінності в мовних системах проявляються:

– у розбіжностях у типових інтонаційних контурах (наприклад, у східних мовах інтонація в кінцевих синтагмах питальних конструкцій є низхідною, тоді як, наприклад, в англійській мові в їх певних типах можлива й висхідна інтонація);

– у способах виділення наголошеного складу в слові або словосполученні (наприклад, акцентологічною особливістю польської, французької мов є фіксований наголос, відповідно, на передостанньому і останньому складах, а для російської, англійської мов характерний рухомий наголос);

– у слабкішому інтонаційному забарвленні мовлення носіїв східних мов, чие мовлення є більш монотонним, повільнішим, ніж мовлення європейців,

⁶ У грузинській мові відсутній звук [ы].

– в послівній, а іноді поскладовій артикуляції з характерним додатковим інтонуванням, надмірною міжслівною паузацією мовлення, нормативними порушеннями при коартикуляції звуків тощо.

Однак, оскільки послівна чи поскладова артикуляція, надмірна міжслівна паузація мовлення можуть бути обумовлені проголошенням погано завченого тексту, слабо розвинутими навичками читання тексту у мовця, певними психофізіологічними порушеннями тощо, про наявність таких ознак МІ можна стверджувати лише тоді, коли встановлено комплекс інших ознак МІ.

4 Морфологічна інтерференція

На морфологічному рівні прояви ознак МІ обумовлені такими причинами:

– наявність/відсутність граматичних категорій роду, відмінку, відмінності у способах їх реалізації, у смисловому наповненні відмінків тощо;

– відмінності у формах їх функціонування в різних мовах;

– у кількісних та якісних відмінностях у відмінкових системах мов (наприклад, в українській, польській мовах функціонують сім відмінків [сьомий – кличний], у вірменській мові також сім відмінків, але сьомий – локатив⁷, а замість відсутнього місцевого відмінка функціонує аблатив⁸, у російській мові шість відмінків, а в англійській – два: називний і присвійний);

– відмінності у формах зміни прикметників, відносних, визначальних займенників, кількісних і порядкових числівників за родом, числом і відмінками тощо.

Через наявність цих відмінностей виникають ознаки МІ в мовленні НРМ носія мови, в якій ці мовні явища відсутні або реалізуються інакше.

5 Інтерференція на словотворчому рівні

На словотворчому рівні прояви МІ, в основному, обумовлені відмінностями:

– у формах вираження емоційної оцінки (наприклад, у російській мові функціонує розвинена система зменшувально-пестливих суфіксів, в англійській мові функціонує тільки один зменшувально-пестливий суфікс «-у» або використовуються конструкції зі словами «little» [щось маленьке] і «dear little» [щось маленьке і миле]);

– у способах вираження категорії визначеності-невизначеності (наприклад, в англійській мові вона реалізується за допомогою артиклів «a» і «the», у вірменській мові цю функцію виконує закінчення «-ը» в іменниках і порядкових числівниках, за допомогою якого невизначене, по суті, поняття наповнюється конкретикою, в українській мові цю функцію частково виконують вказівні займенники)

З урахуванням цих відмінностей, в мовленні, наприклад, носіїв української мови цими мовами можуть мати місце МІ у формі помилок в їх використанні або їх повної відсутності.

6 Лексична інтерференція

Лексична інтерференція виникає з двох причин: обмеженості словникового запасу носія іншої мови або відмінностей в певних лексичних під-

⁷ Локатив – відмінок у деяких мовах; вказує на місце дії.

⁸ Аблатив – відмінок у деяких мовах; вказує на виділення чи віддалення.

системах, що зумовлено своєрідністю понятійного мислення народів. Вона проявляється:

- в наявності безеквівалентної лексики;
- у частковому збіг змісту певних понять (наприклад, українське слово «палець» позначає всі пальці рук і ніг; в англійській мові чотири пальці руки називаються «fingers», великий палець – «thumb», а пальці ніг – «toes»);
- у можливостях сполучення слів (Так, в російській мові победу «одежрживают», у вірменській – її «несуть» («ахтанак крел»); тому в мовленні вірмен російською мовою можна почути «я несу победу»);
- в наявності розбіжностей в смисловому, ситуативному і стилістичному змісті ідіоматичних виразів (наприклад, рос. «тамбовский волк тебе товарищ», арм. «ну да, мацун черный» («мацун» – національний кисло-молочний продукт білого кольору; ця ідіома використовується для характеристики людини, яка не визнає очевидну істину).

7 Синтаксична інтерференція

На синтаксичному рівні відмінності в мовних системах найчастіше виявляються в порядку слів у реченні, в особливостях взаємозв'язку слів у словосполученні, зокрема, при їх узгодженні чи керуванні. Тому саме в цих напрямках проявляються ознаки МІ. Наприклад, у вірменській мові присудки зі значенням направленою руху поєднуються з безпримієнковою обставиною місця. Порівняймо буквальні переклади вірменських словосполучень з їх українськими аналогами: «գլուխը րինակ» – букв. «йти ринок» (укр. «идти до ринку»), «գլուխը Կիև» – букв. «їхати Київ» (укр. «їхати до Києва»), «խմելուքը գլուխը» – «купити із магазину» (укр. «купити в магазині»). Наявність подібних розбіжностей в мовних системах призводить до повного або часткового перенесення синтаксичної форми зв'язку слів у словосполученні із РМ до НРМ: «йти ринок», «єхати Київ», «купити із магазину» тощо.

Прояви МІ можуть бути обумовлені й відмінностями у способах ускладнення речення, у використанні сполучників тощо.

8 Етнолінгвістична інтерференція

Відмінності на етнолінгвістичному рівні зумовлені такими особливостями:

1) Відмінності в мовній картині світу, що сформувалася у різних народів, в якому відображаються їх уявлення про предмети, явища, факти, норми поведінки тощо. Наприклад, в уявленні українців чорний кіт приносить невдачу, на думку ж англійців – удачу; тому англієць може не зрозуміти українця, якщо той скаже про людей, що посварилися: «між ними пробіг чорний кіт».

2) Відмінності в символічному змісті позначень кольору. Наприклад, в Індії білий колір символізує скорботу, а в Україні – радість, свято, наречену; тому індійську жінку, одягнену у все біле, можна образити, сказавши, що вона «вирядилася у все біле, як наречена».

3) Відмінності в натурі. Наприклад, в представленні російського народу чорна кішка приносить невдачу, на думку ж англійців – успіх. Чи зрозуміє в цьому випадку англієць російського, якщо той скаже про людей, що посварилися: «між ними пробігла чорна кішка»?

4) Відмінності у символічному значенні частин людського тіла. Так, у китайців печінка асоціюється з поганими емоціями: гнівом, злістю, хиттю, у народів

Близького і Середнього Сходу це символ ніжності, любові, у італійців – хоробрості, у росіян – дратівливості («сидеть у кого-нибудь в печёнках»).

5) Відмінності у формах мовленнєвого етикету. Наприклад, відповідно до вимог російського, українського етикету, розрізняються форми звернення на «ти» і на «ви», використання яких зумовлено комунікативною ситуацією. В англійській мові використовується одна форма займенника «you». Тому, наприклад, у англійців виникають труднощі із сприйняттям (та перекладом) російського виразу «быть с кем-либо на «ты». У російському суспільстві прийнято звертатися до співрозмовника по імені й по батькові, тоді як англійці, французи, поляки використовують для цього національні форми звернення: «містер» – «місіс» («міс»), «месьє» – «мадам» («мадемуазель»), «пан» – «пані» («панна») [5].

Важливість ознак етнолінгвістичної інтерференції обумовлена їх роллю в адекватній оцінці змісту мовлення.

9 Дослідження ознак МІ в мовленні російською мовою носіїв української мови

Під час дослідження мовлення російською мовою носіїв української мови найчастіше виявляються такі ознаки міжмовної інтерференції.

Просодичний рівень

На просодичному рівні можуть простежуватися такі ознаки МІ:

- у цілому, більша інтонаційна забарвленість мовлення;
- висхідна інтонація в кінцевих синтагмах питальних конструкцій;
- плавне зниження тону в закінченому оповідному висловлюванні замість різкого зниження тону в російському оповідному висловлюванні;
- швидший темп мовлення, або скоромовка.

Фонетичний рівень

На фонетичному рівні можуть простежуватися такі ознаки МІ:

- послаблення або відсутність редукції ненаголошених голосних звуків;
- нерозрізнення голосних першого і другого ступенів редукції;
- як наслідок, тенденція до окання в ненаголошених складах із літерою «о» (наприклад, «коза», «корова») і до акання в ненаголошених складах з літерою «а», наприклад, «барабашка», «карандаш»;
- збільшення тривалості голосних звуків у наголошеній позиції;
- збільшення тривалості ненаголошених голосних звуків у кінцевих складах окремих слів;
 - більш закритий звук [o] ([ʲo]);
 - більш закритий звук [a], що наближається до [o] ;
 - більш закритий звук [e], що наближається до [i];
 - дифтонгоподібна вимова звуку [e] ([ʲe]);
 - заміна звуку [e] звуком [e] при порушенні норми палаталізації приголосних звуків: наприклад, «передумать» [пэрэдумать];
 - заміна російських звуків [я], [ю], [ё] варіантами з більш інтенсивним звучанням йотованого компоненту з одночасною заміною палаталізованого варіанту приголосного звуку його твердим варіантом, наприклад, «пять» – [пʲать], «Пётр» – [пʲотр], «дюна» – [дʲюна];
 - більш відкритий звук [и];
 - у деяких регіонах більш відкритий звук [i] з наближенням до [ы];
 - заміна вибухового звуку [г] фрикативним варіантом звуку;

- заміна губно-зубного варіанту звуку [в] губно-губним (білабіальним);
- у деяких регіонах (наприклад, прикордонних з Білоруссю) – заміна звуку [в] нескладовим [у];
- твердіший звук [ч] і, відповідно, [щ];
- у цілому, порушення норми палаталізації у випадках, коли є відмінності у вимові звуків в словах-омонімах, наприклад, кров [кров] (зам. рос. «кровь»), пил [пил] (зам. рос. «пыль»), Одесса [одэса], пенсіонер [пэнсьонэр];
- злита вимова африкат [дз], [дж];
- відсутність асиміляції приголосних звуків за глухістю в кінці слів і перед глухими приголосними: «город»[місто], [обтесать] тощо.
- відхилення від акцентологічних норм при фіксації наголошеного складу.

Морфологічний рівень

На морфологічному рівні можуть простежуватися такі ознаки МІ:

- заміна російських відмінкових закінчень українськими, використання гібридних слів і словосполучень : «семья Яцукив», «процентив», «часть плану», «чашка меду», «сильнымы», «сказалы»;
- заміна російських суфіксів порівняльних прикметників українськими: «он краще», «красивший», «чистиший», «найдорожший»;
- заміна російських форм числівників українськими: «четырьох», «пять», «двома»;
- заміна російських дієприслівникових суфіксів «-а», «-в» українськими «-учи», «-ючи», «-вши»: «думаючи», «читаючи», «глянувши»;
- заміна російських форм граматичного конструювання дієслів українськими в 3-й особі однини: «наступає», «везе», «був», «читав», «не миг буты», «може», «хочеться», «идуть» (зам. рос. «наступает», «везет», «был», «читал», «не мог быть», «может», «хочется», «идут»);
- заміна компонентів у прийменникових словосполученнях: «по пяти годах», «рассказал про меня» (зам. рос. «рассказал обо мне»), «соскучилась за тобой» (зам. рос. «соскучилась по тебе»), «пошел до школы» (зам. рос. «пошел в школу»), «вернулся с армии» (зам. рос. «вернулся из армии»), «купил в Яцука» (зам. рос. «купил у Яцука»), «по твоих словах видно» (зам. рос. «по твоим словам видно»), «по работи» (зам. рос. «после работы»), «он поступил так через свою глупость» (зам. рос. «он поступил так из-за своей глупости») і т.ін.;
- заміна сполучників «который», «как» сполучниками, відповідно, «что (шо, що)», «як»: «это та книга, что я обещал», «мой друг, что помог тебе», «як тебя зовут?»;
- використання за нормами української мови дієслів-зв'язок «есть» (є), «стаёт» (стає): «это есть часть моего плану», «город стаёт все краще» тощо;
- нерозрізнення родових відмінностей в деяких словах: наприклад, рос. «пыль», «степь» (ж.р.) – укр. «пил», «степ» (ч.р.);
- нерозрізнення числового вираження іменників: наприклад, рос. «чернила», «бусы», «белила» – укр. «чорнило», «намисто», «білило».

Лексичний рівень

На лексичному рівні інтерференція проявляється у використанні українських лексем в мовленні російською мовою: «вызволить» (зам. рос.

«освободить»), «высловиться» (зам. рос. «высказаться»), «хто», «їхній», «четырёх», «хыба», «нэма», «ниж» тощо.

Синтаксичний рівень

В основному, простежуються відмінності, що зумовлені специфічними особливостями сполучення слів: в їх узгодженні, в керуванні та в порядку слів. Наприклад, у словосполученнях, побудованих на узгодженні слів, можуть проявлятися відмінності в родовій приналежності іменників і закономірностях їх узгодження з прикметниками, порядковими числівниками тощо у множині. Наприклад, рос. «детское творчество» – укр. «дитяча творчість», рос. «синие чернила» – укр. «сине чорнило».

У словосполученнях, побудованих на керуванні слів, інтерференція зумовлена вибором як прийменників, так і форм іменників для позначення тієї самої дії (Див. вище в підпункті «Морфологічний рівень») тощо.

Чинником, що зумовлює інтерференцію, є також активне використання дієслова-зв'язки «є» в іменних присудках.

10 Дослідження ознак МІ в мовленні українською мовою носіїв російської мови

У мовленні українською мовою носіїв російської мови найчастіше проявляються такі ознаки міжмовної інтерференції.

Просодичний рівень:

- у цілому, більш нейтральний інтонаційний контур мовлення;
- низхідна інтонація в кінцевих синтагмах питальних конструкцій;
- більш різке падіння тону в закінченому оповідному висловлюванні;
- повільніший темп мовлення тощо.

Фонетичний рівень:

– редукування голосних звуків в ненаголошеній позиції; пов'язані з цим зміни якості ненаголошених звуків [а] і [о];

– помилки при палаталізації приголосних звуків, обумовлені, у першу чергу, з наявністю в російській консонантній системі м'яких пар приголосних звуків [б], [п], [м];

– нерозрізнення звуків [г] і [г']; заміна фрикативного варіанту звуку вибуховим;

– слабке вираження білабіальної вимови звуків [о] і [в];

– заміна звуку [е] більш закритий звуком [є], особливо в омонімах, з урахуванням норм палаталізації у російській мові : «небо» , «день», «середа»;

– більш закритий звук [и], відповідно до російського нормативного [ы];

– нерозрізнення звуків [і] й [и], особливо в багатоскладових словах, у яких чергування складів з даними звуками відрізняється від омонімічних російських слів: «змінити», «логічний», «ідентичний», «лінгвістичний», «залізниця»;

– заміна початкового звуку [і] на [и] перед твердим приголосним відповідно до російської орфоепічної норми ([он ымеет]): [Назар Ыванович];

– нерозрізнення позицій на початку і в кінці слів, а також у середині слова після голосного перед приголосним звуком, у яких звук [в] переходить у нескладовий звук [у]: «вчора», «був», «правда»;

– оглушення дзвінких приголосних звуків у кінці слова і в позиції перед глухими приголосними звуками;

– дифтонгоподібна вимова злитих звуків [дж] і [дз] або їх заміна звуками [ж] і [з];

– нерозрізнення звуків [ч], [ц], [ж], [ш] за м'якістю-твердістю;

– заміна йотованих голосних звуків [’я], [’є], [’ю] в позиції після твердих приголосних їх російськими варіантами, які вимовляються тільки після м’яких приголосних;

– заміна подвоєних довгих м’яких приголосних звуків одинарними йотованими варіантами: [н:] (знання), [с:] (Полісся), [ж:] (Запоріжжя), [т:] (життя), [л:] (весілля), [ш:] (затишшя) і т. ін. і т. ін.

Морфологічний рівень

На морфологічному рівні можуть проявлятися такі ознаки МІ:

– заміна українських відмінкових закінчень російськими: «родына Яцуків», «видсотков», «частына плана», «чашка меда», «сильными», «с вами», «сказали»;

– заміна українських дієприслівникових суфіксів російськими: «-а», «-в»;

– використання російських дієприслівникових форм, не характерних для української мови;

– заміна українських граматичних форм дієслів 3-й особі однини російськими: «наступает», «везет», «был», «читал», «может», «хочется», «берут» (зам. укр. «наступає», «везе», «був», «читав», «може», «хочеться», «беруть»);

– заміна компонентів в прийменникових словосполученнях: «розказав о собі» (зам. укр. «розказав про собі»), «скучити по тебе» (зам. укр. «скучити за тобою»), «пішов у школу» (зам. укр. «пішов до школи»), «повернувся із армії» (зам. укр. «повернувся з армії»), «із твоїх слів відно» (зам. укр. «по твоїх словах відно»), «після роботи» (зам. укр. «по роботі») і т.ін.;

– заміна деяких підрядних речень з прийменниками «який», «що» дієприслівниковими зворотами, не характерними для української мови;

– пропущення українських дієслів-зв’язок «є», «стає» в іменних присудках;

– нерозрізнення родових характеристик деяких слів;

– нерозрізнення числового вираження іменників.

Лексичний рівень

На лексичному рівні інтерференція проявляється у використанні російських лексичних засобів в українському мовленні: «вместо» (укр. «замість»), «справка» (укр. «довідка»), «который» (укр. «який»), «наверно» (укр. «хиба»), «четырёх» (укр. «чотирих»), «нету» (укр. «немає»), «чем» (укр. «ніж»), «процентом» (укр. «відсотків») і т.ін.

Синтаксичний рівень

Як і при українсько-російській формі інтерференції, в даному випадку синтаксична інтерференція зумовлена відмінностями в морфологічних системах двох мов, порядку слів у висловлюванні та керуванні слів у словосполученні.

11 Розрізнення мовлення нерідною мовою та імітації мовлення нерідною мовою

Зазвичай експерти-лінгвісти мають справу з примітивними формами імітації «акценту», зафіксованими у фонограмах телефонних дзвінків про підготовку вибухів, вимогу про викуп заручників тощо. У подібних випадках авторами дзвінків іноді є люди, які намагаються відтворити окремі особливості мовлення, наприклад, кавказців в міру своїх слухових і артикуляційних можливостей, не володіючи професійними навичками імітації голосу та мовлення.

При імітації ознак мовлення будь-якою кавказькою мовою найчастіше об'єктом копіювання є звук [а] повного творення в ненаголошеній позиції (акання): [харашо], [шакалад]. Іншою часто імітованою особливістю «кавказького акценту» є нерозрізнення м'яких і твердих приголосних звуків.

Важливими ознаками, за якими імітація ознак мовлення НРМ відрізняється від дійсного мовлення НРМ, є:

– надлишкове й напружене інтонування на внутрішньосинтагмовому рівні;

– нерозрізнення або невміння відтворити якісні особливості вимови схожих, але неоднакових звуків;

– обмеження комплексу ознак МІ максимум 2-3 компонентами;

– сполучення запозичених з іншої мови ознак мовлення (наприклад, лексичних: «кацо», «ара») із елементами, неприродними для мовлення людини з невисоким рівнем володіння НРМ тощо.

У деяких випадках недосвідчені імітатори, не розуміючи, що, наприклад, в мовленні конкретно НРМ носіїв різних мов проявляються різні «акценти», копіюють їх разом.

Узагальнюючи зазначене вище, можливо зробити такі висновки.

1) Наявність ознак імітації мовлення НРМ (як, в принципі, і будь-яка інша імітація) встановлюється в процесі його класифікаційно-діагностичного дослідження, проведення якого можливе у разі наявності достатньої кількості мовленнєвого матеріалу.

2) Диференціація імітованого й дійсного мовлення НРМ проводиться за відповідністю основним принципам реалізації ознак МІ в мовленні – на основі даних встановлених потенційних ознак МІ за такими параметрами, як системність, комплексність (прояви на різних рівнях), стабільність реалізації протягом всієї розмови.

3) Для того, щоб імітувати «іншомовний» акцент, не обов'язково, щоб імітатор володів мовою, ознаки якої він намагається відтворити в мовленні своєю РМ. Наприклад, для того, щоб носій української мови зміг імітувати «кавказький акцент», зовсім необов'язково, щоб він володів хоча б однією з мов кавказьких народів.

12 Розрізнення мовлення нерідною мовою та просторіччя з іншомовними елементами (суржиком)

Свідоме або несвідоме засмічення мовлення різноманітними елементами інших мов простежується під час мовлення рідною мовою, коли мовленнєві навички людини сформувались в умовах спілкування на суміші двох чи декількох мов. Це стає причиною несвідомих помилок, зумовлених нечітким уявленням про збіги та відмінності в двох мовних системах, що, в свою чергу, призводить до формування безсистемної мовної суміші, яка і стає їх мовою

спілкування. Зазвичай, в таких ситуаціях людина не володіє жодною з двох мов, сумішшю яких вона користується як «рідною мовою».

Таке просторіччя, яке традиційно називається «суржи́ком», не є формою реалізації МІ в мовленні НРМ, оскільки використання елементів іншої мови зовсім не свідчить про те, що вона є рідною для мовця або що вона взагалі володіє нею. Його характерною особливістю є безсистемність реалізації в мовленні іншомовних засобів. Наприклад, порушення норми палаталізації в однакових фонетичних позиціях можуть спостерігатися не постійно, що нетипово для мовлення, що зазнає інтерференції: «легко» [леуко], але «лето» [л'ето]. У мовленні однієї людини російськомовні зредуковані варіанти звуків [а] і [о] в ненаголошеній позиції звучать разом з їх україномовними незредукованими варіантами. Російськомовні лексичні засоби «конечно», «год», «процент», «час» можуть перемишуватися з україномовними «звичайно», «рік», «відсоток», «година» тощо.

Характерною особливістю мовлення таким просторіччям є також використання гібридних слів, в яких словотворчі елементи української мови поєднуються з російськомовними.

Поняття «суржик» охоплює безліч різнорідних варіантів мовних сумішей, характерною особливістю яких є наявність у них домінуючої мови і другорядної, представленої іншомовними компонентами. В україномовних регіонах домінує українська мова, в російськомовних – російська. Залежно від того, яка з двох мов виступає в ролі домінуючої, подібна мовна суміш розглядається як форма українського або російського просторіччя.

Таким чином, безсистемність використання іншомовних засобів в російському і українському просторіччі є підставою для їх розрізнення від мовлення НРМ з ознаками МІ.

Передік посилань

1. Масенко Л. Мовна ситуація України. URL: ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm Число 35 2004
2. Матіяш Б. Проблеми функціонування та розвитку державної мови в Україні: 90-ті роки ХХ століття. *Державність української мови і мовний досвід світу*. Київ, 2000.
3. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. Москва, 2001.
4. Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва, 2004.
5. Методичні рекомендації щодо проведення лінгвістичного дослідження усного мовлення за ознаками міжмовної інтерференції. Київ, 2003. (реєстр. код 7.3.03).

References

1. Masenko, L. Language situation of Ukraine. Retrieved from: ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm Число 35 2004 (in Ukrainian).
2. Matiyash, B. (2000). Problems of functioning and development of the state language in Ukraine: 90s of the XX century. *Statehood of the Ukrainian language and language experience of the world*. Kyiv. (in Ukrainian).
3. Belikov, V. I., Krysin, L. P. (2001). Sociolinguistics. Moscow. (in Russian).
4. Maslova, V. A. (2004). Linguoculturology. Moscow. (in Russian).
- Methodical recommendations for conducting a linguistic study of oral speech based on interlingual interference. Kyiv, 2003. (Registration code 7.3.03). (in Ukrainian).

6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава, 2006.
7. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. Москва, 2004.
8. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолінгвістика. Москва, 2001.
9. Леонтьев А. А. Психофизиологические механизмы речи. *Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка*. Москва, 1970.
10. Галяшина Е. И. Голощапова Т. И. Интерференция национального языка при идентификации русскоговорящего диктора (на материале языков народов России) Москва, 2004.
6. Selivanova, O. (2006). Modern linguistics: terminological encyclopedia. Poltava. (in Ukrainian).
7. Ter-Minasova, S. G. (2004). Language and intercultural communication. Moscow. (in Russian).
8. Belikov, V. I., Krysin, L. P. (2001). Sociolinguistics. Moscow. (in Russian).
9. Leontev, A. A. (1970). Psychophysiological mechanisms of speech. *General linguistics. Forms of existence, functions, history of language*. Moscow. (in Russian).
10. Galiashina, E. I., Goloshchapova, T. I. (2004). Interference of the national language in the identification of a Russian-speaking speaker (on the material of the languages of the peoples of Russia). Moscow. (in Russian).

ИССЛЕДОВАНИЕ УСТНОЙ РЕЧИ С ПРИЗНАКАМИ МЕЖЪЯЗЫКОВОЙ ИНТЕРФЕРЕНЦИИ, ПРОСТОРЕЧИЯ С ИНОЯЗЫЧНЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ, ИМИТАЦИИ РЕЧИ НА НЕРОДНОМ ЯЗЫКЕ

А. Л. Ованнисян

Необходимость написания данной статьи обусловлена языковой ситуацией, сложившейся, в частности, в Украине, когда в результате активизации миграционных процессов объектом экспертного исследования все чаще становится речь с иноязычными элементами. С учетом этого возникает острая проблема разработки методических подходов к экспертному исследованию речевого материала с признаками межъязыковой интерференции, его различения от просторечия с использованием иноязычных языковых элементов (суржика в украинских реалиях), а при необходимости, выявления признаков имитации речи на неродном языке.

В статье рассматриваются универсальные базовые критерии установления признаков межъязыковой интерференции: системность, комплексность, прогнозируемость, стабильность их проявления, что и позволяет различать их от признаков речи на родном языке, и что не менее важно, от признаков суржика или имитации, которые не обладают вышеназванными свойствами.

Также анализируются возможности получения полезной информации в процессе исследования речи с признаками межъязыковой интерференции, которая касается, в частности:

- 1) установления, является ли говорящий носителем языка, на котором он разговаривает;
- 2) установления родного языка, говорящего (при условии, что эксперт владеет этим языком);

3) установления, являются ли участники полилога или диалога носителями одного или разных языков;

4) проведения идентификационного исследования речи на неродном языке двух носителей одного и того же языка и т.д.

Исходя из того, что межъязыковая интерференция является, по сути, комплексным признаком, который однозначно может быть установлен только в случае, если его проявления фиксируются на разных лингвистических уровнях, в статье рассматриваются возможные формы ее реализации на фонетическом, просодическом, морфологическом, лексическом, синтаксическом, этнолингвистическом уровнях.

В качестве конкретных примеров комплексного исследования признаков межъязыковой интерференции в статье изложены системы основных признаков межъязыковой интерференции, которые могут фиксироваться в речи на русском языке носителей украинского языка и в речи на украинском языке носителей русского языка.

Ключевые слова: акцент, билингвизм, отклонения от языковой нормы, имитация, межъязыковое интерференция, речевые системы, сержки, интенсивность проявления признаков, частотность проявления признаков.

RESEARCH OF ORAL SPEECH WITH SIGNS OF INTERLINGUAL INTERFERENCE, VERNACULAR WITH FOREIGN LANGUAGE ELEMENTS, IMITATION OF SPEECH IN NON-NATIVE LANGUAGE

A. Ovannisian

The need to write this article is due to the linguistic situation, that has developed, in particular, in Ukraine, when, as a result of the activation of migration processes, the object of forensic research is increasingly becoming speech with foreign language elements. Based on this, an acute problem arises of developing methodological approaches to the forensic study of speech material with signs of interlingual interference, its distinction from common speech using foreign language elements (pidgin in Ukrainian realities), and, if necessary, the appearance of signs of imitation of speech in a non-native language.

The article deals with the universal basic criteria for establishing signs of interlingual interference: consistency, complexity, predictability, stability of their manifestation, which makes it possible to distinguish them from signs of speech in the native language, and, no less important, from signs of pidgin or imitation, which do not have the above properties.

The possibilities of obtaining useful information in the process of studying speech with signs of interlingual interference are also analyzed, which concerns, in particular:

1) establishing whether the speaker is a native speaker of the language in which he speaks;

2) establishing the native language of the speaker (provided that the expert is fluent in this language);

3) establishing whether the participants in the polylogue or dialogue are speakers of one or different languages;

4) conducting an identification study of speech in a non-native language of two speakers of the same language, etc.

Proceeding from the fact that interlingual interference is, in fact, a complex feature that can be unambiguously established only if its manifestations are recorded at different linguistic levels, the article discusses possible forms of its implementation in phonetic, prosodic, morphological, lexical, syntactic, ethnolinguistic levels.

As specific examples of a comprehensive study of the signs of interlanguage interference, the article sets out the systems of the main signs of interlanguage interference that can be recorded in the speech in Russian of the native speakers of the Ukrainian language and in the speech in the Ukrainian language of the native speakers of the Russian language.

Key words: accent, bilingualism, deviations from the linguistic norm, imitation, interlingual interference, speech systems, earrings, intensity of manifestation of signs, frequency of manifestation of signs.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.52>
УДК 343.98

Олег Валерійович Ананій
кандидат технічних наук,
старший науковий співробітник
старший офіцер відділення методичного забезпечення
та планування

E-mail: ananin@i.ua

*Головний експертно-криміналістичний центр
Державної прикордонної служби України*

**УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАХИСТУ ВІД ПІДРОБКИ ПАСПОРТА
ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ ДЛЯ ВІЇЗДУ ЗА КОРДОН
З БЕЗКОНТАКТНИМ ЕЛЕКТРОННИМ НОСІЄМ**

На основі вивченого іноземного досвіду, сформульовано варіанти сучасних засобів захисту від підробок, які, на думку автора, доцільно додатково запровадити у паспорт громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм.

Ключові слова: *паспорт громадянина України для виїзду за кордон, підробка документів, методи захисту, технічна експертиза документів, прикордонний контроль.*

Постановка проблеми. Згідно вимог міжнародного законодавства захисні елементи документів, які підтверджують особу чи її спеціальний статус та надають право на перетинання державного кордону мають відповідати максимальному рівню безпеки. Крім того – надавати можливість здійснити ефективну та швидку перевірку документа на предмет підробки, а також провести якісну експертизу його достовірності.

Сучасна експертна практика свідчить про наявність ряду недоліків у спеціальних засобах захисту паспорту громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм. Впровадження Україною цього документу визначалося однією з умов надання безвізового режиму та, у перспективі, набуття статусу повноправної держави – учасника Європейського Союзу. Тому, на сьогодні, удосконаленню його спеціальних засобів захисту від підробки приділяється особлива увага.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми дослідження різних питань технічного характеру щодо застосування спеціальних матеріалів для виготовлення документів та різних засобів захисту від підробок розглядали О. Андреева, Н. Анісімова, О. Величко, С. Вергунов, С. Гавенко, К. Золотухіна, Д. Рябцев, Н. Скляренко, Т. Подрез, В. Лосева, М. Талбот, С. Третьяков та інші. Зарубіжний та вітчизняний досвід вирішення теоретичних та прикладних проблем щодо технічної експертизи документів вивчали у своїх працях В. Аксенова, І. Білоус, Т. Бірюкова, М. Будзієвський, М. Вашкевич, О. Воробей, Н. Жигун, Б. Киричинский, О. Кобилянський, З. Ковальчук, Є. Коновалов, І. Кучерова, В. Мацішин, М. Нечеснюк, І. Осика, С. Науменко, С. Павленко, В. Палій, А. Патик, Л. Патик, І. Попович, Н. Потомська, А. Рубіс, Л. Тальянчук, М. Терзієв, І. Фрідман, П. Цимбал, О. Шведова, Г. Янкович та інші. Однак, залишається недостатньо вивченою частина загальної проблеми щодо удосконалення системи спеціальних засобів захисту документів, які виконані на полікарбонатній основі. При цьому, окремим питанням стоїть виявлення в них різних імітацій захисних елементів, виконаних шляхом застосування сучасних поліграфічних технологій.

Ураховуючи розвиток науково-технічного прогресу, можливо припустити, що підробка ідентифікаційних документів у найближчій перспективі стане набагато доступнішою. Це, в свою чергу, може суттєво впливати на зростання латентних правопорушень та ускладнення системи управління ідентифікації особи в Україні. Тому, важливо, щоб такі документи відповідали найвищим вимогам захисту від підробки, а засоби захисту забезпечували ефективне виявлення ознак підробки під час паспортного чи іншого контролю. Ухвалюючи черговий новий документ, законодавець зобов'язаний суттєво покращувати його технології захисту, ознайомившись перед цим зі світовими досягненнями у цій сфері та міжнародними рекомендаціями з їх виготовлення, встановлення захисних елементів та обміну інформацією з метою забезпечення впевненості у їх надійності [1, с. 342].

Наразі, все більше держав запроваджують ідентифікаційні документи, виконані, саме, на полікарбонатній основі. Разом з цим, зростають вимоги і до їхнього захисту від підробок. Компанії-розробники постійно удосконалюють існуючі та розробляють нові засоби захисту, на основі комбінацій елементів, що містять одразу декілька ступенів захисту. Особлива увага приділяється комплексам динамічних візуальних ефектів, зокрема: множинним лазерним зображенням (MLI/SLI); FUSE-ID з обробкою лазером ділянки з фарбою OVI; стерео лазерним зображенням (Stereo Laser Image

– SLI); двостороннім зображенням Mirage TM, Arjo Systems тощо [2]. Їх важко імітувати у кустарних умовах. При цьому, вони забезпечують ефективну швидку перевірку на справжність простим візуальним способом, без застосування спеціальних експертних приладів.

Мета статті. У статті, на основі аналізу іноземного досвіду визначено варіанти сучасних засобів захисту від підробки, які, на думку автора, доцільно додатково запровадити у паспорт громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм.

Виклад основного матеріалу. Основним способом підробки паспортних документів є внесення несанкціонованих змін в оригінальну сторінку даних. Основним ідентифікатором, на сторінці даних, є фотозображення пред'явника. Тому воно піддається несанкціонованим змінам у першу чергу. Найчастіше, зміна оригінального фотозображення пред'явника здійснюється двома способами. Зокрема, нове зображення наноситься поверх оригінального за допомогою принтеру УФ-друку або механічним шляхом, із застосуванням міні-шліфувальної машини.

Під час підроблення, разом із зміненням оригінального фотозображення пред'явника, відповідним змінам піддається і дублююче зображення (в оригіналі виконане методом лазерної перфорації). На рис. 1 наведено вигляд імітованого дублюючого зображення пред'явника, нанесеного за допомогою гострого предмету. На рис. 2 наведено зображення-порівняння зворотного боку сторінки даних підробки та оригіналу в ІЧ світлі, з демонстрацією дублюючого зображення, нанесеного за допомогою гострого предмета.

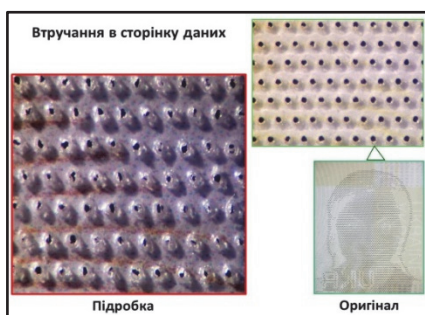

Рис. 1. Імітоване дублююче зображення пред'явника, нанесене за допомогою гострого предмета

Рис. 2. Зображення-порівняння зворотного боку сторінки даних підробки та оригіналу в ІЧ світлі, з демонстрацією дублюючого зображення, нанесеного за допомогою гострого предмета

Виходячи з цього, варто наголосити, що захисту цих зображень необхідно приділяти окрему увагу.

Оскільки правопорушники використовують оригінальний бланк із всіма захисними елементами, тому такі фальсифікації за багатьма ознаками

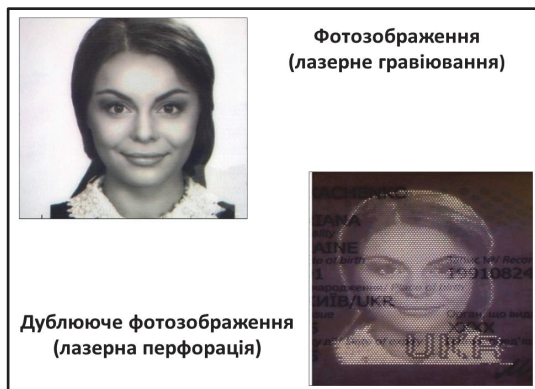

Рис. 4. Відцифрований образ обличчя пред'явника (лазерне гравіювання) та дублююче зображення (лазерна перфорація)

Перевага таких голограм полягає у складному процесі виготовлення, який вимагає високотехнологічного устаткування та спеціальних знань у різних високотехнологічних галузях. Структурно голограма на руйнуючій основі складається з алюмінієвого шару, що містить безпосередньо голографічне зображення, поміщене між двома шарами спеціального клею і покритий прозорою плівкою. Крім того, голограма може містити в собі декілька додаткових елементів захисту – мікротексти, гільйошні рисунки, латентні зображення тощо. При виробництві таких голограм важливо пам'ятати про необхідність дотримання алгоритму та всіх норм технологічних процесів виробництва, з урахуванням фізико-хімічних та друкарсько-технічних властивостей матеріалів [3]. В основу руйнування покладений принцип адгезії клеїв. Тобто сила прилипання одного шару клею більше сили прилипання іншого шару клею. За рахунок цього і відбувається руйнування голограми при механічній дії на неї. Відновити таке голографічне зображення досить складно та вимагає значних фінансових коштів, що і забезпечує своєрідний захист. Так, голограма на руйнуючій основі виконує функцію пломби і надає можливості візуального контролю втручання у сторінку даних з метою несанкціонованого внесення змін. У порівнянні з іншими засобами захисту, перевагою голограм на руйнуючій основі є відносно невисока собівартість при складності високоякісної імітації існуючими копіювальними пристроями та поліграфічним устаткуванням, а також необхідність спеціальних знань у сфері фізико-хімічних властивостей матеріалів.

У Європейському Союзі існує ряд сучасних розробок, стосовно захисту фотозображень у паспортних документах [4]. Так, Компанія «Trüb», групи Gemalto, розробила спеціальний засіб захисту – tru/window lock (Sealys Window Lock). Він виконаний за технологією так званого Transparent Window (прозорого вікна). Засіб захисту містить вторинне зображення, яке у проникаючому світлі має вигляд «позитиву», а у прямому світлі – «негативу», як показано на рис. 5.

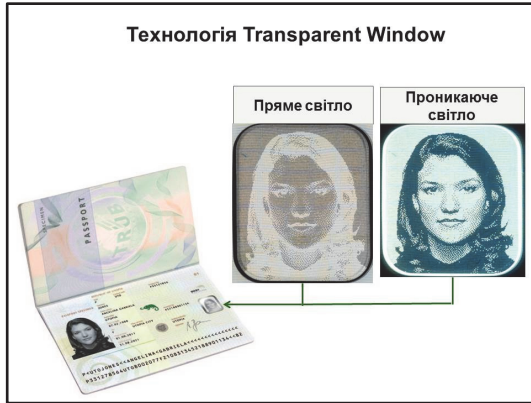

Рис. 5. Технологія Transparent Window (прозоре вікно)

В основі технології Transparent Window (прозорого вікна) полягає процес лазерної абляції (видалення металу) на металічній фользі, яку інтегровано у полікарбонатну сторінку через прозоре вікно [5]. Механічне втручання для внесення будь-яких змін залишить помітні сліди, які легко визначаються простим візуальним способом, без застосування спеціальних приладів. Цей захисний засіб реалізовано у сучасних паспортних документах Литви та Фінляндії [6]. Крім того, у документах деяких країн, для забезпечення додаткового захисту, на фотозображення пред'явника нанесений лазерною перфорацією номер документа, як показано на рис. 6. Зокрема, такий захист реалізовано у паспорті громадянина Нідерландів.

Рис. 6. Сторінка даних паспорту Нідерландів з номером, нанесеним на фотозображення пред'явника лазерною перфорацією

При механічному втручанні у фотозображення номер пошкоджується, що залишає сліди. На рис. 7 показано сторінку даних паспорту Нідерландів з слідами пошкодження перфорованого номеру на фотозображенні пред'явника.

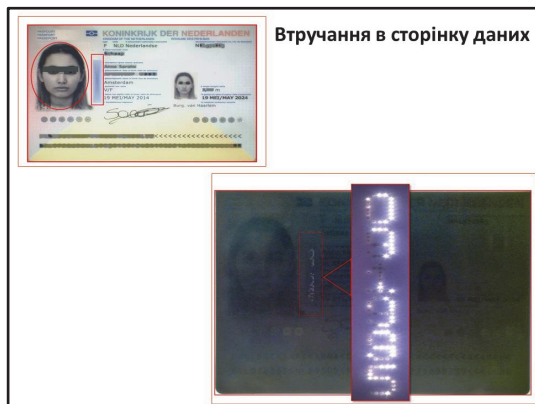

Рис. 7. Сторінка даних паспорту Нідерландів з слідами пошкодження на перфорованого номеру на фотозображенні пред'явника

Окремо варто звернути увагу на безконтактний електронний носій інформації (RFID-пристрій), який вмонтовано у праву частину обкладинки. Він реалізований на базі RFID-технології. Його функції: додаткове підтвердження автентичності особи-пред'явника, а також самого документу, який посвідчує особу, згідно із законодавством України; забезпечення автоматизації процедур прикордонного контролю фізичних осіб. Його недоліком є зовнішня антена (RFID-антена), яка за розмірами перевершує сам RFID-пристрій у кілька сотень разів. Виготовлення RFID-антен для паспортних документів виконується традиційною технологією – гравіювання міддю (мідним субстратом). Така антена легко піддається механічним пошкодженням при необережному поводженні з документом. Пошкодження антени унеможливує встановлення зв'язку із термінальним пристроєм прикордонного контролю для зчитування інформації, що міститься на електронному носії. Через це виникають певні ускладнення із підтвердженням автентичності особи-пред'явника документу, а також автоматизації процедури прикордонного контролю. Цим недоліком користуються правопорушники, спеціально виводячи з ладу антену. Це дає їм можливість уникнути необхідності виводити з ладу сам RFID-пристрій, що залишає помітні сліди механічних пошкоджень. Їх можна виявити простим візуальним способом, без застосування спеціальних приладів.

Наразі, найбільш економічним способом виготовлення антен для RFID-пристроїв є друк струмопровідними фарбами (поліграфічний спосіб). Такі фарби вважаються більш рентабельним рішенням. Струмопровідні

фарби містять електропровідний матеріал – срібло. Через високу провідність срібла фарби на його основі використовуються у друкованій електроніці. Вартість струмопровідних фарб нижче ніж у традиційних технологіях з використанням металевих субстратів. Крім того, струмопровідні фарби мають набагато вищу стійкість до механічних пошкоджень, ніж їхні аналоги з мідних субстратів.

Висновки. Запропоновані інноваційні засоби захисту, так чи інакше, вже апробовані в ідентифікаційних документах держав Європейського Союзу. Вони здатні виконувати своє головне призначення – додаткове перешкодження внесенню у документи несанкціонованих змін, необхідних правопорушникам. На наш погляд вони дозволять підвищити рівень захисту українських документів, що підтверджують особу чи її спеціальний статус та надають право на перетинання державного кордону України. Крім того, забезпечать їхню швидку та надійну перевірку, а також якісну технічну експертизу.

Напрямами подальших досліджень у сфері удосконалення захисту від підробок документів, що посвідчують особу та надають право на перетинання державного кордону доцільно визначити сфери: лазерних технологій; глогафії; друкарсько-технічних властивостей полімерних матеріалів.

Перелік посилань

1. Нечеснюк М. Щодо міжнародного обміну інформацією про виявлення підроблених документів. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки й оборони України*: тези XII всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 26 лист. 2020). Хмельницький, 2020. С. 338-342.
2. EDISON. URL: www.edisontd.net (дата звернення: 08.01.2021)
3. Величко О. М., Гавенко С. Ф., Золотухіна К. І. Матеріали зі спеціальними властивостями: навч. посіб. Львів, 2016. 155 с. URL: http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/18093/1/Navch_posibn_MSV.pdf (дата звернення: 09.01.2021)
4. PRADO – Public Register of Authentic travel and identity Documents Online. URL: <https://www.consilium.europa.eu/prado/en/prado-documents> (дата звернення: 09.01.2021)
5. Meeting Increasing Demand for Authentication – Windows in Identity Documents. *Reconnaissance: id&secure document news*.

References

1. Nechesniuk, M. (2020). Regarding the international exchange of information on the detection of forged documents. *Educational and scientific support of the components of the security and defense sector of Ukraine: abstracts of the XII All-Ukrainian scientific and practical conference*. (Khmelnitskyi, November 26). P. 338-342. (in Ukrainian).
2. EDISON. URL: www.edisontd.net (access date 08.01.2021) (in English).
3. Velychko, O. M., Havenko, S. F., Zolotukhina, K. I. (2016). Materials with special properties: a textbook. Lviv, 155 p. Retrieved from: http://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/18093/1/Navch_posibn_MSV.pdf (in Ukrainian).
4. PRADO – Public Register of Authentic travel and identity Documents Online. Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/prado/en/prado-documents> (access date 09.01.2021) (in English).
5. Meeting Increasing Demand for Authentication – Windows in Identity Documents. *Reconnaissance: id&secure document news*. Retrieved from:

URL: <https://www.reconnaissance.net/secure-document-news> (дата звернення: 10.01.2021)

6. PRADO – Public Register of Authentic travel and identity Documents Online. URL: <https://www.consilium.europa.eu/prado/en/prado-documents/FIN/A/O/docs-per-type.html> (дата звернення: 10.01.2021)

<https://www.reconnaissance.net/secure-document-news> (access date 10.01.2021). (in English).

6. PRADO – Public Register of Authentic travel and identity Documents Online. Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/prado/en/prado-documents/FIN/A/O/docs-per-type.html> (access date 10.01.2021). (in English).

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАЩИТЫ ОТ ПОДДЕЛКИ ПАСПОРТА ГРАЖДАНИНА УКРАИНЫ ДЛЯ ВЫЕЗДА ЗА ГРАНИЦУ С БЕСКОНТАКТНЫМ ЭЛЕКТРОННЫМ НОСИТЕЛЕМ

О. В. Ананьин

Согласно требованиям международного законодательства защитные элементы документов, подтверждающих личность или ее специальный статус и дают право на пересечение государственной границы должны соответствовать максимальному уровню безопасности. Современная экспертная практика свидетельствует о наличии ряда недостатков в защите паспорта гражданина Украины для выезда за границу с бесконтактным электронным носителем.

Основным способом подделки паспортных документов является внесение несанкционированных изменений в оригинальную страницу данных. Основным идентификатором, на странице данных, является фотоизображения предьявителя. Поэтому оно подвергается несанкционированным изменениям в первую очередь.

Основные изменения вносятся в фотоизображения предьявителя и дублирующее изображение. Решением проблемы их дополнительной защиты возможно путем внедрения дополнительных специальных средств. В частности, голограмм на разрушающей основе и технологии Transparent Window (компания «Trüb», группы Gemalto (Sealys Window Lock)). Внесение любых изменений оставляет заметные следы, которые легко определяются простым визуальным способом, без применения специальных приборов.

Кроме того, для дополнительной защиты, на фотоизображения предьявителя целесообразно нанести способом лазерной перфорации номер документа. При механическом вмешательстве в фотоизображение номер повреждается, что оставляет заметные следы, которые определяются простым визуальным способом (посмотреть на просвет). Некоторые из этих решений уже реализовано в современных паспортных документах Литвы, Нидерландов и Финляндии.

Отдельного внимания заслуживает бесконтактный электронный носитель информации, реализованный на базе RFID-технологии (RFID-устройство). Его недостатком является внешняя антенна (RFID-антенна), которая выполняется традиционной технологией – гравировка медью (медным субстратом). Такая антенна легко поддается механическим повреждениям при неосторожном обращении с документом. Из-за этого возникают сложности с подтверждением личности

предъявителя. Этим недостатком пользуются правонарушители, специально выводя из строя антенну. Сейчас наиболее экономичным способом изготовления антенн для RFID-устройств является печать токопроводящими красками (полиграфический способ). Стоимость токопроводящих красок ниже чем у традиционных технологий с использованием металлических субстратов. Кроме того, токопроводящие краски имеют гораздо более высокую устойчивость к механическим повреждениям, чем их аналоги из медных субстратов.

Предложенные инновационные средства защиты, которые уже апробированы в идентификационных документах государств Европейского Союза. Они способны помешать внесению несанкционированных изменений, необходимых правонарушителям.

Направлением дальнейших исследований целесообразно выделить сферы: лазерных технологий; голографии; печатно-технических свойств полимерных материалов.

Ключевые слова: паспорт гражданина Украины для выезда за границу, подделка документов, методы защиты, техническая экспертиза документов, пограничный контроль.

IMPROVEMENT OF PROTECTION AGAINST COUNTERFEITING OF THE PASSPORT OF A CITIZEN OF UKRAINE FOR TRAVEL ABROAD WITH A CONTACTLESS ELECTRONIC MEDIUM

O. Ananin

According to the requirements of international law, the protective elements of documents confirming an identity or its special status and give the right to cross the state border must correspond to the maximum level of security. Modern expert practice testifies to the presence of a number of shortcomings in the protection of a passport of a citizen of Ukraine for traveling abroad with a contactless electronic carrier.

The main way to forge passport documents is to make unauthorized changes to the original data page. The main identifier, on the data page, is the bearer's photographic image. Therefore, it is subject to unauthorized changes in the first place.

The main changes are made in the photographic image of the bearer and the duplicate image. The solution to the problem of their additional protection is possible by introducing additional special means. In particular, destructive holograms and Transparent Window technology (from Trüb, Gemalto Group (Sealys Window Lock)). Making any changes leaves noticeable traces that are easily identified by a simple visual method, without the use of special devices.

In addition, for supplemental protection, it is advisable to apply the document number by laser perforation to the bearer's photographic image. When mechanically interfering with the photographic image, the license plate is damaged, which leaves noticeable traces, which are determined by a simple visual method (look at the clearance). Some of these solutions have already been implemented in today's passport documents of Lithuania, the Netherlands and Finland.

Special attention should be paid to the contactless electronic data carrier based on RFID technology (RFID device). Its disadvantage is an external antenna

(RFID antenna), which is performed by traditional technology – copper (copper substrate) engraving. Such an antenna is easily susceptible to mechanical damage if the document is handled carelessly. Because of this, it becomes difficult to verify the identity of the bearer. Offenders, specially disabling the antenna, use this disadvantage. Currently, the most economical way of making antennas for RFID devices is printing with conductive inks (printing method). The cost of conductive paints is lower than that of traditional technologies using metal substrates. In addition, conductive paints have a much higher resistance to mechanical damage than their counterparts from copper substrates.

The proposed innovative means of protection, which have already been tested in the identification documents of the states of the European Union. They are capable of preventing unauthorized changes required by offenders.

It is advisable to single out the following areas as a direction for further research: laser technologies; holography; printing and technical properties of polymeric materials.

Key words: passport of a citizen of Ukraine for travel abroad, forgery of documents, methods of protection, questioned document examination, border control.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.53>

УДК 343.98

Сергій Миколайович Науменко
головний судовий експерт відділу технічного дослідження
документів лабораторії криміналістичних видів досліджень

ORCID 0000-0002-2281-7658
e-mail: s.naumenko@kndise.gov.ua

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз

**ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОГРАФІЧНИХ ЗАХИСНИХ ЕЛЕМЕНТІВ, ЩО
ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ НА ПОСВІДЧЕННЯХ ВОДІЯ ТА СВІДОЦТВАХ
ПРО РЕЄСТРАЦІЮ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ НА ПЛАСТИКОВІЙ
ОСНОВІ ТА ПРИКЛАД ІХ ПІДРОБК**

За останні роки голографічні зображення набули широкого розповсюдження, вони використовуються, як елементи конструкції документів або їх дизайну а також вони застосовуються як елементи захисту від підробки. Виготовлення голографічних елементів ґрунтується на сучасних наукових досягненнях а їх виробництво є високо технологічним процесом, який і далі розвивається. Тому є передумови збільшення використання голографічних захисних елементів для захисту документів. Водночас на сьогодні в Україні не має атестованих судових експертів за напрямком – дослідження голографічних захисних зображень та їх елементів.

У статті стисло викладені загальні відомості про голографічні елементи та більш детально розглянуто відомості про голографічні захисні елементи, що використовуються при видачі посвідчень водія та свідоцтва

про реєстрацію транспортних засобів на пластиковій основі, що оформлюються в Україні, також наведені приклади їх підробки.

Ключові слова: голографічні захисні елементи, дослідження голограм, документи на пластиковій основі, підробка голографічних захисних елементів.

Постановка проблеми. За останні 30 років голографічні захисні елементи (ГЗЕ) набули широкого розповсюдження, вони використовуються як елементи дизайну так і для захисту різних видів документів. Наказом Мініюсту від 08.10.1998 № 53/5 затверджено Інструкцію про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень (далі – інструкція) та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (далі – рекомендації). Згідно п. 1.2.1. Інструкції одним із видів експертиз є, зокрема, експертиза голограм, а в п. 19.3. Рекомендацій викладений орієнтовний перелік вирішуваних питань [1].

На сьогодні голографічні захисні елементи виготовляються з використанням прикладного програмного забезпечення та на високотехнологічному обладнанні, що забезпечує високу роздільну здатність запису зображень та дозволяє кодувати значні об'єми інформації. Окрім цього, технології виготовлення ГЗЕ розвиваються та удосконалюються.

Широкого розповсюдження ГЗЕ набули для захисту різних видів документів, тому експертам необхідно ознайомлюватись з новинками в даній галузі знань. Для проведення експертного дослідження ГЗЕ необхідно оновлення методичної бази, перегляд підходів щодо їх дослідження та вирішуваних питань. Слід звернути увагу, що на сьогодні в Україні взагалі немає атестованих судових експертів за напрямком дослідження голографічних захисних зображень та їх елементів, тому при дослідженні ГЗЕ, що містяться на документах виникають певні труднощі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розпорядженні експертів по дослідженню голографічних захисних зображень та їх елементів переважно є російськомовні книжки загально освітньої спрямованості, наприклад, [5; 6]. Спеціалізована література за даною тематикою надрукована переважно англійською мовою.

У Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України, в розд. 6.3 «Дослідження голографічних зображень» містяться три роботи «Експертиза голографічного захисту цінних паперів та документів» (1999 р.), «Дослідження параметрів рельєфно-фазових голограм, що виготовляються методом тиснення» (2000 р.), «Експертиза голографічних захисних знаків, виготовлених за технологією «dot matrix» (2002 р.). Таким чином майже 20 років у галузі судової експертизи нових науково-дослідних робіт за даним напрямком не проводилось.

Мета дослідження. Метою статті є необхідність звернути увагу на наявний комплекс проблем із дослідженням голограм. ГЗЕ використовуються і будуть використовуватись у подальшому для захисту різного виду документів а ситуація, що склалася з їх дослідженням схожа на поведінку страуса, що ховає голову у пісок. Можливо доцільно переглянути й пере-

лік питань, що вирішуються за даним напрямком а окремі з них віднести до інших спеціальностей.

Викладення основного матеріалу. Голографічні захисні елементи за конструктивними особливостями можна розділити на наступні види – гнучка етикетка-наклейка, фольга для гарячого припресування до об'єкту захисту, плівка для ламінування документа, пломби зі спеціального матеріалу або речовини та інше.

ГЗЕ оснащують багаторівневою системою захисту, що містить: власний унікальний дизайн голограми; графічні елементи (гільйоширні сітки, мікротексти, тощо), які не можуть бути повторені традиційними методами копіювання; приховані зображення, видимі при використанні спеціальних приладів контролю; захисні ознаки вищого рівня складності з максимальною щільністю запису, які помітні за допомогою професійного діагностичного обладнання; комбінування різних високотехнологічних захисних методів:

– голографічний – комбінування технологій виготовлення оригіналів (оптичні і електронносинтезовані) голографічних спецефектів;

– неголографічний – використання захисних матеріалів зі спеціальними властивостями і різних методів персоналізації голограм, деметалізації.

Також можуть використовуватись голографічні спеціальні ефекти: динамічні ефекти, багатопланові 2D-3D, 3D-об'ємні ефекти, захисні гільйоширні сітки, RGB кольори, приховані зображення, відновлювані лазером, надзвичайно дрібні графічні елементи, мікро- і нанонадписи та зображення, тощо [3].

Водночас, експерту без фахової освіти фізика-оптика при дослідженні ГЗЕ можна і потрібно застосовувати як загальнонаукові методи: аналізу, синтезу, узагальнення, гіпотези, аналогії, спостереження, вимірювання, порівняння, моделювання тощо, так і спеціальні методи, зокрема: візуального дослідження при різних умовах освітлення, мікроскопічні, фотографічні, фізичні та інші.

Виробники ГЗЕ вводять в структуру голограм приховані зображення та елементи для контролю їх справжності, що перевіряються детекторами різного виду, використання яких розраховано, у тому числі і, на пересічних громадян без спеціальних знань. Наприклад, марки акцизного податку до 2013 р. мала ГЗЕ в структуру якого був введений прихований елемент – індикатор справжності, що перевірявся детектором, який працював у діапазоні ультрафіолетового освітлення. Плівка для ламінації посвідчень водія та свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів на паперовій основі до 2005 р. мали ГЗЕ в структуру якого був введений індикатор справжності, що перевірявся оптичним детектором, який візуалізував абрєвіатуру «МВС».

На посвідченнях водія та свідоцтвах про реєстрацію транспортних засобів на пластиковій основі 1-го покоління використовувалась плівка з голографічними зображеннями на якій містились два елементи контролю справжності, що перевірялись детекторами (рис. 11-14). На аналогічних документах 2-го покоління використовувалась плівка з голографічними зображеннями, на якій містились невидимі тексти нанесені захисною фарбою, що люмінісцювала при УФ-освітленні. На аналогічних докумен-

тах 3-го покоління використовується плівка з голографічними зображеннями на якій містились приховані тексти, мікротексти, що доволі легко перевіряються при коаксіальному та навкіс спрямованому освітленні.

На думку автора, в залежності від застосованих методів та приладів, дослідження ГЗЕ потрібно розділити на три рівні: візуальне дослідження та з застосуванням детекторів; із застосуванням нескладних допоміжних приладів, наприклад мікроскопів; за допомогою спеціальних методів, обладнання та програмного забезпечення.

Сучасні технології – це комп'ютерно-синтезовані голограми, запис оригіналу здійснюється електронним променем на резистентному матеріалі, у подальшому через декілька технологічних етапів виробник отримує матрицю-еталон. У подальшому за допомогою цієї матриці шляхом тиснення здійснюється виготовлення голографічних зображень на визначеному матеріалі.

Широкого розповсюдження набули голографічні зображення, що складаються з дифракційних решіток, тому ГЗЕ виготовлені за сучасними технологіями – це практично завжди мікрорельєф, що відобразився від матриці. З точки зору експерта-криміналіста, матриця – це прес форма, а ГЗЕ – це специфічний слід який вона залишила, тому її можна досліджувати по аналогії як сліди відображення відтиску печатки або будь-якого інструменту.

Тому вирішення питання п. 19.2 Рекомендацій «визначення, з наданої чи з іншої матриці тиражувались голограми, надані для проведення експертизи» можна віднести до технічної експертизи документів або трасологічної експертизи. Звісно, є суттєві відмінності від традиційних об'єктів дослідження вказаних експертиз, потрібно провести експерименти, випробувати наявні технічні засоби та відомі методи дослідження по відношенню до даних об'єктів. Водночас результати перевірки елементів контролю справжності ГЗЕ, на думку автора, є підставою для ймовірного висновку про відповідність або не відповідність голограми. Також, як наприклад, проілюстровано на рисунках 15-18, суттєві розбіжності за загальними ознаками – відсутність мікротексту, відсутність прихованої абрєвіатури «МВС» є достатньою підставою для висновку про не відповідність голографічних зображень зразку. Хіба можна заперечувати твердження, що квадрат і прямокутник це різні фігури, тому такі дослідження, з певними обмеженнями, можуть проводити експерти за напрямком технічної експертизи документів.

При персоналізації посвідчень водія та свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів на пластиковій основі 1-го покоління, що видавались в Україні орієнтовно у 2001-2003 рр., використовувалась прозора плівка, на якій містились голографічні захисні зображення та приховані елементи контролю.

Окрім видимих, голографічні зображення містять приховані не видимі елементи контролю, а саме: при спрямуванні променю лазерної вказівки на елемент овальної форми (рис. 11, 12) завдяки відбитому світлу на матовій поверхні скла стають видимими літери «UA». В нижній частині щита також наявні приховані зображення, що перевіряються за допомогою мультіплексної лінзи – при її накладанні на плівку можна побачити літери «UA» (рис. 13, 14) [4].

Рис. 1. Лицева сторона посвідчення водія – загальний вигляд зображень наявних на захисній голографічній плівці

Рис. 2-5. В зображеннях у вигляді овалів наявних на захисній плівці, при різних кутах освітлення і спостереження можна побачити декілька елементів

Рис. 6-10. При різних кутах освітлення і спостереження в зображеннях щита та малого Державного герба України можна побачити декілька елементів

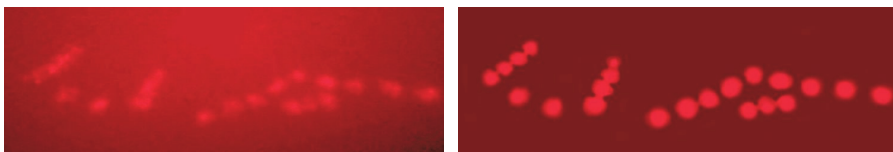

Рис. 11, 12. Зображення «UA», видиме на матовій поверхні скла при відбитті промінь лазера від поверхні плівки

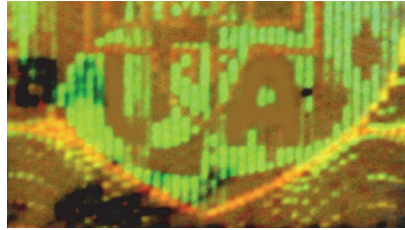
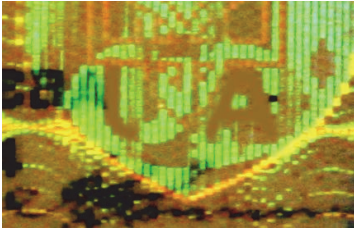

Рис. 13, 14. Літери «UA», видимі при накладанні мультиплексної лінзи

При дослідженні посвідчень водія та свідоцтв про реєстрацію транспортних засобів на пластиковій основі 3-го покоління, що видавались в Україні з 2014 р., було виявлено підроблену плівку з голографічними елементами дещо схожими на оригінальні. Водночас вона відрізняється – відсутній мікротекст, промені емблеми МВС не відповідають зразку (рис. 15, 16), окрім цього відсутня прихована аббревіатура «МВС» (рис. 17, 18).

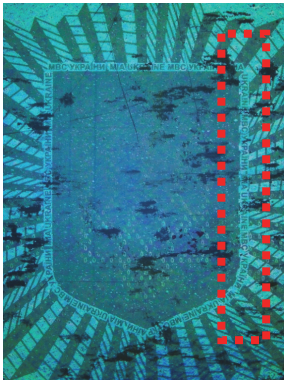

Рис. 15. Оригінальна голограма

Рис. 16. Підроблена голограма

Рис. 17. Оригінальна голограма

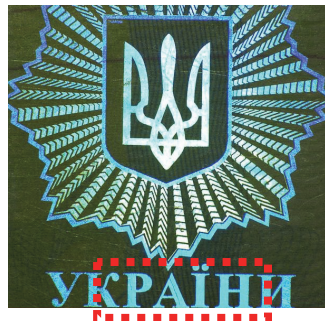

Рис. 18. Підроблена голограма

Висновки. За останні два десятиліття в галузі судової експертизи нових науково-дослідних робіт з дослідження голографічних захисних елементів не проводилось. Разом із цим, ГЗЕ – це ефективний та надійний захист різних видів документів, застосування яких у майбутньому буде тільки збільшуватись. У статті запропоновано, в залежності від застосованих методів та приладів, дослідження ГЗЕ розділити на три рівні, а також запропоновано у разі наявності прихованих елементів контролю справжності голографічних зображень такі дослідження, з певними обмеженнями, можуть проводити експерти за напрямком технічної експертизи документів. Водночас приймаючи до уваги актуальність даного виду досліджень потрібно актуалізувати методичну базу, провести експерименти з застосуванням відповідних методів, що можуть використовуватися при проведенні дослідженні голографічних захисних елементів, а також визначитись з переліком обладнання.

Перелік посилань

1. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мініюсту від 08.10.1998 № 53/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text t> (дата звернення 18.03.2021).
2. Голограмма: реферат URL: <https://studentlib.com/chitat/referat-47026-gologramma.html> (дата звернення 18.03.2021).
3. Матеріали розміщені на сайті Науково-технічного центру «Атлас» URL: http://stcnet.ru/products_iid_19.htm (дата звернення 18.03.2021).
4. Науменко С. М. Пластикові посвідчення водія та свідоцтва про реєстрацію транспортних засобів: інформ. лист. Київ, 2004. 12 с.
5. Элементарный учебник физики: учебное пособие: в 3 т. / ред. Г. С. Ландсберг. Москва, 1986. Т. 3: Колебания и волны. Оптика. Атомная и ядерная физика. 656 с.
6. Пирожников Л. Б. Что такое голография. Москва: Моск. рабочий, 1986. 191 с.

References

1. Order of the Ministry of Justice as of 08.10.1998 No. 53/5 On approval of the Instruction on the procedure for conducting forensic examinations and expert examinations of passport documents by the Main Forensic Center of the State Border Service of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text t> (access date 18.03.2021). (in Ukrainian).
2. Hologram. Abstract. Retrieved from: <https://studentlib.com/chitat/referat-47026-gologramma.html> (access date 18.03.2021). (in Russian).
3. The proceedings are posted on the website of the Scientific and Technical Center "Atlas" Retrieved from: http://stcnet.ru/products_iid_19.htm (access date 18.03.2021). (in Ukrainian).
4. Naumenko, S. M. (2004). Plastic driver's licenses and vehicle registration certificates: Information letter. Kyiv. 12 p. (in Ukrainian).
5. Landsberg, G. S. (1986). Elementary textbook of physics: study guide: in 3 volumes. Moscow. Vol. 3: Oscillations and Waves. Optics. Atomic and Nuclear Physics. 656 p. (in Russian).
6. Pirozhnikov, L. B. (1986). What is holography. Moscow. 191 p.

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОЛОГРАФИЧЕСКИХ ЗАЩИТНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ, ИСПОЛЪЗУЕМЫХ НА ВОДИТЕЛЬСКИХ УДОСТОВЕРЕНИЯХ И СВИДЕТЕЛЬСТВАХ О РЕГИСТРАЦИИ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ НА ПЛАСТИКОВОЙ ОСНОВЕ И ПРИМЕР ИХ ПОДДЕЛКИ

С. Н. Науменко

В статье рассматривается сложившаяся ситуация по исследованию судебными экспертами голографических защитных элементов (далее – ГЗЭ). За последние 30 лет ГЗЭ активно развивались и получили широкое распространение, они используются как элементы дизайна, так и для защиты различных видов документов. При их изготовлении используется прикладное программное обеспечение и оборудование, которое обеспечивает высокое разрешение изображений и позволяет кодировать большие объемы информации. Хотя и существуют несколько научных работ внесенных в Реестр методик по проведению судебных экспертиз Министерства юстиции Украины, но они написаны более 20 лет назад. Поэтому для проведения экспертного исследования ГЗЭ необходимо обновление методической базы, пересмотр подходов к их исследованию и решаемых вопросов.

В статье кратко изложены конструктивные особенности, приемы и методы защиты ГЗЭ которые используют их производители. Акцентируется внимание, что в структуру голограмм вносятся скрытые изображения для контроля их подлинности, которые проверяются различными детекторами. Описаны примеры декодирования скрытых изображений. Также описан пример выявленной поддельной пленки с голографическими элементами очень похожими на оригинальные. В тоже время, при исследовании поддельной пленки было установлено, что отсутствуют микротекст и скрытая аббревиатура «МВС».

В результате проведенных исследований автор предлагает принимать результаты проверки элементов контроля подлинности ГЗЭ для обоснования вероятного вывода о соответствии или несоответствии голограммы. Также наличие существенных различий общих признаков исследуемого ГЗЭ и образца, по мнению автора, является достаточным основанием для вывода о несоответствии голографических изображений образцу. И поэтому такие исследования, с определенными ограничениями, могут проводить эксперты по направлению технической экспертизы документов.

Ключевые слова: голографические защитные элементы, исследования голограмм, документы на пластиковой основе, подделка голографических защитных элементов.

STUDY OF HOLOGRAPHIC PROTECTIVE ELEMENTS USED ON DRIVER'S LICENSE AND VEHICLE REGISTRATION CERTIFICATES ON PLASTIC BASIS AND AN EXAMPLE OF THEIR FORGERY

S. Naumenko

The article deals with the current situation in the study by forensic experts of holographic protective elements (hereinafter – HPE). Over the past 30 years, HPE have been actively developing and widespread, they are used both as design elements and to protect various types of documents. In its manufacture, application software and equipment are used, which provides high-resolution images and allow encoding large amounts of information. Although there are several scientific works included in the Register of methodologies for conducting forensic examinations of the Ministry of Justice of Ukraine, but it was written more than 20 years ago. Therefore, to conduct an expert study of HPE, it is necessary to update the methodological base, revise the approaches to its research and issues to be solved.

The article briefly outlines the design features, techniques and methods of protecting HPE that are used by its manufacturers. It is emphasized that latent images are introduced into the structure of holograms to control its authenticity, which are checked by various detectors. There are described examples of latent image decoding. It is also described an example of detecting a fake film with holographic elements that are very similar to the original. At the same time, when examining the fake film, it was found that there are no microtext and the hidden abbreviation “MBC” (in Ukrainian).

As a result of the research carried out, the author proposes to accept the results of verification of the elements of control of the authenticity of the HPE, in order to substantiate the probable conclusion about the conformity or inconsistency of the hologram. In addition, the presence of significant differences in the common features of the studied HPE and the sample, in the author's opinion, is a sufficient basis for the conclusion about the discrepancy between the holographic images and the sample. Therefore, experts of the questioned document examination can carry out such studies, with certain restrictions.

Key words: holographic security elements, studies of holograms, documents on a plastic basis, counterfeiting of holographic security elements.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.54>
УДК 343.98

Наталія Олегівна Зубова
старший науковий співробітник
лабораторії криміналістичних досліджень

ORCID 0000-0001-6811-4440
E-mail: natali_zubova@ukr.net

*Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України*

Сергій Миколайович Науменко
головний судовий експерт
відділу технічних досліджень документів
лабораторії криміналістичних досліджень

ORCID 0000-0002-2281-7658
E-mail: s.naumenko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

Віктор Веніамінович Сомов
старший науковий співробітник
лабораторії криміналістичних досліджень

ORCID 0000-0001-9984-1165
E-mail: cbb19@ukr.net

*Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України*

БАНКНОТИ УКРАЇНИ З ДЕФЕКТАМИ ВИРОБНИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті наведені поняття «банкнота з дефектами виробника», розглянуті можливі варіанти дефектів в залежності від стадії технологічного процесу, на якій вони виникли; наведені ілюстровані приклади дефектів; проаналізовані варіанти дефектів, що зустрічаються в банкнотах різних поколінь; визначені особливості їх дослідження та надані пропозиції щодо формулювання висновків за результатами проведення криміналістичних досліджень банкнот з дефектами виробника.

Ключові слова: банкноти України, банкноти в обігу, банкноти з дефектами виробника, Національний банк України, Банкнотна фабрика, фабрика банкнотного паперу.

Постановка проблеми. Перші власне українські паперові гроші на теренах України з'явилися в часи національно-визвольних змагань у 1917-1921 роках, оскільки велике значення у розбудові самостійної і суверенної Української держави мало впровадження національної валюти й створення незалежної банківської системи. Перші українські паперові гроші були надруковані в 1917 році під час існування Української Народної Республіки. Національна валюта незалежної України з'явилася лише в 1996 році. З 2 по 16 вересня 1996 року в Україні відбулася грошова реформа, у наслідок якої національною валютою стала гривня. На початку Національний банк України ввів в обіг банкноти номіналом 1, 2, 5, 10, 20 гривень, які були виготовлені у Канаді фірмою Canadian Bank Note Company ще у 1992 році. У подальшому друк банкнот здійснювався у Великій Британії.

У 1994 році в Україні було відкрито Банкнотну фабрику, а у квітні 1997 року введена в експлуатацію фабрика банкнотного паперу. З того часу для виготовлення гривні використовуються виробничі потужності двох підприємств. За майже 30 років незалежності Національним банком України в обіг було випущено 4 покоління банкнот. Українська гривня друкується за найсучаснішими світовими технологіями, а віднедавна – на банкнотному папері з використанням українського льону.

На 01.01.2021 в готівковому обігу в Україні перебувало банкнот та монет на загальну суму 558,5 млрд. гривень, з них банкнот – на 555,1 млрд. гривень (3 млрд. шт.). На одного українця припадало 72 банкноти. За 2020 рік готівка в обігу зросла на третину або 133,4 млрд. грн. Як стверджує НБУ, таке збільшення готівки – не є унікальним явищем, аналогічні тенденції спостерігаються в більшості країн світу. Це зумовлено як загальним зростанням фінансових заощаджень, так і попитом на ліквідні активи внаслідок невизначеності щодо поширення коронавірусу, тривалості карантину та відповідних обмежень. За чверть століття Банкнотномонетний двір (БМД) Національного банку України виготовив майже 25 млрд. банкнот гривні та 11 млрд. розмінних і обігових монет [1].

При таких великих обсягах виготовлення банкнот існує можливість не своєчасного виявлення банкнот з дефектами на БМД і потрапляння їх в обіг, тому розробка підходів до експертного дослідження зазначених об'єктів є актуальною задачею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У розпорядженні експертів по дослідженню банкнот України є науковий звіт «Криміналістичне дослідження специфічних об'єктів СТЕД, споряджених спеціальними засобами захисту», підготовлений співробітниками Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз у 2007 році, у якому наведені спеціальні елементи захисту банкнот, до яких належать, у тому числі, різні способи поліграфічного друку, що використовуються під час виготовлення різноманітних об'єктів, спеціальний папір тощо [2]. Незважаючи на те, що банкноти

на протязі багатьох десятиліть є об'єктами криміналістичних досліджень, питання дослідження банкнот України з дефектами виробника в криміналістичній літературі не висвітлене. Однією з причин цього є специфічність об'єкта, оскільки детальні відомості про технологічний процес виготовлення банкнот відносяться до інформації з обмеженим доступом.

В статті наведене поняття «банкноти з дефектами виробника», вперше наведені відомості про банкноти з дефектами виробника, що зустрічаються в обігу, проаналізовані можливі варіанти дефектів в залежності від стадії технологічного процесу, на яких вони виникли, та запропоновані варіанти проміжного та остаточного висновків за результатами проведення дослідження таких банкнот.

Мета дослідження. Метою статі є висвітлення виявлених дефектів банкнот України, причин їх виникнення та особливості оцінки таких дефектів під час криміналістичного дослідження банкнот України.

Викладення основного матеріалу. Дослідження банкнот належить до одного з найпоширеніших видів криміналістичних досліджень, що проводяться в експертних установах України. Серед великого масиву банкнот зустрічаються такі, що мають незначні відмінності за використаними елементами захисту від банкнот, які презентує Національний банк України (НБУ). Саме під час дослідження таких банкнот виникають труднощі перед експертами в плані оцінювання виявлених розбіжностей.

Дослідження банкнот належить до одного з найпоширеніших видів криміналістичних досліджень, що проводяться в експертних установах України. Серед великого масиву банкнот зустрічаються такі, що мають незначні відмінності за використаними елементами захисту від банкнот, які презентує Національний банк України (НБУ). Саме під час дослідження таких банкнот виникають труднощі перед експертами в плані оцінювання виявлених розбіжностей.

Платіжні банкноти поділяються на такі, що придатні або не придатні до обігу. Непридатними до обігу є банкноти, що зношені, значно зношені та з дефектами виробника.

Відповідно до Правил визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України, затверджених Постановою Правління Національного банку України від 03.12.2018 № 134 (зі змінами), банкнотами з дефектами виробника є платіжні банкноти, що не відповідають затвердженому зразку, а саме банкноти з будь-якими відхиленнями від зразка, допущеними під час виготовлення (часткова відсутність графічних зображень, відсутність однієї або кількох фарб, серійних номерів, відсутність або неправильне розміщення зображень водяних знаків або захисних стрічок, невідповідність водяних знаків або захисних стрічок номіналу) [3].

Банкноти з дефектами виробника – це банкноти з будь-якими відхиленнями від зразка, допущеними під час виготовлення, які помилково випущені в обіг, але не втратили платіжності за ступенем зношення. Банкноти з дефектами виробника, якщо вони не мають ознак підроблення, банки зобов'язані без обмеження приймати від юридичних і фізичних осіб для обміну на придатні до обігу банкноти, а також для зарахування на рахунки, вклади, акредитиви та для готівкових платежів тощо.

Національний банк України постійно працює над вдосконаленням контролю за якістю банкнот, що випускає. Презентуючи у 2016 році пам'ятну банкноту, присвячену 160-річчю від дня народження Івана Франка, перший заступник генерального директора Банкнотно-монетного двору Національного банку України Володимир Баглай зазначив, що виробничі потужності Банкнотної фабрики дають змогу випустити за рік близько 1.8 млрд. банкнот. За його словами, на фабриці впроваджено високотехнологічний контроль за якістю продукції (виключно автоматизований) – за останні сім років на Банкнотну фабрику не було повернуто жодної неякісної банкноти. «Загалом технічні відходи на виробництві становлять менше 5 %, їх мілко подрібнюють спеціальною машиною та пресують у брикети, які потім утилізуються», – додав він [4].

За випуск банкнот, як правило, відповідають центральні національні банки, вони ж займаються їх розробкою. Тематику зображень (видатні люди країни, архітектурні пам'ятники) визначає група консультантів або спеціальна комісія.

Процес створення банкнот починається на фабриці банкнотного паперу з виготовлення спеціального паперу, під час якого в паперову масу вносять різні захисні елементи: захисні волокна, полімерні стрічки, формують водяні знаки, тощо. Після сушки паперові аркуші тонуються, в подальшому перелічуються, пакуються та відправляються на Банкнотну фабрику, де банкноти друкуються.

До початку друкування проводяться підготовчі роботи: розробляється технологічна документація, де відмічені особливості кожного етапу друкування; здійснюється монтаж та приладка друкарських форм. Попередньо, фахівці виробничо-технологічної лабораторії здійснюють підбір фарб за кольорами для відтворення на друкарському відбитку кольорової гами затвердженого кромалінового зразка банкноти. Цехом фарб, згідно розроблених лабораторією рецептур, виготовляються фарби для друкування тиражу. Виготовлений підписний аркуш, після його затвердження Головою Національного банку, слугує еталоном для друкування (Рис. 1).

Рис. 1. Підписний аркуш із зображенням лицьового боку банкноти номіналом 20 гривень, затверджений Головою НБУ Сергієм Тігіпко

Процес друкування високозахищеної продукції в друкарському цеху Банкнотної фабрики монетного двору НБУ здійснюється на трьох видах обладнання: офсетних друкарських машинах Супер Симултан, машинах металографського друку Супер Орлов Інтагліо та нумераційних машинах Супер Нумерота. Технологічний процес виготовлення банкнот завершується операціями розрізування задрукованих аркушів та пакуванням банкнот в пачки. Ці операції здійснюються на автоматичних лініях. Процес обробки аркушів, на яких є частина банкнот з дефектами, проводиться із застосуванням сортувального обладнання. Банкноти з дефектами вилучаються та знищуються.

Тим не менш, виключити попадання в обіг банкнот з дефектами неможливо.

Дефекти банкнот можна поділити на групи, в залежності від стадії технологічного процесу, на якій вони виникли:

- під час виготовлення паперу;
- в ході нанесення зображень на лицьовий та зворотній бік аркуша;
- під час нанесення номерів;
- під час розрізання листів аркушів.

До першої групи належать банкноти, які надруковані на папері, що має відмінності від встановленого зразка, наприклад, в товщі паперу відсутні водяні знаки. З таким дефектом зустрічалися банкноти другого покоління номіналом 5 гривень, виготовлені у 1994 році фірмою «De La Rue» (Велика Британія), що містять зображення підпису Голови Правління НБУ Віктора Ющенка. До дефектів першої групи можна віднести також невідповідність тону паперу, відсутність в товщі захисних волокон, зміщення від встановленої ділянки в бік світлого елемента водяного знаку. До цієї ж групи Національний банк України відніс можливість появи наступних дефектів: відсутність або неправильне розміщення зображень водяних знаків або захисних стрічок, невідповідність водяних знаків або захисних стрічок номіналу.

До другої групи дефектів відносяться відхилення, що виникають під час нанесення основних зображень за допомогою друкарських машин (офсетних та металографського друку). Це повна відсутність зображень або відсутність офарбованих зображень (Рис. 2, 3), нанесених формою металографського друку, або відсутність зображень, нанесених формою офсетного друку; відсутність однієї або кількох фарб, нанесення зображень лицьового та зворотного боків з однієї сторони аркушу, перевернуте зображення лицьового боку відносно зворотного; зсув зображень, нанесених формою офсетного друку, відносно зображень, нанесених формою металографського друку; невідповідність кольору однієї з фарб затвердженому зразку або використанню фарби, що дає розходи та втрату чіткості зображення; залом паперу під час друку та утворення так званого, ефекту «метелика» або складки паперу (Рис. 4); відсутність зображень, нанесених фарбами, що мають спеціальні властивості у ІЧ-, УФ-променях (Рис. 5, 6) тощо (Рис. 7, 8).

Рис. 2. Загальний вигляд лицьового боку банкноти номіналом 5 гривень зразка 1992 року з дефектом виробника (відсутні офарбовані зображення, що наносилися способом металографського друку фарбою синього кольору)

Рис. 3. Збільшений фрагмент лицьового боку цієї банкноти (зйомка у кососпрямованому світлі)

Рис. 4. Загальний вигляд лицьового боку банкноти номіналом 100 гривень зразка 1996 року зі складною паперу

Рис. 5. Лицьовий бік банкноти номіналом 500 гривень зразка 2015 року, на якій відсутня люмінесценція бірюзовим кольором зображень, нанесених способом глибокого друку фарбою синього кольору (зйомка в УФ-променях, $\lambda=365$ нм)

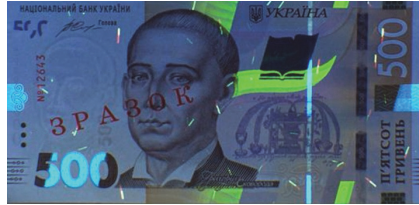

Рис. 6. Лицьовий бік банкноти-зразка (зйомка в УФ-променях, $\lambda=365$ нм)

Рис. 7. Загальний вигляд лицьового боку банкноти номіналом 100 гривень зразка 2014 року, на якій відсутнє зображення палітри живописця

Рис. 8. Загальний вигляд лицьового боку банкноти-зразка номіналом 100 гривень зразка 2014 року

Третю групу складають дефекти, які утворюються під час нанесення на банкноти серійних номерів. До них відносяться відсутність серійних номерів, розташування номерів зі здвигом від встановлених ділянок (Рис. 9), друк номерів на невідповідному боці банкноти, перевернуті номери відносно основних зображень на банкноті.

Рис. 9. Зворотний бік банкноти номіналом 20 гривень зразка 1992 року, на якій спостерігається здвиг номерів

Четверту групу утворюють банкноти, на яких дефекти утворилися на завершальній стадії під час розрізування задрукованих аркушів (Рис. 10).

Рис. 10. Зворотний бік банкноти номіналом 20 гривень зразка 1995 року, яка розрізана зі зміщенням від країв по горизонталі

Оскільки Національний банк України постійно працює над вдосконаленням своєї продукції, банкноти з дефектами виробника зустрічаються вкрай рідко.

У разі надходження подібного об'єкта на експертне дослідження, необхідно провести повне дослідження. Спочатку слід встановити, чи має наданий об'єкт схожість з банкнотами – зразками відповідного номіналу та року випуску, які випускалися в обіг Національним банком України. У разі встановлення відсутності будь-яких зображень або захисних елементів, необхідно вказати на цей факт. Далі слід вивчити способи нанесення всіх захисних елементів. У разі встановлення збігу нанесення всіх наявних захисних елементів встановленому зразку, можна зробити проміжний висновок, що наданий на дослідження об'єкт є банкнотою відповідного номіналу з дефектом виробника, зазначивши останній. При цьому у розділі «Дослідження» висновку, на погляд авторів, доречно навести поняття «банкнота з дефектами виробника» в редакції Правил визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України, затверджених Постановою Правління Національного банку України від 03.12.2018 № 134 (зі змінами).

Орієнтовний приклад заключних висновків: «Надана на дослідження банкнота номіналом 100 гривень України зразка 2014 року з серійними номером ** * за способом виготовлення і використаними засобами захисту, за винятком зображень лицьового боку, які нанесені способом глибокого друку фарбою коричневого кольору, що повинні флуоресціювати вишневим кольором, але не флуоресціюють, відповідає банкнотам, що випущені в обіг Національним банком України. Спосіб виготовлення банкноти наведений у дослідницькій частині висновку».

У разі встановлення факту використання невідповідного способу друку будь-якого з зображень (наприклад, друк серійних номерів струминним способом друку) або невідповідного способу відтворення захисного елемента (наприклад, імітація захисних волокон шляхом друку), слід дійти

висновку, що наданий об'єкт не відповідає за способом нанесення (вказати, саме якого елементу) банкнотам, що випущені в обіг Національним банком України. Орієнтовний приклад заключних висновків в цьому випадку: «Наданий на дослідження об'єкт (купюра номіналом 100 гривень України зразка 2014 року з серійними номером ** *****)*, серійні номери на якому нанесені струминним способом друку, не відповідає банкнотам, що випущені в обіг Національним банком України. Спосіб виготовлення купюри наведений у дослідницькій частині висновку».

Висновки. Таким чином, на експертне дослідження надходять банкноти, які мають окремі відмінності від встановлених Національним банком України зразків банкнот – так званих «підписних аркушів», що затверджуються Головою Національного банку та слугують за еталон. В статті наведена класифікація дефектів виробника в залежності від стадії технологічного процесу, на яких вони виникли. Відсутність одного з захисних елементів або інше відхилення від зразка, яке могло бути допущеним під час виготовлення, свідчить про те, що банкнота помилково випущена в обіг Національним банком. Виявлення на банкноті невідповідного способу нанесення будь-якого із захисних елементів дозволяє стверджувати про «підробку» даної купюри.

Перелік посилань

1. Банкотно-монетний двір НБУ виготовив майже 25 млрд банкнот гривні та 11 млрд розмінних і обігових монет. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/banknotno-monetny-dvir-nbu-vigotoviv-mayje-25-mlrd-banknot-grivni-ta-11-mlrd-rozminnih-i-obigovih-monet> (дата звернення 08.02.2021).
2. Криміналістичне дослідження специфічних об'єктів СТЕД, споряджених спеціальними засобами захисту / уклад.: В. І. Тихонова; Одеський НДІСЕ, 2007. 36 с. реєстр. код в Реєстрі методик проведення судових експертиз 2.3.45. URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/31> (дата звернення 26.11.2020).
3. Правила визначення платіжних ознак та обміну банкнот, розмінних та обігових монет національної валюти України: постановою Правління Національного банку України 03.12.2018 № 134 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0134500-18#Text> (дата звернення 09.09.2020).
4. Банкнотна фабрика продемонструвала процес друку пам'ятних банкнот та свої

References

1. The NBU's Banknote Printing and Minting Works produced almost 25 billion hryvnia banknotes and 11 billion change and circulating coins. : <https://bank.gov.ua/ua/news/all/banknotno-monetny-dvir-nbu-vigotoviv-mayje-25-mlrd-banknot-grivni-ta-11-mlrd-rozminnih-i-obigovih-monet> (in Ukraine).
2. Tykhonova, V. I. (Ed.) (2007). Forensic investigation of specific objects of forensic technical examination of documents equipped with special means of protection. Registry code 2.3.45 in the Register of Forensic Examination Methodologies. Odesa. 36 p. Retrieved from: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/31> (in Ukraine).
3. Rules for determining payment signs and exchange of banknotes, exchange and circulating coins of the national currency of Ukraine: Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine 03.12.2018 No. 134 (as amended). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0134500-18#Text> (in Ukraine).
4. The banknote factory demonstrated the process of printing commemorative

виробничі потужності. URL:
https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36850547 (дата звернення 16.07.2020).

banknotes and its production capacity. Retrieved from: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36850547 (in Ukraine).

БАНКНОТЫ УКРАИНЫ С ДЕФЕКТАМИ ПРОИЗВОДИТЕЛЯ И ОСОБЕННОСТИ ИХ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Н. О. Зубова
С. Н. Науменко
В. В. Сомов

В статье кратко изложена история возникновения и развития бумажных денег Украины, особое внимание уделено периоду независимости нашей державы. За неполные 30 лет Национальным банком Украины выпущено четыре поколения банкнот. На 01.01.2021 в обращении находилось порядка 3 млрд. штук банкнот. Среди них встречаются и такие, которые незначительно отличаются от банкнот, презентуемых Национальным банком Украины (НБУ). На основе Постановления Правления Национального банка Украины 03.12.2018 № 134 (с изменениями) «Правила определения платежных признаков и обмена банкнот, разменных и оборотных монет национальной валюты Украины» раскрыты понятия «банкноты с дефектами изготовителя» и «дефекты банкнот».

В статье описан технологический процесс изготовления бумажных денег. На первом этапе на фабрике банкнотной бумаги изготавливаются листы специальной бумаги. Далее данные листы направляются на Банкнотную фабрику НБУ, на которой наносятся все изображения на листы и осуществляется порезка. Авторы предлагают систематизировать виды дефектов в соответствии с этапом технологического процесса изготовления банкнот, на котором данные дефекты могли возникнуть, и выделяют четыре таких стадии: в процессе изготовления банкнотной бумаги; на этапе нанесения изображений на лицевых и оборотных сторонах листов с использованием форм офсетной и глубокой печати; при нанесении серийных номеров; при разрезании листов на отдельные банкноты. Достаточно полно приведен перечень возможных видов дефектов, которые могут возникнуть на той или иной стадии производственного процесса, часть из них проиллюстрирована для наглядности, проанализированы варианты дефектов, которые встречаются в банкнотах разных поколений.

На основе изучения проблемы авторы предлагают алгоритм проведения исследований подобных банкнот, предлагают варианты промежуточных и окончательных экспертных выводов.

Ключевые слова: банкноты Украины, банкноты в обращении, банкноты с дефектами производителя, Национальный банк Украины, Банкнотная фабрика, фабрика банкнотной бумаги.

BANKNOTES OF UKRAINE WITH MANUFACTURER'S DEFECTS AND PECULIARITIES OF ITS FORENSIC RESEARCH

**N. Zubova
S. Naumenko
V. Somov**

The article briefly describes the history of the emergence and development of paper money in Ukraine, special attention is paid to the period of independence of our state. In less than 30 years, the National Bank of Ukraine has issued four generations of banknotes. As of January 01, 2021, there were about 3 billion banknotes in circulation. Among the circulated banknotes, there are also those that differ slightly from the banknotes presented by the National Bank of Ukraine (NBU). Based on the Resolution of the Board of the National Bank of Ukraine dated 03.12.2018 No. 134 (as amended) "Rules for determining payment characteristics and exchange of banknotes, exchange and circulating coins of the national currency of Ukraine", the concepts of "banknotes with manufacturer defects" and "banknote defects" are disclosed.

The article describes the technological process of making paper money. At the first stage, sheets of special paper are made in the banknote paper factory. Further, these sheets are sent to the NBU Banknote Factory, where all the images are applied on the sheets and cutting is carried out. The authors propose to systematize the types of defects in accordance with the stage of the technological process of manufacturing banknotes, at which these defects could arise. It is also proposed to distinguish four such stages: in the process of manufacturing banknote paper; at the stage of applying images on the front and back sides of sheets using forms of offset and gravure printing; when applying serial numbers; when cutting sheets into separate banknotes. The list of possible types of defects that may arise at one stage or another of the production process is given quite fully, some of them are illustrated for clarity, and variants of defects that are found in banknotes of different generations are analyzed.

Based on the study of the problem, the authors propose an algorithm for researching such banknotes, offer options for intermediate and final expert conclusions.

Key words: banknotes of Ukraine, banknotes in circulation, banknotes with manufacturer's defects, National Bank of Ukraine, Banknote Factory, Banknote Paper Mill.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.55>
УДК 343.983

Олександр Юрійович Кошель
кандидат технічних наук
старший науковий співробітник

ORCID 0000-0002-0421-7800
E-mail: okukraine@gmail.com

*Український науково-дослідний інститут спеціальної техніки
та судових експертиз Служби безпеки України*

ТЕХНІЧНИЙ РОЗВИТОК МЕТОДУ МАГНІТООПТИЧНОЇ ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛЬЄФНИХ ЗНАКІВ МЕТАЛЕВИХ ОБ'ЄКТІВ

В статті здійснено огляд розвитку технічного комплексу для неруйнівного дослідження рельєфних знаків на металевих об'єктах методом магнітооптичної візуалізації. Описано модернізацію складових комплексу та результати підвищення чутливості з візуалізації залишкових напружень. Представлено методологію розробників комплексу щодо оцінки чутливості з відновлення видаленого маркування та результати порівняльної оцінки чутливості магнітооптичного, магнітопорошкового та електрохімічного способів дослідження. Представлено практичні результати підтвердження високої ефективності методу.

***Ключові слова:** рельєфне маркування, відновлення видаленого маркування, неруйнівні методи, магнітооптична візуалізація.*

Постановка проблеми. Після розробки в 2000-х роках спеціалістами Київського політехнічного інституту методу магнітооптичної візуалізації залишкових напружень, впровадження приладів першого покоління та методики, подальший розвиток магнітооптичних приладів та їх практичне застосування в експертних дослідженнях залишилися маловідомими в Україні. За цей час відбувся технічний розвиток цього методу, магнітооптичні прилади успішно використовуються в понад 40 країнах, зокрема для відновлення видаленого рельєфного маркування з металевих об'єктів.

Практичне застосування автором сучасного магнітооптичного комплексу підтверджує високу ефективність виконання досліджень видаленого маркування як в лабораторних умовах, так і в умовах проведення досліджень за місцем знаходження об'єктів.

Вирішення питання доцільності та перспективності застосування в експертизах конкретного виду інструментальних досліджень потребує певного обсягу інформації стосовно його принципів, можливостей, ефективності та практичності. Висвітлення основних характеристик цих складових для магнітооптичного методу доцільно зробити в рамках оглядової статі,

особливо враховуючи достатньо великий обсяг даних стосовно методу, який на сьогодні можна віднести як до "старих", так і до "нових".

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Експертна практика використання магнітооптичних (далі – МО) приладів для дослідження рельєфного маркування розпочалася відносно не давно, перші комплекси було запроваджено у використанні більш ніж 20 років.

З цей час розробниками методу було здійснено ряд розробок та досліджень параметрів комплексів, в яких реалізовано розробки.

Розроблено сканери роторного типу, використання яких дозволяє отримати більш високу чутливість магнітограм як поверхні об'єкта дослідження, так і підповерхневих шарів ділянки з рельєфним маркуванням [2].

Для числової оцінки чутливості магнітооптичного дослідження розроблена числова методика аналізу співвідношення сигнал/шум зображення, яке отримується в результаті візуалізації залишкових напружень [3].

В роботах [4-8] описані дослідження практичної оцінки порівняння чутливості магнітооптичного, магнітопорошкового і електрохімічного методів при відновленні видаленого рельєфного маркування сталевих об'єктів.

В роботі [5] проведено також дослідження щодо застосування методу магнітооптичної візуалізації маркування для об'єктів з не видаленим шаром лакофарбового покриття товщиною від 120 до 240 мкм.

Розвиток технічних засобів для використання в експертних трасологічних дослідженнях дозволив суттєво підвищити чутливість та інформативність магнітного копіювання, а також розширити область застосування МО метода, включив в перелік об'єктів дослідження не тільки магнітні, а й електропровідні матеріали.

Мета дослідження. Проаналізувати результати технічного розвитку магнітооптичного методу, оцінити вплив модернізації складових та вузлів магнітооптичного комплексу на чутливість методу магнітооптичної візуалізації, а також оцінити вплив цих змін на ефективність дослідження поверхні металевих об'єктів та відновлення видаленого.

Надати приклади практичних порівняльних досліджень за результатами аналізу публікацій та результатів експертних досліджень.

Оцінити перспективність та ефективність магнітооптичного методу як інструментального способу дослідження металевих об'єктів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дослідження рельєфного маркування на металевих об'єктах є постійно актуальним напрямом, навіть при вирішенні інших питань експертних досліджень стосовно таких об'єктів як автотранспорт і зброя, оскільки вирішення питань ідентифікації для цих об'єктів може бути визначальним в кримінальному судочинстві та майнових справах.

Застосування методів дослідження неруйнівного характеру для цих об'єктів, що є пріоритетним при виборі експертом методів дослідження, може бути обов'язковим у випадку дослідження нових виробів, унікальних об'єктів з огляду на їх фінансову вартість або історичну цінність.

На сьогодні для дослідження рельєфного маркування металевих об'єктів успішно застосовуються програмно-апаратні комплекси, в яких реалі-

зовано магнітооптичний метод візуалізації (далі – МОВ) розробки спеціалістів Київського політехнічного інституту.

На сьогодні ці комплекси реалізуються загальновідомою компанією REGULA та використовуються правоохоронними і правозастосовними органами для дослідження маркування автотранспорту та зброї в 40 державах.

Методичне забезпечення стосовно застосування в експертних дослідженнях магнітооптичної візуалізації було розроблено для криміналістичних досліджень ідентифікаційних номерів транспортних засобів, відповідну методику впроваджено в ДНДЕКЦ МВС України у 2000 році [1].

За минулий час технічні можливості комплексів "Регула" для дослідження рельєфних знаків значно розширилися, збільшився перелік досліджень, в яких вже застосовується МОВ, розширився також перелік напрямів, перспективних для застосування МОВ.

Найбільш вагомими і цікавими технічними розробками зазначених вище комплексів, аналіз практики їх застосування та результати досліджень викладені в ряді робіт [2-8]. Враховуючи, що на сьогодні застосування в Україні методу магнітооптичний метод візуалізації не має широкого розповсюдження, перш ніж ознайомитися з розвитком цього методу, пропонується коротке ознайомлення з характеристиками і принципами роботи спеціалізованих комплексів, призначених для проведення експертних досліджень рельєфного маркування на металевих об'єктах.

Суть методу МОВ полягає в створенні копії магнітного поля з поверхні ділянки металевого об'єкта, який має магнітні властивості, та перетворенні копії магнітного поля у візуальне зображення. При цьому інформація отримується як з поверхні, так і від приповерхневих шарів до глибини декількох міліметрів за рахунок фіксації викривлень магнітного поля, які виникають внаслідок наявності залишкових напружень. Джерелом напружень є залишкова деформація при рельєфному маркуванні та механообробці, структурні зміни при електрозварюванні та інших технологічних процесах.

Метод магнітооптичної візуалізації має цілий ряд корисних практичних характеристик, його особлива цінність для експертних досліджень полягає в тому, що він є неруйнівним методом дослідження. При цьому кількість досліджень однієї ділянки практично не обмежується.

Послідовність та принципи роботи обладнання наступні.

На першому етапі здійснюється копіювання магнітних полів з ділянки дослідження (здійснюється "магнітографування" за допомогою "магнітної стрічки" та магнітного сканера), під час чого відбувається збудження магнітних полів розсіювання в контактній зоні під сканером та відбувається їх "запис" на магнітну стрічку.

На другому етапі здійснюється перетворення наведених полів розсіювання за допомогою магнітооптичного ефекту Фарадея в плівці Ві-вмісних ферритгранатів (при цьому магнітна стрічка вставляється в блок та відбувається "зчитування" – автоматичне перетворення копії магнітного поля в цифровий сигнал).

Результатом застосування методу є можливість зробити візуальний аналіз зображення та застосувати його подальшу обробку за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення у складі ноутбука.

За минулий час з початку використання обладнання компанії "REGULA" для магнітооптичного дослідження відбувся значний розвиток всіх складових комплексу.

Так, поряд з удосконаленням статичного щілинного сканера (сканер, в якому використовуються постійні магніти), розроблено сканер роторного типу (також статичний), який реалізує локальне полюсне збудження – рис. 1 [2]. На прикладах результатів дослідного застосування показано [2], що використання комбінованого сканера (рис.2), дозволяє отримати більш високу чутливість магнітограм як поверхні об'єкта дослідження, так і підповерхневих шарів ділянки з рельєфним маркуванням.

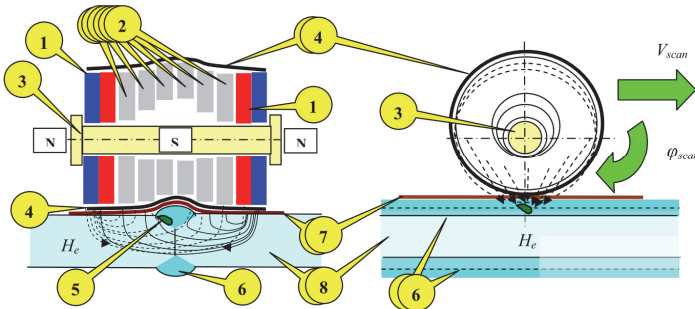

Рис. 1 Принципова схема статичного сканера роторного типу

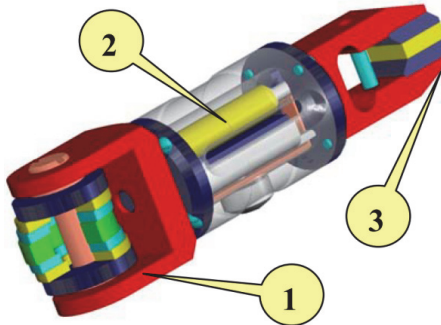

Рис. 2 Комбінований магнітний сканер (1-щілинний сканер, 2- роторний сканер, 3-блок розмагнічування)

Для оцінки чутливості методу магнітооптичного дослідження рельєфного маркування була розроблена числова методика аналізу співвідношення сигнал/шум. Зокрема, аналіз сегментованого зображення тест-об'єкта дає чисельну оцінку чутливості метода МОВ [3]. Викладена в роботі [3] методика, що основана на аналізі зображення, дозволяє отримати чисельну оцінку чутливості метода, за аналізом зображення з відновленим маркуванням [3].

В роботі [4] проведена практична оцінка чутливості магнітопорошкового метода і метода МОВ. Робота проведена на одному й тому же металевому тест-об'єкті, який виготовлено з листа сталі 45 товщиною 1,5 мм, знаки "865" виконано холодною штамповкою, висота знаків 6 мм, глибина рельєфу знаків 0,3...0,4 мм. Знаки видалено на плоскошліфувальному станку на глибину 0,5 мм. В дослідженні для магнітопорошкового метода використана суспензія "РОСАВА-1200" ТУ 13700348.23-97.

На рис. 3 проілюстровано, що у магнітооптичного методу більше співвідношення сигнал/шум, тобто вище чутливість.

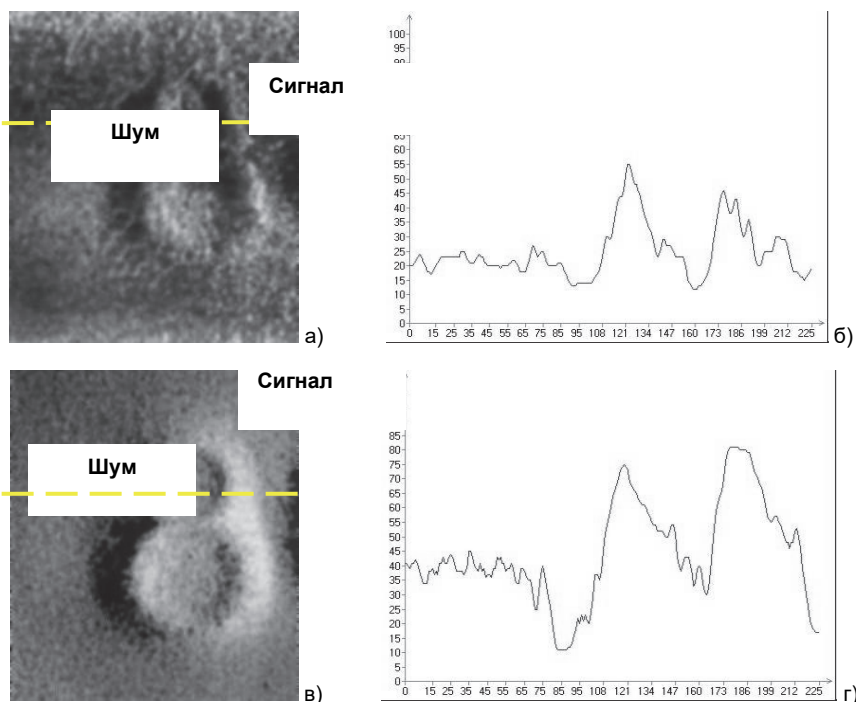

Рис. 3. Візуальні зображення (відновлення) знищеного маркування: магнітопорошковий метод (а) і магнітооптичний метод (в); б) і г) – розподіл амплітуд сигналу і шуму для зображення на пунктирній лінії [4].

Приведені зображення на рис. 4 наочно ілюструють різницю у чутливості двох методів в дослідженні з роботи [4].

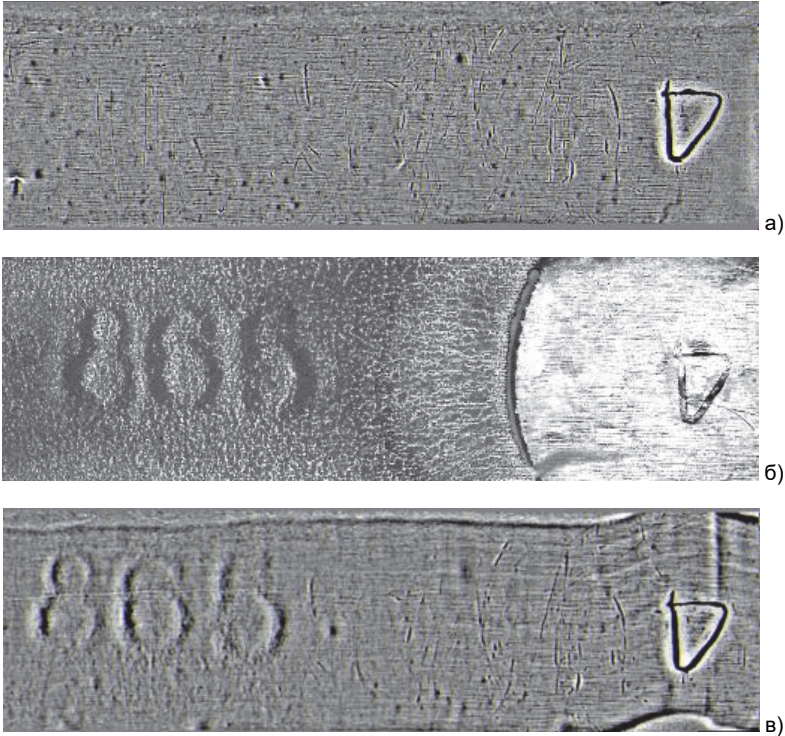

Рис. 4. Відновлення маркування на тест-об'єкті: а) зовнішній вигляд тест-об'єкту; б) магнітопорошковий метод; в) магнітооптичний метод.

За результатами дослідження магнітооптичний метод має відношення сигнал/шум вище, ніж у магнітопорошкового методу на 3+6 дБ, що має практичне підтвердження при порівняльному аналізі результатів відновлення маркування [4].

Слід зазначити, що на практиці для метода МОВ просторове положення не визначає можливість застосування дослідження або не має значного впливу на результат, що має місце для магнітопорошкового методу. Також значний вплив для використанні індикаторної рідини має температура, при якій проводиться дослідження.

При цьому такі характеристики поверхні об'єкта як рельєф (шорсткість), властивості адгезії, змочування мають значний вплив на результат відновлення маркування в магнітопорошковому методі. Для цього метода також має місце утворення конгломератів (злипання, притягування) часток, що може значно зменшити чутливість.

З метою практичного визначення можливості застосування метода магнітооптичної візуалізації маркування для автотранспортних засобів з не видаленим шаром лакофарбового покриття, була проведена робота [5], в який дослідження поверхні проводилися з не феромагнітними прокладками, товщини яких відповідають максимальним стандартним для автотранспорту товщинам лакофарбового покриття в 120 і 180 мкм, а також 240 мкм, що значно їх перевищує. В таблиці приведені результати експериментально визначеної чутливості застосованих технічних засобів магнітооптичної візуалізації.

Таблиця

Експериментальна гранична чутливість магнітооптичної візуалізації

№	Товщина покриття	Мінімальний розмір дефекта (<i>шир. x глиб. траси</i>), мкм	
		Пороговий контроль	Експертні оцінки
1	без покриття	100 x 50	< 100 x 50
2	120 мкм	300 x 150	≈ 100 x 50
3	180 мкм	800 x 400	< 300 x 150
4	240 мкм	800 x 400	≈ 300 x 150

З метою проведення експериментальної роботи щодо порівняльної чисельної оцінки чутливості магнітооптичного, магнітопорошкового і електрохімічного метода для візуалізації залишкових напружень в феромагнітних об'єктах, була проведена робота з теоретичного аналізу факторів впливу на характеристики об'єктів з рельєфним маркуванням, та теоретичною оцінкою чутливості зазначених трьох способів досліджень [6]. Зроблено висновок щодо можливих переваг розглянутих методів дослідження для тонкостінних і товстостінних об'єктів.

За результатами аналізу методів оцінки чутливості, які регламентуються нормативно-технічними документами та застосовуються на практиці показана актуальність розробки методу для коректної оцінки чутливості різних способів досліджень [6]. В цій роботі також представлено розробку експерименту з практичної оцінки чутливості.

Для порівняльної оцінки чутливості [7] було виготовлено тест-об'єкти 120x25 мм товщиною 1 мм з сталі 08кп, на який було нанесено цифрове рельєфне маркування (холодною штампівкою) від 0 до 9 (рис. 5,а). Висота цифр 6 мм, відстань між знаками 10 мм. В наступному етапі підготовки тест-об'єкти його було прошліфовано на клин 1:100, останнім знаком, який візуально визначається є "2" (рис. 5). За своїми характеристиками тест-об'єкт відноситься до тонкостінних об'єктів, для яких глибина рельєфного маркування становить 20-70% товщини номерного майданчика.

Відновлення рельєфного маркування було проведено трьома способами: магнітооптичної візуалізації, магнітопорошковим і електрохімічним травленням.

Магнітографування було проведено на двох рівнях високочастотного підмагнічування [7]. На обох рівнях підмагнічування впевнено визнача-

ються всі видалені рельєфні знаки. Результати для другого рівня підмагнічування приведено на рис.6.

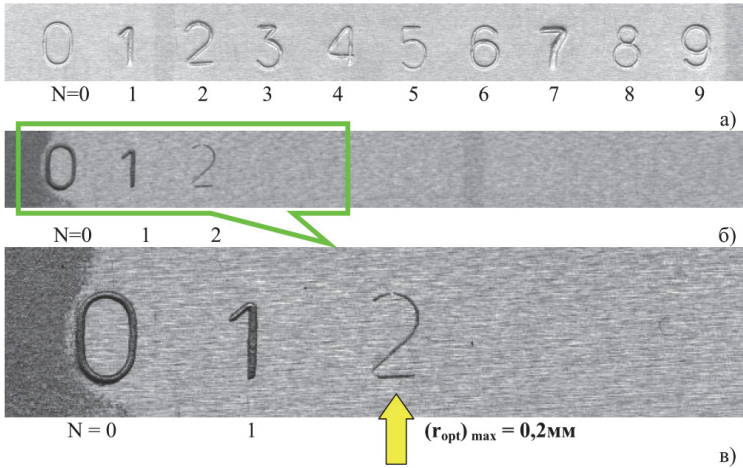

Рис. 5. Тест-об'єкт для порівняльної чутливості: а) до шліфування; б, в) після шліфування

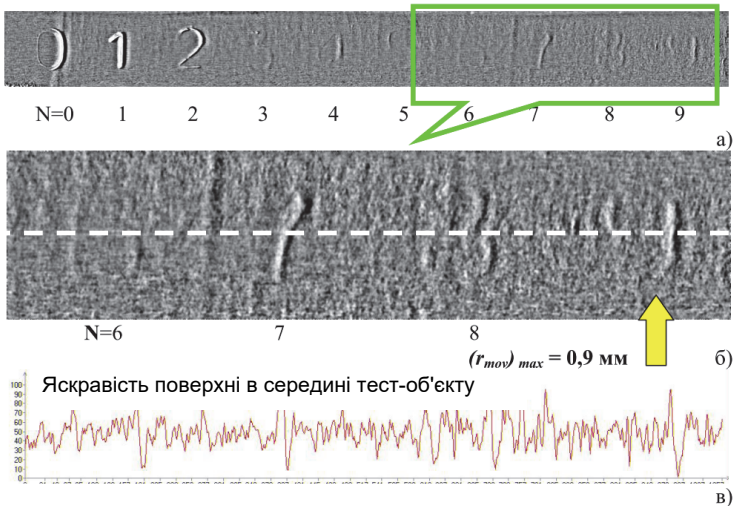

Рис. 6. Результати відновлення маркування тест-об'єкта магнітооптичним способом [7]

Дослідження магнітопорошковим способом проводилось з застосуванням індикаторної рідини "РОСАВА-120" відповідно до стандартів і рекомендацій, результати приведено на рис.7.

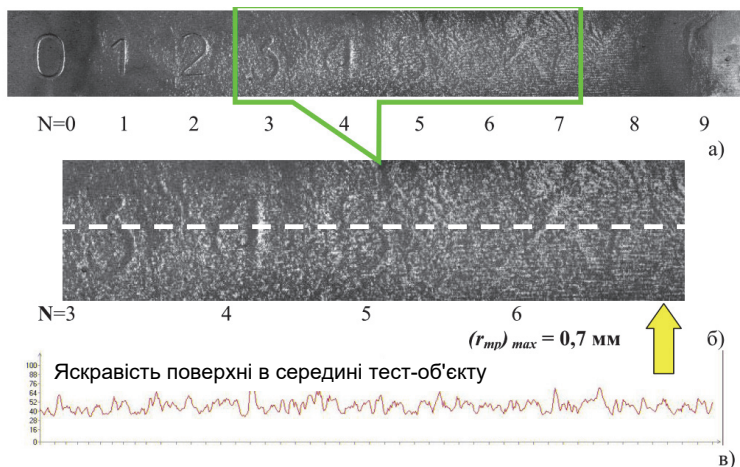

Рис. 7. Результати відновлення маркування тест-об'єкта магнітопорошковим способом [7]

Електрохімічне травлення тест-об'єкта проведено водним розчином лимонної кислоти, хлористого калію при струмі 0,5–1А, результати представлено на рис. 8.

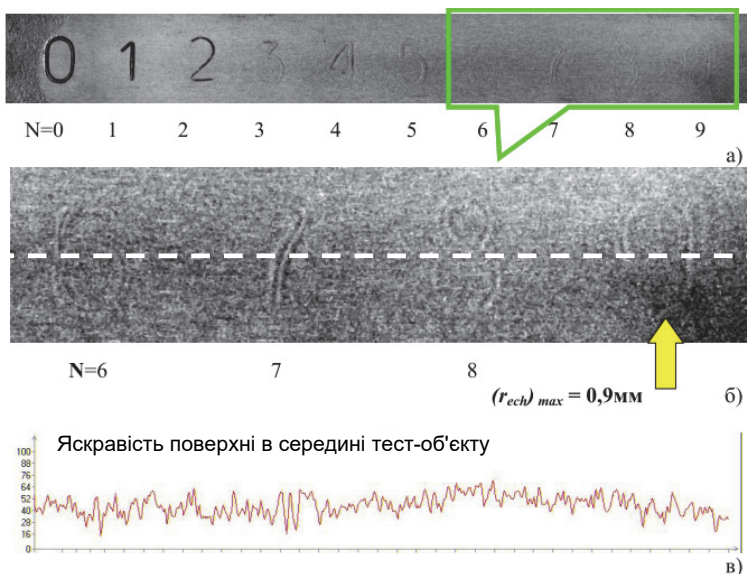

Рис.8. Результати відновлення маркування тест-об'єкта електрохімічним травленням [7]

За отриманими у проведених дослідженнях даними розподілу яскравості розраховано співвідношення сигнал/шум для зображень з результатами відновлення видалених з тест-об'єкта знаками (рис. 6-8). У графічному вигляді ці данні представлено на рис. 9 [7].

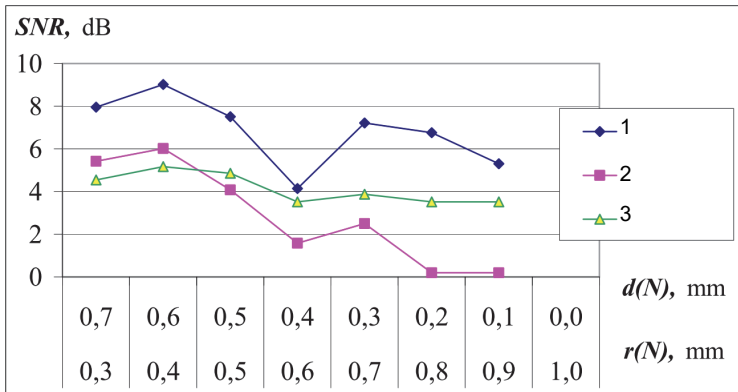

Рис. 9. Співвідношення сигнал/шум яскравості зображення для магнітооптичного (1), магнітопорошкового (2) і електрохімічного (3) способів (d-залишкова товщина тонкостінного тест-об'єкту, r – товщина видаленого шару)

За експертною оцінкою чутливості магнітооптичного, магнітопорошкового та електрохімічного способів в дослідженнях з відновлення рельєфних знаків тест-об'єктів в роботі [7] зроблено висновки про те, що магнітооптичний і електрохімічний методи мають достатню чутливість для розпізнавання всіх знаків для тонкостінних об'єктів, яка вище, ніж у магнітопорошкового.

За сукупністю отриманих даних зроблено висновок про те, що метод магнітооптичної візуалізації найбільш ефективний з розглянутих трьох методів при дослідженні використаних тонкостінних тест-об'єктів [7].

Слід зазначити, що використаний в роботі [7] тест-об'єкт моделює не тільки маркування автотранспортних засобів, а й широкий ряд співвідношення зон залишкових напружень і залишкових деформацій, що дозволяє зробити припущення про ефективність в дослідженнях об'єктів з невеликим рівнем залишкових напружень, зокрема товстостінних об'єктів.

Продовження досліджень чутливості зазначених трьох способів за аналогічним алгоритмом, який розроблено в роботі [7], було зроблено в роботі [8] для товстостінних тест-об'єктів з сталі 45 розмірами 200x20 мм товщиною 2,5 мм. На тест-об'єкти було нанесено маркування двох типів: крапками діаметром близько 1 мм і цифрами висотою 6 мм, тест-об'єкти також було прошліфоване на клин (рис.10).

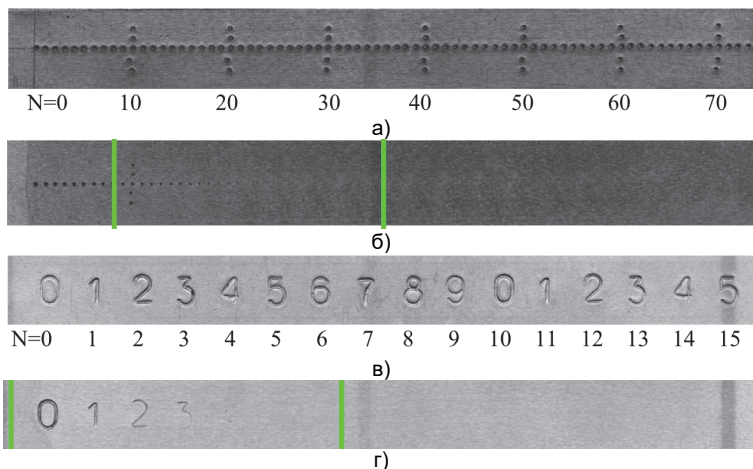

Рис. 10. Товстостінні тест-об'єкти: а, б – крапкові, в, г – символльні (б і г – прошліфовані на клин)

За результатами оцінки результатів досліджень по відновленню видаленого рельєфу [8], чутливість магнітопорошкового методу обмежується товщиною видаленого шару 1,3...1,36 мм, чутливість електрохімічного методу обмежується товщиною видаленого шару в 0,7...0,8 мм, чутливість магнітооптичного методу – до 1,5 мм.

На рис. 11 у графічній формі представлені данні співвідношення сигнал/шум зображення з відновленням видаленого рельєфу в залежності від товщини видаленого шару для магнітооптичного, магнітопорошкового та електрохімічного методів.

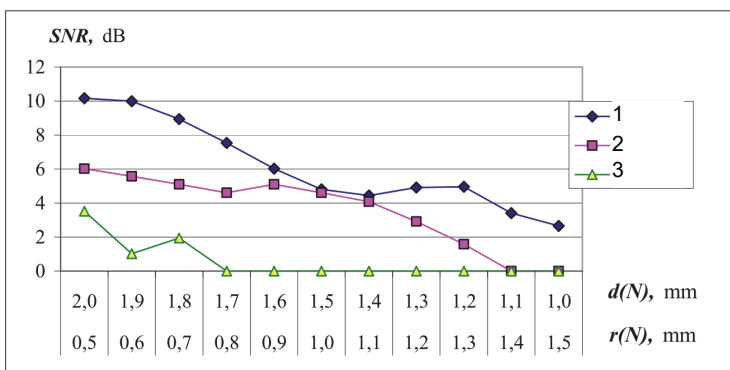

Рис. 11. Співвідношення сигнал/шум яскравості зображення для магнітооптичного (1), магнітопорошкового (2) і електрохімічного (3) способів (d-залишкова товщина товстостінного тест-об'єкту, r – товщина видаленого шару)

Підсумковий аналіз результатів, отриманих в колективних дослідницьких роботах [7] і [8] дає підстави вважати метод магнітооптичної візуалізації найбільш універсальним за ефективністю дослідження тонкостінних і товстостінних об'єктів, виготовлених з сплавів, які мають достатні магнітні властивості, в експертних дослідженнях з відновлення видаленого рельєфного маркування феромагнітних сплавів.

На рис. 12 представлена сучасна модифікація комплексу "REGULA", який застосовується в експертних дослідженнях.

Рис.12. Комплекс REGULA 7517

В комплексі для магнітографування використовується стрічка 18 мм (що відповідає ширині магнітної копії) довжина стрічки (та копії) близько 20 см.

Підготовка поверхні об'єкта дослідження мінімальна (лише очищення від липких забруднень), умови застосування – відсутність атмосферних опадів, температурний діапазон застосування обладнання від -20°C до $+40^{\circ}\text{C}$. Комплекси виконані у мобільному варіанті в компактному захисному кейсі, автономність роботи – до 8 год.

Виконання магнітної копії та її перетворення потребує до 1-2 хвилин (в одній з держав за робочу 8-ми годинну зміну одним комплексом було перевірено номерні площадки у близько 200 автомобілів).

Слід відзначити одну з особливостей метода магнітооптичної візуалізації, а саме – відновлення рельєфного зображення з шару іржи, який відноситься до товстих і відповідно, є дуже крихким та пухким, що створює чималі труднощі для застосування рідин та порошків.

З використанням вищезазначеного комплексу було проведено відновлення рельєфного маркування з шару іржи для зразка, який виготовлено з листової конструкційної сталі.

Зображення зразка з іржею приведено на рис.13. Шар іржи в деяких ділянках значно перевищує 1 мм, шар іржи на зразку достатньо повно характеризує всі модифікації з'єднань заліза в іржі (різні "види" іржі), які утворюються на залізовуглецевих сплавах.

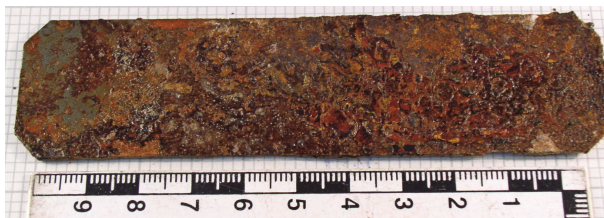
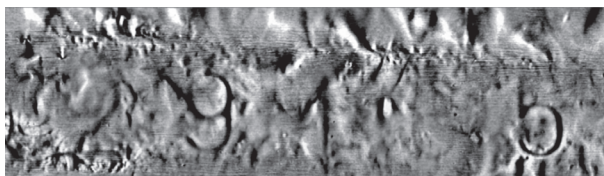
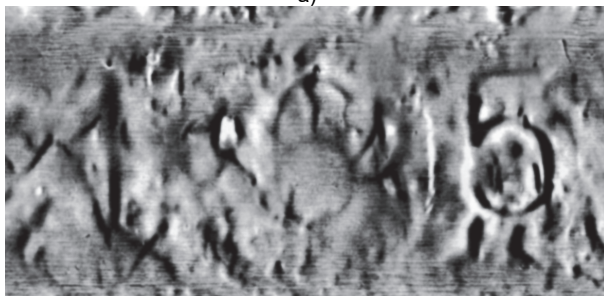

Рис. 13. Зображення поверхні об'єкта з корозійним шаром

Візуалізація магнітних копій зразка з іржею представлена на рис. 14.

а)

б)

Рис. 14.

Представлені магнітограми ілюструють впевнене визначення всіх знаків. Випробування методу МОВ показує, що з шару іржи товщиною навіть більше 1 мм вдається відновити маркування.

Значимість конкретного методу дослідження для експерта визначається на практичних прикладах. Одним з таких випадків є дослідження рельєфного маркування на об'єкті, на якому після застосування методу хімічного травлення не вдалося визначити знаки первісного маркування, також не вирішено питання про зміну маркування.

Застосування магнітографування цього об'єкта дослідження дало можливість визначити знаки первісного маркування – на рис.15 представлено відновлення знаків на ділянці номерного майданчика, на якому застосування методу магнітооптичної візуалізації дозволило визначити, зокрема, два знаки, які було знищено.

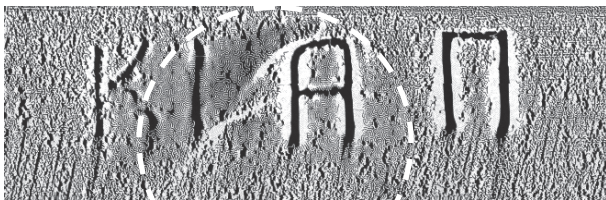

Рис. 15

В іншому випадку знищення рельєфного маркування проводилося в промислових умовах з нанесенням міцного захисного антикорозійного покриття та захисного фарбового покриття за військовими стандартами. Зниження номерного майданчика складало близько 0,5 мм. У даному випадку питання про зміну маркування мало ключове значення. В результаті застосування методу магнітооптичної візуалізації вдалося не тільки підтвердити версію про зміну маркування, а також відновити знаки первісного маркування з даними "критичного значення".

За універсальністю та ефективністю магнітооптичного методу, практичності застосування і технічними характеристиками комплексу REGULA, його застосування можна віднести до пріоритетного при виборі методу дослідження для відновлення видаленого рельєфного маркування з металевих об'єктів.

На сьогодні цей технічний комплекс дозволяє досліджувати залізобуглецеві, алюмінієві сплави та деякі нержавіючі сталі.

Значний розвиток технічних засобів, які забезпечують реалізацію магнітооптичного методу візуалізації в експертних дослідженнях закономірно потребує послідовного розвитку методичного забезпечення.

На першому етапі актуальна розробка методичних рекомендацій з викладенням практичних прийомів застосування обладнання для виконання досліджень відповідно до конкретного виду об'єкта та задач. На другому етапі, за результатами узагальнення і систематизації практичного досвіду і прийомів роботи здійснити розробку відповідної методики.

Використання методу магнітооптичної візуалізації вбачається ефективним також при виконанні інших, крім трасологічних, експертних дослідженнях, в яких аналіз залишкових напружень та дефектів будови може бути основною або допоміжною задачею. Зокрема, становить інтерес використання цього методу в дослідженнях з причин руйнування металевих об'єктів.

Висновки. В статті здійснено огляд розвитку та ефективності неруйнівного методу дослідження рельєфного маркування. Представлено результати модернізації основних розробок в обладнанні, проаналізовано вплив технічних змін.

Показано результат порівняльних експериментальних досліджень з оцінки основних параметрів магнітооптичної візуалізації внутрішніх напружень видаленого рельєфного маркування для трьох методів.

Технічний розвиток магнітооптичних приладів, за результатами досліджень, збільшив їх кількісні показники чутливості, які вище ніж у магніто-

порошкового та електрохімічного способів в дослідженнях з відновлення рельєфних знаків, що підтверджується також якісною оцінкою отриманих експериментальних даних.

Досвід експертного застосування також підтверджує більшу ефективність магнітооптичного методу, у тому числі за результатами досліджень одних і тих самих об'єктів. Вперше представлено практичні можливості магнітооптичного методу для дослідження в криміналістиці шару з іржею.

Невелика, на сьогодні, розповсюдженість цього методу експертних досліджень в Україні, порівняно з іншими країнами, призвела до затримки у розробці методичного забезпечення. Накопичений практичний експертний досвід застосування сучасних магнітооптичних технічних комплексів дозволяє здійснити підготовку методичного забезпечення з метою більш ефективного проведення трасологічних та інших досліджень з аналізу залишкових напружень в металевих об'єктах.

Перелік посилань

References

1. Агалиди Ю. С., Красюк И. П., Левый С. В., Прохоров-Лукин Г. В. Методика аппаратных криминалистических исследований идентификационных номеров транспортных средств: утв. и рекомендов. к внедрению ГНИИ ЭКЦ МВД Украины (протокол № 2 от 21.07.2000), рекомендов. к внедрению секцией науч.-метод. совета МЮ Украины (протокол от 24.05.2000). Киев, 2000.
2. Агалиди Ю. С. Принцип и теоретическая модель локального полюсного возбуждения при магнитографировании. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Приладобудування.* 2007. № 33. С. 55-62.
3. Агалиди Ю. С., Левый С. В., Мачнев А. М. Методика исследований сигналов и шумов при магнитооптической дефектоскопии. *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серія: Физика.* 2006. Том 19 (58).
4. Агалиди Ю. С., Левый С. В., Мачнев А. М. Сравнительный анализ магнитного порошкового и магнитооптического методов визуализации пространственного распределения магнитного поля при исследовании остаточных напряжений. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Приладобудування.* 2006. № 31. С. 18-24.
1. Agalidi, Iu. S., Krasjuk, I. P., Levyi, S. V., Prokhorov-Lukin, G. V. (2000). Methodology of hardware forensic research of vehicle identification numbers: approved and recommended to the implementation of the GNII EKTs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine (protocol No. 2 dated 21.07.2000), recommended to implementation by the scientific-methodological section of the Council of the Ministry of Justice of Ukraine (protocol as of May 24, 2000). Kiev. (in Russian).
2. Agalidi, Iu. S. (2007). Principle and theoretical model of local pole excitation during magnetography. *Bulletin of NTUU "KPI". Series: Instrument making.* No. 33. P. 55-62. (in Russian).
3. Agalidi, Iu. S., Levyi, S. V., Machnev, A. M. (2006). Methodology of signal and noise research in magneto-optical flaw detection. *Scientific notes of the V. I. Vernadsky Taurida National University. Series: Physics.* Vol. 19 (58). (in Russian).
4. Agalidi, Iu. S., Levyi, S. V., Machnev, A. M. (2006). Comparative analysis of magnetic particle and magneto-optical methods for visualizing the spatial distribution of the magnetic field in the study of residual stresses. *Bulletin of NTUU "KPI". Series: Instrument making.* No. 31. P. 18-24. (in Russian).

5. Агалиди Ю. С., Левый С. В., Мачнев А. М. Экспериментальная оценка чувствительности и достоверности магнитооптической визуализации рельефных трасс. *Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Приладобудування*. 2006. № 32. С. 39-46.
6. Агалиди Ю. С., Левый С. В., Мачнев А. М., Прохоров-Лукин Г. В. Сравнительная оценка чувствительности магнитооптического, магнитопорошкового и электрохимического методов при исследовании удалённой рельефной маркировки. Ч. 1. Теоретический анализ и подготовка эксперимента. *Криміналістика і судебна експертиза: межвед. науч.-метод. сб.* 2008. № 54. С. 80-94.
7. Агалиди Ю. С., Левый С. В., Мачнев А. М., Прохоров-Лукин Г. В. Сравнительная оценка чувствительности магнитооптического, магнитопорошкового и электрохимического методов при исследовании удалённой рельефной маркировки. Ч. 2. Экспериментальные исследования тонкостенных тест-объектов. *Криміналістика і судебна експертиза: межвед. науч.-метод. сб.* 2008. № 54. С. 94-108.
8. Агалиди Ю. С., Левый С. В., Мачнев А. М., Прохоров-Лукин Г. В. Сравнительная оценка чувствительности магнитооптического, магнитопорошкового и электрохимического методов при исследовании удалённой рельефной маркировки. Ч. 3. Экспериментальные исследования толстостенных тест-объектов. *Криміналістика і судебна експертиза: межвед. науч.-метод. сб.* 2008. № 54. С. 108-119.
5. Agalidi, Iu. S., Levyi, S. V., Machnev, A. M. (2006). Experimental evaluation of the sensitivity and reliability of magneto-optical visualization of relief paths. *Bulletin of NTUU "KPI". Series: Instrument making*. No. 32. P. 39-46. (in Russian).
6. Agalidi, Iu. S., Levyi, S. V., Machnev, A. M., Prokhorov-Lukin, G. V. (2008). Comparative assessment of the sensitivity of magneto-optical, magnetic particle and electrochemical methods in the study of remote relief marking. Part 1. Theoretical analysis and preparation of the experiment. *Criminalistics and Forensics: interdepartmental scientific and methodological collection*. No. 54. P. 80-94. (in Russian).
7. Agalidi, Iu. S., Levyi, S. V., Machnev, A. M., Prokhorov-Lukin, G. V. (2008). Comparative assessment of the sensitivity of magneto-optical, magnetic particle and electrochemical methods in the study of remote relief marking. Part 2. Theoretical analysis and preparation of the experiment. *Criminalistics and Forensics: interdepartmental scientific and methodological collection*. No. 54. P. 94-108. (in Russian).
8. Agalidi, Iu. S., Levyi, S. V., Machnev, A. M., Prokhorov-Lukin, G. V. (2008). Comparative assessment of the sensitivity of magneto-optical, magnetic particle and electrochemical methods in the study of remote relief marking. Part 2. Theoretical analysis and preparation of the experiment. *Criminalistics and Forensics: interdepartmental scientific methodological collection*. No. 54. P. 108-119. (in Russian).

ТЕХНИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ МЕТОДА МАГНитоОПТИЧЕСКОЙ ВИЗУАЛИЗАЦИИ ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕЛЬЕФНЫХ ЗНАКОВ МЕТАЛЛИЧЕСКИХ ОБЪЕКТОВ

А. Ю. Кошель

Исследование рельефной маркировки металлических предметов – одно из постоянно востребованных направлений экспертных исследований, в особенности для таких объектов, как оружие и транспортные средства.

Постоянно актуальный для эксперта вопрос выбора метода исследований для этих объектов приобретает особенную актуальность в случае раритетных и исторических объектов, новых дорогостоящих изделий.

В последнее десятилетие за рубежом для данных исследований в 40 странах успешно применяется неразрушающий метод магнитооптической визуализации, который был разработан в Киевском политехническом институте более 20 лет назад. За это время техническая реализация метода была усовершенствована, существенно доработаны и изменились технические составляющие комплекса.

Разработчиками в 2008 году были проведены исследования, в которых на основании результатов практического применения на специально разработанных тест-объектах, в том числе с тремя толщинами лакокрасочных покрытий, проведена оценка чувствительности магнитопорошкового, электрохимического и магнитооптического методов.

Полученные результаты продемонстрировали более высокую чувствительность магнитооптического метода для тонкостенных объектов и чувствительность для толстостенных объектов не хуже, чем другие методы.

Практическое применение современного комплекса REGULA 7517 в экспертных исследованиях в различных условиях работы подтверждает его высокую чувствительность, свидетельствует о высокой скорости работы, надежности, автономности комплекса и широких температурных условиях применения.

Высокая эффективность неразрушающего метода магнитооптической визуализации позволяет рассматривать его как один из наиболее перспективных методов в трасологических исследованиях, а также в материаловедческих исследованиях, где необходима информация о состоянии и структуре поверхностных и приповерхностных слоев металлических объектов.

Ключевые слова: рельефное маркирование, восстановление удаленной маркировки, неразрушающий метод, магнитооптическая визуализация.

TECHNICAL DEVELOPMENT OF THE MAGNETO-OPTICAL IMAGING METHOD IN THE RESEARCH OF RELIEF SIGNS OF THE METAL OBJECTS

O. Koshel

The study of relief marking of metal objects is one of the constantly demanded areas of expert research, especially for objects such as weapons and vehicles.

The question of choosing a research method for these objects, which is constantly topical for an expert, acquires particular relevance in the case of rare and historical objects, new expensive products.

In the last decade, a non-destructive method of magneto-optical imaging, which was developed at the Kyiv Polytechnic Institute more than 20 years ago, has been successfully applied abroad for these studies in 40 countries. During this time, the technical implementation of the method has been developed, the technical components of the complex have been significantly improved and changed.

In 2008 basing on the results of practical application on specially designed test objects, including those with three thicknesses of paint coatings, the developers carried out studies in which they assessed the sensitivity of magnetic powder, electrochemical and magneto-optical methods.

Obtained results demonstrated a higher sensitivity of the magneto-optical method for thin-walled objects and the sensitivity for thick-walled objects is not worse than other methods.

Practical application of the modern REGULA 7517 complex in expert studies under various operating conditions confirms its high sensitivity, testifies to the high speed of operation, reliability, autonomy of the complex and wide temperature conditions of use.

The high efficiency of the non-destructive method of magneto-optical imaging makes it possible to consider it as one of the most promising methods in trace studies, as well as in materials science studies, where information on the state and structure of the surface and near-surface layers of metal objects is needed.

Key words: relief marking, restore of deleted marking, non-destructive method, magneto-optical imaging

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.56>
УДК 343.98

Олег Олексійович Посільський
кандидат хімічних наук,
завідувач відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів
лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: o.posilskyi@kndise.gov.ua

Остап Сергійович Савенок
судовий експерт
відділу методичного забезпечення
лабораторії організації експертної діяльності

E-mail: ostap.savenok@kndise.gov.ua

Ігор Михайлович Чалюк
завідувачу відділу дослідження якості та вартості
дорожньо-будівельних робіт
лабораторії інженерно-технічних видів досліджень

E-mail: ihor.chaliuk@kndise.gov.ua

Інна Олександрівна Бурлака
судовий експерт четвертого кваліфікаційного класу відділу
матеріалів, речовин та виробів лабораторії
криміналістичних видів досліджень

E-mail: inna.burlaka@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ПОЛЬОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ОБ'ЄКТАХ ВУЛИЧНО-ДОРОЖНЬОЇ МЕРЕЖІ ТА ЛАБОРАТОРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗРАЗКІВ ДОРОЖНЬОГО ПОКРИТТЯ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ МАТЕРІАЛІВ, РЕЧОВИН ТА ВИРОБІВ

На основі експертної практики авторів, сформульовано алгоритм дій при дослідженні об'єктів вулично-дорожньої мережі в судовій експертизі. Такий алгоритм, на думку авторів, доцільно використовувати в судовій експертизі для підвищення ефективності роботи експертів.

Ключові слова: асфальтобетон, відбір асфальтобетону, лабораторні дослідження асфальтобетону, будівельно-технічна експертиза, експертиза матеріалів, речовин та виробів.

Постановка проблеми. Згідно вимог нормативної документації існує велика кількість показників, що вимірюються для асфальтобетону. Ці випробування слід обирати зважаючи на вид асфальтобетону та на поставлені завдання дослідження.

Сучасна експертна практика свідчить, що судова експертиза асфальтобетону хоч і покладається на методи досліджень зазначені в ДСТУ, але потребує їх оптимізації. Не менш важливим питанням в оптимізації роботи експертів є стадія, що передує дослідженню правильний відбір зразків для подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Існує велика кількість питань пов'язаних з правильними дослідженнями асфальтобетонного покриття. Тему асфальтобетону розглядали В. С. Головченко, І. В. Копинець, Т. С. Малій, О. О. Горюн, О. В. Медвева, В. К. Жданюк, О. О. Макарчев, Р. Б. Шрестха, Д. Ю. Костін, О. О. Воловик.

В судовій експертизі дана тема розглядається вперше.

Мета дослідження. У статті, на основі аналізу експертної практики та нормативної документації визначено варіанти оптимізації роботи при відборі зразків асфальтобетону та його подальших лабораторних дослідженнях, які, на думку авторів, доцільно запровадити в практиці судової експертизи.

Викладення основного матеріалу. Проведення польових досліджень на об'єктах вулично-дорожньої мережі, регламентує методологію, послідовність і правила проведення обміру та відбору зразків дорожнього покриття для проведення лабораторних випробувань.

Основними етапами проведення досліджень на об'єктах вулично-дорожньої мережі є:

I. Підготовка до польових досліджень.

Даний етап передбачає збір та організацію вихідних даних про об'єкт дослідження, його місце розташування, види основних робіт що підлягають перевірки в межах польових досліджень.

II. Ідентифікація об'єкту на місцевості.

Для ідентифікації об'єкту на місцевості експерт повинен порівняти надану на дослідження проектну та виконавчу документацію з фактичними ознаками виконання робіт. Межі виконання робіт (влаштування покриття, влаштування бортових каменів, дорожніх знаків та інші) можливо ідентифікувати за наявними стилями ділянок, характерними пересіченням вулиць та примикань, а також наявністю пікетів та дорожніх знаків на об'єкті дослідження.

Під час проведення натурного обстеження об'єкту дослідження в разі відсутності графічної частини проекту або схем виконання робіт, необхідна присутність представників замовника та виконавця робіт чи інженера з технічного нагляду (інженера консультанта) для визначення меж виконання робіт на місцевості.

III. Огляд об'єкта дослідження з метою встановлення ознак та меж виконання робіт.

Під час натурального обстеження об'єкта дослідження проводиться його загальний огляд, встановлюються ознаки виконання робіт, наявність дефектів та відхилень від проектно-кошторисної та виконавчої документації.

Опис видів, протяжності та розмірів дефектів виконується з прив'язкою до пікетів або існуючого кілометражу дороги.

Слід зазначити, що огляд об'єкта дослідження повинен відбуватися за сприятливих погодних умов, за відсутністю атмосферних опадів та снігового покриву, що не уможлиблює визначення межі, кромки та обсяги виконаних робіт. Температура навколишнього середовища повинна бути не менше +7 С. При використанні електронних технічних засобів (далекомірів, GNSS приймачів, квадрокоптерів) температура навколишнього середовища повинна бути не меншою за рекомендовану виробником застосованих приладів.

IV. Фіксація (фото-відео зйомка, топозйомка) виконаних робіт.

Фотофіксація об'єкту дослідження виконується для можливості отримання найбільш точного уявлення про нього з використанням прийомів орієнтуючої, оглядової, вузлової і детальної зйомки. Фотофіксація повинна містити загальні види об'єкту, локальні місця наявних дефектів та місця виконання робіт.

При фотозйомці бажано використовувати фотоапаратуру та відеозйомку гарної роздільної здатності. Крім того при можливості використовувати техніку з записом геолокації місця знімання для подальшого орієнтування.

Для більш детального та точного представлення про об'єкт, де виконувались будівельні роботи, рекомендується виконувати аерофотознімання.

V. Проведення обмірів обсягів виконаних будівельних робіт.

При дослідженні об'єкту необхідно вимірювати всі основні види виконаних робіт, які можливо перевірити під час натурального обстеження (площі покриттів доріг та тротуарів, кількість бортового каменю довжина розмітки та знаків та інше).

Також обміру підлягають окремі елементи будівництва, а саме: бортові камені, ФЕМ, каналізаційні люки, дощоприймальні колодязі та лотки,

дорожні знаки для встановлення їх відповідності проектній та кошторисній документації.

VI. Відбір зразків.

Детальний опис технології відбору зразків наведено в розділі 3 Методологія відбору зразків на об'єктах вулично-дорожньої мережі.

VII. Фіксація результатів проведених досліджень.

Після проведення натурного обстеження рекомендовано скласти відповідний протокол огляду об'єкта.

В якому слід зазначити:

- основні відомості про об'єкт дослідження;
- особи що були присутні під час обстеження;
- основні характеристики (пикетаж, або місце знаходження);
- схема ділянок об'єкту дослідження з зазначенням контрольних обмірів ширини та довжини;
- схема місць відбору зразків для визначення товщини покриття та фізико-механічних досліджень;
- місця наявних дефектів в виконаних роботах по влаштуванню ВДМ.

VIII. Проведення лабораторних випробувань.

Методологія відбору зразків на об'єктах ВДМ

Відповідно до п. 2.2. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень на експерта покладається обов'язок забезпечити збереження об'єкта дослідження. За необхідністю повного або часткового знищення об'єкта дослідження або зміною його властивостей, експерт повинен отримати на це дозвіл від органу, який призначив експертизу.

В розділі 4 «Відбирання проб» ДСТУ Б.В.2.7-319 «Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Методи випробувань» зазначено, що для контролю якості асфальтобетону з конструктивних шарів дорожнього одягу відбирають проби у вигляді циліндричних кернів або вирубок прямокутної форми. Проби відбирають для шарів з сумішей асфальтобетонних гарячих, асфальтополімербетонних та щебенево-мастикових – не раніше ніж через 1 добу після їх влаштування, асфальтобетонних та асфальтополімербетонних холодних – не раніше ніж через 15 діб після їх влаштування.

Для відбирання проб з конструктивних шарів дорожнього одягу визначають ділянку не менше ніж 1,0 м від крайки покриття та не менше ніж 2 м від етикета. Відбір проб виконують на всю товщину шарів з бітумним в'язучим, які контролюють.

Вирубки прямокутної форми розміром не менше ніж 0,25 м x 0,25 м та не більше ніж 0,5 м x 0,5 м вирізають за допомогою наріжчика швів або мотоблоків з алмазним кругом. Циліндричні керни діаметром не менше ніж 100 мм висвердлюють за допомогою керновідбірника.

Розміри вирубки і кількість кернів, які висвердлюють з одного місця, встановлюють, виходячи з кількості зразків, які потрібні для випробувань.

Маса досліджуваного шару, відібраних на відстані не більш ніж 1 м один від одного паралельно осі дороги, повинна бути не менше ніж:
для асфальтобетону – 9 кг;

для асфальтополімербетону – 9 кг;
 для щебенево-мастикового асфальтобетону – 15 кг;
 для литого асфальтобетону – 9 кг.

Виходячи з експертної практики досліджень і напрацювань в напрямку з визначення якості влаштованого покриття та фактичних результатів відбору зразків, визначити необхідну кількість відібраного матеріалу в рамках польових досліджень дуже важко, оскільки не завжди фактична товщина покриття відповідає вимогам проекту.

Для проведення подальших лабораторних випробувань (фізико-механічних досліджень) експертам під час відбору необхідно забезпечити відбір достатньої кількості зразків (кернів) в залежності від фактичної товщини покриття та наявного розміру коронки керновідбірника.

Мінімальна кількість кернів з одного місця відбору із врахуванням фактичної товщини покриття, рекомендується відбирати відповідно до Таблиці 1.

Таблиця 1.

Фактична товщина досліджуваного шару	Для АСГ		Для ЩМА	
	Рекомендована кількість кернів*			
	Ø 100 мм	Ø 150 мм	Ø 100 мм	Ø 150 мм
від 3 см до 4 см	13	10	11	6
від 4 см до 5 см	10	7-8	8	4
від 5 см до 6 см	8	5-6	6	3
від 6 см до 7 см	7	5	5	3
від 7 см до 10 см	6	4	4	3

*у разі відбору крупнозернистого асфальтобетону, кількість кернів наведених в Таблиці 1 потрібно домножити на коефіцієнт 1,7. Це викликано тим, що для визначення вмісту в'язучого випалюванням об'єднана проба крупнозернистого асфальтобетону більша від проби дрібнозернистого і становить 2500±50 г та 1500±50 г відповідно (ДСТУ Б.В.2.7-316).

Товщину кожного шару проби і загальну товщину кожної проби вимірюють з точністю до 1 мм за допомогою штангенциркуля або металевої лінійки відповідно до ДСТУ ГОСТ 427.

Місце відбору зразків обирається експертом самостійно, дотримуючись основних рекомендацій:

місце відбору не повинно бути ближче 1 метру від краю та стику покриття;
 місце відбору виконується ближче до середини накату полоси.

Відбір кернів виконують на всю товщину покриття з подальшим поділом шарів в лабораторії. Дослідженню підлягають тільки ті шари кернів дорожнього покриття, щодо яких ставиться питання постанови / ухвали.

Для визначення товщини шарів, без необхідності проведення лабораторних фізико-механічних досліджень, необхідно провести не менше 3-х відборів на весь об'єкт дослідження.

Щодо визначення місць відбору вразі необхідності проведення лабораторних фізико-механічних досліджень необхідно дотримуватись наступних рекомендацій:

При площі покриття об'єкту дослідження ≤ 9000 кв. м.

Відібрати по одному керну на початку та кінці досліджуваної ділянки дороги для визначення товщини шарів покриття (виконання вимоги ДБН 2.3-4);

В довільному місці (на розгляд експерта) виконати відбір зразків у кількості необхідній для фізико-механічних досліджень (виконання вимоги п. 4.2 ДСТУ Б.В.2.7-319) не більше ніж 1 м. один від одного;

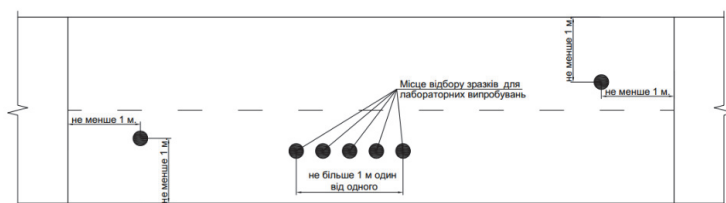

Схема 1. Приблизна схема відбору зразків на об'єкті площею ≤ 9000 кв. м.

Таким чином на об'єкті дослідження ≤ 9000 кв. м. необхідно визначити 3 місця відбору з них 1 місце відбору зразків для фізико-механічних досліджень, 2 для визначення товщини шарів.

При площі покриття об'єкту дослідження ≥ 9000 кв. м.

В довільних трьох або більше місцях за необхідності (на розгляд експерта) виконати відбір зразків (кернів) в кожному окремому місці у кількості необхідній для фізико-механічних досліджень (виконання вимоги п. 4.2 ДСТУ Б.В.2.7-319 не більше ніж 1 м. один від одного).

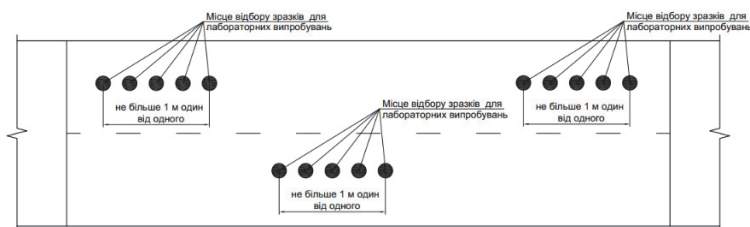

Схема 2. Приблизна схема відбору зразків на об'єкті площею ≥ 9000 кв. м.

Таким чином на об'єкті площею ≥ 9000 кв. м. необхідно визначити 3 місця відбору для фізико-механічних досліджень. В даному випадку визначення товщини шарів покриття вираховується як середнє значення отримане в результаті обміру отриманих зразків в кожному місці відбору. При необхідності кількість місць відбору може бути збільшена.

Враховуючи те, що в результаті відбору зразків в конструкціях покриттів залишаються отвори, а усунення даних пошкоджень жодним документом не регламентується, експерту необхідно у «клопотанні про дозвіл на

розкриття конструкцій» (що направляється замовнику експертизи) зазначити відповідний запис із застереженням про необхідність усунення таких пошкоджень із залученням сторонніх організацій.

Крім того, в клопотанні експерта необхідно зазначити про те, що після проведення досліджень з відібраними зразками (кернами) вони будуть знищені і не будуть повертатися разом із складеним Висновком.

Відбір кернів здійснюється спеціальним обладнанням – ручним або причіпним керновідбірником.

Послідовність операцій при відборі керна керновідбірником наступна:

Керновідбірник підводять до наміченого ділянки покриття, закріплюють коронку і запускають двигун.

Надають тиск охолоджуючої рідини для охолодження коронки та відкривають запірну арматуру для її подачі.

Коронку керновідбірника опускають на поверхню покриття і починають буріння. Для охолодження коронки і покриття, до місця буріння (під коронку) безперервно подають воду.

Поступово заглиблюють бурову колонку в покриття.

Відводять керновідбірник в сторону після закінчення буріння.

Перекривають подачу охолоджуючої рідини.

Виймають висвердлений керн з покриття спеціальними щипцями.

Після відбору зразків пробу (керн) ідентифікують, оформлюючи акт відбору проб. Проби відібрані в одному місці для фізико-механічних досліджень необхідно упаковувати разом в одній загальній упаковці або ідентифікувати відповідними написами (наприклад проба № 1.1, № 1.2, № 1.3.). написи бажано виконувати фарбою, що не змивається або коректором.

В акті вказують дату та місце відбору проби, вид проби (керн або вирубка), розміри і загальну товщину проби та визначають зчеплюваність між конструктивними шарами. Також кліматичну зону та тип асфальтобетону, що використовувався та згідно якого проводити дослідження.

Пробу упаковують в тару, яка запобігає її деформуванню та руйнуванню під час транспортування. На упаковці зазначають номер зразку.

Зберігання зразків до проведення лабораторних випробувань необхідно забезпечити в сухих провітрюваних приміщеннях без доступу прямих сонячних променів.

Зчеплюваність вважають задовільною, якщо при вилученні проби з покриття вона зберігає монолітність та не розділяється на окремі частини в місцях контактних поверхонь при ударі молотком масою 1 кг.

Товщину кожного шару проби і загальну товщину кожної проби вимірюють з точністю до 1 мм за допомогою штангенциркуля або металевої лінійки відповідно до ДСТУ ГОСТ 427.

Вимірювання товщини вирубки проводять на чотирьох протилежно розташованих торцевих поверхнях між верхньою і нижньою поверхнями проби або між межами шарів, якщо проба містить більше одного шару. Вимірювання висоти керна виконують на чотирьох протилежно розташованих бічних поверхнях циліндра, паралельних осі симетрії. Вимірювання

виконують у площині, перпендикулярній до верхньої площини проби. Для цього вирубку або kern встановлюють верхньою частиною на горизонтальну поверхню.

За результат визначення товщини шару приймають середнє з чотирьох вимірювань протилежно розташованих торців проби.

Лабораторні випробування

Основною метою відбору кернів є оцінка і контроль якості дорожніх робіт і матеріалів при влаштуванні асфальтобетонних покриттів.

Основні етапи проведення випробувань зразків:

- I. Фото упаковки, фото зразків (кернів або вирубок).
- II. Нумерація (маркування) об'єктів дослідження.
- III. Вимірювання товщини шарів кернів.
- IV. Механічне розділення кернів або вирубок на шари.
- V. Миття об'єктів і їх висушування до постійної маси.
- VI. Визначення середньої густини асфальтобетону.
- VII. Визначення водонасичення.
- VIII. Виготовлення об'єднаної проби.
- IX. Визначення кількості в'язучого.
- X. Визначення зернового складу мінеральної частини суміші.
- XI. Визначення дійсної густини суміші пікнометричним методом (для ЦМАС).
- XII. Визначення залишкової пористості (для ЦМАС).
- XIII. Переформування зразків (для АСГ).
- XIV. Визначення середньої густини переформованих зразків.
- XV. Визначення водонасичення переформованих зразків.
- XVI. Визначення коефіцієнту ущільнення.
- XVII. Визначення границі міцності при стиску.

Методику виконання лабораторних досліджень (п. III – XVII) наведено в ДСТУ Б.В.2.7-319.

Зразки для дослідження якісних характеристик покриття дороги мають бути відібрані згідно методології відбору зразків на об'єктах вулично-дорожньої мережі даної інструкції та Таблиці 1.

Якщо на дослідження надано значну кількість зразків дорожнього покриття (кернів або вирубок), відібраних більш ніж з трьох місць відбору одного об'єкту дослідження (дороги), за умови, що всі ділянки дороги влаштовані за одним договором і з використанням одного типу асфальтобетонної суміші, для дослідження фізико-механічних властивостей асфальтобетону слід обирати зразки з довільних трьох місць відбору (згідно акту відбору зразків).

Контроль якості асфальтобетонних покриттів.

Для контролю якості матеріалів при влаштуванні асфальтобетонних покриттів визначаються основні показники в залежності від виду суміші, а саме:

для покриття з асфальтобетонних сумішей гарячих (далі – АСГ) визначаються:

– для кернів – товщина шару, середня густина асфальтобетону,

водонасичення;

– для суміші – зерновий склад, вміст бітуму;

– для переформованих зразків – середня густина, водонасичення, коефіцієнт ущільнення, границя міцності при стиску за температури 20°С та 50°С.

Для кожного з трьох місць відбору визначається показник середньої густини асфальтобетону та водонасичення (по трьох зразках з кожного місця відбору).

Далі керни (вирубки), що мають бути використані для виготовлення переформованих зразків, витримують у сушильній шафі за температури 150°С не менше ніж 2 годин.

Після цього з країв проби спеціальним інструментом закругленої форми відокремлюються мінеральні матеріали, що були перерізані при відбиранні проби з конструктивних шарів дорожнього одягу та при випилуванні з проби зразків з порушеною структурою. Нагріті вирубки та керни подрібнюються за допомогою кельми закругленої форми та перемішуються для усереднення до однорідного стану.

Для подальшого визначення вмісту в'язучого та зернового складу, а також для виготовлення переформованих зразків, з утвореної суміші відбирають об'єднану пробу (середню наважку) методом квартування (суміш розподіляють на металевій поверхні і ділять спеціальним інструментом закругленої форми на чотири рівні частини, об'єднану пробу (середню наважку) відбираються з двох протилежних частин).

Об'єднана проба (середня наважка) для визначення кількості в'язучого та зернового складу суміші:

– для піщаних та дрібнозернистих сумішей та асфальтобетонів – (1500 ± 50) г;

– для крупнозернистих сумішей та асфальтобетонів – (2500 ± 50) г.

Проводиться два паралельні дослідження для визначення зернового складу суміші, при чому при визначенні кількості в'язучого пробу для випалювання розміщують в лотках таким чином, щоб вона була укладена рівномірним шаром завтовшки не більше одного діаметра максимальної крупності зерен (часто використовується не менше трьох лотків), і кожен з лотків і є паралельною пробою.

Таблиця 2.

Для виготовлення переформованих зразків:

Вид суміші	Розміри зразка, мм		Орієнтована кількість суміші на зразок, г
	діаметр	висота	
Гаряча	71,4 ± 0,01	71,4 ± 0,01	640-670
	101,0 ± 0,2	101,0 ± 0,2	1900-2000

для покриття з щебенево-мастикових асфальтобетонних сумішей (далі – ЩМА) визначаються:

– для кернів – товщина шару, середня густина асфальтобетону, водонасичення;

– для суміші – зерновий склад, вміст бітуму, залишкова пористість та дійсна густина суміші пікнометричним методом.

Для кожної з трьох місць відбору визначається показник середньої густини асфальтобетону та водонасичення (по трьом зразкам з кожної місця відбору).

Дійсна густина суміші та залишкова пористість визначається для кожного місця відбору окремо, не змішуючи їх між собою.

Якщо надані на дослідження зразки відібрані не відповідно до методології відбору зразків на об'єктах вулично-дорожньої мережі даної інструкції та Таблиці 1 (наприклад, по одному зразку на кожному кілометрі) або якщо з матеріалів справи неможливо встановити, де і як саме відібрані надані на дослідження зразки, дослідження середньої густини, водонасичення та залишкової пористості проводиться на кожному зразку окремо (отримані результати не усереднюються); допускається визначення кількості бітуму та зернового складу, а також переформування зразків шляхом виготовлення об'єднаної проби (якщо застосовується один тип асфальтобетонної суміші, роботи виконувались в межах одного договору та фактично є одним об'єктом дослідження (дорога) на всіх місцях відбору).

Якщо на дослідження надано недостатню кількість зразків, експертами допускається обирати застосовувані методи, згідно наданої кількості матеріалу (зразків).

Враховуючи, що після проведення лабораторних випробувань надані на дослідження зразки (керни) втрачають свою первинну структуру та властивості то залишки матеріалу підлягають знищенню відповідно до складеного акту.

Надані на дослідження зразки (керни), після складання Висновку, не повертаються на адресу органу, що призначив експертизу.

Висновки. Запропонована методологія, послідовність та правила проведення польових досліджень на об'єктах вулично-дорожньої мережі в аспекті відбору зразків дорожнього покриття та подальшого проведення лабораторних випробувань цих зразків, дають можливість експертам давати не тільки якісний та об'єктивний висновок, але й допомагають покращити продуктивність роботи.

В умовах обмежених строків досудового розслідування, наведені в даній статті рекомендації дають можливість давати висновок експертів у найкоротший термін.

Перелік посилань

1. ДСТУ Б В.2.7-319:2016 Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Методи випробувань. Київ, 2016.

References

1. DSTU Б В.2.7-319:2016 Asphalt concrete mixtures, asphalt concrete road, and airfield asphalt concrete. Test methods. (in Ukrainian).

2. ДСТУ Б В.2.7-119:2011. Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон дорожній та аеродромний. Технічні умови: затв. наказом Мінрегіону України від 30.12.2011 № 416. Київ, 2011.
2. DSTU Б В.2.7-119:2011 "Asphalt concrete mixtures, asphalt concrete road, and airfield asphalt concrete. Specifications" approved by the order of the Ministry of Regional Development of Ukraine dated 30.12.2011 No. 416. (in Ukrainian).
3. ДСТУ Б В.2.7-127:2015 Суміші асфальтобетонні і асфальтобетон щебенемасикові. Технічні умови. Київ, 2015.
3. DSTU Б В.2.7-127:2015 Asphalt concrete mixtures and stone matrix asphalt. Specifications. (in Ukrainian).
4. ДБН В.2.3-4:2015 «Автомобільні дороги. Ч. I. Проектування. Ч. II. Будівництво» затверджений наказом Мінрегіонбуду та житлово-комунального господарства України від 21.09.2015 № 234. Київ, 2015.
4. DBN B.2.3-4: 2015 "Car roads. Part I. Design. Part II. Construction" approved by the order of the Ministry of Regional Development and Housing and Communal Services of Ukraine dated 21.09.2015 No. 234. (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПОЛЕВЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА ОБЪЕКТАХ УЛИЧНО-ДОРОЖНОЙ СЕТИ И ЛАБОРАТОРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОБРАЗЦОВ ДОРОЖНОГО ПОКРЫТИЯ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНОЙ СТРОИТЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ И СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ МАТЕРИАЛОВ, ВЕЩЕСТВ И ИЗДЕЛИЙ

**О. О. Посильский
О. С. Савенок
І. М. Чалюк,
І. А. Бурлака**

Согласно требованиям нормативной документации, существует большое количество показателей, измеряемых для асфальтобетона. Современная экспертная практика показывает, что судебная экспертиза асфальтобетона хоть и полагается на методы исследований указанные в ГОСТ, но требует их оптимизации.

Проведение полевых исследований на объектах улично-дорожной сети, регламентирует методологию, последовательность и правила проведения обмера и отбора образцов дорожного покрытия для проведения лабораторных испытаний.

Основные этапы проведения исследований на объектах улично-дорожной сети:

- I. Подготовка к полевым исследованиям.
- II. Идентификация объекта на местности.
- III. Осмотр объекта исследования с целью установления признаков и границ выполнения работ.
- IV. Фиксация (фото-видео съемка, топосъемка) выполненных работ.
- V. Проведение обмеров объемов выполненных строительных работ.
- VI. Отбор образцов.

VII. Фиксация результатов проведенных исследований.

VIII. Проведение лабораторных испытаний.

В свою очередь, лабораторные испытания имеют следующие основные этапы:

I. Фото упаковки, фото образцов (кernов или вырубков).

II. Нумерация (маркировка) объектов исследования.

III. Измерение толщины слоев kernов.

IV. Механическое разделение kernов или вырубков на слои.

V. Мытье объектов и их высушивания до постоянной массы.

VI. Определение средней плотности асфальтобетона.

VII. Определение водонасыщения.

VIII. Изготовление объединенной пробы.

IX. Определение количества вяжущего.

X. Определение зернового состава минеральной части смеси.

XI. Определение истинной плотности смеси пикнометрическим методом (для ЩМАС).

XII. Определение остаточной пористости (для ЩМАС).

XIII. Переформирования образцов (для АСГ).

XIV. Определение средней плотности переформованных образцов.

XV. Определение водонасыщения переформованных образцов.

XVI. Определение коэффициента уплотнения.

XVII. Определение предела прочности при сжатии.

Экспертная практика авторов статьи позволила трансформировать этапы проведения судебной экспертизы асфальтобетонных покрытий так, что эффективность такой экспертизы возросла.

Предложенная методология, последовательность и правила проведения полевых исследований на объектах улично-дорожной сети в аспекте отбора образцов дорожного покрытия и последующего проведения лабораторных испытаний этих образцов, дают возможность экспертам предоставлять качественный и объективный вывод.

Ключевые слова: асфальтобетон, отбор асфальтобетона, лабораторные исследования асфальтобетона, строительно-техническая экспертиза, экспертиза материалов, веществ и изделий.

FEATURES OF CONDUCTING FIELD RESEARCH AT THE OBJECTS OF THE ROAD NETWORK AND LABORATORY STUDIES OF ROAD SURFACE SAMPLES DURING THE FORENSIC CONSTRUCTION AND TECHNICAL EXAMINATION AND FORENSIC EXAMINATION OF MATERIALS, SUBSTANCES AND PRODUCTS

O. Posilskyi

O. Savenok

I. Chaliuk

I. Burlaka

According to the requirements of regulatory documentation, there are a large number of indicators measured for asphalt concrete. Modern expert practice shows that the forensic examination of asphalt concrete although relies on the research

methods specified in GOST (National Standards of Ukraine), but requires its optimization.

Carrying out field research at the objects of the road network, regulates the methodology, sequence and rules for measuring and taking samples of the road surface for laboratory tests.

The main stages of research at the objects of the road network:

- I. Preparation for field research.
- II. Identification of the object on the ground.
- III. Inspection of the object of study in order to establish the characteristics and boundaries of the work.
- IV. Fixation (photo-video shooting, topography) of the performed works.
- V. Carrying out measurements of the volume of completed construction work.
- VI. Sampling.
- VII. Recording the results of research.
- VIII. Conducting laboratory tests.

In turn, laboratory tests have the following main stages:

- I. Photo of packaging, photo of samples (center marks or cuttings).
- II. Numbering (marking) of research objects.
- III. Measuring the thickness of the center marks layers.
- IV. Mechanical separation of center marks or cuttings into layers.
- V. Washing objects and drying it to constant weight.
- VI. Determination of the average density of asphalt concrete.
- VII. Determination of water saturation.
- VIII. Making a pooled sample.
- IX. Determining the amount of astringent.
- X. Determination of the grain composition of the mineral part of the mixture.
- XI. Determination of the actual density of the mixture by pycnometric method (for RMACM).
- XII. Determination of residual porosity (for RMACM).
- XIII. Reshaping of samples (for HACM).
- XIV. Determination of the average density of reshaped samples.
- XV. Determination of water saturation of reshaped samples.
- XVI. Determination of compaction coefficient.
- XVII. Determination of compressive strength.

The expert practice of the authors in this article made it possible to transform the stages of forensic examination of asphalt pavements so that the effectiveness of such examination has increased.

The proposed methodology, sequence and rules of field research on the objects of the road network in terms of sampling of pavement and subsequent laboratory tests of these samples, enable experts to provide a qualitative and objective conclusion.

Key words: asphalt concrete, selection of asphalt concrete, laboratory researches of asphalt concrete, construction and technical examination, examination of materials, substances and products.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.57>
УДК 343.98:615.074:543.06

Сергій Вікторович Шкурдода
завідувач
відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів

ORCID 0000-0001-7511-5126
E-mail: sergeyshkur@yahoo.com

Дмитро Юрійович Шинкаренко
головний судовий експерт сектору фізико-хімічних досліджень
відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів

ORCID 0000-0003-1400-6131
E-mail: dimashyn91@gmail.com

В'ячеслав Вікторович Пасічник
заступник завідувача відділу – завідувач сектору
фізико-хімічних досліджень
відділу досліджень матеріалів, речовин та виробів

ORCID 0000-0002-8026-1483
E-mail: beemaster@ukr.net

Костянтин Петрович Король
завідувач сектору дослідження наркотичних засобів
психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів

ORCID 0000-0002-5253-232X
E-mail: bertolar@ukr.net

*Черкаський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

Олег Олексійович Посільський
кандидат хімічних наук,
завідувач відділу матеріалів, речовин та виробів
лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: vmr-lkd@ukr.net

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗОНІАЗИДУ В М'ЯСНІЙ ПРОДУКЦІЇ

В статті розглядаються рекомендації по виявленню ізоніазиду в м'ясних продуктах, на прикладі м'ясного фаршу, з використанням фізико-хімічних методів. Дане дослідження не втрачає свою актуальність впродовж багатьох років, в зв'язку з використанням для отруєння безпритульних та домашніх тварин, зокрема собак, в різних областях України, лікарських препаратів від туберкульозу, основним діючим компонентом яких є речовина ізоніазид. В статті наведено метод екстракції ізоніазиду в харчових продуктах м'ясного походження (м'ясний фарш, ковбаса), що імовірно могли чи можуть використовуватись для отруєння домашніх тварин, зокрема собак. Ідентифікація ізоніазиду проводилась методами якісних кольорових реакцій, тонкошарової хроматографії (ТШХ), газової хроматографії з мас-селективним детектором (ГХ-МС). Отримані результати досліджень дозволяють рекомендувати дану методику для впровадження в експертну практику

Ключові слова: отруєння домашніх тварин, лікарський препарат, ізоніазид, якісні хімічні реакції, тонкошарова хроматографія, газова, хромато-мас-спектрометрія, судово експертиза.

Постановка проблеми. За оцінками експертів на сьогоднішній день Україна входить до світових лідерів за кількістю безпритульних собак [1; 14]. Гостро ця проблема стоїть не тільки у великих населених пунктах (обласних центрах), а і в невеликих містах та селах. За різними даними кількість безпритульних собак в різних випадках може досягати від 10 до 30 тисяч особин у великих містах [1; 16]. Основними причинами зростання чисельності популяції тварин у населених пунктах є: безвідповідальне ставлення людей до тварин, що часто сприяє їх неконтрольному розмноженню і потраплянню на вулиці небажаного потомства, відсутність стерилізації собак, які не використовуються для розведення і не мають породної цінності та доступність джерел корму (відкриті сміттєві баки і сміттєзвалища, які містять відходи харчових продуктів) [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світовій практиці є три основні вирішення проблеми бездомних собак: ліквідація, виволок-стерилізація-повернення в місце перебування та ізоляція в притулках. Ці методи зазвичай комбінуються. Ізоляція в притулках з наступною передачею тварин новим власникам вважається найгуманнішим способом. Тварини отримують доступ до медичної допомоги, харчування й даху, і головне – шанс знайти господаря, а містяни не відчувають небезпеки стати жертвою нападу [16].

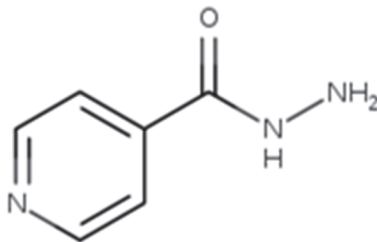
Вирішення проблеми регуляції чисельності безпритульних собак в Україні загалом здійснюється комунальними підприємствами за рахунок створення притулків і їх обслуговування, однак вони забезпечують лише 20-30 % від реальної потреби, через що часто мешканцям населених пунктів доводиться вирішувати проблему самостійно, стикаючись з особливо агресивними тваринами, які населяють і захищають свою територію [1].

Незважаючи на Закон України № 2120-VIII від 22.06.2017 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження гуманного

ставлення до тварин», досить часто, особливо в останні роки, проблему зменшення чисельності безпритульних собак вирішують так звані «догхантери» (з англ. «мисливці за собаками») за допомогою лікарських препаратів від туберкульозу, основним діючим компонентом яких є речовина ізоніазид. Крім того, досить часто реєструються випадки отруєння ізоніазидом не лише бродячих безпритульних собак, але й домашніх, які випадково з'їдають отруєний корм [2-5]. Зустрічаються і непоодинокі випадки навмисного отруєння домашніх тварин. Ізоніазид включений Американським товариством попередження жорстокості до тварин у список десяти найбільш небезпечних для собак препаратів [11]. Зазвичай вказаний препарат вносять до харчових продуктів (зокрема м'ясної продукції), які підкидають в місцях масового скупчення бродячих безпритульних собак, або вигулу чи мешкання домашніх тварин. Тому виникає необхідність вдосконалення, оцінювання придатності та розробки надійних методик ідентифікації цього препарату не тільки у середовищі організму чи трупному матеріалі собак, які загинули, а й у можливих продуктах (найчастіше м'ясній продукції), що можуть використовуватися при отруєнні собак.

Висновок експертного дослідження вказаних харчових продуктів, що імовірно могли чи можуть використовуватися для отруєння домашніх тварин, зокрема собак, складає доказову базу у судовому процесі, що надає можливість притягувати до відповідальності осіб, винних у порушенні законодавства про захист тварин від жорстокого поводження.

Загальна характеристика ізоніазиду. Ізоніазид (гідрозид ізонікотинової кислоти), хімічна формула $C_6H_7N_3O$ – лікарський засіб, який має виражені бактерицидні властивості, головним чином по відношенню до швидко проліферуючих популяцій мікобактерій туберкульозу. Даний препарат широко використовується в медичній практиці для лікування туберкульозу та вільно (безрецептурно) доступний для продажу в мережі аптек.

Ізоніазид добре всмоктується з травного тракту, легко проникає через гематоенцефалічний бар'єр. Час досягнення максимальної концентрації в крові людини становить 1-4 години. Передозування ізоніазиду людиною (≥ 80 мг / кг маси тіла) призводить до дихальної недостатності і пригнічення центральної нервової системи, що швидко прогресують від ступору до глибокої коми, поряд з тяжкими судомами. Типовим результатом лабораторних досліджень є серйозний метаболічний ацидоз, кетонурія і гіперглікемія [10].

Собаки дуже чутливі до вказаного препарату, порівняно з людиною, оскільки не в змозі метаболізувати ізоніазид через низьку активність N-ацетилтрансферази [15].

З літературних джерел [1; 7-9] відомо, що смертельно небезпечна доза ізоніазиду для собак становить – 50 мг / кг маси тіла. Отже, якщо маса собаки складає 10 кг, то кількість таблеток, що можуть бути смертельними для неї, складає 2 штуки, а при масі 20 кг – 3 таблетки ізоніазиду. Однак, навіть якщо собаки дрібних порід, або цуценята крупних порід випадково з'їдять навіть 1 таблетку, то відбудеться отруєння різного ступеня тяжкості, досить часто яке закінчується смертю тварини.

В таблиці 1 наведено порівняння токсичності ізоніазиду для різних видів ссавців [7-9].

Таблиця 1

Порівняння токсичності ізоніазиду для різних видів ссавців

Тварина	Тип тесту	Тип введення	Напівлетальна доза, мг / кг
Собака	LD ₅₀	Оральне	50
Кролик	LD ₅₀	Оральне	250
Кіт	LD ₅₀	Внутрішньочеревне	325

Побічна дія ізоніазиду в першу чергу відзначається з боку травної системи: блювота, діарея, болі в животі; поліневрити, неврити і атрофія зорового нерва, м'язовий тремор, атаксія, ступор, судоми, лихоманка, висипання на шкірі, гепатити, агранулоцитоз, жовтяниця, пелагра, васкуліт, анемія. Може відзначатися порушення функції печінки (особливо у тварин з гіпотрофією або попередніми захворюваннями печінки). З боку периферичної нервової системи можливий розвиток периферичної невропатії (особливо у дорослих тварин і у молодняка з гіпотрофією) [6; 10].

Отруєння собак ізоніазидом характеризується важким перебігом, за якого перші симптоми проявляються вже за 30-60 хвилин, зокрема спостерігається: сонливість, пригнічення; порушення координації рухів (атаксія), блювота, значна слинотеча, виділення піни з рота, за важкого отруєння виявляється пригнічення дихання, судоми, лактоацидоз, у деяких випадках ступор, кома. За відсутності лікування смерть настає протягом 1-3 годин майже в 100 % випадків. Лікувальна допомога ґрунтується на застосуванні специфічного антидоту ізоніазиду – піридоксину, що є невід'ємною частиною комплексної схеми лікування [8, 15].

Мета дослідження. Метою статті є розробити надійну методику якісної ідентифікації ізоніазиду в харчових продуктах, що імовірно могли чи можуть використовуватись для отруєння домашніх тварин, зокрема собак.

Викладення основного матеріалу. Матеріали і методи дослідження. Дослідження проводили у 2015-2021 рр. на базі лабораторії відділу дослідження матеріалів, речовин і виробів Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України. Для вирішення поставленої мети було використано зразок

медичного препарату ізоніазиду та зразок фаршу м'ясного із завідомо внесеною в його склад гомогенізованою речовиною таблеток ізоніазиду. Методика якісного виявлення ізоніазиду включає такі етапи: гомогенізація фаршу м'ясного; відбір середньої проби для аналізу; екстрагування відібраної проби; дослідження методами:

- якісних хімічних реакцій;
- тонкошарової хроматографії;
- газової хромато-мас-спектрометрії.

Результати дослідження.

Метод екстракції. Метод розроблявся для цільової екстракції ізоніазиду, відділення та ізолювання речовин, які можуть заважати дослідженню, насамперед жирів. Для проведення екстрагування відбирали наважку фаршу м'ясного масою 20 г, поміщали до бюкса, заливали 50 см³ ацетонітрилу та проводили екстракцію на ультразвуковій ванні впродовж 30 хв. Отриманий розчин фільтрували крізь складчастий паперовий фільтр. Фільтрат переносили до ділильної лійки, додавали 100 см³ 10 % розчину сульфату натрію, 25 % розчин аміаку до рН=10-11 та тричі проводили екстрагування хлороформом загальним об'ємом 20 см³ хлороформу. Отримані хлороформні екстракти відділяли, об'єднували та висушували в потоці теплого повітря до сухого залишку. До отриманого сухого залишку додавали 2.0 см³ ацетонітрилу та проводили розчинення на ультразвуковій ванні впродовж 15 хв. До отриманого розчину тричі додавали по 10 см³ гексану та проводили екстракцію. Гексановий екстракт, в який переходять жири, не використовувався і відкидався. Отриманий в ході підготовки ацетонітрильний розчин відділяли, переносили у скляну віалу та проводили подальше дослідження.

Для контролю результатів проводилось паралельне дослідження холстої проби за вищевказаною методикою з використанням фаршу м'ясного без додавання ізоніазиду.

Дослідження методом якісних хімічних реакцій. У разі надходження продуктів м'ясного походження (м'ясо, ковбаса тощо), в якому знаходяться цілі чи частини таблеток доцільно провести скринінг методом якісних аналітичних реакцій. Для цього частину таблетки розчиняють в етанолі чи метанолі. Отриманий розчин наносять на фільтрувальний папір, висушують та обприскують реактивом Несслера. В результаті спостерігають появу чорного забарвлення, що свідчить про **можливу** присутність в досліджуваному об'єкті ізоніазиду. Слід зазначити, що деякі інші препарати можуть давати подібне забарвлення.

Дослідження методом тонкошарової хроматографії (ТШХ). З метою якісної ідентифікації по 3-4 мкл отриманих попередньо екстрактів із фаршу м'ясного, спиртового розчину таблеток та стандартного зразку наносили на хроматографічну пластину Merck TLC Silica gel 60 F₂₅₄. Як стандартний зразок наносили метанольний розчин медичного препарату ізоніазиду.

Хроматографування проводили в системах: метанол: 25 % розчин аміаку (100:1.5) та ацетон [13]. Після піднімання лінії фронту розчинника на лінію фінішу, пластинки виймали з камер, підсушували в потоці теплого

повітря до повного зникнення запаху розчинника. Хроматограми проявля-ли або реактивом Драгендорфа.

Таблиця 2

Значення Rf речовин в системі метанол: 25 % розчин аміаку (100:1.5)

Речовина	Об'єкти досліджен-ня	5 Стандар-тний зразок	Забарвлення зон
Ізоніазид	0.47	0.47	Червоно-цегляне

Таблиця 3

Значення Rf речовин в системі ацетон

Речовина	Об'єкти досліджен-ня	6 Стандар-тний зразок	Забарвлення зон
Ізоніазид	0.20	0.20	Червоно-цегляне

При цьому на хроматографічних пластинах утворилися забарвлені зо-ни червоно-цегляного кольору, що збігаються за показником Rf стандарту ізоніазиду. Для надійної ідентифікації ізоніазиду слід використовувати не менше двох систем розчинників, бажано з різним значенням рН (у даному випадку – лужна та нейтральна системи).

Дослідження методом газової хромато-мас-спектрометрії (ГХ-МС). З метою контролю якісної ідентифікації, отримані попередньо екстракти із фаршу м'ясного, екстракти таблеток а також метанольний розчин медич-ного препарату ізоніазиду в якості стандартного зразку досліджували за допомогою газового хроматографа з мас-селективним детектором за ро-бочих умов для методу (див. таблицю 4).

Таблиця 4

Робочі умови для методу ГХ-МС

Газовий хроматограф	Shimadzu GC 2010 Plus
Режим вводу проби	з поділом потоку (Split)
Поділ потоку газу-носія	20:1
Об'єм проби	1 мкл
Температурна програма термос-тата хроматографа	100 °С (тримати 3 хв.), нагрів 10 °С/хв. до 300 °С (тримати 10 хв.)
Газ-носіє	Гелій
Потік газу-носія через колонку	1.2 мл/хв.
Подача газу-носія	Постійний потік
Колонка	Rxi-5-MS, кат. № 13423
Довжина, діаметр, товщина пок-риття	30.0 м * 0.250 мм * 0.25 мкм

Мас-селективний детектор (МСД)	GCMS-QP2020 EI
Режим роботи МСД	за повним іонним струмом (TIC) діапазон сканування 35 – 450 а.о.м.
Затримка для виходу розчинника	3.00 хв.
Температура іонного джерела	230 °C
Температура інжектора	250 °C
Температура інтерфейсу	280 °C

По закінченні хроматографічного дослідження проводили аналіз хроматограм за допомогою програмного забезпечення LabSolutions GCMS solutions Version 4.45 SP1 із використанням мас-спектральних баз даних NIST, SWGDRUG.

В результаті проведеного дослідження встановлено:

– на хроматограмі стандартного зразку ізоніазиду виявлено пік речовини із часом утримання RT = 9.750 хв., мас-спектр якої ідентифіковано як Isoniazid (Ізоніазид, гідрозид ізонікотинової кислоти (ГІНК)) [17] (див. рис. 1, таблиці 5);

– на хроматограмах досліджуваних екстрактів виявлено піки речовини із часом утримання RT = 9.751 хв., мас-спектр якої ідентифіковано як Isoniazid (Ізоніазид, гідрозид ізонікотинової кислоти (ГІНК)) [17] (див. рис. 2, таблиці 5);

– на хроматограмах досліджуваних екстрактів виявлено незначні піки заважаючих речовин, які не впливають на проведене дослідження та ідентифікацію виявленої речовини – ізоніазиду.

Таблиця 5

Хроматограми отримані в ході дослідження

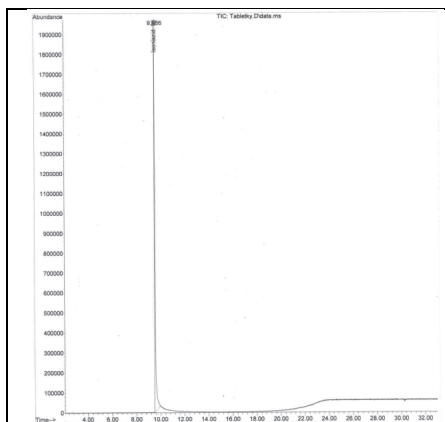

Рисунок 1. Хроматограма стандартного зразку ізоніазиду в режимі повного іонного струму (TIC).

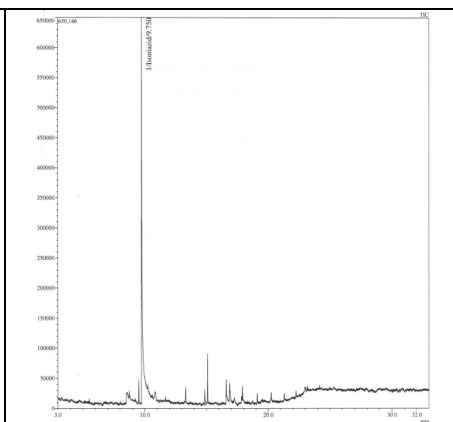

Рисунок 2. Хроматограма виявлення ізоніазиду у екстракті з фаршу м'ясного в режимі повного іонного струму (TIC).

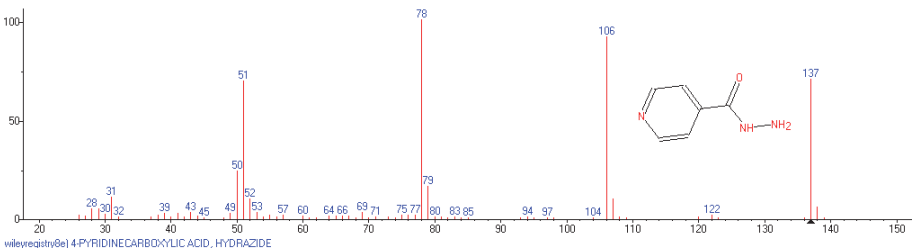

Рис. 3. Масспектр ізоніазиду

Висновки. 1. Процес якісної ідентифікації ізоніазиду в харчових продуктах, що ймовірно могли чи можуть використовуватись для отруєння домашніх тварин, зокрема собак, включає в себе:

– метод екстракції та відділення заважаючих домішок, насамперед жирів;

– попереднє дослідження методом якісних аналітичних реакцій;

– дослідження методом тонкошарової хроматографії (ТШХ);

– дослідження інструментальними методами, зокрема газовою хроматографією з мас-селективним детектуванням (ГХ-МС).

2. Наведений у статті метод екстракції ізоніазиду з м'ясних продуктів є дієвим та дозволяє позбавитися від заважаючих речовин, насамперед жирів.

3. Наведений у статті метод газової хроматографії з мас-селективним детектуванням (ГХ-МС) володіє достатньою чутливістю і селективністю та дозволяє точно, з мінімальною кількістю заважаючих піків незначної інтенсивності, визначити в складі ізоніазид.

4. Отримані результати досліджень дозволяють рекомендувати дану методику для впровадження в експертну практику.

Слід зазначити, що вказаний перелік приладової бази, методів та методик дослідження не є вичерпним. Експерту слід керуватися наявністю відповідних літературних джерел та наявністю відповідної аналітичної апаратури (газовий хроматограф, газовий хроматограф з мас-селективним детектором, рідинний хроматограф, рідинний хроматограф з мас-селективним детектором тощо). У відповідності до цього потрібно використовувати ті чи інші методики дослідження речовин. Вказані методики підлягають обов'язковій верифікації перед застосуванням в лабораторії.

Перелік посилань

1. Байер О. В., Бондарець О. В., Доброзжан Ю. В. та ін. Спосіб визначення ізоніазиду в організмі собак при отруєнні. *Ukrainian Journal of Ecology*. 2018. № 8. С. 498-502.

References

1. Baier, O. V., Bondarets, O. V., Dobrozhan, Yu. V. et al. (2018). Method of determining isoniazid in dogs in case of poisoning. *Ukrainian Journal of Ecology*. No. 8. P. 498–502. (in Ukrainian).

2. Отравление собак изониазидом. URL: http://vetstate.ru/articles/otравlenie-sobak-izoniazidom/?sphrase_id=1721.
2. Poisoning of dogs with isoniazid. Retrieved from: http://vetstate.ru/articles/otравlenie-sobak-izoniazidom/?sphrase_id=1721. (in Russian).
3. Киевлянам рассказали, что делать при отравлении собаки (фото) URL: https://nashkiev.ua/novosti/kievlyanam-rasskazali-chto-delat-pri-otравlenii-sobaki-foto.html?in_parent=novosti.
3. Kievans were told what to do if a dog is poisoned (photo) Retrieved from: https://nashkiev.ua/novosti/kievlyanam-rasskazali-chto-delat-pri-otравlenii-sobaki-foto.html?in_parent=novosti.
4. Шестакова М. О., Шкваря М. М. Отруєння собак ізоніазидом у місті Дніпропетровськ. *Науково-технічний бюлетень НДЦ біобезпеки та екологічного контролю ресурсів АПК*. 2016. С. 29-34.
4. Shestakova, M. O., Shkvaria, M. M. (2016). Poisoning of dogs by isoniazid in the city of Dnipropetrovsk. *Scientific and technical bulletin of the Research Center for Biosafety and Environmental Control of Agricultural Resources*. P. 29–34. (in Ukrainian).
5. З квітня 2011 року Львівське товариство захисту тварин зафіксувало понад 40 випадків отруєння. 2012. URL: https://galinfo.com.ua/news/z_kvitnya_2011_roku_lvivske_tovarystvo_zahystu_tvaryn_zafiksuvало_ponad_40_vypadkiv_otruєnnya_sobak_108804.html.
5. Since April 2011, the Lviv Society for the Protection of Animals has recorded more than 40 cases of poisoning. 2012. Retrieved from: https://galinfo.com.ua/news/z_kvitnya_2011_roku_lvivske_tovarystvo_zahystu_tvaryn_zafiksuvало_ponad_40_vypadkiv_otruєnnya_sobak_108804.html. (in Ukrainian).
6. Boldrick L. Top 10 Human Medications That Poison Our Pets. *ASPCA*. 2009. URL: <http://web.archive.org/web/20101206074247/http://www.adoptpetshelter.org/Top10HumanMedicationsThatPoisonOurPets.pdf>.
6. Boldrick, L. (2009). Top 10 Human Medications That Poison Our Pets. *ASPCA*. Retrieved from: <http://web.archive.org/web/20101206074247/http://www.adoptpetshelter.org/Top10HumanMedicationsThatPoisonOurPets.pdf>. (in English).
7. Zenker, Heilmeyer, L., Curtius, F. Referatenteil. *Klin Wochenschr.* 1952. № 30. С. 959.
7. Zenker, Heilmeyer, L., Curtius, F. (1952). Referatenteil. *Klin Wochenschr.*. No. 30. P. 959. (in German).
8. Rubin B, Hassert G. L., Bernard Jr., Thomas G. H., Burke J. C. Pharmacology of Isonicotinic Acid Hydrazide (Nydrazid). *American Review of Tuberculosis*. 1952. № 65. С. 392-401.
8. Rubin, B, Hassert, G. L., Bernard, Jr., Thomas, G. H., Burke, J. C. (1952). Pharmacology of Isonicotinic Acid Hydrazide (Nydrazid). *American Review of Tuberculosis*. No. 65. P. 392-401. (in English).
9. Isoniazid. URL: <https://chem.nlm.nih.gov/chemidplus/name/isoniazid>.
9. Isoniazid. Retrieved from: <https://chem.nlm.nih.gov/chemidplus/name/isoniazid>. (in English).
10. Ізоніазид. Компендіум 2008 – лікарські препарати. Київ, 2008. С. 536.
10. Isoniazid. Compendium 2008 – medicines. Kyiv. P. 536. (in Ukrainian).
11. Дроздова Т. С., Кашин А. С. Диагностика отравлений собак изониазидом в
11. Drozdova, T. S., Kashin, A. S. (2012). Diagnosis of isoniazid poisoning in dogs in

- ветеринарных лабораториях. *Животноводство*. 2012. С. 158-160.
12. Villar D., Knight M. K., Holding J. та ін. Treatment of acute isoniazid overdose in dogs. *Vet Hum Toxicol*. 1995. № 37. С. 473-477.
13. Clarke's Analysis of Drugs and Poisons / Third Ed. Edited by A. C. Moffat, M. D. Osselton, B. Widdop. London-Chicago, 2004.
14. Мульський О. Чому Україна – одна з лідерів за кількістю безпритульних тварин, і як це змінити. *Українська правда*. 2018. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/03/7/229362/>.
15. Ножницька Ю. Лабораторна діагностика отруєнь собак. *Тваринництво України*. 2016. № 3. С. 26-28.
16. Большов Є., Мірошніченко А., Пирогова Д. Євро минуло – бездомні собаки все ще з нами. *Дзеркало тижня*. 2013. № 12.
17. Maurer H. H., Pflieger K., Weber A. A. Mass Spectral and GC data of Drugs, Poisons, Pesticides, Pollutans and Their Metadolites. 5th, revised and enlarged editions / Department of Experimental and Clinical Toxicology Saarland University. Homburg (Saar), Germany, 2017.
- veterinary laboratories. *Livestock raising*. P. 158-160. (in Russian).
12. Villar, D., Knight, M. K., Holding, J. et al. (1995). Treatment of acute isoniazid overdose in dogs. *Vet Hum Toxicol*. No. 37. P. 473-477. (in English).
13. Moffat, A. C., Osselton, M. D., Widdop, B. (Eds.). (2004). Clarke's Analysis of Drugs and Poisons. London-Chicago. (in English).
14. Mulsykyi, O. (2018). Why Ukraine is one of the leaders in the number of homeless animals, and how to change it. *Ukrainian Pravda*. Retrieved from: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/03/7/229362/>. (in Ukrainian).
15. Nozhnytska, Yu. (2016). Laboratory diagnostics of dog poisonings. *Livestock of Ukraine*. No. 3. P. 26–28. (in Ukrainian).
16. Bolshov, Ye., Miroshnichenko, A., Pyrohova, D. (2013). The EURO Championship is over – stray dogs are still with us. *The Mirror of the week*. No. 12. (in Ukrainian).
17. Maurer, H. H., Pflieger, K., Weber, A. A. (2017). Mass Spectral and GC data of Drugs, Poisons, Pesticides, Pollutans and Their Metadolites. 5th, revised and enlarged editions / Department of Experimental and Clinical Toxicology Saarland University. Homburg (Saar), Germany. (in English).

ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ИЗОНИАЗИДА В МЯСНОЙ ПРОДУКЦИИ

С. В. Шкурдода
Д. Ю. Шинкаренко
В. В. Пасичник
К. П. Король
О. А. Посильский

В статье рассматриваются рекомендации по выявлению изониазида в мясных продуктах, на примере мясного фарша с использованием физико-химических методов. Данное исследование не теряет свою актуальность на протяжении многих лет, в связи с использованием для отравления бездомных и домашних животных, в частности собак, в разных областях Украины, лекарственных препаратов от туберкулеза, основным действующим компонентом которых является вещество изониазид. В статье приведен метод экстракции

изониазида в пищевых продуктах мясного происхождения (мясной фарш, колбаса), которые предположительно могли или могут использоваться для отравления домашних животных, в частности собак. Идентификация изониазида проводилась методами качественных цветных реакций, тонкослойной хроматографии, газовой хроматографии с масс-селективным детектором.

Процесс качественной идентификации изониазида в пищевых продуктах, которые вероятно могли или могут использоваться для отравления домашних животных, в частности собак, включает в себя:

- метод экстракции и отделения мешающих примесей, прежде всего жиров, предварительное исследование методом качественных аналитических реакций;
- исследования методом тонкослойной хроматографии;
- исследования инструментальными методами, в частности газовой хроматографии с масс-селективным детектированием.

Приведенный в статье метод экстракции изониазида из мясных продуктов является действенным и позволяет избавиться от мешающих веществ, прежде всего жиров. А метод газовой хроматографии с масс-селективным детектированием обладает достаточной чувствительностью и селективностью и позволяет точно, с минимальным количеством мешающих пиков незначительной интенсивности, определить в составе изониазид.

Указанный перечень приборной базы, методов и методик исследования не является исчерпывающим. Эксперту следует руководствоваться наличием соответствующих литературных источников и наличием соответствующей аналитической аппаратуры (газовый хроматограф, газовый хроматограф с масс-селективным детектором, жидкостный хроматограф, жидкостный хроматограф с масс-селективным детектором и т.д.). В соответствии с этим нужно использовать те или иные методики исследования веществ. Указанные методики подлежат обязательной верификации перед применением в лаборатории.

Полученные результаты исследований позволяют рекомендовать данную методику для внедрения в экспертную практику.

Ключевые слова: отравление домашних животных, лекарственный препарат, изониазид, качественные химические реакции, тонкослойная хроматография, газовая, хромато-масс-спектрометрия, судебная экспертиза.

EXPERT STUDY OF ISONIAZIDE IN MEAT PRODUCTS

**S. Shkurdoda
D. Shynkarenko
V. Pasichnyk
K. Korol
O. Posilskyi**

The article deals with the recommendations for the detection of isoniazid in meat products, using the example of minced meat using physicochemical methods. This study does not lose its relevance over the years, due to the use of drugs for tuberculosis for poisoning homeless and domestic animals, in particular dogs, in different regions of Ukraine, the main active ingredient of which is isoniazid. The article describes a method for the extraction of isoniazid in food products of meat origin (minced meat, sausage), which presumably could or may be used to poison

domestic animals, in particular dogs. Isoniazid was identified by the methods of qualitative color reactions, thin-layer chromatography, and gas chromatography with a mass-selective detector.

The process of qualitative identification of isoniazid in foodstuffs that could or may be used to poison domestic animals, in particular dogs, includes:

- the method of extraction and separation of interfering impurities, primarily fats, preliminary research by the method of qualitative analytical reactions;
- studies by thin layer chromatography;
- research by instrumental methods, in particular, gas chromatography with mass-selective detection.

The method for extracting isoniazid from meat products described in the article is effective and allows you to get rid of interfering substances, especially fats. In addition, the method of gas chromatography with mass-selective detection has sufficient sensitivity and selectivity. It allows with a minimum number of interfering peaks of low intensity, determine the composition of isoniazid accurately.

The specified list of instrumental base, methods and research techniques is not exhaustive. The examiner should be guided by the availability of relevant literature and the availability of appropriate analytical equipment (gas chromatograph, gas chromatograph with mass-selective detector, liquid chromatograph, liquid chromatograph with mass-selective detector, etc.). In accordance with this, it is necessary to use certain methods for studying substances. These methods are subject to mandatory verification before being used in the laboratory.

The obtained research results allow us to recommend this technique for implementation in expert practice.

Keywords: poisoning of domestic animals, drug, isoniazid, qualitative chemical reactions, thin-layer chromatography, gas, chromatography-mass spectrometry, forensic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.58>
УДК 343.982.43

Олександр Володимирович Мамчур
заступник завідувача
Черкаського відділення

E-mail: oleksandr.mamchur@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

**ДОСЛІДЖЕННЯ РУКОПИСНИХ ЗАПИСІВ, ЩО ВИКОНАНІ
НА РІЗНИХ ПОВЕРХНЯХ ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ
ПОЧЕРКОЗНАВЧОЇ ЕКСПЕРТИЗИ**

Стаття присвячена дослідженню питань класифікації об'єктів судової почеркознавчої експертизи. Розглядаються рукописні записи, що виконані

на різних поверхнях в системі об'єктів почеркознавчої експертизи. Викладаються окремі особливості призначення і виконання почеркознавчих експертиз у відношенні почеркознавчих об'єктів, що виконані на різних поверхнях.

Ключові слова: об'єкт судової почеркознавчої експертизи, класифікація об'єктів судової почеркознавчої експертизи, рукописні об'єкти, що виконані на різних поверхнях, незвичні умови виконання рукописних записів.

Постановка проблеми. Об'єкт судової почеркознавчої експертизи прийнято розглядати з одного боку, як матеріальний предмет, що складається з рукописного тексту або підпису, а також сам рукописний об'єкт, з іншого боку, як систему ознак почерку, що відобразилась в цьому рукописному об'єкті. В якості об'єкта слід розглядати матеріальний предмет, який містить рукописні записи. Зміст рукописних записів дозволяє говорити про наявність у об'єкта комплексу відображених діагностичних або ідентифікаційних ознак, що характеризує функціонально-динамічний комплекс письмово-рухомого навичку конкретного виконавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазвичай, необхідність у таких дослідженнях виникає при: ідентифікації конкретної особи; визначенні умов, у яких виконаний об'єкт; встановленні належності почерку виконавця до групи почерків притаманних особам певної статі, віку тощо. Багаторічний досвід проведення почеркознавчої експертизи набувався в процесі наукового дослідження закономірностей письма та почерку на базі різних галузей науки і удосконалення методики проведення цієї експертизи.

Незважаючи на те, що почеркознавчі дослідження для встановлення певних обставин проводяться давно, і вони є одним із найстаріших криміналістичних досліджень, до сьогодні у вчених криміналістів, практиків виникають питання стосовно можливостей судово-почеркознавчої експертизи.

Вирішення вищезазначених проблем потребує аналізу можливостей судово-почеркознавчої експертизи та висвітлення деяких проблемних питань, які існують на даний час. До таких проблем належить дослідження почеркознавчих об'єктів, що виконані на різних поверхнях.

Окремим аспектам дослідження різних почеркових об'єктів, при проведенні судово-почеркознавчої експертизи, приділяли увагу В. М. Абрамова, Л. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, Н. І. Клименко, З. О. Ковальчук, В. В. Липовський, І. М. Можар, З. С. Меленевська, В. Ф. Орлова, С. А. Ципенюк та ін.

Для визначення особливостей дослідження умов виконання рукописних записів, слід здійснити класифікацію рукописних записів. Рукописні об'єкти судово-почеркознавчої експертизи класифікують за складом, об'ємом або інформативністю, умовам виконання.

В основу класифікації покладені обставини, що існували до виконання рукописного об'єкта, або що склалися водночас з його виконанням. На даний час за умовами виконання почеркознавчі об'єкти діляться на ті, що виконані в незвичних умовах і на ті, що виконані у звичних умовах.

Як показує аналіз самих об'єктів, вони мають комплекс ознак незвичного виконання як результат впливу на функціонально-динамічний ком-

плекс особи, що виконує даний рукописний об'єкт, незвичних умов, або не мають таких ознак.

Відповідно, «умови виконання» в якості основи для ділення об'єктів почеркознавчої експертизи слід замінити на «наявність ознак незвичного виконання». Об'єкти, будуть поділені на ті, що мають ознаки незвичного виконання і на ті, що не мають таких. Ознаки незвичного виконання будуть залежати не тільки від умов виконання, а й від причин незвичного виконання, до яких можна віднести хворобливий стан виконавця.

Мета дослідження. Метою статті є узагальнення методичних підходів до визначення особливостей дослідження рукописних записів, що виконані на різних поверхнях та вироблення методичних рекомендацій щодо проведення досліджень таких об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Якщо мова йде про рукописні об'єкти, що виконані на різних поверхнях, то більшість таких об'єктів буде мати ознаки незвичного виконання, що дозволяє віднести їх виконання до незвичних умов.

До даної категорії об'єктів можна віднести графіті, які зустрічаються в кожному місті. Об'єктами-носіями таких рукописних записів можуть бути стіни будівель, дерев'яні, металеві, бетонні паркани та огорожі, скло або корпусу автобусів, тролейбусів. Ці записи можуть нести образливий характер, можуть закликати до будь-яких дій. Графіті-об'єкти в більшості випадків являють собою короткі літерно-цифрові записи або короткі записи і невеликі схематичні зображення.

Варіантами графіті можуть бути: рукописні записи, що виконані барвною речовиною аерозольних балончиків, крейдою і маркерами на різних поверхнях. Більшість малюнків містять в собі елементи, які в разі необхідності можуть бути об'єктом судової почеркознавчої експертизи. Такими елементами є теги. Графіті розвинулося з так званих «тегів» – стилізованих «автографів» або авторських логотипів [1, с. 66-67]. Найчастіше автори графіті приховуються за псевдонімами і прізвиськами. Тег – це основний спосіб написання ім'я художника, він є авторським знаком, виконує посвідчувальні функції підпису.

За умови визнання таких текстів об'єктами почеркознавчого дослідження і при наявності умовного виконавця перед експертом ставиться питання про виконання досліджуваного рукописного запису конкретною особою. Такий варіант розвитку подій є більш сприятливим, проте з урахуванням специфіки досліджуваних об'єктів, є не таким поширеним, як ті випадки, в яких умовний виконавець рукописного тексту не встановлений.

У випадках, коли у провадженні відсутні конкретні умовні виконавці і необхідно звузати коло їх пошуку, в якості діагностичних завдань на вирішення експерту ставляться питання, що пов'язані з встановленням соціально-демографічних (стать, вік) характеристик виконавця рукописного запису.

З огляду на те, що почеркознавчі об'єкти, що виконані на різних поверхнях, як правило, відносяться до категорії коротких записів і виконані у незвичайних умовах, встановити стать або вік виконавця рукописних записів практично неможливо. У зв'язку з цим діагностичні дослідження ру-

кописних текстів, виконаних на різних поверхнях зводяться до встановлення факту виконання декількох рукописних текстів однією особою.

Одним із завдань діагностичного дослідження, яке може бути поставлено перед експертом є встановлення факту дописки слова або фрази до тексту, цифри до числа. Зазначена задача може бути поставлена в разі, коли питання про виконання окремих фрагментів тексту однією визначеною особою викликає сумніви (наприклад, при командному виконанні) або в разі вирішення питання про одночасного виконання досліджуваних записів.

Підхід до вирішення цього завдання має бути комплексним. Доцільним є проведення дослідження із застосуванням методик почеркознавчої експертизи та технічної експертизи документів.

Іншим завданням діагностичного дослідження є встановлення факту виконання декількох почеркознавчих об'єктів однією особою. Достатньо часто на різних об'єктах, розташованих в протилежних кінцях міста, зустрічаються однакові за змістом написи. У такому випадку, в залежності від обсягу досліджуваних рукописних записів, питання може бути вирішене у категоричній або ймовірній формі.

У спеціальній літературі немає систематизованої інформації про методи вирішення завдань, що пов'язаних із почеркознавчим дослідженням рукописних записів, які виконані на різних поверхнях. Відповідно, досліджувати такого роду почеркознавчі об'єкти слід відповідно до методики ідентифікаційного дослідження рукописних записів, що виконані в незвичайних умовах.

У зв'язку з можливістю використання технічних засобів імітації рукописних написів (трафаретів), в якості обов'язкової складової частини кожного експертного почеркознавчого дослідження однією з вимог загальної методики є обов'язкове встановлення способу виконання досліджуваного запису або нерукописним (технічним) способом.

Тексти в цілому і окремі літери, зокрема, можуть бути виконані швидким способом або за допомогою печатних форм знаків. При дослідженні таких літерних записів або елементів літер ознаки вивчаються за допомогою системи ідентифікаційних ознак почерку з урахуванням специфіки самих об'єктів. Якщо літери досліджуваного тексту мають швидкий спосіб нанесення, тоді в якості окремих ознак фіксують відхилення від норм прописів [2, с. 32; 3, с. 67-74], а якщо літери мають друковану форму, то ознаки в них виявляються відповідно до рекомендацій для друкованого почерку.

Також при дослідженні ознак таких почеркознавчих об'єктів необхідно враховувати, що в комплексі умов виконання, окрім можливої незвичної пози, є ще й такий фактор, як незвичний пишучий прилад.

При призначенні судової почеркознавчої експертизи по дослідженню графіті-об'єктів в постановках слідчих, ухвалах суддів повинні бути відображені всі наявні відомості про обставини провадження, а саме:

- в яких умовах були виконані досліджувані рукописні записи (якщо вони відомі);
- в якому стані виконувались рукописні записи (у стані сп'яніння, сильного хвилювання) і т. ін.

Особлива увага повинна бути приділена матеріалам, що надаються у розпорядження експерта. Специфічною особливістю дослідження рукописних об'єктів, що виконані на різних поверхнях, є те, що сам досліджуваний рукописний запис не завжди може бути представлений на дослідження, а об'єктом дослідження є зображення (фото зображення), які представлені у вигляді знімків, малюнків в додатках до протоколів слідчих (розшукових) дій, у вигляді файлів на електронних носіях. При дослідженні такого роду об'єктів, необхідно мати на увазі, що можливості експертизи (як і при дослідженні копій рукописного тексту, що виконані електрофотографічним способом) стають обмеженими (неможливість встановлення точок початку і закінчення штрихів, послідовності виконання штрихів по перетинанню і т. ін.).

При дослідженні почеркознавчих об'єктів, що виконані на різних поверхнях, слід оцінювати механізм відповідного почерку. Необхідно співвідносити його з механізмом звичного рукописного почерку і вирішувати питання про можливість перенесення певних властивостей рукописного письма на досліджуваний випадок. Залежно від отриманих результатів деякі записи подібного роду можуть розглядатися в якості рукописних об'єктів і бути придатними для почеркознавчого дослідження з метою встановлення їх виконавців.

Висновки. Встановлення виконавця того або іншого запису можливо лише тоді, коли в достатній мірі відображаються особливості почерку його виконавця, які є в своїй сукупності індивідуальними, тобто притаманними лише почерку певної особи. Внаслідок цього окремі штрихи і цифри, які не відображають сукупності ознак письма їх виконавців, як правило, не дозволяє встановити виконавця цих записів [4, с. 46].

Незважаючи на ряд чинників, що ускладнюють досліджувати рукописні об'єкти, що виконані на різних поверхнях, рішення ідентифікаційних і деяких діагностичних завдань щодо такого виду об'єктів все ж можливо. Ця можливість визначається не тільки вихідними характеристиками досліджуваного рукописного запису, а й підготовкою до проведення відповідного дослідження на всіх стадіях призначення і проведення судової почеркознавчої експертизи.

Перелік посилань

1. Головаха І. Соціальне значення графіті. Функції сучасних київських графіті. *Соціологія: теорія, метод, маркетинг*. 2004. № 2. С. 64-77.
2. Моисеев А. П. Исследование измененных почерков (письмо буквами печатной формы) / ВНИИ МВД СССР. Москва, 1975. 32 с.
3. Ципенюк С. А. Об устойчивости признаков почерка в текстах, выполненных с подражанием печатному шрифту. *Криминалистика и судебная экспертиза / КНИИСЭ*. Киев, 1957. С. 67-74.

References

1. Holovakha, I. (2004). The social significance of graffiti. Functions of modern Kyiv graffiti. *Sociology: theory, method, marketing*. No. 2. P. 64-77. (in Ukrainian).
2. Moiseev, A. P. (1975). Study of changed handwriting (lettering in printed form). Moscow. 32 p. (in Russian).
3. Tsipeniuk, S. A. (1957). On the stability of handwriting features in texts made with imitation of the printed type. *Forensics and Criminalistics*. Kiev. P. 67-74. (in Russian).

4. Томилин В. В. Физиология, патология и судебно-медицинская экспертиза письма. Москва, 1980. 311 с.

5. Терзиев Н. В., Эйсман А. А. Введение в криминалистическое исследование документов. Ч. 1. Москва, 1949. 124 с.

4. Tomilin, V.V. (1980). Physiology, pathology and forensic medical examination of writing. Moscow. 311 p. (in Russian).

5. Terziev, N. V., Eisman, A. A. (1949). Introduction to forensic research of documents. Part 1. Moscow. 124 p. (in Russian).

ИССЛЕДОВАНИЕ РУКОПИСНЫХ ЗАПИСЕЙ, ВЫПОЛНЕННЫХ НА РАЗЛИЧНЫХ ПОВЕРХНОСТЯХ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНОЙ ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

А. В. Мамчур

Целью статьи является исследование вопросов квалификации объектов судебной почерковедческой экспертизы. Рассматриваются рукописные записи, выполненные на разных поверхностях в системе объектов почерковедческой экспертизы. Излагаются отдельные особенности назначения и выполнения почерковедческих экспертиз в отношении почерковых объектов, выполненных на разных поверхностях.

Сделаны выводы, что установление исполнителя той или иной записи возможно только тогда, когда в достаточной мере отражаются особенности почерка его исполнителя, которые есть в своей совокупности индивидуальными, то есть присущими только почерку определенного лица. В результате отдельные штрихи и цифры, которые не отражают совокупности признаков письма их исполнителей, как правило, не позволяют установить исполнителя этих записей.

Несмотря на ряд факторов, затрудняющих исследовать рукописные объекты, выполненные на различных поверхностях, решение идентификационных и некоторых диагностических задач по такому виду объектах все же возможно. Эта возможность определяется не только выходными характеристиками изучаемой рукописной записи, но и подготовкой к проведению соответствующего исследования на всех стадиях процессов назначения и проведения судебной почерковедческой экспертизы.

Ключевые слова: объект судебной почерковедческой экспертизы, классификация объектов судебной почерковедческой экспертизы, рукописные объекты, выполненные на разных поверхностях, необычные условия выполнения рукописных записей.

RESEARCH OF MANUSCRIPTS, PERFORMED ON DIFFERENT SURFACES AT CONDUCTING A FORENSIC HANDWRITING EXAMINATION

O. Mamchur

The purpose of the article is to study the issues of qualification of objects of forensic handwriting examination. Handwritten notes made on different surfaces in the system of objects of handwriting examination are considered. Specific features

of the appointment and performance of handwriting examinations in relation to handwriting objects made on different surfaces are presented.

It is concluded that the identification of the performer of a particular recording is possible only when the features of the performer's handwriting are sufficiently reflected, which in its totality are individual, that is, inherent only in the handwriting of a certain person. As a result, individual strokes and numbers that do not reflect the totality of signs of the writing of their performers, as a rule, do not allow establishing the artist of these recordings.

Despite a number of factors that make it difficult to study handwritten objects made on various surfaces, the solution of identification and some diagnostic problems for this type of objects is still possible. This possibility is determined not only by the output characteristics of the handwritten note being studied, but also by the preparation for conducting the corresponding research at all stages of the appointment and carrying out forensic handwriting examination.

Key words: object of forensic handwriting examination, classification of objects of forensic handwriting examination, handwritten objects made on different surfaces, unusual conditions for making handwritten notes.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.59>
УДК 343.98

Вікторія Станіславівна Куликовська
завідувач відділу
технічних досліджень документів
лабораторії криміналістичних видів досліджень

Київського науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України

ORCID: 0000-0002-3787-4786
E-mail: v.kulykovska@kndise.gov.ua

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ МОНТАЖУ
У СУДОВО-ТЕХНІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ ДОКУМЕНТІВ

У статті викладена спроба надати загальнометодичне поняття монтажу документа та описати основні його способи і ознаки.

Ключові слова: *сфальсифіковані документи шляхом монтажу, встановлення факту монтажу, технічний монтаж документа, комп'ютерно-технічний монтаж документу*

Постановка проблеми. У судово-технічній експертизі документів поняття монтажу з'явилося з появою в офісах електрофотографічних копіювальних пристроїв. Тому традиційно вважалося, що сфальсифіковані документи шляхом монтажу є лише копіями документів. Проте, виготовлені

шляхом монтажу документи можуть бути як копіями, тобто видаватися за копії начебто реально існуючих документів, так і «оригіналами» (видаватися за існуючі документи).

У сучасних умовах розвиненості комп'ютерних технологій, текстових та графічних редакторів комп'ютерних програм, монтажем документу є його виготовлення шляхом підбору і поєднання частин існуючих документів один з одним або з новими спеціально для цього створеними реквізитами з метою надання їм вигляду єдиного документа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В процесі монтажу виготовляється новий документ, який видається за існуючий та оформлений у відповідності до встановлених певних норм діловодства, при якому саме в якості «монтажних одиниць» використовують фрагменти існуючих документів або до фрагментів існуючого(чих) документа(ів) додають нові реквізити [4].

Мета роботи. надати загальнометодичне поняття монтажу документа та описати основні його способи і ознаки.

Об'єктом дослідження у встановленні факту виготовлення документу шляхом монтажу є документ в цілому, як єдина інформаційна система.

Виклад основного матеріалу. Виготовлення документу шляхом монтажу не слід плутати із зміною його первинного змісту. Різниця цих понять (монтажу і зміни первинного змісту) полягає в тому, що при зміні змісту документу його матеріальна основа зберігається (сукупність реквізитів в документі), а також зберігається його офіційне існування в певному інформаційному просторі (назва, призначення тощо).

Часто в експертній практиці зустрічається те, що при вирішенні питання «Чи виконаний документ шляхом монтажу?» експерт досліджуючи документ робить лише висновок про спосіб виконання його реквізитів, а саме: «Договір...виконаний шляхом виконання тексту за допомогою знакосинтезуючого пристрою із лазерною технологією друку, відтиск печатки ...нанесений рельєфним кліше, підпис виконано рукописно пишучим приладом – ручкою спорядженою чорнилом синього кольору». Таким чином експерт вирішив питання про те, що всі реквізити документу не є технічними їх зображеннями, а виконані відповідними таким реквізітам способами, тобто замість встановлення факту монтажу експерт обмежився встановленням способу виконання реквізитів звужив тим самим собі задачу. У такому експертному висновку є наявність неповноти дослідження [4].

Найчастіше вирішення такої задачі полягає в вирішенні послідовності виконання реквізитів (відносної давності) [3].

Аналізуючи конкретну ситуацію, для вирішення задачі по встановленню факту монтажу документа експерту необхідно встановлювати не лише механізм, але і послідовність певних дій, які призвели до наявного результату.

На теперішній час документи, що виготовлені шляхом монтажу, слід поділити на два основних види:

- 1 копії неіснуючих оригіналів документів;
- 2 документи «оригінали», які видаються за існуючі документи.

Монтаж документів, які надаються у вигляді копій може бути:

1.1. технічний (поєднання різних частин документів, або навпаки видалення якогось з реквізитів) шляхом неодноразового копіювання, з використанням проміжних копій, з метою надання їм вигляду цільного документу.

Як приклад, автором проведена експертиза за постановою слідчого СУ ГУМВС у м. Києві. На дослідження було надано два документи:

- електрофотокопія Договору купівлі-продажу від 28.10.2001р., укладеного між ТОВ та Р.Т.М. на 3-х аркушах;
- договір купівлі-продажу від 25.01.2002р., укладеного між ТОВ та Ф. Г.М. на 3-х аркушах.

На вирішення експертизи було поставлене питання:

Чи виготовлена сторінка 3 електрофотокопії Договору купівлі-продажу від 28.10.2001 укладеного між ТОВ та Р.Т.М., шляхом монтажу з використанням сторінки 3 Договору купівлі-продажу від 25.10.2001, укладеного між ТОВ та Р.Т.М.?

В результаті порівняння третьої сторінки електрофотокопії Договору від 28.10.2001 із третьою сторінкою Договору 25.10.2001 були встановлені відповідні збіги: змісту тексту, взаємного розташування слів в рядках, літр в словах, малюнку та розміру знаків друкованого тексту; конфігурації підписів від імені Директора ТОВ і від імені Р.Т.М. (взаємного розташування елементів підписів, їх протяжності по вертикалі та горизонталі, розміщення точок перетину рухів при їх виконанні), взаємного розміщення підписів у Договорі від 25.10.2001 та їх зображень в копії Договору від 28.10.2001 відносно один одного, друкованого тексту, а також відтиску печатки; відтиску печатки у Договорі від 25.10.2001 та його зображення в копії Договору від 28.10.2001 за змістом тексту, розмірами рамок, взаємному розташуванню відносно друкованого тексту та підписів; усіх знаків рукописного тексту «Р... Т... М...», що розташований в графі «ПОКУПАТЕЛЬ» за змістом, взаємним розташуванням слів в рядку та знаків в словах, а також відносно друкованого тексту та підписів, за малюнком і розміром рукописних знаків, їх нахилом, розгоном, транскрипцією.

Поряд з вказаними збігами встановлені деякі розбіжності, а саме відсутність в копії третьої сторінки Договору від 28.10.2001 зображення рукописного тексту «т.4665328 (Лена) 4417791(Лена)», що міститься в графі «ПОКУПАТЕЛЬ» на третій сторінці «оригіналу» Договору 25.10.2001.

При подальшому дослідженні рукописного тексту в графі «ПОКУПАТЕЛЬ» «оригіналу» документа та зображення цієї графі і місця її розташування у електрофотокопії Договору від 28.10.2001 була встановлена: наявність в копії залишку штриха, який в «оригіналі» являється частиною рукописного знаку «дужка»; наявність в копії розриву в лінії графлення на місці, де в «оригіналі» документу розташований рукописний знак «дужка»; наявність в копії залишку штриха, який в «оригіналі» являється частиною рукописної літери «а» слова «Лена»; наявність в копії розриву в лінії графлення на місці, де в «оригіналі» документу розташований елемент рукописної літери «а» слова «Лена».

В результаті встановленого було зроблено висновок про те, що копія третьої сторінки наданої на дослідження електрофотокопії Договору купівлі-

продажу від 28.10.2001, укладеного між ТОВ та Р.Т.М., виготовлена за допомогою монтажу з використанням третьої сторінки «оригіналу» Договору купівлі-продажу від 25.10.2001, укладеного між ТОВ та Р.Т.М., тобто при виготовлені копії третьої сторінки наданої електрофотокопії Договору від 28.10.2001 була використана проміжна ксерокопія третьої сторінки Договору купівлі-продажу від 25.10.2001, укладеного між ТОВ та Р.Т.М., в якій рукописні записи «т.4665328 (Лена) 4417791(Лена)» видалалися шляхом маскування або підчистки з подальшим виконанням електрофотокопії(ій).

1.2. комп'ютерно-технічний (створення документа в електронному вигляді) з використанням певних реквізитів або їх фрагментів в існуючих документах шляхом сканування та обробки отриманих зображень за допомогою текстових та графічних редакторів комп'ютерних програм з послідовним друком їх на папері.

При такому способі монтажу (в електронному вигляді) документ може бути створений:

- шляхом співставлення рукописного тексту з окремих слів чи фраз, що належать іншим документам, підписів (слів) чи фрагментів декількох підписів (слів) однієї особи, що належали різним документам;

- шляхом поєднання в електронному вигляді новоствореного тексту із отриманими раніше зображеннями будь яких реквізитів (тексту, бланків, підписів, відтисків печаток і штампів), що належали іншим документам або їх комбінації.

Часто отримані в такий спосіб документи друкуються за допомогою принтера, після чого копіюються або відправляються факсом і подаються за копії існуючих документів [4].

Так автором була виконана експертиза в якій досліджувалися «оригінал» довіреності від 17.10.2014, виданої Компанією «ДХ ЛТД» пану М.І. та електрофотокопія довіреності від 15.10.2014, виданої Компанією «ДХ ЛТД» пані В.В. на вирішення якої поставлено питання про те, чи є копія довіреності від 15.10.2014, виданої Компанією «ДХ ЛТД» пані В.В., повною копією з оригіналу довіреності від 17.10.2014, виданою Компанією «ДХ ЛТД» пану М.І., або ця копія виготовлена шляхом монтажу. Якщо копія виготовлена за допомогою монтажу, то в чому цей монтаж полягає.

Для вирішення поставлених питань постанови, проводили порівняльне дослідження зображень знаків друкованого тексту, підписів і відтисків печаток, розташованих в досліджуваній копії довіреності від 15.10.2014, виданої Компанією «ДХ ЛТД» пані В.В. з відповідними реквізитами в «оригіналі» довіреності від 17.10.2014, виданою Компанією «ДХ ЛТД» пану М.І. В результаті чого були встановлені повні відповідні збіги змісту основного тексту, взаємного розташування слів в рядках, літер в словах, малюнку знаків друкованого тексту, його розміщення на аркуші паперу; конфігурації підписів від імені директора і від імені секретаря в «оригіналі» документу із відповідними зображеннями їх в копії (взаємного розташування елементів підписів, їх протяжності по вертикалі та горизонталі, розміщення точок перетину рухів при їх виконанні), взаємного розміщення їх в копії та «оригіналі» довіреності та розташування їх відносно друкованого тексту та його

го зображення в копії, а також відносно відтисків печаток від імені компанії «ДХ ЛТД» і від імені нотаріуса та їх зображень у копії; відтисків печаток від імені компанії «ДХ ЛТД» та від імені нотаріуса в «оригіналі» документа із зображеннями цих відтисків печаток в копії за формою, змістом тексту, взаємним розташуванням і розташуванням відносно друкованого тексту та підписів від імені директора і від імені секретаря.

Поряд з вказаними збігами встановлені деякі розбіжності: різне число видачі довіреності: в «оригіналі» зазначене 17.10.2014, а в копії 15.10.2014; різні імена довіреної особи: в оригіналі значиться пан М.І., а в копії – пані В.В.; пункти тексту мають дещо різний зміст тексту, а також в деяких словах та позначеннях прописна літера «И» відображена як цифра «11», а літера «б» відображена як цифра «6».

З метою встановлення причин розбіжностей тексту копії документу та «оригіналу» довіреності, при інших певних суттєвих збігах, був проведений експеримент за допомогою комп'ютерної програми ABBYY FineReader 11 Professional Edition, що дозволило відскановане та розпізнане зображення «оригіналу» довіреності від 17.10.2014, виданою Компанією «ДХ ЛТД» пану М.І., відредагувати за допомогою текстового редактора Microsoft Office Word 2003 і отримати новий документ із збереженням основного тексту, зображень підписів та печаток.

В результаті порівняльного аналізу даних, отриманих експериментальним шляхом з наявними відмінностями у тексті наданої копії довіреності було встановлено, що копія довіреності від 15.10.2014, виданої Компанією «ДХ ЛТД» пані В.В., являє собою копію документу, яка була виготовлена за допомогою монтажу шляхом сканування та оптичного розпізнавання «оригіналу» довіреності від 17.10.2014, виданою Компанією «ДХ ЛТД» пану М.І. з подальшою обробкою отриманого зображення за допомогою комп'ютерних програм, таких як ABBYY FineReader 11 Professional Edition, та текстового редактора Microsoft Office Word з подальшим його друком на папері.

До способів монтажу документів, що видаються за оригінали, відносяться:

2.1. поєднання в один документ частин різних документів однакових за видом чи назвою шляхом механічного видалення одних та вклеювання інших фрагментів [4].

2.2. виконання нового тексту на аркуші, який вже містить так звані завір'яльні реквізити (підписи, записи, відтиски печаток і штампів тощо), які належали іншому документу. Такий монтаж може бути відтворений шляхом виконання на вільному (зворотному) боці аркушу іншого документу з вже виконаними на ньому частинами тексту і завір'яльними реквізитами (підписами, відтисками печаток) нового тексту [2, 3].

Для встановлення того, що саме таким способом відбувся монтаж документу необхідно вирішувати ряд питань:

- чи виконувався текст на лицевому та зворотному боках на одному чи різних принтерах;
- встановити відносну давність (хронологічну послідовність) виконання реквізитів [1, 2].

Такі випадки на сьогоднішній час зустрічаються в експертній практиці регулярно (найчастіше це договори або протоколи зборів). В кожному конкретному випадку висновок експерта залежить від того чи вдасться йому на підставі побудованого логічного ланцюга з встановлених фактів, дійти до аргументованого висновку [2, 3].

Наприклад:

Наданий на дослідження Договір про внесення змін до кредитного договору на відкриття невідновлювальної кредитної лінії (в іноземній валюті) зі змінами, виконаний на одному аркуші паперу білого кольору формату А4. Друкований текст документу виконаний з обох сторін аркушу за допомогою знакосинтезуючого пристрою із лазерною технологією друку тоне-ром чорного кольору. В нижній частині зворотньої сторінки аркушу доку-менту містяться відтиски печаток, від імені сторін, що уклали цей договір; підписи від цих сторін, а також підписи від імені поручителів.

Для відповіді на питання про те чи являється друкований текст, який міститься на лицевій сторінці Договору та друкований текст на його зворотній сторінці, єдиним текстом документу, або даний документ викона-ний шляхом монтажу проводили дослідження друкованого тексту Догово-ру в результаті чого було встановлено, що:

1) текст на лицевій сторінці аркушу документу має інші параметри фо-рматування ніж текст на зворотній сторінці, а саме:

- верхнє поле на лицевій сторінці документу має значення – 12,5 мм, на зворотному боці – 15,0 мм;
- початок всіх рядків (ліве поле) на лицевій сторінці документу має значення – 19,0 мм, на зворотному боці – 22,0 мм;
- праве поле на лицевій сторінці документу має значення – 16,0 мм, на зворотному боці – 14,0 мм;
- абзаци (відступ першої строки) на лицевій сторінці документу мають значення – 10,0 мм, на зворотному боці – 6,5 мм;
- довжина рядку на лицевій сторінці документу має значення – 175,0 мм, на зворотній сторінці – 174,0 мм;
- довжина рядку маркованого (маркування тире) в абзацах тексту на лицевій сторінці документу мають значення – 162,0 мм, на зворотній сто-рінці – 161,5 мм;

Встановлене вказує на те, що друкований текст, що міститься на ли-цевій сторінці Договору та текст, які міститься на зворотному боці цього договору надруковані з різних текстових файлів ПК.

Окрім цього було встановлено, що друковані знаки тексту лицевої сторінки Договору, відрізняються від всіх інших друкованих знаків тексту документу, що міститься на зворотній йогосторінці, за морфологічною будовою елементів зна-ків – характером розподілу тонеру в них, а також тонер, яким виконаний текст на лицьовій сторінці відрізняється від тонеру в знаках тексту зворотної сторінки за копіювальними властивостями, а саме кольоровий відтінок відкопійованих на ПВХ-плівку елементів знаків тексту лицевої сторінки – чорний, зворотної – чорний із світло-коричневим відтінком, що свідчить про наявність у складі то-неру, за допомогою якого надрукований текст лицевої сторінки та тонеру за

допомогою якого надрукований текст зворотної сторінки різних барвників, що використовуються в якості інтенсифікаторів кольору тонеру.

Встановлені ознаки вказують на те, що текст на лицевій сторінці Договору і текст на його зворотній сторінці, виконані за допомогою або різних знакосинтезуючих пристроїв із лазерною технологією друку або за допомогою одного і того ж пристрою, але в різні періоди часу, тобто текст на першій сторінці (лицевій сторінці) документу виконаний неодноразово з друкованим текстом другої його сторінки (зворотної сторінки) – не в один друкуючий цикл (не в один прийом).

Подальшим комплексним дослідженням було встановлено, що підписи, які виконані пастою кулькової ручки і знаходяться на зворотній сторінці Договору, виконані поверх елементів друкованого тексту, що міститься на цій сторінці документу, крім цього було встановлено, що у площині забарвлення штрихів підписів, окрім частинок плоскої форми, на поверхні яких спостерігається веселковий блиск пасти, містяться окремі дрібні крапки і цятки чорного кольору, утворені спеченими частинками тонеру, що мають округлу форму та вигляд злегка об'ємних часток різної форми та розміру чорного кольору з гляцевим блиском на поверхні яких відсутній оптичний ефект веселкового забарвлення від пасти, що є свідченням знаходження цих частинок тонеру на поверхні штриха пасти кулькової ручки, та вказують на те, що після виконання підписів аркуш документу проходив через друкуючий вузол знакосинтезуючого пристрою.

Все викладене вище дає підставу для висновку про те, досліджуваний Договір про внесення змін до кредитного договору на відкриття невідновлювальної кредитної лінії (в іноземній валюті, виконаний шляхом монтажу, а саме з використанням аркушу паперу на одній сторінці якого вже містився друкований текст і реквізити сторін, що укладали договір (відтиски печатки від імені Банку та Позичальника і підписи) на вільній сторінці якого був виконаний друкований текст.

Аналіз експертної практики, а саме встановлені в ході дослідження ознаки, дають змогу розглянути систему таких ознак, які вказують на виготовлення документу шляхом монтажу.

Основними ознаками технічного монтажу є:

- наявність сторонніх штрихів, які не входять до конфігурації наявних у документі реквізитів;
- відхилення рядків, фрагментів, окремих слів від ліній рядків іншого фрагменту документу;
- однакове відображення в копії ознак документа, що був використаний для монтажу (ліній від згину, край аркушу, забарвлені включення паперу тощо);
- різне форматування фрагментів (розміри полів, різна довжина рядку, різний міжрядковий інтервал);
- однакове відносне розташування однойменних реквізитів (відтисків, підписів тощо) в копіях різних документів;
- наявність ознак неодноразового копіювання (неодноразове повторення серії «марашек», які можуть мати відповідне зміщення чи дзерка-

льне відображення; різна форма елементів однойменних знаків та нерівномірне їх відображення відстані між ними);

Основними ознаками комп'ютерно-технічного монтажу є як ознаки, що перераховані вище, і є ознаками суто технічного монтажу, так і:

– ознаки використання комп'ютерних програм для розпізнавання (спотворення літер, цифр або інших знаків, наприклад в результаті оптичного розпізнавання за допомогою комп'ютерної програми літери, які є в «оригіналі» документа стають цифрами, знак «'» перетворюється в знак «^» тощо);

– ознаки сканування: наявність «фону» у вигляді впорядкованих крапок растру на вільному обмеженому полі документа та в місті розташування окремих фрагментів або реквізитів; наявність дискретної будови зображень реквізитів (складаються з окремих крапок), краї їх елементів хвилясті, біля країв елементів реквізитів спостерігається незначна кількість різних за розміром та формою крапок у вигляді ореолів; у деяких знаках тексту відсічки не відображаються або відображаються частково;

– ознаки цифрової обробки зображення (відсутність окремих деталей елементів, необґрунтоване потовщення або потоншення місць поєднання штрихів, тупі початкові та завершальні штрихи елементів в місцях їх розриву, наявність необґрунтованої відстані в місцях перетину реквізитів (відтисків та підписів), відсутність збігу елементів (знаків) одного почеркового об'єкту в місці його з'єднання).

Основними ознаками монтажу документів, що видаються за оригінали та які виготовлені на аркушах, які вже містять так звані завірятьні реквізити (підписи, записи, відтиски печаток і штампів тощо), що належали іншому документу є:

– топографічні ознаки, які вказують про додрукування (непаралельність рядків, нерівномірність вільних полів тощо), ознаки виконання тексту на обмежувальному просторі (необґрунтовано зменшений шрифт та міжстроковий інтервал);

– ознаки виконання тексту документа не в один друкуючий цикл: різний принтер або той же принтер але інший період – різне форматування фрагментів тексту; різна мікроструктура штрихів; різний склад барвника штрихів окремих фрагментів; різниця у конфігурації відображених знаків;

– наявність ознак різної послідовності виконання завірятьних реквізитів відносно фрагментів тексту або виконання тексту вже після завірятьних реквізитів (підписів, відтисків печаток тощо) [1, 2, 3].

При вивченні практики проведення експертиз автором звернута увага на те, що найчастіше, якщо питання про монтаж в ухвалі чи постанові не поставлено, а стоїть питання про виконання тексту всього документа в один прийом (в один друкуючий цикл), або питання про те чи на одному або різних пристроях виконаний весь текст документу, експерти обмежуються відповіддю на поставлене питання, що фактично може свідчити про незавершене експертне дослідження.

Висновки. Експертні завдання по встановленню факту того, що документ виконаний шляхом монтажу у судово-технічній експертизі документів є надзвичайно актуальною, але причина різного підходу експертів до ви-

рішення такої задачі полягає в тому, що вона на сьогоднішній день є найменш розробленою як теоретично так і науково-методично – відсутній єдиний термінологічний підхід, який дозволяє однозначно трактувати та робити оцінку отриманих результатів.

Перелік посилань

1. Викторова Л. Н., Сафроненко Т. И., Юрков И. С. Исследование пересекающихся штрихов. Москва, 1978, 48 с.
2. Наранович О. В., Лошманова Г. В., Дубинка В. І., Стороженко С. В. Методика встановлення послідовності виконання штрихів, утворених електрофотографічним способом та пастами для кулькових ручок, за відсутністю ділянок їх взаємного: звіт про НДР (заключний). Харків, 2016. 54 с.
3. Куликовська В. С. Встановлення послідовності виконання реквізитів в документах, як один з підходів до вирішення задачі по встановленню відносної давності виконання реквізитів в документах. Особливості існуючих методів. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвід. наук.-метод. зб. Київ, 2018, Вип. 63. 408 с.
4. Торопова М. В. Криминалистическая экспертиза установления относительной давности выполнения реквизитов документов: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2014. 201 с.

References

1. Viktorova L. N., Safronenko T. I., Yurkov I. S. (1978). Expert library investigation of intersecting strokes. Moscow, 48 p.
2. Naranovich O. V., Loshmanova G. V., Dubinka V. I., Storozhenko S. V. (2016). Method of establishing the sequence of strokes formed by electrophotographic method and pastes for ballpoint pens, in the absence of areas of their mutual intersection. Report on research work (final). Kharkiv, 54 p.
3. Kulykovska V. (2018). The sequencing of the execution of the details in the documents, as one of approaches to solving the task of establishing the relative duration of execution requital in the documents. Adapt to existing methods. K. Forensics and Forensic Expertise, Issue 65, Kyiv *Scientific Research Institute of Forensic*. 408 p.
4. Toropova M. V. (2014). Criminal examination of the establishment of the relative prescription of the execution of the requisites of documents. Dissertation for the degree of candidate of legal sciences . Moscow, 201 p.

СОВРЕМЕННОЕ ПОНИМАНИЕ МОНТАЖА В СУДЕБНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА ДОКУМЕНТОВ

В.С. Куликовская

В статье изложена попытка предоставить обще-методическое понятие монтажа документа и описать основные его способы и признаки.

В статье рассмотрены практические примеры в которых изложена схема-алгоритм проведения исследований и выстроена логическая цепочка из установленных фактов, которая помогла в каждом конкретном случае прийти к аргументированному выводу.

Также в статье обращено внимание на то, что на сегодняшний день схемы решений задач по установлению выполнения документов с помощью монтажа являются наименее разработанными как теоретически так и научно-методически – отсутствует единый терминологический подход, который позволяет однозначно трактовать и делать оценку полученных результатов.

Ключевые слова: документи, сфальсифіковані шляхом монтажу, установлення факта монтажу, технічний монтаж документа, комп'ютерно-технічний монтаж документа.

MODERN UNDERSTANDING OF INSTALLATION IN FORENSIC TECHNICAL EXAMINATION OF DOCUMENTS

V. Kulykovska

The article presents an attempt to provide a general methodological concept of document mounting and describe its main methods and features.

The article considers practical examples in which a scheme-algorithm for conducting research is described and a logical chain of established facts is built, which helped in each case to come to a reasoned conclusion.

The article also draws attention to the fact that today the schemes for solving problems to establish the execution of documents using installation are the least developed both theoretically and scientifically-methodically – there is no single terminological approach that allows you to unambiguously interpret and evaluate the results obtained.

Key words: falsified documents by editing, establishing the fact of editing, technical editing of the document, computer-technical editing of the document

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.60>

УДК 343.98

Олена Геннадіївна Приймак
головний судовий експерт
відділу технічних досліджень документів
лабораторії криміналістичних видів досліджень

ORCID 0000-0003-2138-1597
E-mail: olena.pryimak@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ДОСЛІДЖЕННЯ ЗОБРАЖЕНЬ ПІДПИСІВ, НАНЕСЕНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ФАКСИМІЛЬНОГО КЛІШЕ

Стаття присвячена дослідженню необхідності, доцільності та можливостей судово-технічної експертизи документів підписів, нанесених за допомогою кліше (факсиміле).

Ключеві слова: підпис, факсиміле, кліше, експертне дослідження, способи виконання підписів.

Постановка проблеми. З широким розповсюдженням електронного цифрового підпису та поширенням різних засобів для обміну документами в іншій, аніж паперова, формі, як не дивно, питання щодо використання «факсиміле» почали виникати дедалі частіше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За «Великим тлумачним словником сучасної української мови» термін «факсиміле» визначається як: 1) точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (кресленика, рукопису, малюнка, документа, підпису тощо) фотографічним способом, печаткою чи іншою репродукцією; 2) кліше, печатка, за допомогою яких можна багаторазово відтворювати власноручний підпис [1, с. 1526]. Існує також визначення факсиміле як штампу з механічною копією підпису [2]. Чинним законодавством не визначається поняття терміну «факсиміле» та / або «факсимільне відтворення підпису», однак, відповідно до визначення іншомовних слів наведеному у Словнику іншомовних слів «факсиміле» – це:

1. *Точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (кресленика, рукопису, малюнка, документа, підпису тощо) фотографічним способом, печаткою чи іншою репродукцією; копія.*

2. *Кліше, печатка, за допомогою яких можна багаторазово відтворювати власноручний підпис.*

3. *Точно відтворений, у точному відтворенні.*

Тобто, «факсиміле» – це креслення/малюнок, яке є точним відтворенням власноручного підпису особи.

Питання щодо віднесення дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до певного роду (виду) експертних досліджень і надалі залишається дискусійним. Класифікація завдань, які вирішують експерти-криміналісти, формувалася й уточнювалася у процесі становлення та розвитку судової експертизи як галузі криміналістичної техніки.

Мета дослідження. Стаття присвячена дослідженню необхідності, доцільності та можливостей судово-технічної експертизи документів підписів, нанесених за допомогою кліше (факсиміле).

Викладення основного матеріалу. В сучасній експертній практиці об'єктами дослідження все частіше стають так звані підписи, нанесені за допомогою факсимільних кліше. По суті, це не є власно підписи, що потребують рукописного виконання, а це є їх зображення, нанесені за допомогою певних кліше (факсиміле).

Як показує практика, відтиски факсиміле все частіше й частіше використовуються при посвідченні різного роду документів, у тому числі й пов'язаних з важливими правовими, економічними та майновими відносинами (ухвали, постанови, цінні папери, прості векселі, декларації, договори, бухгалтерські документи тощо), тобто оригінальні власні підписи на документах замінюються факсиміле.

Графічні об'єкти, нанесені за допомогою факсимільних кліше, надаються на дослідження як експертам в галузі судово-технічної експертизи документів, так і безпосередньо експертам-почеркознавцям. Перед експертами в галузі судово-технічної експертизи документів звичайно став-

ляться питання про спосіб виконання графічного об'єкту, про нанесення досліджуваного відтиску певним кліше, а також про нанесення декількох відтисків одним кліше.

На вирішення експертів-почеркознавців, як правило, ставиться питання про справність підпису у певному документі, наданому на дослідження. З цього слід зробити висновок, що співробітник органу, який призначає експертне дослідження, приймає даний графічний об'єкт за оригінал підпису, тобто вважає цей підпис нанесеним рукописним способом.

Тому першою підзадачею експерта-почеркознавця в таких випадках (як взагалі й при проведенні усіх почеркознавчих експертиз у сучасних умовах) є визначення способу нанесення досліджуваного підпису, але згідно Інструкції про призначення та проведення експертиз та експертних досліджень, дана задача відноситься до компетенції спеціалістів в галузі судово-технічної експертизи документів. Проте, як вже зазначено вище, оскільки частіше такі графічні об'єкти попадають в орбіту дослідження безпосередньо експертів-почеркознавців, то вказані спеціалісти повинні вміти відрізнити факсиміле від підпису-оригіналу.

При цьому очевидно, що специфіка таких об'єктів потребує від експерта-почеркознавця деяких додаткових знань: про технології отримання зображень; про ознаки, які характеризують морфологічну будову штриха при тому чи іншому способі нанесення графічного об'єкта; про почеркові ознаки, які зберігаються у зображеннях, та ознаки, що піддаються викривленню.

У зв'язку з цим, зупинимося на більш поширених способах виготовлення факсимільних кліше. На сьогоднішній день існує багато технологій по їх виготовленню [3, 4, 5].

Незважаючи на різноманітність способів виготовлення факсимільних кліше у всіх зображеннях, відтворених за їх допомогою, є певний комплекс ознак, притаманний саме цьому способу нанесення графічного об'єкту, зокрема, що характеризує морфологічну структуру штриха. Більш того, ця сукупність ознак дозволяє відрізнити цей спосіб нанесення графічного об'єкту від інших способів – як рукописних (виконаних різними пишучими приладами), так і нерукописних, зокрема, виконаних електрофотографічним способом, на це вказують ознаки різних способів виконання почеркових об'єктів та їх зображень.

Виконання пишучим вузлом кулькових ручок. Барвна речовина штрихів розподіляється на поверхні паперу незначним шаром, не проникаючи в товщу паперу, розподіляється вона нерівномірно (у вигляді слабко та інтенсивно забарвлених ділянок), в штрихах спостерігається втиснений рельєф, а також характерний блиск.

Туш. Барвна речовина розподіляється на поверхні паперу незначним за товщиною шаром, у штрихах розподіляється рівномірно, штрихи мають характерний виражений блиск.

Чорнила капілярної та перової ручки. Штрихи матові без блиску, барвна речовина розподіляється рівномірно на поверхні паперу, утворює розпливи вздовж волокон і проникає в товщу паперу. У штрихах, виконаних перовою

ручкою, можуть спостерігатись характерні траси від пера. У штрихах, виконаних капілярною ручкою, можуть бути розриви забарвлення у штрихах.

Гелева ручка. Тут використовується кульковий вузол. Для штрихів іноді характерний блиск, можуть бути розриви у штрихах у вигляді ділянок, що чергуються. При використанні чорнил гелевої ручки барвна речовина розподіляється рівномірно на поверхні паперу, утворює незначні розпливи вздовж волокон і проникає дещо у товщу паперу.

Графітний олівець. В штрихах сірого кольору барвна речовина розташована на поверхні паперу нерівномірно, у вигляді окремих нашарувань на виступаючих волокнах, які мають блиск.

Копіювальний папір. Барвна речовина в штрихах не має блиску (матова), розташовується вона на поверхні волокон паперу у вигляді нашарування дрібних згустків, краї штрихів нечіткі, нібито «розмиті», в штрихах відсутній втиснений рельєф.

Факсимільне кліше. Має ознаки кліше, виконаного фотополімерним способом або способом лазерного гравіювання. При фотополімерному способі барвна речовина розподіляється в елементах підпису нерівномірно, з просвітами, незначним за товщиною шаром, спостерігаються запливи фарби, розташовані за межами облямівок. При лазерному гравіюванні барвна речовина в штрихах розподіляється нерівномірно, по краях штрихів спостерігається облямівка більш інтенсивного забарвлення.

Електрофотокопії (ксерокопії). Зображення наноситься за допомогою копіювально-множильних апаратів. Штрихи утворені окремими частками порошку чорного кольору з характерним блиском, траси, утворені вузлом пишучого приладу в них відсутні. Барвна речовина розташована на поверхні паперу у вигляді спечених часток, нашарування яких спостерігаються й по краях штрихів, межі яких не чіткі, нібито «розмиті», тонкі штрихи можуть не відобразитися, на поверхні паперу спостерігаються крапкові скупчення частинок тонеру, так звані «марашки».

Факсокопії. Зображення, отримані при передачі почеркового об'єкту факсимільним зв'язком. При цьому зберігається загальна будова елементів, проте контури штрихів розмиті, барвна речовина без блиску, відображення дрібних деталей відсутнє. Зображення штрихів складається з дрібних прямокутних елементів.

Струминний принтер. У кольорових зображеннях штрихи складаються із сполучення дрібних крапок чорного, блакитного, жовтого і пурпурного кольорів, окремі крапки спостерігаються навколо зображень елементів. У чорно-білих зображеннях наявне чітке чергування крапок у штрихах, барвна речовина у крапках розподіляється на поверхні паперу рівномірно, утворюючи розпливи та проникаючи в його товщу, краї штрихів нечіткі, нібито «розмиті». У твердо-чорнильних принтерах прояв ознак аналогічний.

Лазерний принтер. Елементи підпису складаються з дрібних спечених частинок чорного кольору (тонеру), які розподіляються на поверхні паперу рівномірно незначним за товщиною шаром, краї елементів підпису мають чіткі та рівні границі, нашарування частинок тонеру спостерігаються на пробільних ділянках аркуша документу.

Як вже було зазначено вище, у всіх перелічених вище випадках встановлення конкретного способу нанесення графічного об'єкта відноситься до компетенції спеціалістів у галузі судово-технічної експертизи документів. Даний етап є важливим не тільки для правильної оцінки виявлених ознак на наступних стадіях вирішення почеркознавчих задач, але й для точного формулювання заключних висновків.

Для цього експерт в галузі судово-технічної експертизи документів повинен вміти застосовувати методи візуального дослідження об'єкта, часто пов'язані з використанням певних технічних прийомів та засобів (дослідження у кососпрямованому освітленні, за допомогою світлофільтрів, мікроскопу та ін.), а також знати ознаки, що характеризують морфологічну структуру штриха при тому чи іншому способі нанесенні графічного об'єкту. Враховуючи різноманітність пишучих приладів та барвних речовин, що використовуються у теперішній час для виконання підписів та рукописних записів, а також різноманітність множинної техніки та в особливості принтерів (матричні, струминні, лазерні та інш.), дана задача не завжди є такою простою для почеркознавця, якою здається на перший погляд.

Як показує експертна практика, після встановлення такого способу нанесення графічного об'єкта як факсиміле експерти-почеркознавці намагаються вирішити поставлені перед ними питання стосовно підпису-оригіналу, який слугував моделлю для виготовлення відповідного кліше. В ряді випадків ці питання вирішуються в позитивній (категоричній або імовірній формі), а іноді (вкрай рідко) у негативній формі та у формі НВМ (не виявляється можливим). В деяких випадках експерти зовсім відмовляються від вирішення питання про справжність підпису-оригіналу, якщо встановлено, що цей підпис наданий у вигляді відтиску факсимільного кліше. Але ж взагалі викликає сумнів щодо необхідності вирішення почеркознавчих завдань після встановлення вказаного способу нанесення графічного об'єкту.

По-перше, будь-яке зображення підпису (виконане за допомогою факсимільного кліше, розмножувальної техніки, передане за допомогою факсимільного зв'язку тощо) не є посвідчувальним знаком особи. Це впливає з самого визначення підпису – графічне накреслення, що визначає особистість його виконавця та виконуване ним з посвідчувальною метою, тобто, виходячи з цього, підпис повинний наноситись рукописним способом. У цьому і є суть даного обов'язкового реквізиту документа, який безпосередньо пов'язаний з особою пишучого, що володіє певною письмово-руховою навичкою. Відтиск же факсимільного кліше ані в юридичному, ані у фізичному відношенні підписом не є, оскільки він не доводить причетності власника підпису до факту складання документа [6].

По-друге, як було вже доведено вище, почеркова інформація значною мірою втрачається у будь-якому зображенні, і найбільшою мірою – у зображенні, нанесеному за допомогою факсимільного кліше.

По-третє, саме факсимільне кліше, на відміну від інших зображень, може розглядатися як відтиск печатки або штамп (до речі й досліджується

ся експертами з технічного дослідження документів за методикою дослідження відтисків печатки та штампю), який може бути виконаний будь-якою людиною (навіть і не тою, від імені якої значиться підпис-оригінал) та з будь-якого підпису (і з несправжнього у тому числі).

Висновки. Таким чином, знову хотілось би підкреслити, що саме рукописний підпис, який виконується безпосередньо людиною, особистістю, що володіє індивідуальним комплексом почеркових ознак, втрачає свій сенс як унікального реквізиту документу у тих ситуаціях, коли він відтворюється за допомогою факсимільного кліше. Адже усі ступені захисту, навіть самі досконалі, можна підробити, вони доступні для відтворення технічними засобами, а письмово-рухові навички особи відтворити неможливо.

Вирішення почеркознавчих задач стосовно підписів, що слугували оригіналами для виготовлення факсимільних кліше, відтиски яких надаються на дослідження, в деяких випадках можливе. Проте, при оцінці виявлених ознак почерку експерт повинен враховувати, що при такому способі нанесення графічного об'єкту ці ознаки відтворюються далеко не у повному обсязі, тобто значна частина почеркової інформації втрачається. Тому висновки експертів при вирішенні вказаних завдань у багатьох випадках можуть бути в імовірній формі або у формі НВМ (не виявляється можливим).

В ряді експертних ситуацій слід визнавати зображення непридатними для дослідження з метою вирішення почеркознавчих задач, а саме:

а) при низькій якості зображення;

б) якщо за зображенням неможливо однозначно трактувати ті або інші почеркові ознаки (темп, координацію рухів, зв'язність, напрямок та послідовність виконання елементів підпису, вид поєднання рухів, тощо).

Відмова від вирішення питання про справжність або виконавця підпису, наданого у вигляді факсиміле, можлива й на загальних підставах: при малому обсязі графічного матеріалу в досліджуваному підписі та простоті його будови, а також у випадку недостатньої кількості наявного у розпорядженні експерта порівняльного матеріалу.

Графічний об'єкт, відтворений за допомогою факсиміле, не є посвідчувальним знаком особи. Тому недопустиме використання факсимільних кліше для засвідчення документів, пов'язаних з майновими чи правовими відносинами.

Перелік посилань

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад, і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с.
2. Использование любых печатей. URL: <http://www.pechati.ru>.
3. Чередниченко Л. А. Исследование оттисков, полученных с фотополлимерных

References

1. Busel, V. T. (Ed.). (2005). Comprehensive explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. Kyiv. 1728 p. (in Ukrainian).
2. The use of any seals. Retrieved from: <http://www.pechati.ru>. (in Russian).
3. Cherednichenko, L. A. (1980). Research of prints obtained from photopolymer printing

- печатных форм: методическое письмо. Москва: ВНИИ МВД СССР, 1980. Вып. 35. 10 с.
4. Павленко С. Д. Криминалистическое исследование документов, изготовленных с помощью фотополимерных печатных форм: методическое пособие. Москва, 1976. 80 с.
5. Павленко С. Д. Криминалистическое исследование оттисков печатных форм. Київ: РИО МВД України, 1970. 83 с.
6. Судебно-почерковедческая экспертиза / Ароцкер Л. Е., Богачкина Г. Р., Доброславская Е. Е., Кузина В. М., и др.; редкол. Добровольская Е. Д., Манцвотова А. И., Орлова В. Ф. Москва: Юрид. лит., 1971. 304 с.
- forms: methodical letter. Moscow. Issue. 35. 10 p. (in Russian).
4. Pavlenko, S. D. (1976). Forensic research of documents made with photopolymer printing forms: a methodological guide. Moscow. 80 p. (in Russian).
5. Pavlenko, S. D. (1970). Forensic research of printed forms impressions. Kiev. 83 p. (in Russian).
6. Arotsker, L. E., Bogachkina, G. R., Dobroslavskaja, E. E., Kuzina, V. M. et al. (1971). Forensic handwriting examination. Moscow. 304 p. (in Russian).

ИССЛЕДОВАНИЯ ИЗОБРАЖЕНИЙ ПОДПИСЕЙ, НАНЕСЕННЫХ ПОСРЕДСТВОМ ФАКСИМИЛЬНОГО КЛИШЕ

Е. Г. Приймак

В современной экспертной практике объектами исследования все чаще становятся так называемые подписи, нанесенные с помощью факсимильных клише. По сути, это не собственно подписи, требующих рукописного выполнения, а это их изображения, нанесенные с помощью определенных клише (факсимиле).

Определение конкретного способа нанесения графического объекта (рукописным способом либо не рукописным – в частности, посредством факсимильного клише) относится к компетенции специалиста в области судебно-технического исследования документов. А установление конкретного исполнителя подписи относится к идентификационным задачам почерковедческого исследования.

Решение почерковедческих задач при проведении почерковедческих исследований подписей, которые служили оригиналами для изготовления факсимильных клише, отпечатки которых предоставляются на исследования, в некоторых случаях возможно. Однако при оценке выявленных признаков почерка эксперт должен учитывать, что при таком способе нанесения графического объекта эти признаки воспроизводятся в неполном объеме, ведь значительная часть почерковой информации теряется.

Графический объект, воссозданный с помощью факсимиле, не является удостоверительным знаком лица. Поэтому недопустимо использование факсимильных клише для заверения документов, связанных с имущественными или правовыми отношениями.

Ключевые слова: подпись, факсимиле, клише, экспертное исследование, способы выполнения подписей.

RESEARCH OF SIGNATURE IMAGES APPLIED WITH A FAXIMILE CLICHET

O. Pryimak

In modern expert practice, the so-called signatures made using facsimile clichés are increasingly becoming objects of research. In fact, these are not actually, signatures requiring handwritten execution, but its images, applied using certain clichés (facsimiles).

The determination of a specific method of drawing a graphic object (handwritten or not handwritten, in particular, by means of a facsimile cliché) is within the competence of a specialist in the field of forensic examination of documents. In addition, the establishment of a specific performer of the signature refers to the identification tasks of handwriting research.

The solution of handwriting problems during handwriting signatures' research that served as originals for making facsimile clichés, the prints of which are provided for research, is in some cases possible. However, when assessing the identified signs of handwriting, the expert should take into account that with this method of drawing a graphic object, these signs are not reproduced in full, because a significant part of the handwriting information is lost.

The facsimile-recreated graphic is not a person identification. Therefore, it is unacceptable to use facsimile clichés to certify documents related to property or legal relations.

Key words: signature, facsimile, cliché, expert research, ways of making signatures.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.61>
УДК 343. 98

Володимир Михайлович Бараняк
кандидат хімічних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу

E-mail: baranyakvm@gmail.com

*Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»*

СПОСОБИ СЕПАРАЦІЇ НА ПІДГОТОВЧІЙ СТАДІЇ ПРОВЕДЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ РЕЧОВИХ ДОКАЗІВ

У статті на прикладах з експертної практики розглянута методика застосування інерційного, механічного, магнітного способів сепарації і хімічного розділення суміші під час проведення криміналістичної експертизи наркотичних засобів і металів. Застосування інерційного способу сепарації дозволяє прише- видшити процес розділення емульсії водного розчину наркотичного засобу і екстрагуючого органічного розчинника. Відокремлення досліджуваного металу

від суміші інших металічних частинок проводилося способом механічної і магнітної сепарації та хімічного (селективне розчинення) розділення.

Ключові слова: способи сепарації, інерційна сепарація, механічна сепарація, магнітна сепарація, хімічне розділення, криміналістична експертиза наркотичних засобів, криміналістична експертиза металів.

Постановка проблеми. В експертній практиці часто виникають питання пов'язані з відокремленням (сепарацією) об'єктів дослідження від суміші різнорідних частинок твердих матеріалів, рідин різної густини, емульсій, двофазних середовищ.

Під час дослідження використовуються фізичні і хімічні способи сепарації.

Вибір способу сепарації залежить від процентного складу та властивостей суміші і складових її компонентів. Сепарація, зазвичай, відбувається не тільки за головною ознакою, що відрізняє компоненти в суміші, а за цілою низкою властивостей. Процеси сепарації залежать від зовнішніх умов і апаратного забезпечення процесу розділення. Під час проведення експертних досліджень застосовується різноманітні способи сепарації: за масою (інерційна), за розміром, електрична, магнітна, радіометрична, фотометрична та ін. Хімічна сепарація є окремим її видом.

Аналіз експертної практики вказує на те, що сепарація здебільшого застосовується під час криміналістичного дослідження металів і сплавів (тверді речовини), наркотичних засобів (тверді, рідкі речовини) і нафтопродуктів (рідкі речовини).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями питань щодо методики виконання судової експертизи металів і сплавів та наркотичних засобів займалися провідні науковці і практики серед яких: М. Б. Вандер [1] М. Г. Щербаковський [2], В. Г. Гончаренко [3], А. В. Кофанов [4], В. А. Зуйков [5], С. О. Шимановський [6], В. Г. Савенко [7], М. Д. Швайкова [8], О. О. Давидова [9], Д. Петерс [10] та ін.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз способів сепарації на підготовчому етапі експертного дослідження речових доказів. Поставлена мета дозволила зробити висновок щодо ефективності використання способів інерційної, механічної, магнітної сепарації та хімічного (селективне розчинення) розділення в експертизі металів і наркотичних засобів.

Викладення основного матеріалу. Криміналістичне дослідження виробів з металів і сплавів належить до найбільш складних, оскільки встановлення способів переробки металу на брухт, виявлення і відокремлення мікрочастинок досліджуваного металу від інших металічних частинок та їх наступна ідентифікація вимагають використання як хімічних так і інструментальних методів дослідження.

Прикладом використання різних способів сепарації є експертне дослідження мікрочастинок платини за фактом крадіжки платинової філь'єри. У підозрюваних в скоєнні крадіжки було вилучено верхній одяг, слюсарні лецата, молоток і зубило, які використовувались для розрубання викраденого виробу, зразки платини.

У даному виді дослідження вирішувалося питання наявності на предметах-носіях мікрочастинок цього металу.

Для виявлення і відокремлення можливих мікрочастинок платини від суміші інших металічних мікрочастинок використовують способи механічної, магнітної сепарації, хімічного розчинення металів.

На вирішення експертизи серед інших було поставлене запитання:

1. Чи є на предметах верхнього одягу, лещатах, зубилі та молотку частинки платини?

2. Якщо так, то чи не однорідні вони зі зразками платини? [1].

На початковому етапі дослідження важливим завданням є виявлення мікрочастинок металу, які є наявними на одязі та інструментах, що використовувались для механічного руйнування виробів, а також їх відокремлення від інших металевих частинок. Як свідчить практика проведення такого роду експертиз виконання цього завдання часто пов'язане з неабиякими труднощами.

Першим і важливим кроком дослідження було виявлення на предметах-носіях мікрочастинок платини та відокремлення їх від інших металічних мікрочастинок для наступного діагностичного та ідентифікаційного дослідження.

1. Механічний спосіб розділення

Перший етап розділення полягав у механічному відокремленні металічних частинок червоного і жовтого кольорів від ґрунтових та мінеральних частинок за допомогою препарувальної голки під мікроскопом МБС – 2 із збільшенням до 175 крат. Металічні частинки з поверхні лещат були поміщені у чашку Петрі і промиті хлороформом для очищення від мінеральних олив. Рідину утилізували, а металічні частинки використовували для подальших досліджень. Під час дослідження металічних частинок, вилучених з поверхні лещат, були виявлені мікрочастинки сріблясто – білого, червоного та жовтого кольорів.

На поверхні верхнього одягу, молотка та зубила будь – яких металічних частинок не виявлено.

Для відокремлення можливих мікрочастинок платини від решти частинок використовували способи магнітної сепарації та хімічного розчинення металів.

2. Спосіб магнітної сепарації

Платина належить до парамагнітних (слабомагнітних) металів. Для відокремлення мікрочастинок платини від металічних частинок з сильновираженими магнітними властивостями використовували метод магнітної сепарації з використанням постійного магніту. Більшість частинок сріблясто-білого кольору притягувалися до магніту, що утруднювало відокремлення мікрочастинок платини. Внаслідок застосування цього способу вдалося частково очистити об'єкт дослідження.

3. Хімічний метод

За звичайних умов платина не розчиняється у звичайних мінеральних кислотах, крім «царської водки» (суміші 1 об'єму концентрованої азотної кислоти з 3 об'ємами концентрованої соляної кислоти) [2].

Для повного відокремлення мікрочастинок платини від залишків інших металічних частинок суміш, що підлягала розділенню, обробляли концентрованою соляною кислотою протягом 15 годин. Об'єкт розглядали під мікроскопом і відбирали металічні частинки, які не розчинились в соляній кислоті.

Відокремлені металічні частинки підлягали діагностичному та ідентифікаційному дослідженню методом емісійного спектрального аналізу (ЕСА).

Ще один приклад з експертної практики. Сьогодні, серед кустарно виготовлених наркотичних засобів рослинного походження ацетильований опій є найбільш розповсюдженим на території України.

Під час експертного дослідження ацетильованого опію з використанням хроматографічних методів часто виникають труднощі пов'язані з розділенням компонентів через наявність в ацетильованому опії великої кількості екстрагованих з макової соломи баластних речовин (зокрема, хлорофілу).

У таких випадках проводять попереднє очищення зразка ацетильованого опію шляхом послідовної екстракції його зі слабокислих та слаболужних розчинів рівними об'ємами хлороформу, який з лужних водних розчинів екстрагує приблизно 28-30% морфіну [3, с. 181]. Суміші струшують, водний шар відокремлюють, а отриманий хлороформний екстракт наносять на хроматографічну пластину [4, с. 9].

Через незначну розчинність хлороформу у воді (1 г в 100 мл при температурі 15° С) під час струшування утворюється стійка емульсія, розділення якої можна проводити як відстоюванням, так і центрифугуванням. У випадку відстоювання розшарування емульсії є довготривалим процесом. Найбільш поширеним і швидким способом розділення емульсій є центрифугування. Під дією відцентрової сили компоненти емульсії відповідно до густини розташовуються у вигляді розмежованих шарів: зовнішнього шару рідини з більшою густиною і внутрішнього шару легшої рідини.

Висновки. Таким чином, центрифугування за суттю є процесом відстоювання у полі відцентрових сил. Відцентрові сили, що виникають під час центрифугування, сильніше діють на рідку систему, ніж сили тяжіння і тиску. Тому центрифугування є набагато ефективнішим способом механічного розділення неоднорідних рідких систем, чим відстоювання [5].

З метою прискорення процесу розділення водно-хлороформну емульсію центрифугували зі швидкістю 800 об/хв. В результаті центрифугування внаслідок різниці значень густини хлороформу та води важчий (відносна густина 1,488 г/см³ при температурі 20° С) хлороформний шар розміщувався над легшим (густина 1,000 г/см³ при температурі 4° С) водним шаром. Далі хлороформний екстракт відокремлювали і досліджували за загальноприйнятною методикою.

Таким чином, застосування різних способів сепарації на підготовчій стадії проведення криміналістичної експертизи металів і наркотичних засобів дозволяє відокремити досліджуваний метал від суміші металічних частинок, а також пришвидшити процес розділення емульсії водного розчину наркотичного засобу і органічного розчинника, що використовувався для його екстрагування.

Перелік посилань

1. Експертизи у судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2004. 388 с.
2. Гончаров А. І., Корнілов М. Ю. Довідник з хімії. Київ, 1974. 304 с.
3. Швайкова М. Д. Судебная химия (химико-токсикологический анализ): учебник. Москва, 1965. 293 с.
4. Савенко В. Г. и др. Экспертиза героина и ацетилованного опия: метод. реком. / ВНКЦ МВД СССР. Москва, 1991. 24 с.
5. Общий курс процессов и аппаратов химической технологии: учебник: в 2 кн. / под ред. В. Г. Айнштейна. Москва, 2003. Кн. 2. 872 с.

References

1. Honcharenko, V. H. (Ed.). (2004). Examinations in forensic practice. Kyiv. 388 p. (in Ukrainian).
2. Honcharov, A. I., Kornilov, M. Yu. (1974). Chemistry book of reference. Kyiv. 304 p. (in Ukrainian).
3. Shvaikova, M. D. (1965). Forensic chemistry (chemical-toxicological analysis): textbook. Moscow. 293 p. (in Russian).
4. Savenko, V. G. et al. (1991). Expertise of heroin and acetylated opium: methodological recommendations. Moscow: VNKTS of the Ministry of Internal Affairs of the USSR. 24 p. (in Russian).
5. Einstein, V. G. (Ed.). (2003). General course of processes and devices of chemical technology: textbook: in 2 books. Moscow. Book. 2. 872 p. (in Russian).

**СПОСОБЫ СЕПАРАЦИИ НА ПОДГОТОВИТЕЛЬНОЙ СТАДИИ
ПРОВЕДЕНИЯ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ
ВЕЩЕСТВЕННЫХ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ**

В. М. Бараняк

В экспертной практике часто возникают вопросы, связанные с отделением (сепарацией) объектов исследования от смеси разнородных частиц твердых материалов, жидкостей различной плотности, эмульсий, двухфазных сред. Во время исследования используются физические и химические способы сепарации.

Выбор способа сепарации зависит от процентного состава и свойств смеси и составляющих ее компонентов. Проведение экспертных исследований осуществляется с применением различных способов сепарации: по массе (инерционная), по размеру, электрическая, магнитная, радиометрическая, фотометрическая и др. Химическая сепарация является отдельным ее видом.

Анализ экспертной практики указывает на то, что сепарация в основном применяется во время криминалистического исследования металлов и сплавов (твердые вещества), наркотических средств (твердые, жидкие вещества) и нефтепродуктов (жидкие вещества).

В статье произведен анализ способов сепарации на подготовительном этапе экспертного исследования микрочастиц драгоценных металлов и наркотических средств кустарного изготовления.

Криминалистическое исследование изделий из металлов и сплавов относится к наиболее сложным, поскольку выявления и отделения микрочастиц исследуемого металла от других металлических частиц и их последующая идентификация требуют использования как химических, так и инструментальных методов исследования.

Отделение исследуемого металла от смеси других металлических частиц проводилось способом механической и магнитной сепарации и химического (селективное растворение) разделения.

Во время экспертного исследования ацетилованного опия с использованием хроматографических методов часто возникают трудности связаны с разделением компонентов из-за наличия в ацетилованной опиоиде большого количества экстрагируемых из маковой соломы балластных веществ (в частности, хлорофилла).

Применение инерционного способа сепарации позволяет ускорить процесс разделения эмульсии водного раствора наркотического средства и экстрагирующего органического растворителя.

Ключевые слова: способы сепарации, инерционная сепарация, механическая сепарация, магнитная сепарация, химическое разделение, криминалистическая экспертиза наркотических средств, криминалистическая экспертиза металлов.

METHODS OF SEPARATION AT THE PREPARATORY STAGE OF CRIMINAL EXAMINATION OF MATERIAL EVIDENCE

V. Baraniak

In expert practice, questions often arise related to the separation of research objects from a mixture of dissimilar particles of solid materials, liquids of different densities, emulsions, and two-phase media. During the study, physical and chemical separation methods are used.

The choice of the separation method depends on the percentage composition and properties of the mixture and its constituent components. Expert research is carried out using various separation methods: by mass (inertial), by size, electrical, magnetic, radiometric, photometric, etc. Chemical separation is its separate type.

The analysis of expert practice indicates that separation is mainly applied during the forensic investigation of metals and alloys (solids), drugs (solids, liquid substances) and petroleum products (liquid substances).

The article analyzes the methods of separation at the preparatory stage of the expert study of micro-particles of precious metals and handicraft drugs.

Forensic investigation of products made of metals and alloys is one of the most difficult, since the detection and separation of micro-particles of the metal under study from other metal particles and their subsequent identification require the use of both chemical and instrumental research methods.

The separation of the metal under study from the mixture of other metal particles was carried out by the method of mechanical and magnetic separation and chemical (selective dissolution) separation.

In the course of the expert study opium acetylated using chromatographic methods difficulties often arise associated with separation of components due to the presence of large amounts of acetylated opium extractable from poppy straw ballast substances (in particular chlorophyll).

The use of an inertial separation method makes it possible to speed up the separation of an aqueous solution of a narcotic drug emulsion and an extracting organic solvent.

Key words: methods of separation, inertial separation, mechanical separation, magnetic separation, chemical separation, forensic examination of narcotic drugs, forensic examination of metals.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.62>
УДК 343.98

Сергій Володимирович Томир
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики

ORCID 0000-0002-2801-2332
E-mail: serhiitomyn@gmail.com

*Івано-Франківський юридичний інститут
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Олександр Антонович Лишак
завідувач Івано-Франківським відділенням

E-mail: oleksandr.lyshak@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

МОЖЛИВОСТІ СУДОВО-ТРАСОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЗАМКІВ ТА ПЛОМБУВАЛЬНИХ ЗАСОБІВ У ВСТАНОВЛЕННІ ОБСТАВИН КРИМІНОГЕННОГО ХАРАКТЕРУ

У статті досліджується роль судово-трасологічної експертизи у встановленні обставин, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень. На основі вивчення досягнень криміналістичної науки та експертології автори аналізують поняття секретності замка, висвітлюють основні недоліки замків, які її знижують, а також пропонують способи їх усунення.

Ключові слова: судово-трасологічна експертиза, експертиза замкальних та запобіжних (контрольних) пристроїв (засобів), замок, плomba, обставина криміногенного характеру, експертна профілактика, експертна ініціатива.

Постановка проблеми. Науковці, що досліджують питання експертної профілактики, виділяють її загальні та спеціальні завдання. До загальних завдань відносять розробку наукових положень, що відображають можливість експертної профілактики у попередженні злочинів. Спеціальними завданнями такої профілактики вважають: а) вивчення об'єктивних

можливостей встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину, і які можуть бути встановлені під час експертного дослідження, як у межах експертизи певного виду, так і під час комплексних експертиз; б) розробку методів, методик і засобів, що забезпечують отримання достовірного знання про досліджуваний факт і, зокрема, тих, які сприяють встановленню криміногенних факторів; в) удосконалення процесів та відносин між суб'єктами експертної профілактичної діяльності [1, с. 144-145].

Важливу роль у виконанні завдань профілактичного характеру відіграє судово-трасологічна експертиза, результати якої надають значну допомогу у встановленні обставин, що сприяли вчиненню кримінальних правопорушень, а також у розробці профілактичних заходів з їх усунення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання участі експертів-трасологів у попередженні кримінальних правопорушень досліджували у наукових публікаціях В. К. Бергер, Є. І. Зуєв, М. П. Майліс, М. П. Молибога, С. І. Поташник, Г. В. Прохоров-Лукін та ін. Зазначені автори аналізували поняття та форми використання спеціальних знань у профілактиці кримінальних правопорушень, а також способи фіксації їх результатів.

Разом з тим, поза увагою науковців залишились проблеми експертного дослідження недоліків замків та пломбувальних засобів як обставини, що сприяє вчиненню протиправних діянь.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження можливостей судово-трасологічної експертизи у встановленні недоліків замків та пломбувальних засобів як обставин криміногенного характеру.

Викладення основного матеріалу. Замки, пломби та інші запираючі пристрої є однією із найбільш характерних груп об'єктів трасологічної експертизи [2, с. 23]. Серед основних завдань діагностичного характеру, що вирішуються судово-трасологічною експертизою під час дослідження цих об'єктів, є вирішення питань щодо несправності механізму замка та її причини, а також придатність замка для використання за призначенням [3, с. 82].

Враховуючи зазначене, у процесі проведення експертизи замків важливе профілактичне значення має визначення понять «справність замка» та «придатність його для використання за призначенням».

Поняття «справність» характеризує такий стан замка, при якому забезпечується його відмикання і замикання штатним ключем у повній відповідності з конструкцією. Необхідними умовами цього є: цілісність корпусу і відсутність у ньому отворів і зазорів, що дозволяють впливати на засув, оминаючи свердловину для ключа; наявність у замку всіх деталей замикаючого механізму; відсутність їх поломок, деформацій, правильне їх поєднання; надійна фіксація засува замка у замкненому його положенні.

Разом з тим, на практиці часто виникає ситуація, коли навіть справний замок неможливо використати за призначенням. Це має місце зокрема у випадку наявності певних конструктивних недоліків замка, що не забезпечують його надійності, секретності, тобто достатніх охоронних властивостей.

Секретність замка – це кількість можливих повторюваних комбінацій, кожна з яких відповідає тільки певному ключу або коду. У сувальдових

замках секретність забезпечується кількістю сувальд, у циліндрових замках – кількістю кодових штифтів, пластин, кульок, дисків.

Секретність – величина розрахункова. Для її контролю і виконання певних умов складається таблиця секретів, що входить до комплексу конструктивної документації на замки.

Одна із основних характеристик сувальдових механізмів секретності – кількість сувальд. Їх може бути від 4 до 10. Відповідно, чим більше сувальд, тим вища секретність, і тим складніше підібрати до нього ключ.

Разом з тим, необхідно відзначити, що замок, який має 4 сувальди, не гірший, ніж замок з 10-ма або 12-ма сувальдами, просто в нього інше призначення. Якщо людина збирається закрити підсобне приміщення, маленький 4-х сувальдовий замок для цього цілком придатний. У цьому випадку необов'язково ставити 10 сувальдовий замок із захистом хвостовика.

Секретність циліндрового механізму визначається кількістю кодових штифтів та кількістю можливих розмірів кодових штифтів.

Число кодових комбінацій циліндрового механізму становить A^b , де:

A – число різних розмірів на одному кодовому штифті;

B – число кодових штифтів у механізмі.

Циліндрові механізми класифікують за такими ознаками:

– за застосуванням у замках: врізних; накладних;

– за видом елементів секретності: штифтові; пластинчасті; дискові; магнітні; кодові; ексцентрикові.

Вивчення експертами замків різних конструкцій, дозволило встановити наступні основні недоліки замків, що знижують секретність їх механізмів:

– конструктивна примітивність замикаючого механізму;

– виробництво великої кількості замків з однаковими секретами, тобто – фактично без секретів;

– необґрунтовані розмірні характеристики деяких взаємодіючих деталей;

– відсутність належних пристосувань для кріплення навісних замків [4, с. 248].

Визначаючи складність чи простоту конструкції замка, ступінь надійності його замикаючого механізму, необхідно враховувати конкретне призначення відповідного замка: для вхідних чи міжкімнатних дверей, меблів, сейфа, тощо. Очевидним є те, що для замикання поштової скриньки використовується один з найпростіших замків.

Очевидним також є і те, що замикання простими замками магазинів, складів та інших об'єктів, у яких зберігаються матеріальні цінності, недопустиме. Непридатним для цієї мети є також використання контрольних замків, у яких замикаючий механізм – найпростіший.

Зустрічаються замки складної конструкції, але виготовлені так, що їх легко відкрити сторонніми предметами. Це пояснюється тим, що у сувальдових замках навіть із трьома-чотирма сувальдами такі деталі часто є однаковими за формою та розміром, а у замках із циліндровими механізмами – однаковими за розміром виготовляються штифти або пластинки.

Судовою трасологічною експертизою може бути виявлена невідповідність сфери застосування замків вимогам ДСТУ Б В.2.6-1-95 «Замки і заскоч-

ки для дерев'яних дверей». Відповідно до розділу 1 зазначеного ДСТУ, сферою його застосування є житлові і громадські будинки. Вимоги цього стандарту, крім Додатка Б, є обов'язковими для підприємств, установ і організацій, які діють на території України, а також для громадян – суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форм власності і виду діяльності [5]. В процесі провадження судово-трасологічних експертиз встановлюються факти недотримання зазначених рекомендацій компаніями-забудовниками. Зокрема, для зовнішніх дверей громадських будівель використовуються замки, рекомендовані для внутрішніх дверей квартир. Не враховуються рекомендації ДСТУ, також і самими власниками квартир, які самостійно встановлюють замки у вхідних дверях. Це значною мірою полегшує вчинення крадіжок із громадських будівель і будинків та квартир окремих осіб.

Судово-трасологічна експертиза дозволяє встановити невдалу конструкцію замків, яка полегшує їх злам. Так, експертним шляхом було встановлено, що ригелі і циліндри замків, виготовлені із твердих металокерамічних сплавів методом порошкової металургії, мають високою крихкістю, що полегшує їх пошкодження (злам) шляхом нанесення ударів по головці ригеля закритого замка або по циліндру.

Аналіз експертної практики свідчить про те, що підприємствами-виробниками, для яких виробництво замків не є профільюючим, допускаються відхилення від вимог ДСТУ, що призводить до значного зниження охоронних властивостей таких виробів. Так, часто не дотримується вимога п. 3.3.2.3. ДСТУ Б В.2.6-1-95 про те, що «сумарні розміри штифтів циліндра і корпусу, пружини у повністю стисненому стані і заглушки повинні бути більшими від глибини отвору в корпусі не менше ніж на 2 мм і не менше ніж у двох отворах в корпусі циліндрового механізму» [5].

Також експертним шляхом було встановлено, що недотримання цієї вимоги призводить до ситуації, коли заповнення каналів для штифтів в циліндровому механізмі в'язкими речовинами, а також введення до отвір для ключа агресивних рідин, сприяє тому, що робочі та опорні штифти повністю утоплюються в каналах патрона (корпусу) і циліндр безперешкодно прокручується за допомогою сторонніх предметів.

Ще однією обставиною, що полегшує відмикання замка сторонніми предметами є недотримання вимоги п. 3.3.3.2. зазначеного ДСТУ, у такому випадку на вхідних дверях будинків і квартир встановлюються замки, у яких штифт осердя і корпусу штифтового запірної механізму, пружини і заглушки не захищені від висвердлювання додатковими сталевими загартованими елементами.

На ключах штифтових і пластинчастих запірних механізмів крок перепаду глибини нарізки секретів буває менше 0,5 мм, що суперечить вимозі п. 3.4.8. зазначеного вище ДСТУ, у якому передбачено, що крок перепаду глибини нарізки секретів на ключах штифтових і пластинчастих запірних механізмів повинен бути не менше 0,5 мм, на ключах для сувальдових запірних механізмів – не менше 1 мм. У сувальдових механізмах зазор між виступами вікон сувальд і стояком ригеля складає від 2 до 5 мм, хоча згідно вимог п. 3.3.2.7. він не повинен перевищувати 0,8 мм. Наявність

ззору, що перевищує вдвічі товщину стояка ригеля, полегшує відкривання такого замку підібраними ключами.

Суттєвим недоліком виробничого характеру при виготовленні замків є спрощення конструкції замків, обумовлені «вдосконаленням» технології. Якщо до початку 60-70 рр. штифтові циліндрові механізми виготовлялися з циліндричними патронами, у яких циліндр розміщувався ексцентрично і канали для штифтів розташовувалися зверху і проходили через всю товщину патрона, то з переходом на виготовлення циліндрових механізмів методом металокераміки, корпуси механізмів розпочали виготовляти фігурної («краплевидної») форми. У таких циліндрових механізмах опорні штифти і пружини розташовуються внизу, і це дозволяє пошкоджувати пружини і опускати штифти в канали патрона шляхом заливання до циліндрового механізму агресивних рідин (кислот).

У штифтових циліндрових механізмах іноді встановлюються неповні комплекти штифтів (замість п'яти пар штифтів з пружинами встановлюються чотири або навіть три пари), або усі робочі штифти циліндра мають однакову висоту, що полегшує відкривання таких механізмів відмичками та іншими сторонніми предметами.

У сувальдових замках замість сувальд (однієї або двох) встановлюються прокладки без пружин, що також знижує секретність замка.

У навісних контрольних замках вікна для довгого кінця дужки у додатковій кришці і корпусі іноді мають діаметр, що перевищує на 1-2 мм діаметр дужки, що дозволяє відкрити такий замок шляхом відведення замикаючого кінця ригеля з фіксуєчого вирізу на дужці за допомогою тонкої сталевий пластинки або стержня.

В процесі експлуатації замка виникають несправності, які значно знижують його охоронні властивості. У сувальдових замках – це поломка або ослаблення пружин сувальд, а в штифтових і пластинчастих циліндрових механізмах – округлення країв каналів для штифтів у циліндрі і патроні, а також країв поздовжніх каналів патрона для фіксації пластин.

При непрофесійному ремонті замків їх охоронні властивості теж знижуються, так у сувальдових замках видаляються обламани або ослаблені пружини сувальд, останні замінюються прокладками; з циліндрових механізмів видаляються штифти, пластинки і їх пружини [6, с. 26-28].

Деякі обставини, що знижують охоронні властивості замків, були з'ясовані за результатами узагальнення способів їх відмикання сторонніми предметами. Унаслідок проведення експертизи замків було з'ясовано, що один зі способів протиправного відмикання окремих різновидів циліндрових механізмів замків полягає у повертанні повідка ригеля відмичкою в обхід кодових штифтів. Застосування такого способу виявилось можливим, у зв'язку із відсутністю у замках із циліндровим штифтовим механізмом перешкоди для доступу та механічної взаємодії робочої частини відмички з повідком ригеля.

У всіх випадках, коли експерт встановить, що конструкція замка є неважкою, або деталі, що утворюють секрет замикаючого механізму, секрету не забезпечують, він повинен цю обставину відобразити у своєму виснов-

ку. Разом з тим, необхідно зауважити, що більшість слідчих та суддів достатньо мірою не знайомі з особливостями конструкції замків, тому експерт повинен роз'яснити, у чому полягає секрет конкретної конструкції, а також що саме у цьому замку, якщо б він був виготовлений якісно, ускладнювало б відмикання стороннім предметом, і які конкретно причини полегшують відмикання його сторонніми предметами [4, с. 248].

Експертами-трасологами також можуть бути встановлені й інші обставини криміногенного характеру, зокрема такі як недоліки упаковки матеріальних цінностей, що полегшують вчинення їх розкрадань, недосконалість використовуваних для опломбування контейнерів пломб, неправильне навішування останніх і т. ін.

Так, експертним шляхом можуть бути виявлені порушення правил навішування пломб, що сприяють викраденню матеріальних цінностей із вагонів та контейнерів. До них відноситься використання нестандартного дроту (линви) для навішування пломб. Пломби, у порушення правил опломбування, нерідко навішуються на дріт товщиною більше або менше ніж 0,7 мм, причому використовується мідний, алюмінієвий дріт, іноді одножильний, замість дво жильного. Часто застосовується линва, яка також не відповідає встановленим правилам опломбування (не лляна, не скручена у декілька витків). Усередині пломби іноді линва не має вузла, а дріт не скручений у витки. У поліетиленових пломбах вузол або витки нерідко розташовуються не за армувальною скобою, а перед нею. Відсутність вузла, неправильне положення його усередині пломби і використання при навішуванні пломб нестандартного дроту або линви, полегшують злочинне пошкодження пломб.

З метою маскування розкрадань опломбованих вантажів інколи зняті пломби замінюються раніше використаними. Маскування полегшується тим, що поліетиленові пломби однакового кольору. Заміна суттєво ускладниться, якщо буде реалізована пропозиція про використання пломб різних кольорів (синіх, зелених, сірих, двоколірних, тощо) і навішування кожної залізницею, постачальником-вантажовідправником пломб «свого» кольору.

Експертами-трасологами також можуть бути запропоновані більш досконалі способи та засоби пломбування. Діючі на залізниці правила передбачають одноразове протягування дроту через пломбу. Однак, це не завжди забезпечує надійне його кріплення. Підвищить міцність кріплення – подвійне протягуванням дроту. Для цього вільні кінці дроту, протягнуті через поліетиленову пломбу, доцільно обвести зовнішніми боковими поверхнями і через вікна вхідних каналів знову пропустити через пломбу, скрутивши між собою у 4-5 витків. При цьому витки втягнути у камеру до упору і обтиснути пломбу плашками пломбувальних лещат. У іншому випадку, кінці дроту (линви), що виходять із камери пломби, розвертають і пропускають знову через камеру так, щоб вони вийшли із зовнішніх вікон вхідних каналів, потім витки (вузол) втягують у камеру до упору і пломбу обтискають плашками пломбувальних лещат.

Також експерти рекомендують будь-які пломби навішувати за допомогою дво жильного дроту. Будучи скрученим із двох жил, він міцніше крі-

питься у plombі, і його важко витягнути не пошкодивши при цьому саму plombу [7, с. 51].

Для забезпечення однаковості технічних параметрів plomb, зокрема, рівномірності їх товщини, однаковості затиску дроту або линви, чіткої повторюваності розташування на них відбитків матриць плашок щодо вільних кінців і петлі plombувального дроту, потрібне вдосконалення конструкції плашок plombувальних лещат. Матриці плашок повинні бути у циліндричних заглибленнях для того, щоб матеріал заготовки plombи, що обтискається, не «розтікався» довільно, а заповнюючи заглиблення, набував форми правильного циліндра. Це ж забезпечить однаковість затискання дроту, що проходить через plombу. На робочих поверхнях плашок доцільні неглибокі виточки для розміщення у них, завжди в одному і тому ж положенні, вільних кінців і відповідних ділянок петлі plombувального дроту при навішуванні свинцевих і поліетиленових plomb. Наявність виточок призведе до стандартної стабільності положення відбитків матриць на контактних поверхнях навішених plomb по відношенню до вільних кінців і петлі plombувального дроту.

Вище викладені профілактичні пропозиції мають стати наочним прикладом для експертів-трасологів, що здійснюють дослідження plomb. Виконуючи експертизи plomb, вони повинні аналізувати надані у їх розпорядження матеріали, з позиції криміналістичної (експертної) профілактики. Це, безсумнівно дозволить сформулювати й інші конкретні пропозиції щодо забезпечення стабільності умов і порядку опломбування, полегшення виявлення порушень цілісності навішених plomb, й успішного провадження відповідних експертних досліджень [7, с. 52].

Висновки. Таким чином, саме у процесі дослідження замків, plomb та інших запираючих пристроїв, найчастіше з поміж інших різновидів судово-трасологічної експертизи, вирішуються завдання експертного профілактичного характеру.

Для з'ясування обставин, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень у процесі проведення експертизи замків, важливе значення має вирішення питання справності замка та придатності його для використання за призначенням.

Неможливість використати за призначенням навіть справного замка, часто пов'язана з наявністю певних конструктивних недоліків замка, що не забезпечують його надійності, секретності, тобто достатніх охоронних властивостей. Під час проведення судово-трасологічної експертизи можуть бути виявлені такі недоліки як конструктивна примітивність замикаючого механізму, виробництво великої кількості замків з однаковими секретами (тобто фактично без секретів), необґрунтовані розмірні характеристики деяких взаємодіючих деталей, відсутність належних пристосувань для кріплення навісних замків.

У всіх випадках, коли експерт встановить, що конструкція замка є невдалою, або деталі, що утворюють секрет замикаючого механізму, секрету не забезпечують, у порядку експертної ініціативи, у своєму висновку він повинен: по-перше, відобразити цю обставину; по-друге, роз'яснити, у чому саме полягає секрет конкретної конструкції, а також що саме у цьому замку, якщо б він був виготовлений якісно, ускладнювало б відмикання

стороннім предметом, і які конкретно причини полегшують відмикання його сторонніми предметами; по-третє, запропонувати способи усунення виявлених недоліків.

До інших обставин криміногенного характеру, що можуть бути виявлені експертами-трасологами, відносяться також недоліки упаковки матеріальних цінностей, які полегшують вчинення розкрадань, недосконалість використаних для опломбування контейнерів пломб, неправильне навішування пломби і т. ін.

Перелік посилань

1. Алиев И. А. Проблемы экспертной профилактики. Баку, 1991. 312 с.
2. Сухарев А. Г., Калякин А. В., Егоров А. Г., Головченко А. И. Трасология и трасологическая экспертиза: учебник. Саратов, 2010. 420 с.
3. Майлис Н. П. Руководство по трасологической экспертизе. Москва, 2007. 344 с.
4. Поташник С. И. Криминалистическая экспертиза замков. Москва, 1969. 252 с.
5. ДСТУ БВ.2.6-1-95. Замки і заскочки для дерев'яних дверей. URL: <http://www.accbud.ua/spravochnik/standarty-i-normativy/dstu/okna--dveri/dstu-b-v-2-6-1-95>
6. Бергер В. К., Прохоров-Лукин Г. В., Молибога Н. П. Трасологическое исследование механических замков: метод. пособ. Киев: РИО МВД Украины, 1998. 96 с.
7. Зуев Е. И. Экспертное исследование железнодорожных пломб. Москва, 1980. 56 с.

References

1. Aliev, A. I. (1991). Problems of expert prevention. Baku. 312 p. (in Russian).
2. Suharev, A. H., Kaliakin, A. V., Yehorov, A. H., Holovchenko, A. I. (2010). Trasology and traceological examination: textbook. Saratov. 420 p. (in Russian).
3. Mailis, N. P. (2007). Guidelines to traceological examination. Moscow. 344 p. (in Russian).
4. Potashnik, S. I. (1969). Criminalistics examination of locks. Moscow. 252 p. (in Russian).
5. DSTU BV.2.6-1-95. Locks and latches for wooden doors. Retrieved from: <http://www.accbud.ua/spravochnik/standarty-i-normativy/dstu/okna--dveri/dstu-b-v-2-6-1-95>. (in Ukrainian).
6. Berger, V. K., Prokhorov-Lukin, G. V., Moliboga, N. P. (1998). Trasological examination of mechanical locks: methodological manual. Kiev. 96 p. (in Russian).
7. Zuev, E. I. (1980). Expert examination of railway seals. Moscow. 56 p. (in Russian).

ВОЗМОЖНОСТИ СУДЕБНО-ТРАСОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ЗАМКОВ И ПЛОМБИРОВОЧНЫХ СРЕДСТВ В УСТАНОВЛЕНИИ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ КРИМИНОГЕННОГО ХАРАКТЕРА

**С. В. Томин
А. А. Лышак**

В статье исследуется роль судебно-трасологической экспертизы в установлении обстоятельств, способствующих совершению уголовных правонарушений. На основе изучения достижений криминалистической науки и судебной эксперто-

логии, авторами обосновывает тезис о том, что среди других задач диагностического характера, которые решаются судебно-трасологической экспертизой замков, важное значение имеет разрешение вопроса о неисправности механизма замка и ее причин, а также пригодность замка для использования по назначению. Изучения экспертами замков различных конструкций позволяет определить следующие основные недостатки, которые делают невозможным использование их по назначению: конструктивная примитивность запирающего механизма; производство большого количества замков с одинаковыми секретами, то есть фактически без секретов; необоснованные размерные характеристики некоторых взаимодействующих деталей; отсутствие надлежащих приспособлений для крепления навесных замков.

К значительному снижению охранных свойств изделий приводят отклонения от требований государственных стандартов и технических условий предприятия-производителями, для которых производство замков не является профилирующим.

По результатам исследования делаются выводы о том, что во всех случаях, когда эксперт установит, что конструкция замка является неудачной, или детали, образующие секрет запирающего механизма секрета не обеспечивают, в порядке экспертной инициативы в своем заключении должен: во-первых, отобразить это обстоятельство; во-вторых, разъяснить, в чем заключается секрет конкретной конструкции, а также что именно в этом замке, если бы он был изготовлен качественно, затрудняло бы отпирание инородным телом, и какие конкретно причины облегчают открывание его посторонними предметами; в-третьих, предложить способы устранения выявленных недостатков.

К иным обстоятельствам криминогенного характера, которые могут быть обнаружены экспертами-трасологами, авторы относят также непригодность помещений для хранения денег, недостатки упаковки материальных ценностей, которые облегчают совершение хищений, несовершенство используемых для опломбирования контейнеров пломб, неправильное навешивание пломбы и т. п.

Ключевые слова: судебно-трасологическая экспертиза, экспертиза запирающих и предохранительных (контрольных) устройств (средств), замок, пломба, обстоятельство криминогенного характера, экспертная профилактика, экспертная инициатива.

THE POSSIBILITY OF TRACEOLOGICAL EXAMINATION LOCKS AND SEALS OF THE ESTABLISHMENT THE CIRCUMSTANCES OF CRIMINOGENIC NATURE

**S. Tomyń
O. Lyshak**

The article examines the role of forensic traceological examination in establishing the circumstances conducive to the commission of criminal offenses. The authors substantiate the thesis that, among other diagnostic tasks that are solved by the forensic and traceological examination of locks, it is important to resolve the issue of a malfunction of the lock mechanism and its causes, as well as the suitability of the lock for use by appointment. The study of locks of various

designs by experts allows to determine the following main disadvantages that make it impossible to use it for its intended purpose: constructive primitiveness of the locking mechanism; production of a large number of locks with the same secrets, that is, virtually no secrets; unreasonable dimensional characteristics of some interacting parts; lack of proper padlocks.

Deviations from the requirements of state standards and technical conditions by manufacturing enterprises for which the production of locks is not profiling lead to a significant decrease in the security properties of products.

Based on the results of the study, it is concluded that in all cases when the expert establishes that the design of the lock is unsuccessful. Alternatively, the details that form the secret of the locking mechanism do not provide a secret, in the order of the expert initiative, in his/her conclusion must: first, reflect this circumstance. Secondly, to explain what the secret of a particular design is, as well as what exactly in this lock, if it were made with high quality, would make it difficult to unlock with a foreign body, and what specific reasons make it easier to open it with foreign objects. Third, to propose ways to eliminate the identified shortcomings.

To other circumstances of a criminogenic nature that can be detected by trace evidence experts, the authors also include the inadequacy of premises for storing money, shortcomings in the packaging of material values that facilitate theft, imperfection of the seals used for sealing containers, improper hanging of a seal, etc.

Key words: forensic traceological examination, examination of locking and safety (control) devices (means), lock, seal, circumstance of a criminal nature, expert prevention, expert initiative.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.63>

УДК 343.98

Катерина Василівна Педько
доктор філософії у галузі психології,
старший судовий експерт
відділу фоноскопичних, комп'ютерно-технічних досліджень
та телекомунікаційних систем
лабораторії криміналістичних видів досліджень

ORCID 0000-0002-9416-8802

E-mail: k.pedko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

СУЧАСНИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ ЕКСПЕРТИЗИ З ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСОБИ ЗА ОЗНАКАМИ ЗОВНІШНОСТІ (ПОРТРЕТНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ)

Висвітлено поняття експертизи з ідентифікації особи за ознаками зовнішності. Проаналізовано трансформацію об'єктів дослідження в портрет-

ній експертизі. З'ясовано особливості проведення експертизи з ідентифікації особи за ознаками зовнішності за відеозаписами. Визначено залежності ідентифікаційних можливостей від ракурсу зображення голови досліджуваної особи.

Ключові слова: габітологія, портретна експертиза, ідентифікація особи за ознаками зовнішності, ідентифікація за відео зображеннями, анатомічні ознаки особи, елементи зовнішності, методи портретного дослідження, зовнішність людини.

Постановка проблеми. З метою активізації діяльності щодо розслідування кримінальних правопорушень, розшуку, встановлення і ідентифікації осіб, велике значення має вміння використовувати криміналістичні засоби і методи виявлення, збирання, дослідження і використання доказів, а також рівень взаємодії слідчих, оперативно-розшукових і експертних підрозділів.

Необхідність розроблення сучасної методології комплексного дослідження зовнішності людини у криміналістиці обумовлено потребами розшукової, слідчої і експертної практик, а також вимогами судів щодо підвищення якості розслідування кримінальних правопорушень, більш широкого використання науково-технічних засобів ідентифікації особи.

Рівень розвитку ідентифікаційних технологій, зокрема біометричних, сьогодні вже досить високий, що дозволяє використовувати їх у діяльності правоохоронних органів. Однак, проблеми технічного, правового, методичного і організаційного характеру є стимулюючим фактором такого процесу.

З метою встановлення особи невідомих правопорушників, фактів належності документів, що посвідчують особу, та інших фактичних обставин, які мають значення для розслідування кримінальних правопорушень, призначають портретні експертизи, як одну із форм ідентифікації особи. За останні роки портретна експертиза призначається все частіше. Зважаючи на трудомісткість її проведення, наявність суб'єктивізму при оцінюванні результатів дослідження та формулюванні висновків, методика проведення цієї експертизи потребує вдосконалення.

Актуальність експертизи з ідентифікації особи за ознаками зовнішності в криміналістиці не викликає сумніву. Тривала історія існування вказаного напрямку експертизи свідчить про її необхідність при розкритті злочинів та формуванні доказової бази слідчими органами правоохоронної системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Основна методична база з портретної експертизи сформована за часів, коли основним об'єктом дослідження були фотознімки особи, представлені в анфас та профіль. В своїй більшості досліджувались фотознімки з паспорту та особових справ. Положення голови особи, на вказаних фотознімках, давало можливість досліджувати абсолютні та відносні розміри елементів зовнішності особи, встановлювали константні точки та співставляли їх розташування між собою на порівнюваних зображеннях осіб.

Розвиток цифрових технологій призвів до суттєвих змін об'єкту дослідження у портретній експертизі. Перед експертом постало завдання дослідження

зображень особи, зафіксованих на аматорських фотознімках та відеозаписах. Питання вимог до об'єктів портретного дослідження знаходило своє відображення у працях криміналістів І. В. Борисенка, І. Ф. Вініченка, В. В. Воронцової, О. О. Гусєва, Ю. П. Дубягіна, В. С. Житнікова, О. М. Зініна, М. М. Ільїна, З. І. Кірсанова, С. О. Когута, І. В. Мартиненко, Ю. Ю. Нізовцева, О. О. Садченко, М. В. Салтевського, В. А. Снеткова, В. Ю. Шепітька, де висвітлювалися лише послідовність проведення та особливості портретної експертизи. З моменту здійснення фахівцями досліджень, відбулися суттєві зміни технічного стану засобів фіксації зображення, у зв'язку із чим, виникла потреба у розробці методичних рекомендацій щодо дослідження нових об'єктів портретної експертизи.

Мета дослідження. Мета статті полягає у з'ясуванні особливостей проведення експертизи з ідентифікації особи за ознаками зовнішності, при зміні власне матеріальних зображень (об'єкту дослідження), на яких відображена досліджувана особа.

Викладення основного матеріалу. Характерною особливістю об'єкту, що наданий на дослідження є те, що портретне зображення особи не відповідає вимогам сигналітичної зйомки. Зазвичай особа, що зображена на фотознімках зафіксована у різних ракурсах та нахилах голови. У практиці проведення експертизи відомий випадок відображення особи у дзеркалі, що і виступало об'єктом дослідження. У такому разі, важливе розуміння, що візуально права сторона обличчя особи, фактично, є його правою стороною. У всьому іншому, портретна експертиза проводиться відповідно методики.

Зі зміною матеріального об'єкту відображення зображеної особи, постало питання трансформації методів проведення експертизи. Якщо раніше в якості об'єкту надавались в своїй більшості одноракурсні зображення особи анфас чи профіль, то тепер ракурси обличчя в об'єкті та порівнюваному зображенні загалом суттєво відрізняються. Трансформація об'єктів дослідження має свої позитивні та негативні моменти. Негативним моментом є в окремих випадках неможливість приведення порівнюваних зображень до одного масштабу, що викликано різницею в розташуванні константних антропометричних точок за рахунок відмінностей в нахилах та поворотах голови.

Різне положення голови на досліджуваних зображеннях унеможливило застосування значної кількості методів порівняльного дослідження: суміщення по медіальній лінії, суміщення по ламаній лінії, монтаж зображень, зіставлення за допомогою аплікацій, зіставлення із застосуванням «масок», накладання напівпрозорих зображень, зіставлення відносних величин, накладання координатних сіток, метод побудови геометричних фігур. Тому в більшості випадків при проведенні порівняльного дослідження доводиться обмежуватись методом візуального зіставлення ознак зовнішності особи.

З. Кірсанов вказує, що найбільш складним та в той же час найбільш розповсюдженим випадком є дослідження фотознімків, на яких зображені особи з різним поворотом та нахилом голови, коли неможливим є безпосереднє співставлення відносних розмірів обличчя. За результатами проведеного дослідження науковець зробив висновки про те, що різні рухи голови змінюють не всі відносні розміри проекції обличчя:

– з нахилом голови вперед чи відхиленням назад змінюються розмірні співвідношення проекцій обличчя по вертикалі; відносні розміри по горизонталі не зазнають суттєвих змін;

– поворот голови від фасу до профілю (у випадку відсутності одночасного нахилу голови) не змінює розмірів проекції обличчя по вертикалі. Відносні розміри горизонтальних проекцій залишаються незмінними лише при невеликих поворотах голови (приблизно на 30 градусів), коли добре видно парні точки обличчя (кути очних щілин та рота) [1, с. 52-53].

Крім цифрових фотознімків, для проведення портретної експертизи надаються відеозаписи. Ю. Нізовцев вказує, що для портретної ідентифікації відеозапис, порівняно з фотознімками, має свої переваги та недоліки. Однією з переваг є те, що по суті відеозапис представляє собою ряд статичних зображень (кадрів), на яких особа може бути зафіксована у різному положенні, у різному ракурсі та під різним кутом освітлення. Відповідно, на кожному кадрі елементи та ознаки зовнішності також можуть відобразитися по-різному. Таким чином, експерт отримує у своє розпорядження не один, а кілька зображень, та може обрати серед них найбільш підходящі для порівняння. Тобто, якщо особа постійно знаходиться у кадрі, або з матеріалів справи впливає, що впродовж відеозапису (або відрізка відеозапису) відображена одна особа, весь відеоряд використовується експертом як єдиний матеріал для дослідження [2, с. 9]. Це значно розширює можливості проведення ідентифікаційних досліджень за рахунок збільшення кількості ознак зовнішності особи, що відображені на відеозаписі, які підлягають дослідженню.

Вказаний науковець серед основних недоліків відеозаписів виділяє якість зображення. Обумовлено це рядом причин. По-перше, сама роздільна здатність відеозаписів відносно невисока. Формати високої роздільної здатності (високої чіткості – FullHD) на даний час ще не набули досить широкого поширення. Таким чином, найбільш розповсюдженою є роздільна здатність 720x576 точок та нижча [2, с. 9]. Г. Едмунд, Д. Девіс та Т. Валентайн вказують на залучення в якості об'єктів для проведення ідентифікаційних досліджень саме відеозаписів. Вони зазначають, що технічний прогрес значно скоротив вартість відеокамер, що призвело до їх широкого розповсюдження. Це можуть бути як відеокамери у складі організацій державної безпеки, приватних систем безпеки чи персональних пристроїв, відеокамери у наш час розміщені повсюди [3, с. 239].

Продовжуючи думку вказаних науковців, О. Зінін та В. Воронцова стверджують, що часто на дослідження надходять відеозаписи отримані за допомогою відеокамер зовнішнього відеоспостереження. Проте метою встановлення таких відеокамер є фіксація навколишньої обстановки, а не обличчя людини. У результаті експерти мають справу з нерізкими, фрагментарними зображеннями людини, яка зафіксована зверху-донизу та при русі, що не дозволяє вирішити поставлені питання [5, с. 92].

Ю. Нізовцев наголошує, що фіксація зображень у динаміці під час зйомки рухомих об'єктів, призводить до відображення останніх нечіткими («змазаними»), що також може ускладнити або навіть унеможливити ідентифікацію [2, с. 9]. В цьому випадку доцільним є застосування програмного продукту

Amped FIVE, який призначений для обробки та відновлення, покращення зображень особи у кадрах відеозапису. Вказаний програмний продукт дає змогу виділити кадри з особою під час руху та накласти їх один на один. При низькій проробці контурів деталей зовнішності, накладання їх в одну сукупність робить контури зображення чіткішими, що значно збільшує ідентифікаційні можливості при проведенні портретної експертизи.

При дослідженні зображень особи, зафіксованих у відеозаписах, М. Ільїн звертає увагу на необхідність врахування впливу положення відеокамери на особливості відображення ознак зовнішності. Зазначає, що при зміні ракурсу, тобто положення відеокамери при проведенні зйомки, спотворюються розмірні співвідношення ознак анатомічних елементів і їх характеристики. Так, розміри ознак здаються більшими чи меншими, ніж вони є насправді (висота верхньої губи при нахилі голови вперед збільшується, а при нахилі назад – зменшується; горизонтальне положення брів при нахилі голови вперед відображається як косовнутрішнє, а при нахилі назад – як косозовнішнє [4, с. 16]).

До факторів, які впливають на відображення ознак анатомічних елементів зовнішності у відеозаписі, Н. Ільїн відносить стан одягу досліджуваної особи та його емоційний стан. Часто для проведення експертизи надходять відеозаписи, де людина представлена в головному уборі, що суттєво ускладнює процес дослідження. Головний убір, в тому числі спеціальні маски, окуляри, шарф і інше можуть виключати чи ускладнювати сприйняття ознак ряду елементів (лінії росту волосся, очей, підборіддя). В залежності від емоційного стану людини ознаки анатомічних елементів її зовнішнього вигляду можуть видозмінюватись за рахунок дії лицевих м'язів, розташованих навколо шиї, очної ямки, рота, ніздрів, в районі носу та лоба (при посмішці збільшується довжина ротової щілини, кути рота піднімаються, зменшується розкриття очної щілини і т. ін.) [4, с. 17]. До вказаних факторів, які впливають на відображення ознак зовнішності особи, варто додати косметичне оформлення окремих ознак зовнішності при дослідженні осіб жіночої статі. Проте можливий випадок ідентичного макіяжного оформлення у осіб на обох порівнюваних зображеннях. За наявності значної кількості співпадаючих стійких загальних та окремих ознак зовнішності, співпадаючі ознаки макіяжу теж можна використовувати при проведенні порівняння. Це пояснюється тим, що особливості нанесення буденного макіяжу відносно стабільні. В цьому випадку варто звернути увагу на розташування ліній макіяжу, їх направлення, ширину та колір.

Часто проблемою при проведенні експертизи з ідентифікації особи за ознаками зовнішності є «ефект впізнання» (див. рис. 1).

При першому погляді на зображення складається враження, що воно високої якості, чітке, задовільної яскравості та контрастності. І при цьому зображення особи може здатись однозначно придатним для ідентифікації в рамках проведення портретної експертизи. Особливо добре ефект впізнання спрацьовує у людей, які мають досвід взаємодії з зображеною на фото особою, очевидність наявності саме її зображення на фото здається їм безсумнівною. Проте при збільшенні вказаного зображення (див. рис. 2) можна впе-

внитись, що серед відображених ознак зовнішності особи, дослідженню підлягають лише брови, а саме в певній мірі пророблений контур правої брови.

Рис. 1. Зображення особи, виконане при значній відстані від об'єктиву відеокамери

Рис. 2. Збільшений фрагмент зображення особи, виконаного при значній відстані від об'єктиву відеокамери

Відображення інших ознак зовнішності особи на фотознімку залишає бажати кращого. У зв'язку з тим, що зображення власне обличчя особи займає лише близько 2% фотознімку, контур очних щілин непророблений, представлений у вигляді плям підвищеної щільності. Відкрита частина обличчя особи на фотознімку має різного роду шуми, які представлені у вигляді темних плям різного розміру. Лінія росту волосся та вушні раковини маскуються на фотознімку одягненим на голову капюшоном. Вся нижня частина обличчя маскується одягнутою маскою.

Таким чином, зображення, яке на перший погляд має високу якість та чіткість, при детальному вивченні, визначається експертом як непридатне для проведення ідентифікаційних досліджень.

Висновки. Проведений аналіз дає можливість зробити наступні висновки. Неможливість в більшості випадків застосування широкого спектру методів порівняння, яка викликана різницею в ракурсах досліджуваних осіб, призводить до необхідності впровадження нових методів порівняння. До вказаних методів відносяться:

- алгоритм графічний ідентифікаційний;
- метод розмірних співвідношень окремих елементів зовнішності;
- математичні методи дослідження.

Подальший розвиток у вказаних напрямках є перспективним для розширення ідентифікаційних можливостей при проведенні портретної експертизи.

Перелік посилань

1. Кирсанов З. И. Экспертное отождествление человека по фотопортретам с применением математических методов исследования. Москва, 1968. 150 с.
2. Нізовцев Ю. Ю. Ідентифікація особи за ознаками зовнішності: методичні рекомендації. Київ, 2013. 54 с.
3. Forensic Facial Identification: Theory and Practice of Identification from Eyewitnesses, Composites and CCTV /edited by Tim Valentine, Josh P. Davis. University of Leicester, UK. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118469538> (дата звернення 03.03.2021).
4. Ильин Н. Н. Судебно-портретная идентификация человека по видеоизображениям: метод. основы: моногр. Москва: Проспект, 2017. 167 с.
5. Зинин А. М., Воронцова В. В. Производство судебных портретных экспертиз в современных условиях. *Экспертная*

References

1. Kirsanov, Z. I. (1968). Expert identification of a person based on photographic portraits using mathematical research methods. Moscow. 150 p. (in Russian).
2. Nizovtsev, Yu. Yu. (2013). Identification of an individual for signs of sign: methodical recommendations. Kyiv. 54 p. (in Ukrainian).
3. Forensic Facial Identification: Theory and Practice of Identification from Eyewitnesses, Composites and CCTV /edited by Tim Valentine, Josh P. Davis. University of Leicester, UK Retrieved from: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/9781118469538> (access date 03.03.2021). (in English).
4. Ilin, N. N. (2017). Forensic portrait identification of a person by video images. Methodological foundations: monograph. Moscow. 167 p. (in Russian).
5. Zinin, A. M., Vorontsova, V. V. (2019). Production of forensic portrait examinations in modern conditions. *Expert practice. Theory and*

практика. Теория и практика судебной экспертизы, Т. 14, № 4 (2019), С. 89-97.

Practice of Forensic Science, Volume 14, No. 4 (2019), P. 89-97. (in Russian).

6. Криминалистическое описание внешности человека: учебное пособие / ВНИИ МВД СССР; под общ. ред. В. А. Снеткова. Москва, 1984. 128 с.

6. Snetkov, V. A. (Ed.). (1984). Forensic description of a person's appearance: a textbook. Moscow. 128 p. (in Russian).

СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП РАЗВИТИЯ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛИЧНОСТИ ПО ПРИЗНАКАМ ВНЕШНОСТИ (ПОРТРЕТНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ)

К. В. Педько

В статье представлены результаты теоретического анализа современного состояния экспертизы по идентификации личности по признакам внешности. Озвучен вопрос изменения объекта исследования в указанной экспертизе. Установлено, что с развитием цифровых технологий в качестве объекта исследования стали преобладать разноракурсные изображения лица, широко распространены исследования видеозаписей.

Разное положение головы на исследуемых изображениях привело к невозможности применения значительного количества методов сравнительного исследования: совмещение по медиальной линии, совмещение по ломаной линии, монтаж изображений, аппликации, «маски», наложение полупрозрачных изображений, сопоставление относительных величин, наложение координатных сеток, построение геометрических фигур. Трансформация объектов исследования вызывает необходимость изменения методов проведения сравнительного исследования.

Указано, что с распространением видеоизображений идентификационные возможности проведения экспертизы возросли: эксперт может исследовать изображения идентифицируемой личности на всем видеоряде. Распространенным недостатком видеозаписей является качество изображений. На исследование часто поступают видеозаписи с видеокамер внешнего видеонаблюдения, однако целью установления таких видеокамер является фиксация окружающей обстановки, а не лиц людей. Этим и объясняется низкое качество изображений.

Частой проблемой при проведении экспертиз по идентификации человека по признакам внешности является «эффект узнавания». При первом взгляде на изображение может сложиться представление, что оно пригодно для проведения идентификации в рамках портретной экспертизы. Однако это впечатление чаще всего ошибочно. Часто у людей возникает ощущение очевидности изображения конкретного человека в кадре при наличии опыта взаимодействия с этим человеком. Но при детальном изучении изображения эксперт может прийти к выводу о его непригодности. Запечатленные признаки внешности не всегда составляют необходимую совокупность для возможности проведения исследований.

Современное состояние экспертизы по идентификации человека по признакам внешности предполагает необходимость развития методов сравнения, которые могли бы учитывать разницу в ракурсах исследуемых людей. К таким методам относятся алгоритм графический идентификационный, метод размерных

соотношений отдельных элементов внешности, математические методы исследования. Дальнейшее развитие в указанных направлениях является перспективным для расширения возможностей проведения портретной экспертизы.

Ключевые слова: идентификация личности по признакам внешности, портретная экспертиза, общие и частные признаки.

CURRENT STAGE OF DEVELOPMENT OF PERSONALITY IDENTIFICATION EXAMINATION BASED ON APPEARANCE (FACIAL IDENTIFICATION)

K. Pedko

The article presents the results of a theoretical analysis of the current state of examination of personality identification based on appearance. The question of changing the object of research in the specified examination was raised. It has been established that with the development of digital technologies, multi-angle facial images began to prevail as an object of research, and studies of video recordings are widespread.

The different position of the head in the studied images led to the impossibility of using a significant number of comparative research methods: alignment along the medial line, alignment along a broken line, image editing, applications, "masks", overlaying translucent images, comparison of relative values, overlay of coordinate grids, construction of geometric shapes. The transformation of research objects necessitates a change in the methods of comparative research.

It is indicated that with the proliferation of video images, the identification capabilities of the examination have increased: an expert can examine images of an identifiable person on the entire video sequence. A common disadvantage of video recordings is image quality. For research, video recordings from external video surveillance cameras are often received, but the purpose of installing such cameras is to fix the environment, and not the faces of people. This explains the poor image quality.

A frequent problem in carrying out examinations for the identification of a person by signs of appearance is the "recognition effect". At the first glance at the image, one may get the impression that it is suitable for identification in the framework of portrait examination. However, this impression is most often mistaken. Often people have a sense of the obviousness of the image of a particular person in the frame if they have experience of interaction with this person. In addition, upon a detailed study of the image, an expert may conclude that it is unusable. The captured signs of appearance do not always constitute the necessary complex for the possibility of conducting research.

The current state of examination in identifying a person based on appearance suggests the need to develop comparison methods that could take into account the difference in the angles of the people under study. These methods include a graphical identification algorithm, a method of dimensional ratios of individual elements of appearance, and mathematical research methods. Further development in these areas is promising for expanding the possibilities of carrying out facial identification.

Key words: personality identification based on appearance, facial identification, general and particular features.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.64>
УДК 343.98

Олег Альбертович Сич
кандидат хімічних наук, головний судовий експерт

ORCID 0000-0002-8100-4999
E-mail: o.sych@kndise.gov.ua

Андрій Юрійович Корнієнко
головний судовий експерт

ORCID 0000-0001-5951-6632
E-mail: andkornienko@gmail.com

Надія Володимирівна Євтушенко
старший судовий експерт

ORCID 0000-0002-5575-5051
E-mail: Nadegda.astra80@gmail.com

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НАФТОВИХ КОМПОНЕНТІВ СУМІШЕВИХ АВТОМОБІЛЬНИХ БЕНЗИНІВ

Розглянуті особливості криміналістичного дослідження складу нафтових компонентів які використовуються при виготовленні автомобільних бензинів за сумішевою технологією. Для виготовлення сумішевих автомобільних бензинів використовують низькооктановий основу, в яку додають високооктанові компоненти. В якості високооктанових компонентів сумішевих автомобільних бензинів в багатьох випадках використовують риформат (бензин каталітичного риформіну), ароматичні вуглеводні та ізопентан (ізопентанову фракцію). В якості низькооктанової бензинової основи сумішевих автомобільних бензинів часто використовують прямогонний бензин і бензин газовий стабільний. У статті розглянуті результати дослідження перерахованих нафтових компонентів сумішевих автомобільних бензинів методом газорідинної хроматографії.

Ключові слова: сумішеві бензини, високооктанові компоненти, низькооктанова бензинова основа, риформат, ізопентанова фракція.

Постановка проблеми. При недосконалій системі споживчого контролю якості промислової продукції широко розповсюджена її фальсифікація. За даними Комітету захисту споживачів, біля 30% всього бензину, який реалізується з автозаправних станцій в Україні, не відповідає стандартам якості [1] і

може бути віднесений до фальсифікованих автомобільних бензинів. Основними факторами, які обумовлюють поширеність випадків фальсифікації бензинів є економічні та технологічні чинники. Вартість автомобільних бензинів обумовлює економічну складову процесу фальсифікації, а доступність та відносно невисока ціна компонентів, з яких виробляються фальсифіковані бензини, обумовлює технологічну складову фальсифікації. З метою фальсифікації товарних бензинів найчастіше використовують компоненти, які здатні підвищувати детонаційну стійкість бензинів. Використання високооктанових компонентів дозволяє з дешевої низькооктанової сировини (прямогонного бензину, бензину газового стабільного чи газового конденсату) одержувати високооктанове паливо з значно вищою товарною ціною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відповідно до загальноприйнятої технології [2,3] товарні автомобільні бензини отримують змішуванням компонентів, які отримують в результаті первинних або вторинних процесів нафтопереробки та присадок. До середніх компонентів автомобільних бензинів відносяться наступні продукти нафтопереробки [3]: алкіл бензин, бензин каталітичного крекінгу, бензин каталітичного риформінгу (риформат), бензин прямогонний, ізомерізат, газовий бензин, кисневмісні домішки та д.і. Перелічені компоненти змішують в певних пропорціях для отримання товарного автомобільного бензину конкретної марки [3]. Пропорції компонентів залежать від їх фізико – хімічних властивостей, головною з яких є октанове число або октановий індекс компонентів (октановий індекс це середнє арифметичне між октановим числом за моторним методом (ОЧМ) та октановим числом за дослідницьким методом (ОЧД)).

Октанові числа перерахованих компонентів наведені в спеціальній літературі [3] та в Таблиці 1.

Таблиця 1

Компонент	ОЧМ
Бензин каталітичного крекінгу	72,0-80,0
Бензин каталітичного риформінгу (риформат)	74,2-87,0
Бензин прямогонний	47,0-72,3
Ізопентан	86,4-90,3
Газовий бензин	65,5-70,6
Ароматичні вуглеводні	99,9-108

Мета дослідження. Мета даної роботи полягає в дослідженні основних нафтових компонентів, які використовуються для виготовлення та фальсифікації автомобільних бензинів за сумішевою технологією.

Основні результати дослідження. Нижче будуть розглянуті особливості виробництва, хімічного складу та фізико-хімічних властивостей основних нафтових компонентів сумішевих автомобільних бензинів.

Риформат

Відповідно даних довідкової літератури [6,7] риформат це рідка суміш переважно ароматичних і насичених вуглеводнів, яка використовується в якості високооктанового компонента автомобільних і авіаційних бензинів

(містять риформату до 60-70% по масі) та (або) сировини у виробництві ароматичних вуглеводнів (аренів) C_6-C_8 .

Риформат отримують каталітичним риформінгом прямогонних бензинових фракцій, головним чином вуглеводнів C_6-C_{10} (вихід 78-84% по масі). Як сировину для риформінгу можуть бути також включені після глибокого очищення бензини термічного і каталітичного крекінгу, гідрокрекінгу, коксування, бензини-відгони з установок гідроочищення газу і дизельного палива; бензини гідрогенізації вугілля і сланців та бензини, що виробляються з синтез-газу.

Згідно даних довідкової літератури [7] риформат має наступні фізико-хімічні характеристики: межі википання 30-190°C; вміст вуглеводнів (%) – ароматичних 40-65, парафінових і нафтових 34-60, ненасичених 0,5-1,0; октанове число 80-85 (моторний метод), 90-95 (дослідницький метод); вміст сірки (S) від 10^{-4} до 10^{-3} % мас.

Для використання риформату в якості товарного продукту відбирають наступні види риформінгу: фракції 62-85 °C (бензольний риформат), 85-105°C (толуольний риформат), 105-140°C (ксилольний риформат). Для отримання компонентів товарних бензинів застосовують фракції з межами википання 85-180, 105-180, 140-180°C.

Для встановлення видової приналежності риформату та інших нафтових компонентів необхідно використовувати метод газорідинної хроматографії (ГРХ), що надає можливість встановлювати відсотковий вміст нафтових вуглеводнів у досліджуваних зразках палив та їх компонентів. Нижче будуть наведені результати газохроматографічного дослідження нафтових компонентів сумішевих автомобільних бензинів які досліджувались у Київському НДІСЕ.

Досліджувані зразки нафтових компонентів сумішевих автомобільних бензинів були прохроматографовані за наступних умов:

- Капілярна колонка НР-5, $l = 30m$, $d = 0,25mm$, товщина фази – 0,25 мкм;
- Температура інжектора – 280 °C;
- Температура детектора (ПІД) – 300 °C;
- Газ носій – гелій;
- Потік газу носія – програмований 0,8 мл/хв. (5 хв) → 0,5 мл/хв. → 1,5 мл/хв;
- Температура термостату: 40 °C (5,5 хв) → 15°C/min → 280°C;
- Об'єм проби – 0,5 мкл, автоінжектор, поділ потоку 1:100.

На рисунку 1 наведено хроматограму зразка бензольного риформату.

В досліджених зразках бензольного риформату виявлені вуглеводні, характерні для нафтопродуктів. За вуглеводневим складом досліджені зразки бензольного риформату відрізняються від автомобільних бензинів та дизельного пального. За своїм складом надані на дослідження рідини є сумішшю ароматичних вуглеводнів: бензолу (основний компонент), толуолу, етилбензолу, ксилолів та третбутилбензолу з домішками інших нафтових вуглеводнів.

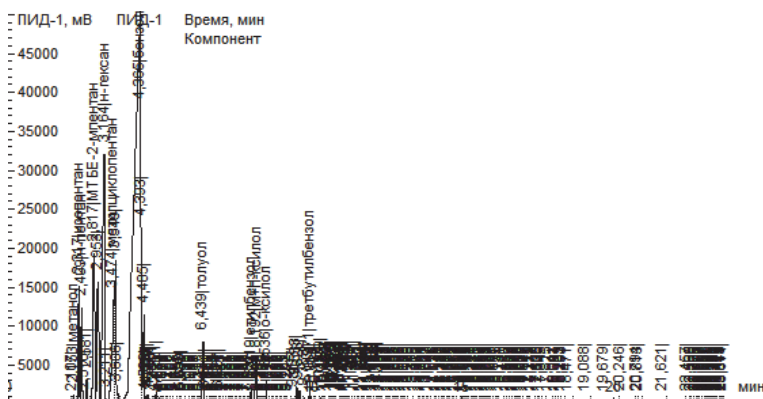

Рис. 1

Відсотковий вміст основних компонентів досліджуваного зразка бензольного риформату наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Компонент	Група	Концентрація, %
ізопентан	Ізомерні вуглеводні	2.119
н-пентан	Насичені вуглеводні	1.949
2-метилпентан	Ізомерні вуглеводні	5.871
н-гексан	Насичені вуглеводні	10.758
метилциклопентан	Циклічні вуглеводні	4.233
бензол	Ароматичні вуглеводні	53.034
толуол	Ароматичні вуглеводні	1.488
етилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.217
м+п-ксилол	Ароматичні вуглеводні	1.080
о-ксилол	Ароматичні вуглеводні	0.362
третбутилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.365

За результатами дослідження бензольного риформату методом ГРХ було встановлено, що за хімічним складом та вмістом ароматичних вуглеводнів та бензолу досліджені зразки бензольного риформату не відповідають вимогам нормативної документації на автомобільні бензини [4]. Досліджені рідини містять велику кількість бензолу 54 – 56% об., що значно перевищує допустимий вміст бензолу в автомобільних бензинах (вміст бензолу не повинен перевищувати 1% об'ємних).

На рисунку 2 наведено хроматограму зразка толуольного риформату.

Відсотковий вміст основних компонентів досліджуваного зразка ізопентанової суміші наведено у таблиці 4.

Таблиця 4

Компонент	Група	Концентрація, %
Бутан	Насичені вуглеводні	0.066
Ізопентан	Ізомерні вуглеводні	96.399
н-пентан	Насичені вуглеводні	0.244
н-гексан	Насичені вуглеводні	0.191
Метилциклопентан	Циклічні вуглеводні	0.178
Бензол	Ароматичні вуглеводні	0.262
Толуол	Ароматичні вуглеводні	0.228
етилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.028
м+п-ксилол	Ароматичні вуглеводні	0.113
о-ксилол	Ароматичні вуглеводні	0.039
Третбутилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.029

При дослідженні методом ГРХ було встановлено, що основним компонентом дослідженої суміші є ізопентан, вміст якого становив 96,4%. Ізопентанова суміш має октанове число 86-90 (моторний метод) і широко використовується як високооктановий компонент для виробництва автомобільних бензинів за сумішевою технологією.

Бензин прямогонний

Прямогонний бензин (нефрас) отримують в результаті переробки сирової нафти або газового конденсату, горючих сланців або вугілля, природного газу або нафтогазу. Прямогонним бензином є легкі бензинові фракції прямої перегонки нафти з межами кипіння 35–80 °С [9].

На рисунку 4 наведено хроматограму прямогонного бензину.

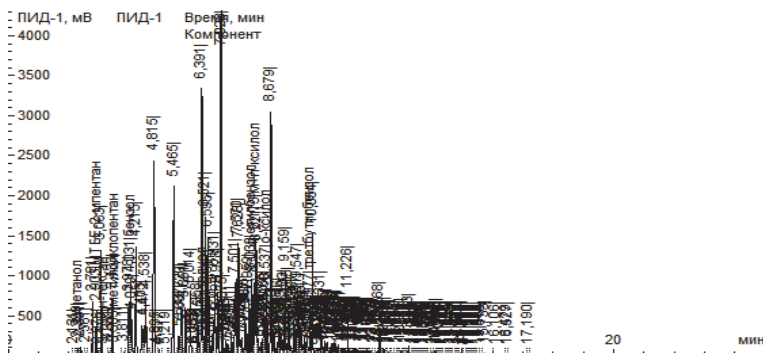

Рис. 4

Відсотковий вміст основних компонентів досліджуваного зразка прямогонного бензину наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Компонент	Група	Концентрація,%
н-пентан	Насичені вуглеводні	0.074
2-метилпентан	Ізомерні вуглеводні	0.681
н-гексан	Насичені вуглеводні	0.005
метилциклопентан	Циклічні вуглеводні	0.016
Бензол	Ароматичні вуглеводні	1.589
Толуол	Ароматичні вуглеводні	0.271
етилбензол	Ароматичні вуглеводні	1.236
м+п-ксилол	Ароматичні вуглеводні	2.260
о-ксилол	Ароматичні вуглеводні	1.064
третбутилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.553

Розрахунок по групам

Група	Концентрація,%
Ароматичні вуглеводні	6.973
Неароматичні вуглеводні	93.027

За результатами газохроматографічного аналізу було встановлено, що досліджені зразки прямогонного бензину містять невелику кількість ароматичних вуглеводнів (2-7% об.). Прямогонний бензин має октанове число за моторним методом 47-72 од. і може використовуватись як низькооктановий компонент при виготовленні автомобільних бензинів.

Газовий бензин (бензин газовий стабільний – БГС)

Газовий бензин добувають з природних та нафтових газів, які містять бензинові фракції у вигляді пари. Щоб відокремити їх, гази стискають і охолоджують (компресійний метод) або адсорбують маслом чи активованим вугіллям. Газовий бензин за хімічним складом схожий на бензин отриманий прямою перегонкою, але містить більше легких фракцій [10].

На рисунку 5 наведено хроматограму бензину газового стабільного.

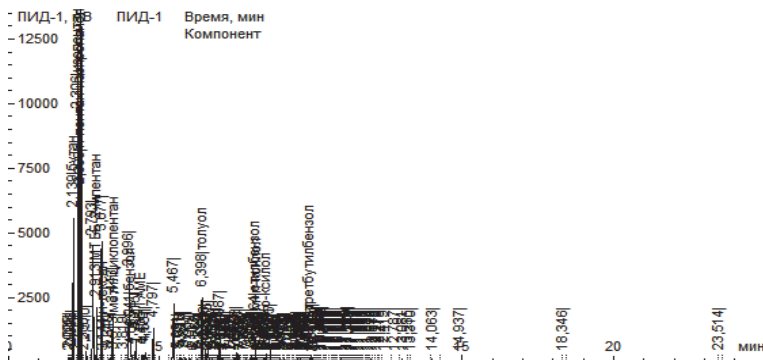

Рис. 5

Відсотковий вміст основних компонентів досліджуваного зразка бензину газового стабільного наведено у таблиці 6.

Таблиця 6

Компонент	Група	Концентрація, %
Бутан	Насичені вуглеводні	6.486
ізопентан	Ізомерні вуглеводні	14.273
н-пентан	Насичені вуглеводні	16.618
2-метилпентан	Ізомерні вуглеводні	2.991
н-гексан	Насичені вуглеводні	0.006
метилциклопентан	Циклічні вуглеводні	0.059
Бензол	Ароматичні вуглеводні	1.555
Толуол	Ароматичні вуглеводні	4.940
етилбензол	Ароматичні вуглеводні	1.284
м+п-ксилол	Ароматичні вуглеводні	0.185
о-ксилол	Ароматичні вуглеводні	0.333
третбутилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.153

Розрахунок по групах

Група	Концентрація, %
Ароматичні вуглеводні	8.450
Неароматичні вуглеводні	91.550

За результатами газохроматографічного аналізу було встановлено, що досліджені зразки бензину газового стабільного містять невелику кількість ароматичних вуглеводнів (4-9% об.). Бензин газовий стабільний має октанове число за моторним методом 66-71 од. і може використовуватись як низькооктановий компонент при виготовленні автомобільних бензинів.

Товарні автомобільні бензини отримують змішуванням компонентів, які отримуються первинними або вторинними процесами нафтопереробки та присадок. Перелічені компоненти змішують в певних пропорціях для отримання товарного автомобільного бензину конкретної марки. При проведенні змішування необхідно дотримуватись технологічних умов виробництва автомобільних бензинів та відповідності компонентів вимогам, які регламентуються ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови». В процесі змішування необхідно контролювати детонаційну стійкість та інші експлуатаційні характеристики компонентів для змішування та утвореної бензинової суміші. Зазначені процеси реалізуються в умовах легального виробництва автомобільних бензинів на сертифікованих підприємствах з нафтопереробки та виробництва автомобільних палив.

Основною характеристикою автомобільних бензинів, яка визначає їх експлуатаційні характеристики та відповідну товарну ціну, є детонаційна стійкість. Детонаційна стійкість товарних бензинів залежить від їх хімічного складу, який визначається умовами виробництва палива та вмістом компонентів в бензині, які здатні підвищувати октанове число.

Відповідно до ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови» для покращення експлуатаційних показників якості бензинів дозволене уведення добавок (присадок), які не впливають негативно на екологічні, енергетичні та економічні показники двигуна, що підтверджено результатами випробувань, та допущених до застосування в установленому порядку. Заборонено використовувати в бензинах добавки (присадки), що мають в своєму складі фосфор, свинець, залізо, ароматичні аміни (монометиланіліни, моноетиланіліни тощо).

Октанове число (ОЧ) для сумішевих бензинів розраховується за пропорційними формулами [11]:

$$\text{ОЧ сумішевого бензину} = \text{V}_б \cdot \text{ОЧ}_{\text{основа бензину}} + \text{V}_д \cdot \text{ОЧ}_{\text{компонентів}}$$

де V – вміст бензину та компонентів, ОЧ – октанове число.

Наприклад, якщо до 9 часток (90%) низькооктанового компонента з октановим числом за моторним методом ОЧМ=76 додати 1 частку (10%) високооктанового компонента з ОЧМ=100, октанове число суміші буде становити: $0,9 \cdot 76 + 0,1 \cdot 100 = 78,4$. Використання перелічених компонентів має обмеження, пов'язані з екологією (ароматичні вуглеводні) та сумісністю з матеріалами (спирти та ефіри).

Нижче будуть розглянуті окремі випадки криміналістичного дослідження складу фальсифікованих зразків автомобільних бензинів, які проводились у Київському НДІСЕ. В кустарних (напівпромислових) умовах для підвищення октанового числа бензинів в деяких випадках використовують ароматичні вуглеводні, які доступні та широко пропонуються на споживчому ринку. В якості високооктанових домішок можливо використовувати товарні бензол (бензолний риформат), толуол (толуольний риформат), а також сирий бензол та КМПА (компонент моторного палива ароматичний). На рисунку 6 наведено хроматограму бензинової суміші, яка досліджувалась у кримінальному провадженні, пов'язаному з незаконним виробництвом автомобільних палив.

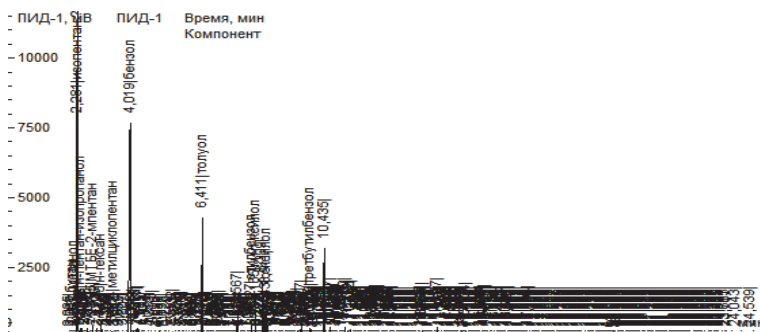

Рис. 6

Відсотковий вміст основних компонентів досліджуваного зразка бензинової суміші наведено у таблиці 7.

Таблиця 7

Компонент	Група	Концентрація, %
бутан	Насичені вуглеводні	0.019
ізопентан	Ізомерні вуглеводні	31.435
н-пентан	Насичені вуглеводні	0.392
н-гексан	Насичені вуглеводні	0.582
метилциклопентан	Циклічні вуглеводні	0.429
бензол	Ароматичні вуглеводні	23.450
толуол	Ароматичні вуглеводні	9.004
етилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.597
м+п-ксилол	Ароматичні вуглеводні	1.271
о-ксилол	Ароматичні вуглеводні	0.546
третбутилбензол	Ароматичні вуглеводні	0.244

Розрахунок по групах

Група	Концентрація, %
Ароматичні вуглеводні	35.113
Неароматичні вуглеводні	64.387

З наведених даних видно, що досліджений зразок сумішевого бензину містить ароматичні вуглеводні у кількості 35 %, що не перевищує нормативний показник об'ємного вмісту ароматичних вуглеводнів за ДСТУ 7687:2015 «Бензини автомобільні Євро. Технічні умови» (не більше 35%). Разом з тим за результатами газохроматографічного дослідження встановлено, що основними компонентами досліджуваного зразка сумішевого бензину є ізопентан (31,44%), бензол (23,45%) та толуол (9%), за вмістом бензолу зразок бензину не відповідає вимогам ДСТУ 7687:2015 (не більше 1% об.). Загальний вміст високооктанових компонентів у дослідженій бензиновій суміші становив 63,9% при цьому вміст низькооктанових компонентів, можливо бензину газового стабільного, становив 36,1%. Виходячи з наведеного відсоткового вмісту компонентів сумішевого бензину при використанні середніх значень ОЧМ компонентів (ізопентанової фракції ОЧМ=90, бензину газового стабільного ОЧМ=70, бензолу ОЧМ=104 та толуолу ОЧМ=102) за вищенаведеною пропорційною розрахунковою формулою досліджувана бензинова суміш буде мати ОЧМ=87,15. Наведене значення октанового числа досліджуваної суміші відповідає октановому числу автомобільного бензину А-95-Євро за ДСТУ 7687:2015.

З наведеного прикладу видно, що з широко розповсюджених та доступних нафтових компонентів (ізопентанова фракція, ароматичні вуглеводні та бензин газовий стабільний) без використання складного технологічного обладнання методом змішування одержується бензинова суміш з високою детонаційною стійкістю, яка за складом є сфальсифікованим автомобільним бензином.

Висновки. Виробництво автомобільних бензинів може здійснюватися за сумішевою технологією, яка не передбачає використання складного технологічного обладнання. При змішуванні у певних пропорціях риформату, ізопентанової фракції та бензину газового стабільного, які мають відповідні експлуатаційні характеристики, можливо отримувати товарний бензин, який буде відповідати вимогам нормативної документації (ДСТУ) на автомобільні бензини.

Розглянута технологія також дозволяє при змішуванні в розрахованих пропорціях товарних бензинів А-92 (А-95) з риформатом, ізопентановою фракцією та бензином газовим стабільним покращити експлуатаційні характеристики (детонаційну стійкість) отриманої бензинової суміші або збільшити об'єм одержуваної бензинової суміші без покращення її експлуатаційних характеристик.

Умисне або випадкове порушення технології та рецептури виготовлення сумішевого автомобільного бензину призводить до виробництва фальсифікованого за складом автомобільного бензину.

Перелік посилань

1. Підробка автомобільних бензинів. URL: <https://www.autocentre.ua/ua/avtopravo/avto-biznes/tret-benzina-v-ukraine-poddelka-opasnaya-dlya-avtomobiley-72674.html>
2. Папок К. К., Рагозин Н. А. Словарь по топливам, маслам, смазкам, присадкам и специальным гиджостям. Москва «Химия» 1975. 392 с.
3. Караулов А. К., Худолій Н. Н. Автомобильные топлива. Бензины и дизельные: справочник. Киев, 1999. 214 с.
4. ДСТУ 687:2015. Бензини автомобільні Євро. Технічні умови. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=62187
5. Октановое число. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/октановое_число.
6. Риформат. URL: <https://neftegaz.ru/tech-library/pererabotka-nefti-i-gaza/449052-riformat/>
7. Риформат. URL: <http://www.xumuk.ru/encyklopedia/2/3909.html>
8. Ізопентан. URL: <https://www.ngpedia.ru/id54775p4.html>

References

1. Counterfeiting of motor gasoline. Retrieved from: <https://www.autocentre.ua/ua/avtopravo/avtobiznes/tret-benzina-v-ukraine-poddelka-opasnaya-dlya-avtomobiley-72674.html> (in Ukrainian).
2. Papok, K. K., Ragozin, N. A. (1975). Dictionary of fuels, oils, lubricants, additives and special fluids. Moscow "Chimii". 392 p. (in Russian)
3. Karaulov, A. K., Khudolii, N. N. (1999). Automotive fuels. Gasolines and Diesel: a Handbook. Kiev. 214 p. (in Russian).
4. DSTU 7687: 2015. Petrol automobiles Euro. Specifications. Retrieved from: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=62187 (in Ukrainian).
5. Octane number. Retrieved from: https://ru.wikipedia.org/wiki/октановое_число. (in Russian).
6. Reformate. Retrieved from: <https://neftegaz.ru/tech-library/pererabotka-nefti-i-gaza/449052-riformat/> (in Russian).
7. Reformate. Retrieved from: <http://www.xumuk.ru/encyklopedia/2/3909.html> (in Russian).
8. Isopentane. Retrieved from: <https://www.ngpedia.ru/id54775p4.html> (in Ukrainian).

9. Прямогонний бензин. URL: <http://toplivotrade.ru/catalog/pryamogonnyu-benzin/>

10. Газовий бензин. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/wiki/Бензин>
Різновиди_бензину

11. Сич О. А., Стальмахович С. І. Встановлення ознак фальсифікації автомобільних бензинів. *Криміналістика і судебна експертиза*: межвед. науч.-метод. сб. Киев, 2011. Вып. 56. С. 82-92.

9. Straight-run gasoline. Retrieved from: <http://toplivotrade.ru/catalog/pryamogonnyu-benzin/> (in Ukrainian).

10. Natural gasoline. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/wiki/Бензин>
Різновиди_бензину (in Ukrainian).

11. Sych, O. A., Stalmakhovych, S. I. (2011). Establishment of signs of falsification of motor gasolines. *Criminalistics and Forensics: interdisciplinary scientific collection*. Kiev. Issue. 56. P. 82-92. (in Ukrainian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ НЕФТЯНЫХ КОМПОНЕНТОВ СМЕСЕВЫХ АВТОМОБИЛЬНЫХ БЕНЗИНОВ

О. А. Сыч
А. Ю. Корниенко
Н. В. Евтушенко

Рассмотрены основные виды нефтяных компонентов, которые используются при изготовлении смесевых автомобильных бензинов. Для изготовления смесевых автомобильных бензинов используют низкооктановую основу, в которую добавляют высокооктановые компоненты. В качестве высокооктановых компонентов смесевых автомобильных бензинов во многих случаях используют риформат (бензин каталитического риформинга) и изопентан (изопентановая фракция). В качестве бензиновой низкооктановой основы смесевых автомобильных бензинов часто используют прямогонный бензин и бензин газовой стабильный.

Риформат – это жидкая смесь ароматических и насыщенных углеводородов, используемая в качестве высокооктанового компонента автомобильных (авиационных) бензинов и сырья в производстве ароматических углеводородов (аренов). Риформат получают каталитическим риформингом прямогонных бензиновых фракций.

Изопентан (2-метилбутан $(\text{CH}_3)_2\text{CHCH}_2\text{CH}_3$) бесцветная легковоспламеняющаяся жидкость. Технический продукт представляет собой смесь изомерных пентанов и выкипает в пределах 24 – 34°C. Изопентановую фракцию можно выделять из газового бензина, из бензина прямой перегонки нефти и бензина каталитического крекинга.

Прямогонный бензин (нефрас) получают в результате переработки сырой нефти или газового конденсата, горючих сланцев или угля, природного газа или нефтегаза. Прямогонный бензин содержит легкие бензиновые фракции прямой перегонки нефти с интервалом кипения 35 – 180°C.

Газовый бензин (бензин газовой стабильный) получают из природных и нефтяных газов, содержащих пары бензиновых углеводородов. Чтобы отделить их, газы сжимают и охлаждают (компрессионный метод) или впитывают маслом или активированным углем. Газовый бензин по химическому составу похож на прямогонный бензин, но содержит больше легких фракций углеводородов.

В статье рассмотрены результаты исследования перечисленных нефтяных компонентов смесевых автомобильных бензинов методом газожидкостной хроматографии. Данный метод позволяет устанавливать качественный и количественный состав смесевых автомобильных бензинов и их компонентов.

Показано, что из легкодоступных нефтяных компонентов (изопентановая фракция, ароматические углеводороды и бензин газовый стабильный) без использования сложного технологического оборудования методом смешивания можно получать бензиновую смесь с высокой детонационной стойкостью которая по составу является сфальсифицированным автомобильным бензином.

При смешивании в определенных пропорциях риформата, изопентановой фракции и бензина газового стабильного возможно получать товарный бензин, который будет отвечать требованиям нормативной документации на автомобильные бензины.

Рассмотренная технология позволяет при смешивании в рассчитанных пропорциях товарных бензинов А-92 (А-95) с риформатом, изопентановой фракцией и бензином газовым стабильным улучшить эксплуатационные характеристики (детонационную стойкость) полученной бензиновой смеси или увеличить объем получаемой бензиновой смеси без улучшения ее эксплуатационных характеристик.

FORENSIC INVESTIGATION OF PETROLEUM COMPONENTS OF MIXED MOTOR GASOLINES

**O. Sych
A. Korniienko
N. Yevtushenko**

The main types of petroleum components that are used in the manufacture of mixed motor gasolines are considered. For the manufacture of mixed motor gasolines, a low-octane base is used, to which high-octane components are added. In many cases, reformat (catalytic reforming gasoline) and isopentane (isopentane fraction) are used as high-octane components of mixed motor gasolines. Straight-run gasoline and stable gasoline are often used as the low-octane gasoline base of blended automobile gasolines.

Reformat is a liquid mixture of aromatic and saturated hydrocarbons used as a high-octane component of automobile (aviation) gasolines and raw materials in the production of aromatic hydrocarbons (arenas). The reformat is obtained by catalytic reforming of straight-run gasoline fractions.

Isopentane (2-methylbutane ($\text{CH}_3)_2\text{CHCH}_2\text{CH}_3$) is a colorless, flammable liquid. The technical product is a mixture of isomeric pentanes and boils within 24 – 34°C. The isopentane fraction can be isolated from gas gasoline, from gasoline direct distillation of oil and gasoline catalytic cracking.

Straight-run gasoline (nefras) is obtained from the processing of crude oil or gas condensate, oil shale or coal, natural gas or oil and gas. Straight run gasoline contains light gasoline fractions of direct distillation of oil with a boiling range of 35 – 180°C.

Gas gasoline (gas stable gasoline) is obtained from natural and petroleum gases containing vapors of gasoline hydrocarbons. To separate them, the gases

are compressed and cooled (compression method) or absorbed with oil or activated carbon. Gas gasoline is similar in chemical composition to straight-run gasoline, but contains lighter hydrocarbon fractions.

The article discusses the results of a study of the listed petroleum components of mixed gasoline by gas-liquid chromatography. This method allows you to establish the qualitative and quantitative composition of mixed motor gasolines and their components.

It is shown that from readily available petroleum components (isopentane fraction, aromatic hydrocarbons and gas stable gasoline) without the use of sophisticated technological equipment, a gasoline mixture with high detonation resistance, which is falsified automobile gasoline, can be obtained by mixing method.

When mixed in certain proportions of reformat, isopentane fraction and gas stable gasoline, it is possible to obtain marketable gasoline that will meet the requirements of regulatory documents for gasoline.

The considered technology allows, when mixing commodity gasolines A-92 (A-95) with reformat, isopentane fraction and gasoline gas stable in the calculated proportions, to improve the operational characteristics (detonation resistance) of the obtained gasoline mixture or to increase the volume of the obtained gasoline mixture without improving its performance.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.65>

УДК 343.98

Ігор Миколайович Самойленко
головний експерт
відділу балістичних, трасологічних, вибухотехнічних досліджень
та досліджень зброї
лабораторії криміналістичних видів досліджень

ORCID 0000-0001-6345-1456

E-mail: ihor.samoilenko@kndise.gov.ua

Віктор Петрович Колонюк
кандидат юридичних наук, доцент
учений секретар

ORCID 0000-0001-7714-5732

E-mail: viktor.koloniuk@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

**ПІДГОТОВКА МАТЕРІАЛІВ ДЛЯ ВИКОНАННЯ ДІАГНОСТИЧНИХ ТА
СИТУАЦІЙНИХ ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗБРОЇ,
ПАТРОНІВ І СЛІДІВ ЇХ ДІЙ**

У статті розглядається питання щодо підготовки матеріалів до подання для виконання діагностичних та ситуаційних експертних досліджень

зброї, патронів і слідів їх дії, роботи слідчого або особи, яка виконує функції слідчого під час проведення огляду місця події, по виявленню, правильному документуванню та вилученню об'єктів та матеріалів для направлення на експертне дослідження, виявлення, попередній огляд і оцінка об'єктів та матеріалів, виявлених під час огляду місця події, їх документування та вилучення.

Ключові слова: діагностична експертиза, ситуаційна експертиза, зброя, патрони, попередній огляд і оцінка об'єктів та матеріалів, упакування об'єктів.

Постановка проблеми. Одна з найважливіших умов результативності проведення діагностичних судово-балістичних експертиз це практично вивірена, та методично прорахована робота слідчого або особи, яка виконує функції слідчого під час проведення огляду місця події, по виявленню, правильному документуванню та вилученню об'єктів та матеріалів для направлення на експертне дослідження.

Всі об'єкти та матеріали – зброя, патрони, кулі, гільзи, сліди їх дії, є специфічними об'єктами з урахуванням їх збройової природи, похідних від неї закономірностей утворення слідів зброї на кулях, гільзах, перешкодах, які було пошкоджено в результаті пострілу.

З цієї причини дії осіб, які ведуть підготовку матеріалів для подання їх на експертизу, повинні враховувати цю обставину. Важливо і розуміння очікуваних від такого дослідження результатів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика розглядалася такими вченими-криміналістами як: П. Д. Біленчуком, О. П. Дубовим, М. В. Салтєвським, П. Ю. Тимошенко [1], Е. О. Разумовим, М. П. Молибогою [2], А. В. Кофановим, О. Ф. Сулявою [3] та іншими. Проаналізувавши публікації на дану тематику, необхідно зазначити, що в них описано, переважно, узагальнені відомості про дії по збору матеріалів і підготовці їх до експертного дослідження. Це негативно впливає на ефективність роботи слідчого або особи, яка виконує функції слідчого під час проведення огляду місця події, а в подальшому експерта.

Мета дослідження. У статті розглядаються питання щодо підготовки матеріалів, які використовуються судовими експертами при вирішенні діагностичних та ситуаційних досліджень зброї, патронів і слідів їх дії.

Викладення основного матеріалу. Так важливим є визначення дій слідчим або особи, яка виконує функції слідчого під час проведення огляду місця події, під час виявлення, документування та вилучення об'єктів та матеріалів до подання для подальшого експертного дослідження. Головне це попередній огляд та оцінка зібраних у справі речових доказів, формулювання завдань для діагностичного дослідження зброї, набоїв, куль, гільз, слідів їх дії, задачі, питання, правильне упакування об'єктів.

Виявлення, попередній огляд і оцінка речових доказів, документування та вилучення їх проводиться з урахуванням фактичних даних, які стали відомі під час огляду місця події.

Правильний огляд та оцінка зброї та патронів дає можливість отримання такої інформації:

- чи заряджена, споряджена зброя;
- попередні дані про вид, тип, модель зброї та патронів, з урахуванням конструкції об'єктів за зовнішньою схожістю з відомими видами і моделями зброї, зразками патронів;
- про ймовірні способі виготовлення зброї та патронів;
- про зовнішній стан зброї та патронів, наявність чи відсутність окремих деталей і механізмів зброї; руйнування деталей зброї, елементів патронів; деформація зброї та патронів; наявність корозії, забруднення тощо;
- про стан деталей і механізмів зброї – чи знаходиться зброя на бойовому взводі або поставлена на запобіжник тощо;
- про наявність на зброї та патронах сторонніх слідів, які значимі для подальшого розслідування – це може бути забруднення, включаючи плями крові, нашарування тощо.

Для забезпечення безпеки осіб, які проводять огляд місця події важливим є визначення заряджена зброя чи ні. Якщо було визначено, що вона заряджена потрібно спробувати її розрядити за допомогою правил поводження з вогнепальною зброєю.

Тут потрібно зазначити, що в посібниках цьому не приділяється належної уваги, або навіть взагалі не дається ніяких рекомендацій.

Якщо під час огляду місця події була виявлена казнозарядна стрілецька зброя, то її потрібно розрядити шляхом вилучення знімного магазину або відведення затвора в крайнє заднє положення. Обов'язково потрібно впевнитись, що в патроннику відсутній патрон.

Якщо встановлено, що зброя виготовлена заводським способом, і в неї несправні механізми чи деталі, які відповідають за викидання патрону (гільзи), і немає можливості вилучити патрон способом, передбаченим конструкцією зброї, зброю слід поставити на запобіжник.

Також потрібно пам'ятати, що деякі моделі стрілецької зброї не мають запобіжник. В даному випадку струс, удар зброї може викликати постріл без натискання на спусковий гачок, тому, що бойок ударника безпосередньо контактує з капсулем патрона.

В зброї з зовнішнім розташуванням курків її потрібно зняти з бойового взводу шляхом натискання на спусковий гачок і, одночасно, притримуючи пальцем за спицю курка, повільно і обережно переміщаючи його в переднє положення.

Тут потрібно зауважити, що практично вся саморобна зброя має спрощену конструкцію – в ній відсутні такі деталі та механізми, як запобіжники. Звідси виходить, що в саморобній зброї, при наявності патрона в патроннику та неможливості його вилучення, потрібно помістити прокладку з цупкого паперу чи еластичного матеріалу між патроном та бойком ударника [4].

Якщо під час огляду місця події було виявлено дульнозарядну зброю з пристроєм термічного займання порохового метального заряду, на місці огляду та вилучення розряджати її не слід. Всі інші зразки дульнозарядної стрілецької зброї вимагають зняття курка з бойового взводу. В капсульних пістолетах, ре-

вольверах, рушницях також потрібно помістити прокладку з цупкого паперу чи еластичного матеріалу між затравочним отвором та курком.

Якщо під час огляду зброї було виявлено наявність патрона в патроннику про це обов'язково потрібно попередити осіб, яким доручено переміщення зброї. Також обов'язково потрібно вказати про це в постанові про призначення експертного дослідження, проставити «сигнальні» написи на упакувці.

Попередній огляд, документування та оцінка конструкції зброї та патронів проводиться слідчим або особою, яка виконує функції слідчого під час проведення огляду місця події, на основі наявних у них спеціальних знань. Частіше за все це є загальні дані про тип, вид зброї, патронів до неї, способів їх виробництва. Такі данні повинні бути враховані при формулюванні задач та питань експертам [4].

При цьому виникає питання, щодо розширення переліку криміналістично значущих відомостей про зброю та патрони – це в першу чергу відомості про потужність зброї та патронів, дальність їх вражаючої дії, можливості маневрування ним в невеликих за розмірами просторах тощо.

Такі відомості необхідні слідчому або особі яка виконує функції слідчого під час огляду місця події, при побудові та перевірці слідчих версій, формулюванні задач та питань експертам, які підтверджуються матеріалами слідчої та експертної практики.

Наприклад, в підручниках наводяться випадки розслідування фактів нанесення ушкоджень з використанням вогнепальної зброї, з великих відстаней, де умовами, які сприяють з'ясуванню обставин події, що сталася та встановлення підозрюваних, є дані про дальність польоту снаряду при пострілі, забійна дія снаряду тощо.

Проблемою є також відсутність довідкової літератури по таким питанням, як:

- необхідне зусилля натискання на спусковий гачок для здійснення пострілу певного виду стрілецької зброї;
- максимальна дальність польоту снаряду певного виду стрілецької зброї;
- максимальна дальність вражаючої дії снаряду певного виду стрілецької зброї тощо.

При встановленні типу та виду зброї та патронів важливими є вказівки відомостей про маркувальні позначення на зброї та патронах. Такі маркувальні позначення, в певній мірі, дозволяють визначити модель зброї, заводу-виробника озброєння тощо.

Визначення зовнішнього стану зброї та патронів проводиться шляхом їх огляду, фіксування наявності руйнувань та деформацій деталей і механізмів зброї та патронів, наявності на них нашарувань бруду, іржи, крові тощо. Такі данні є важливими при вирішенні задач та питань, які будуть ставитись на вирішення експертного дослідження, для визначення окремих діагностичних фактів події злочину.

Під час огляду та документуванню потрібно враховувати комплектність зброї – наявність деталей, частин та механізмів; відобразити стан та положення деталей ударно-спускового механізму зброї. При встановленні відсутності деталей, частин та механізмів, необхідно визначитися з переліком конкретних

питань щодо можливості виконувати окремі дії зі зброєю, як то: можливість зручного тримання зброї, можливість ведення прицільної стрільби тощо.

При виявленні на зброї та патронах нашарування бруду, крові, повинно бути враховано при призначенні експертного дослідження – потрібно призначити комплексні дослідження із залученням судово-медичних експертів, експертів трасологів тощо.

Так, наприклад, встановлення здійснення пострілу зі зброї після її останньої чистки є виявлення порохового нальоту на стінках каналу ствола. Нашарування крові дає можливість встановити вид (людина чи тварина), групу крові. Розташування таких нашарувань дає можливість розглядати версії ситуацій, в результаті яких вони могли утворитись [5].

Важливим моментом в даних випадках є правильне визначення послідовності виконання різних видів експертиз. Тому слідчий повинен чітко визначити послідовність призначення експертних досліджень, для того щоб зберегти об'єкти та матеріали, які було виявлено та вилучено під час огляду місця події, для подальшого дослідження.

Дуже часто на металевих частинах зброї та патронах залишаються латентні сліди пальців та долоней, які з часом окислюються та стають видимими. В подальшому їх можливо зафіксувати та призначити дактилоскопічні дослідження.

Під час проведення попередньої оцінки слідів дії зброї та патронів потрібно визначити:

- тип, вид, кількість об'єктів, на яких є такі сліди, це в першу чергу вистріляні кулі, стріляні гільзи, предмети одягу з вогнепальним пошкодженням, тіло людини з вогнепальними ушкодженнями, перешкоди з вогнепальними пошкодженнями тощо;
- конструктивні характеристики самих об'єктів-носіїв слідів;
- локалізації та морфологічні характеристики слідів дії зброї та патронів на вилучених в ході розслідування об'єктах;
- наявність на кулях, гільзах, вогнепальних пошкодженнях нашарування крові, бруду тощо.

Наявність виявлених під час огляду місця події різних за видом куль чи гільз, та велика їх кількість, може вказувати на те, що під час вчинення злочину можливо була застосована зброя різних видів, можливість застосування більш ніж однієї одиниці зброї.

Необхідна інформація, яка була отримана під час аналізу виявлених та вилучених куль та гільз дає можливість скласти попередні слідчі версії про використання в ході злочину зброї – її тип, вид, модель, та патрони – їх зразок.

Вся інформація, яка стала відома слідчому або особі, яка виконує функції слідчого під час огляду місця події, та надана в розпорядження експертів, дає в подальшому найбільшу ефективність діагностичних експертних досліджень зброї, патронів і слідів їх дії.

Як, приклад – для вирішення питання про можливість проведення пострілів без натискання на спусковий гачок, важлива інформація про зовнішні чинники, які супроводжували постріл – струс зброї, удари по частинах зброї, падіння зброї на підлогу тощо. При визначенні дистанції пострілу важлива

інформація про погодні умови в момент скоєння злочину – сила, напрямок вітру, температури повітря, чи йшов в той момент дощ тощо.

При виконанні ситуаційних експертних досліджень важлива інформація про наявність та розташування речей навколо виявленої зброї, куль та гільз, дані судово-медичного дослідження трупа, наявність та локалізація пошкоджень одягу на трупі, протоколу огляду місця події, ілюстративних таблиць до нього тощо.

Умовами для формулювання слідчим питань експерту вразі призначення судово-балістичної експертизи є попередня оцінка зібраних речових доказів, а саме: стан, властивості та відносини зброї, патронів і слідів їх дії.

Останнє, але також важливе, це упаковка об'єктів, які будуть направлені на діагностичне судово-балістичне експертне дослідження. Вона повинна відповідати вимогам, які пред'являються до упаковки зброї, патронів і слідів їх дії. Під час упакування потрібно враховувати наступне:

- упакування повинне виключати можливість стороннього доступу до об'єктів, без порушення її цілісності;

- потрібно враховувати розміри об'єкта, наявність патронів в патроннику, вигляд об'єктів (безпечність при транспортуванні, неможливість проведення пострілів або вибухів при транспортуванні), конструктивну можливість подання зброї на дослідження в розібраному вигляді, виходячи з цього потрібно проводити вибір виду та способу упаковки;

- упакування повинне забезпечувати збереження виявлених слідів або нашарувань на зброї та патронах, слідів їх дії на різних предметах.

Визначення та використання відповідних прийомів упаковки передбачається із врахуванням особливостей конструкції зброї і патронів, виду слідів їх дії (сліди дії зброї на вистріляній кулі, сліди пострілу на одязі та ін.), наявність слідів або нашарувань на зброї та патронах.

Наприклад вистріляні кулі, стріляні гільзи, патрони стрілецької зброї повинні бути зафіксовані, щоб виключити контакти один з одним, та з упакуванням, для збереження слідів або нашарувань на зброї та патронах.

Також слід врахувати, що окремі зразки патронів стрілецької зброї чутливі до струсів. При неправильному транспортуванні, можливе спрацювання вибухової речовини в пулі і вибух патрона.

Такі ж вимоги безпеки повинні враховуватись під час транспортування зарядженої та спорядженої зброї – це стосується дульнозарядних самопалів, екземпляри казнозарядної зброї промислового виготовлення, в якій неможливо розряження зброї на місці.

Також проблемою є підготовка та упакування об'єктів зі слідами пострілу на яких наявні сліди та нашарування біологічного походження.

Як показує практика слідчі або особи, які виконують функції слідчого під час огляду місця події, не знають основних прийомів і правил підготовки біологічних об'єктів для направлення на експертизу. В результаті цього об'єкти змінюють свої властивості, що в свою чергу може призвести до зміну морфології вогнепальних пошкоджень, зміну або знищення додаткових слідів пострілу на них. Це ускладнює або робить неможливим діагностичне рішення задач про визначення типу, виду та діаметру снаряда, що утворив пошкодження тощо.

Ці помилки можуть бути підставою для відмови від рішення інших питань тому, що експерти вказують на зміни зовнішнього вигляду біологічного об'єкта.

Експертні дослідження в цих умовах закінчуються лише констатацією вогнепального характеру пошкодження.

Всі ці данні повинні бути враховані при отриманні певного обсягу спеціальних знань слідчого, та застосовані не тільки на етапі підготовки об'єктів для направлення на експертизу, але вже на самому початку – тобто в процесі їх вилучення на місці події.

Якщо під час попереднього огляду об'єктів було виявлено сліди або нашарування біологічного походження, то необхідно залучити фахівця-криміналіста або судового медика.

Висновки. Виходячи з вищевказаного можна зробити висновок про те, що ретельність та компетентність слідчого або особи, яка виконує функції слідчого під час огляду місця події, при підготовці матеріалів для діагностичних та ситуаційних експертних досліджень зброї, патронів та слідів їх дії, забезпечує результативність, встановлення об'єктивних обставин злочину що необхідні для розслідування кримінальних проваджень.

Перелік посилань

1. Біленчук П. Д., Дубовий О. Ю., М. В. Салтевський, Тимошенко М. В. Криміналістика: підручник. Київ, 1997. 232 с.
2. Разумов Э. А., Молибога Н. П. Практическое руководство по осмотру места происшествия: теория, тактика, техника. Київ, 2015. 750 с.
3. Біленчук П. Д., Кофанов А. В., Сулява О. Ф. Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство: підруч. Київ, 2003. 384 с.
4. Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї, патронів та слідів пострілу (судова балістика). URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/10710>.
5. Особливості криміналістичного дослідження слідів пострілу та механізму їх утворення. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456>

References

1. Bilenchuk, P. D., Dubovyi, P. Yu., Saltevskiy, M. V. Tymoshenko, M. V. (1997). Criminalistics: a textbook. Kyiv. 232 p. (in Russian).
2. Razumov, E. A., Molyboga, N. P. (2015). A practical guide to the inspection of the scene: theory, tactics, technique. Kyiv. 750 p. (in Russian).
3. Bilenchuk, P. D., Kofanov, A. V., Suliava, O. F. (2003). Ballistics: Forensic Firearms Science: a textbook. Kyiv. 384 p. (in Ukrainian).
4. Criminal investigation of firearms, cartridges and shot marks (forensic ballistics). Retrieved from: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/10710>. (in Ukrainian).
5. Features of forensic gun shot residues investigation and the mechanism of its formation. Retrieved from: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456> (in Ukrainian).

ПОДГОТОВКА МАТЕРИАЛОВ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ И СИТУАЦИОННЫХ ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОРУЖИЯ, ПАТРОНОВ И СЛЕДОВ ИХ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ

**И. Н. Самойленко
В. П. Колонюк**

В статье рассматриваются вопросы о подготовке материалов для направления их для выполнения диагностических и ситуационных экспертных исследований оружия, патронов и следов их действия, работы следователя или лица, исполняющего функции следователя при проведении осмотра места происшествия, по выявлению, правильному документированию и изъятию объектов и материалов для направления на экспертное исследование, выявление, предварительный осмотр и оценка объектов и материалов, обнаруженных при осмотре места происшествия, их документирования и изъятия. Правильный осмотр и оценка оружия и патронов дает возможность получения информации о предварительных данных о виде, типу, модели оружия и патронов, с учетом конструкции объектов по внешним сходствам с известными видами и моделями оружия, образцами патронов; внешнее состояние оружия и патронов, наличие или отсутствие отдельных деталей и механизмов оружия; заряжен, оснащенная оружие; разрушения деталей оружия, элементов патронов; деформация оружия и патронов; наличие коррозии, загрязнения и т.п.; состояние деталей и механизмов оружия – находится оружие на боевом взводе или поставлено на предохранитель и т.п.; наличие на оружии и патронах посторонних следов, которые значимы для дальнейшего расследования – это может быть загрязнение, включая пятна крови, наслоения и т.д., которые будут учтены при проведении диагностических и ситуационных экспертных исследований. Описаны общие приемы и правила подготовки и упаковки объектов выявленных при осмотре места происшествия.

Ключевые слова: диагностическая экспертиза, ситуационная экспертиза, оружие, патроны, предварительный осмотр и оценка объектов и материалов, упаковка объектов.

PREPARATION OF MATERIALS FOR DIAGNOSTIC AND SITUATIONAL EXPERT RESEARCH OF WEAPONS, CARTRIDGES AND TRACES OF ITS USE

**I. Samoilenko
V. Koloniuk**

The article considers the issues of preparing materials for sending it to carry out diagnostic and situational expert research of weapons, cartridges and traces of its use, the work of an investigator or a person acting as an investigator during an inspection of the crime scene. It is also pointed how to identify, correctly document and seize objects and materials for referrals for expert research, identification, preliminary inspection and assessment of objects and materials found during the inspection of the crime scene, its documentation and seizure.

The correct examination and assessment of weapons and cartridges makes it possible to obtain information about preliminary data on the type, kind, model of weapons and cartridges, taking into account the design of objects by external similarities with known types and models of weapons, samples of cartridges. It is also makes possible to identify the external state of weapons and cartridges, the presence or absence of individual parts and mechanisms of the weapon; loaded, equipped with a weapon; destruction of parts of weapons, elements of cartridges; deformation of weapons and cartridges; presence of corrosion, pollution, etc. The presence of outside traces on weapons and cartridges that are significant for further investigation – this may be contamination, including blood stains, layers, etc., which will be taken into account when conducting diagnostic and situational expert research.

There are described general methods and rules of preparation and packing of the objects revealed at inspection of a crime scene.

Key words: diagnostic examination, situational examination, weapons, cartridges, preliminary inspection and evaluation of objects and materials, packaging of objects.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.66>
УДК 343.983:340.6

Олександр Вікторович Коломійцев
кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник

ORCID 0000-0003-1932-1034
E-mail: sashagun@ukr.net

Віталій Григорович Нікітюк
завідувач сектору досліджень зброї

ORCID 0000-0001-7937-7334
E-mail: nikityuk_sha@ukr.net

Олександр Миколайович Герман
завідувач сектору вибухотехнічних досліджень

ORCID 0000-0001-6522-9381
E-mail: herman30121966@gmail.com

*Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України*

Віктор Васильович Сапелкін
кандидат медичних наук, доцент кафедри

ORCID 0000-0002-9795-8463
E-mail: bodydoc666@gmail.com

*Харківська медична академія післядипломної освіти
Міністерства охорони здоров'я України*

Ігор Юрійович Сербіненко
завідувач відділу комісійних судово-медичних експертиз

ORCID 0000-0003-4644-6860
E-mail: serbinenkoigor@yandex.ua

*Комунальний заклад охорони здоров'я
«Харківське обласне бюро судово-медичної експертизи»
Міністерства охорони здоров'я України*

КРИМІНАЛІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАЛІСТИЧНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ТА УРАЖАЮЧИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ КУЛЬ ПІСТОЛЕТНИХ ПАТРОНІВ КАЛІБРУ 9×21 ІМІ

Популярність карабінів, для стрільби з яких призначені пістолетні патрони калібру 9×21 ІМІ і які застосовуються для полювання та спортивних змагань з практичної стрільби, неодмінно призводить до того, що нові зразки означеної зброї і патронів до неї становляться об'єктами судово-балістичних та судово-медичних досліджень. У зв'язку з цим на основі проведених експериментальних досліджень авторами були визначені балістичні характеристики різних видів куль пістолетних патронів означеного калібру, а також їх уражаючі властивості та особливості ударно-контактної взаємодії із тканинами біологічного об'єкта.

***Ключові слова:** балістичний пластилін, біологічний об'єкт; елементи траєкторії польоту кулі, карабін, куля, пістолетний патрон, поранення, рановий канал, уражаючі властивості, ушкодження.*

Постановка проблеми. Серед власників зброї останнім часом набули широкої популярності карабіни, для стрільби з яких призначені пістолетні патрони калібру 9×21 ІМІ (9×21 мм). Означені патрони споряджаються виключно кулями зі свинцевими осерддями різної маси двох типів: оболонковими та експансивними. Стрільба такими патронами може здійснюватися із карабінів моделей «ČZ Scorpion EVO 3 S1», «МКЕ Т94 21 А2», «Stribog RSR9 А3», «Vector SBR Gen II», «Automatic MP-38/40», «Automatic ППД-38», а також із ряду інших зразків зброї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досвід експертної практики свідчить, що при необережному поводженні зі зброєю, при допущенні

помилку під час здійснення стрільби, при порушенні правил полювання чи проведення спортивних змагань та по іншим причинам досить часто відбуваються інциденти, які пов'язані із пораненням сторонніх осіб, або із їх летальними випадками. Розслідування обставин таких подій потребує проведення комплексних балістичних і судово-медичних досліджень, основою яких є визначення балістичних характеристик і уражаючих властивостей кінетичних снарядів на різних відстанях від дульного зрізу ствола зброї. Суттєве значення для цього також має визначення особливостей ударно-контактної взаємодії тих чи інших кінетичних снарядів із біологічними тканинами тіла людини, що впливає на визначення об'єму та ступеня тяжкості спричинених тілесних ушкоджень.

На теперішній час дані щодо балістичних характеристик та уражаючих властивостей куль патронів калібру 9×21 ІМІ, які стосуються криміналістичних аспектів їх дослідження, у спеціалізованій науковій літературі відсутні.

У зв'язку з цим на базі Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», проводилися комплексні експериментальні дослідження, метою яких було визначення закономірностей характеру розсіювання на траєкторії кінетичної енергії різних видів куль пістолетних патронів означеного калібру, а також досліджувалися особливості характеру формування ранових каналів, спричинених ними у товщі в'язко-пружного середовища.

Мета дослідження. Метою статті є визначення балістичних характеристик різних видів куль пістолетних патронів калібру 9×21 ІМІ, а також їх уражаючі властивості та особливості ударно-контактної взаємодії із тканинами біологічного об'єкта.

Викладення основного матеріалу. Оскільки як балістичні характеристики кулі, так і їх уражаючі властивості залежать від конструктивних особливостей ствола зброї, то для об'єктивного аналізу результатів досліджень у ході натурних випробувань застосовувались карабіни моделі «МКЕ Т94 21 А2» виробництва турецької фірми «MKE Silah Fabrikası Müdürlüğü» (див. рис. 1), а також карабін моделі «ČZ Scorpion EVO 3 S1» виробництва чеської компанії «Česká zbrojovka a.s. Uherský Brod» (див. рис. 2).

Рис. 1. Загальний вигляд карабіна «МКЕ Т94 21 А2»

Рис. 2. Загальний вигляд карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1»

Загальна довжина ствола карабіна «МКЕ Т94 21 А2» становить 270 мм. Загальна довжина ствола, разом із ствольною насадкою, у карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1» становить 385 мм (довжина основного ствола становить 195 мм).

Для визначення балістичних характеристик досліджуваних карабінів із них були проведені експериментальні постріли наступними пістолетними патронами калібру 9×21 ІМІ (9×21 мм):

- пістолетні патрони виробництва українського ЧП НПФ «ТАХО», споряджені оболонковими кулями типу «FMJ» (Full Metal Jacket) масою 7,45 г. (див. рис. 3);

- пістолетні патрони виробництва українського ЧП НПФ «ТАХО», споряджені експансивними кулями типу «HP» (Hollow Point) масою 8,0 г. (див. рис. 4);

- пістолетні патрони виробництва бразильської фірми «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» («СВС»), споряджені кулями типу «FMJ» (Full Metal Jacket) масою 8,0 г. (див. рис. 5);

- пістолетні патрони виробництва чеської фірми «Sellier & Bellot» («S&B»), споряджені експансивними кулями типу «SP» (Soft Point) масою 8,0 г. (див. рис. 6).

Для визначення уражаючих властивостей вистріляних із досліджуваних карабінів куль, а також характеру формування ними пошкоджень проводилися експериментальні стрільби по блоку балістичного пластиліну марки «Beschussmasse 6287156» (виробник – фірма «Carl Weible KG», Німеччина), який є імітатором біологічних тканин тіла людини (тварини). Стрільба здійснювалася з відстані 25 м. по блокам балістичного пластиліну розмірами близько 200...210×200...210×300...310 мм.

Для визначення початкових швидкостей вистріляних куль, а також швидкостей польоту куль на траєкторії та відповідних відстанях стрільби використовувалися три оптоелектронні вимірювальні комплекси «ИБХ-731.4». У ході проведених експериментальних досліджень були встановлені балістичні характеристики куль на відстанях стрільби до 25 м. включно. Результати досліджень представлені у таблицях 1-4 та на рис. 7-22.

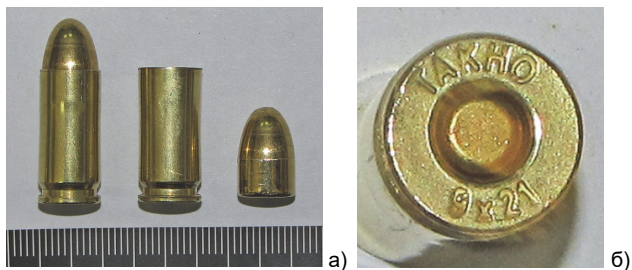

Рис. 3. Загальний вигляд та елементи спорядження пістолетних патронів калібру 9×21 мм. виробництва українського ЧП НПФ «ТАХО», споряджених оболонковою кулею типу «FMJ» масою 7,45 г. (поз. а); маркувальні позначення патрона (поз. б)

Рис. 4. Загальний вигляд та елементи спорядження пістолетних патронів калібру 9×21 мм виробництва українського ЧП НПФ «ТАХО», споряджених експансивною кулею типу «HP» масою 8,0 г. (поз. а); маркувальні позначення патрона (поз. б); вид головної частини кулі (поз. в)

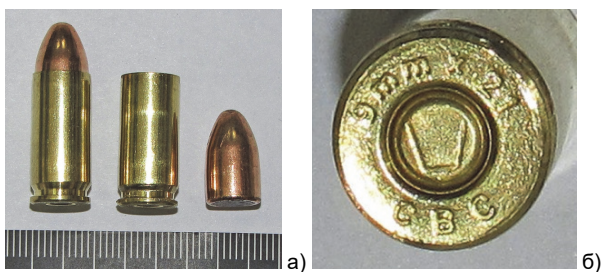

Рис. 5. Загальний вигляд та елементи спорядження пістолетних патронів калібру 9×21 мм. виробництва бразильської фірми «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» («СВС»), споряджених оболонковою кулею типу «FMJ» масою 8,0 г. (поз. а); маркувальні позначення патрона (поз. б)

Рис. 6. Загальний вигляд та елементи спорядження пістолетних патронів калібру 9×21 мм виробництва чеської фірми «S&B», споряджених експансивною кулею типу «SP» масою 8,0 г. (поз. а); маркувальні позначення патрона (поз. б); вид головної частини кулі (поз. в)

Таблиця 1

Початкові балістичні характеристики куль, вистріляних із карабіна «МКЕ Т94 21 А2», на дистанції стрільби 1,0 м від дульного зрізу ствола зброї

Патрон виробництва фірми:	Швидкість V, м/с		Кінетична енергія E, Дж		Питома кінетична енергія, E _{пит.} , Дж/мм ²	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.
«ТАХО», куля «FMJ»	393,1	407,7	575,62	619,17	9,048	9,732
«ТАХО», куля «HP»	348,8	386,2	486,65	596,60	7,649	9,378
«СВС», куля «FMJ»	375,4	391,8	563,70	614,03	8,860	9,652
«S&B», куля «SP»	363,1	377,5	527,37	570,03	8,289	8,960

Таблиця 2

Балістичні характеристики куль, вистріляних із карабіна «МКЕ Т94 21 А2», на дистанції стрільби 25,0 м від дульного зрізу ствола зброї

Патрон виробництва фірми:	Швидкість V, м/с		Кінетична енергія E, Дж		Питома кінетична енергія, E _{пит.} , Дж/мм ²	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.
«ТАХО», куля «FMJ»	362,9	379,9	490,57	537,61	7,711	8,450
«ТАХО», куля «HP»	329,3	362,9	433,75	526,79	6,818	8,280

«СВС», куля «FMJ»	350,6	363,6	491,68	528,82	7,728	8,312
«S&B», куля «SP»	340,4	351,4	463,49	493,93	7,285	7,764

Таблиця 3

Початкові балістичні характеристики куль, вистріляних із карабіна «CZ Scorpion EVO 3 S1», на дистанції стрільби 1,0 м. від дульного зрізу ствола зброї

Патрон виробництва фірми:	Швидкість V, м/с		Кінетична енергія E, Дж		Питома кінетична енергія, E _{пит.} , Дж/мм ²	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.
«ТАХО», куля «FMJ»	407,3	416,2	617,95	645,25	9,713	10,142
«ТАХО», куля «HP»	370,5	393,2	549,08	618,42	8,631	9,721
«СВС», куля «FMJ»	391,5	410,0	613,09	672,40	9,637	10,569
«S&B», куля «SP»	382,2	399,8	584,31	639,36	9,184	10,050

Таблиця 4

Балістичні характеристики куль, вистріляних із карабіна «CZ Scorpion EVO 3 S1», на дистанції стрільби 25,0 м від дульного зрізу ствола зброї

Патрон виробництва фірми:	Швидкість V, м/с		Кінетична енергія E, Дж		Питома кінетична енергія, E _{пит.} , Дж/мм ²	
	min.	max.	min.	max.	min.	max.
«ТАХО», куля «FMJ»	375,2	383,9	524,39	548,99	8,242	8,629
«ТАХО», куля «HP»	348,9	369,8	486,92	547,01	7,654	8,598
«СВС», куля «FMJ»	360,2	378,5	518,98	573,05	8,157	9,007
«S&B», куля «SP»	354,5	372,8	502,68	555,92	7,901	8,738

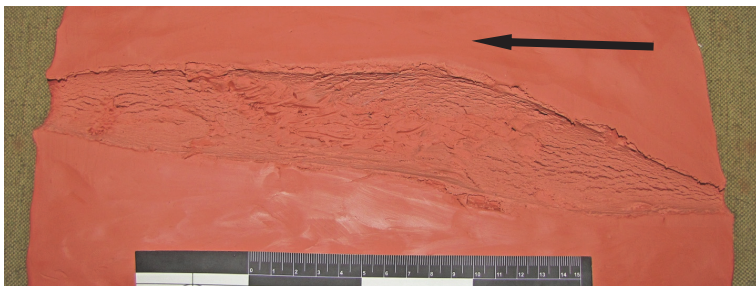

Рис. 7. Загальний вигляд характеру каналу пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» з відстані 25 м. (напрямок руху кулі позначено стрілкою), швидкість кулі у момент влучення 379,9 м/с; постріл із карабіна «МКЕ Т94 21 А2»

Рис. 8. Стан кулі типу «FMJ» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» після влучення в імітатор біологічних тканин

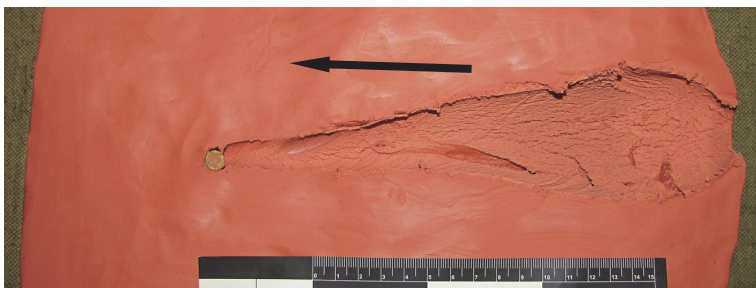

Рис. 9. Загальний вигляд характеру каналу пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «HP» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» з відстані 25 м, швидкість у момент влучення 335,0 м/с (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «МКЕ Т94 21 А2»

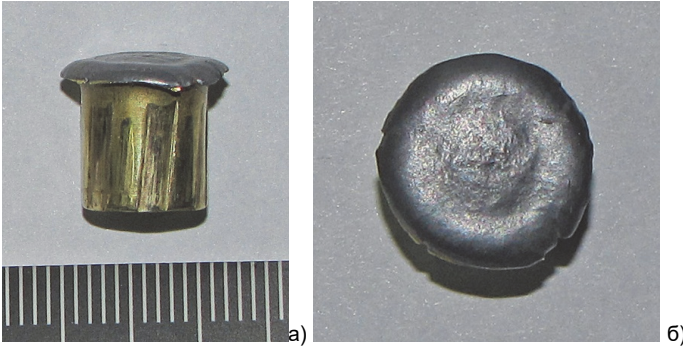

Рис. 10. Характер стану кулі типу «HP» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» після влучення в імітатор біологічних тканин (вид збоку – поз. а; вид зверху – поз. б)

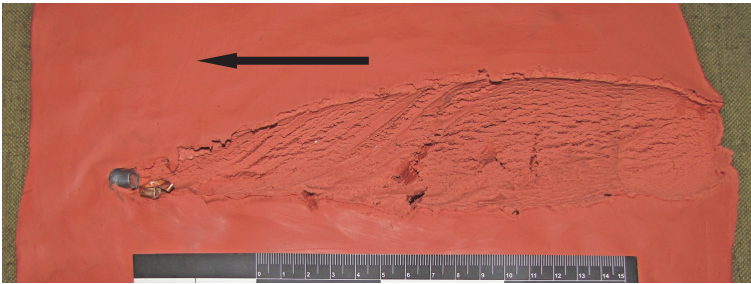

Рис. 11. Загальний вигляд характеру каналу пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «SP» патрона виробництва чеської фірми «Sellier & Bellot» з відстані 25 м, швидкість кулі у момент влучення 351,4 м/с (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «МКЕ Т94 21 А2»

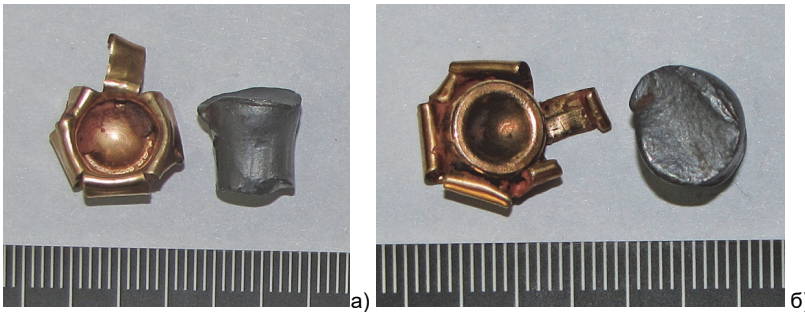

Рис. 12. Характер деформації кулі типу «SP» патрона виробництва «Sellier & Bellot» після влучення в імітатор біологічних тканин (вид оболонки зверху та осердя збоку – поз. а; вид оболонки знизу та осердя зверху – поз. б)

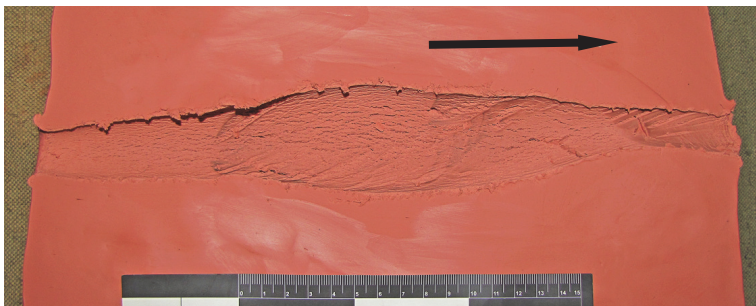

Рис. 13. Загальний вигляд характеру каналу наскрізного пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» з відстані 25 м., швидкість кулі у момент влучення 355,3 м/с (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «МКЕ Т94 21 А2»

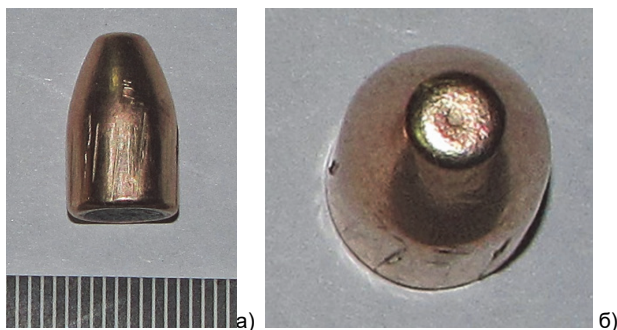

Рис. 14. Стан кулі типу «FMJ» патрона виробництва «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» після влучення в імітатор біологічних тканин; загальний вигляд кулі – поз. а; вигляд вершини кулі – поз. б

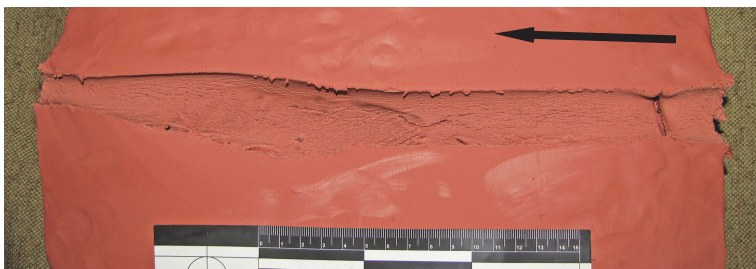

Рис. 15. Загальний вигляд характеру каналу пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» з відстані 25 м. (напрямок руху кулі позначено стрілкою), швидкість кулі у момент влучення 376,3 м/с; постріл із карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1»

Рис. 16. Стан кулі типу «FMJ» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» після влучення в імітатор біологічних тканин

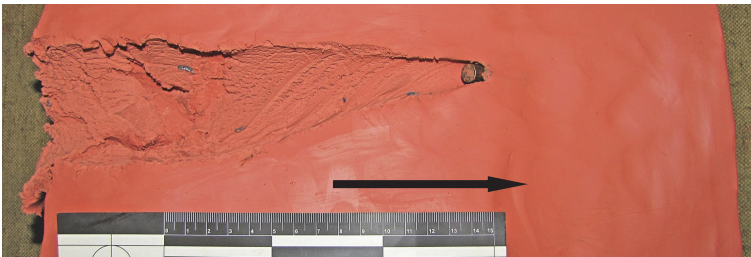

Рис. 17. Загальний вигляд характеру каналу пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «HP» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» з відстані 25 м., швидкість у момент влучення 348,9 м/с (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «CZ Scorpion EVO 3 S1»

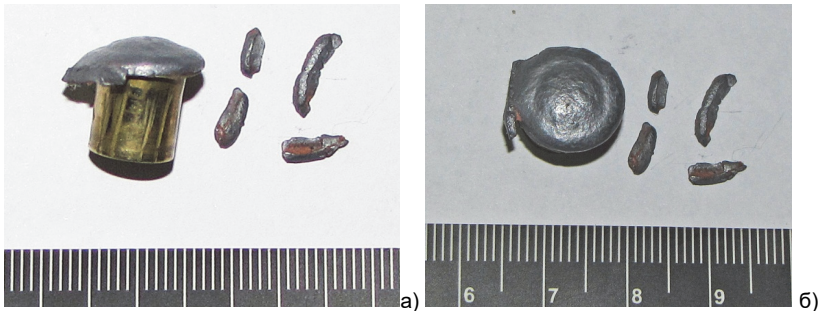

Рис. 18. Стан кулі типу «HP» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» після влучення в імітатор біологічних тканин (вид збоку – поз. а; вид зверху – поз. – б)

Рис. 19. Загальний вигляд характеру каналу пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «SP» патрона виробництва чеської фірми «Sellier & Bellot» з відстані 25 м., швидкість кулі у момент влучення 354,5 м/с (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1»

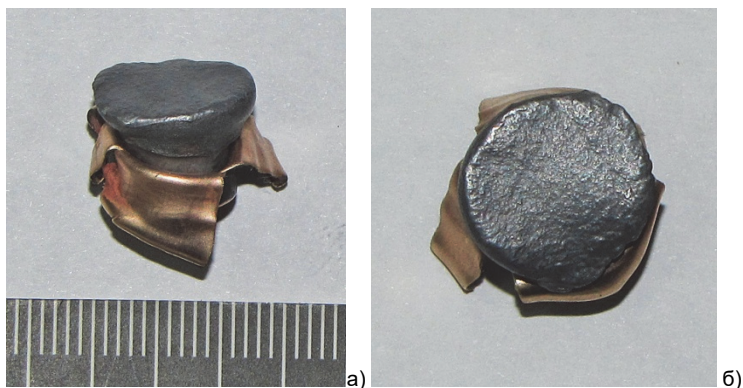

Рис. 20. Характер деформації кулі типу «SP» патрона виробництва «Sellier & Bellot» після влучення в імітатор біологічних тканин (вид оболонки зверху та осердя збоку – поз. а; вид оболонки знизу та осердя зверху – поз. б)

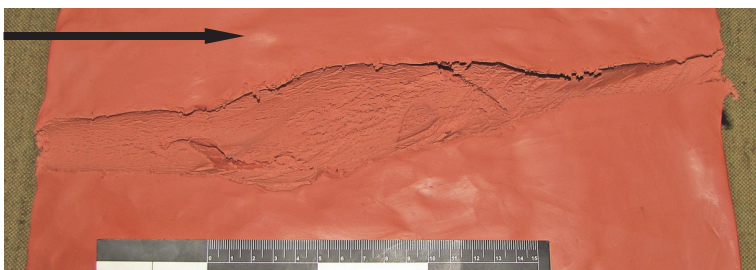

Рис. 21. Загальний вигляд характеру каналу наскрізного пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» з відстані 25 м., швидкість кулі у момент влучення 360,2 м/с (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1»

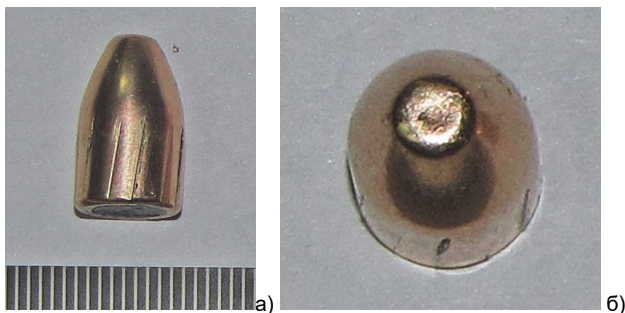

Рис. 22. Стан кулі типу «FMJ» патрона виробництва «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» після влучення в імітатор біологічних тканин; загальний вигляд кулі – поз. а; вигляд верхини кулі – поз. б

Аналіз отриманих результатів досліджень свідчить, що при певних умовах 9 мм. кулі типу «FMJ» спроможні спричинити тілу людини наскрізні поранення, що обумовлено їх досить високими енергетичними показниками і відносною міцністю конструкції, яка дозволяє зберегти цілісність кулі при подоланні нею перешкоди у вигляді в'язко-пружного середовища (м'яких біологічних тканин тіла людини).

У ході проведених натурних випробувань було встановлено, що кулі типу «FMJ» масою 7,45 г. (патрони виробництва ЧП НПФ «ТАХО») на відстанях стрільби до 25 м. гарантовано утворюють наскрізні пошкодження у блоці балістичного пластиліну. Максимальний діаметр остаточної порожнини становить близько 45...60 мм. При цьому характер остаточної порожнини свідчить, що після влучення у в'язко-пружне середовище означена куля втрачає свою гіроскопічну стійкість і здійснює поступальний рух уперед з одночасним обертанням навколо своїх полярних вісей. Внаслідок цього по всій довжині каналу пошкодження утворюються відносно значні за об'ємом зони стиснення прилягаючих до каналу шарів середовища. Характер профілю каналу пошкодження свідчить про те, що на відстані приблизно 170...210 мм від вхідного отвору у товщі в'язко-пружного середовища куля повертається на 90° відносно свого попереднього напрямку руху і деякий час рухається уперед своєю боковою проекцією, чим досягається максимальний ефект ураження тканин біологічного об'єкта і визначається спроможність гарантованого ураження життєво-важливих органів біологічного об'єкта, які розташовані у глибині його тіла. Загальний вигляд характеру типових пошкоджень, спричинених означеними кулями представлено на рис. 7, 15. При визначенні швидкостей польоту означених куль після пробиття ними перешкоди, було встановлено, що вони зберігають досить високі енергетичні характеристики, що у сукупності із втраченою ними своєю гіроскопічною стійкістю (це сприяє влученню куль у іншу ціль їх боковою проекцією) може призвести до спричинення ними досить тяжких тілесних ушкоджень і летальних випадків. Результати експериментальних стрільб представлені у таблицях 5, 6.

Таблиця 5

**Балістичні характеристики куль типу «FMJ» масою 7,45 г.
після пробиття ними блоку балістичного пластиліну
(експериментальна стрільба із карабіна «MKE T94 21 A2»**

Швидкість на відстані 1 м.	Швидкість на відстані 25 м.	Швидкість після пробиття блоку, м/с.	Довжина каналу пошкодження, мм.	Кінетична енергія кулі після пробиття блоку, Дж.
407,3	379,9	104,5	310	40,68
393,1	362,9	96,4		34,62
394,6	364,8	98,9		36,44

Таблиця 6.

**Балістичні характеристики куль типу «FMJ» масою 7,45 г.
після пробиття ними блоку балістичного пластиліну
(експериментальна стрільба із карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1»**

Швидкість на відстані 1 м.	Швидкість на відстані 25 м.	Швидкість після пробиття блоку, м/с.	Довжина каналу пошкодження, мм.	Кінетична енергія кулі після пробиття блоку, Дж.
409,5	377,4	102,1	310	41,70
415,5	383,9	103,8		43,10
399,3	368,9	99,8		39,84

При дослідженні енергетичних характеристик куль типу «FMJ» масою 8,0 г. (патрони виробництва компанії «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.») було встановлено, що такі кулі також утворюють на відстані стрільби до 25 м. наскрізні пошкодження у блоці балістичного пластиліну. При цьому Максимальний діаметр остаточної порожнини становить близько 45...57 мм. Загальний вигляд характеру типових пошкоджень, спричинених означеними кулями представлено на рис. 13, 21.

Характер остаточної порожнини також свідчить, що після влучення у в'язко-пружне середовище означені кулі втрачають свою гіроскопічну стійкість і здійснюють поступальний рух уперед з одночасним обертанням навколо своїх полярних вісей. Внаслідок цього по всій довжині каналу пошкодження утворюються відносно значні за об'ємом зони стиснення прилягаючих до каналу шарів середовища. Характер профілю каналу пошкодження свідчить про те, що на відстані приблизно 120...170 мм. від вхідного отвору у товщі в'язко-пружного середовища куля повертається на 90° відносно свого попереднього напрямку руху і деякий час рухається уперед своєю боковою проекцією, чим досягається максимальний ефект ураження тканин біологічного об'єкта. Це також свідчить про досить високі уражаючі властивості дестабілізованої кулі типу «FMJ» масою 8,0 г і здатність такої кулі гарантовано уразити життєво-важливі органи біологічного

об'єкта, розташовані у глибині його тіла. Результати експериментальних стрільб представлені у таблицях 7, 8.

Таблиця 7

Балістичні характеристики куль типу «FMJ» масою 8,0 г після пробиття ними блоку балістичного пластиліну (експериментальна стрільба із карабіна «МКЕ Т94 21 А2»)

Швидкість на відстані 1 м.	Швидкість на відстані 25 м.	Швидкість після пробиття блоку, м/с	Довжина каналу пошкодження, мм.	Кінетична енергія кулі після пробиття блоку, Дж.
388,3	360,1	62,3	310	15,53
382,3	355,3	70,4		19,83
391,8	363,6	60,9		14,84

Таблиця 8

Балістичні характеристики куль типу «FMJ» масою 8,0 г після пробиття ними блоку балістичного пластиліну (експериментальна стрільба із карабіна «ČZ Scorpion EVO 3 S1»)

Швидкість на відстані 1 м.	Швидкість на відстані 25 м.	Швидкість після пробиття блоку, м/с.	Довжина каналу пошкодження, мм.	Кінетична енергія кулі після пробиття блоку, Дж.
389,0	361,7	97,8	310	38,26
396,9	369,1	99,8		39,84
401,7	373,5	101,0		40,80

У ході здійснення експериментальних пострілів по блоку балістичного пластиліну кулями типу «HP» масою 8,0 г (патрони виробництва ЧП НГФ «ТАХО»), було встановлено, що вони не утворюють наскрізних пошкоджень. Глибина каналу пошкоджень досягає 210...232 мм. Максимальний діаметр остаточної порожнини становить близько 50...65 мм. Слід відмітити, що після деформації головної частини, куля типу «HP» зберігає цілісність і основну масу (7,3...7,6 г., первинна маса кулі 7,9...8,0 г.). Це дозволяє після втрати значної кількості кінетичної енергії на початку ранового каналу суттєво подовжити його і таким чином забезпечити гарантоване ураження життєво важливих органів біологічного об'єкта, які розташовані у глибині його тіла. Загальний вигляд характеру типових пошкоджень, спричинених означеними кулями представлено на рис. 9, 17.

У ході здійснення експериментальних пострілів по блоку балістичного пластиліну кулями типу «SP» масою 8,0 г (патрони виробництва чеської фірми «Sellier & Bellot»), було встановлено, що вони також не утворюють наскрізних пошкоджень і повністю передають йому усю свою кінетичну енергію, що сприяє утворенню досить значного за об'ємом і глибиною пошкодження. Глибина каналу пошкоджень досягає 250...294 мм. Максимальний діаметр

остаточної порожнини становить близько 60...65 мм. Характер типових пошкоджень, спричинених означеними кулями представлено на рис. 11, 19.

При цьому було встановлено, що кулі означеного типу можуть як зберегти цілісність своєї конструкції так і демонтуватися на окремі складові (осердя та оболонку) по ходу каналу пошкодження. У першому випадку осева деформація кулі сприяє досить суттєвому змінненню форми головної частини кулі, а саме її сплюсненню, що обумовлює високі уражаючі властивості та зупиняючу дію досліджуваного типу куль. У другому випадку відділення свинцевого осердя (остаточна маса осердя 6,6...6,7 г.) від оболонки призводить до утворення основного каналу і відходу від нього вторинного каналу, спричиненого відокремленою оболонкою. При цьому саме свинцеве осердя кулі, зберігаючи основну масу уражаючого елемента, спроможне суттєво подовжити канал пошкодження і таким чином забезпечити гарантоване ураження життєво важливих органів біологічного об'єкта, які розташовані углибині його тіла. У сукупності, означені фактори сприяють завданню більш значних за об'ємом і ступеню тяжкості тілесних ушкоджень.

На основі результатів експериментальних досліджень, у відповідності до положень зовнішньої балістики [1] на основі балістичного коефіцієнту [2] були розраховані параметри траєкторії досліджуваних куль. Результати розрахунків представлені у таблицях 9-12.

Таблиця 9

**Розрахункові параметри траєкторії кулі типу «FMJ» масою 7,45 г.
на дистанціях стрільби до 100 м.**

L, м		1*	25	50	75	100
V, м/с	min.	407,3	376,31	347,69	321,24	296,80
	max.	416,2	384,54	355,28	328,26	303,28
E, Дж	min.	617,95	527,51	450,3	384,39	328,13
	max.	645,25	550,81	470,19	401,38	342,63
N, см	min.	–	1,9	8,2	19,6	36,9
	max.	–	1,8	7,9	18,8	35,3

Таблиця 10

**Розрахункові параметри траєкторії кулі типу «FMJ» масою 8,0 г.
на дистанціях стрільби до 100 м.**

L, м.		1*	25	50	75	100
V, м/с.	min.	391,5	364,04	338,51	314,78	292,7
	max.	410,0	381,25	354,51	329,65	306,53
E, Дж.	min.	613,09	530,11	458,37	396,33	342,69
	max.	672,40	581,40	502,71	434,68	375,85
N, см.	min.	–	2,1	8,8	20,9	39,2
	max.	–	1,9	8,1	19,1	35,7

Таблиця 11

**Розрахункові параметри траєкторії кулі типу «HP» масою 8,0 г.
на дистанціях стрільби до 100 м.**

L, м.		1*	25	50	75	100
V, м/с.	min.	370,5	347,59	326,10	305,94	287,02
	max.	393,2	368,89	346,08	324,68	304,60
E, Дж.	min.	549,08	483,28	425,36	374,39	329,52
	max.	618,42	544,31	479,08	421,67	371,14
N, см.	min.	–	2,3	9,7	22,9	42,6
	max.	–	2,0	8,6	20,3	37,8

Таблиця 12

**Розрахункові параметри траєкторії кулі типу «SP» масою 8,0 г
на дистанціях стрільби до 100 м**

L, м.		1*	25	50	75	100
V, м/с.	min.	382,2	356,69	332,87	310,65	289,91
	max.	399,8	373,11	348,20	324,96	303,26
E, Дж.	min.	584,31	508,90	443,22	386,02	336,2
	max.	639,36	556,85	484,98	422,39	367,88
N, см.	min.	–	2,2	9,2	21,8	40,7
	max.	–	2,0	8,4	19,9	37,2

позначення у таблицях 9-12:

V, м/с. – швидкість кулі;

E, Дж. – кінетична енергія кулі;

N, см. – пониження траєкторії кулі;

1* – дистанція стрільби, на якій експериментально було визначено діапазон початкових швидкостей куль;

min. / max. – позначення мінімального / максимального значення швидкостей польоту та відповідних їм величин кінетичної енергії і пониження траєкторії.

Особливе значення мають балістичні характеристики та уражаючі властивості куль на близьких та дальніх дистанціях стрільби. У ході експериментальних стрільб було визначено, що кулі типу «FMJ», при швидкостях у момент влучення менш 200 м/с, що відповідає дистанціям стрільби понад 100...200 м, зазвичай спричиняють не наскрізні («сліпі») пошкодження із досить значним по довжині рановим каналом. Результат такого дослідження представлено на рис. 23.

На дистанціях стрільби до 5 м. пошкодження блоку балістичного пластиліну характеризуються більш значним об'ємом руйнувань, що обумовлено більшими енергетичними показниками куль у момент влучення. Результати експериментальних досліджень представлені на рис. 24-31.

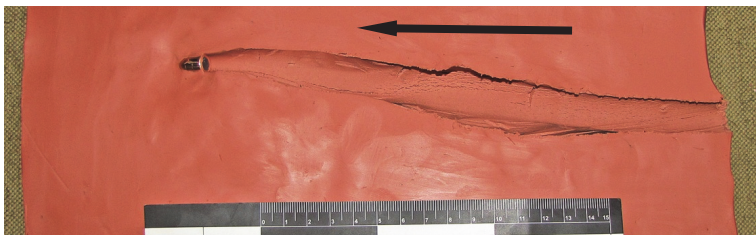

Рис. 23. Загальний вигляд характеру каналу «сліпого» пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва «Companhia Brasileira de Cartuchos, S.A.» при швидкості кулі у момент влучення 192,9 м/с. (напрямок руху кулі позначено стрілкою); довжина каналу пошкодження 234 мм; середнє розрахункове значення дистанції стрільби 251,3 м.

Поведінка експансивних куль у товщі в'язко-пружного середовища на дистанціях стрільби до 5 м. включно аналогічна їх поведінці на відстанях стрільби до 25 м., різниця становить в об'ємі завданих пошкоджень і довжині каналів пошкоджень. Із збільшенням швидкості експансивної кулі у момент влучення збільшується об'єм остаточної порожнини, але при цьому зменшується довжина каналу пошкоджень. Із збільшенням дистанції стрільби зменшується швидкість, отже при влученні у ціль зменшується об'єм завданих пошкоджень у вигляді остаточної порожнини, але збільшується довжина каналу пошкоджень. Із значним зменшенням величини швидкості, що характерно для дистанцій стрільби понад 100...200 м., експансивні кулі у товщі в'язко-пружного середовища починають поводити себе аналогічно кулям типу «FMJ» із втратою експансивних властивостей оголеного свинцевого осердя.

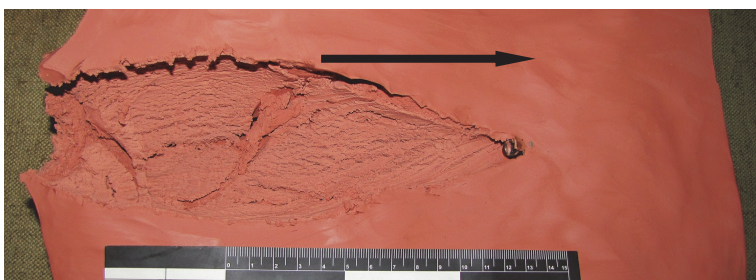

Рис. 24. Загальний вигляд характеру каналу «сліпого» пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «SP» патрона виробництва чеської фірми «S&B» при швидкості кулі у момент влучення 399,8 м/с. (напрямок руху кулі позначено стрілкою); довжина каналу пошкодження 210 мм; постріл із карабіна «CZ Scorpion EVO 3 S1» з відстані 5 м.

У той же час для куль типу «FMJ» на дистанціях стрільби до 5 м має місце досить значний зупиняючий ефект, пов'язаний із втратою ними своєї гіроскопічної стійкості у товщі в'язко-пружного середовища. Внаслідок дії переки-

даючого моменту, обумовленого суттєвим збільшенням щільності середовища і, відповідно, зростанням сили опору цього середовища, кутової швидкості обертання кулі недостатньо для компенсації зростання дії зовнішніх сил.

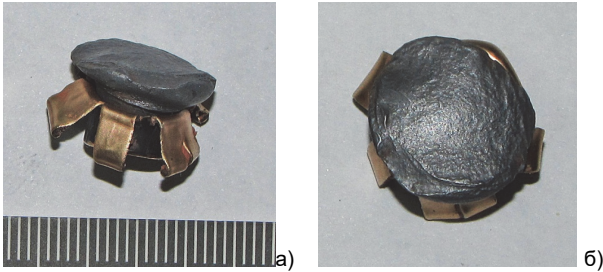

Рис. 25. Характер деформації кулі типу «SP» патрона виробництва чеської фірми «S&B» після влучення в імітатор біологічних тканин (вид кулі збоку – поз. а; вид кулі зверху – поз. б)

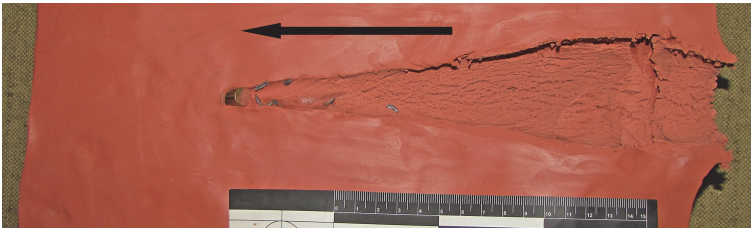

Рис. 26. Загальний вигляд характеру каналу «сліпого» пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «HP» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» при швидкості кулі у момент влучення 363,8 м/с. (напрямок руху кулі позначено стрілкою); довжина каналу пошкодження 235 мм; постріл із карабіна «CZ Scorpion EVO 3 S1» з відстані 5 м.

Рис. 27. Характер деформації кулі типу «HP» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» після влучення в імітатор біологічних тканин (вид кулі збоку – поз. а; вид кулі зверху – поз. б)

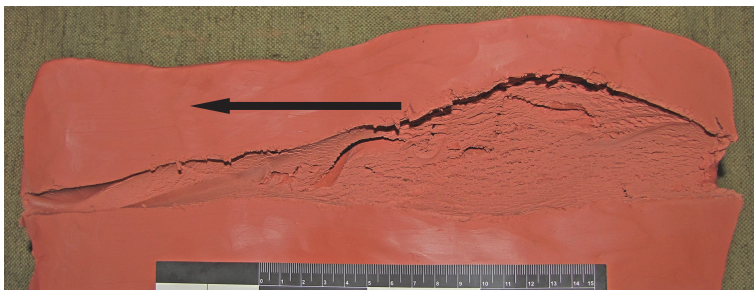

Рис. 28. Загальний вигляд характеру каналу наскрізного пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» при швидкості кулі у момент влучення 390,9 м/с. (напрямок руху кулі позначено стрілкою); постріл із карабіна «CZ Scorpion EVO 3 S1» з відстані 5 м.

Рис. 29. Стан кулі типу «FMJ» патрона виробництва ЧП НПФ «ТАХО» після влучення в імітатор біологічних тканин

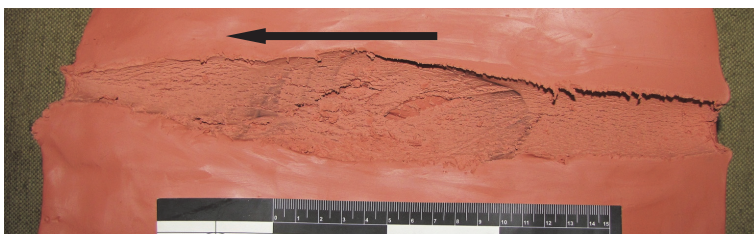

Рис. 30. Загальний вигляд характеру каналу наскрізного пошкодження, спричиненого блоку балістичного пластиліну у результаті влучення кулі «FMJ» патрона виробництва бразильської фірми «СВС» при швидкості кулі в момент влучення 394,2 м/с. (напрямок руху кулі позначено стрілкою) з відстані 5 м.

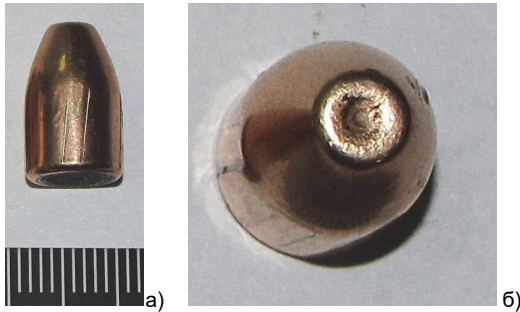

Рис. 31. Стан кулі типу «FMJ» патрона виробництва бразильської фірми «СВС» після влучення у імітатор біологічних тканин; (вид кулі збоку – поз. а; вид кулі зверху – поз. б)

Куля починає розгортатися своєю боковою проекцією у напрямку свого поздовжнього руху і продовжує робити обертання до того моменту коли вона повністю розвернеться на 180° до свого первинного положення. Таким чином вихідний отвір пошкодження формується пласкою донною частиною кулі. За рахунок перекидання по довжині ранового каналу утворюється досить значна за об'ємом остаточна порожнина, розміри якої можуть бути порівнянні із відповідними розмірами пошкоджень, спричиненими експансивними кулями.

Для визначення впливу дульної насадки (подовжувача ствола) на балістичні характеристики і уражаючі властивості куль, вистріляних із карабіна моделі «CZ Scorpion EVO 3 S1» калібру 9×21 мм. проводилися експериментальні дослідження, які полягали у наступному. Оскільки довжина основного каналу ствола становить 195 мм., а з урахуванням дульної насадки (подовжувача ствола) загальна довжина ствола становить 385 мм., то довжина каналу насадки діаметром 10,0 мм. становить 190 мм. Таким чином між поверхнею кулі, яка покинула канал основного ствола з нарізами і стінками дульної насадки становить по 0,5 мм. Наявний проміжок між поверхнею кулі і стінками каналу насадки призводить до прориву порохових газів, швидкість розповсюдження яких, суттєво перевищує швидкість кулі. Це може призвести до утворення дестабілізуючого моменту, обумовленого перепадом тиску при нерівномірному обтіканні кулі пороховими газами, через що куля може здійснювати коливання по довжині каналу насадки. Отже є висока ймовірність негативного впливу такої конструкції ствола на стабілізацію вистріляної кулі у польоті. Для визначення цього із означеного карабіна з відстані 5,0 м. були здійснені постріли у блок балістичного пластиліну з метою визначення характеру ударно-контактної взаємодії із ціллю. Відстань 5 м. була визначена за умови, що на цій ділянці вплив післядії порохових газів на стабілізацію і прискорення кулі завершено, вона або остаточо стабілізується у польоті, або втрачає свою гіроскопічну стійкість. Постріли здійснювалися усіма типами наданих на дослідження куль. Результати досліджень представлені на рис. 24-31.

Аналіз отриманих результатів експериментальних стрільб по блоку балістичного пластиліну свідчить про те, що у момент влучення у ціль кулі орієнтовані уперед виключно своєю головною частиною, внаслідок чого вони піддані дії вісесиметричних навантажень зі сторони сил реакції в'язко-пружного середовища.

Особливо яскраво це підтверджено характером деформацій експансивних куль типу «SP» та «HP» (див. рис. 24, 26). Слідів ударно-контактної взаємодії куль своєю боковою проекцією, що характерно для дестабілізованої їх поведінки у польоті, із поверхнею блока балістичного пластиліну у жодному випадку виявлено не було. Це дозволяє стверджувати, що наявність у конструкції каналу ствола ділянки без нарізів із декілька збільшеним прохідним перетином не має негативного впливу на гіроскопічну стійкість куль у польоті.

Для визначення впливу означеної дульної насадки на початкову швидкість вистріляних куль проводився порівняльний аналіз даних експериментальної стрільби, здійсненої патронами одних партій із карабіна моделі «CZ Scorpion EVO 3 S1», у якого довжина основного ствола з нарізами становить 195 мм., та карабіна моделі «МКЕ Т94 21 А2», у якого довжина ствола з нарізами становить 270 мм. Результати порівняння представлені у таблиці 13.

Таблиця 13

Зіставлення діапазону початкових швидкостей куль, вистріляних із карабінів моделі «CZ Scorpion EVO 3 S1» та моделі «МКЕ Т94 21 А2» при стрільбі з відстані 1,0 м від дульного зрізу стволів зброї

Патрон виробництва фірми	карабіна моделі «CZ Scorpion EVO 3 S1»		карабін моделі «МКЕ Т94 21 А2»	
	$V_{\min.}$, м/с.	$V_{\max.}$, м/с.	$V_{\min.}$, м/с.	$V_{\max.}$, м/с.
«ТАХО», куля «FMJ» масою 7,45 г.	407,3	416,2	393,1	407,7
«ТАХО», куля «HP» масою 8,0 г.	370,5	393,2	348,8	386,2
«СВС», куля «FMJ» масою 8,0 г.	391,5	410,0	375,4	391,8
«S&B», куля «SP» масою 8,0 г.	382,2	399,8	363,1	377,5

Аналіз отриманих результатів досліджень, представлених у таблиці 13, дозволяє стверджувати, що не зважаючи на меншу довжину каналу ствола з нарізами у карабіна моделі «CZ Scorpion EVO 3 S1» (195 мм.) початкові швидкості вистріляних з нього куль, опосередковано по всім типам куль, приблизно на 4,2 % вищі ніж початкові швидкості куль, які були вистріляні із карабіна моделі «МКЕ Т94 21 А2» із довжиною ствола 270 мм. Таким чином дульна насадка (подовжувач ствола), який наявний у означеного карабіна, за рахунок своєї конструкції сприяє збільшенню початкової швидкості вистріляних снарядів, що може бути обумовлено наступним.

При стрільбі із ствола, який не має дульної насадки (подовжувача ствола), розповсюдження порохових газів у навколишнє середовище із високою швидкістю та тиском відбувається відразу після того як куля пройде дульний зріз ствола. Деякий проміжок часу порохові гази продовжують діяти на донну частину кулю, прискорюючи її. Цей період є періодом післядії порохових газів на кулю і він характеризується досить незначним терміном дії та сприяє незначному підвищенню початкової швидкості. Після виходу із каналу ствола швидкість витоку порохових газів та їх тиск стрімко зменшуються, завдяки чому зменшується їх вплив на рух кулі.

При наявності довгої дульної насадки (подовжувача ствола), внутрішній діаметр каналу якої трохи перевищує діаметр кулі, можливо стверджувати, що через невеликий зазор між поверхнею кулі та стінками каналу ствола витік порохових газів відносно незначний і основна маса порохових газів продовжує діяти на хвостову частину кулі прискорюючи її протягом більшого часу ніж у випадку ствола, який не обладнаний подібним пристроєм. Таким чином дульна насадки (подовжувача ствола) сприяє збільшенню періоду післядії порохових газів і сприяє більшому прискоренню кулі у порівнянні із стволом, який не обладнаний означеною насадкою.

Висновки. Результати проведених експериментальних досліджень, а також надані розрахункові дані параметрів траєкторії досліджуваних типів куль пістолетних патронів калібру 9×21 IMI (9×21 мм.) дозволяють ефективно вирішувати досить складні ситуаційні експертні завдання, пов'язані із визначенням місця, звідки було здійснено постріл, визначенням конкретної дистанції стрільби тим чи іншим типом кулі із конкретного зразка зброї відповідного калібру та дистанцію, на якій кулі зберігають свої уражаючі властивості, а також дозволяють визначити в інтересах досудового слідства ряд інших обставин події.

Слід також відмітити, що завдяки проведеним експериментальним дослідженням із застосуванням імітатора біологічних тканин тіла людини, уперше у практиці судової медицини, розкриті особливості формування вогнепальних поранень, спричинених кулями пістолетних патронів калібру 9×21 IMI (9×21 мм.), що дозволить більш ефективно проводити судово-медичні експертизи і комплексні експертизи зброї та судово-медичні експертизи.

Окремо слід зазначити важливість результатів експериментальних досліджень втрат кінетичної енергії куль при пробитті ними в'язко-пружного середовища. Оскільки це з урахуванням положень ранової балістики [3] та судової медицини у галузі ранової балістики [4] дозволяє на основі довжини ранового каналу визначити контактну швидкість влучення кулі і на основі положень зовнішньої балістики визначити дистанцію стрільби.

Неочікуваним результатом проведених експериментальних досліджень є позитивний вплив конструктивних особливостей каналу ствола карабіна моделі «CZ Scorpion EVO 3 S1», а саме вплив дульної насадки (подовжувача ствола), на початкову швидкість вистріляних з нього куль. Хоча це відповідно сприяє підвищенню швидкості польоту куль на траєкторії, збільшенню дистанції ураження цілі та настільності траєкторії, але потребує проведен-

ня окремих натурних випробувань щодо визначення кучності стрільби, на яку впливає довжина нарізної частини каналу ствола.

Перелік посилань

References

1. Дмитриевский А. А. Внешняя баллистика. Москва, 1974. 479 с.
1. Dmitrievskii, A. A. (1974). External ballistics. Moscow. 479 p. (in Russian).
2. Сташенко Е. И. Способ расчёта скорости снарядов (пуль) на различных расстояниях от дульного среза оружия. *Экспертная техника*. 1981. Вып. 69, С. 59-77.
2. Stashenko, E. I. (1981). A method for calculating the speed of shells (bullets) at various distances from the muzzle of a weapon. *Expert technique*. Issue. 69, P. 59-77. (in Russian).
3. Озерецковский Л. Б., Гуманенко Е. К., Бояринцев В. В. Раневая баллистика. История и современное состояние огнестрельного оружия и средств индивидуальной защиты. *Калашников*. 2006. 374 с.
3. Ozeretskovskii, L. B., Humanenko, E. K., Boiarintsev, V. V. (2006). Wound ballistics. History and current state of firearms and personal protective equipment. *Kalashnikov*. 374 p. (in Russian).
4. Попов В. Л., Шигеев В. Б., Кузнецов Л. Е. Судебно-медицинская баллистика. Санкт-Петербург, 2002. 656 с.
4. Popov, V. L., Shigeev, V. B., Kuznetsov, L. E. (2002). Forensic ballistics. St. Petersburg. 656 p. (in Russian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ БАЛЛИСТИЧЕСКИХ ХАРАКТЕРИСТИК И ПОРАЖАЮЩИХ СВОЙСТВ ПУЛЬ ПИСТОЛЕТНЫХ ПАТРОНОВ КАЛИБРА 9×21 IMI

**А. В. Коломийцев
В. Г. Никитюк
А. Н. Герман
В. В. Сапелкин
И. Ю. Сербиненко**

В статье на основе результатов проведенных экспериментальных исследований представлены данные о параметрах внешней баллистики и характере изменения на траектории кинетической энергии четырёх разновидностей пуль pistol патронных 9×21 IMI (9×21 мм), которые были отстреляны из двух образцов карабинов с различной длиной нарезной части ствола.

Особый интерес представляют данные о характере взаимодействия оболочечных и экспансивных пуль патронных указанного калибра с тканями биологического объекта, имитация взаимодействия с которыми проводилась с помощью баллистического пластилина. Применение имитатора биологических тканей тела человека позволило определить особенности ударно-контактного взаимодействия с ними оболочечных и экспансивных пуль, а также установить характер поведения этих пуль в толще вязкоупругой среды. Экспериментально было установлено, что при определённых условиях оболочечные 9 мм пули способны на дистанциях стрельбы до 25 м включительно причинить телу человека сквозные ранения, при этом пуля, после пробития преграды, обладает энергетическими характеристиками, которых достаточно

для причинения иному биологическому объекту проникающего ранения различной степени тяжести. Благодаря использованию баллистического пластилина стало возможным визуализировать максимальный объём повреждений, причинённый оболочечными и экспансивными пулями, а также определить особенности формирования выходных ранений с учётом дестабилизации оболочечных пуль в толще преграды.

Следует отметить, что на дистанциях стрельбы до 5 м. включительно, оболочечные пули вследствие потери гироскопической устойчивости в тканях биологического объекта, обладающих достаточно большой толщиной, способны причинять ранения, объём и тяжесть которых, сопоставимы или превышают соответствующие параметры ранений, причинённых экспансивными пулями.

Полученные результаты измерений скорости полёта оболочечных пуль после преодоления преграды в виде вязкоупругой среды, в дальнейшем могут стать основой для расчёта контактной скорости пули при известной длине канала причинённого ранения. В статье впервые представлены расчётные данные о параметрах траектории полёта оболочечных и экспансивных пуль пистолетных патронов 9×21 IMI (9×21 мм.) на дистанциях стрельбы до 100 м. Представленные в статье результаты экспериментальных исследований и расчётные данные позволят экспертам в области судебной баллистики и судебной медицины достаточно эффективно решать задачи, поставленные им органами досудебного следствия.

Ключевые слова: баллистический пластилин, биологический объект, элементы траектории полёта пули, карабин, пистолетный патрон, ранение, раневой канал, поражающие свойства, повреждения.

CRIMINALISTICS ASPECTS OF THE STUDY BALLISTIC CHARACTERISTICS AND STRIKING PROPERTIES OF BULLETS OF PISTOL CARTRIDGES OF 9 × 21 IMI CALIBER

O. Kolomiitsev

V. Nikitiuk

O. Herman

V. Sapielkin

I. Serbinenko

The article presents data based on the results of experimental studies on the external ballistics parameters and the nature of changes in the trajectory of the kinetic energy of four types of pistol cartridges bullets 9 × 21 IMI (9 × 21 mm.), which were shot from two samples of carbines with different lengths of the rifled part of the barrel.

Of particular interest are data on the nature of the shell interaction and expansive bullets of cartridges of the indicated caliber with the tissues of a biological object, the imitation of the interaction with which was carried out using ballistic testing backing material (ballistic clay). The use of a simulator of biological tissues of the human body made it possible to determine the features of the shock-contact interaction of shell and expansive bullets with them, as well as to establish the nature of the behavior of these bullets in the thickness of a viscoelastic medium. It was experimentally found that under certain conditions, 9 mm jacketed bullets are capable of inflicting through wounds to the

human body at firing distances up to 25 m inclusive, while the bullet, after breaking through the barrier, has energy characteristics that are sufficient to inflict a penetrating injury of varying severity on another biological object. Due to the use of ballistic clay, it became possible to visualize the maximum amount of damage caused by shell and expansive bullets, as well as to determine the features of the formation of exit wounds, taking into account the destabilization of shell bullets in the thickness of the obstacle.

It should be noted that at firing distances up to 5 m inclusive, shell bullets, due to the loss of gyroscopic stability in the tissues of a biological object, which have a sufficiently large thickness, are capable of inflicting wounds, the volume and severity of which are comparable to or exceed the corresponding parameters of wounds caused by expansive bullets.

The obtained results of measurements of the velocity of the of shell bullets after overcoming an obstacle in the form of a viscoelastic medium can later become the basis for calculating the contact speed of a bullet with a known length of the channel of the inflicted wound. The article for the first time presents the calculated data on the parameters of the flight path of shell and expansive bullets of pistol cartridges 9 × 21 IMI (9 × 21 mm.) at firing distances up to 100 m. The presented results of experimental studies and calculated data will allow experts in the field of forensic ballistics and forensic medicine to solve the tasks set by the pre-trial investigation authorities.

Key words: ballistic clay, biological object, elements of the trajectory of a bullet flight, carbine, pistol cartridge, wound, wound channel, damaging properties, damage.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.67>
УДК 343.98

Сергій Григорович Луценко
заступник завідувача відділу
трасологічних, балістичних, вибухотехнічних досліджень
та досліджень зброї лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: s.lutsenko@kndise.gov.ua

Олександр Олександрович Вісікан
провідний науковий співробітник
відділу трасологічних, балістичних, вибухотехнічних досліджень
та досліджень зброї лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: oleksandr.vysykan@kndise.gov.ua

Геннадій Володимирович Капустюк
головний судовий експерт
відділу трасологічних, балістичних, вибухотехнічних досліджень
та досліджень зброї лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: hennadii.kapustiuk@kndise.gov.ua

Віталій Васильович Дрالیук
головний судовий експерт
відділу трасологічних, балістичних, вибухотехнічних досліджень
та досліджень зброї лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: vitalii.draliuk@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

**ПРОВЕДЕННЯ ДІАГНОСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ БОЄПРИПАСІВ
ПРОМИСЛОВОГО ВИГОТОВЛЕННЯ І САМОРОБНИХ ВИБУХОВИХ
ПРИСТРОЇВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ НЕРУЙНІВНИХ
МЕТОДІВ ДОСЛІДЖЕНЬ**

У статті розглянуто можливості цифрової рентгенографії при проведенні діагностичних досліджень боєприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв під час проведення судових вибухотехнічних експертиз.

Ключові слова: вибухотехнічна експертиза, рентгенологічне дослідження, неруйнівний метод, боєприпаси промислового виготовлення, саморобні вибухові пристрої.

Постановка проблеми. З метою вирішення діагностичних задач боєприпасів промислового виготовлення та саморобних вибухових пристроїв в судових вибухотехнічних експертизах (дослідження внутрішніх ознак вибухового пристрою без їх демонтажу) застосовуються сучасні методи досліджень, одними з яких є неруйнівні методи, такі як: магнітні, ультразвукові, просвічування рентгенівськими і гама-променями, люмінесцентні, кольорова інтроскопія. Однією з умов застосування технічних засобів, що використовуються для проведення попереднього дослідження внутрішньої конструкції боєприпасів (наприклад на місці вибухів боєприпасів (полігони, бази, склади зберігання боєприпасів), або пристроїв, що можуть бути віднесені до вибухових пристроїв, є їх збереженість після попереднього дослідження майже в незмінному вигляді для проведення подальших досліджень. Тому розгляд пристроїв цифрової рентгенографії і спеціальних методик при проведенні діагностичних досліджень вибухових пристроїв, що дозволять у багатьох випадках успішно вирішити задачі, що поставлені перед експертом, без порушення цілісності об'єктів дослідження, є актуальною науково-практичною задачею.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз науково-технічної літератури [1-8] щодо фізико-технічних основ неруйнівних методів контролю і діагностування та галузей їх застосування показав, що неруйнівні методи, зокрема радіаційний, знайшли поширене використання при проведенні експертизи промислової безпеки, неруйнівного контролю, технічної діагностики і дефектоскопії виробів (матеріалів), визначення взаємного

розташування деталей і внутрішньої конструкції, а також в діяльності правоохоронних органів та підрозділів, які забезпечують охорону державного кордону та контроль переміщення пасажирів і вантажів (огляд пасажирів, багажів, вантажів і транспорту з метою виявлення прихованих та заборонених матеріалів і технічних пристроїв), діагностики технічного стану боєприпасів промислового виготовлення та в інших галузях.

Вивченню та науковому аналізу фізико-технічних основ неруйнівних методів контролю та діагностування, їх застосуванню присвячені праці знаних вчених Т. В. Аверьянкової, О. Б. Аніпко, В. Г. Гончаренка, В. А. Добромислова, Л. Д. Зарипова, В. В. Ключова, А. В. Ковальова, Н. А. Назіпова, А. В. Степанова, Ф. Р. Соскіна, В. Л. Хайкова, А. С. Храмова та ін. Однак, зважаючи на означені вище проблеми, окремі положення щодо використання неруйнівних методів при проведенні експертизи потребують вдосконалення та вирішення відповідно до сучасних умов.

На сьогодні мало висвітлено проблематику щодо можливості застосування технологій цифрового рентгенографічного діагностування боєприпасів (вибухових пристроїв), шляхів їх впровадження при проведенні судових вибухотехнічних експертиз, а також розробці необхідної технологічної документації і методик приділяється недостатньо уваги.

Мета дослідження. Метою статті є аналіз технічних можливостей неруйнівних методів та надання пропозицій щодо використання цих методів у проведенні діагностичних досліджень боєприпасів промислового виготовлення та саморобних вибухових пристроїв у судово-вибухотехнічних експертизах.

Викладення основного матеріалу. Основними завданнями, що вирішує судова вибухотехнічна експертиза, є: класифікаційні, діагностичні, ідентифікаційні, ситуаційні та відновні (реконструкція об'єктів дослідження). Діагностичні дослідження боєприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв при проведенні судових вибухотехнічних експертиз проводяться з метою визначення способу їх виготовлення, конструкції, принципу дії (приведення в дію), стану та придатності до вибуху [9].

При проведенні діагностичних досліджень на експертизу можуть надаватися боєприпаси промислового виготовлення, що мають високий рівень небезпеки (можливість самовільного або мимовільного вибуху). Рівень небезпеки таких боєприпасів визначається: наявністю дефектів, які з'явилися в процесі експлуатації, відхиленнями від конструкторської та (або) експлуатаційної документації (у тому числі боєприпаси з середньою та сильною корозією); непридатністю для бойового застосування та тривалого зберігання, небезпечністю в службовому поводженні та бойовому застосуванні; забороною експлуатації за результатами лабораторних (фізико-хімічних) та полігонних (балістичних, кліматичних) випробувань; закінченими строками збереженості [10]. При проведенні діагностичних досліджень саморобних вибухових пристроїв питання щодо безпеки їх демонтажу буде визначатися знанням (уявленням): внутрішнього розміщення деталей і вузлів та їх функціонального взаємозв'язку; наявністю засобів підриву і їх виглядом, елементів, що не вилучаються, та/або пасток, датчиків цілі і принципу їх дії.

Враховуючи зазначене, а також наявність в боєприпасах промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроях ініціюючої вибухової речовини операції з їх демонтажу обмежуються або категорично забороняються [9].

З наведених неруйнівних методів, саме просвічуванню рентгенівськими і гама-променями притаманна наочність і об'єктивність. Гама-інтроскопія відрізняється від рентгенівської інтроскопії тим, що в якості джерела випромінювань замість рентгенівських трубок використовуються ізотопи радіоактивних елементів, що при розпаді випромінюють гама-промені [11]. Для просвічування об'єктів, що виготовлені з тяжких металів і сплавів з товщиною стінки більше 10 мм., легких металів і сплавів з товщиною стінки більше 30 мм. найкращим є метод просвічування рентгенівськими променями. Також рентгенівське випромінювання має високу роздільну здатність, що дозволяє спостерігати вельми дрібні елементи. Метод просвічування гама променями доцільно використовувати для просвічування об'єктів з великою товщиною стінок, так як гама промені мають більш високою енергією ніж рентгенівські, у зв'язку з чим їм притаманна більша проникаюча здатність. Однак, внаслідок великої кількості факторів, що негативно впливають на чутливість гама-знімків, чутливість цього методу є нижчою, ніж у рентгенівського методу [11].

Враховуючи вищевикладене, найбільше розповсюдження серед неруйнівних методів при проведенні діагностичних досліджень боєприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв отримав метод просвічування рентгенівськими променями.

Рентгенологічне дослідження об'єктів – неруйнівний метод діагностування об'єктів дослідження за допомогою цифрової рентгенографії. При цифровій рентгенографії використовують як мінімум три основні елементи: джерело іонізуючого випромінювання; об'єкт дослідження; детектор (цифровий плоский панельний на якому отримують зображення проекції об'єкта дослідження в напрямку вісі пучка випромінювання). Технічні засоби цифрової рентгенографії включають апаратну частину, програмне забезпечення і експлуатаційно-технічну документацію. Точність роботи таких систем залежить від чутливості і роздільної здатності вимірювальних каналів і перетворювачів інформації, що входять до складу цих систем [8].

Основними завданнями *рентгенологічного дослідження* боєприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв є:

- визначення внутрішньої конструкції об'єктів дослідження (внутрішнє розміщення деталей і вузлів);
- визначення функціонального взаємозв'язку між деталями і вузлами (правильності взаємного розташування елементів конструкції об'єктів дослідження, їх цілісності);
- виявлення непередбачених конструкцією наявності деталей і вузлів чи їх навмисної заміни (зміни) в об'єктах дослідження; прихованих елементів в конструкції об'єктів дослідження;
- визначення заповнення (суцільність) елементів конструкції об'єктів дослідження вибуховими речовинами або відсутності їх заповнення (порожина);

- виявлення наявності засобів підриву та їх вигляд;
- визначення способу ініціювання заряду вибухової речовини.

З метою визначення наведених ознак боєприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв та забезпечення проведення відповідних рентгенологічних досліджень, експерти вибухотехніки Київського НДІ судових експертиз Міністерства юстиції України мають у своєму розпорядженні рентген-телевізійний інтроскоп Go-Scan, виробництва Teledyne ICM (Бельгія), який складається з (рис. 1):

випромінювальної системи – переносного рентгенівського апарату CP120B (потужність рентгенівського джерела – 120 кВ, здатність проникнення по алюмінію при максимальній потужності – 60 мм., розмір фокусної плями – 0,8×0,5 мм., габаритні розміри – 440×155×227 мм.);

детекторної системи – детектор Go-Scan HR 1510 (активна площа – 102×153 мм.; розмір пікселя – 99 мкм., активна роздільна здатність 1032×1548 рхl, вага – 3,5 кг.; збільшення зображення без втрати якості – в 5 разів);

системи управління – планшет Surface® зі всім необхідним програмним забезпеченням.

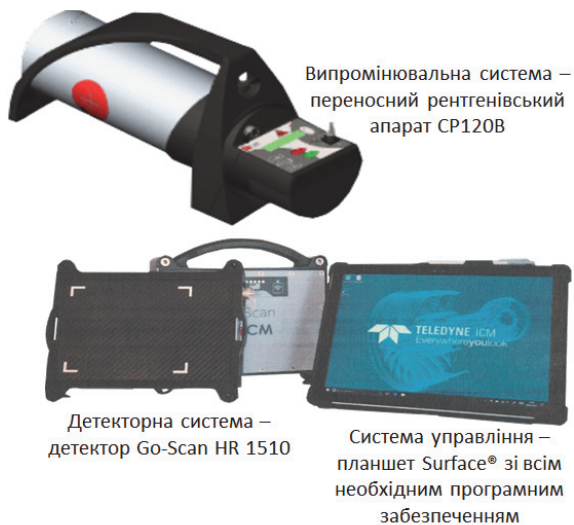

Рис. 1. Загальне зображення та склад рентгено-телевізійного інтроскопу Go-Scan виробництва Teledyne ICM (Бельгія)

Цифрова рентгенографія боєприпасів і вибухових пристроїв є інформативним засобом вивчення їх внутрішніх структур, а пряме цифрове рентгенографічне перетворення дозволяє отримувати діагностичне зображення без проміжних носіїв.

З метою підвищення інформативного змісту (підвищення помітності деяких деталей, чіткості структури об'єкта) похідної цифрової рентгенографії застосовується спеціальне програмне забезпечення, яке дозволяє застосовувати як прості (позитивно-негативне зображення, збільшення контрастності, кольорове зображення) так складні фільтри (придушення випадкових варіацій щільності (перешкод), збільшення різкості по кутах зображення, створення рельєфності зображення). Кольорове розфарбовування полегшує бачення деталей на позитивно-негативному зображенні, оскільки людське око сприймає набагато менше відтінків сірого тону, ніж може бути на зображенні. Амплітудний рельєф або рельєфний фільтр створює псевдооб'ємне зображення схоже на барельєф, за допомогою якого добре візуалізується близько розташовані ділянки з великим перепадом щільності (можливість виявити деструктивні процеси, оцінити якість заповнення об'єму речовиною, щільність прилягання речовин до внутрішньої поверхні об'єкта тощо).

Нижче приведені приклади цифрової рентгенографії, що дозволяють визначити внутрішню конструкцію, взаємне розташування елементів конструкції.

На рис. 2 приведена рентгенографія підривача М-12 мінометної міни до 120-мм. міномету.

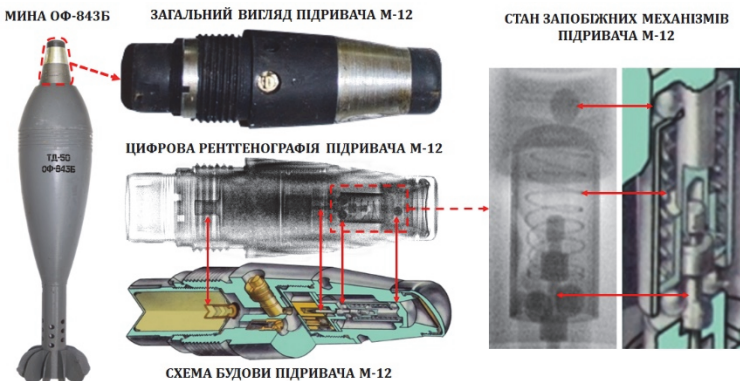

Рис. 2. Внутрішня конструкція та стан запобіжних механізмів підривача М-12

На рис. 3 приведена рентгенографія протипіхотної міни ПМН-2.

За рентгенографічним знімком гільзи Г-84 спорядженого пострілу унітарного заряджання УОФ-84 можна встановити:

- з'єднання снаряду з гільзою: кільцева канавка снаряду, в яке обжато дульце гільзи (відм. 1 на рис. 4);
- різномірність складу (щільності) матеріалів корпусів снаряду і гільзи та різність товщин стінок їх корпусів: різне затінення (відображаються різними градаціями сірого кольору) снаряду і гільзи (відм. 1 на рис. 4);
- наявність розміднювача у вигляді відрізка найбільш щільного за порох матеріалу та який кріпиться до донної частини снаряду (відм. 2 на рис. 4);

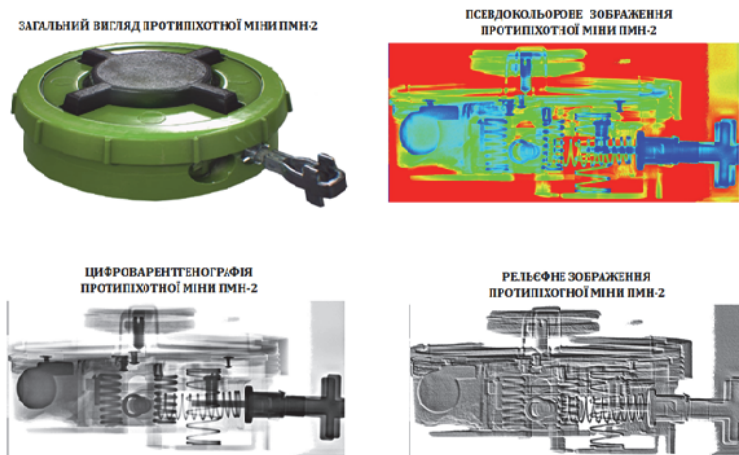

Рис. 3. Внутрішня конструкція та взаємне розташування деталей і вузлів протипіхотної міни ПМН-2

На рис. 4 приведена рентгенографія гільзи Г-84 спорядженого пострілу унітарного зарядження УОФ-84.

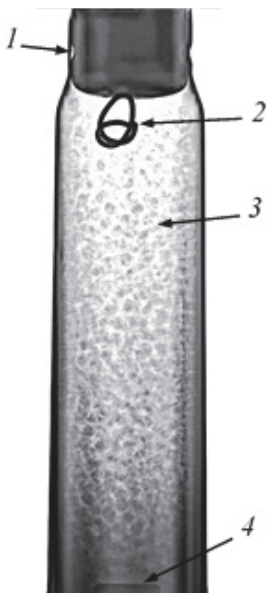

Рис. 4. Рентгенографія гільзи Г-84 спорядженого пострілу унітарного зарядження УОФ-84

– пороховий заряд на основі мілкозернистого пороху сферичної форми (відм. 3 на рис. 4);

– обрис верхньої частини корпусу електрокапсульної втулки ЭКВ-30М (відм. 4 на рис. 4).

За допомогою спеціалізованого програмного забезпечення «Sherlock» визначені розмірні характеристики внутрішніх елементів конструкції підривача МГ-32 до 30-мм пострілів (рис. 5).

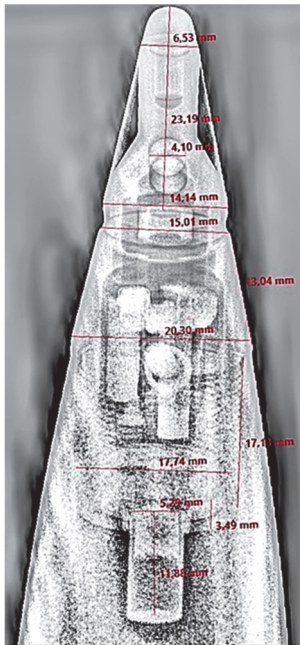

Рис. 5. Розмірні характеристики головного підривача МГ-32 до 30-мм пострілів

Висновки. Наведені можливості застосування сучасних методів цифрової обробки рентгенологічних знімків вибухових пристроїв на ПЕОМ (ноутбці, планшеті) із застосуванням спеціального програмного забезпечення в діагностичних дослідженнях боєприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв при проведенні судових вибухотехнічних експертиз дозволяє визначити їх внутрішню конструкцію, стан, принцип приведення в дію, отримати об'єктивні кількісні дані, задокументувати отримані в ході дослідження дані, а додавання додаткових каналів інформації дозволяє суттєво розширити об'єм отриманої інформації, зробити її більш наглядною, доступною для проведення порівняльного дослідження, отримати параметричні показники, що, в свою чергу, підвищує якість проведення діагностичних досліджень вибухових пристроїв.

Важливою перевагою рентгенологічного методу є можливість проведення досліджень на місці знаходження вибухових пристроїв без їх демонтажу, що дозволяє зберегти об'єкт дослідження (речовий доказ) для дослідження його в судовому засіданні та забезпечити збереження життя та здоров'я експертів.

Перелік посилань

1. Добромислов В. А. Радиационные методы неразрушающего контроля. Москва, 1999. 104 с.
2. Назипов Н. А., Храмов А. С., Зарипова Л. Д. Основы радиационного неразрушающего контроля: учебно-методическое пособие. Казань, 2008. 66 с.
3. ГОСТ 20426-82. Контроль неразрушающий. Методы дефектоскопии радиационные. Область применения. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200004699>
4. ISO 55697:2013. Неразрушающий контроль. Общие принципы радиационного контроля металлов с использованием рентгеновского и гамма-излучения. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200105697>
5. Степанов А. В. Методы рентгеновского контроля в производстве авиационных двигателей. *Авиационные материалы и технологии*. 2010. № 3. С. 28-32.
6. Анипко О. Б., Хайков В. Л. Метод рентгеновской компьютерной томографической плотнометрии взрывчатых веществ артиллерийских боеприпасов. *Интегрированные технологии и энергосбережение*. 2012. № 4. С. 68-75.
7. Хайков В. Л. Возможности радиационных методов неразрушающего контроля для повышения объективности диагностики технического состояния артиллерийских боеприпасов. *Збірник наукових праць академії військово-морських сил ім. П. С. Нахімова*. 2011. № 1 (5). С. 26–36.
8. Ключев В. В., Соснин Ф. Р., Ковалев А. В. и др. Неразрушающий контроль и диагностика: справочник. Москва, 2003. 656 с.

References

1. Dobromyslov, V. A. (1999). Radiation methods of non-destructive testing. Moscow. 104 p. (in Russian).
2. Nazipov, N. A., Khramov, A. S., Zaripova, L. D. (Eds.) (2008). Fundamentals of radiation non-destructive testing: study guide. Kazan, 66 p. (in Russian).
3. GOST 20426-82. Non-destructive testing. Radiation flaw detection methods. Application area. Retrieved from: <http://docs.cntd.ru/document/1200004699> (in Russian).
4. ISO 55697:2013. "Non-destructive testing. General principles of radiographic control of metals using X-ray and gamma radiation". Retrieved from: <http://docs.cntd.ru/document/1200105697> (in Russian).
5. Stepanov, A. V. (2010). Methods of X-ray control in the production of aircraft engines. *Aviation materials and technologies*. No. 3, P. 28-32. (in Russian).
6. Anipko, O. B., (Eds.) (2012). Method of X-ray computed tomographic density measurement of explosives of artillery ammunition. *Integrated technologies and energy saving*. No. 4, P. 68-75. (in Russian).
7. Khaikov, V. L., (2011). Possibilities of radiation methods of non-destructive testing to improve the objectivity of diagnostics of the technical state of artillery ammunition. *Collection of scientific works of the Admiral Nakhimov Naval Academy*. No. 1 (5), p. 26-36. (in Russian).
8. Kliuev, V. V., Sosnin, F. R., Kovalev A. V. (Eds.) (2003). Non-destructive testing and diagnostics: Handbook. Moscow. 656 p. (in Russian).

9. Методика комплексного дослідження вибухових пристроїв, вибухових речовин і слідів вибуху / КНДІСЕ, ХНДІСЕ, ЛНДІСЕ Міністерства юстиції України, ДНДЕКЦ МВС України, 2005 (р/код у Державному реєстрі методик 0.1.12).

10. Про затвердження Інструкції з категорювання ракетно-артилерійського озброєння: наказ Міністерства оборони України від 04.01.2019 № 4.

11. Куцопало В. С., Вилинов Л. И., Григорьев А. Г., Киссин М. Е. Справочник по ремонту вооружения. Москва, 1986. 397 с.

9. Methods of complex research of explosive devices, explosives and traces of explosion. (2005). Registration code in the State Register of methodologies of forensic examinations 0.1.12) (in Ukrainian).

10. On the approval of the Instructions for the categorization of missile and artillery weapons: order of the Ministry of Defence of Ukraine 04.01.2019 No. 4. (in Ukrainian).

11. Kutsopalo, V. S., Vilinov, L. I., Grigorev, A. G. (Eds.) (1986). Handbook of weapons repair. Moscow. 397 p. (in Russian).

ПРОВЕДЕНИЕ ДИАГНОСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ БОЕПРИПАСОВ ПРОМЫШЛЕННОГО ИЗГОТОВЛЕНИЯ И САМОДЕЛЬНЫХ ВЗРЫВНЫХ УСТРОЙСТВ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НЕРАЗРУШАЮЩИХ МЕТОДОВ ИССЛЕДОВАНИЯ

**С. Г. Луценко
А. А. Высикан
Г. В. Капустюк
В. В. Дралюк**

В статье рассмотрены возможности цифровой рентгенографии при проведении диагностических исследований боеприпасов промышленного изготовления и самодельных взрывных устройств во время проведения судебных взрывотехнических экспертиз. Указывается, что при проведении диагностических исследований боеприпасов промышленного изготовления и самодельных взрывных устройств имеет место вероятность нештатного срабатывания (взрыва) боеприпаса (высокий уровень опасности для жизни и здоровья экспертов). Поэтому с целью решения диагностических задач в судебных взрывотехнических экспертизах применяются современные методы исследований, одним из которых является неразрушающий метод. Указывается, что из имеющихся неразрушающих методов наибольшей наглядностью и объективностью обладают методы просвечивания рентгеновскими и гамма-лучами. Из перечисленных возможностей и характеристик этих методов можно сделать вывод, что наибольшее распространение при проведении диагностических исследований боеприпасов промышленного изготовления и самодельных взрывных устройств получил метод просвечивания рентгеновскими лучами.

Рентгенологическое исследование – это неразрушающий метод диагностирования объектов исследования при помощи цифровой рентгенографии. Перечислены основные задачи рентгенологических исследований взрывных устройств. Далее в статье приводятся возможности и результаты рентгенологических исследований боеприпасов промышленного изготовления проводимых экспертами Киевского НИИ судебных экспертиз МЮ Украины с использованием рентген-телевизионного интроскопа Go-Scan, производства

Teledyne ICM (Бельгия). Из результатов проведенного анализа возможностей цифровой рентгенографии при проведении диагностических исследований боеприпасов промышленного изготовления и самодельных взрывных устройств делается вывод, что цифровая рентгенография позволяет определить внутреннюю конструкцию взрывных устройств без их демонтажа, их состояние, возможный принцип приведения в действие, получить объективные количественные данные, задокументировать полученные в ходе исследований данные, а добавление дополнительных каналов информации позволяет существенно расширить объем полученной информации, сделать её более наглядной, доступной для проведения сравнительного исследования, получить параметрические показатели, что, в свою очередь, повышает качество проведения диагностических исследований взрывных устройств. Кроме того, серьёзным преимуществом рентгенологического метода является возможность проведения исследований на месте нахождения боеприпасов и самодельных взрывных устройств или в лабораторных условиях без их демонтажа, что позволяет сохранить объект исследования для его дальнейшего или повторного исследования, а также предоставления его в дальнейшем в зале судебных заседаний как вещественное доказательство.

Ключевые слова: взрывотехническая экспертиза, рентгенологическое исследование, неразрушающий метод, боеприпасы промышленного изготовления, самодельные взрывные устройства.

CONDUCTING DIAGNOSTIC STUDIES OF INDUSTRIAL AMMUNITION AND INDUSTRIAL EXPLOSIVE DEVICES USING NON-DESTRUCTIVE RESEARCH METHODS

**S. Lutsenko
O. Vysikan
H. Kapustiuk
V. Draliuk**

The article deals with the possibilities of digital radiography when conducting diagnostic studies of industrial ammunition and improvised explosive devices during forensic explosive examinations. It is indicated that when conducting diagnostic studies of industrial-made ammunition and improvised explosive devices, there is a possibility of an abnormal operation (explosion) of the ammunition (a high level of danger to the life and health of experts). Therefore, in order to solve diagnostic problems in forensic explosive technical examinations, modern research methods are used, one of which is the non-destructive method. It is indicated that of the available non-destructive methods, the methods of X-ray and gamma-ray transmission have the greatest clarity and objectivity. It can be concluded that the most widespread method for diagnostic studies of industrial ammunition and improvised explosive devices is the method of X-ray transmission from the listed capabilities and characteristics of these methods.

The X-ray examination is a non-destructive method of diagnosing research objects using digital radiography. There are listed main tasks of X-ray studies of explosive devices. Further, in the article are presented the possibilities and results

of X-ray studies of industrial-made ammunition carried out by experts from the Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise of the Ministry of Justice of Ukraine using an X-ray television introscope Go-Scan, manufactured by Teledyne ICM (Belgium). From the results of the analysis of the capabilities of digital radiography during diagnostic studies of industrial-made ammunition and improvised explosive devices, it is concluded that digital radiography makes it possible to determine the internal design of explosive devices without dismantling its, its condition, a possible principle of activation, obtain objective quantitative data, document the obtained in the course of research data, and the addition of additional channels of information makes it possible to significantly expand the amount of information received, to make it more visual, accessible for comparative research, to obtain parametric indicators, which, in turn, improves the quality of diagnostic studies of explosive devices. In addition, a serious advantage of the X-ray method is the ability to conduct research at the location of ammunition and improvised explosive devices or in laboratory conditions without dismantling its, which allows to preserve the research object for its further or re-examination, as well as providing it in the future in the courtroom as physical evidence.

Keywords: explosives examination, X-ray examination, non-destructive method, industrial ammunition, improvised explosive devices.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.68>
УДК 343.982.43

Діана Ігорівна Гайдамакіна
старший науковий співробітник
лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних,
психологічних та мистецтвознавчих досліджень

ORCID 0000-0002-2823-2810
E-mail: dianagayd@yahoo.com

Олена Сергіївна Дробишева
старший науковий співробітник
лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних,
психологічних та мистецтвознавчих досліджень

ORCID 0000-0003-0447-0408
E-mail: 13335789@ukr.net

Валентина Герасимівна Абросимова
завідувач сектору почеркознавчих та мистецтвознавчих досліджень
лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних,
психологічних та мистецтвознавчих досліджень

ORCID 0000-0003-3767-5303
E-mail: abrosymova@gmail.com

Наталя Вадимівна Сиротенко
старший науковий співробітник
лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних,
психологічних та мистецтвознавчих досліджень

ORCID 0000-0002-2023-6518
E-mail: shunya1964@gmail.com

*Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Міністерства юстиції України*

ДОСЛІДЖЕННЯ БЕЗЛІТЕРНИХ ПІДПИСІВ З МЕТОЮ ВИРІШЕННЯ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ЗАВДАНЬ

На основі аналізу літератури й експертної практики було систематизовано теоретичні знання щодо дослідження безлітерних підписів з метою вирішення ідентифікаційних завдань, встановлено окремі закономірності й шляхи формування безлітерних підписів, визначено структуру процесу вирішення ідентифікаційного завдання. Авторами запропоновано певні критерії, за якими можна було визначити відносну стійкість ознак у безлітерних підписах.

***Ключові слова:** безлітерні підписи, почерк, ідентифікаційні завдання, підписи, виконані з наслідуванням.*

Постановка проблеми. У слідчій і судовій практиці при вирішенні ідентифікаційних завдань нерідко виникає необхідність в дослідженні безлітерних підписів, що складаються повністю або більшою мірою зі штрихів, що не утворюють літер. Дослідження таких підписів дуже часто є одним з найскладніших під час проведення почеркознавчої експертизи, оскільки експертиза, що призначається в таких випадках, викликає певні труднощі, ніж при дослідженні рукописних записів або підписів, які можна прочитати. Це обумовлено не тільки характером даного об'єкта, але й тим, що питаннями дослідження безлітерних підписів займались недостатньо і в літературі вони освітлені не повною мірою.

На відміну від рукописних записів будь-який підпис виконується не для того, щоб передати читачеві певні думки, а з метою засвідчити особу, яка пише, оскільки підпис є засвідчувальним знаком. Виконуючи рукописні записи, особа, яка пише, намагається виконати літери і цифри в такій формі, котра не викликала б у читача сумнівів, які слова і числа вони позначають. Виконуючи підпис, виконавець до такої мети не прагне і хоче лише переконати читача, що підпис виконано певною особою. Указаними обставинами пояснюється значне поширення підписів, які повністю або переважно складаються з безлітерних штрихів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання щодо дослідження безлітерних підписів з метою вирішення ідентифікаційних завдань зав-

жди були предметом уваги почеркознавців. Серед наукових праць, присвячених вивченню даного виду почеркознавчих завдань, слід згадати роботи видатних експертів-почеркознавців, які розкривають особливості дослідження підписів, зокрема, безлітерних підписів, їх ідентифікаційне значення, а також особливості дослідження підписів, виконаних з наслідуванням або з метою відмови від цих підписів у майбутньому.

У 1961 р. відомий вчений Л. Ю. Ароцкер [1] у своїй роботі вивчав ознаки підписів, зокрема й безлітерних підписів, виконаних з наслідуванням після тривалого тренування. Він дійшов висновку, що ідентифікація особи виконавця підпису, виконаного з наслідуванням після тренування, можлива, але необхідно особливо ретельно визначати збіжності й розбіжності ознак і всебічно оцінювати окремі ознаки.

У тому ж році видатний почеркознавець Л. Ф. Солнцева [2] у своїй роботі вивчала ознаки підписів, виконаних з метою відмови від них у майбутньому, тобто ознаки автопідробки підпису. За її словами, особливістю таких підписів є те, що особа навмисно перекручує свій підпис, щоб у майбутньому відмовитися від його виконання. Способи перекручення різноманітні. Насамперед, слід відмітити, що при скорописному виконанні підпису йому надають іншого зовнішнього вигляду – змінення транскрипції і окремих ознак почерку. Змінення транскрипції відбувається шляхом заміни конкретних літер на безлітерні штрихи з метою ускладнити або зробити неможливою ідентифікацію підпису. В окремих випадках для перекручення підпису виконавець вдається до зміни пишучої руки, а також виконує підпис з наслідуванням друкованим шрифтам. При перекручуванні підпису, виконаного скорописом, виконавець намагається змінити зовнішній вигляд підпису, для чого насамперед змінює його транскрипцію: у підпис вносяться додаткові штрихи, літери замінюються на безлітерні штрихи, скорочуються окремі частини – ініціали, розчерк, окремі літери і штрихи.

У 60-х роках видатний вчений-почеркознавець З. М. Соколовський [3] у своїй роботі вивчав шляхи формування безлітерних підписів. Він вважав, що дослідження безлітерних підписів може і повинно будуватися на тих самих основних принципах, що і дослідження іншого почеркового матеріалу.

У 80-х роках питанням дослідження підписів займався видатний вчений-почеркознавець В. В. Липовський [4], який у своїх наукових працях розглядав важливі питання криміналістичного дослідження підписів, виконаних від імені осіб похилого й старечого віку, а також ідентифікаційні показники змін ознак у підписах, які обумовлені порушенням письмово-рухових функцій у осіб похилого й старечого віку, які перенесли інсульт або хворих на паркінсонізм. Він зазначав, що в деяких випадках унаслідок впливу вікових змін організму або різних хвороб при порушенні письмово-рухових функцій особи похилого і старечого віку можуть переходити із літерної транскрипції підпису на безлітерну з метою полегшення виконання свого підпису шляхом спрощення транскрипції.

Мета дослідження. Мета цієї роботи полягає в обґрунтуванні і систематизуванні теоретичних знань щодо дослідження безлітерних підписів з

метою вирішення ідентифікаційних завдань шляхом аналізу літератури й експертної практики щодо дослідження подібного виду об'єктів, встановлення окремих закономірностей підпису та шляхів формування безлітерних підписів, а також шляхом визначення структури процесу вирішення ідентифікаційного завдання. Експертній практиці потрібні якісні певні критерії, за якими можна було б визначати відносну стійкість ознак у безлітерних підписах. Саме тому основну увагу при роботі над цією темою було звернуто на встановлення таких критеріїв.

Викладення основного матеріалу. Почеркознавче дослідження безлітерних підписів у експертній практиці є доволі частим явищем. При вирішенні такого кола завдань і для з'ясування характеру графічного матеріалу, що міститься в безлітерних підписах, суттєве значення має знання шляхів їх формування. По-перше, найчастіше безлітерні підписи виробляються шляхом «спрощення» літерних підписів. Підпис, спочатку вироблений у літерній формі, у процесі частого його нанесення поступово спрощується, а штрихи втрачають свій первинний вигляд. Комбінації штрихів, хоча і мають зовні безладний характер, однак, за задумом виконавця, відповідають певним літерам і їх сполученням і можуть бути витлумачені ним. Другим шляхом формування безлітерних підписів є навмисне ускладнення або спрощення літер в процесі вироблення підписів, що веде до неможливості прочитати написане. У літери вносяться додаткові витіюваті штрихи, літери наносяться в перевернутому вигляді, іноді зливаються елементи різних літер, утворюючи монограми. Це робиться, як правило, з метою ускладнити підробку підпису. По-третє, безлітерний підпис може бути вироблений шляхом нанесення штрихів, які, за задумом виконавця, не відповідають будь-яким штрихам літер. Своєрідним видом такого шляху формування підпису є наслідування підпису іншої особи, що носить інше прізвище. Перший і другий способи формування безлітерних підписів свідчать про те, що ці підписи містять почерковий матеріал, оскільки їх штрихи є деформованими літерами. Нанесення штрихів у незвичних поєднаннях і співвідношеннях розмірів не міняють графічної природи цих штрихів. Безлітерні підписи, які сформовані третім шляхом, не внаслідок деформації літер, як правило, можна розбити на частини, які відповідають елементам літер. Якщо взяти розбивку літер на елементи згідно з прописами і доповнити їх фігурами, виконання яких рекомендується для виробленості почерку, то майже в будь-якому безлітерному підписі, незалежно від способу його формування, більшість штрихів можна звести до цих елементів. Безлітерні підписи виконуються системою звичних рухів. Це говорить про те, що, як і вважав З. М. Соколовський, дослідження безлітерних підписів може і повинно будуватися на тих самих основних принципах, що і дослідження іншого почеркового матеріалу. Оскільки безлітерні підписи містять почерковий матеріал, їх ідентифікаційні ознаки не можуть суттєво відрізнятися від ідентифікаційних ознак рукописних записів і літерних підписів. Треба враховувати лише наступне. Транскрипція підпису не може розглядатися як ідентифікаційна ознака. В експертній практиці для позначення безлітерного підпису застосовують так звану

«умовну транскрипцію» (для підписів, які сформовані першим і другим шляхами) і «довільну транскрипцію» (для підписів, сформованих третім шляхом). Транскрипція являє собою систему зображення звуків засобами письма і тому відсутність літер у підпису не дає підстав вважати її транскрипцією умовною. Будь-яка транскрипція – літерна або яка складається з інших знаків – є умовною, оскільки в наявності такої умовності й полягає сенс будь-якої транскрипції. «Довільною», тобто позбавленою будь-якої підстави, транскрипція взагалі не може бути. Там, де немає певної системи знаків, немає і самої транскрипції. Слід зауважити, що використання терміну «транскрипція» приводить до неясності й при дослідженні літерних підписів, оскільки змішуються два різних поняття: 1) характер штрихів підпису (літерні або безлітерні), 2) які літери є в підписі. Якщо, наприклад, підпис від імені Петрова буде містити літери «Пи» і безлітерні штрихи, а зразки підпису від його імені – «Пе» й аналогічні штрихи, то за характером транскрипції підписи збігатимуться (змішана транскрипція), але за змістом транскрипції, тобто літерним складам – розрізнятимуться. Стосовно безлітерних підписів транскрипція перестає бути ідентифікаційною ознакою, оскільки вона завжди однакова – штрихова. Тому під час дослідження безлітерних підписів слід враховувати не транскрипцію підписів, а склад, форму і взаємне розміщення штрихів, тобто загальну конструкцію підписів. Оскільки загальна конструкція цікавить експерта як ідентифікаційна ознака, її слід оцінювати, насамперед, не за ступенем складності, а саме під кутом зору його змісту, складу, форми і взаємного розміщення штрихів. Підписи однакової конструктивної складності можуть мати розбіжну загальну конструкцію. Стосовно літерного підпису ознака «чіткість і розбірливість» означає відповідність штрихів підпису літерним прописам – читаність літер. В. Ф. Орлова [5] пропонує під розбірливістю або чіткістю розуміти не читаність підпису, а виразність його «умовних або довільних» елементів. Виразність елемента підпису означає зрозумілість особливостей його виконання. Якщо елементи підпису виразні – видно, де той або інший елемент починається і закінчується, в якому напрямку виконаний, і з яким елементом з'єднується, – підпис можна вважати чітким. В іншому випадку підпис слід вважати нечітким. Ця ознака може мати суттєве значення при вирішенні питання про те, чи не нанесений досліджуваний безлітерний підпис з наслідуванням справжнього. Ступінь зв'язності штрихів не може бути використаний при дослідженні літерних і безлітерних підписів. Ступінь зв'язності визначається кількістю літер або безлітерних штрихів, нанесених без відриву пишучого пристрою від паперу, і легко може бути встановлений у вигляді середньої цифри в більшому за обсягом рукописному тексті. Обмеженість графічного матеріалу в підписі й особливі умови його формування не дають можливості за кількістю зв'язаних між собою штрихів визначити навички, які властиві почерку як системі рухів. При ідентифікації особи за підписом важливо не те, яку кількість літер або штрихів нанесено зв'язно, а те, які саме штрихи зв'язані між собою. Під стрункістю підпису розуміється однаковість, рівномірність таких його властивостей, як ступінь нахилу літер і їх розстановка. Ця за-

гальна ознака може бути використана і при дослідженні безлітерних підписів. Нахил штрихів визначається: у фігурах типу кола, півкола і петель – положенням поздовжньої осі цієї фігури відносно лінії рядка, а в інших штрихах – їх положенням відносно лінії рядка. Рівномірність розстановки визначається відстанню між штрихами, умовно прийнятими експертом за елементи підпису. При дослідженні безлітерних штрихів основне значення має не нахил і розстановка штрихів підпису в цілому, а нахил і розстановка окремих штрихів. При дослідженні безлітерних підписів окремі ознаки використовуються за тими правилами, що й при дослідженні рукописних записів і літерних підписів.

У процесі дослідження безлітерних підписів експерт одразу ж зустрічається з ускладненням, що полягає у відсутності тої «одиниці», тих елементів підпису, стосовно яких можна проводити дослідження окремих ознак. Якщо під час дослідження всі штрихи безлітерного підпису видаються експерту як єдине ціле, не роздільне на частини, вивчення окремих ознак та їх опис в експертному висновку ускладнюється. Тому необхідною умовою дослідження безлітерних підписів є поділ всіх штрихів, які утворюють підпис, на певні елементи, кожен з яких, подібно літері, цифрі і їх елементам, може бути використаний для виявлення й аналізу окремих ознак. Як пише З. М. Соколовський, можна для опису безлітерних елементів підпису використовувати, наприклад, поняття «петлеві елементи», «дугові елементи», «кутасті елементи». Для того, щоб розподіл підпису на елементи було застосовано до всіх варіантів безлітерних підписів, необхідно брати до уваги форму утворених штрихами фігур, співвідношення розмірів однорідних штрихів, взаєморозміщення, розміщення відносно лінії рядка і по вертикалі, напрямок рухів. Якщо штрихи безлітерних підписів за формою нагадують ті літери, яких не може бути в підписі конкретної особи, або нагадують літери латинського алфавіту, або цифри, або характерні частини цих літер і цифр, то під час опису штрихів безлітерних підписів можна вказати, з якими літерами або цифрами ці штрихи схожі. Доцільно було б у процесі описування підпису нумерувати кожний штрих, який умовно приймається експертом за елемент підпису.

У процесі проведення експертизи спірний безлітерний підпис може порівнюватися 1) або з безлітерним зразком підпису, 2) або зі зразками почерку і літерного підпису.

1. Порівняльне дослідження безлітерних підписів між собою (спірного і зразків) можливе у випадку, коли експерту надані такі зразки підпису, які за загальною конструкцією схожі зі спірним підписом. Якщо склад штрихів, їх форма і взаємне розміщення (загальна конструкція) будуть суттєво відрізнятися, то порівняльне дослідження безлітерних підписів між собою є практично неможливим. Порівняння безлітерних підписів, які мають схожу загальну конструкцію, проводиться з метою вирішення питання про справжність спірного підпису або виконання його з наслідуванням.

Наведемо приклад з експертної практики [6]. До інституту від районного суду для проведення судово-почеркознавчої експертизи надійшла розписка. Дослідженню підлягав підпис від імені П. В якості порівняльного матеріалу

були надані вільні зразки підпису П. Досліджуваний підпис і зразки підпису П. склалися переважно з безлітерних штрихів (див. рис. 1-3).

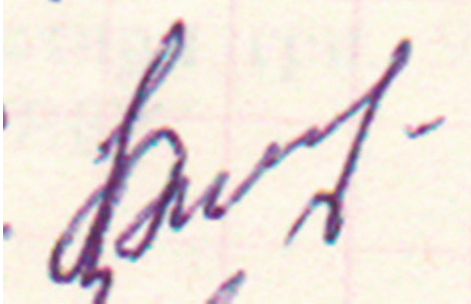

Рис. 1. Досліджуваний підпис від імені П.

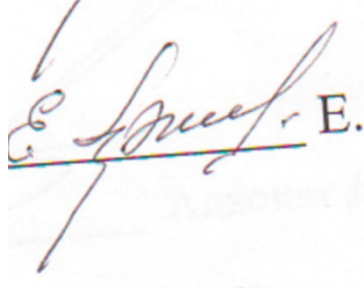
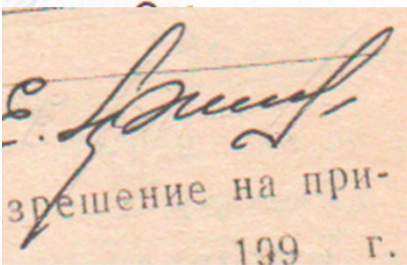

Рис. 2, 3. Зразки підпису П.

У подальшому експертом було проведене ретельне порівняння досліджуваного підпису зі зразками підпису П., в результаті якого експерт дійшов категоричного негативного висновку про виконання цього підпису не громадянином П., а іншою особою з наслідуванням справжнього підпису П. Порівняння досліджуваного підпису від імені П., виконаного з наслідуванням, зі справжніми зразками підпису П. показало, що при збігу їх загальної конструкції та інших загальних ознак, досліджуваний підпис від імені П., виконаний з наслідуванням, містив більш або менш явні сліди уповільненості рухів: нерівності штрихів, неточності з'єднань елементів, виконаних роз'єднаними рухами. Порівняння окремих ознак, яке проводилось у схожих елементах, показало, що найбільші розбіжності проявилися у співвідношеннях висоти і ширини штрихів, розміщеннях точок перетину штрихів з іншими штрихами, способах закінчення рухів. У низці випадків відрізнялись розміри площ, окреслених овалами і петлеподібними штрихами. Інакше кажучи, ознаки, які властиві підписам, виконаним із наслідуванням, не залежать від характеру підпису – літерного або безлітерного.

2. Оскільки безлітерні підписи являють собою почерковий матеріал, виникає питання про те, якою мірою ознаки почерку певної особи зберігаються у виконаному нею безлітерному підписі. Практичне значення цього питання

полягає у з'ясуванні можливості ідентифікації особистості виконавця безлітерного підпису за зразками його почерку або літерного підпису.

Наведемо ще один приклад з експертної практики [7]. До інституту від господарського суду для проведення повторної експертизи надійшли договір найму та акт прийому-передачі об'єкта оренди. Дослідженню підлягали підписи від імені Т. Експерт, що проводив первинну експертизу, дійшов висновку НУМ (не уявляється можливим) щодо виконання підписів від імені Т. у договорі й акті самим Т. На вирішення повторної судово-почеркознавчої експертизи були поставлені питання щодо ідентифікації виконавця підпису від імені гр. Т. у наданих документах. В якості порівняльного матеріалу були надані вільні зразки почерку Т., а також вільні зразки його підпису у вигляді підписів змішаного типу (літерних і безлітерних) (див. рис. 4-7).

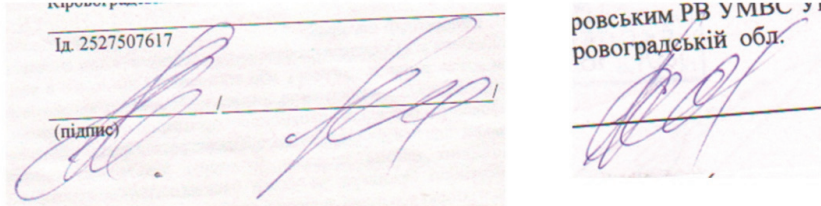

Рис. 4, 5. Досліджувані підписи від імені Т.

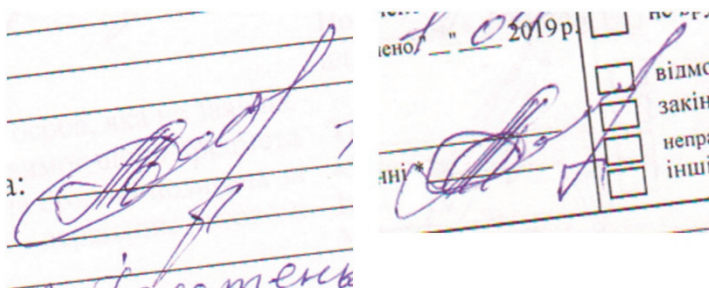

Рис. 6, 7. Зразки підпису Т.

У процесі ретельного порівняння досліджуваних підписів зі всіма групами зразків почерку і підпису гр. Т. експертами були встановлені збіжності загальних і окремих ознак, внаслідок чого вони дійшли категоричних позитивних висновків про виконання досліджуваних підписів самим гр. Т.

Порівняння досліджуваних безлітерних підписів від імені Т. зі зразками почерку і літерних підписів Т. показало, що загальні й окремі їх ознаки збігалися. Для порівняння окремих ознак у досліджуваних підписах від імені Т. були виділені петлеподібні, овальні, напівовальні штрихи, підрядкові й нарядкові частини різної форми. У зразках почерку були виділені ті елементи, які за формою

нагадували вказані штрихи безлітерних підписів. При цьому було встановлено, що схожі елементи були частинами літер записів у зразках почерку Т. і частинами його літерних підписів. Це може бути пояснено тим, що, не прагнучи виконати підпис у вигляді читаних літер, виконавець просто відтворював звичні рухи, які властиві його почерку та літерним підписам. В елементах літер почерку і літерних підписів Т., схожих за формою зі штрихами досліджуваних безлітерних підписів від його імені, порівнювались окремі ознаки: розміщення точок початку і точок закінчення рухів, напрямок рухів, абсолютні розміри штрихів, співвідношення висоти і ширини, спосіб початку і закінчення рухів, розміщення точок перетину, спосіб з'єднання з попередніми і наступними елементами, відносна розстановка однакових штрихів, що йдуть один за одним. Порівняльним дослідженням було встановлено, що при наявності у почерку і літерних підписах Т. елементів літер, схожих за формою зі штрихами безлітерних підписів, окремі їх ознаки повністю збігались. Викладене вище не дає підстав для ствердження, що виконавець безлітерного підпису може бути, як правило, встановлений за зразками його почерку або літерних підписів. Однак, можливість такої ідентифікації не виключена, особливо, якщо збіжності будуть встановлені у своєрідних деталях, складних за виконанням.

Підготовка слідчим і судом матеріалів для експертизи безлітерних підписів має деякі особливості. Встановивши, що підпис, який підлягає дослідженню, від імені певної особи є безлітерним, потрібно у вільних зразках шукати безлітерні підписи, схожі з досліджуваним за загальною конструкцією. При цьому слід мати на увазі, що окремі особи мають декілька варіантів безлітерних підписів, які відрізняються навіть у таких суттєвих ознаках, як напрямок рухів. Якщо зразки безлітерних підписів виявлені не будуть, і особа, від імені якої виконаний підпис, заперечуватиме їх наявність, потрібно повідомити про це експерта, надавши поряд з літерними зразками підпису, можливо, більшу кількість вільних зразків почерку даної особи. Коли будуть виявлені належні вільні зразки безлітерних підписів або отримані такі ж самі експериментальні зразки, слід з'ясувати у виконавця підпису, яким шляхом цей підпис сформувався, з'ясувати значення штрихів, тобто встановити, якому елементу якої літери повинен відповідати той або інший штрих підпису. Крім того, необхідно встановити (шляхом допиту), з яких причин і на підставі яких ознак особа оскаржує підпис, який виконано від її імені. Направлений експерту протокол допиту може допомогти йому розкрити сутність штриха і тим самим визначити напрямок рухів у складних випадках, зрозуміти, чи є той або інший відступ від звичайної форми даного штриха варіантом справжнього підпису, чи він викликаний тим, що особа, яка виконувала підпис з наслідуванням, не знала, що повинен позначати даний штрих.

Якщо питання про справжність безлітерного підпису може, на думку слідчого, бути вирішене негативно, або дане питання взагалі не постає (коли підпис виконаний від імені вигаданої особи), то під час підготовки матеріалів для експертизи слідчий повинен прагнути знайти такі зразки підпису підозрюваної особи, які мали б літерну частину, подібну за загальною конструкцією з відповідними частинами досліджуваного безлітерного підпису. У випадках, коли особа

визнає факт виконання нею такого підпису з наслідуванням або від імені вигаданої особи, і є необхідність перевірити цей факт за допомогою експертизи, потрібно отримати у підозрюваного експериментальні зразки безлітерного підпису у тому вигляді, як цей підпис виконувався в досліджуваному документі. При цьому зразки можуть наноситися лише по пам'яті без перемальовування з досліджуваного підпису. Останнє може привести до помилкового висновку. Дотримання описаних вище вимог може значно полегшити роботу експерта при дослідженні безлітерних підписів.

Висновки. Таким чином, враховуючи наведене вище, можна виділити деякі особливості дослідження безлітерних підписів. Констатувавши, що досліджуваний підпис є безлітерним, експерт повинен встановити, чи є у порівняльних матеріалах (зразках), ким би вони не були виконані, безлітерні підписи, схожі за загальною конструкцією з досліджуваним підписом. Це визначить характер подальших порівняльних досліджень. Потім за матеріалами справи експерту слід з'ясувати дані, що відносяться до способу формування підпису і значення штрихів, які входять до складу підпису. Для подальшого дослідження експерту належить розчленувати досліджуваний підпис на окремі елементи, кожен з яких слід описати і, можливо, пронумерувати. Аналогічний розподіл і нумерацію слід провести у зразках безлітерного підпису, з якими проводитиметься порівняння. Якщо порівняльне дослідження потрібно провести зі зразками почерку, у досліджуваному підписі доцільно виділити своєрідні деталі, характерні надрядкові і підрядкові штрихи. Потім у зразках почерку слід шукати деталі, схожі за формою з виділеними елементами безлітерного підпису. Іноді розподіл підпису на елементи доцільно провести після детального ознайомлення зі зразками почерку. Схожі елементи літер почерку можна пронумерувати відповідно до даних безлітерного підпису. Порівняння окремих ознак проводиться в схожих елементах підпису і почерку. Під час оцінки виявлених збіжностей і розбіжностей слід враховувати дані про формування підпису і значення штрихів, з яких він складається. Це може бути відображено у синтезуючій частині висновку експерта. Слід зазначити, що безлітерні підписи, які виконані примітивними елементарними рухами, є, як правило, непридатними для ідентифікації особи виконавця.

Отже, дослідження безлітерних підписів з метою вирішення ідентифікаційних завдань на сьогодні є актуальним і потребує подальшого ретельного вивчення.

Перелік посилань

1. Ароцкер Л. Е. Экспертиза подписей, выполненных с подражанием после длительной тренировки. *Практика криминалистической экспертизы*. Москва, 1961 С. 84-88.
2. Бондар М. Є. та ін. Встановлення характеру збиваючих факторів при дослідженні підписів, що виконані з порушен-

References

1. Arotsker, L. E. (1961). Examination of signatures made with imitation after a long training. *Forensic Practice*. Moscow. P. 84-88. (in Russian).
2. Bondar, M. Ye. et al. (2001). Establishing the nature of confounding factors in the study of signatures made with impaired

- ням координації рухів: методичні рекомендації. Київ, 2001. 36 с.
3. Дутова Н. В. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческого исследования подписи с целью установления ее подлинности (или неподлинности): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1985. 23 с.
4. Кошманов П. М., Кошманов М. П., Сердюкова Д. В. Формирование новой подписи у женщин, вступивших в брак: основные закономерности процесса и систематизация способов. *Эксперт-криминалист*. 2012. № 2. С. 15-19.
5. Куприянова А. А. Методические рекомендации решения судебно-почерковедческих диагностических задач. Минск: НИИСЭ МЮ СССР, 1982. 61 с.
6. Липовский В. В. Вопросы криминалистического исследования подписей, выполненных от имени лиц пожилого и старческого возраста. *Современное состояние почерковедческой экспертизы*. Москва, 1981. С. 115-118.
7. Липовский В. В. Идентификационное значение изменений признаков подписей лиц пожилого и старческого возраста, обусловленных нарушением двигательных функций. *Проблемы комплексного криминалистического исследования подписей*. Москва, 1986. С. 60-68.
8. Липовский В. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных от имени лиц пожилого и старческого возраста. Москва. 1983. 64 с.
9. Липовский В. В., Хасманене П. З. Исследование подписи при автоподлоге (случай из практики). *Вопросы судебной экспертизы и криминологии (информационные материалы)*. Вильнюс. 1978. Вып. 14. С. 65-70.
10. Лурия А. Р. Очерки психофизиологии письма. Москва: Академия педагогических наук, 1950. 352 с.
11. Маркова Л. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных
- coordination of movements: guidelines. Kiev. 36 p. (in Ukrainian).
3. Dutova, N. V. (1985). Theoretical and methodological foundations of a forensic handwriting study of a signature in order to establish its authenticity (or inauthenticity): Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Moscow. 23 p. (in Russian).
4. Koshmanov, P. M., Koshmanov, M. P., Serdiukova, D. V. (2012). Formation of a new signature in women who have entered into marriage: the main patterns of the process and systematization of methods. *Expert criminalist*. No. 2. P. 15-19. (in Russian).
5. Kupriyanova, A. A. (1982). Methodical recommendations for solving forensic handwriting diagnostic problems. Minsk. 61 p. (in Russian).
6. Lipovskii, V. V. (1981). Questions of forensic research of signatures made on behalf of elderly and senile persons. *The current state of handwriting examination*. Moscow. P. 115-118. (in Russian).
7. Lipovskii, V. V. (1986). Identification value of changes in signature signs of elderly and senile persons caused by impaired motor functions. *Problems of complex forensic research of signatures*. Moscow. P. 60-68. (in Russian).
8. Lipovskii, V.V. (1983). Forensic study of signatures made on behalf of elderly and senile persons. Moscow. 64 p. (in Russian).
9. Lipovskii, V. V., Khasmanene, P. Z. (1978). Investigation of a signature in case of auto-forgery (a case from practice). *Forensic science and criminology (information materials)*. Vilnius. Issue. 14. P. 65-70. (in Russian).
10. Luria, A. R. (1950). Essays on the psychophysiology of writing. Moscow. 352 p. (in Russian).
11. Markova, L. V. (1992). Forensic study of signatures made by persons on their own

лицами от своего имени с намеренным искажением: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 1992. 24 с.

12. Методика дослідження підписів, виконаних зі зміною ознак власного підписного почерку: звіт про НДР. кер. Т. В. Сохранич, викон.: В. Г. Абросимова, Н. В. Сиротенко-Кацман та ін. Харків, 2015. 185 с.

13. Можар И. М. Криминалистическая экспертиза рукописей и подписей, выполненных с разрывом во времени, в уголовном и гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харьков. 1967. 292 с.

14. Орлова В. Ф. Признаки подписи и их идентификационное значение. Рукопись. Библиотека ЦКЛ ВИЮН.

15. Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза: общая часть. Москва, 2006. 544 с.

16. Смирнов А. В. Автоматизация исследования ширины штриха в кратких подписях. *Теория и практика судебной экспертизы*. Москва. 2011. № 4 (24). С. 162-163.

17. Соколовский З. М. Некоторые вопросы идентификации личности по безбуквенным подписям. *Криминалистика и судебная экспертиза*: сб. науч. тр. Киев. 1957. С. 87-95.

18. Солнцева Л. Ф. Исследование подписей, исполненных с целью последующего от них отказа. *Практика криминалистической экспертизы*. Москва, 1961. С. 92-96.

19. Сысоева Л. А. Современное состояние почерковедческого исследования підписи. *Фотография. Изображение. Документ*. 2013. № 4 (4). С. 12

20. Томилин В. В. К вопросу об устойчивости признаков письма и почерка на протяжении жизни человека. *Вопросы судебно-медицинской экспертизы*. 1958. № 3. С. 416-427.

behalf with deliberate distortion: extended abstract of Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Moscow. 24 p. (in Russian).

12. Sokhranich, T. V., Abrosimova, V. G., Sirotenko-Katsman, N. V. et al. (2015). Methods of research of signatures made with change of signs of own signature handwriting: the report on scientific and research work. Kharkiv. 185 p. (in Ukrainian).

13. Mozhar, I. M. (1967). Forensic examination of manuscripts and signatures executed with a break in time in criminal and civil proceedings: Candidate's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkov. 292 p. (in Russian).

14. Orlova, V. F. Signatures and its identification value. Manuscript. (in Russian).

15. Orlova, V. F. (2006). Forensic handwriting examination: general part. Moscow. 544 p. (in Russian).

16. Smirnov, A. V. (2011). Automation of investigation of stroke width in short signatures. *Theory and practice of forensic examination*. Moscow. No. 4 (24). P. 162-163. (in Russian).

17. Sokolovskii, Z. M. (1957). Some questions of personality identification by letterless signatures. Forensic science and forensic examination: collection of scientific articles. Kiev. P. 87-95. (in Russian).

18. Solntseva, L. F. (1961). Research of signatures executed for the purpose of subsequent rejection of it. *Forensic Practice*. Moscow. P. 92-96. (in Russian).

19. Sysoieva, L. A. (2013). The current state of handwriting studies of signatures. *Photo. Picture. Document*. No. 4 (4). P. 12 (in Russian).

20. Tomilin, V. V. (1958). On the question of the stability of signs of writing and handwriting throughout a person's life. *Questions of forensic medical examination*. No. 3. P. 416-427. (in Russian).

21. Томилин В. В. Об естественном изменении признаков почерка на протяжении жизни человека. Материалы 3-го Всесоюзного совещания судебно-медицинских экспертов и 3-й Всесоюзной конференции научного общества судебных медиков и криминалистов. Рига, 1957. С. 215.
22. Бондар М. Є., Сукманова Т. О., Куріпко К. П. та ін. Удосконалена система окремих та загальних ознак почерку: методичний посібник. Київ. 2004. 92 с.
23. Bakhteev D. V., Antropov A. V. Forensic examination of anonymous handwritten documents on order to obtain data on the identity of their author and performer. *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. 2018. V. 49. P. 9-22.
24. Erlenmeyer A. Die Schrift. Grundzüge ihrer Physiologie und Pathologie Stuttgart. 1879. 112 p.
25. Архів ХНДІСЕ за 2015-2019 рр.
21. Tomilin, V. V. (1957). On the natural change of handwriting signs throughout a person's life. Proceedings of the 3rd All-Union meeting of forensic medical experts and the 3rd All-Union conference of the scientific society of forensic doctors and criminologists. Riga. p. 215. (in Russian).
22. Bondar, M. Ye., Sukmanova, T. O., Kuripko, K. P. et al. (2004). Improved system of individual and general features of handwriting: a manual. Kyiv. 92 p. (in Ukrainian).
23. Bakhteev, D. V., Antropov, A. V. (2018). Forensic examination of anonymous handwritten documents on order to obtain data on the identity of their author and performer. *Nowa kodyfikacja prawa karnego*. V. 49. P. 9-22. (in English).
24. Erlenmeyer, A. (1879). Die Schrift. Grundzüge ihrer Physiologie und Pathologie Stuttgart. 112 p. (in German).
25. Archive of the Kharkiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise for 2015-2019. (in Ukrainian).

ИССЛЕДОВАНИЕ БЕЗБУКВЕННЫХ ПОДПИСЕЙ С ЦЕЛЬЮ РЕШЕНИЯ ИДЕНТИФИКАЦИОННЫХ ЗАДАЧ

Д. И. Гайдамакина
Е. С. Дробышева
В. Г. Абросимова
Н. В. Сиротенко

На основе анализа литературы и экспертной практики были систематизированы теоретические знания в отношении исследования безбуквенных подписей с целью решения идентификационных задач, установлены отдельные закономерности и пути формирования безбуквенных подписей, определена структура процесса решения идентификационной задачи. Авторами предложены определенные критерии, по которым можно было бы свидетельствовать об относительной устойчивости признаков в безбуквенных подписях. В отличие от рукописных записей любая подпись выполняется не для того, чтобы передать читателю определенные мысли, а с целью удостоверить личность пишущего, так как подпись является удостоверительным знаком. Выполняя рукописные записи, пишущий пытается выполнить буквы и цифры в такой форме, которая не вызывала бы у читателя сомнений, какие слова и числа они обозначают. Выполняя подпись, исполнитель к такой цели не стремится и хочет только убедить читателя, что подпись выполнена конкрет-

ным лицом. Указанными обстоятельствами объясняется широкое распространение подписей, которые полностью или в большей части состоят из безбуквенных штрихов. Для выяснения характера графического материала, содержащегося в безбуквенных подписях, существенное значение имеет знание путей их формирования. Во-первых, чаще всего безбуквенные подписи наносятся путем упрощения буквенных подписей. Подпись, сначала произведенная в буквенной форме, в процессе частого ее нанесения постепенно упрощается, а штрихи теряют свой первоначальный вид. Комбинации штрихов, хотя и имеют снаружи беспорядочный характер, однако, по замыслу исполнителя, соответствуют определенным буквам и их сочетаниям и могут быть истолкованы им. Вторым путем формирования безбуквенных подписей является намеренное усложнение или упрощение букв в процессе выработки подписей, что ведет к невозможности прочесть написанное. В буквы вносятся дополнительные витиеватые штрихи, буквы наносятся в перевернутом виде, иногда сливаются элементы различных букв, образуя монограммы. Это делается, как правило, с целью усложнить подделку подписи. В-третьих, безбуквенная подпись может быть произведена путем нанесения штрихов, которые по замыслу исполнителя не соответствуют каким-либо штрихам букв. Своеобразным видом такого пути формирования подписи является подражание подписи другого лица, носящего иную фамилию. В процессе анализа литературы и экспертной практики авторами данной статьи было установлено, что исследование безбуквенных подписей может и должно строиться на тех же основных принципах, что и исследование рукописных записей и буквенных подписей. Необходимо отметить тот факт, что исследование безбуквенных подписей имеет ряд особенностей, в частности, следует учитывать не транскрипцию подписей, а состав, форму и взаимное расположение штрихов, то есть общую конструкцию подписей. При исследовании подобных объектов эксперт сталкивается с затруднением, выражающемся в отсутствии той единицы, тех элементов подписи, в отношении которых можно проводить исследование частных признаков. Поэтому необходимо принимать во внимание ряд моментов, которые авторы упомянули в данной работе. Кроме того, авторами статьи было обращено внимание на особенности подготовки следователем и судом материалов для проведения экспертизы по безбуквенным подписям.

Ключевые слова: безбуквенные подписи, почерк, идентификационные задачи, подписи, выполненные с подражанием.

RESEARCH OF LETTERLESS SIGNATURES TO SOLVE IDENTIFICATION PROBLEMS

**D. Haidamakina
O. Drobysheva
V. Abrosymova
N. Syrotenko**

Based on the analysis of the literature and expert practice on the study of letterless signatures, theoretical knowledge was systematized in relation to the

study of this type of objects in order to solve identification problems, certain patterns and ways of forming letterless signatures were established, and the structure of the process of solving the identification problem was determined. The authors have proposed certain criteria by which one could testify about the stability of features in letterless signatures. Unlike handwritten notes, any signature is made not in order to convey certain thoughts to the reader, but in order to verify the identity of the writer, since the signature is a verification mark. When making handwritten notes, the writer tries to make letters and numbers in a form that would not cause the reader to doubt what words and numbers they represent. When executing the signature, the performer does not strive for such a goal and only wants to convince the reader that the signature was made by a specific person. These circumstances explain the wide distribution of signatures, which entirely or for the most part consist of letterless strokes. To clarify the nature of the graphic material contained in letterless signatures, it is essential to know the ways of its formation. First, most often letterless signatures are applied by simplifying letter signatures. The signature, first produced in letterform, is gradually simplified in the process of its frequent application, and the strokes lose its original appearance. The combinations of strokes, although they are random on the outside, however, according to the artist's intention, correspond to certain letters and its combinations and can be interpreted by it. The second way to form letterless signatures is to deliberately complicate or simplify letters in the process of developing signatures, which leads to the impossibility of reading what is written. Additional ornate strokes are added to the letters, the letters are applied upside down, sometimes elements of different letters merge, forming monograms. This is usually done to make it more difficult to forge a signature. Thirdly, a letterless signature can be made by drawing strokes, which, according to the artist's intention, do not correspond to any strokes of the letters. A peculiar kind of this way of forming a signature is imitation of the signature of another person bearing a different surname. In the process of analyzing the literature and expert practice, the authors of this article established that the study of letterless signatures can and should be based on the same basic principles as the study of handwritten records and letter signatures. It should be noted that the study of letterless signatures has a number of features, in particular, one should take into account not the transcription of signatures, but the composition, shape and mutual arrangement of strokes, that is, the general construction of signatures. When examining such objects, an expert encounters a difficulty, expressed in the absence of that unit, those elements of the signature, in relation to which it is possible to study particular features. Therefore, it is necessary to take into account a number of points that the authors mentioned in this work. In addition, the authors of the article drew attention to the peculiarities of the preparation by the investigator and the court of materials for the examination by letterless signatures.

Key words: letterless signatures, handwriting, identification problems, imitation signatures.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.69>
УДК 343.98

Ігор Євгенович Заблоцький
головний судовий експерт
Тернопільського відділення

E-mail: ternopil@kndise.gov.ua

Володимир Михайлович Переймибіда
провідний судовий експерт
Тернопільського відділення

E-mail: volodymyr.pereimybida@kndise.gov.ua;

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНОЇ ПРОГРАМИ AUTOCAD ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ІДЕНТИФІКАЦІЙНИХ ОЗНАК У ПОЧЕРКОЗНАВЧІЙ ЕКСПЕРТИЗІ ПІДПИСІВ

Розглянуто питання можливості використання комп'ютерної програми AutoCAD при визначенні ідентифікаційних ознак у почеркознавчій експертизі підписів.

Зіставляючи числові значення почеркових ознак, отримані для ряду зразків і для досліджуваних об'єктів, на етапі порівняльного дослідження, можна встановити, чи не виходять отримані в результаті числові значення, що характеризують деякі окремі графічні ознаки досліджуваного підпису, за межі варіативності, визначені для зразків підписів певної особи.

***Ключові слова:** підпис, ідентифікаційні ознаки, AutoCAD, система координат, лінія підпису, межі варіативності.*

Постановка проблеми. Останні десятиліття характеризуються стрімким розвитком комп'ютерних технологій та їх широким використанням у різноманітних галузях науки, освіти, виробництва тощо. Не стала винятком і сфера правоохоронної діяльності, у тому числі використання даних технологій для проведення експертних досліджень. Разом із тим до цього часу спостерігаються певні проблеми діджиталізації (переведення інформації в цифрову форму) техніко-криміналістичних досліджень і, зокрема, досліджень почеркознавчих.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з основних завдань при впровадженні математичних методів для вирішення почеркознавчих задач є об'єктивізувати процес експертного дослідження, усунути або мінімізувати вплив «людського фактора» на процес та результат почеркознавчих

досліджень. Проте застосування математичних методів нині не призводить до повної об'єктивізації процесу експертного дослідження, досягти якої під час вирішення почеркових завдань можна лише за умов формалізації ознак почерку та доступності їх для використання у математичному апараті. Доки ознаки почерку визначатимуть на суб'єктивному рівні, увесь процес експертного дослідження також матиме суб'єктивний характер. Як вказувала З. С. Меленевська [1], вирішення цього питання можливе лише шляхом удосконалення існуючої системи ознак почерку, яка хоча і є доволі чіткою та обґрунтованою, проте у такому вигляді не піддається формалізації.

Разом з тим, проводиться значна робота з використання вже існуючої системи графічних ознак. Серед програм для автоматизації почеркознавчої експертизи можна виділити такі: «Почерк» (призначена для автоматизованого експертного дослідження почерку), «Oldman» (встановлення віку виконавця підпису, виконаного від імені особи літнього чи похилого віку), «VESNA» (встановлення конкретної збиваючої причини, яка діяла на процес письма), «Lefth» (встановлення факту виконання рукопису незвичною для написання (лівою) рукою), «AGE. SEX» (встановлення статі та віку виконавця рукописного документу) тощо. Проте більшість цих програм передбачає діалог людина-машина у формі запитань та відповідей, що все одно залишає місце для певного суб'єктивізму.

В. Л. Кравець та Т. В. Григорович у своїй статті [3] зазначають, що «використання координатної сітки ... дає можливість візуально (на якісному рівні), більш достовірно та точно оцінити протяжність рухів, а в подальшому і ознаки співвідношення протяжності, які формулюються як: – більша, – менша, – однакова». Разом з тим, підхід авторів до визначення координат «особливих» точок підписів дає можливість не тільки для якісних, але й для кількісних оцінок параметрів графічних об'єктів. Зокрема, встановлення координат таких точок дає змогу визначити і ступінь нахилу (визначити кут нахилу прямолінійних елементів та штрихів), адже тангенс кута нахилу відрізка АВ до осі Х – це просто відношення $(Y_B - Y_A)/(X_B - X_A)$, де позначення X_A, X_B, Y_A та Y_B – координати кінців цього відрізка. Подібним чином, користуючись простими математичними формулами, можна визначити і довжину прямолінійних штрихів чи елементів: це квадратний корінь з суми квадратів різниць $\sqrt{(X_B - X_A)^2 + (Y_B - Y_A)^2}$.

Використання комп'ютерного способу обробки інформації про підписи сьогодні є дуже актуальним. Тому постає питання способу введення інформації про графічні ознаки об'єктів у цифровій формі. Звичайно, може бути створене програмне забезпечення для такого вводу інформації, проте це потребує доволі копіткої і складної роботи спеціалістів з інформаційних технологій.

Мета дослідження. У даній статті зроблено спробу підійти до такої формалізації менш затратним шляхом. Для цього, на нашу думку, можна використати вже існуючі комп'ютерні програми, створені для інших галузей знань.

Викладення основного матеріалу. Ми пропонуємо перехід до напівавтоматичного визначення координат точок підпису та інших його пара-

метрів (як метричних, так і кутових): відстаней між вибраними точками, протяжності елементів та штрихів, нахилу та відносного нахилу елементів та штрихів підпису. Для цього ми застосували (не намагаючись створити чи використати вузькоспеціалізоване дороге програмне забезпечення), програму, котра є на озброєнні, зокрема, спеціалістів з будівельно- та земельно-технічної експертизи – програму AutoCAD (computer aided design), створену компанією Autodesk. Ця програма є на сьогодні однією з найбільш поширених програм автоматизованого проектування. Термін CAD перекладається на українську як САПР – система автоматичного проектування. Набір інструментів та функцій цієї програми цілком підходить для вирішення завдань першого етапу переходу до автоматизованої обробки інформації про підпис: переведення ряду загальних та окремих графічних ознак підпису у числову форму, перехід від якісних до кількісних оцінок у почеркознавчому дослідженні, тобто формалізації графічних ознак підписів та доступності їх для подальшої машинної обробки.

Першим кроком для такої «диджиталізації» є перенесення зображення вибраного підпису в програму. У нашій версії програми AutoCAD-2008 це виконується таким чином:

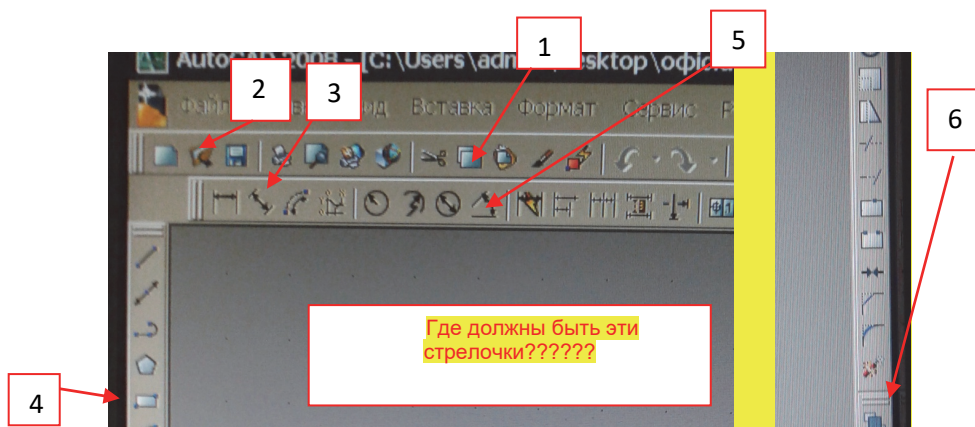

Рис. 1 (зліва) та 2 (справа). Зображення частин панелі інструментів програми AutoCAD-2008. Окремі клавіші позначено цифрами, на котрі в подальшому будуть посилання у тексті

- 1) на інтерфейсі програми вибрати функцію «Вставка», натиснувши на відповідну клавішу 1 (див. рис. 1) лівою кнопкою мишки;
- 2) у вікні, що відкриється, вибрати «Вхождение растрового изображения» та знайти у пам'яті комп'ютера зображення потрібного підпису;
- 3) натиснути клавішу «Открыть». Потім на панельці, що відкриється, вибрати «ОК»;
- 4) вибрати на екрані курсором точку вставки і натиснути ліву клавішу мишки; зображення вибраного підпису з'явиться на моніторі; далі провес-

ти масштабування, щоб вибрати зручний для подальшої роботи розмір зображення;

5) вибір системи координат; програма дозволяє накреслити осі ортогональної системи координат, орієнтовані довільно, зокрема, одна з осей може бути орієнтована паралельно до лінії підпису, друга – перпендикулярно до неї; положення початку координат (точка перетину цих осей) теж може бути вибрано за бажанням експерта з міркувань зручності.

Другий крок – вибір точок підпису та його елементів, параметри котрих належить визначити. Як правило, це:

1) екстремальні точки підпису та елементів літер і їх штрихів – верхні, нижні, ліві та праві;

2) точки початку та закінчення рухів при виконанні елементів літер та штрихів;

3) точки перетину та точки приєднання елементів та літер та штрихів.

Ці точки будемо називати «особливими» точками, як запропонували автори статті [3].

Третій крок: користуючись простими функціями визначення відстаней від точки до осі або від лінії до лінії (до осі координат), визначаємо метричні параметри (див. рис. 3).

Вибравши на панелі інструментів клавішу «Параллельный размер» (клавішу 2, див. рис. 1), лівою кнопкою мишки фіксуємо початок відрізка (чи елемента підпису), довжину котрого вимірюємо. Відпустивши кнопку, проводимо курсор до кінця відрізка, натискаємо знову ліву кнопку і відводимо лінію виміру на деяку відстань від відрізка, потім на клавіатурі ПК натискаємо клавішу «Escape». Над лінією виміру з'явиться числове значення довжини у міліметрах (див. рис. 3).

Аналогічно визначаємо довжини проекцій відрізка на осі X та Y, але замість клавіші «Параллельный размер» натискаємо клавішу «Линейный размер» (2).

Четвертий крок: визначаємо кутові параметри підпису. Тобто, користуючись функцією програми, котра дозволяє визначати кутові розміри, знаходимо кути між елементами та штрихами, а також кути між лініями, котрі з'єднують вибрані нами точки підпису. Робимо це наступним чином:

– Вибравши на панелі інструментів клавішу «Отрезок» (клавішу 4 на рис. 1), натискаємо на неї лівою кнопкою мишки. Курсором фіксуємо початок відрізка (елементу чи штриха), так само фіксуємо і точку закінчення відрізка. Відвівши курсор на деяку відстань, натискаємо на клавіатурі ПК клавішу «Escape». Аналогічно чинимо і з другим відрізком.

– На панелі інструментів знаходимо клавішу «Сопряжение» (клавішу 6 на рис. 2), натискаємо на неї лівою кнопкою мишки та відпускаємо цю клавішу.

– Підводимо курсор до вибраних відрізків, кут між якими треба виміряти, і послідовно зафіксувавши на них курсор, натискаємо на ліву кнопку мишки. З'являться лінії, котрі є продовженнями цих відрізків до точки перетину.

– На панелі інструментів знаходимо та натискаємо клавішу «Угловой» (клавішу 5 на рис. 1).

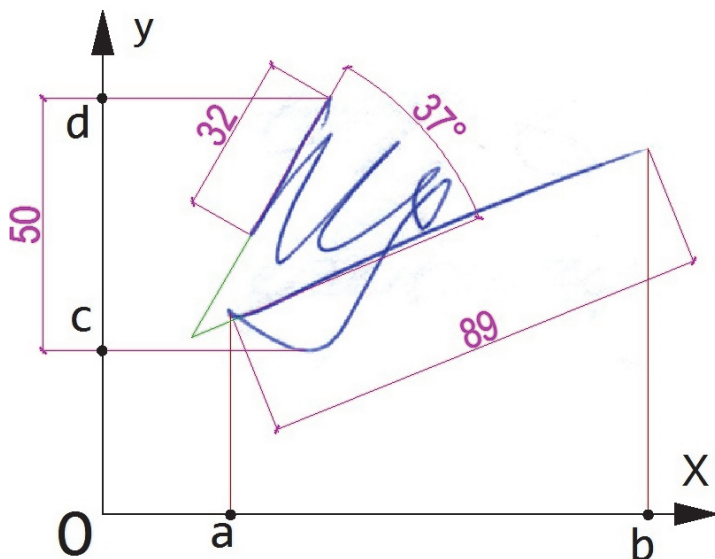

Рис. 3. Зображення досліджуваного підпису, координатних осей та розмірів, визначених за допомогою програми AutoCAD-2008

– Після цього послідовно підводимо курсор до кожної з ліній, кут між якими вимірюємо, натискаючи на ліву клавішу мишки. На моніторі з'явиться дуга з центром у вершині кута, котрий вимірюємо. Над цією лінією, по дузі, з'явиться числове значення цього кута у градусах (див. ілюстрацію № 3).

Якщо таким самим чином опрацювати зразки підписів, надані для порівняння, то це дасть нам набір числових значень лінійних та кутових параметрів цих підписів (довжин, протяжностей по вертикалі та горизонталі, координат вибраних точок по осях X та Y, а також значення кутів між елементами чи штрихами підписів), за котрими можна визначити межі варіативності деяких окремих ознак підписів.

Висновки. Отриманий у такий спосіб набір числових даних може слугувати основою для подальших досліджень. Зокрема, співставляючи числові значення почеркових ознак, отримані для ряду зразків і для досліджуваних об'єктів, на етапі порівняльного дослідження можна встановити, чи не виходять отримані в результаті числові значення, що характеризують деякі окремі графічні ознаки досліджуваного підпису, за межі варіативності, визначені для зразків підписів певної особи. Можливо, поглиблюючи та розвиваючи описаний метод, вдасться виявити такі параметри, що є характерними тільки для підпису певної особи.

Слід зазначити, що запропонований спосіб вираження у числовій формі деяких графічних ознак підписів не охоплює всієї різноманітності цих

ознак. Це ознаки, що стосуються форми рухів, напрямку, кривизни, послідовності виконання, способу початку та закінчення рухів тощо. Така незавершеність потребує ретельного доопрацювання та відкриває широкі можливості для подальших досліджень.

Перелік посилань

1. Журавлева Т. Н., Макарова Л. Н., Федосеева В. Б. Общие и частные признаки почерка: альбом. Москва, 1987. 53 с.
2. Меленевська З. С., Шпакович Н. Г. Судове почеркознавство: проблеми і перспективи розвитку. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1. С. 113-120.
3. Григорович Т. В., Кравець В. Л. Використання системи координат при визначенні ідентифікаційних ознак у почеркознавчій експертизі підписів. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 1. С. 89-95.
4. Мороз С. А. Визначення ідентифікаційних ознак підписів за розміщенням «особливих» точок. *Криміналістичний вісник*. 2017. № 2 (28). С. 86-87.
5. Свобода Є. Ю., Захаркіна А. Ю. Судово-почеркознавча експертиза: сучасний стан і актуальні питання. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ, 2017. Вип. 61. С. 246-254.

References

1. Zhuravleva, T. N., Makarova, L. N., Fedoseeva, V. B. (1987). General and particular signs of handwriting: album. Moscow. 53 p. (in Russian).
2. Melenevska, Z. S, Shpakovych, N. H. (2015). Forensic handwriting: problems and prospects of development. *Forensic Bulletin*. No. 1. P. 113–120. (in Ukrainian).
3. Hryhorovych, T. V., Kravets, V. L. (2019). The use of coordinate system at definition of identification signs in handwriting examination of signatures. *Forensic Bulletin*. No.1. P. 89–95. (in Ukrainian).
4. Moroz, S. A. (2017). Definition of identification signs of signatures on placement of “special” points. *Forensic Bulletin*. No. 2 (28). P. 86-87. (in Ukrainian).
5. Svoboda, Ye. Yu., Zakharkina, A. Yu. (2017). Forensic handwriting examination: current state and current issues. *Criminalistics and Forensics*. Kyiv. Issue. 61. P. 246-254. (in Ukrainian).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРОГРАММЫ AUTOCAD ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ИДЕНТИФИКАЦИОННЫХ ПРИЗНАКОВ В ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ ПОДПИСЕЙ

**И. Е. Заблоцкий
В. М. Переймыбида**

Последние десятилетия характеризуются стремительным развитием компьютерных технологий и их широким использованием в различных областях науки, образования, производства и тому подобное. Не стала исключением и сфера правоохранительной деятельности, в том числе использование данных технологий для проведения экспертных исследований. Вместе с тем до сих пор наблюдаются определенные проблемы диджитализации (перевод

информации в цифровую форму) технико-криминалистических исследований и, в частности, исследований почерковедческих.

В статье рассмотрен вопрос возможности использования компьютерной системы AutoCAD при определении идентификационных признаков в почерковедческой экспертизе подписей.

Сопоставляя числовые значения почерковых признаков, полученные для ряда образцов и для исследуемых объектов, на этапе сравнительного исследования, можно установить, не выходят ли полученные в результате числовые значения, характеризующие некоторые отдельные графические признаки исследуемого подписи, за пределы вариативности, определенные для образцов подписей определенного лица.

Возможно, углубляя и развивая этот метод, удастся выявить такие параметры, которые характерны только для подписи определенного лица.

Следует отметить, что предложенный способ выражения в числовой форме некоторых графических признаков подписей не охватывает всего разнообразия этих признаков. Это признаки, касающиеся формы движений, направления, кривизны, последовательности выполнения, способа начала и окончания движений и тому подобное. Такая незавершенность требует тщательной доработки и открывает широкие возможности для дальнейших исследований.

Ключевые слова: подпись, идентификационные признаки, AutoCAD, система координат, линия подписи, границы вариативности.

USING THE AUTOCAD COMPUTER PROGRAM IN DETERMINING IDENTIFICATION SIGNS IN THE HANDWRITING EXAMINATION OF SIGNATURES

**I. Zablotskyi
V. Pereimybida**

The last decades have been characterized by the rapid development of computer technologies and its widespread use in various fields of science, education, production, etc. The sphere of law enforcement is no exception, including the use of these technologies for conducting expert research. At the same time, certain problems of digitalization (translation of information into digital form) of technical and forensic studies and, in particular, studies of handwriting studies, are still observed.

The article deals with the issue of the possibility of using the computer system AutoCAD in determining the identification signs in the handwriting examination of signatures.

Comparing the numerical values of handwriting features obtained for a number of samples and for the objects under study, at the stage of comparative research, it is possible to establish whether the resulting numerical values characterizing some individual graphic features of the signature under study do not go beyond the variability limits determined for samples of signatures of a certain person

Perhaps, by deepening and developing this method, it will be possible to identify such parameters that are characteristic only of the signature of a certain person.

It should be noted that the proposed method of numerical expression of some graphic features of signatures does not cover all the variety of these features. These are signs related to the shape of the movements, direction, curvature, sequence of execution, the method of beginning and ending movements, etc. Such incompleteness needs to be carefully refined and opens wide opportunities for further research.

Key words: signature, identification features, AutoCAD, coordinate system, signature line, limits of variability.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.70>

УДК 343.98

Віталій В'ячеславович Бандурко
судовий експерт
Кропивницького відділення

E-mail: vitalii.bandurko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

БУТИ ЧИ НЕ БУТИ, ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА З ПОЧЕРКОЗНАВСТВА

Стаття направлена на розгляд ситуацій, що виникають при виконанні почеркознавчих експертиз в яких можливі висновки, що несуть різні правові наслідки для сторін судового процесу. Пов'язано це з тим, коли зацікавлена сторона надає на дослідження експертові не достовірні зразки власного підпису, змінюючи на інший варіант з метою підвести експерта до необхідного висновку або надаючи обмежену кількість зразків.

Ключові слова: почеркознавство, підготовка стадія, порівняльні зразки, підпис, повторна експертиза, категоричний висновок.

Дана стаття є продовженням тези з аналогічною назвою, яка викладена в розгорнутому вигляді і містить в собі більшу кількість ситуацій, щодо моментів які можуть виникати при виконанні почеркознавчих експертиз і дотримання законності нормативно правових актів України.

Постановка проблеми. Згідно ст. 3 Закону судово-експертна діяльність здійснюється на принципах законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження [1]. У відповідності до п. п. 3, п. 2.3. Інструкції, експерту забороняється: «самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, а також вибирати вихідні дані для проведення експертизи, якщо вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно». Але п. 2.1. Інструкції наголошує що, *експерт має право:* указувати у висновку на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання та на

обставини, що сприяли (могли сприяти) вчиненню правопорушення. Саме навколо вище вказаних норм законодавчих актів і ґрунтується проблематика, дискусійність статті щодо дій експерта в нижче описаних ситуаціях, які можуть трактуватися не однозначно, а у відповідності призводити до різних правових наслідків на практиці [2].

Мета дослідження. Основною метою статті є розгляд практичних експертних ситуацій та накладення на них відповідних норм права, з метою розуміння де теорія переплітається з практикою.

Пунктом 2.2. Інструкції на експерта покладається обов'язок, прийняти до виконання доручену йому експертизу та особисто провести повне дослідження, дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені питання, а в разі необхідності роз'яснити його [2].

Експертне дослідження розпочинається з підготовчої стадії яка бере свій початок з вивчення матеріалів справи та перевірки експертом порівняльних зразків підписів за їх кількістю, якістю та відповідності вимогам науково-методичних рекомендацій [3].

Виклад матеріалу дослідження та його основні результати. Однією з таких ситуацій є така, при якій дослідженню підлягає оригінал заповіту (почерк та підпис) (див.: рисунок 1), що згідно процедури зберігається в нотаріальній справі архіву відповідної нотаріальної контори. Сама експертиза є так званою «посмертною», тому експериментальних зразків підписів та почерку не має, вільних зразків підписів обмежена кількість до десяти штук, за зразки почерку в документі про призначення експертизи нічого не вказано. Порівняльні зразки підписів містяться в медичних картках особи, що ідентифікується. При ознайомленні з медичними документами експерт встановлює, що над підписами наявний рукописний текст який імовірно міг бути виконаний даною особою. В подальшому, під час дослідження оригіналу документу в нотаріальній справі експерт встановлює, наявність двох зразків підписів в ксерокопії паспорту на ім'я людини яка ідентифікується, які за транскрипцією, загальними та окремими ознаками збіжні з наданими вільними зразками, що надає впевненість в справжності порівняльних зразків підписів, які надані на експертизу. В свою чергу, рукописний текст в заповіті підтвердив припущення експерта, з приводу того, що в медичних картках рукописні тексти над зразками підписів дійсно виконані особою яка ідентифікується.

Отже з даної ситуації стає зрозумілим, що при вивченні матеріалів справи, а в подальшому дослідженні документів за межами експертної установи, експертів стає відомо, про наявність додаткових зразків рукописного почерку в медичних картках та двох зразків підписів в ксерокопії паспорту про які не згадувалося в ухвалі суду. Постає питання, чи має право експерт згідно п. п. 3, п. 2.3. Інструкції, використати встановлені порівняльні зразки під час дослідження, чи ні?

На наше переконання так, пояснюю нашу позицію наступним, відповідно до п. 2.1. *Інструкції, експерт має право:* вказувати у висновку експерта на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання, та на обставини,

ознаками розбіжні з досліджуваними підписами (див.: рисунок 2. д-є), зразки підписів за тривалий проміжок часу не втратили своєї виробленості, що наводить на думку про використання людиною кількох варіантів свого підпису. На перший план виходить версія, що замість людини хтось поставив свій підпис навіть не намагаючись зімітувати досліджуваній об'єкт. Чи можливо людина підписи від імені якої досліджуються мала у своєму використанні кілька варіантів підписів. Одну з цих версій потрібно спростувати, другу підтвердити. І ось при вивченні матеріалів справи увагу експерта привертає заява яка підписана підписом дуже схожим за всіма показниками з досліджуваними об'єкти (див.: рисунок 2. ж). Отже можна впевнено говорити про те, що підпис від імені П. І. П. виконаний не даною особою, а іншою без наслідування.

Знову в ситуації допоміг розібратися зразок підпису в документі про який в ухвалі суду не йшла мова.

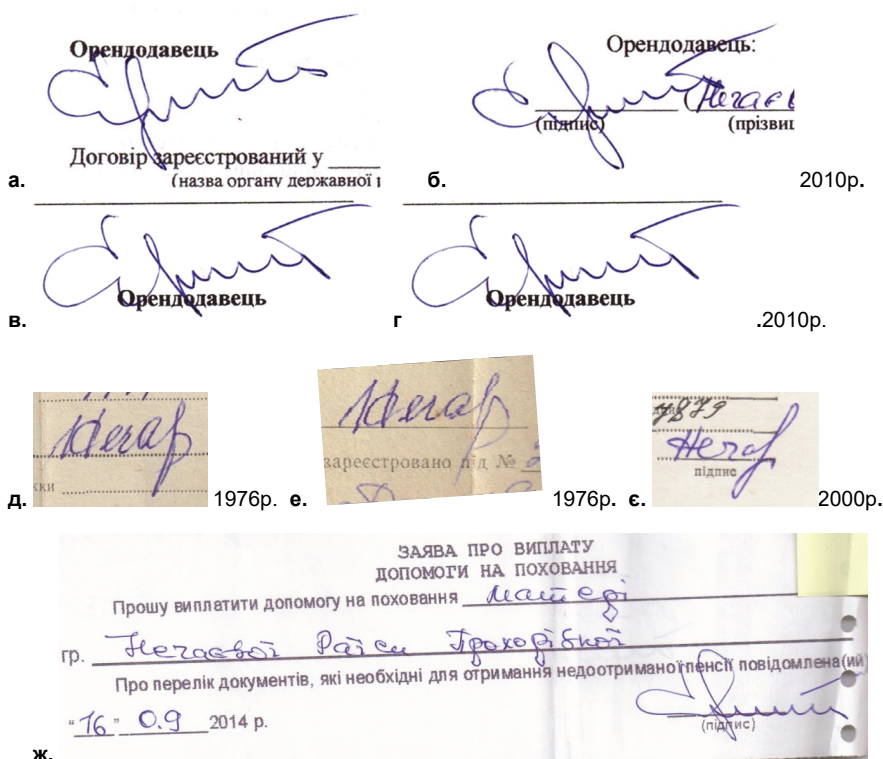

Рис. 2. а – г досліджувані підписи; д – е вільні зразки; ж – заява з підписом особи яка насправді підписувала досліджувані документи

2. В другій справі при вивченні матеріалів експертом встановлено, наявність досліджуваного документу та вільних зразків підписів, які поділяються на дві групи, хоча деякі з них виконані в одну дату.

Лише під час детального вивчення матеріалів справи було встановлено підпис (див.: рисунок 3) (б.1.) в документі на ім'я особи від імені якої досліджуються підписи та підпис (в.1.) в документі на ім'я рідного сина. Що виключає можливість зробити експертові хибний висновок про використання особою трьох варіантів підписів. В підтвердження висновку про те, що досліджувані підписи виконані не від імені особи яка ідентифікується, а іншою особою без наслідування письмово рухової навички останньої. Окрім того виробленість досліджуваних підписів значно вища за якість виконання ніж зразки 1-ї та 2-ї групи підписів які надані в якості порівняльних зразків. Як відомо, покращити виробленість письмово рухових навичок, що сформувалися у дорослої людини на протязі десятиліть її життя в значній мірі, не представляється можливим.

Рис. 3. а – досліджувані підписи; б – вільні зразки 1-а група; б.1. – підпис достовірно виконаний від імені особи підписи від імені якої досліджуються; в – вільні зразки 2-а група; в. 1. – підпис достовірно виконаний родичем особи від імені якої досліджуються підписи

В описаних ситуаціях на перший погляд може скластися думка, про те що експерт вийшов за межі своєї компетенції згідно п. п. 3, п. 2.3. Інструкції, використовуючи в своїх дослідженнях зразки підписів про які не йдеться в документі про призначення експертизи та в свою чергу законодавство надає право експертові згідно п. 2.1. Інструкції, указувати у висновку експерта на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання, та на обставини справи, що сприяли (могли сприяти) вчиненню правопорушення.

Цікавими є ситуації коли особа згідно матеріалів справи є зацікавленою у проведенні почеркознавчої експертизи і намагається підвести експерта до необхідного їй висновку. Пропоную до уваги такий випадок.

З матеріалами справи надійшов досліджуваний документ, згідно Рекомендацій надано вільні та експериментальні зразки підписів особи яка ідентифікується (див.: рисунок 4). Одразу впадає в око розбіжність досліджуваного підпису зі зразками які були надані для порівняння.

Рис. 4. а – досліджуваний підпис за 2014 р.; б – вільні зразки підписів; в – експериментальні зразки підписів; г – умовно-вільні зразки підписів з матеріалів справи; д – підписи в додатках до досліджуваного документу

Проте, під час ознайомлення з матеріалами справи експерт помічає документи виписані на ім'я особи підпис від імені якої досліджується і вони за загальними та окремими ознаками збіжні з досліджуваним підписом. Дана ситуація кардинально змінює вектор порівняльного дослідження і дає підстави стверджувати, що громадянин підпис від імені якого досліджується має у своєму використанні кілька варіантів підписів. Відповідно в порівняльному дослідженні не беруться до уваги надані через орган який призначив експертизу вільні та експериментальні зразки підписів, а приймаються умовно-вільні зразки підписів встановлені експертом в матеріалах справи. Ретельним вивченням матеріалів справи є велика ймовірність встановити намагання сторони судового процесу чи кримінального провадження підвести експерта до необхідного висновку.

В даному прикладі також описана проблематика статті щодо норм права які регулюють діяльність експерта, з приводу чи можливе використання умовно-вільних зразків підписів які наявні в матеріалах справи але не зазначенні в документі про призначення експертизи та можливість експерта згідно інструкції зазначати у своєму висновку про обставини, що мають значення для справи.

На останок хочу поділитися своїми думками з приводу, того чи можливо виконувати експертизи в яких не надається відповідна кількість зразків, що рекомендується науково методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень. Адже зазначених кількісних показників повинні дотримуватися, орган чи особа які призначають експертизу та зацікавлені в результатах експертизи сторона(ни), не експерт. Згідно п. 1.13. даних рекомендацій достатність та якість наданих для проведення експертизи зразків почерку та підпису особи визначаються експертом окремо у кожній конкретній експертній ситуації [3].

Відповідно, вважаємо за доцільним в разі надходження на порівняльне дослідження обмеженої кількості порівняльних зразків, виставляти рахунок на оплату вартості проведення експертизи та виконувати експертизу у ймовірній формі. Тому що за п. 2.1. Інструкції у разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення експерт невідкладно заявляє клопотання органу (особі), який(яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), щодо уточнення поставлених питань, в інших випадках заборони виконувати експертизу не вказано. В разі не задоволення стороною процесу імовірним висновком вона має право подати додаткові зразки які можуть допомогти експертові прийти до категоричного висновку. І відповідальність за неналежну підготовку до проведення експертизи покладається на зацікавлену сторону [2].

Висновки. Підсумовуючи вищевикладений матеріал в даній статті, можна прийти до висновку, що законодавча база дає можливість експертові проводити дослідження зі зразками про які не йдеться у документі про призначення експертизи. Самостійно визначати кількісні та якісні показники порівняльних зразків, що говорить про самостійність і незалежність експерта в своїй професійній діяльності та підпорядкування законодавчій базі держави Україна.

Перелік посилань

1. Про судову експертизу: Закон України в чинній ред. від 03.07.2020 (за текстом – Закон). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4038-12>
2. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: зареєстр. в Міністерстві юстиції України 03.11.1998. за № 705/3145 (за текстом – Інструкція). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
3. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (за текстом – Рекомендації). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98>
4. Дослідження підписів: методика. (Реєстр. код 1.1.12). URL: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/14>

References

1. On forensic examination: Law of Ukraine in the current version dated 03.07.2020 (according to the text – the Law). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4038-12> (in Ukrainian).
2. Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and expert research: approved by the Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 03.11.1998 № 705/3145, (according to the text – Instruction). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (in Ukrainian).
3. Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies (according to the text – Recommendations). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98> (in Ukrainian).
4. Signature research: methodology (Registration code 1.1.12). Retrieved from: <https://rmpse.minjust.gov.ua/page/14> (in Ukrainian).

БЫТЬ ИЛИ НЕ БЫТЬ, ВЫВОДУ ЭКСПЕРТА ПО ПОЧЕРКОВЕДЕНИЮ

В. В. Бандурко

Тезис направлено на рассмотрение ситуаций, возникающих при выполнении почерковедческих экспертиз в которых возможны выводы, которые несут различные правовые последствия для сторон судебного процесса. Это обусловлено тем, что при назначении почерковедческой экспертизы бывают ситуации, когда для сравнительного исследования предоставляется незначительное количество образцов подписи, или заинтересованная сторона пытается ввести эксперта в заблуждение путем предоставления ложных образцов подписи.

Тщательным изучением материалов дела эксперту удается установить дополнительные образцы подписей, о которых не идет речь в документе о назначении почерковедческой экспертизы. Какие помогают определиться и прийти эксперту к категорическому выводу о том в каком случае подпись в исследуемом документе проставлена не самим человеком, а другим лицом. Или же подтвердить факт, что подпись сделана кем-то из родственников.

В подобных случаях, если бы не дополнительные образцы из материалов дела есть возможность прийти эксперту к ложному выводу. Может возникнуть вопрос, не нарушает ли эксперт п. п. 3, п. 2.3 Инструкции, эксперту запрещает-

тся: «самостоятельно собирать материалы, которые подлежат исследованию, а также выбирать исходящие данные для проведения экспертизы, если они отображены в предоставленных ему материалах неоднозначно». Но п. 2.1. Инструкции гласит, что эксперт *имеет право* указывать в своем выводе на факты, выявленные во время экспертизы, которые имеют значение для дела, но относительно которых ему небыли поставлены вопросы и на обстоятельства, которые способствовали (могли способствовать) совершению правонарушения.

Ключевые слова: почерковедение, подготовительная стадия, сравнительные образцы, подпись, повторная экспертиза, категорический вывод.

TO BE OR NOT TO BE, THE CONCLUSION OF THE HANDWRITING EXPERTS

V. Bandurko

The thesis is aimed at considering situations that arise during the performance of handwriting examinations in which conclusions are possible that have various legal consequences for the parties to the trial. This is because of the fact that when assigning a handwriting examination, there are situations when a small number of signature samples are provided for a comparative study or the interested party of the torturer misleads the expert by providing false signature samples.

By carefully studying the case materials, the expert manages to establish additional samples of signatures, which are not mentioned in the document on the appointment of a handwriting examination. It helps the expert to determine and come to a categorical conclusion which case the signature in the document under study was affixed not by the person himself, but by another person. Or confirm the fact with one hundred percent certainty that the signature was made by one of the relatives.

In such cases, if it were not for additional samples from the case materials, it is possible for an expert to come to a false conclusion. The question may arise whether the expert violates sub-clause 3, clause 2.3. Instructions, the expert is prohibited from: "independently collecting materials that are subject to research, as well as choosing outgoing data for the examination, if they are displayed ambiguously in the materials provided to him/her". But clause 2.1. of the Instruction state that the expert has the right to indicate in his conclusion the facts revealed during the examination that are significant for the case, but regarding which he/she was not asked questions and the circumstances that contributed (could contribute) to the commission of the offense.

Key words: handwriting, preparatory stage, comparative samples, signature, re-examination, categorical conclusion.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.71>
УДК 343.982.43

Альона Василівна Десятник
завідувач сектору почеркознавчих досліджень,
технічного дослідження документів та обліку
відділу криміналістичних видів досліджень

ORCID 0000-0002-5866-8850
E-mail: alenka3011@ukr.net

*Херсонський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

ПИСЬМОВА МОВА ТА ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ВИКОНАВЦІВ РУКОПИСНИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті розглянуто питання вивчення поняття письмової мови, формування навичок письма.

Автором висвітлено сторони письмової мови та їх вплив на виконавця рукопису. Зазначено поняття письмової мови індивіда, наведено ряд навичок мовлення, які відіграють головну та вторинну роль у процесі виконання рукописного тексту певною особою. Зазначено корисність комплексного дослідження ознак почерку (рухові навички) і ознак письмової мови (розумові навички).

Зазначено класифікацію ознак письмової мови та їх вплив у встановленні автора (виконавця) рукопису, що розширює можливість надання правильного та обґрунтованого висновку експерта.

***Ключові слова:** рукопис; письмова мова; навички мовлення, ознаки письмової мови.*

Постановка проблеми. Ознаки письма характеризують загальний рівень володіння та особливості письмової мови виконавця документу.

Думки людини, які відтворені у мовній формі, можуть бути виражені й закріплені за допомогою письмових знаків. Способи та форми відтворення думок менш стабільні і більш рухливі, ніж письмово-рухові навички людини, однак стійкість і різноманітність ознак письмової мови та ознак почерку, дозволяє використовувати їх з метою ідентифікації.

На відміну від ознак почерку, що характеризують письмово-рухову навичку виконавця рукопису, саме те, якими рухами виконуються письмові знаки та їх сполучення (зовнішня сторона письма), ознаки письма відносяться до самої сутності письмової мови – змісту тексту, його викладенню, граматиці, до вибору слів для вираження думок тощо. Тобто, почерк – це тільки зовнішня сторона письма, письмова мова – його сутність та зміст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання виокремлення загальних і окремих ознак письмовою мови, на підставі яких встановлюють особу виконав-

ця рукописних документів, розглянуті в публікаціях А. І. Манцвєтової [1], З. С. Мелєнєвської, Є. Ю. Свободи та А. І. Шаботєнка [2], В. В. Томіліна [3], Л. Ю. Ароцкєра, В. Ф. Орлової, Є. Є. Доброславської та ін. [4].

Мета дослідження. У статті висвітлено можливості використання письмової мови у криміналістичній експертизі, а також визначено поняття ознак письмової мови.

Викладення основного матеріалу. Письмова мова – смислова сторона письмового обміну інформації, що виражається через систему язикових та графічних навичок кожної особи, що пише.

Письмова мова людини формується у весь період її життя. Найбільший вплив на оволодіння письмовою мовою здійснює процес навчання у школі та інших учбових закладах. Також на формування навичок письма впливають і інші обставини, такі як: знання граматики (морфології, синтаксису) та літератури, різні стилі викладення, професія, місцеві діалекти, рідна мова, спілкування з певним колом людей, захворювання (перш за все психічні) центральної нервової системи та інше.

У зв'язку з тим, що письмова мова виробляється у процесі довготривалого навчання, трудової діяльності, громадської діяльності та інше, вона стає в своїх особливостях індивідуальною, що належить конкретній особі.

Письмова мова являє собою єдність трьох сторін:

- смислова;
- формально-мовна;
- графічна.

Всі три сторони письмової мови взаємодіють один з одним і взаємозалежні.

Смислова сторона письмової мови тягне за собою застосування точно визначених мовних засобів та застосування певного графічного викладення.

Формально-мовна сторона визначає рівень володіння мовними навичками, що впливають на позитивну або негативну передачу змісту тексту. Визначає стиль, лексику та впливає на певне графічне викладення змісту тексту.

Графічна сторона письмової мови – це сторона, яка реалізується в конкретному процесі письма. Все залежить від рівня оволодіння почерком де, наприклад, при низькому рівні оволодіння почерком відбувається зниження контролю за змістом та мовними засобами.

Письмова мова індивіда – це складна саморегульована система, основи функціонування якої складають комплекс різних мовних навичок і засобів (стилістичні, лексичні, граматичні).

Навички мовлення розрізняються у залежності від того, яку роль вони виконують у системі письмової мови.

Головну роль відіграють стилістичні та лексичні навички. Що стосується граматичних навичок, то вони виконують допоміжну функцію, тобто являються вторинними, безпосередньо пов'язані з письмом, а також з передачею інформації за допомогою графічних знаків.

Навички стилю, синтаксису, орфографії виявляються у процесі письма у певній мірі пов'язаними з руховими навичками виконавця, а на всі ці навички впливає свідомість. Тому, письмова мова являє собою складний процес

(єдина організована система), де свідомість пов'язана з комплексом розумових і рухових навичок. Це визначає корисність комплексного дослідження ознак почерку (рухові навички) і ознак письмової мови (розумові навички).

Індивідуалізувати мову можливо завдяки тому, що не всі люди у належній мірі володіють літературною мовою. Також відкривають широкі можливості для індивідуалізації мови і порушення норм мови, викликані недостатнім рівнем її знання або впливом діалектних і інших стилів, у сполученні з гнучкістю норм.

Класифікація ознак письмової мови, потребує впевненості в їхній стійкості та ідентифікаційній значимості.

Ознаки письмової мови – це прояв у рукописі особливостей викладення думок людини на папері, характеристики мовних одиниць тексту, що містять у собі інформацію про мовні навички особи та про умови складання рукописного тексту.

Ознаки письмової мови використовують у криміналістичній експертизі письма у тих випадках, коли вони в належній мірі відобразилися у рукописі. Вони служать важливим доповненням комплексу збіжних та розбіжних ознак. Аналіз письмової мови може сприяти і вирішенню неідентифікаційних питань у почеркознавчій експертизі, наприклад встановлення віку виконавця, його фізичного або психічного стану (втома, сп'яніння, хвороба).

Класифікація ознак письмової мови – система, в якій зафіксовані усі основні характеристики мовних засобів, з метою вирішення ідентифікаційних, діагностичних та класифікаційних задач.

Ознаки письмової мови поділяються на загальні та окремі. Класифікація перерахованих вище ознак здійснюється шляхом теоретичного аналізу письмової мови та прояву на практиці.

Загальні ознаки письмової мови – це загальна характеристика певної сторони письмової мови, ступінь її розвитку і показник того, на скільки вміло, індивідуально можливо користуватися певними мовними навичками та засобами.

Якщо мовну навичку уявити у вигляді складної класифікаційної системи, то кожна структурна одиниця буде мати велику кількість своїх характеристик. Саме вони і є окремими ознаками письмової мови.

Висновки. Ретельний аналіз змісту документу, вивчення стилю викладу документу, словарного складу, визначення ступеню грамотності виконавця та встановлення типових для нього граматичних помилок – все це дозволяє отримати інформацію про виконавця документу і тим самим звузати коло підозрюваних осіб. Однак, слід зауважити, застосовувати ознаки письмової мови для обґрунтування висновку щодо виконавця тексту можна лише при умові, якщо буде встановлено, що автор і виконавець рукопису це одна й та ж особа. Так, як не можна виключати того, що у складанні й написанні рукопису приймали участь різні особи.

Слід зазначити, що письмова мова, вивчення її загальних та окремих ознак при виконанні експертами почеркознавчих експертиз відіграє важливу роль у встановленні автора (виконавця) рукопису та розширює можливість надання правильного та обґрунтованого висновку експерта.

Перелік посилань

1. Манцветова А. И., Мельникова Э. Б., Орлова В. Ф. Экспертиза почерка. *Теория и практика криминалистической экспертизы*: сб. науч. тр. Москва, 1961. № 6-7. С. 3-389.
2. Меленецька З. С., Свобода Є. Ю., Шаботенко А. І. Судово-почеркознавча експертиза. Київ, 2007. 280 с.
3. Томилин В. В. Идентификационные признаки письма. Глава II. *Криминалистическая экспертиза*. Москва, 1966. Вып. IV: Раздел 5. Криминалистическое исследование документов. С. 17-40.
4. Доброславская Е. Д., Манцветова А. И., Орлова В. Ф. Судебно-почерковедческая экспертиза. Москва, 1971. 304 с.

References

1. Mantsvetova, A. I., Melnikova, E. B., Orlova, V. F. (Eds.) (1961). Examination of handwriting. *Theory and practice of forensic examination*: collection of scientific papers. Moscow. No. 6-7. P. 3-389. (in Russian).
2. Melenevska, Z. S., Svoboda, E. Yu., Shabotenko, A. I. (2007). Forensic handwriting examination. Kyiv. 280 p. (in Ukrainian).
3. Tomilin, V. V. (1966). Identification signs of a letter. Chapter II. *Forensic examination*. Moscow. Issue. IV: Section 5. Forensic examination of documents. P. 17-40. (in Russian).
4. Dobrovolskaia, E. D., Mantsvetova, A. I., Orlova, V. F. (Eds.). (1971). Forensic handwriting examination. Moscow. 304 p. (in Russian).

ПИСЬМЕННАЯ РЕЧЬ И ЕЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЛЯ УСТАНОВЛЕНИЯ ИСПОЛНИТЕЛЕЙ РУКОПИСНЫХ ДОКУМЕНТОВ

А. В. Десятник

В статье последовательно рассматриваются вопросы изучения понятия письменной речи, под которой понимают смысловую сторону письменного обмена информации, которая выражается через систему языковых и графических навыков, а также рассматриваются периоды формирования письменной речи.

Автором отражены стороны письменной речи, такие как: смысловая, формально-языковая, графическая и их влияние на исполнителя рукописи. Определено понятие письменной речи индивида, под которой понимают сложную саморегулируемую систему, основы функционирования которой составляет комплекс различных языковых навыков и средств (стилистические, лексические, грамматические). Приведен ряд языковых навыков, которые играют главную и вторичную роль в процессе выполнения рукописного текста определенным лицом.

Отмечена полезность, и в некоторой степени необходимость, комплексного исследования признаков почерка (двигательные навыки) и признаков письменной речи (умственные навыки).

В статье отражены возможности использования письменной речи в криминалистической экспертизе, а также предложено понятие признаков письменной речи. Автором отмечена классификация признаков письменной речи, под которой понимают систему признаков письменной речи, где фиксируются все основные характеристики языковых средств, в целях решения идентификационных, диагностических и классификационных задач. Отмечено влияние признаков письменной речи на установление автора (исполнителя) рукописи, которая расширяет возможность дачи правильного и обоснованного вывода эксперта.

Ключевые слова: рукопись; письменная речь; языковые навыки; признаки письменной речи.

THE WRITTEN LANGUAGE AND ITS IMPORTANCE FOR IDENTIFYING THE EXECUTORS OF HANDWRITTEN DOCUMENTS

A. Desiatnyk

The article deals with the issues of studying the concept of written language, which is understood as the semantic side of the written exchange of information, expressed through the system of language and graphic skills, and considers the periods of the formation of written language.

The author represents the sides of written language as follows: semantic, formal-linguistic, graphic and its influence on the executor of the manuscript. The concept of written language of an individual is defined, which is understood as a compound self-regulating system, the basis of the functioning of which is a complex of various language skills and means (stylistic, lexical, grammatical). There are given a number of language skills that play a primary and secondary role in the process of executing handwritten text by a certain person.

The usefulness, and to some extent the necessity, of a comprehensive study of handwriting signs (motor skills) and signs of writing (mental skills) is noted.

The article reveals the possibilities of using written language in forensic examination, and offers the concept of signs of written language. The author notes the classification of signs of written language, which is understood as a system of signs of written language, where all the main characteristics of linguistic means are recorded, in order to solve identification, diagnostic and classification problems. The influence of the signs of written language on the identifying the author (performer) of the manuscript is noted, which expands the possibility of giving a correct and reasonable conclusion of the expert.

Key words: manuscript; written language; speech skills, features of written language.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.72>
УДК 343.98

Кристина Геннадіївна Дікевич
судовий експерт
сектору почеркознавчих досліджень
відділу криміналістичних видів досліджень

E-mail: kris11d02@ukr.net

*Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДУ КІБЕРНЕТИЧНОГО МОДЕЛЮВАННЯ В ЗАРУБІЖНІЙ ПРАКТИЦІ ПІД ЧАС НАПИСАННЯ СУДОВО- ПОЧЕРКОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

У даній статті розглянуто досвід зарубіжної практики за декілька останніх десятиліть в області створення наукової основи судової експертизи почерку, а

також програмних засобів і програмних систем, які автоматизують деякі з процесів експертизи. Надано загальну характеристику: інструментам, які обчислюють функції і забезпечують візуалізацію, щоб допомогти експерту-почеркознавцю; методам перевірки, які забезпечують ступінь відповідності між досліджуваними рукописними записами та наданим порівняльним матеріалом; методам ідентифікації, які зужують пошук в електронному сховищі документів з наявними в ньому зразками почерку різних виконавців.

Ключові слова: судово-почеркознавча експертиза, кібернетичний метод, почерк, підписи, програмне забезпечення, комп'ютерні програми.

Постановка проблеми. Вивчення почерку охоплює дуже широку область, яка має відношення до численних аспектів цієї складної задачі. Воно включає в себе дослідні концепції з декількох дисциплін: експериментальна психологія, нейробіологія, фізика, інженерія, інформатика, антропологія, тощо. Кібернетичний напрямок заснований на введенні в комп'ютер, формалізації почеркових об'єктів і порівняльного матеріалу, розробці алгоритмів їх порівняння, оцінки та формування висновку. Розуміння генерації почерку важливо при розробці систем перевірки почерку, особливо при обліку його варіаційності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До теперішнього часу зарубіжними вченими було запропоновано безліч моделей для вивчення і аналізу почерку. Ці моделі зазвичай поділяються на два основні класи: так звані «низхідні» та «висхідні» [1]. «Низхідні» моделі відносяться до підходів, які зосереджені на обробці інформації високого рівня, від семантики до основних проблем керування моторикою. «Висхідні» моделі пов'язані з аналізом і синтезом низькорівневих нервово-м'язових процесів, що беруть участь в створенні окремого штриха. Модель нанесення чорнила при формуванні підписів також можна розглядати як «висхідну» модель. Один з підходів до створення наукової основи для перевірки почерку полягає в розробці моделі обробки інформації завдання. Така модель обробки інформації і втілення за допомогою конкретних алгоритмів і програмних реалізацій і були розроблені для рукописного введення. Обчислювальна теорія дослідження почерку ставить завдання ідентифікації почерку, а також його перевірки. При ідентифікації *мета полягає у тому*, щоб визначити найбільш близьку відповідність між заданим «набором» авторів, а при перевірці – визначити, чи були два документи написані однією і тією ж людиною або різними людьми [2]. На рівні репрезентацій відмінні елементи почерку складалися з макро-ознак, отриманих на глобальному рівні з усього тексту, і мікро-ознак, отриманих на рівні окремих рукописних символів. Реалізація була в вигляді програмної системи, продуктивність якої можна було оцінити в режимі пакетної обробки з повністю автономною структурою управління. Коефіцієнти помилок в вибірках використовувалися для кількісної оцінки індивідуальності почерку. Ступінь індивідуальності почерку досліджувалася в контексті рукописних цифр, алфавітів і слів. Стабільність функцій, використовуваних судовими експертами-почеркознавцями для порівняння на рівні букв та їх елементів, також була досліджена [3].

Мета дослідження. У статті ми ставимо за мету розглянути досвід зарубіжної практики за декілька останніх десятиліть в області створення наукової основи судової експертизи почерку, а також програмних засобів і програмних систем, які автоматизують деякі з процесів експертизи.

Викладення основного матеріалу. Велика частина досліджень, присвячених методам розпізнавання образів для вилучення статичних і динамічних характеристик з рукописного тексту, проводиться в таких закладах, як Центр передового досвіду в галузі аналізу та розпізнавання документів (CEDAR), Департамент комп'ютерних наук та інженерії, Університет Буффало, Державний університет Нью-Йорка, в Школі комп'ютерної інженерії Наньянського технологічного університету, Сінгапур.

У зарубіжній практиці існує кілька систем з великою кількістю функцій, які включають як інтерактивні інструменти, які допомагають судовому експерту, так і функції автоматичного розпізнавання авторів за зразками. Поточні комерційні продукти, доступні для допомоги експертам-почеркознавцям, включають такі програмні системи, як WriteOn і Picaso. У 90-х роках було розроблено кілька комп'ютерних програмних інструментів для допомоги експертам в їх методах аналізу почерку. Одна особливо ефективна система (відома як FISH, Forensic Information System) була розроблена правоохоронними органами Німеччини. FISH забезпечила інтерактивну роботу з фахівцем з перевірки підроблених документів, щоб забезпечити можливість пошуку найбільш близького збігу з великої бази даних прикладів почерку. Як наступник системи FISH, німецькі, голландські та американські дослідники і практики спільно розробили загальну структуру для судової експертизи почерку та служб ідентифікації пишучої особи, відому як WANDA Workbench [4]. Платформа дозволяє інтегрувати підпрограми для інших систем сценаріїв, наприклад, для ієрогліфів, арабської мови тощо. Система клієнт-сервер надає загальні інтерфейси для підключення додатків графічних інтерфейсів користувача та модулів обробки. Наявні в даний час плагіни підтримують збір і попередню обробку зразків почерку та підпису, напівавтоматичний вимір і розпізнавання алографів ((від грец. Άλλος – інший і грец. Γράφω – пишу; англ. Allograph) дослівно «інший лист», в юриспруденції – неавтентичний підпис), а також автоматичне вилучення ознак та ідентифікацію пишучої особи на основі оцифрованого почерку. Подальші кроки включають інтеграцію і розробку процедур аналізу підписів. Проект Wanda визначив стандарт WandaML для визначення вмісту документів в зрозумілій XML-формі [5]. Принцип роботи даної програми полягає в тому, що вона імпортує зображення зі сканера за допомогою програмного забезпечення під назвою «IBIS» і повертає посилання на отримане зображення. У структурі «wandoc» документ складається з однієї або декількох сторінок, кожна з яких може бути представлена зображенням. Зображення імпортуються через певні фільтри, наприклад фільтр сканування. Примітки вводяться експертом (наприклад, за допомогою графічного інтерфейсу користувача). Одиницею виміру, якщо не вказано інше, є піксель. Отже, WANDA – це відкрита система, заснована на наступних позиціях: 1) інтеграція

комп'ютерних методів і засобів, що використовуються в даний час в лабораторіях судової експертизи; 2) має концепцію відкритого плагіна для просування нових комп'ютерних процедур перевірки та ідентифікації, які будуть розроблені незалежними дослідницькими групами та промисловими організаціями.

В результаті дослідження індивідуальності почерку, що спонсується Національним інститутом юстиції США, була розроблена модель обробки інформації при перевірці почерку [6]. Це призвело до створення системи судової експертизи документів, відомої як CEDAR-FOX. Ця система містить кілька інструментів для інтерактивної перевірки почерку, а також методи для автономної роботи. В автономному режимі програма може виконувати кілька операцій, включаючи ідентифікацію пишучої особи та зіставлення (співставлення) підписів. Мета ідентифікації (встановлення тотожності) полягає в тому, щоб ідентифікувати автора сумнівного тексту з урахуванням цифрового сховища (баз) зразків почерку кількох авторів. Головною умовою ідентифікації є необхідність встановлення кількісної міри схожості між двома зразками. Така кількісна міра дає впевненість в повторюваності і, певною мірою, об'єктивності. Таким чином, були оцінені кілька методів порівняння рядків двійкових векторів ознак, що представляють собою рукописні символи, в результаті чого в системі використовується міра кореляції [7].

Система перевірки має два окремих модуля: в «незалежному» модулі не потрібно ніякого навчання для програми (наприклад, для з'ясування, чи виконано рукописні тексти однією особою). У режимі «залежного» модуля система навчається, ґрунтуючись на наборі введених в її базу зразків почерку пишучих осіб. CEDAR-FOX також має кілька можливостей для пошуку в цифровому сховищі (базі) рукописних документів. Пошук може виконуватися в декількох режимах, включаючи визначення слів – оли певне зображення слова використовується для пошуку інших схожих слів у документі; розпізнавання слів – коли задана форма слова використовується для ранжирування словника; пошук на основі тексту – де для пошуку найкращої відповідності використовується запит текстового слова.

Що ж стосується підписів, то в той час, як доступні сьогодні комп'ютерні системи в основному призначені для обробки тільки рукописних текстів, зростання числа «білих комірців» (англ. White-collar worker) – позначення, прийняте в західній соціології для найманого працівника, що займається розумовою працею: службовця, чиновника, адміністратора, менеджера), таких як шахрайство з чеками, викликало потребу в більш широких підходах до автоматичної та напівавтоматичної обробки підписів. Вплив різних друкарських приладів на підписи на паперових документах був врахований при комп'ютерному аналізі в Fraunhofer IPK в Німеччині. Мінливість, неповнота і невизначеність, властиві підписам, привели до використання програмного забезпечення у вигляді біометричних технологій, таких як штучні нейронні мережі [8]. Результуючі модулі та системи для попередньої обробки підписів, вилучення ознак і їх оцінки тепер встановлені в банках по всьому світу, а також в судових лабораторіях. Система перевірки підпису CEDAR-FOX в даний час заснована як раз на зіставленні різних форм підписів [9].

Висновки. Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що дослідження комп'ютерних методів судової експертизи документів все ще знаходяться на початковій стадії. Потрібні подальші дослідження для отримання нових інструментів у вигляді комп'ютерних програм для вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань судово-почеркової експертизи. Крім того, комп'ютери можуть надати допомогу у відновленні або розшифровці пошкоджених або частково знищених документів.

Перелік посилань

1. Plamondon R., Srihari S. On-line and off-line handwriting recognition: A comprehensive survey. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*. 2000. 22 (1). P. 63-84.
2. Srihari S. N., Cha S.-H., Arora H., Lee S., Individuality of handwriting. *Journal of Forensic Sciences*. 2002. 47 (4). P. 856-872.
3. Zhang B., Srihari S. N., Individuality of handwritten characters. *7th IEEE International Conference on Document Analysis and Recognition*. Edinburgh, Scotland, 2003. P. 1086-1090.
4. Franke K., Guyon I., Schomaker L., Vuurpijl L. The wandaml markup language for digital document annotation. *Proceedings of the 9th Intl Workshop on Frontiers in Handwriting Recognition (IWFHR-9)*. 2004. P. 563-568.
5. Franke K., Schomaker L., Veenhuis C., Taubenheim C., Guyon I., Vuurpijl L., van Erp M., Zwarts G., Wanda: A generic framework applied in forensic handwriting analysis and writer identification. *Design and Application of Hybrid Intelligent Systems: Proc. 3rd International Conference on Hybrid Intelligent Systems (HIS03)*. 2003. P. 927-938.
6. Srihari S. N., Zhang B., Tomai C., Lee S., Shi Z., Shin Y. C. A system for handwriting matching and recognition. *Proceedings of the Symposium Document Image Understanding Technology (SDIUT 03), Greenbelt, MD*. 2003. P. 67-75.
7. Zhang B. S. Srihari N. Binary vector dissimilarity measures for handwriting

References

1. Plamondon, R., Srihari, S. (2000). On-line and off-line handwriting recognition: A comprehensive survey. *IEEE Transactions on Pattern Analysis and Machine Intelligence*, 22 (1). P. 63-84. (in English).
2. Srihari, S. N., Cha, S.-H., Arora, H., Lee, S. (2002). Individuality of handwriting. *Journal of Forensic Sciences*. 47 (4), P. 856-872. (in English).
3. Zhang, B., Srihari, S. N. (2003). Individuality of handwritten characters. *7th IEEE International Conference on Document Analysis and Recognition*. Edinburgh, Scotland, P. 1086-1090. (in English).
4. Franke K., Guyon I., Schomaker L., Vuurpijl L. (2004). The wandaml markup language for digital document annotation. *Proceedings of the 9th Intl Workshop on Frontiers in Handwriting Recognition (IWFHR-9)*. P. 563-568. (in English).
5. Franke, K., Schomaker, L., Veenhuis, C., Taubenheim, C., Guyon, I., Vuurpijl, L., van Erp, M., Zwarts, G. (2003). Wanda: A generic framework applied in forensic handwriting analysis and writer identification. *Design and Application of Hybrid Intelligent Systems, Proc. 3rd International Conference on Hybrid Intelligent Systems (HIS03)*. P. 927-938. (in English).
6. Srihari, S. N., Zhang, B., Tomai, C., Lee, S., Shi, Z., Shin, Y. C. (2003). A system for handwriting matching and recognition. *Proceedings of the Symposium Document Image Understanding Technology (SDIUT 03), Greenbelt, MD*. P. 67-75. (in English).
7. Zhang, B., Srihari, S. N. (2003). Binary vector dissimilarity measures for handwriting

identification. *Document Recognition and Retrieval X, SPIE, Bellingham, WA, 5010*, 2003. P. 28-38.

8. Franke K., del Solar J. R., Kppen M. Soft-biometrics: Soft-computing for biometric-applications. *International Journal of Fuzzy Systems*. 2002. 4 (2). P. 665-672.

9. Srihari S., Xu A., Kalera M. Learning strategies and classification methods for off-line signature verification. *Proc., Ninth International Workshop on Frontiers in Handwriting Recognition*, 2004. P. 161-166. (In English).

identification. *Document Recognition and Retrieval X, SPIE, Bellingham, WA, 5010*, P. 8-38. (in English).

8. Franke, K., del Solar, J. R., Kppen, M. (2002). Soft-biometrics: Soft-computing for biometric-applications. *International Journal of Fuzzy Systems*. 4 (2). P. 665-672. (in English).

9. Srihari, S., Xu, A., Kalera, M. (2004). Learning strategies and classification methods for off-line signature verification. *Proc., Ninth International Workshop on Frontiers in Handwriting Recognition*. P. 161-166. (in English).

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДА КИБЕРНЕТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ЗАРУБЕЖНОЙ ПРАКТИКЕ ПРИ НАПИСАНИИ СУДЕБНО-ПОЧЕРКОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

К. Г. Дикевич

В данной статье рассмотрен опыт зарубежной практики за несколько последних десятилетий в области создания научной основы судебной экспертизы почерка, а также программных средств и программных систем, которые автоматизируют некоторые из процессов экспертизы.

Предоставлено общую характеристику: инструментам, которые вычисляют функции и обеспечивают визуализацию, чтобы помочь исследователю почерка; методам проверки, которые обеспечивают степень соответствия между подвергнутыми сомнению и документами-образцами; методам идентификации, которые сужают поиск в электронном хранилище документов с имеющимися в нём авторами.

Исследуются различные методы компьютерного обзора и распознавания образов, которые были разработаны в течение последних 40 лет, к проблемам идентификации пишущего лица и подлинности / индивидуальности почерка.

Установлено, что возможность использования почерка для идентификации человека имеет большое значение для систем правосудия и правоохранительных органов. За последние 30 лет было проведено ограниченное количество исследований по использованию компьютеров для улучшения и автоматизации анализа, выполняемого судебными экспертами-почерковедами.

На основании проведенного исследования подчеркнута необходимость дальнейших исследований для получения новых инструментов в виде компьютерных программ для решения идентификационных и диагностических задач, получения новых инструментов в виде компьютерных программ для выявления замаскированного почерка, а также для помощи в восстановлении или расшифровке поврежденных, или частично уничтоженных документов.

Ключевые слова: судебно-почерковедческая экспертиза, кибернетический метод, почерк, подписи, программное обеспечение, компьютерные программы.

THE CYBERNETIC MODELING METHOD APPLICATION IN FOREIGN PRACTICE IN WRITING FORENSIC HANDWRITING EXAMINATION

K. Dikevych

This article examines the experience of foreign practice over the past several decades in the field of creating a scientific basis for forensic examination of handwriting, as well as software and software systems that automate some of the examination processes.

Shared with: tools that compute functions and provide visualizations to assist the handwriting researcher; verification methods that ensure the degree of consistency between the questioned and the sample documents; identification methods that narrow the search in the electronic document repository with the authors available in it.

Various methods of computer scanning and pattern recognition, which have been developed over the past 40 years, are investigated to the problems of identification of the writer and the authenticity/personality of handwriting.

It has been established that the ability to use handwriting to identify a person is of great importance for the justice systems and law enforcement agencies. Over the past 30 years, there has been a limited amount of research on the use of computers to improve and automate the analysis performed by forensic handwriting experts.

Based on the study, the need for further research is emphasized to obtain new tools in the form of computer programs for solving identification and diagnostic problems, obtaining new tools in the form of computer programs to identify disguised handwriting, as well as to help restore or decipher damaged or partially destroyed documents.

Key words: forensic handwriting examination, cybernetic method, handwriting, signatures, software, computer programs.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.73>
УДК 343.98

Денис Сергійович Міллер
старший судовий експерт
відділу трасологічних досліджень
лабораторії криміналістичних видів досліджень

E-mail: dene_pox@ukr.net

*Дніпропетровський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

ВИКОРИСТАННЯ ТРУБОРІЗУ ЯК ЗНАРЯДДА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРИ ВЧИНЕННІ КРАДІЖОК КАБЕЛЬНО-ПРОВІДНИКОВОЇ ПРОДУКЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИФІКАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто особливості ідентифікаційного дослідження слідів розрізу, залишених труборізом для поліпропіленових труб – як знаряддя криміналь-

ного правопорушення при крадіжках телефонного кабелю. Систематизовано ознаки труборізу у слідах розрізу, які дозволяють побудувати інформаційно-пошукову модель зняття кримінального правопорушення. Перераховані проблемні моменти у дослідженні слідів розрізу на телефонному кабелі, залишених труборізом.

Ключові слова: крадіжка, телефонний кабель, слід розрізу, труборіз, ідентифікація, мікрорельєф, інформаційно-пошукова модель.

Постановка проблеми. В останні роки телекомунікаційні мережі в Україні дедалі частіше стають об'єктом посягань злочинців, передусім це стосується телефонної кабельно-провідникової продукції, за рахунок вмісту значної частки кольорових металів. Причому, для крадіжки кабелю, злочинці використовують як звичні нам побутові чи слюсарні інструменти, такі як – ніж, сокира, лопата, ножівка, кусачки, ножиці по металу тощо, так і пристосовують не характерні для даної продукції пристрої чи інструменти, що застосовуються у інших сферах діяльності. Як свідчить експертна практика, одним із таких пристроїв, в останні роки, дедалі частіше виступає труборіз для поліпропіленових труб – досить розповсюджений у наші часи інструмент для сантехнічних робіт. Тож мова у даній статті йтиме саме про особливості ідентифікаційного дослідження слідів, залишених труборізом, при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень пов'язаних з крадіжками кабельно-провідникової продукції.

У статті основна увага приділяється наступним аспектам проблеми: особливості конструкції труборізу для поліпропіленових труб з храповим механізмом⁹, у контексті вирішення ідентифікаційних питань; систематизацію слідів, що залишає труборіз на поверхнях кабелю; проблематику у дослідженні слідів розрізу, утворених труборізом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження зняття, агрегатів, інструментів і залишених ними слідів є досить широким розділом криміналістики. Вагомий внесок у розвиток вказаного напрямку внесли такі відомі вчені як Г. Л. Грановський, І. В. Кантор, Н. П. Майліс, М. П. Молибога, М. В. Салтевський. Зокрема, Г. Л. Грановський приділив увагу теоретичним засадам ідентифікації слідів [1], І. В. Кантор детально висвітлив експертне дослідження слідів зняття зламів [2], М. В. Салтевський вніс вагомий внесок у дослідження механізму утворення слідів та їх класифікації [5]. Існує і безліч наукових публікацій присвячених даній темі. Проте, як свідчать результати аналізу наукової літератури, основна увага приділяється проблематиці отождолення найбільш розповсюджених, звичних усім зняття та інструментів, не звертаючи увагу на нововведення, які правопорушники досить успішно застосовують у своїй діяльності.

Мета дослідження. Змоделювати та детально дослідити особливості механізму утворення труборізом слідів розрізу на телефонному кабелі, у контексті трасологічних ідентифікаційних досліджень. Узагальнити та сис-

⁹ Досить рідко, але все ж зустрічається труборіз з механізмом типу «гільютина», однак у даній статті мова йде саме про труборіз з храповим механізмом (прим. авт.).

тематизувати ознаки у слідах розрізу, котрі залишають складові частини вказаного інструменту. Розглянути можливість побудови інформаційно-пошукової моделі знаряддя кримінального правопорушення.

Викладення основного матеріалу. Труборіз для поліпропіленових труб (у подальшому по тексту – «труборіз») з'явився у країнах пост радянського простору відносно недавно. Розглянемо його конструкцію. Вказаний пристрій складається з наступних основних частин – рухомого леза, що кріпиться за допомогою осьового гвинта (1), упору (2), храпового механізму (3) та ручок (4). Відразу слід зазначити, що вказаний інструмент подібний до садових ножиць (секатору), які, теж досить часто використовують злочинці при крадіжці кабелю. Проте, конструктивні особливості труборізу, у комплексі, дозволяють досить чітко виокремлювати за слідами саме даний вид інструментів.

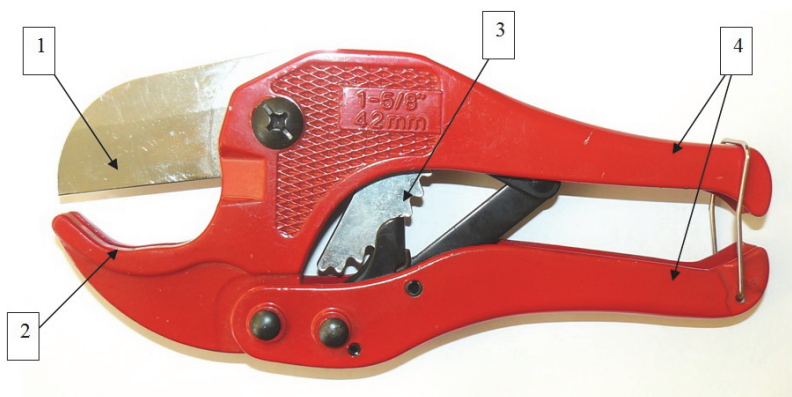

Рис. 1. Труборіз для поліпропіленових труб, з храповим механізмом

У відповідності до існуючої криміналістичної класифікації, труборіз відноситься до інструментів важільно-ріжучої дії, з фіксованим розташуванням ріжучого елемента (леза) [1; 6]. Отже, конструкція труборізу є досить специфічною, тож дозволяє виокремити три основні групи ознак, які безпосередньо чи опосередковано утворюються дією його складових частин у процесі слідоутворення:

- 1) ознаки, що вказують на конструктивні особливості леза;
- 2) ознаки, що свідчать про наявність храпового механізму;
- 3) ознаки наявності упору.

Розглянемо їх детальніше у контексті ідентифікаційного трасологічного дослідження.

Як зазначалось вище, одна сторона леза труборізу фіксована осевим гвинтом, тож у процесі розділення ріжучий елемент, здійснюючи пошаговий (за рахунок храпового механізму) прямолінійно-поступальний рух у бік упору, формує мікрорельєф сліду у вигляді груп дугоподібних трас (валиків та борозенок), інтенсивність заокруглення котрих зменшу-

ється у бік, діаметрально протилежний від осевого гвинта, причому, кожен шаг храпового механізму призводить до уतिकання леза, формуючи характерні радіально розташовані прямолінійні ділянки (рис. 2).

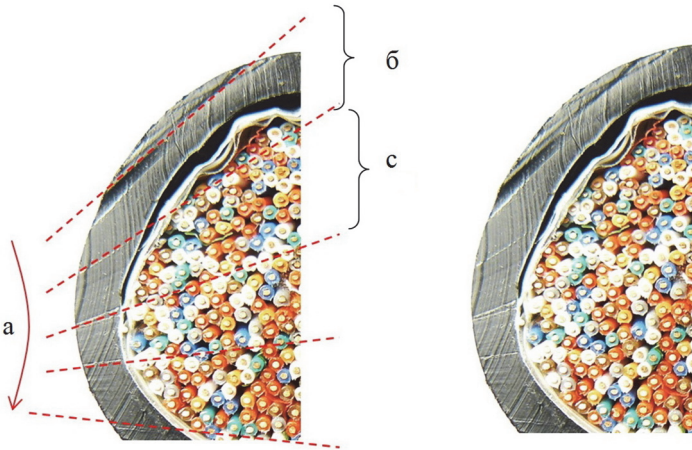

Рис. 2. Моделювання руху леза труборізу в процесі слідоутворення («а» – напрямок руху леза; «б», «с» – шаги леза внаслідок дії храпового механізму; пунктирна лінія – місце уतिकання леза)

Вищевказані ознаки дозволяють досить легко визначити ділянку леза інструменту, якою здійснено розріз, що значно впливає на якість отриманих експериментальних слідів, а тому пришвидшує порівняльне дослідження та робить його більш зручним.

Упор труборізу також є досить інформативною слідоутворюючою деталлю. За рахунок особливостей його конструкції – відносно значної ширини та наявності пазу для леза, на бічних поверхнях кожного з кінців розділеного кабелю залишаються досить чіткі та характерні статичні сліди у вигляді поперечно розташованих вдавлених ділянок, що дозволяють виокремлювати комплекс як загальних так і окремих ознак (особливостей мікрорельєфу) контактуючих поверхонь.

Перераховані ознаки у слідах, при комплексному їх опрацюванні, дійсно дозволяють створювати інформаційно-пошукову модель знаряддя злочину [2], яку можливо досить успішно використовувати як у оперативно-пошуковій діяльності та розслідуванні кримінальних правопорушень даної категорії, так і ототожнювати знаряддя злочину у процесі порівняльного дослідження. При порівняльному ідентифікаційному дослідженні, найбільш ефективним виявився метод суміщення трас (рис. 3).

Однак, узагальнення сучасної експертної практики висвітлює і ряд труднощів у дослідженнях даного виду.

Рис. 3. Суміщення трас у слідах розрізу, утворених труборізом

Пріоритетним проблемним моментом, при порівняльному трасологічному дослідженні вказаного виду інструментів, є насамперед відносно нетривалий ідентифікаційний період [1; 3], за якого можливо ототожнити знаряддя кримінального правопорушення за залишеними слідами. Це пояснюється тим, що труборіз призначений для розрізання полімерів, а конструкція телефонних кабелів, у переважній більшості, передбачає вміст значної частки металів, інтенсивний контакт з якими значно видозмінює мікрорельєф ріжучої кромки леза – основного і найбільш інформативного слідоутворюючого об'єкту.

Іншим проблемним аспектом є відносно невелика площа поверхонь елементів кабелю, на яких залишаються чіткі сліди (передусім це торцеві поверхні зовнішнього ізоляційного шару), адже переважна більшість складових телефонного кабелю, такі як дротинки, екрануючі проміжні шари, мають товщину менше 1 мм та деформуються у процесі слідоутворення, що призводить до спотворення ознак.

Висновки. Отже, злочинці у своїй діяльності використовують досить широкий перелік нехарактерних та пристосованих знарядь та інструментів, велика кількість яких ще не висвітлена у криміналістичній літературі. Детально досліджені особливості конструкції труборізу – як одного з таких пристроїв, з узагальненням та систематизацією ознак, що залишають його складові елементи у слідах, дозволяють більш ефективно та обґрунтовано проводити ідентифікаційні дослідження, у тому числі складати інформаційно-пошукову модель знаряддя кримінального правопорушення. Тож сподіваємось, що викладений матеріал допоможе у практичній діяльності як судовим експертам так і органам досудового розслідування.

Перелік посилань

1. Грановский Г. Л. Основы трасологии. Второе издание. Москва, 2006. 452 с.

References

1. Granovskii, G. L. (2006). Fundamentals of traceology. Second edition. Moscow. 452 p. (in Russian).

2. Кантор И. В. Трасология и трасологическая экспертиза. Москва, 2002. 376 с.
3. Кантор И. В. Криминалистические экспертизы. Характеристики экспертных методик. Библиография: учебное пособие. Волгоград, 1990. 116 с.
4. Майлис Н. П. Трасология и трасологическая экспертиза: курс лекций. Москва, 2015. 236 с.
5. Салтевский М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ, 2005. 588 с.
6. Сухарев А. Г. Трасология и трасологическая экспертиза: учебник. Саратов, 2010. 419 с.
2. Kantor, I. V. (2002). Traceology and trace evidence examination. Moscow. 376 p. (in Russian).
3. Kantor, I. V. (1990). Forensic examination. Characteristics of expert techniques. Bibliography: textbook. Volgograd. 116 p. (in Russian).
4. Mailis, N. P. (2015). Traceology and trace evidence examination: a course of lectures. Moscow. 236 p. (in Russian).
5. Saltevskiy, M. V. (2005). Forensic science (in modern form): textbook. Kyiv. 588 p. (in Ukrainian).
6. Sukharev, A. G. (2010). Traceology and trace evidence examination: textbook. Saratov. 419 p. (in Russian).

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТРУБОРЕЗА В КАЧЕСТВЕ ОРУДИЯ УГОЛОВНОГО ПРАВОНАРУШЕНИЯ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ КРАЖ КАБЕЛЬНО-ПРОВОДНИКОВОЙ ПРОДУКЦИИ: ОСОБЕННОСТИ ИДЕНТИФИКАЦИОННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Д. С. Миллер

В статье последовательно рассмотрено распространенное современное устройство для сантехнических работ – труборез для полипропиленовых труб, как приспособленное орудие преступления при кражах кабельно-проводниковой продукции, в первую очередь телефонного кабеля. Основное внимание акцентируется на следующие аспекты проблемы: особенности конструкции трубореза с храповым механизмом, в контексте решения идентификационных вопросов; систематизацию следов, которые оставляет труборез на поверхностях составляющих элементов телефонного кабеля; проблематику в исследованиях следов разреза на телефонном кабеле.

Детально рассмотрена конструкция трубореза, с указанием основных его частей.

В соответствии с конструктивными особенностями определен вид рассматриваемого инструмента, относительно существующей современной криминалистической классификации.

Обобщены и систематизированы признаки, которые оставляют составные части трубореза, комплекс которых позволяет отождествлять инструменты данного вида при исследованиях без сравнительного образца.

Смоделированы основные этапы механизма следообразования, понимание которых позволяет отслеживать участки контактирующих поверхностей инструмента. Составлена наглядная схема поэтапного движения лезвия трубореза, которая иллюстрирует механизм формирования тех или иных общих и частных признаков в следах разреза, в том числе упрощает решение идентификационных задач.

Рассмотрена возможность составления информационно-поисковой модели орудия преступления, а также эффективность ее использования в опера-

тивно-поисковой деятельности и расследовании преступлений, связанных с кражами телефонного кабеля.

Обобщенно указаны и объяснены основные проблемные моменты, выявленные в практической деятельности, при сравнительных трасологических исследованиях следов разреза, оставленных труборезом, среди которых наиболее часто встречаются относительно небольшой идентификационный период, неустойчивость механизма следообразования и ограниченная площадь поверхностей элементов телефонного кабеля, на которых остаются информативные следы.

Ключевые слова: кража кабельно-проводниковой продукции, телефонный кабель, след разреза, труборез для полипропиленовых труб, идентификационное исследование, микрорельеф, информационно-поисковая модель.

THE USE OF A PIPE CUTTER AS AN INSTRUMENT OF CRIMINAL OFFENSE AT THE TIME OF THEFT OF CABLE AND WIRING PRODUCTS: FEATURES OF IDENTIFICATION RESEARCH

D. Miller

The article deals with a widespread modern device for plumbing work – a pipe cutter for polypropylene pipes, as an adapted instrument of crime in theft of cable and wire products, primarily a telephone cable. The main attention is focused on the following aspects of the problem: design features of a pipe cutter with a ratchet mechanism, in the context of solving identification issues; systematization of traces that the pipe cutter leaves on the surfaces of the constituent elements of the telephone cable; problematic in the study of cut traces on a telephone cable.

The structure of the pipe cutter is considered in detail, with an indication of its main parts.

In accordance with the design features, the type of the considered tool is determined, relative to the existing modern forensic classification.

The features are generalized and systematized that leave the components of the pipe cutter, the complex of which allows you to identify tools of this type in research without a comparative sample.

The main stages of the mechanism of trace formation are modeled, understanding of which makes it possible to trace the areas of the contacting surfaces of the tool. A visual diagram of the phased movement of the pipe cutter blade has been drawn up, which illustrates the mechanism of the formation of certain general and particular features in the cut marks, including simplifying the solution of identification problems.

The article considers the possibility of compiling an information retrieval model of a crime instrument, as well as the effectiveness of its use in operational search activities and the investigation of crimes related to theft of a telephone cable.

The main problematic points identified in practice, in comparative traceological studies of the cut traces left by the pipe cutter, are generalized and explained, among which the most common are a relatively short identification period, the instability of the trace formation mechanism and the limited surface area of the telephone cable elements, on which informative traces remain.

Key words: theft of cable and wire products, telephone cable, cut trace, pipe cutter for polypropylene pipes, identification research, microrelief, information retrieval model.

4

СУДОВА ИНЖЕНЕРНО- ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.74>
УДК 343.98:504.06

Виорика Ивановна Трифэуцан
кандидат биологических наук,
судебный эксперт,
заведующая лаборатории судебных экспертиз материалов и веществ

E-mail: viorica.trifautan@mail.ru

*Национальный Центр Судебных Экспертиз
Министерства Юстиции Молдовы*

**СУДЕБНО-ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ЭКСПЕРТИЗА –
НОВОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
НАЦИОНАЛЬНОГО ЦЕНТРА СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ
МИНЮСТА МОЛДОВЫ**

Статья посвящена актуальной экологической ситуации на глобальном уровне в Республике Молдова. Национальный центр судебной экспертизы, обобщающий и анализирующий практику, и опыт других государств, представляет новую перспективу для развития судебной экспертизы в Республике Молдова – экологической судебной экспертизы – с целью выявления преступлений, объективного изучения причин антропогенного воздействия на окружающую среду, в соответствии с национальным законодательством.

Ключевые слова: *загрязнение окружающей среды, отрицательный антропогенный фактор, экологические преступления, экологический баланс,*

экологическая судебная экспертиза, специальные знания, методические рекомендации, задачи и объекты экологической экспертизы.

Постановка проблемы. Современные экологические проблемы делают нас уязвимыми для бедствий и трагедий – и в настоящее время, и в будущем [8]. По всему миру люди сталкиваются со множеством новых, сложных экологических «сбоев». Некоторые из них малы и затрагивают только несколько экосистем, а другие резко меняют условия жизни, которые мы считаем нормальными. Вопросы, связанные с состоянием окружающей природной среды, в настоящее время, затрагивает любого жителя планеты независимо от страны проживания и уровня жизни [6]. К данным проблемам относятся, в частности, глобальное изменение климата, вырубка лесов, разрушение озонового слоя, сокращение биоразнообразия, загрязнение воды, почвы, воздуха и другие грубые нарушения [5]. Требуется много времени, чтобы нейтрализовать эти последствия [3].

Экосистемы, которым потребовались миллионы лет, чтобы достичь совершенного баланса, подвергаются опасности, когда падает численность популяции какого-то вида. Баланс природных процессов, критически влияет на выживание экосистемы [13]. А человеческая деятельность ставит его под угрозу. Промышленность и выхлопные газы автомобилей – основной источник загрязняющих воздух веществ: тяжелых металлов, нитратов и токсинов из пластика [9]. Газы и токсины, выпущенные промышленными предприятиями, появляются в результате сжигания ископаемого топлива [2]. А загрязнение воды зачастую происходит из-за разлива нефти, кислотных дождей, городских стоков. Загрязнение земли в основном вызвано промышленными отходами, лишаящими почву необходимых питательных веществ [12]. В результате процессов деградации почвы ежегодно из мирового сельскохозяйственного оборота выбывают плодородные земли [10].

Анализ последних исследований и публикаций. Охрана окружающей среды – комплексная по своему характеру проблема, которая имеет экономический, технологический, социальный, биологический, медицинский, административный и хозяйственный аспекты. При этом эта проблема опирается на правовые нормы, регулирующие указанные области отношений [1].

Цель исследования. Обобщение теоретических, методических и практических аспектов организации, проведения и использования судебно-экологической экспертизы в процессе расследования правонарушений.

Изложение основного материала. В последние годы в Молдове, как и во всем мире, наблюдается устойчивый рост количества экологических правонарушений. К факторам, снижающим эффективность совместной деятельности правоохранительных и природоохранных органов, относится недостаточный уровень использования специальных знаний в области экологии и смежных естественных наук при выявлении и расследовании экологических правонарушений в целях установления фактических обстоятельств негативного антропогенного воздействия на окружающую среду. В

качестве эффективного решения этой проблемы развивается судебно-экологическая экспертиза – новое направление судебно-экспертных исследований.

В Национальном Центре Судебных Экспертиз при Минюсте Молдовы создан отдел судебно-экологической экспертизы. В соответствии с постановлением правительства Республики Молдовы от 24.03.2017 № 195 судебно-экологическая экспертиза определена самостоятельным родом судебных экспертиз, который в настоящее время разделен на следующие виды: исследование экологического состояния объектов почвенно-геологического происхождения; исследование экологического состояния естественных и искусственных биоценозов со всеми подвидами.

Экологические виды экспертиз рассматриваются в комплексе, так как, взятые в отдельности, не позволяют понять сущность определенного рода судебной экспертизы, а также отграничить один ее род от другого. Например, когда исследуется экологическая катастрофа антропогенного характера в любой экосистеме, учитываются все изменения зоологического, ботанического, микробиологического характера.

Судебно-экологическая экспертиза – это практическая деятельность, состоящая в исследовании антропогенного воздействия на конкретные (локальные) объекты окружающей среды и осуществляемая в процессе уголовного, гражданского и административного судопроизводства. Такая экспертиза назначается в том случае, если вопрос, рассматриваемый в суде, не может быть четко решен без привлечения специалистов в области экологии и/или охраны окружающей среды.

В современных условиях требуется объединение усилий от сотрудников государственных судебно-экспертных учреждений в целях выработки единого научно-методического подхода к производству судебных экспертиз. Для обеспечения реализации данного подхода нами была составлена общая методика проведения экологической судебной экспертизы, зарегистрированная Методическим Научным Советом.

Государственными судебными экспертами в области судебно-экологической экспертизы могут быть специалисты, имеющие высшее экологическое, биологическое, географическое, почвенно-агрохимическое или техническое образование, прошедшие специальную подготовку, получившие свидетельство о праве самостоятельного производства экспертизы по экспертным экологическим специальностям и специализирующиеся в области исследования различных ее компонентов, в целях отправления правосудия. Решение экспертных задач подразумевает участие экспертов разных специальностей. В этой связи судебно-экологическая экспертиза, как правило, носит **комплексный характер** и проводится разными экспертными специалистами, формулирующими общий вывод.

В Молдове судебная экологическая экспертиза проводится в Национальном Центре Судебных Экспертиз специально аккредитованными экспертами. Эксперты имеют соответствующее образование, опыт работы в Академии Наук, научную степень, допуски и лицензии на проведение судебно-экологических экспертиз.

Сторона, заинтересованная в проведении судебной экологической экспертизы, собирает заявления о согласии на проведение экспертизы со стороны экспертной организации и уточняет стоимость экспертизы в соответствии с тарифами, изложенными в постановлении правительства Республики Молдовы № 194 от 24.03.2017.

Целью судебно-экологической экспертизы является установление источника, механизма, характеристики и масштабов негативного антропогенного воздействия на окружающую среду.

К общим задачам судебно-экологической экспертизы относятся:

- определение вида и местоположения источника негативного антропогенного воздействия;
- характеристика негативного антропогенного воздействия на окружающую среду во времени и пространстве;
- установление механизма негативного антропогенного воздействия;
- определение масштабов, а также выявление условий и обстоятельств, способствующих усилению негативного антропогенного воздействия;
- установление обстоятельств, связанных с нарушением природоохранного законодательства, условий эксплуатации потенциально опасных объектов и действиями (бездействием) специально уполномоченных лиц в области охраны окружающей среды и природопользования, которые способствовали причинению вреда здоровью человека (смерти человека) или иных тяжких последствий.

Объектами исследований являются пробы атмосферного воздуха, воды, почвы, отобранные на местах выбросов, образцы флоры и фауны, в том числе и на микроуровне, пораженные вредными воздействиями, техническая документация, технологические регламенты, механизмы, оборудование или детали с места, где произошло расследуемое событие; сведения из технической документации и актов проверки экологического состояния объектов; результаты обследования объектов окружающей среды санитарно-эпидемиологическими, природоохранными и иными специально уполномоченными органами.

В случае необходимости экспертного исследования объектов, которые по каким-либо причинам не могут быть доставлены в судебно-экспертное учреждение (например, участки земной поверхности), орган или лицо, назначившие экспертизу, обязаны обеспечить эксперту возможность для работы с ними.

Судебно-экологическая экспертиза относится к разряду новых, формирующихся родов судебных экспертиз. Методическое обеспечение судебно-экологической экспертизы находится пока в стадии разработки. Немногочисленны и кадры судебных экспертов-экологов.

Как для любой формирующейся отрасли знаний, теоретической или прикладной, начальная стадия развития судебно-экологической экспертизы характеризуется поисками путей оптимального решения поставленных перед ней задач. На этом пути возникновение ложных направлений, появление ошибок на различных стадиях заключения неизбежно.

Приведем в пример типичные экспертные ошибки при производстве судебно-экологической экспертизы, выявленные нами в процессе работы:

- процессуальные нарушения назначения экспертизы;

– неправильно формулирование вопросов либо постановка неопределенных вопросов, сформулированных без тщательного анализа материалов дела. Нередко следователи ставят перед экспертами вопросы юридического характера, на которые эксперт-эколог в своем заключении не обязан отвечать, поскольку это не входит в его компетенцию. Постановка юридических вопросов зачастую приводит к совершению экспертом ошибок, поскольку судебно-экологическая экспертиза не определяет правовые нормы, которые были нарушены в результате негативного антропогенного воздействия. Вопросы должны быть предельно конкретны и исключать возможность двоякого толкования;

– материальный ущерб при производстве судебно-экологической экспертизы не определяется. Следователи зачастую путают понятия «размер» и «значительность» материального ущерба. Эксперт-эколог не может в своем заключении установить размер материального ущерба, но может определить значительность ущерба при осуществлении хозяйственных мероприятий, приведших к необратимой гибели природных элементов;

– проведение экспертизы по имеющимся в деле документам и фотографиям, то есть без выезда непосредственно на загрязненную местность;

– отсутствие в заключении сведений об изъятии образцов проб объектов окружающей среды;

– неправильный сбор и изъятие следователем объектов для исследования, с нарушением технологии упаковки образцов (проб) и материалов объектов окружающей среды, предоставлением недостаточного количества образцов (проб) и материалов на экспертизу;

– самостоятельное собирание материалов и объектов экспертизы, выезд на место расследуемого события и изъятия образцов без согласования с лицом (органом), назначившим судебно-экологическую экспертизу.

В соответствии с положениями теории судебной экспертизы, эксперт не имеет права подменять субъектов, назначивших экспертизу, и самостоятельно собирать доказательства, при этом выбирая, что именно ему исследовать, поскольку при оценке заключения эксперта следователем и судом могут возникнуть сомнения в его объективности и обоснованности, а также в достоверности приведенных в нем данных [4].

При изъятии образцов и проб необходимо учитывать особенности ландшафтной системы (рельеф, характер растительности и т. д.) и пространственную неоднородность биогеоценозов. При выезде на место, где произошло расследуемое событие, в целях изъятия проб следует обращать внимание на естественные и искусственные понижения местности, где может происходить аккумуляция загрязняющих веществ. Последнее обстоятельство важно учитывать в случаях осмотра через несколько дней или недель после возникновения негативного антропогенного воздействия.

Действия, связанные с упаковкой объектов и их направлением на экспертизу, проводят в соответствии с требованиями процессуального законодательства и ведомственных нормативно-правовых актов. К постановлению рекомендуется приложить план места происшествия и указать места изъятия локализуемых и локализирующих (контрольных) образцов (проб) [4]. В качестве дополнительной информации следует указывать сведения о

характере почвенного покрива, рослинності, рельєфа, погодних умов і т. д. Временний період між порушенням і виїздом об'єктів для виробництва судово-екологічної експертизи повинен бути мінімальним. Склад і властивості об'єктів судово-екологічної експертизи, обраних на місці розслідуваного події, і оточуючої дане місце території піддані зміні в часі під впливом умов оточуючої середовища, експлуатації і зберігання.

При переувлажненні можуть змінюватися криміналістично значимі ознаки, обрані об'єкти повинні зберігатися в однакових і найбільш сприятливих умовах. Переувлажнені об'єкти судово-екологічної експертизи висушують і при зберіганні повинна бути виключена можливість їх контактування. Від правильності представлених вихідних даних в багатьох випадках залежить обґрунтованість висновку експерта.

Ми представляємо деякі аспекти «Інструкції по виїзду біологічного матеріалу рослинного і тваринного походження для проведення екологічної судово-медичної експертизи КОД: ІЛ / і-21», від 30.10.2020 НЦСЕ («Instrucțiune de lucru CNEJ: Ridicarea materialului biologic de origine vegetală și animală pentru efectuarea expertizelor judiciare ecologice COD: IL/i-21»).

Виїзд і упакування **об'єктів тваринного походження** на місці події:

1. *Пятна крові, сліди крові тварин* на одязі сушать, уникати прямого впливу сонячних променів, і упаковують в паперові пакети з відповідними написами.

2. *Соскоби, мікрочастинки*, утворені сухими корками крові тварин, збирають в невеликі пробірки з закритою кришкою.

3. *Убитих млекопитаючих* оглядають на місці події, складають схеми, фотографують і для дослідження беруть зразки меха, волос, вологих мазків (в залежності від випадку) і др. Фрагменти меха повинні бути сухими і упаквані в паперові пакети, як і волосся. Кровь, взята на стерильні марлеві тампони, сушиться в захищеному від сонячного світла місці і представляється в лабораторії в паперових пакетах з відповідними написами.

4. *Убитих або мертвих птахів* оглядають на місці події (складають схеми і фотографії), структурні частини (пер'я, шкіра, ткани, кістки, скелет, кістки, хрящі і др.) в сухому вигляді повинні бути представлені в паперових пакетах з відповідними написами. Заморожені фрагменти м'яса повинні зберігатися в холодильних контейнерах або в вакуумних упаковках, пред'являючи пошкодження, деградації або обезживання легко портяться зразків, і в короткий термін доставляють в лабораторію.

5. *Жидкості збирають* в посуд і упаковують в достатню кількість абсорбуючого матеріалу, щоб поглинути і зберегти все кількість рідини в разі витікання.

6. *Насікомі, окремі частини хітинізованого екзоскелета, яйця комах, ляльки, личинки* на короткий час упаковують в невеликі картонні коробки або в пробірки.

Общие принципы изъятия **объектов растительного происхождения** (травянистые, полудревесные растения):

1. **Надземную часть** (*herba* лат.) собирают в сухую погоду в период наибольшего цветения растения (с указанием всех климатических условий). Во влажный период фасуют только после высыхания, избегая попадания прямых солнечных лучей.

2. **Сбор листьев** (*folium* лат.) для сравнения производят весной до цветения, когда они достигают зрелости. Условия сбора листьев варьируют от вида к виду. У большинства видов листья собирают в солнечную погоду, однако листья, содержащие эфирные масла, собирают в пасмурную погоду или утром, выбирая только здоровые с неповрежденными. Если листья слишком маленькие или их трудно сорвать, их собирают вместе со стеблем или фрагментами ветвей.

3. **Цветы или соцветия** (*flores* лат.) собирают на всех стадиях их развития, соотнося сбор с максимальным содержанием активных веществ (в случае химического анализа). Оптимальное время для сбора цветов, за некоторыми исключениями, около полудня в сухую и солнечную погоду. Цветы собирают целиком вручную или ножницами, чтобы не слишком сильно раздавливать ткани.

4. Способ сбора **плодов** (*fructus* лат.) обусловлен природой плодов (сухие или сочные): мясистые собирают вручную при полной зрелости, сушеные – перед открытием, при полном развитии семян, чтобы их созревание и раскрытие происходит в период высыхания.

5. **Семена** (*semen* лат.) собирают при полной зрелости. В случае открыты плодов их собирают до их самопроизвольного выпуска.

Упаковка и маркировка должны соответствовать характеру изъятых предметов и особенностям консервации, хранения и консервации в пригодных условиях, сводя к минимуму влияние неблагоприятных факторов (свет, влажность, вредители, грибки и т. д.), чтобы исключить непредсказуемые последствия и оптимизировать транспортировку в лабораторию, не нанося ущерба качеству, избегая потери следов.

Качество упаковки во многом зависит от климатических условий и состояния материала на месте. Таким образом, утром, в пасмурную погоду упаковывают целиком листья, цветы и травянистые растения, чтобы не раздавить, но при этом не намочить. Для упаковки используются кульки либо стандартные бумажные пакеты, специально для растений, цветов, листьев, фруктов, семян.

Полиэтиленовые пакеты и пластиковые коробки, стеклянные сосуды, пробирки используются для упаковки микрочастиц, мелких фрагментов и чувствительных к влаге растительных материалов.

Выводы. Изложенное позволяет сделать вывод о том, что для качественного производства судебно-экологической экспертизы необходимо:

– обеспечить работников следствия и суда справочной литературой об особенностях назначения судебно-экологической экспертизы и проводить их регулярное обучение;

– експертам и специалистам, занимающимся исследованием объектов окружающей среды, подвергшихся антропогенному воздействию, постоянно повышать их профессиональный уровень знаний.

Познавательная деятельность эксперта-эколога как творческий процесс решения задач предполагает креативность и нестандартность мышления исследователя. Только такой подход позволяет успешно решать экспертные задачи. Следование алгоритмам, даже оправдавшим себя в других разделах экспертиз, может привести в тупик.

Перечень ссылок

1. Așevschi V., Dudnicenco T., Roșcovan D. Ecologia și protecția mediului. Chișinău, 2007. P. 56.
2. Așevschi V. ș. a. Mediul urban și efectele ecologice nefaste. *Noosfera*. 2013. № 8. P. 29-34.
3. Așevschi V., Mulmaga I. Starea actuală în domeniul armonizării cu politicile și strategiile de mediu ale Uniunii Europene. *Noosfera*. 2014. № 10. P. 47-54.
4. Bercheșan V., Pletea C., Sandu J. Efectuarea cercetării la fața locului, în *Tratat de tactică criminalistică*. Craiova. 1992. P. 43.
5. Brown L. R. *Politica ecologică a planetei*. București, 2002. 324 p.
6. Brown L. R. *Starea lumii. Probleme globale ale omenirii*. București, 1999. 324 p.
7. Capcelea A. *Mediul înconjurător pentru Europa (realizări, probleme, perspective)*. Chișinău, 2003. 458 p.
8. Cărbune R. *Probleme actuale ale mediului*. *Noosfera*. 2014. № 10, P. 55-58.
9. Crivoi A., Izmașchin Al. *Asigurarea durabilității mediului în Republica Moldova*. *Noosfera*. 2015. № 15. P. 19-26 p. 12; Lupan E. *Tratat de dreptul protecției ediului*. București, 2009. 688 p.
10. Crivoi A., Stasiev Gr. *Poluarea mediului ambiant – ca problemă globală a contemporanității*. Chișinău, 2005. 324 p.

References

1. Așevschi, V. Dudnicenco, T., Roșcovan, D. (2007). *Ecology and environmental protection*. Chisinau. P. 56. (in Moldavian).
2. Așevschi, V. (2013). *Urban environment and adverse ecological effects*. *Noosfera*. No. 8, P. 29-34. (in Moldavian).
3. Așevschi, V., Mulmaga, I. (2014). *Current situation in the field of harmonization with the environmental policies and strategies of the European Union*. *Noosfera*. No. 10, P. 47-54. (in Moldavian).
4. Bercheșan, V., Pletea, C., Sandu, J. (1992). *Carrying out the research on the spot, in Treatise of forensic tactics*. Craiova, P. 43. (in Moldavian).
5. Brown, L. R. (2002). *The ecological policy of the planet*. Bucharest. 324 p. (in Romanian).
6. Brown, L. R. (1999). *The state of the world. Global problems of humankind*. Bucharest. 324 p. (in Romanian).
7. Capcelea, A. (2003). *The environment for Europe (achievements, problems, perspectives)*. Chisinau. 458 p. (in Moldavian).
8. Carbone, R. (2014). *Current environmental issues*. *Noosfera*. No. 10, P. 55-58. (in Moldavian).
9. Crivoi, A., Izmașchin, Al. (2015). *Ensuring environmental sustainability in the Republic of Moldova*. *Noosfera*. No. 15, P.19-26 P. 12; Lupan, E. (2009). *Treatise on environmental protection law*. Bucharest. 688 p. (in Moldavian).
10. Crivoi, A., Stasiev, Gr. (2005). *Environmental pollution as a global problem of contemporaneity*. Chisinau. 324 p. (in Moldavian).

11. Gonța M. ș.a. Impactul mediului ambiant asupra sănătății. Chișinău: CEP USM, Chișinău, 1998. 528 p.

12. Legea apelor, № 272 din 23.12.2011. *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*. 2012. № 81.

13. Legea cu privire la Cartea Roșie a Republicii Moldova. № 325–XVI din 25.12.2005. *Monitorul Oficial al Republicii Moldova*. 2006. № 21-24.

11. Gonța, M. et al. (1998). Environmental impact on health. Chisinau: CEP USM. Chisinau. 528 p. (in Moldavian).

12. Water Law, No. 272 as of 23.12.2011. *Official Gazette of the Republic of Moldova*, 2012, No. 81. (in Moldavian).

13. Law on the Red Book of the Republic of Moldova, No. 325–XVI as of 25.12.2005. *Official Gazette of the Republic of Moldova*. 2006. No. 21-24. (in Moldavian).

СУДОВО-ЕКОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА – НОВИЙ НАПРЯМОК НАЦІОНАЛЬНОГО ЦЕНТРУ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ МІН'ЮСТУ МОЛДОВИ

В. І. Трифэуцан

Стаття присвячена актуальній екологічній ситуації на глобальному рівні в Республіці Молдова. Національний центр судової експертизи, узагальнюючи і аналізуючи практику і досвід інших держав, представляє нову перспективу для розвитку судової експертизи в Республіці Молдова – судово-екологічну експертизу, з метою виявлення злочинів, об'єктивного вивчення причин антропогенного впливу на навколишнє середовище, відповідно до національного законодавства.

У даній статті ми хотіли підкреслити, що при призначенні судово-екологічної судової експертизи слідчий повинен дотримуватися правил вилучення об'єктів експертизи відповідно до процесуальних законів і правильно сформулювати завдання з урахуванням чинного законодавства, своїх професійних знань, інструкції, методичних і криміналістичних рекомендацій щодо проведення експертизи.

Ключові слова: забруднення навколишнього середовища, негативний антропогенний фактор, екологічні злочини, екологічний баланс, судово-екологічна експертиза, спеціальні знання, методичні рекомендації, завдання та об'єкти судово-екологічної експертизи.

FORENSIC AND ECOLOGICAL EXAMINATION – A NEW DIRECTION OF THE NATIONAL CENTER FOR FORENSIC EXPERTISE OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF MOLDOVA

V. Trifautsan

The article is devoted to the current environmental situation at the global level in the Republic of Moldova. The National Center for Forensic Expertise, summarizing and analyzing the practice and experience of other countries, presents a new perspective for the development of forensic science in the Republic of Moldova, that is, forensic environmental examination, to identify crimes, objectively study the causes of anthropogenic impact on the environment in accordance with national legislation.

In this article, the author emphasizes that when appointing a forensic environmental forensic examination; the investigator must follow the rules of seizure

of objects of examination in accordance with procedural laws and correctly formulate tasks taking into account current legislation, professional knowledge, instructions, methodological and forensic recommendations for conducting such an examination.

Key words: environmental forensic examination, methodological recommendations, ecological balance, environmental pollution, negative anthropogenic factor, ecological crimes, special knowledge, tasks and objects of environmental forensic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.75>

УДК 343.98

Олександр Борисович Шмерего
завідувач відділу з питань безпеки життєдіяльності,
пожежно-технічних та електро-технічних досліджень
лабораторії

E-mail: o.shmereho@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ВИБУХОТЕХНІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ ВИБУХІВ КИСНЕВИХ БАЛОНІВ

У статті узагальнені підходи до проведення судових вибухотехнічних експертиз вибухів кисневих балонів, виявлено та ідентифіковано основні проблеми дослідження кисневих балонів. Рекомендовані у статті методи досліджень є результатом аналізу та узагальнення значного фактичного матеріалу за багаторічний період. Положення ілюструються прикладами з практики. Наводяться повчальні випадки неправильного та невдалого вирішення окремих питань, що має пізнавальне значення та надає можливості більш просто і правильно вирішувати питання, які поставлені на вирішення експертів.

Ключові слова: спеціальні знання, вибухи кисневих балонів, небезпечні чинники щодо вибухів кисневих балонів, руйнівний процес.

Постановка проблеми. Проведення судових експертиз з питань, які пов'язані із дослідженням обставин вибухів кисневих балонів є одним з найскладніших напрямків проведення експертних досліджень за наслідками таких явищ, оскільки задля цього не існує як експертної методики, так і самі явища такого процесу на сьогодні повністю не вивчені.

Проведення таких експертиз ґрунтуються на використанні спеціальних знань експертів вибухотехніків і пожежотехніків та у сучасних умовах здійснюється в експертних установах висококваліфікованими фахівцями, але для таких досліджень має бути напрацьована відповідна науково-методична база.

Аналіз наукових досліджень та експертної практики. Необхідність проведення наукових досліджень за вказаною темою полягає у тому, що до теперішнього часу для проведення експертних досліджень за фактами, вибухів кисневих балонів здійснюють експерти що, мають відповідну кваліфікації з дослідження обставин вибухів, яка їм дозволяє досліджувати саме обставини вибухів. Практично, при розв'язанні таких завдань, до цих досліджень долучаються експерти-вибухотехніки ДНДЕКЦ МВС України, які зосереджують свою увагу на пошуку залишків розірваних балонів (уламків, осколків, фрагментів тощо) і не звертають уваги на ті обставини, що об'єкт дослідження зазнав впливу, виниклого внаслідок дії температури, підвищеного тиску, механічного впливу, що виникають внаслідок явища вибуху як такого, а також практично не оцінюється слідова інформація руйнівного процесу, що відбувався у середині балону в процесі самого вибуху.

Як правило, після таких досліджень місця події, експерти вибухотехніки не виявивши осколків оболонки вибухового предмету, слідів горіння індивідуальних вибухових речовин та елементів підірвача, взагалі заперечують факт явища вибуху при наявних руйнуваннях об'єкту дослідження, та руйнуваннях, як самого балону, так і оточуючих його об'єктів внаслідок дії ударної хвилі або дії фронту стискання (остання виникає під час об'ємного вибуху).

Разом з тим, необхідність у проведенні пожежно-технічних і вибухотехнічних експертиз у кримінальних провадженнях, за якими проводяться розслідування вчинених кримінальних правопорушень, пов'язаних із фактами вибухів, є нагальним завданням і потребує створення методики їх проведення, так і визначення (розмежування) сфери компетенції експертів вибухотехніків та пожежотехніків у розв'язанні поставлених перед ними питань.

Мета дослідження. Узагальнення теоретичних, методичних та практичних аспектів проведення вибухотехнічних експертиз, пов'язаних з дослідженням вибухів кисневих балонів.

Викладення основного матеріалу. Явища вибухів класифікують за походженням виділеної енергії на: хімічні та фізичні. Фізичні: вибухи ємностей (посудин) під тиском (балони, парові котли); вибухи парів, що набувають розширення під час скипання рідини; вибухи при скиданні тиску у перегрітих рідинах; вибухи при змішуванні двох рідин, температура однієї з яких на момент змішування набагато перевищує температуру кипіння іншої; кінетичне (падіння метеоритів); ядерні, електричні (під час грози) [1].

Після явищ вибухів кисневих балонів існує певна специфіка розвитку такого процесу. Внаслідок якого утворюються певні сліди та ознаки, що вказують на особливі, відмінні від інших вибухів посудин, що перебувають під тиском, обставини такого вибуху.

Тому, у таких випадках, під час дослідження місцевості, будівлі, транспортного засобу тощо можна й не виявити ту обставину, що власне й спричинила вибух кисневого балону, що у свою чергу суттєво ускладнить або унеможливить проведення розслідування зазначеного факту.

Ці експертизи мають свої особливості, що стосуються пізнавальних, організаційних, процесуальних та інших галузей професійної експертної діяльності.

Судова експертиза з питань, пов'язаних із дослідженням обставин вибухів кисневих балонів є одною з найскладніших у порівнянні з іншими видами експертних досліджень інших вибухів. Ці дослідження пов'язані з поглибленим аналізом інформації, отриманої під час проведення огляду місця події, систематизацією свідчень її очевидців, а також з вивченням явищ та процесів, внаслідок яких відбувався процес руйнування кисневого балону [2].

Проведення таких експертиз ґрунтуються на використанні спеціальних знань експертів і у сучасних умовах здійснюється в експертних установах висококваліфікованими фахівцями.

На теперішній час методики дослідження таких явищ не існує [3]. Водночас, Інститутом завершено проведення наукових досліджень за вказаною темою і напрацьовані методичні рекомендації, які внесені до рекомендованої літератури.

Тому ці методичні рекомендації можуть бути використані задля проведення вищезазначених судових експертиз, тому на теперішній час для проведення експертних досліджень за фактами, вчинених кримінальних правопорушень, пов'язаних із вибухами кисневих балонів можуть здійснюється експертами що, мають відповідні кваліфікації, вже не за схемами, напрацьованими та притаманними методам дослідження фізичних вибухів посудин, що перебувають під тиском (коли власне розглядається складова руйнування посудини лише через утворення у ній надлишкового тиску), а й із урахуванням запропонованих методів у зазначених методичних рекомендаціях.

Саме через це, факт явища вибуху при наявних руйнуваннях об'єкту дослідження, отриманих внаслідок термічної дії, що утворюється при горінні, зокрема сталевій оболонки у середовищі наявного кисню раніше не фіксувався і не встановлювались явища та процеси, внаслідок яких подібне відбувається.

Разом з тим, необхідність у проведенні вибухотехнічних, пожежно-технічних експертиз у кримінальних провадженнях, за якими проводяться розслідування вчинених злочинів, пов'язаних із застосуванням вибухових, запалювальних пристроїв, або безпосередньо за фактами вибухів і пожеж, є нагальним завданням і потребує як вдосконалення методики їх проведення, так і визначення (розмежування) сфери компетенції експертів за вказаними вище спеціальностями у розв'язанні поставлених перед ними питань.

Явища вибухів класифікують за походженням виділеної енергії на: хімічні та фізичні. Фізичні: вибухи ємностей (посудин) під тиском (балони, парові котли); вибухи парів, що набувають розширення під час скипання рідини; вибухи при скиданні тиску у перегрітих рідинах; вибухи при змішуванні двох рідин, температура однієї з яких на момент змішування набагато перевищує температуру кипіння іншої; кінетичне (падіння метеоритів); ядерні, електричні (під час грози та у розподільчих улаштуваннях електрообладнання).

Після явищ вибухів, коли виникають пожежі, вони набувають поширення, і практично знищують сліди та ознаки вибуху. Тому, у таких випадках, під час дослідження об'єкту можна й не виявити ту обставину, що до виникнення пожежі, або під час її розвитку мав місце вибух.

Об'єкт дослідження – судово-експертна діяльність щодо дослідження обставин виникнення вибухів кисневих балонів, як під час перебування цих

балонів в умовах нормального оточуючого середовища, так і під впливом на останні високої температури (пожеж), механічного та електричного впливу.

При розробці методичних рекомендацій використані методи дослідження: загальнонаукові (загальні) та спеціальні методи судової експертизи на основі аналізу статистичних даних, узагальнення експертної практики та інформаційного моделювання обставин та умов виникнення вибухів кисневих балонів, зокрема й в умовах пожеж.

За результатами роботи розроблені певні напрацювання щодо методичних рекомендацій з дослідження обставин вибухів кисневих балонів.

Запропоновані шляхи вирішення проблем теоретичного, процесуального та методичного плану відповідного виду експертиз у ракурсі розширення можливості отримання інформації про обставини, які передували вибуху кисневого балону.

Напрацьованим матеріалом до методичних рекомендацій, передбачено аспекти створення умов щодо безпеки експертів під час проведення таких досліджень, зокрема при проведенні експериментальних вибухів.

Існує досить поширена думка про те, що розслідувати обставини вибуху, а тим більше вибуху кисневого балону по певній системі із застосуванням спеціальних знань експертів та спеціалістів нібито неможливо і задля цього потрібно ще додатково створювати ще якусь вибухотехнічну експертну спеціальність, що в деяких експертних установах вже стало традицією, на думку розробників методичних рекомендацій, не найкращою, а навіть хибною.

Вважається, що в кожному конкретному випадку, план дій слідчого визначиться тільки обставинами у провадженні, де вибух є просто акустичний прояв.

Така точка зору є насправді поверхневою. При розробці згаданих методичних рекомендацій встановлення причин вибухів, зокрема за фактами вибухів кисневих балонів є система роботи, яка будується з урахуванням інших міркувань, що полягають у поглибленому дослідженні обставин, які передували вибуху та встановленням процесу хімічних перетворень, слідством яких є підвищення тиску у середині балону. Після чого саме і відбувається його вибух, коли не встановлені чинники, що діяли на нього зовні, дія яких могла призвести до вибуху.

Коли починається дослідження вибуху, то причина його виникнення, як правило, або невідома, або вимагаються докази, що виключають ймовірність інших версій, те саме стосується й вибухів кисневих балонів.

З цього випливає, що методика встановлення причин вибухів кисневих балонів не може бути повною і задовольняти вимогам практики, якщо обмежитися вказівками щодо встановлення окремих ознак, які не надають повної картини, коли не виявляється за можливе дослідити усі явища і процеси, які відбувались під час вибуху кисневого балону.

Слід зазначити, що існують певні прийоми і методи виявлення, збирання, фіксації та оцінки доказів, якими потрібно користуватися незалежно від причини виникнення вибуху.

Крім того, слід підкреслити, що виникла пожежа або вибух не представляє собою в повному розумінні випадковості, а є наслідком певних явищ, процесів або дій.

Виникнення вибуху, або вибухів є наслідок ряду подій і обставин, що склалися ще до настання такої події, які і обумовлюють їх причину.

Остання перебуває з ними в певній залежності від причинного зв'язку. Адже хімічні вибухи, в свою чергу, є фактично явищем горіння – прискореного горіння.

Процеси горіння, які відбуваються під час таких вибухів, характеризують його особливості, підпорядковані загальним законам горіння.

А це означає, що під час хімічного вибуху, незважаючи на згадану випадковість явищ, що протікають, повинні мати місце певні закономірності. Різниця полягає в неоднакових умовах, при яких горіння ламінарне або вибухове може протікати за різних обставин.

Тому, незважаючи на те, що кожен факт вибуху за зовнішніми ознаками має свої особливості, відповідні конкретній обстановці, одні й ті ж явища, властиві процесам горіння, та руйнування оболонки кисневого балону повторюються.

Таким чином, об'єктивно існують умови для науково обґрунтованої організації проведення експертних досліджень вибухів пов'язаних із саме з кисневими балонами і здійснюватись це має із застосуванням відповідних методів.

Звичайно, специфічні особливості різних причин вибухів повинні враховуватися при поглибленому аналізі встановлених даних щодо виниклої події вибуху.

Висновки. Ці методичні рекомендації в основній частині не є результатом узагальнення літературних даних. Рекомендована система роботи складалася насамперед у процесі накопичення досвіду пожежно-технічної та вибухотехнічної експертизи і стала результатом узагальнення цього досвіду. Структура та зміст рекомендованих методів досліджень є результатом аналізу та узагальнення великого фактичного матеріалу за багаторічний період. Положення ілюструються прикладами з практики. Окрім прикладів роботи експертів, наводяться й повчальні випадки неправильного, невдалого вирішення окремих питань. Це має пізнавальне значення та надає можливості більш просто і правильно вирішувати питання, які поставлені на вирішення експертів.

І все ж, це лише перший досвід. Тому, автори не претендують на вичерпну повноту викладених положень, вважаючи, що ці рекомендації підлягають вдосконаленню на основі обговорень за участю практичних працівників, подальшого накопичення та узагальнення фактів подібних явищ і подій.

Перелік посилань

1. Демидов П. Г., Шандыба В. А., Щеглов П. П. Горение и свойства горючих веществ. Москва, 1981. 272 с.
2. Таубкин С. И. Пожар и взрыв, особенности их экспертизы. Москва, 1999. 600 с.
3. Бейкер У., Кокс П., Уэстрайн П., Кулеш Дж., Стрелов Р. Взрывные явления:

References

1. Demidov, P. G., Shandyba, V. A., Shcheglov, P. P. (1981). Burning and properties of combustible substances. Moscow. 272 p. (in Russian).
2. Taubkin, S. I. (1999). Fire and explosion, features of its examination. Moscow. 600 p. (in Russian).
3. Baker, W., Cox, P., Westrain, P., Kulesh, J., Strelow, R. (1986). Explosive

- оценка и последствия. Москва: Мир, 1986. Т. 1 – 319 с., т. 2 – 382 с.
4. Зернов С. И., Левин В. А. Пожарно-техническая экспертиза: учебное пособие / ВНКЦ МВД СССР. Москва, 1991. 79 с.
5. Таубкин С. И. Основы огнезащиты целлюлозных материалов. Москва, 1960. 346 с.
6. Жартовский В. М., Цапко Ю. В. Профилактика горіння целюлозовмісних матеріалів. Теорія та практика / УкрНДІПБ МНС України. Київ, 2006. 248 с.
7. Цапко Ю. В., Орел В. П., Антонов А. В. Отримання газових сумішей продуктів піролізу органічних матеріалів та дослідження умов їх флегматизування газовими вогнегасними речовинами. *Науковий вісник УкрНДІПБ*. 2001. № 4. С. 59-65.
8. Пракшин Ю. К., Зернов С. И. Методика осмотра места пожара / РИО МВД УССР. Киев, 1988. (р/код в реестре методик судебных экспертиз МЮ Украины, 10.8.14).
9. Решетников А. В., Мажейко Н. А., Скрипов В. П. Струи вскипающих жидкостей. *Прикладная механика и техническая физика*, 2000. Т. 41. № 3. С. 125-132.
10. Васильев В. Ф. Водометные движители: учебное пособие / МАДИ (ГТУ). Москва, 2006. 45 с.
11. ДНАОП 0.00-1.07-94. Правила будови та безпечної експлуатації посудин, що працюють під тиском (зі змінами та доп.). URL: https://dnaop.com/html/33078/doc-%D0%94%D0%9D%D0%90%D0%9E%D0%9F_0.00-1.07%E2%80%9394
12. Смирягин А. П. Смирягина Н. А., Белов А. В. Промышленные цветные металлы и сплавы. Москва, 1974. 488 с.
13. Производственная инструкция № 1-08 оператора-наполнителя кислородных баллонов. Луганск, 2008.
14. *Шмерего О. Б.* Деякі аспекти вдосконалення методики експертного
- Phenomena: Assessment and Consequences. Moscow. Vol. 1 – 319 p., Vol. 2 – 382 p. (in Russian).
4. Zernov, S. I., Levin, V. A. (1991). Fire-technical examination: textbook. Moscow. 79 p. (in Russian).
5. Taubkin, S. I. (1960). Fundamentals of fire protection of cellulose materials. Moscow. 346 p. (in Russian).
6. Zhartovskiy, V. M., Tsapko, Yu. V. (2006). Prevention of combustion of cellulose-containing materials. Theory and practice. Kyiv. 248 p. (in Ukrainian).
7. Tsapko, Yu. V., Orel, V. P., Antonov, A. V. (2001). Obtaining gas mixtures of products of pyrolysis of organic materials and research of conditions of their phlegmatization by gas fire extinguishing substances. *Scientific Bulletin of UkrNDIPB*. No.4. P. 59-65. (in Ukrainian).
8. Prakshin, Yu. K., Zernov, S. I. (1988). Methods of inspection of the fire site. Kiev. (Reg./code in the register of forensic examination methodologies of the Ministry of Justice of Ukraine, 10.8.14). (in Russian).
9. Reshetnikov, A. V., Mazheiko, N. A., Skripov, V. P. (2000). Jets of boiling liquids. *Applied Mechanics and Technical Physics*. Vol. 41. No. 3. P. 125-132. (in Russian).
10. Vasiliev, V. F. (2006). Water-jet propulsion: a textbook. Moscow. 45 p. (in Russian).
11. DNAOP 0.00-1.07-94. Rules of construction and safe operation of pressure vessels (with changes and additions). Retrieved from: https://dnaop.com/html/33078/doc-%D0%94%D0%9D%D0%90%D0%9E%D0%9F_0.00-1.07%E2%80%9394 (in Ukrainian).
12. Smiriagin, A. P., Smiriagina, N.A., Belov, A. V. (1974). Industrial non-ferrous metals and alloys. Moscow. 488 p. (in Russian).
13. Production instruction No. 1-08 of the operator-filler of oxygen cylinders. Lugansk, 2008. (in Russian).
14. *Shmereho, O. B.* (2009). *Some aspects of improvement of a methodology of expert*

дослідження саморобних вибухових пристроїв. *Криміналістика и судебная экспертиза*: сб. науч. тр. 2009. № 55. С. 81-95.

15. ГОСТ 949-73. Баллоны стальные малого и среднего объема для газов на $P_p \leq 19.6$ МПа (200 кгс/см²). ТУ. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1200001921>

16. ДНАОП 0.00-1.07–94. Правила будови та безпечної експлуатації посудин, що працюють під тиском (зі змінами та доповненнями). URL: https://dnaop.com/html/33078/doc-%D0%94%D0%9D%D0%90%D0%9E%D0%9F_0.00-1.07%E2%80%9394

research of improvised explosive devices. Criminalistics and Forensics. Issue 55. P. 81-95.

15. GOST 949-73. Steel cylinders of small and medium volume for gases at $P_p \leq 19.6$ MPa (200 kgf/cm²). TU. Retrieved from: <http://docs.cntd.ru/document/1200001921> (in Russian).

16. DNAOP 0.00-1.07–94. Rules of construction and safe operation of pressure vessels (with changes and additions). Retrieved from: https://dnaop.com/html/33078/doc-%D0%94%D0%9D%D0%90%D0%9E%D0%9F_0.00-1.07%E2%80%9394 (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ВЗРЫВОТЕХНИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ВЗРЫВОВ КИСЛОРОДНЫХ БАЛЛОНОВ

А. Б. Шмерего

В статье рассмотрены вопросы, по которым определяется порядок проведения судебных экспертиз и экспертных исследований, связанных с исследованием обстоятельств взрывов кислородных баллонов. Проведение таких исследований является одним из самых сложных во взрывотехнической экспертизе, поскольку результаты химических исследований остатков, изъятых на месте взрыва, не дают никаких результатов о взрывном превращении веществ и материалов. Экспертизу приходится проводить по результатам таких явлений только по тем объектам, которые были найдены на месте взрыва. Но для проведения таких исследований не существует как экспертной методики, так и сами явления такого процесса на сегодня полностью не изучены. Разработанные сотрудниками Института методические рекомендации в основной части не являются результатом обобщения литературных данных. Рекомендуемая система работы состояла прежде всего из обработки материала полученного в процессе накопления опыта пожарно-технической и взрывотехнической экспертизы и стала результатом обобщения этого опыта. Структура и содержание рекомендуемых методов исследований является результатом анализа и обобщения большого фактического материала за многолетний период работы экспертов. Положения в методических рекомендациях иллюстрируются примерами из практики. Кроме примеров работы экспертов, приводятся и поучительные случаи неправильного, неудачного решения отдельных вопросов. Это имеет познавательное значение и предоставляет возможности более просто и правильно решать вопросы, поставленные на разрешение экспертов. И все же, это только первый опыт. Поэтому, авторы не претендуют на исчерпывающую полноту изложенных положений, считая, что эти рекомендации подлежат совершенствованию на основе

обсуждений с участием практических работников, дальнейшего накопления и обобщения фактов подобных явлений и событий.

Ключевые слова: специальные знания, взрывы кислородных баллонов, опасные факторы по взрывам кислородных баллонов, разрушительный процесс.

FEATURES OF CONDUCTING FORENSIC EXPLOSIVE EXAMINATIONS OF OXYGEN CYLINDERS EXPLOSIONS

O. Shmereho

The article considers the issues on which the procedure for conducting forensic examinations and expert studies related to the study of the circumstances of oxygen cylinder explosions. Conducting such studies is one of the most difficult in explosive examination, because the results of chemical studies of the remains seized at the site of the explosion do not give any results on the explosive transformation of substances and materials. Examination has to be carried out on the results of such phenomena only on those objects that were found at the site of the explosion. However, there is no expert methodology for conducting such research, and the phenomena of such a process have not been fully studied today. The methodological recommendations developed by the staff of the Institute in the main part are not the result of generalizing the literature data. The recommended system of work consisted primarily of processing the material obtained in the process of accumulating experience in fire-technical and explosive-technical expertise and was the result of a generalization of this experience. The structure and content of the recommended research methods is the result of the analysis and generalization of a large amount of factual material over a long period of experts' work. The provisions in the guidelines are illustrated with examples from practice. In addition to examples of the experts' work, there are instructive cases of incorrect, unsuccessful solution of certain issues. This is of cognitive value, provides opportunities to more easily, and correctly address issues raised by experts. Yet, this is only the first experience. Therefore, the authors do not claim to be exhaustive of the stated provisions, believing that these recommendations should be improved based on discussions with the practitioners, further accumulation and generalization of facts of similar phenomena and events.

Key words: special knowledge, oxygen cylinders explosions, hazardous factors for explosions of oxygen cylinders, destructive process.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.76>
УДК 343.98:504.062

Олена Анатоліївна Матвієнко
судовий експерт
відділу інженерно-екологічних досліджень
лабораторії інженерно-технічних видів досліджень

E-mail: olena.matviienko@kndise.gov.ua

Тетяна Вікторівна Гончаренко
судовий експерт
Кропивницького відділення

E-mail: tetiana.honcharenko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ОЦІНКИ ІСТОТНОСТІ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ВНАСЛІДОК НЕЗАКОННОГО ДОБУВАННЯ ВОДНИХ БІОЛОГІЧНИХ РЕСУРСІВ

На сьогодишній день на законодавчому рівні не закріплені критерії оцінки наслідків злочинів, пов'язаних з незаконним добуванням водних біологічних ресурсів, що не дозволяє об'єктивно оцінити характер спричиненої довкіллю шкоди, і може призвести до слідчих та судових помилок.

В статті розглядаються критерії, на підставі яких шкода, заподіяна незаконним добуванням водних біологічних ресурсів, може оцінюватись як істотна.

Ключові слова: *судова інженерно-екологічна експертиза, незаконне добування (виллов), водні біоресурси, шкода, істотність шкоди, критерії (ознаки) істотності шкоди.*

Постановка проблеми. Судова інженерно-екологічна експертиза є однією з різновидів судових інженерно-технічних експертиз і відома науці відносно недавно. На практиці даний вид судової експертизи вирішує широке коло питань, що стосуються усіх об'єктів навколишнього природного середовища (атмосферного повітря, земельних ресурсів, підземних та поверхневих вод, об'єктів рослинного та тваринного світу).

Особливої актуальності набули дослідження питань оцінки істотності шкоди для навколишнього середовища.

Разом з тим, законодавче закріплення оціночних ознак в деяких випадках не може бути оцінене однозначно. Здебільшого проблема полягає у відсутності конкретизації кількісних та якісних ознак «заподіяної істотної шкоди», що у подальшому призводить до певних ускладнень у доказуванні наявності такої шкоди.

Проведення судових експертиз з питань, пов'язаних із визначенням істотності шкоди, заподіяної, зокрема, незаконним виловом водних біоресурсів, та відповідно критеріїв (ознак) істотності шкоди, є одним зі складних напрямків при проведенні експертиз, оскільки є потреба в детальному вивченні критеріїв істотної шкоди та в розробці відповідної науково-методичної бази.

При цьому, з'ясування змісту, ознак і критеріїв шкоди, заподіяної довікллю, є оціночним поняттям і вирішується у кожному окремому випадку з урахуванням конкретних обставин справи, що мають значення для з'ясування питання істотності шкоди.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогоднішній день зростає кількість виявлених випадків недотримань вимог природоохоронного законодавства внаслідок незаконного вилову водних біологічних ресурсів та значного збільшення розслідувань відповідних злочинів правоохоронними органами, збільшення кількості судових справ.

Основним питанням, яке ставиться на вирішення судових інженерно-екологічних експертиз, є питання: *«Чи є істотною шкода, заподіяна внаслідок незаконного вилову водних біоресурсів, якщо так, – в чому вона полягає (за якими критеріями вона визначена)?».*

Виконання експертиз за поставленим питанням потребує проведення повного, обґрунтованого та об'єктивного дослідження відповідно до вимог чинних нормативно-правових актів та спираючись на сучасні досягнення науки і техніки.

Разом з тим, аналіз чинного законодавства та судової практики свідчить про те, що в Україні відсутній системний підхід до розуміння поняття «істотна шкода», зокрема, під час здійснення незаконного рибальства, що пов'язано, в першу чергу, з відсутністю відповідних правових норм взагалі.

Незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом карається Кримінальним кодексом України [1] (далі за текстом – КК України [1]), а саме ст. 249 КК України, в якій передбачено:

– за «незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом, якщо воно заподіяло істотну шкоду», – покарання у вигляді штрафу (у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян) або обмеження волі (ч. 1);

– за «ті самі діяння, якщо вони вчинені із застосуванням вибухових, отруйних речовин, електроструму або іншим способом масового знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу або особою, раніше судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею», – покарання у вигляді штрафу (у неоподатковуваних мінімумах доходів громадян) або обмеження волі, або позбавлення волі (ч. 2).

Тобто, відповідно до ч. 1 ст. 249 КК України кримінальна відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом настає лише за умови, що діями винної особи заподіяно істотну шкоду.

Разом з тим, конкретне визначення поняття «істотна шкода» в згаданій ст. 249 КК України відсутнє.

Тобто, основна проблема розуміння змісту поняття «істотна шкода» полягає в тому, що законодавець, ввівши «заподіяння істотної шкоди» як

кваліфікуючу ознаку ч. 1 ст. 249 КК України [1], не конкретизував її якісні та кількісні ознаки, що в подальшому у правозастосовній практиці слідчих та суду призводить до певних ускладнень у доказуванні наявності такої шкоди. Внаслідок цього слідча та судова практика при кваліфікації діянь винних осіб за вказаною статтею по-різному вирішує питання про інкримінування цієї кваліфікуючої ознаки: 1) шляхом врахування кількісної ознаки у вигляді заподіяння матеріальної шкоди, для обрахування якої враховують відповідні такси та методики; 2) шляхом врахування якісної ознаки у вигляді заподіяння нематеріальної шкоди, але з прив'язкою до спеціального об'єкта (службова особа), який не виконує судове рішення. Однак рідко застосовується сукупність оціночних ознак (кількісної та якісної).

Відсутність нормативно визначених кількісних показників щодо матеріального вираження істотної шкоди і очевидні оціночні характеристики щодо можливого законодавчого її вираження свідчать про оціночний характер поняття «істотна шкода».

Базові принципи кваліфікації шкоди, завданої водним біоресурсам внаслідок незаконного зайняття добувним промислом, як істотної, визначені в п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» [2] (далі за текстом – постанова ПВСУ № 17).

Так, відповідно до абз. 1 п. 12 вказаної постанови ПВСУ № 17 вилучення водних живих ресурсів із природного середовища, яке здійснюється з порушенням чинного законодавства, що регулює порядок і умови промислового, любительського, спортивного рибальства, іншого використання водних живих ресурсів, є незаконним заняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом. Зокрема, незаконним є промисел, який здійснюється всупереч існуючим правилам: без належного на те дозволу, в заборонений час, у недозволенних місцях, із застосуванням заборонених знарядь лову, з перевищенням установлених лімітів чи норм вилову [2].

Водні біоресурси (водні біологічні ресурси) – сукупність водних організмів (гідробіонтів), життя яких неможливе без перебування (знаходження) у воді [3].

До водних біоресурсів належать прісноводні, морські, анадромні та катадромні риби на всіх стадіях розвитку, круглороті, водні безхребетні, у тому числі молюски, ракоподібні, черви, голкошкірі, губки, кишковопорожнинні, наземні безхребетні у водній стадії розвитку, водорості та інші водні рослини.

Відповідно до абз. 1 п. 5 вказаної постанови ПВСУ № 17 для вирішення питання істотності заподіяної шкоди (ч. 1 ст. 244, ст. 246, ч. 1 ст. 248 та ч. 1 ст. 249 КК України) повинні враховуватись не тільки кількісні та вартісні критерії, а й інші обставини, що мають значення для вирішення цього питання.

Відповідно до абз. 4 п. 12 вказаної постанови ПВСУ № 17 «на те, що шкода є істотною, можуть вказувати, зокрема, такі дані: знищення нерестовищ риби; вилов риби в період нересту, нечисленних її видів або тих, у відтворенні яких є труднощі; добування великої кількості риби, водних тварин чи рослин або риби чи тварин, вилов яких заборонено; тощо» [2].

Разом з тим, на сьогоднішній день єдиною обґрунтованою методичною літературою, за якою визначається істотність шкоди, нанесеної водним

біоресурсам внаслідок їх незаконного вилучення під час зайняття рибним добувним промислом, є розроблене фахівцями Інституту рибного господарства НААН України «Біологічне обґрунтування кількісних показників визначення істотності шкоди, завданої водним біоресурсам внаслідок зайняття незаконним рибним добувним промислом» (далі за текстом – «Біологічне обґрунтування» [4]).

Іншими нормативними документами питання щодо оцінки істотності шкоди, заподіяної внаслідок незаконного вилування водних біоресурсів, не врегульовано.

Мета дослідження. З урахуванням вищевказаного, основною метою даної статті є дослідження особливостей оцінки істотності шкоди, заподіяної внаслідок незаконного вилування водних біологічних ресурсів, та визначення критеріїв, на підставі яких заподіяна шкода може оцінюватись як істотна.

Викладення основного матеріалу. На практиці, керуючись вказаною постановою ПВСУ № 17, в рамках проведення судових інженерно-екологічних експертиз в частині проведення досліджень з визначення істотності шкоди, заподіяної внаслідок незаконного вилування водних біологічних ресурсів, визначаються фактичні дані, обумовлені подіями, які виникли внаслідок незаконного вилування водних біоресурсів, зокрема: чи знищено нерестовища водних біоресурсів; чи здійснено вилування водних біоресурсів в період нересту, вилування нечисленних їх видів або тих, у відтворенні яких є труднощі; чи здійснено добування великої кількості водних біоресурсів або водних біоресурсів, вилування яких заборонено. При цьому, для визначення фактичних наслідків, які виникли внаслідок незаконного вилування водних біоресурсів, окрім наявності відповідних вихідних даних, необхідне проведення комплексу спеціальних досліджень та розрахунків, в тому числі з залученням фахівців, які мають відповідні знання та кваліфікацію в галузі досліджень водних живих ресурсів [2].

Разом з тим, аналізуючи абз. 4 п. 12 постанови ПВСУ № 17, залишається питання стосовно слова «тощо», яке вимагає додаткової уваги, оскільки може містити в собі додаткові ознаки істотності.

Також, одним із ключових є питання: Чи буде достатнім вважати шкоду істотною лише за наявності одного з зазначених вище критеріїв, і якщо так, то якого саме, або ж за сукупністю декількох чи усіх ознак. Тобто, чи є необхідність у подальшому проведенні дослідження за іншими критеріями, якщо вже за одним критерієм видно, що завдано істотну шкоду.

Так, критерій «*добування водних біоресурсів, вилування яких заборонено*» стосується насамперед видів, які мають особливий природоохоронний статус (зокрема, внесені до Червоної книги України).

Як один із варіантів, зазначений критерій і критерії «*вилування нечисленних видів водних біоресурсів*» та «*вилування тих видів водних біоресурсів, у відтворенні яких є труднощі*» можуть бути тотожними і включати види, які внесені до Червоної книги України.

Водночас, слід зазначити, що для видів водних біоресурсів, занесених до Червоної книги України, оцінювання шкоди взагалі недопустиме і може призвести до повного знищення червонокнижних видів водних біоресурсів.

Критерій «*вилування водних біоресурсів в період нересту*» потребує певного наукового обґрунтування, оскільки з його змісту вбачається, що незаконний

лов повинен здійснюватися саме в період нересту певного виду. Тобто, виходячи з біологічного сенсу поняття «період нересту», необхідно здійснювати диференційовану оцінку незаконного улову: якщо фактичний та/або середньобагаторічний період нересту одного та більше видів в улові відповідає досліджуваному періоду вилову, тоді незалежно від кількості вилучених ресурсів заподіяну шкоду можна вважати істотною.

При цьому, необхідно також проаналізувати терміни весняно-літньої нерестової заборони на лов водних біоресурсів відповідно до наказів Держрибагентства чи його територіальних управлінь, в зоні яких знаходиться досліджуваний водний об'єкт, та порівняти з датою вилову водних біоресурсів, зафіксованою органом досудового розслідування разом із представниками рибоохорони.

Додаткову увагу при аналізі наказів слід приділити місцям, де заборонений (місця нересту водних біоресурсів та шляхи міграції до місць нересту) та дозволений вилов водних біоресурсів у період весняно-літньої заборони.

Варто наголосити, що шкода, завдана виловом заборонених видів біоресурсів в заборонені терміни (періоди) і в заборонених районах, скорочує чисельність певного виду, внаслідок чого відбуваються зміни усього життєвого «ланцюжка» водного середовища.

Місцем нересту визнають водойми або частини водного об'єкта, де риба метася ікру і вилуплюється потомство; міграційні шляхи – водні об'єкти, за якими риба йде до місць нересту та накопичується у великих кількостях (рунний хід). Встановлення відповідних строків та місць відноситься до компетенції територіальних органів Держрибагентства.

Заборонені райони тісно пов'язані з забороненими термінами і періодами, оскільки всі життєво важливі процеси водних біоресурсів (нерест, линька тощо) відбуваються в певні періоди.

Стосовно критерію «знищення нерестовищ водних біоресурсів» необхідно розібратись у доцільності його застосування як окремої ознаки істотності шкоди саме під час незаконного вилову водних біоресурсів, оскільки поняття «нерестовище» означає водойму або ділянку водойми, на якій відбувається нерест, і встановлення органами рибоохорони факту знищення нерестовища потребує додаткових умов. Ймовірніше це вже стосуватиметься ч. 2 ст. 249 КК України, відповідно до якої відповідальність за незаконне зайняття рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом настає коли воно здійснене із застосуванням вибухових, отруйних речовин, електроструму або іншим способом масового знищення риби, звірів чи інших видів тваринного світу або особою, раніше судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею [1].

З іншого боку, при дослідженні наслідків від незаконного вилову біоресурсів можна вказати про заподіяння тимчасового негативного впливу на місце нерестовища і відтворення іхтіофауни на досліджуваній ділянці, оскільки, наприклад, розставлені знаряддя лову могли спричинити перешкоду у міграції риби, що пов'язане з пошуком оптимальних умов життєдіяльності.

Разом з тим, внаслідок здійснення вилову водних біоресурсів на ділянках, які визначені як нерестовища відповідними додатками до наказів Держрибагентства чи його територіальних управлінь, в зоні контролю яких знаходиться досліджуваний водний об'єкт, заподіяна рибному господарству шкода може бути оцінена як істотна.

Також, значної шкоди завдається *виловом великої кількості водних біоресурсів понад встановлений допустимий обсяг*. Оцінка наслідків незаконно добутих водних біоресурсів, на які встановлений загальний допустимий улов, повинна базуватися на аналізі популяцій цих видів водних біоресурсів. Тобто, оцінка наслідків незаконного добування має бути виражена в кількісних показниках для кожного виду водних біоресурсів. При цьому, висновки повинні базуватись на комплексному дослідженні проблеми за участю спеціалістів, що мають спеціальні знання у галузі іхтіології та рибного господарства.

Як вбачається з вищезгаданого «Біологічного обґрунтування», методичні принципи, які використані в цьому обґрунтуванні, дозволяють оцінювати істотність шкоди виключно за критерієм «*добування великої кількості риби*» [4]. При цьому, зазначене обґрунтування застосовується лише для промислових видів, оскільки чисельність біоресурсів визначається на підставі затверджених промислових лімітів, а питома величина шкоди – на підставі такс, встановлених постановою Кабінету Міністрів України від 21.11.2011 № 1209 «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів» (далі за текстом – постанова КМУ від 21.11.2011 № 1209 [5]).

Окрім того, «Біологічне обґрунтування» [4] стосується лише водосховищ дніпровського каскаду (а саме, Київського, Канівського, Кременчуцького, Кам'янського (до листопада 2017 року – Дніпродзержинського), Каховського та Запорізького (Дніпровського) водосховищ) та території Дніпровсько-Бузької гирлової системи, та охоплює видовий склад основних промислових риб, тобто ті популяції риб, які представляють найбільш цінні у промисловому відношенні локальні (характерні для конкретного водного об'єкту) види.

Відповідно до «Біологічного обґрунтування» [4], термін «велика кількість» законодавчо не визначений, для кожного конкретного виду риб та кожного водного об'єкту він буде приймати різні значення. При цьому, слід враховувати не тільки абсолютні, а й відносні показники обсягів незаконного вилову – в частині питомого (від загального запасу) вилову. Зокрема, це має вирішальне значення при оцінці шкоди, заподіяної відтворювальній здатності популяції та створенні передумов для зникнення виду.

З біологічної точки зору велика кількість вилученої риби відповідає кількості, яка перевищує середній показник природної смертності. При цьому, смертність є одним з найбільш значущих параметрів, що характеризує динаміку чисельності популяції та умови формування окремих елементів її структури.

Якщо розглядати один акт незаконного добування риби, слід використовувати показник денної природної смертності, розрахунок якого можна

провести на підставі величини річної природної смертності, з урахуванням, що елімінація (елімінація в біології – загибель організмів внаслідок різноманітних біотичних та абіотичних факторів зовнішнього середовища) відбувається рівномірно протягом року.

Отримане (з урахуванням результатів аналізу структурних показників популяцій основних промислових видів риб Дніпровських водосховищ) значення денної природної смертності становило (з округленням до першого знаку) 0,1 %, тобто цей показник і повинен стати граничним при оцінці істотності шкоди.

Таким чином, співставлення фактичної кількості незаконно вилучених риб з граничною кількістю дозволить здійснювати оцінку шкоди як «істотна» або «неістотна». При цьому, для окремих видів шкода може бути оцінена як істотна вже при вилученні однієї особини, тоді як для більшості масових видів, які і складають основу браконьєрських уловів, ці показники характеризуються достатньо високими величинами.

Враховуючи, що різні види риб характеризуються різною чисельністю (відповідно, різним гранично допустимим виловом), а в улові можуть фіксуватись кілька видів, для оцінки шкоди як суттєвої у загальному випадку, необхідно встановити сукупну (з урахуванням питомої чисельності кожного виду) шкоду. Для цього доцільно використовувати показники, які відповідають середньому локальному іхтіоценозу, що забезпечить оцінку сумарного ефекту від вилучення різних видів риб (навіть в межах гранично допустимої їх кількості) та дозволить здійснювати кількісну оцінку істотності шкоди для інших водних об'єктів (крім Дніпровських водосховищ), адже буде включати інтегральну (в частині «кількість-вартість») характеристику прісноводного іхтіоценозу регіону.

Тобто, якщо збитки, які завдані незаконним вилученням риби, перевищують кількісні показники промислового запасу іхтіофауни відповідного водного об'єкту, наведені відповідно до «Біологічного обґрунтування» [4], шкода буде істотною.

При цьому, вказані збитки є мінімальними (у вартісному вираженні), оскільки розраховані за усередненими показниками улову, в якому представники аборигенної іхтіофауни наявні пропорційно їх чисельності у водоймі, без урахування малочисельних та малоцінних у промисловому відношенні видів риб. Відповідно при перевищенні вказаних величин збитку кількість вилученої риби може вважатися великою.

Величина збитків, як інтегральний кількісний показник істотності шкоди, обчислюється в неоподаткованих мінімумах доходів громадян (НМДГ) у відповідності до такс, визначених постановою КМУ від 21.11.2011 № 1209 [5].

Разом з тим, при визначенні істотності шкоди, яка заподіяна чи могла бути заподіяна внаслідок незаконного вилову водних біоресурсів, окрім вищевказаних ознак, враховуються також такі *додаткові об'єктивні ознаки як спосіб, час, засоби та обставини вчинення злочину*, які можуть бути, а можуть і не бути включені до складу конкретного злочину як його обов'язкові ознаки.

Так, норми лову (добування), заборонені місця, терміни заборони лову (добування) водних живих ресурсів, дозволені та заборонені знаряддя і способи лову та інше встановлені Правилами любительського і спортивного рибальства, затвердженими наказом Державного комітету рибного господарства України від 15.02.1999 № 19 [6], та Порядком здійснення любительського і спортивного рибальства, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.1998 № 1126 [7], а також Правилами промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України, затвердженими наказом Державного комітету рибного господарства України № 33 від 18.03.1999 [8].

З метою забезпечення охорони, раціонального використання окремих видів водних біоресурсів, а також для доповнення, уточнення або зміни зазначених правил можуть розроблятися режими для окремих рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) («Режими рибальства у рибогосподарських водних об'єктах України»). В додатку до вказаних Режимів наведений перелік ділянок рибогосподарських водних об'єктів України, на яких заборонений промисел протягом року.

Як вбачається з джерел [6-8], зайняття добувним промислом у заборонений час має місце, якщо воно здійснюється тоді, коли будь-яка риболовля або зайняття іншим водним добувним промислом заборонені взагалі (наприклад, забороняється рибальство у новостворених водосховищах до особливого розпорядження, любительський лов тюленів, усіх видів осетрових та їхніх гібридів, лосося, форелі, харіуса, деяких інших видів риб, усіх видів крабів, устриць та інших видів, занесених до Червоної книги), або в строки, заборонені для добування певних видів і в конкретних водоймах (конкретні терміни зайняття водним добувним промислом визначаються за басейно-територіальним принципом і закріплюються у правилах промислового, любительського і спортивного рибальства, а також вказані у відповідних наказах Держрибагентства).

Правила любительського і спортивного рибальства забороняють лов водних живих ресурсів у темний час доби (пізніше години від заходу сонця та раніше години до його сходу) з човнів та інших плавучих засобів у Чорному та Азовському морях [6]. Лов раків забороняється у нерестовий період, під час линьки і виношування ікри. Конкретні строки заборони на лов раків встановлюються місцевими органами рибоохорони і доводяться до відома населення через засоби масової інформації.

До недозволених для промислу місць належать ті водойми або їхні ділянки, де вилов риби або інших водних тварин заборонено взагалі або обмежено певним періодом часу (дозволяється лише протягом певного часу). Так, любительським і спортивним рибальством забороняється займатись: у каналах теплоенергоцентралей, підвідних та скидних каналах електростанцій; у відводах рибогосподарських та меліоративних систем, у шлюзових каналах; поблизу мостів, які охороняються, у межах режимних зон охорони; у радіусі 500 м навколо риборозплідних господарств; у зимувальних ямах.

У водоймах заповідників, заказників риболовля зовсім заборонена, у деяких вона дозволяється лише після нересту. Також, до недозволених місць

слід віднести і охоронні зони, зони екологічного лиха та зони надзвичайної екологічної ситуації.

Забороненими визнаються ті знаряддя та способи зайняття добувним промислом, якими взагалі не дозволяється користуватись або які не дозволяється застосовувати для добування певних об'єктів водної фауни. Наприклад, під час любительського і спортивного рибальства забороняється лов водних живих ресурсів із застосуванням вибухових і отруйних речовин, електроструму, колючих знарядь лову, вогнепальної і пневматичної зброї (за винятком гарпунних рушниць для підводного полювання), промислових та інших знарядь лову, виготовлених із сіткоснастєвих матеріалів усіх видів і найменувань, лов раків у темну пору доби із застосуванням підсвічування. Забороняється промислове рибальство способом багрення, за допомогою брязкал і бовтаня. Під час підводного полювання на риб за допомогою гарпунних рушниць не дозволяється застосовувати акваланги та інші автономні дихальні пристрої.

Тобто, з урахуванням вищевказаного, при визначенні істотності шкоди (тобто з'ясуванні змісту, ознак і критеріїв шкоди), заподіяної внаслідок незаконного добування (вилову) водних біоресурсів, потрібно в кожному конкретному випадку враховувати не лише кількість добутих (пошкоджених і знищених) водних біоресурсів, але і їх вартість, поширеність їх видів на досліджуваній місцевості (видове різноманіття і чисельність в місці здійснення вилову), віднесення їх до спеціальних категорій (наприклад, до рідкісних і зникаючих видів), екологічну цінність (наприклад, занесення виду до Червоної книги України), значимість для конкретного місця перебування, господарства, а також враховувати особливості відтворення на досліджуваній місцевості.

Висновки. Таким чином, на основі узагальнення експертної практики визначені особливості оцінки істотності шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування водних біологічних ресурсів.

Проаналізовано та узагальнено основні критерії (ознаки), на підставі яких шкода, заподіяна незаконним добуванням водних біологічних ресурсів, може оцінюватись як істотна.

Запропоновані узагальнення сприятимуть повному та об'єктивному проведеному судових експертиз та експертних досліджень, вдосконаленню та поліпшенню якості їх виконання і, як результат, складанню більш обґрунтованого експертного висновку, який є одним із джерел доказів у кримінальних провадженнях стосовно злочинів, передбачених ст. 249 КК України.

Застосування наведених в даній статті критеріїв дасть змогу правильно розуміти ситуацію, дати точну оцінку заподіяної довікіллю шкоди та найголовніше довести наявність такої шкоди з усіма її наслідками.

Перелік посилань

References

1. Кримінальний кодекс України: від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.

1. The Criminal Code of Ukraine of 05.04.2001 № 2341-III. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2001. № 25-26. Art. 131. (in Ukrainian).

2. Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: постанова Пленуму Верховного суду України від 10.12.2004 № 17. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>.
2. On judicial practice in cases of crimes and other offenses against the environment: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated December 10, 2004 No. 17. Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04>. (in Ukrainian).
3. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08.07.2011 № 3677-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 17. С. 734. Ст. 155.
3. On fisheries, industrial fishing and protection of aquatic bio resources: Law of Ukraine of 08.07.2011 No. 3677-VI. *Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*. 2012. No. 17. P. 734. Art. 155. (in Ukrainian).
4. Бузевич І. Ю. Біологічне обґрунтування кількісних показників визначення істотної шкоди, завданої водним біоресурсам внаслідок зайняття незаконним рибним добувним промислом; затв. Інститутом рибного господарства НААН України. Київ, 2014. 7 с.
4. Buzevych, I. Yu. (2014). Biological substantiation of quantitative indicators for determining the significance of damage caused to aquatic bio resources as a result of illegal fishing extraction; approved by the Institute of Fisheries of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine. Kyiv. 7 p. (in Ukrainian).
5. Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів: постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2011 № 1209. *Офіційний вісник України*. 2011. № 92. С. 35. Ст. 3342.
5. On approval of fees for calculating the amount of compensation for damage caused by illegal extraction (collection) or destruction of valuable species of aquatic bio resources: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 21.11.2011 No. 1209. *Official Gazette of Ukraine*. 2011. No. 92. P. 35. Art. 3342. (in Ukrainian).
6. Правила любительського і спортивного рибальства; затв. наказом Державного комітету рибного господарства України від 15.02.1999 № 19 «Про затвердження Правил любительського і спортивного рибальства та Інструкції про порядок обчислення та внесення платежів за спеціальне використання водних живих ресурсів при здійсненні любительського і спортивного рибальства» та зареєстр. в Міністерстві юстиції України 28.04.1999 за № 269/3562. *Офіційний вісник України*. 1999. № 19. Ст. 847. С. 372.
6. Recreational and sport fishing rules; approved by order of the State Committee for Fisheries of Ukraine dated 15.02.1999 No. 19 "On approval of the Rules for amateur and sport fishing and the Instruction on the procedure for calculating and making payments for the special use of aquatic living resources in the implementation of amateur and sport fishing" and the register. at the Ministry of Justice of Ukraine on April 28, 1999 under No. 269/3562. *Official Gazette of Ukraine*. 1999. No. 19. Art. 847. Art. 372. (in Ukrainian).
7. Порядок здійснення любительського і спортивного рибальства; затв. постановою Кабінету Міністрів України від 18.07.1998 № 1126. *Офіційний вісник України*. 1998. № 29. Ст. 1099. С. 67.
7. The procedure for the implementation of recreational and sport fishing; approved Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 18, 1998 No. 1126. *Official Gazette of Ukraine*. 1998. No. 29. Art. 1099. P. 67. (in Ukrainian).
8. Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах
8. Industrial fishing regulations in fishery water bodies of Ukraine; approved by order

України; затв. наказом Державного комітету рибного господарства України № 33 від 18.03.1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0326-99>.

of the State Committee for Fisheries of Ukraine No. 33 dated 18.03.1999. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0326-99>. (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ СУЩЕСТВЕННОСТИ ВРЕДА, НАНЕСЕННОГО ВСЛЕДСТВИИ НЕЗАКОННОЙ ДОБЫЧИ ВОДНЫХ БИОЛОГИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ

**Е. А. Матвиенко
Т. В. Гончаренко**

Расследование преступлений, связанных с незаконным занятием рыбным, звериным и иным водным добывающим промыслом, сопровождается определенными трудностями. По большей части эти трудности связаны с тем, что на сегодняшний день на законодательном уровне отсутствует информация об оценке существенности нанесенного вреда, а также не закреплены критерии (признаки) оценки последствий преступлений, связанных с незаконной добычей водных биологических ресурсов. Это не позволяет объективно оценить характер нанесенного окружающей среде вреда. В свою очередь, это может приводить к судебным ошибкам при разрешении по сути дел из-за возникновения осложнений при доказывании наличия нанесения существенного вреда. Соответственно остается множество теоретических, методологических и практических вопросов, касающихся правильности проведения исследований по определению существенности нанесенного окружающей среде вреда.

Анализ практики проведения судебных инженерно-экологических экспертиз, в частности исследований по рассматриваемой тематике, свидетельствует о том, что на сегодняшний день есть необходимость в определении единого подхода в проведении экспертных исследований по определению существенности нанесенного окружающей среде вреда.

В целом проблема заключается в отсутствии конкретизации количественных и качественных признаков «нанесенного существенного вреда».

В данной статье, на основе анализа нормативно-правовой документации и обобщения экспертной практики, исследованы особенности оценки существенности вреда, нанесенного окружающей среде незаконной добычей водных биологических ресурсов.

Рассмотрены, проанализированы и обобщены основные критерии (признаки), на основании которых вред, нанесенный незаконной добычей водных биологических ресурсов, может оцениваться как существенный.

Детальные исследования нанесенного вреда по данным критериям (признакам) во время проведения судебных экспертиз и экспертных исследований будут способствовать повышению эффективности расследований экологических преступлений по статье 249 Уголовного кодекса Украины. При этом результаты таких экспертных исследований позволят сделать заключение, которые в суде станут источниками доказательств вины обвиняемых в совершении указанных преступлений.

Предложенные в статье обобщения будут способствовать полному и объективному проведению судебных экспертиз и экспертных исследований по рассматриваемой

тематике, усовершенствованию и улучшению качества их выполнения и, как результат, составлению более обоснованного экспертного заключения.

Ключевые слова: судебная инженерно-экологическая экспертиза, незаконная добыча, водные биоресурсы, вред, существенность вреда, критерии (признаки) существенности вреда.

THE FEATURES OF THE ASSESSMENT OF THE SIGNIFICANCE DAMAGE CAUSED AS A RESULT OF ILLEGAL EXTRACTION OF BIOLOGICAL RESOURCES

**E. Matviienko
T. Honcharenko**

Investigation of crimes related to illegal fishing, animal and other water mining is accompanied by certain difficulties. For the most part, these difficulties are due to the fact that today at the legislative level there is no information on assessing the significance of the harm caused, and the criteria (signs) for assessing the consequences of crimes related to the illegal extraction of aquatic biological resources are not enshrined. This does not allow an objective assessment of the nature of the damage to the environment. In turn, this can lead to judicial errors when resolving the merits of cases due to the emergence of complications in proving the presence of significant harm. Accordingly, there are many theoretical, methodological and practical questions regarding the correctness of research to determine the significance of the harm caused to the environment.

An analysis of the practice of conducting forensic engineering and environmental examinations, in particular, research on the topic under consideration, indicates that today there is a need to determine a unified approach in conducting expert research to determine the significance of the harm caused to the environment.

In general, the problem lies in the lack of specification of quantitative and qualitative signs of "significant harm inflicted".

In this article, based on the analysis of regulatory documents and generalization of expert practice, the features of assessing the significance of the harm caused to the environment by the illegal extraction of aquatic biological resources are investigated.

The main criteria (signs) are considered, analyzed and summarized, on the basis of which the harm caused by the illegal extraction of aquatic biological resources can be assessed as significant.

Detailed studies of the harm caused according to these criteria (signs) during forensic examinations and expert research will help to increase the efficiency of investigations of environmental crimes under Article 249 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, the results of such expert studies will make it possible to draw conclusions, which in court will become sources of evidence of the guilt of those accused of committing these crimes.

The generalizations proposed in the article will contribute to the complete and objective conduct of forensic examinations and expert studies on the topic under consideration, to improve and improve the quality of their implementation and, as a result, to draw up a more substantiated expert opinion.

Key words: forensic engineering and environmental expertise, illegal mining, aquatic biological resources, harm, materiality of harm, criteria (signs) of materiality of harm.

СУДОВА

5 **БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА,
ЗЕМЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА ТА
ЕКСПЕРТИЗА З ПИТАНЬ
ЗЕМЛЕУСТРОЮ**

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.77>
УДК 624.1317: 624.131.3

Роман Миколайович Пасько
завідувач лабораторії
інженерно-технічних видів досліджень

ORCID: 0000-0002-3313-0368
E-mail: roman.pasko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

Світлана Анатоліївна Теренчук
кандидат фізико-математичних наук,
доцент кафедри інформаційних технологій проектування
та прикладної математики

ORCID: 0000-0001-6527-4123
E-mail: terenchuksa@ukr.net

Київський національний університет будівництва і архітектури

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЖЛИВИХ ПРИЧИН ДЕФОРМАЦІЙ БУДІВЕЛЬ І СПОРУД, ЯКІ ПОБУДОВАНІ НА ПРОСІДАЮЧИХ ЛЕСОВИХ ҐРУНТАХ

У статті проведено аналіз можливих причин деформацій будівель і споруд, які побудовані на просідаючих лесових ґрунтах. Розглянуто механізм розвитку просідаючих деформацій лесових ґрунтів і проведено аналіз можливих причин зміни їх гідрогеологічного режиму. Систематизовано основні фактори та джерела зміни гідрогеологічного режиму ґрунтів, які з великою ймовірністю можуть спричинити підтоплення та просідання фундаментів об'єктів у процесі їх будівництва та експлуатації.

Ключові слова: будинок; гідрогеологічний режим; деформації; просідаючий лесовий ґрунт; судова будівельно-технічна експертиза.

Постановка проблеми. Стрімке зростання будівельної діяльності в умовах міської забудови та збільшення випадків порушень режимів експлуатації об'єктів нерухомості спричиняють погіршення технічного стану будинків і споруд, що знаходяться поруч. Обсяги будівельної діяльності збільшуються внаслідок фізичного та морального старіння будинків і споруд, підвищення цін і зміни форм власності на нерухомість, необхідності реконструкції промислових підприємств, малоповерхових будівель та активізації нового будівництва в районах старої забудови. В таких умовах надійна оцінка технічного стану будівель і споруд виділяється як важливий напрямок будівельної діяльності.

Будівельна діяльність і різні експлуатаційні фактори можуть спричинити зміну механічних і деформаційних властивостей ґрунтів, що призводить до невідповідності між розрахунковими та фактичними значеннями характеристик ґрунтової основи об'єктів. Проте, саме ці зміни є однією з основних причин руйнації та деформації будівель і споруд, що побудовані на просідаючих лесових ґрунтах, які займають більш, ніж 80 % площі території країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про вплив будівельної діяльності та різних експлуатаційних факторів на зміну механічних і деформаційних властивостей ґрунтів, і як наслідок руйнації та деформації об'єктів, побудованих на просідаючих лесових ґрунтах, свідчать роботи науковців та експертів, серед яких Є. М. Бабиц, І. П. Бойко, М. Д. Бойко, О. І. Буратевич, Я. Д. Гільман, А. А. Григорян, М. Я. Денисов, В. М. Дорош, В. Д. Лотадзе, В. В. Караван, Р. М. Пасько, В. О. Сахаров та інші.

Аналіз матеріалів наглядових проваджень судових будівельно-технічних експертиз (експертних досліджень) та технічних звітів, в яких вирішувались питання з визначення причин руйнації та деформації різних об'єктів, а також досвіду спеціалізованих організацій з технічного обслуговування будівельних об'єктів, теж надає підстави стверджувати, що однією з основних таких причин виявилось недостатнє вивчення ґрунтової основи [1-4].

Мета дослідження. Метою даної статті є аналіз можливих причин деформацій будівель і споруд, які побудовані на просідаючих лесових ґрунтах.

Викладення основного матеріалу. Проблеми будівництва, забезпечення міцності та надійної експлуатації будівель і споруд, які побудовані чи будуються на просідаючих ґрунтах, виникли наприкінці 20-х років минулого століття. Ці проблеми пов'язані з будівництвом на просідаючих лесових ґрунтах найбільших металургійних, машинобудівних та інших заводів Запоріжжя, Нікополя, Дніпра, Маріуполя, Херсона [1, 4].

Геологічна будова ґрунтів території України (рис. 1) представлена чергуванням делювіальних лесових суглинків і супісків, з потужністю залягання в окремих областях до 30 м, які відносяться до тих, які просідають і не просідають від власної ваги (колишні I і II тип просадності).

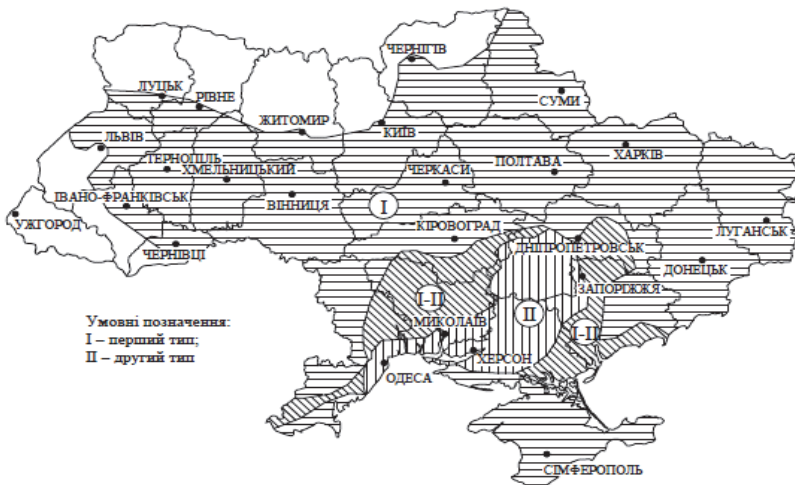

Рис. 1. Карта розміщення лесових ґрунтів в Україні

Відмінною рисою ґрунтів I і II типів просадності та різних їх видозмін є здатність до осідання, просідання, зсувів, провалів, пливунів при водонасиченні та обвалів [1, 4-7].

Провал – вертикальне опускання поверхні якої-небудь частини території, що виникає внаслідок утворення порожнеч при розчиненні ґрунтів підземними водами.

Зсув – повільне переміщення (ковзання) земляних мас під впливом сили ваги в зв'язку зі зміною фізичних властивостей ґрунтів за участю поверхневих і підземних вод, а також атмосферних опадів.

Осідання – вертикальний зсув (опускання) поверхні якої-небудь частини території, що виникає в результаті ущільнення ґрунтів при їх навантаженні.

Пливун – водонасиченні мало зв'язані нещільні породи, насичені водою з високим вмістом колоїдних частинок, які при розкриванні виявляють здатність до розпливання і переміщення.

Будь-який із зазначених факторів може бути причиною погіршення технічного стану будівель та споруд, які побудовані на просідаючих лесових ґрунтах. Саме тому важливим питанням є інженерні вишукування, а також експертиза проектної документації в частині визначення якості проектних рішень на міцність, надійність та довговічність.

В подальшому, при будівництві та експлуатації будівель і споруд на просідаючих лесових ґрунтах, в ґрунтах продовжується розвиток складних фізико-хімічних процесів, що зумовлені [4, 8-11]:

- значною товщиною шару просідаючих ґрунтів;
- заляганням під шаром просідаючих ґрунтів водонасичених лесових ґрунтів, які характеризуються підвищеною стискальністю;
- специфічним і складним механізмом розвитку просідаючих деформацій.

Механізм розвитку просідаючих деформацій лесових ґрунтів обумовлений особливостями процесів їх формування та існування, в результаті яких ці ґрунти тривалий час перебувають в недоущільненому стані.

Недоущільнений стан лесового ґрунту може зберігатися протягом усього періоду існування товщ, якщо не відбудеться підвищення вологості та навантаження [4, 10-12].

При зростанні вологості ґрунтів зменшується їх об'ємна маса, а консистенція з напівтвердої стає тугопластичною. Ці трансформації можуть бути причиною переходу ґрунтової основи будівель і споруд, побудованих на таких ґрунтах, до граничного стану [4, 10, 11].

Таким чином, необхідною умовою для прояву зниження несучої здатності лесового ґрунту є співвідношення [13]:

- наявності навантаження від власної ваги ґрунту чи фактору здатності переборювати сили зв'язності ґрунту при зволоженні;
- зволоження, при якому в значній мірі знижується міцність ґрунту.

Міра ущільнення лесового ґрунту, що перебуває в недоущільненому стані, в кожному окремому випадку визначається співвідношенням зниження його міцності при зволоженні та величиною діючого навантаження [4].

Це означає, що міра впливу факторів, які можуть призвести до різкого зниження несучої здатності ґрунтів внаслідок збільшення зовнішнього навантаження чи власної ваги товщ просідаючих ґрунтів при умові підвищення вологості лесових ґрунтів, в кожному окремому випадку може бути різною. Таким чином, до основних прихованих причин погіршення технічного стану об'єктів, побудованих на просідаючих лесових ґрунтах, належить зміна гідрогеологічного режиму ґрунтів після завершення будівництва. Зазначена зміна може призвести до невідповідності фактичних значень характеристик ґрунтової основи тим розрахунковим значенням, що використовувались при проектуванні та будівництві (рис. 2).

При цьому може [4-6, 10]:

- зрости вологість ґрунту;
- зменшитись його об'ємна маса;
- консистенція з напівтвердої стати тугопластичною;
- знизитись міцнісні характеристики;

– збільшитись стискальність.

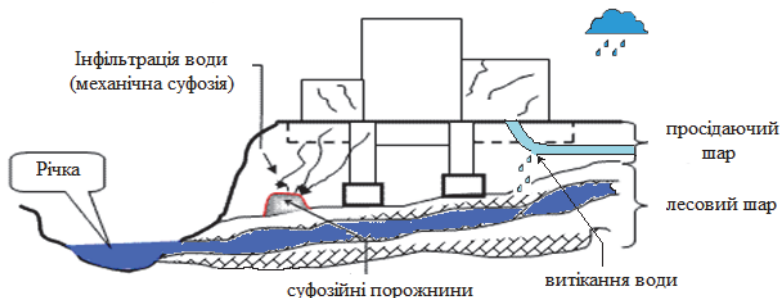

Рис. 2. Можливі причини зміни гідрогеологічного режиму ґрунтів в період експлуатації будинку

До зміни гідрогеологічного режиму просідаючих лесових ґрунтів з великою ймовірністю призводять такі події, як:

- підняття рівня підземних вод;
- порушення природного режиму водоносного горизонту;
- активність гідрогеологічних процесів;
- розвиток фільтраційних деформацій ґрунту.

Причиною появи зазначених подій можуть бути такі експлуатаційні фактори, як [1, 4, 13]:

- відсутність зливової каналізації;
- порушення інфільтрації та неупорядкований стік зливових, дощових і талих вод, що спричиняє ерозійний розмив ґрунту;
- утворення пазух замочування ґрунтів на схилах і ерозія ґрунтів при неупорядкованому стоці та скиданні води;
- скупчення води в місцях зниження рельєфу через неякісно виконане планування перед будівлями і спорудами;
- витікання води з водопровідних, каналізаційних, теплофікаційних магістралей і зливових комунікацій, що тягне за собою загальний підйом рівня підземних вод і водонасичення ґрунту;
- підвищення рівня ґрунтових вод і збільшення вологості порід зони аерації.

Іншою суттєвою причиною розвитку нерівномірного осідання будівлі чи споруди в період їх експлуатації є зміна механічних і деформаційних властивостей ґрунтової основи, що відбувається внаслідок використання різної будівельної техніки при виконанні поряд земельних робіт з розробки котлованів і траншей (рис. 3).

Ослаблення ґрунтової основи при виконанні земельних робіт можуть також ускладнюватися [4-8]:

- метеорологічними факторами, що характеризуються підвищеною атмосферною вологою (рис. 4), яка викликає зміну деформаційних властивостей (S) ґрунтової основи;

– факторами, що характеризуються підвищеною ґрунтовою вологою (рис. 4), яка викликає зміну деформаційних властивостей (S) ґрунтової основи;

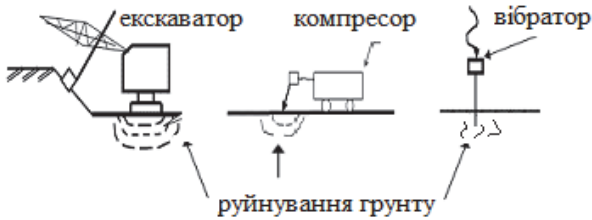

Рис. 3. Зміни властивостей ґрунту при використанні будівельної техніки

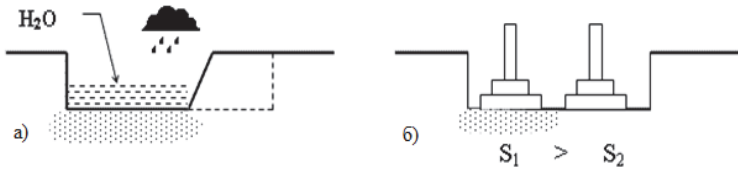

Рис. 4. Зміна деформаційних властивостей (а) і нерівномірне осідання ґрунтової основи (б) внаслідок нерівномірного зволоження атмосферними опадами

– гідростатичними впливами, механічною та хімічною суфозією (рис. 5);
 – промерзанням та водонасиченням ґрунтової основи після розмерзання, що може призвести до випирання ґрунту з-під підшови фундаментів, деформацій фундаментів і втрати стійкості основи будинку чи споруди (рис. 6);
 – грубими помилками будівельників (рис. 7).

Рис. 5. Зміни структури котловану при виконанні земельних робіт внаслідок гідростатичного впливу (а) та механічної суфозії (б)

Рис. 6. Зміни властивостей ґрунтової основи внаслідок морозного пучення

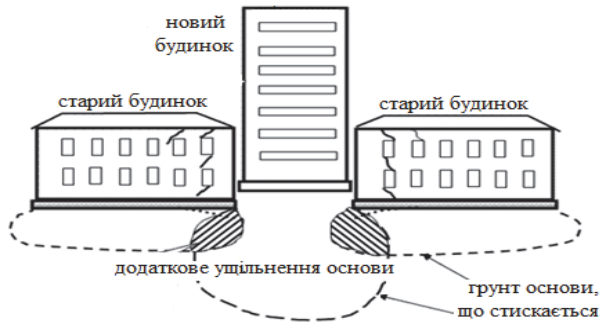

Рис. 7. Додаткове нерівномірне ущільнення ґрунтів внаслідок взаємовпливів фундаментів сусідніх будинків

До нерівномірного осідання будівлі чи споруди може призвести тривала їх експлуатації в несприятливих умовах, ущільнення або місцеві зсуви ґрунтів внаслідок [4, 8]:

- поступового збільшення корисного навантаження;
- перевищення проєктного навантаження;
- процесу фільтраційної консолідації (рис. 8);
- нерівномірного ущільнення неоднорідних пластів основи ґрунту під будинком (рис. 9);
- допущення помилок при вишукуванні, проєктуванні, будівництві та експлуатації нового будинку в умовах ущільненої забудови (рис. 7, 10).

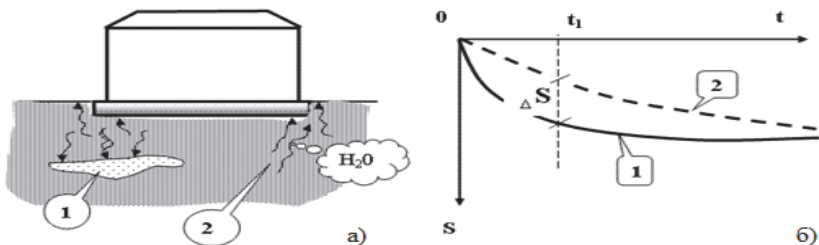

Рис. 8. Схема нерівномірної консолідації ґрунтової основи будинку: а – фільтраційна консолідації; б – згасання осідання (ΔS) у часі (t) при можливості фільтрації в обох (1) та одному (2) напрямках

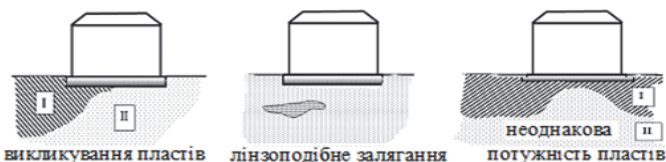

Рис. 9. Приклади напластування ґрунтів різної потужності під будинком

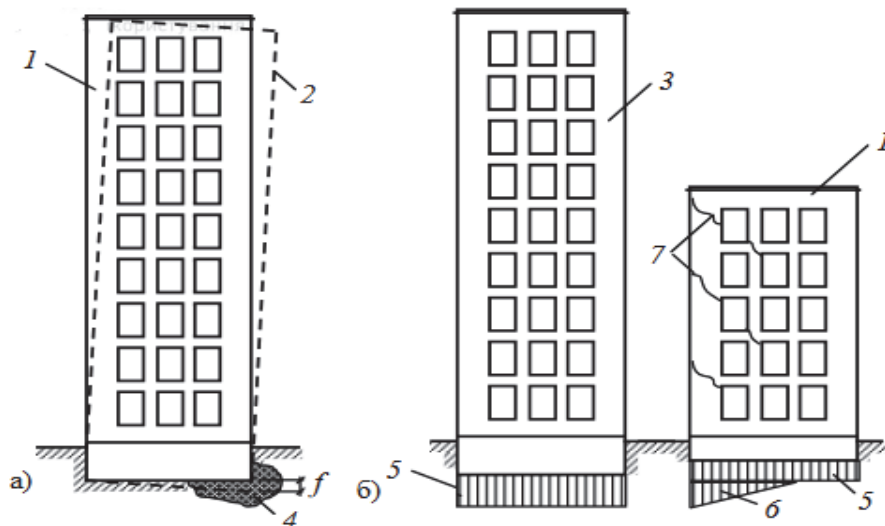

Рис. 10. Деформація будинку у вигляді крену (а) та зміна тиску ґрунтової основи в існуючих будинках при зведенні поряд нових (б): 1 – існуючі будинки в проектному стані; 2 – стан будинку внаслідок крену; 3 – новий будинок; 4 – послаблений ґрунт; 5 – тиск ґрунту в проектному стані; 6 – додатковий тиск в основі існуючого будинку; 7 – характер розташування тріщин в стінах існуючого будинку

Внаслідок напластування ґрунтів різної потужності в побудованих на них об'єктах можуть розвиватись деформації різноманітного характеру. Характер деформацій тріщин залежить від співвідношення потужностей пластів (m_v) розмірів масиву зміненого ґрунту та типу жорсткості об'єктів.

Якщо сучасне будівництво житлових і громадських будівель відбувається на вільних ділянках забудованих територій поряд з існуючими будинками з невеликою кількістю поверхів (рис. 7, 10), то в цьому випадку тиск у ґрунті, який виникає від нових будинків, додається до тиску під фундаментами існуючих будинків, що призводить до розвитку місцевих зсувів ґрунту і, як наслідок, до кренів або руйнувань існуючих будинків.

Деформації у вигляді крену можуть виникати в абсолютно жорстких будинках та спорудах при нерівномірному послабленні ґрунту (рис. 10).

В абсолютно гнучких спорудах, таких як галереї, естакади та акведуки, фундаменти адаптуються до деформацій основи, при цьому розвиток нерівномірних осідань практично не впливає на появу додаткових зусиль у конструкціях споруди.

Характерні види деформацій і тріщин в будинках скінченої жорсткості залежно від розташування областей локальних змін фізико-механічних характеристик замоченого ґрунту показані на рис. 11 – 17 [4, 14].

Прогин (викривлення будинку опуклістю вниз) виникає за умови $m_{VI} < m_{VII}$ та супроводжується вертикальними тріщинами зі збільшеним розкриттям у розтягнутій зоні нижньої частини будинку. Іншими характерними ознаками

прогину будинку також можуть бути похилі тріщини між віконними прорізами та тріщини у верхній зоні будинку, що утворюються внаслідок появи зсувних напружень. Область замочування при прогині, зазвичай, знаходиться над найбільшими деформаціями (рис. 11).

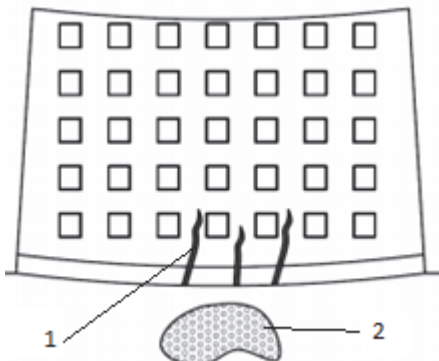

Рис. 11. Деформації прогину:
1 – можливе розташування тріщин; 2 – масив зміненого ґрунту

Вигин (викривлення будинку опуклістю вгору) виникає за умови $m_{VI} > m_{VII}$ і супроводжується вертикальними тріщинами з найбільшим розкриттям у верхній частині будинку. При вигині джерело замочування найчастіше знаходиться під одним із країв об'єкта експертизи (рис. 12).

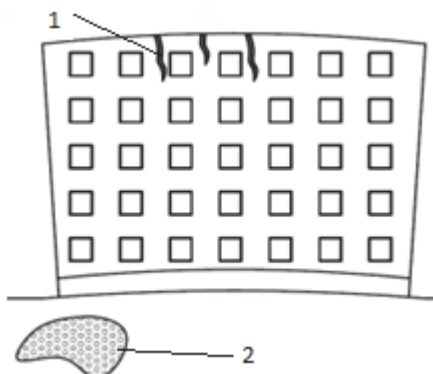

Рис. 12. Деформації вигину:
1 – можливе розташування тріщин; 2 – масив зміненого ґрунту

Деформації зсуву (перекоси) виникають в будинках і спорудах в наслідок суттєвого нерівномірного осідання окремих ділянок невеликої протяжності

при збереженні проектного положення основної частини об'єкта. Джерело замочування при зсувах зазвичай знаходиться під верхніми ділянками похилих тріщин (рис. 13).

Перекуси можуть супроводжуватись похилими тріщинами в стінах між віконними прорізами (рис. 13) і суцільними вертикальними тріщинами в перемичках у верхній частині будинку. За таких деформацій будинок може перейти в аварійний технічний стан.

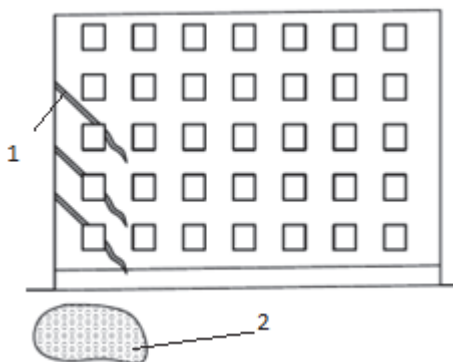

Рис. 13. Деформації зсуву:
1 – можливе розташування тріщин; 2 – масив зміненого ґрунту

Вертикальні розриви стін характеризуються тріщинами на всю висоту будинку, включаючи фундамент, і можуть свідчити про горизонтальні деформації ґрунту, що супроводжують його вертикальні просідання. При таких деформаціях втрата несучої здатності простінків може привести до втрати просторової жорсткості об'єкта внаслідок відриву подовжніх стін від поперечних (рис. 14).

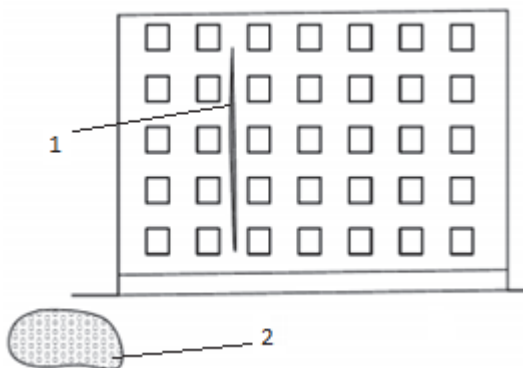

Рис. 14. Вертикальний розрив стіни:
1 – вертикальний розрив; 2 – масив зміненого ґрунту

Горизонтальні розриви стін найчастіше спостерігаються якщо не була належним чином виконана підготовка основи при будівництві і просідаючі деформації ґрунту протікають безпосередньо під фундаментом. Такі розриви характеризуються появою горизонтальних та/або злегка похилих тріщин. Область замочування при горизонтальних розривах, як правило, розташована під центром місця розташування тріщин (рис. 15).

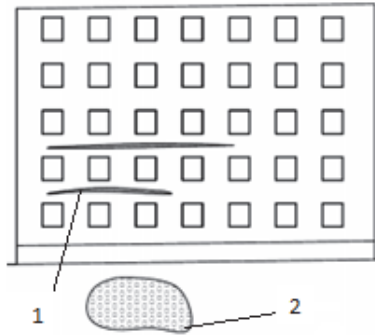

Рис. 15. Горизонтальний розрив стіни:
1 – горизонтальний розрив; 2 – масив зміненого ґрунту

Замикання деформаційних швів проявляється у вигляді змінання ділянок стін, що примикають до шва, балконів, карнизів і зміщення плит перекриттів (рис. 16).

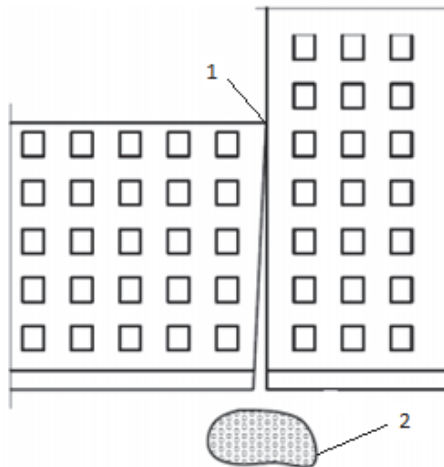

Рис. 16. Замикання деформаційних швів
1 – змінання ділянок стін; 2 – масив зміненого ґрунту

Деформації замикання деформаційних швів можливі внаслідок просідання будинків в процесі будівництва якщо поряд з раніше побудованим об'єктом здійснюється нове будівництво об'єкта підвищеної поверховості, який має більшу вагу. Місцеве стискування зазвичай виникає у верхній частині будинку.

Найчастішою причиною деформацій блочних будинків є замочування основи з мереж каналізації. Серед інших причини деформації зазначеного типу, згідно зі статистичними даними є: замочування основи з мереж водопроводу чи теплотраси, замочування основи атмосферними водами та замочування основи в результаті неправильного блокування відсіків будинку.

Характер деформацій і розвитку тріщин в стінах будинку залежить також від розмірів масиву зміненого ґрунту (рис. 17).

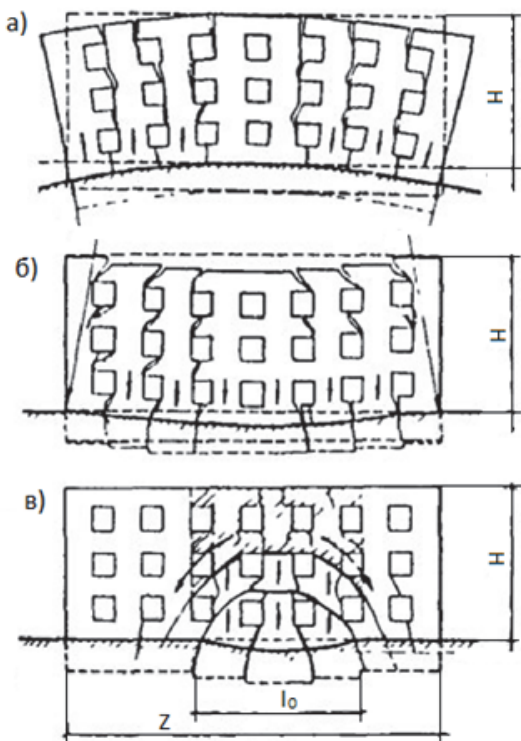

Рис. 17. Деформації та розвиток тріщин в стінах будинку при:
 а – просіданні ґрунту на довжині будинку (Z) випуклістю ввєрх;
 б – просіданні ґрунту на довжині будинку (Z) випуклістю ввєрх;
 в – при місцевому просіданні ґрунту ($l_0 < H < Z$)

Проведені дослідження причин погіршення технічного стану об'єктів, які побудовані на просідаючих лесових ґрунтах, надають підстави стверджувати, що з великою ймовірністю будуть деформації цих об'єктів якщо з будь-яких причин буде замочена їх ґрунтова основа.

Саме тому результати інженерних вишукувань (інженерно-геологічних, геотехнічних, геофізичних та інших) мають містити в собі дані, які необхідні для оцінки можливих змін властивостей ґрунтової основи будинків і споруд при силових впливах внаслідок різних факторів господарської діяльності.

На рис. 18 систематизовано основні фактори та джерела підтоплення будівель і споруд, що можуть спричинити просідання їх фундаментів [4].

Дані фактори впливу середовища можливо розділити на такі що пов'язані з:

- проектуванням об'єкта експертизи;
- будівництвом об'єкта експертизи;
- експлуатацією об'єкта експертизи;
- діяльністю людини поруч з об'єктом експертизи;
- природними змінами гідрокліматичних умов території.

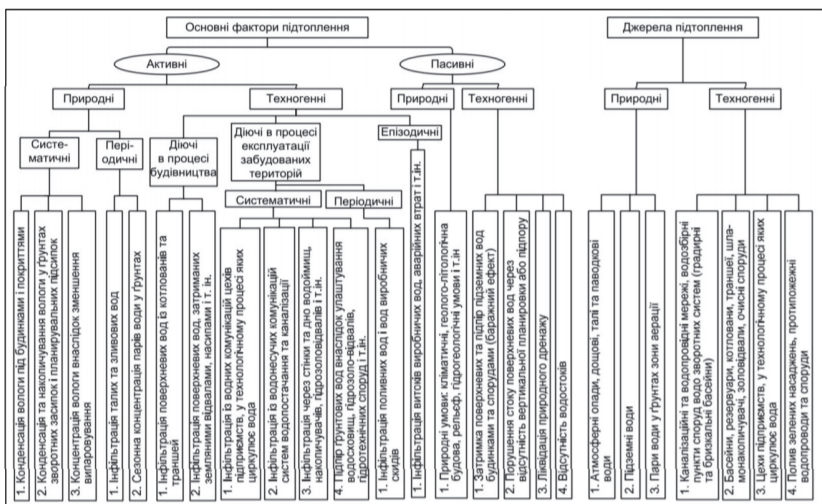

Рис. 18. Основні фактори та джерела зміни гідрологічного режиму ґрунтів, що можуть спричинити підтоплення та просідання фундаментів об'єкта будівництва

Висновки. За результатами проведеного дослідження встановлено, що однією з основних прихованих причин погіршення технічного стану будівель і споруд, які побудовані на просідаючих лесових ґрунтах України, є зміна механічних і деформаційних властивостей їх ґрунтової основи внаслідок локальних чи тотальних змін гідрологічних та інженерно-геологічних умов.

Досліджено та систематизовано основні фактори та джерела зміни гідрогеологічного режиму ґрунтів, які з великою ймовірністю можуть спричинити до деформації будівельних об'єктів в процесі їх експлуатації.

Перелік посилань

1. Методичні рекомендації проведення судових будівельно-технічних експертиз з визначення причини руйнації будинків та споруд, зведених на просадочних ґрунтах: звіт про НДР / ДніпроНДІСЕ; викон.: В. Дорош, В. Волошин, Є. Пантелеєв А. Кияниця, Т. Божко, Т. Ісмагулова, Л. Деменко. Дніпропетровськ, 2002. 45 с.
2. Методичні рекомендації з визначення фізичного зносу нежитлових будівель: звіт про НДР / КНДІСЕ; викон.: О. Буратевич, Н. Сенік, В. Харченко, О. Чайка, Р. Пасько, Д. Псярнецький, О. Сверида, В. Буднік, Н. Арабулі, О. Лисак, І. Чалюк. Київ, 2015. 177 с.
3. Бойко М. Д., Мураховский А. И., Величкин В. З. Техническое обслуживание и ремонт зданий и сооружений: справоч. пособ. Москва, 1993. 2008 с.
4. Пасько Р. М., Теренчук С. А., Агхеззаф А. Аналіз причин погіршення технічного стану об'єктів, побудованих на просідаючих лесових ґрунтах. *Управління розвитком складних систем*. 2020. Вип. 43. С. 116-122. URL: [dx.doi.org/10.32347/2412-9933.2020.43.116-122](https://doi.org/10.32347/2412-9933.2020.43.116-122).
5. ДБН В.1.1-45:2017. Будівлі і споруди в складних інженерно-геологічних умовах. Загальні положення. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_1_1_45/1-1-0-1778
6. ДБН В.1.1-46:2017. Державні будівельні норми України. Інженерний захист територій, будівель і споруд від зсувів та обвалів. Основні положення. URL: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_1_1_46/1-1-0-1779
7. ДСТУ Б В.2.1-2-96. Основи та підвалини будинків і споруд. Ґрунти. Класифікація.

References

1. Dorosh, V., Voloshyn, V., Panteleiev, A., Kyianytsa, A., Bozhko, T., Ismahulova, T., Demenko, L. (2002). Methodical recommendations for conducting forensic construction and technical examinations to determine the cause of destruction of buildings and structures erected on subsidence soils: Report on research work. Dnipropetrovsk. 45 p. (in Ukrainian).
2. Buratevych, O., Senyk, N., Kharchenko, V., Chaika, O., Pasko, R., Psiarnetskyi, D., Sveryda, O., Budnik, V., Arabuli, N., Lysak, O., Chaliuk, I. (2015). Methodical recommendations for determining the physical wear of non-residential buildings: Report on research work. Kyiv. 177 p. (in Ukrainian).
3. Boiko, M. D., Murakhovskii, A. I., Velichkin, V. Z. (1993). Maintenance and repair of buildings and structures: a reference guide. Moscow. 2008 p. (in Russian).
4. Pasko, R., Terenchuk, S., Aghezaf, A. (2020). Analysis of Deterioration Causes to the Technical Condition of Buildings Constructed on Subsidence Loess Soils. *Management of Development of Complex Systems*. Issue 43, 116-122. Retrieved from: [dx.doi.org/10.32347/2412-9933.2020.43.116-122](https://doi.org/10.32347/2412-9933.2020.43.116-122). (in Ukrainian).
5. DBN B.1.1-45:2017. Buildings and structures in complex engineering and geological conditions. General provisions. Retrieved from: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_1_1_45/1-1-0-1778 (in Ukrainian).
3. DBN B.1.1-46:2017. State building codes of Ukraine. Engineering protection of territories, buildings and structures from landslides and landslides. Substantive provisions. Retrieved from: https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/dbn_v_1_1_46/1-1-0-1779 (in Ukrainian).
4. DSTU B B.2.1-2-96. Foundations and foundations of buildings and structures. Soils.

- URL: http://geo-ingeo.narod.ru/olderfiles/1/DSTU_B_V.2.1-2-96_Grunty_Klassifikaciya.pdf
8. Пасько Р. М., Теренчук С. А. Дослідження ознак погіршення технічного стану об'єктів, побудованих на просідаючих лесових ґрунтах. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: матеріали II міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 листопада 2020 р.). Київ, 2020. С. 423-427.
9. Денисов Н. Я. Строительные свойства леса и лесовидных суглинков. Москва, 1953. 155 с.
10. Гильман Я. Д., Ананьев В. П. Строительные свойства лессовых грунтов и проектирование оснований и фундаментов Ростов на Дону, 1971. 132 с.
11. Ломтадзе В. Д. Инженерная геология. Инженерная геодинамика: учебник для вузов. Ленинград, 1977. 479 с.
12. Григорян А. А., Иванов Ю. К. Прогноз просадки грунтовой толщи при замачивании через небольшой в плане глубокий источник. *Основания, фундаменты и механика грунтов*. 1968. № 6. С. 31-34.
13. Денисов Н. Я. О природе просадочных явлений в лёссовидных суглинках. Москва, 1946. 176 с.
14. Бабич Є. М., Караван В. В., Бабич В. Є. Діагностика, паспортизація та відновлення будівель і інженерних споруд: підруч. Рівне, 2018. 176 с.
15. Бойко І. П., Сахаров В. О., Сахаров С. О. Дослідження динамічних властивостей конструкцій системи «основа – фундамент – надземні конструкції». *Основи і фундаменти: міжвідом. наук.-техн. зб.* Київ, 2006. Вип. 30.
- Classification. Retrieved from: http://geo-ingeo.narod.ru/olderfiles/1/DSTU_B_V.2.1-2-96_Grunty_Klassifikacciya.pdf (in Ukrainian).
5. Pasko, R., Terenchuk, S. (2020). Research of signs of deterioration of technical condition of objects built on subsidence of forest soils. *Topical issues of forensic examination, criminology and criminal process: proceedings of the II international scientific and practical conference* (Kyiv, November 19). Kyiv. P. 423-427. (in Ukrainian).
6. Denisov, N. Ya. (1953). Construction properties of the loess and loess-like loams. Moscow. 155 p. (in Russian).
7. Gilman, Ya. D., Ananayev, V. P. (1971). Construction proper ties of loessial soil and design of the bases and foundations. Rostov on Don. 132 p. (in Russian).
8. Lomtadze, V. D. (1977). Engineering geology. Engineering geodynamics: textbook for universities. Leningrad. 479 p. (in Russian).
9. Grigorian, A. A., Ivanov, Yu. K. (1968). Prediction of subsidence of soil strata when soaking through a small in plan deep source. *Basis, foundations and soil mechanics*. No. 6. P. 31-34. (in Russian).
10. Denisov, N. Ya. (1946). On the nature of subsidence phenomena in loesslike loams. Moscow. 176 p. (in Russian).
11. Babych, Ye. M., Karavan, V. V., Babych, V. Ye. (2018). Diagnostics, certification and restoration of buildings and engineering structures: textbook. Rivne. 176 p. (in Ukrainian).
12. Boiko, I. P., Sakharov, V. O., Sakharov, C. O. (2006). Research of dynamic properties of structures of the system “basic –foundation – aboveground structures”. *Fundamentals and foundations: interdepartmental scientific and technical collection*. Kyiv. 30. (in Ukrainian).

ИССЛЕДОВАНИЕ ВОЗМОЖНЫХ ПРИЧИН ДЕФОРМАЦИЙ ЗДАНИЙ И СООРУЖЕНИЙ, КОТОРЫЕ ПОСТРОЕНЫ НА ПРОСАДОЧНЫХ ЛЕССОВЫХ ГРУНТАХ

**Р. Н. Пасько
С. А. Теренчук**

В данной статье авторами проведен анализ возможных причин деформаций зданий и сооружений, что построены на просадочных лессовых грунтах. В основу исследований положен системный анализ экспертной практики выявления причин ухудшения технического состояния объектов, строящихся и эксплуатируемых на таких почвах. Рассмотрены механизмы развития просадочных деформаций лессовых грунтов и проведен анализ причин изменения их гидрогеологического режима. Систематизированы основные факторы и источники, которые с большой вероятностью могут приводить к изменениям гидрогеологических режимов почв в процессе строительства и эксплуатации зданий и сооружений, эксплуатируемых на просадочных лессовых грунтах. Особое внимание уделяется исследованию причин изменений гидрогеологического режима почв, какие приводят к несоответствию расчетных характеристик грунтовым основаниям, что использовались при строительстве объекта, их фактическим значением. Показано, что это несоответствие является одной из основных скрытых причин подтопления зданий и сооружений, которая может привести к неравномерному проседанию. Систематизировано взаимосвязь между появлением или развитием поврежденных конструкции здания и вероятными причинами ухудшения его технического состояния.

Ключевые слова: гидрогеологический режим; деформации; здание; просадочный лессовый грунт; судебная строительно-техническая экспертиза.

RESEARCH OF POSSIBLE CAUSES OF DEFORMATION OF BUILDINGS AND STRUCTURES BUILT ON SUBSIDENCE LOESS SOILS

**R. Pasko
S. Terenchuk**

In this article, the authors analyzed the possible causes of deformation of buildings and structures that are built on subsiding loess soils. The research is based on a systematic analysis of the expert practice of identifying the reasons for the deterioration of the technical condition of objects built and operated on such soils. The mechanisms of the development of subsidence deformations of loess soils are considered and the reasons for the change in their hydrogeological regime are analyzed. The main factors and sources are systematized, which with a high probability can lead to changes in the hydrogeological regimes of soils during the construction and operation of buildings and structures operated on subsiding loess soils. Particular attention is paid to the study of the reasons for changes in the hydrogeological regime of soils, which lead to a discrepancy between the calculated characteristics of the soil foundations that were used in the construction of the facility, their actual value. It is shown that this discrepancy is one of the main hidden causes of flooding of buildings and structures, which can lead to uneven subsidence. The relationship

between the appearance or development of damage to the building structure and the probable reasons for the deterioration of its technical condition is systematized.

Keywords: building; deformation; hydrogeological regime; forensic building and technical examination; subsidence loess soil.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.78>

УДК 343.98, 72.01

Олексій Вікторович Командиров
завідувач відділу досліджень проектної документації
та вартості будівельних робіт

ORCID 0000-0002-3655-780x

E-mail: oleksii.komandyrov@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

Олексій Вікторович Левченко
кандидат архітектури, доцент
кафедра інформаційних технологій в архітектурі

ORCID 0000-0002-5254-2114

ResearcherID: AAH-4990-2020/

E-mail: levchenko.ov@knuba.edu.ua

Раддаміла Олександрівна Косаревська
кандидат архітектури, доцент,
кафедра дизайну

ORCID 0000-0003-1076-0364

ResearcherID: AAT-7391-2020/

E-mail: kosarevska.ro@knuba.edu.ua

Київський національний університет будівництва і архітектури

**НВІМ ЯК ВИРІШЕННЯ ПИТАНЬ ОБЛІКОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ТА
ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

Урядове затвердження (17.02.2021) концепції впровадження BIM-технологій у будівництві України надає широкі можливості розробляти та запроваджувати BIM у якості інструментарію для створення облікової документації та ведення державного реєстру пам'яток культурної спадщини України, зокрема пам'яток архітектури.

Застосування принципів BIM-технологій до історичних споруд широко впроваджується і в країнах ЄС та дозволяє об'єднувати тривимірні моделі (3D-models) з текстовою інформацією (базами даних) та входить до міжнародної практики як HBIM (BIM technology to the historical heritage – BIM технології, які застосовуються до об'єктів історичної спадщини). Запропонована методика моделювання та опису засобами програмних інструментів, що застосовують найліпші здобутки світового рівня, дозволяє покращити стан пам'яткоохоронної реєстрації історичних об'єктів на території України.

Ключові слова: BIM; HBIM; LOD; LOI; реєстр; паспорт; спадщина; реставрація; реконструкція; пам'ятка; експерт; система; Allplan; ArchiCAD; Revit; облікова; картка.

Постановка проблеми. Інформатизація середовища, простору, спільноти, стосунків, оточення та багатьох інших ознак сприйняття навколишнього світу впливає на наші особисті (людські, професійні, творчі, почуттєві) контакти як в межах професійної спільноти, так і з суспільством у цілому. Синергетичне наповнення структури цих взаємозв'язків ставить нові вимоги до сприйняття, збереження та утримання пам'яток культурної спадщини.

Уявлення про «інформаційний простір» з'явилося ще багато століть тому і тісно пов'язане з давнім поняттям «палац пам'яті», а також з мнемосхематичними прийомами, розробленими у риторичі. У II ст. до н. е. римський оратор Цицерон подумки записав теми свого виступу на стінах певних кімнат будинку, а потім, проголошуючи промову подумки переходив з однієї кімнати в іншу. Тобто основою уявлення про «інформаційний простір» є розуміння того, що наша пам'ять розгортається в просторі (метод Цицерона, або система римської кімнати).

У XVI столітті техніки і методи, що використовувалися в мнемонічних практиках, були організовані у знакові системи і фізичні структури, які повинні були використовуватися як ключ до трансцендентного знання про світ. Таким чином виникла можливість маркування, каталогізації та бібліографії.

Сучасне сприйняття облікової документації (в тому числі облікових карток та паспортів) нерухомих об'єктів культурної спадщини у поєднанні з проектом ремонтно-реставраційних робіт та пристосуванням чи музеєфікацією можна розглянути як систему умовних позначок, креслень, схем, фото тощо, котрі потребують глибокого професійного знання від кожного, хто буде користуватися даною інформацією.

Оскільки інформатизація усіх сфер знання потребує перекладу на певну технологічну мову даних проектно-вишукувальної документації, зокрема з охорони пам'яток архітектури, потребують узгодження технічні вимоги з BIM-технологією [8] (англ. Building Information Models), яка активно впроваджується на сьогодні в Україні і в країнах Європейського Союзу (ЄС).

Завдяки BIM-технології [8] стає можливим висвітлити та вирішити проблемні питання вартісної оцінки пам'яток культурної спадщини [9], як за ресурсним методом так і за специфікою технологічних процесів ремонтно-реставраційних робіт. Технологічна можливість таких рішень (цифрове 3D

сканування та фотограмметрія) вже має практичні надбання, зокрема компанії BIM-Point з Польщі [10], тобто створюється певна віртуальна модель, але ця модель для реставратора повинна бути в автентичному історичному середовищі.

Авторами також узагальнено тлумачення поняття «віртуальної реальності» (VR) для історичного середовища, але треба засвідчити, що термін «віртуальна реальність» широко використовується для посилання на будь-який простір, який створюється або доступний через комп'ютер. Однак первинне значення VR розуміли як реальність, яка повністю занурила користувача у тривимірний світ, створений комп'ютером, і дозволила взаємодіяти йому з віртуальними об'єктами – компонентами цього світу (Джарон Ленієр¹, 1983 [11]). VR – найрадикальніший спосіб занурити користувача у віртуальний простір, оскільки припускає, що екран знаходиться прямо перед глядачем (шолом або окуляри), а користувач занурюється у віртуальний штучний світ, який замінює або доповнює фізичний.

Таким чином, саме для збереження культурної спадщини є необхідним поєднання культурного та технічного направлення щодо вирішення питань збереження культурної спадщини та особливо пам'яток архітектури як осередків культурних пластів історичної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Світова спільнота вже визначилася з техніко-технологічними засадами використання інформаційного середовища у сфері управління культурною спадщиною. Проведена та опублікована робота італійських фахівців Costantino D., Pepe M., Restuccia A. G. (Scan-to-NBIM for conservation and preservation of Cultural Heritage building [4]) показує простоту та ефективність взаємодії операційного ланцюжка від сканування до NBIM.

Однак не тільки формотворення а й дослідження інженерного вишукування провадиться для NBIM об'єктів. Так Abbate E., Invernizzi S. та Spano A. (NBIM parametric modelling from clouds to perform structural analyses based on finite elements: a case study on a parabolic concrete vault [2]) дослідили питання розробки моделі скінченних елементів для структурної оцінки існуючих структур на основі лазерного сканування до параметричних моделей, створених за технологією NBIM. Труднощі такого дослідження збільшуються через особливості структурної поведінки і особливості геометричних форм. Об'єкт будівництва відноситься до ранньої залізобетонної практики (Італія), він є автентичним прикладом італійської бетонної промислової спадщини в основному завдяки тонкому параболичному склепінню і методології будівництва, яка була інноваційною для свого часу.

Авторами та нашими колегами вже порушено низку питань з вишукування і збереження пам'яток архітектури України [8, 9, 12], але рівень технологічного забезпечення пам'яток охоронних організацій України потребує

¹ Jaron Zepel Lanier VPL Research, заснована в 1983 році, була однією з перших, хто приніс на ринок продукти занурення до віртуальної реальності. Серед цих продуктів були рукавичка для взаємодії з віртуальними світами (1984), шоломи дисплеїв, які «перемістили» користувача у віртуальний світ (1987) і мережеву систему віртуального світу (1989) [4]

розробки програми дій створення загальної бази обліку та напрацювання досвіду з опису та моделювання в об'єктно-орієнтованому середовищі структури даних для запровадження НВІМ [2-8].

Мета дослідження. Метою публікації є обґрунтування застосування НВІМ-технологій [2-8] для охорони пам'яток культурної спадщини архітектури та містобудування.

Викладення основного матеріалу. Експертна оцінка базується на фактичних, перевірених та підтверджених характеристиках стану споруди, тобто маємо показники, що вносяться до інформаційної бази ВІМ-моделі та є набором даних у рамках цілісної інформаційної системи [8, 13, 14], а процес накопичення цих даних (збереження, архівування, каталогізація) та їх систематизація відповідають процесам створення бази об'єктів у будівельно-інформаційному моделюванні [8, 13, 14]. ВІМ, будучи системою впорядкування великої кількості даних, має відповідати потребам збереження даних в цілісній системі – в загальному середовищі даних (CDE – Common Data Environment [14]). Саме структурована база формує концепцію та є ключовою для будь-якого успішного проекту ВІМ.

Розглянемо рівень даних для збереження у проекті структури ВІМ за різними рівнями об'єктно-орієнтованої ієрархії та визначимо якими параметрами потрібно наповнити таку базу. Виділимо рівні, що відповідають територіальному зосередженню такого об'єкта.

1. Містобудівні системи, які всією планувальною структурою підпадають під охоронний статус – міста і населені пункти з об'єктами історико-культурної спадщини світового, державного і регіонального значення.

2. Окремі ділянки забудови – історичні центри міст, районів, площ, вулиць з цінним історичним плануванням, будівлями та спорудами, що знаходяться під охороною держави.

3. Об'єктний рівень комплексної реконструкції – фрагменти ділянок історичного розвитку.

4. Поодинокі визначні елементи історико-культурної спадщини – пам'ятки історії та культури:

– пам'ятки містобудування та архітектури, архітектурні ансамблі, історико-архітектурні заповідники, окремі будівлі та споруди архітектурної цінності;

– твори монументального, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва, які пов'язані з архітектурними ансамблями та заповідниками;

– пам'ятки археології, залишки укріплень і курганів, виробництв, інженерні споруди і комунікації, стародавні поховання, ділянки історико-культурного шару стародавніх поселень;

– пам'ятки історичних подій та пов'язаних з ними будівель і споруд, а також районів населених пунктів та окремих територій.

5. Елементи історичного просторово-планувального і природного середовища, а саме: історичні планування, просторова організація і композиція міст і поселень, приклади історичної забудови, природні та садово-паркові ландшафти.

Виходячи з наведених типологічних рівнів за структурою укрупнення і насичення історичного осередку та рівня щільності історичного середовища на

окремій ділянці можемо стверджувати, що рівні інформаційного опису – LOD (Level of Development [15]) (Рис. 1), які в BIM відповідають за структурні уточнення інформації, що буде включена в модель під час проектування, будівництва та експлуатації, найліпшим чином забезпечують структурованість історичних даних.

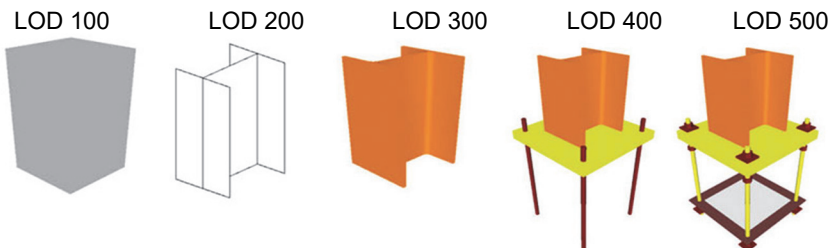

Рис. 1. Представлення рівнів LOD за BIM технологією [16]

Рівень проробки чи деталізації (LOD) дозволяє визначити і сформулювати зміст інформаційних моделей (BIM) на різних етапах проектування, при будівництві та експлуатації. Тобто для опису пам'ятки архітектури – це будуть рівні деталізації інформаційно-графічного опису. У подальшому інформаційна складова – LOI (Level of Information [3, 17]), може модифікуватися без зміни графічної компоненти моделі пам'ятки у разі отримання нових даних з археологічних, мистецьких, історичних чи інших напрямлень вишукування.

За архівними даними дослідники культурної спадщини нашої держави виділили великий нашарування різноманітних історичних об'єктів, що складають аутентичний код для збереження його в BIM структурованих даних та потребують узагальнення і найшвидшого перекладу на мову об'єктно-орієнтованого моделювання. Такі практичні та наукові роботи потрібно впроваджувати, оскільки існує нагальна потреба загального опису визнаних і нещодавно-виявлених пам'яток для поліпшення загальної зведеної бази – пам'яткоохоронного реєстру, чи пам'яткоохоронного кадастру. Прикладом можуть бути дослідження минулого, які набрали чинності за постановою Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України» (Рис. 2) [18], у якості типологічного реєстру пам'яток архітектури історичних міст та поселень.

Як зазначено у ст. 5 Закону України, від 16.10.2020 «Про охорону культурної спадщини» [19]: «До повноважень центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони культурної спадщини, належить:

- 1) формування державної політики з питань охорони культурної спадщини;
- 2) розроблення, затвердження та погодження нормативно-правових актів, розроблення та погодження державних програм охорони культурної спадщини;

Рис. 2. Типологічний реєстр пам'яток архітектури історичних міст та поселень [18]

2-1) затвердження порядку інформування Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО про намір здійснення містобудівних, архітектурних та ландшафтних перетворень, меліоративних, шляхових, земляних робіт на об'єкті всесвітньої спадщини, його території, в буферній зоні;...», отже головним вищим рівнем інформаційної бази є територія пам'ятки, тобто структура має бути окреслена за BIM в відповідності до структури IFC як: територія, пам'ятка, окремі елементи пам'ятки, які мають історичну цінність.

За наведеною мапою (Рис. 2) фахівці охорони пам'яток виділять типологічний реєстр, який потрібно узгодити за рівнями LOD та LOI до співставлення та опрацювання в загальній структурі моделі BIM, а саме:

- пам'ятка архітектури;
- пам'ятка оборонної архітектури;
- пам'ятка культової архітектури;
- пам'ятка цінного історичного планування;
- пам'ятка історико-архітектурного парку;
- пам'ятка садово-паркового мистецтва;
- пам'ятка археології.

Досліджуючи практику закордонних фахівців та стратегії створення BIM для архітектурно-будівельної галузі, необхідно звернути увагу на формати обміну даними та зазначити, що спеціально створеним для обміну проектними даними в структурі OpenBIM [20, 21] є формат IFC [5, 21] з встановленою специфікацією, яку підтримує рада AEC® (Architecture, Engineering & Construction – Архітектура, Інженерія та Будівництво) країн ЄС, а відповідно

і світова спільнота. Даними для обміну є структурний поділ об'єкта: ділянка забудови, будівля та загальні характеристики до неї, структура поверхів та всі елементи, які існують в позначках вказаного поверху (Рис. 3).

За наведеною структурою (Ділянка, Будівля, Поверх) виконується проектування в усіх додатках сучасного BIM-моделювання, до яких, в першу чергу, можна віднести визнані в світовій практиці та Україні: Allplan (від Nemetschek Group[®]), Archicad (від Graphisoft[®] Nemetschek Group[®]), Revit (від Autodesk[®]).

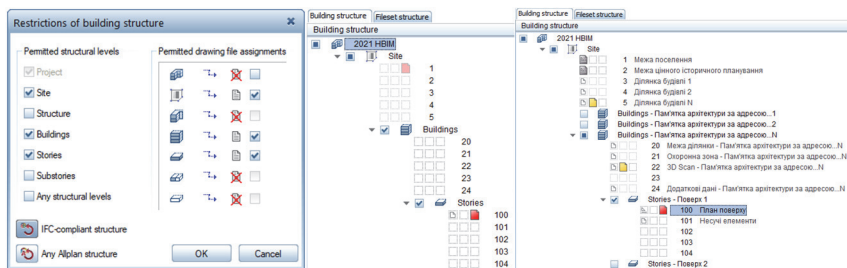

Рис. 3 Типологічний аналіз даних за форматом обміну проектами BIM (IFC) (авторський)

За наведеною структурою (Ділянка, Будівля, Поверх) досліджено та запропоновано відповідно до LOD схема опрацювання та подальшого масштабування чи уточнення, створення графічного та інформаційного насичення проекту HBIM охоронного реєстру пам'яток культурної спадщини та пам'яток архітектури, зокрема. Вже на поточному етапі, відповідно створивши такий проект в адміністративних кордонах України, дослідники, реставратори та інші експерти отримують інструментарій зведення меж історичних об'єктів та території, що до неї відноситься. Оскільки до меж ділянки пам'ятки має безпосереднє відношення ще багато кількісних та якісних показників, вбачається актуальним безпосередньо використовувати такі проекти для вирішення судових питань та експертизи містобудівельної ситуації одразу за об'єктно-структурованим принципом.

Така система впроваджена в світовий досвід, особливо в Італії, але для України необхідно розпочати такий процес з рівня зрілості BIM=1, хоча за станом накопиченої бази вітчизняних пам'яток охоронних агенцій, окремі осередки території держави мають змогу перейти і до вищих рівнів. Наприклад, висвітлення технології «нашарування» інформаційно-графічного наповнення проекту HBIM, за принципом рівнів LOD (Рис. 4). Наведеним алгоритмом проілюстровано на схематичному прикладі об'єкту деталізацію (LOD), від завдання структури та внесення в базу проекту загальних креслень та параметрів до опису окремої будівлі та її елементів (Рис. 4).

Також доцільно зазначити, що попередньо наведене дослідження про використання HBIM є рішенням розділу VI. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини Міністерства культури України Наказу від 27.06.2019 № 501 «Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини» [22], де наведено шаблон «Облікової картки», в якій зазначається найпершими пунктами наступне:

«Основні відомості
Найменування об'єкта _____
Дата утворення об'єкта _____
Місцезнаходження:
КОАТУУ _____
область _____
район _____
населений пункт (тип та назва) _____
район населеного пункту (за наявності) _____
адреса (тип та назва вулиці, номер будинку) _____
GPS координати _____
Орієнтовна територія об'єкта: площа, опис меж __
* додаються графічні матеріали
Тип об'єкта (рекомендований)
споруда
комплекс
визначне місце».

У розділі VI. Інвентаризація об'єктів культурної спадщини [22] зазначено:
пункт 1 – «Інвентаризація об'єктів культурної спадщини здійснюється з метою запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання об'єкта культурної спадщини, його території та зон охорони пам'яток (далі – території, що охороняються) в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь шляхом впровадження системи моніторингу».

пункт 3 – «Постійний моніторинг проводиться шляхом аналізу відомостей Реєстру, Переліків об'єктів культурної спадщини; облікової документації, охоронних договорів, встановлених режимів використання об'єкта культурної спадщини, науково-проектної документації, що визначає зони охорони пам'ятки та запланованих робіт, архівних матеріалів наукових установ, державних інформаційних систем та інших відомостей, які свідчать про стан об'єкта культурної спадщини та території, що охороняється».

пункт 4 – «Періодичний моніторинг проводиться шляхом збору, обробки та аналізу інформації про об'єкт культурної спадщини та територію, що охороняється з безпосереднім візуальним обстеженням його на місці».

Отже маємо наочну необхідність використання НВІМ для обліку території, об'єкта та окремих елементів з використанням інформаційних систем, що повністю відповідає запропонованій в статті технології.

Висновки. Авторами досліджено, запропоновано та проілюстровано технологію застосування НВІМ-технологій до об'єктів культурної спадщини, незалежно від їх рівня та типу. Запропонований принцип та технологічні рішення дозволяють масштабувати облікові дані, пов'язувати статистичну інформацію з матеріалами, що додаються, стандартизувати якість та кількість цих матеріалів за встановленими критеріями LOD, виходячи з рівня якості (зрілості) моделі, реалізованої за технологією BIM.

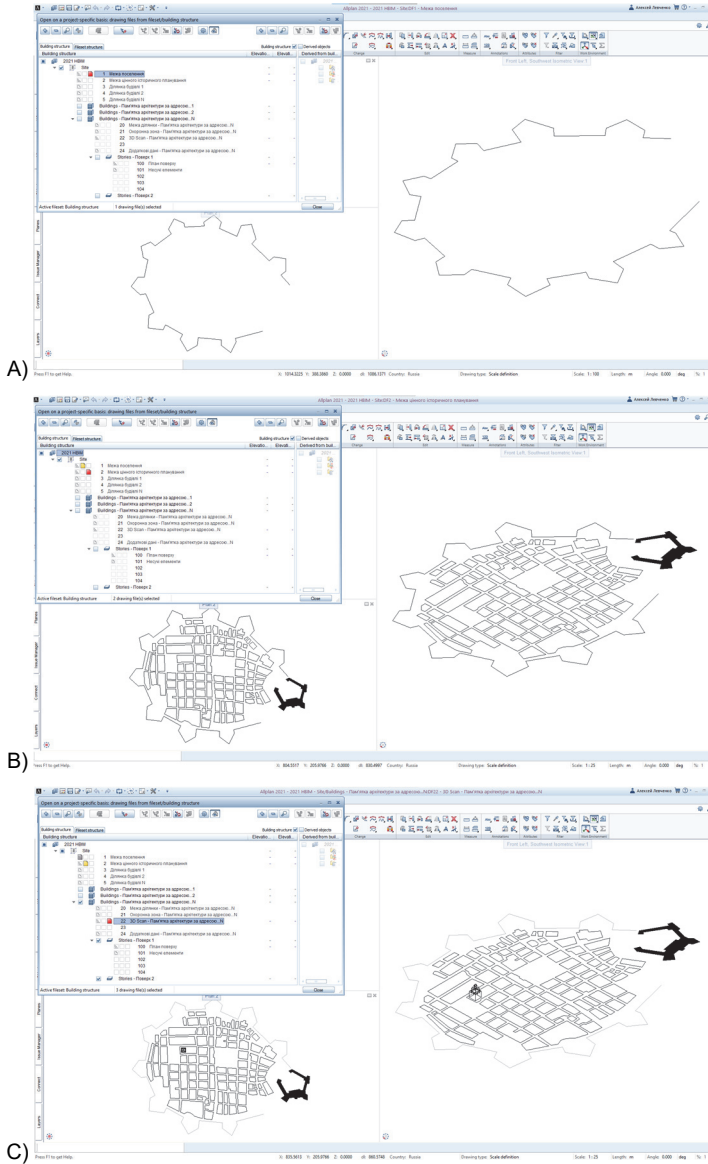

Рис. 4. Типологічна структура проекту НВІМ (авторський) А – загальні межі пам'ятки, чи держави (для державного рівня), В – зони цінного планування (тощо), С – будівля (пам'ятка)

Перелік посилань

1. Уряд затвердив Концепцію впровадження в Україні BIM-технологій у будівництві. – 2021. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-koncepciyu-vprovadzhennya-v-ukrayini-vim-tehnologij-u-budivnictvi> (дата звернення: 17.02.2021).

2. Abbate E., Invernizzi S., Spano A. HBIM parametric modelling from clouds to perform structural analyses based on finite elements: a case study on a parabolic concrete vault. *Applied Geomatics*. 2020. URL: <https://doi.org/10.1007/s12518-020-00341-4>

3. Costantino D., Pepe M., Restuccia A. G. Scan-to-HBIM for conservation and preservation of Cultural Heritage building: the case study of San Nicola in Montedoro church (Italy). *Applied Geomatics*. 2021. <https://doi.org/10.1007/s12518-021-00359-2>

4. Cheng, Y.-M., Kuo, C.-L., & Mou, C.-C. (2021). Ontology-Based HBIM for historic buildings with traditional woodwork in Taiwan. *Journal of Civil Engineering and Management*, 27 (1), P. 27-44. <https://doi.org/10.3846/jcem.2021.14115>

5. Diara F., Rinaudo F. IFC Classification for FOSS HBIM: Open Issues and a Schema Proposal for Cultural Heritage Assets. *Applied Sciences-Basel*. 2020. T. 10, № 23. <https://doi.org/10.3390/app10238320>

6. Piselli C., Guastaveglia A., Romanelli J., Cotana F., Pisello A. L. Facility Energy Management Application of HBIM for Historical Low-Carbon Communities: Design, Modelling and Operation Control of Geothermal Energy Retrofit in a Real Italian Case Study. *Energies*. 2020. T. 13, № 23. <https://doi.org/10.3390/en13236338>

7. Santoni A., Martin-Talaverano R., Quattrini R., Ignacio Murillo-Fragero J. HBIM approach to implement the historical and constructive knowledge. The case of the real

References

1. The Government has approved the Concept for the introduction of BIM-technologies in construction in Ukraine 2021. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/news/uryad-zatverdiv-koncepciyu-vprovadzhennya-v-ukrayini-vim-tehnologij-u-budivnictvi> (in Ukrainian).

2. Abbate, E., Invernizzi, S., Spano, A. (2020). HBIM parametric modelling from clouds to perform structural analyses based on finite elements: a case study on a parabolic concrete vault. *Applied Geomatics*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s12518-020-00341-4> (in English).

3. Costantino, D., Pepe, M., Restuccia, A. G. (2021). Scan-to-HBIM for conservation and preservation of Cultural Heritage building: the case study of San Nicola in Montedoro church (Italy). *Applied Geomatics*. Retrieved from: <https://doi.org/10.1007/s12518-021-00359-2> (in English).

4. Cheng, Y.-M., Kuo, C.-L., Mou, C.-C. (2021). Ontology-Based HBIM for historic buildings with traditional woodwork in Taiwan. *Journal of Civil Engineering and Management*, 27(1), P. 27-44. Retrieved from: <https://doi.org/10.3846/jcem.2021.14115> (in English).

5. Diara, F., Rinaudo, F. (2020). IFC Classification for FOSS HBIM: Open Issues and a Schema Proposal for Cultural Heritage Assets. *Applied Sciences-Basel*, 10 (23). Retrieved from: <https://doi.org/10.3390/app10238320> (in English).

6. Piselli, C., Guastaveglia, A., Romanelli, J., Cotana, F., Pisello, A. L. (2020). Facility Energy Management Application of HBIM for Historical Low-Carbon Communities: Design, Modelling and Operation Control of Geothermal Energy Retrofit in a Real Italian Case Study. *Energies*, 13 (23). Retrieved from: <https://doi.org/10.3390/en13236338> (in English).

7. Santoni, A., Martin-Talaverano, R., Quattrini, R., Ignacio Murillo-Fragero, J. (2021). HBIM approach to implement the historical and constructive knowledge. The

- colegiata of san isidoro (LEON, SPAIN). *Virtual Archaeology Review*. 2021. Т. 12, № 24. P. 49-65. <https://doi.org/10.4995/var.2021.13661>
8. Командиров О. В., Левченко О. В., Косареvська Р. О. Аспекти залучення BIM-технологій для паспортизації об'єктів культурної спадщини. *Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб.* Київ, 2020. Вип. 65. С. 485-496. <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.48>
9. Герасименко І. В., Максимов С. Й. Проблемні питання вартісної оцінки пам'яток культурної спадщини. *Криміналістика і судова експертиза: міжвід. наук.-метод. зб.*, 2020. Вип. 65. С. 477-485. <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.47>
10. Santoni A., Martin-Talaverano R., Quattrini R., Ignacio Murillo-Fragero J. HBIM approach to implement the historical and constructive knowledge. The case of the real colegiata of san isidoro (LEON, SPAIN). *Virtual Archaeology Review*. 2021. Т. 12, № 24. С. 49-65. <https://doi.org/10.4995/var.2021.13661>
11. Ланье Д. Jaron Lanier. 1983. URL: <http://britannica.com/biography/Jaron-Lanier> (дата звернення: 02.19.2021).
12. Kysil O., Kosarevska R., Levchenko O. The innovation of accounting and certification of historic architectural monuments using BIM technology. *Budownictwo i Architektura*. 2020. Т. 19, № 2. С. 005-018. URL: <https://doi.org/10.35784/bud-arch.888>
13. ДБН А.2.2-3-2014. Склад та зміст проектної документації на будівництво. 2014. С. 36. URL: http://afo.com.ua/doc/DBN_A.2.2-3-2014.pdf
14. ISO 19650-1:2018. Organization and digitization of information about buildings and civil engineering works, including building information modelling (BIM). Information management using building information
- case of the real colegiata of san isidoro (LEON, SPAIN). *Virtual Archaeology Review*, 12 (24). P.49-65. Retrieved from: <https://doi.org/10.4995/var.2021.13661> (in English).
8. Komandyrov, O. V., Levchenko, O. V., Kosarevska, R. O. (2020). Aspects of BIM-technology involvement to certification of cultural heritage. *Criminalistics and Forensics: interdepartmental scientific and methodological collection*. Kyiv. Issue. 65. P. 485-496. Retrieved from: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.48> (in Ukrainian).
9. Herasymenko, I. V., Maksymov, S. Y. (2020). Problematic issues of cultural heritage valuation of monuments *Criminalistics and Forensics: interdepartmental scientific and methodological collection*. Kyiv. Issue 65. P. 477-485. Retrieved from: <https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.47> (in Ukrainian).
10. Santoni, A. Martin-Talaverano, R., Quattrini, R., Ignacio Murillo-Fragero, J. (2021). HBIM approach to implement the historical and constructive knowledge. The case of the real colegiata of san isidoro (LEON, SPAIN). *Virtual Archaeology Review*. Vol. 12, No. 24. P. 49-65. Retrieved from: <https://doi.org/10.4995/var.2021.13661> (in Ukrainian).
11. Lanie, D. (1983). Jaron Lanier. Retrieved from: <http://britannica.com/biography/Jaron-Lanier> (in English).
12. Kysil, O., Kosarevska, R., Levchenko, O. (2020). The innovation of accounting and certification of historic architectural monuments using BIM technology. *Budownictwo i Architektura*, Vol. 19 No.2, P. 005-018. Retrieved from: <https://doi.org/10.35784/bud-arch.888> (in English).
13. DBN A.2.2-3-2014. Composition and content of project documentation for construction. 2014. Retrieved from: http://afo.com.ua/doc/DBN_A.2.2-3-2014.pdf (in Ukrainian).
14. ISO 19650-1:2018. Organization and digitization of information about buildings and civil engineering works, including building information modelling (BIM). Information management using building information

- modelling. Part 1: Concepts and principles. 2018. URL: <https://www.iso.org/cms/render/live/ru/sites/isoorg/contents/data/standard/06/80/68078.html> (дата звернення: 20.02.2021).
15. BIM Dictionary. LOD. URL: <https://bimdictionary.com/en/level-of-development/1> (дата звернення: 20.02.2021).
16. Бенклян С. Уровни детализации элементов информационной модели здания. 2014. URL: http://isicad.ru/ru/articles.php?article_num=17329 (дата звернення: 25.07.2021).
17. BIM Dictionary. LOI. URL: <https://bimdictionary.com/en/level-of-information/1> (дата звернення: 20.02.2021).
18. Про затвердження Списку історичних населених місць України. Постанова Верховна Рада України від 26.07.2001 № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text>
19. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 16.10.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14>
20. Levchenko O., Mykhailenko A. BIM personnel: from users to managers. *Current problems of architecture and urban planning*. 2020. № 56. С. 88-102. URL: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2020.56.88-102>
21. BIM_IFC4 compendium. Allbau-Software – 2018. URL: <http://www.allbau-software.de/index.php/podderzka/download/dokumentatsiya/file/166-posobie-bim-kompendium-r3-na-baze-ifc4.html> (дата звернення: 23.07.2020).
22. Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини: Наказ Міністерства культури України від 27.06.2019 № 501. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0941-19>
- modelling. Part 1: Concepts and principles. 2018. Retrieved from: <https://www.iso.org/cms/render/live/ru/sites/isoorg/contents/data/standard/06/80/68078.html> (in English).
15. BIM Dictionary. LOD. Retrieved from: <https://bimdictionary.com/en/level-of-development/1> (in English).
16. Benklian, S. (2014). Levels of detail of building information model elements. Retrieved from: http://isicad.ru/ru/articles.php?article_num=17329 (in Russian).
17. BIM Dictionary. LOI Retrieved from: <https://bimdictionary.com/en/level-of-information/1> (in English).
18. On the statement of the List of historical settlements of Ukraine. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine as of July 26, 2001 No. 878. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).
19. On protection of cultural heritage: Law of Ukraine as of October 16, 2020. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1805-14> (in Ukrainian).
20. Levchenko, O., Mykhailenko, A. (2020). BIM personnel: from users to managers. *Current problems of architecture and urban planning*, No. 56, P. 88-102. Retrieved from: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2020.56.88-102> (in Ukrainian).
21. BIM_IFC4 compendium. 2018. Allbau-Software. Retrieved from: <http://www.allbau-software.de/index.php/podderzka/download/dokumentatsiya/file/166-posobie-bim-kompendium-r3-na-baze-ifc4.html> (in German).
22. On Amendments to the Procedure for Accounting for Cultural Heritage Objects: Order of the Ministry of Culture of Ukraine dated June 27, 2019 No. 501. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0941-19> (in Ukrainian).

HBIM КАК РЕШЕНИЕ ВОПРОСОВ УЧЕТА И ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ОБЪЕКТОВ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

**А. В. Командиров
А. В. Левченко
Р. А. Косаревская**

Утверждение правительством Украины концепции внедрения технологий BIM в строительстве Украины предоставляет широкие возможности для разработки и внедрения BIM как инструмента создания архивной документации и хранения государственного реестра объектов культурного наследия Украины, в частности архитектурных памятников.

Применение принципов BIM-технологий к историческим зданиям широко распространено в странах ЕС и позволяет сочетать 3D-модели с текстовой информацией (базами данных) и включено в международную практику как HBIM (BIM технологии, применимые к объектам исторического наследия). Предлагаемый метод моделирования и описания с помощью программных средств, применяя лучшие достижения мирового уровня, позволяет улучшить состояние регистрации исторических объектов, памятников архитектуры и градостроительства на территории Украины.

Ключевые слова: BIM; HBIM; LOD; LOI; реестр; паспорт; наследие; реставрация; реконструкция; памятник; эксперт; система; Allplan; ArchiCAD; Revit; учетная карточка.

HBIM AS A SOLUTION TO THE ACCOUNTING AND EXPERT RESEARCH OF CULTURAL HERITAGE SITES

**O. Komandyrov
O. Levchenko
R. Kosarevska**

The approval by the Ukrainian government of the concept for the introduction of BIM technologies in the construction of Ukraine provides many opportunities for the development and implementation of BIM as a tool for creating archival documentation and storing the state register of cultural heritage sites of Ukraine, in particular architectural monuments.

The application of the principles of BIM technologies to historical buildings is widespread in the EU countries and allows combining 3D-models with textual information (databases) and is included in international practice as HBIM (BIM technologies applicable to the sites of historical heritage). The proposed method of modeling and description using software tools, applying the best excellent achievements, allows improving the state of registration of historical sites, architectural monuments and urban planning on the territory of Ukraine.

Key words: BIM; HBIM; LOD; LOI; registers; passport; heritage; restoration; reconstruction; monument; expert; system; Allplan; ArchiCAD; Revit; registration card.

6

СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.79>
УДК 343.98

Катерина Петрівна Проскура
доктор економічних наук, професор, головний науковий співробітник

E-mail: kateryna.proskura@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ВІДПРАЦЮВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ В УСТАНОВАХ ШЛЯХОМ ПОШУКУ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ПОСАДОВИХ ОСІБ З ВИКОРИСТАННЯМ ВІДКРИТИХ ДЖЕРЕЛ ІНФОРМАЦІЇ

В статті розглянуто способи і можливості пошуку інформації про фізичних осіб з використанням відкритих джерел інформації як елемент відпрацювання корупційних ризиків на підприємстві, установі, організації, в частині виявлення та дослідження корупційних дій посадових осіб – носіїв корупційних ризиків.

Ключові слова: відкриті джерела інформації, корупція, корупційне діяння, посадова особа, корупційний ризик, носій корупційних ризиків.

Постановка проблеми. Проблема протидії вчиненню корупційних дій політичними діячами, державними службовцями та посадовими особами підприємств набуває все більшого значення і актуальності у вітчизняній і зарубіжній практиці. Суттєву роль в цьому відіграє інформаційна революція, нові умови поширення та доступу до інформації, нове, більш публічне, інформаційне поле, поширення застосування Інтернету для спілкування, пошуку та обміну

інформацією, присутність в соціальних мережах, стільникові канали комунікації та різноманітні меседжери, псевдо-телефонія. Інформація стає більш публічною, доступною та відкритою, а через відкритість інформації – більш доступними є й способи її отримання, аналізу та інтерпретації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведення оцінки корупційних ризиків регламентується Законом України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII (далі – Закон № 1700) [2], ним же визначено і коло суб'єктів, відносно яких така оцінка здійснюється обов'язково. Зокрема, згідно ст. 61 Закону № 1700, «Керівник, засновники (учасники) юридичної особи забезпечують регулярну оцінку корупційних ризиків у її діяльності і здійснюють відповідні антикорупційні заходи».

Мета дослідження. Мета статті полягає у з'ясуванні способів і можливості пошуку інформації про фізичних осіб з використанням відкритих джерел інформації як елемента відпрацювання корупційних ризиків на підприємстві, установі, організації, в частині виявлення та дослідження корупційних дій посадових осіб – носіїв корупційних ризиків.

Викладення основного матеріалу. В процесі оцінки корупційних ризиків ключовим моментом є визначення кола осіб, які є носіями ризиків скоєння корупційних дій на підприємстві / організації, а в подальшому – відпрацювання їх дій, поведінки, зав'язків з іншими працівниками та сторонніми особами. Важливо визначити внутрішні та зовнішні по відношенню до підприємства / організації зацікавлені сторони (третья сторона), їхні інтереси та взаємозв'язки, які можуть впливати на появу корупційних ризиків та корупційних вчинків, або можуть сприяти зменшенню ризиків та запобіганню корупційних вчинків.

Внутрішні зацікавлені сторони – це керівники або інші працівники установи, які безпосередньо задіяні у функціях та процесах установи, мають вплив на події та процеси прийняття рішень. До внутрішніх зацікавлених сторін, перш за все, відносяться: керівництво установи, власники бізнес процесів установи та задіяні в процесі працівники.

Зовнішні зацікавлені сторони – це юридичні та неюридичні суб'єкти, в інтересах яких функціонує установа, та які безпосередньо чи опосередковано залежні від діяльності установи, а також юридичні особи вертикального підпорядкування та горизонтальних взаємовідносин. До зовнішніх зацікавлених сторін відносяться, наприклад: об'єкти регулювання, споживачі адміністративних послуг, постачальники, органи державної та місцевої влади, громадські організації, засоби масової інформації, тощо.

У даному аспекті важливу інформацію щодо кола визначених носіїв корупційних ризиків можна отримати, досліджуючи загальнодоступні джерела інформації з мережі Інтернет, інформацію з соціальних мереж та застосовуючи існуючі в вільному доступі «боти» для автоматичного опрацювання інформації про фізичних осіб.

Чи є таке дослідження законним та чи не порушує воно конфіденційність відпрацьовуваних осіб? Звертаємо увагу, що законодавством України захищаються персональні дані про фізичних осіб з метою запобігання їх несанкціонованому поширенню та використання не в інтересах фізичних осіб. При

цьому, під персональними даними завжди розуміється інформація про фізичну особу, при чому лише живу особу (ст. ст. 24 і 25 Цивільного кодексу України [1] (далі – ЦК України)). Враховуючи положення Закону України «Про захист персональних даних» і ЦК України, інформація про померлу особу не є її персональними даними. В той же час законодавством може бути заборонено віднесення певних персональних даних фізичної особи до конфіденційної інформації. Відкритою є, наприклад, така інформація:

– прізвища, імена, по батькові фізичних осіб, які отримали бюджетні кошти, отримали у володіння, користування чи розпорядження державне та / або комунальне майно (ч. 5 ст. 6 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [5]);

– персональні дані, що стосуються здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень (ч. 2 ст. 5 Закону «Про захист персональних даних» [4]).

В обох випадках прізвища, імена, по батькові фізичних осіб, які отримали бюджетні кошти або займають певну посаду, є їх персональними даними, адже ці відомості дають змогу ідентифікувати конкретну особу. Проте будь-які дії із відкритими персональними даними, наприклад, збирання, поширення тощо, не підпадають під регулювання Закону України «Про захист персональних даних». І хоча це прямо не закріплено у цьому Законі, проте таке розуміння логічно випливає із його положень, адже усі дії щодо обробки (збирання, реєстрація, накопичення, зберігання, адаптування, зміна, поновлення, використання і поширення (розповсюдження, реалізація, передача), знеособлення, знищення персональних даних, у тому числі з використанням інформаційних (автоматизованих) систем) спрямовані на захист саме тих персональних даних, які є конфіденційною інформацією. Інакше, на володільця покладался б надмірний тягар обов'язків (наприклад, повідомляти суб'єкта персональних даних про зміну, видалення чи знищення його персональних даних відповідно до ст. 21 Закону України «Про захист персональних даних» [2]), які неможливо було б виконати на практиці. Це фактично паралізувало б роботу будь-яких володільців таких даних.

Ці дані є відкритими у доступі відповідно до законодавства і не можуть бути віднесені до конфіденційних навіть за бажанням відповідної особи. Будь-хто може обробляти їх без обмежень. До конфіденційної не може бути віднесено й іншу інформацію про посадових чи службових осіб (наприклад, відомості про освіту, досвід роботи, знання іноземної мови, відсутність судимості тощо), якщо до посади, пов'язаної з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, встановлені відповідні кваліфікаційні чи інші обов'язкові для займання цієї посади вимоги.

У частині важливих для опрацювання напрямів пошуку інформації про фізичну особу виділимо: пошук усіх наявних у фізичної особи електронних адрес; пошук номерів телефонів, які мають відношення до фізичної особи, пошук місць реєстрації; дописи та контакти у соціальних мережах та месенджерах, пошук фото та зображень за участю фізичної особи.

Далі розглянемо окремі процедури та аспекти пошуку інформації про фізичну особу за обраними напрямками.

Електронні адреси. Для пошуку наявних електронних скриньок носія корупційного ризику та осіб, що мають з ним зв'язки можна використовувати Інтернет-ресурси: Mail Tester, Anymail Finder, Hola Connect, Rocket Reach. Ключовими словами для пошуку наявних скриньок можуть бути особисті дані особи (прізвище, ім'я, назва компанії, де особа працює або працювала раніше, дата народження, місце народження, «нік» у соціальних мережах). Ідентифікувавши електронну адресу, особа стає доступною для «сліпого» спілкування.

Аккаунти у соціальних мережах. Важливу інформацію про досліджувану особу, в тому числі і про її особисту електронну скриньку, телефон, особисті дані, можна отримати аналізуючи аккаунти у соціальних мережах та меседжерах (наприклад Facebook, Skype, Instagram, Twitter).

Телефони. Простим способом пошуку контактів про фізичну особу є безкоштовні витяги з Єдиного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (usr.minjust.gov.ua/content/free-search), далі – ЄДР. Такий пошук дасть результати, якщо досліджувана особа зареєстрована як фізична особа – підприємець або є керівником юридичної особи. У подальшому, в зв'язку із внесеними змінами до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 № 755-IV [3], у ЄДР буде підлягати інформація про інформація про кінцевого бенефіціарного власника юридичної особи, зокрема, й кінцевого бенефіціарного власника її засновника, якщо засновник – юридична особа: прізвище, ім'я, по батькові (за наявності), дата народження, країна громадянства, серія та номер паспорта громадянина України або паспортного документа іноземця, місце проживання, реєстраційний номер облікової картки платника податків (за наявності), а також повне найменування та ідентифікаційний код (для резидента) засновника юридичної особи, у якому ця особа є кінцевим бенефіціарним власником, характер та міра (рівень, ступінь, частка) бенефіціарного володіння (вигоди, інтересу, впливу).

Про зв'язки досліджуваної особи з іншими підприємствами і фізичними особами інформацію можна отримати з використанням програмних продуктів: youcontrol.com.ua, <https://clarity-project.info>, які носять інформацію як про діючі, так і про попередні зв'язки між фізичною особою та суб'єктом господарювання (перебування на посаді директора, володіння корпоративними правами в минулому).

Крім того, за номером телефону можна ідентифікувати особу, якій цей номер належить з використанням ресурсу [@info_baza_bot](https://t.me/info_baza_bot). Даний ресурс дозволяє ідентифікувати особу, якій належить телефон за наступними ідентифікаторами: прізвище, ім'я, по-батькові; фото, посвідчення водія, електронна пошта.

Адреса реєстрації фізичної особи. Місце реєстрації фізичної особи можна знайти з використанням ресурсу poter.org. Даний ресурс дає

можливість за власним ім'ям на прізвищем фізичної особи визначити її телефон (за наявності), дату народження, населений пункт та адресу реєстрації.

Додатково, якщо це є доцільним, з метою пошуку інформації про особу можна використовувати ресурс «Миротворець», створений «Центром дослідження ознак злочинів проти національної безпеки України, миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», який дозволяє визначити, чи не занесена особа, щодо якої збирається інформація, до бази як найманець, агент, позаштатний працівник спецслужб.

Паспортні дані та реєстраційний номер облікової картки платника податків. Пошук паспортних даних фізичної особи та реєстраційного номеру облікової картки платника податків за номером телефону дозволяє здійснювати електронний ресурс @Dosie_Bot. Даний ресурс дає можливість за номером телефону визначити ПІБ особи, ідентифікаційний код, дату народження, стать, за наявності – інші номери телефонів, паспортні дані електронну адресу.

Також є можливість пошуку профілю фізичної особи в соціальних мережах та меседжерах.

Skype. У вікні пошуку контактів даного каналу спілкування вводяться ПІБ, нік-нейми людини, що дозволяє розшукувати скайп-профілі особи, відносно якої йде збір інформації. Скайп-профіль дозволяє бачити дані, що ідентифікують особу, а також перелік її контактів, якщо вони не приховані користувачем. Крім того, знайшовши скайп-профіль особи, можна відіслати запит на приєднання до контактів у її профілі, вступити у переписку.

Facebook. Електронний ресурс @getfb_bot дозволяє за номером телефону особи шукати її профіль у фейсбуці. Це може бути декілька профілів, в профілях видно особисту інформацію, пости особи, її вподобання, фото, список друзів.

Пошук нік-нейму особи можна здійснювати з використанням ресурсів *Whatsmyname, Namecheakup, Maigret OSINT*. Іноді особа має декілька профілів у соціальних мережах, призначенням деяких з них є неформальне спілкування, інформація та фото, які не можуть бути викладені в загальновідомих повсякденному оточенню профілях.

Telegram. Інтернет-ресурси @telesint_bot, @eyeofbeholder_bot допомагають дізнатись інформацію про участь користувача телеграм у відкритих та закритих групах. Пошук відбувається по нік-нейму.

SocialLinks. Ресурс дозволяє здійснювати перегляд фото і постів, які особи завантажила в мережу Інтернет, а також фото та постів, де відзначена особа, відносно якої здійснюється пошук інформації, а також які наявні коментарі до зазначених постів та фото, ким ці коментарі написані. Наприклад, можуть бути виявлені коментарі особи щодо вкладених в мережі новин, постів, публікацій, які носять провокаційний характер, мають ознаки закликів, пропаганди, тощо.

Програми-агрегатори інформації про особу, що розміщена в мережі Інтернет. Серед загальнодоступних агрегаторів можна виділити:

– електронний ресурс @Quick_OSINT_bot дозволяє здійснювати швидкий пошук профілів особи з 927 джерел;

– електронний ресурс Iguana. Вхідною інформацією для пошуку особи може бути: профіль в соціальних мережах, номер телефону, пошта, нік, пароль; вихідну інформацію, яку може дати даний агрегатор: ім'я, адреса, освіта, контакти і профілі в інших соціальних мережах, фото та публікації особи.

Досить дієвим є *пошук інформації про фізичну особу в мережі за її фото*. Для даного пошуку можна використовувати ресурс Яндекс.Картинки. При завантаженні фото в даний ресурс відбувається пошук та вибір в мережі схожих фото. Аналіз фотом дозволяє ідентифікувати місця знаходження особи, що в кадрі, інших осіб, що зображені на фото, певні дії, тощо.

Відпрацювання інформації про посадових осіб підприємства інших осіб, що є носіями корупційних ризиків, має вплітатись у загальну методику оцінки корупційних ризиків а підприємстві, організації, установі.

Збір і опрацювання інформації, що є у вільному доступі, про осіб, які є носіями корупційних ризиків є важливим етапом антикорупційних стратегій та складовою розслідувань, пов'язаних з розкриттям корупційних злочинів. Інформація, розміщена в загальному доступі в Інтернеті:

– допомагає ідентифікувати особу з її нік-неймами, масками в соціальних мережах;

– дозволяє зібрати неофіційну інформацію про подорожі, дозвілля, вподобання особи, наприклад, виявити, що під час виконання якихось завдань за місцем роботи особа фізично знаходилась за кордоном на відпочинку, про що свідчать її чек-іни та фото, викладені у соціальних мережах;

– дозволяє бачити загальнодоступні дописи, пости, статті особи, викладені в мережу, відслідковувати переписки особи на форумах та в соціальних мережах, що, для прикладу, може свідчити про асоціальну поведінку, про незвичні, відмінні від офіційно відомих вподобання особи, переписка може містити заклики, пропаганду, образи в бік інших осіб, тощо;

– одним з найцінніших здобутків, які можна отримати, вивчаючи особу в загальнодоступних Інтернет-ресурсах, є отримання мережі контактів особи, людей, які є серед її друзів в соціальних мережах, людей, з якими вона знаходиться на загальних фото, людей, з якими вона дискутує на форумах чи у переписках в соціальних мережах. Серед друзів, наприклад, можуть виявитись представники постачальників, з якими укладаються контракти особою – носієм корупційного ризику, колеги, які можуть виявитись співучасниками корупційних злочинів, представники державних органів, задіяні в корупційних схемах.

Висновки. Відпрацювання інформації про особу – носія корупційних ризиків з використанням загальнодоступних джерел є важливим етапом і складовою антикорупційної політики та розслідувань, пов'язаних з підозрами у скоєнні корупційних злочинів. Інформаційна революція та глобалізація інформаційних ресурсів робить життя людей більш публічним і відкритим для зовнішніх розслідувачів, що вимагає формування нових підходів і методик роботи з інформацією.

На сьогодні існує досить багато Інтернет-ресурсів для збору публічної інформації про фізичну особу, деякі з них (ті, які є у вільному доступі і не є платними)

розглянуті в цій статті. Соціальні мережі, безперечно, є одним з найбільш важливих каналів збору інформації про особу, що може допомогти в розслідуванні і виявленні корупційних ризиків, пов'язаних із досліджуваною особою.

Перелік посилань

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>.
3. Закон України «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>.
4. Закон України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» від 15.05.2003 № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
5. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

References

1. Civil Code of Ukraine dated 16.01.2003 No. 435-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>. (in Ukrainian).
2. Law of Ukraine “On Prevention of Corruption” dated 14.10.2014 No. 1700-VII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>. (in Ukrainian).
3. Law of Ukraine “On the Protection of Personal Data” dated 01.06.2010 No. 2297-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text>. (in Ukrainian).
4. Law of Ukraine “On State Registration of Legal Entities, Individuals – Entrepreneurs and Public Formations” dated 15.05.2003 No. 755-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>. (in Ukrainian).
5. Law of Ukraine “On Access to Public Information” dated 13.01.2011 No. 2939-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>. (in Ukrainian).

ОТРАБОТКА КОРРУПЦИОННЫХ РИСКОВ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ПУТЕМ ПОИСКА ИНФОРМАЦИИ О ДОЛЖНОСТНЫХ ЛИЦАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ОТКРЫТЫХ ИСТОЧНИКОВ ИНФОРМАЦИИ

Е. П. Проскура

В статье исследованы способы и общедоступные средства поиска информации о физических лицах – носителей коррупционных рисков на предприятии, учреждении, организации. Данный поиск, сбор и анализ информации в открытых источниках помогает установить телефоны, электронные адреса, места регистрации лиц, выявить их контакты в социальных сетях, найти их посты, сообщения, публикации, фото и другую информацию, которая могла бы быть интересной в оценке вероятности совершения лицом коррупционных преступлений и оценке коррупционных рисков на предприятии.

В процессе оценки коррупционных рисков ключевым моментом является определение круга лиц, которые являются носителями рисков совершения коррупционных действий на предприятии / организации, а в дальнейшем – отработка их действий, поведения, связей с другими работниками и посторонними

лицами. Важно определить внутренние и внешние по отношению к предприятию / организации заинтересованные стороны (третья сторона), их интересы и взаимосвязи, которые могут влиять на появление коррупционных рисков и коррупционных поступков, или могут способствовать уменьшению рисков и предотвращению коррупционных поступков.

На сегодня существует достаточно много Интернет-ресурсов для сбора публичной информации о физическом лице, некоторые из них (те, которые есть в свободном доступе и не являются платными), они рассмотрены в статье. Социальные сети, безусловно, являются одним из наиболее важных каналов сбора информации о лице, могут помочь в расследовании и выявлении коррупционных рисков, связанных с исследуемым лицом.

Отработка информации о лице – носителе коррупционных рисков с использованием общедоступных источников является важным этапом и составной антикоррупционной политики, и расследований, связанных с подозрениями в совершении коррупционных преступлений. Информационная революция и глобализация информационных ресурсов делает жизнь людей более публичной и открытой для внешних исследователей, что требует формирования новых подходов и методик работы с информацией.

Ключевые слова: открытые источники информации, коррупция, коррупционное деяние, должностное лицо, коррупционный риск, носитель коррупционных рисков.

PROCESSING CORRUPTION RISKS IN INSTITUTIONS BY SEARCHING INFORMATION ON OFFICIALS USING OPEN SOURCES OF INFORMATION

K. Proskura

The article deals with the methods and publicly available means of searching for information about individuals – carriers of corruption risks at an enterprise, institution, organization. This search, collection and analysis of information in open sources helps to establish phones, email addresses, places of registration of persons, identify their contacts on social networks, find their posts, messages, publications, photos and other information that could be interesting in assessing the likelihood of committing the face of corruption crimes and the assessment of corruption risks at the enterprise.

In the process of assessing corruption risks, the key point is to determine the circle of persons who are carriers of the risks of committing corruption at the enterprise/organization, and in the future to work out their actions, behavior, relationships with other employees and outsiders. It is important to identify stakeholders internal and external to the enterprise/organization (third party), their interests and relationships that can influence the emergence of corruption risks and acts of corruption, or can help reduce risks and prevent corruption.

Today there are quite a few Internet resources for collecting public information about an individual, some of them (those that are freely available and are not paid) are discussed in the article. Social networks are undoubtedly one of the most important channels for collecting information about a person, they can help in the investigation and identification of corruption risks associated with the investigated person.

Working out information about the person – the bearer of corruption risks using publicly available sources is an important stage in both the anti-corruption policy and

investigations related to suspicions of corruption offenses. The information revolution and the globalization of information resources makes people's lives more public and open to external investigators, which requires the formation of new approaches and methods of working with information.

Key words: open sources of information, corruption, act of corruption, official, corruption risk, bearer of corruption risks.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.80>

УДК 343.98

Тетяна Василівна Пасентко
доктор економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу досліджень бухгалтерського та податкового обліку
і звітності лабораторії економічних досліджень

E-mail: paientko.tetiana@kndise.gov.ua

Марина Ігорівна Рудая
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
відділу досліджень бухгалтерського та податкового обліку
і звітності лабораторії економічних досліджень

E-mail: ruday@ukr.net

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИБОРУ СТАВКИ ДИСКОНТУВАННЯ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕКСПЕРТІВ-ЕКОНОМІСТІВ

Стаття присвячена узагальненню методологічних підходів до вибору ставки дисконтування для застосування при проведенні експертиз та експертних досліджень. Доведено, що для підтвердження визначення вартості грошей у часі: теперішньої або майбутньої вартості, капіталізованої і справедливої вартості є необхідність у застосуванні відповідної ставки дисконтування. Досліджено практичне застосування методології визначення ставки дисконтування. Обґрунтовано, алгоритм розрахунку ставки дисконтування за моделлю вартості капітальних активів які можливо застосовувати у сучасних реаліях України.

Ключові слова: ставка дисконтування, безризикова ставка дохідності, модель вартості капітальних активів.

Постановка проблеми. Протягом кількох останніх років експертам-економістам все частіше ставляться питання, вирішення яких пов'язане з

визначенням вартості грошей у часі: теперішньої або майбутньої вартості, капіталізованої і справедливої вартості. Підтвердження величин зазначених вартостей потребує застосування технік дисконтування, а значить і вибору відповідної ставки дисконтування. Вибір ставки дисконтування у роботі експертів-економістів є одним із найскладніших питань, оскільки такий вибір складно підтвердити документально чи нормативно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі існує багато моделей дисконтування, однак не всі вони можуть бути застосовані в умовах українського ринку. Так, О. Терещенко робить наголос на складності обґрунтування безризикової ставки інвестування, яка є складовою для деяких поширених моделей розрахунку ставки дисконтування [19, с. 77-90]. Для більшості ринків, що формуються, дуже складно обґрунтувати безризикову ставку дисконтування, оскільки такі ринки характеризуються високою волатильністю та високими ризиками.

Деякі українські вчені роблять спроби адаптувати моделі, розроблені західними вченими, до умов українського ринку. Так, С. Кушнір досліджує особливості застосування моделі CAPM в Україні, наголошуючи на можливостях її адаптації до умов України [14, с. 179-182].

Проте кількість досліджень проблем практичного застосування методології визначення ставки дисконтування залишається малодослідженою в Україні, що не сприяє зменшенню кількості спорів між підприємствами та контролюючими органами в частині визнання у звітності активів та зобов'язань, що вимагають оцінок у дисконтованій величині.

Мета дослідження. Метою статті є узагальнення методологічних підходів до вибору ставки дисконтування, що стосуються проведення експертиз, пов'язаних з визнанням у звітності активів та зобов'язань, які вимагають оцінок у дисконтованій величині.

Викладення основного матеріалу. Однією із найуживаніших моделей для оцінювання очікуваної дохідності портфелів цінних паперів, власного капіталу, а також базисом для встановлення премій за ризик і ставок дисконтування є модель вартості капітальних активів (*Capital Asset Pricing Model* – CAPM). Незважаючи на те, що обов'язкове використання моделі не визначено на законодавчому рівні, коректність її застосування підтверджується тривалою бізнес-практикою у світі [24, с. 1-18]. В умовах України використання такої моделі ускладнюється неспроможністю фондового ринку надавати репрезентативні дані, достатні для проведення адекватних оцінок, оскільки український фінансовий ринок кваліфікується як слабдорозвинутий.

Оцінювання активів на слабдорозвинутих ринках із застосуванням CAPM або її модифікацій детально досліджена в англomовних джерелах, зокрема в частині модифікації [25] й вибору підходів до такої оцінки [26, с. 553-567], вивірення її статистичного та математичного апарату [23], а також вирішення технічних питань, котрі виникають при спробах практичного використання зазначених методичних підходів [24, с. 4].

Враховуючи пропозиції вітчизняних та зарубіжних вчених, вважаємо, що для визначення вартості власного капіталу, коли модель CAPM використовується як база для визначення ставки дисконтування, слід застосовувати

модифіковану модель оцінки капітальних активів, в якій ставка дисконту на власний капітал може бути представлена наступним чином:

$$R_{вк} = R_f + \beta * (R_m - R_f) + S_1 + S_2 + S_3 \quad (1)$$

$R_{вк}$ – очікувана інвестором ставка доходу (на власний капітал);

R_f – безризикова ставка, процентна ставка за цінними паперами без ризику дефолту;

R_m – очікувана прибутковість ринкового портфеля (використовується ринковий індекс, наприклад Standard & Poor's 500);

β – бета-коефіцієнт (чутливість дохідності активу до середньо ринкової дохідності);

$(R_m - R_f)$ – ринкова премія за ризик інвестицій в акціонерний капітал;

S_1 – премія за ризик країни;

S_2 – премія за малу капіталізацію (ґрунтується на щорічних дослідженнях Ibbotson Associates);

S_3 – премія за специфічний ризик, який притаманний оцінюваному підприємству.

S_1, S_2, S_3 представляють собою доповнення до класичної моделі CAPM, які дозволяють враховувати певні додаткові ризики інвестування в акції в конкретній країні для конкретного підприємства.

Як видно з формули (1), найбільш проблемними аспектами її застосування в Україні є обґрунтування безризикової ставки, β – бета-коефіцієнту та ринкової премії за ризик інвестицій в акціонерний капітал. Решта складових формули також потребують додаткового пояснення.

Щодо безризикової ставки

Як уже було зазначено вище, однією із найскладніших проблем для ринків, що розвиваються, є визначення безризикової ставки. Безризикове вкладення коштів передбачає, що інвестор незалежно від економічних, політичних, соціальних та інших змін в країні отримає на вкладений капітал саме той дохід, на який він розраховував в момент інвестування коштів. До таких вкладень відносяться інвестиції в державні боргові зобов'язання. В якості безризикової ставки, як правило, використовується норма прибутковості по довгострокових урядових облігаціях країни з високим інвестиційним рейтингом з терміном обігу, рівним терміну життя підприємства (комплексу оцінюваних активів).

У Національних стандартах (положеннях) бухгалтерського обліку та Міжнародних стандартах фінансової звітності вимоги до визначення безризикової ставки не визначені. У вітчизняній нормативно-правовій базі термін «безризикова ставка дохідності» використовується у Наказі Фонду Державного майна України «Про затвердження Порядку оцінки права вимоги за зобов'язанням, що виникає внаслідок здійснення кредитної операції від 16.06.2017 № 765/30633 [17]. Так, у переліку термінів до зазначеного наказу визначається калькулятор безризикової ставки дохідності як «формалізований інструментарій, що розміщується на офіційному сайті Національного банку України та використовується під час визначення ставки дисконту для

розрахунку безризикової ставки дохідності на основі базової кривої безкупонної дохідності, яка будується за облігаціями внутрішньої державної пози (ОВДП), номінованими у відповідній валюті» [17].

У глосарії Національного банку України визначено, що «крива безкупонної дохідності (zero-coupon yield curve) – графічна інтерпретація дохідності однорідних безкупонних боргових цінних паперів з різними періодами до погашення. Базова крива безкупонної дохідності будується Національним банком України за державними облігаціями. Метою побудови кривої безкупонної дохідності є отримання простого інструменту для оцінки боргових цінних паперів» [5].

В Україні офіційно інформація щодо безкупонних кривих дохідності вперше була опублікована Національним банком України станом на 29.12.2017 на виконання Наказу Національного банку України «Про затвердження моделей для розрахунку базових кривих безкупонної дохідності» від 20.09.2018 № 890-но, розрахунок проводився для ОВДП, номінованих у гривні та доларах США за моделлю Нельсона-Сігела [15].

Також в Україні діє Порядок оцінки за справедливою вартістю цінних паперів резидентів, що перебувають у власності Національного банку України або приймаються ним як забезпечення виконання зобов'язань, який затверджений Постановою НБУ № 732 від 26.10.2015. Зазначений Порядок регламентує порядок здійснення оцінки за справедливою вартістю боргових цінних паперів, емітентом яких є держава в особі Міністерства фінансів України, та цінних паперів, емітентами яких є юридичні особи – резиденти України (далі – цінні папери) [18]. Порядок здійснення оцінки за справедливою вартістю цінних паперів нерезидентів та похідних фінансових інструментів регламентуються іншими нормативно-правовими та розпорядчими актами Національного банку України.

У п.п. 12-15 Порядку 732 визначено, що основою для оцінки справедливої вартості боргових цінних паперів є базові криві безкупонної дохідності, які будуються окремо за такими групами державних облігацій:

- 1) гривневі ОВДП;
- 2) валютні ОВДП та валютні ОВДП з достроковим погашенням, номіновані в доларах США [18].

Пункт 13 зазначеного Порядку зазначає, що базові криві безкупонної дохідності розраховуються за даними фактично укладених та виконаних договорів з ОВДП відповідної групи із застосуванням таких параметричних моделей:

- 1) модель Нельсона-Сігела, яка має такий вигляд:

$$s_p = \beta_0 + \beta_1 \left(\frac{1 - e^{-p/\tau}}{(p/\tau)} \right) + \beta_2 \left(\frac{1 - e^{-p/\tau}}{(p/\tau)} - e^{-p/\tau} \right) \quad (2)$$

або

- 2) модель Нельсона-Сігела-Свенссона (далі – модель Свенссона), яка має такий вигляд:

$$s_p = \beta_0 + \beta_1 \left(\frac{1 - e^{-p/\tau}}{(p/\tau)} \right) + \beta_2 \left(\frac{1 - e^{-p/\tau}}{(p/\tau)} - e^{-p/\tau} \right) + \beta_3 \left(\frac{1 - e^{-p/\tau_1}}{(p/\tau_1)} - e^{-p/\tau_1} \right), \quad (2^1)$$

де s_p – спот-ставка для строку p , що є результатом розрахунків за моделлю;

p – строк, для якого розраховується спот-ставка, у роках;

β_0 – довгостроковий фактор кривої безкупонної дохідності, який визначає загальний рівень кривої (тобто відсоткових ставок), збільшення якого приводить до загального зростання відсоткових ставок (переміщення кривої на графіку вгору) і навпаки;

β_1 – короткостроковий фактор кривої безкупонної дохідності, який визначає нахил кривої, зростання якого приводить до більш стрімкого підвищення короткострокових відсоткових ставок стосовно довгострокових і навпаки;

β_2, β_3 – середньострокові фактори кривої безкупонної дохідності, які визначають форму (або кривизну) кривої;

t, t_1 – розрахункові параметри, які впливають на форму і рівень кривої безкупонної дохідності, відображаючи динаміку та напрям руху середньострокових відсоткових ставок і відповідають за положення опуклостей кривої безкупонної дохідності;

e – математична константа, що є основою натуральних логарифмів, $e \approx 2.718281828459045$.

Комітет з управління активами та пасивами Національного банку України приймає рішення про вибір параметричної моделі для розрахунку базової кривої дохідності (модель Нельсона-Сігела або модель Свенссона) окремо для кожної групи державних облігацій. Модель для кожної групи державних облігацій обирається з урахуванням стану відповідного сегмента ринку таким чином, щоб забезпечити якомога точнішу відповідність між модельною дохідністю і дохідністю, визначеною на основі договорів з ОВДП. Вибрані параметричні моделі затверджуються окремим розпорядчим актом Національного банку України [18].

Відповідно до Інформації про справедливу вартість ОВДП та коригуючі коефіцієнти, розраховані Національним банком України [6], дохідність українських ОВДП, номінованих у гривні, протягом останніх трьох років коливається від 9,02% до 17,06%. Така висока дохідність і волатильність не відповідають характеристикам безризиковості.

За визначенням А. Дамодарана, безризиковою ставкою можна вважати очікувану дохідність за активом, котра заздалегідь відома в рамках горизонту планування і збігається з ним, а також гарантована до отримання, тобто очікувана дохідність за безризиковим активом має дорівнювати фактичній [23]. Головними вимогами до безризикового активу є мінімальний ризик дефолту й постійність генерованого активом грошового потоку, а додатковими, що накладаються CAPM, – регулярна доступність безризикового активу для будь-якого учасника ринку в умовно необмежених кількостях. Тобто теоретично експерту-економісту для початку необхідно звернутися до показників вітчизняного фінансового ринку, і тільки після їх детального аналізу прийняти рішення щодо вибору безризикової ставки дисконтування.

Цінними паперами з мінімальним ризиком дефолту вважаються облігації урядів. Як зазначає П. О. Керімов, на практиці більшість урядів радше рефінансує свої облігації свіжим випуском грошей, аніж знизить курс власної валюти шляхом додаткової емісії, тому на ринках, що розвиваються (*emerging markets*), тим більше на граничних ринках (*frontier markets*), можуть існувати лише квазі-безризикові цінні папери. Таким чином, вибір умовно безризикового цінного папера на ринку, що розвивається, потребує обґрунтування в кожному конкретному дослідженні, що вимагає від експерта-економіста наявності спеціальних знань у сфері оцінки активів та у сфері фінансових ринків [10, с. 61-74].

Постійність генерованого грошового потоку означає незмінність доходу за цінним папером у часі, зокрема відсутність можливості реінвестування отриманих доходів, тобто відсутність періодичних платежів за ним. Це ефективно виключає будь-які цінні папери з періодичними платежами (купонні облігації, акції тощо), котрі потенційно можна реінвестувати під наперед невідому ставку (що стосується передусім довгострокових цінних паперів) і отримати непередбачений дохід понад очікуваний, із переліку потенційно безризикових.

У ролі еталонного безризикового активу часто використовуються облігації уряду США, оскільки він ще ніколи не оголошував дефолт за своїми зобов'язаннями, а відкриті аукціони, на яких розміщуються такі облігації, проводяться щомісяця. Отже, в найжорсткішому формулюванні безризиковою є ставка за дисконтною (*zero coupon*) облігацією уряду країни з високим суверенним кредитним рейтингом, строк погашення котрої збігається з терміном грошового потоку, для дисконтування якого застосовується ця ставка. Тобто теоретично експерту, передусім, необхідно впевнитися, що державні облігації країни, для якої здійснюється оцінка активів чи зобов'язань, відповідають критеріям безризиковості. У випадку, якщо критерії безризиковості не виконуються, тоді скористатися інформацією щодо дохідності державних облігацій США або країн ЄС з розвиненими фінансовими ринками.

Як видно з інформації про кредитні рейтинги України, яка регулярно публікується Міністерством фінансів України [4], кредитні рейтинги України за довгостроковими зобов'язаннями часто визначаються як В-, що не відповідає вимогам безризикової ставки, оскільки вважається спекулятивним рейтингом. За критеріями міжнародних рейтингових агентств Moody's, S&P та Fitch рейтинги, починаючи з BB+ є спекулятивними, а не інвестиційними.

При оцінці активів за допомогою CAPM застосовують два основних типи безризикової ставки: глобальну й локальну. Глобальною називають безризикову ставку за активом, який розміщений на зрілому фондовому ринку. Найчастіше глобальною безризиковою ставкою вважають дохідність десятирічних облігацій уряду США, адже саме їх рекомендовано використовувати в оригінальній CAPM. Щодо оцінки локальної безризикової ставки, то наразі в літературі описано шість основних методичних підходів до визначення такої безризикової ставки. Окремі з них не потребують розрахунків, а саме використання в ролі безризикової ставки за депозитами великих банків, ставки рефінансування НБУ, дохідності за відповідними за строками ОВДП у належній валюті. Однак всі перераховані ставки, незважаючи на їх доступність, не завжди відповідають критеріям безризиковості.

За даними українського рейтингового агентства «Кредит рейтинг» [7] інформація про рейтинги депозитів банків, які перевищували б суверенний рейтинг України, не доступна на регулярній основі, оскільки рейтинги сильно коливаються. Крім того, депозити банків не відповідають вимогам постійності грошового потоку й, технічно, мінімізації ризику дефолту, бо навіть незначне перевищення кредитного рейтингу банку над суверенним кредитним рейтингом залишає його на рівні спекулятивного.

Ставка рефінансування НБУ не відповідає жодній із вимог до безризикового активу. З одного боку, залучення фінансування за цією ставкою можливе лише для українських банків, з другого – рефінансування не є активом, котрий генерує грошовий потік, а НБУ в таких відносинах не виступає позичальником, що робить саме формулювання відповідності цього активу умовам бездефолтності й постійності генерованого грошового потоку безглуздим. Окрім того, ставки рефінансування не диверсифіковані за термінами та всі можуть вважатися короткостроковими. Обґрунтування використання такої ставки в ролі орієнтира для безризикової може виходити з двох положень. По-перше, ця ставка є оцінкою спеціалістів НБУ мінімальної премії за ризик кредитування вітчизняних банків, що робить її належним базисом при оцінюванні премій за ризик та, з цих позицій, приблизним аналогом безризикової ставки. По-друге, ставка рефінансування плюс дохід банку може бути реалістичною оцінкою мінімальної премії за ризик із точки зору комерційного банку.

Дохідність ОВДП є класичним і рекомендованим джерелом безризикової ставки відповідно до більшості класичних підручників корпоративних фінансів, проте в українських реаліях вона може бути менш ніж задовільною. З огляду на окреслені нами вимоги до безризикових активів, українські цінні папери у ролі орієнтира безризикової ставки дохідності можуть виступати умовно, адже їхні кредитні рейтинги дуже часто опускаються до рівня спекулятивних (S&P B-/B, Fitch B-, Moody's Caa1). Крім того, в Україні були прецеденти односторонньої реструктуризації боргу за ОВДП шляхом випуску нових облігацій через неможливість розрахуватися за зобов'язаннями, зокрема в 1998-1999 роках. Слід зазначити, що зобов'язання перед іноземними позичальниками вдалося виконати за рахунок внутрішніх позичальників, тому з точки зору іноземного інвестора українські облігації є більш «умовно бездефолтними», ніж на погляд вітчизняного інвестора. Стосовно незмінності платежів, доступності інструментів із відмінними строками й у різній валюті варто зауважити, що ці умови більш-менш виконуються. Однак українські довгострокові облігації випускаються на коротший термін, що часто є непорівнянними зі справжніми довгостроковими 10- чи 30-річними облігаціями казначейства США.

Дохідність облігацій на первинному й вторинному ринках розкривається НБУ та Міністерством фінансів України у вигляді систематизованих таблиць за роками та результатів аукціонів. Інформація щодо первинного ринку наводиться в розрізі валют і строків облігацій (НБУ). Водночас для оцінки безризикової ставки необхідні дані по дисконтних облігаціях, котрі окремо виводяться тільки в таблицях стосовно вторинного ринку. Наразі більшість безкупонних облігацій в обігу є короткостроковими, а отже, єдиною

безризиковою ставкою на базі українських ОВДП, котра відповідає умові постійності грошового потоку, буде ставка для короткострокового горизонту планування, що часто не відповідає потребам оцінки.

Як зазначає, П. О. Керімов, дохідність за українськими ОВДП характеризується високою волатильністю, що особливо стосується валютних облігацій. Наприклад, у 2018 році дохідність дисконтних ОВДП, номінованих у євро, становила $2,25 \% \pm 3,18$ в. п. Це пояснюється тим, що тільки дві угоди в цей період відповідали заданим критеріям, причому дохідність за однією з них була вказана в розмірі 0 %. Характерною рисою дохідності ОВДП на вторинному ринку є також наявність великих (до 10,77 % у 2015 році) обсягів угод із надвисокою або наднизькою дохідністю (понад 100 % і менш ніж – 100 %), котрі для дослідження мають вилучатися як статистичні викиди [10, с. 61-74].

Таким чином, з урахуванням викладеного вище, локальна безризикова ставка для оцінки визначення ставки дисконту не може бути коректно розрахована для сучасного ринку України, тому для оцінки експертам варто використовувати глобальну безризикову ставку з відповідними коригуваннями.

В якості адекватної безризикової ставки у країнах з розвиненими ринками використовуються ставки дохідності державних боргових цінних паперів, наприклад, значення прибутковості по 10-річних казначейських облігаціях США (US Treasury Bonds). Слід зазначити, що при виборі у якості безризикової ставки дисконтування ставку по облігаціях США, мають застосовувати додаткові коригування, які враховуватимуть різниці між фінансовими ринками еталонних країн та України.

Премії за ризик акціонерного капіталу

Премія за ризик акціонерного капіталу (Equity risk premium) відображає різницю між прибутковістю акцій великих корпорацій та дохідністю казначейських зобов'язань уряду США. Ринкова премія уособлює додатковий дохід, який необхідно додати до безризикової ставки, щоб компенсувати інвестору додатковий ризик, пов'язаний з інвестуванням в акції компанії.

Оскільки премії за ризик акціонерного капіталу базуються на показниках фондового ринку США як найбільш розвинутого та найбільш репрезентативного з точки зору порівняних активів, безризикова ставка і премії за ризик приймаються в доларовому еквіваленті. В подальшому ставка дисконтування в доларах США має конвертуватися в гривневу для дисконтування грошових потоків в гривні. При цьому в розрахунку мають використовуватися фактичні та прогнозні показники інфляції в США і в Україні.

Премія за ризик акціонерного капіталу (Equity risk premium) відображає різницю між прибутковістю акцій великих корпорацій та дохідністю казначейських зобов'язань уряду США. Ринкова премія уособлює додатковий дохід, який необхідно додати до безризикової ставки, щоб компенсувати інвестору додатковий ризик, пов'язаний з інвестуванням в акції компанії.

Оскільки український фондовий ринок є нерозвиненим, у відкритому доступі недостатньо інформації про операції з корпоративними цінними паперами, то як альтернативу можна використовувати актуальний на дату оцінки показник, розрахований на підставі індексу Нью-Йоркської фондової

біржі S&P 500. Значення показника (Implied Premium) для акціонерного капіталу на фондовому ринку США [2].

Залежність премії інвестування в підприємство від його галузевої приналежності враховується за допомогою β (бета-коефіцієнта). Для розрахунків можна використовувати нелінійний коефіцієнт бета, розрахований для компаній галузі Bank (Money Center) США [2].

Отриманий коефіцієнт слід скоригувати на цільову структуру капіталу у відповідній галузі за наступною формулою:

$$\beta I = \beta u * [1 + (1 - t) * (D/E)]$$

βI – коефіцієнт бета з урахуванням структури капіталу підприємства, активи та зобов'язання якого оцінюються;

βu – середнє значення коефіцієнта без урахування структури капіталу компаній-аналогів;

t – гранична податкова ставка, яка використовується підприємством.

D/E – цільова структура капіталу компаній даної галузі (співвідношення позикового і власного капіталу).

Підходи до розрахунків за періодами аналогічні тим, які прийняті при визначенні коефіцієнта β .

Коригування на ризик країни

Глобальна ставка підлягає коригуванню на ризик країни. Премія за ризик країни може розраховуватися за декількома методичними підходами [21, с. 65-68], кожен із котрих є варіантом її оцінки через спред дохідності, який використовується А. Дамодараном. Популярність цього методичного підходу обумовлена високою доступністю готових розрахунків за ним, адже премія за ризик можна просто взяти з веб-сайту дослідника [20], хоча сам методичний підхід А. Дамодарана до обчислення безризикової ставки є одним із найбільш комплексних.

Премія за ризик країни за цим методичним підходом розраховується шляхом зважування на співвідношення волатильності фондових ринків США (σ S&P500) і цільової країни (σ місцевого біржового індексу) очікуваного спреду дохідності суверенного боргу (тобто облігацій уряду), розрахованого на базі різниці в дохідності облігацій місцевого й американського урядів, різниці ринкової вартості дефолтних свопів за такими облігаціями або оцінки на базі суверенного кредитного рейтингу країни.

Поправка на малу капіталізацію

Необхідність поправки пов'язана, насамперед, з тими перевагами, які має велика компанія: відносно більш легкий доступ до фінансових ринків при необхідності залучення додаткових ресурсів, а також більша стабільність бізнесу порівняно з малими конкурентами. Відносно невеликі фірми мають менш стійку динаміку розвитку, ніж їхні великі галузеві конкуренти.

Показник премії за ризик інвестування в компанії з невеликою капіталізацією розраховується як різниця між середньою історичною прибутковістю з інвестицій в невеликі компанії і середньою історичною прибутковістю з інвестицій на фондовому ринку США.

Для визначення премії, відповідної базового рівня ринкової капіталізації бізнесу підприємства, в цьому звіті використовуються значення показників для фондового ринку США.

Премія за специфічний ризик компанії відображає додаткові ризики, пов'язані з інвестуванням в оцінювану компанію, які не були враховані в коефіцієнті бета та премії за ризик країни.

Чинниками, що впливають на специфічний ризик компанії, можуть бути:

- рівень встановлених тарифів;
- залежність від ключових співробітників;
- корпоративне управління;
- залежність від ключових споживачів;
- залежність від ключових постачальників;
- наявність перспективи розвитку бізнесу;
- стан основних фондів;
- фінансовий стан компанії і можливість притягнення коштів для фінансування капіталовкладень.

Для оцінки премії за специфічні ризики за основу можна взяти підхід компанії Deloitte and Touche RCS. Ця компанія пропонує наступну методологію [3]. Рекомендований діапазон премії за специфічний ризик лежить в межах від 0 до 10 % (таблиця 1).

Таблиця 1

Оцінка премії за специфічні ризики

Ступінь ризику	Отримане значення	Розмір премії за специфічні ризики
Низька	от 1 до 1,5	0-2 %
Нижче середнього	от 1,5 до 2	3-4 %
Середній	от 2 до 2,5	5-6 %
Вище середнього	от 2,5 до 3	7-8 %
Високий	более 3	9-10 %

У результаті оцінки ризиків конкретного підприємства отримують середнє значення ступеню ризиків, розмір премій встановлюється за наступним алгоритмом (таблиця 2):

Таблиця 2

Алгоритм розрахунку розміру премій

Фактор ризику	Ступінь ризику			Результат
	Низький	Середній	Високий	
– Рівень встановлених тарифів	1	2	3	2
– Залежність від ключових співробітників	1	2	3	1

– Корпоративне управління	1	2	3	1
– Залежність від ключових споживачів	1	2	3	2
– Залежність від ключових постачальників	1	2	3	2
– Наявність перспективи розвитку бізнесу	1	2	3	2
– Стан основних фондів	1	2	3	1
– Фінансовий стан компанії і можливість притягнення коштів для фінансування капіталовкладень	1	2	3	1
А: Всього (сума):				12
Б: Розрахований ступінь ризиків (Б=А/8):				1,5

Таким чином, алгоритм розрахунку ставки дисконтування за моделлю CAPM можна систематизувати у таблиці 3.

Таблиця 3

Алгоритм розрахунку ставки дисконтування за моделлю CAPM

	Показник	Джерело інформації
Rf	Безризикова ставка	Resource Center https://www.treasury.gov/resource-center/data-chart-center/interest-rates/Pages/TextView.aspx?data=yieldYear&year=2020
β_l	Коефіцієнт бета	Розрахунок по формулі: $\beta_l = \beta_u * [1 + (1 - t) * (D/E)]$
β_u	(unleveraged beta) середнє значення коефіцієнта	http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datacurrent.html (Emerging Markets Air Transport (http://www.stern.nyu.edu/~adamodar/pc/datasets/betaemerg.xls))
t	Маржинальна податкова ставка, що використовується компанією, яка оцінюється	Податковий Кодекс
D/E	Цільова структура капіталу компаній галузі	http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datacurrent.html (Emerging Markets Air Transport (http://www.stern.nyu.edu/~adamodar/pc/datasets/betaemerg.xls))

(Rm - Rf)	Ринкова премія за ризик акціонерного капіталу (США)	Damodaran Online (http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/implpr.html)
S1	Премія за ризик країни (Україна у порівнянні із США)	http://people.stern.nyu.edu/adamodar/New_Home_Page/home.htm
S2	Премія за малу капіталізацію	Duff & Phelps 2017 Valuation Handbook Guide to Cost of Capital, https://s3.amazonaws.com/abi-org/Events/CRC_Materials/CRC17/Exhibit+21+-+2017+Valuation+Handbook.pdf
S3	Премія за специфічний ризик підприємства, що оцінюється	Deloitte and Touche RCS
Re	Очікувана інвестором ставка доходу (на власний капітал), %	Розрахунок по формулі: Re = Rf + β * (Rm - Rf) + S1 + S2 + S3
Iwacc	Середньозважена ставка дисконту, %	Розрахунок по формулі: $i_{ik} = i_{BK} \times \frac{1}{1+D/E} + i_3 \times 0,82 \times \frac{D/E}{1+D/E}$

Висновки. Отже, в статті на основі узагальнення методологічних підходів до вибору ставки дисконтування, визначені особливості застосування моделі вартості капітальних активів (CAPM) для оцінювання очікуваної доходності портфелів цінних паперів, власного капіталу, а також вона є базисом для встановлення премій за ризик і ставок дисконтування, які можуть бути застосовані в умовах українського ринку. Запропоновані основні підходи у вирішенні питань, пов'язаних з локальною безризиковою ставкою для оцінки визначення ставки дисконту, зокрема запропоновано експертам використовувати глобальну безризикову ставку з відповідними коригуваннями.

Таким чином, з урахуванням викладеного вище, оскільки обов'язкове використання моделі вартості капітальних активів не врегульовано на законодавчому рівні, а доведена коректність застосування тривалою бізнес-практикою у світі, то модель має бути адаптована відповідно до специфіки питання, яке виноситься на вирішення судовому експерту-економісту.

Перелік посилань

1. Динаміка кредитних рейтингів України за 2004-2020 рр.
URL: <https://mof.gov.ua/uk/kreditnij-rejting-potochni-rejtingi-zagalna-informacija-istorichni-zmini>.

References

1. Dynamics of credit ratings of Ukraine for 2004-2020. Retrieved from: <https://mof.gov.ua/uk/kreditnij-rejting-potochni-rejtingi-zagalna-informacija-istorichni-zmini>. (in Ukrainian).

2. За матеріалами сайту. URL: <http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/>
3. За матеріалами сайту. URL: <https://www2.deloitte.com/global/en/pages/governance-risk-and-compliance/articles/risk-assessment-in-practice.html>
4. За матеріалами сайту Міністерства фінансів України. URL: <https://mof.gov.ua/uk/kreditnij-rejting-potochni-rejtingi-zagalna-informacija-istorichni-zmini>
5. За матеріалами сайту Національного банку України. URL: <https://bank.gov.ua/ua/glossary/show/117>
6. За матеріалами сайту Національного банку України. URL: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=8096610&cat_id=12057279
7. За матеріалами сайту рейтингового агентства «Кредит рейтинг». URL: <https://www.credit-rating.ua/>
8. Звіт Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку за 2016 р. URL: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2017/07/zvit-komosii-2016-ukr-web.pdf>
9. Інформація про справедливу вартість ОВДП та коригуючі коефіцієнти, розрахована Національним банком України. URL: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=8096610&cat_id=12057279
10. Керімов П. О. Особливості оцінки безризикової процентної ставки в умовах України. *Фінанси України*, 2019. № 8. С. 61-74.
11. Кредитні рейтинги державних цінних паперів / М-во фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/news/view/kredytni-reitynh-derzhavnykh-tsinnykh-paperiv--?category=borg&subcategory=kredytni-reitynh>
12. Кредитні рейтинги державних цінних паперів / М-во фінансів України. URL:
2. According to the site. Retrieved from: <http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/> (in Ukrainian).
3. According to the site. Retrieved from: <https://www2.deloitte.com/global/en/pages/governance-risk-and-compliance/articles/risk-assessment-in-practice.html> (in Ukrainian).
4. According to the website of the Ministry of Finance of Ukraine. Retrieved from: <https://mof.gov.ua/uk/kreditnij-rejting-potochni-rejtingi-zagalna-informacija-istorichni-zmini> (in Ukrainian).
5. According to the website of the National Bank of Ukraine. Retrieved from: "" <https://bank.gov.ua/ua/glossary/show/117> (in Ukrainian).
6. According to the website of the National Bank of Ukraine. Retrieved from: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=8096610&cat_id=12057279 (in Ukrainian).
7. According to the site of the rating agency "Credit Rating". Retrieved from: <https://www.credit-rating.ua/> (in Ukrainian).
8. Report of the National Commission on Securities and Stock Market for 2016. Retrieved from: <https://www.nssmc.gov.ua/wp-content/uploads/2017/07/zvit-komosii-2016-ukr-web.pdf> (in Ukrainian).
9. Information on the fair value of Domestic Government Loan Bonds and adjustment ratios calculated by the National Bank of Ukraine. Retrieved from: https://old.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=8096610&cat_id=12057279 (in Ukrainian).
10. Kerimov, P. A. (2019). Features of the assessment of the risk-free interest rate in the conditions of Ukraine. *Finances of Ukraine*. No. 8. P. 61-74. (in Ukrainian).
11. Credit ratings of government securities. Ministry of Finance of Ukraine. Retrieved from: <https://www.minfin.gov.ua/news/view/kredytni-reitynh-derzhavnykh-tsinnykh-paperiv--?category=borg&subcategory=kredytni-reitynh> (in Ukrainian).
12. Credit ratings of government securities. Ministry of Finance of Ukraine. URL:

<https://www.minfin.gov.ua/news/view/kredytni-reitynyh-derzhavnykh-tsinnnykh-paperiv--?category=borg&subcategory=kredytni-reitynh>.

13. Кредитні рейтинги державних цінних паперів / М-во фінансів України. URL: <https://www.minfin.gov.ua/news/view/kredytni-reitynyh-derzhavnykh-tsinnnykh-paperiv--?category=borg&subcategory=kredytni-reitynh>.

14. Кушнір С. О. Використання моделей CAPM під час визначення прибутковості акцій вітчизняних підприємств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: міжнародні економічні відносини і світове господарство*. 2017. Вип. 12. Ч. 1. С. 179-182.

15. Про затвердження моделей для розрахунку базових кривих безкупонної дохідності: Наказ Національного банку України від 20.09.2018 № 890-но. URL: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Order_19092018_890-no. (втратив чинність, березень 2019 р.).

16. Про затвердження параметричних моделей для розрахунку базових кривих безкупонної дохідності: Наказ Національного банку України від 26.03.2019 № 137-но. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vn137500-19#Text>.

17. Про затвердження Порядку оцінки права вимоги за зобов'язанням, що виникає внаслідок здійснення кредитної операції: Наказ Фонду Державного майна України від 16.06.2017 № 765/30633. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0765-17#Text>

18. Порядок оцінки за справедливою вартістю цінних паперів резидентів, що перебувають у власності Національного банку України або приймаються ним як забезпечення виконання зобов'язань, який затверджений Постановою НБУ № 732 від 26.10.2015 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0732500-15#Text>

19. Терещенко О. О. Ставка дисконтування у прийнятті фінансово-інвестиційних

<https://www.minfin.gov.ua/news/view/kredytni-reitynyh-derzhavnykh-tsinnnykh-paperiv--?category=borg&subcategory=kredytni-reitynh>. (in Ukrainian).

13. Credit ratings of government securities. Ministry of Finance of Ukraine. URL: <https://www.minfin.gov.ua/news/view/kredytni-reitynyh-derzhavnykh-tsinnnykh-paperiv--?category=borg&subcategory=kredytni-reitynh>. (in Ukrainian).

14. Kushnir, S. O. (2017). The use of CAPM models in determining the profitability of shares of domestic enterprises. *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Ser.: International economic relations and world economy*. Issue. 12. Part 1, P. 179-182. (in Ukrainian).

15. On the approval of models for calculating the base curves of zero-coupon yield: Order of the National Bank of Ukraine dated September 20, 2018 No. 890-no. Retrieved from: https://bank.gov.ua/ua/legislation/Order_19092018_890-no. (Expired March 2019) (in Ukrainian).

16. On the approval of parametric models for calculating the base curves of zero-coupon yield: Order of the National Bank of Ukraine dated March 26, 2019 No. 137-no. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vn137500-19#Text>. (in Ukrainian).

17. On approval of the Procedure for assessing the right to claim for obligations arises as a result of a credit operation: Order of the State Property Fund of Ukraine dated June 16, 2017 No. 765/30633. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0765-17#Text> (in Ukrainian).

18. The procedure for assessing at fair value the securities of residents owned by the National Bank of Ukraine or accepted by it as security for the fulfillment of obligations, which was approved by the Resolution of the NBU No. 732 dated October 26, 2015. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0732500-15#Text> (in Ukrainian).

19. Tereshchenko, O. O. (2010). Discount rate in making financial and investment

- рішень. *Фінанси України*. 2010. № 9. С. 77–90.
20. Country Risk Premium Spreadsheet. URL: http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/cryprem.html
21. Damodaran A. Country Risk and Company Exposure: Theory and Practice. *Journal of Applied Finance*. 2003. Vol. 13. No. 2. P. 63-76.
22. Damodaran A. Country Risk Premium Spreadsheet. URL: http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/cryprem.html.
23. Damodaran, A. Applied corporate finance: a user's manual. 2nd ed. Hoboken, NJ, 2006.
24. French, J. A Practitioner's Guide to the capital asset pricing model (CAPM): an empirical study. *Research in Finance*. 2018. 34, P. 1-18.
25. Pereiro, L. E. Valuation of companies in emerging markets: a practical approach. New York, 2002.
26. Roggi, O., Gianozzi, A., & Baglioni, T. (2017). Valuing emerging markets companies: New approaches to determine the effective exposure to country risk. *Research in International Business and Finance*. 39. P. 553-567.
27. Semenyuk, V. (2016). Pragmatics of using a modified CAPM model for estimating cost of equity on emerging markets. *Baltic Journal of Economic Studies*. 2. P. 135-142.
- decisions. *Finance of Ukraine*. No. 9. P. 77-90. (in Ukrainian).
20. Country Risk Premium Spreadsheet. Retrieved from: http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/cryprem.html (in English).
21. Damodaran, A. (2003). Country Risk and Company Exposure: Theory and Practice. *Journal of Applied Finance*. Vol. 13. No. 2. P. 63-76. (in English).
22. Damodaran, A. Country Risk Premium Spreadsheet. Retrieved from: http://pages.stern.nyu.edu/~adamodar/New_Home_Page/datafile/cryprem.html. (in English).
23. Damodaran, A. (2006). Applied corporate finance: a user's manual (2nd ed.). Hoboken, NJ. (in English).
24. French, J. (2018). A Practitioner's Guide to the capital asset pricing model (CAPM): an empirical study. *Research in Finance*, 34, P. 1-18. (in English).
25. Pereiro, L. E. (2002). Valuation of companies in emerging markets: a practical approach. New York: Wiley. (in English).
26. Roggi, O., Gianozzi, A., & Baglioni, T. (2017). Valuing emerging markets companies: New approaches to determine the effective exposure to country risk. *Research in International Business and Finance*, 39, P. 553-567. (in English).
27. Semenyuk, V. (2016). Pragmatics of using a modified CAPM model for estimating cost of equity on emerging markets. *Baltic Journal of Economic Studies*, 2, P. 135-142. (in English).

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ВЫБОРУ СТАВКИ ДИСКОНТИРОВАНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ЭКСПЕРТАМИ-ЭКОНОМИСТАМИ

Т. В. Паентко
М. И. Рудая

Статья посвящена обобщению методологических подходов к выбору ставки дисконтирования. Цель статьи – обосновать методологические подходы к

выбору ставки дисконтирования, касающиеся проведения экспертиз, связанных с признанием в отчетности активов и обязательств, требующих оценок в дисконтированной величине.

Исследовано практическое применение методологии определения ставки дисконтирования. Одной из важнейших моделей для оценки ожидаемой доходности портфелей ценных бумаг, собственного капитала, а также базисом для установления премий за риск и ставок дисконтирования является модель стоимости капитальных активов (CAPM). Несмотря на то, что обязательное использование модели в Украине отсутствует на законодательном уровне, корректность ее применения подтверждается длительной бизнес-практикой в мире.

Для защиты позиции судебных экспертов при подготовке заключений, связанных с локальной безрисковой ставкой для оценки определения ставки дисконта, предложено использовать глобальную безрисковую ставку с соответствующими корректировками. Обосновано алгоритм расчета ставки дисконтирования по модели стоимости капитальных активов, которые возможно применять в современных реалиях Украины.

Ключевые слова: ставка дисконтирования, безрисковая ставка доходности, модель стоимости капитальных активов.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE DISCOUNTING RATE CHOICE IN FORENSIC ECONOMICS RESEARCH

**T. Paientko
M. Rudaia**

The article summarizes the methodological approaches to the choice of discount rate. The purpose of the article is to substantiate methodological approaches to the selection of the discount rate concerning the examination related to the recognition of assets and liabilities requiring discounted valuations in the financial statements.

The practical application of the discount rate methodology is explored. One of the most important models for estimating expected returns on securities portfolios, equity and the basis for setting risk premiums and discount rates is the Capital Asset Pricing Model (CAPM). In spite of the fact that the mandatory use of the model in Ukraine is absent at legislative level, the correctness of its application is confirmed by long-term business practice worldwide.

It has been determined, that in order to protect the position of legal experts in the preparation of opinions related to local risk-free rate for evaluation of the discount rate determination it is suggested to use global risk-free rate with the appropriate adjustments. The algorithm for calculating the discount rate on the model of capital assets cost, which is possible to apply in the current realities of Ukraine, is substantiated.

Key words: discount rate, risk-free rate of return, capital asset pricing model.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.81>
УДК 336.647

Карен Оганесович Мамиконян
кандидат экономических наук, доцент,
начальник отдела координации научных исследований
и технического апробирования,
эксперт отдела финансово-экономических и бухгалтерских экспертиз

ORCID 0000-0001-5719-7404
E-mail: mamikonyankaren@gmail.com

Национальное бюро экспертиз Республики Армения

К ВОПРОСУ ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ РЫНОЧНОЙ СТОИМОСТИ АКЦИЙ КОМПАНИИ В РАМКАХ ФИНАНСОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

Целью исследования является разработка рекомендаций по определению рыночной стоимости акций компании в рамках финансово-экономической экспертизы. В статье рассмотрены основные особенности использования комплекса подходов определения рыночной стоимости акций, включаемых в затратный метод. Приведены также факторы, влияющие на рыночную стоимость акций, которые, предпочтительно учитывать эксперту в ходе определения рыночной стоимости акций компании при производстве финансово-экономических экспертиз.

Ключевые слова: оценка акции, рыночная стоимость, затратный подход, метод стоимости чистых активов, метод ликвидационной стоимости, справедливая стоимость, финансово-экономическая экспертиза.

Постановка проблемы. Акции, как известно, представляют собой важнейший инструмент формирования и аккумуляции финансовых ресурсов компании, эффективное управление которыми невозможно без оценки их стоимости. Теория оценки стоимости акций является, по сути, оценкой бизнеса предприятия. Основная цель любого вида бизнеса – это увеличение его стоимости для акционеров, что является главным показателем эффективной деятельности компании и её деловой активности. Следовательно, акция является лишь одной из форм отображения права собственности на активы предприятия.

Анализ последних исследований и публикаций. В данной статье использованы результаты научных разработок А. Г. Грязновой, М. А. Федотовой [5], Р. F. Reilly, R. P. Schweihs [8], В. Е. Есипова, Г. А. Маховиковой [10], О. В. Коробкова [12], С. Г. Брунгильд [13], Ю. Белогорцева [14], Дж. Р. Хитчнер [15], А. Н. Фоменко [17], А. С. Вовк, П. А. Козина, Д. Д. Кузнецова [19] в которых рассмотрены отдельные проблемы определения рыночной стоимости акций компаний. Также проанализированы основные документы,

определяющие стоимость акций и ликвидационную стоимость объектов недвижимости в Российской Федерации.

Целью исследования является разработка рекомендаций по определению рыночной стоимости акций компании в рамках финансово-экономической экспертизы.

Изложение основного материала. На практике биржевая капитализация компании во всех случаях представляет собой величину, которая лежит в основе фактически реализованной сделки купли-продажи акций компании. В случае определения рыночной цены капитализации компании, оценщик, как правило, должен заранее определить курс акций, то есть ее рыночную цену. Данная операция подразумевает среднюю арифметическую стоимость цен последних сделок, проведенных с акциями из расчёта цены одной акции, имея в виду, что, например в течение одного и того же дня могут быть проведены несколько сделок с меняющимся курсом акций (на практике принимается также цена последней сделки). На следующей стадии для вычисления стоимости капитализации компании, общее число акций, находящихся в обращении, умножается на курс акции [1].

Для того чтобы определить рыночную стоимость одной акции, необходимо провести рыночную оценку стоимости всего бизнеса, применяя один из трёх известных подходов к оценке: затратный, сравнительный и доходный, либо комплекс подходов, а затем выделить стоимость оцениваемого пакета акций из общей стоимости. Важно подчеркнуть, что механизм определения рыночной стоимости как 100 % акций предприятия (т. е. всего бизнеса), так и отдельно взятых пакетов акций, является идентичным. Только после определения стоимости бизнеса целиком, определяется стоимость соответствующего пакета акций (доли), с применением, в случае необходимости, соответствующих механизмов, а именно надбавки за контрольность или скидки на неконтрольность касательно характера доли собственности, или надбавки за риск и т. п. Необходимо отметить, что при оценке пакетов акций выделяют: 1) миноритарный (неконтролирующий) пакет акций, 2) блокирующий пакет акций, 3) складочный мажоритарный пакет акций, 4) мажоритарный (контролирующий) пакет акций [2]. С точки зрения вышеизложенного, необходимо учитывать, что большое влияние на стоимость пакета акций оказывает степень его контроля, определяемая законодательством об акционерных обществах и учредительными документами предприятия.

Что же касается экспертной оценки акции, то следует упомянуть, что оценка проводится компетентным экспертом (специалистом) и основывается на обобщении существующих на данный момент обоснованных подходов и методологиях, а также аналитических результатов, связанных с тенденциями колебания стоимости акций. Оценка акции представляет собой экспертные (профессиональные) мероприятия, проводимые с целью определения их рыночной стоимости на текущий момент.

Экспертная оценка стоимости акций применяется при:

– определении ликвидационной стоимости акций (долей) и обязательств при ликвидации (банкротства), а также при реорганизации компании;

- установлении достоверной рыночной стоимости акции в спорной ситуации или в суде;
- выкупе обществом акций, принадлежащих акционерам;
- купле-продаже пакетов акций (долей) и долговых обязательств;
- изменении величины уставного капитала организации;
- вовлечении в сделку акции, полностью или частично принадлежащих государству;
- определении стоимости бизнеса;
- переоценке финансовых вложений;
- оценке стоимости ценных бумаг, предоставляемых в качестве залога, в т. ч. при реструктуризации задолженности перед бюджетом, и для других нужд (как известно, действующее законодательство предусматривает некоторые случаи, когда оценка акций является обязательной);
- а также в целях налогообложения и для определения стоимости наследства.

Основными факторами, влияющими на стоимость ценной бумаги (имеется в виду проведение и оценки акций, и оценки других ценных бумаг) являются:

- ликвидность данной ценной бумаги (ликвидность рынка в целом, ликвидность акций как актива и ликвидность самой компании);
- соотношение спроса и предложения по аналогичным ценным бумагам на торговых площадках;
- котировки аналогичных ценных бумаг;
- доходность или текущая стоимость будущего дохода;
- характеристики эмитента (местонахождение, отраслевая принадлежность, финансовые показатели);
- надёжность ценной бумаги, то есть риски неисполнения обязательств.

В этом случае уместно изложить следующую концепцию: важнейшим фактором, влияющим на рыночную стоимость акций, является их ликвидность, поэтому необходимо рассматривать ликвидность рынка в целом, ликвидность акции как актива и ликвидность самой компании в комплексном подходе, и только после этого можно реально оценить влияние данного фактора. В условиях сложившейся современной запутанной экономики в настоящее время в целом принято определять премию (скидку) к рыночной цене акций в зависимости от их ликвидности (недостаточной ликвидности).

Понятие рыночной стоимости лежит в основе всей оценочной деятельности. Основой для оценки акций является определение их стоимости как финансового инструмента, способного приносить прибыль его владельцу. Основными способами извлечения прибыли являются получение дивидендов и рост стоимости акции, связанный с улучшением финансовых показателей компании, расширением её бизнеса и увеличением стоимости её активов. Согласно российскому законодательству: *под рыночной стоимостью акции понимается наиболее вероятная цена, по которой данный объект может быть отчуждён на открытом рынке в условиях конкуренции, когда стороны сделки действуют разумно, располагая всей необходимой информацией, а на величине цены сделки не отражаются какие-либо чрезвычайные обстоятельства* [3].

Следует отметить, что в мировой практике оценочной деятельности обычно применяются несколько методов, относящихся к различным подходам. Появление множества методов оценки в значительной мере отражает невозможность точного определения факторов, влияющих на стоимость ценных бумаг: доходы, бухгалтерская прибыль, балансовая стоимость, экономический доход или дисконтированные денежные потоки. Поэтому с учетом лучших практик определяют итоговую величину оценки, рассчитывая средневзвешенную стоимость по весомости каждого из методов. Оценочная экспертиза может быть проведена для определения рыночной стоимости обыкновенных и привилегированных акций, эмитированных открытыми или закрытыми акционерными обществами.

К факторам, имеющим наибольшее значение при оценке стоимости акций, следует отнести:

- рентабельность и ликвидность акционерного общества;
- конъюнктуру фондового рынка и его общее состояние;
- размер дивидендов (в зависимости от выбранной дивидендной политики);
- величину отраслевых и инвестиционных рисков.

Кроме того, стоимость акций зависит от территориального нахождения юридического лица, темпов прироста стоимости, отраслевой принадлежности эмитента, стоимости чистых активов компании, вида акции, ее котируемости на рынке, внутренней и международной экономической ситуации, мотивов поведения типичных покупателей и продавцов и т. п.

Из трех вышеотмеченных подходов оценки акций, суть которых полностью отражается в подходах оценки бизнеса, доминирующим является метод дисконтированных денежных потоков, дающий наиболее точную оценку движения цен акций. Метод дисконтирования денежных потоков (DCFА) является эффективным методом оценки фирмы, если предполагается, что структура капитала фирмы будет неизменной. Например, причиной изменения является выкуп с использованием финансового рычага (Leveraged Buyout – LBO). В данных ситуациях зачастую рекомендуется использовать специальные варианты DCFА, а именно метод скорректированной текущей стоимости (Adjusted Present Value-APV). Согласно этой методике операционная стоимость бизнеса определяется как сумма приведённая к настоящему моменту стоимости будущих денежных потоков. Метод APV является эффективным способом измерения стоимости в условиях меняющейся структуры капитала: поиск такого уровня финансового рычага, при котором компания сможет достичь максимума своей рыночной стоимости. По мнению американского экономиста, профессора Стюарта Майерса, основные виды побочных эффектов в методе APV включают эффект налогового щита и издержки финансовых затруднений.

Однако, в настоящей работе, при определении рыночной стоимости акций компании в рамках финансово-экономической экспертизы, основное внимание уделено затратному (имущественному) методу, а именно объединению и поэтапному выявлению основных нюансов необходимых при использовании комплекса подходов, включённых в затратный метод, так как данный метод с учётом особенностей экспертного направления может дать

более корректные результаты. Следует подчеркнуть, что применение затратного подхода к оценке при установлении стоимости акций, хотя, является длительным и трудоёмким, но вместе с тем более обоснованным подходом.

Рассматривая затратный подход, следует отметить, что он учитывает величину издержек, которые понесёт собственник, для создания данного бизнеса. Базовым равенством в затратном подходе является: *собственный капитал = активы – обязательства*, то есть согласно последнему стоимость бизнеса складывается из суммы его активов за вычетом суммы обязательств на основе данных бухгалтерской отчётности (балансовой стоимости чистых активов общества), но с учётом некоторых корректировок.

Рассматриваемый подход представлен двумя основными методами:

- 1) Метод стоимости чистых активов (*Net Asset Value – NAV*);
- 2) Метод ликвидационной стоимости.

Метод стоимости чистых активов является ведущим методом затратного подхода. Основная идея данного метода заключается в перестройке бухгалтерского баланса в экономический оценочный баланс, то есть, метод основывается на несовпадении балансовой и рыночной стоимости имущества, а также обязательств предприятия. Следует отметить, что метод стоимости чистых активов даёт наиболее точную оценку стоимости компании, по той простой причине, что процедура оценки предполагает определение реальной рыночной стоимости каждой статьи актива баланса и обязательств.

Как известно, балансовая стоимость акции показывает, сколько может получить держатель одной обыкновенной акции в случае ликвидации компании. Однако та величина, которая определяется на основе данных бухгалтерской отчётности, будет являться лишь балансовой стоимостью чистых активов общества. В данном контексте необходимо привести выдержку из утверждённого приказом Министерства финансов Российской Федерации от 28.08.2014 № 84н «Порядка определения стоимости чистых активов»: «...*Стоимость чистых активов определяется как разность между величиной принимаемых к расчёту активов организации и величиной принимаемых к расчёту обязательств организации. Принимаемые к расчёту активы включают все активы организации, за исключением дебиторской задолженности учредителей (участников, акционеров, собственников, членов) по взносам в уставный капитал, по оплате акций. Принимаемые к расчёту обязательства включают все обязательства организации, за исключением доходов будущих периодов, признанных организацией в связи с получением государственной помощи, а также в связи с безвозмездным получением имущества...*» [4].

Таким образом, исходя из поставленной задачи – установления рыночной стоимости бизнеса, с помощью последней и стоимости оцениваемых акций, оценщик фактически обязан осуществить переход от балансовой стоимости чистых активов к их рыночной стоимости.

Таким образом, чистая стоимость компании (NAV) рассчитывается по формуле:

$$NAV = PCA - ТСП, \quad (1)$$

где: *РСА* – рыночная стоимость активов;

ТСП – текущая стоимость пассивов.

Следует так же отметить, что метод стоимости чистых активов даёт наиболее точную оценку стоимости компании, однако во многих случаях отсутствия доступа к необходимым данным о рыночной стоимости активов мешает процедуре оценке.

Подчеркну, что, как известно, расчёт методом стоимости чистых активов в соответствии с классическим способом включает следующие этапы:

1) оценивается недвижимое имущество предприятия по обоснованной рыночной стоимости;

2) определяется обоснованная рыночная стоимость машин и оборудования;

3) выявляются и оцениваются нематериальные активы;

4) определяется рыночная стоимость финансовых вложений (как долгосрочных, так и краткосрочных);

5) переводятся товарно-материальные запасы в текущую стоимость;

6) оценивается дебиторская задолженность;

7) оцениваются расходы будущих периодов;

8) переводятся обязательства предприятия в текущую стоимость;

9) определяется стоимость собственного капитала путём вычитания из обоснованной рыночной стоимости суммы активов текущей стоимости всех обязательств [5, с. 154, 316].

В данном случае уместно упомянуть, что ограничения использования данного подхода связано, прежде всего, с высокой трудоёмкостью процесса переоценки активов, что требует проведения инвентаризации и комплексного анализа каждого актива.

В рамках же оценки обоснованной рыночной стоимости основных средств конечная цель оценки – расчёт на конкретную дату обоснованной стоимости объектов, который в существенной мере, зависит от ситуации на рынке. Уместно также привести следующее положение из Международного стандарта финансовой отчётности (IAS) 16 «Основные средства», параграф 34: *«Частота проведения переоценки зависит от изменения справедливой стоимости переоцениваемых объектов основных средств. Если справедливая стоимость переоценённого актива существенно отличается от его балансовой стоимости, требуется дополнительная переоценка. Некоторые объекты основных средств характеризуются значительными и волатильными изменениями справедливой стоимости, что вызывает необходимость в проведении ежегодной переоценки...»* [6].

При трактовке термина «справедливая стоимость», скорее всего, следует учитывать следующее положение из параграфа 9 Международного стандарта финансовой отчётности (IFRS) 13 «Оценка справедливой стоимости»:

«... понятие «справедливая стоимость» как цена, которая была бы получена при продаже актива или уплачена при передаче обязательства в ходе обычной сделки между участниками рынка на дату оценки ...» [7].

Данная оценка производится с точки зрения участников рынка и не оказывает влияния на намерение компании в отношении оцениваемого по справедливой стоимости актива, обязательства или капитала.

В рамках оценки нематериальных активов, важно подчеркнуть, что стоимость нематериального актива является производной от его нематериального характера [8, с. 9]. В пояснение данного постулата можно сослаться на «Международный стандарт финансовой отчётности (IAS) 38 «Нематериальные активы» параграфа 17: «К будущим экономическим выгодам, происходящим из нематериального актива, могут относиться выручка от продажи продукции или услуг, снижение затрат или другие выгоды, возникающие от использования актива организацией. Например, использование интеллектуальной собственности в процессе производства может способствовать сокращению будущих производственных затрат, а не увеличению будущей выручки». Что же касается пункта 21 того же стандарта: «Нематериальный актив подлежит признанию тогда и только тогда, когда:

(а) признается вероятным, что организация получит связанные с данным объектом будущие экономические выгоды; и (б) первоначальная стоимость данного актива может быть надёжно оценена» [9].

В данном случае также уместно упомянуть, что при оценке нематериальных активов широко используются следующие методы:

- освобождение от лицензионного вознаграждения (данный метод широко известен как метод освобождения от роялти);
- дисконтирование денежных доходов (потоков);
- прямая капитализация доходов;
- избыточная прибыль;
- выигрыш в себестоимости;
- преимущество в прибылях.

В рамках определения рыночной стоимости финансовых вложений следует отметить, что самыми распространенными финансовыми вложениями организаций являются вложения в ценные бумаги. По структуре различают следующие виды финансовых вложений:

- ценные бумаги;
- депозитные вклады в кредитных организациях;
- предоставленные другим организациям займы;
- вклады в уставные капиталы других организаций;
- дебиторская задолженность, приобретённая на основании уступки права требования.

В разных литературных источниках финансовые вложения классифицируются по: сроку погашения, характеру финансовых вложений, эмитенту, отношению к рынку, цели организации в отношении того или иного финансового актива, способу отражения в учёте и т. д.

С точки зрения экономической теории стоимость ценных бумаг определяется их ценностью для будущих покупателей, а также спросом и предложением на фондовом рынке. Стоимость ценной бумаги представляет собой денежный эквивалент ее конкретных инвестиционных качеств и возможностей, зависящий от целей и методов оценки. Она необходима для учёта, анализа, планирования и оперативного контроля за состоянием и структурой фондового портфеля и определения эффективности управления ценными

бумагами как единым финансовым продуктом.

Как известно, финансовые вложения принимаются к бухгалтерскому учёту по первоначальной стоимости. В последнюю входят все фактические затраты организации по приобретению их за плату. К фактическим затратам на приобретение активов в качестве финансовых вложений следует отнести: суммы уплачиваемые продавцу, вознаграждения посреднической организации, расходы за услуги дилеров, проценты по кредитам и займам, иные затраты и т. д. Подчеркну, что со временем первоначальная стоимость финансовых вложений может изменяться. В этом случае необходимо провести, так называемую, последующую оценку финансовых вложений, т.е. корректировку их первоначальной стоимости.

В настоящее время порядок определения рыночной цены ценных бумаг и в частности предельной границы колебаний их рыночной цены в основном действует только для ценных бумаг, обращающихся на организованном рынке. К данной категории относятся акции акционерных обществ, государственные и корпоративные облигации, паи паевых фондов, депозитные расписки. Корректировки до текущей рыночной стоимости ценных бумаг организация обязана проводить на конец отчётного года. Однако, в целях подготовки бухгалтерской отчётности, отражающей реальную стоимость активов, проводить переоценку в настоящее время следует как минимум ежеквартально.

В рамках определения текущей стоимости товарно-материальных запасов важно подчеркнуть, что оценка рыночной стоимости материальных активов производится методами оценки недвижимости, оборудования и других основных активов. Используются главным образом рыночный и затратный подходы. Но наиболее распространённым стандартом оценки стоимости, в большинстве случаев является стоимость замещения, учитывающая физическое, функциональное, техническое и экономическое устаревание [10, с. 105].

Метод стоимости замещения является одним из методов оценки стоимости активов предприятия как целостного имущественного комплекса, основанного на определении стоимости затрат, необходимых для воссоздания всех активов, аналогичных активам, входящим в состав имущества оцениваемого предприятия. Он устанавливает, что максимальная цена собственности определяется минимальной суммой, которую следует заплатить при покупке объекта аналогичной полезности. В таком случае используется стоимость замещения, под которой понимают стоимость нового актива, эквивалентного оцениваемому по значению и его функциональным возможностям.

Этот метод позволяет получить более точную стоимость чистых активов целостного имущественного комплекса в сравнении с их балансовой оценкой. В этом случае учитывается не только фактор инфляции (расчёт осуществляется в текущих ценах), но и затраты труда по формированию комплекса всех активов, а также фактор морального износа. Метод ориентирован только на оценку материальных активов и приемлем для капиталоемких предприятий. Наиболее сложным моментом применения данного метода является определение средней цены строительства функционального аналога оцениваемого предприятия [12].

В рамках оценки дебиторской задолженности следует отметить, что определение рыночной стоимости этих задолженностей, можно сказать, непростой процесс. Первым реализуемым шагом в этом процессе является анализ состава дебиторской задолженности на предмет наличия просроченной задолженности. Более правильным, с точки зрения учёта всех факторов, влияющих на рыночную стоимость задолженности, является применение метода дисконтирования, т. е. использование не абсолютной, а относительной корректировки [13].

Анализ общей дебиторской задолженности предприятия проводится по следующим основным этапам:

1. Анализ старения счетов дебиторов. Исходной информацией для его составления являются данные бухгалтерского учёта по задолженности конкретных контрагентов. При этом важно получить информацию не только о сумме задолженности, но и о сроках её возникновения. Для получения информации о просроченности задолженности следует провести анализ договоров с контрагентами.

2. Определение структуры и динамики изменения каждой статьи дебиторской задолженности предприятия.

3. Определение срока оборачиваемости дебиторской задолженности.

После общего анализа состава и структуры дебиторской задолженности необходимо проанализировать и дать ей оценку с точки зрения реальной стоимости. Это связано с тем, что не вся дебиторская задолженность может быть взыскана. Возвратность её определяется на основе прошлого опыта и текущих условий [14, с. 4].

Здесь можно отметить, что на конечную стоимость задолженности будут влиять:

- юридические основания к появлению долга;
- наличие просроченных платежей и обременений по ним;
- платёжеспособность дебитора;
- наличие имущественного залога или банковской гарантии.

На основании всего вышеперечисленного подбираются наиболее действенные подходы оценки и определяется объективная стоимость задолженности на текущее число, при данной стоимости денег. При оценке дебиторской задолженности наиболее применимым подходом из трёх существующих является доходный, который реализуется с помощью метода дисконтирования величины потока возврата долгов. Величина дисконта в данном случае будет зависеть от сложности истребования долга и наличия у должника денежных либо имущественных активов. Затратный подход неприменим, так как его использование приведет к результатам оценки дебиторской задолженности равным балансовой стоимости. Сравнительный подход практически не используется, так как для того, чтобы учесть все необходимые для определения стоимости ценообразующие факторы, необходимой информации в открытых источниках крайне мало.

В рамках доходного подхода последовательность действий при определении рыночной стоимости дебиторской задолженности, по всей видимости, может являться следующей:

1) определяется полная сумма задолженности по договору на дату оценки, включая сумму основного долга, начисленные проценты, штрафы, неустойки;

2) определяются планируемые источники погашения задолженности;

3) определяются плановые сроки погашения задолженности;

4) определяются расходы, необходимые на истребование задолженности.

Дисконтируются чистые доходы (за вычетом расходов) на дату оценки.

Суть методики оценки дебиторской задолженности сводится к определению безнадёжных дебиторов и уменьшению балансовой стоимости на данную величину, а также приведению к нынешней стоимости будущих платежей по дебиторской задолженности [15].

В рамках оценки расходов будущих периодов основной задачей является проверка обоснованности отнесения затрат к расходам будущих периодов и распределение срока отнесения на издержки производства и обращения. Расходы будущих периодов являются затраты, понесённые организацией в отчётном периоде, но относящиеся к следующим отчётным периодам, и, если существует связанная с ними выгода, то они оцениваются по номинальной стоимости, если же выгода отсутствует, то величина расходов будущих периодов списывается.

Прежде всего, необходимо представить определяющие факторы для признания актива – это его подконтрольность организации и возможность получения от актива экономических выгод, то есть притока денежных средств. Экономические выгоды же актив приносит, как известно, когда он может быть: а) использован обособленно или в сочетании с другим активом в процессе производства продукции, работ, услуг, б) обменён на другой актив, в) использован для погашения обязательства, г) распределён между собственниками организации. С этой точки зрения можно сформулировать следующее положение: стоимость актива составляет из средств, затраченных на его приобретение, создание, введение в производство и т.п. Все эти затраты попадают на баланс в том отчётном периоде, когда их документально произвели (признавали), даже если реально оплачивали не в рассматриваемое время.

Однако, для некоторых активов в бухгалтерских нормативных актах разрешается прописывать условия, по которым некоторые затраты на них отражаются и списываются по другим, отличным от общих, правилам (то есть не в момент оплаты, а позже). Естественно, упомянутые затраты нельзя отразить на балансе в момент оплаты, так как прибыль от их вложений проявится в других отчётных периодах и будет списываться постепенно и равномерно в течение всего срока службы данного актива. Поэтому эти затраты относят к расходам будущих периодов. В частности, к расходам будущих периодов можно отнести следующие расходы, произведённые организацией:

– платежи за предоставленное право использования результатов интеллектуальной деятельности (средства, затраченные на сертификацию продукции, получение патента, приобретение лицензионного программного обеспечения);

– затраты на рекультивацию земель;

- расходы по договору строительного подряда, понесённые в связи с предстоящими работами (однако вероятность заключения договора в отчётный период, в котором возникли расходы, должна быть высокой);
- дополнительные расходы по займам и кредитам;
- начисленные как проценты или дисконт по облигациям, так и проценты на вексельную сумму;
- стоимость отпущенных в производство материалов в случаях проведения подготовительных работ в сезонных отраслях;
- расходы на приобретение лицензии на осуществление деятельности, права на которую не подлежат передаче в порядке правопреемства;
- приобретение полисов добровольного страхования (медицинского, имущественного, транспортного);
- средства на текущие рекламные акции;
- финансы на запуск новых мощностей, освоение оборудования и т. д.

В рамках затратного подхода очень важно быть уверенным, что еще существует выгода, которая коррелирует с указанными в составе отчётности расходами будущих периодов.

В рамках переведение обязательств предприятия в текущую стоимость следует иметь в виду, что принимаются к расчёту долгосрочные и краткосрочные обязательства, отражаемые в разделах бухгалтерского баланса. Обязательства предприятия оцениваются с учётом сроков их наступления. При этом применяется процедура дисконтирования. То есть все краткосрочные и долгосрочные обязательства предприятия приводятся к текущей стоимости на единую для всех данных пассивов дату. Корректировка обязательств предприятия проводится с учётом признания их со стороны самой компании.

Расчёт рыночной стоимости обязательств компании подразумевает определение текущей стоимости будущих выплат по ним. Эти выплаты прогнозируются на базе фактических условий договоров и других документов, регулирующих задолженность, а их текущая стоимость определяется с учётом действующих на дату оценки рыночных ставок по обязательствам с аналогичным риском.

В оценке рыночной стоимости обязательств, как правило, не отображаются два типа задолженностей: во-первых, в расчёт не берётся значение отложенных налогов, так как они рассматриваются в качестве субсидий со стороны государства и поэтому отражаются в рыночной стоимости собственного капитала фирмы, и во-вторых, текущие обязательства предприятия, которые рассматриваются в виде балансовой величины для текущих активов фирмы. В дополнение к изложенному, следует отметить, что получаемое значение положительного или отрицательного чистого оборотного капитала также влияет на рыночную стоимость собственных средств компании [16]. Кстати, стоит так же отметить, что если в оценке бизнеса принято краткосрочные обязательства рассчитывать по балансовой стоимости, то, что касается долгосрочных обязательств, они могут быть скорректированы пересчётом в текущую стоимость всех платежей по погашению заёмного капитала (с выплатой процентов по кредиту) по норме отдачи на капитал, рассчитанной для предприятия.

Таким образом, если обобщить вышеизложенное, то главное достоинство метода затратного подхода состоит в том, что оценки, полученные им, основаны на реальных ценностях, находящихся в собственности объекта. Это позволяет проводить оценку даже при отсутствии ретроспективных данных о производственно-финансовых результатах, поэтому они пригодны и для оценки новых объектов.

Метод ликвидационной стоимости представляет собой рыночную стоимость объекта оценки за вычетом всех затрат, связанных с его реализацией, включая: комиссии на реализацию, стоимость рекламы, затраты на хранение, налоги и сборы (в общем-то прочие текущие затраты, связанные с ликвидацией предприятия). Полученная таким образом ликвидационная стоимость корректируется на величину прибыли (убытков), полученной от основной производственной деятельности за ликвидационный период.

Данный метод прежде всего следует использовать при оценке предприятия, находящегося на грани банкротства. Это проявляется в информации о низких или даже отрицательных доходах, что служит показателем экономического устаревания бизнеса. В этом случае бизнес должен быть ликвидирован, а активы реализованы по рыночной цене.

При определении ликвидационной стоимости объекта оценки определяется расчётная величина, отражающая наиболее вероятную цену, по которой данный объект оценки может быть отчуждён за срок экспозиции объекта оценки (но при меньшем типичном сроке экспозиции для рыночных условий), в условиях, когда продавец вынужден совершить сделку по отчуждению имущества [17]. Следует отметить, что понятия «ликвидационная стоимость» и «метод ликвидационной стоимости» не тождественны, так как метод позволяет определить рыночную стоимость бизнеса исходя из определённых предпосылок. Важно подчеркнуть, что ликвидационная стоимость может быть разной в зависимости от того является ли продажа срочной или она происходит в обычном порядке. Для последнего случая ликвидационная стоимость будет близка к реальной рыночной стоимости за вычетом затрат.

При определении ликвидационной стоимости, в отличие от определения рыночной стоимости, учитывается влияние специфических обстоятельств, вынуждающих продавца продавать объект оценки на условиях, не соответствующих рыночным, за срок экспозиции, меньший типичного срока экспозиции для рыночных условий.

Формула расчёта ликвидационной стоимости актива при ограниченном сроке экспозиции у большинства авторов сводится к следующей:

$$ЛС = РС \times K, \quad (2)$$

где: ЛС – ликвидационная стоимость объекта;

РС – рыночная стоимость объекта;

К – коэффициент перехода от рыночной стоимости к ликвидационной.

Некоторые авторы сходятся во мнении, что ликвидационная стоимость должна быть ниже рыночной стоимости, при этом следует отметить, что основными факторами снижения стоимости считаются: фактор ограниченного срока реализации и фактор эластичности спроса по цене [18].

Существует несколько общеизвестных методик определения скидки на факт вынужденной продажи. С позиции расчёта величины скидки на факт вынужденности продажи методики делятся на две группы. К первой группе относятся методики, предложенные Ю. В. Козырем, М. Б. Мжельским и О. А. Ахметовой, в которых главным является фактор ограниченного срока реализации. Вторая группа методик связана с некоторыми условными представлениями, которые предложены А. Ю. Родиной, В. Ю. Рословой, А. И. Мышановой, И. А. Подколзиной.

В этом контексте особое внимание заслуживает пример оценки ликвидационной стоимости предмета залога, как величины, характеризующей возвратность выданных ранее кредитных средств в случае наступления дефолта заёмщика. Ликвидационная стоимость в этих случаях может быть определена на основании следующей формулы:

$$ЛС = \frac{ЧСР \times (1 - K_{норм} - K_{кол})}{(1 + R/12)^{(dл - dо)}, \quad (3)$$

где: $ЛС$ – ликвидационная стоимость объекта;

$ЧСР$ – чистая стоимость реализации предмета залога;

$K_{норм}$ – коэффициент, учитывающий размер денежных средств, перечисляемых на счёт должника для удовлетворения требований кредиторов первичных и вторичных очередей [19];

$K_{кол}$ – коэффициент, учитывающий расходы на коллектора;

$dл - dо$ – период между датой оценки (датой возможного дефолта) и датой реализации предмета залога на торгах в месяцах;

R – ставка дисконтирования.

Здесь можно упомянуть, что в общих случаях, метод ликвидационной стоимости используется, когда:

– компания находится в состоянии банкротства или есть серьёзные сомнения относительно её способности продолжать оставаться действующим предприятием;

– оцениваемая доля собственности представляет либо контрольный пакет, либо такую долю, которая способна вызвать продажу активов компании;

– текущие и прогнозируемые денежные потоки компании от производственной деятельности невелики по сравнению со стоимостью её чистых активов.

В целом можно констатировать, что одним из важнейших факторов, влияющих при оценке на стоимость имущества предприятия, является степень ликвидности данной собственности. Если же рыночную стоимость невозможно достоверно определить, то оценивание выполняется на основе возмещаемой стоимости изношенного объекта. В данном случае основные средства учитываются по переоценённой стоимости.

Что касается переоценки активов, то обычно она должна проводиться со стороны оценщика, имеющего независимую профессиональную

квалификацию. Согласно требованиям параграфа 31 Международного стандарта финансовой отчетности (IAS) 16 «Основные средства»:

«... Переоценка должна производиться с достаточной регулярностью, чтобы не допустить существенного отличия балансовой стоимости от той, которая была бы определена с использованием справедливой стоимости по состоянию на дату окончания отчетного периода».

В соответствии с вышеупомянутым стандартом реальная стоимость некоторых единиц основных средств может значительно, а также и в волевой форме изменяться, что вызывает необходимость в проведении ежегодной переоценки.

Таким образом, балансовая стоимость активов, в случае просрочки их переоценки по причине бездеятельности руководящей администрации, может в принципе и не стремиться приближаться к реальной стоимости актива. Следовательно, рыночная цена и балансовая цена актива удаляются друг от друга со временем все больше и больше (хотя возможно в какой-то момент времени наблюдать обратную ситуацию). Здесь важно подчеркнуть, что международные стандарты финансовой отчетности позволяют / требуют, чтобы некоторые активы рассчитывались по реальной стоимости, либо переоценивались (например, IAS 16 «Основные средства», IAS 38 «Нематериальные активы», IAS 40 «Инвестиционная недвижимость» и IFRS 9 «Финансовые инструменты»).

Так, если рассматривать функцию переоценки основных средств, то в первую очередь необходимо отталкиваться от той предпосылки, что переоценка стоимости основных средств проводится для нивелирования разницы между их балансовой стоимостью и текущей (восстановительной) стоимостью аналогичных объектов на активном рынке. При этом фактическая и расчетная стоимости объекта сравниваются посредством специально рассчитанного коэффициента, учитывающего пропорциональное изменение первоначальной стоимости объекта и определения на его основе текущей восстановительной стоимости.

Следует отметить, что в основном переоценка основных средств оказывает влияние на следующие характеристики деятельности предприятия:

- первичная (восстановительная) стоимость основных средств;
- накопленная амортизация по основным средствам;
- остаточная стоимость основных средств;
- размер добавочного капитала или нераспределенной прибыли;
- налог на имущество (при исчислении налога на имущество используется остаточная стоимость имущества по данным бухгалтерского учета);
- налог на прибыль (через изменение налога на имущество), а также в соответствующем размере на полученную чистую прибыль.

Выводы. Рассматривая процедуру переоценки стоимости основных средств, следует отметить, что последнее является сложным, многоэтапным процессом, требующим формирования профессионального суждения специалиста в области бухгалтерского учета. По этой причине при производстве финансово-экономических экспертиз эксперт-исследователь должен удостовериться, что переоценка необходимого имущества, по крайней

мере в публичных компаниях (акционерные общества, ценные бумаги которых имеют свободное обращение на фондовом рынке), проводилась относительно недавно, основываясь на соответствующих рыночных сигналах. Конечно, регулярная переоценка имущества имеет также свои, можно сказать, минусы, но если учитывать факт, что особенно в публичных компаниях по разным причинам (представлены выше) возникает необходимость определять рыночную стоимость акций, которая в свою очередь, как услуга, требует некоторые финансовые затраты, можно чётко систематизировать и классифицировать (ввести в политику бухучета) по срокам: приобретение, строительство, эксплуатацию, амортизацию и т. д., а также по возможности ликвидность разных имуществ компании нуждающихся в переоценке. Следовательно, в процессе определения рыночной стоимости имущества (активов) организации в рамках производства финансово-экономических экспертиз проблемные вопросы могут возникнуть в основном с неправильным выбором и применением методов и подходов оценки.

Перечень ссылок

1. Мамиконян К. О. О некоторых подходах к определению стоимости рыночной капитализации компании при проведении финансово-экономической экспертизы. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2018. Вип. 18. С. 484-491. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2018_18_58
2. Акция_(финансы).URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Об оценочной деятельности в Российской Федерации: Федеральный закон от 29.07.1998 № 135-ФЗ. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19586/
4. Об утверждении Порядка определения стоимости чистых активов: приказ Минфина РФ от 28.08.2014 № 84н. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_169895/
5. Оценка бизнеса: учебное пособие / под ред. Грязновой А. Г., Федотовой М. А. Москва, 2001. 512 с.
6. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 16. Основные средства: в ред. Поправок, утв. Приказом Минфина РФ от 27.06.2016 № 98н, МСФО (IFRS) 15, утв. Приказом Минфина

References

1. Mamikonyan, K. O. (2018). On some approaches to determining the value of a company's, market capitalization when conducting financial and economic expertise. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Kharkiv. Issue 18 P. 484-491. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2018_18_58 (in Russian).
2. Share_(finance). Retrieved from: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>(in Russian).
3. On appraisal activities in the Russian Federation: Federal Law as of July 29, 1998 No. 135-ФЗ. Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_19586/ (in Russian).
4. On approval of the Procedure for determining the value of net assets: order of the Ministry of Finance of the Russian Federation dated 28.08.2014 No. 84н. Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_169895/ (in Russian).
5. Griaznova, A. G., Fedotova, M. A. (Eds). (2001). *Business appraisal: textbook*. Moscow. 512 p. (in Russian).
6. International Financial Reporting Standard (IAS) 16. О Fixed assets: as amended. Amendments approved. By order of the Ministry of Finance of the Russian Federation of June 27, 2016 No. 98н, IFRS 15, approved by Order

- РФ от 27.06.2016 № 98н, МСФО (IFRS) 16, утв. Приказом Минфина РФ от 11.07.2016 № 111н. URL: <https://finmanagement.com.ua/wp-content/uploads/2018/03/ias16.pdf>
7. Международный стандарт финансовой отчетности (IFRS) 13. Оценка справедливой стоимости (в ред. МСФО (IFRS) 9, утв. Приказом Минфина РФ от 27.06.2016 № 98н, МСФО (IFRS) 16, утв. Приказом Минфина РФ от 11.07.2016 № 111н). URL: <https://finotchet.ru/articles/100/>
8. Reilly R. F., Schweihs R. P., Guide to Intangible Asset Valuation, Revised ed. New York: American Institute of Certified Public Accountants, Inc., 2014.
9. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 38. Нематериальные активы (в ред. поправок, МСФО (IFRS) 15, утв. Приказом Минфина РФ от 27.06.2016 № 98н, МСФО (IFRS) 16, утв. Приказом Минфина РФ от 11.07.2016 № 111н, поправок, утв. Приказом Минфина РФ от 30.10.2018 № 220н). URL: <https://finotchet.ru/articles/155/>
10. Оценка бизнеса: учебное пособие. / под ред. В. Е. Есипова, Г. А. Маховиковой. Санкт Петербург, 2010. 512 с.
11. Метод стоимости замещения. URL: <https://discovered.com.ua/glossary/metod-stoimosti-zameshheniya/>
12. Коробкова О. В. Как определить стоимость акций при подготовке сделки. *Акционерное общество: вопросы корпоративного управления*. 2011. № 5 (май).
13. Брунгильд С. Г. Управление дебиторской задолженностью. Москва, 2007. 206 с.
14. Белогорцева Ю. Как оценить дебиторскую задолженность. URL: <https://discovered.com.ua/glossary/metod-stoimosti-zameshheniya/>
- of the Ministry of Finance of the Russian Federation of June 27, 2016 No. 98н, IFRS 16, approved by Order of the Ministry of Finance of the Russian Federation of July 11, 2016 No. 111н. Retrieved from: <https://finmanagement.com.ua/wp-content/uploads/2018/03/ias16.pdf> (in Russian).
7. International Financial Reporting Standard (IFRS) 13. Fair value assessment (as amended by IFRS 9, approved by Order of the Ministry of Finance of the Russian Federation dated June 27, 2016 No. 98н, IFRS 16, approved by Order of the Ministry of Finance of the Russian Federation dated July 11, 2016 No. 111н). Retrieved from: <https://finotchet.ru/articles/100/> (in Russian).
8. Reilly, R. F., Schweihs, R. P. (2014). Guide to Intangible Asset Valuation, Revised ed. New York: American Institute of Certified Public Accountants, Inc. (in English).
9. International Financial Reporting Standard (IFRS) 38. Intangible assets (as amended by amendments, IFRS 15, approved by the Order of the Ministry of Finance of the Russian Federation dated June 27, 2016 No. 98н, IFRS 16, approved by the Order of the Ministry of Finance of the Russian Federation dated July 11, 2016 No. 111н, amendments approved by Order of the Ministry of Finance of the Russian Federation No. 220н dated 30.10.2018). Retrieved from: <https://finotchet.ru/articles/155/> (in Russian).
10. Esipova, V. E. Makhovikova, G. A. (Eds.). (2010). Business Appraisal: A Study Guide. Saint Petersburg. 512 p. (in Russian).
11. Replacement cost method. Retrieved from: <https://discovered.com.ua/glossary/metod-stoimosti-zameshheniya/> (in Russian).
12. Korobkova, O. V. (2011). How to determine the value of shares when preparing a deal. *Joint Stock Company: Corporate Governance Issues*. No. 5 (May). (in Russian).
13. Brungild, S. G. (2007). Accounts receivable management. Moscow. 206 p. (in Russian).
14. Belogortseva, Yu. How to evaluate accounts receivable. Retrieved from: <https://discovered.com.ua/glossary/metod-stoimosti-zameshheniya/>

<https://delprof.ru/press-center/experts-pubs/kak-otsenit-debitorskuyu-zadolzhennost/>

15. Хитчнер, Дж. Р. Справедливая стоимость. Оценка бизнеса, споры акционеров, бракоразводные процессы, налогообложение. Москва, 2009. 208 с.

16. Об утверждении федерального стандарта оценки «Цель оценки и виды стоимости (ФСО № 2)»: приказ Министерства экономического развития Российской Федерации от 20.05.2015 № 298. URL: <http://base.garant.ru/71034722/>

17. Фоменко А. Н. Методический подход к оценке ликвидационной стоимости объектов недвижимости. *Бюллетень СМАО «Оценочная деятельность»*, (2006). URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/a/ape_2012_7_52.pdf

18. В соответствии со ст. 138 Главы 7 ФЗ «О несостоятельности (банкротстве)» от 26.10.2002 № 127-ФЗ; коэффициент, учитывающий начальную стоимость реализации, п. 10 ст. 59 Закона «Об ипотеке (залоге недвижимости)» в редакции от 17.06.2010; равен 20%. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39331/a77ff725e3930532f989e0303920eab33c7cf/e73/

19. Вовк А. С., Козин П. А., Кузнецов Д. Д. Рекомендации по оценке активов для целей залога (версия 1). Санкт-Петербург, 2014. URL: http://www.cpa-russia.org/upload/file/RPO_16092014_veb.pdfhttp://www.cpa-ussia.org/upload/file/RPO_16092014_veb.pdf

<https://delprof.ru/press-center/experts-pubs/kak-otsenit-debitorskuyu-zadolzhennost/> (in Russian).

15. Hitchner, J. R. (2009). Fair Value. Business valuation, shareholder disputes, divorce proceedings, taxation. Moscow. 208 p. (in Russian).

16. On approval of the federal appraisal standard “The purpose of appraisal and types of value (FSO No. 2)”: order of the Ministry of Economic Development of the Russian Federation No. 298 dated 20.05.2015. Retrieved from: <http://base.garant.ru/71034722/> (in Russian).

17. Fomenko, A. N. (2006). Methodical approach to the assessment of the liquidation value of real estate objects. *Bulletin of SMAO “Appraisal activity”*. Retrieved from: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/a/pe_2012_7_52.pdf (in Russian).

18. In accordance with Art. 138 Chapter 7 of the Federal Law “On Insolvency (Bankruptcy)” dated 26.10.2002 No. 127-ФЗ; coefficient taking into account the initial cost of implementation, paragraph 10 of Art. 59 of the Law “On Mortgage (Pledge of Real Estate)” as amended on June 17, 2010; is equal to 20%. Retrieved from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_39331/a77ff725e3930532f989e0303920eab33c7cfe73/ (in Russian).

19. Vovk, A. S., Kozin, P. A., Kuznetsov, D. D. (2014). Recommendations for the assessment of assets for the purpose of collateral (version 1). St. Petersburg. Retrieved from: http://www.cpa-russia.org/upload/file/RPO_16092014_veb.pdfhttp://www.cpa-ussia.org/upload/file/RPO_16092014_veb.pdf (in Russian).

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ РИНКОВОЇ ВАРТОСТІ АКЦІЙ КОМПАНІЇ В РАМКАХ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

К. Маміконян

Метою дослідження є розробка рекомендацій щодо визначення ринкової вартості акцій компанії в рамках фінансово-економічної експертизи. У статті розглянуті основні особливості використання комплексу підходів визначення ринкової вартості акцій, що включаються в витратний метод. Наведено також фактори, що впливають на ринкову вартість акцій, які, переважно враховувати експерту в ході визначення ринкової вартості акцій компанії при виробництві фінансово-економічних експертиз.

Ключові слова: оцінка акції, ринкова вартість, витратний підхід, метод вартості чистих активів, метод ліквідаційної вартості, справедлива вартість, фінансово-економічна експертиза.

TO THE ISSUE OF DETERMINING THE MARKET VALUE OF COMPANY SHARES WITHIN THE FRAMEWORK OF FINANCIAL AND ECONOMIC EXAMINATION

K. Mamikonyan

The purpose of the study is to develop recommendations for determining the market value of the company's shares within the framework of financial and economic examination. The article reveals the main features of using a set of approaches for determining the market value of shares included in the cost method. The factors influencing the market value of shares are also given, which are mainly taken into account by an expert in the course of determining the market value of a company's shares in the production of financial and economic examinations.

Key words: valuation of a share, market value, cost approach, net asset value method, liquidation value method, fair value, financial and economic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.82>
УДК 347.948:343.37 (478)

Василий Андреевич Гурин
судебный эксперт высшей категории
лаборатории судебных экономических экспертиз

E-mail: vasilegurin@rambler.ru

Сильвия Григорьевна Лупу
эксперт стажер
лаборатории судебных экономических экспертиз

E-mail: silvia.lupu@justice.md

Ион Василе Лопатенко
заведующий лабораторией анализа и планирования,
судебный эксперт высшей категории

E-mail: ion.lopatenco@justice.md

*Национальный Центр Судебных Экспертиз
Министерства Юстиции Республики Молдова*

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ СУДЕБНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

В статье рассмотрены правовые и методические аспекты проведения экономико-финансовой судебной экспертизы в Республике Молдова, в том числе приведены основные задачи и вопросы, решаемые этими видами судебных экспертиз, а также новым видом судебной экспертизы: инженерно-экономическая экспертиза.

Ключевые слова: *финансово-экономическая экспертиза, инженерно-экономическая экспертиза, экономическая экспертиза, судебно-бухгалтерская экспертиза.*

Постановка проблемы. Современная эра характеризуется беспрецедентным развитием бизнеса в результате расширения капитала и информационных технологий, которые привели к структурным изменениям в деловой среде. Эти изменения оказали непосредственное влияние на способ ведения бизнеса. Из-за этих соображений возникает все больше и больше споров, для справедливого разрешения которых необходимо прибегать к услугам судебных экспертов.

Ориентация Республики Молдова на реальную и конкурентно способную рыночную экономику привела к существенным изменениям в структуре

капитала и имуществе компаний, изменениям, которые требуют глубокого пресмотра концепции управления экономическими единицами, а также подхода и практической реализации экспертами в области бухгалтерского учета.

Анализ последних достижений и публикаций. Финансово-экономическая экспертиза – это деятельность финансово-экономического характера с целью установления истины при правовом разрешении дел в отношении исследованных или осужденных фактов, исследует первичные, технико-оперативные и бухгалтерские документы и т. д. в пределах, необходимых для прояснения установленных целей, выступает в качестве доказательства реальности фактов и условий, при которых возникают убытки, недостатки или отклонения от правовых норм, подтверждает или опровергает выводы финансового контроля в отношении убытков, отклонений, недостатков и других нарушений возникшие в результате нарушения положений закона. Необходимость в её производстве часто возникает при расследовании и судебном разбирательстве дел, связанных с преступлениями в сфере экономической деятельности, а также по гражданским делам, когда для правильного разрешения тех или иных вопросов требуется применение специальных познаний.

Научный характер судебной экспертизы и доказательная сила судебной экономической экспертизы заключается в том, что она имеет своей целью исследование некоторых фактов и ситуаций финансово-экономического характера, включает в сферу своей деятельности экономическую деятельность экономического агента для решения задач установленных судебным органом, расследует ситуации и фактические обстоятельства на основании информации, содержащейся в экономических записях и их материальных основаниях (документов), интерпретирует данные доказательства и дает заключения по исследованным вопросам на основании законов и нормативных актов, регулирующих соответствующую сферу деятельности; делает заключения на основании сделанных выводов, которые служат доказательством для финансово-экономических экспертиз [9].

Цель финансово-экономической судебной экспертизы состоит в том, что она способствует установлению материальной правды и что в зависимости от уровня и качества предоставляемой информации она помогает оценить ее доказательную силу [4].

Таким образом, специальные познания судебного эксперта-экономиста могут быть охарактеризованы как теоретическая база, обеспечивающая решение экспертных задач данного класса экспертиз, та основа, на которой формируется компетенция и компетентность судебного эксперта.

Изложение основного материала. Предметом судебной экономической экспертизы являются финансово-хозяйственная деятельность хозяйствующего субъекта, в том числе финансовые операции и показатели, а также процесс их формирования и отражения в учёте [6].

В Республике Молдова деятельность в области судебной экспертизы регулируется Законом № 68 от 14.04.2016 «О судебной экспертизе и статусе судебного эксперта» процессуальным законом, другими нормативными актами, а также международными договорами о правовой помощи и правовых

отношениях по гражданским делам и уголовным делам, участником которого является Республика Молдова [1].

В соответствии с Постановлением Правительства Республики Молдова № 195 от 24.03.2017 «Об утверждении Номенклатуры судебных экспертиз» в разделе «Экономико-финансовые виды судебных экспертиз», сгруппированы следующие специальности судебной экспертизы:

1. Судебно-бухгалтерская экспертиза код (ТМ-13.01).
2. Судебно-экономическая экспертиза код (ТМ-13.02).
3. Судебная инженерно-экономическая экспертиза код (ТМ-13.03) [3].

Целью исследования судебных финансово-экономических экспертиз являются объекты, факты, обстоятельства, другие ситуации, которые могут возникнуть в хозяйственно-финансовой деятельности юридических или физических лиц.

Финансово-экономические экспертизы ограничиваются с точки зрения содержания и периода, фактами и обстоятельствами, которые послужили поводом для судебного разбирательства, таким образом, в случае:

– вопросы, представленные уполномоченным должностным лицом, носят общий характер и касаются полных проверок финансово-экономической деятельности экономического агента с точки зрения установления законности хозяйственных операций в течение определенного периода или связанных с текущими операциями, необходимо проводить контроль и проверки путем сопоставления с первичными и бухгалтерскими документами, исследование отчетов, бухгалтерских записей, которые выполняются компетентными учреждениями, наделенными функциями контроля или аудита;

– вопросы, представленные для решения задач, которые должны выполняться с использованием специальных знаний, выходящих за пределы компетенции специалиста по бухгалтерскому учету или экономиста и относящихся к компетенции других специалистов или экспертов, решаться не будут.

Если цели финансово-экономических экспертиз не определены в достаточной степени, эксперт уведомляет орган, заказавший проведение экспертизы, чтобы конкретизировать проблемы, которые должны составлять цели экспертизы [2].

Эксперт также уведомляет следственный или судебный орган, назначивший проведение экспертизы о возникновении в ходе ее проведения ситуаций, требующих расширения установленных вопросов или проведения предварительных технических, графологических или других исследований.

Бухгалтерская, экономическая и инженерно-экономическая экспертиза может иметь исследовательской целью различные аспекты экономической деятельности, такие как:

– аспекты финансово-экономического положения предприятия и ее способности приносить прибыль;

– аспекты, которые отражаются в документах первичного и бухгалтерского учета с конечной целью научного установления правильности или неправильности управления имуществом;

– финансово-экономический анализ деятельности предприятия с целью определения поведения функционального и производственного отделов по отношению к служебным атрибутам;

– другие.

Объектами исследования в рамках экспертиз, которые подразделяются на общие и частные, являются сведения, содержащиеся на материальных носителях бухгалтерского характера, которые должны содержать достоверную информацию об экономических сделках / операциях.

Объектами общего исследования являются первичные и централизованные документы:

– первичные бухгалтерские документы (приходные, расходные кассовые ордера, накладные на отпуск и получение товара, товарно-транспортные накладные, платёжные поручения); бухгалтерский учет; отчётность бухгалтерская и налоговая: бухгалтерский баланс и приложение к нему, налоговые декларации, финансовые отчёты, отчёт о движении капитала, отчёт о прибылях и убытках, расчёты налогов и других обязательных платежей и взносов и прочие отчеты; централизация документов; аналитические данные; синтетические доказательства; финансовые отчеты; инвентарные списки, протокол об итогах инвентаризации; договоры между предприятиями и организациями; сметы затрат; акты выполненных работ; финансовые документы и экономические данные; кредитные файлы; бизнес-планы; документы кредитного анализа; документы анализа между кредитором и должником; кредитные договоры, залог; другие [2].

Объектами специального исследования являются:

– предыдущие контрольно-ревизионные акты, экспертные заключения, выполненные по другим направлениям;

– протоколы приема документов;

– материалы уголовного дела относительно объекта экспертизы;

– другие документы по объекту экспертизы.

В случае, если представленные уполномоченным на производство экспертизы материалы уголовного дела содержат другую информацию, к компетенции эксперта относится отбор тех объектов, которые важны для проведения расследования.

Далее остановимся на задачах, характерных для каждого из подвидов судебной финансово-экономической экспертизы.

Судебно-бухгалтерская экспертиза. Основной целью судебно-бухгалтерской экспертизы является изучение и проверка правильности отражения в данных бухгалтерского учета единых требований и механизма урегулирования бухгалтерского учета и финансовой отчетности, а одним из главных вопросов является соответствие отражения в бухгалтерском учете экономических операций [5]. Относительно цели судебно-бухгалтерской экспертизы в качестве доказательства в суде – это ее вклад в установление материальной истины и справедливое урегулирование споров или дел на стадии расследования или судебного разбирательства [4].

С помощью судебной бухгалтерской экспертизы можно установить характер и механизм искажения учетных данных, а также степень их влияния на качественные и количественные показатели хозяйственной деятельности, определение тождества либо различия черновых записей с данными бухгалтерского учета по их смысловому и структурному содержанию,

способствовать воссозданию искаженных или отсутствующих учетных данных [9].

Поскольку судебная бухгалтерская экспертиза является индивидуальным доказательством, проводимым судебным органом, ее выводы не могут быть автоматически приняты судебным органом, назначившим или принявшим ее. Суд должен оценивать доказательную силу судебной бухгалтерской экспертизы по свободной воле, основанной на законе, и может признать или отклонить выводы судебной бухгалтерской экспертизы в зависимости от ее научного уровня и качества, а также корреляции с другими доказательствами, применяемыми по делам [4].

Предметом судебно-бухгалтерской экспертизы являются отраженные в бухгалтерском учете хозяйственные операции (явления финансово-хозяйственной деятельности), которые содержат информацию о состоянии, движении, наличии или отсутствии материальных ценностей и денежных средств и их источников, свидетельствуют о нарушениях (отсутствии нарушений) ведения бухгалтерского и налогового учета [6].

Решение задач, стоящих перед СБЭ, обеспечивается методиками производства данного рода экспертиз, которые состоят из комплекса специфических способов и приёмов, направленных на выявление обстоятельств, характеризующих различные стороны финансово-хозяйственной деятельности субъекта. Они базируются на следующих основных принципах бухгалтерского учёта: непрерывность процесса во времени, сплошной учёт всех средств и их источников, их суммовая оценка, ведение учёта способом двойной записи на взаимосвязанных счетах, соблюдение учётной политики, правильности отнесения доходов и расходов к отчётным периодам, отражение хозяйственной операции по мере их совершения и в соответствии с экономическим содержанием и т. д. [6].

Примерные типы вопросов, которые исследуется экспертом бухгалтером:

– Соответствуют ли данные первичных документов тем, которые отражены в бухгалтерском учёте субъекта?

– Какова сумма материальных ценностей, денежных средств, поступивших или отправленных от субъекта к бенефициару / поставщик?

– Как управлялись денежные средства, полученные субъектом на основании договора, заключенного с финансовым учреждением?

– Какова задолженность субъекта перед финансовым учреждением / физическим лицом по банковским кредитам / полученным кредитам, отраженным в его бухгалтерском учете?

– Каковы экономические отношения между субъектами, возникшие на основании заключенных договоров, отраженные в их бухгалтерском учете?

– Подтверждаются ли результаты инвентаризации данными бухгалтерского учета сущности?

– Какова сумма ущерба, причиненного субъекту ответственным лицом (кассир, продавец и т. д.)?

– Подтверждаются ли транзакции, отраженные в бухгалтерском учете субъекта с контрольными документами, представленными распорядителем? [2].

Судебно-экономическая экспертиза. Основной целью судебно-экономической экспертизы является изучение экономических и финансовых отношений между сторонами, состоящими в конфликте, установление обязательств и задолженностей, исследование актов экономического агента в сопоставлении с административными актами Государственной налоговой инспекции относительно правильности отражения налогов и других платежей в декларациях [7].

Объектом судебно-экономической экспертизы являются любые относящиеся к ее предмету материалы дела, направляемые на экономическую экспертизу. Сюда входят не только документы и сведения о конкретных фактах финансово-хозяйственной жизни предприятия, но и иные документы, направленные на экспертизу (акты ревизии и налоговой проверки, заключения других экспертиз и т. д.), которые эксперт изучает уже в силу того, что любое экспертное исследование начинается с анализа исходных данных, содержащихся в материалах дела [6].

С точки зрения судебно-экономической экспертизы, под документами следует понимать письменный акт, содержащий определенные реквизиты и отражающий хозяйственные операции и другие факты, с которыми закон связывает наступление экономико-правовых последствий [6].

Вопросы решаемые экономической экспертизой:

- изучение финансово-экономического положения физических и юридических лиц;
- изучение кредитных операций:
- определение финансового положения предприятия, его платежеспособности, кредитоспособности;
- анализ статей баланса, размера дебиторской (кредиторской) задолженности;
- определение доли в уставном фонде экономического агента;
- изучение отчетов связанных с деятельностью подлежащей лицензированию;
- изучение гражданских отношений, возникших в связи с осуществлением платежей между экономическими агентами, основанных как на договорах, так и на сделках в целом;
- определение задолженностей, возникших между юридическими и физическими лицами;
- анализ структуры исчисления и уплаты налогов, акцизов и пошлин;
- установление правильности отражения налогов, акцизов и пошлин;
- установление своевременной оплаты в полном объеме налогов, акцизов и пошлин;
- констатация правильности установления контролирующими органами налогооблагаемой базы предприятия;
- предоставление кредитов (потребительских и ипотечных, финансирование торговых сделок и т. д.);
- заем фондов, покупка / продажа за свой или за счет клиентов, за исключением подписки на ценные бумаги;
- финансовый лизинг;

– правильный расчет процентов по выданным кредитам [2].

К задачам экономической экспертизы относятся:

- изучение фактов, ситуаций и финансово-экономического характера;
- анализ (там, где это применимо) причин, которые привели к отклонениям от действующих правил и действующих деяний;
- интерпретирует данные в счетах и формулирует мнения по исследуемым вопросам;
- исследование и анализ экономической деятельности предприятия;
- проводит анализ индексов финансово-экономической деятельности в финансовой отчетности, соответствие бухгалтерским данным;
- анализ финансового положения предприятия, ликвидности, платежеспособности;
- анализ увеличения уставного капитала за счет взносов натурой или его уменьшения;
- определение квоты в Уставном фонде экономического оператора;
- слияние, роспуск, разделение общества;
- распределение дивидендов [2].

Инженерно-экономическая экспертиза код (ТМ-13.03). Является новой специальностью финансово-экономической судебной экспертизы, которая в Республике Молдова была внедрена в 2017 г. Основной целью инженерно-экономической экспертизы является изучение экономических и финансовых результатов деятельности предприятия, некоторых особенностей производственного процесса, экономического эффекта от новаций в производственной сфере, отрицательных процессов в системе оплаты труда, влияющих на факторы, касающиеся правильной оценки экономического действия, себестоимости продукции, прибыли предприятия и др. Также, судебные инженерно-экономические экспертизы как правило назначаются тогда, когда при изучении результатов производственной деятельности и финансово-экономической деятельности организации (предприятия), отдельной части производственного процесса, возникает необходимость оценить экономическую эффективность инноваций, осуществляемых в производственном секторе и выявление негативных явлений в системе оплаты труда, а также условий, которые привели к их появлению.

Следует отметить, что по информации ООО Научно-технического центра «Сервис-Люкс» Республики Беларусь один из видов экономических экспертиз проводимых в этой республике является производственно-экономическая экспертиза, которая позволяет решать и такие задачи как: выявлении фактов искажения данных по объему выпущенной продукции определение соответствия внесенных инвесторами денежных средств и стоимости производственного оборудования объема инвестиции, правильность расчета себестоимости продукции (работ, услуг) и др. [8].

Данный вид экспертизы имеет множество сходств с инженерно-экономической экспертизы, проводимой в Молдове.

Решаемые вопросы инженерно-экономической экспертизы:

- исследование финансово-экономического положения в результате производственной деятельности предприятия;

- изучение производственных операций предприятия;
- нормы и затраты первичного сырья, упаковки и т. д.;
- замена одного вида первичного сырья или материала на другое, не предусмотренное в технических условиях;
- использование существующих отходов незарегистрированных в бухгалтерском учете;
- соблюдение технологических производственных процессов;
- нормы и тарифы, оплата труда рабочих;
- качество продукции;
- изменение первичных записей в первичных документах;
- прочие [2].

К задачам инженерно-экономической экспертизы относятся:

- исследование фактов, управленческого и экономического характера;
- анализирует (в зависимости от обстоятельств) причины, определяющие отклонения от норм и действующих актов;
- исследование фактов ситуаций экономического характера;
- анализирует (в зависимости от обстоятельств) причины, определяющие отклонения от норм и действующих актов;
- исследование и анализ хозяйственной деятельности компании;
- анализирует экономические показатели относительно ликвидности и платежеспособности предприятия;
- анализ увеличения социального капитала за счет взносов в натуральной форме или его уменьшения;
- определение квоты в уставном фонде экономического агента;
- слияние, роспуск, разделение компании;
- распределение дивидендов;
- аспекты финансово-экономического положения имущества и их влияние на прибыль;
- обеспечивает изучение порядка расчета доли учредителей (участников, акционеров) в имуществе организации и распределенной в ней прибыли [2].

К предмету судебной инженерно-экономической экспертизы также можно отнести фактические данные, устанавливаемые в отношении оплаты труда и других выплат, распределении прибыли хозяйствующего субъекта и др.

При производстве судебных инженерно-экономических экспертиз осуществляются: расчет долевого участия учредителей (акционеров) в имуществе хозяйствующего субъекта, исследование показателей, характеризующих формирование размера (величины) оплаты труда, расчет доли участника общества при выходе из его состава, расчёт дивидендов, причитающихся акционерам по итогам финансового года и т. п.

Перечень ссылок

1. О судебной экспертизе и статусе судебного эксперта: Закон Республики Молдова № 68 от 14.04.2016. URL: <http://lex.justice.md/ru/365259/>

References

1. On Forensic expertise and the status of a forensic expert: Law of the Republic of Moldova No. 68 as of 14.04.2016. Retrieved from: <http://lex.justice.md/ru/365259/> (in Russian).

2. Методика проведения видов судебных финансово-экономических экспертиз: судебной бухгалтерской экспертизы (ТМ-13.01), судебной экономической экспертизы (ТМ-13.02), судебной инженерно-экономической экспертизы (ТМ-13.03).
2. Methods of conducting types of forensic financial and economic expertise: forensic accounting expertise (TM-13.01), forensic economic expertise (TM-13.02), Forensic Economic and Engineering Expertise (TM-13.03). (in Russian).
3. Об утверждении Номенклатуры судебных экспертиз: постановление Правительства Республики Молдова № 195 от 24.03.2017. URL: http://continent-online.com/Document/?doc_id=35333341&/
3. Decree of the Government of the Republic of Moldova No. 195 as of 24.03.2017 "On Approval of the Nomenclature of Forensic expertise". Retrieved from: http://continent-online.com/Document/?doc_id=35333341&/ (in Russian).
4. Боулеску М., Гицэ М., Финансовый контроль и бухгалтерская экспертиза. Бухарест, 1996.
4. Boulescu, M., Gitse, M. (1996). Financial control and accounting expertise. Bucharest. (in Russian).
5. Россинская Е. Р., Эриашвили Н. Д. Судебно-бухгалтерская экспертиза. Москва, 2007. 351 с.
5. Rossinskaia, E. R., Eriashvili, N. D. (2007). Forensic accounting expertise. Moscow. 351 p. (in Russian).
6. Финансово-экономическая и бухгалтерская экспертиза. URL: <http://www.sudexpert.ru/possib/fin.php>
7. Судебная экономическая экспертиза. *Российский бухгалтер*. 2018. № 2. URL: <https://docs.cntd.ru/document/542621307>
7. Financial, economic and accounting expertise. Retrieved from: <http://www.sudexpert.ru/possib/fin.php> (in Russian).
7. Судебная экономическая экспертиза. *Российский бухгалтер*. 2018. № 2. URL: <https://docs.cntd.ru/document/542621307>
7. Forensic economic expertise. (2018). Russian accountant. No. 2. Retrieved from: <https://docs.cntd.ru/document/542621307> (in Russian).
8. ООО Научно-технический центр «Сервис-Люкс» Республики Беларусь. URL: <https://service-lux.by/>
8. LLC Scientific and Technical Center "Service-Lux" of the Republic of Belarus. Retrieved from: <https://service-lux.by/> (in Russian).
9. Бухгалтерская экспертиза. Руководство по применению. Орган экспертов-бухгалтеров и сертифицированных бухгалтеров в Румынии. Бухарест: Издательство SECCAR, 2014.
- Accounting expertise. Instructions for use. Body of Expert Accountants and Certified Public Accountants in Romania. Bucharest, 2014. (in Russian).

СОВРЕМЕННЫЕ АСПЕКТЫ СУДЕБНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

В. Гурин
С. Лупу
И. Лопатенко

В статье рассмотрены правовые и методические аспекты проведения экономико-финансовой судебной экспертизы в Республике Молдова, в том числе приведены основные задачи и вопросы, решаемые этими видами судебных экспертиз, а также новым видом судебной экспертизы: инженерно-экономической. В данной статье мы хотели подчеркнуть, что цель общей теории

экономико-финансовой судебной экспертизы в Республике Молдова заключается в первую очередь в систематизации накопленных к данному моменту категорий всех видов экономико-финансовых судебных экспертиз в Республике Молдова: понятия предмета экспертизы, объектов исследования, экспертных задач, специальных познаний эксперта, понятия экспертной компетенции и компетентности, технологии экспертного исследования и многие другие.

Ключевые слова: финансово-экономическая экспертиза, инженерно-экономическая экспертиза, экономическая экспертиза, судебно-бухгалтерская экспертиза.

MODERN ASPECTS OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATION IN THE REPUBLIC OF MOLDOVA

**V. Gurin
S. Lupu
I. Lopatenko**

The article deals with the legal and methodological aspects of conducting economic and financial forensic examination in the Republic of Moldova, including the main tasks and issues solved by these types of forensic examinations, as well as a new type of forensic examination: engineering and economic. In this article, it is emphasized that the purpose of the general theory of economic and financial forensic examination in the Republic of Moldova is, first of all, to systematize the categories of all types of economic and financial forensic examinations accumulated to date in the Republic of Moldova. The concept of the subject of examination, objects of research, expert tasks, special knowledge of an expert, the concept of expert competence and competence, technology of expert research and many others.

Key words: financial and economic examination, engineering and economic examination, economic examination, forensic accounting examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.83>
УДК 331.2:343.98

Марина Ігорівна Рудая
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник,
доцент кафедри фінансових розслідувань

E-mail: ruday@ukr.net

*Університет державної фіскальної служби України
Міністерства фінансів України*

Марина Борисівна Жолобецька
кандидат економічних наук,
старший судовий експерт

E-mail: maryna.zholobetska@kndise.gov.ua

*Чернігівське відділення
Київського науково-дослідного інституту судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ФІНАНСОВОЮ МОЖЛИВІСТЮ ПІДПРИЄМСТВ І ОРГАНІЗАЦІЙ ПОГАШАТИ ЗАБОРГОВАНІСТЬ З ВИПЛАТИ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Стаття присвячена узагальненню підходів до проведення експертиз та експертних досліджень несвочасної виплати заробітної плати. Виявлено та ідентифіковано головні проблеми невиклати заробітної плати та поширені випадки неправомірного погашення заборгованості заробітної плати у порушення норм трудового права. Досліджено особливості проведення судово-економічних експертиз, пов'язаних із визначенням фінансової можливості підприємств погашати заборгованість з виплати заробітної плати. Виходячи з експертної практики, узагальнено питання, які найчастіше ставляться перед експертами органами досудового розслідування та суду при розслідуванні кримінальних проваджень, порушених за ст. 175 ККУ, сформульовано предмет експертиз цієї категорії та наведена систематизація об'єктів та мета експертних досліджень. Визначено перелік документів, які необхідно надати експерту для проведення дослідження у відповідності до застосованих методів та обраних методик.

***Ключові слова:** заробітна плата, заборгованість із заробітної плати, колективний договір, погашення заборгованості заробітної плати*

Актуальність теми. Актуальність дослідження обумовлюється тим, що заборгованість із заробітної плати залишається однією з найбільш поширених та гострих проблем у суспільстві. Статистичні дані демонструють та підтверджують актуальність проблемних питань, так, за даними Державної

служби статистики загальна заборгованість з виплати заробітної плати в Україні в 2019 році зросла на 14,7% і на 1 січня 2020 року склала 3,034 млрд грн [1]. Як повідомляється, найбільше зростання заборгованості в 2019 році зафіксовано в Дніпропетровській (в 2,6 рази), Тернопільській (в 2 рази), Житомирській (на 77,9%), Львівській (на 77,7%) областях [1]. Особливої уваги потребують дослідження заборгованості із виплати заробітної плати, які є актуальні в Україні. Крім того, соціальний аспект зазначеного питання є досить важливим та збільшує негативне навантаження на суспільно-трудові відносини, що призводить до негативних економічних наслідків та посилення соціальної напруженості у суспільстві.

В узагальненні Верховного Суду України «Практика розгляду судами кримінальних справ про невикплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат» зосереджується увага на необхідності проведення в кожній справі економічної експертизи, що сприятиме фаховому дослідженню документів деталізованому відповідно до особливостей проведення судових економічних досліджень, який передбачає конкретизацію дій експертів на кожному з етапів проведення досліджень та дозволить полегшити органам досудового слідства та судам прийняти правильне рішення [2].

На сьогодні досить поширеними є економічні порушення в сфері оплати праці, що призводить до недотримання конституційних прав працівників, розслідування яких у кримінальних провадженнях досить часто потребують призначення економічної експертизи і, відповідно, дослідження експертом обґрунтованості нарахування і виплати заробітної праці працівникам підприємства або її невикплати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам експертного дослідження питань, пов'язаних із невикплатою заробітної плати, неодноразово присвячувалися наукові статті. Так, І. Г. Завдов'єва досліджувала особливості проведення судово-економічних експертиз, пов'язаних із визначенням фінансової можливості підприємств погашати заборгованість з виплати заробітної плати [3]. Н. І. Пономаренко розглянула коло питань, що ставляться перед експертом у даній категорії справ, навела приклади вирішення деяких з них [4]. І. В. Сабадаш розглядала взаємозалежність між витрачанням коштів на потреби виробництва та формуванням відповідного розміру фонду оплати праці на підставі аналізу фінансово-господарської діяльності підприємства, для чого пропонувала використовувати показник рентабельності продукції як чинник взаємозв'язку витрат на оплату праці та прибутку від реалізації продукції за певний період часу [5]. І. О. Савченко та С. І. Глущенко пропонували визначати додаткові чинники, які дозволять слідчим або суду об'єктивніше оцінити діяльність посадових осіб, спрямовану на погашення заборгованості виплати заробітної плати [6]. О. О. Шушко удосконалила методичний підхід до проведення економічної експертизи заробітної плати як вагомий показник соціально-економічного розвитку та безпеки національної економіки [7].

Методичний підхід до проведення експертиз із визначення фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці наведено в

«Методиці експертного дослідження фінансової можливості підприємств і організацій погашення заборгованості по виплаті заробітної плати» (реєстраційний код 11.0.47) [8].

Отже, сучасна практика проведення експертних досліджень свідчить, що багато дискусійних та необґрунтованих нарахувань заробітної плати виникають у випадку порушення законодавства з питань оплати праці, і потребують особливої уваги. При цьому, неправомірні дії роботодавців пов'язаних з несвоєчасною виплатою заробітної плати, потребують особливої уваги та подальших досліджень.

Повністю погоджуємось з О. А. Горлачук [9], що проведення судової економічної експертизи, як повного і обґрунтованого дослідження стосовно питань невиплати заробітної плати є можливим лише на основі подальшого розвитку і вдосконалення методик у відповідь на багатоваріативність відображення порушень щодо оплати праці в бухгалтерських документах підприємств, організацій, установ.

Метою цієї статті є узагальнення теоретичних, методичних та практичних аспектів, що стосуються проведення експертиз, пов'язаних із визначенням фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про оплату праці», заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений орган виплачує працівникові за виконану ним роботу [10].

Слід зауважити, що згідно з ст. 24 Закону України «Про оплату праці» терміни виплати заробітної плати встановлюються підприємствами самостійно в колективному договорі або нормативному акті роботодавця з дотриманням норм законодавства. При цьому заробітна плата повинна виплачуватися не рідше двох разів на місяць через проміжок часу, що не перевищує 16 календарних днів, та не пізніше семи днів після закінчення періоду, за який здійснюється виплата [10].

Відповідно до ст. 97 Кодексу законів про працю України (далі – КЗП) та ст. 15 та 24 Закону «Про оплату праці», оплата праці працівників підприємства здійснюється в першочерговому порядку; своєчасність та обсяги виплати заробітної плати працівникам не можуть бути поставлені в залежність від здійснення інших платежів та їх черговості [10, 11].

На окрему увагу заслуговує судова експертна практика основних способів невиплати заробітної плати, якими зазначає І. В. Сабадаш [11], є: невиплата грошовими знаками, що мають законний обіг на території України; невиплата банківськими чеками; невиплата натурою; невиплата працівникам, призваним на строкову військову службу, військову службу за призовом під час мобілізації; невиплата робітникам, які працюють на випробувальному строку; невиплата заробітної плати при звільненні; не нарахування й невиплата заробітної плати; нарахування й невиплата заробітної плати (нарахована, але не одержана заробітна плата у встановлений строк); невиплата, пов'язана з нецільовим використанням коштів, призначених для встановлених законом виплат; невиплата, пов'язана з витрачанням коштів для підтримання діяльності підприємства.

Слід звернути увагу, що розрахунки з персоналом з оплати праці на практиці вважаються найбільш трудомісткою ділянкою облікової роботи. А, отже, організація проведення експертиз та експертних досліджень пов'язаних із визначенням фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці вимагає високої компетентності експерта-економіста, його об'єктивності та незалежності.

Предметом дослідження є сутність питання, що виноситься на вирішення судового експерта-економіста. Оскільки до компетенцій експерта належить документальне підтвердження визначення фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погасити існуючу заборгованість з оплати праці, то до об'єктів дослідження відносяться документи, які можуть свідчити про причини виникнення заборгованості з оплати праці та фінансову можливість виплатити її в повному обсязі. **Як показує практика, велика кількість порушень виявляється за актами перевірок в обліку операцій, пов'язаних із розрахунками щодо оплати праці.** Орієнтовний перелік запитань, які ставлять перед експертом в цій категорії справ, визначено Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5 [12]. Сучасна практика проведення експертних досліджень свідчить, що найчастіше на вирішення судовим експертам-економістам ставляться такі типи питань:

– «Чи підтверджуються документально висновки акта перевірки стосовно наявності у підприємства/організації (назва) заборгованості з виплати заробітної плати станом на (зазначити дату)?»;

– «Чи підтверджується документально висновки акта ревізії в частині невивплати заробітної плати за період з.... по?»;

– «Чи була у підприємства (назва) фінансова можливість виплатити в повному обсязі (або частково) нараховану заробітну плату у період (зазначити період) за рахунок власних обігових коштів з урахуванням черговості платежів згідно з вимогами законодавства?»;

– «На які потреби були витрачено кошти підприємства (назва) в період існування заборгованості з виплати заробітної плати перед своїми працівниками?»;

– «Чи призвело витрачання коштів підприємства/організації (назва) на виробничі потреби упродовж року до скорочення заборгованості з оплати праці станом (зазначити дату). Якщо так, то які саме суми коштів було спрямовано на поточну оплату праці, а які на погашення заборгованості попередніх періодів?».

Слід зазначити, що питання щодо правомірності використання грошових коштів підприємства не відноситься до компетенції експерта – економіста, оскільки передбачає правову оцінку дій посадових осіб підприємства. Крім того, питання, поставлені на експертизу, повинні бути істотними для справи, не повинні мати ревізійного характеру. Необхідно підкреслити, що питання без вказівки періоду дослідження не можуть бути прийняті експертом для

дослідження, оскільки передбачають самостійний пошук об'єктів дослідження, що можливо при ревізії, але неприпустимо при проведенні експертизи. Завдання, що вирішуються при виконанні цих експертиз передбачають встановлення наявності та розміру заборгованості по виплаті заробітної плати та фінансової можливості її погашення.

У разі документального і нормативного підтвердження конкретних порушень при виплатах заробітної плати й інших виплат, які були встановлені ревізією, судовий експерт підтверджує і розмір нанесених за таких підстав збитків. При цьому, поза межами компетенції експерта є встановлення самого факту нанесення збитків конкретною матеріально відповідальною особою.

Узагальнені дані об'єктів дослідження та визначення мети дослідження з питань пов'язаних із фінансовою можливістю підприємств і організацій погашати заборгованість з виплати заробітної плати **наведено на рисунку 1.**

Найменування документів	На підставі нормативного документу	Мета дослідження
Дослідження даних, наданих для нарахування заробітної плати		
Колективний договір (угода) та інші документи, що регламентують час виплати працівникам заробітної плати	Закон України «Про колективні договори і угоди» від 01.07.1993 № 3356-XII	Визначення порядку та строків виплати заробітної плати для дослідження своєчасності або несвоєчасності проведення розрахунків з працівниками
Штатний розпис	Ст. 64 Господарського кодексу України Лист Міністерства праці та соціальної політики України від 27.06.2007 № 162/06/187-07	Перевірка включення працівника до структури організації, визначення розміру заробітної плати
Положення про оплату праці, про преміювання, про відпустки	Організаційно-нормативні документи підприємства	Для обґрунтування відповідних виплат
Накази (розпорядження) про прийняття та звільнення, надання відпустки, преміювання, відрядження тощо	Наказ Держкомстату України «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці» від 05.12.2008 № 489	Для обґрунтування відповідних виплат
Особові картки працівників	Наказ Державного комітету статистики України, Міністерства оборони України «Про затвердження типової форми первинного обліку N П-2 «Особова картка	Для обґрунтування відповідних виплат

	працівника» від 25.12.2009 N 495/656	
Листки непрацездатності	ст. 31 Закону України від 23.09.1999 № 1105-XIV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»	Дослідження обґрунтованості обчислення допомоги по тимчасовій непрацездатності, по вагітності та пологах
Табель обліку використання робочого часу типова форма П-5	Наказ Держкомстату України «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці» від 05.12.2008 № 489	Дослідження кількості фактично відпрацьованого часу за досліджуваний період
Дослідження правильності і повноти проведення розрахунку заробітної плати		
Відомість нарахування заробітної плати (зведена)	Наказ Держкомстату України «Про затвердження типових форм первинної облікової документації зі статистики праці» від 05.12.2008 № 489	Дослідження правильності і повноти нарахування оплати праці полягає у вивченні правильності відображення цих господарських операцій у реєстрах бухгалтерського обліку з точки зору їх відповідності різним нормативним актам, інструкціям, стандартам, положенням, чинним законам. Дослідження обґрунтованості і правильності нарахування премій, надбавок, доплат (у зв'язку з відхиленням від нормальних умов праці, за понаднормові години, за простої, за роботу в тяжких і шкідливих умовах), виплат за тимчасову непрацездатність, щорічних відпусток, винагород з підсумками праці за рік і т.д.
Розрахунок допомоги по тимчасовій непрацездатності	Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.2001 № 1266 «Про обчислення середньої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення) для розрахунку виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням	
Розрахунок відпусток	Закон України «Про відпустки» від 15.11.1996 № 504/96-ВР, Порядок обчислення середньої заробітної плати, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 № 100	
Утримання із зарплати (позовні заяви), в тому числі аліменти, відшкодування	Виплати за виконавчими документами	Дослідження повноти відображення усіх складових процесу, обґрунтованість визначення та достовірність відображення в обліку
Оборотні – сальдові відомості по	Інструкції про застосування Плану рахунків	

рахункам 66 «Розрахунки з оплати праці»	бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затвердженої наказом Мініфіну України від 30.11.99 № 291	
Банківські платіжні документи та відомості (реєстри) розподілу заробітної плати та інших виплат (у разі виплати заробітної плати в безготівковій формі за допомогою банківських платіжних карток)	Договір з банком, та відомості (реєстри) розподілу заробітної плати та інших виплат за встановленою банківською установою формою, оскільки типова форма даного первинного документа не затверджена	
Дослідження порядку виплати заробітної плати, визначення суми заборгованості по оплаті праці, аналіз її динаміки та причини виникнення		
Касові документи (звіти касира, прибуткові касові ордери, видаткові касові ордери, видаткові відомості)	Положення про ведення касових операцій в національній валюті, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.12.2017 № 148	Дослідження відповідності платіжних відомостей розрахунковим відомостям; аналіз правильності підсумків, дослідження наявності підписів одержувачів грошей, підписів керівника і головного бухгалтера, працівників, які склали і перевірили відомість з метою підтвердження належних виплат; дослідження дотримання порядку депонування сум. Під час дослідження з'ясовують черговість платежів згідно із законодавством.
Відомість відправлення на депонент, книга депонентів	Розд. III п. 31 Положення про ведення касових операцій в національній валюті, затверджене постановою Правління Національного банку України від 29.12.2017 № 148	Під час дослідження з'ясовують черговість платежів згідно із законодавством.
Відомість перерахування заробітної плати на картрахунки; банківські виписки	Договір з банком (за умов виплати через банк), банківські виписки за встановленою банківською установою формою, оскільки типова форма даного первинного документа не затверджена	
Акти, накладні, що підтверджують виплату заробітної плати в натуральній формі	Ст. 23 Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 № 108/95-ВР	Проведення аналізу заборгованості організації працівникам по заробітній платі і іншим виплатам може бути здійснений по трьом напрямкам:

<p>Журнали № 1, № 3, № 5, № 5А, головна книга, реєстри депонованої заробітної плати</p>	<p>Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження методичних рекомендацій по застосуванню регістрів бухгалтерського обліку» від 29.12.2000 № 356</p>	<p>– оцінка нарахування, утримання, видачі і заборгованості по заробітній платі працівників в розрізі місяців, у тому числі заборгованості понад два місяці;</p>
<p>Розрахункові листи</p>	<p>ст. 110 КЗпП і ст. 30 Закону України "Про оплату праці" від 24.03.1995 № 108/95-ВР</p>	<p>– оцінка заборгованості організації працівникам по заробітній платі, у тому числі понад два місяці на кожне 1–е число місяця за звітний рік;</p> <p>– оцінка заборгованості організації працівникам по заробітній платі, у тому числі понад два місяці на кінець звітного періоду.</p>
<p>Оборотно-сальдові відомості за субрахунками 301, 311</p>	<p>Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291</p>	<p>Досліджується рух грошових коштів на розрахункових рахунках і в касі підприємства та порівнюється сума надходжень за досліджуванний період з розміром невиплаченої заробітної плати.</p>
<p>Оборотно-сальдова відомість; Головна книга; форма №1 Баланс (Звіт про фінансовий стан); форма № 2 Звіт про фінансові результати; форма № 3 Звіт про рух грошових коштів</p>	<p>Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження методичних рекомендацій по застосуванню регістрів бухгалтерського обліку» від 29.12.2000 № 356, Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо заповнення форм фінансової звітності» від 28.03.2013 № 433 Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» від 07.02.2013 № 73</p>	<p>Співставлення даних аналітичного та синтетичного обліку показникам фінансової звітності, співставлення розрахункових та звітних даних</p>

<p>Форма № 1-ПВ «Звіт з праці»</p>	<p>Наказ Держстату України Про затвердження форм державного статистичного спостереження № 1-ПВ (місячна) та № 1-ПВ (квартальна) "Звіт із праці"від 10.06.16 № 90</p>	
<p>№ 1-підприємництво (річна) "Структурне обстеження підприємства"</p>	<p>Наказ Державної служби статистики Про затвердження форм державного статистичного спостереження № 1-підприємництво (річна) "Структурне обстеження підприємства" та № 2-підприємництво (річна) "Структурне обстеження підприємства" від 26.07.2018 № 160</p>	
<p>Податок на доходи фізичних осіб (ПДФО) Податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податку, і сум утриманого з них податку (ф. №1ДФ)</p>	<p>Розд. IV Податкового кодексу України, Порядок заповнення та подання податковими агентами Податкового розрахунку сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь фізичних осіб, і сум утриманого з них податку, затвердженого наказом Мініфіну від 13.01.2015 № 4</p>	<p>З метою підтвердження належних виплат</p>
<p>Військовий збір Податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податку, і сум утриманого з них податку (ф. №1ДФ)</p>	<p>Закон України від 31.07.2014 № 1621 «Про внесення змін до податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів»</p>	

Рис.1. Систематизація об'єктів та мети досліджень з питань, пов'язаних із фінансовою можливістю підприємств і організацій погашати заборгованість з виплати заробітної плати

Джерело: узагальнено **авторами за [3-9,13-14].**

При дослідженнях питань, що пов'язані з розрахунками з персоналом підприємств, можуть використовуватися висновки експертів інших спеціальностей за умови постановки питання слідчим (судом). Найчастіше – це висновки експертів з технічної експертизи документів, почеркознавців, будівельників, технологів, а використовуються вони тоді, коли у слідства були сумніви щодо записів у первинних документах на оплату праці (підроблення касових ордерів, підчищення у платіжних відомостях сум, що належать до видачі та утримання із заробітної плати, завищення об'ємів виконаних робіт, що встановлені експертами будівельниками, технологами тощо).

Методичні прийоми проведення судових експертиз та експертних досліджень, які пов'язані з дослідженнями операцій щодо розрахунків з персоналом, включають метод документального підтвердження та арифметичної перевірки і співставлення (порівняння). Метод економічного аналізу застосовується в тому разі, коли необхідно проаналізувати вплив необґрунтованих виплат на фінансовий стан підприємства, для встановлення змін фінансового стану підприємств у відповідних звітних періодах. *При цьому застосування експертом методів і прийомів дослідження операцій із заробітної плати залежить від характеру конкретних операцій, документообігу на підприємствах, в установах і організаціях.*

Методичні прийоми узагальнення і реалізації матеріалів судово-економічної експертизи включають в себе: 1) угруповання попередніх результатів експертизи; 2) хронологічне систематизування отриманих даних; 3) аналітичне угруповання доказів; 4) узагальнення результатів дослідження та складання висновку.

Відповідно до економічної суті, економічна експертиза – це процес, який складається з відповідних етапів. Під процесом розуміють певну узгоджену послідовність виконання визначених дій для досягнення поставленої мети.

На думку авторів послідовність проведення судово-економічної експертизи по невиплаті заробітної плати повинна бути наступна:

1) визначення відповідності поставлених перед експертом питань межах його спеціальних знань, компетенції експерта економіста та достатності поданих документів та інших джерел для дослідження;

2) визначення методів дослідження, які можна застосувати в конкретній експертизі;

3) проведення експертних процедур та дослідження:

– визначення порядку формування фонду заробітної плати та інших виплат, їх нарахування та виплати в організації;

– дослідження повноти і правильності нарахування оплати праці відповідно з діючою на підприємстві тарифною системою, встановленими посадовими окладами, ставками, розцінками і нормами виробітки, показниками і умовами преміювання; дослідження відповідності сум у розрахунковій відомості показникам первинних документів з обліку робочого часу;

– визначення суми заборгованості по оплаті праці, аналіз структури та динаміки заборгованості, що утворилася в результаті невиплати заробітної плати (інших виплат);

– дослідження формування джерел коштів на оплату праці, їх фактичне витрачання;

– дослідження ефективності витрачання коштів на виробничу діяльність;

– визначення впливу фінансово – господарської діяльності підприємств на погашення заборгованості з оплати праці;

4) проведення аналітичних розрахунків і зіставлень;

5) формування висновків експерта і відповідей на поставлені запитання.

Таким чином, користуючись спеціальними знаннями, експерт, застосовуючи відповідні методи та методики дослідження, ознайомлюється з матеріалами справи, які відносяться до нарахування та виплати заробітної плати, досліджує документи, які надано на ознайомлення для отримання інформації, необхідної для складання висновку за результатами дослідження.

У випадках, якщо сума надходжень грошових коштів на розрахункові рахунки та в касу підприємства, зменшена на суму виплаченої в цей період заробітної плати та сплати податків, менше суми заборгованості із заробітної плати, то експерт робить висновок про неможливість підприємства в повному обсязі погасити існуючу заборгованість.

Якщо сума надходжень грошових коштів на розрахункові рахунки та в касу підприємства, зменшена на суму виплаченої в цей період заробітної плати та сплати податків, перевищує суму заборгованості із заробітної плати, то експерт визначає, на які саме цілі, крім виплати заробітної плати, витрачаються кошти, і встановлює ступінь можливості погашення заборгованості з виплати заробітної плати за рахунок власних надходжень.

Відповідно, отримані дані бажано згрупувати за відповідними періодами виникнення заборгованості з оплати праці або на конкретні дати існування цієї заборгованості.

Висновки. Таким чином, в статті на основі узагальнення експертної практики визначені особливості проведення судово-економічних експертиз, пов'язаних з фінансовою можливістю підприємств і організацій погашати заборгованість з виплати заробітної плати. По кожному з етапів дослідження наведені необхідні об'єкти досліджень, джерела додаткової інформації та вимоги відповідних законодавчих та нормативних актів.

Запропоновані основні підходи у вирішенні питань, пов'язаних з визначенням фінансової можливості підприємств і організацій своєчасно виплачувати заробітну плату або погашати існуючу заборгованість з оплати праці, сприятимуть повному та об'єктивному експертному дослідженню і, як наслідок, складанню більш обґрунтованого експертного висновку, який є одним із джерел доказів під час розслідування злочинів.

Перелік посилань

References

1. Заборгованість із виплати заробітної плати у 2019 році. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/gdn/zvz/zvz_19_u.htm. (дата звернення 01.03.2020).

1. Wage arrears in 2019. Retrieved from: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/gdn/zvz/zvz_19_u.htm. (access date 01.03.2020). (in Ukrainian).

2. Узагальнення Верховного Суду України «Практика розгляду судами кримінальних справ про невикплату заробітної плати, стипендій, пенсій чи інших установлених законом виплат». URL: <http://www.scourt.gov.ua>. (дата звернення 01.11.2020).
2. Generalization of the Supreme Court of Ukraine "Practice of consideration by courts of criminal cases on non-payment of wages, scholarships, pensions or other statutory payments". Retrieved from: <http://www.scourt.gov.ua> (access date 01.11.2020). (in Ukrainian).
3. Завдов'єва І. Г. Про практику проведення судових експертиз, пов'язаних з визначенням фінансової можливості підприємств погашати заборгованість виплати заробітної плати. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 108-112.
3. Zavadovieva, I. H. (2014). On the practice of conducting forensic examinations related to determining the financial ability of enterprises to pay off wage arrears. *Forensic bulletin*. No. 1 (21). P. 108-112. (in Ukrainian).
4. Пономаренко Н. І. Проведення економічних досліджень, пов'язаних з невикплатою заробітної плати. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. праць. Харків, 2009. Вип. 9. С. 501-505.
4. Ponomarenko, N. I. (2009). Conducting of economic research related to non-payment of wages. *Theory and practice of forensic examination and criminalistics*: collection of scientific articles. Kharkiv: Pravo. Issues 9. P. 501-505. (in Ukrainian).
5. Сабаш І. В. Експертна практика проведення експертиз, пов'язаних з несвоєчасною виплатою заробітної плати. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 424-427.
5. Sabadash, I. V. (2012). Expert practice of examinations related to late payment of wages. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Issue 12. P. 424-427. (in Ukrainian).
6. Савченко І. О., Глущенко С. І. Проведення економічних досліджень, пов'язаних з визначенням фінансової можливості підприємств і організацій погашати заборгованість із заробітної плати. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 404-415.
6. Savchenko, I. O., Hlushchenko, S. I. (2012). Conducting economic research related to determining the financial ability of enterprises and organizations to repay arrears of wages. *Theory and practice of forensic science and criminalistics*. Issue 12. P. 404-415. (in Ukrainian).
7. Шушко О. О. Забезпечення економічної безпеки національної економіки шляхом економічної експертизи: дисертація. URL: http://virtuni.education.zp.ua/info_cpu/sites/default/files/diser_Shushko_0.pdf
7. Shushko, O. O. Candidate's thesis. Ensuring the economic security of the national economy through economic examination. Retrieved from: http://virtuni.education.zp.ua/info_cpu/sites/default/files/diser_Shushko_0.pdf (in Ukrainian).
8. Реєстр методик проведення судових експертиз. Офіційний сайт Міністерства Юстиції України. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/> (дата звернення 12.11.2020).
8. Register of methods of forensic examinations. Official site of the Ministry of Justice of Ukraine. Retrieved from: <http://rmpse.minjust.gov.ua/> (access date 12.11.2020). (in Ukrainian).
9. Горлачук О. А. Особливості проведення судових економічних експертиз в сфері оплати праці роботодавцями. *Проблеми обліково-аналітичного забезпечення управління підприємницькою діяльністю*: зб.
9. Horlachuk, O. A. (2019). Features of forensic economic examinations in the field of remuneration by employers. Problems of accounting and analytical support of business management: coll. mater. IV All-Ukrainian

- матер. IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 24 жовтня 2019 р.). Полтава, 2019. С. 149-151.
10. Про оплату праці: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-vr#Text> (дата звернення 12.11.2020).
11. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення 01.11.2020).
12. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 01.11.2020).
13. Сабаш І. В. Проблеми виявлення обставин, що підлягають установленню при розслідуванні злочинів, пов'язаних з невилплатою заробітної плати. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2017. Вип. 17. С. 121-127.
14. Рудая М. І. Організація проведення експертиз та експертних досліджень з оплати праці. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. Київський НДІ судових експертиз; редкол.: О. Г. Рувін (голов. ред.) та ін. 2020. Вип. 65. С. 567-575.
- scientific-practical conference (Poltava, October 24, 2019). Poltava. P. 149-151. (in Ukrainian).
10. The Law of Ukraine "On Remuneration". Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-vr>. (access date 12.11.2020). (in Ukrainian).
11. The Labor Code of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. (access date 01.11.2020). (in Ukrainian).
12. On approval of the Instruction on appointment and conduct of forensic examinations and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert research: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 26.12.2012 No. 1950/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (access date 01.11.2020). (in Ukrainian).
13. Sabadash, I. V. (2017). Problems of identifying the circumstances to be established in the investigation of crimes related to non-payment of wages. *Theory and practice of forensic examination and criminalistics*. Issue 17. P. 121-127. (in Ukrainian).
14. Rudaia, M. I. (2020). Organization of examinations and expert research on wages. *Criminalistics and Forensics*: interdepartmental scientific collection of the Kyiv Scientific Research Institute of Forensic Expertise. Issue 65. P. 567-575. (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ, СВЯЗАННЫХ С ФИНАНСОВОЙ ВОЗМОЖНОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЙ И ОРГАНИЗАЦИЙ ПОГАСАТЬ ЗАДОЛЖЕННОСТЬ ПО ВЫПЛАТЕ ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ

М. И. Рудая
М. Б. Жолобецька

Статья посвящена обобщению подходов к проведению экспертиз и экспертных исследований несвоевременной выплаты заработной платы. Обнаружено и идентифицировано главные проблемы невыплаты заработной платы и

рассмотрены случаи неправомерного погашения задолженности по заработной плате в нарушение норм трудового права.

Исследованы особенности проведения судебно-экономических экспертиз, связанных с определением финансовой возможности предприятий погашать задолженность по выплате заработной платы. Исходя из экспертной практики, обобщены вопросы, которые чаще ставятся перед экспертами, органами досудебного расследования и суда при расследовании уголовных производств, возбужденных по ст. 175 Уголовного кодекса Украины, сформулированы предмет экспертиз этой категории и приведена классификация объектов и цель экспертных исследований. Определен перечень документов, которые необходимо предоставить эксперту для проведения исследования в соответствии с применяемыми методами и избранными методиками.

Ключевые слова: заработная плата, задолженность по заработной плате, коллективный договор, погашение задолженности по заработной плате.

FEATURES OF CONDUCTING FORENSIC AND ECONOMIC EXAMINATIONS RELATED TO THE FINANCIAL POSSIBILITY OF ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS TO REPAY SALARY

**M. Rudaia
M. Zholobetska**

The article is devoted to the generalization of approaches to conducting expert examinations and expert studies of late payment of wages. The main problems of non-payment of wages were discovered and identified and cases of illegal payment of wage arrears in violation of labor law norms were considered.

The features of conducting forensic economic examinations related to the determination of the financial ability of enterprises to repay wage arrears have been studied. Based on the expert practice, the questions are summarized that are often posed to experts, pre-trial investigation bodies and the court during the investigation of criminal proceedings initiated under Article 175 of the Criminal Code of Ukraine, the subject of expert examinations of this category is formulated and the classification of objects and the purpose of expert research is given. A list of documents has been determined that must be provided to an expert for conducting a study in accordance with the applied methods and selected methods.

Key words: salary, wage arrears, collective agreement, to repay salary.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.84>
УДК 343.98

Михайло Олександрович Полєнніков
кандидат економічних наук,
провідний судовий експерт
лабораторії економічних досліджень

E-mail: m.polennikov@kndise.gov.ua

Оксана Дмитрівна Бугаєнко
провідний судовий експерт
Чернігівського відділення

E-mail: oksana.buhaienko@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У протидії злочинності результативність використання можливостей судово-економічної експертизи пов'язана із необхідністю вирішення цілої низки теоретичних, правових та процесуальних завдань. Досить часто, висновок експерта-економіста відіграє роль центрального доказу в кримінальних справах про економічні злочини.

Ключові слова: *судова експертиза, висновок експерта, доказ, кримінальне провадження.*

Постановка проблеми. При проведенні судово-економічної експертизи перелік питань визначається безпосередньо обставинами вчинення злочину та наявними матеріалами кримінального провадження. При цьому, питання, які ставлять перед експертом, з одного боку, обумовлені, перш за все, потребами слідчо-судової практики, а з іншого – межами компетенції експерта, методиками та можливостями різних видів експертиз. Проте, як свідчить досвід науковців і практиків, знайти оптимальне співвідношення між цими двома складовими інколи доволі складно [1]. При таких обставинах вкрай актуальним залишається процес постановки питань, які виносяться на вирішення експерта-економіста.

До учасників кримінального провадження кримінально-процесуальний кодекс відносить експерта як особу, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями (ст. 69 КПК України [2]). Участь експерта у кримінальному провадженні досить суттєво впливає на можливості сторін кримінального провадження при перевірці та оцінці доказів з метою

забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду. Висновок експерта, що наданий особою, яка є не зацікавленою у результатах кримінального провадження, з посиланням на фундаментальні наукові положення та апробовані методики проведення дослідження, який, при необхідності, може бути перевірений, а також показання експерта є процесуальними джерелами доказів.

Проблемні питання, пов'язані з участю експерта економіста у кримінальному провадженні, набувають особливої актуальності та вимагають комплексного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання проведення експертизи в кримінальному провадженні були предметом наукового дослідження багатьох учених, серед них: М. В. Салтевський, Р. С. Белкін, Ю. Г. Корухов, Є. Р. Російська, П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко, В. М. Глібок, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель, О. Г. Рувін, та багато інших дослідників.

Теоретичні основи економічної експертизи у свої працях досліджували: А. М. Бандурка, М. О. Данилюк, Д. І. Дема, В. А. Дерій, В. А. Єрмоленко, Н. І. Клименко, І. В. Перезовова, С. Р. Романів, С. І. Саченко, О. В. Хомутенко, та інші дослідники.

Однак, проблеми економічної експертизи в наукових публікаціях українських вчених економістів не враховують всієї специфіки експертиз у кримінальному провадженні, що зумовлює об'єктивну необхідність дослідження. Актуальність цієї теми зумовлена існуванням певних проблем при формулюванні питань, які ставлять на вирішення експертизи, а також неможливістю передбачити у відповідних науково-методичних рекомендаціях щодо підготовки та призначення експертиз усіх можливих варіантів завдань, які впливають з обставин конкретної справи.

Мета дослідження. Метою даної статті є аналіз експертної практики та розробка пропозицій щодо вирішення проблемних питань при призначенні і проведенні економічної експертизи в кримінальному провадженні.

Викладення основного матеріалу. Розслідування економічних злочинів нерозривно пов'язане з призначенням і проведенням судово-економічних експертиз.

Судова експертиза – це відмінний від інших різновидів експертиз, яка має особливі ознаки, визначені процесуальним законодавством. Підставою для призначення судових експертиз є необхідність при проведенні слідчих дій і розгляді у суді конкретних справ у різного роду спеціальних знаннях, якими не володіє слідчий, суддя. Судова експертиза, з метою як один із засобів доказування сприяє створенню умов для належного та ефективного експертного забезпечення правосуддя: всебічному, повному й об'єктивному дослідженню обставин справи, постановленню законних і обґрунтованих судових рішень.

Слід зазначити, що Законом України «Про судову експертизу» [3] встановлені чіткі критерії (вимоги) щодо осіб, які мають право здійснювати судово-експертну діяльність. Зокрема, обов'язкова наявність відповідної вищої освіти, проходження спеціальної підготовки та атестації з метою отримання кваліфікації судового експерта. При цьому також встановлено коло осіб, які не можуть виконувати функції експерта, а саме: не може залучатися до виконання обов'язків

судового експерта особа, визнана в установленому законом порядку недієздатною, а також та, яка має не зняту або не погашену судимість або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення або дисциплінарне стягнення у вигляді позбавлення кваліфікації судового експерта (ст. 11 Закону [3]).

Відповідно до ст. 242 КПК України [2]: «Експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 цього Кодексу, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання».

Статтю 243 КПК України [2] передбачено, що експерт залучається у разі наявності підстав для проведення експертизи за дорученням сторони кримінального провадження. Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних умовах для проведення експертизи, у тому числі обов'язкової. Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 цього Кодексу.

Проведення судово-економічної експертизи обумовлено потребою у спеціальних економічних знаннях: бухгалтерського та податкового обліку, аналізу фінансово-економічної діяльності підприємств та організацій. Широкі можливості судово-економічних експертиз сприяють їх успішному застосуванню у практиці правоохоронних органів. Для проведення таких експертиз Положенням про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів [4] передбачено такі експертні спеціальності:

- дослідження документів бухгалтерського, податкового обліку і звітності (індекс експертної спеціальності 11.1);
- дослідження документів про економічну діяльність підприємств і організацій (індекс експертної спеціальності 11.2);
- дослідження документів фінансово-кредитних операцій (індекс експертної спеціальності 11.3).

Судово-економічна експертиза досліджує виробничу і фінансово-господарську діяльність підприємств різних форм власності, які допустили збитки, нестачі, крадіжки цінностей, безгосподарність та інші негативні явища, що стали об'єктом розслідування правоохоронних органів або судового розгляду. На відміну від інших видів судових експертиз економічна експертиза обґрунтовує свої висновки документально підтвердженими даними. Це вимагає застосування спеціальних бухгалтерських знань [5].

Специфіка економічної експертизи полягає в тому, що для її проведення потрібні спеціальні знання в області бухгалтерського обліку та суміжних дисциплін (економічний аналіз господарської діяльності, фінанси, оподаткування та ін.), а також в тому, що об'єктом кримінального провадження та судового розгляду є господарські операції, які відображені в первинних документах та облікових реєстрах. Експерт економіст, окрім економічних знань, повинен володіти загальнотеоретичними основами експертології, методологічними основами економічної експертизи та технологією її проведення.

Предмет експертизи – її суттєва ознака, якою визначаються природа і джерела пізнань експерта будь-якої спеціальності.

Враховуючи те, що на будь-якому підприємстві систематично здійснюються різні господарські операції і постійно ведеться спостереження і контроль за допомогою документації, предметом судово-економічної експертизи є відображені в документах господарські (фінансові) операції, що є об'єктами дослідження, і відтворюють стан і результати господарської діяльності суб'єктів економічних відносин. Напрямки досліджень за кожною експертною спеціальністю в економічній експертизі мають загальну юридичну базу і виконуються відповідно до вимог єдиних процесуальних норм. Разом з тим, кожен із напрямків судової експертизи відрізняється від інших предметом, об'єктами і методами експертного дослідження [6].

Предмет визначається завданнями, поставленими перед експертизою, змістом питань, які вона вирішує у правоохоронній і судовій діяльності. Виходячи з поставлених питань, експерт досліджує лише ті господарські (фінансові) операції, які цікавлять судово-слідчі органи і стосуються справи. Разом з тим, експерт має право встановлювати нові факти та обставини, які відносяться до предмету експертизи і мають значення по справі.

Головні завдання і орієнтовний перелік вирішуваних економічною експертизою питань наведено в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертів [7]. Слід зазначити, що коло питань, необмежено, але при цьому питання не повинні виходити за межі компетенції експерта-економіста.

Формування предмета судової експертизи при її призначенні передбачає правильну і точну постановку питань перед експертом, а формування об'єкта пов'язано з виявленням, збиранням і наданням експерту об'єктів дослідження [8].

Коло і зміст питань, що вирішуються економічною експертизою, залежать від обставин конкретної справи, специфіки ведення обліку в тій організації, установі, підприємстві, де виявлені ознаки економічного злочину або порушені права певних сторін. Остаточо коло питань, що ставляться на вирішення експерту, формулюється у постанові слідчого, прокурора, які виносяться з дотриманням процесуальних вимог.

В Україні на сьогодні існує велика кількість контролюючих органів, які мають право перевіряти суб'єктів підприємницької діяльності, їх повноваження встановлюються законами, підзаконними нормативними актами і є різні в кожного контролюючого органу підстави для проведення перевірок. При цьому, зазначені контролюючі органи мають право проводити перевірки фінансово-господарської діяльності суб'єктів господарювання лише в межах їх компетенції. Призначаючи експертизу по питанням «Чи підтверджується документально висновки акту (...) стосовно (...)», доцільно зв'язувати обсяг повноважень та межі компетенції контролюючого органа.

Аналіз нормативної бази та експертної практики зумовлює акцентувати увагу на те, що:

– відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [9], де чітко

сформульована вимога: «Вказати судам на неприпустимість призначення експертизи у випадках, коли з'ясування певних обставин не потребує спеціальних знань»;

– постановка експерту запитань правового характеру суперечить суті та завданням судової експертизи. Зокрема, у ст. 242 КПК України [2] зазначено: «...Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права». У частині другій п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» [9] чітко сформульовано вимогу: «Вказати судам на неприпустимість... а також порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо)». Незважаючи на зазначені норми, ініціатори призначення експертизи інколи ставлять експерту запитання правового характеру (наприклад: чи мало місце розкрадання, недостача, хто винен у розтраті, чи порушені права учасників товариства і т. п.);

– дії оціночного характеру виходять за межі спеціальних знань експерта-економіста, при цьому відповідно до п. 2.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [10], експерту забороняється вирішувати питання, які виходять за межі спеціальних знань експерта та з'ясування питань права і надавати оцінку законності проведення процедур, регламентованих нормативно-правовими актами;

– експерт в межах своєї компетенції не робить власну оцінку достовірності та ступеню доведеності тих чи інших конкретних обставин, оскільки оцінка доказів є прерогативою судово-слідчих органів;

– встановлення та підтвердження фактичного отримання та наявності товарів, основних засобів, грошових коштів, встановлення фактичних обставин господарських операцій не відноситься до завдань судово-економічної експертизи. Слід зазначити, що фактична наявність, наприклад, готівкових коштів виявляється під час інвентаризації, ревізії каси;

– виявлення юридичних ознак, кваліфікуючих якусь подію (комплекс подій) суб'єкта фінансово-господарського діяльності не відноситься до компетенції експерта-економіста. Тому, неприпустиме питання: чи є в представлених документах, що відображають діяльність і фінансовий стан підприємства, ознаки навмисного або фіктивного банкрутства без конкретизації та доведеності слідством «завідомо невігідних» для підприємства (у тому числі фіктивних) договорів, які потрібно враховувати при проведенні експертизи;

– щодо виявлення наявності умислу (прямого – якщо особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій або бездіяльності, передбачає можливість або неминучість настання шкідливих наслідків, бажає (допускає) їх настання; або непрямого – якщо особа усвідомлює суспільну небезпечність свого діяння і його наслідків, але не бажає їх настання, хоча й допускає таку можливість або байдуже ставиться до них) в діях будь-якої особи просто неможливо методами економічної експертизи, оскільки судово-економічна експертиза оперує виключно економічними категоріями;

– експерти-економісти можуть проводити дослідження тільки стосовно економічної природи збитків, оскільки економічний і юридичний зміст

категорії «збитки» суттєво відрізняються. В основу юридичного визначення збитків покладено підстави їх виникнення – протиправні дії певної особи. З економічної ж точки зору, збитками визнаються будь-які втрати, пов'язані зі зменшенням майна чи погіршенням його якості незалежно від того, з яких причин вони виникли. Економічні збитки можуть з'явитися і внаслідок правоприхильних дій, і не будь-які збитки підлягають відшкодуванню [6]. Під час проведення судово-економічної експертизи щодо документального підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків) експертом досліджуються дані, викладені в акті перевірки, який містить розрахунок матеріальної шкоди (збитків), виконаний на підставі даних первинних документів, договірної документації та даних облікових бухгалтерських реєстрів. При цьому дані облікових реєстрів зіставляються з даними фінансової та податкової звітності [11]. До компетенції судового експерта-економіста належить аналіз і економічна характеристика негативних результатів, отриманих суб'єктом господарювання за підсумками (внаслідок) подій в його фінансово-господарського діяльності, а віднесення отриманих сум збитків, витрат і т. п. до шкоди, заподіяної конкретній особі є прерогативою слідчого / суду, який призначив експертизу, з урахуванням всіх обставин справи. При цьому, «визначення збитків є неоднозначним питанням і вимагає подальшого вивчення в майбутньому» [6].

Слід зазначити, що непоодинокі випадки, коли перед економічною експертизою ставлять питання, які відносяться до компетенції слідчого або суду. Наприклад: «Чи є факти нецільового витрачання бюджетних коштів організацією «А» в період з 2019 по 2020 роки? Якщо так, то в якій сумі, на які цілі і яким способом здійснено нецільове витрачання бюджетних коштів? Чи підтверджуються документально висновки ревізії в частині нецільового витрачання на адресу ТОВ «Л» бюджетних коштів?».

На думку авторів, питання про нецільовий характер витрачання бюджетних коштів є питанням про неправомірність дій щодо витрачання бюджетних коштів, тобто питанням правового характеру, і відповідь на таке питання знаходиться поза компетенцією судового експерта. Нецільове витрачання бюджетних коштів встановлюється з урахуванням всіх наявних у справі доказів і, отже, вирішення питання про нецільове (неправомірне) витрачання бюджетних коштів є прерогативою слідства і суду. Однак, в компетенції судового експерта відповісти на питання: «Чи дотримані умови витрачання бюджетних коштів, встановлені діючими нормативними актами?».

Від правових питань, які вимагають застосування саме юридичних знань, необхідно відрізнити питання, що відносяться до області використання спеціальних правил. Стосовно до судової економічної експертизи, це можуть бути питання, наприклад, про дотримання виконання принципів кредитування, дотримання вимог до величини чистих активів акціонерного товариства або обов'язкових резервів банку і т. п.

Як зазначають Н. Ф. Водоп'ян, А. М. Лисенко [12]: «Експерт не має права давати категоричні висновки на основі одних тільки чорнових записів або неофіційних бухгалтерських документів. Він може лише провести додаткові розрахунки, виходячи із записів, які містяться в неофіційній бухгалтерській документації, але висновки експертизи надаються в імовірній формі. Експерт

повинен указати: якщо взяти до уваги чорнові записи, то розмір збитку підлягає збільшенню (або зменшенню). Остаточне вирішення цього питання належить до компетенції слідчого та суду».

У розд. I гл. 4 ст. 101 КПК України чітко визначено принципи судово-експертної діяльності: «Висновок повинен ґрунтуватися на відомостях, які експерт сприймав безпосередньо або вони стали йому відомі під час дослідження матеріалів, що були надані для проведення дослідження. Експерт дає висновок від свого імені і несе за нього особисту відповідальність» [2].

Крім вище переліченого, на даний час існує перелік проблемних питань щодо призначення, а в подальшому і проведення, економічної експертизи наприклад:

- при формулюванні питань, які необхідно вирішити, не враховується те, що проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань судової економічної експертизи;

- на вирішення експерта-економіста ставляться питання, які виходять за межі його компетенції, внаслідок чого не підлягають вирішенню;

- як показує експертна практика на вирішення експертизи дуже часто ставиться питання «з урахуванням матеріалів кримінального провадження», тобто в постанові слідчого не конкретизовано які матеріали досудового розслідування при виконанні дослідження повинен урахувувати експерт. А відповідно до п. 2.3. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [10], експерту забороняється вибирати вихідні дані для проведення експертизи, якщо вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно.

Автори дотримуються думки, що необхідно уникати вирішення питань, які ґрунтуються на не підтверженій умові, наприклад, підтвердження розміру збитків, за умови визнання первинних документів, які підтверджують отримання товарів та/або послуг, не дійсними. Цього можливо уникнути, направивши органу, що призначив експертизу, клопотання, як приклад, про надання судових рішень, якими й визнані відповідні документи не дійсними. Це допоможе перевести висновок з категорії умовних до категорії категоричних [13].

Згідно з п. 4.14 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [10] зазначено таке: «У вступній частині висновку експерта зазначається перелік питань (дослівно у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта)), які поставлено на вирішення експертизи; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення і викласти питання в редакції, що відповідає зазначеним рекомендаціям».

Але при цьому слід звернути увагу на те, що в практиці зустрічаються випадки [1]; які не відповідають викладеному:

- а) запитання, зміст яких хоча і зрозумілий експертові, проте він не може їх самостійно редагувати через те, що від цього зміниться їх суть,

б) запитання, зміст яких зрозумілий експертові і які можуть бути самостійно відредаговані ним, хоча формально їх суть після редагування частково змінюється.

У таких випадках експерт повинен дотримуватися вимог діючого законодавства:

– якщо формування відповіді на питання, поставлене перед експертом, виходить за межі його компетенції, або якщо надані йому матеріали недостатні для дачі висновку, експерт у письмовій формі повідомляє орган, що призначив експертизу, про неможливість дати висновок;

– якщо експерт порушив клопотання про надання йому додаткових матеріалів, але протягом місяця не отримав відповіді, він письмово повідомляє особу або орган, яка призначила експертизу, про неможливість надання висновку або, якщо це можливо, складає висновок за наявними у матеріалах справи документами.

Враховуючи вищевикладене, автори звертають увагу на таке.

1. Запитання мають бути конкретними, по змозі лаконічними, базуватися на попередньо з'ясованих фактичних обставинах справи. Питання повинні викладатися ясно й чітко, що виключало б їх різне тлумачення, належати до компетенції експерта та бути істотними для справи.

2. Запитання викладають лише у логічній послідовності: спочатку формулюють ті з них, від яких залежить рішення за іншими.

Від того, наскільки точно, правильно і повно будуть сформульовані питання, зазначені в постанові про призначення судово-економічної експертизи, залежить якість висновків експерта, визначається напрямок роботи експерта і обсяг проведення дослідження.

Документи, які надаються експерту при проведенні судової економічної експертизи повинні відповідати вимогам Закону України від 16.07.1999 № 996-XIV «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [14], Наказу Міністерства фінансів України від 24.05.1996 № 88 «Про затвердження положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку» [15]. Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.11.1998 № 53/5 [7], якщо ведення бухгалтерського обліку здійснювалось в електронно-обчислювальному вигляді, експерту надаються реєстри бухгалтерського обліку у роздрукованому вигляді, обов'язково завірені в установленому порядку.

Звертаємо увагу, що документи мають бути систематизованими в хронологічному порядку (за відповідними періодами), підшитими, прошнурованими та пронумерованими.

При цьому слід зазначити, що процесуальний статус судового експерта не допускає його самостійної участі у зборі матеріалів та об'єктів для дослідження, що часом не усвідомлюється в достатній мірі особами, уповноваженими призначати судову експертизу.

Разом з тим, висновок експерта являє собою відомості отримані шляхом експертного дослідження, результат якого безпосередньо залежить від наданих експерту матеріалів на дослідження. У зв'язку з цим належність та

допустимість висновку експерта залежить від законності здобуття відомостей та речових доказів у процесі проведення слідчих (розшукових) дій, які направляються експерту на дослідження.

За результатами узагальнення практичної діяльності судових експертів встановлено, що у багатьох випадках для проведення судової економічної експертизи надається недостатня кількість документів, яка необхідна, або вони не відповідають діючим вимогам законодавства; непоодинокі випадки, коли постановою слідчого на проведення судово-економічної експертизи вноситься завчасно, до того, як зібрані необхідні документи, з'ясовані обставини справи, які потребують проведення додаткових перевірок. За таких обставин експерти вимушені подавати клопотання про надання додаткових документів, яке інколи задовольняється на протязі значного проміжку часу.

При цьому слід зауважити, що від правильного та повного формування матеріалів та надання слідством (судом) об'єктів дослідження залежать терміни виконання експертизи, обґрунтованість та доказовість експертного висновку.

Також необхідно враховувати, що експерту, при виконанні експертизи, необхідно керуватися тільки тими нормативно-правовими документами, які були чинні у період порушення законодавства, що, на жаль, не завжди виявляється можливим. Наприклад, ведення бухгалтерського обліку органами Пенсійного фонду регламентується внутрішніми положеннями Пенсійного фонду, які відсутні в системах «ЛИГА» та «Законодавство України».

При цьому слід звернути увагу, що при проведенні судової економічної експертизи фактично досліджується не акт перевірки (або його висновки), а порушення, викладене у висновку акта перевірки. Акти перевірок містять відомості про об'єкти дослідження, самі по собі не будучи такими [16].

Проведення судово-економічної експертизи може бути доручено виключно фахівцю, якому, у відповідному порядку, присвоєно кваліфікацію судового-експерта та дані про якого занесені до єдиного реєстру експертів Мініюсту України.

Проводячи дослідження, судові експерти-економісти повинні діяти відповідно до чинного законодавства, що регулює судово-економічну експертизу, та у межах своєї компетенції, принципів судово-економічної експертизи, закладених у ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» – принципи законності, незалежності, об'єктивності і повноти дослідження [3].

Результатом експертного дослідження є процесуальний документ, який має доказову силу, – висновок судово-економічної експертизи.

Висновок експерта виділяється серед інших джерел доказів ще й тим, що незгоду з ним потрібно обов'язково мотивувати (згідно вимог розд. I гла. 3 ст. 75 КПК України [2]).

Експерт надає висновки з експертизи за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на його спеціальних знаннях та апробованих затверджених методиках дослідження. Відповідно до наказу Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз» від 02.10.2008 № 1666/5 [17] кожна з методик підлягає реєстрації. Реєстр – це офіційна електронна база даних, що ведеться з метою створення інформаційного фонду про наявність методик проведення судових

експертиз, які атестовані та рекомендовані до впровадження в експертну практику відповідно до Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595 [18].

Експертиза є прикладним дослідженням визначеного об'єкта з використанням як наукового, так і прикладного знання для цілей формування висновку. Характерною особливістю такого дослідження є застосування особливих, спеціалізованих методик, які відповідають вимогам для їх застосування. Тому будь-яка експертиза має свій певний регламент, порядок здійснення, зумовлюється специфікою предмета експертизи та сферою застосування спеціальних знань.

Зрозуміло, що обґрунтованість та об'єктивність висновку експерта можлива лише у випадку, якщо в процесі збирання речових доказів (об'єктів) та їх подальшого експертного дослідження застосовуються науково обґрунтовані методи і методики, що дозволяють отримати достовірні результати. Отже, дискусійним залишається питання про те, чи може судовий експерт виконати експертизу за відсутності у Реєстрі необхідної методики. За визначенням С. В. Євдокіменко, це залишається на розсуд судового експерта [19].

Підсумовуючи вищевикладене, слід визначити основні особливості судово-економічної експертизи:

- підставою призначення судово-економічної експертизи є необхідність застосування спеціальних знань (з бухгалтерського обліку, фінансів, економічного аналізу, контролю) для розслідування справ з метою встановлення окремих фактичних обставин справи;

- завдання проведення окремої судово-економічної експертизи обмежуються переліком питань, визначених слідчим чи судом у відповідному процесуальному документі. Але експерт має право ставити та вирішувати окремі питання за власної ініціативи, якщо обґрунтовано вважає, що їх вирішення є важливим для справи;

- об'єктами дослідження судово-економічної експертизи можуть бути лише документи надані слідчим чи судом у встановленому порядку.

Для оптимізації порядку призначення судово-економічних експертиз у кримінальному провадженні, пропонується таке:

1. Рекомендувати замовникам (ініціаторам) судових економічних експертиз консультуватися з судовим(и) експертом(ами) щодо кола і формулювання питань, які передбачено виносити на вирішення експертизи.

2. Конкретизувати ті матеріали, які повинен врахувати експерт, наприклад, у випадку наявності у матеріалах провадження висновку(ів) інших судових експертиз (почеркознавча, товарознавча та ін.) щодо документів, за якими призначається судова економічна експертиза, ставити відповідну умову про врахування їх про проведені економічного дослідження. За необхідності врахування висновків (про таку необхідність зазначається в постановочній частині постанови чи ухвали) інших видів експертиз, наприклад будівельно-технічної, товарознавчої, почеркознавчої, ці експертизи повинні бути проведені до призначення судово-економічної експертизи. Слід

зазначити, що висновки експерта економіста по таких питаннях надаються, як правило, в умовно-категоричній формі.

Висновки. Отже, авторами доведено, що своєчасність призначення судово-економічної експертизи, точна постановка питань і визначення вичерпного переліку об'єктів, що представляються експерту на дослідження, мають велике значення для об'єктивного і всебічного розслідування злочинів.

Реалізація зазначених пропозицій не лише оптимізує процес призначення та проведення судової економічної експертизи, що значною мірою сприятиме підвищенню ефективності розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень. Удосконалення діяльності по виявленню, розслідуванню і попередженню злочинів через призму науково обґрунтованої судово-експертної діяльності на думку авторів буде сприяти підвищенню ефективності і якості виконання судових експертиз.

Безумовно, розвиток судової експертизи як інституту доказового і процесуального права не може відбуватися без наукових дискусій, обговорення результатів наукових розробок, обміну думками та практичним досвідом, що дозволить спільними зусиллями знаходити оптимальні критерії вирішення актуальних проблем.

Перелік посилань

1. Сидоренко Л. О. Щодо права експерта на редагування поставлених йому запитань. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 2 (24). С. 83-91.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України: від 13.04.2012 № 4651-VI із змінами та доп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17>
3. Про судову експертизу: Закон України № 4038-XII від 25.02.1994 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>
4. Про затвердження Положення про експертно-кваліфікаційні комісії та атестацію судових експертів: Наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5 (із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0249-15>
5. Сизоненко О. А. Організація кадрового забезпечення судово-економічної експертизи. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 4. С. 1041-1045.

References

1. Sydorenko, L. O. (2015). On the right of the expert to edit, the questions posed to him/her. *Forensic Bulletin*. No. 2 (24). P. 83-91. (in Ukrainian).
2. The Criminal Procedure Code of Ukraine dated April 13, 2012. No. 4651-VI as amended and supplemented. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17> (in Ukrainian).
3. On forensic examination: Law of Ukraine No. 4038-XII dated 25.02.1994 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (in Ukrainian).
4. On approval of the Regulations on Qualification Commissions and Certification of Forensic Experts: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 03.03.2015 No. 301/5 (with amendments and additions). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0249-15> (in Ukrainian).
5. Syzonenko, A. A. (2015). Organization of staffing of forensic economic expertise. *Global and national problems of the economy*. Issue 4. P. 1041-1045. (in Ukrainian).

6. Чередниченко А. П. Межі компетенції судового експерта економіста. URL: http://n-auditor.com/uk/component/na_archive/629?view=material.
7. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (із змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98>
8. Судова бухгалтерська експертиза: навч. посіб. / за ред. М. Д. Корінька. Київ, 2012. 286 с.
9. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 № 8 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0008700-97>
10. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами і доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98>
11. Буколова В. В. Проблемні аспекти вирішення питань щодо документального підтвердження розміру матеріальної шкоди (збитків). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць*. Харків, 2016. Вип. 16. С. 357-362.
12. Водоп'ян Н. Ф., Лисенко А. М. Особливості проведення економічних досліджень неофіційної бухгалтерської документації. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць*. Харків, 2011. Вип. 11. С. 604-608.
13. Полєнніков М. О. Аналіз та допустимість ймовірних висновків експерта у кримінальному провадженні. *Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу: матеріали II міжнар. наук.-практ.*
6. Cherednychenko, A. P. The limits of competence of a forensic expert economist. Retrieved from: http://n-auditor.com/uk/component/na_archive/629?view=material. (in Ukrainian).
7. Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert research: approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5 (with amendments and additions). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98> (in Ukrainian).
8. Korinko, N. D. (Ed.) (2012). Forensic accounting expertise: textbook. Kyiv. 286 p. (in Ukrainian).
9. On forensic examination in criminal and civil cases: Resolution of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine dated 30.05.97 No. 8 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0008700-97> (in Ukrainian).
10. Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations: approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0705-98> (in Ukrainian).
11. Bukolova, V. V. (2016). Problematic aspects of resolving issues related to documentary evidence of the amount of material damage (losses). *Theory and practice of forensic science and criminalistics: collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue. 16. P. 357-362. (in Ukrainian).
12. Vodopian, N. F., Lysenko, A. M. (2011). Peculiarities of conducting economic research of unofficial accounting documentation. *Theory and practice of forensic science and criminalistics: collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue. 11. P. 604-608. (in Ukrainian).
13. Poliennikov, M. O. (2020). Analysis and admissibility of probable conclusions of the expert in criminal proceedings. *Current issues of forensic examination, criminology and criminal procedure: proceedings of the II International Scientific and Practical*

- конф. (м. Київ, 19.11.2020). Київ, 2020. С. 453-455.
14. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-14>
15. Про затвердження положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку: Наказ Міністерства фінансів України від 24.05.1996 № 88 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0168-95>
16. Хомутенко О. В., Кудряшова С. В. Про предмет і об'єкт судової економічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. праць. Харків, 2010. Вип. 10.
17. Про затвердження Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: Наказ Міністерства юстиції України від 02.10.2008 № 1666/5 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0924-08>
18. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595 (із змінами та доп.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/595-2008-%D0%BF>
19. Євдокіменко С. В. Судово-економічна експертиза: теоретико-методологічні засади і практика реалізації: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2016. 44 с.
- Conference (Kyiv, November 19). Kyiv. P. 453-455. (in Ukrainian).
14. On Accounting and Financial Reporting in Ukraine: Law of Ukraine of 16.07.1999 No. 996-XIV (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-14> (in Ukrainian).
15. On approval of the regulations on documentary support of records in accounting: Order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 24.05.1996 No. 88 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0168-95> (in Ukrainian).
16. Khomutenko, O. V., Kudriashova, S. V. (2010). On the subject and object of forensic economic examination. *Theory and practice of forensic science and criminalistics: collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue. 10. (in Ukrainian).
17. On approval of the Procedure for maintaining the Register of forensic examination methodologies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 02.10.2008 No. 1666/5 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0924-08> (in Ukrainian).
18. On approval of the Procedure for attestation and state registration of methodologies for conducting forensic examinations approved by Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 02.07.2008 No. 595 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/595-2008-%D0%BF> (in Ukrainian).
19. Yevdokimenko, S. V. (2016). Forensic economic expertise: theoretical and methodological foundations and practice of implementation: extended abstract of Doctor's thesis of Juridical Sciences: 12.00.09. Kharkiv. 44 p. (in Ukrainian).

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В УГОЛОВНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ

**М. А. Полеников
О. Д. Бугаенко**

Авторами убедительно показано, что своевременность назначения судебно-экономической экспертизы, точная постановка вопросов и определение исчерпывающего перечня объектов, представляемых эксперту на исследование, имеют большое значение для объективного и всестороннего расследования преступлений.

Реализация указанных предложений не только оптимизирует процесс назначения и проведения судебной экономической экспертизы, в значительной мере будет способствовать повышению эффективности расследования и судебного рассмотрения уголовных производств. Совершенствование деятельности по выявлению, расследованию и предупреждению преступлений через призму научно обоснованной судебно-экспертной деятельности по мнению авторов будет способствовать повышению эффективности и качества исполнения судебных экспертиз.

Безусловно, развитие судебной экспертизы как института доказательного и процессуального права не может происходить без научных дискуссий, обсуждения результатов научных разработок, обмена мнениями и практическим опытом, что позволит совместными усилиями находить оптимальные критерии решения актуальных проблем.

Ключевые слова: судебная экспертиза, заключение эксперта, доказательство, судебная экономическая экспертиза.

ISSUES OF ECONOMIC EXAMINATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS

**M. Poliennikov
O. Buhaienko**

The authors have convincingly demonstrated that the timeliness of the appointment of a forensic economic examination, the precise formulation of questions and the identification of an exhaustive list of objects submitted to the expert for study are of great importance for the objective and comprehensive investigation of crimes.

The implementation of these proposals will not only optimize the process of appointing and conducting a forensic economic examination, but will contribute significantly to the efficiency of the investigation and judicial review of criminal proceedings. In the authors' view, improvements in the detection, investigation and prevention of crimes through the lens of scientifically grounded forensic expert activity will contribute to the improvement of the efficiency and quality of the execution of forensic examinations.

Without any doubts, the development of forensic science as an institution of evidence and procedural law cannot take place without scientific discussion, discussion of the results of scientific research, exchange of views and practical experience, which will make it possible to find optimum criteria for solving current problems.

Key words: forensic examination, expert conclusion, evidence, forensic economic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.85>
УДК 343.98:330

Ірина Володимирівна Сивова
головний судовий експерт
Черкаського відділення

E-mail: iryna.syvova@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ЩОДО КОМПЕТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА ПРИ ВИРІШЕННІ ЗАВДАНЬ СУДОВО- ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ РОЗРАХУНКІВ ПЛАТИ ЗА ЗЕМЛЮ

Стаття присвячена дослідженню питань, що виникають при проведенні експертиз та експертних досліджень, які стосуються визначенню розміру плати за землю (орендної плати та податку на землю).

Метою статті є визначення підходів до проведення експертного економічного дослідження, при вирішенні завдання щодо нарахування плати за землю. Систематизовано підходи до документального і нормативного підтвердження формування платежів до бюджету, виконання цивільно-правових та господарсько-правових зобов'язань.

Ключові слова: земля, земельна ділянка, орендна плата за земельну ділянку, податок на землю, нормативно-грошова оцінка земельної ділянки, договір оренди.

Постановка проблеми. Чинним законодавством визначено, що використання землі в Україні є платним. Плата за землю справляється у вигляді земельного податку або орендної плати. Проблематика вдосконалення правової регламентації плати за землю залишається дискусійним питанням і досліджується багатьма вітчизняними науковцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Це є предметом дослідження широкого кола науковців різних галузей. Зокрема, серед вчених юридичної та економічної науки ця проблематика досліджувалася Г. М. Білецькою, А. В. Бризгалінім, А. С. Даниленком, О. О. Ковалем, В. О. Костенком, М. П. Кучерявенком, П. Ф. Кулиничем, А. М. Мірошниченком, В. В. Носіком, В. І. Федоровичем, В. В. Хохуляк, Т. М. Шульгою та багатьма іншими.

Однак, питання документального і нормативного підтвердження повноти і правильності визначення плати за землю в процесі проведення експертного економічного дослідження залишаються поза увагою вчених.

В Україні систему плати за землю у вигляді земельного податку або орендної плати введено у 1992 р. Законом України «Про плату за землю

(ст. 2) [3]. Однак, із прийняттям Податкового кодексу України, Закон України «Про плату за землю» втратив чинність.

Основним законодавчим актом, що регламентує базу і порядок оподаткування, є Податковий кодекс України. Обов'язковим платежем, що справляється з власників земельних ділянок та земельних часток (паїв), а також постійних землекористувачів, є земельний податок (пп. 14.1.72 п. 14.1 ст. 14) [2].

Нормами Земельного кодексу України, прийнятого у 2001 р., встановлено, що використання землі в Україні є платним. Об'єктом плати за землю є земельна ділянка (ст. 206) [1].

До об'єктів оподаткування земельним податком належать земельні ділянки, які перебувають у власності або користуванні, та земельні частки (паї), які перебувають у власності (ст. 270) [2].

Платники земельного податку є власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачі – юридичні та фізичні особи (резиденти і нерезиденти), яким відповідно до закону надані у користування земельні ділянки державної та комунальної власності, у тому числі на умовах оренди (ст. 229, ст. 14 п. 14.1 пп. 14.1.73) [2].

Власниками земельних ділянок є юридичні та фізичні особи (резиденти і нерезиденти), які відповідно до закону набули права власності на землю в Україні, а також територіальні громади та держава щодо земель комунальної та державної власності (приватизовані земельні ділянки, паї).

Землекористувачами є юридичні та фізичні особи (резиденти і нерезиденти), яким відповідно до закону надані у користування земельні ділянки державної та комунальної власності, у тому числі на умовах оренди.

Справляється плата за землю як обов'язковий платіж у складі податку на майно, у формі земельного податку або орендної плати за земельні ділянки державної і комунальної власності (ст. 14 п. 14.1.13, 147) [2].

Власники землі та землекористувачі сплачують плату за землю з дня виникнення права власності або права користування земельною ділянкою (п. 287.1 ст. 287) [2].

Наразі офіційним визнанням і підтвердженням державою факту набуття, зміни або припинення відповідного права, є державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (ст. 126 Земельного кодексу). При переході права власності на будівлю, споруду (їх частину) податок за земельні ділянки, на яких розташовані такі будівлі, споруди (їх частини), з урахуванням прибудинкової території, сплачується на загальних підставах з дати державної реєстрації права власності на таку земельну ділянку.

Слід зауважити, що змінами, внесеними Законом України від 16.01.2020 № 466-IX «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо вдосконалення адміністрування податків, усунення технічних та логічних неузгодженостей у податковому законодавстві», встановлюється можливість визначення податкових зобов'язань з плати за землю на підставі не внесених до державних реєстрів правовстановлюючих документів на земельні ділянки

та уточняється порядок нарахування та надсилання контролюючим органом фізичним особам сум плати за землю.

Отже, платниками земельного податку є власники земельних ділянок та постійні землекористувачі, а об'єктами оподаткування – земельні ділянки, які перебувають у власності або у постійному користуванні.

Мета дослідження. Метою статті є визначення підходів до проведення експертного економічного дослідження, при вирішенні завдання щодо нарахування плати за землю.

Викладення основного матеріалу. Базою оподаткування земельних ділянок є: нормативна грошова оцінка земельних ділянок з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного відповідно до порядку, встановленого Розділом VIII Податкового кодексу України; площа земельних ділянок, нормативну грошову оцінку яких не проведено; рішення рад щодо нормативної грошової оцінки земельних ділянок, розташованих у межах населених пунктів, офіційно оприлюднюється відповідним органом місцевого самоврядування до 15 липня року, що передує бюджетному періоду, в якому планується застосування нормативної грошової оцінки земель або змін (плановий період). В іншому разі норми відповідних рішень застосовуються не раніше початку бюджетного періоду, що настає за плановим періодом [2].

Ставка податку за земельні ділянки, нормативну грошову оцінку яких проведено, встановлюється у розмірі не більше 3 відсотків від їх нормативної грошової оцінки, для земель загального користування – не більше 1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки, а для сільськогосподарських угідь – не менше 0,3 відсотка та не більше 1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки, а для лісових земель – не більше 0,1 відсотка від їх нормативної грошової оцінки. Базовий податковий (звітний) рік починається 1 січня і закінчується 31 грудня того ж року (для новостворених підприємств та організацій, а також у зв'язку із набуттям права власності та / або користування на нові земельні ділянки може бути меншим 12 місяців). Підставою для нарахування земельного податку є дані державного земельного кадастру. Платники плати за землю (крім фізичних осіб) самостійно обчислюють суму плати за землю щороку станом на 01 січня, і не пізніше 20 лютого поточного року подають до відповідного контролюючого органу за місцезнаходженням земельної ділянки податкову декларацію на поточний рік за формою, встановленою у порядку, передбаченому ст. 46 Податкового кодексу України, з розбивкою річної суми рівними частками за місяцями. Подання такої декларації звільняє від обов'язку подання щомісячних декларацій [2].

Орендна плата за земельні ділянки державної і комунальної власності, як обов'язковий платіж, вноситься орендодавцеві за користування земельною ділянкою орендарем. Земельні ділянки можуть передаватися в оренду, зокрема, громадянам та юридичним особам України [1]. Передання в оренду земельних ділянок комунальної власності громадянам, у разі розташування на цих ділянках об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), які перебувають у їх власності, здійснюється у порядку, встановленому ст. 123 Земельного кодексу України.

Питання визначення розміру орендної плати за земельні ділянки державної та комунальної власності, є одним з ключових питань, щодо визначення розміру плати за землю.

Підставою, для нарахування орендної плати за землю, є договір оренди такої земельної ділянки, платником орендної плати є орендар земельної ділянки, об'єктом оподаткування є земельна ділянка, надана в оренду (ст. 288) [2].

Для визначення розміру орендної плати для земель державної та комунальної власності, застосовується нормативно-грошова оцінка земельних ділянок, яка є капіталізованим рентним доходом, визначеним за встановленими та затвердженими нормативами (п. 289.1 ст. 289) [2], (ч. 1 ст. 13) [4].

Суб'єктами земельних відносин є: громадяни, юридичні особи, органи місцевого самоврядування й органи державної влади.

Надання земельних ділянок комунальної власності в користування здійснюється на підставі проектів землеустрою щодо відведення земельних ділянок, зокрема, у разі формування нової земельної ділянки (крім поділу й об'єднання) та в інших випадках, якщо ділянка не зареєстрована в Державному земельному кадастрі, і право власності на неї не зареєстровано у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, без зміни меж і цільового призначення такої земельної ділянки [1].

Проект землеустрою щодо відведення земельних ділянок є різновидом документації із землеустрою. Замовниками документації із землеустрою можуть бути, зокрема, органи місцевого самоврядування, землевласники та землекористувачі. Розробники документації із землеустрою зобов'язані виконувати роботи зі складання документації із землеустрою у строк, передбачений договором. Максимальний строк складання документації із землеустрою не повинен перевищувати шести місяців з моменту укладення договору [6].

У процесі проведення судово-економічної експертизи щодо визначення розміру орендної плати важливо визначити об'єкти дослідження та джерело інформації.

Дані державного земельного кадастру, які є сукупністю відомостей і документів про місце розташування та правовий режим земельних ділянок, їх оцінку, класифікацію земель, кількісну та якісну характеристики, розподіл серед власників землі та землекористувачів, підготовлених відповідно до закону, не є об'єктами дослідження в процесі експертного економічного дослідження.

Акт перевірки дотримання вимог земельного законодавства та акт обстеження земельної ділянки – це документи, які складені за результатами контролю уповноважених відомств, є джерелом інформації для експерта економіста.

При цьому, оцінка акту перевірки дотримання вимог земельного законодавства, складеного контролюючим органом, в частині об'ґрунтованості встановлених порушень щодо недотримання вимог земельного та природоохоронного законодавства в результаті самовільного зайняття земельної ділянки або використання земельної ділянки не за цільовим призначенням, не відноситься до компетенції судового експерта – економіста, оскільки передбачає встановлення фактичних обставин справи та юридичну оцінку дій.

Об'єктами дослідження є дані первинних документів та документів бухгалтерського обліку, щодо наявності на балансі суб'єкта господарювання об'єктів нерухомості, стану та результатів їх використання, які узагальнені у грошовому виразі.

Розмір збитків, за користування земельною ділянкою комунальної або державної власності без правовстановлюючих документів, визначається комісією з вирішення земельно-майнових питань і визначення та відшкодування збитків власникам землі та землекористувачам та затверджується розпорядженням виконавчого органу.

У такому разі, експерт має методом прямого розрахунку визначити лише розмір неотриманого районною, міською або обласною радою доходу, виходячи з матеріалів обстеження земельної ділянки.

Розмір втрат бюджету внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, визначається в порядку, передбаченому Методикою визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу [7].

При вирішенні економічною експертизою завдання щодо визначення розміру втрат бюджету внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу, необхідно керуватися Методикою [7]. І саме первинні документи, які містять необхідну інформацію для розрахунку, будуть об'єктом дослідження для експерта-економіста, а не сам розрахунок шкоди (збитків) та Акт перевірки.

Отже, у ході проведення судової економічної експертизи можливо вирішувати питання щодо документального і нормативного підтвердження арифметичного розрахунку розміру збитків (шкоди), виконаного відповідними контролюючими органами.

Також проблемним залишається питання щодо визначення розміру податку на землю власниками нежитлових приміщень у багатоквартирному жилу будинку, які зобов'язані сплачувати до бюджету податок за площі під такими приміщеннями (їх частинами), з урахуванням пропорційної частки прибудинкової території з дати державної реєстрації права власності на нерухоме майно (п. 287.8) [2].

Тоді як Міністерством фінансів України надано роз'яснення, що безпосереднім платником земельного податку в цьому випадку буде виступати особа, щодо якої здійснено державну реєстрацію прав на земельну ділянку під багатоквартирним будинком з урахуванням прибудинкової території (установа або організація, яка здійснює управління багатоквартирним будинком державної або комунальної власності; об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, яке є суб'єктом реєстрації відповідно до рішення співвласників), з моменту такої реєстрації прав особи на земельну ділянку, а власник нежитлового приміщення компенсуватиме йому свою частку податку.

Висновки. Як показує практика проведення економічних експертиз, плата за землю є складною та, за своєю природою, багатогранною економіко-правовою категорією, визначеною податковим, земельним, бюджетним та цивільним законодавством України.

Плата за землю є передбачена законодавством або договором сукупність платежів, які сплачуються фізичними та юридичними особами, у зв'язку з реалізацією ними права власника або користувача земельної ділянки.

Метою проведення експертного економічного дослідження при вирішенні завдання щодо нарахування плати за землю є документальне і нормативне підтвердження формування надходжень до бюджету, виконання цивільно-правових та господарсько-правових зобов'язань і створює значний інтерес для подальших наукових досліджень.

Перелік посилань

1. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10. 2001 № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-III>
2. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-VI>
3. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 № 161-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-XIV>
4. Про оцінку земель: Закон України від 11.12.2003 № 1378-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-IV>
5. Про землеустрій: Закон України від 22.05.2003 № 858-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-IV>
6. Методика визначення розміру шкоди, заподіяної внаслідок самовільного зайняття земельних ділянок, використання земельних ділянок не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.2007 № 963. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF#Text>
7. Про затвердження узагальнюючих податкових консультацій з деяких питань оподаткування платою за землю: Наказ

References

1. Land Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 25.10.2001 No. 2768-III. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-III> (in Ukrainian).
2. Tax Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 02.12.2010 No. 2755-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-VI> (in Ukrainian).
3. On land lease: Law of Ukraine dated 06.10.1998 No. 161-XIV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-XIV> (in Ukrainian).
4. On land valuation: Law of Ukraine dated 11.12.2003 No. 1378-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1378-IV> (in Ukrainian).
5. On land management: Law of Ukraine dated 22.05.2003 No. 858-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/858-IV> (in Ukrainian).
6. Methodology for determining the amount of harm caused as a result of unauthorized occupation of land plots, use of land plots for other purposes, removal of soil cover (fertile soil layer) without special permission: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 25.07.2007 No. 963. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2007-%D0%BF#Text> (in Ukrainian).
7. On the approval of generalized tax advice on certain issues of taxation of land payments: Order of the Ministry of Finance of

Міністерства фінансів України від Ukraine dated 06.07.2018 No. 602. Retrieved
06.07.2018 № 602. URL: from: <https://zir.sfs.gov.ua/main/bz/view/?src=ques> src=ques (in Ukrainian).

О КОМПЕТЕНЦИИ ЭКСПЕРТА ПРИ РЕШЕНИИ ЗАДАЧ СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПО ВОПРОСАМ РАСЧЕТОВ ПЛАТЫ ЗА ЗЕМЛЮ

И. В. Сивова

Статья посвящена исследованию вопросов, возникающих при проведении экспертиз и экспертных исследований, касающихся определения размера платы за землю (арендной платы и налога на землю).

Целью статьи является определение подходов к проведению экспертного экономического исследования, при решении задач о начислении платы за землю. Систематизированы подходы к документальному и нормативному подтверждению формирования платежей в бюджет, выполнению гражданско-правовых и хозяйственно-правовых обязательств.

Плата за землю является предусмотренной законодательством или договором совокупностью платежей, уплачиваемых физическими и юридическими лицами, в связи с реализацией ими права собственника или пользователя земельного участка.

Целью проведенного экспертного экономического исследования при решении задачи о начислении платы за землю является документальное и нормативное подтверждение формирования поступлений в бюджет, выполнение гражданско-правовых и хозяйственно-правовых обязательств и создает значительный интерес для дальнейших научных исследований.

Ключевые слова: земля, земельный участок, арендная плата за земельный участок, налог на землю, нормативно-денежная оценка земельного участка, договор аренды.

ON THE EXPERT'S COMPETENCE IN SOLVING THE TASKS OF FORENSIC AND ECONOMIC EXAMINATION ON ISSUES LAND PAYMENT CALCULATIONS

I. Syvova

The article is devoted to the study of issues arising in the conduct of examinations and expert studies related to the determination of the amount of payment for land (rent and land tax).

The purpose of the article is to determine approaches to conducting an expert economic research, when solving problems of calculating land payments. Approaches to documentary and regulatory confirmation of the formation of payments to the budget, the fulfillment of civil and economic and legal obligations have been systematized.

Payment for land is a set of payments provided for by legislation or an agreement, paid by individuals and legal entities in connection with the exercise by them of the rights of the owner or user of a land plot.

The purpose of the conducted expert economic research in solving the problem of calculating land payments is documentary and regulatory confirmation of the formation of budget revenues, the fulfillment of civil and economic and legal obligations and creates significant interest for further scientific research.

Key words: land, land plot, rent for a land plot, land tax, legal and monetary valuation of a land plot, lease agreement.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.86>
УДК 343.98/.148.5

Ольга Олександрівна Кандирал
провідний судовий експерт
Хмельницького відділення

E-mail: khmelnysky@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НАРАХУВАННЯМ ТА ВИПЛАТОЮ СЕРЕДНЬОГО ЗАРОБІТКУ ЗА ПЕРІОД ВИМУШЕНОГО ПРОГУЛУ ПРИ НЕЗАКОННОМУ ЗВІЛЬНЕННІ ПРАЦІВНИКА

У статті розглянуто особливості проведення судово-експертних економічних досліджень з питань обґрунтованості нарахування та виплати середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника та проаналізовано нормативні акти, які регулюють трудові відносини.

Ключові слова: вимушений прогул, заробітна плата, незаконне звільнення, працівник, середній заробіток, фактично відпрацьований час, економічна експертиза.

Постановка проблеми. З кожним роком кількість трудових спорів в українських судах лише збільшується. Слід зазначити, що зростання цієї категорії спорів є цілком логічним. Кризові явища в економіці, підвищення юридичної грамотності населення і розпочата судова реформа спонукають працівників захищати свої права та законні інтереси в судах. Додатковою причиною виникнення суперечок між співробітником і роботодавцем є недосконале українське законодавство, яке вже давно не відповідає сучасним реаліям.

У зв'язку з цим, проблемними залишаються й питання, пов'язані з нарахуванням та виплатою роботодавцем обов'язкових виплат працівникам при їх незаконному звільненні та відповідному поновленні на роботі. Безумовно, основною ціллю законодавчого регулювання трудових правовідносин повинен бути захист прав та гарантій працівника під час виконання ним трудових

функцій та після звільнення з роботи. Водночас, з комплексного аналізу законодавчих норм прослідковується повна відсутність балансу між захистом прав працівника та роботодавця.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питань з нарахування та виплати середнього заробітку за період вимушеного прогулу працівникам при їх незаконному звільненні присвячено значну кількість праць вітчизняних науковців. Але, разом з тим, досі залишається багато неоднозначних підходів до вирішення завдань у справах, що пов'язані з нарахуванням та виплатою середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника.

Одним із основних завдань судово-економічної експертизи є визначення документальної обґрунтованості розрахунків втраченого заробітку (в тому числі й середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника).

Як наслідок, це все свідчить про необхідність конкретизації та узагальнення правових норм з метою реалізації принципу правової визначеності, модернізації застарілих положень Кодексу законів про працю України з метою урахування трудових правовідносин, які наразі існують, звичаїв ділового обороту та уникнення можливості зловживання своїми правами як роботодавця, так і працівника.

Зважаючи на актуальність даної проблеми та її впливу на зростання національної економіки, постає питання щодо пошуку вирішення завдань судово-економічною експертизою щодо нарахування та виплати середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника.

Законодавство, що регулює оплату праці, права працівників на оплату праці та їх захист, ґрунтується на нормах Конституції України та складається з Кодексу законів про працю України, Закону України «Про оплату праці» та інших нормативно-правових актів.

Мета дослідження. Метою статті є забезпечення єдиного підходу при проведенні судово-економічних експертиз у справах, пов'язаних з нарахуванням та виплатою середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника.

Викладення основного матеріалу. Згідно ст. 43 Конституції України, кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом [1].

Також, право працівника на оплату праці передбачено вимогами ст. 21 Закону України «Про оплату праці»: «Працівник має право на оплату своєї праці відповідно до актів законодавства і колективного договору на підставі укладеного трудового договору».

Розмір заробітної плати може бути нижчим за встановлений трудовим договором та мінімальний розмір заробітної плати у разі невиконання норм виробітку, виготовлення продукції, що виявилася браком, та з інших, передбачених чинним законодавством причин, які мали місце з вини працівника.

Забороняється будь-яке зниження розмірів оплати праці залежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної

належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства у професійній спілці чи іншому об'єднанні громадян, роду і характеру занять, місця проживання» [4].

Відповідно до ст. 94 Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) та ст. 1 Закону України «Про оплату праці: «заробітна плата – це винагорода, обчислена, як правило, у грошовому виразі, яку за трудовим договором власник або уповноважений ним орган виплачує працівникові за виконану ним роботу» [2, 4].

Одночасно з цим, згідно положень ст. 22 Закону України «Про оплату праці» надаються гарантії дотримання прав щодо оплати праці, тобто суб'єкти організації оплати праці не мають права в односторонньому порядку приймати рішення з питань оплати праці, що погіршують умови, встановлені законодавством, угодами і колективними договорами.

Також, відповідно до вимог ст. 30 Закону України «Про оплату праці» роботодавець зобов'язаний забезпечити достовірний облік виконуваної працівником роботи і бухгалтерський облік витрат на оплату праці у встановленому порядку [4].

Трудові спори з питань оплати праці розглядаються і вирішуються згідно з законодавством про трудові спори (ст. 32 Закону України «Про оплату праці»).

Згідно вимог п. 1, 5 ст. 40 КЗпП України трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані власником або уповноваженим ним органом лише у випадках змін в організації виробництва і праці, в тому числі ліквідації, реорганізації, банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників; нез'явлення на роботу протягом більш як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не рахуючи відпустки по вагітності і родах, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) при певному захворюванні.

Відповідно до ст. 47 КЗпП України власник або уповноважений ним орган зобов'язаний в день звільнення видати працівникові належно оформлену трудову книжку і провести з ним розрахунок у строки, зазначені в статті 116 цього Кодексу.

У разі звільнення працівника з ініціативи власника або уповноваженого ним органу він зобов'язаний також у день звільнення видати йому копію наказу про звільнення з роботи. В інших випадках звільнення копія наказу видається на вимогу працівника [2].

При цьому, ч. 1 ст. 49² КЗпП України передбачено, що про наступне вивільнення працівників персонально попереджають не пізніше ніж за два місяці.

Разом з тим, ст. 116 КЗпП України визначено: «При звільненні працівника виплата всіх сум, що належать йому від підприємства, установи, організації, провадиться в день звільнення. Якщо працівник в день звільнення не працював, то зазначені суми мають бути виплачені не пізніше наступного дня після пред'явлення звільненим працівником вимоги про розрахунок. Про нараховані суми, належні працівникові при звільненні, власник або

уповноважений ним орган повинен письмово повідомити працівника перед виплатою зазначених сум.

В разі спору про розмір сум, належних працівникові при звільненні, власник або уповноважений ним орган в усякому випадку повинен в зазначений у цій статті строк виплатити не оспорювану ним суму» [2].

Працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому зарплати, не виплаченої при проведенні остаточного розрахунку. Причому без обмеження будь-яким строком.

Відсутність коштів у роботодавця не звільняє його від відповідальності за затримку розрахунку при звільненні.

Таким чином, невиконання власником або уповноваженим ним органом вимоги щодо проведення розрахунку з працівником у визначені строки є підставою для відповідальності, передбаченої ст. 117 КЗпП України [2].

Працівник, який вважає, що його звільнили незаконно, має право звернутися за захистом своїх інтересів до суду. Більше того, трудові спори за заявами працівників про поновлення на роботі незалежно від підстав припинення трудового договору, зміну дати і формулювання причини звільнення, оплату за час вимушеного прогулу або виконання нижчеоплачуваної роботи, за винятком спорів працівників, вказаних у ч. 3 ст. 221 і ст. 222 цього Кодексу, розглядають виключно суди (п. 2 ч. 1 ст. 232 КЗпП України).

Частиною першою ст. 235 КЗпП України передбачається, що у разі звільнення без законної підстави або незаконного переведення на іншу роботу, у тому числі у зв'язку з повідомленням про порушення вимог Закону України «Про запобігання корупції» іншою особою, працівник повинен бути поновлений на попередній роботі органом, який розглядає трудовий спір.

Разом з тим, за правилами цієї ж ст. 235 КЗпП України при винесенні рішення про поновлення на роботі орган, який розглядає трудовий спір, одночасно приймає рішення про виплату працівникові середнього заробітку за час вимушеного прогулу або різниці в заробітку за час виконання нижчеоплачуваної роботи, але не більш як за один рік. Якщо заява про поновлення на роботі розглядається більше одного року не з вини працівника, орган, який розглядає трудовий спір, виносить рішення про виплату середнього заробітку за весь час вимушеного прогулу.

Вимогами вказаної статті також передбачено, що рішення про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, прийняте органом, який розглядає трудовий спір, підлягає негайному виконанню [2].

Отже, положеннями ст.ст. 117, 235 КЗпП України передбачена відповідальність роботодавця у вигляді стягнення середнього заробітку за час одної й того ж вимушеного прогулу працівника задля компенсації йому втрат від неотримання заробітної плати чи неможливості працевлаштування.

Однак, за порушення трудових прав працівника при одному звільненні неможливе одночасне застосування стягнення середнього заробітку як за ст. 117 так і за ст. 235 КЗпП України, тобто подвійне стягнення середнього заробітку, оскільки це буде неспівмірно з правами працюючого працівника, який отримує одну зарплату.

Також відповідно до ст. 236 КЗпП України у разі затримки власником або уповноваженим ним органом виконання рішення органу, який розглядав трудовий спір про поновлення на роботі незаконно звільненого або переведеного на іншу роботу працівника, цей орган виносить ухвалу про виплату йому середнього заробітку або різниці в заробітку за час затримки» [2].

Виконання рішення суду, який визнав, що працівника було звільнено незаконно, припускає дві операції з боку роботодавця. Це: 1) безпосередньо поновлення працівника на раніше займаному місці роботи. Працівника поновлюють на роботі не з моменту винесення відповідного рішення суду, а з дня видання наказу про звільнення, тобто «заднім числом». Це дозволяє увесь час вимушеного прогулу зарахувати до трудового стажу працівника і за весь цей час стягнути заробітну плату у розмірі середнього заробітку; 2) виплата працівнику середнього заробітку за час вимушеного прогулу. Його розмір має бути зазначено в рішенні суду.

В свою чергу, відповідно до ст. 27 Закону України «Про оплату праці» порядок обчислення середньої заробітної плати працівника у випадках, передбачених законодавством, встановлюється Кабінетом Міністрів України [4].

Нормативним документом, який регулює розрахунок середньої заробітної плати, є Порядок обчислення середньої заробітної плати, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 № 100, що поширюється на підприємства, установи і організації усіх форм власності.

Зокрема, в п.п. «з» п. 1 вказаного Порядку № 100 зазначено, що середня заробітна плата у випадку вимушеного прогулу обчислюється з урахуванням норм даного Порядку [7].

Так, визначення періоду, за яким обчислюється середня заробітна плата, встановлено в розд. II Порядку № 100, а саме: «Обчислення середньої заробітної плати для оплати часу щорічної відпустки, додаткових відпусток у зв'язку з навчанням, творчої відпустки, додаткової відпустки працівникам, які мають дітей, або для виплати компенсації за невикористані відпустки провадиться виходячи з виплат за останні 12 календарних місяців роботи, що передують місяцю надання відпустки або виплати компенсації за невикористані відпустки».

Працівникові, який пропрацював на підприємстві, в установі, організації менше року, середня заробітна плата обчислюється виходячи з виплат за фактичний час роботи, тобто з першого числа місяця після оформлення на роботу до першого числа місяця, в якому надається відпустка або виплачується компенсація за невикористану відпустку.

У всіх інших випадках збереження середньої заробітної плати середньомісячна заробітна плата обчислюється виходячи з виплат за останні 2 календарні місяці роботи, що передують події, з якою пов'язана відповідна виплата. Працівникам, які пропрацювали на підприємстві, в установі, організації менше двох календарних місяців, середня заробітна плата обчислюється виходячи з виплат за фактично відпрацьований час.

Якщо протягом останніх двох календарних місяців працівник не працював, середня заробітна плата обчислюється виходячи з виплат за попередні два місяці роботи. Якщо і протягом цих місяців працівник не відпрацював

ждного робочого дня, середня заробітна плата обчислюється відповідно до останнього абзацу п. 4 цього Порядку.

Працівникам плаваючого складу суден флоту рибної промисловості і працівникам, зайнятим на підприємствах із сезонним характером виробництва, з урахуванням значного коливання протягом року заробітної плати, в інших випадках збереження середньої заробітної плати вона може обчислюватись виходячи з виплат за 12 календарних місяців.

Час, протягом якого працівники згідно з чинним законодавством або з інших поважних причин не працювали і за ними не зберігався заробіток або зберігався частково, виключається з розрахункового періоду.

У разі зміни структури заробітної плати з одночасним підвищенням посадових окладів працівникам органів державної влади та органів місцевого самоврядування відповідно до актів законодавства період до зміни структури заробітної плати виключається з розрахункового періоду.

У разі коли зміна структури заробітної плати з одночасним підвищенням посадових окладів працівників органів державної влади та органів місцевого самоврядування відбулася у період, протягом якого за працівником зберігається середня заробітна плата, а також коли заробітна плата у розрахунковому періоді не зберігається, обчислення середньої заробітної плати проводиться з урахуванням виплат, передбачених працівникові згідно з умовами оплати праці, що встановлені після підвищення посадових окладів.

Для працівників з відрядною оплатою праці у разі відсутності оперативних даних для розрахунку заробітку за останній місяць розрахункового періоду він може замінюватись іншим місяцем, що безпосередньо передує розрахунковому періоду» [7].

При цьому, чинним законодавством не передбачено, що розрахункові місяці мають бути повністю відпрацьовані. Якщо впродовж розрахункового періоду відпрацьовано хоча б один робочий день, розрахунки провадитимуться виходячи із заробітної плати, нарахованої за цей день.

Крім того, положеннями розд. III вказаного Порядку передбачені виплати, які підлягають і не підлягають урахуванню (зокрема, одноразові виплати, соціальні виплати, окремі види премій тощо) при обчисленні середньої заробітної плати як розрахункової величини для нарахування виплати за час вимушеного прогулу.

Так, згідно вимог п. 3 розд. III Порядку № 100, при обчисленні середньої заробітної плати у всіх випадках її збереження включаються: «основна заробітна плата; доплати і надбавки (за надурочну роботу та роботу в нічний час; суміщення професій і посад; розширення зон обслуговування або виконання підвищених обсягів робіт робітниками-почасовиками; високі досягнення в праці (високу професійну майстерність); умови праці; інтенсивність праці; керівництво бригадою, вислугу років та інші); виробничі премії та премії за економію конкретних видів палива, електроенергії і теплової енергії; винагорода за підсумками річної роботи та вислугу років тощо. Премії включаються в заробіток того місяця, на який вони припадають згідно з розрахунковою відомістю на заробітну плату. Премії, які виплачуються за квартал і більш тривалий проміжок часу, при обчисленні середньої заробітної плати за останні

два календарні місяці, включаються в заробіток в частині, що відповідає кількості місяців у розрахунковому періоді. У разі коли число робочих днів у розрахунковому періоді відпрацьовано не повністю, премії, винагороди та інші заохочувальні виплати під час обчислення середньої заробітної плати за останні два календарні місяці враховуються пропорційно часу, відпрацьованому в розрахунковому періоді.

Одноразова винагорода за підсумками роботи за рік і за вислугу років включається до середнього заробітку шляхом додавання до заробітку кожного місяця розрахункового періоду 1/12 винагороди, нарахованої в поточному році за попередній календарний рік.

Усі виплати включаються в розрахунок середньої заробітної плати у тому розмірі, в якому вони нараховані, без виключення сум відрахування на податки, стягнення аліментів тощо, за винятком відрахувань із заробітної плати осіб, засуджених за вироком суду до виправних робіт без позбавлення волі» [7].

Разом з тим, згідно положень п. 4 розд. III Порядку № 100, при обчисленні середньої заробітної плати у всіх випадках її збереження згідно з чинним законодавством, не враховуються:

а) виплати за виконання окремих доручень (одноразового характеру), що не входять в обов'язки працівника (за винятком доплат за суміщення професій і посад, розширення зон обслуговування або виконання додаткових обсягів робіт та виконання обов'язків тимчасово відсутніх працівників, а також різниці в посадових окладах, що виплачується працівникам, які виконують обов'язки тимчасово відсутнього керівника підприємства або його структурного підрозділу і не є штатними заступниками);

б) одноразові виплати (компенсація за невикористану відпустку, матеріальна допомога, допомога працівникам, які виходять на пенсію, вихідна допомога тощо);

в) компенсаційні виплати на відрядження і переведення (добові, оплата за проїзд, витрати на наймання житла, підйомні, надбавки, що виплачуються замість добових);

г) премії за винаходи та раціоналізаторські пропозиції, за сприяння впровадженню винаходів і раціоналізаторських пропозицій, за впровадження нової техніки і технології, за збирання і здавання брухту чорних, кольорових і дорогоцінних металів, збирання і здавання на відновлення відпрацьованих деталей машин, автомобільних шин, введення в дію виробничих потужностей та об'єктів будівництва (за винятком цих премій працівникам будівельних організацій, що виплачуються у складі премій за результати господарської діяльності);

д) грошові і речові винагороди за призові місця на змаганнях, оглядах, конкурсах тощо;

е) пенсії, державна допомога, соціальні та компенсаційні виплати;

є) літературний гонорар штатним працівникам газет і журналів, що сплачується за авторським договором;

ж) вартість безплатно виданого спецодягу, спецвзуття та інших засобів індивідуального захисту, мила, змивних і знешкоджувальних засобів, молока та лікувально-профілактичного харчування;

з) дотації на обіди, проїзд, вартість оплачених підприємством путівок до санаторіїв і будинків відпочинку;

и) виплати, пов'язані з ювілейними датами, днем народження, за довголітню і бездоганну трудову діяльність, активну громадську роботу тощо;

і) вартість безплатно наданих деяким категоріям працівників комунальних послуг, житла, палива та suma коштів на їх відшкодування;

ї) заробітна плата на роботі за сумісництвом (за винятком працівників, для яких включення її до середнього заробітку передбачено чинним законодавством);

й) суми відшкодування шкоди, заподіяної працівникові каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

к) доходи (дивіденди, проценти), нараховані за акціями трудового колективу і вкладками членів трудового колективу в майно підприємства;

л) компенсація працівникам втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням термінів її виплати.

При обчисленні середньої заробітної плати за останні два місяці, крім перелічених вище виплат, також не враховуються виплати за час, протягом якого зберігається середній заробіток працівника (за час виконання державних і громадських обов'язків, щорічної і додаткової відпусток, відрадження тощо) та допомога у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю.

В інших випадках, коли нарахування проводяться виходячи із середньої заробітної плати, працівник не мав заробітку, не з вини працівника, розрахунки проводяться виходячи з установлених йому в трудовому договорі тарифної ставки, посадового (місячного) окладу [7].

Одночасно з цим, відповідно до вимог п. 5 розд. IV Порядку № 100, нарахування виплат у всіх випадках збереження середньої заробітної плати провадиться, виходячи з розміру середньоденної (годинної) заробітної плати.

В свою чергу, згідно з п. 8 цього ж Порядку, нарахування виплат, що обчислюються із середньої заробітної плати за останні два місяці роботи, провадиться шляхом множення середньоденного (годинного) заробітку на число робочих днів / годин, а у випадках, передбачених чинним законодавством, – календарних днів, які мають бути оплачені за середнім заробітком. Середньоденна (годинна) заробітна плата визначається діленням заробітної плати за фактично відпрацьовани протягом двох місяців робочі (календарні) дні на число відпрацьованих робочих днів (годин), а у випадках, передбачених чинним законодавством, – на число календарних днів за цей період.

При цьому, якщо протягом останніх двох календарних місяців працівник не працював, середня заробітна плата обчислюється, виходячи з виплат за попередні два місяці роботи. Якщо і протягом цих місяців працівник не відпрацював жодного робочого дня, середня заробітна плата обчислюється відповідно до останнього абзацу п. 4 Порядку № 100 [7].

Крім того, п. 10 Порядку № 100 передбачено, що: «У випадках підвищення тарифних ставок і посадових окладів на підприємстві, в установі, організації відповідно до актів законодавства, а також за рішеннями, передбаченими в колективних договорах (угодах), як у розрахунковому періоді, так і

в періоді, протягом якого за працівником зберігається середній заробіток, заробітна плата, включаючи премії та інші виплати, що враховуються при обчисленні середньої заробітної плати, за проміжок часу до підвищення коригуються на коефіцієнт їх підвищення. На госпрозрахункових підприємствах і в організаціях коригування заробітної плати та інших виплат провадиться з урахуванням їх фінансових можливостей.

Виходячи з відкоригованої таким чином заробітної плати у розрахунковому періоді, за встановленим у п.п. 6, 7 і 8 розд. IV порядком визначається середньоденний (годинний) заробіток. У випадках, коли підвищення тарифних ставок і окладів відбулось у періоді, протягом якого за працівником зберігався середній заробіток, за цим заробітком здійснюються нарахування тільки в частині, що стосується днів збереження середньої заробітної плати з дня підвищення тарифних ставок (окладів).

У разі зміни тарифної ставки (посадового окладу) працівникові у зв'язку з присвоєнням вищого розряду, переведенням на іншу вищеоплачувану роботу (посаду) тощо таке коригування середньої заробітної плати не провадиться.

Працівникам бюджетних установ і організацій, яким відповідно до законів України щомісячно перераховуються посадові оклади (ставки) до рівня не нижчого середньої (подвійної) заробітної плати в промисловості (народному господарстві), розрахунки виплат у всіх випадках збереження середньої заробітної плати, можуть провадитися, якщо не передбачено у колективному договорі, виходячи з посадового окладу (ставки) того місяця, в якому відбулася подія, пов'язана з відповідними виплатами, з урахуванням постійних доплат і надбавок» [7].

Згідно положень п. 3 Порядку проведення індексації грошових доходів населення, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1078, виплати, які обчислюються із середньої заробітної плати, не відносяться до об'єктів індексації [8]. В зв'язку з цим, середню заробітну плату за час вимушеного прогулу не індексують.

Разом з тим, відповідно до положень пп. 14.1.48 п. 14.1 ст. 14 Податкового кодексу України (далі – ПК України) заробітна плата для цілей оподаткування податком на доходи фізичних осіб та військовим збором – це основна та додаткова заробітна плата, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, які виплачуються (надаються) платнику податку у зв'язку з відносинами трудового найму згідно із законом [3].

Згідно п. 163.1 ст. 163 ПК України об'єктом оподаткування платника податку є, зокрема, загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід, до якого згідно із пп. 164.2.1 п. 164.2 ст. 164 ПК України включаються доходи у вигляді заробітної плати, нараховані (виплачені) платнику податку відповідно до умов трудового договору (контракту) [3].

Крім того, доходи, визначені ст. 163 ПК України, є об'єктом оподаткування військовим збором (пп. 1.2 п. 16¹ підр. 10 розд. XX ПК України) [3].

Порядок нарахування, утримання та сплати (перерахування) податку до бюджету встановлено ст. 168 ПК України, згідно з пп. 168.1.1 п. 168.1 якої податковий агент, який нараховує (виплачує, надає) оподатковуваний дохід на користь платника податку, зобов'язаний утримувати податок із суми

такого доходу за його рахунок, використовуючи ставку податку, визначену в ст. 167 цього Кодексу [3].

Разом з тим, згідно п. 171.1 ст. 171 ПК України, особою, відповідальною за нарахування, утримання та сплату (перерахування) до бюджету податку з доходів у вигляді заробітної плати, є роботодавець, який виплачує такі доходи на користь платника податку, у тому числі на підставі рішення суду [3].

Таким чином, податок на доходи фізичних осіб та військовий збір з виплаченої суми середнього заробітку за час вимушеного прогулу утримується та перераховується роботодавцем до бюджету в тому ж порядку, що і заробітна плата. Нарахована сума середнього заробітку за час вимушеного прогулу включається до складу загального місячного оподаткованого доходу працівника в тому періоді, коли її нараховано. Отже, й утримання із сум середнього заробітку за час вимушеного прогулу податку на доходи фізичних осіб та військового збору проводиться в період, коли нараховано даний дохід.

Враховуючи вищевикладене, юридична особа (боржник) під час нарахування доходу у вигляді середньої заробітної плати на підставі рішення суду за час вимушеного прогулу має виконати функції податкового агента щодо нарахування, утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб і військового збору з такого доходу.

При цьому, зазначений дохід також є базою нарахування та сплати єдиного соціального внеску.

Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України від 08.07.2010 № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», платниками єдиного внеску є роботодавці [6].

При цьому, єдиний внесок нараховується роботодавцями на суму нарахованої кожній застрахованій особі заробітної плати за видами виплат, які включають основну та додаткову заробітну плату, інші заохочувальні та компенсаційні виплати, у тому числі в натуральній формі, що визначаються відповідно до Закону України «Про оплату праці», та суму винагороди фізичним особам за виконання робіт (надання послуг) за цивільно-правовими договорами (п. 1 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про оплату праці») [4].

Виходячи з вищевикладеного, суми, які суд визначає до стягнення з роботодавця на користь працівника, як середній заробіток за час вимушеного прогулу, обраховуються без віднімання сум податків та зборів. Разом з тим, податки і збори із суми середнього заробітку за час вимушеного прогулу, присудженої за рішенням суду, підлягають нарахуванню роботодавцем при виконанні відповідного судового рішення та, відповідно, відрахуванню із суми середнього заробітку за час вимушеного прогулу при виплаті працівнику.

Внаслідок цього виплачена працівнику на підставі судового рішення сума середнього заробітку за час вимушеного прогулу зменшується на суму податків і зборів. Тобто «на руки» працівник отримує середній заробіток вже після утримання з нього податку на доходи фізичних осіб та військового збору.

Крім того, якщо при звільненні поновленому працівнику виплачувалась вихідна допомога або в період вирішення справи про незаконне звільнення він працював у іншого роботодавця і отримував заробітну плату, або перебував на обліку в центрі зайнятості як безробітний та отримував допомогу

по безробіттю, не можна на такі виплати зменшити суму середнього заробітку за час вимушеного прогулу. Зокрема, ст. 235 КЗпП України не передбачена можливість зменшити середній заробіток за час вимушеного прогулу за певних обставин. Тобто, за наявності певних обставин законодавець вважає недоцільним повертати майно одній особі, навіть якщо інша особа набула таке майно за відсутності правових підстав.

Виходячи зі змісту питань, які ставляться перед експертами судами та слідчими органами, предметом вказаної категорії експертиз є фактичні дані про суми належного працівникові середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні і їх відшкодування роботодавцем, що визначаються із застосуванням спеціальних знань у галузі економіки.

Основними завданнями, які вирішуються в процесі експертного дослідження питань, пов'язаних з підтвердженням нарахувань та виплат сум середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, є визначення документальної обґрунтованості:

- відображення в обліку операцій з нарахування та виплати заробітної плати, інших виплат;
- розрахунків втраченого заробітку (від несвоєчасної виплати компенсації заподіяної шкоди у разі втрати працездатності та в інших випадках) [11].

Отже, завдання, які вирішуються при виконанні зазначених експертиз, полягають у встановленні наявності та розміру середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника та фінансової можливості його виплати.

Об'єктами судово-економічної експертизи під час дослідження питань, пов'язаних з нарахуванням та виплатою середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, є такі.

1. Організаційно-розпорядчі документи та документи з обліку особового складу підприємства, установи, організації (рішення, накази, розпорядження щодо прийому на роботу, пересуванню по службі (роботі), перебуванню на лікарняному, у відпустці, звільненню; трудові угоди, договори, контракти; штатні розписи; особові картки працівників; табелі обліку використання робочого часу; листки непрацездатності тощо).

2. Первинні й зведені документи (платіжні доручення; касові ордери; наряди на виконання робіт; маршрутні карти; змінні рапорти; відомості нарахування заробітної плати; розрахунково-платіжні відомості; відомості на виплату заробітної плати; виписки з розрахункових рахунків та інші).

3. Регістри аналітичного та синтетичного обліку заробітної плати та інших виплат (відомості аналітичного обліку; журнали-ордери; меморіальні ордери; кошториси, плани використання бюджетних коштів; касові книги; головні книги тощо).

4. Документи бухгалтерської, фінансової, податкової та статистичної звітності (Звіт з праці (форма № 1-ПВ); Податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податку, і сум утриманого з них податку (форма № 1ДФ); Звіт про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до органів доходів і зборів (додаток 4) та інші).

5. Інші матеріали справи (колективні договори; довідки про заробітну плату особи; довідки підприємств і організацій про те, що особа була зайнята на виконанні своєї роботи повний робочий день; дані про осіб, які знаходяться на утриманні особи (якщо такі є); довідки про трудовий та страховий стаж; Індивідуальні відомості про застраховану особу (форми ОК-5, ОК-7); відомості трудової книжки працівника; висновки експертів інших спеціальностей (наприклад, почеркознавчої); висновки аудиторських перевірок; акти документальних перевірок діяльності підприємств, ревізій; позовні заяви; рішення судових інстанцій тощо).

Отже, експерт, маючи досвід і знання в галузі економіки, повинен надати висновок на підставі всіх джерел інформації.

Повнота і обґрунтованість експертних досліджень залежить від правильно обраних методів, методик, способів і прийомів.

При дослідженні справ, пов'язаних з нарахуванням та виплатою середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, експертом застосовуються як загальнонаукові (аналіз, синтез, порівняння, аналогія тощо), так і спеціальні методи судово-економічної експертизи (документальна перевірка, зіставлення документів, економічний аналіз).

Виходячи з практики проведення судово-економічних досліджень з питань обґрунтованості нарахування та виплати середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, алгоритм послідовних дій експерта має наступний вигляд.

На етапі попереднього вивчення матеріалів, а саме після прийняття до виконання постанови (ухвали) про призначення експертизи, експерт з'ясовує мету дослідження, ознайомлюється з експертним завданням, оцінює надані у його розпорядження матеріали і об'єкти дослідження, які надійшли від органу (особи), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта), щодо їх достатності для вирішення поставлених питань, формує загальну уяву про об'єкти дослідження та безпосередньо планує експертне дослідження. У разі необхідності експерт має право відповідно до процесуального законодавства заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи.

На початковому етапі проведення дослідження потрібно встановити, чи має право особа на отримання середнього заробітку за період вимушеного прогулу при її незаконному звільненні. Для цього встановлюється наявність відповідних судових рішень щодо поновлення працівника на роботі (посаді), які дають право зобов'язати роботодавця нарахувати та виплатити суми середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника. Експерт ознайомлюється з судовими рішеннями та/або актами перевірок контролюючих органів стосовно встановлених порушень, пов'язаних з визначенням середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, з сутністю позовних вимог незаконно звільненого працівника і заперечень роботодавця (підприємства, установи, організації).

Після встановлення наявності підстав для призначення середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника,

експертом визначається період, за який розраховується середній заробіток за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника.

Наступний етап передбачає необхідність здійснення підбору відповідних нормативних документів, які регламентують правові підстави нарахування та виплати роботодавцем належного працівникові середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні.

На четвертому етапі, за наявності необхідних документів, експертом розпочинається процес дослідження в певному порядку:

– в дослідницькій частині висновку наводиться зміст положень нормативних документів, на які є посилання в судовому рішенні або акті перевірки, та якими відповідно регулюються питання визначення розміру середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника;

– досліджуються організаційно-розпорядчі документи та документи з обліку особового складу підприємства, установи, організації (рішення, накази, розпорядження щодо прийому на роботу, пересуванню по службі (роботі), перебуванню на лікарняному, у відпустці, звільненню; трудові угоди, договори, контракти; штатні розписи; особові картки працівників; таблиці обліку використання робочого часу; листки непрацездатності тощо), а також документи, які визначають порядок обліку витрат на оплату праці (накази про облікову політику);

– із застосуванням методу документальної перевірки в комплексі з методом зіставлення документів, а також аналізу документальних даних, досліджуються представлені на експертизу первинні та облікові документи. Здійснюється перевірка документів по суті, формальна перевірка документів та арифметична перевірка. При цьому перевіряється повнота та правильність заповнення реквізитів документів, правильність підрахунків у документах, відповідність записів у бухгалтерських документах вимогам нормативних актів. Методом зіставлення дані первинних й зведених документів (платіжні доручення; касові ордери; наряди на виконання робіт; маршрутні карти; змінні рапорти; відомості нарахування заробітної плати; розрахунково-платіжні відомості; відомості на виплату заробітної плати; виписки з розрахункових рахунків та інші) зіставляються з даними реєстрів аналітичного та синтетичного обліку заробітної плати та інших виплат (відомості аналітичного обліку; журнали-ордери; меморіальні ордери; кошториси, плани використання бюджетних коштів; касові книги; головні книги тощо) та іншими матеріалами справи (колективні договори; довідки про заробітну плату особи; довідки підприємств і організацій про те, що особа була зайнята на виконанні своєї роботи повний робочий день; дані про осіб, які знаходяться на утриманні особи (якщо такі є); довідки про трудовий та страховий стаж; індивідуальні відомості про застраховану особу (форми ОК-5, ОК-7); відомості трудової книжки працівника; висновки експертів інших спеціальностей (наприклад, почеркознавчої); висновки аудиторських перевірок; акти документальних перевірок діяльності підприємств, ревізій; позовні заяви; рішення судових інстанцій тощо);

– проводиться дослідження основних облікових реєстрів по розрахункам з оплати праці, порядок ведення яких обумовлено прийнятою на підприємстві обліковою політикою; дослідження правильності і повноти нарахування

оплати праці полягає у вивченні правильності відображення цих господарських операцій у реєстрах бухгалтерського обліку з точки зору їх відповідності різним нормативним актам (інструкціям, стандартам, положенням законам). Встановлюється повнота відображення операцій по розрахункам з оплати праці у документах бухгалтерської, фінансової, податкової та статистичної звітності (Звіт з праці (форма № 1-ПВ); Податковий розрахунок сум доходу, нарахованого (сплаченого) на користь платників податку, і сум утриманого з них податку (форма № 1ДФ); Звіт про суми нарахованої заробітної плати (доходу, грошового забезпечення, допомоги, компенсації) застрахованих осіб та суми нарахованого єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування до органів доходів і зборів (додаток 4) та інші).

Заробітна плата включається до складу поточних виплат працівникам. При цьому, згідно вимог п. 6 П(С)БО 26 «Виплати працівникам», нарахована сума виплати працівникам за роботу, виконану ними протягом звітного періоду, визнається поточним зобов'язанням [10].

Відповідно до вимог Інструкції про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, затвердженої наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291, узагальнення інформації про розрахунки з оплати праці (за всіма видами заробітної плати, премій, допомоги тощо) з персоналом, який відноситься як до облікового, так і до необлікового складу підприємства, ведеться на рахунку 66 «Розрахунки за виплатами працівникам» [12].

За кредитом рахунку 66 «Розрахунки за виплатами працівникам» відображаються нарахована працівникам підприємства основна та додаткова заробітна плата, премії, допомога по тимчасовій непрацездатності, інші належні до нарахування працівникам виплати, за дебетом – виплата основної та додаткової заробітної плати, премій, допомоги по тимчасовій непрацездатності тощо; вартість одержаних матеріалів, продукції та товарів у рахунок заробітної плати (погашення заборгованості перед працівниками за іншими виплатами); утримання податку з доходів фізичних осіб, відрахування на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, платежів за виконавчими документами та інші утримання з виплат працівникам.

Аналітичний облік розрахунків ведеться за кожним працівником, структурним підрозділом, видами виплат та утримань, датами нарахування та виплати заробітної плати. Регістром аналітичного обліку розрахунків за виплатами працівникам є особова картка розрахунків з кожним працівником [12].

Експертом проводиться аналіз записів на рахунках обліку, перевірка правильності кореспонденції рахунків в облікових реєстрах, зіставлення з Головною книгою, перевірка обґрунтованості та своєчасності регулювання бухгалтерських проводок щодо обліку заробітної плати працівників.

Зіставленням показників поточної і річної звітності з даними аналітичного і синтетичного обліку заробітної плати досліджується наявний стан розрахунків з оплати праці:

– проводиться власне розрахунок середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника відповідно до вимог Порядку обчислення середньої заробітної плати, затвердженого постано-

вою Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 № 100. Суми розрахованого експертом розміру середнього заробітку, які підлягають нарахуванню та виплаті працівнику за період вимушеного прогулу при його незаконному звільненні, зіставляються з розміром середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, який визначено в судовому рішенні та/або в позовних вимогах працівника, розрахунку роботодавця, акті перевірки контролюючого органу, та встановлюються причини розбіжностей.

На заключному етапі експертом здійснюється узагальнення результатів проведених досліджень та оформлення експертного висновку, відповідно до вимог Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 [11].

Висновки. Таким чином, узагальнені та систематизовані у цій статті категорії забезпечують створення єдиного підходу при проведенні судово-економічних експертиз у справах, пов'язаних з нарахуванням та виплатою середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника, та сприятимуть органам суду та слідства у здійсненні об'єктивної оцінки діяльності керівництва підприємств, установ і організацій стосовно обов'язкового нарахування та виплати середнього заробітку за період вимушеного прогулу при незаконному звільненні працівника.

Результати цієї статті можуть використовуватися судовими та правоохоронними органами у провадженнях, предметом яких є встановлення фактів дотримання роботодавцями вимог чинного трудового законодавства, в експертній практиці, при проведенні науково-методичної роботи, а також при подальших наукових розробках даних питань.

Перелік посилань

1. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>.
2. Кодекс законів про працю України: від 10.12.1971 № 322-VIII (із змінами та доп.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
3. Податковий кодекс України: від 02.12.2010 № 2755-VI (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>.
4. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР (із змінами та доп.) URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-vp#Text>.
5. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV (із змінами та доп.)

References

1. The Constitution of Ukraine dated 28.06.1996 No. 254k/96-BP. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp#Text>. (in Ukrainian).
2. Labor Code of Ukraine: dated 10.12.1971 No. 322-VIII (as amended and supplemented) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>. (in Ukrainian).
3. Tax Code of Ukraine dated 02.12.2010 No. 2755-VI (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>. (in Ukrainian).
4. On remuneration of labor: Law of Ukraine dated 24.03.1995 No. 108/95-BP (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-vp#Text>. (in Ukrainian).
5. On accounting and financial reporting in Ukraine: Law of Ukraine dated July 16.07.1999 No. 996-XIV (as amended and

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14/ed20181116#Text>.

6. Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>.

7. Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати: постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 № 100 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-п#Text>.

8. Про затвердження Порядку проведення індексації грошових доходів населення: постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1078: (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1078-2003-п#Text>.

9. Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку: затв. наказом Міністерства фінансів України від 24.05.1995 № 88 та зареєстр. в Міністерстві юстиції України 05.06.1995 за № 168/704 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95/ed20180803#Text>.

10. Виплати працівникам: положення (стандарт) бухгалтерського обліку 26, затв. наказом Міністерства фінансів України від 28.10.2003 № 601 та зареєстр. в Міністерстві юстиції України 10.11.2003 № 1025/8346 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1025-03#Text>.

11. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 та зареєстр. в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 № 705/3145 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>.

supplemented) Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14/ed20181116#Text>. (in Ukrainian).

6. On the collection and accounting of a single contribution for compulsory state social insurance: Law of Ukraine dated 08.07.2010 No. 2464-VI (with amendments and additions). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17#Text>. (in Ukrainian).

7. On approval of the Procedure for calculating average wages: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 08.02.1995 No. 100 (with amendments and additions). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-п#Text>. (in Ukrainian).

8. Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 17.07.2003 No. 1078 on the approval of the Procedure for indexation of monetary incomes of the population: (with amendments and additions). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1078-2003-п#Text>. (in Ukrainian).

9. Regulations on documentary support of records in accounting: approved by the order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 24.05.1995 No. 88 and registered in the Ministry of Justice of Ukraine dated 05.06.1995 at No. 168/704 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95/ed20180803#Text>. (in Ukrainian).

10. Employee benefits: accounting regulation (standard) 26 approved by order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 28.10.2003 No. 601 and registered at the Ministry of Justice of Ukraine dated 10.11.2003 No. 1025/8346 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1025-03#Text>. (in Ukrainian).

11. Instructions on the appointment and conduct of forensic examinations: approved by order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 08.10.1998 No. 53/5 and registered at the Ministry of Justice of Ukraine 03.11.1998 No. 705/3145 (as amended and supplemented). Retrieved from:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>. (in Ukrainian).

12. Інструкція про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій: затв. наказом Міністерства фінансів України від 30.11.1999 № 291 та зареєстр. в Міністерстві юстиції України 21.12.1999 № 892/4185 (із змінами та доп.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99#Text>.

12. Instructions for the use of the Chart of Accounts for accounting of assets, capital, liabilities and business operations of enterprises and organizations: approved by order of the Ministry of Finance of Ukraine dated 30.11.1999 No. 291 and registered at the Ministry of Justice of Ukraine 21.12.1999 No. 892/4185 (as amended and supplemented). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0892-99#Text>. (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПО ДЕЛАМ, СВЯЗАННЫМ С НАЧИСЛЕНИЕМ И ВЫПЛАТОЙ СРЕДНЕГО ЗАРАБОТКА ЗА ПЕРИОД ВЫНУЖДЕННОГО ПРОГУЛА ПРИ НЕЗАКОННОМ УВОЛЬНЕНИИ РАБОТНИКА

О. А. Кандирав

В статье рассмотрены особенности проведения исследований по вопросам обоснованности начисления и выплаты среднего заработка за период вынужденного прогула при незаконном увольнении работника. С целью данного научного исследования является формирование единого подхода при проведении судебно-экономических экспертиз по делам, связанных с начислением и выплатой среднего заработка за период вынужденного прогула при незаконном увольнении работника.

В статье систематизированы нормативные акты, регулирующие трудовых отношений в Украине. Описаны и проанализированы преимущества и недостатки применения на практике действующего трудового законодательства. Автор указывает на необходимость конкретизации и обобщения правовых норм с целью реализации принципа правовой определённости, модернизации устаревших положений Кодекса законов о труде Украины с целью с учёта трудовых правоотношений, которые сейчас существуют, обычаев делового оборота и избежание возможного злоупотребления своими правами как работодателя, так и работника.

Отмечается актуальность данной проблемы и её влияние на рост национальной экономики. Поднимаются вопросы поиска по решению стоящих перед судебно-экономической экспертизой задач относительно начисления и выплаты среднего заработка за период вынужденного прогула при незаконном увольнении работника.

В статье систематизировано и обобщено судебную и экспертную практику, что позволило сделать выводы о неоднозначном толковании норм законодательства что в свою очередь, приводит к возникновению споров между работодателем и незаконно уволенным, а потом восстановленным наёмным работником по поводу начисления и выплаты среднего заработка за период вынужденного прогула при незаконном его увольнении.

Автором изложены методологические принципы проведения судебных экспертиз по делам, связанным с начислением и выплатой среднего заработка за период вынужденного прогула при незаконном увольнении работника, определены предмет, задачи и объекты экспертиз.

В результате проведённой работы автором предложен алгоритм последовательных действий эксперта при проведении судебно-экономических исследований по вопросам обоснованности начисления и выплаты среднего заработка за период вынужденного прогула при незаконном увольнении работника.

Результаты статьи могут быть использованы судебными и правоохранительными органами в ходе расследования и рассмотрения дел, предметом которых является установление фактов соблюдения работодателями требований действующего трудового законодательства, в экспертной практике, при проведении научно-методической работы, а также в дальнейших научных разработках по данным вопросам.

Ключевые слова: вынужденный прогул, заработная плата, незаконное увольнение, работник, средний заработок, фактически отработанное время, экономическая экспертиза.

FEATURES OF CONDUCTING RESEARCH ON CASES RELATED TO THE ACCRUAL AND PAYMENT OF AVERAGE EARNINGS FOR THE PERIOD OF FORCED ABSENTEEISM IN THE CASE OF THE ILLEGAL DISMISSAL OF AN EMPLOYEE

O. Kandiral

The article discusses the features of research on the validity of the calculation and payment of average earnings for the period of forced absenteeism in the case of illegal dismissal of an employee. For the purpose of this scientific study, it is the formation of a unified approach in conducting forensic economic examinations in cases related to the calculation and payment of average earnings for the period of forced absence for the illegal dismissal of an employee.

The article systematizes the regulations governing labor relations in Ukraine. The advantages and disadvantages of applying the current labor legislation in practice are described and analyzed. The author points out the need to concretize and generalize legal norms in order to implement the principle of legal certainty, modernize outdated provisions of the Labor Code of Ukraine in order to take into account the labor legal relations that currently exist, business customs and avoid possible abuse of their rights by both the employer and the employee.

The urgency of this problem and its impact on the growth of the national economy are noted. The questions of the search for the solution of the problems facing the forensic economic examination regarding the accrual and payment of average earnings for the period of forced absence from the illegal dismissal of an employee are raised.

The article systematizes and summarizes the forensic and expert practice, which made it possible to draw conclusions about the ambiguous interpretation of the law, which in turn leads to disputes between the employer and the unlawfully dismissed. Then reinstated, hired employee regarding the accrual and payment of average earnings for the period of forced absenteeism upon his/her illegal dismissal.

The author sets out the methodological principles of conducting forensic examinations in cases related to the calculation and payment of average earnings for the period of forced absence from the illegal dismissal of an employee, the subject, tasks and objects of the examinations are determined.

The result of the work done, the author proposed an algorithm for the sequential actions of an expert during forensic economic research on the validity of calculating and paying average earnings for the period of forced absenteeism in the event of illegal dismissal of an employee.

The results of the article can be used by judicial and law enforcement agencies during the investigation and consideration of cases, the subject of which is the establishment of facts of compliance by employers with the requirements of the current labor legislation, in expert practice, during scientific and methodological work, as well as in further scientific developments on these issues.

Key words: forced absenteeism, wages, illegal dismissal, employee, average earnings, actually employed basis, economic examination.

7

СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.87>
УДК 343.148.65

Олександр Олександрович Сирота
завідувач відділу
товарознавчих та гемологічних досліджень

ORCID 0000-0002-9801-3138
E-mail: 714570@ukr.net

*Миколаївський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

АНАЛІЗ ЦІНОВИХ ПРОПОЗИЦІЙ НА НОВІ ТОВАРИ

У статті розглядається питання встановлення ринкової вартості нового товару. Включення до аналізу цінових пропозицій всіх нових товарів призводить до встановлення неправильної ринкової вартості. До категорії нових товарів відноситься безліч товарів, які за своєю ціною суттєво відрізняються та безпідставно впливають на ринкову вартість. Дані товари по суті не є новими, але можуть бути помилково прийняті для проведення аналізу цінових пропозицій.

Ключові слова: *відновлення, маркування, refurbished, дефект, зразки, пошкодження, товар.*

Постановка проблеми. Необхідність написання статті викликана тим, що цінові пропозиції на нові товари дуже різняться. Для встановлення ринкової вартості на таку продукцію необхідно визначитись із факторами, які впливають на різницю цінового діапазону та визначити правильний підхід. Вимогами Національного стандарту пропонується для аналізу ринкової

вартості використовувати всі цінові пропозиції на нову продукцію. У ході проведення великої кількості експертних досліджень було встановлено, що такий підхід не враховує нові тенденції на ринку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведеним аналізом цін на нові товари встановлено, що їх можливо поділити на три групи.

Перша група – це товари, які продаються у великих супермаркетах (Eldorado, Comfy, Фокстрот, FoxMart). У вказаних магазинах ціни на товари однакові. Різниця утворюється лише під час проведення акції, або під час запровадження привабливих кредитних пропозицій.

Друга група – це в основному інтернет-магазини, або невеликі спеціалізовані магазини та реалізація фізичними особами через електронні дошки об'яв, наприклад, OLX. Ціна в таких магазинах, як правило менше ніж в магазинах першої групи. Кожен покупець намагається купити дешевше і тому вказана група більш приваблива.

Третя група – це товар, який продається як через самостійні магазини, так і через магазини першої та другої групи. Вказаний товар має назву – *Refurbished*.

При аналізі цін особливо виділяються товари третьої групи, які за своєю ціною суттєво відрізняються (до 50%), що не може не вплинути на ринкову вартість об'єкту дослідження судової товарознавчої експертизи.

Яким чином діяти під час проведення дослідження? Чи слід враховувати вказані товари, або ні?

Вказані питання дуже актуальні для судових експертів товарознавців, у тому числі і автотоварознавців.

Мета дослідження. З метою з'ясування даного питання було проаналізовано нормативну базу з питань оцінки та було вивчено нові товари, які мають значно меншу ціну.

Національний стандарт № 1 (далі – Стандарт) [1] є обов'язковим для застосування під час проведення оцінки майна та майнових прав (далі – майно) суб'єктами оціночної діяльності, а також особами, які відповідно до законодавства здійснюють рецензування звітів про оцінку майна.

Методи проведення оцінки, що застосовуються під час визначення ринкової вартості об'єкта оцінки у разі використання порівняльного підходу, повинні ґрунтуватися на результатах аналізу цін продажу (пропонування) на подібне майно.

Викладення основного матеріалу. Визначення ринкової вартості об'єкта оцінки за допомогою порівняльного підходу ґрунтується на інформації про ціни продажу (пропонування) подібного майна, достовірність якої не викликає сумнівів у оцінювача.

Для визначення ринкової вартості об'єкта оцінки у матеріальній формі із застосуванням порівняльного підходу інформація про подібне майно повинна відповідати таким критеріям:

– умови угод купівлі-продажу або умови пропонування щодо укладення таких угод не відрізняються від умов, які відповідають вимогам, що висуваються для визначення ринкової вартості;

– продаж подібного майна відбувся з дотриманням типових умов оплати;

– умови на ринку подібного майна, що визначали формування цін продажу або пропонування, на дату оцінки істотно не змінилися або зміни, які відбулися, можуть бути враховані.

Основними елементами порівняння є характеристики подібного майна за місцем його розташування, фізичними та функціональними ознаками, умовами продажу тощо. Коригування вартості подібного майна здійснюється шляхом додавання або вирахування грошової суми із застосуванням коефіцієнта (відсотка) до ціни продажу (пропонування) зазначеного майна або шляхом їх комбінування.

Оцінювач повинен проаналізувати всі інформаційні джерела, пов'язані з об'єктом оцінки, тенденції на ринку подібного майна, інформацію про угоди щодо подібного майна, які використовуються у разі застосування порівняльного підходу, та іншу істотну інформацію.

Залежно від обраних методичних підходів та методів оцінки оцінювач повинен зібрати та проаналізувати всі істотні відомості про об'єкт оцінки, зокрема вихідні дані про його правовий статус, відомості про склад, технічні та інші характеристики, інформацію про стан ринку стосовно об'єкта оцінки та подібного майна, відомості про економічні характеристики об'єкта оцінки (прогнозовані та фактичні доходи і витрати від використання об'єкта оцінки, у тому числі від його найбільш ефективного використання та існуючого використання).

Проведеним нами дослідженням цього питання встановлено, що нові товари, які суттєво відрізняються ціною від інших мають назву – *Refurbished*.

Так що ж означає загадкове поняття *refurbished*?

Refurbished перекладається з англійської мови як відновлений, оновлений.

Це зовсім не означає, що товар був у вживанні, а потім – відремонтовано і випущений в продаж.

Словом *refurbished* в США позначають товари, які повертають виробникові з різних причин, а він відновлює їх до первісного стану.

Refurbished – це товари, що по тим або іншим причинам повернулися виробнику після продажу, який у свою чергу, проінспектував, при необхідності замінив брак, вилучив сліди використання і виставив на продаж [2].

Виробник при цьому проводить повну заміну дефектних деталей і при необхідності повністю змінює оболонку, включаючи корпус.

Такі продукти проходять на заводі ретельне тестування і повторну сертифікацію.

Як правило, відновлені продукти не мають ніяких внутрішніх або зовнішніх відмінностей від їх нових побратимів. Зате ціна на такі товари істотно нижче, оскільки згідно із законодавством США, товар, який був підданий доопрацюванню, зміні, ремонту і навіть просто перепакуванню не може продаватися як «новий». Такий продукт в обов'язковому порядку повинен мати маркування *refurbished* і, відповідно, значно відрізнитися за ціною в меншу сторону.

Не варто також думати, що всі повернуті виробнику товари мають які-небудь виробничі дефекти.

Дослідження, проведене в США, показало, що з 13,8 млрд. доларів, які щорічно витрачаються в США на оцінку, ремонт, переупаковку товару і перепродаж повернутого товару, 20% витрат припадає на товари, з якими жодних проблем виявлено не було. Ще 9% було витрачено на переупаковку товарів взагалі без проведення будь-якого ремонту.

Це говорить про те, що близько однієї третини товарів повертаються виробникам у повністю справному стані.

Причини повернення товарів виробникам можуть бути дуже різноманітними і залежати від виду товару. Розглянемо найбільш поширені з них.

Повернення клієнтом.

Більшість магазинів США дозволяють клієнту повернути куплений ним товар, за будь-якої причини, протягом 15-30 днів.

Покупці зазвичай повертають товар з наступних причин:

- невідповідні розмір, колір;
- відсутність потрібних аксесуарів;
- складний інтерфейс;
- наявність заводського дефекту (робочого або косметичного);
- товар не виправдав очікування покупця.

У разі виявлення виробничих дефектів повернений товар відразу ж відправляють на завод-виготовлювач, де його тестують, проводять повне відновлення, сертифікують, упаковують і відправляють для подальшої реалізації з позначкою *refurbished*.

Якщо ж товар ніколи не був використаний (тобто просто розкрили упаковку та оглянули товар) і повернений в магазин разом з усіма супровідними документами і гарантійним талоном, то його можуть відправити виробнику, який перевірить його на працездатність і відсутність дефектів, зробить переупаковку і відправить для реалізації в роздрібну мережу, так і залишити в магазині для подальшого продажу за зниженою ціною, застосувавши маркування *open box* [3] («Open Box» товари (товари з розкритою упаковкою) – це товари, упаковка яких була пошкоджена на складі (при транспортуванні, наприклад), або товари, які були куплені, але в силу певних причин, повернені в магазин. Більшість магазинів дозволяють тільки ідеальним товарам продаватися як «open box», і на них також поширюється гарантія, і їх також можна повернути в магазин).

Пошкодження від транспортування

Товар може бути пошкоджений при транспортуванні від заводу до магазину з різних причин.

У більшості таких випадків товар в коробці може перебувати у відмінному стані, так як виробники піклуються про гарну упаковку свого товару, витрачаючи на неї величезні суми грошей для того, щоб захистити свій продукт під час транспортування.

Тим не менш, магазин має можливість повернути пошкоджені коробки до виробника.

Виробник у такому разі перевіряє товар і заново упаковує його для продажу. Але так як такий товар був повернутий, то він не може бути проданий як новий і тому на нього також ставлять позначку *refurbished*.

Косметичні дефекти

Іноді, з різних причин, товар може мати подряпини, вм'ятини або інші форми косметичних ушкоджень, які не впливають на продуктивність пристрою, але не дозволяють виглядати йому новим.

Так як косметичний дефект зовнішній, внутрішня начинка такого товару знаходиться в первозданному стані. В такому випадку, залежно від вартості, виробники можуть встановити новий корпус, або залишити продукт в існуючому вигляді, знизивши на нього ціну.

В обох випадках товар буде позначений як *refurbished*, і також буде піддано ретельній перевірці, як і всі повернуті товари. Однак, такий товар може і не повертатися до виробника для перевірки.

Магазин в такому випадку знижує на нього ціну і продає його з маркуванням *open box*, *display* з виділеною приміткою *scratch and dented* (подряпина і вм'ятина) [4].

Торговельні або виставкові зразки

Деякими виробниками проводяться оновлення і відновлення товарів, які були використані для демонстраційних цілей в магазинах роздрібною торгівлі або на спеціальних виставках. Такі товари також вважаються *refurbished*.

Дефект партії товару

Відбувається це, в основному, із-за бракованих деталей у випущеному продукті. Дефектні деталі можуть бути присутніми як у всій партії товару, так і в окремо взятих моделях.

Якщо виробник виявляє, що конкретна модель не працює належним чином, він може відкликати залишені непродані товари, замінити дефектні частини і передати їх назад у роздрібну торгівлю, позначаючи їх як *refurbished*.

Таким чином, товари, що продаються з відміткою *refurbished* ніяк не можна асоціювати з товарами, що були у вживанні, тобто *used*.

Used – товари, якими скористались певний час, а потім виставили на продаж [5]. У покупця немає ніяких гарантій працездатності товару крім чесного слова продавця. Крім того, стан електроніки визначається дуже суб'єктивно і часто не на користь покупця, оскільки у продавця є маса способів приховати всі проблемні місця девайса (девайси (від англ. «device») – це пристрої, пристосування, ті або інші технічні засоби, які використовуються в різних галузях науки і повсякденному житті) як на фото, так і в житті.

Відновлені та оновлені продукти повністю відповідають тим критеріям якості, які застосовують їх виробники до своїх товарів, а за технічними характеристиками вони жодною мірою не поступаються «новим» автентичним моделям.

Товари *refurbished* обов'язково упаковуються в оригінальну коробку, на якій ставиться спеціальна відмітка *refurbished*, або вони можуть бути упаковані в якісну коробку відмінну від оригінальної.

На всі товари *refurbished* виробник дає власну гарантію, яка може мати тривалість від 30 днів до 1 року. За бажанням, покупець може придбати додаткову гарантію, що все-одно зробить придбання відновленого товару більш вигідним у порівнянні з придбанням такого ж нового товару.

Необхідно зазначити, що не всі товари, зазначені як *refurbished*, відновлюються саме виробником.

Якщо зустріли словосполучення *manufacturer refurbished*, то це означає, що оновлення товару вироблялося його безпосереднім виробником.

Словосполучення ж *seller refurbished* – означає, що ремонт виробляв продавець. В цьому випадку залишається тільки сподіватися на його репутацію.

Купувати товари *refurbished* рекомендовано в офіційних магазинах-виробника. При цьому буде впевненість, що придбали товар належної якості.

Товари з маркуванням *refurbished* користуються в США великим попитом.

Цьому сприяють наступні фактори:

1) покупець набуває по суті новий товар, або товар, стан якого максимально наближений до нового;

2) товар упакований в коробку;

3) ціна такого товару істотно нижче ціни нового;

4) товар відповідає всім необхідним стандартам якості;

5) технічні характеристики товару не поступаються характеристикам його нових побратимів;

6) такий товар проходить як мінімум подвійний контроль, в наслідок чого стає більш надійним в експлуатації, ніж новий;

7) має хоч і обмежену, але все ж гарантію від виробника.

Товари з маркуванням *refurbished* можливо зустріти на торговельних майданчиках *ebay.com*, *amazon.com*, а також у багатьох онлайн-магазинах електроніки, у тому числі належать безпосередньо фірмам-виробникам (*shop.usa.canon.com*, *store.apple.com* та ін.).

Ну а найголовніше – зі зміною статусу з *New* (новий) на *Refurbished* (відновлений) змінюється і ціна. На старі моделі відновлених товарів знижки в *Apple Store* можуть досягати 25-35%, а на нові 10-15%. Колишній ноутбук з прикладу, подешевшав на 15% або на 140 доларів.

Що в ньому змінилось? Для нового покупця зовсім нічого, мабуть тільки змінився пакунок: просто білий без яркого оформлення. В іншому це абсолютно новий комп'ютер, який, к тому ж, перевірений двічі після усунення браку.

Згідно проведеного аналізу можливо зробити висновок, що товари із маркуванням *refurbished* не слід розглядати як подібний новому, через наступне:

– сам виробник не визнає вказану продукцію новою і виставляє на продаж за ціною нижче на 25-30%;

– визначення ринкової вартості об'єкта оцінки за допомогою порівняльного підходу ґрунтується на інформації про ціни продажу (пропонування) подібного майна, достовірність якої не викликає сумнівів у оцінювача;

– один з основних елементів порівняння є характеристика подібного майна за умовами продажу тощо (умовою продажу товарів із маркуванням *refurbished* є реалізація товарів за меншою ціною);

– оцінювач повинен проаналізувати всі наявні інформаційні джерела (де подано інформацію про товар з маркуванням *refurbished*);

– оцінювач повинен зібрати та проаналізувати всі істотні відомості про об'єкт оцінки, зокрема вихідні дані про його правовий статус (правовий статус відмічений маркуванням *refurbished*).

При проведенні судової товарознавчої експертизи з новим товаром, слід ретельно перевіряти товар, який за ціною значно нижчий. При встановленні,

що він належить до товарів із маркуванням *refurbished*, не доцільно його включати до порівняння.

Висновки. Виходячи з наведеного аналізу, можливо дійти висновку, що для об'єктивного встановлення ринкової вартості нових товарів необхідно брати цінові пропозиції із першої та другої групи товарів, що були визначені на початку. Товари, що відносяться до третьої групи не слід включати до аналізу, так як це може вплинути на правильність встановлення ринкової вартості.

Перелік посилань

1. Загальні засади оцінки майна і майнових прав: національний стандарт № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1440-2003-%D0%BF>
2. Refurbished. URL: <https://f.ua/articles/chto-znachit-refurbished-ili-chto-takoe-vosstanovlennyj-ajfon.html>
3. Маркування open box. URL: <https://habr.com/ru/company/pochtoy/blog/399069/>
4. Scratch and dented (подряпина і вм'ятина). URL: <https://english-rammar.biz/dictionary/en-ru/scratch+or+dent.html>
5. Used. URL: <https://expertuza.forumotion.me/t54-topic>

References

1. General bases for the assessment of property and property rights: national standard No. 1. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1440-2003-%D0%BF> (in Ukrainian).
2. Refurbished. Retrieved from: <https://f.ua/articles/chto-znachit-refurbished-ili-chto-takoe-vosstanovlennyj-ajfon.html> (in Russian).
3. Open box marking. Retrieved from: <https://habr.com/ru/company/pochtoy/blog/399069/> (in Russian).
4. Scratch and dented (scratch and dent). Retrieved from: <https://english-grammar.biz/dictionary/en-ru/scratch+or+dent.html> (in Russian).
5. Used. Retrieved from: <https://expertuza.forumotion.me/t54-topic> (in Ukrainian).

АНАЛИЗ ЦЕНОВЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ НА НОВЫЕ ТОВАРЫ

А. А. Сирота

В статье рассматривается вопрос определения рыночной стоимости нового товара. Включение в анализ ценовых предложений всех новых товаров приводит к установлению неправильной рыночной стоимости. К категории новых товаров относят множество товаров, которые своей ценой существенно отличаются та безусловно влияют на рыночную стоимость. Данные товары по сути не являются новыми, но могут быть ошибочно приняты для проведения анализа ценовых предложений.

При проведении судебной товароведческой экспертизы с новым товаром, следует тщательно проверять товар, по цене значительно ниже. При установлении, что он принадлежит к товарам с маркировкой *refurbished*, нецелесообразно его включать для сравнения.

Исходя из приведенного анализа, можно прийти к выводу, что для объективного установления рыночной стоимости новых товаров необходимо брать ценовые предложения по первой и второй группы товаров, которые были определены в начале. Товары, относящиеся к третьей группе не следует включать в анализ, так как это может повлиять на правильность установления рыночной стоимости.

Ключевые слова: восстановление, маркировка, refurbished, дефект, образцы, повреждения, товар.

ANALYSIS OF PRICE PROPOSALS FOR THE NEW GOODS

O. Syrota

In this article, the issue of setting the market value of the new goods is examined. Inclusion of price proposals for all new goods to the analysis of price proposals results in setting a wrong market value. The new goods category includes many of the goods, which significantly differ by their prices and groundlessly influence on the market value. In fact, these goods are not new but they may be taken by mistake in the analysis of the price proposals.

When carrying out a forensic merchandising examination with a new product, you should carefully check the product, at a price significantly lower. If it is established that it belongs to the refurbished goods, it is impractical to include it for comparison.

Based on the above analysis, we can conclude that in order to establish objectively the market value of new goods, it is necessary to take price proposals for the first and second groups of goods, which were determined at the beginning. Goods belonging to the third group should not be included in the analysis, as this may affect the correctness of the market value determination.

Key words: renewal, marking, refurbished, defect, samples, damages, goods.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.88>

УДК 343.98:675.621

Людмила Василівна Жиленко

судовий експерт

**сектору товарознавчих та гемологічних досліджень відділу
товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних,
земельних досліджень та оціночної діяльності**

ORCID 0000-0002-6449-894X

E-mail: vtgebzd@ukr.net

Ірина Михайлівна Новицька

судовий експерт

**сектору товарознавчих та гемологічних досліджень відділу
товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних,
земельних досліджень та оціночної діяльності**

ORCID 0000-0002-7440-4142

E-mail: vtgebzd@ukr.net

*Волинський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

ОСОБЛИВОСТІ ТОВАРОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ХУТРЯНИХ ВИРОБІВ

Досліджено особливості, що впливають на якість і сортність хутра та готових виробів; вивчено дефекти та їх вплив на вироби; складено послідовну схему дослідження виробів з хутра; проведено аналіз споживчих властивостей та оцінку якості хутряних товарів. На прикладі норкових шуб розглянуто особливості дослідження хутряних виробів органолептичним методом під час проведення судових товарознавчих експертиз.

Ключові слова: хутро, асортимент, сорт, дефект, ідентифікація виробу, хутряні напівфабрикати, алгоритм.

Постановка проблеми. Хутряні вироби з'явилися у людства як захист тіла від низької температури. Хутро було мисливським промислом та ознакою багатства і певний час шкурки цінних видів звірів використовували як еквівалент грошей під час обміну, купівлі, збиранні податків, нагород.

В Україні є мережа господарств, в яких вирощують норку, песця, лисицю, нутрію, кролів тощо. Протягом багатьох років Україна була постачальником цієї сировини. Сьогодні асортимент хутряних виробів на світовому ринку формується головним чином за рахунок продукції іноземних виробників. Споживачеві з кожним роком все складніше знайти товар відповідної якості, торговельні мережі включають в асортимент неякісні товари, найчастіше іноземного походження, але за доступної ціни вони є більш привабливими, ніж товари від вітчизняного виробника. Зараз український ринок зазнає збитків від товарів іноземного походження, виробники яких не виконують вимоги з якості та безпеки за вітчизняними нормативно-правовими документами. У зв'язку із зменшенням поголів'я хутряних тварин виробники все частіше пропонують споживачам штучне хутро, яке за своїми властивостями значно поступається натуральному.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття якості хутряних виробів під час проведення судової експертизи вивчали багато вчених, зокрема О. О. Желавська [1], І. М. Байдакова [2], Л. М. Губа [2], Г. М. Кожушко [2], О. І. Передрій [2], С. В. Ягелюк [2] та ін. За їхнім авторством видано низку підручників з товарознавства. Однак, особливості визначення ринкової вартості хутряних виробів та факторів, що впливають на неї, досліджено не повною мірою та потребують поглибленого вивчення.

Мета дослідження. Метою даної статті є дослідження особливостей, що впливають на якість і сортність хутра та готових хутряних виробів, вивчення дефектів та їх впливу на вироби, складання послідовної схеми дослідження виробів з хутра, проведення аналізу споживчих властивостей та оцінки якості хутряних товарів на прикладі норкових шуб, з метою запобігання неточностей під час визначення ринкової вартості підробленого, штучного, фарбованого і неякісного хутра за ціною високоякісного.

Викладання основного матеріалу. Завдання товарознавчої експертизи хутряних товарів під час визначення їх ринкової вартості полягає у віднесенні товару

до однієї з класифікаційних категорій, що прийняті у виробничо-торгівельній сфері, визначенні характеристик товару та зміни показників їх якості.

Асортимент готових хутряних виробів досить різноманітний і широкий. За цільовим призначенням хутряні вироби поділяють на верхній одяг, хутряні деталі для одягу з тканин і шкіри, головні убори, хутряну галантерію, побутові хутряні вироби, пластини і хутро. Відповідно до статевовікової ознаки хутряні вироби бувають жіночі, чоловічі, дитячі та підліткові. Всередині статевовікових груп асортимент одягу розрізняється за розмірами, ростами, фасонами, видами виробів, видом хутра, конструкцією та обробкою волосяного покриву або шкірної тканини.

Асортимент хутряних виробів, що виготовляються у промисловості, формується під впливом кліматичних умов, національних традицій, складу населення та його поділом за статтю і віком, а також під впливом коливань моди та стильової спрямованості [1].

Виготовлення виробів з хутра та формування їх споживних властивостей відбувається в процесі моделювання, конструювання, кушнірського та пошивного виробництва.

Якість хутряних виробів визначається вимогами стандартів, де наведено регламентацію показників якості, їх числові значення, методи оцінки рівня якості хутрових виробів, правила сортування, визначення групи дефектів, вимоги до маркування, пакування, транспортування та зберігання.

Визначення сорту хутряних напівфабрикатів полягає у визначенні якості хутра залежно від зрілості волосяного покриву, наявності дефектів, а також у визначенні кряжу, розміру та інших ознак, які помітно впливають на якість і ціну хутряної сировини.

При сортуванні хутряні вироби поділяють: за сортами, кольором, кряжами (породами), групами дефектів.

Сорт – це сукупність товарних властивостей, притаманних шкуркам даного виду, добутих у певну пору року і які мають, у зв'язку з цим, приблизно однаковий ступінь зрілості волосяного покриву. Шкурки більшості видів тварин поділяють на три сорти. Деякі особливо цінні види шкурок (соболь, видра, кліткова норка, вихухоль, песець голубий, нутрія) поділяють на два сорти. Деякі недорогі види сировини, з метою спрощення їх сортування (ховрашок, піщаник), також поділяють на два сорти.

На сорти не поділяються малоцінні весняні види звірів: кріт, ховрашки усіх видів, крім піщаника, хом'як, бурундук, сліпець, соня-вовчок, тушканчик, шури лошат, ягнят, козенят, тюленів.

Перший сорт – це шкурки повноволосі, з густим волосяним покривом, з розвиненим покривним і пуховим волосом. Шкірна тканина без синяви, або з легкою синявою, тонка, щільна. Шкурки добувають взимку.

Другий сорт – волосяний покрив шкурок менш повноволосий з недосить розвиненим покривним і пуховим волосом. Шкірна тканина має синявість, потовщена. В основному шкурки пізньоосінньої і ранньовесняної здобичі.

Третій сорт – волосяний покрив ріденький і низький по усій площі, складається з коротких остьових і пухових волосин. Шкірна тканина має синій колір, потовщена. Шкурки осінньої здобичі.

Шкурки 1-го сорту оцінюють як – 100 %, 2-го сорту – 75-80 % від шкурок 1-го сорту, 3-го – 50 % від шкурок 1-го сорту, 4-го – 25 % від шкурок 1-го сорту.

За наявністю дефектів волосяного покриву і шкірної тканини шкурки поділяють на групи дефектності залежно від розміру і кількості дефектів. До дефектів відносяться пошкодження волосяного покриву і шкірної тканини шкурок або недоліки їх первинної обробки.

Залежно від ступеня впливу на товарну цінність шкурок розрізняють дефекти, що враховуються під час оцінювання властивостей шкурки і дефекти, що не враховуються, тобто які майже не впливають на цінність шкурок. До того ж у різних видів сировини одні й ті ж дефекти, залежно від їх впливу на якість шкурок, можуть враховуватися або не враховуватися.

Залежно від обставин і часу утворення дефекти поділяють на прижиттєві та посмертні. Прижиттєві дефекти виникають в результаті линяння тварин, поганого годування і утримання, захворювань, механічних і хімічних пошкоджень. Посмертні виникають під час полювання, а також при забої, первинній обробці, при упакуванні, зберіганні й транспортуванні шкурок.

До основних дефектів, що трапляються на сировині, відносять коросту (пошкодження шкірного і волосяного покривів внаслідок ураження шкури хворобою), болячки (пошкодження шкірного покриву в результаті захворювань або механічних травм), залисини (виникають не тільки внаслідок шкірних захворювань, а й в результаті прижиттєвих механічних пошкоджень), закуси (пошкодження шкірного і волосяного покривів у результаті укусів тварин), реп'ях (засмічення вовни овець насінням реп'яха), небажаний відтінок волосяного покриву, діри, лінійні подрізи з боку дерми глибиною більше 1/3 товщини шкірної тканини, порізи (лінійні розрізи шкірної тканини, що утворилися під час знімання або знежирювання шкурки, прирізи (шматки м'яса, жиру, сухожиль, залишених на шкурках під час знімання), прілість і теклість волоса (пошкодження ділянок шкурки мікробами з боку волосяного покриву шкірної тканини в результаті недбало проведеного консервування), ороговіння (жорстка шкірна тканина на окремих ділянках або по усій площі в результаті сушіння на сонці), пліснява, прілість, глибокі тріщини і надломи з боку епідермісу [2].

Вище наведено основні ознаки сортування більшості видів сировини, але деякі види поділяються за кольорами (лисиця червона, сріблясто-чорна, чорно-бура, платинова, норка кліткова, нутрія та ін.) та групою сріблястості (лисиця чорно-бура, сріблясто-чорна, сріблясто-чорна біломорда).

Всю хутряну сировину поділяють на дві групи:

1) Зимові види – шкури звірів, що не впадають у сплячку. До них відносять і хижаків, яких добувають цілий рік.

2) Весняні види – шкури звірів, що впадають у сплячку. До них відносять і шкури гризунів-шкідників сільського господарства. Особлива група хутряної сировини – овчини хутряні шубні, які заготовляють переважно восени або на початку зими.

Із зимових видів хутряної сировини найбільше промислове значення мають білки, видри, горностай, зайці, куниця, лисиці, норки, кролі.

Білки мають м'який і густий волосяний покрив середньої висоти, який змінюється двічі на рік. Влітку волос низький, рідкий від світло-рудого до чорно-бурого кольору, взимку – пишний, густий на хребті та боках сірого кольору. Якість шкурок залежить від сезону, індивідуальних особливостей і району походження. Розрізняють кольорові категорії шкурок: чорнохвоста, темно-хвоста, темно-буро-хвоста, світло-буро-хвоста, червоно-хвоста та сіро-хвоста. Середня площа шкурки 500-700 см².

Видри мають волосяний покрив низький, рівний, блискучий, з дуже сильним шовковистим пухом і грубим густим осетовим волосом. Колір волосяного покриву на хребті світло-коричневий або темно-коричневий, який світліє до черева. Сезонні зміни проявляються слабо.

Горностаї має волосяний покрив, якість якого залежить від сезону. Зимовий – невисокий, дуже густий, блискучий і шовковистий, білого кольору з чорним кінчиком хвоста. Літній – низький, рідкий, грубий, буро-коричневого кольору.

Зайці мають волосяний покрив, якість якого залежить від виду і сезону. Розрізняють три види: заєць-біляк, заєць-русак та заєць-пісчаник. Найбільш поширений заєць-біляк. Він має зимовий волосяний покрив білого кольору, густий і достатньо високий. Літній волосяний покрив у нього низький, рідкий на хребті та боках сірувато-коричневого або іржаво-коричневого кольору. Заєць-русак має зимовий волосяний покрив сірого кольору.

Куниці розрізняють м'яку (лісову) та гірську (кам'яну). М'яка куниця має на горлі пляму жовтого, жовтогарячого або кремового кольору. Волосяний покрив у них м'який, з тонким остевим волосом і сіруватим пухом. Гірська куниця має на горлі білу пляму. Волосяний покрив у них грубуватий, з пружним остевим волосом і менш щільним м'яким дуже світлим пухом.

Лисиці мають велике значення через свою поширеність. Шкури вкриті високим, пишним, м'яким, густим волосяним покривом з дуже розвиненим пухом. Розрізняють: лисицю звичайну (червону), чорно-бурю, сріблясто-чорну, платинову, хрестовку, сиводушку.

Лисиця звичайна має на хребті і боках волосяний покрив від яскравого до блідночервоного кольору. Пух жовто-сірий або сірий. Шкурки відрізняються різноманітністю кольору волосяного покриву, його пишністю, густиною, м'якістю, товщиною шкіряної тканини і розміром. Географічна мінливість викликала поділ цього виду на 38 кряжів. За кольором волосяного покриву поділяється на вогняну, червону, яскраво-червону, світлу, червоно-сіру та сіру.

Чорно-бура лисиця має волосяний покрив чорного кольору різної інтенсивності з білими зонами на частині остевого волосу. На волі зустрічається дуже рідко.

Сріблясто-чорна лисиця має волосяний покрив чорного кольору різної інтенсивності з пуховим волосом сірого кольору. Багато остевих волосин мають особливе фарбування: чорна основа, сріблясте кільце та чорний кінчик.

Платинова лисиця має волосяний покрив сірого або світло-сірого кольору з пухом від темно-сірого до блакитного кольорів. Остевий волос буває платинового, білого та сірого кольорів.

Хрестовка має волосяний покрив темно-сірого кольору. На шиї та плечах є чіткий хрестоподібний малюнок чорного або чорно-бурого кольору.

Сиводушка має волосяний покрив бурого чи темно-сірого кольору з пуховим волосом сірого кольору.

Норки бувають двох видів: європейська та американська. Шкурки норки поділяють на шкурки вільної та вольєрної норки. Шкурки вільної норки мають рівний, густий волосяний покрив з частим блискучим остевим волосом і щільним шовковистим пухом. Шкурки вольєрної норки за кольором поділяють на групи: екстра – волосяний покрив чорний або майже чорний, пуховий волос темно-сірий з блакитним відтінком, перша – волосяний покрив темно-коричневий або коричневий, пуховий волос темно-сірий, біла – волосяний покрив і пуховий волос білі, пала міно – волосяний покрив бежевого або світло-бежевого кольору, топаз – волосяний покрив світло-коричневий з блакитним відтінком.

Кролі відносяться до масових видів хутряної сировини. Кролів поділяють на породистих і безпородних. Найбільш відомі шиншила, шампань, фланер (бельгійський велетень), білий велетень.

До весняних видів хутряної сировини відносять шкурки хутряних звірів, які впадають у сплячку. Взимку волосяний покрив у них найкращий, але їх заготівля ускладнена. Тому добувають їх весною або восени (бурундуки, нутрії, ондатри, байбаки тощо). До такої сировини відносять шкурки гризунів та шкідників сільського господарства, яких добувають протягом року.

Сировина для овчино-шубного виробництва відзначається дуже широким асортиментом у зв'язку з великою кількістю порід овець. Всі види такої сировини поділяють на дві групи: каракулево-смушкова, мерлушкова, овчина хутряна.

Каракулево-смушкова, мерлушкова сировина являє собою шкури ягнят покриті первинним волосом з завитками або красивим хвилеподібним малюнком. Найбільш відомі такі види: каракульча, смушка, мерлушка.

Каракульча – шкури ягнят-ембріонів (викидишів та випоротків за 10-12 днів до нормального народження). Волосяний покрив низький, блискучий, шовковистий з красивим муаристим малюнком.

Смушка – шкури новонароджених ягнят української смушково-молочної породи овець. Волосяний покрив утворює пухкі завитки різної форми без певного малюнку.

Мерлушка – шкури ягнят у віці до 1 місяця. Волосяний покрив складається з пухких, zdeформованих завитків.

Крім вказаних видів використовують шкури різних вікових категорій та порід: клям, муаре, лямка, яхобаб тощо.

Овчина хутряна являє собою шкури напівдорослих або дорослих овець різних порід. Шкіряна тканина утворена пухкою дермою. Сосочковий шар насичений великою кількістю волосяних сумок і сальних залоз, що різко відрізняє його від сітчатого шару. Волосяний покрив визначається породою та утриманням овець. В залежності від якості волоса розрізняють породи: тонкорунні (меринос), напівтонкорунні (прекос) та напівгрубі (цігай). До цієї групи сировини відносять шкури кіз та оленів.

Шкури кіз, в залежності від віку та породи, поділяють на: хутряний козлик – шкурки козлят-сосунків та ембріонів на останній стадії розвитку;

козлина пухова – шкурки дорослих кіз з добре розвиненим волоссяним покриттям, який складається з високого, грубого, прямого та блискучого остевого волоса та густого дуже тонкого та шовковистого пухового волоса.

Шкури оленів, в залежності від віку, поділяють на наступні категорії: пижик – шкури новонароджених телят у віці до 1 місяця, що мають красивий, м'який, блискучий волоссяний покрив; неблюй – шкури телят, що перейшли на рослинний харч (волоссяний покрив рідкий і складається з низького товстого остевого волосу та пухового волосу); пастель (постель) – використовують для виробництва шкіри [3].

Виробники хутра для покращення естетичного виду вдаються до стрижки, щипки, фарбування. Зазвичай ці операції здійснюються для надання виробам певної ексклюзивності і неповторності. Існують недобросовісні виробники, які вдаються до цих операцій для підробки хутра. Дешеві і масові види хутряних виробів вони забарвлюють, імітуючи більш дорогі види хутра. Фарбування, стрижка, щипка якщо вони виконані правильно, ніяк не впливають на якість самого хутра, вони навіть здатні надати йому більш оригінальний зовнішній вигляд. Але при недотриманні стандартів, оброблені вироби в процесі експлуатації можуть линяти, сипатись та тьмяніти.

Визначення рівня якості хутряного виробу пропонується проводити за наведеним нижче алгоритмом:

1. Перевірка якості шляхом зовнішнього огляду та обмірювання виробу на столі у розправленому вигляді. В першу чергу перевіряється симетричність розміщення деталей: чи не перекошені повздовжні і поперечні шви; чи відповідає довжина і ширина розміру і зросту виробу; чи не вкорочені рукави, правильність їх вкачування; чи правильно вшиті коміри, манжети, права і ліва пілочки; чи не перекошена підкладка, чи відповідає її колір верху виробу; чи виконані з'єднувальні шви правої та лівої пілочок без перекоосу, пропусків і захвату в шов пучків волосся.

2. Перевірка правильності підбору і розміщення шкурок по довжині, густоті, формі волоссяного покриву та його забарвлення, товщини шкіряної тканини. Шкіряна тканина шкурок хутряних виробів повинна бути м'якою, пластичною, добре просушеною, рівною, без жирових плям і огрубілих ділянок.

3. Всі деталі верхньої частини виробу повинні виготовлятися із більш густоволосих і щільних шкурок, а нижня частина – із менш щільних і більш рідких за волоссям шкурок однакової сортності. Хутряний виріб повинний бути м'яким, блискучим, а його волосся досить густим і шовковистим. Після того, як провести рукою хутро «проти шерсті» воно повинно самостійно повернутися у вихідне положення. Хутро повинно міцно триматися при пощипуванні. Варто перевірити виріб на вагу. Якщо взяти натуральну шубу на руку і вона відчувається надто легкою, це може свідчити про її низьку якість. Умільці-виробники з метою економії хутра часто розтягують шкурки: товщина шкіри зменшується, відстань між волосками збільшується, тому в такій шубі буде холодно, до того ж вона швидко облісє.

4. Діри, пліщини, витерті місця, горілі місця повинні бути зароблені шляхом прорізування і приставки якісного хутра без порушення правильності симетричної форми шкурки.

5. Вставки і приставки повинні співпадати за якістю та кольором волоссяного покриву з основною частиною шкурок, повинні бути непомітними зі сторони волоссяного покриву.

6. Перевірити виріб на відповідність з сертифікатом якості та показники маркування.

7. Хутряний виріб має містити ярлик, на якому зазначено логотип підприємства-виробника, його адресу, розмір виробу, фасон (для комірців), модель (для одягу, головних уборів), вид напівфабрикату, групу дефектів, колір, сорт, артикул і дата випуску. Крім товарного ярлика, до виробів додають контрольний ярлик, на якому вказують розмір, вид хутра, група дефектів, дата виготовлення виробу [4, 5].

Застосування запропонованого алгоритму дасть змогу швидко та точно визначити, з якого саме матеріалу виготовлено досліджуваний виріб.

При визначенні ринкової вартості хутряного виробу необхідно в першу чергу дослідити, з якого саме матеріалу виготовлено даний виріб, ідентифікувати його, віднести до певної класифікаційної категорії та знайти аналоги для встановлення його вартості.

Особливості дослідження хутряних виробів органолептичним методом під час проведення товарознавчих експертиз розглянуто на прикладі норкових шуб. Сьогодні норкові шуби набрали популярність в модних тенденціях. Статус вони отримали завдяки своїй солідності і інвестиційному характеру. На відміну від пуховиків і шуб інших тварин, норкові шуби довговічні.

У наші дні знайти якісну шкурку норки дуже проблематично, не кажучи вже про сам виріб з цього милого звірка. Недобросовісні виробники норкових виробів пропонують їх дешеві аналоги. Адже сплутати хутро бабака або бобра після невеликої обробки з хутром норки дуже легко.

Кажуть, що відрізнити першосортну норку від третьосортної не складе труднощів, тому що натуральне хутро якісної вичинки не захочеться випускати з рук. Але, все одно, краще знати про деякі нюанси, завдяки яким можна самому стати фахівцем у виборі даного продукту.

Хутро має бути густим, блискучим, із густим підшерстям, без записин. При проведенні пальцями по його поверхні в усіх напрямках повинна відчуватися м'якість і шовковистість. Якщо відчувається два шари хутра різних один від одного (остьове та підшерсток) і волосинки у кожного приблизно однієї довжини, значить, якість говорить сама за себе і оцінюється на 5 балів. Якщо ворс не відновлюється самостійно після проведення проти напрямку його росту, значить, порушені умови зберігання. Це може бути наслідком тривалого перебування в складеному вигляді. При проведенні долонею на ній не повинно залишатись ворсинок, інакше це вказує на сумнівну якість.

При піднесенні шуби до світла хутро має переливатися і блищати. Напряму ворсу має бути в одну сторону і рівномірним. Також можна подути на норку, тим самим перевірити, злипаються волосинки чи ні. У оригінального хутра ворсинки не повинні злипатися, а у аналога так.

Слід звернути увагу на колір хутряного виробу. Колір норки не повинен бути надто насичено чорним. Виробники, намагаючись зауалювати хутро під норку, фарбують його в різні відтінки. Це перевіряється білим або світлим

клаптем, якщо після проведення по шкірці матеріал залишиться чистим, то барвників не застосовувалося.

У виробках з норки колір має значення, оскільки впливає на його вартість. Так, найдешевша норка світло-коричнева (горіхова). Потім за висхідною цінь розташувалися: темно-коричнева, різноманітні руді (від золотаво-медової до світло-бурштинової). Серед дорогих лідерів – чорна норка, бежева, сіра й блакитна. До групи дорогих і рідкісних входять біле хутро, іноді із сивиною і, так званий, турмалін – бежеве підшерстя та коричневі довгі волоси, що створює розкішний димчастий ефект. А от найдорожчою сьогодні вважають норку «чорний діамант» (чорне хутро із синім або фіолетовим відливом) [6].

Хутро фарбують у двох випадках. В першому випадку виробу надають потрібного відтінку високоякісному білому хутру. Така шуба дуже дорога. В другому випадку фарбують хутро, щоб приховати його дефекти. В ідеалі такі вироби повинні коштувати дешевше, але це не завжди так. Насправді сучасні засоби здатні забарвити не лише дуже світле, а й темне хутро. І визначити, зафарбований дефект чи ні, доволі непросто. Фарбують, як правило, найдешевшу норку – горіхову. Тому, якщо уважно придивитися до кольору, результат фарбування буде помітний.

Нижній шар шкірки норки (міздря) завжди м'який, оксамитовий, але не тонкий. Натуральний колір міздрі кремовий або білий, без слідів фарби.

Іноді за норку видають фарбованих бабаків або кроликів. Розпізнати підробку можна, обмацавши виріб. Норка – жорстка, але не колюча, хутро кролика надто м'яке, а у бабаків волоски різної довжини. Велике значення має блиск хутрянного виробу. Хутру норки притаманний рівномірний неяскравий блиск, допускається наявність білих смуг на незабарвленому матеріалі. Запах норки не може бути різким або неприємним.

Якість швів на виробі з норки має бути бездоганною, стібки тонкі і рівні, без присутності клею. Склеєне хутро за якістю нижче, ніж зшите. На кожній шкірці повинна стояти печатка – в цьому головна відмінність сертифікованого товару.

При порівнянні різних шуб варто звернути увагу на масу виробу. Норка набагато легша, ніж будь-яке інше хутро. Дуже часто виробники маскують кролика, бобра, тхора або бабака. Бабак часто видається за норку. Але відрізняється він своїм колючим хутром і шерстинками різної довжини. Ость у бабака пружна, але пластична, тому не повертається до зворотної форми. При експлуатації хутро синіє [7].

Тхір має високу ость з рідким підшерстям. Забарвлення хутра тхора своєрідне: знизу колір світлий, а нагорі темний.

Бобер відрізняється жорстким хутром і товстою міздрею.

Висновки. Таким чином, застосування запропонованих методів дасть змогу доволі швидко визначити вид, якість і сортність хутра та готових хутрянних виробів, встановити види дефектів, їх походження та вплив на якість виробу. Використання запропонованої схеми дослідження виробів з хутра дозволить запобігти помилкам під час визначення ринкової вартості підробленого, штучного, фарбованого та неякісного хутра.

Перелік посилань

1. Класифікація і асортимент хутряних товарів. URL: https://studopedia.su/5_18111_klasifikatsiya-i-asortiment-hutryanih-tovariv.html.
2. Стандартизація і сортування сировини. URL: <https://buklib.net/books/28381/>.
3. Сировина для хутряного та овчинно-шубного виробництва. URL: <https://studfiles.net/preview/5043846/page:4/>
4. Експертиза хутряних виробів. URL: <https://lektsii.org/1-79830.html>.
5. Зрезарцев М. П., Зрезарцев В. М., Параніч В. П. Товарознавство непродовольчих товарів: навчальний посібник. Київ, 2009. 328 с.
6. Купити шубу без підробок. URL: <https://lady.tochka.net/ua/1413-kupit-shubu-bez-poddelok/>.
7. Як відрізнити норку від підробки та іншого хутра. URL: <https://ok.in.ua/iak-vidriznyty-norku-vid-pidrobky-i-vid-inshoho-khutra.html>.

References

1. Classification and range of fur products. Retrieved from: https://studopedia.su/5_18111_klasifikatsiya-i-asortiment-hutryanih-tovariv.html (in Ukrainian).
2. Standardization and sorting of raw materials. Retrieved from: <https://buklib.net/books/28381/> (in Ukrainian).
3. Raw materials for fur and sheepskin production. Retrieved from: <https://studfiles.net/preview/5043846/page:4/> (in Ukrainian).
4. Examination of fur products. Retrieved from: <https://lektsii.org/1-79830.html> (in Ukrainian).
5. Zrezartsev, M. P., Zrezartsev, V. M., Paranich, V. P. (2009). Commodity of non-food products: textbook. Kyiv. 328 p. (in Ukrainian).
6. Buy fur coat without counterfeits. Retrieved from: <https://lady.tochka.net/ua/1413-kupit-shubu-bez-poddelok/> (in Ukrainian).
7. How to distinguish mink from fake and other fur. Retrieved from: <https://ok.in.ua/iak-vidriznyty-norku-vid-pidrobky-i-vid-inshoho-khutra.html> (in Ukrainian).

ОСОБЕННОСТИ ТОВАРОВЕДЕЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ МЕХОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

**Л. В. Жиленко
И. М. Новицкая**

Сегодня ассортимент меховых изделий на рынке формируется главным образом за счет продукции иностранных производителей. Потребителю с каждым годом все сложнее найти товар соответствующего качества, поскольку торговые сети включают в ассортимент некачественные товары, производители которых не выполняют требования по качеству и безопасности по отечественным нормативно-правовыми документами.

Целью данной статьи является исследование особенностей, влияющих на качество и сортность меха и готовых меховых изделий, изучение дефектов и их влияния на изделия, составление последовательной схемы исследования изделий из меха, проведения анализа потребительских свойств и оценки качества меховых товаров на примере норковых шуб.

Проведение товароведческой экспертизы меховых товаров при определении их рыночной стоимости заключается в отнесении товара к одной из

классификационных категорий, определении характеристик товара и изменения показателей их качества, установлении способа производства. Сорт меховых полуфабрикатов определяется в соответствии с качеством меха в зависимости от зрелости волосяного покрова, наличия дефектов, определение кряжа, размера и других признаков, которые заметно влияют на качество и цену мехового сырья.

Определение уровня качества мехового изделия предлагается проводить по следующему алгоритму: проверка путем внешнего осмотра и обмера изделия на столе в расправленном виде, проверка правильности подбора и размещения шкурок по длине, густоте, форме волосяного покрова и его окраски, проверка плотности и сортности шкурок, проверка изделия на соответствие сертификату качества и ярлыком. Особенности исследования меховых изделий органолептическим методом при проведении товароведческих экспертиз рассмотрено на примере норковых шуб.

Использование предложенной схемы исследования изделий из меха позволит довольно быстро определить вид, качество и сортность меха и готовых меховых изделий, предотвратить ошибки при определении рыночной стоимости поддельного, искусственного, окрашенного и некачественного меха.

Ключевые слова: мех, ассортимент, сорт, дефект, идентификация изделия, меховые полуфабрикаты, алгоритм.

FEATURES MERCHANDISING RESEARCH OF FUR PRODUCTS

L. Zhylenko

I. Novytska

Today, the range of fur products on the market is formed mainly due to the products of foreign manufacturers. Every year it is more and more difficult for a consumer to find a product of appropriate quality, since retail chains include in their assortment low-quality goods, the manufacturers of which do not fulfill the quality and safety requirements according to domestic regulatory documents.

The purpose of this article is to study features that affect the quality and grade of fur and finished fur products, study defects and its impact on products, draw up a consistent scheme for researching fur products, analyze consumer properties and evaluate the quality of fur products using mink coats as an example.

A merchandising expert examination of fur goods when determining its market value consists in classifying the goods as one of the classification categories, determining the characteristics of the goods and changing its quality indicators, and establishing the production method. The variety of semi-finished fur products is determined in accordance with the quality of the fur, depending on the maturity of the hairline, the presence of defects, the definition of ridge, size and other characteristics that significantly affect the quality and price of fur raw materials.

The use of the proposed scheme for the study of fur products will allow determining quickly the type, quality and grade of fur and finished fur products, to prevent errors in determining the market value of fake, artificial, dyed and low-quality fur.

Key words: fur, range, variety, defect, product identification, fur semi-finished products, algorithm.

8

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.89>
УДК 343.98:340.69

Роман Станіславович Кірін
доктор юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник, судовий експерт

ORCID 0000-0003-0089-4086
E-mail: kirinrs62@gmail.com

*Дніпропетровський науково-дослідний
експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

СУБ'ЄКТИ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Стаття присвячена визначенню суб'єктних складів судово-експертних відносин та відносин у сфері інтелектуальної власності, які прямо чи опосередковано беруть участь у регулюванні, управлінні, розробці, користуванні та удосконаленні науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності.

Ключові слова: науково-методичне забезпечення, судово-експертна діяльність, суб'єкти, інтелектуальна власність, судовий експерт

Постановка проблеми. В Україні триває реформа не тільки судово-експертного законодавства, а й законодавства про інтелектуальну

власність (далі – ІВ). Для розв'язання правових проблем, пов'язаних із захистом та використанням об'єктів ІВ необхідно, серед іншого, підвищити рівень обізнаності інноваторів у сфері правової охорони та захисту прав ІВ [1].

Останні, в розумінні ст. 418 Цивільного кодексу України [2] (далі – ЦК України), становлять особисті немайнові права ІВ та (або) майнові права ІВ, зміст яких щодо певних об'єктів права ІВ визначається ЦК України та іншим законом. Відтак, враховуючи положення ст. ст. 420 та 433 ЦК України, а також ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» [3], у загальному рівні об'єктів права ІВ, можна виділити родовий рівень – об'єкти авторського права (твори у галузі науки, літератури і мистецтва), які, в свою чергу, на видовому рівні диференційовані, у тому числі, – на літературні, художні та інші твори.

Практично аналогічний підхід застосований й до поділу видів судових експертиз (далі – СЕ) та експертних спеціальностей у сфері ІВ (індекс експертної спеціальності – 13). Зокрема, у переліку для науково-дослідних установ судових експертиз (далі – НДУСЕ) Міністерства юстиції України (далі – Мін'юст) [4] кількість підвидів таких експертиз складає 9, а у переліку для Експертної служби (далі – ЕС) Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) – 11 [5].

Подібна увага і до правового режиму об'єктів ІВ і до особливостей їх СЕ свідчить про важливість науково-практичного завдання із досліджень в цій сфері. При цьому, одним з актуальних питань було й залишається питання науково-методичного забезпечення (далі – НМЗ) судово-експертної діяльності (далі – СЕД), в цілому, та експертизи у сфері ІВ, зокрема. Дійсно, дана проблема неодноразово підіймалася як на рівні СЕД, так і на рівні окремих видів експертиз чи проваджень. Серед численних доробок за цією проблемою, зверну увагу на окремі, в яких започатковано її розв'язання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, автори науко-практичного коментаря [6] зазначають, що функції НМЗ СЕД належать колу суб'єктів, визначених ч. 2 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» [7] (далі – закон про СЕ). Хоча, при цьому, очевидним є факт того, що це твердження не зовсім кореспондує припису ч. 1 ст. 8 закону про СЕ, відповідно до якого, організація НМЗ СЕД державних спеціалізованих установ (далі – ДСУ) покладається на міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (далі – ЦОВВ), до сфери управління яких належать ДСУ, що здійснюють СЕД.

Л. М. Головченко звернула увагу, що у чинному законі про СЕ відсутні норми щодо керівника ДСУ, а тому слід встановити його права та обов'язки. Серед останніх, авторка наголошує на необхідності організувати взаємодію із суб'єктами СЕД, правоохоронними органами, судами, іншими установами та організаціями з метою НМЗ СЕД [8, с. 8-9].

Удосконалене поняття суб'єкта СЕД та їх класифікацію у кримінальному провадженні залежно від статусу, завдань їх участі в кримінальному провадженні, процесуальних функцій, експертних спеціальностей (для судових експертів), відомчої належності (для судових експертів ДСУ, що здійснюють СЕД), представила Н. М. Ткаченко [9, с. 7]. Якщо запропонована

класифікація суб'єктів СЕД є достатньо обґрунтованою, то представлена дефініція «суб'єкт СЕД», на мою думку, виглядає дискусійною.

Ця ж авторка справедливо наголошує, що важливими чинниками вдосконалення НМЗ СЕД є комплексний підхід до підготовки наукових і експертних кадрів, а також оптимізація її інформаційного забезпечення. Зокрема, доцільним є створення єдиної інформаційної бази, яка має забезпечувати безперервний процес накопичення, систематизації та надання інформації, необхідної для вирішення експертних завдань будь-якими суб'єктами СЕД [10, с. 126].

Схожої позиції дотримується й М. М. Антонова, яка вважає, що важливим чинником вдосконалення НМЗ СЕД є «комплексний підхід до підготовки наукових і експертних кадрів, а також оптимізації інформаційного забезпечення саме спеціалізовані НДУСЕ для ефективного використання у проведенні судових експертиз та науково-методичних узагальнень для вирішення питань перегляду й удосконалення або створення нового науково-методичного фонду» [11, с. 19]. Втім, подібна інтерпретація положень попередньої роботи Н. М. Ткаченко, уявляється побудованою із втратою зв'язку між метою та результатом.

Слушну пропозицію з розв'язання проблеми всебічного доступу та використання необхідних методик проведення СЕ висловили автори [12, с. 168-169], яка, на їх думку, може бути вирішена завдяки використанню засобів автоматизації процесів пошуку, заснованих на застосуванні комп'ютерних систем, а саме створенні інформаційно-довідкової бази даних та системи інформування користувачів щодо наявності відповідних інформаційних джерел та щодо місць їх збереження.

Автори іншої роботи вважають, що у НМЗ ДСУ можуть бути включені методичні матеріали, методи та засоби СЕ, програми підготовки, пропозиції з включення (виключення) певних видів СЕ із відповідних переліків, розроблені як у результаті проведення науково-дослідних робіт, так і поза її межами, у тому числі установами інших міністерств та відомств, які пройшли обов'язкову апробацію в НДУСЕ Мін'юсту, що підтверджують можливість їх використання в СЕД [13, с. 155].

Втім, цю пропозицію навряд чи можна розглядати такою, що сприяє міжвідомчому співробітництву в сфері НМЗ СЕД, адже, по-перше, згідно із ч. 3 ст. 8 чинного закону про СЕ методики проведення СЕ підлягають атестації та державній реєстрації в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України (далі – КМУ). По-друге, останній [14] визначає, що апробація методик проводиться фахівцями ДСУ, які не брали участь у їх розробленні, з метою перевірки обґрунтованості методик, а також оцінки їх ефективності та результативності для виконання експертних завдань. По-третє, результати атестації методик розглядаються науковими радами ДСУ, які діють відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність». По-четверте, у разі прийняття науковою радою рішення про рекомендацію до впровадження методики в експертну практику – вона подається для державної реєстрації. І лише остання проводиться Мін'юстом, який є держателем Реєстру методик проведення СЕ.

Не зовсім послідовним сприймається доробок А. В. Остропілля, який поставивши за мету дослідження питання НМЗ функціонування судово-експертних установ України, як одного з головних аспектів адміністративно-правового регулювання їх діяльності [15, с. 177], натомість зосередив свою увагу лише на констатації важливості розробки, атестації, реєстрації, формування та ведення реєстру методик проведення СЕ, доєднавши до цього інформаційне та кадрове забезпечення СЕД [15, с. 178-180].

Заслуговує на увагу позиція авторів [16, с. 133], які на прикладі НМЗ слідчої практики, прийшли до висновку, за яким чітке розмежування НМЗ і інших видів необхідне, перш за все, для того, щоб знати, на якій основі і з якими функціями повинна бути створена служба (орган) НМЗ, спроможна предметно сприяти підвищенню рівня і якості використання науково-технічних досягнень у розслідуванні. При цьому, на їх думку, НМЗ практики містить у собі визначення і створення оптимальних умов її виконання з повноцінним використанням досягнень науки і техніки.

На прикладі забезпечення СЕД у кримінальному провадженні, О. М. Духенюк виокремлює, у тому числі, його науково-теоретичне [17, с. 165] та методичне забезпечення, яке стосується трьох аспектів: по-перше, це формування на державному рівні єдиного підходу до порядку розробки, впровадження, використання та оптимізації методів та методик судово-експертних досліджень (макрорівень); по-друге, це уніфікація на локальному рівні окремої галузі наукового знання стандартів проведення певних вузькоспеціалізованих досліджень (мезорівень); по-третє, це визначення меж автономності експерта при виборі методів та методик під час виконання доручення на проведення експертизи у кримінальному провадженні (мікрорівень) [17, с. 168]. Проте, ймовірно ототожнення цим автором понять «методичне забезпечення» та «методологічне забезпечення», що має місце у зазначеній роботі, безумовно є помилковим.

У той же час, висновок Н. Є. Філіпенко, який вона зробила на прикладі кримінологічної діяльності, стверджуючи, що від якості НМЗ СЕД напряму залежить кількість експертних помилок, які допускаються судовими експертами, у зв'язку з чим підвищення наукового рівня, як методик проведення СЕ, так і кримінального судочинства в цілому, можливе завдяки поєднанню високого інтелектуального потенціалу академічної науки з практичним експертним досвідом [18, с. 135], заслуговує на підтримку.

Так само права й М. М. Надіжко, яка справедливо вважає НМЗ СЕД – одним із видів забезпечення СЕ, що полягає у створенні умов для запровадження досягнень науки і техніки в практику та включає розробку й удосконалення методичних матеріалів з проведення експертиз (експертних методів, методик, методичних рекомендацій, інструкцій тощо), розроблення судово-експертних чи техніко-криміналістичних засобів (технологій) та підготовку програм професійного навчання судових експертів [19, с. 21].

В той же час, О. В. Хомутенко, надавши перелік суб'єктів СЕД в Україні та проаналізувавши доцільність виконання експертної функції суб'єктами, які належать до структури «силових міністерств» [20, с. 242], вважає, що їх структурна приналежність може справляти негативний вплив на

об'єктивність судових експертиз [20, с. 247]. Це питання й досі знаходиться в розряді дискусійних, проте, як уявляється, в найменшій мірі стосується експертиз у сфері ІВ.

Нарешті, відзначу тезисні публікації, присвячені методичному забезпеченню СЕД [21] та НМЗ СЕД в системі МВС [22]. Хоча висновок останньої публікації, щодо значення НМЗ СЕД, виглядає непереконливо з точки зору його новизни [22, с. 10].

Отже, проведений огляд певної частини наукових досліджень, присвячених різним аспектам НМЗ СЕД, свідчить не тільки про важливість даної проблематики, а й про наявність значного пошукового потенціалу, що безумовно перевищує межі окремої статті.

Мета дослідження. Подальший розвиток положень про НМЗ СЕД в цілому та, зокрема, експертних проваджень у сфері ІВ, які базуються на теорії об'єктно-суб'єктного складу цього виду забезпечення СЕ.

Викладення основного матеріалу. Актуальність питання НМЗ СЕД у сфері ІВ уявляється досить високою, адже зі схваленням Концепції реформування державної системи охорони ІВ в Україні [23], плану заходів з її реалізації [24], визначенням одним з основних завдань Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України (далі – Мінекономіки) забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері ІВ [25], покладенням цієї функції на департамент розвитку сфери ІВ Мінекономіки [26], а також утворенням Вищого суду з питань ІВ [27], розвиток відносин у сфері ІВ та рівень їх правової урегульованості мають вийти на нову якість, що відповідатиме вимогам євроінтеграційних зобов'язань України.

Наразі відправною точкою правового регулювання відносин НМЗ СЕД є приписи ст. 8 закону про СЕ [7], які, по-перше, об'єднані з іншим видом забезпечення СЕД, а саме – організаційно-управлінським, і, по-друге, – розподілені на 4 специфічні частини:

1) *суб'єкти організації НМЗ СЕД* – міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (далі – ЦОВВ), до сфери управління яких належать державні спеціалізовані установи (далі – ДСУ), що здійснюють СЕД;

2) *суб'єкт розгляду найважливіших питань розвитку СЕ*, що мають міжвідомчий характер, – Координаційна рада з проблем СЕ;

3) *суб'єкт визначення порядку атестації та державної реєстрації методик проведення СЕ* (крім судово-медичних та судово-психіатричних) – КМУ;

4) *суб'єкт забезпечення видання міжвідомчого науково-методичного збірника «Криміналістика та судова експертиза»* – Мін'юст (засновник збірника – Київський науково-дослідний інститут судових експертиз Мін'юсту).

Крім того, особливістю визначення суб'єктного кола відносин, що є предметом розгляду у даній роботі, є те, що воно складається як із *суб'єктів СЕД, так суб'єктів права ІВ*.

В аспекті дослідження слід також звернути увагу на лексикологічне розуміння терміну «забезпечення» – як дії за значенням забезпечити. Останнє дієслово доконаного виду в академічному тлумачному словнику української мови розглядається, у тому числі, й як: а) постачаючи щось у достатній

кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; б) створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось.

Тобто відносини «забезпечення» передбачають, окрім відповідного суб'єктного кола, наявність й певного об'єктного складу. Причому, в останньому можна виокремити не тільки дії (функції, поведінку), спрямовані на забезпечення, а і сукупність благ (науково-методичних), які покликані задовольнити, забезпечити конкретну сферу, – у нашому випадку, сферу СЕД.

Отже, серед об'єктивних ознак забезпечення слід розрізняти:

- об'єкти, які потребують забезпечення (дії, поведінка – СЕД, судова експертиза в сфері ІВ, експертне провадження);
- об'єкти, якими забезпечуються потреби відповідного рівня дій (науково-методичні блага).

Крім того, розглянуті вище окремі види суб'єктів НМЗ СЕД свідчать про доцільність їх диференціації на певні рівні, а саме:

- *загальнодержавний* (парламент, уряд, президент);
- *галузевий* (міністерства та інші ЦОБВ);
- виробничий (ДСУ, зазначені у ч. 2 ст. 7 закону про СЕ, їх структурні підрозділи);
- *територіальний* (регіональні, територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності);
- *громадський* (громадяни, їх об'єднання, відомчі та міжвідомчі консультативно-дорадчі органи, групи у соціальних мережах);
- *саморегульований* (організації та об'єднання суб'єктів за професійною СЕД, які здійснюють професійне самоврядування);
- *безпосередній* (персональний, колективний).

Окремо слід виділити й групи суб'єктів, які також безпосередньо зацікавлені та сприяють належному НМЗ СЕД, а саме:

- судові експерти, які не є працівниками зазначених установ;
- інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку та на умовах, визначених законом про СЕ.

Як зазначає О. М. Олійник [28], на практиці зустрічаються непоодинокі випадки призначення проведення судових експертиз без визначення конкретного виконавця господарським товариствам, що позиціонують себе у якості приватних експертних установ, тому вказані дії не відповідають положенням закону про СЕ, що ставить під сумнів допустимість отриманого таким шляхом висновку судового експерта, оскільки до нього мали доступ сторонні особи, зокрема керівник «приватної експертної установи», правовий статус якого у здійсненні СЕД, на сьогодні не визначено.

Слід зауважити, що, по-перше, термін «доступ до висновку судового експерта сторонньої особи», у даному випадку, виглядає певною мірою надуманим. По-друге, не можна сказати, що статус керівника юридичної особи, у складі якої може здійснювати свою СЕД судовий експерт, взагалі не визначений, адже Інструкцією Мін'юсту встановлено, що керівник юридичної особи, у складі якої судовий експерт здійснює СЕД, зобов'язаний: а) забезпечити умови для здійснення СЕД; б) забезпечити оформлення супровідного листа, з яким надсилається підсумковий документ органу (особі), який (яка) призначив (ла)

експертизу (залучив (ла) експерта); в) невідкладно довести до відома судового експерта дату проведення перевірки, у разі надходження повідомлення про проведення перевірки на адресу юридичної особи [29].

Серед відомих приватних експертних установ – суб'єктів СЕД, можна відмітити:

- товариство з обмеженою відповідальністю «Київська незалежна судово-експертна установа»;
- товариство з обмеженою відповідальністю «Незалежний інститут судових експертиз»;
- приватна установа «Науково-дослідний Інститут судових експертиз та права» та інші.

Так само необхідно розрізнити й суб'єктивні ознаки забезпечення:

- *суб'єкти, які потребують забезпечення* (ДСУ, судові експерти);
- *суб'єкти, які забезпечують потреби* (міністерства та інші ЦОБВ, ДСУ, дорадчі органи, судові експерти).

Тож у суб'єктивних ознаках забезпечення можна виділити:

- *суб'єкти, які потребують забезпечення*;
- *суб'єкти, які забезпечують потреби*.

Втім, це не виключає варіанту, коли суб'єкт, який потребує забезпечення, частково задовольняє цю потребу самостійно (наявність у ДСУ або судового експерта власних, зареєстрованих елементів НМЗ), тобто є одночасно й суб'єктом забезпечення.

При такому підході стає зручніше аналізувати не тільки зміст повноважень (дій), якими наділені відповідні суб'єкти у сфері НМЗ СЕД, а й виявляти стан й проблеми у їх реалізації, а також розробляти адекватні шляхи вдосконалення. Наприклад, з позицій функціональної участі у відносинах НМЗ СЕД, можна виділити такі групи (види) суб'єктів:

- 1) *суб'єкти регулювання відносин*;
- 2) *суб'єкти управління* (організація й контроль за розробкою, відповідальні за розробку, за забезпечення користування);
- 3) *суб'єкти розробки* (розробники, творці);
- 4) *суб'єкти користування*;
- 5) *суб'єкти удосконалення НМЗ* (активні користувачі, пасивні аналітики).

До суб'єктів галузевого рівня НМЗ СЕД, виходячи з положень ч. 1 ст. 8 закону про СЕ, слід віднести: Мін'юст; МВС; Міністерство оборони України; Службу безпеки України; Державну прикордонну службу України.

Наприклад, Мін'юст, відповідно до покладених на нього завдань у сфері НМЗ [30]: а) узагальнює практику застосування законодавства та надає методичні рекомендації з питань, що належать до його компетенції; б) забезпечує організацію роботи Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Мін'юсті і Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Мін'юсті; в) спрямовує і контролює діяльність НДУСЕ, які належать до сфери управління Мін'юсту, здійснює нормативно-методичне забезпечення їх діяльності. В той же час, забезпечує організацію НМЗ СЕД та організаційно-управлінські засади діяльності НДУСЕ Мін'юсту, згідно із внесеними змінами [31], його очільник – Міністр.

МВС відповідно до покладених на нього завдань, серед іншого:

- організовує в межах повноважень, передбачених законом, НМЗ СЕД;
- забезпечує ведення обліку технічної документації та іншої інформації, необхідної для створення і оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи [32].

У той же час, ці функції делеговані утвореній в системі МВС ЕС, яка складається з Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС (далі – ДНДЕКЦ) та територіальних підрозділів – науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів (далі – НДЕКЦ) [33]. Зокрема, ЕС МВС відповідно до покладених на неї завдань здійснює НМЗ СЕД, у тому числі розробляє методики проведення судових експертиз, стандарти, технічні регламенти, державні класифікатори, методичні рекомендації, довідкові посібники, програмні продукти.

Для виконання покладених на неї завдань ЕС МВС, у межах компетенції, має право отримувати від підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності безоплатно інформацію, необхідну для проведення судових експертиз, а також за їх згодою натурні зразки або каталоги продукції, технічну документацію та іншу інформацію, необхідну для створення й оновлення методичної та нормативної бази судової експертизи та проведення судових експертиз. Ще однією спеціальною нормою в сфері НМЗ науково-методичне керівництво діяльністю ЕС МВС покладається на ДНДЕКЦ.

Як зазначено вище, суб'єктом розгляду найважливіших питань розвитку судової експертизи, що мають міжвідомчий характер, є *Координаційна рада з проблем судової експертизи при Мін'юсті*, яка діє відповідно до Положення про неї, затвердженого КМУ [34], та є постійно діючим, консультативно-дорадчим органом, що має серед повноважень розроблення рекомендацій з питань:

- методичного забезпечення суб'єктів СЕД;
- удосконалення форм навчально-методичної роботи з посадовими особами, що призначають судову експертизу;
- проведення міжвідомчих науково-методичних конференцій, семінарів, нарад тощо. Окрім зазначеної міжвідомчої ради, у міністерствах та інших ЦОВВ, до сфери управління яких належать ДСУ, що здійснюють СЕД, також створені подібні допоміжні органи.

Консультативно-дорадчим органом є й *Науково-консультативна та методична рада з проблем судової експертизи*, що створена Мін'юстом і основними завданнями якої, у тому числі, є:

- удосконалення НМЗ СЕД;
- внесення пропозицій судово-експертним установам з удосконалення НМЗ СЕД. Головою президії є керівник структурного підрозділу Мін'юсту, на який покладено виконання завдань щодо НМЗ СЕД [35].

Для розгляду наукових рекомендацій та проведення фахових консультацій з основних питань діяльності у МВС, відповідно до положення [32], можуть утворюватися інші постійні або тимчасові консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи. Однак, якщо наказ МВС України від 15.06.2012 № 540 «Про утворення Консультативно-експертної ради при МВС України» втратив

чинність згідно з наказом МВС України від 26.04.2019 № 333, то в структурі ЕС МВС України вирішенню завдань забезпечення належної якості наукових досліджень та нарощування її наукового потенціалу сприяє діяльність *наукової ради НДЕКЦ МВС України* (до 2013 р. – координаційно-методична рада) – колегіального дорадчого органу управління науковою, науково-технічною, експертною і нормотворчою діяльністю, функціонування якого здійснюється згідно з Положенням про наукову раду НДЕКЦ МВС, затвердженого наказом МВС України від 23.09.2013 № 914 [36].

Тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМУ також є *Рада з питань ІВ*, серед основних завдань якої, відмічу підготовку пропозицій та рекомендацій щодо державного стимулювання винахідницької діяльності, комерціалізації результатів інтелектуальної, творчої діяльності, трансферу технологій, а також організації науково-дослідних робіт з питань удосконалення правової охорони ІВ, економічного, інформаційного та ресурсного забезпечення сфери ІВ [37].

Територіальний рівень суб'єктів НМЗ СЕД у сфері ІВ можна дослідити на прикладі одного з територіальних підрозділів ЕС МВС. Так, згідно із наказом МВС від 31.01.2017 № 77 «Про затвердження положень про Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр та територіальні науково-дослідні експертно-криміналістичні центри МВС» (у редакції наказу МВС від 11.06.2019 № 477), у Положенні про Дніпропетровський НДЕКЦ МВС України [38] встановлено, що НДЕКЦ відповідно до покладених на нього завдань здійснює НМЗ своєї СЕД. Крім того, НДЕКЦ для виконання покладених на нього завдань має право, серед іншого, взаємодіяти з підприємствами, установами, організаціями, закладами вищої освіти, іншими юридичними та фізичними особами з метою спільного проведення науково-практичних та інших заходів, розроблення науково-методичних, інформаційних та інших матеріалів у галузі судової експертизи і криміналістики, обміну науковою інформацією і друкованими виданнями, проведення стажування працівників.

Директор НДЕКЦ у межах наданих йому повноважень, у тому числі:

1) контролює і забезпечує виконання в НДЕКЦ Конституції та законів України, актів і доручень Президент України, актів КМУ, наказів і доручень керівництва МВС та ЕС МВС, власних наказів і доручень;

2) звітує перед керівництвом МВС, державним секретарем МВС, керівником ЕС МВС про виконання покладених на НДЕКЦ завдань.

Отже, повноваження щодо НМЗ СЕД, на прикладі ЕС МВС, розподілені наступним чином:

1) *організація* – МВС;

2) *загальне керівництво, здійснення* – ЕС МВС;

3) *здійснення* – територіальні НДЕКЦ;

4) *локальний контроль, забезпечення, звітування* – директори НДЕКЦ [39].

Загальний рівень суб'єктів права ІВ, причетних до формування НМЗ СЕД у сфері ІВ, наразі пов'язаний із поняттям «державна система правової охорони ІВ», яка охоплює [40]:

- ЦОБВ, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері ІВ (Мінекономіки);
- *Національний орган інтелектуальної власності* (далі – НОІВ);
- сукупність наукових, освітніх, інформаційних та інших відповідної спеціалізації державних підприємств, установ, організацій, що належать до сфери управління Мінекономіки.

Постановою уряду визначено, що функції НОІВ виконує державне підприємство «Український інститут інтелектуальної власності» (далі – Укрпатент) [41], в якому для розгляду науково-методичних і науково-практичних рекомендацій та пропозицій щодо можливих та наявних проблем діяльності Укрпатента може утворюватися науково-технічна рада, до складу якої входять працівники Укрпатента, а також можуть бути включені представники Мінекономіки, вчені та кваліфіковані фахівці у сфері ІВ. При цьому зверну увагу на той факт, що Укрпатент є державним комерційним підприємством [42].

Важливу роль у НМЗ СЕД в сфері ІВ відіграють *суб'єкти науково-дослідної діяльності* такі як:

- Науково-дослідний центр судової експертизи з питань ІВ Міністерства юстиції України [43] – здійснює наукові дослідження та проводить експертизи і експертні дослідження у сфері ІВ;

- Науково-дослідний інститут ІВ Національної академії правових наук України [44] – працює у сфері розробки та удосконалення законодавства з ІВ, здійснює прикладну та дослідницьку діяльність в галузі, ініціює та підтримує освітні та просвітницькі проекти для популяризації права ІВ в Україні тощо.

Не менш помітну роль у вирішенні проблем вдосконалення НМЗ СЕД у сфері ІВ, створення її сучасної моделі відповідно до аналогічних європейських та світових стандартів, відіграють *громадські суб'єкти СЕД*, серед яких слід відзначити такі:

- недержавна некомерційна професійна організація «Національна асоціація адвокатів України»;

- громадська організація «Всеукраїнська громадська організація «Союз експертів України» (неприбуткова організація);

- громадська організація «Всеукраїнська незалежна науково-дослідна експертна спілка» (самоврядна професійна громадська організація) та інші.

Нарешті не можна обійти увагою й правові позиції та рішення *органів судової влади*. В очікуванні початку роботи Вищого суду з питань ІВ, значні можливості у покращенні НМЗ СЕД відкривають постанови пленумів Верховного суду України (про застосування судами норм законодавства у справах про захист авторського права і суміжних прав) та Вищого господарського суду України (про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із захистом прав ІВ; про деякі питання практики призначення судових експертів у справах зі спорів, пов'язаних із захистом права ІВ; про деякі питання практики призначення судової експертизи).

Висновки. Таким чином, проведене, на основі аналізу наукових доробків та приписів вітчизняного законодавства, дослідження дало можливість визначити суб'єктні склади судово-експертних відносин та відносин у сфері інтелектуальної власності, які прямо чи опосередковано беруть участь у

регулюванні, управлінні, розробці, користуванні та удосконаленні науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності.

Встановлено, що на законодавчому рівні виокремлені:

– суб'єкти організаційних відносин відомчого науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності;

– суб'єкти координаційних та видавничих відносин міжвідомчого розвитку судової експертизи;

– суб'єкти відносин атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз.

Обґрунтовано доцільність та запропоновано диференціацію суб'єктів науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності на такі інтеграційні рівні:

– загальнодержавний (регулятивний, управлінський, судовий);

– галузевий;

– виробничий (державний, приватний);

– територіальний;

– громадський (постійний, тимчасовий);

– саморегульвний;

– безпосередній (персональний, колективний, працівник, керівник);

– функціональний (організаційний, керівний, контролюючий, забезпечувальний, виконавчий, звітуючий).

Запропоновано доповнити проєкт закону про судово-експертну діяльність положенням, відповідно до якого НМЗ СЕД полягає у плануванні, організації проведення, прийманні, апробації, впровадженні, систематизації та обліку результатів наукових робіт в експертній практиці в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України.

Перелік посилань

1. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 526-р. *Офіційний вісник України*. 2019. № 57, С. 139.

2. Цивільний кодекс України: від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення 06.03.2021)

3. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII (в редакції закону № 2627-III від 11.07.2001). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення 06.03.2021)

References

1. On approval of the Strategy for the development of innovation for the period up to 2030: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of July 10, 2019 No. 526-p. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2019. No. 57. P. 139. (in Ukrainian).

2. Civil Code of Ukraine as of January 16, 2003 No. 435-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (access date 06.03.2021). (in Ukrainian).

3. On Copyright and Related Rights: Law of Ukraine as of December 23, 1993 No. 3792-XII (as amended by Law № 2627-III as of July 11, 2001). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (access date 06.03.2021). (in Ukrainian).

4. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та ате-стацію судових експертів: наказ Міністерства юстиції України від 03.03.2015 № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 06.03.2021)
4. On approval of the Regulation on the Central Expert Qualification Commission at the Ministry of Justice of Ukraine and certification of forensic experts: order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 03.03.2015 No. 301/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (access date 06.03.2021). (in Ukrainian).
5. Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 21.09.2020 № 675. *Офіційний вісник України*. 2021. № 5. С. 158.
5. On approval of the Regulations on the Expert Qualification Commission of the Ministry of Internal Affairs and the procedure for attestation of forensic experts of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine of September 21, 2020 No. 675. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2021. No. 5. P. 158. (in Ukrainian).
6. Серай М. Я., Форіс Ю. Б. Науково-практичний коментар до Закону України «Про судову експертизу». *Експертизи у судовій практиці: наук.-практ. посіб. / КНДІСЕ, Акад. адвокатури; за заг. ред. В. Г. Гончаренка*. Київ, 2010. С. 3-60.
6. Sehai, M. Ya., Foris, Yu. B. (2010) Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine "On Forensic Examination". *Expertise in forensic practice: scientific and practical manual*. Kyiv. P. 3-60. (in Ukrainian).
7. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 06.03.2021)
7. On Forensic Examination: Law of Ukraine as of February 25, 1994 No. 4038-XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (access date 06.03.2021). (in Ukrainian).
8. Головченко Л. М. Про необхідність вдосконалення законодавства про судово-експертну діяльність в Україні. *Криміналістика і судебна експертиза*. 2013. Вип. 58 (1). С. 5-12.
8. Holovchenko, L. M. (2013). On the need to improve legislation on forensic expert activity in Ukraine. *Criminalistics and Forensics*. Issue. 58 (1). P. 5-12. (in Ukrainian).
9. Ткаченко Н. М. Актуальні питання науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2012. Вип. 12. С. 120-126.
9. Tkachenko, N. M. (2012). Current issues of scientific and methodological support of forensic activity in Ukraine. *Theory and practice of forensic science and criminology*. Issue. 12. P. 120-126. (in Ukrainian).
10. Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2017. 20 с.
10. Tkachenko, N. M. (2017). Subjects of forensic activity in the modern system of expert support of criminal proceedings: extended abstract of candidate's thesis: 12.00.09. Kharkiv. 20 p. (in Ukrainian).
11. Антонова М. М. Вплив науково-методичного забезпечення щодо проведення судових експертиз в Україні. *Судово-експертна діяльність: сучасний стан та*
11. Antonova, M. M. (2015). Influence of scientific and methodological support for conducting forensic examinations in Ukraine. *Forensic expert activity: current*

перспективи розвитку: зб. матер. кр. ст. (23 квіт. 2015 р.). Київ, 2015. С. 17-19. <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/8989> (дата звернення 06.03.2021)

12. Полтавський А. О., Прокопенко М. А., Кириленко С. С. Актуальні питання вдосконалення методичного забезпечення судово-експертної діяльності. *Криміналістика і судебна експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. 2013. Вип. 58 (2). С. 167-169.

13. Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Шляхи вирішення проблем науково-методичного забезпечення експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2015. Вип. 15. С. 149-156.

14. Про затвердження Порядку атестації та державної реєстрації методик проведення судових експертиз: постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2008 № 595. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення 06.03.2021)

15. Остропілець А. В. Основні напрямки науково-методичного забезпечення діяльності судово-експертних установ України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16), Т. 3. С. 177-181.

16. Бахін В. П., Гора І. В. Науково-методичне забезпечення слідчої практики: поняття, сутність, значення. *Вісник університету внутрішніх справ*. 1999. Вип. 9. С. 129-134.

17. Дуфенюк О. М. Забезпечення судово-експертної діяльності у кримінальному провадженні: системна парадигма. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2019. Вип. 8. С. 163-173. DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-18>

18. Філіпенко Н. Є. Напрямки удосконалення науково-методичного забезпечення кримінологічної діяльності судово-експертних установ України. *Право. ua*. 2020.

status and prospects: collection of proceedings of the round table. (April 23). Kyiv. P. 17-19. Retrieved from: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/8989> (access date 06.03.2021) (in Ukrainian).

12. Poltavskiy, A. O., Prokopenko, M. A., Kyrylenko, S. S. (2013). Topical issues of improving the methodological support of forensic expert activity. *Criminalistics and Forensics*. Issue 58 (2). P. 167-169. (in Ukrainian).

13. Lozovyi, A. I., Simakova-Yefremian, E. B. (2015). Ways to solve problems of scientific and methodological support of expert activity in Ukraine. *Theory and practice of forensic science and criminology*. Issue. 15. P. 149-156. (in Ukrainian).

14. On approval of the Procedure for attestation and state registration of methods of forensic examinations: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of July 2, 2008 No. 595. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2008-%D0%BF#Text> (access date 06.03.2021). (in Ukrainian).

15. Ostropilets, A. V. (2017). The main directions of scientific and methodological support of forensic institutions of Ukraine. *Subcarpathian Law Herald*. Issue 1 (16), tom 3. P. 177-181. (in Ukrainian).

16. Bakhin, V. P., Hora, I. V. (1999). Scientific and methodological support of investigative practice: concept, essence, meaning. *Bulletin of the University of Internal Affairs*. Issue 9. P. 129-134. (in Ukrainian).

17. Dufeniuk, O. M. (2019). Ensuring forensic expert activity in criminal proceedings: a systemic paradigm. *Bulletin of Lviv University of Trade and Economics. Legal sciences*. Issue. 8. P. 163-173. DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-18> (in Ukrainian).

18. Filipenko, N. Ye. (2020) Directions for improving the scientific and methodological support of criminological activities of forensic institutions of Ukraine. *Pravo.ua*.

№ 2. С. 130-137. DOI <https://doi.org/10.32782/LAW.2020.1.18>

19. Надіжко М. М. Деякі питання науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в системі СБ України (на прикладі комп'ютерно-технічних досліджень). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2019. № 3. С. 15-23.

20. Хомутенко О. В. Про суб'єктів судово-експертної діяльності в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2011. Вип. 11. С. 242-248.

21. Молибога М. П., Полтавський А. О. Методичне забезпечення судово-експертної діяльності – актуальне завдання сьогодення. *Досудове розслідування в Україні: сучасний стан та шляхи підвищення*: матер. наук.-практ. конф. (29 травня 2015 р.); Луганськ. держ. ун-т ім. Е. О. Дідоренка. Миколаїв, 2015. С. 106-110.

22. Кожевников В. В., Аксьонов В. В. До питання науково-методичного забезпечення судово-експертної діяльності в системі МВС України. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation*: collection of scientific papers «Scientia» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), February 12, 2021. Pisa, Italian Republic: NGO European Scientific Platform. P. 8-10. <https://doi.org/10.36074/12.02.2021.v2>

23. Про схвалення Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.06.2016 № 402-р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 44. С. 48.

24. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.08.2016

No. 2. P. 130-137. DOI <https://doi.org/10.32782/LAW.2020.1.18> (in Ukrainian).

19. Nadizhko, M. M. (2019). Some issues of scientific and methodological support of forensic expert activity in the system of the Security Service of Ukraine (on the example of computer and technical research). *Information security of man, society, state*. No. 3. P. 15-23. (in Ukrainian).

20. Khomutenko, O. V. (2011). On the subjects of forensic activity in Ukraine. *Theory and practice of forensic science and criminology*. Issue. 11. P. 242-248. (in Ukrainian).

21. Molyboha, M. P., Poltavskiy, A. O. (2015). Methodical support of forensic activity – an urgent task today. *Pre-trial investigation in Ukraine: current status and ways to improve*: Proceedings of the Scientific and Practical conference. (May 29, Luhansk, Didorenko State University). Mykolaiv. P. 106-110. (in Ukrainian).

22. Kozhevnikov, V. V., Aksonov, V. V. (2021). On the issue of scientific and methodological support of forensic activity in the system of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation*: collection of scientific papers «Scientia» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), February 12, 2021. Pisa, Italian Republic: NGO European Scientific Platform. P. 8-10. <https://doi.org/10.36074/12.02.2021.v2> (in Ukrainian).

23. On approval of the Concept of reforming the state system of legal protection of intellectual property in Ukraine: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 01.06.2016 No. 402-p. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2016. No. 44. P. 48. (in Ukrainian).

24. On approval of the action plan for the implementation of the Concept of reforming the state system of legal protection of intellectual property in Ukraine: order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated

- № 632-р. Урядовий кур'єр від 24.09.2016. № 180.
25. Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства: постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.2014 № 459 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 11.09.2019 № 838).
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.03.2021)
26. Про затвердження Положення про департамент розвитку сфери інтелектуальної власності: наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 28.12.2019 № 842. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0842915-19#n6> (дата звернення 14.03.2021)
27. Про утворення Вищого суду з питань інтелектуальної власності: Указ Президента України від 29.09.2017 № 299/2017. *Офіційний вісник України*. 2017. № 80. С. 11.
28. Олійник О. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності, їх статус та повноваження. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_46804 (дата звернення 15.03.2021)
29. Про затвердження Інструкції про особливості здійснення судово-експертної діяльності атестованими судовими експертами, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах: наказ Міністерства юстиції України від 12.12.2011 № 3505/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 07.09.2015 № 1659/5). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (дата звернення 15.03.2021)
30. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.03.2021)
- 23.08.2016 No. 632-p. *Government Courier* dated 24.09.2016. No. 180. (in Ukrainian).
25. Issues of the Ministry of Economic Development, Trade and Agriculture: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of August 20, 2014 No. 459 (as amended by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of September 11, 2019 No. 838). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/838-2019-%D0%BF#Text> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
26. On approval of the Regulations on the Department of Intellectual Property Development: Order of the Ministry of Economy, Trade and Agriculture of Ukraine dated December 28, 2019 No. 842. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0842915-19#n6> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
27. *On the establishment of the Supreme Court of Intellectual Property: Decree of the President of Ukraine* dated 29.09.2017 No. 299/2017. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2017. No. 80. P. 11. (in Ukrainian).
28. Oliynyk, O. M. Subjects of forensic activity, their status and powers. Retrieved from: https://minjust.gov.ua/m/str_46804 (access date 15.03.2021). (in Ukrainian).
29. On approval of the Instruction on the peculiarities of forensic activities by certified forensic experts who do not work in state specialized expert institutions: order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 12.12.2011 No. 3505/5 (as amended by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 07.09.2015 No. 1659/5). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1431-11#Text> (access date 15.03.2021). (in Ukrainian).
30. On approval of the Regulation on the Ministry of Justice of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of July 2, 2014 No. 228. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).

31. Про внесення змін до Положення про Міністерство юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 06.05.2020 № 380. *Офіційний вісник України*. 2020. № 42. С. 30.
31. On Amendments to the Regulations on the Ministry of Justice of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of May 6, 2020 No. 380. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2020. No. 42. P. 30. (in Ukrainian).
32. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України: постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 878. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.03.2021)
32. On approval of the Regulation on the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of October 28, 2015 No. 878. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-D0%BF#Text> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
33. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03.11.2015 № 1343. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15#Text> (дата звернення 14.03.2021)
33. On approval of the Regulation on the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 03.11.2015 No. 1343. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15#Text> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
34. Про затвердження Положення про Координаційну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.1994 № 778 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 23.05.2007 № 770). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-94-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.03.2021)
34. On approval of the Regulations on the Coordination Council for Forensic Examinations at the Ministry of Justice of Ukraine: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of November 16, 1994 No. 778 (as amended by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of May 23, 2007 No. 770). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/778-94-%D0%BF#Text> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
35. Про затвердження Положення про науково-консультативну та методичну раду з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України: наказ Міністерства юстиції України від 27.03.2012 № 470/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0460-12#Text> (дата звернення 14.03.2021)
35. On approval of the Regulations on the scientific-advisory and methodological council on the problems of forensic examination at the Ministry of Justice of Ukraine: order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 27.03.2012 No. 470/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0460-12#Text> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
36. Діяльність наукової та редакційно-видавничої рад ДНДЕКЦ МВС України. URL: <https://dndek.mvs.gov.ua/> (дата звернення 14.03.2021)
36. Activities of scientific and editorial boards of the State Research Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Retrieved from: <https://dndek.mvs.gov.ua/> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
37. Про утворення Ради з питань інтелектуальної власності: постанова Кабінету
37. On the establishment of the Council on Intellectual Property: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of

- Міністрів України від 07.02.2018 № 90. *Офіційний вісник України*. 2018. № 19. С. 28.
38. Про внесення змін до наказу Міністерства внутрішніх справ України від 31.01.2017 № 77: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11.06.2019 № 477. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MVS924?an=1&ed=2019_06_11 (дата звернення 14.03.2021)
39. Кірін Р. С., Подольхова О. О. Науково-методичне та організаційно-управлінське забезпечення судово-експертної діяльності: актуальні питання. *Юридичні науки: проблеми та перспективи*: матеріали міжнарод. наук.-практ. конференції, (м. Запоріжжя, 26-27 червня 2020 р.) Запоріжжя. 2020. С. 137-141.
40. Про внесення змін до деяких законів України щодо створення національного органу інтелектуальної власності: Закон України від 16.06.2020 № 703-IX. *Офіційний вісник України*. 2020. № 57, С. 23.
41. Про Національний орган інтелектуальної власності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.10.2020 № 1267-р. *Урядовий кур'єр*. 27.10.2020. № 208.
42. Статут Державного підприємства «Український інститут інтелектуальної власності» (нова редакція): наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 30.03.2018 № 462. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/statut-30032018.pdf> (дата звернення 14.03.2021)
43. Про утворення Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12. 2004. № 984-р. *Офіційний вісник України*. 2005. № 1. С. 99.
44. Про створення Науково-дослідного інституту інтелектуальної власності: постановою Кабінету Міністрів України від February 7, 2018 No. 90. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2018. No. 19, P. 28. (in Ukrainian).
38. On amendments to the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated January 31, 2017 No. 77: order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated June 11, 2019 No.477. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/MVS924?an=1&ed=2019_06_11 (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
39. Kirin, R. S., Podolkhova, O. O. (2020) Scientific and methodical, organizational and administrative support of forensic activity: current issues. *Jurisprudence: problems and prospects*: proceedings of the international scientific and practical conference, (Zaporizhzhia, June 26-27) Zaporizhzhia. P. 137-141. (in Ukrainian).
40. On Amendments to Certain Laws of Ukraine Concerning the Establishment of a National Intellectual Property Authority: Law of Ukraine as of June 16, 2020 No. 703-IX. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2020. No. 57. P. 23. (in Ukrainian).
41. About the National Intellectual Property Authority: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of October 13, 2020 No. 1267-p. *Government Courier* 27.10.2020. No. 208. (in Ukrainian).
42. Charter of the State Enterprise "Ukrainian Institute of Intellectual Property" (new edition): Order of the Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine dated 30.03.2018 No. 462. Retrieved from: <https://ukrpatent.org/atachs/statut-30032018.pdf> (access date 14.03.2021). (in Ukrainian).
43. On the establishment of the Research Center for Forensic Intellectual Property: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of December 31, 2004 No. 984-p. *The Official Bulletin of Ukraine*. 2005. No. 1. P. 99. (in Ukrainian).
44. On the establishment of the Research Institute of Intellectual Property: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine as of May 29, 2001 No. 582. *The Official Bulletin*

СУБЪЕКТЫ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКСПЕРТИЗЫ В СФЕРЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Р. С. Кирич

Статья посвящена определению на основе анализа научных публикаций и предписаний отечественного законодательства субъектных составов судебно-экспертных отношений и отношений в сфере интеллектуальной собственности, которые прямо или косвенно участвуют в регулировании, управлении, разработке, использовании и совершенствовании научно-методического обеспечения судебно-экспертной деятельности в сфере интеллектуальной собственности.

Установлено, что на законодательном уровне выделены:

- субъекты организационных отношений ведомственного научно-методического обеспечения судебно-экспертной деятельности;
- субъекты координационных и издательских отношений межведомственного развития судебной экспертизы;
- субъекты отношений аттестации и государственной регистрации методик проведения судебных экспертиз.

Обоснованно наличие в отношениях научно-методического обеспечения, кроме соответствующего субъектного круга, и определенного объектного состава, который может быть представлен как соответствующими действиями (функциями, поведением), направленными на обеспечение, так и совокупностью благ (научно-методических), которые призваны удовлетворить, обеспечить конкретную сферу судебно-экспертной деятельности.

Предложено различать в объектно-субъектных составах такие их виды: 1) объекты, которые нуждаются в обеспечении (судебно-экспертная деятельность, судебная экспертиза, экспертное производство); 2) объекты, которыми обеспечиваются потребности соответствующего уровня действий (научно-методические блага); 3) субъекты, нуждающиеся в обеспечении (судебно-экспертные учреждения, судебные эксперты) 4) субъекты, обеспечивающие потребности (министерства, совещательные органы, судебные эксперты). Выдвинуто предположение, согласно которому субъект, требующий обеспечения, может быть одновременно и субъектом, выполняющим данное обеспечение.

Аргументирована целесообразность и предложена дифференциация субъектов научно-методического обеспечения судебно-экспертной деятельности в сфере интеллектуальной собственности на такие интеграционные уровни: – общегосударственный (регулятивный, управленческий, судебный) – отраслевой; – производственный (государственный, частный); – территориальный; – общественный (постоянный, временный); – саморегулируемый; – непосредственный (персональный, коллективный, работник, руководитель); – функциональный (организационный, руководящий, контролирующий, обеспечительный, исполнительный, отчетный).

Ключевые слова: научно-методическое обеспечение, судебно-экспертная деятельность, субъекты, интеллектуальная собственность, судебный эксперт

SUBJECTS OF SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL SUPPORT OF EXPERTISE IN THE SPHERE OF INTELLECTUAL PROPERTY

R. Kirin

The article is devoted to the definition, based on the analysis of scientific publications and the prescriptions of domestic legislation, the subject composition of forensic relations and relations in the field of intellectual property, which directly or indirectly participate in the regulation, management, development, use and improvement of scientific and methodological support of forensic expert activities in the field of intellectual property.

It has been established that at the legislative level the following are identified:

- subjects of organizational relations of departmental scientific and methodological support of forensic expert activity;
- subjects of coordination and publishing relations of interdepartmental development of forensic examination;
- subjects of the relationship of attestation and state registration of methods of conducting forensic examinations.

It is proposed to distinguish between the following types of object-subject warehouses: 1) objects that need support (forensic expertise, forensic examination, expert proceedings); 2) objects that meet the needs of the corresponding level of action (scientific and methodological benefits); 3) entities in need of support (forensic institutions, forensic experts) 4) entities that provide for the needs (ministries, advisory bodies, forensic experts). It has been suggested that the subject requiring collateral can be simultaneously the subject performing this collateral.

The expediency is argued and the differentiation of subjects of scientific and methodological support of forensic expert activity in the field of intellectual property on the following integration levels is proposed:

- national (regulatory, managerial, judicial);
- sectoral;
- production (state, private);
- territorial;
- public (permanent, temporary)
- self-regulating;
- direct (personal, collective, employee, manager)
- functional (organizational, managerial, controlling, security, executive, reporting).

Key words: scientific and methodological support, forensic activity, subjects, intellectual property, forensic expert.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.90>
УДК 343.98:347.78

Наталія Валеріївна Кісіль
кандидат сільськогосподарських наук,
старший науковий співробітник, судовий експерт

ORCID 0000-0003-1097-360X
E-mail: kisil_n@ukr.net

Бюро «Expert&Technology»

ЕКСПЕРТИЗА ТВОРІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, ЯК ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА ПІДХОДИ ДО ВИРІШЕННЯ ЕКСПЕРТНИХ ЗАВДАНЬ

Публікація присвячена особливостям проведення судових експертиз творів образотворчого мистецтва, як об'єктів авторського права. У роботі визначені основні завдання та редакції питань, які ставляться на вирішення експерта при розгляді спорів про порушення авторських прав на твори образотворчого мистецтва. Основна увага приділена висвітленню методичних підходів до встановлення факту використання анімаційних персонажів та творів живопису, зокрема, шляхом їх відтворення або переробки.

Ключові слова: *твір образотворчого мистецтва, твір живопису, персонаж, об'єкт авторського права, відтворення твору, переробка, інтелектуальна власність, судова експертиза.*

Постановка проблеми. Автори та правовласники творів образотворчого мистецтва нині все частіше стали звертатися до судів цивільної та господарської юрисдикції за захистом своїх авторських прав. В деяких випадках справи розглядаються без призначення експертиз, якщо учасники справи або суд не вбачають за необхідне доводити факт наявності або відсутності використання творів. Наприклад, коли зображення творів образотворчого мистецтва, навіть без будь-якої переробки, наносяться на етикетку чи упаковку товару, або безпосередньо на сам товар (магнітики, керамічну плитку, інші товари широкого споживання). Між тим найчастіше вирішення такої категорії спорів стає неможливим без залучення експертів для встановлення певних фактичних даних та обставин справи, що пов'язані із предметом доказування. Тому особливої актуальності набуває визначення загальних положень експертизи творів образотворчого мистецтва, як об'єктів авторського права, та розробка методичних підходів до вирішення основних експертних завдань, зокрема, встановленню факту використання творів шляхом їх відтворення або переробки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням особливостей проведення експертних досліджень щодо встановлення фактів

використання творів образотворчого мистецтва, в тому числі анімаційних персонажів, вже приділялася увага у роботах М. М. Калініченко, Т. М. Заніної та А. П. Копитько [1, 2, 3]. У 2020 р. Міністерством юстиції України була зареєстрована та внесена до Реєстру методик проведення судових експертиз «Методика дослідження ознак використання та відтворення персонажів анімаційних творів та творів образотворчого мистецтва» (реєстраційний код 13.1.1.04) [4]. Цю методику розробники пропонують застосовувати в якості базового дослідницького алгоритму, котрий дозволяє сфокусувати увагу експерта та спрямувати аналітичні зусилля на розгляд найістотніших аспектів наданих матеріалів справи. Між тим загальні положення судової експертизи творів образотворчого мистецтва, як об'єктів авторського права, поки не були висвітлені. Особливої актуальності також набуває розробка підходів до встановлення фактів відтворення та переробки різних видів творів образотворчого мистецтва.

Мета дослідження. З метою висвітлення загальних положень експертизи творів образотворчого мистецтва, як об'єктів авторського права, та розробки методичних підходів до встановлення факту використання творів, зокрема, шляхом їх відтворення або переробки, здійснено аналіз літературних джерел та експертної практики проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності. Підходи до вирішення експертних завдань творів образотворчого мистецтва висвітлюються на прикладах дослідження анімаційних персонажів та творів живопису.

Викладення основного матеріалу. Твори образотворчого мистецтва з моменту їх створення набувають охорону, як об'єкти авторського права. У ст. 8 Закону України «Про авторське право і суміжні права» (далі – Закон) [5] серед творів, що охороняються авторським правом, безпосередньо вказано твори образотворчого мистецтва.

У розумінні Закону [5] цей термін вживається у наступному значенні: «твір образотворчого мистецтва – скульптура, картина, малюнок, гравюра, літографія, твір художнього (у тому числі сценічного) дизайну тощо».

При судовому розгляді спорів щодо порушень авторських прав на твори образотворчого мистецтва виникає необхідність встановлення фактичних даних, що пов'язані із предметом доказування та потребують використання спеціальних знань. У таких випадках призначається експертиза в сфері інтелектуальної власності.

Слід звернути увагу, що твори мистецтва становляться об'єктом дослідження не лише вищезазначеного виду експертизи. Певні завдання вирішуються при проведенні мистецтвознавчої експертизи. Згідно п. 7.2 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [6], основними завданнями мистецтвознавчої експертизи є:

- проведення атрибуції твору (встановлення автора твору, періоду створення роботи, приналежність до певної школи тощо);
- визначення художнього рівня, історичного значення, культурної цінності та стану твору;
- визначення оціночної або страхової вартості твору;

– визначення відповідності продукції вимогам законодавства про захист суспільної моралі.

Між тим дослідження властивостей, ознак, закономірностей створення й використання творів мистецтва, як об'єктів авторського права, входить до компетенції експертів атестованих за експертною спеціальністю: 13.1.1. «Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами, та інші», яка виділена у межах класу судової експертизи «Експертиза в сфері інтелектуальної власності».

Об'єктами досліджень можуть виступати різні види творів мистецтва:

- твори образотворчого мистецтва;
- зображення персонажів;
- твори скульптури;
- графічні твори (у т. ч. зображення, що використані у торговельних марках) тощо.

У більш ранніх роботах вже зазначалося [7, с. 483], що до основних завдань судової експертизи літературних та художніх творів відносять:

- визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права;
- визначення в об'єкті дослідження або його частині (у тому числі назві) ознак оригінальності та творчого характеру;
- установлення факту відтворення об'єкта авторського права або його частини, що має самостійне значення;
- установлення способу використання об'єкта авторського права тощо.

Ці положення в повній мірі відносяться й до завдань експертизи творів образотворчого мистецтва. Згідно практики, найчастіше перед експертом порушуються питання щодо наявності факту використання певного твору: шляхом його відтворення (повного чи часткового) або переробки.

Основними питаннями, які можуть ставитися на експертизу для встановлення фактів та обставин справи щодо створення та використання творів образотворчого мистецтва, є:

- Чи мало місце повне або часткове відтворення твору ... (назва твору) автора ... (особа 1), при створенні твору автора ... (особа 2)?
- Чи мало місце повне або часткове відтворення твору образотворчого мистецтва ... (назва твору) автора ... (особа 1) у товарі (на упаковці товару) ... (вказати найменування)?
- Чи відтворено у знаку для товарів та послуг за Свідоцтвом України № 000 повністю або частково твір образотворчого мистецтва ... (назва твору), авторські права на який належать ... (вказати особу)?

Для вирішення цих питань часто виникає необхідність у встановленні наявності ознак об'єкта авторського права у творі, що створений раніше. Особливо коли відповідач у своїх запереченнях вказує на відсутність оригінальності та творчого характеру у творі позивача, тобто на його невідповідність умовам надання правової охорони як об'єкта авторського права. Навіть факт наявності у матеріалах справи свідоцтва про реєстрацію на твір, не є свідченням відповідності цього об'єкта критеріям оригінальності та творчого характеру, оскільки під час державної реєстрації не проводиться експертиза по суті.

Тому на вирішення судового експерта також можуть ставитися питання щодо властивостей й ознак твору, наприклад:

– Чи є об'єкт дослідження ... (назва) (або його частина, яка може використовуватися самостійно) результатом творчої праці згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?

– Чи має частина твору ... (назва) самостійне значення та чи є вона оригінальною?

– Чи містить твір ... (назва твору) автора ... (особа 1) ознаки об'єкта авторського права згідно з відомостями, зазначеними в матеріалах справи?

Твори образотворчого мистецтва можуть використовуватися й у торговельних марках. При розгляді спорів щодо визнання недійсними знаків для товарів та послуг виникає необхідність у встановленні факту відтворення певного об'єкта авторського права (відомого твору мистецтва, графічного твору тощо). На експертизу можуть ставитися питання:

– Чи є зображення ..., що використане в графічному зображенні під назвою «...» та зареєстроване за Свідоцтвом про реєстрацію авторського права на твір за № 000, результатом творчої праці?

– Чи відтворено у знаку для товарів та послуг за свідоцтвом України № 000 повністю або частково оригінальну назву твору образотворчого мистецтва ... (назва твору), авторські права на який належать ... (вказати особу)?

У цій статті, у зв'язку із обмеженістю обсягу публікації, підходи до встановлення відтворення твору у торговельних марках не будемо розкривати, цим питанням присвятимо окремі роботи. Зосередимося на питаннях відтворення творів мистецтва у інших об'єктах, які можуть розглядатися як об'єкти авторського права.

Як покаже практика, при встановленні факту використання творів образотворчого мистецтва, виявленні та оцінці їх властивостей й ознак, часто виникає необхідність у застосуванні комплексних знань, як у сфері інтелектуальної власності, так і мистецтвознавства. У таких випадках проводяться комплексні експертизи експертами атестованими за спеціальністю 13.1.1 «Дослідження, пов'язані з літературними, художніми творами та інші» із залученням фахівців відповідної галузі мистецтва, або до проведення експертизи можуть залучатися експерти, атестовані за спеціальністю 15.1 «Мистецтвознавчі дослідження».

На прикладах з експертної практики розглянемо найбільш типові експертні завдання та висвітлимо основні методичні підходи к дослідженню творів образотворчого мистецтва як об'єктів авторського права.

Встановлення факту відтворення творів образотворчого мистецтва – анімаційних персонажів. Одними з найбільш поширених категорій справ, що останні роки перебували на розгляді у судах, є справи щодо порушення авторських прав на твори образотворчого мистецтва – персонажі з анімаційних фільмів.

Відомі персонажі літературних творів, мультиплікаційних та художніх фільмів, творів образотворчого мистецтва завдяки своїй популярності активно використовуються для збільшення уваги споживачів до певних товарів чи

послуг, зокрема: на етикетках продукції, в самій продукції (дитячі іграшки, товари для побуту тощо) та в торговельних марках.

При розгляді спорів щодо незаконного використання персонажів, права на які належать іншим особам, виникає потреба у встановленні оригінальності цього персонажу. Якщо оригінальність персонажу не ставиться під сумнів (або вже доведена), тоді встановлюється наявність або відсутність факту відтворення персонажу у іншому об'єкті (на упаковці певного товару, іграшці, в торговельній марці тощо).

Під час вирішення експертних завдань щодо персонажів анімаційних фільмів, враховується той факт, що персонаж розглядається як частина певного твору (наприклад, аудіовізуального). Оскільки, відповідно до норм авторського права, частина твору, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору, розглядається як твір і охороняється відповідно до Закону [5].

При цьому експерт має встановити чи містить досліджувана частина твору ознаки творчого характеру (оригінальності), і чи можливе самостійне (окремо від інших частин твору) її використання. Якщо буде встановлено, що досліджуваний твір містить лише одну оригінальну частину, то саме на неї буде поширюватися охорона авторським правом. Усі інші частини твору законодавець дає можливість використовувати вільно.

Як свідчать відомості з Державного Реєстру судових рішень та власна експертна практика, в українських судах розглядалися спори щодо використання зображень різних персонажів, зокрема: чебурашка, капітошка, козаки (Грай, Око і Тур з мультсеріалу «Як козаки»), Маша і ведмідь (з мультсеріалу «Маша і ведмідь»), Фрекен Бок, Фиксики тощо.

Розглянемо деякі зі справ, в яких призначалися експертизи, із фокусом на питання, що ставилися на вирішення експертів, та висвітливо деякі підходи до проведення досліджень щодо відтворення зображень персонажів.

У 2011-2012 рр. Господарським судом Автономної республіки Крим розглядалася справа № 5002-22/976-2011 [8] щодо порушення прав на зображення персонажу «Чебурашка». В суд звернулася російська компанія із Смоленська «Комета-плюс» корпорації «Фенси Тойз», якій «Союзмультфільм» передав права на використання образу «Чебурашки», із позовом до виробника із Євпаторії щодо використання образу мультиплікаційного герою «Чебурашки» у іграшках, що вони виробляють.

На вирішення експертизи були поставлені наступні питання:

1. Чи є персонаж «Чебурашка» мультиплікаційних фільмів «Чебурашка», «Крокодил Гена», «Чебурашка идет в школу», «Шапокляк» виробництва кіностудії «Союзмультфільм» частиною твору, яка може використовуватись самостійно?

2. Чи є зовнішній вигляд виробу – «Звірятко № 3» відтворенням зовнішнього вигляду персонажу «Чебурашка» мультиплікаційних фільмів «Чебурашка», «Крокодил Гена», «Чебурашка идет в школу», «Шапокляк» виробництва кіностудії «Союзмультфільм»?

3. Чи є зовнішній вигляд виробу – «Чебурашка» – відтворенням зовнішнього вигляду персонажу «Чебурашка» мультиплікаційних фільмів

«Чебурашка», «Крокодил Гена», «Чебурашка идет в школу», «Шапокляк» виробництва кіностудії «Союзмультфільм»?

З метою вирішення питання чи є персонаж «Чебурашка» частиною твору, яка може використовуватись самостійно, необхідно було встановити чи відповідає персонаж «Чебурашка» з мультиплікаційних фільмів «Чебурашка», «Крокодил Гена», «Чебурашка идет в школу», «Шапокляк» ознакам твору, а також чи можливе його самостійне (окремо від інших частин твору) використання, саме як об'єкта авторського права.

У результаті дослідження було встановлено, що персонаж «Чебурашка» є динамічним образом, створеним в процесі творчої діяльності автора (ів), відображений у об'єктивній формі (виражений у вигляді зображення, що має фіксацію на кіноплівці), має риси та властивості (ім'я, особливості зовнішнього вигляду та характеру), які вирізняють його поміж інших вигаданих персонажів, тобто має усі ознаки частини твору, що може використовуватися самостійно. Відповідно, зроблено висновок, що персонаж «Чебурашка» є частиною твору, яка може використовуватись самостійно.

На наступному етапі дослідження необхідно було встановити факт відтворення зовнішнього вигляду персонажу «Чебурашка» у зовнішньому вигляді виробів «Чебурашка» та «Звірятко № 3».

Не вдаючись до деталей ходу дослідження, зазначимо, що за результатами проведеної експертизи зроблено висновки, що зовнішній вигляд виробу – «Звірятко № 3» не є відтворенням зовнішнього вигляду персонажу «Чебурашка», а зовнішній вигляд виробу – «Чебурашка» є відтворенням зовнішнього вигляду цього персонажу.

Висновок експерта було прийнято як належний доказ у суді та винесено рішення із урахуванням результатів проведеної експертизи.

Іншим відомим персонажем, порушення прав на який розглядали у багатьох справах, був персонаж «Маша» із мультиплікаційного серіалу «Маша и Медведь». У переважній більшості справ призначалася судова експертиза. На прикладі експертизи проведеної у господарській справі № 916/2531/14 [9] розглянемо зміст основних завдань та підходи до їх вирішення.

Експертизою вирішувалися наступні питання:

1. Чи є малюнок із зображенням персонажу «Маша» із мультиплікаційного серіалу «Маша и Медведь» частиною аудіовізуального твору, яка може використовуватися самостійно?

2. Чи є персонаж «Маша» з мультиплікаційного серіалу «Маша и Медведь», частиною аудіовізуального твору, яка може використовуватися самостійно?

3. Чи має місце відтворення зображення персонажу «Маша» із мультиплікаційного серіалу «Маша и Медведь» у зображеннях, розміщених на товарі «Набір юного художника», придбаному представником ТОВ «Маша и Медведь» у магазині «...», за чеком від 00.00.2014, який наявний в матеріалах справи?

З метою визначення наявності чи відсутності відтворення зображення персонажу «Маша» з аудіовізуального твору – мультиплікаційного серіалу «Маша и Медведь» у зображеннях, розміщених на товарі, проводився

порівняльний аналіз елементів їх художньої форми. У результаті дослідження виявлено, що у зображенні дівчинки з товару «Набір юного художника» наявні ознаки, які індивідуалізують зображення персонажу «Маша». Зроблено висновок, що в зображеннях розміщених на товарі «Набір юного художника» має місце відтворення зображення персонажу «Маша» з аудіовізуального твору – мультиплікаційного серіалу «Маша і Медведь».

При встановленні факту відтворення враховується, що охорона авторського права поширюється лише на форму вираження персонажу. Саме у формі твору автор втілює задуманий художній образ, який охороняється авторським правом, як елемент внутрішньої форми твору. Збіг образів є одним з критеріїв запозичення, оскільки для появи нового творчо самостійного твору необхідна нова образна форма [10, с. 34]. При цьому, відтворенням є не лише надання твору такої самої об'єктивної форми, в якій він був первісно виражений, але й втілення твору в нову об'єктивну форму [11, с. 154].

У Методиці проведення судових експертиз анімаційних творів та творів образотворчого мистецтва [4], зазначено:

«5.1 В процесі аналітичного дослідження творів виділяються істотні візуальні ознаки персонажів, достатні для індивідуалізації об'єктів, а також вказується на відмінності у творах. Порівнювальне дослідження закінчується встановленням збігів та відмінностей в об'єктах дослідження.

5.2 Для встановлення факту використання персонажу твору образотворчого мистецтва або аудіовізуального твору експерт складає таблицю збігів щодо порівняльного дослідження персонажів».

У результаті дослідження літературних джерел та експертної практики встановлено, що для визначення наявності факту відтворення певного твору (в тому числі персонажу) під час експертизи необхідно:

- проаналізувати властивості та ознаки досліджуваних об'єктів;
- виділити елементи, які відносяться до елементів форми та змісту;
- виявити спільні та відмінні ознаки;
- провести порівняльний аналіз виявлених ознак;
- з'ясувати характер змін ознак цих об'єктів;
- встановити чи утворюють ознаки, що збігаються, сукупність, що є достатньою для ідентифікації певного об'єкта.

При встановленні факту відтворення або переробки будь-якого твору, особлива увага приділяється аналізу збігів та відмінностей у елементах форми та змісту досліджуваних творів. Більш детально розкриємо ці поняття на прикладі дослідження творів живопису.

Встановлення факту відтворення творів живопису. На вирішення експертизи найчастіше ставиться типове питання:

– Чи мало місце повне або часткове відтворення твору образотворчого мистецтва ... (назва твору) автора ... (особа 1) при створенні твору ... (назва твору) автора ... (особа 2)?

Для вирішення цього питання важливо усвідомити сутність понять форми та змісту творів, навчитись відрізняти елементи творів, які є охороноздатними та можуть свідчити про факт відтворення певного твору, та елементи, на які не поширюється правова охорона авторським правом.

Згідно законодавства відтвореним може бути як твір в цілому, так і його частина. Так, у ст. 9 Закону [5] вказано: «частина твору, яка може використовуватися самостійно, у тому числі й оригінальна назва твору, розглядається як твір і охороняється відповідно до цього Закону».

Для встановлення факту повного або часткового відтворення твору живопису, при створенні іншого твору, проводиться аналіз збігів та відмінностей у елементах форми та змісту досліджуваних творів.

З метою виявлення ознак, які можуть бути притаманні досліджуваним творам, звернемо увагу на зміст поняття твору мистецтва та розглянемо, які елементи форми та змісту літературних та художніх творів виділяються у методичних та літературних джерелах.

У ч. 1 ст. 1 Закону «Про культуру» [12] міститься наступне визначення: «мистецтво – творча художня діяльність у сферах: літератури, архітектури, скульптури, живопису, графіки, декоративно-вжиткового мистецтва, музики, танцю, театру, кіно та інші види діяльності людини, що відображають дійсність у художніх образах».

У Звіті про НДР «Розробка методики проведення судових експертиз анімаційних творів та творів образотворчого мистецтва» [13, с. 12] вказано:

«Ідейний задум творів живопису конкретизується в темі й сюжеті та втілюється за допомогою композиції, малюнка й кольору (колериту). Використовується монохромний живопис (один колірний тон або відтінки одного тону) та система взаємозалежних колірних тонів (так звана барвиста гама); незмінний локальний колір й зміна кольору (півтони, переходи, відтінки), що показують розходження у висвітленні предметів у їхньому положенні в просторі; рефлекси, що вказують на взаємодію різним чином пофарбованих предметів. Загальний тон дозволяє зобразити предмети в єдності з навколишнім середовищем. Виразність живопису досягається за допомогою характерних мазків, обробки барвистої поверхні (фактури). Передача об'єму і простору зв'язана з лінійною та повітряною перспективою, світлотіньовим моделюванням, використанням тональних градацій і просторових якостей теплих і холодних кольорів...».

У вищезазначеному джерелі також зазначено [13, с. 51]: «До переліку найважливіших засобів художньої візуалізації та структурних компонентів, які аналізуються в процесі зіставлення з метою визначення можливої «суттєвої подібності», належать перспектива, композиція, кольорова палітра, індивідуальна стилістика і характерна техніка виконання, виразні особливості освітлення, окремі графічні атрибути та інші засоби художньої візуалізації, які визнаються важливими для проведення дослідження».

Д. Липчик [14, с. 67-68] вказує, що в процесі вираження свого твору художник використовує лінії, кольори, форми, матеріали...».

Якщо розглядати структурні елементи літературних та художніх творів з позиції авторського права, то їх прийнято поділяти на дві основні групи.

1. *Елементи змісту твору* (до них відносять: тему, матеріал, сюжет твору та ідейний зміст твору). Ці елементи, як зазначав В. Юнас [10, с. 45], відносяться до юридично байдужих елементів, тобто таких, на які не поширюється охорона авторського права.

2. *Елементи форми твору.* Елементи форми умовно поділяють на елементи внутрішньої та зовнішньої форми твору [10, с. 45]. До елементів внутрішньої форми перш за все відносять образи твору. До елементів зовнішньої форми літературних та художніх творів відносять мову твору з усіма її художніми особливостями.

За нормами авторського права, в тому числі встановленими ч. 3 ст. 8 Закону [5]: «Правова охорона поширюється тільки на форму вираження твору і не поширюється на будь-які ідеї, теорії, принципи, методи, процедури, процеси, системи, способи, концепції, відкриття, навіть якщо вони виражені, описані, пояснені, проілюстровані у творі».

Тому виявлення збігів у змісті творів, не є достатньою підставою для висновку про наявність відтворення творів. Враховуючи те, що лише на форму вираження твору поширюється правова охорона, відповідно, ці елементи є визначальними при встановленні факту використання.

Розглянемо, які елементи форми та змісту, можуть бути характерними для творів живопису.

В. Іонас [10, с. 46-47] у творах мистецтва виділяє наступні складові елементи змісту та форми: тема, матеріал, ідейний зміст, сюжет, образна система і засоби виразності твору мистецтва.

Як зазначається у літературних джерелах [15, с. 143], види мистецтва відрізняються один від одного і тим, що кожний з них відтворює дійсність за допомогою своїх особливих засобів виразності. У кожного виду пластичного мистецтва свій матеріал, за допомогою якого створюється художній образ. У живописі – колір, в графіці – лінія, штрих, в скульптурі – об'єм.

Образна структура творів пластичного мистецтва будується зорово-пластичними засобами: композицією, всіма елементами форми (простір, об'єм, пластичність, ритм, лінія, світлотінь, колір і т. д.), характером обробки матеріалу [15, с. 143].

Виходячи з аналізу літературних джерел та експертної практики вважаємо, що до елементів змісту творів живопису, залежно від жанру в якому вони створюються, можуть бути віднесені: *ідея, сюжет твору та/або тематика твору.*

До елементів форми творів живопису можуть бути віднесені: художній образ, а також композиція і мова твору живопису (засоби виразності образотворчого мистецтва), зокрема:

- композиція твору (принцип вирішення простору, ритм і пропорції, динамічність та статичність, симетрія та асиметрія, масштаб, групування елементів),
- колірна гама (палітра кольорів),
- стилістика (манера виконання) та характерна техніка виконання,
- фактура тощо.

При проведенні дослідження певного твору важливо виділити: які елементи можуть бути віднесені до змісту твору, а які до форми.

З метою встановлення факту повного або часткового відтворення творів живопису, при створенні іншого твору, необхідно проводити порівняльний аналіз найбільш значущих для розкриття виразності образів досліджуваних творів елементів форми та змісту.

При цьому, при дослідженні елементів форми творів звертається увага на їх індивідуальність (оригінальність), і встановлюється чи не були вони в певній мірі детерміновані наявними в розпорядженні художніми або технічними засобами, або зумовлені властивостями та ознаками об'єкту зображення.

Також експерти мають враховувати, що в будь-якому творі можуть бути присутні елементи, що є відображенням об'єктивної дійсності чи реальних фактів, або обумовлені певними загальноприйнятими техніками (способами, стандартами) створення творів у певній галузі чи культурними традиціями. Тобто такі елементи, які не є оригінальними та можуть використовуватися вільно без завдання шкоди охороні раніше створених творів.

Встановлення факту переробки твору живопису. Крім встановлення факту повного або часткового відтворення творів мистецтва, на вирішення судової експертизи можуть ставитися питання щодо наявності переробки, наприклад:

Чи є твір ... (назва твору) автора ... (особа 2), переробкою (похідним твором) твору ... (назва твору) автора ... (особа 1)?

Під час аналізу відомостей, що містяться у матеріалах справи, на наш погляд, доцільно звертати увагу на такі питання:

– Чи дійсно певний твір живопису (позивача) був створений раніше за твір (відповідача)?

– Чи наявні підтвердження, що до створення твору відповідачем йому було відомо про існування твору позивача. Чи містяться в матеріалах справи відомості, що відповідач мав можливість ознайомитися з ним?

– Чи є підстави для висновку, що у досліджуваних творах живопису було втілено образи об'єктів реального світу, із притаманним таким рослинам або іншим об'єктам характерними ознаками?

– Чи можуть збіги у досліджуваних творах бути обумовлені обранням схожих об'єктів зображення, відображенням їх із застосуванням прийомів декоративної стилізації (спрощення та узагальнення форми) у притаманних цим видам рослин кольорах, із використанням композиційної побудови творів, яка широко використовується різними авторами при зображенні таких об'єктів, та виконанні всіх творів у техніці, що широко застосовується при створенні аналогічних творів?

Якщо під час дослідження буде встановлено, що виявлені збіги в досліджуваних об'єктах відносяться до елементів змісту твору, то у такому випадку не буде підстав для висновку про наявність відтворення, переробки або інше використання більш раннього твору.

При виявленні збігів у елементах форми досліджуваних творів, необхідно визначити чи є ці елементи індивідуалізуючими саме для цього твору, або є загальноприйнятими (стандартними) для такого виду творів.

Якщо буде встановлено, що виявлені збіги у елементах досліджуваних творів живопису обумовлені відображенням об'єктивної дійсності (властивостей та ознак об'єктів зображення), із використанням загальноприйнятих технік (способів) створення живописних творів, відповідно, на ці елементи не буде поширюватися правова охорона. Такі елементи не індивідуалізують

твори певного автора (не є оригінальними), і можуть вільно використовуватися у роботах різних авторів. Виявлення таких фактів не є підставою для висновку про наявність переробки.

Висновки. На основі узагальнення експертної практики встановлено, що основними завданнями судової експертизи творів образотворчого мистецтва є: визначення в об'єкті дослідження ознак об'єкта авторського права; визначення в об'єкті дослідження або його частині (у тому числі назві) ознак оригінальності та творчого характеру; установлення факту відтворення твору або його частини, що має самостійне значення; установлення факту переробки твору.

Запропоновано наступний алгоритм дій при встановленні факту відтворення творів образотворчого мистецтва – персонажів: 1) проаналізувати властивості та ознаки досліджуваних об'єктів; 2) виділити елементи, які відносяться до елементів форми та змісту; 3) виявити спільні та відмінні ознаки, провести їх порівняльний аналіз; 4) з'ясувати характер змін ознак цих об'єктів; 5) встановити чи утворюють ознаки, що збігаються, сукупність, достатню для ідентифікації конкретного об'єкта.

Виявлення збігів в елементах досліджуваних творів живопису, що обумовлені відображенням об'єктивної дійсності (властивостей і ознак об'єктів зображення), використанням загальноприйнятих (стандартних) технік і способів створення творів, не є підставою для висновку про наявність відтворення або переробки твору.

Перелік посилань

1. Калініченко М. М. Північноамериканські методики дослідження фактів використання творів образотворчого мистецтва шляхом переробки зі зміною матеріального носія. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ, 2016. Вип. 61. С. 499-507.
2. Калініченко М. М. Доктрина «добросовісного використання» творів образотворчого мистецтва в аналітичній практиці північноамериканських судових експертів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 369-376.
3. Заніна Т. А., Копитко А. П. Персонаж як самостійний об'єкт авторського права. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2016. Вип. 16. С. 376-382.
4. Методика дослідження ознак використання та відтворення персонажів анімаційних творів та творів образотворчого мистецтва: зареєстровано в Міністерстві

References

1. Kalinichenko, M. M. (2016). North American methods of studying the facts of the use of works of fine art by processing with a change of material carrier. *Forensics and Criminalistics: interdepartmental scientific and research collection*. Kyiv. Issue. 61. P. 499-507. (in Ukrainian).
2. Kalinichenko, M. M. (2016). The doctrine of "fair use" of works of fine art in the analytical practice of North American forensic experts. *Theory and practice of forensic examinations and criminalistics*. Issue 16. P. 369-376. (in Ukrainian).
3. Zanina, T. A., Kopytko, A. P. (2016). Character as an independent object of copyright. *Theory and practice of forensic examinations and criminalistics*. Issue 16. P. 376-382. (in Ukrainian).

4. Methodology of research of signs of use and reproduction of characters of animated works and works of fine arts: registered in the

- юстиції України 14.02.2020, реєстраційний код 13.1.1.04.
5. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 № 3792 – XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення 01.04.2021).
6. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 01.04.2021).
7. Кісіль Н. В. Теоретичні та методологічні основи судової експертизи літературних та художніх творів як об'єктів авторського права. *Криміналістика і судова експертиза*: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ, 2016. Вип. 61. С. 478-487.
8. Постанова Севастопольського апеляційного господарського суду від 12.04.2012 у справі № 5002-22/976-2011. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/23540890> (дата звернення 01.04.2021).
9. Ухвала Господарського суду Одеської області від 24.10.2014 у справі № 916/2531/14. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41091424> (дата звернення 01.04.2021).
10. Ионас В. Я. Произведения творчества в гражданском праве. Москва: Юрид. лит., 1972. 168 с.
11. Сергеев А. П. Авторское право России. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского ун-та, 1994. 312 с.
12. Про культуру: Закон України від 14.12.2010 № 2778-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (дата звернення 02.04.2021).
13. Розробка методики проведення судових експертиз анімаційних творів та творів Ministry of Justice of Ukraine on 14.02.2020, registration code 13.1.1.04. (in Ukrainian).
5. On copyright and related rights: Law of Ukraine dated 23.12.1993 No. 3792 – XII. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (access date 01.04.2021). (in Ukrainian).
6. On the approval of the Instruction on the appointment and conduct of forensic examinations and Scientific and methodological recommendations on the preparation and appointment of forensic examinations and expert studies: Order of the Ministry of Justice of Ukraine dated 26.12.2012 No. 1950/5. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (access date 01.04.2021). (in Ukrainian).
7. Kisil, N. V. (2016). Theoretical and methodological foundations of forensic examination of literary and artistic works as objects of copyright. *Forensics and Criminalistics*: interdepartmental scientific and research collection. Kyiv. Issue. 61. P. 478-487. (in Ukrainian).
8. Resolution of the Sevastopol Economic Court of Appeal dated 12.04.2012 in case No. 5002-22/976-2011. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/23540890> (access date 01.04.2021). (in Ukrainian).
9. Resolution of the Economic Court of the Odesa Oblast dated 10.24.2014 in case No. 916/2531/14. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/41091424> (access date 01.04.2021). (in Ukrainian).
10. Ionas, V. Ya. (1972). Works of creativity in civil law. Moscow. 168 p. (in Russian).
11. Sergeev, A. P. (1994). Copyright of Russia. St. Petersburg. 312 p. (in Russian).
12. On culture: Law of Ukraine dated 14.12.2010 No. 2778-VI. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17> (access date 02.04.2021). (in Ukrainian).
13. Kalinichenko, N. N., Struk, I. A., Kharabukha, Yu. S. (2018). Development of

образотворчого мистецтва: звіт про НДР (заключ.) / МКОУ, ЛНДІСЕ; кер. М. М. Калініченко; викон.: І. О. Струк, Ю. С. Харабуга. № ДР 0117U000689. Львів. 2018. 78 с.

14. Липчик Д. Авторское право и смежные права / пер. с фр. Москва: Ладомир; изд-во ЮНЕСКО, 2002. 788 с.

15. Король А. Теоретичні аспекти класифікації пластичних мистецтв. *Молодь і ринок*. 2012. № 1 (84). С. 141-146.

a methodology for conducting forensic examinations of animated works and works of fine art: report on research (conclusion). No. ДР 0117U000689. Lviv. 78 p. (in Ukrainian).

14. Liptsik, D. (2002). Copyright and related rights. Moscow. 788 p. (in Russian).

15. Korol, A. (2012). Theoretical aspects of the classification of plastic arts. *Youth and the market*. No. 1 (84). P. 141-146. (in Ukrainian).

ЭКСПЕРТИЗА ПРОИЗВЕДЕНИЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА, КАК ОБЪЕКТОВ АВТОРСКОГО ПРАВА: ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ И ПОДХОДЫ К РЕШЕНИЮ ЭКСПЕРТНЫХ ЗАДАЧ

Н. В. Кисиль

При судебном рассмотрении споров о нарушениях авторских прав на произведения изобразительного искусства возникает необходимость в установлении факта использования произведений. В Украине исследование свойств, признаков, закономерностей создания и использования произведений искусства, как объектов авторского права, входит в предмет экспертизы в сфере интеллектуальной собственности.

На основе обобщения экспертной практики выявлено основные задачи судебной экспертизы произведений изобразительного искусства. Ими являются:

- определение в объекте исследования признаков объекта авторского права;
- определение в объекте исследования или его части (в том числе названии) признаков оригинальности и творческого характера;
- установление факта воспроизведения произведения или его части, которая имеет самостоятельное значение;
- установление факта переработки произведения.

В результате исследований разработаны подходы к решению экспертных задач, связанных с произведениями изобразительного искусства. Основные подходы освещены на примерах исследования анимационных персонажей и произведений живописи.

Предложено следующий алгоритм действий при установлении факта воспроизведения произведений изобразительного искусства – персонажей:

- 1) проанализировать свойства и признаки исследуемых объектов;
- 2) выделить элементы, которые относятся к элементам формы и содержания произведения;
- 3) выявить общие и отличительные признаки, провести их сравнительный анализ;
- 4) выяснить характер изменений признаков этих объектов;
- 5) установить образуют ли совпадающие признаки совокупность, которая является достаточной для идентификации определенного объекта.

По результатам исследования автор делает вывод, что при установлении факта воспроизведения или переработки произведения живописи, особое внимание следует уделять анализу совпадений и различий в элементах формы и содержания изучаемых произведений. При обнаружении совпадений в элементах формы, необходимо определить являются ли эти элементы индивидуализирующими для этого произведения (являются ли оригинальными). При установлении, что обнаруженные совпадения в элементах исследуемых произведений живописи обусловлены отображением объективной действительности (свойств и признаков объектов изображения), использованием общепринятых (стандартных) техник и способов создания, не будет оснований для вывода о наличии воспроизведения или переработки произведения. Такие элементы не индивидуализируют произведение определенного автора (не являются оригинальными) и, согласно положениям авторского права, могут свободно использоваться в работах разных авторов.

Ключевые слова: произведение изобразительного искусства, произведение живописи, персонаж, объект авторского права, воспроизведение произведения, переработка, интеллектуальная собственность, судебная экспертиза.

EXPERTISE OF FINE ART WORKS AS OBJECTS OF COPYRIGHT: GENERAL PROVISIONS AND APPROACHES TO THE SOLUTION OF EXPERT PROBLEMS

N. Kisil

When considering disputes over copyright infringement on works of fine art, it becomes necessary to establish the fact of the use of works. In Ukraine, the study of properties, features, patterns of creation and use of works of art as objects of copyright is included in the subject of expertise in the field of intellectual property.

Based on generalization of expert practice, the main tasks of forensic examination of works of fine art have been identified. They are:

- definition in the research object of the characteristics of the copyright object;
- determination in the object of research or part of it (including the name) of the signs of originality and creative nature;
- establishment of the fact of reproduction of a work or part thereof, which has an independent meaning; establishment of the fact of processing of a work.

As a result of the research, approaches have been developed to solve expert problems related to works of fine art. The main approaches are highlighted by examples of the study of animated characters and paintings.

The following algorithm of actions is proposed when establishing the fact of reproduction of works of fine art – characters:

- 1) to analyze the properties and characteristics of the objects under study;
- 2) highlight the elements that relate to the elements of the form and content of the work;
- 3) identify common and distinctive features; conduct its comparative analysis;
- 4) to find out the nature of changes in the attributes of these objects;
- 5) to establish whether the coinciding attributes form a set that is sufficient to identify a certain object.

Based on the results of the study, the author concludes that when establishing the fact of reproduction or processing of a work of painting, special attention should be

paid to the analysis of coincidences and differences in the elements of the form and content of the studied works. If you find matches in the elements of the form, it is necessary to determine whether these elements are individualizing for this work (whether they are original). When it is established that the found coincidences in the elements of the studied works of painting are due to the reflection of objective reality (properties and features of the objects of the image), the use of generally accepted (standard) techniques and methods of creation, there will be no reason to conclude that there is a reproduction or processing of the work. Such elements do not individualize the work of a particular author (they are not original) and, according to the provisions of copyright, can be freely used in the works of different authors.

Key words: a work of art, a work of painting, a character, an object of copyright, reproduction of a work, processing, intellectual property, forensic examinati

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.91>

УДК 343.98:340

Наталія Борисівна Климова
провідний судовий експерт
відділу товарознавчих досліджень та досліджень
об'єктів інтелектуальної власності
лабораторії автотехнічних, товарознавчих
та спеціальних видів досліджень

E-mail: nataliia.klymova@kndise.gov.ua

Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України

ВИЗНАЧЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ВНАСЛІДОК НЕПРАВОВІРНОГО ВИКОРИСТАННЯ ВИНАХОДІВ, КОРИСНИХ МОДЕЛЕЙ

У статті зроблено аналіз наукових досліджень, опублікованих у періодичних і наукових вітчизняних і зарубіжних виданнях, та правових документів, що стосуються визначення матеріальної шкоди, яка завдана правовласнику внаслідок неправовірного використання об'єктів промислової власності: винаходів, корисних моделей. Наведено методики визначення матеріальної шкоди. Згадано про недоліки, які існують під час експертного дослідження винаходів і корисних моделей.

Ключові слова: патентна система, винахід, корисна модель, охороноздатний об'єкт, патентовласник, майнове право, відшкодування збитків, упущена вигода, розрахунок розміру збитків, експертиза об'єктів інтелектуальної власності.

Постановка проблеми. У сучасних умовах посиленого зростання рівня конкурентоспроможності на ринку товарів та послуг, при використанні високих технологій у різних сферах виробництва, виключне право власника на

створений ним винахід набуває все більшого значення. В Україні ще приділяється недостатньо уваги правовому закріпленню охоронних норм інтелектуальної власності, що у свою чергу, може призвести до витоку інтелектуального капіталу, як вже накопиченого, так і потенційного в інші країни, що без сумніву буде негативно відзеркалено на розвитку різних галузей України.

З метою вирішення конфліктів, з приводу порушення права власності на винаходи і корисні моделі, є потреба визначення матеріальної шкоди шляхом використання спеціальних знань, однак ці питання розглянуті у науковій літературі фрагментарно і потребують детального дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення проблем правової охорони винаходів, визначення матеріальної шкоди, що завдана правовласнику винаходів безумовно привертає увагу тих, хто так чи інакше має справу з винаходами. Науковий аналіз досліджень віддзеркалюється у сучасних працях. На сьогодні маємо ґрунтовні роботи присвячені вивченню системи правової охорони винаходів в Україні. Це праці О. О. Булова, С. Л. Дегтярьова, В. С. Дробязко, С. О. Довгого, В. О. Жарова, В. І. Жукова, В. П. Петрова, О. А. Підпригори, та ін.

Однак наукових праць щодо визначення матеріальної шкоди, що завдана правовласником винаходів шляхом проведення судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності існує небагато, тому виникає гостра потреба вивчення такої проблеми українськими вченими.

Мета дослідження. Мета статті полягає в узагальненні теоретичних, правових і методичних аспектів, що стосуються методики визначення матеріальної шкоди унаслідок неправомірного використання винаходів під час проведення судової експертизи.

Викладення основного матеріалу. В результаті реформування патентної системи України було прийнято Закон України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі» та введенням його в дію 01.07.1994, який дозволив відновити патенту форму охорони винаходів. Патент це юридично технічний документ, виданий уповноваженим державним органом, за допомогою якого держава засвідчує право володільця на створений ним об'єкт винаходу чи корисної моделі. Патент має подвійну природу. З однієї сторони, це юридичний документ оскільки він закріплює за володільцем патенту визначені законом права. З іншої сторони це технічний документ, тому що він містить технічний опис суті винаходу [1]. Видавши патент держава гарантує, що:

- заявлене технічне рішення є охороноздатним об'єктом права інтелектуальної власності (далі – ОПІВ);
- встановлено право авторства на об'єкт;
- визнано право власності на ОПІВ;
- визначена дата пріоритету на заявлене технічне рішення.

Порушником патенту вважають будь-яку фізичну або юридичну особу, яка використовує винахід або корисну модель з порушенням закону. До найтипівіших видів порушень права патентовласника відносять несанкціоноване виготовлення, застосування, вивезення, пропозицію до продажу, продаж та інше введення в господарський обіг або збереження з цією метою продукту, що містить запатентований винахід або корисну модель, а також застосування способу, що

його охороняє патент на винахід, або введення в господарський оборот чи збереження з цією метою продукту, виготовлено безпосередньо способом, що його охороняє патент на винахід (корисну модель).

Порушеннями патентних прав визнаються будь-які дії, прямо або непрямо направлені на несанкціоноване введення в господарський оборот охоронюваних об'єктів промислової власності. Права патентовласників можуть бути порушені як у рамках укладених ними ліцензійних договорів, так і поза ними. До порушень ліцензійного договору відносять будь-які дії ліцензіата, які виходять за межі надаваних йому за договором прав або в невиконанні чи неналежному виконанні покладених на нього обов'язків. До позадоговірних порушень патентних прав відносять будь-які дії осіб направлені на несанкціоноване використання запатентованого ОПІВ, крім встановлених законом випадків вільного використання чужих охоронюваних об'єктів. Майнові права на патент вважаються порушеними, якщо у виготовленому продукті або застосованому способі використано кожну ознаку винаходу або корисної моделі, включену до незалежного пункту формули, або ознаку, еквівалентну їй [1].

Відповідно до ч. 1 ст. 28 Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі»: права, що випливають з державної реєстрації винаходу (корисної моделі), діють від дати, наступної за датою державної реєстрації винаходу (корисної моделі).

Володілець патенту має право використовувати винахід (корисну модель) на свій розсуд, якщо таке використання не порушує прав інших володілців патенту.

Використанням винаходу (корисної моделі) визнається:

– виготовлення продукту із застосуванням запатентованого винаходу (корисної моделі), застосування такого продукту, пропонування для продажу, в тому числі через Інтернет, продаж, імпорт (ввезення) та інше введення його в цивільний оборот або зберігання такого продукту в зазначених цілях;

– застосування процесу, що охороняється патентом, або пропонування його для застосування в Україні, якщо особа, яка пропонує цей процес, знає про те, що його застосування забороняється без згоди володілця патенту або, виходячи з обставин, це і так є очевидним.

Продукт визнається виготовленим із застосуванням запатентованого винаходу (корисної моделі), якщо при цьому використано кожну ознаку, включену до незалежного пункту формули винаходу (корисної моделі), або ознаку, еквівалентну їй.

Процес, що охороняється патентом, визнається застосованим, якщо використано кожну ознаку, включену до незалежного пункту формули винаходу, або ознаку, еквівалентну їй.

Будь-який продукт, процес виготовлення якого охороняється патентом, за відсутністю доказів протилежного вважається виготовленим із застосуванням цього процесу за умови виконання принаймні однієї з двох вимог:

– продукт, виготовлений із застосуванням процесу, що охороняється патентом, є новим;

– існують підстави вважати, що зазначений продукт виготовлено із застосуванням даного процесу і володілець патенту не в змозі шляхом

прийнятних зусиль визначити процес, що застосовувався при виготовленні цього продукту.

В такому разі обов'язок доведення того, що процес виготовлення продукту, ідентичного тому, що виготовляється із застосуванням процесу, який охороняється патентом, відрізняється від останнього, покладається на особу, щодо якої є достатні підстави вважати, що вона порушує права володільця патенту.

Володільць патенту може використовувати попереджувальне маркування із зазначенням номера патенту на продукті чи на упаковці продукту, виготовленого із застосуванням запатентованого винаходу (корисної моделі).

Патент надає його володільцю виключне майнове право перешкоджати використанню винаходу (корисної моделі), у тому числі забороняти таке використання, крім випадків, якщо таке використання не визнається згідно з цим Законом порушенням прав, що впливають з державної реєстрації винаходу (корисної моделі).

Володільць патенту може передавати на підставі договору виключні майнові права інтелектуальної власності на винахід (корисну модель) будь-якій особі, яка стає його правонаступником.

Володільць патенту має право дати будь-якій особі дозвіл (видати ліцензію) на використання винаходу (корисної моделі) на підставі ліцензійного договору.

Слід зазначити, що об'єднання в одній позовній заяві і в одному судовому провадженні вимог про припинення несанкціонованого використання винаходу і про відшкодування завданих таким використанням збитків є доцільним та не суперечить нормам процесуального законодавства [2].

Відшкодування збитків вважається найбільш адекватним заходом відповідальності за порушення патентних прав. Питання про те, в якому розмірі їх можна стягнути, одним з перших задають володільці патентів, які звертаються до адвоката у разі незаконного використання запатентованого об'єкта.

Дійсно, при відсутності можливості вимагати компенсацію, як при порушенні авторських прав і прав на торгову марку, саме відшкодування збитків дозволяє відновити права, інтереси, матеріальне становище патентовласника. Крім того, така міра відповідальності надає превентивний вплив на недобросовісних осіб.

У той же час збитки від порушення патенту мають свої особливості. Об'єктом порушення є не певна річ, а право досить невизначеної вартості. Збитки з'являються в результаті того, що порушується монопольне становище патентовласника. І перш за все вони включають упущену вигоду від появи на ринку конкурента, який порушив монополію правовласника.

Природно, відшкодування таких збитків викликає великі труднощі на практиці. Збитки потрібно довести в ході змагального процесу, інакше вони так і залишаться економічною категорією, а не перейдуть у міру відповідальності порушника і не будуть відшкодовані. Потрібні розрахунки з підтвердженням кожної цифри, обґрунтовані аргументи і достовірні докази.

За своєю юридичною природою відшкодування збитків є не штрафною, а компенсаційною санкцією. Вони стягуються на користь потерпілої сторони для відновлення її майнового стану. Відновлення повинне відбуватися в тому обсязі, якби права і інтереси потерпілої особи не були порушені.

Компенсація збитків передбачена і у ст. 22 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Зазначено, що під збитками розуміються витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права. Також збитками визнаються неодожені доходи, які ця особа реально могла одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Таким чином, відшкодування збитків не повинно збагатити потерпілу сторону. Вона не повинна отримати більше, ніж мала б, якби правопорушення не відбулося.

Відшкодуванню підлягає і упущена вигода, тобто ті надходження, які відбулися б при нормальному (правовому) перебігу подій. Отже, у справах про порушення патенту основну (якщо не єдину) складову збитків утворює саме упущена вигода. І розуміння такої ролі збитків, як компенсаційна, дуже важливо при обчисленні і доведенні розміру упущеної вигоди в розглянутих справах.

Необхідно відмовитися від тих варіантів обчислення збитків, які здаються простими, але явно не відповідають суті аналізованих заходів відповідальності, специфіки порушення патентних прав. Наприклад, часто спостерігається, що при порушенні патентних прав потрібно встановити кількість вироблених і проданих контрафактних товарів. Кожен контрафактний товар витісняє товар патентовласника. Відповідно потрібно підрахувати, скільки б заробив власник патенту, якби кількість товару, в якому міститься винахід, купили б у нього. Такий підхід може мати ряд логічних та юридичних помилок.

По-перше, помилково апріорі стверджувати, що контрафактний товар витіснив оригінальний. Чи дійсно оригінальний товар не був куплений у патентовласника, тому що на ринку з'явився дешевший контрафактний? Це питання, що підлягає доведенню. Можливо, порушник сам знайшов свої ринки збуту.

По-друге, в даному випадку немає причинно-наслідкового зв'язку. Якщо порушник знайшов нові ринки збуту, то неможливо говорити про якісь доходи, які патентовласник міг би там отримати.

Звичайно, невірно говорити, що даний підхід до розрахунків збитків у будь-якій ситуації є хибним і ні за яких обставин не може використовуватися. Якщо продавець не купили у патентовласника товар тому, що порушник запропонував їм аналогічний за меншою ціною, то зменшення обсягу реалізації в патентовласника відбудеться саме внаслідок порушення. На не отриманий через це прибуток патентовласник з упевненістю міг розраховувати, так як раніше успішно продавав свій товар даними продавцям. Цей не отриманий дохід відповідає всім ознакам упущеної вигоди і підлягає відшкодуванню: є прямий причинно-наслідковий зв'язок, і збагачення за рахунок порушника не відбудеться.

Але щоб такий розрахунок збитків було прийнято судом, необхідно підтвердити попереднє співробітництво з продавцями і кількість купленого ними у порушника товару. Доведення цього зі зрозумілих причин викличе складнощі. Конфлікт не буде сприяти співпраці продавців і патентовласника у справі притягнення порушника до відповідальності. Можна, звичайно, попереджати продавця про можливий до нього позов про порушення ним прав на патент продажем контрафактних товарів. Але слід враховувати, що не

отриманий прибуток можна стягнути лише один раз: або з продавця, або з виробника. Подвійне відшкодування збитків, в даному випадку, законодавчо не передбачено, а відповідно є неправомірним.

Існує хибна думка про перевагу захисту ОПІВ декількома видами охоронних документів, наприклад, патентом на винахід (корисну модель) та патентом на промисловий зразок. На практиці таке патентування можливо, хоча зрозуміло, що винахід і зовнішній вигляд – різні результати творчості. Твердження, що нібито наявність двох патентів (на промисловий зразок і на винахід або корисну модель) щодо одного і того ж об'єкта дозволяє стягувати збитки, розраховані за ціною виробу, за порушення і одного, і іншого патенту. Звичайно, це суперечить самій суті збитків і їх стягнення як компенсаційної санкції. Описані в обох патентах рішення, навіть якщо захищені різні результати творчості, втілюються в одному виробі. Всі неодолені прибутки зазвичай прив'язуються до виробу: ціною і кількістю контрафактного товару. В даному випадку в ньому втілені обидва об'єкти. Подвійний підрахунок збитків неприпустимий. Тому, якщо робити розрахунок з урахуванням ціни виробу, зменшення обсягу продажів внаслідок порушення, то розмір збитків залишається незмінним незалежно від того, скільки патентів втілив у виробі порушник. Однак, тут спостерігається одна ледве помітна помилка в підході до розрахунку збитків виходячи з ціни самої речі, в якій втілений нематеріальний результат творчості. Ця помилка полягає в тому, що даних підхід до визначення збитків не враховує значимість кожного запатентованого об'єкта у реалізованому контрафактному товарі та відповідний додатковий дохід, який він створює.

Патент робить його власника монополістом. Він отримує свій дохід внаслідок того, що на ринку немає конкурента, що продає аналогічний товар, в якому втілено таке ж рішення. Відповідно монополіст-власник патенту може завищувати ціну до тих пір, поки покупці будуть платити за ексклюзив і не переключаться на більш дешеві стандартні товари. Саме ця різниця між ціною стандартних товарів і товарів патентовласника, в якому втілено запатентоване рішення, і є тим доходом (прибутком), який дає йому виключне право на інтелектуальної власності. Це додатковий прибуток до тих прибутків, які отримує будь-який виробник стандартних товарів у вигляді різниці між собівартістю і ціною товару. Тобто, якщо ми візьмемо отримані патентовласником гроші від продажу товару, в якому міститься винахід, то дохід від його використання буде складати лише їх частину, іноді не дуже значну. Адже він заробив не тільки на перевагах свого виробу перед аналогічними, але і на різниці собівартості і продажної ціни, як це зробили інші.

Інакшими словами, є товар, в якому втілено запатентований винахід. Власник патенту, як монополіст, виробляє його, продає і отримує дохід. У разі якщо патент припиняє свою дію, конкуренти також починають виготовляти цей товар. В цьому випадку, колишній власник патенту не перестане отримувати дохід. Він скоріше знизить ціну, але буде отримувати дохід і меншій прибуток, ніж коли він був монополістом і міг завищувати ціну. Отже, дохід від використання запатентованого рішення менше, ніж загальний дохід від реалізації виробу, в якому втілено запатентоване рішення.

Для підрахунку доходу від використання запатентованого винаходу потрібно аналізувати ціни конкурентів на аналогічні товари, в яких винахід не використовується. Це значно ускладнює розрахунки і докази. Але і вважати, що весь дохід від продажу виробу є доходом від використання запатентованого в ньому винаходу, теж не правильно.

Наведемо приклад підрахунку. Припустимо на ринку з'являється продукт – мобільний телефон з новим додатковим запатентованим пристроєм та функцією, яка дозволяє робити спеціальним пером написи, малюнки на фотографіях, і направляти їх адресату. Саме нововведення з оформленням фотографій дозволяє виробникові підняти ціну до «топових» моделей з великою кількістю функцій і кращими характеристиками. Різниця між ціною нового телефону і ціною інших телефонів того ж рівня, але без запропонованої функції і буде тим доходом, який дає запатентований пристрій. Саме ця різниця доходів повинна бути доведена і покладена в основу розрахунку упущеної вигоди від скорочення обсягів продажу товару правовласника при появі конкурента. Але аж ніяк не ціна самого телефону або додаткового пристрою, що реалізує цю функцію.

Слід звернути увагу на розповсюджений підхід, коли розрахунок упущеної вигоди проводиться множенням ціни контрафактного товару на кількість продажів порушником виробів. Отриману суму пропонується вважати доходом порушника, яка підлягає відшкодуванню в силу другого абзацу п. 3 ст. 22 ЦК України.

Це також не відповідає компенсаційній суті збитків, так як потерпілий збагатиться за рахунок порушника. Відсутній і причинно-наслідковий зв'язок: якщо порушник отримав дохід, то це ще не означає, що саме на нього міг розраховувати власник патенту.

Відповідно до другого абзацу п. 3 ст. 22 ЦК України *упущена вигода підлягає відшкодуванню у розмірі не меншому, ніж доходи, які отримав порушник внаслідок порушення*. Порушення це неправомірне використання запатентованого технічного рішення у виробленому товарі, який продається. Тому необхідно визначити ту частину доходу порушника, яка отримана саме від використання винаходу, а не брати загальний дохід від продажу товарів, в яких він втілений. Це також змушує аналізувати ціни конкурентів на аналогічні товари без використання винаходу.

Якби порушник виробляв і продавав товар такого ж призначення, але без використання винаходу, то він теж отримав би дохід. Використовуючи чужий винахід, порушник збільшив переваги свого товару і за це отримав більший дохід. Оскільки весь його дохід від продажів – це не тільки дохід від використання винаходу, від втілення в своїх товарах чужого технічного рішення.

Отже, другий абзац п. 3 ст. 22 ЦК України не полегшує відшкодування збитків від порушення патенту. На практиці, в ході судового розгляду справи практично неможливо довести частину доходу, отриманого порушником завдяки винаходу. Порушник самостійно не надасть відповідну інформацію, а суд не завжди задовольняє клопотання правовласника про витребування таких доказів у відповідача.

Існує обґрунтована точка зору, що таким чином правозастосовна практика, перебуваючи у взаємозв'язку з усією правовою системою і утворюючи

з нею єдиний організм, що функціонує на основі загальних правових засад, блокує реалізацію положення ст. 22 ЦК України про дохід порушника і не відповідає суті аналізованого заходу відповідальності, як компенсаційної.

Як зазначає С. Л. Дегтярев, «само понятие «доходы», пусть и неправой стороны, противоречит понятию убытков. Убытки подразумевают собой всегда лишение, уменьение чего-либо, пусть и в будущем, но это уменьение с необходимостью должно наступить» [3].

Для розрахунку додаткового доходу, отриманого відповідачем внаслідок використання винаходу, суд може витребувати у нього відповідні відомості (докази). Однак скоріше за все, відповідач буде ухилятися від надання інформації суду, яка може призвести до програшу справи. Адже в якості санкції за неподання доказів за ухвалою суду про їх витребування призначений штраф в розмірі від 0,3 до трьох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб, п. 1 ст. 148 Цивільного процесуального кодексу України. Абсолютно ясно, що ці санкції не можуть змусити відповідача надати суду докази, якщо, наприклад, мова йде про стягнення збитків в дуже значній сумі. Інших заходів спонукання законодавець не передбачив. І керівник фірми-відповідача або підприємця краще заплатить максимальний штраф, ніж програє справу з великою ціною позову. Крім того, на практиці відповідач часто посилається на комерційну таємницю. Отже, як бачимо, на практиці довести доходи порушника практично неможливо.

Приблизно ті ж труднощі виникають і при доведенні розміру доходу, який не отримав патентовласник. Необхідно довести, що дохід дійсно повинен був бути отриманий, якби не дії порушника. Але навіть якщо встановлено, що, наприклад, реалізатори дійсно відмовилися купувати у патентовласника товар, так як порушник запропонував більш вигідні умови, то не отриманий дохід від порушення положення монополіста не можна прив'язувати тільки до ціни самого товару. У документах, на підставі яких розраховується не отриманий дохід, повинні міститися відомості про вартість аналогічних товарів, в яких не використано запатентованого рішення. Це необхідно для виділення доходу власне від використання запатентованого об'єкта.

Тільки такі підходи відповідають виробленим в теорії цивільного права ознаками збитків: вони повинні бути прямими, а не опосередкованими, достовірними (реально підтвердженими) і необхідними. Кожна цифра повинна бути підтверджена позивачем за допомогою доказів.

Чи може бути більш простий підхід до визначення і доведення збитків? Так. І на практиці він вже випробуваний.

Йдеться про розрахунок розміру збитків за ціною неукладеного ліцензійного договору. В основі цього підходу лежить такий аргумент: якби порушник поведівся сумлінно і виконував вимоги законодавства, то для використання запатентованого об'єкта уклав би з патентовласником ліцензійний договір і виплатив винагороду. Ось ця не отримана винагорода за ліцензійним договором і є упущена вигода.

В цьому випадку необхідно довести кількість виготовленого товару, в якому втілено запатентований винахід, і продажну ціну. Адже від цього залежить розмір неoderжаної ліцензійної винагороди.

У цій статті представлені як доктринальні, так і стратегічні випадки застосування методу «розподілу прибутку» для відшкодування збитків. Наголошено, що немає економічного сенсу присуджувати патентовласнику всі втрачені прибутки, пов'язані з цілим продуктом, якщо патент охоплює лише одну його особливість. Таке правило надмірно збагачує патентовласників і помилково стримує тих, хто створює додаткові технології.

Втрачений прибуток (упущену вигоду), як правило, розраховують, коли контрафактна продукція конкурує з продукцією патентовласника. Компенсація упущеної вигоди має на меті відновити власника патенту до фінансового стану, який би він мав, якби не було порушення.

З іншого боку, розумні роялті є мінімальним розміром збитків для патентовласника і можуть не відповідати розміру упущеної вигоди. Набагато важче встановити упущену вигоду, ніж розумні роялті. Важливо, що стягнення з порушника розміру втраченої вигоди патентовласника не повинен мати каральний аспект.

Висновки. Отже, враховуючи вищевикладене у даній статті можна зробити наступні висновки.

Визначення розміру збитків, пов'язаних з порушенням патентних прав, доцільно проводити у тих випадках, коли буде встановлено факт неправомірного використання винаходу (корисної моделі) у виробі порушника повністю або в окремих його агрегатах, вузлах, елементах і т. ін.

Розрахунок розміру нанесених збитків залежить від частини порушених патентних прав і визначається, якою мірою порушений патент поширюється на контрафактний об'єкт:

– якщо він поширюється на об'єкт в цілому, то обсяг збитків визначається, як правило, на основі неодержаного прибутку на одиницю і продажів (чи інших форм реалізації) всієї партії контрафактного товару (або вартості ліцензії на нього);

– якщо ж винахід поширюється тільки на певний вузол або частину пристрою (складова частина, комплектуючий виріб і т. ін.), тоді сума завданого збитку, зазвичай, обчислюється на основі вартості конкретних агрегатів, вузлів, комплектуючих виробів в реалізованому пристрої. В даному випадку в суму збитків буде входити тільки та частина отриманого порушником прибутку від продажів пристрою, яка відповідає значимості винаходу у цьому пристрої. Збиток не може бути розрахований на основі вартості пристрою в цілому, без врахування значення тих складових частин пристрою, в яких використаний винахід;

– якщо винахід розповсюджується на певну частину технологічного процесу (способу), але не спосіб в цілому, сума збитків розраховується як сума ліцензійної винагороди, яку міг би отримати власник патенту за цю стадію або операцію технологічного процесу, на яку видано патент;

– якщо порушений патент виданий на один або кілька вихідних продуктів, які використовуються для отримання речовини хімічним або іншим шляхом, то сума збитків визначається на основі загальної вартості тільки того вихідного продукту, який є предметом патенту, і був використаний при виготовленні даної речовини поряд з іншими.

Перелік посилань

1. Дроб'язко В. С., Дроб'язко Р. В. Право інтелектуальної власності. Київ, 2004, 512 с.
2. Оглядовий лист Вищого господарського суду України від 14.02.2007 № 01-8/78 «Про практику застосування господарськими судами законодавства про захист прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок та прав на раціоналізаторську пропозицію» (за матеріалами справ, розглянутих у касаційному порядку Вищим господарським судом України). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8_78600-07#Text
3. Дегтярев С. Л. Возмещение убытков в гражданском и арбитражном процессе. Москва, 2003. 208 с.

References

1. Drobiazko, V. S., Drobiazko, R. V. (2004). Intellectual property law. Kyiv. 512 p. (in Ukrainian).
2. Review letter of the Supreme Commercial Court of Ukraine dated 14.02.2007 No. 01-8/78 "On the practice of application by commercial courts of legislation on protection of rights to invention, utility model, industrial design and rights to innovation proposal" (based on cases considered in cassation by the Supreme Commercial Court of Ukraine). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v8_78600-07#Text (in Ukrainian).
3. Degtiarev, S. L. (2003). Compensation for losses in civil and arbitration proceedings. Moscow. 208 p. (in Russian).

УСТАНОВЛЕНИЕ МАТЕРИАЛЬНОГО ВРЕДА ВСЛЕДСТВИЕ НЕЗАКОННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИЗОБРЕТЕНИЙ, ПОЛЕЗНЫХ МОДЕЛЕЙ

Н. Б. Климова

В статье проводится анализ научных исследований и их обобщение, опубликованных в периодических и научных отечественных и иностранных изданиях, правовых документов, которые имеют значение для определения материального вреда, нанесенного собственнику вследствие незаконного использования объектов промышленной собственности: изобретений, полезных моделей.

В статье формулируется понятие патента, под которым понимают – юридический, технический документ, выданный уполномоченным государственным органом, и с помощью которого государство удостоверяет право собственника на созданный им объект изобретения или полезную модель.

Нарушением патентных прав считаются какие-либо действия, направленные на несанкционированное введение в хозяйственный оборот объектов промышленной собственности, которая охраняется.

Нарушителем патента может быть физическое или же юридическое лицо, которое использует изобретение с нарушением закона. Объектом нарушения может быть не конкретная вещь, а право неопределенной стоимости. Ущерб появляется в результате нарушения монопольного положения собственника изобретения.

Для подсчета дохода от использования запатентованного изобретения необходимо анализировать цены конкурентов на аналогичные товары, в которых изобретение не используется. Это существенно усложняет расчет и доказательство, однако считать, что весь доход от реализации изделий, есть доходом от использования запатентованного изобретения неправильно.

Предложены методики установления материального вреда. Выявлены недостатки, которые существуют при проведении экспертного исследования объектов интеллектуальной собственности, а также предложены пути их устранения.

Ключевые слова: патентная система, изобретение, полезная модель, охрано-способный объект, патентообладатель, имущественное право, возмещение убытков, упущенная выгода, расчет размера убытков, экспертиза объектов интеллектуальной собственности.

ESTABLISHMENT OF MATERIAL DAMAGE DUE TO ILLEGAL USE OF INVENTIONS, USEFUL MODELS

N. Klimova

The article analyzes scientific research and summarizes it, published in periodic and scientific domestic and foreign publications, legal documents that are important for determining the material damage caused to the owner as a result of illegal use of industrial property: inventions, utility models.

The article formulates the concept of a patent, which is understood as a legal, technical document issued by an authorized state body, and with the help of which the state certifies the owner's right to the object of invention or utility model created by him/her.

Any actions aimed at unauthorized introduction into economic circulation of protected industrial property are considered a violation of patent rights.

A patent infringer can be a natural or legal person who uses the invention in violation of the law. The object of violation may not be a specific thing, but a right of indefinite value. The damage occurs as a result of the violation of the monopoly position of the owner of the invention.

To calculate the income from the use of a patented invention, it is necessary to analyze the prices of competitors for similar goods in which the invention is not used. This significantly complicates the calculation and proof; however, it is wrong to assume that all income from the sale of products is income from the use of a patented invention.

Methods for establishing material harm are proposed. The drawbacks that exist when conducting an expert study of intellectual property objects are identified, and ways to eliminate it are proposed.

Key words: patent system, invention, utility model, protectable object, patent holder, property right, compensation for losses, lost profits, calculation of the amount of losses, examination of intellectual property objects.

9

СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.92>
УДК 343.98:159.9

Наталія Михайлівна Арефіна
старший судовий експерт
Житомирського відділення

E-mail: nataliia.arefina@kndise.gov.ua

*Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ ОСОБИ У СПРАВАХ ПРО ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, СПРИЧИНЕНОЇ СМЕРТЮ БЛИЗЬКОЇ ЛЮДИНИ

У статті розглянуті особливості переживання особою втрати близької людини. Проаналізована специфіка психологічного дослідження протікання горювання в експертній практиці з урахуванням наявності додаткових психотравмуючих факторів, обумовлених втратою старих життєвих ролей та засвоєнням нових, часовим чинником, який полягає в раптовості виникнення життєвої колізії та тривалості ведення досудового розслідування та судового дослідження обставин.

Ключові слова: психологічний аналіз, емоційний стан, відшкодування моральної шкоди.

Постановка проблеми. Вивчення даної проблематики обумовлено необхідністю психологічного дослідження стану особи спричиненою смертю близької людини та визначення розміру відшкодування моральної шкоди при проведенні судових психологічних експертиз.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як це вбачається зі змісту ст. 23 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) моральну шкоду законодавець розглядає як наслідок порушення немайнових прав і благ людини, до яких відносяться життя, здоров'я, честь, гідність, свобода, особистісна недоторканість тощо [1]. З точки зору підґрунтя виникнення моральної шкоди законодавцем відмічаються душевні страждання, які фізична особа відчуває в зв'язку з протиправною поведінкою відносно неї самої, членів її сім'ї або близьких родичів; у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; приниження честі, гідності й ділової репутації та цей перелік не є вичерпним.

Законом передбачені умови відповідальності за заподіяну шкоду, за яких виникає право на відшкодування моральної шкоди, серед яких: неправомірні рішення, дії чи бездіяльність спричинювача шкоди; наявність моральної шкоди, як наслідку порушення немайнових прав або інших законних інтересів особи; причинний зв'язок між неправомірною поведінкою та її наслідками, а також наявність вини спричинювача шкоди за виключенням випадків, передбачених законодавством.

Так, ч. 2 ст. 1167 ЦК України передбачено відшкодування моральної шкоди незалежно від вини органу влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; внаслідок незаконного засудження фізичної особи, її незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; інших випадків, встановлених законом [1].

Мета дослідження. У статті розглянуті особливості переживання особою втрати близької людини. Проаналізована специфіка психологічного дослідження протікання горювання в експертній практиці з урахуванням наявності додаткових психотравмуючих факторів.

Викладення основного матеріалу. Оскільки причинний зв'язок між наявними моральними стражданнями особи та протиправною поведінкою не є наперед встановленим фактом, презумпція наявності моральної шкоди, спричиненої саме конкретною протиправною поведінкою підлягає доказуванню.

Обґрунтуванню підлягає й визначення розміру відшкодування моральної шкоди, що передбачає врахування характеру правопорушення; ступеня вини (якщо вина є підставою для відшкодування) особи, яка завдала моральної шкоди; глибини фізичних та духовних страждань позивача, його стану здоров'я; погіршення чи позбавлення його здатності можливість реалізувати свої здібності; тяжкості вимушених змін у його житті; ступеня зниження престижу, ділової репутації; часу та зусиль, необхідних для відновлення попереднього стану тощо. Наведене обумовлює необхідність у використанні спеціальних психологічних знань.

Здійснюючи психологічний аналіз сукупних вихідних даних (в тому числі результатів безпосереднього психологічного обстеження підекспертної особи), в межах компетенції експерта-психолога визначаються ступінь прояву феномену

страждання (глибини та потужності переживань), а також інтенсивності впливу на різноманітні сфери життєдіяльності позивача та можливості усунення негативних наслідків, які виникли в результаті порушення його прав.

Наведені дані використовуються у наданні відповідей на питання щодо наявності у підекспертної особи психологічних страждань (як еквіваленту юридичного визначення – моральної шкоди), а також наявності причинно-наслідкового зв'язку між виникненням психологічних страждань та діями відповідача.

Поміж іншим, методологічний підхід, що застосовується в експертній практиці у справах стосовно заподіяння страждань особистості та відшкодування моральної шкоди для визначення орієнтовного (можливого) грошового розміру відшкодування моральної шкоди (у разі її наявності) спрямований на дослідження соціально-психологічних аспектів феномену морального страждання, враховуючи індивідуальні особливості людини, її актуальний стан, динаміку її особистісних і емоційних проявів під впливом виниклих юридичних обставин, пов'язані з цим страждання й переживання, а також передбачає впорядкування особливих обставин справи, які є актуальними для життєвої ситуації людини, тобто психологічно значущими для неї, та враховує узагальнену класифікацію ситуацій, що стають підставою відповідальності за завдану моральну шкоду [2].

Дотримання наведеної процедури експертного психологічного дослідження обставин у справах щодо заподіяння страждань особистості та відшкодування моральної шкоди зумовлене необхідністю здійснення диференціації критеріїв кожного з факторів формули, які в подальшому використовуються в інструментальному методі розрахунку можливого розміру компенсації заподіяних страждань – моральної шкоди.

Як показує експертна практика, саме питання обґрунтування глибини фізичних та душевних страждань викликає найбільшу складність для позивача. Особливо складним, враховуючи актуальний психоемоційний стан позивача, представляється для нього пояснення та обґрунтування власних почуттів і переживань у справах, пов'язаних з відшкодуванням моральної шкоди, спричиненої смертю близької людини. Наведене обумовлено соціокультурним ставленням людини до смерті.

Для багатьох культур, в тому числі й слов'янської, ситуація смерті близької людини є найскладнішою подією, яка охоплює всі сторони життя, всі рівні тілесного, душевного та соціального існування людини. Автори говорять про унікальність горя, яка полягає в єдиних, в своєму роді, відносинах з померлим, конкретних обставинах його життя та смерті, неповторності картини взаємних планів і сподівань, образ та радості, справ і спогадів [3].

В психологічній літературі також виділяють відносно універсальні етапи, які проходить горе. Поряд з індивідуальністю процесу переживання втрати близької людини акцент робиться на наявності схожості в чомусь усіх людей. Так, в науковій психології виділяють декілька класифікацій протікання горя, серед яких вирізняють від трьох до дев'яти стадій.

Як правило, на першій стадії спостерігається заціпеніння, обумовлене шоком. Наведене може проявлятися апатією, спокоєм, деперсоналізацією, неадекватним сприйняттям дійсності. В подальшому в поведінці особи

спостерігається нездатність виконати будь-яку найліпшу діяльність або на-впаки – підвищення активності. Так, людина, переживаючи горе втрати, може повністю взяти на себе організацію траурної церемонії. Подібна пове-дінка продиктована необхідністю переключитись від тягаря думок, забутись в діяльності, що також може завершитись «відключенням» (дезорганіза-цією). Захисною реакцією на надмірні страждання виступає заперечення, що зазвичай є ранньою ознакою скорботи, але може спостерігатись і в будь-який час.

Відчуття безпомічності, яке викликане усвідомленням неможливості по-вернути померлого, супроводжується сильним душевним та фізичним бо-лем (стражданнями), почуттям спустошення (депресія). Як відмічає В. Є. Ва-силюк, дана стадія може тривати до шести – семи тижнів з моменту трагічної події [3]. На даному етапі горювання можуть з'являтися важкі, іноді дивні та страшні почуття і думки. Переживання супроводжуються відчуттям порож-нечі та безглуздості, відчаєм, відчуттям покинутості, самотності, злості, про-вина, страху, тривоги та безпорадності. Також може спостерігатись ідеаліза-ція померлого, уникнення спогадів про його погані риси та вчинки. У взаєминах з оточуючими може спостерігатись втрата теплоти, дратівливість, бажання усамітнитися. В період гострого горя його переживання стає про-відною діяльністю людини.

Не менш руйнівним почуттям, яке супроводжує переживання втрати бли-зької людини, є як реальне (пов'язане зі спричиненням померлому образи при житті), так і надумане (пов'язане з наявністю певної недовомовленості чо-гось важливого, недостатності уваги) почуття провини.

Страх втратити контроль над почуттями, збожеволіти, думки про майбу-тнє, які пов'язані зі зміною сімейної ролі, ростом відповідальності, матеріа-льними труднощами, супроводжуються почуттям тривоги. Можливими є про-яви та / або відчуття роздратованості по відношенню до членів родини, друзів, знайомих і навіть до самого померлого (агресія, спалахи гніву).

Врешті решт, череда негативних емоцій та переживань змінюється прий-няттям факту смерті, проявляються думки про те, що життя продовжується. Людина, яка переживає втрату близької людини, повертається в повсяк-денну реальність. Відбувається практична організація власного життя, в якому вже немає місця померлому, проте страждання та переживання мо-жуть знов проявлятись під час значимих подій, наприклад, в дні народження, зустрічі зі спільними друзями тощо. В нормі дана стадія триває протягом року, за який відбуваються практично всі звичайні життєві події і надалі по-чинають повторюватися. Приблизно через рік горювання вступає в свою останню фазу – «завершення», сенс якої полягає в тому, щоб образ помер-лого зайняв своє постійне місце в триваючому смисловому цілому житті лю-дини, яка переживає втрату [3].

Поряд із наведеним, діагностуючи актуальний стан особи, яка втратила близьку людину, важливим є врахування відсутності чітких меж між стадіями протікання горя, періодичне виникнення рецидивів хворобливого стану, ін-дивідуальність та мінливість характеру переживання горя, відсутність або недостатність вираженості деяких стадій.

Разом з тим, існує складність використання даної класифікації в експертній практиці, що обумовлено наявністю додаткових травмуючих факторів, які суттєво ускладнюють, а інколи роблять неможливою, адаптацію до виниклих умов. До таких відносяться наявність спричинювача шкоди, його безпосереднього ставлення до скоєного (усвідомлення власних дій / без діяння, спроба заглянути провини або ж її повне заперечення, часткове чи повне перекладання провини на померлого).

Суттєву роль також відіграє «приміряння» на людину, яка переживає горе, статусу потерпілого та необхідність відстоювати в судовому порядку своїх прав. Даний процес, як вбачається з експертної практики, часто затягується на роки та провокує переживання позивачем відчуття несправедливості, руйнування віри в закон та моральність.

Щоб впоратися з цими ситуаціями, пережити їх, людині необхідно виконати часом болісну внутрішню роботу по відновленню душевної рівноваги, осмисленості життя. Час – додатковий травмуючий чинник двох векторів: переживання раптовості та передчасності трагічної втрати з одного боку і тривалості відстоювання юридичних прав – з іншого. Проблема часу життя людини є ключовою серед її життєвих проблем, а отже затягування рішення юридичного питання не дає можливості для продуктивного рішення життєвої кризи, яка виникла в зв'язку із переживанням події втрати близької людини.

Як правило, людина, яка втратила близького, опиняється затиснутою в межах юридичних обставин. В її житті відбуваються зміни, які супроводжуються суттєвими суб'єктивними труднощами, психічною напругою, перебудовою свідомості та поведінки, почуттями внутрішнього напруження, занепокоєння, які у підсумку призводять до емоційної нестабільності.

Світ представляється хаотичним та нестійким. Плин часу стає некерованим. Внутрішній світ все більше відгороджується від зовнішнього. Як наслідок, людина опиняється в полі власних невротичних перебільшень та параноїдальних думок [4].

На такому емоційному фоні людина не здатна самостійно справлятися зі своїми проблемами, знаходити шляхи їх вирішення та діяти об'єктивно обставинам. Виникає відчуття позбавлення будь-якої можливості керувати власним життям, що супроводжується почуттям неповноцінності та самотності. Відбувається не лише переоцінка сенсу життя, пов'язана з руйнуванням сформованої в процесі соціалізації певної життєвої моделі (системи стійких значимих відносин, поведінкових стереотипів, патернів, ієрархії звичних видів діяльності), а й засвоєння нових сімейних та соціальних ролей [5].

Руйнування існуючої ролі (втрата батьками дитини, часом єдиної; втрата батьками дитини та покладання на себе відповідальності за онуків; втрата годувальника тощо) завжди супроводжується руйнуванням її адаптивної, захисної функції та необхідністю створювати нові поведінкові моделі, в тому числі й адаптивні, яких перед цим ще не було.

Це руйнування не проходить безболісно, особливо коли побудова нових ролей або їх прийняття утруднені юридичними обставинами, в яких опинився позивач. Вимушена участь в досудовому та судовому процесі, адаптація до свого правового статусу, спрямування значних матеріальних та фізичних

ресурсів, а також душевних зусиль на його відстоювання обмежують виникнення об'єктивних умов для формування уявлення про себе як носія психологічних ролей.

Таким чином, зовнішня детермінація має двоїстий характер. Так, раптова втрата близької людини потенціює необхідність міняти життєві ролі, які ще не віджили. Оскільки психологічна роль за самою своєю природою містить часовий компонент, припускаючи виконання (розгортання) в часі системи дій і вчинків, освоєння нових ролей виявляється відстроченим виходом на передній план необхідності захисту юридичних прав.

Як показує експертна практика, останнє супроводжується втратою або обмеженням особистісної автономії (потраплянням у фатальну залежність від юридичних обставин); неможливістю планувати самореалізацію; руйнуванням зв'язку між тимчасовими ретроспективами і перспективами (відчуттям безвиході становища, безнадійності, тупика; втратою можливості намітити життєві плани). Тобто, потрапляння позивача в залежність від юридичних обставин виводить його в іншу реальність, потенціює пошук інших стратегій вирішення виниклої драматичної колізії.

Висновки. Узагальнюючи вище викладене, слід зазначити, що об'єктивність вирішення завдань, які ставляться на вирішення експерту, повністю залежить від дотримання ряду вимог, нерозривно пов'язаних між собою.

Перелік посилань

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 22.03.2021).
2. Савкіна Т. В., Єгорова Т. М., Сліпець О. О. та ін. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди. Харків, 2017. 62 с.
3. Василіук Ф. Є. Психологія переживання: аналіз преодоління критических ситуацій Москва, 1984. 200 с.
4. Боулби Дж. Создание и разрушение эмоциональных связей. Москва, 2004. 232 с.
5. Горностай П. П. Психология жизненного кризиса Киев, 1998. С. 69-96.

References

1. Civil Code of Ukraine: Law of Ukraine dated 18.03.2004 No. 1618-IV. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (access date: 22.03.2021).
2. Savkina, T. V., Yehorova, T. N., Slipets, A. A. et al. (2017). Methods of psychological research in cases of causing moral suffering to a person and compensation for moral harm. Kharkiv. 62 p. (in Ukrainian).
3. Vasiliuk, F. Ye. (1984). Psychology of experience: analysis of overcoming critical situations. Moscow. 200 p. (in Russian).
4. Bowlby, J. (2004). Creation and destruction of emotional connections. Moscow. 232 p. (in Russian).
5. Gornostai, P. P. (1998). Psychology of a life crisis. Kiev. P. 69-96. (in Russian).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЛИЦА В ДЕЛАХ О ВОЗМЕЩЕНИИ МОРАЛЬНОГО ВРЕДА, ПРИЧИНЕННОГО СМЕРТЬЮ БЛИЗКОГО ЧЕЛОВЕКА

Н. М. Арефина

В статье показаны основные аспекты, на выявление которых направлен методологический подход, применяемый в экспертной практике по делам о причинении страданий личности и возмещения морального вреда. Освещены основные этапы переживания горя в связи с утратой близкого человека. Проанализированы особенности и характер протекания страдания горящего. Обращено внимание на важность анализа жизненных ролей истца, их изменения под влиянием юридических обстоятельств.

На основании анализа специальной психологической литературы, а также опыта применения специальных знаний в области экспертизы отмечены нюансы изменения эмоционального состояния человека, переживающего горе утраты. Отмечены факторы, затрудняющие функционирование имеющихся и возникновение новых механизмов адаптации к возникшим обстоятельствам.

Ключевые слова: психологический анализ, эмоциональное состояние, возмещение морального вреда.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE EMOTIONAL STATE OF A PERSON IN CASES OF COMPENSATION FOR MORAL HARM, IN CONSEQUENCE OF THE DEATH OF A RELATED PERSON

N. Arefina

The article deals with the main aspects, the identification of which is directed by the methodological approach used in expert practice in cases of causing personal suffering and compensation for moral harm. There are highlighted the main stages of the experience of grief in connection with the loss of a loved one. The features and nature of the suffering of the grieving person are analyzed. Attention is drawn to the importance of analyzing the life roles of the plaintiff, their changes under the influence of legal circumstances.

Based on the analysis of special psychological literature, as well as the experience of applying special knowledge in the field of expertise, the nuances of changing the emotional state of a person experiencing grief of loss are noted. The factors that hinder the functioning of the existing and the emergence of new mechanisms of adaptation to the emerging circumstances are noted.

Key words: psychological analysis, emotional state, compensation for moral da

10

СУДОВО- МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.93>
УДК 343.615.2(477):340.6

Олена Петрівна Бабкіна
доктор медичних наук, професор,
професор кафедри патоморфології,
лікар судово-медичний експерт
відділу комісійних судово-медичних експертиз

ORCID 0000-0001-8120-6526
E-mail: hpbsme@gmail.com

*Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
Київське міське клінічне бюро судово-медичної експертизи*

Володимир Вікторович Зосіменко
кандидат медичних наук
завідувач відділу комісійних судово-медичних експертиз

E-mail: zzosimsme@ukr.net

Київське міське клінічне бюро судово-медичної експертизи

ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА УШКОДЖЕНЬ ТА НАДАННЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ УТРИМАНИМ В УМОВАХ ІЗОЛЯТОРА ТИМЧАСОВОГО ТРИМАННЯ

Стаття присвячена аналізу аспектів своєчасності, повноти і обсягу надання медичної допомоги утриманим, особливостям фіксації ушкоджень,

впровадження положень Стамбульського протоколу в питаннях запобігання катувань і жорстокого поводження. Для вирішення питань фіксації ушкоджень, належного/неналежного надання медичної допомоги особам, які перебувають в місцях несвободи, при наданні правової допомоги вельми актуальним є призначення судово-медичних експертів.

Ключові слова: ув'язнені, місця несвободи, ушкодження, медична допомога, права людини, Стамбульський протокол, судова експертиза.

Постановка проблеми. Впровадження Стамбульського протоколу в Україні знаходяться на достатньо високому рівні, є національною стратегією захисту прав людини, проте залишається відкритим питання щодо імплементації більшості положень Стамбульського протоколу до національного законодавства в питаннях запобігання катувань і жорстокого поводження. На сьогодні в Україні продовжує спостерігатися випадки щодо порушень ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з прав людини, особливо через незадовільний стан фіксації тілесних ушкоджень, відмови в наданні адекватної медичної допомоги та неналежного надання медичної допомоги особам, які перебувають в місцях несвободи. Проведений лише огляд ув'язненого лікарем і призначено лікування, це не може свідчити про те, що медична допомога була адекватною. Дотримання ст. 3 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод контролюється Європейським комітетом з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Доволі часто підозрювані у вчиненні кримінального правопорушення, стверджують, що під час їх затримання працівники правоохоронних органів можуть їх катувати: неодноразово бити руками і ногами по голові, тулубу та кінцівкам, давити на очі, викручувати руки, роздягати, замотувати на голові поліетиленовий пакет, внаслідок чого громадяни неодноразово втрачають свідомість, надягати кайданки, які значно стискають зап'ястя, тощо. Тому велике значення має забезпечення організації своєчасного і адекватного надання на належному рівні медичної допомоги особам, які перебувають в місцях несвободи [1-7]. У зв'язку з необхідністю надання правової допомоги громадянам по кримінальним провадженням вельми актуальним є призначення судово-медичних експертів. Судово-медичні експертизи можуть бути проведені як на підставі ухвали суду, постанови слідчого суді, так і на підставі клопотання адвоката.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В дослідженні проаналізовані положення Стамбульського протоколу з питань запобігання катувань і жорстокого поводження та статті Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод.

Мета дослідження. Аналіз і узагальнення щодо аспектів надання правової і медичної допомоги особам, які перебувають в місцях несвободи, фіксації ушкоджень у випадках неправомірних дій працівників правоохоронних структур, повноти надання медичної допомоги і пропонування шляхів покращення дотримання прав утриманих.

Викладення основного матеріалу. До компетенції державних органів входить забезпечення організації своєчасного і адекватного надання медичної

допомоги особам, які перебувають в місцях несвободи, з подальшим контролюванням детального обліку і ведення медичної документації щодо стану здоров'я ув'язненого, фіксації наявних ушкоджень, своєчасності і правильності методів діагностики і лікування, які утриманий отримав, перебуваючи під вартою. Дані медичної документації повинні містити повну інформацію із зазначенням того, які види діагностики та лікування призначено утриманим/які фактично отримували, де/коли/ким проведені, тощо. Перед поміщенням до ізолятора тимчасового тримання підозрювані завжди оглядаються лікарями. При цьому, при первинному медичному огляді у підозрюваних лікарями фіксуються ушкодження, якщо такі мають місце. Слід зазначити, що доволі часто в ізоляторах тимчасового тримання медична частина та медперсонал відсутні, тому надання медичної допомоги утриманим в ізоляторі тимчасового тримання особам здійснюється лікарями бригад швидкої медичної допомоги МОЗ України. При потребі за супровідним листом лікарів швидкої медичної допомоги утримуваний доставляється до лікарняних закладів для більш детального та кваліфікованого медичного огляду, встановлення діагнозу та надання кваліфікованого медичного лікування, а у разі необхідності залишаються на стаціонарному лікуванні, проводяться консультації, обстеження та лікування вузькопрофільних спеціалістів. Наприклад, якщо утриманих в ізоляторі тимчасового тримання осіб турбують будь-які болісні відчуття (наприклад, відчуття дискомфорту в області зап'ястя рук після перебування тривалий час у кайданках – руки в цій області погано згиналися і розгиналися), відбувається подальше погіршення фізичного стану (ліва та права рука від кистки до ліктя з внутрішньої сторони повністю оніміли) утриманий оглядається лікарем-невропатологом, встановлюється попередній діагноз, призначається обстеження (електроміографія, тощо) та лікування (як пероральне, так і з введенням лікарських препаратів внутрішньом'язово і внутрішньовенно, у тому числі і фізіотерапевтичне лікування (масаж рук, парафіноterapia, тощо).

Для встановлення причинно-наслідкового зв'язку між можливим заподіянням ушкоджень під час затримання та негативними наслідками для здоров'я, якщо такі можуть мати місце у утриманих, призначаються судово-медичні експертизи, на розгляд яких можуть бути поставлені різні питання, в тому числі наступні:

1. Які тілесні ушкодження виявлені у гр. А. під час його первинного огляду перед поміщенням до ізолятора тимчасового тримання, а саме (дата)? Яка їх локалізація, морфологія, ймовірний механізм утворення?

2. Які тілесні ушкодження виявлені у гр. А. під час його первинного звернення по медичну допомогу, а саме (дата)? Яка їх локалізація, морфологія, ймовірний механізм утворення?

3. Яка ступінь тяжкості наявних у гр. А. тілесних ушкоджень?

4. Яка давність утворення/спричинення виявлених у гр. А. тілесних ушкоджень?

5. Чи могли наявні тілесні ушкодження у гр. А. утворитися за рахунок нанесення ударів тупим / тупими / предметами? Якщо так, які характерні або індивідуальні особливості мав / мали травмуючий / травмуючі предмет / предмети?

6. Чи могли виявлені тілесні ушкодження утворитися при у гр. А. під час його затримання при обставинах, вказаних гр. А?

7. Чи могли виявлені тілесні ушкодження утворитися при падінні гр. А., р. н., на площину?

8. Чи обумовлено спричинення наявних тілесних ушкоджень у гр. А. розвитком функціональних змін? Якщо так, то яких саме, якими об'єктивними клінічними даними це підтверджується? Який їх ймовірний механізм утворення, давність?

9. Чи пов'язано розвиток функціональних змін з надяганням кайданків, з викручуванням рук при затриманні та з якими іншими діями при затриманні?

10. Чи обумовило спричинення гр. А. наявних тілесних ушкоджень стійку втрати працездатності? Якщо так, у якому відсотковому відношенні?

11. Чи існує причинно-наслідковий зв'язок між наявними негативними наслідками для здоров'я гр. А. з отриманими тілесними ушкодженнями?

12. Якого рівня (первинної, другорядної, третинної) медичної допомоги потребував гр. А. за час перебування його в умовах ізолятора тимчасового тримання?

13. Чи було забезпечено гр. А. надання адекватної медичної допомоги на яку він потребував, з огляду на вищевикладене, за час його перебування в умовах тримання під вартою в ізоляторі тимчасового тримання з (дата) по (дата)?

14. Відповідно до п. 1.3. «Правил судово-медичного визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень» (затверджених Наказом МОЗ України № 6 від 17.01.1995) чи було допущено розвиток / виникнення / спричинення у гр. А. порушення анатомічної цілісності тканин / органів або їх функції? Якщо так? Яких саме?

15. У випадку з'ясування неналежного надання медичної допомоги гр. А. за час його тримання від вартою в ізоляторі тимчасового тримання з (дата) по (дата), чи є підстави розглядати наявні порушення як тілесні ушкодження, то яка ступінь тяжкості за даними Правилами?

На даний час в Україні діють «Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень», які затверджені Наказом МОЗ України № 6 від 17.01.1995 та погоджені з Міністерством внутрішніх справ України, Генеральною прокуратурою України, Верховним судом України, Службою безпеки України, згідно яких існують чіткі критерії для визначення ступеню тяжкості тілесних ушкоджень:

– згідно п. 1.2. даних «Правил...»: «...тілесні ушкодження – це порушення анатомічної цілісності тканин, органів та їх функції...»;

– згідно п. 4.13. «Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень», затверджених наказом МОЗ України № 6 від 17.01.1995, погоджених з Міністерством внутрішніх справ України, Генеральною прокуратурою України, Верховним судом України, Службою безпеки України (надалі «Правила») – «Судово-медичному експерту належить утримуватись від встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень у випадках:

– п. 4.13.1 – «Невизначеності клінічної картини чи недостатнього клінічного і лабораторного обстеження потерпілого»;

– п. 4.13.2 – «Невизначеного кінця uszkodження, що не було небезпечним для життя»;

– п. 4.13.3. – «Відмови обстежуваного від додаткового огляду чи явки його на повторне обстеження, якщо це позбавляє експерта можливості правильно оцінити характер uszkodження, його клінічний перебіг і кінець»;

– п. 4.13.4. – «Відсутність медичних документів, у тому числі результати додаткових досліджень, без яких неможна судити про характер і ступінь тяжкості тілесних uszkodжень. У таких випадках судово-медичний експерт у своїх підсумках викладає причини, що не дозволяють визначити ступінь тяжкості тілесних uszkodжень, і зазначає, які дані необхідні йому для вирішення цього питання (медичні документи, результати додаткових досліджень тощо), а також визначає термін додаткового огляду. Примітка. Мотивоване пояснення неможливості встановлення ступеня тяжкості тілесних uszkodжень не звільняє експерта від необхідності вирішення інших питань, передбачених цими правилами»;

– згідно п. 4.6. даних «Правил...»: «Судово-медичний експерт, оцінюючи строки порушення анатомічної цілісності тканин і органів та їх функцій, виходить із звичайної їх тривалості...»;

– згідно п. 4.7. даних «Правил...»: «Загострення попередніх захворювань після заподіяння тілесного uszkodження...інші наслідки uszkodження, що обумовлені не власне характером цього uszkodження...не повинні враховуватися при оцінці ступеня тяжкості...».

Кейс 1. Вихідні дані: після затримання гр. А. проходів медичне освідчення для встановлення факту споживання алкоголю та стані сп'яніння (наркотичними та іншими психотропними речовинами), під час якого при огляді у нього виявлені: садна на лівому та правому плечі, спині, синці на обличчі, обох плечах, на животі, правому та лівому стегні; ознак алкогольного сп'яніння виявлено не було. В травматологічному пункті при проведенні рентгенографії органів грудної клітки та огляді чергового лікаря достовірних даних за порушення цілісності видимих ребер не виявлено. Перед поміщенням до ізолятора тимчасового тримання при опитуванні та первинному огляді у гр. А. виявлено синці на обличчі, обох плечах, на животі, правому та лівому стегні, перелом ребра з правої сторони, садно правого стегна. Скарг на здоров'я перед поміщенням до ізолятора тимчасового тримання гр. А. при опитуванні не висловлював, допомоги лікарів швидкої медичної допомоги не потребував. В подальшому, під час перебування в ізоляторі тимчасового тримання гр. А. неодноразово була надана медична допомога лікарями швидкої медичної допомоги Центру екстреної медичної допомоги та медицина катастроф з приводу різних звернень: з приводу скарг на болі у лівому вусі, відчуття страху, болі в серці (діагноз: соматоформна дисфункція вегетативної нервової системи); з приводу скарг на нежить, головну біль, ломоту у всьому тілі, першіння в горлі (діагноз: гостра респіраторна вірусна інфекція); з приводу скарг на оніміння ділянки передпліччя зліва та справа, слабкість в лівій та правій руці (діагноз: неврит променевого нерва зліва?справа?), рекомендована консультація невропатолога; з приводу скарг на слабкість в лівій і правій руці і нозі (зі слів хворого) (діагноз: гостре порушення мозкового

кровообігу); з приводу скарг на слабкість в лівій і правій руці, обмеження рухів в суглобах (діагноз: компресійна ішемічна невралгія лівого та правого ліктьового нерва); з приводу скарг на загальну слабкість, давлячий біль в серці (діагноз: соматоформна дисфункція вегетативної нервової системи). Окрім того, неодноразово проводилися огляд підозрюваного лікарями кардіологом і невропатологом, а також інструментальні методи обстеження (електрокардіографія, електроміографія, мультidetекторна спіральна комп'ютерна томографія головного мозку), призначалося та проводилося лікування (як пероральне, так і з введенням лікарських препаратів внутрішньо-м'язово і внутрішньовенно, а саме: призначались перфузійні розчини, розчини електролітів, блокатори холінергези, ангіопротектори, стимулятори регенерації тканин, інгібітори протонної помпи, вітамінотерапія, нестероїдні протизапальні та анальгезуючі препарати, а також фізіопроцедури (парафінотерапія, біотрон, СМС стимуляційний режим лівої та правої руки), масаж, лікувальна фізкультура) як в умовах ізолятора тимчасового тримання, так і в денному стаціонарі поліклініки з приводу діагнозу: «Гостра невропатія лівого і правого променевого нерва (анамнестично) у вигляді глибокого парезу розгиначів лівої і правої кисті з вираженим порушенням функції руки».

При проведенні судово-медичної експертизи, експертна комісія аналізує та синтезує надану медичну документацію, могла певно стверджувати про те, що у гр. А. при його огляді лікарями та при подальшому надходженні до ізолятора тимчасового тримання у нього були зафіксовані тілесні ушкодження – садна та синці на тілі (синці на обличчі, обох плечах, на животі, правому та лівому стегні, садна на лівому та правому плечі, спині, правому стегні), які утворилися від ударної (синці) та ударно-тангенційної (удартертя) (садна) дії тупих предметів. Під час надходження до ізолятора тимчасового тримання у гр. А. був встановлений діагноз: «перелом ребра з правої сторони», який в подальшому не був підтверджений об'єктивними медичними (рентгенологічними) даними. Об'єктивні дані, отримані під час проведення цієї експертизи, дозволили певно стверджувати лише про наявність у гр. А. саден та синців. Експертна комісія зазначила, що в представленій медичній документації відсутній детальний опис локалізації та морфологічної картини виявлених у гр. А. ушкоджень, а саме: форма, розміри, контури, колір синців, стан дна саден по відношенню до оточуючих тканин, що не дозволяє чітко судити про терміни їх утворення та можливі індивідуальні особливості травмуючого / травмуючих предмету / предметів. В даному випадку: відновлення анатомічної цілості та функції шкіри з підлягаючими м'якими тканинами голови, тулубу та кінцівок, відбувається в строк до 6 днів, тобто «тривалість розладу здоров'я» у гр. А. щодо отримання ним кожного із перелічених в 1-ому пункті даних Підсумків тілесних ушкоджень (синці, садна), дозволяє віднести кожне ушкодження до ЛЕГКОГО тілесного ушкодження (за критерієм тривалості розладу здоров'я). Враховуючи локалізацію всього комплексу ушкоджень, виявлених у гр. А., їх утворення при одноразовому падінні на площину, виключається. В умовах ізолятора тимчасового тримання гр. А. потребував надання йому первинної медичної допомоги і вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги, яка надається в

амбулаторних умовах лікарень, і яка була надана останньому лікарями медичних закладів вищевказаних рівнів. Надання третинної (високотехнологічної) медичної допомоги гр. А. не потребував. Під час перебування в ізоляторі тимчасового тримання гр. А. неодноразово була надана медична допомога лікарями швидкої медичної допомоги Центру екстреної медичної допомоги та медицина катастроф з приводу його звернень: Оскоро зазначено, що гр. А. вперше був оглянутий лікарями швидкої медичної допомоги Центру екстреної медичної допомоги та медицина катастроф під час перебування в ізоляторі тимчасового з приводу скарг останнього на оніміння ділянки передпліччя зліва і справа, слабкість в лівій і правій руці та попереднього діагнозу: «Неврит променевого нерва зліва?справа?» з наданням медичної допомоги і рекомендаціями консультації невропатолога. В подальшому гр. А. повторно звертався за медичною допомогою з приводу аналогічних скарг, в зв'язку з чим йому було призначено лікування в умовах денного стаціонару поліклініки, яке він отримував з (дата) по (дата) з приводу гострої невропатії лівого і правого променевого нерва (анамнестично) у вигляді глибокого парезу розгиначів лівої і правої кисті з вираженим порушенням функції руки, з подальшими рекомендаціями продовжити лікування амбулаторно (таблетованими препаратами і фізіотерапевтичне лікування). Таким чином, за час перебування в умовах ізолятора тимчасового тримання гр. А., надавалася амбулаторна медична допомога відповідно до встановленого діагнозу та його стану (виходячи з щоденників записів, лікарських призначень в медичній карті амбулаторного хворого, консультацій). Вищезазначене свідчить про те, що обстеження, визначення тактики ведення і лікування гр. А. відповідали загальноприйнятим вимогам при даній патології і, відповідно, будь-яких дефектів в наданні медичної допомоги. гр. А. лікарями швидкої медичної допомоги Центру екстреної медичної допомоги та медицина катастроф, денного стаціонару поліклініки, фізіотерапевтичного відділення (кабінету) та інших медичних закладів, експертна комісія не вбачає. Таким чином, в цілому, проведене лікування гр. А. було призначено правильно, спрямовано на боротьбу з патологічними процесами, які мали місце, та сприяло збереженню і відновленню функції лівої і правої верхньої кінцівки.

Висновки. На сьогодні в Україні продовжує спостерігатися випадки щодо порушень ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з прав людини, особливо через *незадовільний стан фіксації тілесних ушкоджень*, відмови в наданні адекватної медичної допомоги та *неналежне надання медичної допомоги особам, які перебувають в місцях несвободи*.

До компетенції державних органів входить забезпечення організації своєчасного і адекватного надання медичної допомоги *особам, які перебувають в місцях несвободи*, з подальшим контролюванням детального обліку і ведення медичної документації щодо стану здоров'я ув'язненого, фіксації наявних ушкоджень, своєчасності і правильності методів діагностики і лікування, які утриманий отримав, перебуваючи під вартою, які саме види діагностики та лікування призначено утриманому та які фактично отримував, де/коли/ким проведені, тощо.

Медичним працівникам при огляді як осіб як перед поміщенням до ізолятора тимчасового тримання, так і при огляді осіб, які перебувають в місцях несповоди, необхідно приділяти увагу детальному опису всіх наявних ушкоджень з зазначенням кількості, локалізації, характеру, морфологічної картини а саме: форма, розміри, контури, колір синців, стан дна саден по відношенню до оточуючих тканин, тощо, що дозволить в подальшому експертній комісії чітко судити про терміни їх утворення, можливі індивідуальні особливості травмуючого / травмуючих предмету/предметів, тощо.

Для вирішення питань наявності / відсутності, механізму та давності виникнення, ступеню тяжкості ушкоджень, належного / неналежного надання медичної допомоги особам, які перебувають в місцях несповоди, при наданні правової допомоги необхідним є призначення судово-медичних експертиз.

Перелік посилань

1. Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод. URL: www.hri.org/docs/ECHR50.html.
2. КПЛ. Загальний коментар Комітету з прав людини № 21. (A/47/40 [SUPP]). URL: <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/59843f62-12f9-4890-81c3-78cd82bb714e/Practitioner-Guide-Ukraine-Ukrainian-20130516.pdf>
3. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ОВКПЛ. URL: www2.ohchr.org/english/law/treatmentprisoners.htm.
4. Стамбульський протокол. Організація «Лікари за права людини». URL: www.physiciansforhumanrights.org/library/istanbul-protocol.html
5. URL: <http://www2.ohchr.org/english/law/medicalethics.htm>
6. Практичний посібник «Права людини у сфері охорони здоров'я». URL: <http://medicallaw.org.ua/vydavnytstvo/praktychnyi-posibnyk-prava-liudyny-u-sferi-okhorony-zdorovia/>
7. Про розвиток та вдосконалення судово-медичної служби України: Наказ МОЗ України від 17.01.1995 № 6. URL: <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=uk&u=https://zakon.rada.gov.ua/go/z0248-95&prev=search>

References

1. European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Retrieved from: www.hri.org/docs/ECHR50.html. (in English).
2. KPL. General comment of the Human Rights Committee No. 21. (A/47/40 [SUPP]). Retrieved from: <https://www.opensocietyfoundations.org/uploads/59843f62-12f9-4890-81c3-78cd82bb714e/Practitioner-Guide-Ukraine-Ukrainian-20130516.pdf> (in Ukrainian).
3. Minimum standard rules for the treatment of OHCHR prisoners. Retrieved from: www2.ohchr.org/english/law/treatmentprisoners.htm. (in Ukrainian).
4. Istanbul Protocol. Doctors for Human Rights. Retrieved from: www.physiciansforhumanrights.org/library/istanbul-protocol.html (in Ukrainian).
5. Retrieved from: <http://www2.ohchr.org/english/law/medicalethics.htm> (in English).
6. Practical Guide "Human Rights in Health Care". Retrieved from: <http://medicallaw.org.ua/vydavnytstvo/praktychnyi-posibnyk-prava-liudyny-u-sferi-okhorony-zdorovia/> (in Ukrainian).
7. Order No. 6 "On the Development and Improvement of the Forensic Medical Service of Ukraine" as of 17.01.1995. Retrieved from: <https://translate.google.com/translate?hl=ru&sl=uk&u=https://zakon.rada.gov.ua/go/z0248-95&prev=search> (in Ukrainian).

ЭКСПЕРТНАЯ ОЦЕНКА ПОВРЕЖДЕНИЙ И ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ МЕДИЦИНСКОЙ ПОМОЩИ ЗАДЕРЖАННЫМ В УСЛОВИЯХ ИЗОЛЯТОРА ВРЕМЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ

**Е. П. Бабкина
В. В. Зосименко**

В результате проведенного анализа, нами продемонстрировано, что внедрение основных положений Стамбульского протокола в Украине находится на достаточно высоком уровне, является национальной стратегией защиты прав человека, однако остается открытым вопрос относительно имплементации отдельных положений в вопросах предотвращения пыток и жестокого обращения. Основные стандарты нормативной базы Украины соответствуют Стамбульской Конвенции. На сегодняшний день в Украине продолжают наблюдаться случаи о нарушениях статьи 3 Конвенции о защите прав человека и основных свобод по правам человека, в том числе и касающиеся неудовлетворительного состояния фиксации телесных повреждений, отказа в предоставлении адекватной медицинской помощи и ненадлежащее оказание медицинской помощи лицам, находящимся в местах несвободы. Поэтому, важным аспектом является обеспечение организации своевременного и адекватного оказания медицинской помощи лицам, находящимся в местах несвободы. При этом необходимо проведение детального учета ведения медицинской документации о состоянии здоровья заключенного, фиксации имеющихся повреждений, своевременности и правильности методов диагностики и лечения, которые заключенный получил, находясь под стражей, с указанием какие именно виды диагностики и лечение назначено задержанных и какие фактически получал, где / когда / кем проведены, и тому подобное. Для установления факта наличия/отсутствия, механизма и давности возникновения, степени тяжести повреждений, надлежащего/ненадлежащего оказания медицинской помощи лицам, находящимся в местах несвободы, при оказании правовой помощи необходимо назначение судебно-медицинских экспертиз. Своевременное выявление случаев нарушений статьи 3 Конвенции о защите прав человека и основных свобод по правам человека, с последующим реагированием, играет важную роль в разработке системы мероприятий по предотвращению, противодействию и профилактике пыток и жестокого обращения в местах несвободы.

Ключевые слова: заключенные, места несвободы, повреждения, медицинская помощь, права человека, Стамбульский протокол, судебная экспертиза.

EXPERT ASSESSMENT OF DAMAGE AND PROVIDING MEDICAL CARE TO DETENTIONED IN TEMPORARY DETENTION ISOLATOR CONDITIONS

**O. Babkina
V. Zosimenko**

As a result of the analysis, we have demonstrated that the implementation of the main provisions of the Istanbul Protocol in Ukraine is at a sufficiently high level, is a national strategy for the protection of human rights, however, the question remains regarding the implementation of certain provisions in the prevention of torture and ill-

treatment. The main standards of the regulatory framework of Ukraine comply with the Istanbul Convention. Today in Ukraine, there are still cases of violations of Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms on Human Rights, including those concerning the unsatisfactory state of fixing bodily injuries, refusal to provide adequate medical care and inadequate provision of medical care to persons in places of detention. Therefore, an important aspect is to ensure the organization of timely and adequate provision of medical care to persons in places of detention. At the same time, it is necessary to conduct a detailed record of maintaining medical records on the prisoner's state of health, fixing the existing injuries, the timeliness and correctness of the diagnostic and treatment methods that the prisoner received while in custody, indicating which types of diagnostics and treatment were prescribed for the detainees and which ones he actually received, where/when/by whom were carried out, etc. To establish the fact of presence/absence, mechanism and prescription of occurrence, severity of injuries, proper/inappropriate provision of medical assistance to persons in places of detention, when providing legal assistance, it is necessary to prescribe forensic medical examinations. Timely identification of cases of violations of Article 3 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of Human Rights, with subsequent response, plays an important role in the development of a system of measures to prevent, promote and prevent torture and ill-treatment in places of detention.

Key words: prisoners, places of detention, injuries, medical care, human rights, Istanbul Protocol, forensic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.94>
УДК 61:02-12/1057-3

Лідія Теодорівна Котляренко
доктор біологічних наук, професор,
професор кафедри теорії, методики та організації
фізичної підготовки і спорту

ORCID 0000-0001-5237-8564
E-mail: lida_oleg@ukr.net

Національний університет оборони України імені Івана Черняховського

Андрій Віталійович Кофанов
кандидат юридичних наук, доктор філософії, доцент,
професор кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертиз

ORCID 0000-0002-5242-2518
E-mail: kofanov_andrey@ukr.net

Олена Сергіївна Кофанова
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри криміналістичного забезпечення
та судових експертів

ORCID 0000-0002-0919-7570
E-mail: Kofanova_alena@ukr.net

Національна академія внутрішніх справ

Віктор Степанович Жеребак
завідувач сектору біологічних досліджень та обліку

ORCID iD 0000-0002-9029-4799

*Закарпатський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ*

ЛЮДИНА ЯК НОСІЙ ІДЕНТИФІКУЮЧОЇ БІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Розглянуто актуальні питання щодо сучасних можливостей молекулярно-генетичних досліджень біологічних слідів людини, ідентифікаційних генетичних ознак людини за ядерною ДНК та значення мітохондріальної ДНК у встановленні біологічної спорідненості, а також процесуальний та криміналістичний аспекти отримання біологічних зразків для проведення молекулярно-генетичної експертизи.

Ключові слова: ядерна ДНК, мітохондріальна ДНК, молекулярно-генетична експертиза, речові докази, біологічні зразки.

Постановка проблеми. Людина має багато загальних видових ознак, які характеризують її як *Homo sapiens*. У той же час кожен індивідуум відрізняється за багатьма ознаками, навіть від дуже близьких родичів. Це проявляється у таких морфологічних ознаках як колір очей, волосся, ріст, папілярні візерунки на пальцях та багато інших ознак. Значні відмінності також є на біохімічному рівні, а саме за групами крові, антигенним складом та ін. Специфічність та індивідуальність людини, визначається її генотипом, а значить унікальною послідовністю нуклеотидів у дезоксирибонуклеїновій кислоті (далі ДНК).

Зазвичай питання встановлення походження біологічного матеріалу від конкретної особи виявлялося складним і практично нездійсненим, тому що традиційні методи дослідження слідів біологічного походження можуть встановлювати не тотожність (ідентичність), а лише відносну можливість походження виявлених слідів від конкретної особи з незначним ступенем ймовірності. Розроблення та впровадження в експертну практику нових молекулярно-генетичних методів дослідження біологічних слідів людини суттєво підвищило рівень ідентифікаційних можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Реалії часу зумовили гостру необхідність у використанні для вирішення названої проблеми найпрогресивніших технологій, до яких варто віднести одне з найважливіших наукових досягнень у галузі криміналістичної ідентифікації останніх чотирьох десятиліть, яке полягає в розробленні А. Джеффрісом та впровадженні в середині 80-х р.р. XX ст. у практику розкриття й розслідування злочинів методів дослідження ДНК людини. Вивченню актуальних питань судово-медичної генетики в Україні та світі присвячено роботи О. Дунаєва, П. Іванова, Г. Кривди, Ф. Кривди, І. Перепечиної та інших учених [1-5]. Значних успіхів у цій галузі досягнуто перш за все завдяки використанню молекулярної біології. Багато з помітних досягнень, які ми бачимо зараз у криміналістиці та біологічних науках, залежать від знань про структуру ДНК та геном людини.

Молекула ДНК зберігає притаманну їй індивідуальну специфічність, в будь-якій клітині організму, що містить ядро (є однаковою лише в монозиготних близнюків за умови відсутності мутацій) і незмінна протягом усього життя людини. Тому при проведенні ДНК-аналізу можна встановити певну кількість ознак, що дозволяють із високим ступенем вірогідності (99,9 %) встановити походження біологічних слідів людини від конкретної особи, а також біологічну спорідненість. Крім цього, метод ДНК-аналізу дозволяє встановлювати статеву належність об'єктів, що досліджуються.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження сучасних досягнень та можливостей молекулярно-генетичної ідентифікації біологічних слідів людини та узагальнення наукових поглядів щодо отримання біологічних зразків, відібраних для експертизи.

Викладення основного матеріалу. Значну частину генома людини складають послідовності ДНК, які утворені тандемними повторами. Вони позначаються як конкретні ділянки молекули ДНК, що знаходяться на певній ділянці хромосоми й називаються високополіморфними мінісателітними локусами. Кожний локус досліджуваної ділянки молекули ДНК (далі локус ДНК) має свій набір алелів і з певною частотою зустрічаються у різних людей.

Набір алелів (алельний поліморфізм варіабельної кількості тандемних повторів) ефективно використовується для ідентифікації особи, тому що набір повторюваних послідовностей певної довжини є унікальним для кожного індивідуума. Виявлені в геномі людини гіперваріабельні мінісателітні та мікросателітні ділянки дозволили й розробити метод ДНК-аналізу, який дозволяє проводити ідентифікацію особи.

Локуси тандемних повторів поділяють на дві групи: мінісателітні, мікросателітні. Даний поділ пов'язаний із особливостями практичного використання цих локусів, тому є умовним. Алельний поліморфізм мікро- і мінісателітів у першу чергу ґрунтується на відмінностях у кількості тандемних повторів, що містяться в різних алелях, тобто на поліморфізмі «довжини», ніж «послідовності». Кількість тандемних повторів у конкретному алелі може змінюватися від одного до декількох десятків. Зазвичай у популяції виявляється певний спектр алелей, що відрізняється один від іншого за кількістю повторюваних одиниць, а в кожній особі є лише по два алелі кожного поліморфного локусу рівної (гомозиготний генотип) або різної (гетерозиготний генотип) довжини.

Мінісателітні, або VNTR-локуси (Variable Number Tandem Repeat) – локус із перемінною кількістю тандемних повторів) із довжиною повтору сім і більше пар нуклеотидів. Більшість VNTR-локусів має високий поліморфізм і відповідно високі індивідуалізуючі властивості. Проте, у випадку дослідження деградованої (зруйнованої) ДНК, що досить часто зустрічається в експертній практиці, цим локусам властиві два суттєві недоліки. По-перше, у зв'язку із високою імовірністю деградації алелів, пов'язаної з їх відносно великим розміром, може взагалі виявитися неможливим встановити алельну характеристику ДНК. По-друге, через велику різницю у довжині алелів існує імовірність виявити лише одну низькомолекулярну алель і дати помилковий висновок про гомозиготність ДНК, що насправді є гетерозиготною, в якій високомолекулярна алель зазнавала більшої деградації. Ці недоліки VNTR-локусів обмежують їх використання в криміналістиці.

Мікросателітні, або STR – локуси (Short Tandem Repeat) – локус із короткими тандемними повторами) із довжиною повтору від двох до шести пар нуклеотидів. STR-локуси, що практично позбавлені вище вказаних недоліків, які властиві мінісателітним локусам. Інтервал довжини алелей складає від 100 до 300 послідовностей нуклеотидів, що значно збільшує можливість їх зберігання навіть у деградованій ДНК і гарантує виявлення всіх алелей у гетерозиготних зразках учених [6].

STR-локуси мають менший поліморфізм, у порівнянні з VNTR-локусами, проте ця особливість легко долається за рахунок можливості проведення аналізу одночасно декількох локусів у рамках одного циклу дослідження. Окрім того, дана можливість дозволяє скоротити час дослідження і підвищити їх чутливість (виходячи з тієї самої кількості ДНК, встановити не один, а відразу декілька генетичних ознак). Все це сприяє широкому використанню STR-локусів у криміналістичному ДНК-аналізі й зумовлює створення на їхній основі баз даних ДНК.

Таким чином, алельний поліморфізм міні- і мікросателітів може бути ефективно використаний для ідентифікації особи, оскільки генотип по декількох поліморфних локусах є унікальним для кожної людини (крім монозиготних близнюків).

Сучасний рівень розвитку молекулярно-генетичних досліджень свідчить про необхідність використання його результатів у розкритті та розслідуванні злочинів проти особи [5, 7, 8]. На сьогоднішній день молекулярно-генетична ідентифікація являє собою принципово новий тип наукового знання, що відкриває надійні перспективи для вирішення ідентифікаційних задач у кримінальному процесі та розвитку доказової бази, і має низку переваг перед традиційними серологічними методами дослідження біологічних слідів людини, а саме:

- наявність молекули ДНК в кожній клітині організму людини, що містить ядро;
- підвищена стійкість структури молекули ДНК до дії фізико-хімічних чинників навколишнього середовища;
- відсутність впливу предмета-носія;
- можливість встановлення факту змішування біологічного матеріалу від двох та більше осіб;

- можливість дослідження мікрослідів;
- можливість диференціації змішаних слідів (наприклад, сперми та епітеліальних клітин потерпілої у розслідуванні злочинів по з'валтуванню);
- високий ступінь ймовірності висновків щодо належності слідів певній особі;
- надійність і наочність висновку експерта при розгляді в суді.

Об'єктом молекулярно-генетичного дослідження може бути ДНК, отримана з крові, сперми, букального та іншого епітелію, волосся (при наявності в ньому волосної цибулини з піховими оболонками), а також з фрагментів органів і тканин організму людини. Зрізане волосся, сеча та піт непридатні для дослідження даними методами, тому що не містять клітин з ядерною ДНК.

На теперішній час важливим є проведення комплексних досліджень, що включають як пошуково-оперативні методи, так і порівняльно-ідентифікаційні, адже саме поєднання цього надає якнайбільшу ефективність розкриття злочину. Аналіз досвіду роботи свідчить, що найбільш ефективним є комплексне дослідження речових доказів, вилучених у процесі огляду місця події. Першочерговою вимогою є застосування методів, у процесі використання яких речовий доказ максимально зберігає сліди для наступних досліджень. Крім того, вирішальне значення при дослідженні мають кількісна характеристика об'єкта та його якісний стан.

До того ж за допомогою сучасних наборів реагентів, можливе виділення ДНК з різних органів і тканин (кісток) організму людини (наприклад при виявленні розчленованих, скелетованих або обвуглених трупів), що дозволяє на даний час встановлювати генетичні ознаки кісток в 95 % випадків. Крім того на сьогодні в Експертній службі МВС використовують метод дослідження ДНК-профілю епітеліальних клітин слідів пальців рук навіть після обробки об'єктів-слідоносців певними дактилоскопічними порошками (форсуночною сажею та окисом цинку, а також розчином чотирьохокису рутенію та ін.) [9, 10].

Необхідно відмітити, що під час аналізу ДНК не виявляються особливі, властиві тільки даному індивідууму, ознаки. Кожна ознака має властивості лише групової належності, але в сукупності вони дозволяють індивідуалізувати об'єкт. Проте це не виключає можливості одночасного існування декількох осіб, які мають ознаки, ідентичні об'єкту, який досліджується. Тому основною ідентифікаційною ознакою є алель.

Для оцінки ідентифікаційної значимості цих ознак проводять ймовірностатистичну обробку результатів дослідження, яка базується на законах теорії ймовірностей. Розподіл алелів у популяції має ймовірний характер, тобто з визначеною мірою впевненості можна говорити про частоту зустрічності того чи іншого алеля в досліджуваній популяції. Кількість осіб даної популяції, які мають певний алель, визначає частоту (ймовірність) певного алеля, яка встановлюється експериментально. Дані про частоту зустрічності дозволяють вираховувати ймовірність ідентифікаційних ознак.

У випадку, коли профіль ДНК об'єкта збігається з генотипами підозрюваного і потерпілого й не виключена жодна з гіпотез, то питання вирішенню не підлягає. При дослідженні деградованої ДНК не виключена можливість «помилкової гомозиготності», тобто ампліфікується один, частіше

низькомолекулярний алель. Величина ймовірності випадкового збігу генетичних ознак об'єкта і зразка повинна бути вказана у «Висновку експерта».

При проведенні судової молекулярно-генетичної експертизи широко використовують метод ДНК-аналізу, заснований на вивченні індивідуалізуючих властивостей поліморфних локусів ДНК. Так, одним із напрямків використання аналізу поліморфізму мікросателітних послідовностей є вирішення питання щодо спірного походження дітей. Як правило, воно призначається у цивільних справах. Проте в експертній практиці зустрічаються випадки, коли необхідність визначення можливості походження дитини від конкретної особи виникає й у зв'язку із певними злочинами.

До найбільш типових можна віднести такі ситуації:

- встановлення батьківства у випадках згвалтування, яке спричинило вагітність потерпілої (з наступними пологами або передчасним перериванням вагітності);

- встановлення материнства в експертизах у справах дітовбивства;

- визначення можливості походження дитини від конкретних осіб у випадку підміни, крадіжки дітей незалежно від часу скоєння злочину.

Також поряд з традиційним методом дослідження ядерної ДНК проводять дослідження мітохондріальної ДНК (далі мт-ДНК), яка дозволяє вирішити завдання молекулярно-генетичної експертизи не ідентифікації, а встановлення біологічної спорідненості. Цінність даного методу полягає у його ефективності при дослідженні малої кількості деградованої ДНК, виділень та сильно пошкоджених об'єктів, дослідження яких традиційними методами є неможливим.

Мт-ДНК міститься в органелах клітини мітохондріях і на відміну від ядерної спіральної ДНК, має вигляд кільця, але також як і ядерна утворена двома ланцюгами. Мітохондрії в значній кількості містяться в цитоплазмі клітини (в ядрі вони відсутні). У сперматозоїдів людини цитоплазма практично відсутня, тому й спадкової мт-ДНК немає. В той час яйцеклітина є багатою на цитоплазму, а значить на мітохондрії, тому мітохондріальна ДНК у людини успадковується лише по материнській лінії й є незмінною як по вертикалі, так і горизонталі успадкування. Саме ця властивість мт-ДНК дозволяє вирішувати питання родинної спорідненості, наприклад, між братом та сестрою, бабусею, рідними по материнській лінії. Такі дослідження ще з 2015 року проводять у відділі біологічних досліджень ДНДЕКЦ МВС із застосуванням приладу, який дозволяє секвенувати (розділяти) повний мітохондріальний геном людини [11].

Чоловічий та жіночий каріотиби (набори хромосом) людини відрізняються між собою статевими хромосомами. Оскільки чоловічий каріотип людини має свою унікальну статеву Y-хромосому зі своїм індивідуальним набором алелів, то молекулярно-генетичне дослідження цієї хромосоми проводять для встановлення спорідненості по чоловічій лінії. Також типування Y-хромосоми може бути використане для специфічного типування «чоловічого» компоненту в «змішаних» слідах (наприклад при згвалтуваннях).

Важливою особливістю у виявленні слідів біологічного походження людини є детальний огляд місць, де сліди важко помітити або видалити. Тому в огляді місця події з метою виявлення слідів крові чи інших біологічних слідів

людини необхідно звертати увагу на всі плями і навіть на ті, що, здавалося б, нічого спільного з кров'ю не мають, вилучати й ті предмети, на яких наявність зазначених слідів лише припускається. Останнє особливо стосується мікрокількостей біологічних слідів людини. Необхідно враховувати і той факт, що значна кількість тяжких злочинів здійснюється особами, а також злочинними угрупованнями, які мають відповідну підготовку та гарне технічне оснащення. Це дає їм змогу приховувати кримінальні правопорушення, вести активну протидію правоохоронним органам у роботі з розкриття та розслідування таких правопорушень [12].

Якість проведення різних видів слідчого огляду забезпечується зусиллями слідчого, залучених оперативних працівників та спеціалістів [13-15]. До важливих чинників, що визначають перетворення об'єктивно існуючої можливості виявлення доказів у дійсність, належать знання спеціалістом загальних закономірностей виникнення біологічних слідів людини, ситуативних особливостей механізму виникнення біологічних слідів, а також прийомів і засобів щодо виявлення доказів та вміння застосовувати ці прийоми і засоби (особливості застосування полягають у комбінації використання попередніх проб для виявлення біологічних слідів людини і технічних засобів, різних способів освітлення, використання ультрафіолетових та інфрачервоних променів, луп, мікроскопів тощо).

Дуже важливо враховувати, що при зборі матеріалу для генетичного аналізу необхідно ретельно дотримуватися усіх правил щодо запобігання контамінації (забруднення, перенесення чужої ДНК) та збереження вилученого матеріалу. Оскільки неправильне вилучення, зберігання чи транспортування біологічних слідів людини та зразків для порівняння може призвести до виникнення труднощів при виділенні ДНК із цих об'єктів або ж навіть їх непридатність для подальшого дослідження [12, 16, 17].

При виконанні судової молекулярно-генетичної експертизи для повноцінної ідентифікації виявлених слідів при огляді місць вчинених кримінальних правопорушень важливе значення мають порівняльні зразки, а також відібрання відповідних біологічних зразків для встановлення батьківства чи родинних зв'язків. У цьому законодавець не обмежує експерта, а навпаки, закріпив у ст. 245 КПК України (далі – КПК України) право на отримання зразків для проведення експертизи [18]. Зокрема, у випадку необхідності отримання зразків для проведення експертизи останні відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею. У випадку, якщо проведення експертизи доручено судом, відібрання зразків для її проведення здійснюється судом або за його дорученням залученим спеціалістом. Проте зразки крові та інші виділення людського організму мають відбиратися лише в умовах медичного закладу при дотриманні санітарних норм, що виключали б можливі шкідливі наслідки для здоров'я особи, в якій вони відбираються. При такому відібранні слідчий повинен керуватися відповідними інструкціями і методичними рекомендаціями [14, 19, 20].

Так у ч. 3 ст. 245 КПК України визначено, що в разі відмови особи добровільно надати біологічні зразки слідчий суддя, суд за клопотанням сторони

кримінального провадження, що розглядається в порядку, передбаченому ст. ст. 160-166 КПК України, має право дозволити слідчому, прокурору (або зобов'язати їх, якщо клопотання було подано стороною захисту) здійснити відбирання біологічних зразків примусово. Проте на теперішній час порядок і процедура його здійснення залишаються законодавчо не врегульованими, що загалом створює підґрунтя до порушення конституційних прав та свобод людини і громадянина на особисту недоторканість [21-24].

Тому варто визнати актуальною законодавчу ініціативу у вигляді проекту Закону України «Про державну реєстрацію геномної інформації людини», який розроблений Експертною службою МВС і 20.10.2020 в порядку законодавчої ініціативи внесено на розгляд Верховної ради України [25]. Проектом закону передбачається створення системи державної реєстрації геномної інформації людини та створення відповідної автоматизованої інформаційно-пошукової системи куди буде вноситись інформація ДНК-профілів категорій осіб із найбільшими ризиками причетності до вчинення тяжких злочинів та слідової інформації з місць нерозкритих злочинів, що дасть можливість провести швидку ідентифікацію ймовірного злочинця в разі повторного вчинення цією особою злочинів. Це сприятиме своєчасному розкриттю злочинів та попередженню вчинення нових такими особами, а також удосконалення та спрощення процедури ідентифікації особи в разі необхідності (загибелі чи травмування) чи ідентифікації особи. Представленим законопроектом «Про державну реєстрацію геномної інформації людини» вперше у нашій країні передбачається не лише обов'язкова, але й добровільна державна реєстрація геномної інформації.

Саме створення державного повноцінного банку даних генетичних ознак людини сприятиме оперативному вирішенню суспільно важливих завдань сучасними засобами як криміналістики, так і цивілістики.

Питання, до постанови про призначення експертизи слідів біологічного походження формулюються як з урахуванням інтересів слідства, обставин події злочину, так і експертних можливостей. Тому по кожному кримінальному провадженні між слідчим, який признає молекулярно-генетичну експертизу, та спеціалістом (криміналістом-техніком) бажано фахівцем з біологічною та криміналістичною освітою необхідною є тісна взаємодія щодо доцільності відбору та правильного вилучення речових доказів на експертизу, у визначенні експертних можливостей з урахуванням наявних в розпорядженні слідства доказів, в узгодженні питань, які ставляться перед експертом .

Висновки. Біологічні сліди людини завжди відігравали велику роль у розслідуванні кримінальних правопорушень. У зв'язку з постійним зростанням кількості таких правопорушень проти особи, використання зазначених слідів як носіїв криміналістично-значущої інформації, потребує професійного підходу. На сьогодні саме метод ДНК-аналізу один із самих затребуваних напрямків розвитку судових експертиз, а його результати є достатньо надійним доказом причетності до кримінального правопорушення конкретної особи. Завдяки своїм унікальним можливостям метод ДНК-аналізу став потужним інструментом у розслідуванні не лише кримінальних правопорушень.

Перелік посилань

1. Білоус В. В. Законодавче забезпечення генетичної ідентифікації в Україні: проблеми теорії і практики криміналістики. *Право і суспільство*. 2015. № 5-2 Ч. 3. С. 216-224.
2. Кривда Г. Ф. ПЛР-аналіз молекулярно-генетичного поліморфізму людини в судовій медицині: автореф. дис. ... докт. мед. наук: 14.01.25. Київ, 2003. 32 с.
3. Кривда Р. Г. Ідентифікація особи в судовій медицині на основі ПЛР-аналізу геномної ДНК кісткової тканини: автореф. дис. ... канд. мед. наук. 14.01.25. Київ, 2009. 20 с.
4. Иванов П. Л. Молекулярно-генетическая индивидуализация человека и идентификация личности в судебно-медицинской экспертизе. *Руководство по судебной медицине* / под ред. В. В. Томила, Г. А. Пашияна. Гл. 44. Москва: Медицина, 2001. С. 492-534.
5. Перепечина И. ДНК-идентификация как новая отрасль криминалистической техники в контексте криминалистической дидактики. *Криминалистика и судебная экспертиология: наука, обучение, практика*: XI сб. науч. ст. Вильнюс, 2015. С. 284-292.
6. Ольховець С. О. Дослідження розподілу частот алелів STR-локусів у змішаній популяції України: методичні рекомендації. Київ, 2008. 12 с.
7. Котляренко Л. Т. Особливості огляду трупа: роль судово-медичного експерта і спеціаліста. *Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень*: зб. матеріалів круглого столу (м. Київ, 10 квіт. 2014). Київ, 2014. С. 130-132.
8. Жеребак В. С. Сучасні можливості молекулярно-генетичних досліджень біологічних слідів людини. *Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права*: матеріали науково-практичної конференції (м. Ужгород, 13-14 верес. 2019). Ужгород, 2019. С. 78-82.

References

1. Bilous, V. V. (2015). Legislative support of genetic identification in Ukraine: problems of theory and forensic practice. *Law and society*. No. 5–2 Part 3. P. 216–224. (in Ukrainian).
2. Kryvda, H. F. (2003). PCR analysis of human molecular genetic polymorphism in forensic medicine: extended abstract of doctor's thesis of Doctor of Medical Sciences: 14.01.25. Kyiv. 32 p. Kyiv. (in Ukrainian).
3. Kryvda, R. H. (2009). Identification of a person in forensic medicine on the basis of PCR analysis of genomic DNA of bone tissue: extended abstract of Candidate's thesis: of Medical Sciences: 14.01.25. Kyiv. 20 p. (in Ukrainian).
4. Ivanov, P. L. (2001). Molecular genetic individualization of a person and personality identification in forensic medical examination. *Forensic Medicine Guide*. Ch. 44. Moscow. P. 492-534. (in Russian).
5. Perepechyna, I. (2015). DNA identification as a new branch of forensic technology in the context of forensic didactics. *Forensic science and forensic expertise: science, teaching, practice*: XI collection of scientific papers. Vilnius. P. 284-292. (in Russian).
6. Olkhovets, S. O. (2008). Research of frequency distribution of alleles of STR-loci in the mixed population of Ukraine: methodical recommendations. Kyiv. 12 p. (in Ukrainian).
7. Kotliarenko, L. T. (2014). Peculiarities of corpse examination: the role of forensic expert and specialist. *Current issues of forensic expert support of criminal proceedings*: proceedings of the round table (Kyiv, April 10). Kyiv. P. 130-132. (in Ukrainian).
8. Zherebak, V. S. (2019). Modern possibilities of molecular genetic research of human biological traces. *Current issues of development and interaction of public and private law*: proceedings of the scientific and practical conference (Uzhhorod, September 13-14). Uzhhorod. P. 78-82. (in Ukrainian).

9. Петричук С. В. Особливості призначення та проведення молекулярно-генетичної експертизи. *Сучасні криміналістичні експертизи в розслідуванні злочинів: матеріали круглого столу* (м. Київ, 25 лют. 2015). Київ, 2015. С. 45-48.
10. Дяченко Н. М. Основні етапи розвитку молекулярно-генетичної експертизи в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України. *Криміналістичний вісник*, 2011. № 1 (15). С. 165-169.
11. Методичні рекомендації з організації відбору зразків біологічного походження в близьких осіб зниклих безвісти та призначення молекулярно-генетичної експертизи, проведення заходів з родичами зазначених громадян та реагування за фактами зникнення безвісти людей у районах проведення антитерористичної операції. Київ, 2016. 16 с.
12. Фурман Я. В., Юсупов В. В., Котляренко Л. Т., Дмитрук Р. С. Особливості збирання у досудовому провадженні біологічних слідів людини: метод. рек. Київ, 2016. 44 с.
13. Антонюк П. Є. Окремі питання взаємодії підрозділів Національної поліції України під час проведення огляду місця події за фактом смерті людини. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 1 (29). С. 23-28.
14. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 03.11.2015 № 1339. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>.
15. Участь спеціаліста-криміналіста під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16325>
16. Коропецька С. О. Способи фіксації біологічних зразків, відібраних для
9. Petrychuk, S. V. (2015). Features of appointment and carrying out of molecular genetic examination. *Modern forensic examinations in the investigation of crimes: proceedings of the round table* (Kyiv, February 25). Kyiv. P. 45-48. (in Ukrainian).
10. Diachenko, N. M. (2011). The main stages of development of molecular genetic examination in the State Research Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Forensic Bulletin*. No. 1 (15). P. 165-169. (in Ukrainian).
11. Methodical recommendations on the organization of sampling of biological origin in relatives of missing persons and appointment of molecular genetic examination, carrying out activities with relatives of these citizens and responding to the facts of disappearance of people in areas of anti-terrorist operation. Kyiv, 2016. 16 p. (in Ukrainian).
12. Furman, Ya. V., Yusupov, V. V., Kotliarenko, L. T., Dmytruk, R. S. (2016). Peculiarities of collection in pre-trial proceedings of human biological traces: methodical recommendations. Kyiv. 44 p. (in Ukrainian).
13. Antoniuk, P. E. (2018). Some questions of interaction of divisions of National police of Ukraine during carrying out inspection of a scene on the fact of death of the person. *Forensic Bulletin*. No. 1 (29). P. 23-28. (in Ukrainian).
14. Instruction on the procedure for involving employees of the pre-trial investigation police and the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine as specialists to participate in the inspection of the scene, approved by the order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated 03.11.2015 No. 1339. Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15>. (in Ukrainian).
15. Participation of a forensic specialist during certain investigative (search) actions. Retrieved from: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16325> (in Ukrainian).
16. Koropetska, S. O. (2015). Methods of fixing biological samples taken for

- експертизи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 4. С. 314–321.
17. Патент на корисну модель «Контейнер для об'єктів біологічного походження» № 116198. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/2316>
18. Кримінальний процесуальний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
19. Шиян А. Г., Черненко А. П. Деякі питання відібрання зразків для експертизи в особи у кримінальному провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 3. С. 233–236.
20. Юрчишин В. М. Процесуальний порядок відібрання біологічних зразків в особи в ході досудового розслідування. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 4. С. 153–160.
21. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vp>
22. Котляренко Л. Т. Особливості правового регулювання відібрання біологічних зразків для експертного дослідження. *Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень*: збірник матеріалів круглого столу (м. Київ, 21 лист. 2013). Київ, 2013. С. 171–173.
23. Галаган В. І., Козак О. В. Процесуальний порядок і тактика отримання зразків для експертизи у кримінальному провадженні України. Краматорськ, 2015. 224 с.
24. Дердюк В. М., Коропецька С. О. Застосування примусу під час відбирання біологічних зразків у особи. *Юридичний науковий електронний журнал* 2021. № 1. С. 274–276.
25. Про державну реєстрацію геномної інформації людини: проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70249
- examination. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. No. 4. P. 314–321. (in Ukrainian).
17. Patent for utility model “Container for objects of biological origin” No. 116198. Retrieved from: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/2316> (in Ukrainian).
18. Criminal Procedure Code of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (in Ukrainian).
19. Shyian, A. H., Chernenko, A. P. (2017). Some questions of sampling for examination of a person in criminal proceedings. *Comparative and analytical law*. No. 3. P. 233–236. (in Ukrainian).
20. Yurchyshyn, V. M. (2019). Procedure to be followed for taking biological samples from a person during a pre-trial investigation. *Scientific Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*. No. 4. P. 153–160. (in Ukrainian).
21. Constitution of Ukraine. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (in Ukrainian).
22. Kotliarenko, L. T. (2013). Peculiarities of legal regulation of biological sampling for expert research. *Current issues of technical and forensic support of criminal proceedings: a collection of proceedings of the round table* (Kyiv, November 21). Kyiv. P. 171–173. (in Ukrainian).
23. Halahan, V. I., Kozak, O. V. (2015). Procedure to be followed and tactics of obtaining samples for examination in criminal proceedings of Ukraine. Kramatorsk. 224 p. (in Ukrainian).
24. Derdiuk, V. M., Koropetska, S. O. (2021). Application of coercion during sampling of biological samples from individuals. *Legal scientific electronic journal*. No. 1. P. 274–276. (in Ukrainian).
25. On state registration of human genomic information: draft law of Ukraine. Retrieved from: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70249 (in Ukrainian).

ЧЕЛОВЕК КАК НОСИТЕЛЬ ИДЕНТИФИЦИРУЮЩЕЙ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Л. Т. Котляренко
А. В. Кофанов
Е. С. Кофанова
В. С. Жеребак

В криминалистической практике в качестве вещественных доказательств очень часто используются биологические следы человека – кровь, волосы, слюна, сперма, моча, пот, а также части органов и тканей. Установить происхождение указанных следов от конкретного лица является очень важным для расследования уголовных правонарушений.

Современный уровень развития молекулярно-генетических исследований свидетельствует о необходимости использования ДНК-анализа в расследовании уголовных правонарушений против личности. На сегодня молекулярно-генетическая идентификация открывает большие перспективы для решения идентификационных задач в уголовном процессе и развития доказательной базы, а также имеет ряд преимуществ перед традиционными серологическими методами исследования биологических следов человека.

Необходимо отметить, что наряду с традиционным методом исследования ядерной ДНК также проводятся исследования митохондриальной ДНК, которая позволяет решить задачу молекулярно-генетической экспертизы по установлению биологического родства. Ценность данного метода заключается в его эффективности при исследовании малого количества деградированной ДНК, выделений и сильно поврежденных объектов, исследование которых традиционными методами невозможно. При выполнении судебной молекулярно-генетической экспертизы для полноценной идентификации обнаруженных следов при осмотре мест совершенных уголовных правонарушений важное значение имеют сравнительные образцы, а также отбор соответствующих биологических образцов для установления отцовства и родственных связей.

Молекулярно-генетический анализ ДНК – лишь один из этапов идентификации, и для вынесения окончательного результата необходим статистический анализ полученных данных, который особенно важен при совпадении генотипов преступника и подозреваемого в смешанных следах. Для вероятностно-статистической оценки результатов идентификационной значимости совокупности установленных генетических признаков необходимы величины частот распространения исследуемых аллелей в популяции.

В сегодняшних условиях метод ДНК-анализа стал одним из самых востребованных направлений развития судебных экспертиз, а его результаты являются достаточно надежным доказательством причастности к преступлению конкретного лица. Благодаря своим уникальным возможностям молекулярно-генетический анализ ДНК является мощным инструментом в расследовании уголовных производств.

Ключевые слова: ядерная ДНК, митохондриальная ДНК, молекулярно-генетическая экспертиза, вещественные доказательства, биологические образцы.

HUMAN BEING AS THE BEARER OF IDENTIFYING BIOLOGICAL INFORMATION

**L. Kotliarenko
A. Kofanov
O. Kofanova
V. Zherebak**

In forensic practice, biological traces of a person are very often used as material evidence – blood, hair, saliva, semen, urine, sweat, as well as parts of organs and tissues. Establishing the origin of these traces from a specific person is very important for the investigation of criminal offenses.

The current level of development of molecular genetic research indicates the need to use DNA analysis in the detection and investigation of criminal offenses against a person. Today, molecular genetic identification reveal reliable prospects for solving identification problems in the criminal proceedings and developing the evidence base, and also has a number of advantages over traditional serological methods for studying human biological traces.

It should be noted that along with the traditional method of nuclear DNA research, mitochondrial DNA research is also being carried out, which allows solving the problem of molecular genetic examination to establish biological affinity. The value of this method lies in its effectiveness in the study of a small amount of degraded DNA, secretions and heavily damaged objects, the study of which is impossible by traditional methods. When performing a forensic molecular genetic examination for the full identification of the detected traces when examining the places of committed criminal offenses, comparative samples are important, as well as the selection of appropriate biological samples to establish paternity and family ties.

Molecular genetic analysis of DNA is only one of the stages of identification, and in order to arrive at the final result, a statistical analysis of the data obtained is necessary, which is especially important when the genotypes of the criminal and the suspect in mixed tracks coincide. For a probable-statistical assessment of the results of the identification significance of the set of established genetic traits, the frequencies of the distribution of the studied alleles in the population are required.

Today, the DNA analysis method has become one of the most demanded directions in the development of forensic examinations, and its results are quite reliable evidence of the involvement of a specific person in a crime. Due to its unique capabilities, molecular genetic analysis of DNA is a powerful tool in the investigation of criminal proceedings.

Key words: nuclear DNA, mitochondrial DNA, molecular genetic examination, physical evidence, biological samples.

11

ІСТОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.95>
УДК 343.98

Сергій Сергійович Чернявський
доктор юридичних наук, професор,
проректор

ORCID 0000-0002-2711-3828
E-mail: 0677443745s@gmail.com

Володимир Васильович Юсупов
доктор юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного
забезпечення та судової експертології
навчально-наукового інституту № 2

ORCID 0000-0001-5216-4144
E-mail: yusupov1vv@gmail.com

Національна академія внутрішніх справ

**КРИМІНАЛІСТИЧНІ НАУКОВІ ШКОЛИ НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
(ДО 100-РІЧЧЯ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ
СПРАВ УКРАЇНИ)**

У статті досліджується історія розвитку та сучасний стан криміналістичних наукових шкіл Національної академії внутрішніх справ, подаються головні напрями їх досліджень, тематика видань та інші результати діяльності.

Ключові слова: криміналістична наукова школа, кафедра криміналістики, Національна академія внутрішніх справ, криміналістика, судова експертиза

Постановка проблеми. Національна академія внутрішніх справ (далі – НАВС) – це провідний заклад вищої освіти в системі МВС України, у якому здійснюється підготовка здобувачів ступенів вищої освіти бакалавра та магістра за спеціальностями «Право», «Правоохоронна діяльність» та «Психологія»; ступеня магістра за спеціальністю «Публічне управління та адміністрування»; а також ступеня доктора філософії та доктора наук за науковими спеціальностями «Право», «Психологія» та «Філософія».

У 2021 р. виповнюється 100 років з дня заснування НАВС.

Історія становлення академії бере свій відлік від 11.06.1921 з початком функціонування місцевих курсів міліціонерів Харківської губернської міліції. Через рік на базі курсів було створено Школу старшого командного складу робітничо-селянської міліції УСРР. На засіданні РНК УСРР 25.12.1922 було прийнято рішення щодо реорганізації школи міліції у Всеукраїнську школу та прийняття її на державне забезпечення. На підставі цього рішення 23.10.1923 навчальний заклад перейменовано на Всеукраїнську школу міліції і карного розшуку. Таким чином, навчальний заклад набув статусу республіканського і почав готувати старший командний склад для органів міліції всієї України. У 1925 р. Всеукраїнську школу передислоковано з Харкова до Києва [1].

З 1936 р. навчальний заклад отримує нову назву – Школа старшого начальницького складу робітничо-селянської міліції імені В. А. Балицького, а через рік – «Київська школа удосконалення начальницького складу робітничо-селянської міліції». У такому статусі школа проіснувала до літа 1941 р. Згодом вона зазнала низку реорганізацій і перейменувань. Наказом МВС СРСР від 20.08.1956 організовано Київську спеціальну середню школу міліції МВС СРСР. 11.04.1960 створено Вищу школу МВС УРСР. У 1962 р. дещо змінилася назва навчального закладу, що пов'язано зі зміною назви Міністерства. Школу почали іменувати Вищою школою Міністерства охорони громадського порядку УРСР. З 1968 р. навчальний заклад знову змінив назву – Київська вища школа МВС СРСР [1].

Після проголошення незалежності України у 1991 р. навчальний заклад став Київською вищою школою МВС України, а у 1992 р. на його базі створено Українську академію внутрішніх справ. У грудні 1996 р. Указом Президента України їй надано статус Національної. Приєднання України у травні 2005 р. до Болонського процесу зумовило необхідність перебудови системи навчальних закладів вищої освіти, у тому числі й відомчих. У зв'язку з цим, академію, згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2005, реорганізовано в Київський національний університет внутрішніх справ. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.08.2010 «Про реорганізацію деяких вищих навчальних закладів Міністерства внутрішніх справ» Київський національний університет внутрішніх справ реорганізовано в Національну академію внутрішніх справ [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність криміналістичних наукових шкіл НАВС висвітлювалися небагатьма дослідниками. Ґрунтовні наукові пошуки цього напрямку проводив А. В. Іщенко, окремі аспекти яких викладені у його роботах: «Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи» (1995 р.), «Криминалистическое обеспечение борьбы с преступностью (диссертации криминалистов, защищенные в специализированных ученых советах Украины)» (1997 р.), «Наукове забезпечення протидії злочинності» (2002 р.), «Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень» (2003 р.). Про наукову школу кафедри криміналістики та судової медицини НАВС на конференціях доповідали С. С. Чернявський та В. В. Юсупов («Місце наукової школи кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ у розвитку юридичної науки в Україні», 2019 р.), Ю. М. Черноус («Роль особистості в становленні і розвитку кафедри криміналістики та судової медицини», 2019 р.) і висвітлював у науковій статті В. В. Юсупов («Розвиток криміналістики в Київській, Одеській, Харківській наукових школах: головні етапи та персоналії», 2011 р.). Д. А. Ляшенко на дисертаційному рівні дослідила криміналістичні наукові центри та школи в Україні («Криміналістичні наукові центри та школи в Україні», 2019 р.), розкривши питання створення та розвитку криміналістичного наукової школи на базі кафедри криміналістики та судової медицини НАВС.

Водночас комплексного дослідження сучасних криміналістичних наукових шкіл НАВС, що діють на її кафедрах, наукових лабораторіях, навчально-наукових інститутах, у зазначених роботах не проводилося.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження процесу формування та розвитку криміналістичних наукових шкіл Національної академії внутрішніх справ. Для досягнення цієї мети потрібно: показати роль керівників кафедр і провідних професорів Національної академії внутрішніх справ у започаткуванні криміналістичних наукових шкіл; дослідити основні напрями досліджень криміналістичних наукових шкіл цього закладу вищої освіти; визначити доробок криміналістичних наукових шкіл вишу та його значення у розвитку юридичної науки і освіти в Україні.

Викладення основного матеріалу. За час існування академія здобула статус провідного вишу відомчої освіти, має поважний авторитет серед вітчизняних закладів вищої освіти юридичного профілю, активно здійснює освітню і наукову співпрацю на міжнародному рівні.

Сьогодні НАВС широко відома в освітянських колах як базовий заклад вищої освіти у підготовці та підвищенні кваліфікації нової генерації поліцейських-криміналістів і судових експертів, флагман у створенні практично орієнтованих навчально-тренувальних полігонів, кабінетів і лабораторій за найсучаснішими напрямами кібербезпеки і «цифрової криміналістики». Надзвичайно вагомим є і творчий доробок кафедралів різних поколінь – представників потужних криміналістичних наукових шкіл.

Одним з виявів поєднання наукової і практичної складової освітнього процесу є формування кадрів вищої кваліфікації. Зокрема, у 1983 р. в Київській вищій школі МВС СРСР уперше створено спеціалізовану вчену раду із

захисту кандидатських дисертацій за спеціальностями 12.00.02, 12.00.08, 12.00.09. Символічним є той факт, що в цій спеціалізованій вченій раді перший захист дисертації відбувся за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес; судоустрій; прокурорський нагляд; криміналістика (А. О. Єрохін «Розслідування розкрадань в системі матеріально-технічного забезпечення (за матеріалами УРСР)», а одним з опонентів виступив відомий учений-криміналіст Р. С. Белкін [2, с. 14].

Отже, одним з пріоритетних напрямів розвитку навчального закладу стало розроблення проблем криміналістики як науки, навчальної дисципліни, а також практичної діяльності з протидії злочинності.

Осередок криміналістичних наукових шкіл формувався на кафедрі криміналістики, яку створено у Вищій школі Міністерства охорони громадського порядку УРСР у 1964 р. [3]. За понад ніж півстолітню історію функціонування кафедри серед її очільників і працівників імена видатних учених, досвідчених вітчизняних юристів, заслужених педагогів зі значним практичним досвідом. Без перебільшення, неоціненним є внесок у становлення та розвиток криміналістики учених з міжнародним визнанням М. В. Салтевського, В. П. Бахіна, Є. Д. Лук'янчикова, В. С. Кузьмічова, А. В. Іщенко, В. К. Весельського, П. Д. Біленчука. Ці неординарні постаті спромоглися заснувати власні криміналістичні школи або продовжили напрями наукових пошуків родоначальників академічної науки.

Зокрема, у 1971 р. керівником кафедри криміналістики призначено доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки М. В. Салтевського.

У той час склад кафедри становив вісім осіб, досвідчених практичних працівників-правоохоронців. Михайло Васильович уперше в системі МВС розробив програмовані завдання для навчання криміналістики, чому присвячено його праці: «Криминалистическая техника» (1967 р.), «Криминалистическая техника и тактика» (1973 р.). М. В. Салтевський очолював міжвузівську програму розробки і використання технічних засобів в освітньому процесі в системі вишів МВС СРСР. Учений видав унікальний на той час «Специализированный курс криминалистики (для слушателей вузов МВД СССР, обучающихся на базе среднего специального юридического образования)» (1987 р.). У період роботи в Київській вищій школі МВС М. В. Салтевський започаткував нові напрями у вітчизняній криміналістиці: одорологічні, акустичні дослідження; використання в розкритті злочинів слідів пам'яті і часових відносин. З цих наукових напрямів під його

Рис. 1. Михайло Васильович Салтевський

керівництвом та консультуванням захищено п'ять кандидатських і дві докторські дисертації (В. М. Мешков, М. М. Лисов), розроблено методики акустичного дослідження звукових слідів, збирання і використання запахових слідів, які отримали загальне визнання, зокрема й за кордоном.

Іншим науковим напрямом професора М. В. Салтєвського стала винахідницька діяльність у галузі криміналістичної техніки. Він розробив низку методик дослідження речових доказів, новий метод виміральної фотографії та ідентифікації звукозаписувальних пристроїв; сконструював судово-метричний фотоапарат ФСМ-1. Запатентовано нові криміналістичні засоби і методи й отримано три авторські свідоцтва на винаходи: фотоапарат судово-метричний (1972 р.), спосіб ідентифікації магнітофонів (1977 р.), методика криміналістичної ідентифікації людини за фізичними параметрами мовних сигналів (1989 р.) [4].

Основними виданнями криміналістичної наукової школи професора М. В. Салтєвського є підручники, посібники та інші видання: «Криминалистическая техника и тактика: программированные задания» (1973 р.); «Судебная фотография и кинематография в деятельности органов внутренних дел» (1974 р.); «Криминалистическая одорология. (Работа с запахowymi следами)» (1976 р.); «Собирание криминалистической информации техническими средствами на предварительном следствии» (1980 р.); «Методика идентификации говорящего по параметрам спектральных переходов речевых сигналов с помощью специального вычислительного комплекса (СВИК)» (1980 р., у співавторстві); «Современные возможности исследования голоса человека в криминалистической практике» (1982 р., у співавторстві); «Запахові сліди у слідчій практиці» (1992 р. у співавторстві); «Криминалистическая фотография, кинематография и видеозапись в правоохранительной деятельности» (1993 р. у співавторстві); «Звуковые следы – новый источник доказательственной информации» (1995 р.); «Криминалистика. В современном изложении юристов» (1996, 1997 рр.); «Криміналістика» (1996 р.); «Криміналістика: підручник»: у 2 ч. (1999, 2001 рр.); «Криміналістика (у сучасному викладі)»: підручник (2005, 2006, 2008 рр.) та ін.

Отже, у міліцейському виші на кафедрі криміналістики Михайло Васильович створив науковий осередок, і тут сформувалася криміналістична школа професора М. В. Салтєвського. Основними напрямками наукового пошуку стали: одорологічні, акустичні дослідження; використання в розкритті злочинів слідів пам'яті і часових відносин; розроблення методик акустичного дослідження звукових слідів, збирання і використання запахових слідів; основні методики відеофоноскопічних досліджень.

Власну наукову школу на кафедрі криміналістики Київської вищої школи МВС СРСР створив Володимир Петрович Бахін, який очолював кафедру у 1979-1985 рр., та з 1996 р. до 2000 р. обіймав на ній посаду професора.

Володимир Петрович був доктором юридичних наук, професором, академіком Міжнародної слов'янської академії наук, лауреатом почесної медалі Р. С. Белкіна. Головними напрямками його наукових інтересів стали питання вивчення слідчої практики та удосконалення криміналістичної тактики. Саме

Рис. 2. Володимир Петрович Бахін

цьому присвячено докторську дисертацію В. П. Бахіна – «Следственная практика: проблемы изучения и совершенствования» (1991 р.).

Наукова школа професора В. П. Бахіна поєднує 11 докторів (В. С. Кузьмічов, А. В. Іщенко, Є. Д. Лук'янчиков, В. В. Лисенко, Н. С. Карпов, П. В. Цимбал, С. С. Чернявський, Л. І. Аркуша, І. В. Гора, В. А. Колесник, Г. П. Власова) та понад 30 кандидатів юридичних наук. Більшість із цих учених працювали або працюють у НАВС і продовжують розвивати криміналістичну наукову школу В. П. Бахіна. Ці науковці виступали консультантами докторських і науковими керівниками кандидатських дисертацій, які успішно захищені у спеціалізованих учених радах. Так, під консультуванням професора В. С. Кузьмічова захистили докторські дисертації Ю. М. Черноус, І. В. Пиріг, професора

Є. Д. Лук'янчикова – К. О. Чаплинський і О. В. Таран та ін.

У доробку наукової школи значна кількість публікацій: підручники, монографії, посібники, енциклопедії, патенти на винаходи тощо. Зокрема: «Криміналістика. Проблемы и мнения (1962-2002 г.)» (2002 р.); «Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів» (2005 р., у співавторстві); «Тактика – профессионализм и мастерство при общении» (2006 р.); «Тактика преступников. Тактические приемы противодействия преступников следствию» (2009 р.); «Энциклопедия судебной экспертизы» (2013 р. у співавторстві); «Мастерство раскрытия преступлений» (2014 р., у співавторстві) та ін.

Отже, до основних напрямів наукового пошуку криміналістичної школи професора В. П. Бахіна належать проблеми загальної теорії криміналістики, наукового забезпечення оптимізації розслідування, криміналістичної методики, вивчення тактики злочинної діяльності.

Перший учень Володимира Петровича Бахіна, який захистив докторську дисертацію – Володимир Сергійович Кузьмічов, очолював кафедру криміналістики НАВС України у 1996-2004 рр., а з 2009 р. до 2012 р. обіймав посаду професора кафедри.

Рис. 3. Володимир Сергійович Кузьмічов

В. С. Кузьмічов – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Докторську дисертацію на тему «Слідча діяльність: сутність, принципи, криміналістичні прийоми та засоби здійснення» захистив у 1996 р. Ця тема продовжила напрям наукової школи професора В. П. Бахіна.

Керуючи кафедрою криміналістики, В. С. Кузьмічов, розуміючи важливість поєднання теоретичних знань з практичними навичками в підготовці курсантів і слухачів академії, доклав чимало зусиль для створення першого в Україні відомчого музею криміналістики, який був офіційно зареєстрований у 2001 р. Упродовж тривалого часу Володимир Сергійович опікувався зібранням цікавих експонатів, пов'язаних із розкриттям злочинів, висвітленням наукових досягнень у галузі криміналістики. Музей виконував функції науково-дослідного і навчально-практичного комплексу. У подальшому він став основою формування багатфункціонального музею Міністерства внутрішніх справ України.

Кафедра криміналістики за цей період перетворилася на науковий осередок криміналістичної науки. До освітнього процесу залучалися досвідчені вчені та практики. Володимир Сергійович особистим прикладом демонстрував високу педагогічну майстерність, блискуче читав лекції, проводив семінарські та практичні заняття, щиро спілкувався з аудиторією.

Професор В. С. Кузьмічов є засновником нового підходу у викладанні курсу криміналістики, що ґрунтується на кращому зарубіжному досвіді, переважно європейських держав, дозволяє здійснювати професійну підготовку фахівців як для України, так і для інших країн. Був одним із авторів винаходу окремого напрямку судової балістики.

Власні та наукові напрацювання учнів професора В. С. Кузьмічова представляв Координаційному бюро з проблем криміналістики, судової експертизи і юридичної психології Національної академії правових наук України, Раді державної безпеки і внутрішніх справ Державної атестаційної комісії України, секретаріату Верховної Ради України, у складі яких він працював. Володимир Сергійович очолював Київське обласне відділення Міжнародного конгресу криміналістів, що сприяло поширенню здобутків наукової школи на міжнародному рівні. Ім'я та авторитет В. С. Кузьмічова визнані за межами України, він був членом спеціалізованих учених рад із захисту докторських та кандидатських дисертацій у провідних закладах вищої освіти України та інших держав – Бакинського державного університету (Азербайджан), Кишинівського державного університету (Молдова).

Наукова школа Володимира Сергійовича складається з двох докторів наук (Ю. М. Черноус, І. В. Пиріг) та більше 20 кандидатів юридичних наук. Видавничий доробок становлять підручники, численні посібники і монографії та інші видання, зокрема: «Криміналістичний аналіз розслідування злочинів» (2000 р.); «Криміналістика» (2001 р., у співавторстві); «Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення» (2005 р., у співавторстві); «Алібі у розкритті злочинів» (2007 р., у співавторстві); «Компроміс на досудовому слідстві (криміналістичний аспект)» (2007 р., у співавторстві); «Розслідування злочинів: міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика» (2008 р., у співавторстві) тощо.

Таким чином, головними напрямками наукового пошуку криміналістичної школи професора В. С. Кузьмічова є методологічні засади криміналістики, проблеми слідчої діяльності, розроблення й удосконалення криміналістичних засобів та методів; удосконалення методик розслідування окремих видів злочинів; питання міжнародного співробітництва.

Послідовником наукової школи професора В. П. Бахіна був й Андрій Володимирович Іщенко, який навчався в ад'юнктурі, а згодом обіймав посади викладача (1982-1985 рр.), професора кафедри криміналістики (1996-1998 рр., 2004-2009 рр., 2010-2019 рр.). У 1992-1994 рр. А. В. Іщенко став першим начальником кафедри криміналістичних експертиз слідчо-криміналістичного факультету академії (до речі, це була перша кафедра криміналістичних експертиз, створена як в Україні, так і Європі загалом).

Рис. 4. Андрій Володимирович Іщенко

Андрій Володимирович був доктором юридичних наук, професором, заслуженим юристом України, академіком Міжнародної слов'янської академії наук, членом Київського обласного відділення Міжнародної громадської організації «Конгрес криміналістів».

Андрій Володимирович був доктором юридичних наук, професором, заслуженим юристом України, академіком Міжнародної слов'янської академії наук, членом Київського обласного відділення Міжнародної громадської організації «Конгрес криміналістів».

У 1997 р. А. В. Іщенко успішно захистив дисертацію на тему «Методологічні та організаційні проблеми розвитку криміналістичних наукових досліджень». Це

був одним з напрямів досліджень його наукової школи. Іншими напрямками стали проблеми криміналістичного й оперативно-розшукового забезпечення практики протидії злочинності, формування криміналістичних рекомендацій розслідування окремих видів злочинів.

Наукова школа професора А. В. Іщенка складається з п'яти докторів та 21 кандидата юридичних наук. А. В. Іщенко був консультантом докторських дисертацій Л. Д. Удалової «Теоретичні засади отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України» (2007 р.), Д. Й. Никифорчука «Теоретичні і організаційні основи протидії незаконному обігу наркотичних засобів оперативними підрозділами міліції» (2009 р.), В. Г. Хахановського «Теорія і практика криміналістичної інформатики» (2011 р.), О. І. Мотляха «Інструментальна діагностика достовірності вербальної інформації та використання її результатів у кримінальному провадженні» (2014 р.), В. В. Юсупова «Криміналістика в Україні у XX – на початку XXI ст. (історико-теоретичне дослідження)» (2019 р.).

Особливе місце серед досліджень професора А. В. Іщенка посідає розроблення історичних проблем розвитку криміналістики. Яскравим продовженням цього напрямку є друге видання Літопису криміналістики українською мовою, над яким два роки після смерті Вчителя наполегливо працювали учні та послідовники.

Професор А. В. Іщенко був членом спеціалізованих вчених рад із захисту докторських дисертацій НАВС, очолював одну із цих учених рад. Як представник знаної криміналістичної наукової школи був членом спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ, Класичному приватному університеті, Львівському національному університеті ім. Івана Франка, Національній академії Служби безпеки України, Національному університеті оборони України імені Івана Черняховського, Львівському державному університеті внутрішніх справ, Харківському національному університеті внутрішніх справ. Криміналістична наукова школа А. В. Іщенка отримала визнання й за кордоном, де він був членом спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій у Бакинському і Тбіліському університетах.

Доробок наукової школи професора А. В. Іщенка становлять численні криміналістичні видання: «Библиографический указатель диссертаций по криминалистике» (1989 р., у співавторстві); «Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи» (1995 р., у співавторстві); «Методологічні проблеми криміналістики» (1997 р.); «Наукове забезпечення протидії злочинності» (2002 р., у співавторстві); «Засоби і методи виявлення вибухових речовин та пристроїв у боротьбі з тероризмом» (2005 р., у співавторстві); «Криміналістичне забезпечення розшуку безвісно відсутніх осіб» (2005 р., у співавторстві); «Теорія і практика криміналістичного забезпечення процесу доказування в розслідуванні злочинів» (2007 р., у співавторстві); «Календарь криминалиста» (2010 р., у співавторстві); «Криміналістика: підручник» (2015, 2020 рр., у співавторстві); «Криміналістика: мультимедійний підручник, програмний продукт» (2016 р., у співавторстві); «Летопись криминалистики: даты, факты, имена» (2016 р.); «The basics of criminalistics: Educational manual» (2018 р., у співавторстві); «Літопис криміналістики» (2021 р., у співавторстві) та ін.

Отже, головними напрямками наукового пошуку криміналістичної школи професора А. В. Іщенка є методологічні проблеми криміналістики і судової експертології; історія криміналістики; криміналістичне забезпечення практики боротьби зі злочинністю; наукове забезпечення криміналістичних досліджень; методика розслідування окремих видів злочинів.

Доктор юридичних наук, професор Євген Дмитрович Лук'яничков очолював кафедру криміналістики Української академії внутрішніх справ у 1985-1993 рр.

У сфері наукових інтересів професора Є. Д. Лук'яничкова різнобічні актуальні питання криміналістики, кримінального процесу, оперативно-розшукової діяльності. Саме вивчення таких комплексних проблем, що створюють інформаційне поле розкриття кримінальних правопорушень, дозволило Євгену Дмитровичу 2005 р. успішно захистити докторську дисертацію на тему

Рис. 5. Обкладинка Літопису криміналістики. Київ (2021 р.)

Рис. 6. Євген Дмитрович
Лук'янчиков

«Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичні аспекти)». У його науковій школі два доктори юридичних наук (К. О. Чаплинський, О. В. Таран) та понад 25 кандидатів наук. Деякі з них (В. І. Галаган, В. Г. Дрозд, Д. Б. Сергєєва) з часом захистили докторські дисертації.

Є. Д. Лук'янчиков брав участь у роботі спеціалізованих учених рад із захисту кандидатських та докторських дисертацій НАВС, Академії адвокатури України, Класичного приватного університету, Університету державної фіскальної служби України. У 2010 р. був головою спеціалізованої вченої ради в Академії управління Міністерства внутрішніх справ України. Тривалий час виконував обов'язки вченого секретаря спеціалізованої вченої ради в НАВС.

Доробок наукової школи професора Є. Д. Лук'янчикова становить понад п'ятисячі видань, зокрема: «Тактические основы расследования преступлений» (1989 р., у співавторстві); «Особенности расследования преступлений несовершеннолетних» (1990 р.); «Пред'явлення для впізнання» (1998 р., у співавторстві); «Криміналістическая идентификация объектов по следам памяти» (1998 р.); «Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів» (2005 р.); «Негласні слідчі (розшукові) дії та їх класифікація» (2013 р., у співавторстві); «Криміналістика: підручник» (2020 р., у співавторстві) та ін.

Таким чином, основні напрями пошуку наукової школи професора Є. Д. Лук'янчикова – питання криміналістичного та інформаційного забезпечення розслідування злочинів; тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій та проблеми методики розслідування злочинів.

Віктор Казимирович Весельський обіймав посаду начальника кафедри криміналістики та судової медицини НАВС (2004–2015 рр.) та після виходу на пенсію – професора цієї кафедри (2015–2016 рр.).

Професор В. К. Весельський створив власну криміналістичну школу і зробив вагомий внесок у підготовку науково-

Фото 7. Віктор Казимирович
Весельський

педагогічних кадрів. Під час його роботи на кафедрі криміналістики та судової медицини близько 150 ад'юнктів та здобувачів захистили кандидатські дисертації, чому він постійно сприяв у своїй повсякденній роботі. Основними напрямками його наукових розробок були проблеми криміналістичної тактики та методики розслідування окремих видів злочинів. Серед питань тактики слідчої діяльності головна увага приділялась основам тактики слідчих дій та сучасним проблемам допиту, слідчого огляду, призначення і проведення судових експертиз. Стосовно методики розслідування окремих видів злочинів професор В. К. Весельський розробляв шляхи вдосконалення протидії найбільш суспільно небезпечним, складним та резонансним злочинам: торгівлі людьми, кіберзлочинності, наркобізнесу. Його наукова школа складається з понад тридцяти учнів – кандидатів юридичних наук.

Систематично долучався до розроблення пропозицій щодо вдосконалення вітчизняної правової системи в галузі судово-експертної діяльності, розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм, реформування кримінального процесуального законодавства.

Професор В. К. Весельський входив до складу Вченої ради Національної академії внутрішніх справ, науково-методичної секції та науково-методичної ради академії. Завдяки своєму науковому авторитету був членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій Університету державної фіскальної служби України.

Доробок наукової школи В. К. Весельського значний, зокрема, він складається з багатьох публікацій та зареєстрованих об'єктів інтелектуальної власності: «Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні й тактичні аспекти)» (1999 р.); «Торгівля людьми в Україні (проблеми розслідування)» (2007 р., у співавторстві); «Методика розкриття та розслідування завідомо неправдивого повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності: науковий твір» (2011 р., у співавторстві); «Мультимедійний підручник «Криміналістика»: програмний продукт» (2016 р., у співавторстві); «Розслідування окремих видів злочинів» (2017 р., у співавторстві) та ін.

Отже, основні напрями досліджень наукової школи професора В. К. Весельського становлять питання тактики проведення слідчих (розшукових) дій, методики розслідування окремих видів злочинів.

Кандидат юридичних наук, доцент Петро Дмитрович Біленчук очолював кафедру криміналістики НАВС України у 1993-1996 рр.

Петро Дмитрович як досвідчений практик цікаво проводив навчальні заняття, уміло згуртовував колектив науковців. Його наукова школа складається з одинадцяти кандидатів юридичних наук, яких він підготував. Напрями наукової діяльності – криміналістика, засоби пізнання у сфері судочинства, конституційне, банківське, страхове, біржове, конкурентне, податкове, екологічне, муніципальне, інформаційно-комунікаційне та кримінальне право, нейробіоніка, криміналістична кібернетика, інформатика і системологія, електронні інформаційні та комп'ютерні технології.

П. Д. Біленчук є автором нових напрямів юридичної науки: засоби пізнання у сфері судочинства; судова антропологія та комп'ютерна психофізіологічна діагностика і прогнозування поведінки людини у сфері судочинства.

Рис. 8. Петро Дмитрович Біленчук

Доробок наукової школи Петра Дмитровича становить значну кількість публікацій: підручників, монографій, патентів, раціоналізаторських пропозицій, законопроектів та проектів підзаконних нормативно-правових актів. Зокрема: раціоналізаторські пропозиції «Следственно-оперативный одорологический чемодан» (1985 р.), «Линейка криминалистическая топографическая» (1987 р.); патент на промисловий зразок «Трафаретна лінійка слідчого «Лінійка-С» (1998 р.); «Комп'ютерні злочини: соціально-правові і кримінологічно-криміналістичні аспекти» (1994 р., у співавторстві); «Проведення судових експертиз» (1996 р., у співавторстві); «Криміналістика» (1997 р.); «Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинувачуваного» (1999 р.); «Правова деонтологія: підручник» (1999 р., у співавторстві); «Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство: підручник» (2003 р., у співавторстві); «Зброєзнавство: правові основи обігу вогнестрільної зброї» (2004 р., у співавторстві); «Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів» (2007 р., у співавторстві); «Мультимедійний підручник «Криміналістика»: програмний продукт» (2008 р., у співавторстві); «Систематизація засобів пізнання у сфері кримінального судочинства: традиційна та сучасна» (2012 р.); «Правове і криміналістичне забезпечення протидії ядерному тероризму» (2017 р., у співавторстві); «Криміналістичне документування огляду місця події: методи, засоби, технології» (2019 р., у співавторстві).

Отже, основними напрямками пошуку наукової школи П. Д. Біленчука є дослідження актуальних питань криміналістичного забезпечення розслідування злочинів із залученням даних інших наук (кібернетики, інформатики, нейробіоніки та ін.) та ядерна і цифрова криміналістика.

Розробку криміналістичного забезпечення протидії кіберзлочинності здійснює в НАВС наукова школа професора Валерія Георгійовича Хахановського, учня професора А. В. Іщенко.

В. Г. Хахановський – професор кафедри інформаційних технологій та кібербезпеки навчально-наукового інституту № 1 НАВС, доктор юридичних наук, професор, лауреат

Рис. 9. Валерій Георгійович Хахановський

премії імені Ярослава Мудрого. У 2012 р. здобув науковий ступінь доктора юридичних наук за результатами захисту дисертації на тему «Теорія і практика криміналістичної інформатики». Підготував п'ять кандидатів юридичних наук, нині здійснює наукове керівництво чотирма здобувачами наукового ступеня кандидата наук, є консультантом здобувача наукового ступеня доктора юридичних наук.

Основним пріоритетом у дослідженнях наукової школи професора В. Г. Хахановського є надання криміналістичних знань, які допоможуть правоохоронцям розуміти ключові положення електронних (цифрових) доказів, правильно формулювати питання експертам, операторам та провайдерам для отримання інформації, необхідної при розслідуванні кіберзлочинів, дотримуватися правил збирання та зберігання носіїв комп'ютерної інформації.

В. Г. Хахановський понад 35 років працює за напрямом інформаційної безпеки та протидії кіберзлочинам, є членом спеціалізованих учених рад із захисту докторських дисертацій НАВС та Університету державної фіскальної служби України.

У доробку наукової школи численні публікації, зокрема: «Проблеми теорії і практики криміналістичної інформатики» (2010 р.); «Інформаційне забезпечення органів внутрішніх справ» (2015 р.); «Інформаційні технології в правозастосовній практиці» (2015 р.); «Система інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів в умовах електронного урядування» (2018 р., у співавторстві); «Науково-практичний коментар Закону України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України»» (2019 р., у співавторстві); «Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях» (2020 р., у співавторстві); а також зареєстровані об'єкти права інтелектуальної власності: програмний продукт «Посібник «Інформаційне право»» (2008 р.); комп'ютерна програма «Експертна система пошуку серійного вбивці» (2009 р.); програмний продукт «Мультимедійний навчальний комплекс «Криміналістична інформатика»» (2010 р.) та ін.

Отже, наукова школа професора В. Г. Хахановського проводить такі дослідження: криміналістична інформатика; інформаційне право; криміналістичне дослідження засобів та матеріалів відеозапису; інформаційно-аналітичне забезпечення правоохоронної діяльності; інформаційна безпека, кібербезпека та захист інформації; особливості розслідування кіберзлочинів.

Головний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення та судової експертології навчально-наукового інституту № 2 НАВС Олег Володимирович Рибальський продовжує розроблення проблемних питань судової акустики, які в академії починав досліджувати професор М. В. Салтєвський.

Олег Володимирович є доктором технічних наук, професором, лауреатом Державної премії, заслуженим професором НАВС.

Він пройшов шлях від слюсаря-складальника до начальника конструкторського бюро, головного конструктора низки виробів спеціального призначення, серед яких апарати аналогового, модуляційного та цифрового запису. За розроблення та впровадження у серійне виробництво одного з таких виробів, призначеного для точного запису аналогових сигналів у цифровій формі, удостоєний звання лауреата Державної премії УРСР у галузі науки і техніки (1989 р.).

Рис. 10. Олег Володимирович Рибальський

Олег Володимирович є знаним фахівцем у галузі криміналістичної техніки, фоноскопичних досліджень. У 2006 р. йому присуджено науковий ступінь доктора технічних наук за спеціальністю «Системи захисту інформації».

У своїх публікаціях О. В. Рибальський досліджував проблеми розроблення нової методології, методів та засобів проведення експертиз складних технічних об'єктів, зокрема матеріалів і засобів аналогового та цифрового відеозвукозапису. Ці проблеми розглядались як аспект захисту правоохоронних органів від дезінформації.

Він є засновником нового наукового напрямку побудови методів і засобів експертних досліджень апаратури та матеріалів відеозвукозапису, який ґрунтується на використанні властивостей паразитних параметрів апаратури запису. На цій основі

створив теорію виявлення слідів цифрової обробки фонограм, де вперше показано джерела та механізми виникнення і виділення ідентифікаційних ознак апаратури цифрового звукозапису з цифрових фонограм та ознак їх обробки. Уперше у 2006 р. довів фрактальність структури сигналів, зафіксованих на цифрових фонограмах, змінність цієї структури при цифровій обробці, та запропонував використовувати ці властивості в експертизі матеріалів та апаратури цифрового звукозапису.

На основі та в розвиток цих теоретичних положень створено низку експертних методик та інструментів, співавтором яких є професор О. В. Рибальський, що включені до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України.

Професор О. В. Рибальський має власну наукову школу, до якої належать п'ять кандидатів наук, яких підготував учений, та інші науковці, які займаються дослідженнями у сфері судової акустики. О. В. Рибальський понад 50 років працює за фахом. Бере активну участь у підготовці експертів-фоноскопистів – постійно входить до складу експертно-кваліфікаційних комісій з атестації експертів у науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України та Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України.

Нині є членом спеціалізованих вчених рад із захисту докторських дисертацій НАВС за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність та Одеського національного політехнічного університету за спеціальністю 05.13.21 – системи захисту інформації.

Доробок наукової школи О. В. Рибальського становлять науково-методичні роботи, підручники, монографії, курси лекцій, понад 30 авторських

свідоцтв СРСР і патентів України на винаходи. Зокрема: «Современные методы проверки аутентичности магнитных фонограмм в судебно-акустической экспертизе» (2003 р., у співавторстві); «Застосування вейвлет-аналізу для виявлення слідів цифрової обробки аналогових і цифрових фонограм у судово-акустичній експертизі» (2006 р.); «Зберігання, підготовка й порядок надання матеріалів та засобів відеозвукозапису на експертизу» (2010 р., у співавторстві); «Особенности проявления следов цифровой обработки аналоговых и цифровых фонограмм та методика їх виявлення», 2010 та ін.

Отже, основними напрямками пошуків наукової школи професора О. В. Рибальського є проблеми судової та криміналістичної експертизи, пов'язані зі створенням та застосуванням експертного інструментарію, призначеного для проведення експертиз складних технічних об'єктів, зокрема, матеріалів та засобів цифрового відеозвукозапису.

Нині в НАВС розвиваються існуючі криміналістичні наукові школи та формуються нові. Праксеологічні проблеми правозастосовної практики становлять основу досліджень наукової школи професора С. С. Чернявського (школа складається з п'яти докторів юридичних наук та 15 кандидатів); розроблення криміналістичного забезпечення протидії злочинності здійснюють науковці криміналістичної школи професора Ю. М. Черноус (у складі наукової школи десять кандидатів юридичних наук); питання історії розвитку криміналістики та сучасних методик розслідування кримінальних правопорушень вивчають у науковій школі доктора юридичних наук В. В. Юсупова (у складі школи п'ять кандидатів юридичних наук).

Учені криміналістичних шкіл НАВС співпрацюють практично з усіма колективами кафедр криміналістики, кримінального права, кримінального процесу, оперативного-розшукової діяльності провідних юридичних вишів держави. Лише з часу проголошення Незалежності України у криміналістичних школах НАВС підготовлено 28 докторів наук і понад 220 кандидатів юридичних наук.

На основі узагальнення результатів досліджень наукових шкіл академії підготовлено і видано серію аналітичних та методичних праць, коментарів і підручників, зокрема іноземною мовою. Розгорнуто розроблення унікальних приладів і технологій у галузі спеціальної та криміналістичної техніки і тактики, судової медицини з їх належним визнанням на державному рівні, за свідченням охоронними документи на об'єкти інтелектуальної власності, серед яких десятки патентів й авторських свідоцтв.

Криміналістичні наукові школи НАВС розвивають тісні наукові зв'язки з провідними криміналістичними центрами Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Національного університету «Одеська юридична академія», Національної академії Служби безпеки України, Харківського національного університету внутрішніх справ, Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, Львівського державного університету внутрішніх справ, Одеського державного університету внутрішніх справ, Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Академії адвокатури України, Університету державної фіскальної служби України та інших освітніх закладів як України, так й

іноземних держав. Практична складова наукових досліджень поглиблюється спільною роботою науковців-криміналістів академії із судовими експертами, слідчими й іншими працівниками правоохоронних органів, а саме: науково-дослідними інститутами судових експертиз Міністерства юстиції України, підрозділами Експертної служби МВС України, Головним слідчим управлінням, Департаментом вибухотехнічної служби та іншими структурними підрозділами Національної поліції, Національним антикорупційним бюро, Державним бюро розслідувань тощо.

Висновки. Криміналістичні наукові школи НАВС розвиваються на основі започаткованих керівниками кафедри криміналістики М. В. Салтевським та В. П. Бахіним двох наукових векторів – інноваційні дослідження нетрадиційних слідів злочину (дослідницькі напрями професора М. В. Салтевського) та удосконалення слідчої діяльності й методик розслідування кримінальних правопорушень на підставі вивчення тактики злочинців, сучасних досягнень науки і техніки (дослідницькі напрями професора В. П. Бахіна). На основі узагальнення результатів досліджень криміналістичних наукових шкіл академії підготовлено і видано серію аналітичних та методичних праць, коментарів і підручників, зокрема іноземною мовою. Розгорнуто розроблення унікальних приладів і технологій у галузі спеціальної та криміналістичної техніки і тактики, судової медицини з їх належним визнанням на державному рівні, засвідченням охоронними документи на об'єкти інтелектуальної власності, серед яких десятки патентів й авторських свідоцтв.

Криміналістичний науковий осередок НАВС робить вагомий внесок у розвиток юридичної науки і освіти, сприяє формуванню високого рівня професіоналізму правоохоронців та юристів, забезпечує єдність правозастосовної практики й освітньо-наукової діяльності у закладі вищої освіти Міністерства внутрішніх справ України.

Перелік посилань

1. Етапи розвитку Національної академії внутрішніх справ. URL: <https://www.naiu.kiev.ua/pro-akademiyu/istoriya/etapi-rozvitku-nacionalnoyi-akademiyi-vnutrishnih-sprav.html>
2. Іщенко А. В., Карпов Н. С., Кондратьєв Я. Ю. Наукове забезпечення протидії злочинності: посібник. Київ: Нац. акад. внутр. справ України. 2002. 224 с.
3. Історична довідка кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ. URL: <https://www.naiu.kiev.ua/zagalnoakademichni-kafedri/kafedra-kriminalistiki-ta-sudovoyi-medicini/zagalni-vidomosti/istorichna-dovidka.html>

References

1. Development stages of the National Academy of Internal Affairs. Retrieved from: <https://www.naiu.kiev.ua/pro-akademiyu/istoriya/etapi-rozvitku-nacionalnoyi-akademiyi-vnutrishnih-sprav.html> (in Ukrainian).
2. Ishchenko, A. V., Karpov, N. S., Kondratiev Ya. Yu. (2002). Scientific support for combating crime: a textbook. Kyiv. 224 p. (in Ukrainian).
3. Historical background of the Department of Criminalistics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs. Retrieved from: <https://www.naiu.kiev.ua/zagalnoakademichni-kafedri/kafedra-kriminalistiki-ta-sudovoyi-medicini/zagalni-vidomosti/istorichna-dovidka.html> (in Ukrainian).

4. Чернявський С. С., Юсупов В. В. Професор М. В. Салтевський – відомий криміналіст і талановитий педагог (до 100-річчя від дня народження). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. Вип. 4. С. 360-366.

4. Cherniavskiy, S. S., Yusupov, V. V. (2017). Professor M. V. Saltevskiy is a well-known criminologist and a talented teacher (on his 100th birthday). *Scientific bulletin of the National Academy of Internal Affairs*. Issue 4, P. 360-366 (in Ukrainian).

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ НАУЧНЫЕ ШКОЛЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ (К 100-ЛЕТНЕМУ ЮБИЛЕЮ УЧРЕЖДЕНИЯ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ МИНИСТЕРСТВА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УКРАИНЫ)

**С. С. Чернявский
В. В. Юсупов**

На основании исследования исторического развития Национальной академии внутренних дел раскрыт процесс формирования в ней криминалистических научных школ. Показана роль руководителей кафедр и ведущих профессоров Национальной академии внутренних дел в образовании криминалистических научных школ. Раскрыты основные направления исследований криминалистических научных школ Национальной академии внутренних дел, освещен их вклад в подготовку научно-педагогических работников высшей квалификации. Определены достижения криминалистических научных школ Национальной академии внутренних дел и их значение в развитии юридической науки и образования в Украине.

Обосновано, что центром развития криминалистических научных школ в Национальной академии внутренних дел является кафедра криминалистики и судебной медицины. Систематизированы основные направления исследований криминалистических научных школ Национальной академии внутренних дел. Доказано, что криминалистические школы Национальной академии внутренних дел развиваются на основе двух научных векторов – инновационные исследования нетрадиционных следов преступления (школа профессора М. В. Салтевского); усовершенствование следственной деятельности и методик расследования уголовных правонарушений на основании изучения тактики преступников, современных достижений науки и техники (школа профессора В. П. Бахина). Показаны научные связи криминалистических школ Национальной академии внутренних дел с другими криминалистическими школами и центрами научно-исследовательских учреждений, высших учебных заведений, правоохранительных органов.

Сделан вывод, что криминалистические научные школы Национальной академии внутренних дел выполняют важную роль в развитии юридической науки и образования, способствуют формированию высокого профессионализма правоохранителей и юристов, обеспечивают единство правоприменительной практики и образовательно-научной деятельности в учреждениях высшего образования Министерства внутренних дел Украины.

Ключевые слова: криминалистическая научная школа, кафедра криминалистики, Национальная академия внутренних дел, криминалистика, судебная экспертиза

**FORENSIC SCIENTIFIC SCHOOLS OF THE NATIONAL ACADEMY OF
INTERNAL AFFAIRS (TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE INSTITUTION
OF HIGHER EDUCATION OF THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF
UKRAINE)**

**S. Cherniavskiy
V. Yusupov**

It is revealed the process of the formation of forensic scientific schools based on the research of the historical development of the National Academy of Internal Affairs. It is shown the role of heads of departments and leading professors of the National Academy of Internal Affairs in the formation of forensic scientific schools. The main directions of research of forensic scientific schools of the National Academy of Internal Affairs are revealed, its contribution to the training of highly qualified scientific and pedagogical workers is highlighted. The achievements of the forensic scientific schools of the National Academy of Internal Affairs and its importance in the development of legal science and education in Ukraine are determined.

It is substantiated that the center of the development of forensic scientific schools at the National Academy of Internal Affairs is the Department of Criminalistics and Forensic Medicine. There are systematized main directions of research of forensic scientific schools of the National Academy of Internal Affairs. It has been proved that the forensic schools of the National Academy of Internal Affairs are developing based on two scientific vectors, innovative research of non-traditional traces of crime (the school of Professor M. V. Saltevskiy). It is also underlined improvement of investigative activities and methods of investigating criminal offenses based on studying the tactics of criminals, modern achievements of science and technology (school of Professor V. P. Bakhin). It is shown the scientific connections of the forensic schools of the National Academy of Internal Affairs with other forensic schools and centers of research institutions, higher educational institutions, and law enforcement agencies.

The interrelationships of forensic research made by scientific schools of the National Academy of Internal Affairs with other forensic schools and research institutions, higher education institutions, law enforcement agencies are shown. Forensic research of scientific schools of the National Academy of Internal Affairs occupies an important place in the development of legal science and education, promotes the formation of high professionalism of law enforcement officers and lawyers, and ensures the unity of law enforcement practice and educational and scientific activities in higher education of Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Key words: forensic science school; Department of Criminology; National Academy of Internal Affairs; criminalistics; forensic examination.

DOI: <https://doi.org/10.33994/kndise.2021.66.96>
УДК 343.98

Владимир Николаевич Чисников
доктор юридических наук, доцент,
главный научный сотрудник
отдела научно-информационной
и редакционно-издательской деятельности

ORCID 0000-0003-2020-7298
E-mail: vchisnikov@ukr.net

*Государственный научно-исследовательский институт
Министерства внутренних дел Украины*

**АРТУР МАРТЫНОВИЧ КАНГЕР – ПОМОЩНИК УПРАВЛЯЮЩЕГО
КАБИНЕТОМ НАУЧНО-СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ
ПРИ ПРОКУРОРЕ ОДЕССКОЙ СУДЕБНОЙ ПАЛАТЫ
(к 145-летию со дня рождения и 60-летию со дня смерти)**

Статья посвящена основным этапам жизни и деятельности профессора Артура Мартыновича Кангера (1875-1960) – фармацевта, судебного химика, криминалиста и педагога. Главное внимание при этом уделено его работе в качестве помощника заведующего Кабинетом научно-судебной экспертизы при прокуроре Одесской судебной палаты, где он трудился на протяжении восьми лет (1914-1922 гг.)

Весомый вклад внес ученый и в становление Одесского химико-фармацевтического института, а также учреждений научно-судебной экспертизы Латвии и в развитие криминалистики Германской Демократической Республики (ГДР).

Ключевые слова: *А. М. Кангер, Одесский кабинет научно-судебной экспертизы, Одесский химико-фармацевтический институт, Латвийский научный институт судебной экспертизы, Берлинский университет, история криминалистики и судебной экспертизы.*

Постановка проблемы. В минувшем году прошли незамеченными две памятные даты из истории отечественной криминалистики и судебной экспертизы: 145-летие со дня рождения и 60-летие со дня смерти профессора Артура Мартыновича Кангера – одного из первых сотрудников Кабинета научно-судебной экспертизы при прокуроре Одесской судебной палаты (далее – КНСЭ при прокуроре Одесской судебной палаты) (1914-1922 гг.). Кроме того, он стоял у истоков создания Одесского химико-фармацевтического института, а также внес весомый вклад в становление учреждений научно-судебной экспертизы Латвии и «много сделавшего для развития криминалистики в Германской Демократической Республики (ГДР)» [1, с. 6].

Анализ последних исследований и публикаций. Жизненный путь и научная деятельность А. М. Кангера до недавнего времени были незаслуженно забыты и только в начале XXI века, благодаря разысканиям украинских ученых В. А. Комахи [2] и К. К. Васильева [3], а также российского исследователя В. Ю. Сокола [4] стали достоянием научной общественности. Вместе с тем, в данных публикациях деятельность Артура Мартыновича в качестве сотрудника Одесского кабинета научно-судебной экспертизы (далее – Одесский КНСЭ) практически не рассматривалась.

Некоторые сведения о работе А. М. Кангера в данном учреждении (1914-1922 гг.) были наведены в статье автора данной публикации, которая была опубликована незначительным тиражом и известна лишь узкому кругу специалистов [5].

Следует также сказать, что в вышедших сравнительно недавно в Украине «Энциклопедии криміналістики в лицах» (2014) и «Великій українській юридичній енциклопедії. Том 20. Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія» (2018), к большому сожалению, места для статьи о А. М. Кангере не нашлось [6].

Цель публикации. Дополнить некоторые сведения из практической деятельности А. М. Кангера в качестве помощника управляющего Одесского КНСЭ, используя архивные материалы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВО Украины), а также почтить память одного из пионеров становления криминалистики и судебной экспертизы в Украине, которому исполнилось 145 лет со дня рождения и 60 лет со дня смерти.

Изложение основного материала. Артур-Фридрих-Казимир Кангер (Kanger) родился 5 (17) апреля 1875 г. в уездном городе Валке Лифляндской губернии (ныне г. Валка Латвийской Республики). В реестре крещеных немецкого евангелийско-лютеранского прихода замка Луде имеется запись, что он является законным сыном садовника Мартина Кангера и его супруги Женни, урожденной Голстейн (Holstein) и крещен дома местным пастором 4 мая 1875 г.

После окончания Валковской частной гимназии Артур три года работал учеником аптекаря. В 1894 г. он сдал необходимые экзамены и медицинским факультетом императорского Юрьевского университета был удостоен степени аптекарского помощника. Проработав более двух лет помощником аптекаря, юноша поступил учиться на фармацевтическое отделение медицинского факультета Юрьевского университета, которое окончил в 1898 г., получив диплом провизора.

В 1898-1902 гг. А. М. Кангер работал в фармакологическом институте Юрьевского университета, где под руководством профессора С. И. Чирвинского проводил научные исследования, изучая фармакологические свойства листьев брусники. Результаты исследований он изложил в своей диссертации «Материалы к фармакологии брусники», которую успешно защитил в 1902 г., получив научную степень магистра фармации.

В ноябре того же года молодой ученый переехал на постоянное место жительства в Одессу, где стал работать в должности штатного лаборанта

при кафедре фармации и фармакогнозии в Новороссийском университете. Как предполагают исследователи, в Одессу А. М. Кангера переманил бывший ассистент профессора С. И. Червинского – М. Б. Блауберг, который незадолго до этого возглавил указанную кафедру.

Работая лаборантом, Артур Мартынович продолжал свои научные изыскания, публикуя их результаты в научных журналах. В 1910 г. он представил на медицинский факультет университета отклики на свои научные труды для получения ученого звания приват-доцента. В январе следующего года его утвердили в этой должности по кафедре фармации и фармакогнозии, где он стал читать для студентов фармацевтического отделения необязательные курсы по «Стехиометрии» и «Истории фармации».

15 (28) февраля 1914 г. в Одессе был торжественно открыт КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты. Спустя месяц, приват-доцент А. М. Кангер обратился к прокурору Одесской судебной палаты Р. Г. Моллову с докладной запиской, в которой просил откомандировать его в указанный кабинет с целью изучения применяемых в нем методов исследования. При этом в докладной записке Артур Мартынович отмечал, что он специально занимался вопросами судебно-химической экспертизы и неоднократно временно исполнял обязанности штатного фармацевта Одесского медицинского управления, нередко выступая в качестве официального эксперта-химика.

После получения указанной записки прокурор Г. Р. Моллов принял необходимые меры для получения информации о служебной и научной деятельности А. М. Кангера. Такую информацию ему предоставил по поручению управляющего КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты Н. П. Макаренко его помощник и одновременно заведующий отделом судебно-химических исследований Е. С. Ельчанинов в своем отзыве от 12 апреля 1914 г. В нем, в частности, говорилось, что приват-доцент А. М. Кангер является одним из немногих фармацевтов с высшим образованием, который занимается научными исследованиями веществ, содержащихся в лекарствах и человеческом организме. Эти исследования проводились им с целью изучения их физиологического и токсического действия или с целью судебно-химической экспертизы. Е. С. Ельчанинов также отмечал, что магистр фармации А. М. Кангер обладает большим практическим опытом и обширными знаниями в области судебной химии, прежде всего, в области алкалоидов и других ядовитых веществ. В заключение он высказывал мнение о желательном удовлетворении ходатайства А. М. Кангера о прикомандировании его к КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты.

Как утверждают исследователи, А. М. Кангер начал работу в КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты во втором полугодии 1914 г., занимая должность лаборанта отдела судебно-химических исследований, который возглавлял Е. С. Ельчанинов [2, с. 314-315].

По поводу указанной должности заметим, что по штатному расписанию, утвержденному законом «Об учреждении кабинетов научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе» от 4 июля 1913 г., штат кабинета состоял из управляющего и трех его помощников. Должности лаборантов закон не предусматривал, а выделял ежегодно 2400 рублей «на содержание

вольнонаемных техников» и 6000 рублей «на приобретение необходимых предметов и книг, а также на канцелярские расходы» [7, с. 24, 27]. 1 июля 1914 г. был принят закон о секретарях при управляющих Кабинетами научно-судебной экспертизы, однако его введение было отсрочено до окончания войны [8, л. 6 обор. стор.].

На момент прикомандирования А. М. Кангера штат КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты был укомплектован полностью. Кроме управляющего Н. П. Макаренко три должности его помощников занимали С. Н. Матвеев, Б. А. Малиновский и Е. С. Ельчанинов. Таким образом, А. М. Кангер официально числился не лаборантом отдела судебно-химических исследований, а «прикомандированным к Кабинету научно-судебной экспертизы при прокуратуре Одесской судебной палаты» без оклада содержания.

Следует предположить, что его труд все три дореволюционных года оплачивался КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты из штатного фонда, предназначенного на содержание вольнонаемных техников. По утверждению управляющего КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты Н. П. Макаренко, магистр фармации А. М. Кангер фактически исполнял обязанности помощника управляющего. Об этом свидетельствует докладная записка от 5 апреля 1918 г., в которой Н. П. Макаренко сообщал, что личный состав кабинета в дореволюционный период состоял из управляющего, трех его помощников и одного исполняющего обязанности помощника. Среди мероприятий, которые, по его мнению, необходимо было осуществить для улучшения деятельности кабинета, управляющий кабинетом предлагал «... учредить 4-ю должность помощника Управляющего, заместив ее судебным химиком с высшим образованием и званием магистра фармации. Обязанности такового нес фактически в течение 3-х последних лет прикомандированный без оклада содержания к Одесскому кабинету магистр фармации Кангер» [8, л. д. 5]. Автор докладной записки также предлагал «... учредить не менее 2-х должностей лаборантов, заместив их лицами с высшим образованием и научной подготовкой, могущих заменить помощника управляющего в случае отпуска, болезни или отсутствия и для замещения вакантных мест помощников управляющего» [8, л. д. 6].

С приходом А. М. Кангера на работу в КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты пришлось переоборудовать химическую лабораторию для проведения исследований фармацевтического характера, в частности, дополнить «... отдельным специально устроенным шкафом с набором особых реактивов, необходимых для этих исследований» [9, с. 336]. Как свидетельствует официальный отчет, КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты в течение 1914 г. провел 9 химических экспертиз, среди которых были исследования взрывчатых веществ (2), пороха (1), ядов (2) и др. Кроме того, химические методы применялись при исследовании почерка и чернил, подлогов документов, выполненных механическим путем и т. д. [9, с. 337]. О том, что часть этих исследований проводились А. М. Кангером, нет никаких сомнений. Об этом убедительно свидетельствует доклад управляющего КНСЭ при прокуратуре Одесской судебной палаты Н. П. Макаренко на I съезде

управляющих кабинетами научно-судебной экспертизы (1-9 июля 1915 г.) [10, с. 523-531].

В течение трех последующих лет сотрудники химической лаборатории Е. С. Ельчанинов и А. М. Кангер провели 127 химических экспертиз в 1915 г. – 55, в 1916 г. – 58 [2, с. 105, 118], а в 1917 г. – 14 [11, л. 2]. Уменьшение количества исследований в 1917 г. было связано с нестабильной политической обстановкой в стране, вызванной революционными событиями.

В Кабинете научно-судебной экспертизы Артур Мартынович продолжал работать до начала 1923 г. Последнее время он занимал должность заведующего судебно-химическим отделом, заменив Е. С. Ельчанинова, который умер в марте 1922 г. после тяжелой болезни.

На протяжении указанного года профессором А. М. Кангером и его ближайшим помощником лаборантом И. Г. Шетле было проведено 215 химических экспертиз. При исследованиях в большинстве случаев использовались методы химического анализа. Однако, кроме этого метода применялись и другие: микроскопический анализ, физические методы (например, определение удельного веса) и фотографические методы. Характерно, что при проведении экспертиз значительная часть приходилась на исследования предметов, которые являлись вещественными доказательствами по делам о подделке бумажных денежных знаков [2, с. 152].

Следует сказать, что кроме работы в Одесском КНСЭ А. М. Кангер в 1916-1920 гг. возглавлял кафедру фармации и фармакогнозии на Одесских высших женских медицинских курсах, созданных в декабре 1915 г. Именно там он организовал при кафедре химико-фармацевтический институт и преподавал курсы фармацевтической химии, фармацевтической пропедевтики, исследования лекарственных веществ, технологии химико-фармацевтических препаратов, вел практические занятия по технике фармацевтических операций. В 1918 г. ученый подготовил и издал в Одессе пособие к практическим занятиям по фармацевтической химии, которое имело название «Исследование лекарственных веществ». Это учебное пособие представляло собой «краткое извлечение из составленного им более обширного, но не изданного труда по результатам многолетних экспериментальных работ по методике исследования лекарственных веществ» [4, с. 61].

В сентябре 1921 г. в результате реорганизации химико-фармацевтического отделения физико-математического факультета Одесских высших женских курсов, был создан Одесский химико-фармацевтический институт, который стал основным и последним местом работы профессора А. М. Кангера в Одессе. Во вновь созданном учебном заведении он занимал должность ректора и одновременно руководил кафедрой фармацевтической и судебной химии.

В начале 1923 г. Артур Мартынович вместе с семьей – женой Люцией (урожденной Мадисоне) и сыном Эдвином (9 лет) покинули Одессу и выехали на постоянное место жительства в Ригу. Вскоре ученому поручили создать и возглавить Кабинет научно-судебной экспертизы, который в 1925 г. был преобразован в Латвийский научный институт судебной экспертизы. Будучи его директором, он одновременно занимался преподавательской

деятельностью, читая лекции в Латвийском (Рижском) университете, на Русских университетских курсах, в Латвийском народном университете, Рижской школе полиции, а также в Немецком институте Гердера (Herderinstitut), где занимал должность экстраординарного профессора криминалистической техники на факультете правовых и государственных наук.

Много внимания А. М. Кангер уделял и научной работе, публикуя статьи по различным проблемам криминалистики. В частности, в своих научных трудах он писал о значении судебных экспертиз в раскрытии преступлений, внедрении в следственную и судебную практику дактилоскопии, об изучении, сравнении и идентификации почерков, значении психологического анализа почерка в судебно-почерковедческой экспертизе, графологической экспертизе в Латвии, криминалистическом образовании юристов в Латвийском университете. Ученым в 1937 г. была подготовлена и издана первая на латвийском языке книга о дактилоскопии, в которой были освещены основные научные понятия дактилоскопии, практика ее применения и давались различные рекомендации. Свои научные труды Артур Мартынович публиковал не только в Латвии, а и в других странах – Германии и Советском Союзе.

За заслуги в развитии судебной экспертизы и подготовке квалифицированных кадров для Латвии правительство республики наградило А. М. Кангера Орденом Трех Звезд IV степени (1927 г.). Он также был избран действительным членом Международной академии криминалистических наук (1930 г.), членом президиума Международного исследовательского общества научной графологии и судебного исследования почерка (Дрезден, 1936 г.).

В конце 1939 г. 64-летний А. М. Кангер вместе с семьей в числе 49412 этнических немцев переезжает на постоянное жительство в Германию, не желая оставаться на территории будущей Латвийской ССР. Спустя год, он уходит на пенсию, но продолжает работать и публиковать свои научные труды.

В 1945 г. Советская военная администрация в Германии (СВАГ) привлекла А. М. Кангера, превосходно знавшего русский язык, в качестве переводчика. Вскоре он был назначен президентом городского суда Берлина, а затем – президентом Берлинского камерального суда. В следующем году Артур Мартынович уже работал в Немецкой централизованной администрации юстиции и одновременно преподавал на юридическом факультете Берлинского университета, ведя факультативные занятия по «Введению в криминалистическую технику» и «Уголовной психологии и криминалистике».

В 1952 г. А. М. Кангер организовал и возглавил на юридическом факультете университета институт (кафедру) криминалистики и научно-судебной экспертизы. Кроме проведения обязательных лекций, семинаров и практических занятий по криминалистике преподаватели института вместе со своим руководителем проводили экспертизы и вели научно-исследовательскую работу.

В сентябре 1955 г. А. М. Кангер оставил руководство институтом и перешел исключительно на научную деятельность и работу с аспирантами. Через четыре года ученый основал свой именной фонд, который, согласно его уставу, должен содействовать прогрессу науки криминалистики в ГДР,

предоставляя денежные премии лучшим работам в этой области. Заметим, что среди кангеровских лауреатов был крупнейший российский криминалист Р. С. Белкин.

Заслуги А. М. Кангера в области криминалистики были высоко оценены правительством ГДР. Когда ученому исполнилось 85 лет, ЦК СЕПГ отметил его юбилей специальным Обращением с вручением Серебряного ордена за заслуги перед Отечеством.

Вскоре после юбилея Артура Мартыновича Кангера не стало. Скончался он 9 августа 1960 г. в Берлине, где и похоронен.

Выводы. Таким образом, работая в Одесском КНСЭ с момента его основания, магистр фармации А. М. Кангер на протяжении восьми лет трудился в судебно-химическом отделе. На его счету сотни проведенных химических экспертиз, среди которых были исследования взрывчатых веществ, пороха, ядов и т. д. Кроме того, химические методы применялись при исследовании почерка и чернил, подделок документов, выполненных механическим путем. Поэтому имя ученого по праву должно стоять среди пионеров становления криминалистики и судебной экспертизы в Украине.

Перечень ссылок

1. Алексеев Н. С. Вступительная статья. Ю. Торвальд. *Сто лет криминалистики*. Москва, 1975. С. 6-15.
2. Комаха В. О. Артур Мартинович Кангер. *Становлення і розвиток судової експертизи та судово-експертних установ на Півдні України*. Одеса, 2002. С. 314-317.
3. Васильев К. К. Фармацевт и судебный химик профессор Артур Мартынович Кангер. *Історія української науки на межі тисячоліть*. Київ, 2005. Вип. 20. С. 48-56; Васильев К. К. Приват-доцент Новороссийского университета и профессор Берлинского университета им. Гумбольдта А. Кангер. *Медицинский факультет Новороссийского университета. 1900-1920 гг.* Одесса, 2008. С. 48-56.
4. Сокол В. Ю. Фармацевт, судебный химик и криминалист А. М. Кангер. *Вестник Краснодарского университета МВД России*. 2011. № 1. С. 60-67.
5. Чисников В. Н. Кангер (Kanger) Артур Мартынович (1875-1960). *Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-*

References

1. Alekseev, N. S. (1975). Introductory article. J. Thorwald. *One Hundred Years of Forensic Science*. Moscow. P. 6-15. (in Russian).
2. Komakha, V. O. (2002). Arthur Martynovich Kanger. *Formation and development of forensic expertise and forensic institutions in the South of Ukraine*. Odesa. P. 314-317. (in Ukrainian).
3. Vasiliev, K. K. (2005). Pharmacist and forensic chemist Professor Arthur Martynovich Kanger. *History of Ukrainian Science at the Middle Thousand Years*. Kyiv. Vip. 20. P. 48-56; Vasiliev, K. K. Privat-docent at Novorossiisk University and professor at the University of Berlin. Humboldt A. Kanger. *Faculty of Medicine, Novorossiisk University. 1900-1920*. Odessa, 2008. P. 48-56. (in Russian).
4. Sokol, V. Yu. Pharmacist, forensic chemist and forensic scientist A. M. Kanger. *Bulletin of the Krasnodar University of the Ministry of Internal Affairs of Russia*. 2011. No. 1. P. 60-67. (in Russian).
5. Chisnikov, V. N. (2013). Kanger (Kanger) Artur Martynovich (1875-1960). *Forensic registration and reference and forensic*

- експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889-1917 рр.): в 2-х кн. Київ; Харків, 2013. Кн. 2. С. 564-568.
6. Энциклопедия криминалистики в лицах / под ред. В. Ю. Шепитько. Харків, 2014. 400 с.; Велика українська юридична енциклопедія. Том 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія / редкол.: В. Ю. Шепитько (голова) та ін. Харків, 2018. 952 с.
7. Громов И. А. Кабинеты научно-судебной экспертизы в городах Москве, Киеве и Одессе по закону 4 июля 1913 года. Санкт-Петербург, 1913. 82 с.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 31.
9. Краткий очерк деятельности кабинетов научно-судебной экспертизы в 1914 году. Журнал Министерства юстиции. 1915. № 6.
10. Криміналістичні реєстраційно-довідкові й судово-експертні установи Міністерства внутрішніх справ та Міністерства юстиції Російської імперії (1889-1917 рр.): в 2-х кн. Київ; Харків. 2013. Кн. 2. 602 с.
11. ЦДАВО України. Ф. 2209. Оп. 1. Спр. 38.
- institutions of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice of the Russian Empire (1889-1917): in 2 books. Kyiv-Kharkiv. Book. 2. P. 564-568. (in Russian).*
6. (2014). Encyclopedia of Forensic Science in Persons. Kharkiv. 400 p.; (in Russian). Shepitko, V. Yu. (Ed.). (2018). The Great Ukrainian Legal Encyclopedia. Volume 20. Kharkiv. 952 p. (in Ukrainian)
7. Gromov, I. A. (1913). Offices of scientific and forensic examination in the cities of Moscow, Kiev and Odessa according to the Law as of July 4, 1913 St. Petersburg. 82 p. (in Russian).
8. The Central State Archives of the Government and Administration of Ukraine. F. 2209. Op. 1. Ref. 31.
9. A brief outline of the activities of the offices of scientific and forensic examination in 1914. *Journal of the Ministry of Justice*. 1915. No. 6. (in Russian).
10. Forensic registration and reference and forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs and the Ministry of Justice of the Russian Empire (1889-1917): in 2 books. Kyiv; Kharkiv. 2013. Book. 2. 602 p. (in Ukrainian).
11. The central state archives of supreme bodies of power and government of Ukraine of Ukraine. F. 2009. Op. 1. Ref. 38.

**АРТУР МАРТИНОВИЧ КАНГЕР – ПОМІЧНИК УПРАВЛЯЮЧОГО
КАБІНЕТОМ НАУКОВОЇ-СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
ПРИ ПРОКУРОРІ ОДЕСЬКОЇ СУДОВОЇ ПАЛАТИ
(до 145-річчя з дня народження і 60-річчя з дня смерті)**

В. М. Чисніков

Стаття присвячена основним етапам життя і діяльності професора Артура Мартиновича Кангера (1875-1960) – фармацевта, судового хіміка, криміналіста і педагога. Головну увагу при цьому приділено його роботі в якості помічника завідувача Кабінета науково-судової експертизи при прокурорі Одеської судової палати. Працюючи в зазначеній установі протягом восьми років (1914-1922 рр.), він обіймав посаду помічника управляючого кабінетом, а в останні роки завідував судово-хімічним відділом. На його рахунку сотні проведених хімічних експертиз, серед яких були дослідження вибухових речовин, пороху, отруту тощо. Крім того,

хімічні методи застосовувалися при дослідженні почерку та чорнил, підробок документів, виконаних механічним шляхом.

Зокрема, протягом 1922 р. професором А. М. Кангером і його найближчим помічником лаборантом І. Г. Шетле було проведено 215 хімічних експертиз. При дослідженнях в більшості випадків використовувалися методи хімічного аналізу. Однак, крім цього методу застосовувалися й інші: мікроскопічний аналіз, фізичні методи (наприклад, визначення питомої ваги) і фотографічні методи. Характерно, що при дослідженнях значна частина припадала на дослідження предметів, які були речовими доказами у справах про підробку паперових грошових знаків.

Поряд із працею в Одеському КНСЕ професор А. М. Кангер був ректором Одеського хіміко-фармацевтичного інституту (1921-1922) і одночасно очолював кафедру фармацевтичної та судової хімії. На початку 1923 р. Артур Мартинович разом з дружиною і малолітнім сином виїхали до Риги. Працюючи в наукових і улюблених закладах, він вніс вагомий внесок в становлення державної системи науково-судової експертизи Латвії та сприяв розвитку криміналістики в Німецькій Демократичній Республіці (НДР).

Ключові слова: А. М. Кангер, Одеський кабінет науково-судової експертизи, Одеський хіміко-фармацевтичний інститут, Латвійський науковий інститут судової експертизи, Берлінський університет, історія криміналістики і судової експертизи.

**ARTHUR MARTYNOVYCH KANGER – ASSISTANT MANAGER OF THE
SCIENTIFIC AND FORENSIC EXAMINATION CABINET
AT THE PROSECUTOR OF THE ODESA COURT CHAMBER
(to the 145th anniversary of his birthday and the 60th anniversary of his
death)**

V. M. Chysnikov

The article is devoted to the main stages of life and activity of Professor Artur Martinovich Kanger (1875-1960) – pharmacist, forensic chemist, criminologist and teacher. The main attention is paid to his work as an assistant to the head of the Cabinet of Scientific and Forensic Expertise under the Prosecutor of the Odesa Court Chamber. Working in this institution for eight years (1914-1922), he held the position of assistant manager of the Cabinet, and in recent years headed the Forensic Department. He has hundreds of chemical expertise, including studies of explosives, gunpowder, poisons, etc. In addition, chemical methods were used in the study of handwriting and ink research, forgery of documents made by mechanically.

In particular, during 1922, Professor A. M. Kanger and his closest assistant laboratory assistant Shettle I. H. conducted 215 chemical examinations. In most cases, chemical analysis methods were used in the research. However, in addition to this method, others were used: microscopic analysis, physical methods (for example, determination of specific gravity) and photographic methods. It is noteworthy that a significant part fell on the study of objects that were material evidence in cases of counterfeiting paper banknotes.

Along with work at the Odesa Cabinet of Scientific and Forensic Expertise, Professor A. M. Kanger was a rector of Odesa Institute of Chemical and Pharmaceuticals (1921-1922) and at the same time headed the Department of

Pharmaceutical and Forensic Chemistry. At the beginning of 1923 Arthur Martynovych Kanger together with his wife and young son went to Riga. Working in scientific and educational institutions, he made a significant contribution to the formation of the state system of scientific and forensic expertise in Latvia and contributed to the development of criminalistics in the German Democratic Republic (GDR).

Key words: A. M. Kanger, Odesa Cabinet of Scientific and Forensic Expertise, Odesa Institute of Chemical and Pharmaceuticals, Latvian Scientific Institute of Forensics, University of Berlin, History of Forensics and Forensic Examination.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
--------------------	---

Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Тіщенко В. В., Бєлік Л. С., Самойленко О. А., Тіщенко Ю. В. Щодо сутності та правової природи судової експертизи у кримінальному провадженні	5
Катарага О. С., Петкович П. П., Присєкару В. А. О внедрении интегрированных систем менеджмента при аккредитации различных направлений судебно-экспертной деятельности	14
Нестор Н. В. Процесуальні аспекти протидії зловживанню процесуальними правами у контексті проведення судової експертизи	23
Хахановський В. Г. Деякі терміни та поняття в криміналістиці, що утворилися останнім часом в результаті інтеграції наукових знань	31
Щербаковський М. Г. Стандарти допустимости результатов экспертных исследований в судопроизводстве США и Украины: сравнительный анализ	37
Liodorova J., Voronova I., Shneider R. Advanced forensic methods to detect fraud	48
Леонов Б. Д., Серьогін В. С. Питання алгоритмізації експертних методик	60
Біленчук В. Д., Колонюк В. П., Малій М. І. Інноваційне науково-технологічне забезпечення правосуддя в еру асиметричної електронної трансформації	70
Садченко О. О. Ознака і властивість як об'єкт експертного дослідження	80
Антонюк П. Є., Свобода Є. Ю., Михальчук Т. В. Висновок спеціаліста як джерело доказів у кримінальному провадженні: аналіз процесуальної спроможності	88
Баулін О. В., Ізотов О. І. Перевірка і оцінка висновку експерта у кримінальному провадженні	95
Жеребко О. І. Удосконалення судово-експертної діяльності в органах внутрішніх справ України	108

Гуменський О. А. Використання спеціальних знань у кримінальному та адміністративному судочинстві	116
Полтавський А. О. Щодо необхідності унормування дефініції «докладність опису досліджень у висновку експерта	127
Смерницький Д. В., Самусь Є. В., Біляєва О. Д., Романова Т. В. Нормативні вимоги до випробувального обладнання і методик випробувань	137
Кухарева С. М., Кальной Д. В. Актуальні проблеми правового регулювання судово-експертної діяльності в контексті внесення змін до законодавства	148
Кривак Т. П. Проблема варіантності при перекладі термінів в області криміналістики й судової експертизи	156
Недашківська О. А. Клопотання як процесуальна форма реалізації судовим експертом права на експертну ініціативу	168

Розділ 2. ПИТАННЯ СЛІДЧОЇ ТАКТИКИ ТА МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є., Петряєв С. Ю. Криміналістична характеристика в структурі методики розслідування злочинів	178
Когутич І. І. Тактичні складові дій прокурора з укладення угоди про визнання винуватості обвинуваченим	190
Галаган В. І., Удовенко Ж. В. Гарантії забезпечення невторчання в особисте і сімейне життя під час апеляційного та касаційного провадження	201
Корж В. П. Криміналістична характеристика корупційних злочинів: теоретичні та практичні аспекти	211
Wiłk D. Forensic databases in Poland. Legal issues related to right to the protection of personal data and right to privacy	222
Цільмак О. М. Основні моделі поведінки осіб різних типів акцентуації характеру під час надання ними недостовірної інформації про обставини кримінального правопорушення та тактичні прийоми верифікації цієї інформації	240

Басиста І. В., Йосифович Д. І.

Щодо можливості відкликання обвинуваченим, засудженим апеляційної чи касаційної скарги захисника 252

Стратонов В. М.

Повноваження слідчого судді у кримінальному провадженні 264

Денисов С. Ф., Філей Ю. В.

Причини та умови злочинності у сфері економіки 272

Бондар В. С.

Особливості вирішення техніко-криміналістичних завдань досудового розслідування кримінальних правопорушень 284

Думчиков М. О., Бондаренко О. С., Уткіна М. С.

Загальні питання криміналістичної характеристики легалізації корупційних доходів 296

Старушкевич А. В. 296

Історична періодизація (історико-хронологічний аспект) «методів розслідування» кримінальних правопорушень 309

Мазур О. С.

Використання спеціальних знань в кримінальному процесі в контексті практики європейського суду з прав людини 324

Антонюк П. Є., Пясковський В. В.

Письмове пояснення спеціаліста в системі процесуальних джерел доказів на досудовому розслідуванні кримінальних правопорушень 332

Кофанов А. В., Павловська Н. В., Кулик М. Й., Терещенко Ю. В., Стрілець Г. О.

Корупція у сфері державного управління і економіки України: сучасний стан і трансформація 341

Неня О. В.

Засоби захисту та збереження криміналістично значимої інформації для підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень 353

Брисковська О. М., Грига М. А.

Криміналістична характеристика незаконного заволодіння водним транспортом 369

Большаков В. Н., Мазниченко Ю. О.

Процесуальні та криміналістичні аспекти застосування окремих технічних засобів активної самооборони 377

Шиян Д. С., Шиян О. Ю.

Об'єктивна сторона нецільового використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням 385

Наумова А. О.

Реабілітація у кримінальному процесі: проблеми теорії, законодавства та практики 398

Хабло О. Ю. Підстави та строки повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення.....	412
Коваленко А. В. Концептуальні засади використання цифрової 3d моделі як засобу пізнання та відображення ознак кримінального правопорушення.....	420
Куцкір Г. М. Матеріали звуко-, відеозапису як вид джерела доказів у кримінальному провадженні.....	430
Поляк У. Ю. Заборона допиту як свідків осіб, що мають фізичні чи психічні вади	443
Неділько Я. В. Планування розслідування кіберзлочинів з використанням штучної нейронної мережі	453
Ковтун О. О. Окремі елементи криміналістичної характеристики дітовбивства	461
Мотліч Ю. О. Деякі особливості тактики огляду при розслідуванні корупційних злочинів, що вчиняються в органах місцевого самоврядування.....	472

Розділ 3. КРИМІНАЛІСТИЧНІ ВИДИ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Birch T., Birch I., James M. The identification of emotions and jury decision making	480
Elyashiv A., Wiesner S. Optical profilometry as a method for detecting indented writing	493
Ващук О. П. Процес ідентифікації особи у відеозаписі.....	507
Ахтирська Н. М. Використання можливостей лінгвістичної експертизи для встановлення ознак провокації.....	516
Свиридова Л. В. Теоретичні засади судової лінгвістичної експертизи	528
Ованнісян А. Л. Дослідження усного мовлення з ознаками міжмовної інтерференції, просторіччя з іншомовними елементами, імітації мовлення нерідною мовою	542
Ананьїн О. В. Удосконалення захисту від підробки паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм.....	556

Науменко С. М.

Дослідження голографічних захисних елементів, що використовуються на посвідченнях водія та свідоцтвах про реєстрацію транспортних засобів на пластиковій основі та приклад їх підробки 566

Зубова Н. О., Науменко С. М., Сомов В. В.

Банкноти України з дефектами виробника та особливості їх криміналістичного дослідження..... 575

Кошель О. Ю.

Технічний розвиток методу магнітооптичної візуалізації для дослідження рельєфних знаків металевих об'єктів 586

Посільський О. О., Савенок О. С., Чалюк І. М., Бурлака І. О.

Особливості проведення польових досліджень на об'єктах вулично-дорожньої мережі та лабораторних досліджень зразків дорожнього покриття при проведенні судової будівельно-технічної експертизи та судової експертизи матеріалів, речовин та виробів 603

Шкурдода С. В., Шинкаренко Д. Ю., Пасічник В. В., Король К. П., Посільський О. О.

Експертне дослідження ізоніазиду в м'ясній продукції..... 616

Мамчур О. В.

Дослідження рукописних записів, що виконані на різних поверхнях при проведенні судової почеркознавчої експертизи 627

Куликовська В. С.

Сучасне розуміння монтажу у судово-технічній експертизі документів 633

Приймак О. Г.

Дослідження зображень підписів, нанесених за допомогою факсимільного кліше..... 642

Бараняк В. М.

Способи сепарації на підготовчій стадії проведення криміналістичної експертизи речових доказів..... 649

Томин С. В., Лишак О. А.

Можливості судово-трасологічної експертизи замків та пломбувальних засобів у встановленні обставин криміногенного характеру 655

Педько К. В.

Сучасний етап розвитку експертизи з ідентифікації особи за ознаками зовнішності (портретної експертизи 664

Сич О. А., Корнієнко А. Ю., Євтушенко Н. В.

Криміналістичне дослідження нафтових компонентів сумішевих автомобільних бензинів..... 673

Самойленко І. М., Колонюк В. П.

Підготовка матеріалів для виконання діагностичних та ситуаційних експертних досліджень зброї, патронів і слідів їх дії 687

Коломійцев О. В., Нікітюк В. Г., Герман О. М., Сапєлкін В. В., Сербіненко І. Ю.	
Криміналістичні аспекти дослідження балістичних характеристик та уражаючих властивостей куль пістолетних патронів калібру 9×21 імі	695
Луценко С. Г., Висікан О. О., Капустюк Г. В., Дралюк В. В.	
Проведення діагностичних досліджень боеприпасів промислового виготовлення і саморобних вибухових пристроїв із застосуванням неруйнівних методів досліджень	720
Гайдамакіна Д. І., Дробишева О. С., Абросимова В. Г., Сиротенко Н. В.	
Дослідження безлітерних підписів з метою вирішення ідентифікаційних завдань	731
Заблоцький І. Є., Переймибіда В. М.	
Використання комп'ютерної програми AUTOCAD при визначенні ідентифікаційних ознак у почеркознавчій експертизі підписів	746
Бандурко В. В.	
Бути чи не бути, висновку експерта з почеркознавства	753
Десятник А. В.	
Письмова мова та її значення для встановлення виконавців рукописних документів	762
Дікевич К. Г.	
Застосування методу кібернетичного моделювання в зарубіжній практиці під час написання судово-почеркознавчих експертиз	766
Мілєр Д. С.	
Використання труборізу як знаряддя кримінального правопорушення при вчиненні крадіжок кабельно-провідникової продукції: особливості ідентифікаційного дослідження	772

Розділ 4. СУДОВА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Трифэуцан В. И.	
Судебно-экологическая экспертиза – новое направление Национального Центра Судебных Экспертиз Минюста Молдовы	779
Шмерего О. Б.	
Особенности проведения судебных взрывотехнических экспертиз взрывов кислородных баллонов	788
Матвієнко О. А., Гончаренко Т. В.	
Особенности оценки истотности шкoди, запoдіяної внаслідок незаконного добування водних біологічних ресурсів	796

**Розділ 5. СУДОВА БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНА,
ЗЕМЕЛЬНО-ЕХНІЧНА ТА ЕКСПЕРТИЗА
ПИТАНЬ ЗЕМЛЕУСТРОЮ**

Пасько Р. М., Теренчук С. А.

Дослідження можливих причин деформацій будівель і споруд,
які побудовані на просідаючих лесових ґрунтах..... 808

Командиров О. В., Левченко О. В., Косаревська Р. О.

НВІМ як вирішення питань облікової документації та експертного
дослідження об'єктів культурної спадщини..... 824

Розділ 6. СУДОВА ЕКОНОМІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Проскура К. П.

Відпрацювання корупційних ризиків в установах шляхом
пошуку інформації про посадових осіб з використанням відкритих
джерел інформації 837

Пасентко Т. В., Рудая М. І.

Методологічні підходи до вибору ставки дисконтування у дослідженнях
експертів-економістів 845

Мамиконян К. О.

К вопросу об определении рыночной стоимости акций компании
в рамках финансово-экономической экспертизы 861

Гурин В. А., Лупу С. Г., Лопатенко И . В.

Современные аспекты судебной экономической экспертизы
в Республике Молдова 879

Рудая М. І., Жолобецька М. Б.

Особливості проведення судово-економічних експертиз, пов'язаних
із фінансовою можливістю підприємств і організацій погашати
заборгованість з виплати заробітної плати 889

Полєнніков М. О., Бугаєнко О. Д.

Проблемні питання економічної експертизи в кримінальному провадженні ... 903

Сивова І. В.

Щодо компетенції експерта при вирішенні завдань судово-економічної
експертизи з питань розрахунків плати за землю..... 917

Кандирал О. О.

Особливості проведення досліджень у справах, пов'язаних з нарахуванням
та виплатою середнього заробітку за період вимушеного прогулу
при незаконному звільненні працівника 924

Розділ 7. СУДОВА ТОВАРОЗНАВЧА ЕКСПЕРТИЗА

Сирота О. О. Аналіз цінових пропозицій на нові товари	943
Жиленко Л. В., Новицька І. М. Особливості товарознавчого дослідження хутряних виробів.....	950

**Розділ 8. СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ
ІНТЕЛЕКАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ**

Кірін Р. С. Суб'єкти науково-методичного забезпечення експертизи у сфері інтелектуальної власності	961
Кісіль Н. В. Експертиза творів образотворчого мистецтва, як об'єктів авторського права: загальні положення та підходи до вирішення експертних завдань	980
Климова Н. Б. Визначення матеріальної шкоди внаслідок неправомірного використання винаходів, корисних моделей.....	994

Розділ 9. СУДОВА ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Арефіна Н. М. Психологічний аналіз емоційного стану особи у справах про відшкодування моральної шкоди, спричиненої смертю близької людини	1005
--	------

Розділ 10. СУДОВО-МЕДИЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Бабкіна О. П., Зосіменко В. В. Експертна оцінка ушкоджень та надання медичної допомоги утриманим в умовах ізолятора тимчасового тримання	1012
Котляренко Л. Т., Кофанов А. В., Кофанова О. С., Жеребак В. С. Людина як носій ідентифікуючої біологічної інформації	1021

**Розділ 11. ІСТОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ**

Чернявський С. С., Юсупов В. В.

Криміналістичні наукові школи Національної академії
внутрішніх справ (до 100-річчя закладу вищої освіти
Міністерства внутрішніх справ України) 1034

Чисников В. Н.

Артур Мартынович Кангер – помічник управляючого Кабинетом
научно-судебной экспертизы при прокуроре Одесской судебной палаты
(к 145-летию со дня рождения и 60-летию со дня смерти) 1052

**Міжвідомчий
науково-методичний збірник**

**КРИМІНАЛІСТИКА
І СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА**

Випуск 66

**Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
Міністерства юстиції України**

03057, м. Київ, вул. Смоленська, 6
kndise.gov.ua
телефон/факс (044) 2002910

Керівник видавничого проекту *Зарицький В.І.*
Комп'ютерна верстка та дизайн *Щербина О.П.*

Підписано до друку 21.05.2020. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arial.
Умовн. друк. аркушів – 58,59. Обл.-вид. аркушів – 70,99.
Тираж 150.

Виготовлювач «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел./факс (044) 247-93-37; (050) 462-95-48
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net